

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY**

CALL No. Sa 2VI / mad / Lak.
Acc. 8138

D.G.A. 79.

000
2-3

ṚGARṬHADĪPIKĀ

A pre-Sāyaṇa and hitherto unpublished commentary

ON

ṚGVEDASAMHITĀ

By

MĀDHAVA, SON OF ŚRIVENKATĀRYA

Edited

From original palm-leaf Malyalam mss. with extracts
from other commentaries

By

LAKSHMAN SARUP

M.A., (PUNJ.) ; D. PHIL. (OXON.)

*Officier d' Academie (France), Vice-Principal, Oriental College, Head of
the Sanskrit Department, and Professor of Sanskrit Literature at
the University of the Punjab, Lahore*

~~A.N.~~
~~12105~~

8138

Sa 2VI
Mad/Lak

8-9-2012

PUBLISHED BY
MOTILAL BANARSIDASS
Oriental Publishers

SAID MITHA, LAHORE

1939

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. 8138 .....

Date. 11.1.57 .....

Call No. Sa 2VI .....

Mad/Lak.

ऋक्संहिताव्याख्यातुस्सायणाचार्यात्प्राग्भवेन
श्रीवेङ्कटार्यतनूद्वेन माधवेन

विरचिता

अप्रकाशितपूर्वा, ऋग्वेदसंहिताव्याख्या

ऋगर्थदीपिका

पञ्चनदीये विद्वद्विद्यालये संस्कृताचार्यैः संस्कृतविभागाध्यक्षैश्च

लक्ष्मणस्वरूप, एम० ए० (पञ्जाब), डी० फ़िल० (ऑक्सफ़ोर्ड),

आफ़िसर एकेडिमी (फ़्रान्स) इत्येतैः

मलयालिपिलिखितानि प्राचीनतालपत्रावशेषपुस्तकानि पर्यालोच्य

पूर्वापरव्याख्यानोद्धृतैः सन्दर्भैश्चालङ्कृत्य

सम्पादिता

सा च

लखपुरीयपञ्जाबसंस्कृतपुस्तकालयाध्यक्षैः

मोतीलाल बनारसीदास इत्येतैः

प्रकाशिता

Publ. no. B40/- for Vol. I 11-6-40

TO
MAHĀTMĀ
Mohandas Karamchand Gandhi
SAINT AND STATESMAN
AND A ṚṢI OF MODERN TIMES
IS DEDICATED THIS WORK
OF ANCIENT ṚṢIS
AS A HUMBLE MARK
OF RESPECT AND ADMIRATION

समर्पणम्

विश्वस्यातिमवेक्ष्य दारुणतरामुद्यदयार्द्रात्मने-
ऽहिंसासाधनराजनीतिकृतिने दीनोद्धृतिं तन्वते ।
श्रीमन्मोहनदासगान्धिनृवरायैदंयुगीनर्षये
सैषा सादरमर्प्यते परदृशां प्राचामृषीणां कृतिः ॥

TABLE OF CONTENTS

	PAGE
1. A list of Abbreviations	13—14
2. Preface	15—52

TEXT OF THE COMMENTARY

3. Introductory remarks of the Commentator to the First Chapter of the First <i>Aṣṭaka</i>	1—4
4. The First Hymn	5—8
5. The Second Hymn	9—13
6. The Third Hymn	14—18
7. The Fourth Hymn	19—22
8. The Fifth Hymn	23—26
9. The Sixth Hymn	27—31
10. The Seventh Hymn	32—34
11. The Eighth Hymn	35—38
12. The Ninth Hymn	39—42
13. The Tenth Hymn	43—47
14. The Eleventh Hymn	48—51
15. The Twelfth Hymn	51—54
16. The Thirteenth Hymn	54—57
17. The Fourteenth Hymn	58—60
18. The Fifteenth Hymn	61—64
19. The Sixteenth Hymn	65—67
20. The Seventeenth Hymn	68—69
21. The Eighteenth Hymn	70—72
22. The Nineteenth Hymn	73—74
23. Introductory remarks to the Second Chapter ..	75—76
24. The Twentieth Hymn	77—79
25. The Twenty-first Hymn	80—81
26. The Twenty-second Hymn	82—89
27. The Twenty-third Hymn	90—97
28. The Twenty-fourth Hymn	98—104
29. The Twenty-fifth Hymn	105—110
30. The Twenty-sixth Hymn	111—113
31. The Twenty-seventh Hymn	114—117

32.	The Twenty-eighth Hymn	..	..	..	118—120
33.	The Twenty-ninth Hymn	..	..	..	121—123
34.	The Thirtieth Hymn	..	..	..	124—130
35.	The Thirty-first Hymn	..	..	..	131—140
36.	The Thirty-second Hymn	..	..	..	141—148
37.	Introductory remarks to the Third Chapter	..			149—152
38.	The Thirty-third Hymn	..	..	..	153—161
39.	The Thirty-fourth Hymn	..	..	..	162—170
40.	The Thirty-fifth Hymn	..	..	..	171—175
41.	The Thirty-sixth Hymn	..	..	..	176—184
42.	The Thirty-seventh Hymn	..	..	..	185—189
43.	The Thirty-eighth Hymn	..	..	..	190—195
44.	The Thirty-ninth Hymn	..	..	..	196—200
45.	The Fortieth Hymn	..	..	..	201—204
46.	The Forty-first Hymn	..	..	..	205—207
47.	The Forty-second Hymn	..	..	..	208—210
48.	The Forty-third Hymn	..	..	..	211—213
49.	The Forty-fourth Hymn	..	..	..	214—218
50.	The Forty-fifth Hymn	..	..	..	219—221
51.	The Forty-sixth Hymn	..	..	..	222—227
52.	Introductory remarks to the Fourth Chapter	..			228—230
53.	The Forty-seventh Hymn	..	..	..	230—233
54.	The Forty-eighth Hymn	..	..	..	234—240
55.	The Forty-ninth Hymn	..	..	..	241
56.	The Fiftieth Hymn	..	..	..	242—246
57.	The Fifty-first Hymn	..	..	..	247—255
58.	The Fifty-second Hymn	..	..	..	256—263
59.	The Fifty-third Hymn	..	..	..	264—269
60.	The Fifty-fourth Hymn	..	..	..	270—275
61.	The Fifty-fifth Hymn	..	..	..	276—280
62.	The Fifty-sixth Hymn	..	..	..	281—283
63.	The Fifty-seventh Hymn	..	..	..	284—285
64.	The Fifty-eighth Hymn	..	..	..	286—289
65.	The Fifty-ninth Hymn	..	..	..	290—292
66.	The Sixtieth Hymn	..	..	..	293—294
67.	The Sixty-first Hymn	..	..	..	295—301
68.	Introductory remarks to the Fifth Chapter	..			302—303
69.	The Sixty-second Hymn	..	..	..	303—311

70.	The Sixty-third Hymn	..	..	..	..	312—317
71.	The Sixty-fourth Hymn	..	..	..	..	318—326
72.	The Sixty-fifth Hymn	..	..	..	..	327—330
73.	The Sixty-sixth Hymn	..	..	..	..	331—335
74.	The Sixty-seventh Hymn	..	..	..	..	336—338
75.	The Sixty-eighth Hymn	..	..	..	..	339—341
76.	The Sixty-ninth Hymn	..	..	..	..	342—345
77.	The Seventieth Hymn	..	..	..	..	346—348
78.	The Seventy-first Hymn	..	..	..	..	349—356
79.	The Seventy-second Hymn	..	..	..	..	357—363
80.	The Seventy-third Hymn	..	..	..	..	364—369
81.	The Seventy-fourth Hymn	..	..	..	..	370—372
82.	The Seventy-fifth Hymn	..	..	..	..	373—374
83.	The Seventy-sixth Hymn	..	..	..	..	375—376
84.	The Seventy-seventh Hymn	..	..	..	..	377—379
85.	The Seventy-eighth Hymn	..	..	..	..	380
86.	The Seventy-ninth Hymn	..	..	..	..	381—385
87.	The Eightieth Hymn	..	..	..	..	386—393
88.	Introductory remarks to the Sixth Chapter	..	..	..	..	394—395
89.	The Eighty-first Hymn	..	..	..	..	396—399
90.	The Eighty-second Hymn	..	..	..	..	400—403
91.	The Eighty-third Hymn	..	..	..	..	404—407
92.	The Eighty-fourth Hymn	..	..	..	..	408—417
93.	The Eighty-fifth Hymn	..	..	..	..	418—423
94.	The Eighty-sixth Hymn	..	..	..	..	424—426
95.	The Eighty-seventh Hymn	..	..	..	..	427—431
96.	The Eighty-eighth Hymn	..	..	..	..	432—435
97.	The Eighty-ninth Hymn	..	..	..	..	436—440
98.	The Ninetieth Hymn	..	..	..	..	441—443
99.	The Ninety-first Hymn	..	..	..	..	444—452
100.	The Ninety-second Hymn	..	..	..	..	453—462
101.	The Ninety-third Hymn	..	..	..	..	463—467
102.	The Ninety-fourth Hymn	..	..	..	..	468—476
103.	Introductory remarks to the Seventh Chapter	..	..	..	..	477
104.	The Ninety-fifth Hymn	..	..	..	..	478—486
105.	The Ninety-sixth Hymn	..	..	..	..	487—489
106.	The Ninety-seventh Hymn	..	..	..	..	490—492
107.	The Ninety-eighth Hymn	..	..	..	..	493—494

108.	The Ninety-ninth Hymn	495
109.	The Hundredth Hymn	496—505
110.	The One hundred and first Hymn	506—510
111.	The One hundred and second Hymn	511—517
112.	The One hundred and third Hymn	518—521
113.	The One hundred and fourth Hymn	522—527
114.	The One hundred and fifth Hymn	528—540
115.	The One hundred and sixth Hymn	541—543
116.	The One hundred and seventh Hymn	544—545
117.	The One hundred and eighth Hymn	546—550
118.	The One hundred and ninth Hymn	551—555
119.	The One hundred and tenth Hymn	556—561
120.	The One hundred and eleventh Hymn	562—563
121.	The One hundred and twelfth Hymn	564—577
122.	Introductory remarks to the Eighth Chapter ..	578—579
123.	The One hundred and thirteenth Hymn	580—593
124.	The One hundred and fourteenth Hymn	594—599
125.	The One hundred and fifteenth Hymn	600—603
126.	The One hundred and sixteenth Hymn	604—619
127.	The One hundred and seventeenth Hymn	620—634
128.	The One hundred and eighteenth Hymn	635—639
129.	The One hundred and nineteenth Hymn	640—645
130.	The One hundred and twentieth Hymn	646—650
131.	The One hundred and twenty-first Hymn	651—661
132.	Corrections	663—665
133.	Additions	665
134.	Supplement, containing the text of the Pada- pāṭha, on the First <i>Aṣṭaka</i>	1—112

LIST OF ABBREVIATIONS

abl.	ablative case
acc.	accusative case
Anu.	Anuvākānukramaṇī
At.	Ātmanepada
BD.	Bṛhaddevatā
Bṛh. u.	Bṛhadāraṇyakopaniṣad
D.	A palm-leaf Malyalam ms., at the Lal Chand Library of the D. A. V. College, Lahore
dat.	dative case
Ed.	Editor
F.	A fragment of a Devanāgarī ms.
gen.	genitive case
inst.	instrumental case
Kau. Br.	KauṣītakiBrāhmaṇa
KSA.	Kātyāyana's Sarvānukramaṇī
loc.	locative case
M.	A Devanāgarī transcript of a Madras ms.
N.	Nirukta of Yāska
Ng.	Nighaṇṭu
nom.	nominative case
NS.	Nidānasūtras
P.	A palm-leaf Malyalam ms., at the Punjab University Library
Pa.	Pāṇini's Aṣṭādhyāyī
pl.	plural number
PP.	Padapāṭha
R.	The Ṛgvedānukramaṇī of Mādhavabhaṭṭa, edited by C. Kunhan Raja, Madras University Sanskrit Series, no. 2
RPr.	Ṛgvedaprātiśākhya
RV.	Ṛgveda
S.	K. Sāmbaśiva Śāstrī's edition of the Ṛksamhitā with the Bhāṣya of Skandasvāmin and the commentary of Veṅkaṭamādhavārya, Trivandrum Sanskrit Series, no. 96.
Sān. Br.	SāṅkhāyanaBrāhmaṇa
Sāt.	SātyāyanaBrāhmaṇa

SB.	SatapathaBrāhmaṇa
sing.	Singular number
Sk.	Skandasvāmin's commentary on the Ṛgveda
Skr.	Skandasvāmin's Ṛgvedabhāṣya, edited by C. Kunhan Raja, Madras University Sanskrit Series, no. 8.
Skt.	Skandasvāmin's Bhāṣya on the Ṛgveda, Trivandrum edition
Sr. Sū.	SrautaSūtra
SSS.	ŚāṅkhāyanaSrautaSūtra
Sy.	Sāyaṇācārya's commentary on the Ṛgveda, Poona edition
Tāṇḍya.	TāṇḍyaMahāBrāhmaṇa
TS.	TaittirīyaSamhitā
VM.	Mādhava, son of ŚrīVeṅkaṭārya
VNS.	Vararuci's NiruktaSamuccaya
YPr.	YajurvedaPrātiśākhya
YV.	Yajurveda

PREFACE

The discovery of Mādhava's commentary on the Ṛgveda is an important event in the history of Ṛgvedic exegesis. Mādhava is earlier than Sāyaṇācārya. In his commentary on the Ṛgveda, Sāyaṇācārya mentions¹ one Mādhavabhṭṭa and quotes² a passage from the latter's commentary. This Mādhavabhṭṭa is to be identified with Mādhava, son of ŚrīVeṅkaṭārya, and author of the commentary, *Ṛgarthadīpikā*. As the passage quoted by Sāyaṇācārya occurs in the former's commentary³, where it is not a quotation and is the commentator's own statement, there can be no doubt about the identity of Mādhavabhṭṭa with Mādhava, son of ŚrīVeṅkaṭārya. Sāyaṇācārya is indebted to Mādhava, as the former has utilised the latter's commentary, in writing his celebrated *bhāṣya* on the RV.

The text of the Ṛgveda presents, on account of its remote antiquity, numerous difficulties of interpretation, which is therefore a serious problem. Sāyaṇācārya's was the only available commentary on the RV., uptill now. Several scholars have emphasised the untrustworthy character of Sāyaṇa's commentary on the following grounds :—(1) he was far removed from the time of the composition of the hymns of the Ṛgveda and therefore unable to enter thoroughly into the spirit and thought of that bygone age, (2) he was destitute of a historical sense and not well equipped with present day means, and methods of research, e.g.⁴, comparative philology etc., (3) no Vedic commentator flourished between Yāska, the earliest commentator (c.700B.C.)

---

¹ RV. X. 86.1, Max Müller's 2nd ed. p. IV. 265.

² माधवभट्टास्तु वि हि सोतोर्ल्येषागिन्द्राण्या वाक्यमिति मन्यन्ते । तथा च तद्वचनम्—
इन्द्राण्यै कल्पितं हविः कश्चिन्मृगोऽद्भुत इति etc. See *Indices and Appendices To The Nirukta*, Introduction pp. 31, 32.

³ RV. X. 86.1.

⁴ A detailed comparative study of the two commentators will follow later on.

and Sāyaṇa, the latest commentator (c.1400 A.D.), and (4) Sāyaṇa's commentary is his own individual interpretation, as he did not inherit a continuous, unbroken, and a uniform tradition of Vedic interpretation.

Mādhava's commentary is on the RV. *in toto*. He mentions several predecessors and Skandasvāmin among them. Skandasvāmin's commentary on the first *Aṣṭaka* of the Ṛgveda is published. Skandasvāmin also mentions several predecessors. This shows several commentators flourished between Yāska and Sāyaṇa. As Sāyaṇa is indebted to Mādhava, son of ŚrīVeṅkaṭārya, Mādhava himself is indebted to his predecessors, particularly to Skandasvāmin, who in his turn has utilized the work of earlier commentators. It will thus be clear that in the history of Indian Vedic exegesis, Sāyaṇa's is not an isolated figure, and that there existed in India long before Sāyaṇa, a definite tradition of Vedic interpretation which went back directly to the times of the earliest known commentator of the Veda, i.e., Yāska.¹ The view that Sāyaṇa's commentary embodies his individual interpretation and that he did not inherit any tradition of Vedic interpretation is no longer tenable.

As Mādhava's commentary is the only complete pre-Sāyaṇa commentary hitherto discovered and as it supplies links in the chain of literary tradition of Ṛgvedic exegesis, its importance is self-evident. A critical edition of Mādhava's commentary on the Ṛgveda is therefore a desideratum.

In a Foreword to my edition of the commentary of Skandasvāmin and Maheśvara on the Nirukta², the late Dr. A.C. Woolner, M.A., D.Litt., F.A.S.B., C.I.E., Officier d' Academie Française, ex-Vice-Chancellor of the University of the Punjab, made the following remark, "This Volume completes the series which Dr. Lakshman Sarup has devoted to the elucidation of Yāska's Nirukta, during the last thirteen years. . . . . In this connection, Mādhava, son of Veṅkaṭa was introduced to the public for the first time—and intimation was given of the fact. . . . that

¹ See *Indices and Appendices To the Nirukta*, Introduction, pp.75,76.

² Vols. III and IV., Published by the University of the Punjab, Lahore, 1934.

Sāyaṇa was not the first commentator on the Ṛgveda after Yāska, as used to be supposed." Dr. Otto Stein, Professor of Sanskrit at the German University of Prague also remarked, "It was Dr. Sarup himself who besides Pandit Bhagavaddatta of the Anglo-Vedic Research Institute first threw light on the personage of the commentator Veṅkaṭa Mādhava." These statements were based on my Introduction to *Indices And Appendices to the Nirukta*.¹ Therein, I discussed the date of Mādhava,² son of Veṅkaṭa, pages 30-34, and gave detailed description of his commentary on the Ṛgveda, pages 39-71. It may, however, be pointed out that Dr. C. Kunhan Raja, independently read a paper entitled 'The Commentaries on Ṛgveda and Nirukta', at the Fifth Indian Oriental Conference, held at Lahore in November 1928. This paper was published in 1930. It contains a discussion on Veṅkaṭamādhava, pp. 236-247, and 263-272.³ P. Bhagavaddatta also wrote about Veṅkaṭamādhava in his *History of Vedic Literature* in Hindi.⁴

Previous Editions.

In 1929, Paṇḍita K. Sāmbaśivaśāstrī published, in the Tri-vandrum Sanskrit Series, his edition of the *bhāṣya* of Skandasvāmin and the commentary of Veṅkaṭamādhava, on the first *Adhyāya* of the first *Aṣṭaka* of the Ṛgveda. The second part, containing the commentaries mentioned above on the second *Adhyāya* of the first *Aṣṭaka* was published in the year 1935. P. Śāstrī describes, on the title page, the commentary of Veṅkaṭamādhava as simply a *vyākhyāna*—वेङ्कटमाधवार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने च सहितः। It is repeated on p. 133—

इति श्रीवेङ्कटमाधवार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने प्रथमे प्रथमोऽध्यायः।

He does not give any particular name to the commentary, although the author VeṅkaṭaMādhava himself gives a definite name to his commentary, and calls it ऋग्यदीपिका as shown by the following colophons :—

¹ Published by the University of the Punjab, 1929.

² V.M. may be assigned to a period earlier than Sāyaṇa and later than Skandasvāmin e.g., about the 10th. century A.D.

³ Proceedings And Transactions of The Fifth Indian Oriental Conference, Vol. I., 1930.

⁴ Published at Lahore in the year 1931.

ऋगर्थदीपिका सेयं प्रथमश्चायमष्टकः ।
 कर्ता श्रीवेङ्कटार्यस्य तनयो माधवाह्वयः ॥
 ऋगर्थदीपिका सेयं द्वितीयश्चायमष्टकः ।
 चक्रे श्रीवेङ्कटार्यस्य तनयो माधवाह्वयः ॥
 ऋगर्थदीपिका सेयं पञ्चमश्चायमष्टकः ।
 कर्ता श्रीवेङ्कटार्यस्य तनयो माधवाह्वयः ॥
 ऋगर्थदीपिका सेयं तथा षष्ठोऽयमष्टकः ।
 कर्ता श्रीवेङ्कटार्यस्य तनयो माधवाह्वयः ॥
 ऋगर्थदीपिका सेयं सप्तमश्चायमष्टकः ।
 कर्ता श्रीवेङ्कटार्यस्य तनयो माधवाह्वयः ॥

At the end of each *Aṣṭaka*, VeṅkaṭaMādhava himself entitles his commentary as *Ṛgarthadīpikā*. There is no reason as to why this name of the commentary should be suppressed. P. Sāstrī is therefore not justified in calling the commentary of Veṅkaṭa-Mādhava as simply a *vyākhyāna*. It should be described by its proper name, i.e., *Ṛgarthadīpikā*.

P. Sāstrī has the priority of publishing the commentary of VeṅkaṭaMādhava, although he has so far published the first two chapters of the first *Aṣṭaka* only.

Even these are not free from misprints and grammatical errors. I give below a list of misprints which should have been corrected, but unfortunately no *Errata* has been added.

Page	Line	Read (शुद्धम्)	For (अशुद्धम्)
१	३	० ध्रुव०	० भ्रुव०
२	४	तमेव	तेमव
२	६	० मात्रेण	० मात्रणे
२	१५	मन्त्रस्य	मन्त्र य
३	१८	० रादौ	० रादा
३	२३	ब्रूमः	ब्रूम
७	८	परिग्रही	रिग्रही
७	६	देवास्त०	दे स्त०
१४	२४	चन्द्रश्च	चद्रश्च
२२	४	दधिष्व	दीघष्व
२७	२०	० मेति	० मे
२७	२१	इन्द्र !	इ द्र !
३२	३	स्कन्द०	स्न्दक०

Page	Line	Read (शुद्धम्)	For (अशुद्धम्)
४५	१०	० प्रत्यागमनस्य	० प्रत्यागमनस्यं
४५	१३	बीलुचित्	बीलुचित्
४६	७	पाथिवाल्लोकात्	पाथिवाल्लोकात्
५१	१७	सहस्रप्रघनाः	सह स्रप्रघनाः
५५	११	वाक्यस्य	वाक्यस्य
५५	१६	आह्वयामः	आह्वयामः
५८	१५	पुनर्वयं०	पुनर्वयं०
६१	५	कृत्स्नवन्नि०	कृत्स्नमन्नि०
६२	५	० नाधिकरण्याच्छन्दो०	नाधिकरण्याच्छन्दो०
७६	२	ह्लानं	ह्लानं
७६	१४	स्तोत्रसहस्रा०	स्तोत्रसह सहस्रा०
७६	१७	योदूणाम्	योदूणाम्
७७	५	गाथी	गाथी
७७	७	"	"
७७	१४	० मस्माकं	० मस्माकं
७८	२०	यदुत्तमं	वदुत्तमं
७९	१७	प्रकर्षणं	प्रकर्षणं
८२	१५	सम्भक्तः !	सम्भक्त !
१०३	२	ईडेन्याः	डेन्याः
१०५	६	बडवाः	बडवाः
१११	११	विलम्बध्वमि०	विलम्बध्वमि०
११४	२३	सामर्थ्यात्	प्तामर्थ्यात्
११७	१७	मदाय	मदाच्च
११९	२०	रायो	रायी
१२२	२३	धीष्वा	धीष्वा
१२३	१४	पुनः	युनः
१३१	२३	तद्धितेन	तानद्धि तेन
१३१	२३	कृत्स्न०	सकृत्स्न०
१३१	२३	भवन्ती०	भवती०
१३३	१५	भर्तुंघुव०	भर्तुंघुव०

This is by no means an exhaustive list. There are many other cases as well. It is perhaps not quite possible to be entirely free from printer's devils. The following list represents cases which are not merely misprints. Grammatical consideration has probably been ignored.

Page	Line	Read (शुद्धम्)	For (अशुद्धम्)
८	१५	० सन्नर्थो	० सनर्थो
९	१	तच्छ्रुक्	तच्छ्रुक्लं
१३	२१	० ऽप्यन्ननाम	ऽन्नमप्यन्ननाम
२७	२६	सुष्टुतीनि	सुस्तुतीनि
३०	६	उपक्षपयितः	उपक्षयितः
३५	१६	स्वभूते	स्वभूतौ
३८	४	सम्भजनीय !	सम्भजनीयः
४०	७	० मङ्गानि	० मङ्गैभ्यः
४१	३	न	नः
४१	८	सूर्यप्रभवश्च	सूर्यस्य प्रभावश्च
४२	३	० न्यभत्वेऽपि	० न्यहत्वेऽपि
४४	२४	च तादृ	चातादृ
५१	२०	सोऽवे०	सः अवै०
५२	२	उद्गूर्णं उद्गूर्णः	उद्गीर्णं उद्गुर्णः
५७	४	० वृत्तान् निवा०	० वृत्तानिवा०
५७	६	० मर्थं मन्यन्ते	० मर्थण्यन्ते
६२	४	माच्छन्दः	मच्छब्दे
६२	२२	यथाहमस्याशंसि०	यथा मंह्यस्य शंसि०
६८	१०	वसुपतिमि०	वसुपती०
७६	२०	बिभीयाम	बिभेम
८२	२०-२१	० त्रिमन्त्रा०	० त्रिमन्त्रा०
८२	२१	लब्धानीति	लब्धानीदिति
८४	१६	सन्देशेन गन्तारम्	सन्देशे अनुगन्तारम्
८६	६	० च्चेतय	० च्चेक्षया
९७	३	० च्छोवै	० च्छोवै
९७	४	० वैस्तत्	चैतत्
१०५	२	रोचतेर्वा रुचतेर्वाङ्	चतेर्वोचते वाङ्
१०५	५	हरितवर्णाः	हरिवर्णाः
११४	७	० भिघारणैर्घृ०	० भिघारणघृ०
११८	१५	सम्राजोः	संराजोः

THE ṚGVEDĀNUKRAMAṆĪ OF MĀDHAVABHAṬṬA

Dr. Raja has edited this work as no. 2 in the Madras University Sanskrit Series. On the title page, he calls it Ṛgvedānukramaṇī. The word *anukramaṇī* means either 'a table or chapter of contents', or 'index to a collection of Vedic hymns (giving the first word of each hymn, the number of verses, name and family of poets, name of deities and metres)'.¹ Dr. Raja's title is, in my opinion, a misnomer. VeṅkaṭaMādhava gives neither a table of contents of, nor an index to, the RV. He merely discusses several points, connected with the grammar and interpretation of the RV. As this discussion is concise and in verse, the name *Kārikā*, which means 'a concise statement in verse of (esp. philosophy and grammar)'² is more appropriate. Probably, Dr. Raja was conscious of the inaccurate use of the word *anukramaṇī* in this connection and used the word *kārikā* on p. XIII of Preface, 'The Kārikās that I now publish. . . . MādhavaBhaṭṭa gives a few *kārikās*. . . .'. I should also like to point out that these *Kārikās* are not few as stated by Dr. Raja. In Dr. Raja's own edition, they cover 93 pages in print.

Even the word *kārikā* does not quite suitably describe these remarks of VeṅkaṭaMādhava. These remarks are put *in the beginning* of each chapter of all the *Aṣṭakas*, as stated by VeṅkaṭaMādhava himself :—

तत्रामन्त्रितशब्दानामादौ वृत्तिः प्रदृश्यते (प्रदश्यते) (I.2.)

समासानां स्वराद्वृत्तिरादौ तत्र प्रदृश्यते (प्रदश्यते) (I.3.)

अवग्रहविहीनानामादावर्थं प्रदर्शयन् (I.5.)

सर्वानुदात्तशब्दानामादावर्थं प्रदर्शयन् (I.6.) etc.

I think, to call them introductory remarks or वृत्तिः, as stated by the author himself, would be the most appropriate designation.

¹ Monier Williams' Sanskrit English Dictionary p. 31.

² Op. cit., p. 274.

In Dr. Raja's edition, the first verse is not numbered. No reason is given for leaving the first verse without any number. As the first verse is, everywhere, left without a number, the number assigned to each and every verse is wrong. The greater part of the second hemistich of stanza no. 25, which should really be no. 26, is missing. But a few words of the third *pāda* are read by mss. Dr. Raja has omitted even these few words in his edition on p. 3. After the 25th stanza, there are four more stanzas, which are omitted by Dr. Raja, without giving any reason for the omission. Wrong references and other errors of omission and commission are pointed out in my footnotes. Various readings are given in Appendix I and Notes in Appendix II. The separation of the text itself from these Appendices makes the distribution rather inconvenient from the practical point of view. Dr. Raja does not mark accent on Vedic passages, quoted by VeṅkaṭaMādhava in his introductory remarks.

I have used Dr. Raja's edition of the *Ṛgvedabhāṣya* of Skandasvāmin to compare VeṅkaṭaMādhava's exegesis of Vedic words with that of the former. Dr. Raja deserves all credit for publishing the Editio Princeps of the *bhāṣya* of Skandasvāmin on the whole of the first *Aṣṭaka*. His edition must however be used with caution as the number of misprints is unusually large. The list of corrections at the end covers 22 pages in print. This long list however corrects a few misprints only. There are numerous misprints which have been left uncorrected. I give below a list of misprints of a few pages only. These are ignored in the *Errata*.

Page	Line	अशुद्धम्	शुद्धम्
2.	11-12.	निहितं आहव०	निहितमाहव०
"	14	किन्ताहि	किन्ताहि
"	18	रत्नं इति	रत्नमिति
"	24	प्रकृतोऽग्नि	प्रकृतोऽग्निः
3.	Top note	स्कन्दस्वामि०	स्कन्दस्वामि०
"	15	प्राप्नुवन्त्यु०	प्राप्नुवन्त्यु०
"	26	श्रव	श्रवः
4.	3-4	स्तुत्यं उत्कृ०	स्तुत्यमुत्कृ०
"	9	सत्रं प्रप्रजा०	सत्रं प्रजा०
"	25	त्वां उप	त्वामुप
5.	4	राजान्तं	राजन्तं
"	6	अत्मीये	आत्मीये
"	9	त्वं अस्माकं	त्वमस्माकं
6	5	द्वितीयाचतुर्थ्यौ	द्वितीयाचतुर्थ्यौ
"	6	चेष्टायां अ०	चेष्टायाम०
"	7	० नध्वनि	० नध्वनि
"	14	वयं इन्द्र०	वयमिन्द्र०
"	19	विशेषं इत्य०	विशेषमित्य०
"	20	अन्नं	अन्नम्
"	22	क्षिप्रं उप	क्षिप्रमुप
"	"	समीपं आ०	समीपमा०
"	"	० यातं आगच्छतम्	० यातमागच्छतम्
"	24	० विद्रश्च	० विन्द्रश्च
"	26	प्रदेशं उपा०	प्रदेशमुपा०
"	27	क्षिप्रं इत्या	क्षिप्रमित्या
7	7	विफक्तः	विभक्तः
"	21	वलं	वलं
"	25	अश्विनै	अश्विनौ
8.	3.	सवीरया	शवीरया
"	11	० त्सुतीः	० त्सुतीः
"	15-16.	शत्रूणां उप०	शत्रूणामुप०
"	16	दर्शनीयै	दर्शनीयौ
"	19	आयातं एतत्	आयातमेतत्
"	25	कारणं अभि०	कारणमभि०
9	13	० लक्षणं अन्नम्	० लक्षणमन्नम्
"	14	० सञ्च०	० सश्च०
"	"	धृतो	धृतो

Page	Line	अशुद्धम्	शुद्धम्
9	17	तर्पयितारो	तर्पयितारो
"	19	अगच्छत	आगच्छत
"	23	उदकं अन्त०	उदकमन्त०
"	"	० तरययोः	० तरणयोः
"	25	रसानां आ०	रसानामा०
"	26	तानां आ०	तानामा०
"	"	सोमं आग०	सोममाग०
10.	8.	० मग्निं अप्सु	० मग्निमप्सु
"	"	प्रविष्टं एहि	प्रविष्टमेहि
"	11	पावाका	पावका
"	14	अनै०	अन्नै०
"	15	० लक्षणांनं अस्या	० लक्षणान्नमस्या
"	16	यज्ञं इच्छतु	यज्ञमिच्छतु
11.	1.	मेघस्थं उदकम्	मेघस्थमुदकम्
"	2.	० दुदकं अस्मिन्	० दुदकमस्मिन्
"	5	विविधं ईष्टे	विविधमीष्टे
"	9	कर्तारं इंद्रं	कर्तारमिन्द्रं
"	10	तद्वत्	तद्वत्
"	18	जनीयाम	जानीयाम
"	20	त्वां अपि	त्वामपि
"	"	षष्ठी	षष्ठी
12.	4	अस्तृतं अ०	अस्तृतम०
"	"	० दितं अ०	० दितम०
"	"	कं इंद्रम्	कमिन्द्रम्
"	6	इदं	इन्द्रं
"	13	० चरितुं इ०	० चरितुमि०
"	21	० दिन्द्गा०	० दिन्द्रा०
"	"	धानिनः	धनिनः
13.	1.	ईएनम्	ईमेनम्
"	4	गच्छतं इंद्रं	गच्छन्तमिन्द्रं
"	9	सोमं अस्य	सोममस्य
"	10	शत्रूणां असु०	शत्रूणामसु०
"	21	इन्द्रोऽपि	इन्द्रोऽपि
14.	8.	बहुभिः	बहुभिः
"	9	वार्याणां उ०	वार्याणामु०
"	20	० स्परं अदन्ति	० स्परमदन्ति
"	"	० णां अप्राप्तिः	० णामप्राप्तिः

Page	Line	अशुद्धम्	शुद्धम्
15.	11.	भवन्तुः	भवन्तु
"	15	त्वां अस्म०	त्वामस्म०
"	22	संग्रामं इंद्रः	संग्राममिन्द्रः
"	"	० युक्तं ।	० युक्तम् ।
"	23	वाजं अन्नं	वाजमन्नं
"	"	लक्षणं अ०	लक्षणम०
16.	4	त्वं अप०	त्वमप०
"	7	महान्तं इंद्रम्	महान्तमिन्द्रम्
"	9	आरुशं आरो०	आरुशमारो०
"	"	ह्रस्वत्वं अरुषं	ह्रस्वत्वमरुषं
"	12	महान्तं इंद्रं	महान्तमिन्द्रं
"	13	इदं इदं	इदमिदं
"	17	सुषुम्नः	सुषुम्णः
"	"	"	"
"	21	इद्गं	इन्द्रं
"	22	इयं आ०	इयमा०
"	"	एवं	एवं
"	23	० मरुषं इत्या०	० मरुषमित्या०
"	27	परस्यां ऋचि	परस्यामृचि
"	"	शब्देन	शब्देन
17.	3.	युजन्ति	युञ्जन्ति
"	5	० कारेद्रं	० कारेन्द्रं
"	8	षष्ठ्यर्थे	षष्ठ्यर्थे
"	16	स्वधां उदकं अनु	स्वधामुदकमनु
"	"	पञ्चात्	पश्चात्
"	"	"	"
"	17	० गंभत्वं आपा०	० गंभत्वमापा०
"	22	अनन्तरं एव	अनन्तरमेव
"	23	उदकं आदि०	उदकमादि०
"	28	० गंभत्वं ईर०	० गंभत्वमीर०
18.	2.	उस्त्रिया	उस्त्रिया
"	5	मरुद्भिः	मरुद्भिः
"	7	त्वं अलब्धाः	त्वमलब्धाः
"	10-11	० स्तुत्यं इंद्रं	० स्तुत्यमिन्द्रं
"	11	तद्वत्	तद्वत्
"	16	इन्द्रेण	इन्द्रेण
"	"	दृश्यते	दृश्यसे

Page	Line	अशुद्धम्	शुद्धम्
19.	7.	अस्ति	अस्मिन्
"	12	अस्मभ्यं इंद्रः	अस्मभ्यमिन्द्रः
"	14	० द्गाधिनो	० द्गाधिनो
"	16	द्वितीया	द्वितीया
"	17	अकं ऋग्ल०	अकंमृग्ल०
"	22	युज्येधां इति	युज्येधामिति
"	24	दीर्घायु	दीर्घायु
20.	5.	सूर्य आ०	सूर्यमा०
"	14	वयं इंद्रं आ०	वयमिन्द्रमा०
"	15	० युधं इंद्रं	० युधमिन्द्रं
"	"	सहायं आ	सहायमा०
"	18	० वर्षणं अपि	वर्षणमपि
"	"	० दोऽर्थ एव	० दोऽर्थमेव
"	19	मेघं	मेघम्
"	20	आप्रवणं आ	आप्रवणमा०
"	21	त्वां अन्यः	त्वामन्यः
"	"	यस्त्वं अप्रति०	यस्त्वमप्रति०
"	21-22	चरं अपा०	चरमपा०
21.	10.	पञ्चानां	पञ्चानां
"	11	एषां ईष्टे	एषामीष्टे
"	14	० र्थं इंद्रं	० र्थमिन्द्रं
"	15	केवलानां अस्तु	केवलानामस्तु
"	19	सहभूतानां अपि	सहभूतानामपि
"	20	वृद्धतमं अत्यन्त०	वृद्धतममत्यन्त०
22.	3.	नि इ०	नि इ०
"	21	कर्तुं इच्छतः	कर्तुमिच्छतः
23.	1.	उपमायाम्	उपमायाम्
"	2	विस्तीर्णं इत्यर्थः	विस्तीर्णमित्यर्थः
"	10	तेषां इति	तेषामिति
"	11	यथास्त्वं अभि०	यथास्वमभि०
"	20	सामर्थ्यान्	सामर्थ्यात्
"	22	तद्वत्	तद्वत्
"	23	काकुदं अत्र	काकुदमत्र
"	"	उपमानं इत्याहुः	उपमानमित्याहुः
"	24	अपां अधि०	अपामधि०
24.	1.	एवं इत्यस्य	एवमित्यस्य
"	16	यजमानस्य	यजमानस्य

Page	Line	अशुद्धम्	शुद्धम्
24.	18	सामर्थ्यात्	सामर्थ्यात्
25.	1.	अत्मीयः	आत्मीयः
"	2	कथं अयं	कथमयं
"	3	० वमर्थं इ०	० वमर्थमि०
"	4	विश्वोभिः	विश्वेभिः
"	8	त्वदर्थं अभि०	त्वदर्थमभि०
"	11	कारणं	कारणम्
"	16	सूते	सुते
"	19	सोमं आसु०	सोममासु०
"	21	सोमं अस्मिन्	सोममस्मिन्
26.	6.	सवनं इति	सवनमिति
"	11	त्वां उद०	त्वामुद०
"	12	त्वां उद०	त्वामुद०
"	17	वरणीयं अत्य०	वरणीयमत्य०
"	"	कारणं	कारणम्
"	18	पञ्चमो	पञ्चमो
"	23	सुष्ठ	सुष्ठु
"	"	सामर्थ्यात्	सामर्थ्यात्
"	24	क्षिप्रं इत्यर्थः	क्षिप्रमित्यर्थः
27.	3.	सं इत्यु०	समित्यु०
"	7	अक्षितं अहि०	अक्षितमहि०
"	11	० संख्यानां अति०	संख्यानामत्य०
"	12	० संख्याकं इत्य०	संख्याकमित्य०
"	13	तच्छब्द०	तच्छब्द०
"	15	वसोरिन्द्रं	वसोरिन्द्रं
"	19	० योग्यं इत्यर्थः	योग्यमित्यर्थः
"	22	वीणायां	वीणायाम्
"	23	"	"
"	24	० मात्रं आह	० मात्रमाह
"	"	वीणायां एव	वीणायामेव
"	"	स्वामिनं इंद्रं	० स्वामिनमिन्द्र-
		आह्व०	माह्व०
28.	3.	० स्थानं एतत्	स्थानमेतत्
"	4	षष्ठ्यर्थे	षष्ठ्यर्थे
"	"	चतुर्थी	चतुर्थी
"	9	इन्द्रार्थं अभि०	इन्द्रार्थमभि०
"	15	ऋत्विक्	ऋत्विक्

Page	Line	अशुद्धम्	शुद्धम्
28.	17	वंशं इव	वंशमिव
"	23	समुच्छ्रित०	समुच्छ्रित०
"	"	० दुच्छ्व०	० दुच्छ्व०
"	24	० वंघने	० वन्धने
"	25	० धार्थं इंद्रो	० धार्थमिन्द्रो
"	26	नश्वरं इति	नश्वरमिति
29.	5.	० कं इंद्र	० कमिन्द्र
"	12	परं आध्वे	परमाध्वे
"	16	वर्धनं	वर्धनं
"	24	० गुणं इंद्रम्	० गुणमिन्द्रम्
"	25	अस्मभ्यं अदात्	अस्मभ्यमदात्
"	26	अस्मभ्यं एत०	अस्मभ्यमेत०
30.	3.	गोष्ठं	गोष्ठम्
"	5	वर्षायम्	वर्षायम्
"	7	ऋधाय०	ऋधाय०
"	20	० स्त्वां अति०	० स्त्वामति०
"	21	० सहस्र०	० सहस्र०
31.	10.	स्तुत्यं अन्नं	स्तुत्यमन्नं
"	11	० भक्तारं ऋषिम्	० भक्तारमृषिम्
"	13	जुष्टां	जुष्टां
32.	3.	श णां	शत्रूणां
"	7	रातय	रातयः
"	18	त्वं उदक०	त्वमुदक०
"	"	विलं	विलम्
"	19	० द्वारं	द्वारम्
"	20	नवाभि०	नवाभि०
33.	1.	० हं अन्ये	० हमन्ये
"	3	० स्त्वं एव०	स्त्वमेव०
"	12	व हु	बहु
"	17	अग्नि	अग्नि
"	18	गन्तारं अर्थ०	गन्तारमर्थ०
"	19	देवानां आह्वा०	देवानामाह्वा०
"	23	आह्वयन्ति	आह्वयन्ति
34.	13.	० संवन्धि	० सम्बन्धि
"	26	अग्नि उप०	अग्निमुप०
35.	16.	अस्माभि स्तूय०	अस्माभिः स्तूय०
"	16-17	० वन्तं अन्नं	० वन्तमन्नं

Thus it will be clear that if a list of misprints of the whole book were to be prepared, it will cover a large number of pages in print.

The following list does not represent merely misprints :—

Page	Line	Read (शुद्धम्)	For (अशुद्धम्)
१४	२०	महायुद्धे	महद्युद्धे
१६	१६	सूर्यप्रभवदक्ष	सूर्यप्रभावदक्ष
१७	१२	जन्मतः	जन्वतः
१७	२२	निष्पाद्य	निष्पद्य
२७	२०	वसुपतिमि०	वसुपती०
३३	२	० पातिष्ठन्त	० पातिष्ठन्
३४	८	शस आमो वात्र लुकि	इसः शसो वात्र यदिति लुकि
४१	२	योजय हरितवर्णाः	योज्य हरिवर्णाः
४२	१८	व्याप्नुवः	व्याप्नुवतः
६१	१५	गोपायिता	गोपयिता
६७	२२	अद्रोग्धव्याय	अद्रोग्धव्यं
६८	२-३	ताद्भाव्य०	तद्भाव्य०
६८	१३	प्रजायुषी०	प्रजायुष इ०
७०	४	अभियाचामहे	अभियाचध्वे
७०	२७	प्रापुः	प्राप्युः
७२	२५	सुषुम्णाख्यः	सुषुम्नाख्यः
७५	४	नैषीः	नेषीः
७५	१५	० कर्म कुर्मः	० कर्मः करोमि
७८	२	प्राणिनः	प्राणिनां
८०	२६	अयाक्षीः	अयक्षि
८२	२५	युष्मदस्मच्छब्दयोः	युष्मदस्मच्छब्देषु
८३	७	स्वकर्णे	स्वकरणे
८३	८	जननात्	जननत्वात्
८३	२६	मुक्ताः	मुक्तः
८४	२५	तात्स्थ्यात्	तत्स्थ्यात्
८६	६	आख्यातजत्वात्	आख्यातत्वात्
८७	१६	माच्छैत	मा छैत
८८	२०	दधिमन्थानं	दधिमन्थानेन
९०	४	० प्रस्थातृनेष्ट्राग्नीध्रैः	० प्रस्थतृनेष्ट्राग्निध्रैः
९२	१६	० रनुग्रह उचित एव	० रनुग्रहं उचितमेव
९३	६	० चित्तमेवम्	० चित्त एवम्

Page	Line	Read (शुद्धम्)	For (अशुद्धम्)
६४	१७	बहुप्रज्ञ वा	बहुप्रत्ववा
६४	१८	अस्मद्वि०	मद्वि०
६५	२५	हनूमतां	हतुवतां
६७	१२	० लक्षणटात्वात्	० लक्षणाटात्वात्
१०७	२४	भोजयति	भोजयसि
१०७	२५	यज्ञिय०	याज्ञीय०
१०६	८	० मस्ताविष्म	० मस्तौष्म
१०६	२७	० कामयन्त	० कमयन्
१११	२७	तदेव	तमेव
११२	१	० श्वभागः	० श्वभागम्
११२	१	एष इन्द्रस्य	एतदिन्द्रस्य
११२	६	सुतवान्	स्रोतवान्
११४	८	निर्जिगमिषन्तीषु	निर्जिगमन्तीषु
११५	२	नदीः	नदी
११६	७	तद्वन्ति नक्षत्राणि	तद्वन्तो नक्षत्राः
११६	८	अपठितोऽपि	अपठितमपि
१२२	१३	गन्त्रा	गन्ता
१२३	६	० ध्याहार्यम्	० ध्याहार्यः
१२३	२६	वात्यां	वात्यं
१२४	२७	हथः	हथ
१२५	५	कुरुथः	कुरुतः
१२५	२४	इच्छाम इत्यर्थः	इच्छामेत्यर्थः
१२८	२७	गच्छथः	गच्छतः
१२६	२	० पौनरुक्त्याद्	० पौनरुक्त्या
१३१	१६	अन्याभ्यो	अन्येभ्यो
१३५	१६	धातव्याः	हितव्याः
१३८	२	बलवतः	बलवन्तः
१४०	२४	दाहकत्वा०	दाहत्वा०
१४४	१६	गृहीताः	गुहिता
१४६	४	मनुष्यो	मनुष्याः
१४६	१५	युष्मद्	युष्मभ्यं
१४६	२८	युष्मदज्मेषु	युष्मभ्यमज्मेषु
१४६	६	० मदकरणसमर्थः	० मदकरसमर्थः
१४६	१६	तद्	तं
१४६	१६	कषप्रियाः	कषप्रियः
१५२	२५	बिभ्यति	बिभ्यन्ति

Page	Line	Read (शुद्धम्)	For (अशुद्धम्)
१५३	२१	स्तुवान	स्तवान
१५४	१६	क्षिप्यमाण०	क्षिप्यमान०
१५५	१३	वीळू	विलूशब्दः
१५५	१८	पर्येष्यः	पर्येष्यम्
१५५	१६	सम्बन्धयितव्यम्	संबन्धयितव्यः
१५५	२२	मायावतः ।	। मायावतं
१५५	२२	स्तुतीः	स्तुताः
१५७	६	न्ययुग्ध्वम्	नियुग्ध्वम्
१५७	२०	० इचान्यत्र	० इचान्यान्यत्र
१५७	२१	विभ्यन्त्य०	विभ्यन्त्य०
१६०	२६	प्रतुर्व्यन्ते	प्रतुर्वन्ते
१६०	२७	घ्नन्ति	हन्ति
१६१	२१	व्याप्तुं	व्याप्नोतुं
१६१	२६	आहुतिभिः	आहुतीभिः
१६१	२६	सम्बद्धः	सम्बद्धाः
१६१	२६	गृहीताहुतिरि०	गृहीताहुतय इ०
१६१	२७	गच्छती०	गच्छन्ती०
१६४	८	संसाधयामहे	संसाधयेमहे
१६४	२१	चतुरोऽक्षान्	चतुरोऽक्षा
१६५	२२	पदपूरणः	पदपूरणम्
१६७	१२	समानाधिकरणा	समानाधिकरणः
१६६	१३	स्तुयाम	स्तौम
१७२	५	० ध्याहर्तव्यम्	० ध्याहर्तव्यः
१७७	११	० शीलः कर्णो	० शीलं कर्णं
१७७	१४	० मिष्यते	० मिष्यन्ते
१७६	२५	युवाम्याम०	युवाम०
१८७	२२	ददती	ददन्ती
१६०	१८	० वानागच्छेत्	० वानागच्छेत
१६२	१६	० त्यध्याहार्यम्	० त्यध्याहार्यः
१६३	२२	० मस्ताविष्म	० मस्तोष्मः
१६७	१३	स्वशब्दो०	स्वशब्दो०
१६७	२७	स्तुतीश्च	स्तुतींश्च
१६६	३	शुन्ययुवः	शुन्यवः
२००	११	० चटका	० कटिका
२००	१२	लङ्	लङ्
२००	१२	निधेयास्मे०	निधेयामे०

Page	Line	Read (शुद्धम्)	For (अशुद्धम्)
२०१	१७	० दुपचार	० दुपाचर
२०१	१६	दीप्तियुक्तानि	दीप्तित्युक्तानि
२०२	१४	उद्घाटि०	उद्धारि०
२०३	२१	नृषु मनो यस्य	हे नृ मनः यस्य
२०५	६	कामये	कामयते
२०५	६	प्रार्थय इ०	प्रार्थयते इ०
२०५	१७, १६	उपचयान्	उपचयात्
२०६	१२	तद्निरमणं	तं निरमणं
२०८	६	ऋजूनि	ऋजून्
२१०	३	मरुलक्षणम्	मरुलक्षणम्
२१२	२२	भुवत्	भवत्
२१३	७	सर्वं परिगृह्य	सर्वस्य परिगृहीत्वा
२१४	४	० लक्षणाद्विती०	० लक्षणाद्विती०
२१५	२३	यावत्	यान्
२१६	१६	गोभिरद्वै०	गौरद्वै०
२१६	१६	अपगतजनद्वेषा	अपगतजनद्वेष्यत्वात्
२१७	२२	अप्रतिबध्य०	अप्रतिबन्ध्य०
२१६	११	० धार०	० धारि०
२२२	१३	योधितवान्	योधिवान्
२२२	१४	सहायुध्यथा	सहायुध्यत
२२२	२७	० ध्याहार्यम्	० ध्याहार्यः
२२४	२५	० मताना०	० मतान्या०
२२५	१२	वञ्चं	वञ्चः
२३१	२३	पुत्रस्य पौत्रस्य	पुत्रपौत्रस्य
२३२	१४	कुर्वन्त्यो	कुर्वन्त्यः
२३३	८	० लक्षणास्तृतीयाः	० लक्षणा तृतीया
२३५	१६	० मनुगते	० मनुगता
२३६	४	जहाती०	जहामी०
२३६	४	व्याख्यातव्यम्	व्याख्यातव्यः
२३६	१७	कीर्तयन्त्यः	कीर्तयन्त्यः
२३७	२१	० माचारवन्	० माचारवत्
२३८	२७	हिंसीत्यर्थः	हिंसीत्यर्थः
२३६	१७	० कारिन्नीत्यर्थः	० कारीत्यर्थः
२४०	१८	भवत्वि०	भवन्त्वि०
२४१	८	० दीयायां	० दीयां
२४१	१३	अकारिषत्	अकारिषन्त

Page	Line	Read (शुद्धम्)	For (अशुद्धम्)
२४२	२५	० धृता अव्यव०	० धृताः व्यव०
२४४	३	० दस्वं	० दस्व०
२४४	२२	आरुणीः	अरुणिः
२४६	२४	कर्तितारः	कर्तारः
२४६	२५	करोतेरेवैत०	कृन्ततेरेवैत०
२४८	२३	बिभ्यद्	बिभ्यन्
२४८	२३	अप्स्वौष०	अप्सौष०
२४८	२५	नियुयुजिरे	नियुयुज्जे
२५०	३	तूट्०	त्रुट्०
२५०	२७	उदीचि हि	उदीची हि
२५३	१६	द्योषधिः	द्योषधीः
२५३	१६	० प्रभवा... द्वृतिर०	० प्रभवाः... द्वृतीर०
२५३	१६	वसतिरिति	वसतीति
२५६	४	गवामवयव०	गवामयं अवयव०
२५६	१०	स्वार्य एव	स्वार्यः एव
२५६	१०	सुखस्त०	सुखा त०
२६०	१६	गच्छन्तः	गच्छन्
२६८	४	प्रमार्जीः	प्रमार्जि
२६६	११	० न्विष्यते०	० न्वेषते ०
२६६	२४	असूदयन्त	असूदयन्तः
२७०	२०, २१	रक्षमाणाः	रक्ष्यमाणाः
२७१	२०	अपः	आपः
२७२	१६	देवगवी०	देवगवि०
२७३	१०	उदपीपदन्	उदपीपदत्
२७४	७	० त्यस्मादयं	० त्यस्यायं
२७४	१६	सङ्ग्रामजय०	संग्रामयज्ञ०
२७५	२७	अन्विष्यन्त	अन्वेषमाणा
२७७	२४	ददतः	ददत
२८०	६	० मभिगच्छती०	० मभिगच्छन्ती०
२८२	१	० पगम्यमा०	० पगन्तव्यमा०
२८४	८	साधु	साधुः
२८४	२२	गमयन्ति । उच्चारयन्ती०	गमयति । उच्चारयती०
२८४	२३	इषयन्त	इषयन्ते
२८६	१८	हविलक्षणेन धनेन	हविलक्षणेन
२८६	१६	० निर्देशा०	० निर्वेशा०
२८७	२७	सुपर्णशब्देन	सुपर्णशब्दो

Page	Line	Read (शुद्धम्)	For (अशुद्धम्)
२८८	२४	देही०	ददत्वि०
२९०	६	एवेदम्	एवायं
२९२	२४	हन्तीत्य०	हतेत्य०
२९३	२२	सम्भविनी	संभवी
२९३	२२-२३	संभवत ता०	संभवथस्ता०
२९५	३	सहस्राश्रिः	सहस्राश्रीः
२९६	८	कञ्चिदि०	कश्चिदि०
२९८	३	प्रेरयन्ति उच्चारयन्ति	प्रेरयति उच्चारयति
२९८	७	उच्चारयन्त इ०	उच्चारयन्ति०
३०३	१९	शोभनं प्राविता	शोभनप्राविता
३०४	४	० त्यनुपक्तव्यम्	० त्यनुपक्तव्यः
३०४	१८	न्यदधात्	न्मदधात्
३०४	१८	तृतीयं छदिः	तृतीयश्छदिः
३१०	१२	दुह्यन्ते	मुह्यन्ते
३१०	१४	वृद्धयर्थः	वृध्यर्थः
३११	७	० त्तराण्य०	० त्तरान्य०
३११	२७	० लक्षणाया वाचः	० लक्षणा वाचः
३१५	१८	तर्पयति	तर्पयिष्यति
३२१	१०	कोश इत्यु०	कोशमित्यु०
३२१	१९	विधुरेव	विधुरेव
३२१	२१	अशवाः	अशवान्
३२२	४	पृषद्वर्णबडवः	पृषद्वर्णो बडवः
३२२	१५	० देतान्	० देतत्
३२४	४	रथतुभिः	रथतुभिः
३२७	२१	वेष्टने	वेष्टने
३४१	४	भूञ्	बुभू
३४१	५	० मूष इ०	० मूषरि०
३४१	१६	० वत्वादुपा	० वत्वादुपो
३४२	१	० गिरति०	० गंरति०
३४२	१५	निर्मिमीहि	निर्मिमीमहि
३४२	२०	समर्था	समर्थः
३४३	७	० व्यापिनी०	० व्यापी०
३४४	२५	स्वार्थिको	स्वार्थको
३४७	८	अनुजहत्तु०	अनुजहत्तु०
३४९	४	० दुत्पित्सु०	० दुत्चित्सु०
३५०	४	दीव्यतम्	दीव्येयाम्

Page	Line	Read (शुद्धम्)	For (अशुद्धम्)
३६१	२३	सन्नहति	सन्नहति
३६१	२७	उभावपि	उभे अपि
३६३	१४	समिन्ध	समिन्धति
३६४	२७	उत्पद्यमान०	उत्पाद्यमान०
३६६	३	अस्ताविष्म	अस्तोष्म
३७०	२२	उत्पन्न०	उपपन्न०
३७३	१२, १४	० निर्वृत्तिः	० निवृत्तिः
३७४	१	भर्त्सन०	भक्षण०
३७७	१२	० च्छपावेत्यादीनि	० च्छपावेत्यादि
३७८	७	० नृपक्षपयि०	० नृपक्षयि०
३७८	८	० निरतांश्च	० नितरांश्च
३८२	६	बलवति	बलवती
३८२	२४	० भक्षणाय	० लक्षणाय
३८५	८	भङ्गिघ	भङ्घः
३८५	२४	० कर्मा	० कर्मो
३८६	२१	ते देव०	तदेव
३८६	२४	० धातु	० धातुः
३८८	१६	समना	समन
३८९	३	० जन्तूनां भर्ता	० जन्तूनां
३९२	३	योक्त्रेभ्यः	योक्तृभ्यः
३९२	१८	उपक्षपयि०	उपक्षयि०
३९३	२७	गमयन्त्यः	गमयन्तीः
३९४	१८	ददद्	ददन्
३९५	५	श्रद्धाते०	श्रद्धते०
३९५	१५	मया दीयत इति	मदीया अदीयेतेति
३९५	२०	प्रापयेति	प्रापिम इति
३९९	१८	० गमनपथेन	० गमनपथा
३९९	१८	० मतिक्रामेमे०	० मतिक्रामे०
४०१	१	ताद्भाव्यप्रतिपत्त्य०	तद्भाव्यप्रतिपत्त्य०
४१०	२६	० योगान्नाना०	० योग्यान्नाना०
४१४	१३	मा कार्ष्णं	मा कार्यम्
४१४	१३	० यागाद् वयं	० यागादहं
४१४	१३	कुर्यामि इ०	कुर्यामि०
४१४	२०	० मुपकुस्तां	० मुपकुस्तं
४२०	१७	उदपादयन्ते०	उत्पादयन्त इ०
४३५	१५	ददयु०	ददतु०

Page	Line	Read (शुद्धम्)	For (अशुद्धम्)
४४२	२०	० नुग्रहमाणे	० नुग्रहमाणे
४४२	२१	तमसो	तमसा
४४२	२१	० वदानेनानु०	० वदानेन नानु०
४४४	१६	विसदृशान्	विसदृशानि
४४४	१६	जीवान्	जीवानि
४४५	१२	व्यवृणोः	विवृणोः
४४६	१०	अस्मदादयो	अस्मादयो
४४६	२७	धारयन्ती	धारयती
४४६	२७	कुर्वन्ती०	कुर्वन्ती०
४४७	५	प्रसादात्	प्रसादत्वात्
४४८	२०	अध्वर्या०	अध्वर्या०
४५१	१२	० दुत्पित्सुभि०	० दुत्पित्सुभि०
४५१	१५	प्रणीतयः	प्रणितयः
४६५	२४	अनर्वण्णी	अनर्वणि
४६८	२५	घेनुकां	घेनुतां
४७०	१४	आत्मन एव	आत्मानमेव
४८०	१८	अभिघ्नन्तौ	अभिघ्नन्तः
४८०	२६	अथर्वणः	आथर्वणः
४८१	८	ब्रूय इ०	ब्रूयं इ०
४८१	२७	अन्याय्यत्वात्	अन्यायत्वात्
४८१	२८	न्याय्यत्वात्	न्यायत्वात्
४८३	२४	त्वरितारः	त्वरितारी
४८३	२४	त्वरयितारः	त्वारयितारी
४८५	१४	शौर्याविलेपा०	शौर्यापलेपा०
४९१	१	अवतिरितीति	अवतिरितीति
४९३	१३	० मुपक्षयथः	० मुपक्षयथाः
४९३	२५	० पहारिषते०	० पहरिषते०
४९४	२३	० समृद्ध्या	० समृद्ध्या
४९५	६	निःसत्तं	निःसत्तां
४९५	८	भोजनाशक्तिः	भोजनशक्तिः
४९६	१३	मेघात्	मेघान्
४९६	२१	जनित्रीं	जनयित्रीं
४९७	२७	वर्षंसी०	वर्षंती०
४९८	१४	ददत्पृत्विजः	ददत्पृविजः
४९९	१५	० सोऽर्जविद्	सोऽर्जवित्
४९९	१८	त्वरमाणस्य	त्वरणस्य

Page	Line	Read (शुद्धम्)	For (अशुद्धम्)
५००	३	रभसयिष्यो	रभयिष्यो
५००	३	महान् कृत	महत्कृत
५००	२७	नापगच्छति	नापागच्छति
५०१	८	० राहृत्य	० राहतस्य
५०२	२५	दुहंणायाः	दुहंणायाः
५०३	६	सम्भजन्ते	सम्भजन्त

THE PRESENT EDITION

The present edition of the *R̥garthadīpikā*, the commentary of Mādhava, son of ŚrīVeṅkaṭārya is based on the following original mss. and a Devanāgarī transcript of a Madras ms.

D. A palm-leaf Malayalam ms. It is about 150 years old. Numbering is given in figures and not in letters. No. of leaves: 294

1st *Aṣṭaka*:

1st	Adhyāya ends on	F. 7th verso.
2nd	„ „	F. 15th recto.
3rd	„ „	F. 23rd recto.
4th	„ „	F. 31st recto.
5th	„ „	F. 38th verso.
6th	„ „	F. 45th recto.
7th	„ „	F. 53rd verso.
8th	„ „	F. 61st recto.

2nd *Aṣṭaka*:

1st	Adhyāya ends on	F. 70th recto.
2nd	„ „	F. 77th verso.
3rd	„ „	F. 86th verso.
4th	„ „	F. 93rd verso.
5th	„ „	F. 99th recto.
6th	„ „	F. 106th recto.
7th	„ „	F. 112th recto.
8th	„ „	F. 117th verso.

3rd Aṣṭaka:

1st	Adhyāya	ends on	F. 124th recto.
2nd	„	„	F. 129th verso.
3rd	„	„	F. 136th verso.
4th	„	„	F. 142nd verso.
5th	„	„	F. 148th verso.
6th	„	„	F. 154th verso.
7th	„	„	F. 159th verso.
8th	„	„	F. 165th verso.

4th Aṣṭaka:

1st	Adhyāya	ends on	F. 171st recto.
2nd	„	„	F. 178th recto.
3rd	Adhyāya	ends on	F. 184th recto.
4th	„	„	F. 190th recto.
5th	„	„	F. 195th verso.
6th	„	„	F. 201st verso.
7th	„	„	F. 206th verso.
8th	„	„	F. 212th recto.

F. 212 verso is left blank, except just half a line, which reads as follows:—

(Sic.) लेखनवशात् वेदगध्यमाविष्कृतम् श्री गणपतये नमः गोवाचकृष्णाय नमः सरस्वत्यै नमः वेदव्यासाय नमः गुरुवे नमः । Last line on F. 212 recto reads :—
अवेदो नाम महत्पदं जनपदो यत्र द्विजानां तटीः साङ्गम् वेदमधीत्य वाच्यमखिलं मीमांस्यतेऽस्य स्फुटम् तत्र ग्रामवरे क्वचन निवसता नाम्ना च नारायणेनैतन्न माधवभाष्य (लेखन.....)

The 7th adhyāya of the 6th Aṣṭaka begins on F. 213th recto: 1st line is the following.

व्याचिख्यासति माधवः । पादेषु—वक्तव्यमादितः सम्प्रदर्शयन् । व्यूहे एकाक्षरीभावात् पादेषु ऐषु सम्पदे

6th Aṣṭaka:

7th	Adhyāya	ends on	F. 218th verso.
8th	„	„	F. 223rd recto.
			F. 220th is broken
			F. 221st verso. is left absolutely blank

7th Aṣṭaka:

1st	Adhyāya	ends on	F. 227th recto.
2nd	„	„	F. 232nd recto.

3rd Adhyāya ends on	F. 237th recto.
4th " "	F. 241st recto.
5th " "	F. 245th verso.
6th " "	F. 250th verso.
7th " "	F. 256th recto.
8th " "	F. 261st recto.

8th *Aṣṭaka*:

1st Adhyāya ends on	F. 267th verso.
2nd " "	F. 271st recto.
3rd " "	F. 278th verso.
4th " "	F. 284th verso.
5th " "	F. 291st recto.
6th " "	F. 294th recto.

F. 294th verso. is left blank. There is just a short passage :—

(Sic.) चतुष्पदः चतुष्कपदः चतुः शिखण्डः युवतिः समुद्रसुरूपः—अद्रुतावयवा प्रज्ञानानि वेदीभूता भूमिः तस्यां . . . . . यस्यां स एव मा भागधेयमिति एकः सुपतनः सूर्यः स समुद्रमाविशति अन्तरिक्षम् स इदं विश्वं भुवनमभिपश्यति पक्वप्रज्ञेन मनसा पश्यन्ति तस्मात् माता रेळिह माध्यमिका वाक् स च मा . . . . .

Size:— $17\frac{3}{4}'' \times 2''$

No. of lines per page :—11.

Total No. of granthas:—16,000 (32 syllables make one grantha= 16,000 ślokas.)

After F. 212, the number of leaves is continuous. The folio immediately following F. 212 is numbered 213 although the commentary on the whole of the fifth *Aṣṭaka* and the first six chapters of the 6th *Aṣṭaka* is missing. The scribe did not seem to be conscious of the missing part of the commentary. The continuous number of leaves is rather misleading as it does not give any indication that a part of the commentary is missing.

P. A palm-leaf Malyalam ms. at the Punjab University Library, Lahore.

Size:— $24\frac{1}{4}'' \times 2''$. Pagination is marked not by figures but by letters.

Number of lines per page:—10 to 14. Writing is old. It cannot be later than 200 years at the least.

1st Aṣṭaka:

1st	Adhyāya	ends on	F. 4th verso.
2nd	„	„	F. 8th verso.
3rd	„	„	F. 13th recto.
4th	„	„	F. 17th recto.
5th	„	„	F. 20th verso.
6th	„	„	F. 23rd verso.
7th	„	„	F. 27th verso.
8th	„	„	F. 31st verso.

2nd Aṣṭaka:

1st	Adhyāya	ends on	F. 37th recto.
2nd	„	„	F. 41st recto.
3rd	„	„	F. 46th recto.
4th	„	„	F. 51st recto.
5th	„	„	F. 54th verso.
6th	„	„	F. 59th recto.
7th	„	„	F. 63rd recto.
8th	„	„	F. 67th verso.

3rd Aṣṭaka:

1st	Adhyāya	ends on	F. 71st recto.
2nd	„	„	F. 76th recto.
3rd	„	„	F. 81st recto.
4th	„	„	F. 86th recto.
5th	„	„	F. 90th recto.
6th	„	„	F. 94th recto.
7th	„	„	F. 97th verso.
8th	„	„	F. 101st verso.

4th Aṣṭaka:

1st	Adhyāya	ends on	F. 106th recto.
2nd	„	„	F. 110th verso.
3rd	„	„	F. 115th verso.
4th	„	„	F. 119th verso.
5th	„	„	F. 122nd verso.
6th	„	„	F. 126th verso.
7th	„	„	F. 129th recto.
8th	„	„	F. 123rd recto.

5th Aṣṭaka missing.

6th Aṣṭaka adhyāyas 1-6th missing.

6th Aṣṭaka:

7th Adhyāya ends on F. 136th verso.

8th „ „ F. 139th verso.

7th Aṣṭaka:

1st Adhyāya ends on F. 142nd verso.

2nd „ „ F. 146th recto.

3rd „ „ F. 149th verso.

4th „ „ F. 153rd verso.

5th „ „ F. 158th recto.

6th „ „ F. 161st verso.

7th „ „ F. 166th recto.

8th „ „ F. 171st recto.

8th Aṣṭaka:

1st Adhyāya ends on F. 176th recto.

2nd „ „ F. 180th recto.

3rd „ „ F. 185th recto.

4th „ „ F. 190th recto.

5th „ „ F. 194th verso.

6th „ „ F. 196th

F. 196th is partially broken.

On F. 67 verso, the following passage occurs:—

शाकल्यदृष्टमृग्वेदे द्वितीयस्याष्टकस्य यत् ।

भाष्यं तन्माघवीयाख्यं लिखितं दैवशर्मिणा ॥

On F. 126th verso, there is the following passage:—

व्याकरोत् त्रिशमध्यायं माधवो नाम कश्चन ।

तीरमाश्रित्य निवसन् कावेर्या दक्षिणे सुखम् ॥

On F. 196th last line is the following:—

(Sic.) एकः सुपर्णः एकस्सुपतनः सूर्यः स समुद्रमाविशत्यंतरिक्षं स इदं विश्वं भुवनं अभिपश्यति । तं पक्वप्रज्ञेन मनसा ... वाक् स च मा .....

One peculiarity of this ms. is that the number of pages is not given in numerical figures but letters of alphabet. The value assigned to each letter is arbitrary and artificial. I mean it does not depend on the order of a letter in the alphabet. No principle seems to form a basis of the value, assigned to a letter or a group of letters. But having assigned a value to a particular letter, in an arbitrary manner, that value is followed with consistency throughout. I give below a list of letters together with the value assigned to each of them.

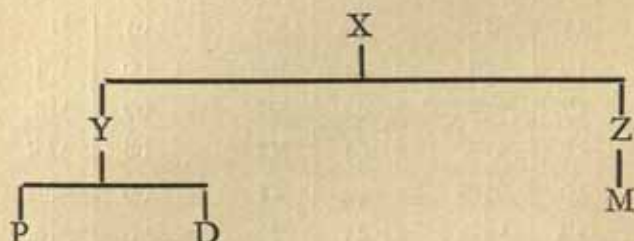
न	=	1	यहा	=	26	वन	=	51	बुहा	=	76
न्न	=	2	यग्र	=	27	वन्न	=	52	बुघ	=	77
न्य	=	3	यप्र	=	28	वन्य	=	53	बुप्र	=	78
ष्क	=	4	यद्रे	=	29	वष्क	=	54	बुद्रे	=	79
भ	=	5	ल	=	30	वभ	=	55	छ	=	80
हा	=	6	लन	=	31	वहा	=	56	छन	=	81
ग्र	=	7	लग्न	=	32	वग्र	=	57	छन्न	=	82
प्र	=	8	लग्न्य	=	33	वप्र	=	58	छन्य	=	83
द्रे	=	9	लष्क	=	34	वद्रे	=	59	छष्क	=	84
म	=	10	लभ	=	35	त्र	=	60	छभ	=	85
मन	=	11	लहा	=	36	त्रन	=	61	छहा	=	86
मन्न	=	12	लग्न	=	37	त्रन्न	=	62	छघ	=	87
मन्य	=	13	लग्न्य	=	38	त्रन्य	=	63	छप्र	=	88
मष्क	=	14	लद्रे	=	39	त्रष्क	=	64	छद्रे	=	89
मभ	=	15	प्त	=	40	त्रभ	=	65	ण	=	90
महा	=	16	प्तन	=	41	त्रहा	=	66	णन	=	91
मग्र	=	17	प्तन्न	=	42	त्रग्र	=	67	णन्न	=	92
मप्र	=	18	प्तन्य	=	43	त्रप्र	=	68	णन्य	=	93
मद्रे	=	19	प्तष्क	=	44	त्रद्रे	=	69	णष्क	=	94
य	=	20	प्तभ	=	45	त्रु	=	70	णभ	=	95
यन	=	21	प्तहा	=	46	त्रुन	=	71	णहा	=	96
यन्न	=	22	प्तग्र	=	47	त्रुन्न	=	72	णघ	=	97
यन्य	=	23	प्तप्र	=	48	त्रुन्य	=	73	णप्र	=	98
यष्क	=	24	प्तद्रे	=	49	त्रुष्क	=	74	णद्रे	=	99
यभ	=	25	व	=	50	त्रुभ	=	75	ञ	=	100
									ञन्न	=	200

M. It is a Devanāgarī transcript of a ms. of the Government Library of Oriental Mss., Madras. It is described on pp. 39-40 of my Introduction to *Indices and Appendices to the Nirukta*. It is unnecessary to repeat the description here.

Mss. D. and P. begin and end at an identical place. An identical part of the commentary, i.e., the fifth *Aṣṭaka* and the first six *Adhyāyas* of the sixth *Aṣṭaka* are missing in each of them. It may therefore be assumed that one of them is probably a copy of the other. As P. is older of the two, D. may be supposed to be a copy. But D. is not a copy of P. At the end of each

and every *Sūketā*, D. puts a figure to indicate that such a such *Sūketā* has come to an end, whereas no such indication is given in P. As footnotes show, D. does not always agree with P. Although D. does not seem to be a copy of P., both must be derived from a common ms.

M. also is an incomplete ms. A part of the commentary, i.e., the end of the eighth chapter of the third *Aṣṭaka* and the whole of the fourth *Aṣṭaka* are missing. In several places M. has preserved better readings. Part of the commentary, missing in P. and D. is found in M. And the missing part of the commentary in M. is preserved by P. and D. They thus supplement each other. All the three mss. represent a single recension only. Their mutual relationship may be shown by the following chart:—

The commentary of VeṅkaṭaMādhava is very brief in character. All grammatical or etymological explanation is generally eschewed. Quotations are rare. But a large number of passages from the *SātyāyanaBrāhmaṇa* is preserved. As the *SātyāyanaBrāhmaṇa* is lost, this commentary has become an important source of our knowledge of the lost *Brāhmaṇa*. VeṅkaṭaMādhava contents himself with paraphrasing the words of the original text. Almost every word of a Vedic stanza is explained. If it is not explained, it is repeated in the commentary. Words, particles, expletives etc., of a Vedic stanza which are neither explained, nor repeated in the commentary are noted down in the footnotes and suitable explanation of words, thus ignored, is, whenever necessary, provided from other available commentary or commentaries.

VeṅkaṭaMādhava paraphrases the words of a Ṛgvedic stanza in practically the same order in which they occur in the stanza itself. By following this method, the commentator concen-

trates on the first word first, which he immediately explains. Then he explains the second, then the third, and so on. He does not revise his paraphrase of the first word in the light of the paraphrase of the second or third word or vice versa, with the result that numbers, genders, and cases sometimes do not harmonise with one another, in the paraphrase. There are several instances in which *padas*, i.e., *parasmaipada* or *atmanepada* are also confused. Probably VeṅkaṭaMādhava's method is responsible for this confusion. A few cases of this kind are the following:—

On p. 291, he first explains बृहतीइव as महती इव and then रोदसी by द्यावापृथिव्यौ. As far the explanation of individual words is concerned, it is correct. There can be no valid criticism. But in the text of the commentary, each word of explanation cannot be taken in an isolated form. महती becomes an epithet of द्यावापृथिव्यौ and does not harmonise with the latter. It should have been महत्यौ as it qualifies द्यावापृथिव्यौ. Similarly, on p. 381, नवेदाः is explained by अजानन् and यशस्वतीः by अन्नवतीः। Here अजानन् does not go well with अन्नवतीः। I should like to read अजानत्यः। अन्नवत्यः। The following are a few instances of the confusion of परस्मैपद with आत्मनेपद. On p. 533 line 5, भोक्ष्ये should be read for भोक्ष्यामि. On p. 535 line 5, the reading should be निवर्तन्ताम् for निवर्तन्तु. I have proposed several emendations, see footnote 7 on p. 25, footnote 16 on p. 270, footnotes 4, 19, and 20, on p. 282, footnotes 16, and 20 on p. 284, footnotes 10, 12, and 19 on p. 291, footnotes 13, and 20 on p. 300, footnote 18 on p. 302 etc.

But I think, the text of the commentary is capable of further improvement. I propose therefore the following further emendations to the text of VeṅkaṭaMādhava's commentary:—

Page	Line	Read	For
२८	१	सम्प्रसारण०	प्रसारण०
४१	८	परिवृढमु०	परिवृढ उ०
४२	३	०सम्भक्तव्यम्	०सम्भक्त
८५	८	अग्ने ! is used twice in the voc. One of them is unnecessary.	
६७	१	०मद्रोगधव्यान् पित्रादीन्	०मद्रोगधव्येभ्यः पित्रादिभ्यः
६७	७	स्थित इति	स्थितेति

Page	Line	Read	For
१०४	५	अवगच्छ त्वमिति	अवगच्छत्विति
१०८	३	दिवमध्या०	दिव्यध्या०
११०	६	वरुणम्	वरुण !
१२२	१२	बुध्यन्ताम्	बुध्यन्तु
१३४	१	०रविच्छिन्ना०	०रविच्छिन्ना०
१६२	५	उपद्रवान् । अधरान् ।	उपद्रवाणि । अधराणि ।
१६४	६	रात्रीः	रात्रिः
१६४	७	दुग्धम्	दोग्धम्
१६५	५	पिबतम्	पिबतम्
१६७	३	अस्माकम्	अस्मान्
१६७	४	त्रिधातु is unnecessary.	
१६६	२	यज्ञम्	वज्रम्
१८३	४	अस्मभ्यं	अस्मान्
१८५	२	क्रीळन्तम्	क्रीळमानम्
१८६	५	क्रीळत्	क्रीळमानम्
१८८	७	शब्दायमानाः	शब्दायन्तः
१९०	३	माद्यत	मदत
२०५	७	अहिंसितः	हिसितः
२०८	१	०न्यूनानिति	०न्यूनानीति
२२५	६	उपतिष्ठते	उपतिष्ठति
२३८	१	तिरस्कुर्वन्ती	तिरस्कुर्वन्ती
२४०	७	पूर्वापरे	पूर्वापरी
२४६	८	उद्गततरां	उद्गततरं
२५२	४	अनुशासत्	अनुशास
२६०	६	अग्रहीः	अग्रहीत्
२६५	१०	परिहीणं कार्पीः	कार्पीः
२७२	५	शत्रूणां is unnecessary	
२८४	४	स्तोतृभ्यः	स्तोतृणाम्
२८४	४	वेगः	वेगात्
२९०	६	अयच्छः	अयच्छयाः
२९१	८	महत्पाविब	महती इव
२९७	१२	महान्तम्	महत्
३०८	२	अधुक्षद्	अधुहद्
३३५	३	त्वाम्	यूयम्
३४३	१	पूरयिता द्यावापृथिव्योः	पूरयिता । द्यावापृथिवी
३४६	१	पूजयन्ति	पूरयन्ति

Page	Line	Read	For
३५०	२	The first चित्रम् is unnecessary	
३५५	५	The first च is unnecessary	
३५८	१	०मन्विष्यन्तः	०मन्वेषमाणाः
३५९	४	द्यावापृथिव्यौ । महत्पौ ।	द्यावापृथिवी । महती ।
३७२	९	अलज्जमानः	अलज्जन्
३७२	१०	०प्रतिष्ठत उच्छ्रि०	प्रतिष्ठत्पुच्छ्रि०
३७५	५	ददाम	ददामः
३७८	४	गच्छति	.....
३७८	९	गन्थः	गत्यः(?)
३८१	७	Taking शुचिभ्राजाः as an epithet of उपसः, I should like to read निर्मलदीप्तय उपसोऽजानत्यो अन्नवत्यः ।	निर्मलदीप्तिः । उपसः । अजा- नन् । अन्नवतीः ।
३९०	१	०पश्यन्तम्	०पश्यन् (?) तम्
४११	४	यः	यत्
४१५	२	कृतमि०	कृत इ०
४१९	१	द्यावापृथिव्यौ	द्यावापृथिव्योः
४१९	१२	गच्छन्ति	गच्छति
४२०	८	मरुतः !	मरुतः
४२३	१	कः is unnecessary.	
४३०	१	अनया पृथिव्येशितव्ययेसानः	अनया । ईशितव्य पृथि- व्येशितव्ये (?)
४४०	६	हिंस्तेत्या०	हिंसिध्वमित्या०
४६३	४	इमम् as referring to आह्वानम् should be इदम्	
४६८	५	सहावस्थाने	सह वसाने
४६९	९	पर्वणी	पर्वणि
४७२	३	देवाः !	देवाः
४८५	९	सर्वैः taken as an epithet of स्वकीतिभिः should be सर्वाभिः	
५०४	६	इत्यादीनि	इति
५०८	३	Delete the sign ?	
५१२	५	द्यावाभूम्यौ	द्यावाभूम्योः
५१४	१०	भवति	भवसि

Page	Line	Read	For
५३०	४	प्रयच्छतः	प्रयच्छत
५४८	१	सौमनस्यं	सौमनसं
५५०	३	माद्यथः	मदथः
५५६	६	सञ्चरत्	सञ्चरमाणम्
५६१	१२	भवद्भिः is unnecessary	
५६२	१	सहितः	सहितम्
५६५	१	याभिः as qualifying परिरक्षणैः should be यैः	
५६६	४	प्रचक्रयुः	प्रचक्रतुः
५६६	७	As सिन्धुम् is fem. therefore the reading should be उदकवतीम् for उदकवन्तम्	
५६६	७	पीतोदकां	पीतोदकं
५६६	७	चक्रयुः	चक्रतुः
५७०	४	युध्यमानां	युध्यन्तीं
५७३	५	ररक्षयुः	ररक्षतुः
५७५	६	युध्यमानं	युध्यन्तं
५८२	१	समानयुजौ	समान य (?)
५८४	७	मनुष्यचक्षुः	? मनुचक्षुः
५८४	७	समर्पयन्ती	समर्पयन्ति
५८६	६	उषः !	उषाः
५८६	६	अस्मान्	अस्मभ्यम्
६०१	६	स्तुत्या अनुमादनीयाः	स्तुत्याम् । अनुमोदनीयाः
६०४	७	तदीयाम्	ताम्
६१०	५	ताञ्ज्राम् is unnecessary	
६११	१६	पति is unnecessary	
६२२	८	शयानं is unnecessary	
६३१	१	एव	इदम्
६४०	५	The first अहम् is unnecessary	
६४३	१	गमयतः	गच्छतः
६४६	५	यतः	यदि
६४६	५	कुरुषः	कुरुतः
६४६	१०	गमन्	अगमन्
६४६	१०	स्तनैर्व०	स्तनं व०
६५४	३	०कुशलाः	०कुशलं
६५७	५	योषयन्	योषमानः
६६१	६	संवृण्वन्तु	संवृणन्तु

INCLUSION OF THE TEXT OF THE ṚGVEDA AND THE PADAPĀṬHA

My own idea was simply to print VeṅkaṭaMādhava's commentary only. The text of the Ṛgveda is well known. Several good editions of the text of the Ṛgveda are available in the market. Printing of an accented text like that of the RV. involves a good deal of time and labour. By excluding the text of the RV., considerable space would have been saved. And the cost of production would have been proportionately low. In these days of financial stringency, a low price of the edition would have suited scholars. But the Indian literary tradition does not favour the publication of a commentary alone, without its original text, particularly the Ṛgveda. Orthodox Paṇḍits would not have even looked at it. The Publishers did not like to alienate the sympathy of the orthodox scholars, so the text of the Ṛgveda had to be added.

The addition of *padapāṭha* along with the text of the RV. would have very much increased the bulk of the present edition. As I wanted to save as much space as possible, I edited the commentary in a manner so that the *padapāṭha* could be dispensed with. I devised the plan of putting a *daṇḍa* after VeṅkaṭaMādhava's explanation of each word of a Vedic stanza. Thus his explanation of each word is separately shown. The commentator generally uses a single word to explain a word of the original text. His treatment therefore facilitates the use of the *daṇḍa*, in the way mentioned above. If he uses more than one word to explain a single word, then all such additional words are also put together, the *daṇḍa* being placed at the end only. Thus a reader can see at a glance as to how a particular word of a stanza of the Ṛgveda is explained by VeṅkaṭaMādhava.

The idea to exclude the *padapāṭha* should not be construed as to minimise its importance. The *Padapāṭha* is virtually equivalent to another commentary¹. In several instances, *Padapāṭha* differs from the *Samhitā* text. A preposition in a subordinate clause is not accented but the *padapāṭha* accents the preposition *vi* in RV. III 36.8^b. Any light which the *padapāṭha* throws on the analysis

---

¹ Roth, 'Was ist dann der Pada anders als eine Erklärung'?

of the text of the RV., or any help which it affords for the exegesis of the RV. cannot be ignored. Its evidence is invaluable and has therefore been utilised in the present work, particularly on any point where doubts arise or where interpretations differ. But such cases are not many. The extent of additional information, in cases of doubt or different interpretations, derived from the *padapāṭha* is quite inconsiderable and its inclusion does not add substantially to the bulk of the present edition. It was therefore duly made available in footnotes. But the opinion of several European and almost all Indian scholars is against the exclusion of even the *padapāṭha*. Professor Sten Konow says in his letter, 'I am very much in doubt about the *padapāṭha*. It seems to me that it is a serious drawback that it is not printed. Even if you can usually see how it must have been, it will often be necessary to consult other editions. And it would be an advantage to the student if he could be able to work at the hand of this edition without consulting other ones.' Mahāmahopādhyāya Dr. Ganga Natha Jha, M.A., D.Litt., ex-Vice-Chancellor of the University of Allahabad, makes the following remarks in his letter, 'some misgivings have already been entertained in regard to the omitting of the *padapāṭha*. I am sorry that the reasons given in the letters do not quite satisfy me regarding the advisability of the omission. . . . It seems to me, therefore, false economy to omit this accompaniment to the text, because monumental works like this are published only once in a generation and as the R̥gveda is the earliest literary monument of the Aryan race and is not easy to understand, it does not appear to be wise to omit the slightest aid to the comprehension of the meaning of the text.

I suppose, however, it is too late now to make amends, but perhaps if you agree with my view you might add an appendix at the end of each volume giving the *padapāṭha*.'

In accordance with M.M. Dr. Ganga Natha Jha's suggestion, the Publishers have decided to add an appendix, giving the *padapāṭha*. Thus the intended saving of space, time, and labour has not been practicable.

DIVISIONS OF THE TEXT OF RV.

In notes, added on the top of a page, I have shown both the

divisions of the text of the Ṛgveda. Three figures refer to the *Maṇḍala*, the *Sūkta* and the *Mantra*. Four figures represent the *Aṣṭaka*, the *Adhyāya*, the *Varga*, and the *Mantra*. Of these two, the division of the text into *Maṇḍalas*, *Sūktas*, and *Mantras* is the more ancient. The ten *Maṇḍalas* of the Ṛgveda are clearly referred to in the following passages:—

दाशतयीभ्यां षष्टकुर्यादिति हैक आहुः Sān. Br. 8.7

न दाशतय्येकपदा काचिदस्तीति वै यास्कः ।

RPr. 17.25. Max Muller's ed. and 17.42. Maṅgaladeva's ed.

आग्नावैष्णवं हविर्न त्वृक्संस्तविकी दशतयीषु विद्यते । N.7.8

तदेतदेकमेव जातवेदसं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते । N. 7.20.

तदेतदृभोश्च बहुवचनेन चमसस्य च संस्तवेन बहूनि दशतयीषु सूक्तानि भवन्ति ।

N. 11. 16.

तदेतदेकमेव वैश्वदेवं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते । N. 12. 40.

सप्तचत्वारिंशन्मैत्रावरुण्यो गायत्र्यो दाशतयीषु तासां मैत्रावरुणः । ŚSS. 12.2.16.

षट्चत्वारिंशद्वैन्द्राग्न्यो गायत्र्यो दाशतयीषु तासामच्छावाकः । ŚSS. 12.2.22.

पुर उष्णिक् तृतीया दाशतयेनाध्यायेन तां बहुवृचा अधीयते । NS. 2. 11.

नाराशंसीरित्युचस्ताः प्रतीयाद् याभिः स्तुतिर्दाशतयीषु राज्ञाम् । BD. 3. 154.

विस्पष्टं जातवेदस्यं प्रेति दाशतयीषु तु । BD. 8. 88.

पञ्चाशीतिर्दाशतयेऽनुवाका दृष्टाः पुराणैर्ऋषिभिर्महात्मभिः ।

Anuvākānukramaṇī 37.

The word दशतयी or दाशतयी means 'having ten limbs'. The suffix तयप् is added to a word signifying number, in the sense of a 'limb'. Pāṇini has the following *Sūtra* for this purpose: संख्याया अवयवे तयप् 5.2 42. The reference is evidently to the Ṛgveda, described in the above quoted passages as 'ten-limbed,' i.e., having ten *Maṇḍalas*. Śaṅguruśiṣya has the following remark, in his commentary on the Anuvākānukramaṇī :—दाशतये दशमण्डलयोगिनि वेदे । 38.

The word *Maṇḍala* itself is used in the sense of a division of the Ṛgveda in BD. III. 28, 116; V. 103; VI. 39, 130, 145, Kātyāyana's *Sarvānukramaṇī*, *Anuvākānukramaṇī* and *Caranavyūha*.

The word *Aṣṭaka* is used in the BD. III. 90; VII 118, but not in the sense of a division of the Ṛgveda. Similarly the word *varga* is used in the BD. i.5; ii.85, 86, 87; VII 116 but not in the sense of a subdivision of the Ṛgveda. But the word *Adhyāya* in the sense of a chapter of the Ṛgveda is used both by *Anuvākānukramaṇī* and *Caranavyūha* अध्यायानां चतुःषष्टिमण्डलानि दशैव तु । Anu.38.

अध्यायाश्चतुःषष्टिः... अयं देवायेत्यादि ६४ चतुःषष्टिरध्याया इत्यर्थः । *Caranavyūha*.

Mention of sixtyfour chapters implies the division of the text of the RV. into *Aṣṭakas* although the actual use of that word, in that sense, is not seen in ancient Sanskrit Literature.

The word *varga* however in the sense of a sub-division of the RV. is used by *Anuvākānukramaṇī* :— वर्गाः षडधिकद्विसहस्रमित्यर्थः ३८

Although there is no direct reference to the division of the RV. into *Aṣṭakas* etc. in ancient Sanskrit literature like the *Brāhmaṇas*, *Āraṇyakas* etc., this division seems to have become popular in later times. It is based on symmetry. It divides the R̥gveda into almost equal and uniform divisions. The *varga* constitutes a convenient daily lesson for a student.

In addition to the two divisions mentioned above, there is a third division also. It divides each *Maṇḍala* into *Anuvākas*, *Sūktas*, and *Mantras*. It is described by Saunaka, in his *Anuvākānukramaṇī* :—

अनुवाकानुक्रमणीरूपं किञ्चित्प्रवर्ण्यते । २ ।

दृष्टानामनुवाकानामृजु वक्ष्याम्यतन्त्रितः । ४ ।

सूक्तसंख्यानुवाकानां सूक्तानामृक्समाहिता । ५ ।

ऋग्वेदे शैशिरीयायां संहितायां यथाक्रमम् ।

प्रमाणमनुवाकानां सूक्तैः शृणुत शाकलाः ॥ ९ ॥

The total number of *Anuvākās* in each *Maṇḍala* is also given :—

आद्ये चतुर्विंशतिर्हानुवाकाः । ३२ ।

The total number of *Sūktas* in each *Anuvāka* is given in १५-२०. This information is also given by Sāyaṇācārya in his commentary on the RV. and is collected here for facility of reference. The following statement shows the total number of *Sūktas* in each *Anuvāka*:

1st Anuvāka contains १-३ Sūktas.

2nd „ ४,५,६,७	„ प्रथमे मण्डले द्वितीयानुवाके चत्वारि सूक्तानि
3rd „ ८,९,१०,११	„ तृतीयेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि
4th „ १२,१३,१४,१५,१६,१७	„ चतुर्थानुवाके षट् सूक्तानि
5th „ १८,१९,२०,२१,२२,२३	„ पञ्चमेऽनुवाके षट् सूक्तानि
6th „ २४,२५,२६,२७,२८,२९,३०	„ प्रथममण्डलस्य षष्ठेऽनुवाके सप्त सूक्तानि
7th „ ३१,३२,३३,३४,३५	„ सप्तमेऽनुवाके पञ्च सूक्तानि
8th „ ३६,३७,३८,३९,४०,४१,४२,४३	„ अष्टमेऽनुवाकेऽष्टौ सूक्तानि
9th „ ४४,४५,४६,४७,४८,४९,५०	„ नवमेऽनुवाके सप्त सूक्तानि

Anuvāka contains	Sūktas
10th ,, 51,52,53,54,55,56,57	,, दशमेऽनुवाके सप्त सूक्तानि
11th ,, 58,59,60,61,62,63,64	,, एकादशानुवाके सप्त सूक्तानि
12th ,, 65,66,67,68,69,70,71,72,73	,, द्वादशेऽनुवाके नव सूक्तानि
13th ,, 74,75,76,77,78,79,80,81,82, 83,84	,, त्रयोदशानुवाके एकादश सूक्तानि
14th ,, 85,86,87,88,89,90,91,92,93	,, चतुर्दशेऽनुवाके नव सूक्तानि
15th ,, 94,95,96,97,98,99,100,101, 102,103,104,105	,, पञ्चदशेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि
16th ,, 106,107,108,109,110,111, 112,113,114,115	,, षोडशेऽनुवाके दश सूक्तानि
17th ,, 116,117,118,119,120	,, सप्तदशेऽनुवाके पञ्च सूक्तानि
18th ,, 121,122,123,124,125,126	,, अष्टादशेऽनुवाके षट् सूक्तानि
19th ,, 127,128,129,130,131,132, 133	,, एकोनविंशेऽनुवाके सप्त सूक्तानि
20th ,, 134,135,136,137,138,139	,, विंशेऽनुवाके षट् सूक्तानि
21st ,, 140,141,142,143,144,145, 146,147,148,149,150,151, 152,153,154,155,156	,, एकाविंशेऽनुवाके सप्तदश सूक्तानि
22nd ,, 157,158,159,160,161,162, 163,164	,, द्वाविंशेऽनुवाकेऽष्टौ सूक्तानि
23rd ,, 165,166,167,168,169,170, 171,172,173,174,175,176, 177,178,179	,, त्रयोविंशेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि
24th ,, 180,181,182,183,184,185, 186,187,188,189,190,191	,, अथ चतुर्विंशेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि ,, शतार्चिनामाद्ये मण्डले चतुर्विंशत्यनुवाकाः

Thus there are twentyfour *Anuvākas* altogether in the first *Maṇḍala*. This division into *Anuvākas* totally ignores the division into *Aṣṭakas* and *Adhyāyas* etc. The first *Adhyāya* ends with the nineteenth *Sūkta* but the fifth *Anuvāka* consists of 18-23 *Sūktas*, both inclusive. Similarly the first *Aṣṭaka* comes to an end with the 121st *Sūkta* but the eighteenth *Anuvāka* consists of 121-126 *Sūktas*, both inclusive. In this manner, the division into *Anuvākas* does not coincide with the division into *Aṣṭakas* and *Adhyāyas*.

The following chart gives the number of *Adhyāyas* of the first *Aṣṭaka*, together with the number of *Vargas* of each *Adhyāya*, along with the corresponding number of *Sūktas* for facility of comparison:—

1st *Aṣṭaka*Total No. of *Sūktas*

1st अध्याय =	<i>Sūktas</i>	1-19	contains	<i>Vargas</i>	37	19
2nd	" = "	20-32	"		38	13
3rd	" = "	33-46	"		35	14
4th	" = "	47-61	"		29	15
5th	" = "	62-80	"		31	19
6th	" = "	81-94	"		32	14
7th	" = "	95-112	"		37	18
8th	" = "	113-121	"		26	9

CHARACTER OF FOOTNOTES

Footnotes are of two kinds: (1) critical and (2) comparative. Critical notes are based on a collation of mss., and record even their minutest differences. With their help, the text of the commentary *in toto* can be reconstructed as transmitted by each individual ms. Therefrom a reader can get an impression of the true state of the text as represented by each ms., without actually taking the trouble of examining the ms. itself.

Comparative notes are derived from a utilization of the commentaries of Sāyaṇācārya, Skandasvāmin, Yāska, and *Brāhmaṇas* etc. The commentaries of Sāyaṇācārya and Skandasvāmin constitute an extensive and elaborate explanation. Their exegesis is often identical with that of VeṅkaṭaMādhava. The addition of an identical explanation, even in different phraseology, would not have served any useful purpose. It would not have extended the bounds of our intellectual horizon of the knowledge of the RV. Such identical explanation is, therefore, excluded from footnotes. But all cases, in which either Sy. or Sk. or both differ from VM. or give additional meaning, are registered therein, together with the different or the additional meaning, as the case may be. In this manner, all the different interpretations of a R̥gvedic word, available from Indian sources, are brought together in one place. The late Professor A. A. Macdonnell, with whom I had the honour to work at Oxford, used to say that the acid test of a scholarly work was that its treatment of any particular subject should save the time and labour of those who may have to study that particular subject afterwards. The

present edition is an endeavour in this direction. By bringing together all or most of the different interpretations of the R̥gveda in one place, an effort has been made to save the time and labour of the students of the R̥gveda. It may be stated without hesitation or fear of contradiction that a comparison of different commentaries with a view to extract different or additional meanings is a rather laborious process. But time and labour involved have been spent without any grudge and quite cheerfully. If the present work satisfies the conditions laid down in the acid test and if it actually saves the time and labour of those who may study the R̥gveda hereafter, I shall feel amply repaid.

ACKNOWLEDGMENT OF HELP

It is my pleasant duty to put on record my sincere thanks to the following scholars for useful suggestions:—Dr. A. Berridale Keith, M.A., D.C.L., D.Litt., Professor of Sanskrit and Comparative Philology at the University of Edinburg; Dr. E. J. Johnston, M.A., D.Litt., Boden Professor of Sanskrit at the University of Oxford; Dr. Sten Konow, Ph.D., Professor of Sanskrit at the University of Oslo; Dr. Otto Stein, M.A., D.Litt., Professor of Sanskrit at the German University of Prague; Drs. L. Renou and Jules Bloch, Professors at the University of Paris; Dr. W. Wüst Ph.D., Professor of Sanskrit at the University of Munich; Mahāmahopādhyāya Dr. Ganga Natha Jha, M.A., D.Litt., ex-Vice-Chancellor of the University of Allahabad; Drs. S. K. Chatterjee, M.A., D.Litt., and V. Bhattacharya, M.A., Ph. D., Professors at the University of Calcutta; Dr. S. K. De, M.A., D. Litt., Professor at the University of Dacca; Professor Siddheśvara Varma, M.A., D. Litt., of the Prince of Wales College, Jammu; Dr. Franklin Edgerton, Professor of Sanskrit at the Yale University, New Haven, Con. U. S. A.; V. V. Mirashi Esq., M.A., Professor of Sanskrit at the University of Nagpur; Dr. Manilal Patel, Ph.D., Professor of Sanskrit and German at the Viśvabhārati University, Sāntiniketana, Bengal; Mahāmahopādhyāya P. Lachhmi Dhar M.A., Head of the Sanskrit Department of the University of Delhi; and R.B. Dr. S. K. Belvalkar, M.A., Ph.D, I.E.S. (Retd.). Paṇḍit Ramchandra Kushal, Sāstri, B.A., Lecturer in Sanskrit Literature and Poetics at

the Oriental College, Paṇḍit Parmeshwaranand, Sāstrī, Principal, S. D. Sanskrit College, Lahore and my old pupil Paṇḍit Jagdish, Sāstrī, M.A., M.O.L., Mcleod Kashmir Research Student of the Punjab University, have helped me in correcting proofs. My old pupils, present colleagues, and friends, Mr. Jagan Natha, M.A., Lecturer in Epigraphy at the University of the Punjab; Mr. Saran Das Bhanot, M.A., Professor of Sanskrit at the F. C. College, and Mr. Raghunandan, Sāstrī, M.A., M.O.L., Lecturer in Veda and Nirukta at the Oriental College, Lahore, have read the Preface in the ms. and have given me the benefit of their criticism and suggestions.

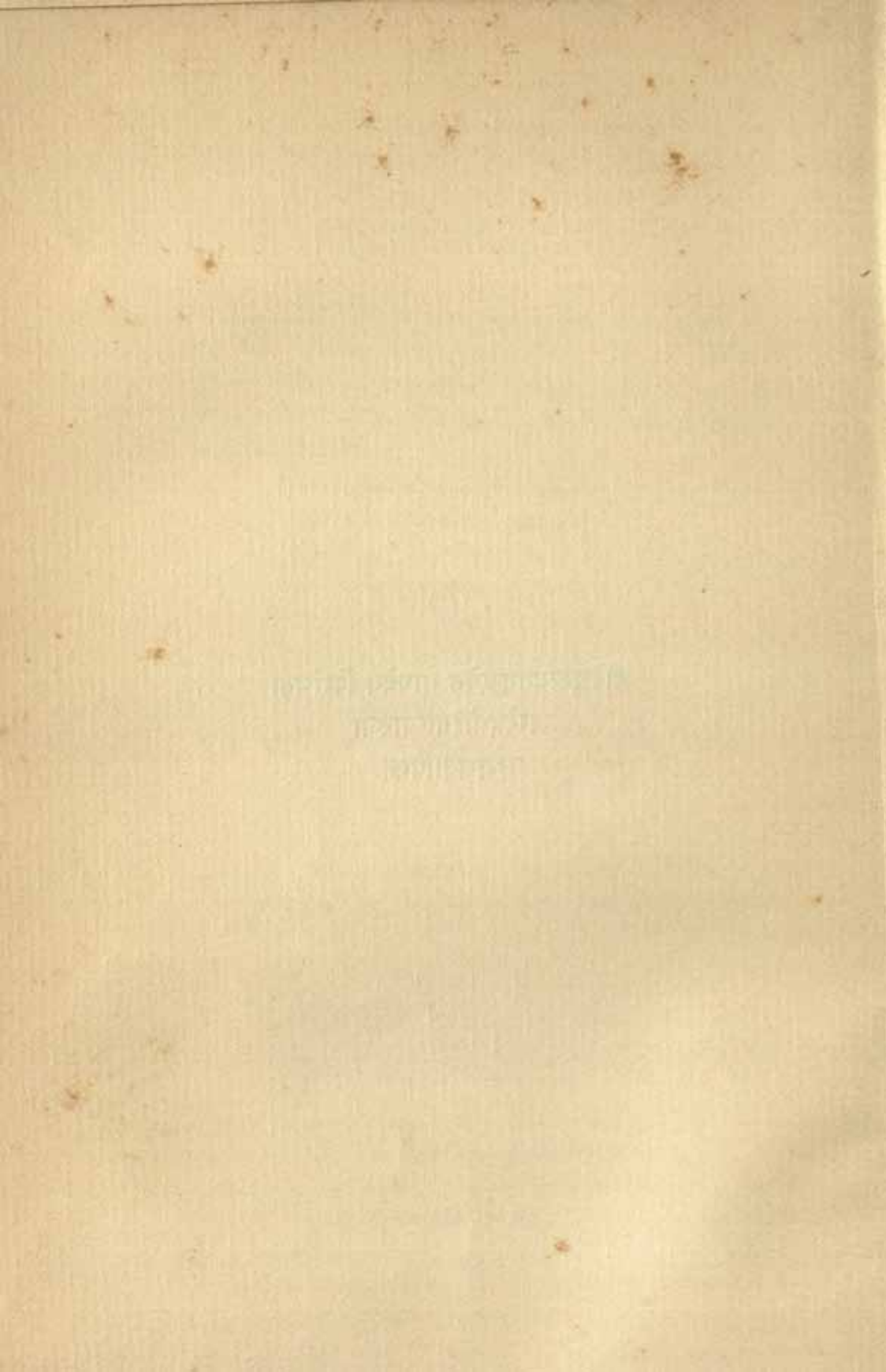
निष्कामभावेनारम्भाः सकलाः संप्रवर्तिताः ।
 संसिद्धिं यान्ति किल्बिषं नालं पुरुषपौरुषम् ॥
 परब्रह्मकृपैवैका परमेतन्निबन्धनम् ।
 यस्याः कणलवेनापि ब्रह्माण्डानां च संस्थितिः ॥
 तस्मादणोरणीयोऽपि दोषयुक्तं च यत्कृतम् ।
 जानताऽजानता वैतत्परब्रह्मार्पणं भवेत् ॥

ORIENTAL COLLEGE, LAHORE
 DECEMBER, 1938

} LAKSHMAN SARUP

श्रीवेङ्कटार्यतनूद्भवेन माधवेन विरचिता
ऋग्वेदसंहिताव्याख्या
ऋगर्थदीपिका

अथ ऋग्वेदे प्रथमाष्टके प्रथमोऽध्यायः ।

श्रीवेङ्कटार्यतनयो व्याचिकीर्षति माधवः ।
 ऋक्संहितामस्य^१ देवः^२ प्रसीदतु विनायकः ॥ १ ॥
 लोकसिद्धं विभक्त्यर्थमनुक्ते तत्र न त्यजेत्^३ ।
 निरुक्तमग्रतः कुर्याद् याक्त्वा^४ तथा स्वरम् ॥ २ ॥
 पदानि पूर्वं जानीयात् पदस्वरमनन्तरम् ।
 उपसर्गान् क्रियाशब्दैः संयोज्यार्थं प्रदर्शयेत् ॥ ३ ॥
 निघाततिङ्पदस्यार्थं वाक्यार्थः पर्यवस्यति ।
 अनिघातोऽपि पादादौ विशेषस्तत्र वक्ष्यते ॥ ४ ॥
 निघाततिङ्पदस्यार्थं वाक्यान्ते दर्शयेच्छब्दैः ।
 उदात्ततिङ्पदस्यार्थमुच्चैरादौ प्रदर्शयेत् ॥ ५ ॥

१. The rhythm of the last four syllables in A and C should be, and is not, iambic. म followed by स्य in C is long. Thus rhythm in C becomes trochaic. It is a metrical fault although this kind of śloka is allowed by Piṅgala. ५. 14 औ न्तौ च ०मद्य R.

२. वेदः P.

३. Cf. N. 2. 1 : ययार्थं विभक्तीः सन्नमयेत; BD. II. 99—101 :

प्रधानमर्थः शब्दो हि तद्गुणायत्त इष्यते . . . लिङ्गं धातुं विभक्तिं च संनमेत्तत्र तत्र च । Cf. VM. 1st. aṣṭ. 5th ch. 8th v. अर्थे स्पष्टे स्वरं जह्यात् and also VIIIth aṣṭ. 7th ch. 3rd. v. : अत्र ब्रूमो लोकसिद्धः पदार्थोऽन्वय एव च । . . . तयार्थस्य क्रमः . . .

४. Cf. Yāska : अयापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यते N. 1. 15, VNS., नानिरुक्तार्थवित्कश्चिन्मन्त्रं निर्वक्तुमर्हति ।

५. यावदर्थं R ६. ०र्थं उच्चैः P.

७. ०रादा S.

यद्यदीत्यादिभिर्युक्तं तिङ्ङ्यं च स्फुटं वदेत् ।
अवान्तराणां वाक्यानामन्तेऽर्थं तं च दर्शयेत् ॥६॥
अयात्र कारणां ब्रूहि वाक्यादौ तिङ्ङुदात्तवत् ।
सर्वानुदात्तमन्यत्र नार्यभेदस्तु कश्चन ॥७॥
अर्थभेदादिति ब्रूमः श्रोतादिमिह तिङ्ङपदम् ।
उदात्तवत्समाहन्ति स यथाभिमुखो भवेत् ॥८॥
उदात्तकारकपदैस्तत्र पूर्वं समाहते ।
पदं सर्वानुदात्तं स्यान्मध्येऽन्ते वाय यद् भवेत् ॥९॥
अनुपादं विरम्यार्थमृषयः कथयन्त्यतः ।
पुनश्चोद्बोधनं कर्तुं पादादौ तिङ्ङुदात्तवत् ॥१०॥
अनुदात्ते पदे यत्र तत्र संस्थापयेद् द्विधा ।
'वायविन्द्रश्च चेतथस्' 'तावा यातमुप द्रवत्' ॥११॥
भगवान् पाणिनिर्वेत्ति वाक्यवृत्तौः समञ्जसम् ।
प्रतिषेधो निघातस्य बोद्धव्यो विहितैततः ॥१२॥

१. उद्य० S. २. तिङ्ङन्तं R.

३. Raja's reading तं च does not harmonise with तिङ्ङन्तं। तस्य would have been better. But तं च suits quite well तिङ्ङ्यं

४. Cf. पादादिः, भाषिकपरिशिष्टसूत्रम् २. ३

५. श्रोतारमि० D, R and S. श्रोतारम् can be construed as an object of ब्रूमः, but it really does not convey any sense. I think the author wants to mention श्रोत as an illustration. The meaning in my opinion is that श्रोत

etc. are accented although they are verbs. As far as श्रोत is concerned, it is accented as a verb, see RV. I. 22. II; V. 87. 8, 9; VII. 39.3

६. ० मासान्ति P. ७. ०न्त्यया P.

८. ०त्वोघनं P. ०त्वोघनं D.

९. ०पये P. D. १०. ते तथस् P.

११. RV. I. 2. ५^a. Unaccented in S. and R.

१२. RV. I. 2. ५^c. Unaccented in S. and R.

१३. वाक्यं वृत्तिः P.

तत्र संबोधनपदैर्नरः संबोधितोऽपि सन् ।

वाक्यार्थोद्बोधनं कर्तुं पुनराहन्त्यते तिङ् ॥ १३ ॥

ननुदात्तं पदं दृष्टं वाक्यमध्येऽपि तद् यथा ।

‘मा नः शंसो अररुषः’ ‘इन्द्र सोमं पिबे’ति च ॥ १४ ॥

तत्र ब्रूमोऽर्थसंस्थानमिह यस्मिन् भवेत् तिङि ।

तत्रः सर्वानुदात्तं स्यादसंस्थित उदात्तवत् ॥ १५ ॥

मा प्राप्नोतु कदर्यस्य शंसोऽस्मान् ब्रह्मणस्पते ।

रक्षैवमिति मन्त्रार्थः पाने चावेशनं फलम् ॥ १६ ॥

लुङर्थे ननु वाक्यार्थः स्पष्टं संतिष्ठते तव ।

सत्यमाह भवानेतत् काकुस्तत्र तु विद्यते ॥ १७ ॥

यथा तिङ्नु हियुक्तेषु ह्यर्थे वाक्यस्य संस्थितिः ।

एवं लुङ्यपि संस्थानं तस्मिन् काकाविति स्थितिः ॥ १८ ॥

‘परा हि मे विमन्यवः’ ‘आ हि ष्मा सूनवे पिता’ ।

‘नहि वामस्ति दूरके’ ‘आयजी वाजसातमा’ ॥ १९ ॥

आश्चर्य एषु मन्त्रेषु तिङर्थः पर्यवस्यति ।

हेतौ ‘सं यन्मदाये’ति तेष्वास्तिङुदात्तवत् ॥ २० ॥

१. ०त्वोचनं D.

२. अनुदात्तपदं S.

३. ०ररुषा D.

४. RV. I. 18. 3a.

unaccented in S. and R.

५. RV. I. 15. 1a.

unaccented in S. and R.

६. अत्र R; तत्र Omitted by P.

७. तत्तु R. ८. ०यें न D. cf.

Pa. 8. 1. 29 न लुङ्

९. न P. १०. लुङ्यपि P. D.

११. RV. I. 25. 4a. Unaccented

in S. and R.

१२. पितं P.

१३. RV. I. 26. 3a. Unaccented
in S. and R.

१४. RV. I. 22. 4a. Unaccented
in S. and R.

१५. तम D.

१६. RV. I. 28. 7a. Unaccented
in S. and R.

१७. षु P.

१८. RV. I. 30. 3a. Unaccented
in S. and R. ०मादयेति R.

एवं येनेह युक्तं सत् तिङन्तं न निहन्यते ।

तदर्थे तत्र संस्थानं न तिङर्थ इति स्थितिः ॥२१॥

एवं पदे समासे च यत्रोदात्तो व्यवस्थितः ।

वर्णे पदे वा तत्रापि काकुरस्तीति निश्चयः ॥२२॥

तत्रैकस्मिन् पदे काकुर्देवैरेवाकाम्यते ।

सूक्ष्मविद्भिः समासस्यः प्राकृतैरपि तिङ्स्वरः ॥२३॥

म्लेच्छेन.....हर्तृषु ।

वाक्यवृत्तिप्रकारोऽयं सदृशो लौकिकेष्वपि ॥२४॥

मन्यन्ते पण्डितास्त्वन्ये यथाव्याकरणं स्वरम् ।

व्यवस्थितो व्यवस्थायां हेतुः कश्चिन्न विद्यते ॥२५॥

माधवस्य त्वयं पक्षः स्वरेणैव व्यवस्थितिः ।

अर्थमभीप्सु.....॥२६॥

अग्निमीळे—

अर्थज्ञानमृषिज्ञानं भूयिष्ठमुपकारकम् ।

वक्ष्यन्त ऋषयस्तास्मात् स्वरूपस्यास्तु देवताः ॥२७॥

१. येन वियुक्तं P. २. यत् R.
३. Cf. YPr 6. 11—6. 23. Pa.
8. 1. 29—8. 1. 66.
४. संस्थान P. ५. Omitted by P.
६. तत्रैतस्मिन् R. ७. ०स्वरं P. D.
८. S. reads म्लेच्छनव्यवहर्तृषु as
the final part of the first
hemistich. R. omits it
altogether. ९. स्त्वमन्ये P.
१०. तत्र न R. ११. अन्यमर्थमभीप्स
S. R. omits it altogether
१२. ०ज्ञानमृषी नूनं P. In Ms. D. the

reading is ०ज्ञानं ऋषि०. Pro-
bably the correct reading
seems to be अर्थज्ञान ऋषि० i. e.
knowledge of seers helps to
understand the meaning of
the stanza C/o माधवानुक्रमणी
Appendix IV. ऋषिनामार्थविज्ञाना-
वृत्तामर्थविनिश्चयः। p. cix. Raja's
ed. तत्रार्थदेवतयोरर्थावबोध उपयुज्य-
मानत्वात् ते दर्शयिष्येते Skanda on
RV. I. 1. 1.

१३. ०स्थानस्तु P.

पादावसानविज्ञानं छन्दोज्ञानेन सिध्यति ।

पारुच्छेपादिषु ज्ञेयमतरन्नन्दश्च यत्नतः ॥२८॥

विनियोगपरिज्ञानाद्यनुषामर्थनिश्चयः ।

इतिहासैर्ऋगर्थानां बहुब्राह्मणदर्शितैः ॥२९॥

उपक्रमेषु सूक्तानामुद्युक्त इव दृश्यते ।

संहरन्निव चान्तेषु सूक्तं ज्ञेयमतो बुधैः ॥३०॥

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम् ॥१॥

मधुच्छन्दा वैश्वामित्र ऋषिः ।

अग्निम् । स्तौमि । पुरो निहितमुत्तरवेद्याम् । यज्ञस्य । युस्थानम् । स्वे स्वे काले देवानां

यष्टारम् । ह्वातारं देवानाम् । रमणीयानां धनानां दातृतमम् ।

१. ०वदिषु D. २. यत्नतुः P.

३. ०द्ययुषा० P. D. ४. ०हासं ऋगर्थ्या० D. ०हसं गर्थ्या P.

५. उप P. ६. Verses 27—30 both inclusive are not read by R.

७. Cf. BD. 2.126. आग्नेयं प्रथमं सूक्तं मधुच्छन्दस आर्यकम् । KSA. I.

अग्निं नव मधुच्छन्दा वैश्वामित्रः ।

८. स्तौति D.

९. कीदृशमग्निं यज्ञस्य पुरोहितम् । यथा राज्ञः पुरोहितस्तदभीष्टं सम्पादयति तथाग्निरपि यज्ञस्यापेक्षितं होमं सम्पादयति । यद्वा यज्ञस्य सम्बन्धिनि पूर्वभाग आहवनीयरूपेणावस्थितम् Sy. शान्तिकषौष्टिकैः कर्मभिर्यो राजानमापदभ्यस्त्रायते स पुरोहित उच्यते . . . आपदामपहन्तारमित्यर्थः . . . ।

अथवा पुरोहितशब्दः क्रियाशब्दः । पूर्वस्यां दिशि निहितमाहवनीयात्मना स्थापितम् । Skt.

१०. देवं दानादिगुणयुक्तम् । Sy. देवम्—दीव्यतिदानार्थं दीप्यर्थं वा । दातारं दीप्तं वा. . . यज्ञस्य दातारं दीपयितारं वा । यज्ञं हि देवेभ्यो मनु-

ष्येभ्यश्चाग्निर्ददाति । तदायत्तत्वाद् दीपयति च । Skt.

११. होतारं D. होतारमृत्विजं देवानां यज्ञेषु होतृनामक ऋत्विगग्निरेव । तथाच श्रूयते अग्निर्वै देवानां होतेति । Sy. अग्निर्वै देवानां होतेति श्रुतेः । अग्निर्देव्यो होता तदधिकृतस्तु (तदधिष्ठितस्तु R.) मानुषो होता होत्रं कर्म (कर्म om. R.) करोति ।

अथवा ऋत्विग्घोतृशब्दावपि क्रियाशब्दावेव । ऋतावृत्तौ यष्टारम् ऋत्विजम् (यष्टा ऋत्विक् R.) यो यो यागकालस्तत्र तत्र यष्टारमित्यर्थः (यागस्य काले काले यष्टारं R.) होतारमाह्वातारम् । कस्य । सामर्थ्याद्देवानाम् । Skt.

१२. Ratna is a synonym of wealth, Ng. 2. 10.

१३. Cf. N. 7. 15. अग्निमीळेऽग्निं याचामि । ईळिरप्येषणाकर्मा पूजाकर्मा वा . . . देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा युस्थानो भवतीति वा . . . होतारं ह्वातारं जुहोतेहृतिर्त्योर्णवाभः । रत्नधातमं रमणीयानां धनानां दातृतमम् ।

अग्निः पूर्वभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत । स देवाँ एह वक्षति ॥२॥

अग्निः पूर्वभिः । अग्निः । पूर्वैः । ऋषिभिः । स्तोतव्यः । अस्माभिश्च ।
नवतरैः । सः । देवान् । इह । आवहतु ।

अग्निना रयिमश्रवत्पोषमेव दिवेदिवे । यशसं वीरवत्तमम् ॥३॥

अग्निना रयिम् । अग्निना स्तुतेन । पशून् । प्राप्नोति । पोषम् । च प्रजानां पशूनाञ्च ।
अन्वहम् । यशश्च । अतिशयेन वीरपुरुषयुक्तम् । यशःशब्दो यशःशब्दपर्यायो मध्योदात्तः ।

१. पूर्वभिः P. पूर्वभिः ऋत्विग्भिः
पूर्वरस्मत्तः पूर्वकालैर्भृगवङ्गिरःप्रभृ-
तिभिः । Skt.

२. उतशब्दो यद्यपि विकल्पार्थे प्रसिद्धस्त-
थापि निपातत्वेनानेकार्थत्वादौचित्येनात्र
समुच्चयार्थो द्रष्टव्यः । Sy.
उतशब्दोऽप्यर्थे समुच्चये । Skt.

३. नूतनैरुत । नूतनमिति नवनाम . . . . .
नवैश्च . . . । यावान् कश्चिदृषिस्तेन
सर्वेण यतः स्तोतव्यः, अतोऽहं स्तौमि . . ।
एवमस्पाधर्चस्य पूर्वयर्चैकवाक्यता ।
अपरः पादो भिन्नं वाक्यम् । Skt.

. . . अथवा अस्या ऋच एकवाक्यता
स्यात् । यः पूर्वैर्नवैश्च स्तुत्यस्स देवानिह
जगत्पावहति । अथवा इह प्रकृते कर्मण्या-
वक्षति । लोडर्थे लेट् । इह कर्मणि
देवानावहतु । Skt. चा P.

४. इह यज्ञे Sy. इहेति कृत्स्ने
जगति . . . अथवा इहेति प्रकृतस्य
कर्मणः प्रतिनिर्देशः . . . इह कर्मणि Skt.

५. ०हति S.
वहतिधातोर्लोडर्थे छान्दसो लृट् . . . यद्वा
लेटि 'सिब्वहलम्' इति सिप् प्रत्ययः Sy.
लोडर्थे लेट् . . . . . आवहति . . . . .
वक्षतीति लोडर्थे लट् . . . आवहतु Skt.
स एव देवानावहति यज्ञेषु । नान्यः

कश्चित् । Skr.

६. Cf N. 7. 16. अग्नियः पूर्वभिर्ऋषि-
भिरीडितव्यो (वन्दितव्यो) अस्मा-
भिश्च नवतरैः । स देवानिहावहत्विति ।

७. अग्निना निमित्तभूतेन Sy.
अग्निनेति तृतीयानिर्वेशाद् दत्तमिति
वाक्यशेषः । पञ्चम्यर्थे वा तृतीया ।
अग्निना दत्तम् अग्नेर्वा सकाशात् । Skt.
अग्निना दत्तमग्नेस्सकाशाद्वा । पञ्चम्यर्थे
तृतीया । Skr. ८. रयिं धनम् । Sk.

९. प्रजाश्च is added before
आप्नोति S.

कः? सामर्थ्यात्स्तोता । Sk.

१०. पोषमेव प्रतिदिनं पुष्यमाणतया वर्धमान-
मेव न तु कदाचिदपि क्षीयमाणम् Sy.
एवशब्दोऽवधारणार्थासम्भवाच्चार्थे Skt.

११. यशसं दानादिना यशोयुक्तम् . . यशो-
ऽस्यास्तीति विग्रहे सति 'अशंआविभ्यो-
ञ्च' इत्यच्प्रत्ययः । चित्स्वरं व्यत्ययेन
बाधित्वा मध्योदात्तत्वम् Sy.

यशसं यशः । यशःशब्दः कीर्तिपर्यायः ।
छान्दसत्वाच्चामो न लुक् । यशश्च
कीर्तिञ्चेत्यर्थः । Skt.

१२. वीराः पुत्रास्ते यस्मिन् सन्ति तद् वीर-
वद् । अतिशयेन वीरवद् वीरवत्तमम् ।
बहुभिः पुत्रैः सहितमित्यर्थः । Skt.

अग्ने॑ यं॒ य॒ज्ञम॑ध्व॒रं वि॒श्वतः॑ परि॒भूर॑सि । स इ॒दे॒वेषु॑ गच्छति ॥४॥

अग्ने! । यम् । यज्ञम् । हिंसा॒रहितम॑हिंसितं त्वत्तन्निधानादमु॑रैः । सर्व॑तः । परि॒भव॑सि
गाह॑पत्यादिव्यूहेन अरानिव नेमिः । सः । एव । दे॒वेषु॑ । गच्छ॑ति ।

अग्नि॑र्होता॑ क॒विक्र॑तुः स॒त्यश्चि॒त्रश्र॑वस्तमः । दे॒वो दे॒वेभि॒रा ग॑मत् ॥५॥

अग्निः । होता । कान्त॑प्रज्ञः । सत्य॑कर्मा । अति॑शयेनाश्चर्य॑श्रवणः । दे॒वः । दे॒वैः सह ।
आगच्छ॑तु ।

यद॒ङ्ग दा॒शुपे॑ त्वमग्ने॑ भ॒द्रं करि॑ष्यसि । तवे॒त्तत्स॒त्यम॑ङ्गिरः ॥६॥

यद॒ङ्ग । यत् । त्वम् । क्षिप्रम् । अग्ने॑ ! । हविः॑ प्रयच्छतेऽनन्तरमेव । कल्याणम् ।

१. ०दसुमरेः P.

अध्वरशब्दोऽयं यज्ञमित्यनेन पौन-
रुक्त्यान् यज्ञनाम । किन्तुहि? तद्वि-
शेषणम् । ..... ध्वरतिः हिंसाकर्मा ।
ध्वरणं ध्वरो हिंसा यस्मिन् नास्ति
सोऽध्वरः । यज्ञे हि सर्वस्यानुग्रहः, न
हिंसा. . . अथवा षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिः ।
अविद्यमानो ध्वरो यस्य सोऽध्वरः ।
रसोभिरहिंसितत्वगुणमित्यर्थः । सर्वत्र
षष्ठ्यर्थे द्वितीया । यस्य यज्ञस्य
हिंसावर्जितस्य Skt. २. सर्वासु दिक्षु
Sy. ३. परितः प्राप्तवानसि । Sy.
परिभूः । परिपूर्वो भवतिः सर्वत्र परिग्रहे ।
परिग्रही भवसि Skt.

४. देवास्तमेव परिगृह्णन्ति नान्यमित्यर्थः ।
Skt.

५. होता होमनिष्पादकः । Sy.
होता देवानाम् Skt.

६. कान्त० S. कविशब्दोऽत्र कान्तिवचनो
ननु मेधाविनाम । क्रतुः प्रज्ञानस्य कर्मणो
वा नाम । ततः कान्तप्रज्ञः कान्तकर्मा
वा Sy.
कविशब्दोऽत्र कान्तवचनः न मेधा-
विनाम । क्रतुशब्दः प्रज्ञानात् कर्मनाम
वा । कान्तं गतं सर्वत्राप्रतिहतं प्रज्ञानं
कर्म वा यस्य स कविक्रतुः Skt.

Cf. N. 12. 13. कविः कान्तदर्शनः ।
Cf. Ng. 2. 1; 3. 9.

७. सत्यः अनुतरहितः फलमवश्यं प्रयच्छ-
तीत्यर्थः : . . . सत्सु साधुः सत्यः Sy.
सत्यः अभिसम्पादकः । यथाभिलषित-
फलद इत्यर्थः Skt.

८. श्रूयत इति श्रवः कीर्तिः अतिशयेन
चित्रकीर्तियुक्तः Sy.

चित्रं पूजनीयम् । विचित्रपर्यायो वा
चित्रशब्दः । श्रव इत्यन्तनाम वा धननाम
वा कीर्तिपर्यायो वा । अतिशयेन पूज्यं
विचित्रं वा अन्नादीनामन्यतमं यस्य
स चित्रश्रवस्तमः । Skt.

९. देवः दाता दीप्तश्च । Skr.

१०. य P. D.

११. अङ्गैरभिमुखीकरणार्थो निपातः ।
अङ्गान्ने हे अग्ने Sy.
अङ्गैर्निपातोऽत्र पादपूरणः क्षिप्रार्थो
वा Skt.

१२. आमन्त्रितस्याग्निशब्दस्य पदात्परत्वे-
नाष्टमिकानुदात्तत्वं न शङ्कनीयम्,
अपादादौ इति पूर्वदस्तत्वात् । ततः
षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वमेव Sy.

१३. भद्रं वित्तगृहप्रजापशुरूपं कल्याणम् Sy.
भद्रं भजनीयं स्तुत्यम् उत्कृष्टम् इष्ट-
मित्यर्थः । . . . धनमन्तं वा Skt.

करिष्यसि^१। तव। एव। तत्^२। सत्यम्^३। अङ्गिरसामेकः^४। अन्यस्तु^५ कृतं^६ विस्मरत्यपि।

उप^१ त्वाग्ने^२ दिवेदिवे^३ दोषावस्तर्धिया^४ वयम्^५। नमो^६ भरन्त^७ एमसि^८ ॥७॥

उप त्वान्ने। उपगच्छामः। त्वाम्। अग्ने!। वयम्। अन्वहम्। सायञ्च प्रातश्च।
अग्निहोत्रकर्मणा। अन्नम्^९। भरन्तः^{१० ११}।

१. इह करोति: क्रियासामान्यवचनो दाने वर्तते। दास्यसीत्यर्थः। Skt.

२. यज्ञान्तरे हविः कृत्वा तुभ्यमेव प्रदास्यत इत्यर्थः। Skt. ३. त्यम् P. एतच्च सत्यं नत्वत्र विसंवादोऽस्ति। यजमानस्य वित्तादिसम्पत्तौ सत्यामुत्तरकृत्वनुष्ठानेनाग्नेरेव सुखं भवति Sy. नैतदनुत्तं मयोच्यत इत्यर्थः। अथवा... यद् यजमानाय भद्रं धनमन्नं वा चिकीर्षसि तवैव तत्सत्यं नान्यस्य कस्यचित्। यथा चिकीर्षितदानकरणसमर्थो नान्यः कश्चिदित्यर्थः Skt.

४. अङ्गिरसामेव P.

अङ्गिरस्त्वमेकः S. ऐतरेयिणोऽपि प्रजापतिदुहितृध्यानोपाख्याने समामनन्ति-येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्निति तस्मादङ्गिरोनामकमुनिकारणत्वादङ्गार-रूपस्याग्नेरङ्गिरस्त्वम् Sy.

हे अङ्गिरः! अङ्गिरा ऋषिः। तस्योत्पत्तिकारणमग्निः। नाग्निरङ्गिराः।

एवं ह्यतिहासिकाः स्मरन्ति।

त्रिसांवत्सरिकं सत्रं प्रजाकामः प्रजापतिः। आहरत् सहितः सार्धर्विवश्वेदेवैस्तथा सह॥ तत्र वाग् दीक्षणीयायामाजगाम शरीरिणी। रेतश्चस्कन्द तां दृष्ट्वा तस्याथ वरुणस्य च॥ तच्छुक्रं प्रवहन् वायुरग्नौ प्रास्यद् यदृच्छया। ततो ऽर्चिषु भृगुजंजे अङ्गारेष्वङ्गिरा ऋषिः॥ इति।

तेनाङ्गिरसः कारणमग्निर्नाग्निरङ्गिरा... अङ्गिरसः कारणभूतेत्यर्थः। अथवा

गुणतोऽग्नेरिदमभिधानम्। अङ्गानि शरीरावयवाः। तद्वदङ्गि शरीरं तस्य स्थितिहेतुः अशितपीतरसोऽङ्गिरसः तं करोति अङ्गिरसयति। 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच्। ण्यन्तात् क्विप्। हे अङ्गिरः शरीरस्थितिहेतोरशितपीतरसस्य कर्तरित्यर्थः। जाठरोऽप्यग्निरन्नं रसीकरोति रसो लोहितमांसस्नाय्वस्थिमज्जाशुक्रभावेन परिणममानः शरीरस्थितिहेतुर्भवति Skt.

Cf. N. 3. 17. अङ्गारेष्वङ्गिराः। अङ्गारा अङ्गुनाः [अञ्चनाः]

५. Omitted by P. ६. विसुम ० P

७. रात्रावहनि च... दोषाशब्दो रात्रिवाची वस्त्र इत्यहर्वाची द्वन्द्वसमासे कातंकोजपादित्वादाद्युदात्तः Sy. दोषेति रात्रिनाम... रात्रौ। स्वेन ज्योतिषा तमसामाच्छादयितः। Skt.

८. धिया बुद्ध्या Sy. धिया यादृश्यस्माकं प्रज्ञा तादृश्या Sk. Cf. Ng. 2. 1; 3.9. Cf. N. 12. 30. धीभिः कर्मभिः।

९. नमः S. नमो भरन्तो नमस्कारं सम्पादयन्तः Sy. नमः स्तुतिम् Sk.

Cf. Ng. 2. 7. १०. भरन्तं P. भरन्तः। 'हञ् हरणे' इत्येतस्यैवंतत् भत्वं 'हृपहोर्भेदछन्वसि' इति हस्य भः। हरन्तः प्रापयन्तः स्तुतिं कुर्वन्त इत्यर्थः Sk.

११. Mādhava ignores आ।

आङ्ग्व धात्वर्थानुवादी Sk.। उप समीपे त्वा एमसि त्वामागच्छामः। Sy.

राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम् । वर्धमानं स्वे दमे ॥८॥

राजन्तमध्वराणाम् । दीप्यमानम् । यज्ञानाम् । स्वे । दमे आहवनीये । समिध्यमानमुपेमः ।
गोपायितारम् । सत्यस्य । दीप्तम् ।

स नः पितेव सूनवेऽग्रे सूपायनो भव । सचस्वा नः स्वस्तये ॥९॥

सनः । स त्वम् । अस्मभ्यम् । यथा पिता । पुत्राय । सूपचर एवं सूपचरः । भव । सेवस्व
च । अस्मान् । अविनाशाय ।

I. 2.

वायवा याहि दर्शतेमे सोमा अरंकृताः । तेषां पाहि श्रुधी हवम् ॥१॥

वायवा याहि । पूर्वं सूक्तं प्रातरनुवाके शंसनीयम् । अथ सूक्ताभ्यां प्रातःसवनदेवताः
स्तौति ।

१. राजन्तम्—राजतिरैश्वर्यकर्मा । ईशा-
नम् Sk.

२. राक्षसकृत्तहिसारहितानां यज्ञानाम् । Sy.

३. स्वे दमे स्वकीयगृहे यज्ञशालायाम् । Sy.
दमे इति गृहनाम. . . . यज्ञगृहे । Sk.

४. ऋतस्य सत्यस्यावश्यंभाविनः कर्म-
फलस्य । Sy.

ऋतस्य यज्ञस्यैव । ऋतशब्दो ह्यपठितो-
ऽपि भूयिष्ठं यज्ञनाम दृश्यते Sk.

५. दीप्तः P. D. पौनःपुन्येन भृशं
वा द्योतकम् । Sy. दीदिविम् अत्यर्थं
दीप्तम् । Sk.

६. अस्माकम् । Sk.

७. सूनुरित्यपत्यनाम । षष्ठ्यर्थे चात्र
चतुर्थी । यथा पिता पुत्रस्य । Sk.

८. शोभनप्राप्तियुक्तः Sy.

सूपायनः सूपगमः सुखोपसर्गः । Sk.

९. Cf. N. ३. 21. सेवस्व नः स्वस्तये ।

स्वस्तीत्यविनाशनाम । अस्तिरभि-
पूजितः । सु अस्तीति ।

१०. Ms. D. puts the figure ॥१॥
here to indicate the end of
the first hymn. No such
number is given in P.

११. पूर्वसूक्तं S.

१२. Cf. BD. ज्ञेयाः सर्वेऽग्यदेवतास्तुचाः
सप्तात उत्तराः । II. 126.

वायव्यः प्रथमस्त्वेषामेन्द्रवायव उत्तरः ।
मैत्रावरुणोऽयादिवनोऽय्यन्द्रोऽतो वैश्व-
देवकः । II. 127.

सारस्वतस्तु सप्तम एताः प्रउगदेवताः ।
II. 135.

Cf. KSA. वायो वायव्येन्द्रवायव-
मैत्रावरुणास्तुचाः । अदिवना

द्वादशादिवनैर्नैन्द्रवैश्वदेवसारस्वतास्तुचाः ।
सप्तैताः प्रउगदेवताः । I.

वायो । आयाहि । दर्शनीय ! । इमे । सोमाः । पवमानाभिषवाभ्यामलङ्कृताः । तान् । पिब । शृणु च नः । ह्वानम् ।

चादिलोपे विभाषेति यस्तिङ् नेह निहन्यते ।

स्फुटमर्थं वदेत् तस्य निहतश्चेदयास्फुटम् ॥

निहन्यमाने पूर्वस्मिन् द्विः संस्थापनमिष्यते ।

पिब सोमानिमांश्च त्वं शृणु ह्वानमिदं च नः ॥

इति ।

वाय॑ उ॒क्थेभि॑र्जरन्ते॒ त्वाम॑च्छा॑ जरि॒तारः॑ । सु॒तसो॑मा अ॒हर्वि॑दः ॥२॥

वाय उक्थेभिः । वायो ! । त्वाम् । प्रति । शस्त्रैः । स्तुवन्ति । स्तोतारः । अभिषुतसोमाः । लब्धाहर्मुखाः ।

वायो॑ तव॑ प्र॒पृञ्च॒ती धेना॑ जिगाति॑ दा॒शुपे॑ । उ॒रूची॑ सोम॑पीतये ॥३॥

वायो तव । वायो ! । धनेन स्तोतृन् प्रपृञ्चती संयोजयन्ती । शतं युष्मभ्यं सहस्रं

१. दर्शनीय ! दर्शनाहं ! यो हि दृष्टो दर्शन-
फलं साधयति स दर्शनाहः नेतरः । Skt.

२. कृतः P. पर्याप्ताः कृताः भूयिता वा
बहवः कृताः । श्रयणादिभिर्वा संस्कारैः
संस्कृता इत्यर्थः । Skt.

३. तेषां तान् सोमान् । यद्वा तेषामेकदेश-
मित्यध्याहारः । Sy.

तेषां द्वितीयार्थे षष्ठी एषा । षष्ठीनिर्दे-
शादेव वा एकदेशमिति शेषः । तान्
वैकदेशं स्वांशलक्षणम् Skt.

तेषामेकदेशं स्वीयं वा Skr.

४. 'चादिलोपे विभाषा' Pa 8. 1. 63.

५. पूर्वस्मिन् S. ६. संस्थान P.

७. cf. N. 10. 2. वायवायाहि दर्श-
नीयेमे सोमा अरङ्कृता (अलङ्कृता)
तेषां पिब शृणु नो ह्वानमिति ।

८. उक्थेभिराज्यप्रउगाविशस्त्रैः । Sy.

उक्थ्यशब्दः स्तोत्रवचनः स्तोत्रैः । Skt.

९. लब्धं विमुक्षान् P.

अर्हावदः लब्धाहर्मुखाः S.

अर्हावदः अहःशब्द एकेनाह्वा निष्पाद्ये-

ग्निष्टोमादिकृतौ वैदिकव्यवहारेण
प्रसिद्धः ऋत्वभिज्ञा इत्यर्थः । Sy.

अहर्विदः । अहःशब्दोऽत्राहना यः
समाप्यते ज्योतिष्टोमादिः सोमयागः
तस्य वाचकः, न दिवसस्य । प्रक्रान्तस्य
ज्योतिष्टोमादेरहःपरिमितस्य सोमया-
गस्य ज्ञातार इत्यर्थः । Skt.

१०. प्रपृञ्चती P. D.

११. प्रपृञ्चती प्रकर्षेण सोमसम्पर्कं कुर्वन्ती
सोमगुणं वर्णयन्तीत्यर्थः । Sy.

प्रपृञ्चती । पृची सम्पर्कं । सामर्थ्याच्च
सोमसम्पर्कं वर्तते नच, यत्र क्वचित् ।
सम्पर्केण चात्र स्वहेतुरभिलाषो लक्ष्यते ।
अभिलाषार्थं एव वा पृञ्चतिः । प्रक-
र्षेण सोममभिलषन्तीत्यर्थः । अथवा
पृञ्चतिः मह्यतीत्यर्चतिकर्मसु पाठात्
पृञ्चतिः स्तुत्यर्थोऽपि न सम्पर्कार्थ-
एवेति गम्यते । व्यत्ययेन वा शप्प्रत्ययः
कर्मणि । प्रपृञ्चती प्रकर्षेण स्तुयमाने-
त्यर्थः । Skt.

पृची संपर्कं स्तुती वा Skr.

युष्मभ्यमित्येवं बह्वञ्चन्ती । तव । वाक् । दासवासमुद्दिश्य । सोमपानार्थम् । निष्क्रामति ।

इन्द्रवायू इमे सुता उप प्रयोभिरा गतम् । इन्द्रवो वामुशन्ति हि ॥४॥

इन्द्रवायू इमे । इन्द्रवायू ! । इमे सोमाः । सुताः । अस्माकं प्रदिस्तिस्तरन्तः सह । उपागच्छ-
तम् । एते सोमाः । वाम् । कामयन्ते । हि ।

वायविन्द्रश्च चेतथः सुतानां वाजिनीवसू । तावा यातुमुप द्रवत् ॥५॥

वायविन्द्रः । वायो ! त्वम् । अयञ्च । इन्द्रो दूरस्यावेव । सुतान् सोमान् । जानीयः । तौ ।
क्षिप्रम् । उपागच्छतम् । अन्नेन वासयितारौ वाजिनीवसू इति ।

१. सहस्रं युष्मभ्यम् Omitted by D.

२. युष्मभ्याम् P.

३. उरूची उरून् बहून् यजमानान् गच्छन्ती
ये ये सोमवाजिनस्तान् सर्वान् वर्ण-
यन्तीत्यर्थः । Sy. उरूची उरूशब्दो
बहुनाम् । अञ्चतिगन्त्यर्थः । बहून्
यजमानान् प्रति गन्त्री । Skt.

४. वा D. या P. Cf. Ng. 1. 11.
धेना जिह्वा । Sk.

५. Cf. Ng. 2. 14. जिगाति गति-
कर्मायं. . . . गच्छति । Skt.

६. प्रयशशब्दो यातेर्घातोर्गन्तुवचनः ।
प्रकर्षेण गन्तुभिरत्यन्तशीघ्रैरद्वै . . . .
. . . . । प्रयशशब्दोऽपठितोप्यन्ननाम् ।
सहयोगलक्षणा चात्र तृतीया । इमे
अभिषुताः सोमा नच केवलाः ।
किन्तहि ? सबनीयपुरोडाशादिभिरन्नैः
सह । एतज्ज्ञात्वोपागच्छतमिति ।
अथवा-उपागच्छतमित्येतदपेक्ष एव सह-
योगः । अन्नैः सहोपागच्छतम् । मह्यं
यानि दातव्यान्पन्नानि तानि गृहीत्वोपा-
गच्छतमित्यर्थः । Skt.

७. सुहावाग० D. ८. हि यस्मात् । Sy.

हिशब्दो यस्मादर्थः । Skt.

यस्मात् । Sk.

९. S. reads चद्रश्च for अयं च इन्द्रो ।

१०. सुतानामभिषुतान् सोमान्...यद्वा अभिषु-
तानां सोमानां विशेषमित्यध्याहारः Sy.
सुतानां द्वितीयायै षष्ठी । अथवा
षष्ठीभूतिसामर्थ्यादेव वा शेषमिति
वाक्यशेषः । सुतान् सोमान् सुतानां
सोमानां वा शेषं स्वांशम् । Skt.

११. Cf. Ng. 2. 15.

१२. वाजिन वसू D. वाजिनीवसू । वाजिनी-
शब्दो यद्यप्युषोनामसु पठितस्तथाप्य-
त्रासंभवान् गृह्यते । वाजोऽन्नम् ।
तद्यस्यां हविः सन्ततावस्ति सा वाजिनी ।
तस्यां वसत इति तौ वाजिनीवसू Sy.
वाजिनीवसू । वाजिनीत्येतद्विहासम्भवा-
न्नोषोनाम् । किन्तहि ? यौगिकम् ।
वाजो हविलक्षणमन्नं तद् यस्या अस्ति
सा वाजिनी यागसन्ततिः, तद्वन्ती ।
हविष्मद्यागसन्ततिधनावित्यर्थः । अथवा
वाजो वेगो बलं वा तद्वती वाजिनी सेना
तद्वती वेगबलयोरन्यतरेण युक्तया
सेनयोपेतावित्यर्थः । Skt.

सुतसोमपरिज्ञानं नत्वागमनकारणम् ।

नचोदात्तमिहाख्यातं वक्ष्यते तत्र कारणम् ॥

ऋचामभिहितार्थानां यथा पश्चात् समन्वयः ।

हेतुत्वहेतुमद्भावी तथैवात्रापि सङ्गतौ ॥

वा॒यविन्द्र॑श्च सु॒न्वत॑ आ या॒तमु॑प निष्कृ॒तम् । म॒क्षि॒व॑त्था धि॒या न॑रा ॥६॥

वायविन्द्रः । वायो ! । इन्द्रः । च । सुन्वतः । संस्कृतं सोमम् । उपागच्छतम् । शीघ्रम् । इत्यम् । क्रियमाणं कर्मोद्दिश्य । नेतारौ ! ।

मि॒त्रं हु॒वे पू॒तद॑क्षं वरु॒णं च रि॒शाद॑सम् । धि॒र्यं घृ॒ताचीं॑ साध॑न्ता ॥७॥

मित्रं हुवे । मित्रम् । ह्वयामि । शुद्धबलम् । वरुणम् । च । रिशातां हिंसितृणां क्षेप्तारम् । उदकाभिमुखम् । कर्म । साधयन्ती वृष्टेरीश्वरी । “अहोरात्रे वै मित्रावरुणौ” “अहोरात्राभ्यां खलु वै पञ्चन्यो वर्षति” इति च ब्राह्मणम् ।

१. वागमन० S.

२. S. adds इति after सङ्गतौ ।

३. संस्तुतं P. Cf. N. 12. 7. निरित्येष समित्येतस्य स्थाने ।

४. निष्कृतं संस्कर्तारं सोमम्. . . . आदि-
कर्मणि कर्तरि क्तः । संस्कृतं प्रवृत्त इत्यर्थः
. . . . . निष्करोतीति निष्कृदिति
क्विबन्तव्याख्याने तु गतिकारकोपपदा-
त्कृदिति ऋकार उदात्तः स्यात् । Sy.
संस्कृतं वेद्याख्यं प्रवेशम् । Skt.

५. Cf. Ng. 2. 15.

६. इत्या सत्यम् । Sy.

इत्याशब्दोऽमुत इत्यस्यार्थः । अमुतोन्त-
रिक्षात् स्वस्मात् स्थानात् . . . . .
अथवा इत्या इति सत्यनाम धियश्च
विशेषणम् । सत्येन भवतोरविसंवादिना

सर्वदेव युष्मत्सम्बद्धेन कर्मणा हेतु-
नास्मदीययागकर्म परिसमापयितु-
मित्यर्थः । Skt.

७. नेतारौ D. देवानां च मनुष्यत्वासम्भवात्
सर्वत्र तदाकारत्वान्मनुष्यनामभिर्व्य-
पदेशः । मनुष्याकारौ । Skt.

८. दक्ष इति सकारान्तं बलनाम पठितम् ।
अकारान्तमपि तु तस्यैव पर्यायान्तरं
द्रष्टव्यम् । पूर्वं शुद्धम् अपगतदोषं बलं
यस्य स पूतदक्षः । Skt.

९. वरणं P.

१०. चरितारं P.

११. घृताचीम्-घृतमित्युदकनाम । अञ्चति-
गंत्यर्थः. . . . . उदकं पृथिवीं प्रति या
गमयति सा घृताची ताम् । Skt.

१२. Omitted by P. and S.

ऋतेन^१ मित्रावरुणा^२ वृतावृधावृतस्पृशा । क्रतुं^३ बृहन्तमाशाथे^४ ॥८॥

ऋतेन^१ मित्रावरुणौ^२ । सत्येनैव^३ । मित्रावरुणौ^२ । सत्यस्य^३ वर्धयितारौ^४ । सत्यस्य^३ स्पष्टारौ^४ ।
यज्ञम्^५ । महान्तम्^६ । आनशाथे^७ ।

कवी नो^१ मित्रावरुणा^२ तुविजाता^३ उरुक्षया^४ । दक्षं^५ दधाते अपसम्^६ ॥९॥

कवी नः^१ । क्रान्तदर्शनौ^२ । मित्रावरुणौ^३ । अस्मभ्यम्^४ । अहोरात्रयोः^५ प्रादुर्भावादनेक-
जन्मानौ^६ । बहुनिवासावनेकयज्ञौ^७ । बलम्^८ । प्रयच्छतः^९ । वेगं^{१०} च । प्रउगतूचानां^{११} मध्ये^{१२} सूक्तच्छेदो^{१३}

१. ऋतेनेति हेतौ तृतीया, यज्ञेन हेतुना ।
यस्मान्मनुष्यैरिज्येथे तस्मात्...अथवा
ऋतेनेत्ययमृतशब्द उदकनाम । करणे च
तृतीया । उदकेन Skt. ऋतं यज्ञं
यज्ञेन हेतुना...अथवा...यज्ञस्य...
...उदकस्य वा...सत्यस्य वा । Skt.
२. यज्ञेन वर्धितारौ । यज्ञे हि यद् हविस्त-
दुपभुञ्जानाः स्तूयमानाश्च देवता
वीर्येण वर्धन्ते...अथवा वृधिर-
त्रान्तर्णीतव्यर्थः । ऋतशब्दोऽपि यज्ञना-
मैव, उदकनाम वा । यज्ञस्योदकस्य वा
वर्धयितारावित्यर्थः । अथवा ऋतमिति
सत्यनाम । सत्यस्य स्तोतुर्यजमानस्य वा
वर्धयितारावित्यर्थः । Skt.
३. यज्ञस्योपभोगकाले स्पष्टारौ । यज्ञे
हविषां प्रतिग्रहीतारावित्यर्थः । अथवा
ऋतस्य सत्यस्य स्तोत्रस्य स्पष्टारौ
श्रोतारावित्यर्थः । अथवा ऋतस्योद-
कस्य वृष्टिकाले स्पष्टारौ वर्धितारा-
वित्यर्थः । Skt. ४. स्पष्टारौ P.
५. क्रतुं कर्म यज्ञाख्यम् Skt. क्रतुं कर्म
वृष्ट्यादि Skt.]
६. आशाथे S. आशाथे व्याप्नुयः कुरुष्व
इत्यर्थः...यत्र यज्ञस्तस्मिन् विषये
वर्धय इत्यर्थः । Skt.

७. क्रान्तदर्शनौ S. कवी मेधाविनौ Skt.
८. तादर्थ्य एषा चतुर्थी । अस्माकम-
र्थम् । ...अथवा... सम्प्रदाने
चतुर्थी... अस्मभ्यम् Skt.
९. बहूनामर्थाय जातौ... सर्वेषां प्राणि-
नामुपकर्तुमुत्पन्नावित्यर्थः । जननं जातं
जन्मोच्यते । बहूनि जन्मानि यपोस्तौ
तुविजातौ । यच्चानयोः कर्मात्मना पुनः
पुनर्जन्म तदपेक्षया जन्मबहुत्वम् । Skt.
१०. बहुनिवासी, विस्तीर्णनिवासी वा । Skt.
लोकोपकारार्थं तत्र तत्र जातौ च निव-
सन्तौ च । Skt.
११. S. adds वा before बलं । दक्षं
बलं सेनालक्षणम् । Skt.
१२. दधाते धारयतः... अस्मदर्थं स्वसेनां
पुष्णीतः, तथा च वृष्ट्यादिकर्म कुरुतः
...दधातिरपि दानार्थः । अस्मभ्यं
... दत्त इत्यर्थः । Skt.
१३. वेगं S. अपसम् इति हि कर्मनाम
... यागादिकर्म Skt.
१४. Ms. D. puts the figure ॥२॥
here to indicate the end of
the second hymn. No such
[number is given in P.
१५. सूक्तमक्षोदेवा P. सूक्तविच्छेदो S.

दक्षं दधाते अपसमिति अभिमताशासनादित्याहुः(?) । अर्थमिच्छन्तो हि सूक्तैः स्तुवन्ति देवता इति ।

I. 3.

अश्विना यज्वरीरिषो द्रवत्पाणी शुभस्पती । पुरुभुजा चनस्यतम् ॥१॥

अश्विनौ^३ । यजमानस्य यष्टिणि^४ । अन्नादीनि^५ । क्षिप्रहस्तौ^६ । उदकस्य^७ । ईश्वरौ^८ । बहुभोजनौ^९ । चनस्यतं चनोज्ज्वलं तदिच्छतम्^{१०} । इह वृत्तस्थस्य^{११} कर्मणः^{१२} पदान्तरेण^{१३} पृथक् व्यक्तं^{१४} निर्देशः समान-
शब्दैरनेकत्र भवति । “गवां गोपतिः”^{१५} “सोमं सोमपाताम”^{१६} “द्रविणोदा द्रविणसः”^{१७} इति । इह तु समानार्थनेपथ्येन स्यतमिति ।

अश्विना पुरुदंससा नरा शवीरया धिया । धिष्ण्या वनतं गिरः ॥२॥

अश्विना पुरुदंससा^{१८} । अश्विनौ^{१९} । आश्चर्यभूतविविधकर्माणि^{२०} । नेतारौ^{२१} । क्षिप्रमुपद्रुतं प्रति-
गमनं यस्यास्तया^{२२} ।

१. भक्षन् P. २. अवसम् P.
३. अश्विना S. ४. यष्टयेन्नादि S.
अन्नादि P.
- यज्वरीः—इज्यते याभिस्ता यज्वरीः ।
इयः हविलक्षणान्यन्नानि । Skt.
५. यागनिष्पादिकाः Sy.
६. हविलक्षणान्यन्नानि Sy.
७. हविर्ग्रहणाय द्रवद्भ्यां धावद्भ्यां
पाणिभ्यामुपेतौ । द्रवन्तौ धावन्तौ पाणी
ययोस्तयोः सम्बोधनं द्रवत्पाणी
इति । Sy.
८. शोभनस्य कर्मणः पालकौ । Sy.
शुभमित्युदकनाम । Skt. उदका-
धिपती । Skt.
९. विस्तीर्णभुजौ . . . . पुरु विस्तीर्णौ
भुजौ ययोस्तौ । Sy.
बहुनां हविषां भोक्तारौ । Sk.
१०. इच्छतं भुञ्ज्यामित्यर्थः Sy.
११. प्रतस्थस्य S.
१२. कर्म S. १३. वक्तुं S.
१४. RV. I. 101. 4. १५. R.
V. I. 21. 1. १६. द्रविणवसः

- D. RV. I. 15. 7. १७. इच्छया
चात्र तत्पूर्वकं भक्षणं लक्ष्यते । अस्म-
दीयानि हवींषि भक्षयतमित्यर्थः । Sk.
१८. बुरु P.
१९. विविध Omitted by P.
दंस इति कर्मनाम । बहुकर्माणा-
वित्यर्थः । Skt.
२०. नरा मनुष्याकृती । Skt.
२१. गतियुक्तया । अप्रतिहतप्रसरये-
त्यर्थः । Sy.
शवीरया । शु इति क्षिप्रनाम । ईर गतौ
क्षिप्रमीरणं गमनं शवीरम् । अथवा
शव इति बलनाम । परबलस्य प्रेर-
णमपनोदः शवीरः । तेन यो यातः
गच्छतः तौ । शीघ्रगामिनौ परबला-
पनोदगामिनौ . . . अथवा अनवप्र-
हत्वात् पदस्य याशब्दो विभक्तेरा-
देशो न याते रूपम् । शवीरशब्दस्तु
पूर्ववत् कर्तृसाधनः । शीघ्रगामिनौ
परबलस्य प्रेरयितारावित्यर्थः । शवते-
र्वा गत्यर्थस्य शवीरशब्दः । यज्ञान्
शत्रून् वा प्रतिगन्तारावित्यर्थः । Skt.

धिया कर्मणा । धिष्या धिषणाहो—धिषणा वाक्—स्तोतव्यी । भजेयाम् । स्तुतीः ।

दत्ता युवाकवः सुता नासत्या वृक्तबर्हिषः । आ यातं रुद्रवर्तनी ॥३॥

दत्ता युवाकवः । दर्शनीयौ ! । युष्मत्पानकामाः । सोमाः । "सत्यावेव नासत्यावित्यौर्ण-
वाभः । सत्यस्य प्रणेतावावित्याघ्रायणः" । वृक्तबर्हिषः सोमाः स्तरणार्थं छिन्नबर्हिषः । आगच्छ-
तम् । युद्धे घोरगमनमार्गौ ।

इन्द्रा याहि चित्रभानो सुता इमे त्वायवः । अण्वीभिस्तना पूतासः ॥४॥

इन्द्रा याहि । इन्द्र ! । आगच्छ । चित्रदीप्ते ! । सुताः । इमे सोमाः । त्वत्कामा
भवन्ति । अङ्गुलीभिः । दशापवित्रेण । पूताः ।

१. आदरयुक्तया बुद्ध्या । Sy. धिया
प्रज्ञया चित्तेन महतादरेणेत्यर्थः । Skt.

२. घाष्टघेयुक्तौ बुद्धिमन्तौ वा । Sy.
धिषणोति वाङ्नाम । तस्याः पुत्रौ
धिष्यौ । अपत्ये यत्प्रत्ययो द्रष्टव्यः ।
अथवा धीरिति प्रज्ञानाम । ण्यं वेष्टने ।
धीः वेष्टयित्री सर्वार्थग्रहणसमर्था
ययोस्तौ धिष्यौ । धिषणावेव धिष्यौ,
अत्यन्तप्रज्ञावित्यर्थः । Skt.

३. वाक् P. ४. स्वीकुस्तम् । Sy.
वनतम्—वन षण सम्भक्तौ—सम्भज-
तम् । Skt.

५. स्तुतिः P. ६. शत्रूणां देववैद्यत्वेन
रोगाणां वोपक्षयितारौ । Sy. दसि
दर्शनदर्शनयोरित्येतस्य वा दत्तौ ।
उपक्षययितारौ शत्रूणां दर्शनीयौ
वेत्यर्थः । Skt.

७. वसतीवरीभिरेकधनाभिश्चाद्भिर्मिथिता
इत्यर्थः । Sy. दर्शनीयौ युष्मत्पान-
कामाः Omitted by P. युवां
कामयन्त इति युवाकवः ।...अथवा यु
मिथ्येण इत्यस्य युवाकवः । मिथिताः ..
..... वसतीवर्षेकधनादिभिरदभिः
श्रयणैर्वा । Skt. वसतीवर्षेकधनाभिः
अभिश्रयणैः वा Skt.

८. सोदवेव P. ९. ०वित्योणपावः P.

१०. N. 6. 13

११. वृक्त० P. D.

वृक्तानि—मूलैर्बर्जितानि, बर्हीषि-
आस्तरणरूपाणि येषां सोमानां ते वृक्त-
बर्हिषः, ऋत्विग्भिर्भरभिषुताः वा । Sy.
भवदुपवेशनार्थं बर्हिर्वद्यां स्तीर्ण-
मित्यर्थः । Skt.

१२. युचे P.

१३. रुद्राणां-शत्रुरोदनकारिणां शूरभटानां,
वर्तनीः—मार्गो घाटीरूपो ययोस्तौ
रुद्रवर्तनी । यथा शूराः घाटीमुखेन शत्रून्
रोदयन्ति तद्वदेतावित्यर्थः । Sy.
रुदे रीतेर्वा रुद्रा शब्दयन्ती वर्तनी गमन-
मार्गो ययोस्तौ रुद्रवर्तनी । यतो यतः
शत्रुशब्दस्ततस्ततो गन्तारौ । स्वयंपथि
गच्छन्तौ शब्दस्य कर्तारवित्यर्थः । Skt.
सशब्दगामिनौ वा । Skt.

१४. उपागच्छ S. १५. ०दीप्त P. S.
adds कर्मणा before चित्रदीप्ते ।
विचित्रदीप्ते ! पूजनीयदीप्ते ! Skt.

१६. P. reads मेस्मभ्यामहं देहि ओमासः
with the result that the
passage beginning with इमे
सोमाः etc. and ending with
सोमे (RV. I. 3. 6.) is
omitted.

१७. ऋत्विजाम् । Sy.

१८. S. adds च before पूताः ।

इन्द्रा याहि धियेपितो विप्रजूतः सुतावतः । उप ब्रह्माणि वाघतः ॥५॥

इन्द्रा याहि । इन्द्र ! । उपागच्छ । कर्मणा । प्रेषितः । मेधाविभिराकृष्टः । यजमानस्य ।
यो होता तस्य । स्तोत्राणि ।

इन्द्रा याहि तूतुजान् उप ब्रह्माणि हरिवः । सुते दधिष्व नश्चनः ॥६॥

इन्द्रा याहि । इन्द्र ! । उपागच्छ । त्वरमाणः । स्तोत्राणि । गमनसाधनभूताश्ववन् । ।
आगत्य । अस्मिन् सुते सोमे । अस्मभ्यम् । अन्नम् । देहि ।

ओमांसश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आ गत । दाश्वांसो दाशुषः सुतम् ॥७॥

ओमांसः । अवितारः । मनुष्यधृतः । सर्वे । देवाः । इहागच्छत । दानशीलाः । दाशुषः । सुतम् ।

१. आगच्छ S. २. अस्मदीयया
प्रजया । Sy. and Skt.

३. प्रेषितः D. प्राप्तः अस्मद्भक्त्या
प्रेरित इत्यर्थः । Sy. अधीष्टः
अभ्यर्चितः Skt. ४. यथा
यजमानभक्त्या प्रेरितस्तयान्यैरपि विप्रै-
र्मैधाविभिर्ऋत्विग्भिः प्रेरितः । Sy.
अभिगतः.... अभिष्टुत इत्यर्थः । Skt.
मेधाविभिः ऋत्विग्भिर्भगतः ।
मया ऋत्विग्भिश्च स्तुतः । Skt.

५. सुतावतः—अभिषुतसोमयुक्तस्य । वाघतः—
ऋत्विजः । Sy. वाघतः—
ऋत्विजनामैतत् । इह तु सुतावतो
यजमानस्य विशेषणत्वावन्तर्णातिमत्वर्थः ।
ऋत्विग्वतो यजमानस्येति । अथवा
वाघत इत्येतस्यैव सुतावत इत्येतद्
विशेषणम् ।...ऋत्विजः । Skt. अथवा
कृतसोमाभिषवस्य ऋत्विजः । Skt.

६. ब्रह्माणि—ब्रह्मेत्यन्ननाम । यजमानस्य
स्वभूतानामन्नानां हविलक्षणानामन्नानां
समीप इत्यर्थः ।... ब्रह्मशब्दश्च स्तुति-

वचनः...याः स्तुतयस्तत्समीपे । Skt.

७. S. adds च before अस्मिन् ।

८. सोमाभिषवयुक्ते कर्मणि । Sy.
द्वितीयार्थे सप्तम्येवा । सुतमभि-
षुतम् । Skt.

९. अस्मदीयं (अस्माकं) Sy.
नः, अस्माकम् Skt.

१०. चनः सोमलक्षणमन्नम् । Skt.

११. धारय स्वीकृतिर्यर्थः । Sy.
दधिष्व धारय स्वीकृते पिबेत्यर्थः । Skt.

१२. आमांसः D. १३. अवितारो वा ।
अवनीया वा । मनुष्यधृतः सर्वे च देवा
इहागच्छत । दत्तवन्तः दत्तवतः सुतमिति ।
N. 12. 40.

अवतेरयं पालनार्थस्य तर्पणार्थस्य वा
..... अवितारः, रक्षितारः, तर्प-
यितारो वा । Skt.

१४. चर्षणयो मनुष्याः, तेषां तैस्तरुणकार-
धारयितारः । Skt.

१५. विश्वे देवासः—एतन्नामका देवविशेषाः ।
Sy. १६. फलस्य दातारः । Sy.

विश्वे देवासो अप्तुरः सुतमा गन्तुं तूर्यः । उस्मा इव स्वसराणि ॥८॥

विश्वे देवासः । विश्वे । देवाः । मेघस्थानामपामुद्गमयितारः । सुतम् । आगच्छत । सर्वं यै तरन्ति । रश्मय इव । अहानि । यद्वा गोष्ठानीव । गावः ।

विश्वे देवासो अस्त्रिध एहिमायासो अद्रुहः । मेघं जुपन्तु वह्नयः ॥९॥

विश्वे देवासः । विश्वे । देवासः । क्षयरहिताः । स्तोतारम् 'एहि मायासीः' इति वदन्तः ।
द्रोहरहिताः । यज्ञम् । असेवन्त । बोदारः ।

पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती । यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥१०॥

पावका नः । शोषयित्री । अस्माकम् । सरस्वती । अन्नैः । अन्नवती । यज्ञम् । वहतु

१. अप्तुरः—अप्याब्द उदकवचनः । अन्तर्णीतिष्यर्थस्य तरतेरप्तुरः । अपां तारयितारः, आदित्यं प्रति गमयितारः । रश्मयो हि नैवक्तानां विश्वे देवाः । ते च रसानामादातारः । अथवा आप्लु व्याप्तावित्येतस्य तुजन्तस्य षष्ठ्येकवचन एतद् रूपम् ... आप्तुर्यंजमानस्य. . . अप्तुरः ! यूयम् Skt. अप् उदकमन्तरिक्षं वा । तृ प्लवनतरणयोः । Skt.

२. S. adds क्षिप्राः before सुतम्

३. गच्छन्तं P. ४. चेतारन्ति P.

तूर्यः—स्वरायुक्ताः, यजमानमनुग्रहीतु-
मालस्यरहिता इत्यर्थः । Sy.

तूर्यः . . . क्षिप्राः । Skt.

५. स्वसराण्यहानि भवन्ति । स्वयं सारीण्यपिवा । स्वरादित्यो भवति । स एनानि सारयति । N. ५. 4.

६. गोष्ठानिव P. ७. गाः P.

८. देवाः S.

९. त्रिधः क्षयार्थः शोषणार्थो वा । अक्षया अशोषयितारो वा Skt.

१०. एहिमायासः—सर्वतो व्याप्तप्रज्ञाः । यद्वा सौचीकमग्निमप्यु प्रविष्टम्/एहि

मा यासीः' इति यदबोचन्, तदनु-
करणहेतुकोऽयं विश्वेषां देवानां व्यप-
देश एहिमायास इति । Sy.
अथवा अहीनमाया एहिमायासः । अन्यून-
प्रतिज्ञाना इत्यर्थः । Skt.

११. वदतः P. D.

१२. द्रोहरहितं P. द्रोहरता D.

१३. हवियंजसंबद्धम् । Sy.

१४. सेवन्ताम् । Sy.

१५. धनानां दातार इत्यर्थः । Skt.

बोदारः प्रापयितारः धनादातारः । Skt.

१६. अहंसां पापानामपनेत्री । अथवा पवतिः क्षारणार्थः । . . . ष्यन्तश्चात्र द्रष्टव्यः । क्षारयिष्युदकानाम् । Skt.

१७. सरस्वती मध्यमस्थाना वाक् । Skt.
सरस्वती प्रथमस्थानवाक् । Skt.

१८. हविलंक्षणैरन्नैर्निमित्तभूतैर्यजमानेभ्यो वा-
तव्यैरन्नैर्निमित्तभूतैर्वा । Sy.
हविलंक्षणैरन्नैः । Skt.

१९. अन्नवत्क्रियावती । Sy.

वाजो बलं वेगो वा तद्वती वाजिनीवती ।
. . . . . स्वभूता सेना तद्वती. . . . . अथवा
वाजो हविलंक्षणमन्नं तद् यस्या अस्ति
सा. . . . . यागसन्ततिः । Skt.

कामयतां वा । प्रज्ञया सर्वेषां वासयित्री ।

चोदयित्री सूनुतानां चेतन्ती सुमतीनाम् । यज्ञं दधे सरस्वती ॥११॥

चोदयित्री । चोदयित्री । सत्यानाम् । प्रज्ञापयन्ती । उदारानां सुमतीनाम् । यज्ञम् ।
धारयति । सरस्वती मन्त्रपूता ।

महो अर्णः सरस्वती प्र चेतयति केतुना । धियो विश्वा वि राजति ॥१२॥

महो अर्णः । महत् । उदकम् । सरस्वती मध्यमस्थाना । प्रज्ञापयति । कर्मणा । सर्वाणि च ।
कर्माणि । राजयति ।

१. कामयां P. कामनेनात्रागमनं संभजनं च लक्ष्यते । यो हि यं कामयते स तमागच्छति सम्भजति च । आगच्छतु संभजतां चेत्यर्थः । Skt.

२. धियावसुः कर्मप्राप्यधननिमित्तभूता । Sy. प्रज्ञाधना । अथवा वसेराच्छादनार्थस्य वसुशब्दः । प्रज्ञया छादयित्री सर्वार्यानाम् । Skt.

३. पावका नः सरस्वती । अन्नैरन्नवती । यज्ञं वष्टु धियावसुः कर्मवसुः । N. 11. 26

४. मध्यमस्थाना हि सरस्वती । सा च गर्जितलक्षणां वाचं चोदयित्री । Skt. प्रेरयित्री । Skr.

५. सूनुतानाम् । अपठितमपि वाङ्मनामृतम् । Skt. पथ्यसत्यवतीनां वाचाम् । Skr.

६. जानन्ती । Sk. ७. ० दराणां P.

८. सुमतिर्यज्ञं P. सुमतीं यज्ञम् D. द्वितीयायै षष्ठीयम् । सुमतीन् भक्तिपरान् यजमानान् । Skt.

९. धारयन्ती D. धारयित्री S. धारितवती. Sy । भूयिष्ठस्य यज्ञस्य मन्त्रलक्षणा वाक् सरस्वत्यायत्ता ततः । Skr. भूयिष्ठस्य यज्ञस्य मन्त्रलक्षणवागायत्त-

त्वात् तस्याश्च सरस्वत्यायत्तत्वात् । Skt.

१०. सरस्वति P. ११. भूता S.

१२. अणः D.

महद्वर्णः सरस्वती प्रचेतयति प्रज्ञापयति केतुना कर्मणा प्रज्ञया वा । इमानि च सर्वाणि प्रज्ञानान्यभिविराजति ।

N. 11. 27.

१३. मेघस्यमुदकम् । Skt.

१४. नदीरूपा सरस्वती । Sy.

१५. कर्मणा गर्जनाह्वेन । गम्भीरं हि गर्जितं श्रुत्वा महद्वर्णः मेघ उदकमित्यवगम्यते । Skt.

१६. सर्वाण्यनुष्ठातृप्रज्ञानानि । Sy.

कर्माणि प्रज्ञा वा । Skt.

१७. भाजयति D. विविधं दीपयति । वाग्धि सरस्वती । सा च यागकर्माणि प्रज्ञा वा दीपयति वृष्टिद्वारेण । अथवा. .... कर्मणां प्रज्ञानां वा सर्वासां विविधमीष्ट इत्यर्थः । Skt.

१८. MS. D puts the figure ॥ ३ ॥ here to indicate the end of the third hymn.

No such number is given in P.

I.4.

सुरूपकृत्तुमुतये^१ सुदुधामिव गोदुहे^१ । जुहुमसि^१ द्यविद्यवि ॥१॥

सुरूपकृत्तुम् । सुरूपाणां कर्मणां कर्तारम् । रक्षणाय । सुदोहामिव धेनुम् । तस्या एव दोहार्थम् । आह्वयामः । अन्वहम् ।

उप नः सवना गहि सोमस्य सोमपाः पिव । गोदा इद्रेवतो मदः ॥२॥

उप नः । उपागच्छ । अस्माकम् । सवनानि । सोमं च । सोमपातः । पिव । अथ परोक्षः-
गोदाः । एव भवत्याश्रितस्य । आढ्यस्य । मदः । तुप्त आढ्यः प्रयच्छति पशूनि ।

अथा ते अन्तमानां विद्याम सुमतीनाम् । मा नो अति ख्य आ गहि ॥३॥

अथा ते । संप्रति । तव । सन्निकृष्टास्त्वयि विद्यमानाः । सुमतीः । वयं लभेमहि । सर्वणा-

१. ऊतये सोमेन तर्पणाय पालनाय वा Skt.
२. यथा कश्चित् सुदोहां गां तस्या एव गोर्दोहायाह्वयेत् तद्वत् । Skt.
यथा कश्चित् शोभनदोहनां गां गोदो-
हाय आह्वयति. . . . .तद्वत् । Skt.
३. उपागच्छ D.
४. यज्ञनाम वा सवनशब्दः । यज्ञान् Skt.
५. सोमस्य द्वितीयाधे षष्ठी । षष्ठीश्रुते-
र्वैकदेशमिति शेषः । सोमं सोमस्य
वैकदेशं स्वांशलक्षणं वा । Skt.
६. ०पातं D.
७. परोक्षी D. परे तक्ष (?) S.
८. इच्छब्दः पदपूरणः । यस्मादर्थे वा । Skt.
९. ०आढ्यः S.
१०. मदः-हृष्यः । Sy.
रेवतः—धनवतस्तव । Sy.
यस्माद् रेवतो धनवतस्तव मदः ।
यस्मात् त्वं सोमेन मत्तो गा ददा-
सीत्यर्थः । Skt.
११. अथातो P. अथेत्यानन्तर्ये । Skt. अथ
सोमपानानन्तरम् । Sy. and Skt.

१२. प्रति P.

अन्तमानां द्वितीयाधे षष्ठीयम् । अन्तमान्
सन्निकृष्टान् । . . . अथवा अन्तमानां
सुमतीनामिति निर्धारणे षष्ठी । तव
सन्निकृष्टानां सुमतीनां मध्ये. . . अथवा
. . . यानि सन्निकृष्टानि सुमतीनि
मतिः स्तुतिर्मन्यतेरचंतिकर्मत्वात्-
सुस्तुतीनि सुपूजितानि अत्यन्तोत्कृष्टानि
धनानि तानि तेषां वैकदेशम् । Skt.

१३. सन्निकृष्टं P.

१४. सुतामतीः P.

सुमतीनां शोभनमतिपूक्तानां शोभन-
प्रज्ञानां पुरुषाणां मध्ये स्थित्वा विद्-
याम-वयं त्वां जानीयाम । यद्वा सुम-
तीनां शोभनबुद्धीनां कर्मानुष्ठान-
विषयाणां लाभार्थम् । . . . बुद्धिलाभाय
त्वां स्मरेमेत्यर्थः । Sy.

१५. विद्याम । विद ज्ञाने जानीयाम . . .
विद सत्तायाम् । वयमपि भवेम . . .
अथवा विदित्वा लभे इत्येतत्स्येतद्
रूपम् . . . लभेमहि । Skt.

भ्युदयेनायं युक्तोऽस्तिवति मतिः सुमतिः । मा । अस्मान् । अपहाय । अन्यान् द्राक्षीः । इहागच्छ ।

परेहि विग्रमस्तुतमिन्द्रं पृच्छा विपश्चितम् । यस्ते सखिभ्य आ वरम् ॥४॥

परेहि । स्तोतः । इतस्त्वमुपगच्छ । गत्वा च मेधाविनम् । अस्तुतमहिंसितं सन्नुभिः । इन्द्रम् ।
पृच्छ कीदृशः क्व स वर्तत इति ? कञ्चन विपश्चितं पृच्छ । य इन्द्रः । तव । पुत्रादिभ्यः ।
वरणीयं धनम् । आप्रयच्छति ।

उत ब्रुवन्तु नो निदो निरन्यतश्चिदारत । दधाना इन्द्र इदुदुवः ॥५॥

उत ब्रुवन्तु । अपिच । काममग्रतः स्थित्वा । अस्मान् । निन्दितारः । ब्रुवन्तु । निर्गच्छन्तु ।

१. ०स्तीति P. २. For the passage beginning from मा अस्मान् and ending with द्राक्षीः P reads स्मानवहा नान्यान्द्राक्षीः
३. अस्मानतिक्रम्यान्वेषां तत्स्वरूपं मा प्रकथय । कित्वागह्यस्मानेवागच्छ । Sy.
४. अतिपूर्वोऽत्र ह्यातिः सामर्थ्यात् परित्यागेऽतिक्रमे वा. . . मास्मान् कदाचिदपि परित्याक्षीः, अतिक्रमीर्वा. . . अथवा ह्यातिः प्रयनार्थं एव . . . मास्मान्-तिह्यः, अन्येभ्यः प्रकाशीभूः । Skt. अतेर्योग्यक्रियाध्याहारश्च । मा अस्मान् अतिह्यः अन्यसकाशं मा गमः । अस्मत्समीपमेव आगच्छ । Skt.
५. ०गच्छतं P. ६. ०रितत्व० D. हे यजमान ! त्वम् इन्द्रं परेहि—इन्द्रस्य समीपे गच्छ । Sy. आत्मन एवान्तरात्मनः प्रैषः । हे अन्तरात्मन् । Skt.
७. मेधाविम् P. D.
८. अस्तुतं omitted by S. स्तुञ् छादने हिंसायां वा । अनाच्छादितं. . . अहिंसितं वा । Skt. ९. ०सित D. १०. इदं S.
११. इन्द्रसकाशं गच्छेत्यर्थः । गत्वा च पृच्छ कं विपश्चितं . . . मेधाविनं स्तोतारम् ।

- कतमोऽसौ पुमान् अत्यन्तमेधावी स्तोता यस्य त्वं सम्यक् स्तुतिं शृणोषि इत्येतद् गत्वा इन्द्रं पृच्छ । Skt. १२. वर्तं P.
१३. विपश्चितं—मेधाविनं मां होतारं पृच्छ । असौ होता सम्यक् स्तुतवान् वेत्येवं प्रश्नं कुरु । Sy. १४. सखिभ्यः—ऋत्विग्भ्यः । Sy. सखिस्थानीयेभ्यः पुत्रपौत्रादिभ्यो वा । Skt. सखायः ऋत्विजः पुत्रपौत्रादयो वा । चतुर्थी भ्यस् । Skt.
१५. आवरम्—आ इत्युपसर्गाद् वरं सखिभ्य इति च कर्मसम्प्रदानश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । आदत्ते वरं ददाति । अभिलषितं ददातीत्यर्थः । Skt.
१६. उतशब्दः पदपूरणः । अप्यर्थे समुच्चये. . . अपि ब्रुवन्तु उच्चारयन्तु. . . इन्द्रस्य स्तुतीः । इन्द्रं नित्यं स्तुवतामित्यर्थः । Skt.
१७. प्रत्यक्षमेव is added after कामं and before अग्रतः by S.
१८. स्थितत्वास्मान् P. स्थितास्मान् D.
१९. नः अस्माकं स्वभूता ऋत्विजः पुत्रपौत्रादयो वा । Skt.
२०. हे निदः—निन्दितारः Sy. २१. इन्द्रं स्तुवन्तु । Sy. २२. निर्गच्छतो P. D. इतो देशान्निर्गच्छत । Sy.

वा^१ । अन्यतः^१ । वयं त्विन्द्रे । परिचर्याम् । दधाना न विभीमः^२ । इदिति पूरणमिति । अस्योत्तरा
भूयसे निर्वचनाय 'उत नः'^३ इति ।

उत नः सुभगां अरिवोचेयुर्दस्म कृष्टयः । स्यामेदिन्द्रस्य शर्मणि ॥६॥

अरिः कृष्टय इत्येकवचनबहुवचनयोर्भिन्नपादस्थयोर्भिन्नमन्त्रस्थयोरिव विरम्याभिधानात्
सामानाधिकरण्यं सिध्यति । अपिच । अस्मान् । इन्द्रसमाश्रयणात् सुभगानर्हसितधनान्^४ ।
अरिः । विव्रवीतु । विव्रुवन्तु^{११} चारयो मनुष्याः^{१२} । दर्शनीयः^{१३} ! । अथापि वयम् । इन्द्रस्य^{१४} स्वभूते
सुखे । स्याम । एव ।

एमाशुमाशवे भर यज्ञश्रियं नृमादनम् । पतयन्मन्दयत्सखम् ॥७॥

एमाशुम् । आभर । एनम् । क्षिप्रव्यापिनं सोमम्^{१५} । क्षिप्रव्यापिन इन्द्राय । यः सोमो यज्ञं^{१६}

१. वन्तरन्यतो P.

अन्यस्मादपि देशात् । Sy. निवः

ये त्वस्माकं निन्दितारः... अन्येनैव पथा
प्रयान्तु । मा इन्द्रं कदाचिदपि तत्त्वतो
ज्ञासिषुः । मा च स्ताविषुरित्यर्थः । Skt.

२. दधानाः—कुर्वाणाः । Sy.

इन्द्रं परिचरितुमिच्छन्त इत्यर्थः । Skt.

३. विभीमे P. न विभेम D.

न विभीमः S. सर्वदा परिचर्यां
कुर्वन्त एव तिष्ठन्तु । Sy.

४. इच्छब्दोऽवधारणे । Sy.

५. "उत नः" is taken as the Pratika
of the next stanza and added
in the beginning of १. 4.
6. by S. But the word इति in
both of our MSS. indicates
that its right place is here.

६. उत S. ७. ८. omitted by D.

८. समा० P. ९. ० हिसितान् S.
त्वदनुग्रहात्... शत्रवोऽपि... अस्मान्
सुभगान्—शोभनघनोपेतान्, वोचेयुः
उच्यायुः, कृष्टयः—मनुष्या अस्म-

न्मित्रभूता वदन्तीति किम् वक्त-
व्यमिति शेषः । Sy.

१०. ० सनान् P. धन is omitted by S.

११. वा० S.

१२. तादृशं धनमस्मभ्यं देहि येन शत्रवोऽ-
पि ईश्वरा अपिवा अस्मान् सुधनान्
ब्रुवन्ति । Skt.

शत्रवः किमुत अन्ये मनुष्याः Skr.

१३. शत्रूणामुपक्षपयितरिन्द्र ! Sy.

उपक्षयितशत्रूणां दर्शनीय वा Skt.

वसु उपक्षये दर्शने च । शत्रुहन् दृश्य
वा । Skr.

१४. इन्द्रप्रसादाल्लब्धे सुखे स्यामेत्—
भवेमैव । Sy. तवेन्द्रस्य सम्बन्धिनि
शर्मणि सुखे त्वया दत्तेन धनेन
सुखिनश्च भवेमेत्यर्थः । अथवा शर्मति
गृहनाम । मरणोत्तरकालं तवेन्द्रस्य गृहे
भवेम इन्द्रलोकं गच्छेमेत्यर्थः । Skt.

१५. सामं D. क्षिप्रव्यापिनं सोमं omitted
by P. सवनत्रयव्याप्तम् Sy.

१६. कृत्स्नसोमयागव्याप्ताय—इन्द्राय । Sy.

१७. यज्ञस्य संपद्रूपम् । Sy.

अयति । मन्दयति च मनुष्यान् । तम् । पतयन्तं पातयति हि सोमः । पातारं मन्दयति च सखायं पातैव सखेति ।

अस्य पीत्वा शतक्रतो धनो वृत्राणामभवः । प्रावो वाजेषु वाजिनम् ॥८॥

अस्य पीत्वा । अमुं सोमम् । पीत्वा । शतप्रज्ञ ! । हन्ता । शत्रूणाम् । अभवः । प्रापयश्च । युद्धेषु । युद्धवन्तं स्तोतारम् ।

तं त्वा वाजेषु वाजिनं वाजयामः शतक्रतो । धनानामिन्द्र सातये ॥९॥

तं त्वा वाजेषु । तम् । त्वा । युद्धेषु । वलिनम् । स्तुतिभिर्बलिनं कुर्मः । शतप्रज्ञ ! । धनानाम् । इन्द्र ! । लाभाय ।

१. नृमादनम्—नृणामृत्विग्यजमानानां हर्ष-हेतुम् । Sy.

२. मनुष्यन्तं D. नरो मनुष्या ऋत्विज-स्तदाकारा वा देवास्तेषां मदकरम् Skt.

३. पतयत्-पतयन्तं—कर्माणि प्राप्नु-वन्तम् । Sy.

पतयन्तं गच्छन्तमिन्द्रं प्रति गन्तारमित्यर्थः । Skt.

४. Omitted by P.

५. मन्दयति यजमानान् हर्षयति तस्मिन्निन्द्रे सखिभूतोऽयं सोमः । Sy.

मन्दयतिरर्चतिकर्मा । तानि तान्यभिप्रेतानि स्तोतुः सम्पादयन् य आत्मनः स्तुतिं कारयति, इन्द्रस्य सखीभूतः । Skt.

६. अमुं पीत्वा सोमं S.

अस्य सोमस्यैकदेशं स्वांशलक्षणं पीत्वा S. अस्य सोमस्य सम्बन्धिनमंशं पीत्वा । Sy.

७. बहुकर्मयुक्तेन्द्र ! Sy.

क्रतुः कर्म प्रज्ञा वा । बहुकर्मन् बहुप्रज्ञ वा । Skt.

८. वृत्राणामसुराणामन्येषां वा । Skt.

वृत्राणामसुराणामन्येषां वा । Skt.

वृत्राणां शत्रूणाम् असुराणाम् वा । Skt.

९. अथवा अभवः प्राव इति लोड्ये लङ् । हन्तास्मदीयानां शत्रूणां भव । Skt.

१०. प्रावयश्च D. पालय च S.

प्रावः—प्रकर्षेण रक्षितवानसि । Sy.

११. वाजिनं संग्रामवन्तं हविलक्षणेनान्नेनान्नवन्तम्. . . आत्मत्राणे संसर्गे वा ब्राह्मणवैश्ययोरपि शस्त्रादानस्मरणात् सम्भवत्युषीणामपि संग्रामो विशेषेण तु मधुच्छन्दसः क्षत्रियप्रसूतत्वात् । तत्रैवं शत्रुहन्तमात्मरक्षा चाशास्यते । Skt.

१२. तं प्रकृतम् । Sk.

१३. त्वा—पूर्वमन्त्रोक्तगुणयुक्तं त्वाम् । Sy.

१४. अन्नवन्तं कुर्मः । Sy.

वाजयतिरर्चतिकर्मा, स्तुमः । Skt.

१५. बहुकर्मयुक्तं यद्वा बहुप्रज्ञानयुक्तं । Sy.

बहुकर्मन् बहुप्रज्ञ (बहुकर्म R.) वा । Skt.

१६. संग्रामे जिगीषितानां धनानाम् । Skt.

१७. संभजनार्थम् । Sy.

षणु दाने । दानाय । अथवा वन षणु सम्भक्तौ संभजनाय लाभायेत्यर्थः । Skt.

यो रायो^१३वनि^१महान्त^१सु^१पारः सु^१न्वतः सखा^१ । तस्मा^१ इन्द्राय^१ गायत ॥१०॥

यो रायः । यः । स्तोतु^१र्बनस्य । रक्षकः । महान् । शोभन^१परणः । सु^१न्वतः । सखा^१ । तस्मै ।
इन्द्राय^१ गायतेति ।

I.5.

आ त्वेता^१ नि पी^१दतेन्द्र^१मभि^१ प्र गायत । सखायः^१ स्तोम^१वाहसः ॥१॥

आ त्वेता । पूर्वेण सूक्तेनाहूतमिन्द्रं स्तोतुमुपक्रमते । आगच्छत । क्षिप्रमुद्गातारः । उपसर्गः प्रयुक्ता अपि प्रागाख्यातात् पुनः प्रयुज्यन्ते—वक्ष्यते तत्र कारणम् । आगत्य । च । निपीदत गानार्थम् । अयेन्द्रम् । अभिप्रगायत । सखायः । प्रस्तावात् प्रतिहारादुपगानाच्च स्तोमस्य नेतारः ।

पुरु^१तम^१ पुरु^१णामीशानं^१ वार्याणाम् । इन्द्रं^१ सोमे^१ सचा^१ सुते ॥२॥

पुरु^१तमम् । बहूनाम् । उपक्षपयितारम् । गवामसि गोपतिरित्यनेन समानो निर्देशः ।

१. अवनिः पृथिवीनार्मतत् । आश्रयत्व-
सामान्यात् इन्द्रे प्रयुज्यते । यथा
पृथिवी सर्वाथानामाश्रयस्तद्बदा-
श्रय इत्यर्थः । अथवा अवतेः स्वाम्य-
र्थस्य वा अवाप्त्यर्थस्य वा. . . धनस्ये-
शिता अवाप्ता वेत्यर्थः । Skt.

२. ०वरणः P. ०पूरणः S.
सुष्ठु कर्मणः पूरयिता । Sy.
सुष्ठु च पालयिता । Skt.

३. सुन्वतोऽभिषवं कुवंतः सोमया-
जिनः । Skt.

४. सखा—सखिवत् प्रियः । Sy.

५. तस्येन्द्रस्यार्याय । तमिन्द्रं स्तोतु-
मित्यर्थः । गायत सामगा ! उद्गातारः
. . . . . स्तुतिमुच्चारयत । यूयम्-
त्वजो मत्पुत्रपौत्रा वा । Skt.

६. MS. D. puts the figure ॥४॥
here to indicate the end of
the fourth hymn. No such
number is given in P.

७. अत्वेत । D.

८. क्षिप्रमवश्यम् । Skt.

९. सवंतः प्रकर्षेण स्तुत । Sy.
प्रकर्षेणाभिष्टुत । Skt.
अभिप्रगायत च । Sk.

१०. सखाय ऋत्विजः । Sy. Skt.

११. प्रस्तावान् P.

For the passage beginning
with प्रस्तावात् and ending with
स्तोमस्य S. reads प्रस्तावप्रतिहारो-
पगानोपनिधनस्तोमस्य . S.

१२. त्रिवृत्यञ्चदशादिस्तोमानस्मिन् कर्मण
बहून्ति प्रापयन्ति । Sy.
स्तोमानामिन्द्रं प्रति प्रापयितारः स्तो-
तार इत्यर्थः । Skt.

१३. पुरु० D.

१४. ०क्षयितारं D. पुरुशब्दो बहुनाम् ।
तमशब्दोऽपि नातिशयप्रत्ययः । अर्था-
सम्भवादुदात्तत्वाच्च । कितहि ?
तमु अभिकाङ्क्षायाम् इत्यस्य
रूपम् । बहुभिर्योऽभिकाङ्क्ष्यते प्रार्थ्यते
याच्यते स पुरुतमस्तं पुरुतमम् Skt.

घनानाम् । ईश्वरम् । इन्द्रम् । सहाभिप्रगायत । अभिषुते । सोमे ।

स घा नो योग आ भुवत्स राये स पुरंध्याम् । गमद्वाजेभिरा स नः ॥३॥

स घा नः । सः । एव । अस्माकम् । अप्राप्तप्राप्त्यर्थम् । आवहतु । सः । घनाय । पुरन्धि-
बहुधीयोपा तस्य च । अन्नैश्च । अस्मान् । आगच्छतु । सः ।

यस्य संस्थे न वृण्वते हरीं समत्सु शत्रवः । तस्मा इन्द्राय गायत ॥४॥

यस्य संस्थे । यस्मिन् । अवस्थिते । न । वारयन्ति । तस्य स्वभूतावश्यौ । संग्रामेषु ।
शत्रवः । तस्मै । इन्द्राय । गायत ।

१. उत्कृष्टानां घनानाम् Sk.
२. इदि परमेश्वर्ये अत्यन्तेश्वरम् Sk.
३. अभिप्रगायत सहाभिषुते S.
सर्वैर्ऋत्विग्भिः सह Skt.
४. कालोपलक्षणं चेदम् । अभिषवोत्तर-
कालम् Sk.
५. सहवास्माकं P.
६. प्राप्त० P. S. adds योगं
after ०प्राप्त्यर्थं and before
आवहतु ।
योग उद्योगः, उत्साहः, अलब्धलाभो
वा Skt.
पूर्वमप्राप्तस्य पुरुषार्थस्य सम्बन्धे Sy.
७. आभवतु पुरुषार्थं साधयतु Sy.
आभिमुख्येन भवतु । योगमस्माकं
करोत्वित्यर्थः Skt.
८. पुरन्धि बहुध्योपो P. पुरन्धि बहु-
धिर्योषा D.
पुरंध्यां-योषिति आभुवत्, यद्वा बहु-
विधायां बुद्धौ आभुवत् Sy.
बह्व्यां प्रज्ञायाम् Skt.
९. तस्मै P.

१०. हविलंक्षणैरन्नहंतुभूतैः हविरुपभोगार्थ-
मित्यर्थः Skt.
अस्मद्देवैः अन्नैः हविरुपभोगार्थं
वा Skr.
११. ०गच्छता P.
१२. रये Sy.
संग्रामे Sk.
१३. न संभजन्ते । रथमश्वौ च दृष्ट्वा
पलायन्त इत्यर्थः Sy.
प्राप्नुवन्ति Sk.
१४. D. adds तेन before तस्य ।
१५. क्रियाशब्दोऽयं न सङ्ग्रामनाम । अत्र
भक्षणे । सम्भक्षयत्सु परस्परं योद्-
धृषु महति युद्धे प्रवृत्त इत्यर्थः Skt.
समत्सु संभक्षयत्सु । महायुद्धे परस्परं
अदन्ति योद्धारः Skr.
यः संग्रामे महति युद्धे प्रवृत्ते दूरस्थानेव
रथप्राप्तान् शत्रून् निहन्ति Skt.
यस्मात् शत्रूणामप्राप्तिः । दूरस्थानेपि
सरथो गत्वा निहन्ति Skr.
१६. सामान्युच्चारयत वा स्तुतीः Skt.

सुतपाप्ने सुता इमे शुचयो यन्ति वीतये । सोमासो दध्याशिरः ॥५॥

सुतपाप्ने । सुतं यः पिवति तस्मै । सुताः । इमे । सोमाः । पूताः । पानाय । गच्छन्ति ।
दधिमिश्रयणाः ।

त्वं सुतस्य पीतये सद्यो वृद्धो अजायथाः । इन्द्र ज्यैष्ठ्याय सुक्रतो ॥६॥

त्वं सुतस्य । त्वम् । सुतस्य । पानार्थम् । सद्यः । वृद्धः । भवसि प्रवृद्धशरीरः ।
इन्द्र ! । श्रेष्ठं कर्म कर्तुम् । शत्रुषु सुप्रज्ञः ।

आ त्वा विशन्त्वाश्वः सोमास इन्द्र गिर्वशः । शं ते सन्तु प्रचेतसे ॥७॥

आ त्वा विशन्तु । आविशन्तु । त्वाम् । क्षिप्राः । सोमाः । इन्द्र ! । गीर्भिव-
नीय ! । शं च । तुभ्यम् । भवन्तु । सुमतये ।

१. सुतपाप्ने सुतपाप्ने P.
सुतानां सोमानां पात्रे Skt.
२. S. adds सोमं after सुतं and
before यः । ३. सोमान P.
४. पूः P. ५. भक्षणार्थम् Sy.
६. न चाप्रदीयमानानां गमनं सम्भवतीति
प्रदानमनेन लक्ष्यते । सम्प्रदानचतुर्थी-
श्रुतेः दानार्थ एव वा एतिः । प्रदीयन्त
इत्यर्थः Skt.
७. ०मिश्रयणाः is doubtful ०मिश्राः
seems to be grammatically
correct and proper reading.
अवनीयमानं दधि आशीर्दोषघातकं येषां
सोमानां ते दध्याशिरः Sy.
दध्याशिरः दधिमिश्राः । सोममिश्रं हि
दध्याशीरुच्यते Skt.
८. त्वं सुतस्य omitted by D. S.
९. अथवा पीतय इति तृतीयार्थं चतुर्थी । त्वं
सुतस्य सोमस्य पानेन सद्य एव समान
एवाहनि पानानन्तरमेव शरीरेण
च वीर्येण च परिवृद्धो भवसि Skt.
१०. युद्धो P.
अभिवृद्धयोत्साहेन युक्तोऽभूः Sy.

११. देवेषु ज्येष्ठत्वार्थम् Sy.
वृत्रवधादिकाय Skt.
अतिशयेन प्रज्ञस्यः प्रवृद्धो वा ज्येष्ठः ।
तत्कर्म ज्येष्ठ्यम् । तस्मै च वृत्रव-
धादिकाय Skt.
१२. सुप्रज्ञ ! S. Both the MSS. D.
and P. add visarga after
सुप्रज्ञ but it should be in the
vocative as सुक्रतो in the
Vedic stanza is in the voca-
tive.
शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा Sy.
हे सुकर्मन् सुप्रज्ञ वा Skt.
१३. आत्वाविशन्त्वां P.
त्वया पीयन्ताम् Sk.
१४. सवनत्रये प्रकृतिविकृत्योर्वा व्याप्ति-
मन्तः Sy.
स्वकार्यकरणे क्षिप्राः Skt.
मादने क्षिप्राः Skt.
१५. स्तुतिभिः सम्भजनीयः । स्तुतीनां वा
सम्भक्तः Skt.
१६. शम्-सुखरूपाः सोमाः सन्तु Sy.
१७. भवतु S.

त्वां स्तोमां अवीवृधन्त्वामुक्था शतक्रतो । त्वां वर्धन्तु नो गिरः ॥८॥

त्वां स्तोमाः । त्वाम् । त्रिवृदादयः स्तोमाः । अवीवृधन् । त्वाम् । शस्त्राणि च । शतकर्मन् । त्वामेव । वर्धयन्तु । अस्माकमपि । गिरः ।

अक्षितोतिः सनेदिमं वाजमिन्द्रः सहस्रिणम् । यस्मिन्विश्वानि पौस्या ॥९॥

अक्षितोतिः । अक्षीणरक्षणोजपि । भजेत् । अनेकपुरुषयुक्तम् । इमम् । संग्रामम् । यस्मिन् । सर्वाणि । बलानि शत्रूणाम् । प्रादुर्भवन्ति ।

१. A Trivṛt hymn is composed of three stanzas and is of three kinds—(1) Udyati, (2) Parivartini, and (3) kulāyini. Each of these is further subdivided into three kinds :—
Tṛcabhāga, (2) Āvāpa, and (3) Paricarā तिसृभ्यो हिङ्करोति स प्रथमया, तिसृभ्यो हिङ्करोति स मध्यमया, तिसृभ्यो हिङ्करोति स उत्तमयोद्यतीत्रिवृतो विष्टुतिः Tāṇḍya 2.1.1. तिसृभ्यो हिङ्करोति स पराचीभिः, तिसृभ्यो हिङ्करोति स पराचीभिः तिसृभ्यो हिङ्करोति स पराचीभिः परिवर्तिनी-त्रिवृतो विष्टुतिः Tāṇḍya 2. 2. 1. तिसृभ्यो हिङ्करोति स पराचीभिः, तिसृभ्यो हिङ्करोति या मध्यमा सा प्रथमा योत्तमा सा मध्यमा या प्रथमा सोत्तमा, तिसृभ्यो हिङ्करोति योत्तमा सा प्रथमा या प्रथमा सा मध्यमा या मध्यमा सोत्तमा, कुलायिनीत्रिवृतो विष्टुतिः Tāṇḍya 2. 3. 1.

२. सामगानां स्तोत्राणि Sy. अस्मदीयो-द्गातृप्रयुक्तानि स्तोत्राणि Skr.

३. वर्धयन्तः Skt. वर्धयन्ति Skr.

४. उक्थं तृतीयसवने होतुः शस्त्रविशेष-

वचनं शस्त्रमात्रवचनं वा । आज्य-प्रउगे प्रातःसवने मरुत्वतीयनिष्के-वत्ये माध्यंदिने वैश्वदेवाग्निमारु-तोक्थषोडश्यादिवनानि परस्मिन् Sk.

५. हे बहुकर्मन् बहुव्रत वा Sk.

६. स्तुतयः Sk.

७. अक्षिता अन्येनाहिसिता अक्षीणा वा कृतिः पालनं यस्य सोऽक्षितोतिः Sk.

८. भजेतमनेक० P., सम्भजतु. . . . .
सोमलक्षणमन्त्रं सम्भजेत् पिबेत् .. वाजः पीतः सर्वसामर्थ्यानि जनयतीत्यर्थः Sk.
अस्मिन् संग्रामे अस्मद्रक्षार्थं सन्निहितो-ऽस्तु Sk.

९. प्रकृतौ विकृतिषु च प्रवर्तमानत्वेन सह-स्रसंख्यायुक्तम् Sy. योद्धृसहस्रयुक्तं. . . . .
स्तुतिसहस्रयुक्तम् Sk.

१०. पुंस्त्वानि बलानि वर्तन्ते Sy. पौस्या बलनामैतत् । हस्त्यश्वरथपदातिलक्षणानि बलानि । . . . यस्मिन् बलानि सर्वाणि सामर्थ्यलक्षणानि . . . . अथवा यस्मिन् विश्वानि पौस्येति इन्द्रविशेषणम् । यस्मिन्निन्द्रे सर्वाणि बलानि यः सर्वैर्बलैर्बलवान् यो महाबल इत्यर्थः Sk.

११. Omitted by S.

१२. Mādhava ignores the word इन्द्रः

मा नो मर्ता अभि दुहन्त नूनामिन्द्र गर्विणः । ईशानो यवया वधम् ॥१०॥

मा नो मर्ताः । मा । अभिदुहन्तु । इन्द्र ! । अस्माकमङ्गेभ्यः । शत्रवः । गीर्भर्वन-
नीय ! । ईश्वरस्त्वम् । पृथक् कुरु । शत्रूणामायुधम् । इति ।

I.6.

युञ्जन्ति ब्रध्नमरुधं चरन्तं परि तस्थुषः । रोचन्ते रोचना दिवि ॥१॥

युञ्जन्ति ब्रध्नम् । युञ्जन्ति । महान्तम् । आरोचमानम् । दिवि । चरन्तम् ।
परितस्थिवासो देवा वा लोका वा । रोचन्ते च । रोचनानि नक्षत्राणीन्द्रतेजसा संधुक्षितानि ।

१. मभि० P.

२. अस्मदीयानां शरीराणाम् अभितो द्रोहं
मा कुर्युः Sy.

३. अस्माकं मनुष्याः अभिद्रोहं मा कार्षुः
Skr.

४. ०नीयंश्चरस्त्वं D.

५. प्रयक् D.

६. वधं वैरिभिः संपाद्यमानम् Sy.
वधं हितां हन्तारं वा Skt.

७. MS. D. puts the figure ॥ ५ ॥
here to indicate the end of
the fifth hymn. No such
number is given in P.

८. यच्छन्ति P.

९. प्रध्नं P.

आवित्यरूपेणावस्थितम् Sy.

१०. स्तुतिभिः हविभिर्वा । तत्कर्तारः
संबन्धयन्ति Skr.

११. रुध दीप्तौ रुच च । आरुधम् आरोचनं
वा । . . . . . अरुधं दीप्तम् । गन्तारं
वा । अरुध गतौ । अपि च । शत्रून्
यज्ञान् वा प्रति गन्तारम् Skr.

१२. हिंसकरहिताग्निरूपेणावस्थितम् Sy.

१३. वायुरूपेण सर्वतः प्रसरन्तम् Sy.

१४. परितः तस्थि० S.

परि सर्वतः यत्र यत्र इन्द्रो गच्छति तत्र
तत्रैनं स्तोतारो यष्टारदच स्तुवन्ति
यजन्ति च । अथवा एते स्वार्थसिद्धये
महान्तम् इन्द्रं दीप्तं सर्वतो गच्छन्तं
नियुञ्जते इति वा । यत्र यत्र इन्द्र-
स्तत्र तत्र मनुष्या इवम् इदं च नः कुरु
इति याचन्ते । अथवा मातल्यादय
इन्द्ररथं युञ्जन्ति ब्रध्नादिगुणम् Skr.

१५. किंच तस्थुषः स्थितस्य व्याप्रियमा-
णस्य इन्द्रस्य प्रभावेन दीप्यन्ते नक्ष-
त्राणि द्युलोके । . . . . . सूर्यप्रभवदच
सुषुम्णः । सुषुम्णः सूर्यरश्मिः । तत्स-
म्बन्धात् चन्द्रमा नक्षत्राणि च दीप्यन्ते ।
अथवा युजिः उत्पूर्वः अन्तर्णीतण्य-
र्थश्च । उद्योजयन्ति वृष्टिकर्माणि
महान्तं दीप्तम् इन्द्रं परितस्थुषः परि-
भ्रमन्तम् । लक्षणाथं परिः । सोम-
पानामुरवधश्रद्धया स्वावरजङ्गमा-
त्मकं कृत्स्नं जगत् परिभ्रमन्तम् । के
इन्द्रम् उद्योजयन्ति इति । सूर्यरश्मयः
अष्टभिः मासैः आतं रसं प्रावृडा-
रम्भे अर्पयन्तः उद्योजयन्ति इन्द्रं वृष्टौ
Skr.

अभत्वेऽपि प्रसारणमन्यत्रापि दृष्टम् ।

युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे । शोणा धृष्ण नृवाहसा ॥२॥

युञ्जन्त्यस्य । युञ्जन्ति । अस्य । रथे । कमनीयो । अश्वौ । सव्यदक्षिणयोः पार्श्वयोर्युज्यमानौ । शोणवर्णौ । शत्रूणां धर्षकौ । नेतुरस्य वोढारी देवाः ।

केतुं कृष्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे । समुपद्भिरजायथाः ॥३॥

केतुं कृष्वन् । रात्रौ स्वपतो गतप्रज्ञस्य प्रज्ञोदित इन्द्रे भवति । तमसा तिरो-
हितरूपाणां गवादीनां रूपं च ज्ञायते ।

केतुम् । कृष्वन् । प्रज्ञानरहिताय । पेशश्च । अपेशसे । समजायथास्त्वम् ।

१. अविभुत्वेऽपि D. अहत्वेऽपि S.

२. तस्युषः is acc. pl. But V. Mādhava construes it as nom. pl. He remarks that Samprasāraṇa has taken place although it is not *bha*. *Bha* is a technical term and is applied in declension to forms of acc. pl., inst. dat. and abl. sing., gen. all the numbers, and loc. sing. and dual. He also explains अविभुषः RV. I. 115 similarly. But V. Mādhava is evidently wrong. The forms in both the places are acc. pl. and not nom. pl.

३. कामयितव्यौ Sy.
कामयितव्यावुत्कृष्टौ कामसंवादिनौ वा Skt.

४. हरी-एतन्नामानौ द्वावश्वौ Sy.

५. प्रगल्भौ Sy.
प्रगल्भौ, अभिभविता रौ शत्रूणाम् Skt.

६. नृणामिन्द्रतत्सारथिप्रमुखाणां वोढारी Sy.

मनुष्यान् प्रति मनुष्याकारस्य वेन्द्रस्य वोढारी Skt.

७. रात्रौ निद्राभिभूतत्वेन प्रज्ञानरहिताय प्राणिने प्रातः प्रज्ञानं कुर्वन् Sy.

८. जन्द्रे P. D.

९. S. reads प्रज्ञोदयं कुर्वन् for प्रज्ञोदित इन्द्रे भवति ।

१०. तमसो P.

रात्रौ अन्धकारावृत्तत्वेन अनभिव्यक्त-
त्वाद् रूपरहिताय पदार्थाय प्रातर-
न्धकारनिवारणेन पेशः-रूपमभि-
व्यज्यमानम् Sy.

११. प्रज्ञाम् Sk.

१२. षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । प्रज्ञारहितस्य Sk.

१३. पेशस्त्वापेशसे P.

पेशः. . . . . रूपं च Sk.

अपेशसे रूपवर्जितस्य । . . . . यस्य यद्य-
दभिलषितं तस्य तत्तत् संपादयन् Skt.

१४. उदपद्यत Sy.

सह कान्तिभिस्त्वमजायथाः । जन्मन
एव प्रभृति त्वं सर्वस्य सर्वाभिलषित-
सम्पादो कान्तश्चासीरित्यर्थः । अथवा
माध्यमिकाः स्तनयितुलक्षणा वाच
उपसस्ताभिः सह त्वमजायथाः जन्मनः
प्रभृति गर्जितेत्यर्थः Skt.

सह कान्तिभिः । वश कान्तौ. . . . .
आजन्मनः कान्तः अस्ति इष्टप्रदानेन च ।
माध्यमिकाभिः स्तनयितुलक्षणाभिः
वाग्भिः उपआख्यैः सह अजायथाः ।
जन्मतः गर्जिता Skt.

उपोभिः सह। तमिममाश्चर्यं मनुष्याणां निवेदयितुं तान् सम्बोधयन्ति मर्याः। इति।

आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे । दधाना नाम यज्ञियम् ॥४॥

आदह स्वधाम् । अनन्तरमेव वृष्टेर्भूतः । अन्नायम् । पुनरपि । गर्भत्वम् ।
प्राप्नुवन्ति । अष्टौ मासान् तिरोभूता वर्तन्ते वर्षाभ्योजन्तरम् । आश्चर्यं ह्यशब्दः । दधानाः ।
नाम । यज्ञार्हमीदृक् चान्यादृक् चातादृक् चेत्यादिकम् ।

१. दाहकैः रश्मिभिः, प्रतिदिनमुखःकालैर्वा
संभूय Sy.

२. आश्चर्याणां D.

३. Omitted by D.

४. ०द्यत्तुं P.

५. त्वां S.

६. मर्त्याः S. मर्याः D.

अथवा सूर्यस्यैवास्तमये मरणमुपचर्य,
व्यत्ययेन बहुवचनं कृत्वा सम्बोधनं
क्रियते 'हे मर्यं' इति Sy.

व्यत्ययेनात्रैकवचनस्य स्थाने बहुवचनम् ।
मर्यं ! मर्त्याकार ! इन्द्र ! Skt.

७. ०तो नात्यं P. तोन्नाकं (?) D.

स्वधाम् उदकं.....

स्वधा अन्नं वा । सत्यलक्षणं चात्रा-
न्नम् Skt.

८. इतः परं जनिष्यमाणमन्नमुदकं वा
अनुलक्ष्य Sy.

९. प्रतिसंबत्सरमेवं कुर्वन्तीति दर्शयितुं
पुनःशब्दः प्रयुक्तः ।

पुनः अतीताब्दवृष्ट्यनन्तरम् Skt.

१०. एरिरे-अन्तर्भावितप्यर्थादीर गतावित्य-
स्मात् Sy.

देवा मेघमध्ये जलस्य गर्भाकारं
प्रेरितवन्तः । जलस्य कर्तारं पर्जन्यं
प्रेरितवन्तः Sy.

वृष्टेः पश्चात् एव उदकं पुनर्गर्भत्वम्
आपादयन्ति मरुतः..... वा.....

सस्यान् निष्पाद्य अनन्तरम् एव पुनर्ग-
र्भत्वं गमयन्ति मरुतः Skt.

एवं वा अन्यथा अस्या ऋचः
अर्थयोजना । वृष्टेरनन्तरमेव सत्यलक्षण-
मन्नं पुनर्गर्भत्वम् ईरयन्ति । ईर
गती । Skt.

११. मासाः S.

१२. ०भूमा P.

१३. अहेत्यवधारणार्थः Sy.

अहेति विनिग्रहाचीय एवशब्दार्थे Skt.

१४. हशब्दे P. D.

१५. उदकम् आदित्यमण्डले अन्तरिक्षे वा
दधानाः Skt.

१६. नामेति ह्युदकनामपठितम्.... अथवा
नामशब्दः संज्ञावचनः Skt.

१७. यज्ञानाम् S.

१८. चातादृक् S.

Cf. Sy. ईदृक् चान्यादृक् चेत्या-
दीनि । S reads ईदृ (इ?क्)
चातादृ(इ?क्)(चा?चे) त्यादिकम् ।

१९. वर्षास्त्रोषधीर्जनयित्वा न तावत्येव
कृतार्थीभवन्ति मरुतः । किन्तिहि ?
ता एव पुनर्गर्भयन्ति उदकदाने-
नेति Skt.

वर्षासु ओषधीर्जनयित्वा न तावत्येव
कृतार्थीभवन्ति ता एव पुनर्गर्भयन्ति
उदकदानेन Skt.

वीळु चिदारुजलुभिर्गुहा^१ चिदिन्द्र^२ वह्निभिः। अविन्द^३ उस्त्रिया^४ अनु^५ ॥५॥

वीळु चित्। दृढम्। अपि। पवंतसान्वाभिमुख्येन भञ्जद्भिः^१। पवंतस्य गुहायाम्।
अपि। इन्द्र^२ !। त्वां वोढुभिर्मरुद्भिः^३। त्वं^४ पणिभिरपहृता^५ गाः। अन्वविन्दः^६।

देवयन्तो यथा^१ मतिमच्छा^२ विदद्वसुं^३ गिरः^४। महामनूपत^५ श्रुतम् ॥६॥

देवयन्तः^१। देवानिच्छन्तः^२। यथा^३। पूजनीयमिन्द्रम्^४। अभिष्टुवन्ति^५ तथाऽभिष्टुवन्ति^६।
विदद्वसुं^१ वेदयद्वसुम्^२। उदारम्^३। गिरः^४ स्तोतारः^५। महान्तं^६ मरुद्गणमिति^७।

इन्द्रेण सं हि दृक्षसे संजग्मानो^१ अविभ्युषा^२। मन्दू^३ समानवर्चसा^४ ॥७॥

इन्द्रेण^१। इन्द्रेण^२। हि^३। सन्दृश्यसे^४। सङ्गच्छमानः^५। अविभ्युषा^६ मरुद्गण^७ ! तौ युवाम्^८

१. भञ्जवभिः P. भञ्जवभिः D.

आरुजलुभिर्भञ्जद्भिः Sy.

दुर्गमस्थानं भञ्जद्भिः Sy.

आरुजलुभिः। रुजो भङ्गे। सहयोग-
लक्षणा चेयं तृतीया भञ्जद्भि-
मंरुद्भिः सह Skt.

२. गुहा चा मक्षीन्द्रन्त्वां P.

३. मरुद्भिः P.

४. त्वापणिभिः P. D.

५. गाः गुहायां निहिताः सरमाप्रत्यागमन-
कालोत्तरं मरुद्भिः सह त्वमल-
ब्धाः Skt.

६. अन्विष्य लब्धवानसि Sy.

अविन्दः, लब्धवानसि Skt.

७. मरुत्संज्ञकान्देवान्।

देवशब्दोऽत्र प्रकृतान् मरुत् एवाह Skt.

८. मन्यतिरर्चतिकर्मा। मन्यते स्तुयते-
ज्ञाविति मतिरिन्द्रः। ज्ञाता वा मति-
विद्वान् ब्राह्मणः Skt.

यथा मतिम्। स्तुतौ ज्ञाने वा। सर्व-
स्तुत्यम् इन्द्रं विद्वान्सं विप्रं वातद्वत्। Skt.

९. कया D.

१०. ऽभ्युवति P.

तथाऽभिष्टुवन्ति is omitted by S.

११. स्वमहिमप्रख्यापकैर्धनैर्युक्तम्।

अच्छ, निपातोऽयमाप्तुमित्यस्यार्थे।

आप्तुम् . . . . . विन्दतेर्लाभार्थस्य

विदच्छब्दः कर्मसाधनश्च द्रष्टव्यः।

गणाभिप्रायं चैतदेकवचनम्, लब्ध-

धनं मरुद्गणम् Skt.

१२. विख्यातम्।

१३. तृतीयार्थे प्रथमेयम्। गीर्भिः स्तुतिभिः

. . . . . अनूपत-नु स्तवने। स्तुवन्ति

स्तुवन्तु वा ऋत्विजो मत्पुत्रपौत्रा-

दयो वा. . . . . श्रुतं ख्यातम् Skt.

१४. महान्त P. प्रौढम् Sy.

१५. कर्मगणमिति P.

१६. S. adds सं हि after इन्द्रेण।

१७. हिशब्दः पदपूरणः Skt.

१८. ऽश्रयते स S.

अवश्यमस्माभिर्द्रष्टव्यः Sy.

१९. विभ्युषा P. D. भयवर्जितेन Sk.

२०. मरुद्गणः D. मरुद्गणं S.

२१. कौ युवां D. P. युवार्थं S.

इन्द्रमरुद्गणौ । मदिष्णू भवयः संयुक्तौ । समानवर्चसौ । यद्वा मन्दुना समानवर्चसैन्द्रेणेति ।

अनवद्यैरभिद्युभिर्मखः सहस्वदर्चति । गणैरिन्द्रस्य काम्यैः ॥८॥

अनवद्यैः । अवद्यरहितैः । अभिद्योतमानैः । सह । स्तोता । सहस्वन्तामिन्द्रम् । अर्चति ।
गणैः । इन्द्रस्य । प्रियैः । गणशब्द एकवचनबहुवचने पर्यायेण भवतः ।

अतः परिज्मन्ना गहि दिवो वा रोचनादधि । समस्मिन्मृञ्जते गिरः ॥९॥

अतः परिज्मन् । अतोऽन्तरिक्षात् । परितो गन्तमरुद्गण ! । आगच्छ । आदित्यस्य ।
वा । रोचनाल्लोकात् । अधिपरी सप्तमीपञ्चम्योरर्थं स्फुटीकृतः । अस्मिन् मरुद्गणे ।
सम्प्रसाधयति । स्तुतिः मधुच्छन्दाः ।

१. मभिष्टु P. नित्यप्रमुदितौ Sy.

२. भवयः (:) S.

३. तुल्यदीप्ती च इन्द्रमरुद्गणौ Sk.

४. मन्दुनुना P. मन्दतेर्मोदनार्थस्यैतद् रूपम् । नित्यप्रमुदितौ Sk.

५. ०सेन्द्रे नेमि P.

६. Cf. Nirukta 4. 12.

इन्द्रेण हि सन्दृश्यते संगच्छमानोऽबि-
भ्युवा गणेन । मन्दू मदिष्णू । युवां
स्थः । अपिवा मन्दुना तेनेति स्यात् ।
समानवर्चसेत्येतेन व्याख्यातम् ।

७. अभिद्योतकमानैः D.

द्युलोकमभिगतैः Sy. सर्वाश्चात्र
द्वितीयार्थे तृतीयाः । अनवद्यान् अगह्यान् ।
द्युशब्दो दीप्तिवचनः । अभिगतदीप्तीन्
अत्यन्तदीप्तान् Skt.

८. यज्ञः Sy. मखो यज्ञः . . .

. . . स्तौति । यद् यज्ञ ऋत्विजः स्तुवन्ति
तद्विदं यज्ञ एव स्तौतीत्युच्यते . . .
अथवा मखः यज्ञकारी संस्तौति Skt.

९. सहस्वद् बलवत् सुष्टिवत्पर्यः । Skt.

१०. मरुति D. ११. गणान् सप्तसप्तकान् ।

इन्द्रस्य काम्यैः काम्यान् प्रियान् Skt.

१२. इन्द्रस्य इन्द्रं बलोपेतं यथा भवति
तथा पूजयति Sy.

१३. फलप्रदत्वेन कामयितव्यैर्गणैः सहितः Sy.

१४. The passage beginning with
अवद्यरहितैः and ending with
स्फुटीकृतः in 1. 6. 9. is omitted
by P.

१५. परितो व्यापिन् मरुद्गण ! Sy.

हे परिज्मन् ! अज गतिक्षेपणयोरि-
त्यस्यैतद् रूपम् । सर्वतोऽगामिन् Skt.

१६. द्युलोकाद् Sy.

दिवो वा द्युलोकाद् वा Sk.

१७. Omitted by S.

१८. दीप्यमानावादित्यमण्डलाद्वा समागच्छ
Skt.

१९. ०परि D. अधिपरी अनर्थकाविति ।

अथवा अधिशब्दः सामर्थ्याद्वार्यं Skt.

२०. ०रर्थः D. २१. अस्मिन् कर्मणि Sy.

२२. सत् ० P. सत् ० D.

ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा Skt.

२३. ०छन्दः P.

इतो वा सातिमीमहे दिवो वा पार्थिवादधि । इन्द्रं महो वा रजसः ॥१०॥

इतो वा । अत उत्तरमिन्द्र एव देवता । कुत इन्द्र आगच्छतीति न वयं जानीम-
स्तमिन्द्रम् । अस्याः । भूमेरागच्छन्तम् । देयं धनम् । याचामहे । अपिवा । दीप्तात् ।
पार्थिवाल्लोकात् पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम । इन्द्रम् । महः । वा । रजसः स्वर्गादिति ।

I.7.

इन्द्रमिद्राथिनो बृहदिन्द्रमर्केभिरकिणः । इन्द्रं वाणीरनूषत ॥१॥

इन्द्रमित् । इन्द्रम् । एवं । उद्गातारः । बृहता साम्ना स्तुवन्ति । इन्द्रम् । शस्त्रैः ।
होतारः । इन्द्रमेव । सर्वा गिरः । स्तुवन्ति ।

इन्द्र इद्वयोः सचा संमिश्र आ वचोयुजा । इन्द्रो वज्री हिरण्ययः ॥२॥

इन्द्र इत् । एकाकी चरन्निन्द्रः । एव । स्वाद्वयोः । सहायभूतः । स एव च संयोज-

१. अव P.

२. कुतः S.

३. ०रागच्छन् P. D.

४. दे यद् P.

सातिर्दानं लाभो वा Skt.

५. छुलोकाद् वा Sy.

P. reads दीप्ता गच्छादित्यस्य वा
रोचनाल्लोकादधिपदी सप्तमीपञ्च-
म्योमत्स्यं स्फुटी इन्द्र यत् । for the
passage beginning with
दीप्तात् etc. and ending
with स्वर्गादिति । रजश्शब्दो लोक-
वचनः । महतो लोकाद्वा Skt.

छुलोकाद् वा Sk.

६. ०र्वाल्लो० S.

७. इति is omitted by S.

८. पक्ष्यादीनां रञ्जकादन्तरिक्षलोकाद्
वा Sy.

९. एवादगातारो D.

गीयन्ते इति गाथाः सामानि । तद्वन्तो
गायिनः उद्गातारः Skt.

१०. तृतीयार्थे द्वितीयेयं बृहत् । . . . महता
साम्ना Skt.

११. ऋग्वैष्णवमन्त्रैः Sy.

मन्त्रैः ऋग्वैष्णवैः Skt.

१२. Omitted by P.

ये त्ववशिष्टा अध्वर्यवस्ते वाग्भिर्यजू-
रूपाभिरिन्द्रमेवाऽनूषत Sy.

तृतीयार्थे चात्र [द्वितीया । यजुर्लक्षणैः
अध्वर्यवः Skt.

१३. स्वाद्वयो D. स्वाश्वयः S.

हयैः—हरिनामकयोरश्वयोः Sy.

१४. असहायभूतः S.

सह, युगपत् Sy.

१५. Omitted by S.

यति । उक्तिमात्रेण युज्यमानो । इन्द्रः । वज्रवान् । हिरण्मयसर्वशरीरः ।

इन्द्रो दीर्घाय चक्षस आ सूर्य रोहयदिवि । वि गोभिरद्रिमैरयत् ॥३॥

इन्द्रो दीर्घाय । इन्द्रः । मनुष्याणां चिराय । दर्शनाय । दिवि । सूर्यम् । आरो-
हयत् । तेजोभिश्च । विविधं वर्षायम् । मेघम् । प्रेरयति ।

इन्द्र वाजेषु नोज्व सहस्रप्रधनेषु च । उग्र उग्रभिरूतिभिः ॥४॥

इन्द्र वाजेषु । इन्द्र ! । क्षुद्रेषु सङ्ग्रामेषु । अस्मान् । रक्ष । महत्सु । च ।
उद्गूर्णः । उद्गूर्णः । पालनः । अस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय । इन्द्रं वयमिति ।

१. युज्यन् P. P. adds पार्थिवलो-
कान् पृथिवीत्यन्तरिक्षनामेन्द्रं महो वा
रजसः स्वर्गादिति ।
इन्द्रस्य वचनमात्रेण रथे युज्यमानयोः
सुशिक्षितयोरित्यर्थः Sy.

२. वज्री S.

३. ०मयः D.

सर्वाभरणभूषितः Sy.

४. इन्द्रः । वज्रवान् । हिरण्मयसर्वशरीरः ।
is omitted by P.

५. दीर्घकायः D.

६. आप्रलयभाविने Skt.

७. ०अरो P.

आरोपितवान् । Skt.

८. स च सूर्यो गोभिः स्वकीयरश्मिभिरद्रि-
पर्वतप्रमुखं सर्वं जगद् व्यैरयत् ।
विशेषेण दर्शनार्थं प्रेरितवान् । प्रका-
शितवानित्यर्थः । अथवा इन्द्र एव
गोभिर्जलनिमित्तभूतैरद्रि मेघं व्यैरयत् ।
विशेषेण प्रेरितवान् Sy.

गोशब्दोऽत्र वज्रवचनः . . . . . वज्र-
व्यैरयत् प्राणेभ्यो विगमितवान्

हतवान् Skt.

गोः वज्रः . . . . . वज्रः मेघं
प्राणेभ्यः अपगमितवान् हतवान् वा ।
. . . . . ईर वधे . . . . . गोः उदकं
वा । उदकहेतोः मेघं हन्ति हतवान्
Skt.

. . . . . अथवा गोशब्द उदकवचनः । हेतो
च तृतीया . . . . . उदकार्थं मेघं हत-
वान् Skt.

९. S. reads रक्ष च । महत्सु उग्र उद्गूर्णं
उद्गूर्णः ।

१०. प्रधनशब्दोऽत्र न संग्रामनाम उत्कृष्ट-
वचनः । प्रकुष्ठानि धनानि प्रधनानि
निमित्तभूतानि येषां ते सहस्रप्रधना
बह्वत्यन्तधना वेत्यर्थः Skt.

११. शत्रुभिरप्रवृष्यः Sy.

उग्रः अन्येन वाऽप्रसह्यः । क्रूर इत्यर्थः ।
. . . . . उग्रभिः अन्येना-
प्रसह्यभिः Skt.

१२. अप्रवृष्याभिः Sy.

१३. Cf. note no. ५ on p. 21.
इति is given as a variant
by S.

इन्द्रं वयं महाधन इन्द्रमर्भे हवामहे । युजं वृत्रेषु वज्रिणम् ॥५॥

इन्द्रम् । वयम् । महति संग्रामे । हवामहे । इन्द्रम् । अल्पे च । सहायम् । उपद्रवेषु । आयुधवन्तम् ।

स नो वृषन्नमुं चरुं सत्रादावन्नपा वृधि । अस्मभ्यमप्रतिष्कृतः ॥६॥

स नः । सः । नः । वर्षितः । अमुम् । मेघम् । महतो दातः ! । तेजोभिरपावृधि । शत्रुभिरप्रतिशब्दितोऽप्रतिष्कृतो वा । नोऽस्मभ्यमित्यनयोः पूरणमेकम् ।

तुञ्जेतुञ्जे य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः । न विन्धे अस्य सुष्टुतिम् ॥७॥

तुञ्जेतुञ्जे । दानं दानं । उत्तरोत्तरम् । ऋषय एनं स्तुवन्ति । तेषु स्तो-
भेषु । न । अस्याहम् । दानानुगुणां सुष्टुतिम् । विन्दामि ।

१. प्रभूतधननिमित्तम् Sy.

२. अल्पे P.

स्वल्पेऽपि धने निमित्तभूते सति । Sy.

३. सहकारिणं समाहितं वा Sy.

४. शत्रुषु धनलाभविरोधिषु प्राप्तेषु त-
न्निवारणाय वज्रोपेतम् Sy.

संग्रामव्यतिरिक्तेष्वपि च शत्रुषु Skt.

५. न इति तादर्थ्यं चतुर्थीयं वृषन्नित्यनेन
सम्बध्यते । अस्मदर्थं Skt.

६. वर्षितारम् S.

७. उहतो P. सत्रा इति सत्यनाम सतत-
पर्यायो वा । सत्यसततयोर्दातः । Skt.

८. ०रपावृ. P.

९. शत्रुरप्र० P.

तथैवास्मभ्यं...प्रतिशब्दरहितः । यद्यत्
अस्माभिर्याच्यते तत्र सर्वत्र नेति प्रति-
शब्दं नोच्चारयति Sy. स्कुञ् आप्रवणे ।
आप्रवणमागमनं प्रवतेर्गत्यर्थत्वादन्येना-
प्रतिगतः अप्रतिष्कृतः । युद्धेऽभियुञ्जानः
अन्येनाप्रत्यभिपुक्तपूर्वं इत्यर्थः Skt.
अप्रतिष्कृतः । अप्रतिष्कृतः । अप्रति-
स्खलितो वा । N. 6. 16

१०. दाहे दाहे D.

तस्मिंस्तस्मिन् फलदातरि देवान्तरे Sy.
तुञ्ज इति न यज्ञनाम । किन्तहि ?
तुञ्जतेर्दानकर्मणस्तुञ्जो दानम् । ....
वृद्धेर्धनानां वा Skt.

११. उत्कृष्टाः Sy.

पूर्वभ्यः प्रकृष्टतमा मदीयाः स्तोमाः Skt.

१२. एवं S.

१३. तैः स्तोमैः सर्वैरपि Sy.

१४. ०हन्नानु० D.

तैरपि न विन्धे .... अहमस्येन्द्रस्य.
.... स्तुतिम् अशेषगुणप्रकाशनरूपां
तैरपि नाशेषानिन्द्रगुणान् प्रकाशयितुं
शक्नोमीत्यर्थः । अथवा. .... विन्धे
इति स्पष्टानार्थो वा । न विन्धे
न स्पृशामि Skt.

१५. तुञ्जस्तुञ्जतेर्दानकर्मणः । दाने दाने य
उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणो नास्य तैर्वि-
न्दामि समाप्तिं स्तुतेः । N. 6. 17, 18.

१६. Mādhava does not paraph-
rase the clause इन्द्रस्य वज्रिणः ।

वृषां युथेव वंसंगः कृष्टीरियत्योजसा । ईशानो अप्रतिष्कृतः ॥८॥

वृषा युथेव । वर्षिता^१ । गोयूथानीव^२ । वननीयगमन^३ ऋषभ इन्द्रो वीरः । युयु-
त्सून् मनुष्यान्^४ । बलेन^५ । अभिगच्छति । सर्वस्येशानः^६ । अप्रतिष्कृतः ।

य एकश्चर्षणीनां वसूनामिरज्यति । इन्द्रः पञ्च चितीनाम् ॥९॥

य एकः^७ । इन्द्रः^८ । मनुष्याणाम् । पञ्चानां क्षितीनां^९ निवसतां गन्धर्वाः पितरो देवा
असुरा रक्षांसीति पञ्चत्वम्^{१०} । तेषां प्रदेयानां धनानाम् । ईष्टे^{११} । पूर्वस्यामृचि वाक्यपरिसमाप्तिः^{१२} ।

इन्द्रं वो विश्वतस्परि हवामहे जनैभ्यः । अस्माकमस्तु केवलः ॥१०॥

इन्द्रं वः^{१३} । व इति पञ्चमी । वः । जनैभ्यः । सर्वेभ्य एव वयम् । इन्द्रम् । हवामहे ।
सोऽस्माकम् । अस्तु । असाधारणः^{१४} ।

I. 8.

एन्द्र सानसि रयि सजित्वानं सदासहम् । वर्षिष्ठमृतये भर ॥१॥

एन्द्र सानसि रयिम् । आहर । इन्द्र ! । भजनीयम् । रयिम् । जयशीलपुरुषयुक्तम्^{१५} ।
सदा शत्रूणामभिभवितारम् । वृद्धतमम् । रक्षणायस्मभ्यम्^{१६} ।

१. कामानां वर्षिता Sy.

२. ०थानिव P.

३. ०गमनं P. D.

वननीयगतिर्वृषभो गोयूथानि यथा प्राप्नोति तद्वत् Sy. वंसंगो वृषभ उच्यते । वननीयगमनत्वात् । स यथा गोयूथानि प्रति तद्वत् Skt.

४. इन्द्र P. ५. बलेभिः P.

६. प्रतिशब्दरहितः । याच्यमानं न परिहरतीत्यर्थः Sy.

अप्रत्यागतो युद्धे नियुञ्जानः । अन्येनाप्रत्यभियुक्तपूर्वं इत्यर्थः Skt.

७. S. adds यः before इन्द्रः

८. निषादपञ्चमानां क्षितीनां निवासा-
र्हणां वर्णानामनुग्रहीतेति शेषः Sy.

९. देवाः D.

१०. Cf. N. 3. 8. गन्धर्वाः पितरो देवा

असुरा रक्षांसीत्येके । चत्वारो वर्णा निषादः पञ्चम इत्यौपमन्यवः ।

११. स इन्द्र एवामीष्टे Skt.

१२. वाक्यस्य समाप्तिः S.

१३. युष्मदर्थं हवामहे Sy. व इति तादर्थ्यं चतुर्थी । यजमानप्रतिनिदेशश्च । हे यजमानाः ! इन्द्रं युष्मदर्थम् Skt.

१४. षष्ठ्यर्थे प्रथमेषा । अस्माकं केवल-
नामस्तु । अन्येषां मा भूत् । कः ?
सामर्थ्यात् स्तुत्यो षष्ठ्यश्च Skt.

१५. Ms. D. puts the figure ॥७॥ here to indicate the end of the seventh hymn. No such number is given in P.

१६. आनय । देहीत्यर्थः Skt.

१७. सहभूतानामपि शत्रूणां जेतारम् Skt.

१८. तर्पणाय Skt.

नि येन मुष्टिहृत्या नि वृत्रा रुणधामहै । त्वोतासो न्यर्वता ॥२॥

कीदृशमित्याह—नि येनेति । येन घनेन । मुष्टिहननेन दारिद्र्याणि । वयं निरुध्मः ।
पदान्तरे पुनर्निः प्रयुज्यते । त्वया रक्षिताः । शत्रूश्च येन । निरुणधामहै । तमाहरेति ।
अस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय । इन्द्र त्वोतास इति ।

इन्द्र त्वोतास आ वयं वज्रं घना ददीमहि । जयेम सं युधि स्पृधः ॥३॥

इन्द्र ! । त्वया रक्षिताः । वयम् । हन्तु । आयुधम् । आददीमहि । संजयेम । युद्धे ।
स्पर्द्धयितुं शत्रूनि ।

१. हन्तिगंत्यर्थः । मुष्टेः गमनेन उपांशु-
परादानेनेत्यर्थः Skr.

२. दारिद्र्याणि D.

वृत्रा—शत्रून् Sy.

३. निरुध्मः P. D.

अपकृतं प्रवृत्तान् निवारयामः Skr.
Both Mss. read निरुध्मः but
it is grammatically wrong.
The correct form from the
point of view of grammar is
निरुध्मः ।

४. ०रेषु . . . नर्निः P.

५. येनाश्ववता S.

अश्ववता read by S. is pro-
bably the paraphrase of
अर्वता. If so, it is wrong.
अर्वता is inst. sing. of अर्वन् and
would mean अश्वेन. Evidently
the commentator analyses
अर्वता as अर् + वत् and
construes the form as inst.
sing. But अर् does not
mean अश्व. My mss. do not
read अश्ववता. But as

wealth was counted in
heads of cattle, cows and
horses would be regarded as
wealth. In my opinion, the
commentator paraphrases
अर्वता by घनेन । Skanda
explains अर्वता in the follow-
ing manner अश्वनामैतत् . . .
.... अर्वता अश्वसंस्कृतेन । अथवा
अर्वतेगंतिकर्मण एतद् रूपम् । आत्मनि
गतेन स्वायत्तेनेत्यर्थः

६. नि इत्युपसर्गश्रुतेः योग्यक्रियापदा-
ध्याहारः । नियतेन येन घनेन । अथवा
न्युपसर्गाभ्यासात् तत्सम्बन्धिनो
'रुणधामहै' इत्याख्यातस्याभ्यासः । . .
..... सुष्ठु निवारयाम
इत्यर्थः Skr.

७. शत्रुप्रहरणायात्पन्तवृद्धम् Sy.

घनं सुवीरं हन्तारं वा शत्रूनाम् Skr.

८. आदधीमहि P.

९. संजेम P.

१०. अथवा स्पृध इति संग्रामनाम तं करोति
स्पृधयति . . . . . स्पृधः संग्रामकारिण
इत्यर्थः Skt.

वयं शूरेभिर्स्तृभिरिन्द्र त्वया युजा वयम् । सासह्याम पृतन्यतः ॥४॥

वयं शूरेभिः । वयम् । शूरैः । आयुधानां क्षेप्तृभिः । त्वया च । सहायेन । अभि-
भवेम । सङ्ग्रामं कर्तुमिच्छतः । पुनर्वयमिति पूरणम् ।

महाँ इन्द्रः परश्च नु महित्वमस्तु वज्रिणे । द्यौर्न प्रथिना श्वः ॥५॥

महाँ इन्द्रः । महनीयः । इन्द्रः । तारकश्च शत्रूणाम् । तस्मै । सदा । महि-
त्वम् । अस्तिवति स्वयञ्चाशास्ते । द्यौः । इव । विस्तीर्णतया । बलमस्य भवति ।

समोहे वा य आशत नरस्तोकस्य सनितौ । विप्रासो वा धियायवः ॥६॥

समोहे वा । सङ्ग्रामजिगीषया य एनं युद्धे । आप्नुवन्ति । मनुष्याः । अपत्यस्य ।
वा । भजनायम् । ये वा प्राजाः । कर्मकामाः । उत्तरत्र संबन्धः ।

१. वयं सहयोगलक्षणतृतीयायै व्यत्ययेन प्रथमैवा पृतन्यत इत्यनेन संबध्यते Skr.
२. अस्तृभिः—स्तृणातिः सामर्थ्याद् हिसार्थः । अहिंसितैः Skt.
३. सासह्याम—अत्ययं पुनः पुनर्वाभिभवेम Skt.
४. महा P. महं D.
५. महनीयः P. महान् शरीरेण प्रौढः Sy. महान् शरीरेण Skt.
६. कारकश्च D.
परश्च गुणैरुत्कृष्टोऽपि Sy.
परश्च उत्कृष्टश्च सर्वतो गुणैः Skt.
७. There is no corresponding word for तस्मै in the Vedic stanza.
८. किञ्च Sy.
It appears to be the meaning of नु. Skanda interprets नु as an expletive.
९. अस्ति D.
१०. Skanda explains it as (वयं) इन्द्रायाशास्महे
११. बलं सेनालक्षणम् । यया द्यौर्विस्तीर्णा तद्वद् विस्तीर्णमित्यर्थः Skt.
१२. न भवति । P.
१३. Mādhava ignores वज्रिणे ।

१४. ०गीषं० P.
१५. ये संग्रामेषु च ... व्याप्नुवन्ति । कं प्रकरणादिन्द्रम् । केन सामर्थ्यात्स्तुतिभिः । इन्द्रं स्तुवन्तीत्यर्थः Skr.
१६. भाज० D.
Skanda explains it as सम्भक्तौ लाभे । सनितौ वा लाभे वा Sy.
१७. प्राजां P.
१८. प्रजाकामाः Sy.
कर्म रेभिव्यं शूरैरायुधानां कामाः P. Skanda explains it as प्रजाकामाः । द्यौः is a synonym of action, see Ngh 2. 1.
वा धियायवः । वाशब्दः परस्ताद् द्रष्टव्यः । धियायवो वा प्रजाकामाश्चेत्यर्थः । किं तेषामिति साकाङ्क्षत्वाद् वाक्यस्य निराकाङ्क्षीकरणार्थं ते यथास्वमभिलषितं लभन्त इति वाक्यशेषः । अथवा समोहे वा य इत्यत्रैव यच्छ्रुतेर्योग्यार्थक्रियाध्याहारस्तच्छब्दाध्याहारश्च । संग्रामे ये इन्द्रं स्तुवन्ति ते आशत व्याप्नुवन्ति मनुष्याः । किं सामर्थ्याद् ? यत्तम् । कुत्र तोकस्य सनितौ विप्राः धियायवश्च प्रजाकामाश्च Skr.

यः कुक्षिः सोमपातमः समुद्र इव पिबन्ते । उर्वीरापो न काकुदः ॥७॥

यः कुक्षिः । तेभ्यः सर्वेभ्यस्तांस्तान् कामान् । यः । अस्य कुक्षिः । अतिशयेन सोमस्य पाता । समुद्र इव सदाक्षीणः । उद्गमयति स कुक्षिः । बहूनि । उदकानि पिबन् । तालु । इव भवति तद्वि निष्ठीवनेऽपि न शुष्यतीति ।

एवा ह्यस्य सूनृता विरप्शी गोमती मही । पक्वा शाखा न दाशुपे ॥८॥

एवा ह्यस्य । एवम् । हि । अस्य । वाक् । विविधरवणा । पशुमती । महती । पक्वफलशाला । इव । यजमानाय भवति ।

१. The whole phrase seems to be quite irrelevant.

२. पातमः S. ३. समुद्रा D. समुद्र इव बध्न्ते Sy. यच्छब्द-भ्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः । स समुद्र इव पिबन्ते । पिबन्ति र्ह सेचने कर्मणि चायं व्यत्ययेन । यथा नदीभिः समुद्रस्तद्वत् पिबन्ते सिच्यतेऽस्माभिः Skr.

४. बन्नुद० P. तृतीयायै चात्र प्रथमा । बह्वीभिरद्भिरिव च । काकुदः काकुदं तालु इत्याचक्षते । व्यत्ययेन चात्र पुल्लिङ्गता । यथा तृषितस्य कस्यचित् बह्वीभिरद्भिस्तालु सिच्यते तद्वत् चेत्यर्थः । केचित्तु वारुणं काकुदमत्र उपमानमित्याहुः । तद्वि अतिशयेन बह्वीभिरद्भिः सिच्यते । वारुणस्य अपामधिदेवतत्वात् Skr.

५. काकुदो मुखसम्बन्धिन्य उर्वीर्बह्वय आपो न जलानीव । जिह्वासम्बद्धमास्योदकं यथा कदाचिदपि न शुष्यति तथेन्द्रस्य कुक्षिः सोमपूरितो न शुष्यतीत्यर्थः Sy.

न in the sense of comparison is used immediately after that which it compares, see N. 1. 4. It cannot therefore be construed with काकुदः । It can be construed with आपः only and it can only mean 'like waters.' उर्वीः is

an attribute of waters.

६. V.M. does not seem to understand the correct meaning of the third verse. The stanza is explained by skanda in the following manner:—य इन्द्रस्य . . . कुक्षिः . . . . . अतिशयेन सोमानां पाता . . . . . स समुद्र इव पिबन्ते . . . यथा नदीभिः समुद्रस्तद्वत् पिबन्ते सिच्यते-ऽस्माभिः . . . . . बह्वीभिरद्भिरिव च काकुदः . . . . . यथा तृषितस्य कस्यचिद् बह्वीभिरद्भिस्तालु सिच्यते तद्वच्चेत्यर्थः ।

७. हिशब्दस्तु पदपूरणः Skr.

८. धेनुः सूनृतात्रोच्यते Skt.

अस्येन्द्रस्य सूनृता सर्वकामधुक् । इन्द्रस्य स्वभूता धेनुः सूनृता अत्रोच्यते . . . अथवा सूनृता गजितलक्षणा वाक् । गोमती माध्यमिका आपोऽत्र गाव उच्यन्ते . . . . . यथा तद्वती । सा च पक्वा इव शाखा क्षरति । किं साम-ध्यात् पयो दधते Skr.

९. ०रपणा S.

१०. पयोऽत्र गोशब्देनोच्यते . . . . . पय-स्वती Skt.

११. पक्वः फल० P.

यथा पक्वा शाखा रसविन्दुं क्षरति । किम् ? सामध्यात् पयः सर्वकामान् । पयस्वती हि सा सर्वकामधुक् । कस्मै क्षरति ? दाशुपे Skt.

ए॒वा हि ते विभू॑तय उ॒तय इन्द्र॑ माव॒ते । स॒द्यश्चि॒त्सन्ति॑ दा॒शुषे॑ ॥६॥

ए॒वा हि ते। ए॒वम्। ^१हि॑। ते। विभू॑तयः। र॒क्षणानि॑ च। मत्स॑दृशाय। य॒जमा॑नाय। तदानी॑म्। ए॒व। भव॑न्ति।

ए॒वा ह्य॒स्य का॒म्या स्तोम॑ उ॒क्तं च॒ शंस्या॑ । इन्द्रा॑य सोम॑पीतये ॥१०॥

ए॒वा ह्य॒स्य। यथा॑हमस्याशंसि॒पमे॑वम्। अ॒स्य। क॒मनी॑ये। स्तोत्र॑शस्त्रे। शं॒सनी॑ये। सोम॑पानार्थम्। इन्द्रा॑य। वि॒रम्या॑भिधानात् प॒ष्ठीचतु॑र्यो स॒ङ्गच्छे॑ते। अ॒र्थाभे॑दादित्य॒परमि॑ति।

I.9.

इ॒न्द्रेहि॑ मत्स्य॒न्धसो॑ वि॒श्वेभिः॑ सोम॒पर्वभिः॑ । म॒हाँ अ॒भिष्टि॑रोज॒सा ॥१॥

इ॒न्द्रेहि॑। इन्द्र॑। ^६आगच्छ॑। मा॒घ च। अ॒न्नेन॑। वि॒श्वेः। सोम॑लताप॒र्वभि॑रभिषुतेन। म॒हान्। ब॒लेन॑। शत्रू॑णामभ्ये॒षण॑शीलः।

१. हि इति पदपूरणः Skr.

२. यदेव मत्सदृशो यजमानः स्वार्थायार्थयते तदेव तदर्थो भवन्ति। माशब्दोऽत्र माछन्दः प्रमाछन्दः (तै. सं. ३.४.७.१.) इति छन्दःशब्दसामानाधिकरण्यात् छन्दोविशेषवचनः। तद्वान्। मत्सदृशो वा। . . . मावते दाशुषे इति च उभयत्र तावर्थ्यं चतुर्थी। . . . छन्दोविशेषवतो मत्सदृशस्य वा यजमानस्य अर्थाय Skr.

३. Mādhava ignores the word इन्द्र।

४. यथा महस्य शं० P. D.

यथा मंहस्य शं० S. The Ms. क of S. reads यथाहमस्यामशंसिषम् but अस्यां is not quite proper. The correct reading is अस्य. I have adopted the amended reading of क.

५. कामयितव्ये Sy.

६. सोमाप्त्युत्तरकालं कथमयमिन्द्रः सोमं

पिबेत् इत्येवमर्थमित्यर्थः Skr.

७. परिमति P. D.

८. Ms. D. puts the figure ८८१ here to indicate the end of the eighth hymn. No such number is given in P.

९. इन्द्रा य गच्छ P.

१०. मन्वस्व तृप्य Skt. तृप्यस्व Sk.

११. सोमरसरूपैरन्धसः—अन्धोभिः—अन्नैः। व्यत्ययेन ('अन्धस' इत्यत्र) तृतीया-बहुवचनं कर्तव्यम् Sy. Skanda gives an alternative meaning: अथवा सोममयानि पर्वणि येषां ते सोमपर्वणो देवाः. . . . . सोमाहाराश्च देवाः. . . . . तृप्य सोमलक्षणेनान्नेन सर्वैः सोमाहारैर्देवैः सहेत्यर्थः। Skt.

१२. शीलं P. D. अभिभवनशीलः S. Skanda explains अभिष्टिः also as अभियष्टव्यो वा।

एमेनं^१ सृजता सुते मन्दिमिन्द्राय मन्दिने^१ । चक्रि विश्वानि चक्रये ॥२॥

एमेनम् । आसृजत^१ । एनं सोमम् । सुते । ईमिति पदपूरणम् । तर्पयितारम् । इन्द्राय । तर्पयित्रे । विश्वस्य कर्मणः कर्तारम् । विश्वानि कर्माणि । चक्रये “न लोकाव्यय” इति प्रतिषिद्धा षष्ठी ।

मत्स्वा सुशिग्र मन्दिभिः स्तोमेभिर्विश्वचर्षणे । सचैषु सवनेष्वाम् ॥३॥

मत्स्वा सुशिग्र^२ । मन्दस्व^३ । सुहनो^४ ! । मादयितुभिः^५ । स्तोमैः^६ । सवस्य द्रष्टः^७ ! । सहास्माभिः^८ । एषु^९ । सवनेषु^{१०} । आकारः^{११} सप्तम्यर्थं स्फुटीकरोति ।

असृग्रमिन्द्र ते गिरः प्रति त्वामुदहासत । अजोषा वृषभं पतिम् ॥४॥

असृग्रमिन्द्र । असृजम्^{१२} । इन्द्र ! । ते । स्तुतीः^{१३} । सृष्टाश्च तास्त्वाम् । प्रत्युदगच्छन्^{१४} । त्वञ्च सेवितवानसि । स्तुतीनां वर्षितारं^{१५} माम् । स्तोमानामीश्वरम्^{१६} ।

१. आसृजतं सुते । N. 1. 10.
२. पाद० P. पद is omitted by S.
३. हर्षयुक्ताय Sy. तर्पयितव्याय वा Skt.
४. कर्तारः S. साधुकरणशीलम् Sy. स्वकार्यकरणशीलम् Skt.
५. च ये D. सर्ववृष्ट्यादिकर्मकरण-शीलाय Skt.
६. ०प्याय P. पा. 2. 3. 69.
७. षष्ठी प्रतिषिद्धा S.
८. मय् स्वाशिप्ता D.
९. मोदस्व स्तूपस्व वेत्यर्थः Skt.
१०. सु (वा?ह) नो S. शोभनहनो ! शोभननासिक ! वा Sy. सुहनो सुनस वा Skt.
११. स्तावकैर्वा Sk.
१२. दृष्टः P. D. सर्वमनुष्ययुक्त ! सर्वयजमानैः पूज्य इत्यर्थः । Sy.

१३. देवैरन्यैः सह आगच्छेति शेषः Sy. मरुद्भिः Skt.
१४. सवनमिति यज्ञनाम । एतेषु यज्ञेषु प्रातः-सवनमाध्यंदिनतृतीयसवनेषु वा Sk.
१५. आकारः पदपूरणः Sk.
१६. असृग्रम् P. १७. स्तुतिः P.
१८. प्रत्युदगच्छ (तु?न्तु) S. Skanda's explanation of उदहासत is the following :— ओहाइ गतौ । स्वव्यवस्थितं त्वां प्रतीतो लोकादूर्ध्वं गताः ।
१९. कामानां वर्षितारं त्वाम् Sy.
२०. सोमस्य पातारं यजमानस्य पालयितारं वा Sy. Skanda construes वृषभं पतिम् as epithets of त्वाम् i. e., Indra: कीदृशं त्वामुदहासत, वृषभं वर्षितारं पति स्वामिनं सर्वस्य ।

सं चोदय चित्रमर्वाग्राध इन्द्र वरेण्यम् । असदिचे विश्व प्रभु ॥५॥

सं चोदय । सह । प्रेरय । पूजनीयम् । धनम् । अस्मदभिमुखम् । इन्द्र ! ।
वरणीयम् । अस्ति । हि । ते । विभु च । प्रभु च धनम् ।

अस्मान्सु तत्र चोदयेन्द्र राये रभस्वतः । तुर्विद्युम्न यशस्वतः ॥६॥

अस्मान्सु । अस्मान् । सुष्ठु । तत्र । चोदय यत्र धनं लभ्यते । इन्द्र ! । धनार्थम् ।
वेगवतः स्तुतिप्रवृत्तानपिवा युद्धोद्युक्तान् । बह्वन् ! । हविष्मतः ।

सं गोमदिन्द्र वाजवदस्मे पृथु श्रवो बृहत् । विश्वायुर्धेह्यचितम् ॥७॥

सं गोमत् । गोमत् । बलवच्च । अस्मासु । विस्तीर्णम् । परिवृहत् उच्छ्रितम् ।
अन्नम् । धेहि । सर्वान्निस्त्वम् । अक्षीणम् ।

१. सम्यक् Sy. २. चित्रं मणिमुक्तादिरूपेण बहुविधम् Sy. ३. अस्मभ्यमभिमुखम् P. ४. परोणियम् P. अत्यन्तोत्कृष्टम् Sk. ५. एव Sy. इच्छद्बोऽपि यस्मादर्थे Sk. ६. Skanda explains विभु प्रभु as विभूतं च प्रभूतं च धनम् । यावता कार्यं साध्यते तद् । ७. अस्मत्सु P. अस्मात्सु D. अस्मान् S. ८. उद्योगवतः Sy. रभस्वतः क्षिप्रमित्यर्थः Sk. ९. Omitted by S. १०. प्रभूतधन ! Sy. द्युम्नं धनं वा यशो वा अन्नं वा । बहुधन ! बहुयशः ! बह्वन् ! वा Sk. ११. कीर्तिमतः Sy. यश इत्यन्नाम । हवि-लक्षणेनान्नेनान्नवतो यष्टनित्यर्थः Sk. १२. गावो यस्मिन् सन्ति तत् गोमत् । गोभिः सहितम् Sk.	१३. प्रभूतेनान्नेनोपेतम् Sy. वाजवद् अन्नेन च सहितम् Sk. १४. अस्मभ्यं सम्यक् प्रयच्छ Sy. १५. परिवृहत् P. D. परिवृहत् (न्तम्?द्) S. बृहत् महत् सारवत् Sk. १६. धनम् । Sy. श्रवः—धननामैतत्—धनम् Skt. १७. समित्युपसर्गो धेहीत्याख्यातेन सम्बन्ध-यितव्यः . . . . संधेहि सम्यग्देहि Sk. १८. सर्वायुः S. कृत्स्नायुष्यकारणम् Sy. विश्वायुः—आयुर्जोवितम्, तेन च सर्वेण सहितम् Sk. १९. अक्षिण च P. अक्षितम् अहिंसितं केनचिदपि हिंसितु-मशक्यम् Skt. २०. Mādhava does not para-phrase the words सम् and इन्द्र ।

अस्मे धेहि श्रवो बृहद्बुध्मन् सहस्रसातमम् । इन्द्र ता रथिनीरिषः ॥८॥

अस्मे धेहि। अस्मासु। धेहि। बृहत्। अन्नम्। द्योतमानम्। अनेकपुरुष-
संभक्तु। दत्तानि च तानि। अन्नानि कुरु। रथयुक्तानि।

वसोरिन्द्रं वसुपतिं गीर्भिर्गृणन्त ऋग्मियम् । होम गन्तारमृतये ॥९॥

वसोरिन्द्रम्। वसोः। वसुपतिम्। इन्द्रम्। स्तुतिभिः। स्तुवन्तः। ऋगहम्। आह्वयामो
वयम्। गन्तारम्। रक्षणाय।

सुतेसुते न्योक्से बृहद्बृहत् एदरिः । इन्द्राय शूषमर्चति ॥१०॥

सुतेसुते। सर्वेषु सुतेषु। न्योक्से आत्मीयगृहबुद्धि कुर्वते। महत्। बलम्। महते।
इन्द्राय। एव। स्तोमानां प्रेरयिता स्तोता। वदति।

१. अस्मासु धेहि omitted by P.
अस्मभ्यं प्रयच्छ Sy.

२. महतीं कीर्तिम् Sy.
श्रवोऽत्र कीर्तिरुच्यते। कीर्तिं मह-
तीम् Sk.

३. धनम् Sy.
बुध्मन् धननामात्र। बुध्मन् धनं च Sk.

४. संभक्तुदत्तानि S.
अतिशयेन सहस्रसंख्यादानोपेतम् Sy.

५. Omitted by S.

६. धनस्यार्थाय Skt.

७. अथवा वसोरिति वसुपतीत्येतदपेक्ष-
यैव। वसुपतिशब्दस्तु यद्यपि वसूनां
पतिः वसुपतिरित्येवं व्युत्पद्यते तथा-
प्यत्र स्वामिनमाह। . . . . वसोः
वसुपतिं धनस्य स्वामिनमिन्द्रम् आह्व-
याम। ऊतये पालनाय आत्मनः Sk.

८. ऋहम् P. ऋचां मातारम् Sy.
स्तुतियोग्यमित्यर्थः Skt.
ऋच स्तुतो। अर्चना ऋक्. . . . .
. . . तद्वन्तम्। स्तुतियोग्यमित्यर्थः Sk.

९. ऊतये सोमेन तर्पणाय Skt.

१०. इन्द्रार्थमभिषुते तत्तत्सोमे Sy.

११. न्योक्से ओङ्को नियतवासस्थानम्।

एतन्नियतं यस्य सोम एव नान्यत् स
न्योक्ः. . . . .षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। न्योक्सो
नियतसोमाख्यस्थाननिवासस्य Skt.

१२. नियतस्थानाय Sy.

१३. प्रौढम् Sy. १४. प्रौढाय। Sy.
महत्तः शरीरेण वीर्येण वा Sk.

१५. इन्द्रस्य Skt.

१६. आ इदिति पदपूरणो Skt.

१७. प्रेरिता P. यजमानः Sy. अरिः ईश्वरः।
स्तुत्युच्चारणे समर्थ इत्यर्थः Skt.

१८. स्तौति Sy., Skt.

स्तोता आत्मानमेव परोक्षरूपेण प्रथम-
पुरुषेण प्रतिनिदिशति। अहं स्तोमी-
त्यर्थः। अथवा न्योक्से बृहते इन्द्राय
इति स्वार्थे एव तावर्थ्ये चतुर्थी। सुते-
सुते इत्यनेन च संबध्यते। इन्द्रार्थ-
मभिषुते सोमे महत् बलं स्तौति।
कस्य. . . . . इन्द्रस्य Skt.

१९. Mādhava does not para-
phrase the word आ
Ms. D. puts the figure ॥९॥
here to indicate the end
of the ninth hymn. No such
number is given in P.

I. 10

गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः ।

ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उद्वंशमिव येमिरे ॥१॥

गायन्ति त्वा । गायन्ति । त्वाम् । उद्गातारः । अर्चन्ति । अर्चनीयम् । होतारः । इत्यमुभये ब्राह्मणाः । त्वाम् । शतक्रतो ! । वंशमिव बहुभिः स्तोत्रशस्त्रैः । उद्वच्छन्ति ।

यत्सानोः सानुमारुहद्भूर्यस्पष्ट कर्त्तवम् ।

तदिन्द्रो अर्थं चेतति यूथेन वृष्णिरेजति ॥२॥

यत्सानोः । यदार्थं लिप्सुः स्तोता सन् मनुष्यः । गिरेः । गिरिम् । आरोहति । यदा वा भूरि । कृष्यादिकं कर्म । स्पृशति । तदानीम् । तस्याभिलषितमर्थम् । इन्द्रः । जानाति । ज्ञात्वा च वसुसमूहेन मरुद्गणेन वा सह । वर्षशीलः । तत्समीपमागच्छति ।

युक्ष्वा हि केशिना हरी वृषणा कक्ष्यग्रा ।

अथा न इन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुति चर ॥३॥

युक्ष्वा हि । योजय । प्रशस्तकेशी । अश्वी । तरुणी । मेदुरतया कक्ष्यायाः

१. गायतिरर्चतिकर्मा । स्तुवन्ति Skr.
२. देवं त्वाम् Skr.
३. मन्त्रोऽत्रार्क उच्यते तद्वन्तो होता-
रोऽपि Skr.
४. ब्रह्मा एक ऋत्विक् । तत्पुरुषांस्तु ब्राह्म-
णाच्छस्यादीन् अपेक्षयेवं बहुवचनम् Skr.
५. त्वम् P.
६. शतक्रतो ! बहुकर्मन् ! बहुप्रज्ञ ! वा । Skt.
७. बाहुभिः P.
८. उन्नतिं प्रापयन्ति Sy. उद्वच्छन्ति
उत्क्षिपन्ति उच्छ्रयन्तीत्यर्थः Skt.
यथा कश्चिद् वंशमुद्वच्छेत् एवमुद्वच्छन्ति
उत्क्षिपन्ति उच्छ्रयन्तीत्यर्थः । वीर्यवृद्धिश्च
उच्छ्रयोऽभिप्रेतः । स्तुयमाना देवता वीर्येण
वर्धन्ते । सर्वे ऋत्विजः स्वैः स्वैः स्तो-
त्रैस्त्वां स्तुवन्ति इति समस्तार्थः Skr.
९. Cf. N. १. १. गायन्ति त्वा गायत्रिणः ।
प्रार्चन्ति तेऽर्कमर्किणः । ब्रह्माणस्त्वा
शतक्रत उद्वंशमिव वंशमिव ।

१०. यद्वंशम् Sk. ११. यावा P.
१२. कर्त्तव्यं कर्म । वृष्टिर्हि अभ्रनिरुद्धा ।
तदायत्तानि सर्वकर्माणि Skr.
१३. स्पृश बन्धने । शुद्धोऽपि च सोप-
सर्गार्थं द्रष्टव्यः । प्रतिबध्नाति Skt.
तानि बहु प्रतिबध्नाति । तद्वधार्थ-
मिन्द्रो ज्ञात्वा मरुद्भिः सह वर्धिता
गच्छति Skr.
१४. शील P.
कामानां वर्धिता सन् Sy.
१५. कम्पते, स्वस्थानाद् यज्ञभूमिमागन्तु-
मुद्युङ्क्ते इत्यर्थः Sy.
एजतिर्गतिकर्मायम् । वधार्थं गच्छति ।
अथवा. . . एजयति कम्पयति । उद-
कशोधनार्थं धूनयतीत्यर्थः Skt.
१६. प्रशस्त omitted by M.
स्कन्धप्रदेशे लम्बमानकेशयुक्ती Sy.
प्रलम्बकेसरौ Skt.
१७. रेतस्तेचनसमर्थौ Skt.

पूरयितारो॑ । अथ॑ । अस्माकम् । इन्द्र ! । सोमस्य॑ पातः ! । स्तुतीनाम् । उपश्रवणम् । चर ।

एहि॑ स्तोमौ॑ अ॒भि स्वर॑भि गृणी॒ह्या रु॑व ।

ब्रह्म॑ च नो वसो॑ सचेन्द्र॑ यज्ञं च॑ वर्धय ॥४॥

एहि॑ स्तोमान् । आगच्छ॑ । स्तोमानस्मदीयान् । सशब्देन॑ मुखेन पुनः पुनः प्रोत्साहय
“ओयामो देव” इत्यभिगृणीहि । आप ? (च रु॑व) श्लोकम् अस्माकम् । इन्द्र ! स्तोत्रम् । च ।
सह । वर्धय । वासयितः ।

उ॒क्थमिन्द्रा॑य॒ शंस्यं॑ वर्धनं॑ पुरु॒निष्पि॑धे ।

श॒क्रो यथा॑ सु॒तेषु॑ णो रा॒रणा॑त्स॒ख्येषु॑ च ॥५॥

उक्थमिन्द्राय । उक्थम् । इन्द्राय । शंसनीयम् । बलस्य वर्धनम् । अनेकेषां

१. पुष्टाङ्गावित्यर्थः Sy.

मांसपूर्णशरीरावित्यर्थः Skt.

कक्ष्या रज्जुयया अश्वोरसि पर्याणं
बध्यते । तत्पूरयितारो Skr.

२. अथ P. D.

३. ०वणः P. ०धृतिं S.

यत्रास्मदीयाः स्तुतीः शृणोषि तत्रा-
गच्छेत्यर्थः Skt.

४. Mādhava ignores हि ।

५. आख्यातबहुत्वे पूर्वं पूर्वं क्त्वाप्ये प्रायो
बहुत्र Skr.

६. स्तु गतावत्र, न शब्दोपतापयोः ।
आगत्य अस्मत्स्तुतीरभिगच्छ । अथवा
अस्मत्स्तुतीरेत्य अस्मान् अभिशब्दय ।
आगच्छत स्तोतारः । आगतोऽहम् ।
स्तुत । किमतः परमाध्वे इति Skr.

७. ०देव० D. ओयामो देव० P. ओषा-
मोर्वेव० M. ओयामो देवेत्यभि० S.
आदवलापनश्रौतसूत्रे १. १. ४.

८. आप श्लोकम् आरवोस्माकम् P.

अप श्लोकपूरवोस्माकम् D. आपः
श्लोतं नु नोस्माकम् M. प्रतिगृणन्त-
मध्वर्युं शंसन्तं मां च नियुङ्क्ष्व ।
अस्माकम् S. The text of S.
is almost identical with the
commentary of Skanda.

९. अभिस्वृत्य च । अभिः प्रतौ । प्रतिगिरं
कारय । अध्वर्यूणां शस्त्रं शब्दय Skr.

१०. अन्नम् Sy.

११. अनुष्ठीयमानं कर्म Sy.

१२. सह यज्ञं समापय । स्तुतिपज्ञयोर्हि
समाप्तिरेव वृद्धिः Skr.

१३. वासयिकः M. वसुशब्दः प्रशस्यनाम ।
प्रशस्य । अथवा वस्त्विति धननाम ..
..... धनवन् Skt.

धनवन्. .... अथवा वसो वसिष्ठ
प्रशस्य Skr.

१४. Mādhava ignores यज्ञं and च ।

शत्रूणां^१ निषिधे^१। यया। शक्रः शक्तः सः। अस्माकम्। यज्ञेषु^२। सख्येषु^३। च। अत्यन्तं^४ रमेत^४।

तमित्सखित्व ईमहे तं राये तं सुवीर्ये^१।

स शक्र उत नः शक्रदिन्द्रो वसु दयमानः ॥६॥

तमित्सखित्वे। तम्। एव। सखित्वेऽपेक्षिते 'सखा भव' इति। याचामहे। तमेव। घनार्थम्। तमेव। शोभनबलार्थम्। सः। शक्तः। इन्द्रः। धनम्। प्रयच्छन्। अस्मान्। शक्तान् करोतु।

सुविबृतं सुनिरजमिन्द्र त्वादातमिधशः^१।

गवामप व्रजं वृधि कृणुष्व राधो अद्रिवः ॥७॥

सुविबृतम्। सुष्ट्वपावृतं दिगन्तेषु महत्तया। सुष्टु च निर्गच्छत्^{१०}। इन्द्र! त्वया^{११} दत्तम्। एव। अन्नम्^{१२}। स त्वं दानाय गोव्रजद्वारम्^{१३}। अपावृधि। कुरु। धनमस्मभ्यम्^{१४}। अद्रिवः! अद्रिरादृणात्यमित्रानिति वज्रः^{१५}।

१. शत्रूनिषिधे P. शत्रूणां निषिधे S. पुरुनिषिधे-निरित्येष नीत्येतस्य स्वाने। बहूनां शत्रूणां निषिधे निवारकाय। निष्कृत्य वा साधयित्रे स्ववशीकर्त्रे Skt.

२. यषु P. पुत्रेषु Sy.

३. संख्येषु M.

४. अतिशयेन शब्दं कुर्यात्। अस्मदीयेन शस्त्रेण परितुष्ट इन्द्रोऽस्माकं पुत्रान् अस्मत्सख्यानि च बहुधा प्रशंसत्वित्यर्थः Sy. रारणत्-रमेरिदं छान्दसं णत्वम्। रणिर्वा रमेरर्थः। अत्यन्तं रमते Skt.

५. प्राप्तुम् Sy.

६. दयतिविभागकर्मा. . . . स्तोतृभ्यो धनं विभजन्। यदा स्तोतृभ्यो धनविभागस्तदा तस्मादस्मभ्यमेतद् ददातीत्यर्थः Skt.

७. अस्मभ्यं धनं प्रयच्छन् Sy.

८. अस्मदीयरक्षणे शक्तोऽभूत् Sy. शक्त-शिक्षति. . . धनम्। शक्तिर्दानकर्मा पठितः। अयं तु शुद्धोऽपि सामर्थ्याद् दानकर्मा। ददात्वित्यर्थः। अथवा शक्तिः

स्वार्थ एव। . . . स शक्रो यस्मादस्मभ्यं शक्नोति दातुम् Skt.

९. सुष्टु चावृतं D. सुष्टु लोके प्रकाशम् Skt.

१०. सुखेन निःशेषं प्राप्तुं शक्यम् Sy. मुनिकेपम्। यत्र यत्र विनियोज्यते तत्र तत्र प्रभूतत्वात् सुविनियोजमित्यर्थः Skt.

११. त्वया शोधितञ्च सम्पन्नमिति शेषः Sy.

१२. इतः परं क्षीरादिरसलाभार्थम्। Sy.

१३. गोव्रजद्वारम् M.

गवां निवासस्थानम्। Sy.

आत्मीयाद् गोष्ठाद् गा आनीयास्मभ्यं देहीत्यर्थः। अथवा आपोऽत्र गाव उच्यन्ते। व्रजशब्दोऽपि मेघनाम। वृष्टिलक्षणा-नामपां सम्बन्धिनं मेघमुदाहृत्य वर्धयेत्यर्थः Skt.

१४. अद्रिव D. इदीव P.

१५. अद्रिरा० D. P. अद्रिरा० is missing in M.

१६. S. adds तद्वन् ! after वज्रः।

नहि त्वा रोदसी उमे ऋघायमाणमिन्वतः ।

जेपः स्वर्वतीरपः सं गा अस्मभ्यं धूनुहि ॥८॥

नहि त्वा । नहि । त्वा^१म् । द्यावापृथिव्यौ । उमे अपि । घनन्तं मेघं महत्तया । व्याप्नुतः ।
तथा सति स त्वं जय । दिवि स्थिताः । अपः । जित्वा चास्मभ्यम् । ता अपः । संधूनुहि ।

आश्रुत्कर्णं श्रुधी हवं नू चिदधिष्व मे गिरः ।

इन्द्र स्तोममिमं मम कृष्वा युजश्चिदन्तरम् ॥९॥

आश्रुत्कर्णं । आभिमुख्येन निवेदितस्य श्रवणपरकर्णं ! । शृणु । ह्वानम् । विप्रम् ।
१० एव । च । हृदये धारय । मदीयाः । गिरः । इन्द्र ! । स्तोमं च । इमम् । मदीयम् । सहायात् ।
अपि । तव सन्निकृष्टं । कुरु ।

विष्वा हि त्वा वृषन्तमं वाजेषु हवन्श्रुतम् ।

वृषन्तमस्य हूमह ऊतिं सहस्रसातमाम् ॥१०॥

विष्वा हि । जानीमहि । त्वा^{१३}म् । अतिशयेन वर्षितारम् । सङ्ग्रामेषु च । योद्धृणा-
माह्वानस्य श्रोतारम् । अतः । तवातिशयेन सहस्रस्य दात्रीम् । ऊतिम् । हवामहे 'अस्मा-
कमियमस्तु' इति ।

१. त्वा S. २. उभौ M.

३. अविघ्नं D. अविघ्न P. घनन्तं is omitted by M. Cf. ऋघायमाणं शत्रुबन्धं कुर्वाणम् Sy. ऋघायतिर्वन्धार्थः । घनन्तं शत्रून् Sk.

४. एनयोः सकाशात् तन्वा वीर्येण वा त्वं महत्तरोऽसि Skr.

५. अथवा स्वशब्दः सर्वपर्यायः । सर्वं साध्यं यासामस्ति ताः स्वर्वत्यः । ताः स्वर्वतीः आदित्यरश्म्याहृताः सर्वस्य वा साधिका इत्यर्थः Sk.

६. चास्मन्त अपः P. चास्मन्ता आपः M. वृष्टिलक्षणा अपः Skr.

७. सन्धूनुहि P. ऽनुभिः M. सम्यक् पातय Sk.

८. अश्रुत्कर्णः M.

९. दिनिवे० P.

१०. चिच्छब्दः पदपूरणः Skt.

११. रः P.

याज्यापुरोनुवाक्यादिगिरो वा Skr.

१२. शस्त्रलक्षणम् Sk.

१३. अतिरयन P.

कामानामतिशयेन वर्षितारम् Sy.

१४. अस्मदीयाह्वानस्य श्रोतारम् Sy. आर्त्तानाम् Skt.

१५. स्तोतारम् P.

१६. ०स्यादातीम् D. ०स्य दातीम् P. M.

०स्य दातिम् S.

Cf. Sāyana सहस्रसातमामतिशयेन धनसहस्राणां दात्रीम् ।

१७. ऊतीम् D.

१८. Mādhava ignores वृषन्तमस्य ।

आ तू न इन्द्र कौशिक मन्दसानः सुतं पिव ।
नव्यमायुः प्र स्र तिर कृधी सहस्रसामृषिम् ॥११॥

आ तू न इन्द्र । "पुत्रमिन्द्रसमिच्छन् कुशिको ब्रह्मचर्यं चचार । तस्येन्द्रः स्वयमेव पुत्रो
ऽभूत् । सास्य कौशिकता" "स सुवर्णरजताभ्यां कुशीभ्यां परिगृहीत आसीत् । सास्य कौशिकता"
इति वा ब्राह्मणम् ।

आभिमुख्येन । क्षिप्रम् । पिव । इन्द्र ! । कौशिक ! । अस्माकम् । प्रहृष्यन् ।
सोमम् । नवतमम् । आयुश्च । सुष्टु । प्रवर्धय । कुरु च । सहस्रघनस्य संभक्तारम् । मधुच्छ-
न्दसमृषिम् ।

परि त्वा गिर्वणो गिर इमा भवन्तु विश्वतः ।
वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः ॥१२॥

परि त्वा गिर्वणः । सुरूपकृत्तुमूतय इत्याद्या गिरः । त्वाम् । गीर्भिवन्नीय ! सर्वतः ।
परिभवन्तु परितो भवन्तु । तथा वृद्धितानं त्वाम् । अन्वस्माकम् । वृद्धयो । भवन्तु ।

१. कू D. नू P. २. ०समिच्छ० D.

३. मिच्छन् is missing in P.

४. कुशिभ्यां P. अथवा कुशिभिर्बद्धस्य द्रष्टा
दोग्धा वा कौशिकः । तथाहि चरका-
ध्वर्यवः—

पृश्नेस्तदास्याश्चत्वारः

सा देवेभ्यो बृह त्रिभिः ।

एकोऽनुबद्धः कुशिभिः—

स्तं वृष्ट्वा दुग्धवान् हरिः ॥

इति वा कौशिकः Skt.

५. व P.D.M. ६. ब्राह्मण P.

७. वाभि० P. आ इत्युपसर्गः पिवेत्या-
ख्यातेन सम्बन्धयितव्यः Skt.

८. तु इति पदपूरणः । क्षिप्रार्थो वा Skt.

९. अस्मान् प्रति आगच्छेति शेषः Sy.

१०. प्रहृष्यं P. मन्वतिः स्तुत्यर्थो वा
मोदनार्थो वा । स्तूयमानो मोदमानो
वा Skt.

११. नवतमम् M. सर्वदेवैः स्तुत्यं कर्मानु-

ष्ठानपरम् Sy. नव्यं स्तुत्यमत्रो-

त्कृष्टम् Skt. नव्यं स्तुत्यम् अनं देहि ।

अथवा नवं जीवितं सुष्टु प्रवर्धय Skt.

१२. आयुरन्नम् Skt.

१३. सहस्रसंख्याकलाभोपेतम् Sy.

१४. ०न्वसाम्० P. अतीन्द्रियद्रष्टारम् Sy.

१५. RV. I. 4. I.

१६. अस्मदीयस्तुतिभाक् Sy. स्तुतिभिः
सम्भजनीय Skt.

१७. सर्वतः प्राप्नुवन्तु Sy. परिपूर्वो भवतिः
सर्वत्र परिग्रहे । परिगृह्णन्तु Skt.

१८. वृद्धितम् त्वाम् S. वृद्धितानं
त्वाम् M. अनुप्रवृद्धेनायुष्ये-

णोपेतम् Sy. वृद्धान् शत्रून् Skt.

१९. अनु omitted by M. and P.
अनु इत्येष पदपूरणः । सुशब्दस्य वार्थे ।
सुष्टु वृद्धाः Skt.

२०. Missing in M. वर्धमानाः Sy.

२१. भवन् M.

पर्याप्ताश्च । भवन्तु । अस्माकं पर्याप्ताः श्रियः ।

I. 11

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्त्समुद्रव्यचसं गिरः ।

रथीतमं रथीनां वाजानां सत्पतिं पतिम् ॥१॥

इन्द्रं विश्वाः । जेता मधुच्छन्दसः । इन्द्रम् । विश्वाः । स्तोतॄणां गिरः । अवर्धयन् ।
अन्तरिक्षस्येव यस्य व्याप्तिः । अतिशयेन रथिनम् । रथिनाम् । अन्नानाम् । सतां च । पतिम् ।

सख्ये त इन्द्र वाजिनो मा भेम श्वसस्पते ।

त्वामभि प्र शोनुमो जेतारमपराजितम् ॥२॥

सख्ये ते । त्वया । सख्ये सति । बलिनो वयम् । न कुतश्चित् । बिभेम ।
बलस्य पते ! । त्वाञ्च । प्रकर्षेण । अभिष्टुमः । जेतारम् । अपराजितम् ।

१. एता गिरस्त्वया सेविताः सत्यः Sy.
जुष्टाः प्रिया भवन्तु Skt.

२. ०प्त M. प्ता P. D. Omitted
by S.

३. अस्माकं प्रीतिहेतवः Sy.
जुष्टयः प्रीणयिष्यः Skt.

४. Ms. D. puts the figure ॥१०॥
here to indicate the end of
the tenth hymn. No such
number is given in P.
and M.

५. The passage beginning with
गिरः and ending with यस्य
is missing in M.
अस्मदीयाः स्तुतयः Sy.

६. वर्धितवत्यः । वर्धयन्तु वा Skt.

७. ०क्षेव P. समुद्रवद् व्याप्तवन्तम् Sy.
समुद्रस्येव व्याप्तिर्यस्य स समुद्र-

व्यचाः, तं समुद्रव्यचसं सर्वव्यापिन-
मित्यर्थः Skt.

८. Omitted by S.

रथं यो नयति तत्रस्थो वा युध्यते स
रथी Skt.

९. Omitted by D. P. and M.

१०. सतां च पालयितारम् Skt.

११. The Passage beginning
with सख्ये and ending with
कुतश्चित् is missing in M.

१२. अन्नवन्तः Sy. वाजिनः-हविलक्षणे-
नाग्नेन स्तुवन्तस्त्वा हविषा यजन्त
इत्यर्थः Skt.

१३. Mss. and S. read बिभेम but
the grammatically correct
form is बिभिमः ।

१४. पौनःपुन्ये चात्र यज्ञो लुक् । . . . पुनः
पुनरभिष्टुमः Skt.

पूर्वीरिन्द्रस्य रातयो न वि दस्यन्त्युतयः ।
यदी वाजस्य गोमतः स्तोतृभ्यो मंहते मधम् ॥३॥

पूर्वीरिन्द्रस्य । बहूनि । इन्द्रस्य । दानानि । रक्षणानि च । न । शुष्यन्त्युपर्युपरि वर्धन्ते ।
यद्ययम् । अन्नस्य । गोयुक्तस्य । स्तोतृभ्यः । मंहनीयं सङ्घम् । प्रयच्छति । तदानीं तेन दत्तानि
घनानि तन्मुखानि रक्षणानि च न शुष्यन्ति बहुत्वादिति ।

पुरां भिन्दुर्युवा कविरमितौजा अजायत ।
इन्द्रो विश्वस्य कर्मणो धर्ता वज्री पुरुष्टुतः ॥४॥

पुरां भिन्दुः । पुराम् । भेत्ता । युवा । कान्तकर्मा । अमितबलः । आसीत् । इन्द्रः ।
विश्वस्य । कर्मणः । धर्ता । वज्री । बहुभिः स्तुतः ।

त्वं बलस्य गोमतोऽपावरद्रिवो विलम् ।
त्वां देवा अविभ्युपस्तुज्यमानास आविषुः ॥५॥

त्वं बलस्य । त्वम् । बलामुरस्य । गृहीतपशोः । अपावृतवानसि । वज्रिन् ! ।

१. The passage beginning with
पूर्वीः and ending with इन्द्रस्य
is missing in M. which
reads पू only.

२. अनाविकालसिद्धाः प्रभूता वा Sy.
चिरन्तन्यः Skt.

३. omitted by D.

४. मंहनीयम् S. दक्षिणारूपेण
ददातीत्यर्थः Sy.

५. मंहनीयम् । सङ्घम् are missing
in M.

६. Omitted by D.

७. नोपकीयन्ते Sy.

८. यद्यप्यन्येभ्योऽपि स्तोतृभ्योऽन्नं गां धनं
चेन्द्रो ददाति तथापि प्रभूतघनत्वान्न-
वास्य पूर्वदानानि पालनानि च

कीयन्ते Skt.

९. भिषः M. १०. असुरपुराणां Skt.

११. युव M.

१२. कान्त० S. M. मेधावी Sy.
कविर्मेधावी Skt.

१३. अजायत जन्मन एव प्रभूतीवृश इत्यर्थः
Skt.

१४. इन्द्रियदः परमैश्वर्यदा वा Skt.

१५. सर्वस्य कर्मणो धारयिता यावद्वि-
किञ्चित् कर्मास्य वृष्टघायत्तं वृष्टि-
श्चेन्द्रायत्ता । अतो वृष्टिद्वारेण सर्वस्य
कर्मणो धारयितेन्द्रः Skt.

१६. स्ततः M. बहुविधे तत्तत्कर्मणि स्तुतः Sy.

१७. बलस्य M. S. १८. बला० M.S.
बल इति मेघनाम । त्वं मेघस्य गोमतः,
उदकवतः Skt.

बिलम् । “इन्द्रो बलस्य बिलमपौणोत् स य उत्तमः पशुरासीत्” इति ब्राह्मणम् । त्वामग्रे गच्छन्तम् । देवाः । अबिभिवांसस्त्वत्सन्निधानात् । पणिभिर्हिंस्यमानाः । तव जयार्थमागताः ।

तवाहं शूर रातिभिः प्रत्यायं सिन्धुमावदन् ।

उपातिष्ठन्त गिर्वणो विदुष्टे तस्य कारवः ॥६॥

तवाहम् । तवाहं शूर रातिभिः । त्वत्तः । अहम् । शूर ! । धनानि गृहीत्वा । प्रतिगतवानस्मि । कुतस्त्वयेमानि धनानि लब्धानीति गृह्यस्तव धनानां स्यन्दनम् । आभिमुख्येन वदन्निन्द्रादिमानि लब्धानीति । मामुपातिष्ठन्ताध्वगाः । गीर्भिवन्नीय ! । तव । तत् कर्म । प्राज्ञाः । जानन्ति । तेषामस्माकं वर्धयान्नानीति ।

१. बलम् P. M.

बिलम्—उदकनिर्गमनच्छिद्रम् Skt.

बिलम् उदकविनिर्गमनद्वारम् Skr.

२. ०पौणोत् S.

३. Omitted by S. P., या M.

४. ०वासः M.

The grammatically correct form is अबिभीवांसः ।

वृत्रशवासादभीताः Skt.

५. ०भिरहिंस्य० P.

वलेन हिंस्यमानाः Sy. तुज्यमा-

नासः—क्षिप्रनामैतत् । त्वरमाणाः Skt.

त्वरमाणाः । तुज त्वरणे Skr.

६. तजवार्थं (?) D. तजवार्थम् P.

इति is added after आगताः by S. त्वां प्राप्तवन्तः Sy.

वृत्रं जिघांसन्तं त्वां मरुतोऽभीताः क्षिप्रमन्वगच्छन् Skr.

७. रातिभिः—हेताद्वियं तृतीया । स्तो-
तृभ्यो यानि महान्ति दानानि तैर्हेतुभूतैः ।
तैरुत्साहित इत्यर्थः । अथवा प्रयोजनस्यात्र
हेतुत्वेन विवक्षा । तव सोमदानैर्हेतु-
भूतैस्तृभ्यं सोमं दातुमित्यर्थः Skt.

८. Omitted by P. and D.

९. निवब्धादीति M.

१०. प्रगृह्यः S. M.

११. स्यन्दितारम् । सोमयज्ञोत्तरसमाप्तौ यद्
गमनं तदपेक्षोऽत्र प्रत्यागमनव्यपदेशः Skt.
स्यन्दितारं...स्यन्दू आस्रवणे । हे इन्द्र त्वं
स्तोतृभ्यः प्रभूतं ददासि । तस्मादहं च स्तोमं
स्तुतीश्चावदन् त्वां प्रत्यागच्छामि स्म Skr.

१२. वदन्निन्द्रादिमानि S. वदन्नि-
मान्द्राभिमानि M.

१३. लब्धानीदिति S. लब्धाधीति M.

१४. ०ष्ठता० M. ऋत्विग्यजमानाः पुरा
धनलाभार्थं त्वामुपस्थितवन्तः Sy.

नच केवलोऽहमन्ये ऋत्विज ऋषयो
वा स्तुतिभिरुपातिष्ठन् Skr.

१५. स्तुतिसंभक्तः Skr.

१६. ते S.

१७. तस्य S. रतम् M.

१८. प्रज्ञाः D. कर्तार ऋत्विग्यजमानाः Sy.
कारवः स्तोतृनामैतत् । अन्येऽपि
स्तोतारः Sk.

१९. किञ्च विदुः ते तस्य त्वां तम् । अमि
डस् । अन्येऽपि स्तोतारस्तं त्वां विदुः ।
यस्त्वमेवमुक्तगुणः Skr.

२०. ०न्नानिति P.

मायाभिरिन्द्र मायिनं त्वं शुष्ममवातिरः ।

विदुष्टे तस्य मेधिरास्तेषां श्रवांस्युत्तिर ॥७॥

मायाभिरिन्द्र । मायाभिरेव । इन्द्र ! । त्वम् । मायाविनम् । शुष्मासुरम् ।
व्यनाशयः । तव । तत् कर्म । प्राज्ञाः । जानन्ति । तेषामस्माकम् । वर्धय । अन्नानि ।

इन्द्रमीशानमोजसामि स्तोमा अनूपत ।

सहस्रं यस्य रातय उत वा सन्ति भूयसीः ॥८॥

इन्द्रमीशानम् । इन्द्रम् । ईश्वरम् । बलेन सर्वस्य । अस्मदीयाः स्तोमाः । अभ्य-
स्तुवन् । सहस्रसंख्यायुक्तानि । यस्य दानानि । अपि । वा । विद्यन्ते । भूयांसीति ।

I. 12.

अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् । अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥१॥

अग्निं दूतम् । मेधातिथिः काण्वः । अग्निम् । दूतम् । वृणीमहे । होतारम् । सर्वधनिनम् ।
अस्य । यज्ञस्य । सुप्रज्ञम् ।

१. ०भिरिव M. मायाभिस्तत्प्रतिकूलैः कपट-
विशेषैः । यद्वा तद्वधोपायगोचरप्रज्ञाभिः Sy.
मायेति प्रज्ञानाम प्रज्ञाभिः Skt.
२. Omitted by P.
३. मायिनम् अतिसन्धानप्रज्ञायत्तम् Skt.
अतिसन्धानप्रज्ञायुक्तम् Sk.
४. शुष्मासुरं M.
५. अवतिरतिबंधकर्मा । हृतवान् Skt.
हृतवान् । अवतिरतिबंधे Skt.
६. मेधिरा यज्ञवन्तो यज्ञकारिणः . . . अस्म-
दीया ऋत्विजः पुत्रपौत्रादिका वा Skt.
यज्ञवन्तः . . . . . अस्मदीया ऋत्विजः
पुत्रादयो वा Skt.
७. जानतामनुष्ठातृणाम् Sy.
८. उत्तिर, तिरतिर्वृद्धयर्थः । ऊर्ध्वं वर्धय
उत्तरोत्तरवृद्ध्या वर्धयेत्यर्थः Skt.
९. Cf. Ng. 2. 7.
१०. जगतो नियामकम् Sy. सर्वस्य
प्रभवन्तम् Skt. ११. स्मदीया P.
१२. स्तोमाः स्तोतार ऋत्विजः Sy.
१३. सहस्रादपि बहुतरा वा । यः स्तो-

- तुभ्योऽसंख्यदाः Skr.
१४. Omitted by S.
१५. Ms. D. puts the figure ॥११॥
here to indicate the end of
the eleventh hymn. No such
number is given in P. and M.
१६. कण्वः P.
१७. सन्देशेन यः प्रेष्यते स दूत उच्यते . . . .
देवान् प्रति सन्देशे अनुगन्तारम् Skt.
सन्देशकारी दूतः । अग्निं देवान् प्रति
सन्देशेन अनुगन्तारम् Skr.
१८. प्रणीमहे D. अभ्यर्चयामहे Skt.
अर्चयामहे Skr.
१९. अग्निनाधिष्ठितो मर्त्यो होता हौत्रं कर्तुं
शक्नोति । एतदर्थं च देवानामाह्वातारं
वा Skr. २०. P. adds विश्ववेदसं
before सर्वधनिनम् । वेद इति
धननाम । सर्वधनं सर्वप्रज्ञं वा Skt.
विश्ववेदसं सर्वधनं सर्वप्रज्ञं वा Skr.
२१. शोभनकर्माणं शोभनप्रज्ञं वा Sy. अस्य
प्रकृतस्य यज्ञस्य सुकर्माणं सुप्रज्ञं वा Skt.

अग्निमग्निं हवीमभिः सदा हवन्त विश्वपतिम् । हव्यवाहं पुरुप्रियम् ॥२॥

अग्निमग्निम् । अग्निमेव । ह्वानं । सदा । आह्वयन्ति नराः । विश्वा पतिम् । हविषां बोधारम् । बहूनां प्रियम् ।

अग्ने देवाँ इहा वह जज्ञानो वृक्तवर्हिषे । असि होता न ईड्यः ॥३॥

अग्ने देवान् । अग्ने ! । देवान् । इह । आवह । जानन् । यजमानाय । असि हि ।
अस्माकम् । होता । स्तोतव्यः ।

ताँ उशतो वि बोधय यदग्ने यासि दृत्यम् । देवैरा संत्सि वर्हिषि ॥४॥

ताँ उशतः । तान् देवान् । कामयमानान् । त्वं विबोधय । यदा । त्वमग्ने ! गच्छसि ।
दृत्यम् । त्वमपि तैः सह । आसीद । वर्हिषि ।

घृताहवन दीदिवः प्रति ष्म रिपतो दह । अग्ने त्वं रक्षस्विनः ॥५॥

घृताहवन । घृतं यस्मिन्नाह्रयते प्रियतमं स घृताहवनः । दीप्यमान ! प्रतिदह ।
हिसकान् राक्षसान् । अग्ने । त्वम् । बलवतः ।

१. ०मेवा M. २. आह्वानकरणमन्त्रैः Sy.

३. नरं D. यष्टारः Sk.

४. प्रजानां होत्रादीनां पालकम् Sy.

५. देवा S. ६. यज्ञे Sk.

७. अरण्योरुत्पन्नः Sy. जनेर्जानातेर्वा रूप-
मेतत् । जायमानः जन्मान्तर एवेत्यर्थः ।

जानानः सामर्थ्यादस्मद्भक्तताम् Skt.

जायमानः अस्मद्भक्तिं जानन् वा Skr.

८. वृक्तमास्तीर्णं वर्हिष्येन यजमानेन तस्या-
र्थाय Skt. सद्य एव यजमानस्या-
र्थाय । . . . . आस्तीर्णं वर्हिष्येन स वृक्त-
वर्हिः Skr. ९. सि D. १०. अस्मदर्थं
देवानामाह्वता Sy. ११. स्तोतव्यं D.

१२. ता P. तं D. तां M.

१३. कामयमानः P. यज्ञगमनम् Sk.

१४. अमुष्य यजमानस्य यज्ञे गन्तव्यमिति

चेतय Skr.

१५. यथावत् M. यस्मात्कारणात् Sy.

येषां दूतकर्म प्रतिपद्यसे तान् विबोधय ।

इतः शसो वात्र यदिति लुकि यान् येषां

यत् Skr. १६. अस्मिन् यज्ञे Skr.

१७. ०वनं D. ०वनः M.

१८. घृतेनाह्रयमान ! Sy.

१९. वनं D. आहुतिलक्षणं घृतमाह्रयते
यस्मिन् स त्वं दीप्तिमन् Skr.

२०. ०मानः S. दिव्यमानः M.

२१. प्रतिद M. २२. रक्षोयुक्तान्-
सकान् शत्रून् Sy. मां हिसतः Skr.

२३. रक्षोयुक्तान् Sy. रक्षःशब्देनात्र
रक्षःसम्बन्धि क्रौर्यं लक्ष्यते । तद्वत्,
रक्षोभवान् अत्यन्तक्रूरानित्यर्थः Skt.

२४. Mādhava ignores स्म ।

अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा । हव्यवाद् जुह्वास्यः ॥६॥

अग्निनाग्निः । निर्मध्य^१नाग्निना । आहवनीयाग्निः । समिध्यते । कविः । गृहपतिः । युवा । हविषां बोढा । जुह्वयस्यास्यस्थानीया ।

कविमग्निमुप स्तुहि सत्यधर्माणमध्वरे । देवममीव चातनम् ॥७॥

कविमग्निम् । कविम् । अग्निम् । उपस्तुहि । सत्यधर्माणम् । यज्ञे । युस्थानम् । रक्षसां चातयितारम् ।

यस्त्वामग्ने हविष्पतिर्दत्तं देव सपर्यति । तस्य स्म प्राविता भव ॥८॥

यस्त्वामग्ने । यः । त्वाम् । अग्ने ! । यजमानः । दूतम् । देव ! । परिचरति । तस्य त्वम् । प्रकव्णेण रक्षकः । भव । स्मेति पूरणम् ।

यो अग्निं देववीतये हविष्मां आविवासति । तस्मै पावक मृळय ॥९॥

यो अग्निम् । यः । अग्निम् । यज्ञार्थम् । हविष्मान् । परिचरति । तस्मै । पावकः । मुखमुत्पादय ।

१. निर्मध्यनाग्निना S. मन्ध्यनाग्निना P.
निर्मध्यनाग्निना M.

२. हवनीयाः M. ३. मेधावी Sk.

४. यजमानस्य यज्ञगृहस्य वा स्वामी Skt.

५. युवा तरुणः । अग्निरुपशान्तोऽपीन्वनं प्राप्य पुनस्तरुणीभवति । तेनास्योपपन्नं सदा तरुणत्वम् Skt.

६. जुहु० P जुहु० D. M.

७. ०नीयाः D. M. ०स्यन्यन्ननीया P.
जुह्वास्यः... यथा हि मनुष्या आस्ये-
नान्नमदन्ति तद्वद् जुह्वा अग्निः Skt.

जुह्वर्मुखं जुह्वरास्यस्थानीया यस्य ।
यथा ना मुखेन अस्ति तद्वज्जुह्वा
अग्निः Skr. ८. कविमहि P.

९. हे अन्तरात्मन् मेधाविनं क्रान्तं वा Skr.

१०. सत्यकर्मणम् Skr. ११. यज्ञेषु P.

यज्ञे... स्थानं M. द्योतमानम् Sy.
दातारं दीप्तं वा Skr.

१२. दारयितारं P. चान्तर्हितारं D.

शत्रूणां रोगाणां वा घातकम् Sy.
हिसितृणां नाशयितारमित्यर्थः Skt.

१३. यचामग्ने P. १४. अस्मदादिः Sk.

१५. देवं D. दातः दीप्तं वा Sk.

१६. भवान् न भियुरणं P.

१७. यो अग्निम् omitted by P. M.

१८. देववीतये वीतिर्गत्यर्थः अशनार्थो वा ।
देवान् प्रति गमनाय देवानां वो हवि-
र्भक्षणाय Skt. १९. भविष्मान् P.
हविःसंपुक्तो यजमानः Skr.

२०. पावत P. शोधयितः Sk. २१. Cf.
N. II. 23. विवासतिः परिचर्यायाम् ।
'हविष्मां आविवासति' इत्याशास्तेर्वा ।

स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवाँ इहा वह । उप यज्ञं हविश्च नः ॥१०॥

स नः पावक । सः । अस्माकम् । पावक ! । दीप्त ! । अग्ने ! । देवान् । इहा । आवह ।
हविः । च । अस्माकं शृतम् । यज्ञम् । उपप्राप्तम् ।

स नः स्तवान् आ भर गायत्रेण नवीयसा । रयिं वीरवतीमिषम् ॥११॥

स नः स्तवानः । सः । अस्मभ्यम् । स्तूयमानः । गायत्रेण साम्ना । नवतरेण ।
रयिम् । वीरयुक्तम् । अन्नं च । आहर ।

अग्ने शुक्रेण शोचिषा विश्वाभिर्देवहृतिभिः । इमं स्तोमं जुषस्व नः ॥१२॥

अग्ने शुक्रेण । अग्ने ! । ज्वलता । तेजसा । सर्वश्च । देवाह्वानैर्युक्तस्त्वम् । इमम् ।
स्तोमम् । सेवस्व । नः ।

I.13.

सुसमिद्धो न आ वह देवाँ अग्ने हविष्मते । होतः पावक यचि च ॥१॥

सुसमिद्धो नः । आप्रीणामन्यादयो देवताः । समिदादीनां यज्ञाङ्गानामुक्तिमात्रमिति ।
सुसमिद्धस्त्वम् । अग्ने ! । अस्माकम् । अस्मै यजमानाय । देवान् । आवह । होतः ! । शोधयितः ! ।
तान् यज च ।

१. सनकः M.

२. नोस्माकं D. अस्मदर्थाय Skr.

३. देवान् नो यज्ञहविषोः समीपे इहानय Skr.

४. विश्वास्माकं P. हविर्वास्माकं D.

५. गूकं (?) D. गू (उर इ) तम् । P.

६. Omitted by P.

७. अस्माभिः Skr. ८. ०माना P. D.

८. स्तवनेन नवतरेण अन्यैरकृतपूर्वेण Skr.

१०. वीर्ययुक्तं D. पुत्रवन्तम् Skr.

११. त्वदीयश्वेतवर्णदीप्त्या Sy.

आत्मना शुक्लवर्णेन ज्वलतात्मना Skr.

१२. त्वत्कृतसर्वदेवताह्वानसाधनस्तोत्रैः Sy.

१३. ०क्त स्तुतिमिति P.

१४. तं श्रुत्वा सर्वान् देवान् आवयित्वा
आह्वय इत्यर्थः Skr. १५. न P. M.

१६. Ms. D. puts the figure ॥१२॥
here to indicate the end of
twelfth hymn. No such
number is given in P. and M.

१७. समिद्धो D. १८. आत्रणामन्यादयो P.

१९. Cf. Ng. १. २; N. ८. ४.

२०. इध्यतेऽसावितीध्मः समिन्धनसम्बद्धो-
ऽग्निरुच्यते । सुसमिद्धः सुष्ठु दीप्तः Skt.

२१. Omitted by S.

२२. होता D. M. २३. शोधयितः M.

२४. होत्रं कुर्वित्यर्थः Skr.

मधुमन्तं तनूनपाद्यज्ञं देवेषु नः कवे । अद्या कृणुहि वीतये ॥२॥

मधुमन्तम्^१ । आज्यवन्तम्^२ । तनूनपात्^३ ! । यज्ञं^४ हविः^५ । देवेषु^६ । अस्माकम्^७ । कवे^८ ! ।

अद्य^९ । कृणु^{१०} अशनाय ।

नराशंसमिह प्रियमस्मिन्यज्ञ उप ह्वये । मधुजिह्वं हविष्कृतम् ॥३॥

नराशंसम्^१ । नरैः^२ शंसनीयमग्निम्^३ । प्रियम्^४ । इह^५ । उपह्वये^६ । अस्मिन्^७ । यज्ञ इति ।

विशदवचनं मादयितृजिह्वम्^८ । हविषां^९ कर्तारम्^{१०} ।

अग्ने सुखतमे रथे देवाँ ईक्षित आ वह । असि होता मनुहिंतः ॥४॥

अग्ने सुखतमे । अग्ने ! । सुखतमे^१ । रथे^२ स्थापयित्वा^३ । देवान्^४ । स्तुतस्त्वम्^५ । आवह ।

असि^६ त्वम्^७ । होता । मनुष्यैः^८ पुरो निहितः^९ ।

१. मधुमन्तः D. २. आज्यवन्तः D.
रसवन्तम् Sy.

मधुस्वादमृष्टंहविर्भिस्तद्वन्तम् Skt.

३. आपोऽत्र तन्व उच्यन्ते अन्तरिक्षे तत-
त्वात् । तासां नपात् पौत्रः.....
अग्निः । कथम् ? अद्भ्य ओषधिवन-
स्पतयो जायन्ते ओषधिवनस्पतिभ्य एष
जायत इति Skt.

४. नो यज्ञं देवसमीपं नय Skr.

५. मेधाविन् Skr. ६. कुरु नय Skr.

७. कामाय भक्षणाय वा । यज्ञं देवाः
कथं कामयेरन् हवींषि वा भक्षयेयु-
रित्यर्थः Skr.

८. एतन्नामकमग्निम् Sy.

९. प्रयमिहोपस्यनयमित् P.

१०. नृलोके Sk.

११. मदयि० P. मधुरभाषिजिह्वोपेतं
माधुर्यरसास्वादकजिह्वोपेतं वा Sy.

मधुस्वादेषु हविष्यु जिह्वा यस्य स
मधुजिह्वः । नित्यमृष्टानां हविषां भक्ष-
यितेत्यर्थः । अथवा जिह्वेति वाङ्मात्रम् ।
मध्वी जिह्वा यस्य स मधुजिह्वः ।
होतृत्वाद्.... देवतानां स्तावकत्वा-
दस्ति मधुवाक्त्वम् । सुभगवचनमित्यर्थः
Skt.

१२. तृतीयायै सप्तम्येषा..... सुख-
तमेन रथेन Skt.

१३. ०यित्वा P. १४. सि P.

१५. मनुष्यो D. P. मनुना मन्त्रेण
मनुष्येण वा यज्ञमानादिरूपेण
स्थापितः Sy.

मनुना प्रजापतिना निहितः स्थापितः ।

मनुष्यपर्यायो वा मनुशब्दः ।

मनुष्येषु निहितः उपकारक इत्यर्थः
Skt.

१६. पुनरानिहिका P. पुनरानिहिता D.

स्तृणीत बहिरानुषघृतपृष्ठं मनीषिणः । यत्रामृतस्य चक्षुषम् ॥५॥

स्तृणीत बहिः । स्तृणीत । बहिः । अनुषक्तम् । उपरिस्थितघृतम् । प्राज्ञाः ! । यत्र ।
अमृतं हविः । दृश्यते बहिषि ।

वि श्रयन्तामृतावृधो द्वारो देवीरसश्चतः । अद्या नूनं च यष्टवे ॥६॥

वि श्रयन्ताम् । यज्ञगृहद्वारः । विवृता भवन्तु । यज्ञस्य वर्धयिष्यः । असक्ताः । अद्य च ।
पदः । च । यागाय । नूनमित्यनेकार्थम् ।

नक्तोपासां सुपेशसास्मिन्यज्ञ उप ह्वये । इदं नो बहिरासदे ॥७॥

नक्तोपासां । अहोरात्रे । सुरूपा । अस्मिन् । यज्ञे । उपह्वये । तयोरासनाय । इदम् ।
अस्माकम् । बहिः स्तीर्णम् ।

१. स्त्रिणीत D.

२. भूते काले व्यत्ययेनायं लोट् । स्तृतवन्तः
स्य Skt. ३. बर्हीः D.

४. अनुक्तं M. आनुष P. आनुषगिति
नामानुपूर्वस्य । आनुपूर्व्येण Skt.

५. घृतं P. उपरिस्थितं घृतं D. घृतं
पृष्ठे यस्य स घृतपृष्ठः । बहिषो
ह्युपरि हविर्लक्षणं घृतं साद्यते । अद्यवा
घृतमित्युदकनाम । तेन स्पृष्टं घृतपृष्ठं
प्रोक्षणीभिः प्रोक्षितमित्यर्थः Skt.

६. प्राज्ञ P. मेधाविनोऽर्ध्वयवः Skt.

७. मृता P. अमृतं M.

अमृतसमानस्य घृतस्य दर्शनं भवति Sy.

अमृतस्य अमृतसदृशस्यात्यन्तमृष्टस्य
हविषश्च क्षणं दर्शनं . . . . यत्र सावितं
हविर्दृश्यत इत्यर्थः । अग्निर्वा अमरज-
धर्मत्वादमृतस्तस्य यत्र दर्शनम् Skt.

८. विश्रयन्तात् D.

९. ०द्वारोपि D. ज्वाला वाग्नेः । ता हि
तस्य द्वारभूताः Skt.

१०. विशेषेण सेवन्तां वा Sy.

११. ०यित्र्ये अन्यासक्ताः अद्य च M.

०यित्र्ये न्यासभाद्या P.

०यित्र्येस्यास. . . . . च D.

सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयिष्यः Sy.

सश्चतिः सङ्गार्थः । असज्यमानाः Skt.

नूनं चार्थे । समुच्चयद्वित्वाद् अद्य इत्यस्य

सहचारित्वाच्च पुराशब्दः अध्याहार्यः ।

इदानीं च पूर्वस्मिंश्च काले यष्टुम् Skt.

१२. असश्चन्त्य उद्घाटनेन प्रवेष्टुपुरुषसङ्ग-
रहिताः । यद्वा द्वाराभिमानिन्य एतत्सं-
ज्ञिका अग्निविशेषमूर्तयः Sy.

१३. योगाय M. १४. नक्तो सा P.
नक्ता इति रात्रिनाम । उवा अपररात्रिकं
ज्योतिः । नक्ता चोवाश्च Skt.

१५. नक्तशब्द उषःशब्दश्च लोके कालविशेष-
वाचिनौ । इह तु तत्कालाभिमानिवह्नि-
मूर्तिद्वये प्रयुज्येते । नक्तोपोनामिके
बह्निमूर्ती Sy.

१६. तयोरासनायेतयोरासनाय D. इदं
दर्भमासत्तुं प्राप्तमित्यर्थः Sy.

१७. अस्त्वस्माकम् P.

१८. षष्ठ्यर्थे द्वितीया. . . बहिषः . . . आसद-
नाय । अत्र बहिष्युपवेष्टुमित्यर्थः Skt.

ता सुजिह्वा उप ह्वये होतारो दैव्या कवी । यज्ञं नो यजतामिमम् ॥८॥

ता सुजिह्वा^१ । अयञ्चाग्निरसौ च मध्यमस्तौ । शोभनवाचौ । उपह्वये । दैव्या^२ ।
होतारी । कवी । यज्ञम् । नः । यजताम् । इमम् ।

इला सरस्वती महती तिष्ठो देवीर्मयोभुवः । बर्हिः सीदन्त्वस्त्रियः ॥९॥

इला । सरस्वती । महती च भारतीति । तिष्ठः । देव्यः । सुत्रस्य भावयित्र्यः ।
बर्हिः सीदन्तु । अक्षयाः ।

इह त्वष्टारमग्रियं विश्वरूपमुप ह्वये । अस्माकमस्तु केवलः ॥१०॥

इह त्वष्टारम् । इह । त्वष्टारम्^{१०} । मुख्यम्^{१०} । येन विश्वानि^{११} रूपाणि^{१२} क्रियन्ते^{१३} तम् ।
उपह्वये । सोऽस्माकम् । अस्तु । केवलः^{१४} । “यावच्छो वै रेतसः सिकतस्य त्वष्टा रूपाणि^{१५}
विकरोति तावच्छो वै तत् प्रजायते” इति ब्राह्मणम् ।

अव सृजा वनस्पते देव देवेभ्यो हविः । प्र दातुरस्तु चेतनम् ॥११॥

अव सृज । अवसृज । वनस्पते ! प्रयच्छ । देव ! । देवेभ्यः । हविः । प्रकर्षेण । अस्तु ।
दातुर्यजमानस्य । प्रज्ञापनं देवेषु त्वया निवेदितस्य ।

१. ०ह्वा S. M.

२. ०ञ्चङ्गिरसौ M.

तच्छब्दोऽत्र सर्वनामत्वात्प्रसिद्धार्थवाची ।
तौ याज्ञिकानां प्रसिद्धौ द्वावग्नी Sy.

३. शोभनजिह्वोपेतौ, प्रियवचनौ शोभन-
ज्वालो वेत्यर्थः Sy. यौ सर्वमनुष्यै-
र्नित्यमाहूयेते तौ सुजिह्वौ. .... सुवाचौ
शोभनजिह्वाख्यावयवौ वा Skt.

४. देव्यौ M. D.

५. S. adds इला सरस्वती before
इला. It should be there as
a *pratika*.

६. इति omitted by S.

७. बर्हिः M.

८. शोषेण क्षयेण वा रहिताः Sy.

९. त्वष्टार M. त्वष्टा नाम देवानां
तक्षा । अग्निर्वा Skt.

१०. मुख्य M. प्रधानभूतम् Sk.

११. बहुविधरूपोपेतम् Sy.

१२. विक्रियन्ते S. बहुरूपम् । अतिशयमहा-
भाग्ययोगावस्ति देवानां बहुरूपत्वम् ।
Skt.

१३. केवलं D. स्तुत्यो यष्टव्यश्च Sk.

१४. यावच्छोचं S. M. D. यावच्छोचे P.

१५. रेतः D.

१६. तावच्छा D.

१७. चेतत् S. D. चेत P.

१८. ०सृजा P.

१९. वनान्युदकानि वृक्षा वा तेषां पाता
वनस्पतिरग्निः Sk.

२०. यच्छ S. अवपूर्वः सृजतिर्दाने Sk.

२१. ०पन P.

परलोकाविषयं विज्ञानं त्वत्प्रसादात् Sy.

२२. निवेदित्यस्व M.

स्वाहा यज्ञं कृणोतनेन्द्राय यज्वनो गृहे । तत्र देवाँ उप ह्वये ॥१२॥

स्वाहा यज्ञम् । स्वाहा^१ । कृणुत^२ । हविः^३ । इन्द्राय । यजमानस्य । गृहे । तत्राहम् ।
देवान् । उपह्वये^४ इन्द्रपुरोगमानिति ।

I.14.

ऐभिरग्ने दुवो गिरो विश्वेभिः सोमपीतये । देवेभिर्याहि यक्षि च ॥१॥

ऐभिरग्ने । आयाहि । एभिः । सर्वैः । देवैः । अस्माकं परिचर्याम् । स्तुतीश्च ।
सोमपानाय । यज । च तान् देवान् ।

आ त्वा कण्वा अहूषत गृणन्ति विप्र ते धियः । देवेभिरग्न आ गहि ॥२॥

आ त्वा कण्वाः । आहूतवन्तः । त्वाम् । कण्वाः^{१०} । उच्चारयन्ति च^{११} । मेधाविन् । तव ।
कर्माणि । देवैः । अग्ने ! । आगच्छ ।

इन्द्रवायू बृहस्पतिं मित्राग्निं पूषणं भगम् । आदित्यान्मारुतं गणम् ॥३॥

इन्द्रवायू । एतान् देवान् अग्न आह । अपिवा कण्वा एतान्प्याहूषतेति । मित्रेति
मित्रावरुणयोर्ग्रहणम् । अपिवा मित्रस्यैवेति ।

१. स्वाहाकारसम्बन्धादुत्तमप्रयाजदेवताः
स्वाहाकृतय उच्यन्ते । याश्च यत्र यक्ष्यन्ते
तास्तत्रोक्तप्रयाजस्य देवताः । स्वाहा-
शब्दो होमप्रदाने वर्तते । सुहृतशब्दपर्यायो
वा Skt. २. स्वाहाशब्दो हवि-
ष्प्रदानवाची सन् एतन्नामकमग्निविशेषं
लक्षयति । तदग्निस्तपादितं यज्ञम् Sy.
यज्ञमिति सप्तम्यर्थे द्वितीया । यक्ष्यमा-
णाभ्यो देवताभ्यो हविःप्रदानं सुहृतं वा
हविरुत्तमप्रयाजाख्ये यज्ञे Skt.
३. यज्ञगृहे Skt.
४. Ms. D. puts the figure ॥१३॥
here to indicate the end of
thirteenth hymn. No such
number is given in P. and M.
५. एभिः M. ६. परिचास्मां P.
७. सोमपानोपेतयागार्थम् Sy.
८. Mādhava ignores अग्ने ।
९. आह्वयन्ति Sk.
१०. कण्व इति मेधाविनाम । मेधाविन

- ऋत्विजः । अथवा कण्वा इति मेधातिथि-
रात्मानं प्रति सम्बन्धेनाह । एतस्मिन्नेव
चात्मनीवं बहुवचनं पुत्रपौत्रापेक्षया वा
मत्प्रभृतयः कण्वपुत्रा इत्यर्थः Skt.
११. Omitted by M.
१२. मेधाविनः M. १३. प्रज्ञा वा Skr.
१४. इन्द्रवायू । आचि रूपम् । मित्रा इति
आचूत्वात् वरुणश्च गृह्यते । मित्रावरुणौ
इत्यर्थः । अनया ऋचा उक्तान् देवान्
सोमपानार्थमाह्वयामि स्तोमि वा Skr.
१५. द्वितीयानिर्वेशादत्र सोमपानार्थमाह्व-
यामि स्तोमि चेति वाक्यशेषः । इन्द्रवायू
सोमपानार्थायाह्वयामि स्तोमि वा...
अथवा तृतीयार्थेऽत्र द्वितीया...देवेभि-
रग्न आगहि इन्द्रवाय्वाद्यैरिति Skt.
१६. इन्द्र D. इन्द्राविदेवान् वायूनां
सम्बन्धिनं गणञ्च हे अग्ने यक्षि इति
पदद्वयमनुवर्तते Sy.
१७. ०प्याभूषतेति P. हूषतेति is missing
in M.

प्र वो भ्रियन्त इन्द्रवो मत्सरा मादयिष्णवः । द्रप्सा मध्वश्चमूषदः ॥४॥

प्र वः^१ । हविर्धानाद् युष्मभ्यम् । प्रभ्रियन्ते^२ इन्द्रादिभ्यः । इन्द्रव इन्द्रुरिन्धतेर्दीप्तिकर्मण-
इत्युक्तम् । मत्सराः सोमा भवन्ति मन्दतेस्तृप्तिकर्मणस्तेषां विशेषणं मादयिष्णव इति ।
द्रप्साः । मधुनः^३ । चमससादिन इत्यौपमिकमिति ।

ईळते त्वामवस्यवः कण्वासो वृक्तवर्हिषः । हविष्मन्तो अरुंक्तः ॥५॥

ईळते । स्तुवन्ति । त्वामग्ने ! । पालनमिच्छन्तः^{१०} । कण्वाः । स्तीर्णवर्हिषः^{११} । हविष्मन्तः^{१२} ।
पर्याप्तकारिणः^{१३} ।

घृतपृष्ठा मनोयुजो ये त्वा वहन्ति वह्नयः । आ देवान्सोमपीतये ॥६॥

घृतपृष्ठाः^{१४} । अग्नेः पानायाश्चपृष्ठे^{१५} घृतमास्ते । मनसा युज्यमानाः^{१६} । ये । त्वाम् ।
वहन्ति । अश्वास्तैः^{१७} । आवह । देवान् । सोमपानाय^{१८} ।

१. व M. २. हविर्धानाः S.
हविर्धान M. हविर्धानाद् D.
३. युष्मभ्यं प्रभ्रियन्ते is missing
in M. प्रेत्येष समित्येतस्य^१ स्थाने ।
संभ्रियन्ते उपकल्पन्त इत्यर्थः । अथवा
प्रशब्दः स्वार्थ एव । भ्रियन्त इति
हरतेर्भत्वं .... प्राप्यन्त इत्यर्थः । Skt.
४. Cf. N. 10. 41. इन्द्रुरिन्धेः । उनत्तेर्वा ।
सोमाः Sy.
५. उत्साराः P. उय्साराः D.
६. Cf. सत्सराः सोमः । मन्दतेस्तृप्तिकर्मणः ।
N. 2. ५. तृप्तिकराः ..... मदी^२
हर्षग्लेपनयोः । हर्षयितारः Skt.
७. रसोऽत्र^३ द्रप्सा उच्यते । रसरूपाः ।
..... रसवन्त इत्यर्थः । अथवा यन्नवं
नातिकठिनं तद् द्रप्स उच्यते । नात्य-
च्छा बहुला इत्यर्थः Skt.
८. मधुराः Sy. मधुस्वादा^४ मृष्टाः Skt.

९. चमसादिपात्रेष्ववस्थिताः Sy.
चर्म चमूरुच्यते^५ तत्सादिनः Skt.
१०. अवन^६मात्मनः, तर्पणं वा Sk.
११. मेधाविन ऋत्विजः कण्वपुत्रा वा Sk.
१२. तीर्णं M. आस्तरणार्थं छिन्नवर्भाः Sy.
१३. अलंकर्तारः Sy.
१४. घृ क्षरणदीप्तयोः । घृतं दीप्तं पृष्ठं
येषां ते घृतपृष्ठाः । बलवतो ह्यश्वस्य
दीप्तिमत् पृष्ठं भवति Skt.
१५. ०याश्च M. पुष्टाङ्गत्वेन दीप्तपृष्ठाः
Sy. १६. नसा P.
मनःसंकल्पमात्रेण रवे युज्यमानाः Sy.
मनसा ध्यातमात्रा ये स्वयमेव युज्यन्ते
ते मनोयुजः Skt. १७. यज्यं P.
M. adds त्वां after युज्यमानाः ।
१८. आश्वा P. वोढारः Sy.
वह्निरित्यश्वनाम Skt.
१९. सोमपानहेतुयागार्थम् Sy.

१. प्रः समि । स्वार्थं चेत् प्रह्रियन्ते आहवनीयं प्रति प्राप्यन्ते Skt.
२. मदी तुप्तौ हर्षग्लेपनयोश्च । तृप्तिकरा हर्षयितारः Skt.
३. द्रप्सा रसरूपा रसवन्तो वा । यद् द्रवं नातिकठिनं तादृशा वा Skt.
४. स्वादाः Skt.
५. अधिषवणचर्मणि सादिनः Skt.
६. सोमेनात्मपालनतर्पणकामाः । अग्नेर्वा Skt.

तान्यजत्राँ ऋतावृधोऽग्ने पत्नीवतस्कृधि । मध्वः सुजिह्व पायय ॥७॥

तान्यजत्रान्^१ । तान् । यष्टव्यान् । यज्ञस्य^२ वर्धयितुं^३ । अग्ने ! पत्नीवतश्च । कुरु
कृत्वा च । सोमम् । सुज्वाल ! पायय ।

ये यजत्रा य ईड्यास्ते ते पिवन्तु जिह्वया । मधोरग्रे वषट्कृति ॥८॥

ये यजत्राः । ये । यष्टव्याः । ये च । ईड्याः । “मनुष्या वा ईडेन्याः पितरो नमस्या
देवा यज्ञियाः” इति ब्राह्मणम् । ते । तव । जिह्वया । सोमस्य । वषट्कृतं हुतम् । पिवन्तु ।

आकीं सूर्यस्य रोचनाद्विश्वान्देवाँ उपवृधः । विप्रो होतेह वंचति ॥९॥

आकीं सूर्यस्य । दिवः । आवहृत्वग्निः । सर्वान् । देवान् । प्रातःप्रवृद्धान् । मेधावी । अत्र ।

विश्वेभिः सोम्यं मध्वग्र इन्द्रेण वायुना । पित्रा मित्रस्य धामभिः ॥१०॥

विश्वेभिः सोम्यम् । अग्ने ! । विश्वेदेवैः सह । सोममयम् । मधु । पित्र । इन्द्रवायुभ्याम् ।
मित्रस्य च । सर्वेस्तेजोभिः । देवानां बहूनि नामानि भवन्ति यैस्तत्र सन्निधानं कुर्वन्तीति वक्ष्यामः ।

१. यजत्राँ S.
२. सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धकान् Sy.
यज्ञस्योदकस्य सत्यस्य वा Sk.
३. उत्तरग्ने D. P.
४. पत्नी० P. एषां पत्नीरपि आवहृ Skr.
५. स्वावं सोमम् Sk.
६. शोभनजिह्वोपेत ! Sy. सुजिह्व !
मुवाक ! शोभनजिह्वाख्यावयवो वा Sk.
७. येतिचेड्याः M. येचेस्थाः P.
८. डेन्याः S. Reading doubtful.
ईड्याः suggested Ed.
९. पितर P.
१०. वाङ्मनाम वा जिह्वाशब्दः । हेतो च
तृतीया । तव वाचा हेतुना त्वयोच्यमाना
इत्यर्थः Sk.
११. सोमस्यैकदेशं स्वांशलक्षणं मधु वा
सोमं वा Sk.
१२. वषट्कृतं P. वषट्कारकाले वषट्कार-
युक्ते यागे वा Sy.
१३. अग्निमुखा हि देवाः । तेजनेरेव जिह्वया
पिबन्ति न स्वया Sk.

१४. Mādhava ignores अग्ने ।
१५. आकी M. P. आकीमिति निपात
आङ्घ्र्यं वक्षतीत्येतेनाख्यातेन सम्बन्ध-
यितव्यः Sk.
१६. सूर्या M. सूर्य D.
१७. आदित्यमण्डलाद् वा Sk.
१८. अव० M. आवहृत्वग्निः P. आवहृ
अग्निः D.
१९. उवःकाले यागगमनार्थं ये बुध्यन्ते त
उपवृधस्तान् Sk.
२०. विप्रो मेधावी होता वा Sk.
२१. Mādhava ignores होता ।
२२. विश्वेभि M. २३. सोमसम्बन्धि Sy.
२४. मधुरं भागम् Sy.
रसोऽत्र द्रवत्वसामान्यान्मृष्टत्वसामा-
न्याच्च मधुच्यते Sk.
२५. इन्द्रवायुमित्रैः Sk.
२६. धामशब्दस्तेजोवचनो वा । अथवा
धामानि त्रीणि भवन्ति स्थानानि नामानि
जन्मानिति Skt.
२७. धामानि S. M.

त्वं होता मनुर्हितोऽग्ने यज्ञेषु सीदसि । सेमं नो अध्वरं यज ॥११॥

त्वं होता । त्वम् । होता । मनुष्यैर्निहितः । अग्ने ! । यज्ञेषु । सीदसि । स त्वम् ।
अस्माकम् । इमम् । यज्ञम् । यज ।

युक्त्वा हरुषी रथे हरितो देव रोहितः । तामिर्देवाँ इहा बह ॥१२॥

युक्त्वा हि । योजय^३ । आरोचमानाः । रोहितवर्णाः । अश्वाः । स्वरथे योजयित्वा च ।
ताभिः । इह । देवान् । आवह । आग्नेयं सूक्तमन्ये निपातभाज इतीति वैश्वदेवं भवति ।

I.15.

इन्द्र सोमं पिबं ऋतुना त्वा विशन्तिवन्दवः । मत्सरासस्तदोक्तसः ॥१॥

इन्द्र सोमम् । ऋतुव्यं सूक्तम्^{१०} । इन्द्र ! त्वम् । ऋतुना सह^{११} । पिब । सोमम् ।
आख्यातानुदात्तत्वे कारणमुक्तम् । आविशन्तु । त्वाम् । दीप्ताः । सोमाः । तदेकनिलयास्त-
स्मिन्नेवेन्द्रे तिष्ठन्तः ।

१. होत्रादिरूपेण मनुष्येण सम्पादितः Sy.

मनुना प्रजापतिना निहितः । मनुष्येषु वा
निहितः । मनुष्येभ्यो वा निहितः Skt.

२. येषु P. ३. योजय P.

४. रोचमानाः S. गतिमतीः Sy.
अरुषीः । हरितः । रोहितः are in
the acc., being an object of
युक्त्वा but V. M. paraphrases
them by the Nom.

इहा दीप्ता इह च । तयोरेकतरस्य आङ्-
पूर्वस्य अरुषीः अग्नेर्वडवा रोहिन्नाम्यः ।
बलदीप्ता गन्त्रीर्वा । अरुषति रमयतीति ।
स्वरथे योजय हरितवर्णाः Skt.

५. रोहिच्छब्दाभिधेयास्त्वदीया वडवाः Sy.

६. Cf. Ng. I. 15. हरित आदित्यस्य ।
हर्तुं रथारूढान् पुरुषान् नेतुं समर्थाः Sy.

७. इति S. ८. Cf. BD. 3. 33.
आग्नेयं सूक्तमेभिर्यद् वैश्वदेवमिहोच्यते ।

तद्विश्वलिङ्गं गायत्रं वैश्वदेवेषु शस्यते ॥

६. Ms. D. puts the figure ॥१४॥
here to indicate the end of the
fourteenth hymn. No such
number is given in P. and M.

१०. Cf. BD. 3. 34. इन्द्र सोमं पिबेतीदं
यद् द्वावशकमार्तवम् । तस्मिन् सहर्तुना
सप्त प्रत्यूचं स्तौति देवताः ॥

ऋतुदेवता.... वक्ष्यमाणा ऋतुसहिता
देवताः देवता न केवलाः । तत्राद्या
तावदेन्द्री Skt.

११. यना M. १२. सहसे M.

१३. See P. 10. L. 3-6.

१४. अवि० P. त्वद्वदरं प्रविशन्तिवत्यर्थः Skt.

१५. मत्सरासस्तृप्तिकराः Sy., Skt.

१६. माः P. १७. तदोक्तसस्तन्निवासाः सर्वदा
त्वद्वदरस्यायिन इत्यर्थः Sy., Skt.

१८. ०न्द्र ! S.

मरुतः पिबत ऋतुना पोत्राद्यज्ञं पुनीतन । यूयं हि घ्रा सुदानवः ॥२॥

मरुतः पिबत । मरुतः ! । पिबत । ऋतुना सह । पोतुः प्रदीयमानं सोमम् । यज्ञञ्च । शोधयत । यूयम् । हि । भवय । सुदानाः ।

अभि यज्ञं गृणीहि नो ग्रावो नेष्टः पिब ऋतुना । त्वं हि रत्नधा असि ॥३॥

अभि यज्ञम् । कुर्वित्यनुज्ञाभिगरणम् अनुमन्यस्व । अस्माकम् । यज्ञम् । देवपत्नी-
वन् ! । नेष्टः ! । पिब च सोमम् । ऋतुना । त्वम् । असि । रत्नानां दाता । त्वष्टा
नेष्टोक्त इति ।

अग्ने देवां इहा वह सादया योनिषु त्रिषु । परि भूष पिब ऋतुना ॥४॥

अग्ने देवान् । अग्ने ! देवान् । इह । आवह । सादय च । सवनाख्येषु त्रिषु । स्थानेषु ।
अलङ्कुरु च यज्ञम् । पिब च सोमम् । ऋतुना ।

१. मरुतः पिबत omitted by P. and M.

२. चोतुः M. वोतुः P.
पोतुनामकस्य ऋत्विजः पात्रात् Sy.
स्वभूतात् पात्रात् Skt.

३. Omitted by S.

४. पुनीतन..... व्यपगतदोषं कुरुते-
त्यर्थः Skt.

५. शोभनदातारो मरुतः Sy.
सुदानुशब्दो दानवचनो दातृवचनो
वा । . . . . शोभनदानाः शोभना वा
दातारः । . . . . सोमस्य पातारो
यज्ञस्य पवितार इति वाक्यशेषः ।
यस्माद् यूयं सोमस्य पातारो यज्ञस्य
पवितारः स्य हे सुदानवः ! तस्मात्
पिबत सोमं यज्ञं च पुनीतनेति Skt.

६. तृतीया ऋक् त्वष्टृदेवता Skt.

७. ०भिगिरणम् S.

८. अभितो देवानां समीपे स्तुहि Sy.
अहो शोभन इत्येवमभिष्टुहि Skt.

९. अथवा डां अम् । यज्ञे अस्माकं होतृ-
कर्तृत्वेन अभिष्टुहि इति स्तुवतोऽ
स्मान् यज्ञे प्रयुङ्क्ष्व Skt.

१०. देव ! पत्नीवन् ! S.

ग्नाशब्दः स्त्रीवाची.....ग्ना अस्य
सन्तीति ग्नावान्....पत्नीयुक्तः Sy.
ग्ना इति स्त्रीनाम । पत्नीभिः स्त्री-
भिस्तद्वन् Skt.

११. नेष्टं D. १२. ष्टोत P.

नेष्टशब्दोऽत्र त्वष्टारं देवमाह । कस्मिं-
श्चिद् देवसत्रे नेष्टृत्वेन त्वष्टृवृत्त-
त्वात् Sy.

देवसत्रे किल त्वष्टा नेष्टासीत् Skt.

१३. Mādhava ignores हि

१४. देवां S.

१५. दातृन् दीप्तान् वा Skt.

१६. परिपूर्वो भवतिः परिग्रहे । यथा यागार्थं
परिग्रहीतव्यं तथा परिगृहाण यजेत्यर्थः ।
अथवा.....परिभूष स्वमण्डलदेवान्
Skt.

ब्राह्मणादिन्द्र राघसः पिवा सोममृत्तुर्नु । तवेद्धि सख्यमस्तृतम् ॥५॥

ब्राह्मणादिन्द्र । ब्राह्मणाच्छंसिनः । सोमम् । इन्द्र ! । पिब । सह । ऋतुभिः । तव ।
हि । सख्यम् । ऋतुभिर्न विच्छिद्यते ।

युवं दक्षं धृतव्रत मित्रावरुण दूळभम् । ऋतुना यज्ञमाशये ॥६॥

युवं दक्षम् । युवाम् । प्रवृद्धम् । धृतकर्माणी । मित्रावरुणौ । शत्रुभिर्हिंसितुमशक्यम् ।
यज्ञम् । ऋतुना सह । आनशाये ।

द्रविणोदा द्रविणसो प्रावहस्तासो अध्वरे । यज्ञेषु देवमीळते ॥७॥

द्रविणोदाः । द्रविणोदाः । द्रविणसो धनस्य दाता भवति तम् । प्रावहस्तासः ।
यज्ञेषु । देवम् । स्तुवन्ति । यज्ञेष्वध्वर इत्यर्ध्वं भेदात् सङ्गतिः । यास्काचार्यस्त्वाह—

१. ब्रह्मशब्देनात्र ब्रह्मवर्गे द्वितीयो ब्राह्मणाच्छंसी कथ्यते..... ब्राह्मणाच्छंसि-संबद्धात् Sy. २. स्तो म् P.
३. इन्द्र M. ४. धनभूतात्पात्रात् Sy. राघसो धनात् पात्राख्यात् पिब Skt.
५. ऋतुदेवाननुसृत्य Sy. ऋतूनां पदवाद् ऋतुभिः पीत इत्यर्थः Skt. ६. यस्मात् तव सख्यमस्तृतमहिंसितम् । न कश्चिद् हिंसितुं शक्नोति । स्थिरसख्योऽसि Sk.
७. Mādhava ignores राघसः and इत् । ८. षष्ठ्यर्थे प्रथमा । युवयोः Sk.
९. दक्षं बलम् Sk. १०. स्वीकृतकर्माणी Sy. व्रतमिति कर्मनाम । धृतानि सर्वकर्माणि स्वकर्माणि वा याभ्यां तौ धृतव्रतौ सर्वकर्माणां हेतुभूतौ स्वकर्माणां वा नित्यमनुप्रदातारौ Sk.
११. शत्रुभिर्हिंसितुं P. शत्रुभिर्हिंसितम्यशक्यं M. दूळभं दुर्बलं शत्रुभिर्दुर्बलं विनाशयितुमशक्यम् Sy. दूळभम् । दक्षोतेर्वधकर्मण एतद्रूपम् । दुर्हणम् । युवयोर्बलं न कश्चिदपि जेतुं शक्नोति Sk. १२. आशये व्याप्नुयः..... अशू व्याप्नोति Sy. व्याप्नुतः Sk.
१३. द्रविणोदाः कस्मात् । धनं द्रविणमुच्यते । यदेनमभिद्रवन्ति । बलं वा द्रविणम् । यदेनेनाभिद्रवन्ति । तस्य दाता द्रवि-

- णोदाः... द्रविणोदा यस्त्वम् । द्रविणस इति द्रविणसादिन इति वा । द्रविणसानिन इति वा । द्रविणसस्तस्मात्पिबत्विति वा । यज्ञेषु देवमीळते । याचन्ति स्तुवन्ति वर्धयन्ति पूजयन्तीति वा । तत्को द्रविणोदाः? इन्द्र इति कौष्टुकिः । स बलधनयोर्दातृ-तमः । तस्य च सर्वा बलकृतिः । N.8.2.
१४. Omitted by D. M. धनप्रदं... यद्वा धनप्रदोऽग्निः सोमं पिबत्विति शेषः Sy. द्वितीयायं प्रथमा । द्रविणोदसम् Sk. १५. धनाधिनः Sy.
  १६. Omitted by P. D.
  १७. अभिषवसाधनपाषाणधारिणः Sy. गृहीताभिषवप्रावाण ऋत्विजः Sk.
  १८. अध्वरेऽग्निष्टोमे प्रकृतिरूपे यज्ञेषु विकृतिरूपेष्वध्यादिषु च Sy. अध्वरशब्दोऽत्र ध्वरतेहिंसाकर्मणः क्रिया-शब्दो न यज्ञनाम । व्यत्ययेन चैकवचनम् । साद्गुण्याद् रक्षआदिभिर्हिंसितेषु यज्ञेषु । अथवा अध्वरशब्दः समस्तज्योतिष्टो-मादिवचनः । यज्ञशब्दस्तदवयवभूताभ्या-सविशेषवचनः । ज्योतिष्टोमादावध्वरे योऽभ्यासविशेषाख्या यज्ञाः Sk.
  १९. S. adds अनयोः between इति and अर्ध्वं २०. भेदात् P.
  २१. यास्कस्त्वाह S. M.

“द्रविणोदा यस्त्वम् । द्रविणसादिन इति वा द्रविणसस्तस्मात् पिबत्विति वा । यज्ञेषु देव-
मीळते याचन्ति स्तुवन्ति वर्धयन्ति पूजयन्ति वेति ।”

द्रविणोदा ददातु नो वसूनि यानि शृण्विरे । देवेषु ता वनामहे ॥८॥

द्रविणोदाः । द्रविणोदाः । ददातु । अस्मभ्यम् । वसूनि धनानि गवादीनि । यानि ।
विश्रुतानि । तानि वयम् । देवेषु स्थितानि द्रविणोदसम् । याचामहे । स तत आदाय नो ददातु ।

द्रविणोदाः पिपीपति जुहोत प्र च तिष्ठत । नेष्ट्रादुतुमिरिष्यत ॥९॥

द्रविणोदाः । द्रविणोदाः । सोमं पातुमिच्छति ततः । जुहोताध्वर्यवः । हविर्घानात्
प्रतिष्ठत च । नेष्टुः स्वभूताच्चमसात् । ऋतुभिः सह । यष्टुमिच्छत ।

यत्त्वा तुरीयमृतुभिर्द्रविणोदो यजामहे । अधं स्मा नो ददिर्भव ॥१०॥

यत्त्वा तुरीयम् । यदा । त्वाम् । चतुर्थम् । अप्यृतुभिः सह । द्रविणोदः । यजामहे ।
अथ त्वम् । अस्माकम् । भव । दाता । स्मेति स्फुटीकरणार्थः ।

१. Omitted by P.

२. द्रविणस इति, द्रविणसानिन इति वा
and इति of the Nirukta are
missing in V. M.'s quotation.
See note no. 13, on p. 63.

३. Omitted by M. and S.

४. हविरुपयुक्तत्वेन श्रूयन्ते Sy.
लङ्येऽयं लिट् कर्मणि च । श्रूयन्ते ।
उत्कृष्टत्वात् प्रभूतत्वाच्च सर्वलोक-
प्रकाशानि भवन्तीत्यर्थः Sk.

५. तानि हवीरूपाणि कृत्वा Sk.

६. तानि च सर्वाणि धनानि देवेषु निमित्त-
भूतेषु वनामहे संभजामः । धनैर्देवान्यष्टुं
तानि स्वीकुर्म इत्यर्थः Sy. वनतिरत्र
सामर्थ्याद् दानार्थः... दण्ड इत्यर्थः । अथवा
वर्निहि संभक्त्यर्थ एव... देवार्थं संभजामहे
देवान् यष्टुं परिगृह्णीम इत्यर्थः Sk.

७. Omitted by P. and D.

८. ०दा D. ९. ०यंवी M.

१०. च नेष्टवः P. वचनेषु M. नेष्टुसंबन्धि-
पात्रात् Sy. नेष्टुः स्वभूतात् पात्रात् Sk.

११. ०तः S. होमस्थाने गच्छत । गत्वा
च जुहोत होमं कुरुत । हुत्वा प्रतिष्ठत
च । होमस्थानात्स्थानान्तरं प्रति प्रस्थान-
मपि कुरुत Sy. इष्यत । इषु गतौ ।
गच्छत मा विलम्बध्वमित्यर्थः Sk.

१२. यत्त्वा D. M. यन्त्वा P.

१३. यस्मात्कारणात् Sy. १४. क्रियाविशेषणं
तुरीयमिति । पूर्वोक्तोऽपि द्रविणोदसः ।
तुरीयया च द्रविणोदस्त्वां यजामहे Sk.

१५. ऋतुतुभिः P. अव्युभिः M.

१६. द्रविणोदोः M. १७. अध S. अध
छान्वतो धकारः... अधेत्यर्थं निपातस्त-
च्छब्दार्थः Sy. तस्मादर्थे अध इति Sk.

१८. तु M.

१९. स्म अवश्यम् Sy.

२०. ०कारार्थः P. ०कारार्थः D.

अश्विना पिवतं मधु दीद्यग्नी शुचित्रता । ऋतुना यज्ञवाहसा ॥११॥

अश्विना पिवतम् । अश्विनौ । पिवतम् । सोमम् । अरण्योर्दीप्तस्याग्नेर्जनयितारौ ।
शुचिकर्माणौ । ऋतुना सह । यज्ञस्य वोढारौ ।

गाहंपत्येन सन्त्य ऋतुना यज्ञनीरसि । देवान्देवयते यज ॥१२॥

गाहंपत्येन । कथमहं गृहपतिः स्यामिति । सन्त्य ! सनोतेर्दानकर्मणः, सतां वा हित ! ।
ऋतुना सह । यज्ञस्य नेता । असि । स देवान् । यज । यजमानाय ।

I.16.

आ त्वा वहन्तु हरयो वृषणं सोमपीतये । इन्द्र त्वा सूरचक्षसः ॥१३॥

आ त्वा वहन्तु । आवहन्तु । त्वाम् । अश्वाः । वषितारम् । सोमपानाय । इन्द्र ! । त्वा ।
सुवीर्यदर्शना दूरेऽपि पश्यन्तः । त्वाशब्दावृत्तिरर्धचम्भेदात् ।

१. मधु माधुर्योपेतं सोमम् Sy.

२. अरण्यो दीप्तं P. अयन्नो दीप्तं M.

अरण्यो दीप्तं S. दीद्यग्नी द्योतमानाहवनीयाद्यग्नियुक्तौ Sy.

अत्यर्थदीप्ताग्निसंबन्धिनौ ..... दीप्तस्य अग्नेर्जनयितारौ Skr.

३. यज्ञस्य निर्वाहकौ Sy. प्रापयितारौ

समर्पयितारादित्यर्थः Skt. हे यज्ञस्य

अन्तं प्रापयितारौ Skr. ४. ०त्येनं S.

५. गाहंपत्येन गृहपतिसंबन्धिना रूपेण युक्तः

सन् Sy. गृहपतित्वेन हेतुना Skr.

६. सन्त्यः P. D. M.

It is a vocative both in the Samhitā and also in the pad-apāṭha. हे सन्त्य फलप्रदाग्निदेव Sy.

७. हितः P. D. M.

८. यज्ञनेकासि P. यज्ञस्य देवान् प्रति

प्रापयितासि Skr. ९. सदेवान् S.

१०. Omitted by P. D. M.

११. देवविषयकामनायुक्ताय यजमानाय Sy.

देवयते देवान् कामयमानस्य ममार्याय Sk.

१२. Ms. D. puts the figure ॥१५॥ here to indicate the end of the fifteenth hymn. No such number is given in P. and M.

१३. आ त्वा वहन्तु M.

१४. P. repeats आवहन्तु त्वामश्वा आवहन्तु त्वामश्वाः

१५. कामानां वषितारम् Sy.

१६. षष्ठ्यर्थे द्वितीया । तव Skt.

१७. सुवीरं S. सुवीर्यदर्शनाद् M.

सूर्यसमानप्रकाशयुक्ता ऋत्विजस्त्वां मन्त्रैः प्रकाशयन्त्विति शेषः Sy.

सूर आदित्यः । चक्षो दर्शनम् । सूरस्येव

चक्षो येषां ते सूरचक्षसः । बलवत्त्वादा-

दित्यवद् दीप्तिमन्त इत्यर्थः । सूर्यदर्शना

वा Skt. १८. वि P.

१९. पश्यतः D. M. पश्यत P.

इमा धाना घृतस्नुवो हरी इहोप वचतः । इन्द्रं सुखतमे रथे ॥२॥

इमा धानाः । इन्द्राश्वयोर्भागधेयभूता इमाः । धानाः । उपस्तरणाभिघारणाभ्यां घृतस्नाविण्यः । तदर्थमश्वौ । इन्द्रम् । इह । सुखतमे । रथे स्थापयित्वा । उपवक्षतः ।

इन्द्रं प्रातर्हवामह इन्द्रं प्रयत्यध्वरे । इन्द्रं सोमस्य पीतये ॥३॥

इन्द्रं प्रातः । इन्द्रम् । प्रातः । वर्तमाने च । यज्ञे । सोमपानार्थम् । हवामहे । पुनरिन्द्रमिति पूरणम् ।

उत्तरा निगदसिद्धा ।

उप नः सुतमा गहि हरिभिरिन्द्र केशिभिः । सुते हि त्वा हवामहे ॥४॥

सेमं नः स्तोममा गृह्येदं सर्वनं सुतम् । गौरो न तृपितः पिब ॥५॥

सेमं नः । सत्वम् । इमम् । अस्माकम् । स्तोमम् । आगच्छागत्य च । इमम् । सुतम् । सोमम् । तृपितः । गौरमृगः । इवोदकम् । उपपिब ।

१. धानाः D. धीयन्त इति धानाः... भ्रष्ट-यवतण्डुलान् Sy. यज्ञे हि हव्योः ऋजीषं भागो धानाश्च Sk. २. उपस्तरणा P.
३. घृतस्नुवोऽलङ्कारणोपस्तरणाभिघारणेन घृतस्नाविणीः..... घृतं स्नुवन्तीति घृतस्नुवः Sy. ष्णु प्रस्त्रवणे Skt.
४. तदर्थमश्वौ M.
५. इन्द्रम् इह omitted by P. and D.
६. सुखतमे रथे Sy. सप्तमीनिर्देशात् स्थितमिति वाक्यशेषः । तृतीयायै वा सप्तमी । सुखतमेन रथेन Skt.
७. वेदिसमीपे बहताम् Sy.
८. प्रात M. प्रातःकर्मारम्भे प्रातःसवने Sy.
९. प्रयति प्रगच्छति प्रारभ्य वर्तमाने सति माध्यन्दिने सवने Sy. प्रयति प्रवृत्ते Sk.
१०. Omitted by S. ११. भवामहे M.
१२. तथा यज्ञसमाप्यवसरे तृतीयसवने सोमस्य पीतये सोमपानार्थं हवामहे Sy. पुनरिन्द्रशब्दश्रुतिसामर्थ्यात् समाप्यमान इति वाक्यशेषः । इन्द्रमेव समाप्यमाने यज्ञे Skt. समाप्यमाने च इति इन्द्र-शब्दत्रित्वात् । यज्ञादिमध्यान्तेषु इन्द्रं

हवामहे सोमपानार्थम् Skt.

१३. ०सिद्धाः M. P. हे इन्द्र ! केशिभिः केसरयुक्तहंरिभिरदवस्त्वं नोऽस्मदीयं सुत-मभिषुतं सोमं प्रत्युप समीप आ गहि आग-च्छ । सुतेऽभिषुते सोमे निमित्तभूते सति यस्मात्कारणात् त्वा हवामहे त्वामाह्व-यामः । तस्मादागच्छेति पूर्वत्रान्वयः Sy. नः अस्माकं स्वभूतं सुतं सोमम् उपागहि उपागच्छ हरिभिः । हे इन्द्र ! केशिभिः केशवद्भिः प्रलम्बकेसरैः । कस्मात् ? सुते हि यस्माद् अभिषुते सोमे त्वां वयं हवामहे यन्तारमाह्वयामः Skt. १४. इन्द्रम् M.
१५. P. reads काममापूरयत कर्मस्त-वामत्वा मुकमणः before स्तोमम् ।
१६. सुतमभिषुतसोमयुक्तमिदमिदानीमनुष्ठी-यमानं सर्वनं प्रातःसवनादिरूपं कर्म Sy. सवनमिति यज्ञनाम । इमं च यज्ञम् । अथवेदं सवनमिति सप्तम्यर्थे प्रथमा । अस्मिन् यज्ञे Skt.
१७. गौरमृग इव Sy. यथा गौरः खरः Skt.
१८. उदकं omitted by M.
१९. उप देवयजनसमीपे Sy.

इमे सोमांस इन्द्रवः सुतासो अधि वहिषि । तां इन्द्र सहसे पिव ॥६॥

इमे सोमांसः । इमे । सोमाः^१ । दीप्ताः^२ । सुताः^३ । वहिषि^४ । अध्यासते । तान्^५ । इन्द्र !
बलाय । पिव ।

अयं ते स्तोमो अग्रियो हृदिस्पृगस्तु शंतमः । अथा सोमं सुतं पिव ॥७॥

अयं ते । अयम्^६ । तव^७ । स्तोमः^८ । मुख्यः^९ । हृदिस्पृक्^{१०} । अस्तु । सुखतमः । अथ । सोमम् ।
सुतम्^{१०} । पिव ।

विश्वमित्सर्वं सुतमिन्द्रो मदाय गच्छति । वृत्रहा सोमपीतये ॥८॥

विश्वमित्^{११} । विश्वम्^{१२} । एव । सुतम्^{१३} । सोमम्^{१४} । इन्द्रः^{१५} । मदार्यम्^{१६} । गच्छति । शत्रुहा । सोम-
पानार्थम्—पानेन मदो भवति ।

सेमं नः काममा पृण गोभिरश्वैः शतक्रतो । स्त्वाम त्वा स्वाध्यः ॥९॥

सेमं नः । स त्वम्^{१७} । गवादिभिः^{१८} । इमम्^{१९} । अस्माकम्^{२०} । कामम्^{२१} । आपूरय । शतकर्मन्^{२२} !
स्त्वाम । त्वा । सुकर्माणः^{२३} ।

१. सोम M.
२. इन्द्रशब्द उन्दी क्लेदन इति धातोरुत्पन्नः ।
इन्द्रवः क्लेदनयुक्ताः Sy.
३. सह P.
४. बर्हीषि S. वेद्याम्... तत्तत्पात्रगता
..... बर्हीषि यज्ञे Sy.
५. त्वाम् M. ताम् P. D.
६. Omitted by M.
अस्माभिः क्रियमाणः Sy.
७. वः M. द. श्रेष्ठः सन्
८. ते तव हृदिस्पृग् मनस्यङ्गीकृतः ।... हृदि
स्पृशतीति हृदिस्पृक् Sy. त्वद्बुद्धयस्य
स्पृष्टा । लोके हि यद्रोचते तद्बुद्धयं
स्पृशति इति न्यायः । तव रोचताम् ।
त्वच्चित्तेनावधार्यतामिति वा Skr.
१०. Omitted by P.
११. विश्वम् । अम् डी । सर्वस्मिन् यज्ञे Skr.

१२. अपि Sy.
१३. प्रातःसवनादिरूपं कर्म Sy.
सुतं सोमं प्रतीन्द्रो गच्छति ।
१४. तत्पानजन्यहर्षाय Sy. मदाय
मदार्यमभिषुतं प्रति गच्छतीति
वा Skr.
१५. शान्तकर्मन् M. शतकर्मा D.
तकर्म P. बहुकर्मन् ! बहुप्रज्ञ ! Skt.
१६. सुखकर्माणः S. सुकर्मणः P.
सुष्ठु सर्वतो ध्यानयुक्ताः सन्तः Sy.
स्वाध्यः, आध्यानम् आधीः प्रार्थना,
शोभनप्रार्थनाः Skt.
१७. Ms. D. puts the figure
॥१६॥ here to indicate the
end of the sixteenth hymn.
No such number is given
in P. and M.

I.17.

इन्द्रावरुणयोरहं सभ्राजोरव आ वृणे । ता नो मृळात ईदृशे ॥१॥

इन्द्रावरुणयोः । इन्द्रावरुणयोः । अहम् । सर्वेषामीश्वरयोः । पालनम् । आवृणे । तौ ।
मृळयेताम् । अस्मान् । ईदृशे स्तोत्र ईदृशेनावसेति ।

गन्तारा हि स्थोज्वसे हवं विप्रस्य मावतः । धर्तारा चर्षणीनाम् ॥२॥

गन्तारा हि । गन्तारौ । हि । भवथः । रक्षणार्थम् । आह्वानम् । मेधाविनः । मत्सदृशस्य ।
धारको । मनुष्याणाम् । तौ मयि चागच्छतम् ।

अनुकामं तर्पयेथाभिन्द्रावरुण राय आ । ता वां नेदिष्ठमीमहे ॥३॥

अनुकामम् । कामानन्तरमस्मान् । धनेन । आतर्पयेथाम् । इन्द्रावरुणौ ! । तौ । वाम्
वयम् । युवयोरन्तिकतमं धनम् । याचामहे ।

युवाकु हि शचीनां युवाकुं सुमतीनाम् । भूयाम वाज्रदान्नाम् ॥४॥

युवाकु हि । युष्मत्कामः । हि पुरुषः । प्रज्ञानां भाजनं भवति । युवाकुः ।

१. समीचीनराज्योपेतयोः सम्यग्दीप्यमान-
योर्वा Sy. सम्यग्दीप्तयोः Sk.

२. प्रार्थये Sk. ३. ईदृशे प्रार्थनाविशेषाद्
वर्तमानान् Skr. ४. S. adds यद्वा
before ईदृशेन० एवंविधेऽस्मदीयवरणे
निमित्तभूते सति Sy. ५. भवौ M.

६. धर्तारौ योगक्षेमसंपादनेन धारयितारौ
Sy. धारयितारौ Sk.

तैस्तरुपरकणैः Skr. ७. वाग० M.

८. अस्मदीयाभिलाषमनु . . . . . वयं यदा
यदा धनं कामयामहे तदा तदा प्रयच्छत-
मित्यर्थः । . . . कामस्य पश्चादनुकामम् ।
अथवा कामे कामेऽनुकामम् Sy.

अन्विति पश्चादर्थे । सोमस्य च पश्चादनु-
कामं कामयित्वा तत्पानानन्तरमित्यर्थः ।
अथवानुशब्दो वीप्सायां कर्मप्रवचनीयः ।
कामं काममनु अनुकामं, यदा यदा वयं
कामयामहे तदा तदेत्यर्थः Sk.

९. तर्पयेथाम् S. P. ०येथा M. सर्वतो-
ऽस्मांस्तृप्तान् कुलम् Sy.

१०. तौ वाम् missing in M.

११. धनेन तस्यैकदेशेन वा । इस् टार्थः ।
युष्मद्वनतर्पणप्रार्थनावन्तो वयम् Skr.

१२. युवाकु वसतीवयैकधनात्मकैरुदकैः पयः-
सक्त्वादिद्रव्यान्तरैश्च मिश्रितम् । . . . यु
मिश्रणे Sy. युवां कामयत इति
युवाकु, युष्मत्पानकाममित्यर्थः । अथवा
'यु मिश्रणे' मिश्रितं वसतीवयैकधनाभि-
रुद्भिः श्रयणैर्वा . . . सोमलक्षणं हविः . . .
युवाकु युष्मत्कामं युष्मद्गुणमिश्रं वा
युष्मत्सर्वगुणसङ्कीर्तनरूपमित्यर्थः । . . .
स्तुतिलक्षणं वचनम् . . . अथवा द्वावपि
युवाकुशब्दौ सोमविषयावेव । मिश्रणार्थं
एकः, युष्मत्पानकाममित्येवमर्थोऽपरः ।
अथवा . . . . . युवाक्विति बहुवचनस्य
स्थान एकवचनम् . . . युष्मत्कामाः Sk.

१३. प्रज्ञानं P. यज्ञानां S. लज्ञानां M.
अस्मदीयकर्मणां संबन्धि सोमरूपं हविः
. . . कर्मनामसु शची शमीति पठितम् Sy.
शचीति कर्मनाम . . . यागकर्मवताम-
स्माकम् । . . तृतीयायै षष्ठी । . . . .
कर्मभिः Sk. १४. भाजनं भाजन P.

सुमतीनां च । वयं च युवाकवो युवयोरन्नस्य दातॄणां कर्मणां भाजनम् । भवाम भूयास्म वेति ।

इन्द्रः सहस्रदाब्जानां वरुणः शंस्यानाम् । क्रतुर्भवत्युक्थ्यः ॥५॥

इन्द्रः सहस्रदाब्जानाम् । इन्द्रः । सहस्रस्य दातॄणामपि कर्मणाम् । कर्ता । भवति । वरुणश्च । प्रशंसनीयानाम् । प्रशस्यः । अपि वा स्तोतॄन् सहस्रदाब्जः प्रशस्यांश्च करोति ।

तयोरिदं वसा वयं सुनेम नि च धीमहि । स्यादुत प्ररेचनम् ॥६॥

तयोरित् । इन्द्रावरुणयोः । एव । रक्षणेन । वयं धनम् । भजेमहि । निर्धीमहि । च । उपयुक्तादतिरिक्तं निहितादतिरिक्तम् । अपि । अस्तु ।

इन्द्रावरुण वामहं हुवे चित्राय राधसे । अस्मान्त्सु जिग्युषंस्कृतम् ॥७॥

इन्द्रावरुणा । इन्द्रावरुणौ ! । वाम् । अहम् । हुवे । चित्राय । धनाय । तावस्मान् । शत्रून् जितवतः । सुष्टु । कुरुत्म् ।

इन्द्रावरुण नू नु वां सिपांसन्तीषु धीष्वा । अस्मभ्यं शर्म यच्छतम् ॥८॥

इन्द्रावरुण नू । इन्द्रावरुणौ ! । क्षिप्रम् । वाम् । सम्भक्तुमिच्छत्सु । ध्यातॄषु स्तोतॄषु । अस्मभ्यम् । सुखम् । प्रयच्छतम् । एको नुः पूरणः ।

१. शोभनबुद्धियुक्तानामृत्विजां स्तोत्ररूपं वचनमपि युवाकु नानाविधैः स्तुत्यगुण-मिश्रितम् Sy. मतिः स्तुतिः, मन्यतेरर्चतिकर्मत्वात्, सुस्तुतीनामस्माकं . . . . शोभनाभिश्च स्तुतिभिः Sk.
२. युवाकवयोः M. Omitted by S.
३. युवयोः प्रसादाद् वयं वाजदाब्जान्मन्त्र-प्रदानां पुरुषाणां मध्ये मुख्या भवेम Sy.
४. सहस्रदातॄणामपि D. सहस्रसंख्याकधन-प्रदानां मध्ये क्रतुर्धनदानस्य कर्ता भवति प्रभूतं ददातीत्यर्थः Sy. सहस्रसंख्याक-दानानाम् Sk. ५. स्तुत्यानां मध्ये उक्थ्यः स्तुत्यो भवति । अतिशयेन स्तुत्य इत्यर्थः Sy. स्तुत्यानामत्यन्तोत्कृष्टानाम् Sk. ६. ०स्याश्च P. स्तोतॄभ्यः प्रभूतानि धनानि ददातीत्यर्थः Sk.
७. तपणेन पालनेन वा हेतुना ताभ्यां तर्प्यमाणाः पाल्यमाना वेत्यर्थः Sk.
८. प्राप्ते धने यावदपेक्षितं तावद् भुक्त्वा ततोऽवशिष्टं धनं स्वचिन्निधिरूपेण

- स्थापयामः Sy. उपभोगातिरिक्तं च निस्त्राय स्थापयेमेत्यर्थः । . . . . प्रकषेण यदतिरिच्यते तत् प्ररेचनम् । उपभोगान्नि-धानाच्चातिरिक्तमपि स्यादित्यर्थः Sk.
६. हिता० M. भुक्तान्निहिताच्च प्रकर्षेणा-धिकं धनं स्यात् Sy. १०. कचि P.
  ११. Omitted by D. १२. मणिमुक्ता-दिरूपेण विविधाय राधसे धनाय Sy. पूजनीयस्य धनस्यार्थाय । पूजनीयं रायः मह्यं दत्तम् Sk. १३. तवास्मान् P.
  १४. अस्मच्छत्रूनपि अस्माभिर्जापयतम् Sk.
  १५. इन्द्रावरुणा S. इन्द्रावरुणौ M.
  १६. सन्तिनुं संभक्तुं सम्यक् सेवितुमिच्छ-न्तीषु Sy. १७. अस्मदीयबुद्धिषु Sy. कर्मसु Sk. १८. गृहं सुखं वा Sk.
  १९. नु M. P. क्षिप्रनामसु नु मन्त्रवति पठितम् (Ngh. 2.15.) । तस्य द्विरावृत्तिबलादतिशयो लभ्यते Sy.
  २०. Mādhava ignores आ । आ समन्तात् Sy.

प्र वामश्नोतु सुष्टुतिरिन्द्रावरुण यां हुवे । यामृधायै सधस्तुतिम् ॥६॥

प्र वामश्नोतु । प्राश्नोतु^१ । वामं^२ । सुष्टुतिः^३ । इन्द्रावरुणौ^४ ! । यां स्तुतिं^५ प्रति वामहम् । हुवे । यां च युवाम् । वर्धयथः । सहहृताम् ।

I.18.

सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तं य औशिजः ॥१॥

सोमानं स्वरणम् । सोतारम्^६ । प्रकाशनवन्तम्^७ । कुरु माम् । ब्रह्मणस्पते ! । कक्षीवन्तं^८ । यस्तथा कृतवानसि । यः कक्षीवानुशिक्प्रसूतः^९ । स्वरतिः शब्दकर्मति^{१०} ।

यो रेवान्यो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः । स नः सिपक्तु यस्तुरः ॥२॥

यो रेवान् । यः । धनवान् । यदच । रक्षसां हन्ता । धनं लम्भयति । पुष्टेर्वर्धयिता । सः । भजताम्^{११} । अस्मान् । यः । सर्वदा त्वरते कर्मस्विति^{१२} ।

१. प्राश्नोतु S.

२. त्वाम् M. ३. सुष्टु M.

४. तृतीयायै वा द्वितीया । यां प्रति यया वा युवामाह्वयामि । यां च ऋधायै वर्धयथः । यो हि निजस्तुतेः फलं साधयति स तां पुनः पुनः कारयति Skt.

५. ०यतः D. युवां वर्धयि Sy.

६. सहभूताम् D. M. शोभनस्तुति... किं च सधस्तुति युवयोर्भयोः साहित्येन क्रियमाणायाः स्तवक्रियायाः Sy. सधस्तुति सहहृतयोर्युवयोः स्तुतिम् । अथवा सधस्तुतिमिति तृतीयायै द्वितीया । यया सहस्तुत्या वर्धये इत्यर्थः । स्तूयमाना हि देवता वीर्येण वर्धन्ते Skt.

७. Ms. D. puts the figure ॥१७॥ here to indicate the end of the seventeenth hymn. No such number is given in P. and M.

८. सोमानम् S. अभिषवस्य कर्तारं Sy. युञ् अभिषवे । अभिषोतारम् Sk.

९. प्रकाशनवन्तम् S. प्रकाशनवन्तम् Sy. स्त्वं शब्दोपतापयोः । शब्दयितारम् अर्चयितारं च... यष्टारं स्तोतारं

चेत्यर्थः । ... अथवा सर्वत्र यः शब्धते स स्वरणः प्रकाश इत्यर्थः । अभिषोतारं मां स्वरणं देवमनुष्येषु प्रकाशं कुरु Skt.

१०. इवशब्दोऽत्राध्याहर्तव्यः Sy.

लुप्तोपममेतद् द्रष्टव्यं, कक्षीवन्तमिव ऋषिम् Sk. ११. ०प्रसूत M.

१२. Cf. सोमानां सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते कक्षीवन्तमिव य औशिजः । ... औशिज उशिजः पुत्रः । N. 6. 10.

१३. रोगाणाम् Sy. हिसितृणाम् Sk.

१४. लभयति P. D. धनलब्ध्या Sy. अपूर्वाणामपि धनानां लब्ध्या । अथवा विन्वतिरत्र सामर्थ्यादन्तर्णीतव्यर्थः । धनानां लम्भयिता स्तोतृभ्यो दातेत्यर्थः Sk.

१५. सेवतां परिगृह्णानुगृह्णात्वित्यर्थः Sy. सिपक्तु .... इति सेवमानस्य ... स नः सेवतां यस्तुरः । N. 3. 21.

१६. अथवा यो रेवानित्यादिभिः पुत्रं प्रति निर्दिश्यते । ब्रह्मणस्पतिप्रसादाद् धनवत्त्वादिगुणः पुत्रोऽस्मान् सचताम् अस्माकं जायतामित्यर्थः Skt.

१७. तत्वरते M. शीघ्रफलदः Sy.

मा नः शंसो अररुषो धूर्तिः प्रणङ्मर्त्यस्य । रक्षा शो ब्रह्मणस्पते ॥३॥

मा नः शंसः । मा । अस्मान् । अदातुः । मर्त्यस्य कदर्यस्य । शंसो न दातुं युष्मभ्यमिच्छा-
मीति वादः । हिंसकः । प्राप्नोतु घनाभावात् । तथाऽस्मान् । त्वं रक्ष ।

स धा वीरो न रिप्यति यमिन्द्रो ब्रह्मणस्पतिः । सोमो हि नोति मर्त्यम् ॥४॥

स धा वीरः । यम् । एते युद्धे । प्रेरयन्ति । सः । खलु । न । विनश्यति । वीरः ।

त्वं तं ब्रह्मणस्पते सोम इन्द्रश्च मर्त्यम् । दक्षिणा पात्वंहसः ॥५॥

त्वं तम् । त्वम् । तम् । ब्रह्मणस्पते ! । सोमः । इन्द्रः । च । मर्त्यम् । यज्ञस्य पत्नी दक्षिणा
च । रक्षतु । दारिद्र्यादाहन्तुर्वा रक्षसः ।

सदसस्पतिमद्रुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् । सुनि मेधामयासिपम् ॥६॥

सदसस्पतिम् । सदसस्पतिम् । महान्तम् । सखायम् । इन्द्रस्य । कमनीयम् । धनम् । प्रज्ञां च ।
अयाचिपम् ।

१. माशब्दः प्रणङित्येतेन सम्बन्धयितव्यः Sk. २. आदातुं D. अदातु P.
३. मन्तस्य M. अररुषः—देवेभ्यो हविषाम-
दातुरयष्टः.....यो हि न यजते स
यष्टन् विनश्यतिवत्येवमाशंसति । सोऽस्य
शंसः Sk.
४. शंसः शंसनम् अधिक्षेप इत्यर्थः । तादृशो
वाग्विशेषः...शत्रुणा प्रयुक्तोऽधिक्षेपः Sy.
५. धूर्तिर्हिंसकः... धूर्तिर्हिंसा हिंसिता
धुर्वन्तेर्वधकर्मणः धूर्तिर्हिंसा हिंसिता
वा Sk. ६. प्रणक्, पृची
संपर्कं... मा संपृणक्तु... प्राप्नोतु Sy.
प्रणक्—प्रपूर्वस्य नशेर्व्याप्तिकर्मण
एतद्रूपम् । मा प्रणशत्, मा प्रापदि-
त्यर्थः । अथवा नवग्रहकपदत्वात् पृचेः
सम्पर्कार्यस्येदं रूपं न प्रपूर्वस्य नशेः Sk.
७. अस्मान् omitted by P. and D.
८. रक्षः M. ९. Mādhava
ignores ब्रह्मणः and पते ।
१०. सखा M. घ इति पदपूरणः । एवायं
वा Sk.
११. इन्द्रो ब्रह्मणस्पतिः सोमश्च Ed.

१२. हि गतौ वृद्धौ च... प्राप्नोति वर्धयति
वा Sy. हि गतौ वृद्धौ च । गच्छति
वर्धयति वा मर्त्यं मनुष्यम् Skt.
१३. हिस्पते Sk. १४. Mādhava
ignores मर्त्यम् । १५. तं त्वम् M.
१६. तं त्वं M. यः स्तौति यजते च Sk.
१७. मर्त्यं P. १८. दक्षिणाख्या देवता च
... दक्ष वृद्धौ Sy. १९. अंहसः पापा
त्याहीति शेषः Sy. अंहसः पापात् Sk.
२०. Omitted by M.
२१. सदः प्रसिद्धं यज्ञगृहं तस्याधिपतिः सद-
सस्पतिः । कोऽसौ ? अग्निः । कुत एतत् ?
अग्नेः सर्वयज्ञाधिपतित्वात् Skt.
२२. आश्चर्यकरम् Sy. अद्भुतम्-महन्ना-
मैतत् । महान्तम् Sk. २३. सहायम्
M. सोमपानार्थिन इन्द्रस्य तत्सम्पा-
दनात् प्रियम् Sk. २४. सोमपाने
सहचारित्वात् काम्यं कमनीयम् Sy.
प्रार्थयितव्यं च सर्वस्तोत्राणाम् Sk.
२५. अयाचिन्मं M. या प्रापणे... प्राप्तवा-
नस्मि Sy. ईमहे यामीति याच्ञाकर्मसु
पाठाद् यातिर्याच्ञाकर्मा—याचे Skt.

यस्मादृते न सिध्यति यज्ञो विपश्चितश्चन । स धीनां योगमिन्वति ॥७॥

यस्मादृते । यम् । विना । न । सिध्यति । यज्ञः । विदुषः । अपि । सः । कर्मणाम् । योगम् ।

व्याप्नोति ।

आदृध्नोति हविष्कृतिं प्राञ्चं कृणोत्यध्वरम् । होत्रा देवेषु गच्छति ॥८॥

आदृध्नोति । गमनानन्तरमेव । समर्धयति । हविष्करणम् । प्राञ्चम् । कृणोति । यज्ञम् ।

वाचा च । देवेषु । गच्छति ।

नराशंसं सुधृष्टममपश्यं सप्रथस्तमम् । दिवो न सङ्गमखसम् ॥९॥

नराशंसम् । नरैः शंसनीयम् । अतिशयेन धृष्टम् । पश्यामि । सर्वतः पृथुतमम् । द्युलोकस्य सम्बन्धिनम् । इव सूर्यम् । महनीयसदनमिति ।

१. यस्मात् सदसस्पतिना अग्निना विना Skr.

२. मेधाविनोऽपि यजमानस्य Skr.

३. मनोज्ञुष्ठानविषयाणामस्मद्बुद्धीनामनुष्ठेयकर्मणां वा Sy.

४. प्राप्नोति P. D.
यजमानमनुगृह्य तदीयं यज्ञं निष्पादयतीत्यर्थः Sy.
इन्वति व्याप्तिकर्मायं प्राप्नोति . . . .
करोतीत्यर्थः Skt.
व्याप्नोति । इ व्याप्तौ । सर्वयागकर्माणि करोतीत्यर्थः Skr.

५. आदिति निपातोऽयं शब्दपर्याय आनन्तर्ये । कर्मभिः संयुज्यानन्तरम् Skt.

६. हविर्दानानन्तरमेव फलं प्रयच्छतीत्यर्थः Sy.

७. हवींषि सारतो बृद्धानि करोति Skt.

८. हविःसंपादनयुक्तं यजमानम् Sy.

९. प्राञ्चं D. प्राञ्चं प्रकर्षेण गच्छन्तमविच्छेने परिसमाप्तियुक्तम् Sy.
प्रकर्षगामिनं देवान् प्रति Sk.

१०. यज्ञां M.

११. होत्रा हवमाना देवता तुष्टा सती यजमानं प्रख्यापयितुं देवेषु गच्छति । यद्वा होत्रा अस्मदीयस्तुतिरूपा वाक् देवान् परितोषयितुं देवेषु गच्छति ।

. . . . . वाङ्नामसु होत्रा गीरिति पठितम् Sy. होत्रेति वाङ्नाम । तृतीयार्थं चात्र प्रथमा । होत्रया च स्तुतिलक्षणया च वाचा Skt.

१२. देवांसि च स्तौतीत्यर्थः Skt.

१३. नारा० D. एतन्नामकं देवविशेषं, यद् वा अवयवार्यव्युत्पत्त्या सदसस्पतिदेवतापरोक्ष्यं शब्दः Sy.

१४. पृथुतमन्धु० M. पृथुतमन्युञ्चाकस्य P. पृथुमन्धु० D. अतिशयेन प्रख्यातं . . . प्रथं प्रख्याने Sy.

१५. संबन्धिनिव M.

१६. सद्ममल्लसं प्राप्ततेजस्कम् . . सीवतीति सद्म . . . सद्म महो यस्येति बहुव्रीहौ हकारस्य व्यत्ययेन खकारः Sy.
सद्म सदनमादित्यमण्डलं, तन्मल्लो महद् यस्य स सद्ममल्लाः आदित्यः । मल्लशब्दो हि . . . अपठितमपि महन्नाम । सकारस्तु तस्यैव छान्दस उपजनः । पर्यायान्तरं वा सकारान्तम् । तं सद्ममल्लसमादित्यमिवेत्यर्थः Skt.

१७. Ms. D. puts the figure ॥१८॥ here to indicate the end of the eighteenth hymn. No such number is given in P. and M.

I.19.

प्रति^१ त्यं चारुमध्वरं^२ गोपीथाय^३ प्र हूयसे । मरुद्भि^४रग्र आ गहि ॥१॥

प्रति^१ त्यम् । प्रति^२ । चारुम् । अध्वरम् । सोमपानाय । आहूयसे । सोऽग्ने ! । मरुद्भिः सह ।
आगच्छ ।

नहि देवो न मर्त्यो महस्तव^५ क्रतुं^६ परः । मरुद्भि^७रग्र आ गहि ॥२॥

नहि देवः । नहि । देवः । मर्त्यो वा । महतः । तव । कर्म । तरति ।

ये महो रजसो विदुर्विश्वे देवासो अद्रुहः^८ । मरुद्भि^९रग्र आ गहि ॥३॥

ये महः^{११} । ये मरुतः^{१२} । महान्तम्^{१३} । लोकमन्तरिक्षम्^{१४} । जानन्ति^{१५} । व्याप्ताः^{१६} । देवाः^{१७} । द्रोहरहिताः^{१८} ।

य उग्रा अर्कमानचुरनाधृष्टा^{१९}स ओजसा । मरुद्भि^{२०}रग्र आ गहि ॥४॥

य उग्राः । ये । उद्गूर्णाः^{२१} । अर्चनीयमिन्द्रम्^{२२} । अस्तुवन्^{२३} । बलेन । अन्यैरनभिभूताः^{२४} ।

१. प्रतीत्यं D. त्यच्छब्दस्तच्छब्दपर्यायः
Skt. त्यत् तदर्थे । योऽयमस्माभिः प्रक-
ल्पितस्तं यज्ञं प्रति Skr.

२. अङ्गवैकल्यरहितस्त्यम् Sy.

३. सोमोऽत्र गौरुच्यते । सोमपानाय Sk.

४. व्यासे P. प्रहूयसे प्रकर्षणाहूयसे Sk.

५. गच्छ P.

६. Mādhava ignores त्यम् ।

त्यच्छब्दः सर्वनाम तच्छब्दपर्यायः Sy.
Cf. तं प्रति चारुमध्वरं सोमपानाय
प्रहूयसे । सोऽग्नेः मरुद्भिः सहागच्छेति
N. 10. 36.

७. न मर्त्यो यस्तव P.

८. महो महत् तव सकाशात् । टावैऽम् ।
कर्मणा प्रप्तया बोत्कृष्टः । त्वत्तः श्रेष्ठो
देवमनुष्येष्वपि न कश्चित् Sk.

९. कर्मविशेषमुल्लङ्घ्य परो नह्यत्कृष्टो
... न भवति ... ये मनुष्यास्त्वदीयं
क्रतुमनुतिष्ठन्ति ये च देवास्त्वदीये
क्षताविज्यन्ते एवोत्कृष्टा इत्यर्थः Sy.

१०. Mādhava ignores मरुद्भिः ।
अग्ने । आ । गहि ।

११. यमहः D. १२. महास्तं P.

१३. महो रजसो महत उदकस्य वर्षणप्रकारम्
Sy. रजःशब्दो लोकवचनः, उदकवचनो
वा । महो रजस इति चोभयत्र द्विती-
यार्थे षष्ठी । ये महद् रजसो लोक-
मन्तरिक्षाख्यम्, उदकं वा मेघं विदु-
र्जानन्ति Skt. १४. S. adds च
before जानन्ति । जाति M.

१५. सर्वे सप्तविधगणोपेताः Sy.

१६. द्योतमानाः Sy. वोप्ता दातारो वा Sk.

१७. द्रोहरहिता वर्षणेन सर्वभूतोपकारित्वात् ।
Sy. अद्रोग्धव्या अद्रोग्धारो वा
स्तोतृणां षष्टृणां च Sk.

१८. Mādhava ignores मरुद्भिः ।
अग्ने । आ । गहि ।

१९. उग्रोद्गूर्णाः D. तीव्राः Sy.
अन्येनाप्रसङ्गाः क्रूराः Sk.

२०. मिन्द्र P. अर्कमुदकम् Sy.

२१. स्तुवन् P. अर्चितवन्तो वर्षणेन
संपादितवन्तः Sy.
अर्चतेः स्तुतिकर्मण एतद्रूपम् Skt.

२२. अतिरस्कृताः सर्वभ्योर्जपि प्रबलाः Sy.

२३. Mādhava ignores मरुद्भिः ।
अग्ने । आ । गहि ।

ये शुभ्रा घोरवर्षसः सुक्षत्रासो रिशादसः । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥५॥

ये शुभ्राः । येऽलङ्करणैः शोभमानाः । घोररूपाः । सुबलाः । रिशातामसितारः ।

ये नाकस्याधि रोचने दिवि देवास आसते । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥६॥

ये नाकस्य । ये । आदित्यस्य । रोचने । दिवि । देवाः । वसन्ति ।

य ईड्यन्ति पर्वतान् तिरः समुद्रमर्णवम् । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥७॥

य ईड्यन्ति । ये । चालयन्ति । पर्वतान् । तिरस्कुर्वन्ति च । उदकवन्तम् । समुद्रम् ।

आ ये तन्वन्ति रश्मिभिस्तिरः समुद्रमोजसा । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥८॥

आ ये । ये । रश्मिभिरदृशैः प्रत्यक्षमारुतैरुदकम् । बलेन । समुद्रम् । तिरः । आतन्वन्ति ।

१. उग्ररूपधराः Sy. वर्ष इति रूपनाम ।
....शोभनाः क्रीडाकाले । घोररूपाः
सङ्ग्रामकाले Sk.
२. सुक्षत्रासः शोभनधनोपेताः..... धन-
नामसु क्षत्रं भग इति पठितम् (Ngh.
2. 10.) Sy. सुक्षत्रासः सुधन्वानः
सुबला वा Sk.
३. हिंसकानां भक्षकाः Sy. रिशादसः
क्षेप्तारो हिंसितृणां प्रतिहिंसितार
इत्यर्थः Skt.
४. Mādhava ignores मरुद्भिः ।
अग्ने । आ । गहि ।
५. दुःखरहितस्य सूर्यस्योपरि दिवि.....कं
सुखं तद् यस्मिन्नास्त्यसौ अक इति बहु-
व्रीहि कृत्वा पश्चान्नञ् । न अको नाक
इति नञ्प्रत्ययः Sy.
नाक इत्यादित्यनाम Skt. ये आदित्य-
स्योपरि Skr.
६. Omitted by M.
७. दिव एकदेशे स्थाने सप्तमे वायुस्कन्धे
Skr.
८. स्वयमपि दीप्यमानाः Sy.
९. Mādhava ignores अधि ।
मरुद्भिः । अग्ने । आ । गहि । १०. ये S.

११. ईड्यन्ति P. D. ईड्यन्तिर्गतिकर्मा गम-
यन्ति क्षिपन्तीत्यर्थः Skt.
१२. मेघान् Sy. अथवा पर्वतशब्दो मेघ-
नाम । .... गमयन्ति मेघान् वर्षाय
पृथिवीं वर्षयन्तीत्यर्थः Skt.
१३. तिरः सत इति प्राप्तस्य नामनी । प्रा-
प्ताः सन्तः Skt. तिरः सत इति
प्राप्तनामनी । ये महाबलत्वात् समुद्रे
पर्वतक्षेपणसमर्थाः Skr.
१४. उदकन्तं P. D. उदकं तं M.
१५. पार्थिवं समुद्रं प्रति....पार्थिवेन च
समुद्रेण पृथिव्येव लक्ष्यते Sk.
१६. Mādhava ignores मरुद्भिः ।
अग्ने । आ । गहि ।
१७. रश्मिभिस्सदृशैः P. सूर्यकिरणैः Sy.
स्वतेजोभिः Skt.
१८. समुद्राद्व्यो ह्यन्तरिक्षनामापि Skt.
अन्तरिक्षं पार्थिवं वा Skr.
१९. तिरस्कुर्वन्ति....निश्चलस्य जलस्य
तरङ्गाद्युत्पत्तये चालनं तिरस्कारः । Sy.
२०. आप्नुवन्ति Sy. आतन्वन्ति व्याप्नु-
वन्ति Sk.
२१. Mādhava ignores मरुद्भिः ।
अग्ने । आ । गहि ।

अभि त्वां पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु । मरुद्भिर्गन् आ गहि ॥६॥

अभि त्वां । अभिसृजामि । त्वां । पूर्वपानाय । सोममयम् । मधु । सोऽग्ने । मरुद्भिः सह ।
आगच्छेति ।

ऋक्संहितायाः प्रथममध्यायं व्याकरोदिति ।
कुशिकानां कुले जातो माधवः सुन्दरीसुतः ॥

I.20.

“अयं देवाय जन्मने” माधवो व्याचिकीर्षति ।

तत्रामन्त्रितशब्दानामादौ वृत्तिः प्रदर्शयते ॥ १ ॥

आमन्त्रिताद्युदात्तत्वमुच्चैरामन्त्रणे भवेत् ।

नीचैरामन्त्रणे कार्यं पदं सर्वं निहन्यते ॥ २ ॥

अर्थस्वभावाद् वाक्यस्य मध्यस्थं तन्निहन्यते ।

“ऋतेन मित्रावरुणौ” “कवी नो मित्रावरुणा” ॥ ३ ॥

१. अभिसृजामि त्वा पूर्वपीतये पूर्वपानाय ।
सोम्यं मधु सोममयम् । सोऽग्ने मरुद्भिः
सहागच्छेति । N. 10. 37.

२. सर्वतः सम्पादयामि Sy. शुद्धोऽप्यत्र
सृजतिः सोपसर्गाद्यैः द्रष्टव्यः । उत्सृ-
जामि । अनादिकालप्रवृत्तं यत्पानं तदर्थं
तुभ्यं ददामीत्यर्थः Skt. त्वां प्रति
पूर्वकालप्रवृत्ताय सोमपानाय उत्सृजामि
ददामि । अनादिकालप्रवृत्तं यत्पानं
तदर्थम् Skt.

३. त्वां D.

४. पूर्वकाले प्रवृत्ताय पानाय Sy.

५. सोमसम्बन्धिनं मधुररसम् Sy.
द्रवत्वसामान्यान्मृष्टत्वसामान्याच्च सोम-
रसोऽत्र मधूच्यते Skt.

६. सहान्ने M.

७. आगच्छति D. गच्छेति M.

८. Ms. D. puts the figure ॥१६॥
here to indicate the end of
the nineteenth hymn. No
such number is given in
P. and M.

९. तायां D.

१०. ०रोति यः M.

११. RV. I. 20. 1.

१२. व्याचिख्यासति माधवः R.

१३. प्रदृश्यते P. D. M.

१४. ०ताप्युदा० P.

१५. तत् omitted by P.

१६. न P. १७. RV. I. 2. 8.

१८. ना M. Omitted by P.

१९. RV. I. 2. 9.

अर्थस्वभावादुच्चैस्त्वं कचिन्मध्येऽपि दृश्यते ।

तथैव नीचैस्त्वमपि तत्रोदाहरणं शृणु ॥ ४ ॥

“अह्यच्छुनमन्धाय सा वृकीः” इति वक्ष्यति ।

“नरेति” तत्राद्युदात्तमेवं हि परिदेवनम् ॥ ५ ॥

“इन्द्राग्नी द्यावापृथिवी” यजुष्यस्मिन्निहन्यते ।

बहुध्वामन्त्रितेष्वन्तरोषधीरिति यत् पदम् ॥ ६ ॥

“अग्ने पावक रोचिषा” “धृताह्वन दीदिवः” ।

“गनावो नेष्टः पिव ऋतुना” “सखायः स्तोमवाहसः” ॥ ७ ॥

“विश्वे देवासो मनुषो” “विश्वे यजत्राः” “त आदित्याः” ।

सर्वत्रार्थस्वभावोऽयमूह्यः प्राज्ञैरिति स्थितिः ॥ ८ ॥

१. ०हरणं R. २. आह्वयत् D. M.

३. ०मन्धारय M.

४. चुकी० P. RV. I. 117. ^{a-b} 18. V. M. has changed the order of words of the Vedic quotation and has omitted the word भरम् without giving any indication of the omission. The Vedic passage is the following.

शुनमन्धाय भरमह्वयत्सा वृकीः etc.

५. Fragment of RV. I. 117. 18. ^b “अश्विना वृषणा नरेति” परिदेवनासूक्तम् । आमन्त्रितमुच्चैर्लौकिका वदन्ति तत्कृतो निपात इत्युक्तम् ॥ V. M. on RV. I. 117. 18.

हे अश्विनौ.... हे वृषणौ.... इत्येवं सम्बोध्य नरा नेतारावश्विना अह्वयत् Sy.

६. तत्रानुदात्तम् M. तत्राद्युत्तम् P.

७. TS. I. 2. 1. 2.

८. ०ध्वन्तः ओ० D. ०ध्वन्त ओ० P. M.

९. पावरो० P. १०. R.V. V 26. 1

११. धृता० M. १२. दीदिवः P. दीदिव M.

१३. RV. I. 12. 5. १४. नावो D.

श्वानो M. १५. पिबर्तुना R.

I have given the quotation as it is in the RV. As the rules of euphonic combination are not applied, the third pāda comes to acquire an extra syllable, according to the reading, adopted by me.

१६. RV. I. 15. 3. ^b

१७. ०वाहसं P. RV. I. 5. 1. ^c

१८. देवा सोममस्तो P. मस्तो D. M. RV. X. 63. 6. ^b

१९. यजत्रः P. RV. X. 63. 11. ^a

२०. RV. X. 63. 7. ^c

There is one extra syllable in b.

नामन्त्रितं कारकवद् वाक्यार्थेनान्वितं भवेत् ।

“युवं वरो सुषाम्ने” “पेशो मर्या अपेशसे” ॥६॥

ये इमे तत्रोदाहरणे स्पष्टे सर्वे च तादृशम् ।

अविद्यमानवत्त्वे च एष हेतुरिति स्थितिः ॥१०॥ ॥ इति ॥

अयं देवाय जन्मने स्तोमो विप्रेभिरासया । अकारि रत्नधातमः ॥१॥

अयं देवाय । मेधातिथिः^{१०} । अयम् । स्तोमः । मनुष्यत्वमपहाय देवभूताय ऋभूणां गणाय ।

मेधाविभिरस्माभिः^{१३} । आस्येन^{१४} । अतिशयेन रत्नप्रदाता । क्रियते^{१५} ।

१. कारणकवद् P.

२. वाक्यार्थे नाबिकं M.

३. Cf. Pa. 2. 1. 2. VPr. 2. 18.

४. युवं वरो सुषाम्ने M. RV. VIII.

26. 2. Rāja reads “युवं नरा

स्तुवते” । RV. I. 116. 7; 117. 7.

The third pāda is short by one syllable.

५. वेशो P. ६. अवेशसे P.

७. RV. I. 6. 3.^b

८. एतु M.

९. इति is omitted by R. Accent is not marked in all the Vedic quotations in these verses by R. and S.

१०. मेधातिथिः D.

११. ऋभवो हि मनुष्याः सन्तस्तपसा देवत्वं प्राप्ताः । . . . . तत्संधो जायमानवा-
चिना जन्मशब्देनैकवचनात्तेनात्र निर्दिश्यते । जन्मने जायमानाय ऋभु-
संघरूपाय देवाय Sy.

आर्भवं प्रथमं सूक्तम् । ऋभुर्विभ्वा
च वाजश्च त्रयः पुत्राः सुघन्वनः । ते

रथकारा बभूवुः । अतिशयवद्भिः
कर्मभिर्देवत्वमीयुः । देवेभ्यो जातेभ्यो
ये ऋभवो मनुष्याः सन्तः कर्मकौशलाद्
देवा जातास्तेभ्यः Skr.

Cf. BD.

सुघन्व आङ्गिरसस्यासन्

पुत्रास्त्रयः पुरा ।

ऋभुर्विभ्वा च वाजश्च

शिष्यास्त्वष्टुश्च तेऽभवन् ॥

3. 83.

तेषां स्तुतिरिवं सूक्तं

त्वयमित्यष्टकं परम् । 3. 90.

Cf. KSA. अयमष्टावार्भवम् II.

१२. ऋत्विग्भिः Sy.

१३. आस्येन P. ऋत्विगणया वाचा . . . .

आसा उपासना वा Skr.

१४. रत्नप्रदा P.

रत्नानि दधातीति रत्नधाः . . . . .

अतिशयेन रमणीयमणिमुक्तादिधनप्रदः ।

स्तोत्रेण तुष्टा ऋभवो धनं प्रयच्छ-

न्तीत्यर्थः Sy.

ये नो धनानि वास्यन्ति आसातुष्टाः Skr.

१५. ति यते P. निष्पादितः Sy.

स्तुतिपरिचर्योर्हैवोरकारि Skr.

य इन्द्राय वचोयुजां तत्तुर्मनसा हरी । शमीभिर्यज्ञमाशत ॥२॥

य इन्द्राय । ये^१ इन्द्राय^२म् । वचनमात्रेण रथे युज्यमानौ । कृतवन्तौ । बुद्धिमहत्तया^३ अस्वी ।
ते^४ शिल्पकर्मभिर्देवप्रीणनैः । यज्ञियं^५ भागम् । प्राप्तवन्तः ।

तक्षन्नासत्याभ्यां परिज्मानं सुखं रथम् । तक्षन्धेनुं संवर्दुघाम् ॥३॥

तक्षन्नासत्याभ्याम् । अकुर्वन् । अश्विभ्याम्^{१०} । परितो गन्तारम्^{११} । शोभनाश्वद्वारम्^{१२} । रथम्^{१३} ।
तक्षन् । धेनुं च । बृहस्पतयेऽमृतस्य दोग्ध्रीम्^{१४} ।

युवाना पितरा पुनः सत्यमन्त्रा ऋजुयवः । ऋभवो विष्ट्यक्रत ॥४॥

युवाना पितरा । वृद्धावात्मीयौ पितरौ । पुनः । तरुणौ । अकुर्वन् । मन्त्रैरुच्यमानं सर्वमेव^{१८}
सत्यं येषां न भाक्तम् । ऋभवः । ऋजुकामाः । विष्ट्यस्तक्षणकर्मा विष्टिः ।

१. Omitted by D. २. इन्द्रायार्थं P.
३. ताडनादिकं विना वाङ्मात्रेण रथे युज्यमानौ सुशिक्षितौ Sy.
४. बुद्धिमत्तया M. मनसा. . . . ऋभूणां सत्यसंकल्पत्वात्तत्संकल्पमात्रेणेन्द्रस्याश्वौ संपन्नावित्यर्थः Sy. ५. के D.
६. शिल्पि० D. शमीभिः—शमयन्ति पापानीति शम्यः कर्माणि. . . . ग्रहचमसादिनिष्पादनरूपैः कर्मभिः . . . अपोऽन्न (Ngh. 2. 1.) इत्यादिषु षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु शमी शमीति पठितम् Sy.
७. ० प्राणनं P.
८. प्राप्तवन्तं P. प्राप्तवन्तं D. व्याप्तवन्तः Sy. एकचमसेन चतुरश्वमसान् कृत्वा शमिनस्तैर्यज्ञमाप्नुवन् । यज्ञियत्वं प्राप्ता इत्यर्थः Skr.
९. Cf. BD. इन्द्राय च हरी देवप्रहितेनाग्निनाऽपि यत् ३. 86.
१०. तक्षन्ना० D. ११. इश्विभ्याम् P. M. अश्विदेवप्रीत्यर्थं रथं तक्षन् । . . . . तक्षतिरत्र संपादनवाची Sy.
१२. परिज्मानम्—अजेः परिपूर्वस्य . . . परितो गन्तारम् Sy. १३. शोभनाश्वद्वारं P. उपर्युपवेशने सुखकरम् Sy. सुखम् Sk.
१४. Omitted by P. १५. तक्षं D.

१६. म्यतस्य M. Cf. BD. ३. 85 अमृतं सबरुच्यते । १७. दो P. सबरिति रेफान्तं प्रातिपदिकं क्षीरवाचीति संप्रदायविदः । . . . सबर्दुघां सबः पयो दोग्धीति सबर्दुघा . . . क्षीरस्य दोग्ध्रीम् Sy. धेनुं सबर्दुघां चक्रुः . . . BD. ३. 85. बृहस्पतेरश्विभ्यां रथं दिव्यं त्रिवन्धुरम् BD. ३. 86.
१८. युवानाः D. १९. पितरा P.
२०. अकुर्वं P. २१. भाक्त M. भक्ताम् P. I propose to read असत्यं for भाक्तम्
अवितथमन्त्रसामर्थ्योपेताः । पुरश्चरणाद्यनुष्ठानेन सिद्धमन्त्रत्वाद् यद्यत्फलमुद्दिश्य मन्त्राः प्रयुज्यन्ते तत्तत्फलं तथैव संपद्यते । तस्माज्जीर्णयोः पित्रोर्युवत्वं संपादयितुं समर्था इत्यर्थः । . . . अत एवैतेषामनुष्ठिता मन्त्राः सिध्यन्ति Sy.
२२. म्यभवः M. ऋभवः P.
२३. ऋजुकामकामाः P.
छलरहिता इत्यर्थः Sy. २४. विष P. विषः D. विष्टी विष्टयो व्याप्ति-युक्ताः । सर्वेषु कार्येष्वेतदीयस्य मन्त्र-सामर्थ्यस्याप्रतिघातोऽत्र व्याप्तिरुच्यते Sy. कर्म विष्ट्वी इति वकारलोपः छान्वसः । टाथै सुः Skr.

सं वो मदासो अग्नेतेन्द्रेण च मरुत्वता । आदित्येभिश्च राजभिः ॥५॥

सं वो मदासः । संगताः । युष्माकम् । सोमास्तृतीयं सवने । मरुत्वता । इन्द्रेण । आदित्यैः ।

राजभिः ।

उत त्यं चमसं नवं त्वष्टुर्देवस्य निष्कृतम् । अकर्तं चतुरः पुनः ॥६॥

उत त्यम् । अपि च । तम् । नवम् । चमसम् । त्वष्ट्रा । देवेन । संस्कृतमेकं सन्तम् । पुनः ।

चतुरश्चमसान् । कृतवन्तः ।

ते नो रत्नानि धत्तन् त्रिरा साप्तानि सुन्वते । एकमेकं सुशस्तिभिः ॥७॥

ते नो रत्नानि । ते । अस्माकम् । रत्नानि । आधत्तन् । त्रिः । आवृत्तानि ।

१. माद्यन्त्येभिरिति मदाः सोमाः . . . मदा-
सो मदहेतवः सोमाः . . . ऋभूणामि-
न्द्रादित्यैः सह सोमपानं तृतीयसवने-
ऽस्ति Sy.

सोममत्ता यूयं संगच्छध्वमित्यर्थः Skr.

२. ०तृतीयं P.

३. मरुत्वते M. मरुतोऽस्य सन्तीति मरु-
त्वान् . . . मरुद्भिर्युक्तेन Sy.

मरुत्सहितेन Skr.

४. अन्यैश्च M.

५. दीप्यमानैः Sy.

६. Mādhava ignores both चs.
Cf. BD. तृतीयसवने तेषां तैस्तु
भागः प्रकल्पितः ३. ८९. अपिबत्
सोममिन्द्रश्च तैस्तत्र सवने सह
३. ९०.

७. अजीर्णम् Skr.

८. D. adds च after चमसम् ।
सोमधारणक्षमं काष्ठपात्रविशेषम् Sy.

९. त्वष्टा P. D.

तक्षणाव्यापारकुशलस्य त्वष्टुः शिष्या
ऋभवस्तेन निर्मितं . . . निःशेषेण
संपादितम् Sy.

एतन्नामकस्य देवस्य सम्बन्धी तक्षण-
व्यापारः Sy. त्वष्टुर्देवस्य Skr.

१०. निः समि । पस्निष्ठितं सन्तमित्यर्थः
Skr.

११. चकृतः P. "एकं चमसं चतुरः कृणोतन
ऋ० वे० १.१०१.२." इति देवसन्देशेन
अग्नेर्वाचा कृतवन्तः स्य । चतुरश्चमसान्
पुनः Skr.

१२. कृतवन्ततः P. D. adds स्यः after
कृतवन्तः । The passage begin-
ning with तम् । नवम् । and
ending with कृतवन्तः is omit-
ted by M.

१३. Cf. BD. एकं चमसमित्युक्ते
ज्येष्ठ आहृत्यथो दिवि । उक्त्वा
ततस्तुश्चमसान् ययोक्तं तेन हर्षिताः ॥
३. ८७.

१४. The passage beginning with
ते नो etc. and ending with
०विशतिम् सुन्व is omitted by M.

१५. नतिः P. D.

Cf. उत्तमानि मध्यमान्यधमानि चेत्येवं
रत्नानां त्रिरावृत्तिः Sy.

सप्तसंस्थान्येकविंशतिम् । सुन्वते यजमानाय । एकमेकम् । स्तुतिभिः । “चतुर्दशौषधयः सप्त ग्राम्यास्तान्येकविंशतिः” इत्याहुः ।

अधारयन्त वल्लयोऽभजन्त सुकृत्यया । भागं देवेषु यज्ञियम् ॥८॥

अधारयन्त वल्लयो । आधारयन्त । मनुष्यत्वेन वोढारः । तयैकचमसचतुष्टयकरणादिकया शोभनया क्रियया । देवेषु । यज्ञियम् । भागम् । अभजन्त ।

I.21.

इहेन्द्राग्नी उप ह्वये तयोरिस्तोममुष्मसि । ता सोमं सोमपातमा ॥१॥

इहेन्द्राग्नी । इह । इन्द्राग्नी । उपह्वये । तयोः । एव । स्तोमं च । कामयामहे । तौ हि । सोमम् । अतिशयेन पातारौ । विरम्याभिधानादिकवचनबहुवचनयोः सङ्गतिः ।

१. किंच साप्तानि सप्तसंस्थानिष्पन्नवर्ग-
रूपाणि कर्माणि च धत्तन् . . . अग्न्या-
धेयदशपूर्णमासादीनां सप्तानां हविर्य-
ज्ञानामेको वर्गः । औपासनहोमो वैश्व-
देवमित्यादीनां सप्तानां पाकयज्ञानां
वर्गो द्वितीयः । अग्निष्टोमोऽप्यग्निष्टोम
इत्यादीनां सप्तानां सोमसंस्थानां
वर्गस्तृतीयः Sy. साप्तानि रत्नानि
दत्त । मा सकृदेव । . . . .

“छत्रं रथो मणिर्भार्या निधिरश्वो
गजस्तथा ।
एतानि सप्तरत्नानि पूर्वेषां चक्रवर्ति-
नाम् ॥”

अथवा रत्नं धनम् । सुवर्णरजतमाणिक्य-
मौक्तिकादीनि त्रिरावृत्तानि । एकविंशति-
सुवर्णादिधनप्रकारं दत्त इत्यर्थः Skr.

२. ०शति P. ३. ते M.

४. The passage beginning with
यजमानाय etc. and ending with
आहुः is omitted by P. and D.

५. येषामेकमेकं प्रशंसादिभिर्युक्तम् । निर्धा-
रणयष्टीमानयति एकमेकमिति ।
अत्यन्तोत्कृष्टमित्यर्थः Skr.

६. M. reads आधारयन्त मनुष्यत्वेपि न
माता वोढारः P. and D. begin
from यज्ञियं etc.

७. कालान्तरेऽप्यात्मनः स्थिरीकुर्वन्तः Skr.

८. चमसादिसाधननिष्पादनेन यज्ञस्य

वोढारः . . . पूर्वं मनुष्यत्वेन मरणयोग्या
अप्यमृतत्वलाभेन प्राणान् धारितवन्तः Sy.

६. सर्वकर्मणाम् Skr.

१०. ०काया M. यज्ञसाधनद्रव्यसम्पादन-
रूपेण शोभनव्यापारेण देवेषु मध्ये स्थिताः
Sy. इदानीं लब्धवन्तः कालान्तरे च
स्थिरीकुर्वन्त एकचमसचतुष्करणादि-
कया क्रियया शोभनया Skr.

११. हविलक्षणम् Sy.

१२. देवानां मध्ये हविर्भागम् । वल्लयो
हविर्वोढार ऋत्विजो वा । आ प्रदानाद्
आधारयन्त । शोभनं संस्कृतं हविर्भागम्
ऋभूणां देवानां यज्ञाहम् । आभि
सुप् Skr.

१३. Ms. D. puts the figure ॥२०॥
here to indicate the end of
the twentieth hymn. No
such number is given in P.
and M.

Cf. BD. त्वष्टा च सविता चैव देवदेवः
प्रजापतिः ।

सर्वान् देवान् समामन्त्र्य अमृतत्वं
ददुश्च ते ॥ ३. ४४.

१४. Omitted by M. १५. यज्ञे Sk.

१६. इत् यस्मात् Skr. १७. पि P.

१८. अतिशयेन सोमं पातुं क्षमौ तौ द्वौ देवौ
सोमं पिबतामिति शेषः Sy.

१९. विरम्या प्रधानादेकं D.

ता यज्ञेषु प्र शंसतेन्द्राग्नी शुम्भता नरः । ता गायत्रेषु गायत ॥२॥

ता यज्ञेषु । तौ । यज्ञेषु । प्रशंसत । इन्द्राग्नी । अलङ्कुरुत च स्तोत्रैः । तावेव । गायत्रसामसु च । गायत । नराः !

ता मित्रस्य प्रशस्तय इन्द्राग्नी ता हवामहे । सोमपा सोमपीतये ॥३॥

ता मित्रस्य । तौ । मित्रस्य । प्रशस्तये तयोरितरेतरविषयां मैत्रीं स्तोतुम् । इन्द्राग्नी । तेन्द्र ? हवामहे । सोमपानशीलः । सोमपानाय च ।

उग्रा सन्ता हवामहे उपेदं सर्वनं सुतम् । इन्द्राग्नी एह गच्छताम् ॥४॥

उग्रा सन्ता । उग्रौ । भवन्तौ । हवामहे । इमम् । सुतम् । सोमम् । उप प्रति समीपे । ताविन्द्राग्नी । इह । आगच्छताम् ।

१. ता P. D.

२. प्रकर्षेण ऋग्लक्षणाभिः शस्त्रस्तुतिभिः स्तुतौ Skr.

३. इन्द्राग्नी P.

४. शोभध्वम् । . . . . शोभन्ते न तूष्णी-
मासीनाः । “वाता राधांसि शुभसि ।
ऋ० वे० १.१२.८” इत्यत्र दानार्थ-
त्वाद् अत्राप्येवं वा । दत्त च ताभ्यां
सोमम् Skr.

५. ०गामसु M. गायत्रीच्छन्दस्केषु
मन्त्रेषु Sy. तावेव गायत्रेषु गीयन्ते ।
शंसि वा सुप् । गायत्राणि सामानि
गायत । भंसि वा सुप् । सानभिः स्तोत्र-
लक्षणैः स्तुत Skr.

६. गायतु M. गायता P.

७. नरः M. P.

८. ता P. D.

९. मित्रस्य स्नेहविषयस्य ममानुष्ठातुः
प्रशस्तये ता पूर्वोक्तौ देवौ संपद्येता-
मिति शेषः । यद्वा मित्रस्य मम संब-
न्धिनी ताविन्द्राग्नी प्रशस्तये प्रशंसितु-
मिच्छाम इति शेषः Sy.

१०. मित्रो देवतामात्रोपलक्षणार्थः । तौ देवानां
प्रशस्तये । होतृत्वादग्निराहूतो देवान्
स्तोष्यतीत्येवमर्थम् Skr.

११. Reading doubtful. तावेव
suggested Ed.

१२. ०शीलौ Ed. सोमपानक्षमौ Sy.

१३. Omitted by P.

१४. उग्रा M. वैरिवधादिषु कूरी Sy.
शत्रूणामुपरि सन्तौ Sk.

१५. सदिति प्रशंसायाम् । प्रशस्तौ Skr.

१६. इमौ D. सुतमभिषवोपेतमिदमनुष्ठीय-
मानं सर्वनं प्रातःसवनादिरूपं कर्म Sy.

१७. उपः कर्मप्रवचनीयः प्रतौ । इमं यज्ञम्
अभिषुतं सोमं प्रति च । सूपते तदिति
सोमलक्षणं हविः । तत्प्रतीति वा ।
कस्मात् । अतीतपदचतुष्टयं पुनरपि
पठ्यते । अर्थभेदात् । स्वार्थ एवोप-
स्तत्र । अत्र पुनः प्रत्ययै । इदं सवन-
मिति च सप्तम्यर्थे तत्र । द्वितीयार्थे
अत्र । इह पुनः इन्द्राग्नी एह गच्छता-
मिति क्रियापदस्य व्यवहितत्वाच्च ।
पदकाराभिप्रायः पर्येष्यः Skr.

ता महान्ता सदस्पती इन्द्राग्नी रक्ष उञ्जतम् । अप्रजाः सन्त्वत्रिणः ॥५॥

ता महान्ता^१ । तो महान्तावित्येतावान्^२ परोक्षम् । सदस्पती^३ । इन्द्राग्नी^४ । रक्षः^५ ।
हृतम्^६ । अप्रादुर्भूताः^७ । भवन्तु^८ । अदनशीला राक्षसाः^९ । अप्रजाता वा ।

तेन सत्येन जागृतमधि प्रचेतुने पदे । इन्द्राग्नी शर्म यच्छतम् ॥६॥

तेन सत्येन । यत् पदम् । ज्योतिषा मनुष्यान् प्रज्ञापयति तस्मिन् त्वदीये । आधिपत्ये^{१०}
यथापूर्वम् । तेन । सत्येन । जागरणं कुरुतम् । इन्द्राग्नी ! ! सुखं च यच्छतम् ।^{११}

I.22.

प्रातर्युजा वि बौधयाश्विनावेह गच्छताम् । अस्य सोमस्य पीतये ॥१॥

प्रातर्युजा^{१२} । प्रातर्गमनायोद्युक्तौ । अश्विनौ स्तोतः ! । विबोधय तौ । इह । आगच्छताम् ।
अमुम्^{१३} । सोमम्^{१४} । पातुम् ।

१. ता महान्ता omitted by M.
२. ०त्येवां P. गुणैरधिकौ Sy.
३. सदस्पती M. सभापालकौ Sy.
४. रक्षो राक्षसजातिमुञ्जतम् ऋजु कुरुतम्
क्रौर्यं परित्याजयतमित्यर्थः Sy.
५. अस्मन्मन्यभूतानि कुरुतमिति वा । उञ्ज
न्यग्भावे हनने च Skr.
६. अप्रदाभूताः M.
७. अदशीलाः P. D. भक्षकाः Sy.
८. अप्रजा अनुत्पन्नाः. . . . प्रजायन्त इति
प्रजाः । . . . . न प्रजा अप्रजाः Sy.
प्रजावर्जिताः । . . . . अस्मद्विसितारः
सन्ततिविच्छिन्नाः सन्तु Skr.
९. वाम P. D. M.
१०. M. adds प्रजा before प्रज्ञापयति ।
प्रचेतुने प्रकर्षेण फलभोगज्ञापके पदे
स्वर्गलोकादिस्थाने Sy.
११. सर्वस्य अधि उपरि । प्रकर्षज्ञापनत्वादा-
दित्यमण्डलाख्ये स्वर्गाख्ये वा स्थाने Skr.
१२. कुतम् P.
अधिजागृतम् आधिक्येन सावधानी
भवतम् Sy.
येनान्येषामपि स्तोतृणां यष्टृणां जागृ-
थस्तेनाधिसंवादिना स्तोत्रेण स्वसामर्थ्येन
वा ममापि जागृतम् । सर्वायैष्वप्रमत्तौ

- भवतम् Skr.
१३. शर्म. . . . सुखं गृहं वा. . . . गयः कुबर
(Ngh. ३.४) इत्यादिषु द्वाविंशति-
संख्याकेषु गृहानामसु शर्म वस्त्युक्तम् ।
. . . . शृणाति हिनस्ति दुःखमिति शर्म ।
शू हिसायाम् Sy.
स्वानं गृहं वा Skr.
१४. वतम् । मम प्रज्ञापनपदप्रापणायाप्रमत्तौ
भवतमिति वा Skr.
१५. Ms. D. puts the figure ॥२१॥
here to indicate the end of
the twenty-first hymn. No
such number is given in
P. and D.
१६. प्रातर्योगिनौ विबोधयाश्विनाविहाग-
च्छतामस्य सोमस्य पानाय । N. 12. 4.
१७. प्रातःसवनप्रेहेण संयुक्तौ Sy.
प्रातः यावदश्विनौ गृहयागेन युज्येते तौ
विबोधयेत्यन्तरात्मानं प्रेषयति । अग्नि
वा होतृत्वात् । अस्य यजमानस्य यज्ञे
गन्तव्यमिति ज्ञापय Skr.
१८. Omitted by P. अस्याभिषव-
संस्कारयुक्तस्य सोमस्य Sy.
१९. अस्याश्विनप्रेहाख्यस्य सोमस्य पानाय
Skr.

या सुरथा रथीतमोभा देवा दिविस्पृशा । अश्विना ता हवामहे ॥२॥

या सुरथा । यो^१ । सुरथो^२ । अतिशयेन रथस्य नेतारो भवतः । उभो^३ । द्युस्थानो^४ । अश्विनो^५ ।
तो^६ । हवामहे ।

या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती । तया यज्ञं मिमिक्षतम् ॥३॥

या वां कशा । या^१ । युवयोः^२ । अश्वाजनिः^३ । मधु क्षरन्ती । शब्दवती । तयाऽऽमाकम् ।
यज्ञम् । सिञ्चतम् ।

नहि वामस्ति दूरके यत्रा रथेन गच्छथः । अश्विना सोमिनो गृहम् ॥४॥

नहि वामस्ति । नहि । युवयोः^१ । अस्ति । दूरे किञ्चिद् गृहम्^२ । यत्र युवाम्^३ । रथेन^४ । गच्छथः^५ ।
अश्विनो^६ ! । यजमानस्य । गृहं रथेन शीघ्रं गच्छतोर्न^७ दूरे भवतीति ।

१. या M.

२. शोभनरथयुक्तौ Sy.

३. रथिनां मध्येऽतिशयेन रथिनौ Sy.
अतिशयेन सारथी Skr.

४. स्थानी P.
द्युलोकनिवासिनौ Sy.
दिवि गन्तारौ Skr.

५. V. M. ignores देवा

६. सुबायोः M.

७. ०जनि P. ०जनिः २ D.
कशाश्वताडनी . . . . यद्वा . . . .
वाङ्मनामसु कशा धिषणेति पठितम् ।
अश्विनोयो वाक् मधुमती माधुर्योपेता
पाण्डुरहिता सूनृता . . . कश गति-
शातनयोः Sy. अश्वाजनी कशा चोद
इति तोत्रनाम . . . कशा वाग्वा . . .
वाग् गजितलक्षणा जलवती अन्नवती
च । सूनृता अन्नमस्मिन् पक्षे न वाक् ।
सस्यानां जनयित्री । सूनृतं प्रियं वा ।
श्रवणमुखा Skr.

८. क्षन्ती M. उदकनामसु मधु पुरीषमिति
पठितम् । तस्मादुदकवतीत्युक्तं भवति ।
अश्वस्य शीघ्रगत्या यत्स्वेदोदकं स्रवति
तेनेयं कशा क्लिन्नेत्यर्थः Sy.
उदकवती शब्दकारिणी च गर्जित्री च
Skr.

९. सूनृतावती—प्रियसत्यवाग्युक्ता । तीव्रेण
कशाताडनेन यो ध्वनिनिष्पद्यते ताडन-
वेलायामश्वारूढेन च य आक्रोशः क्रियते
तदुभयं शीघ्रगमनहेतुत्वेन यजमानस्य
प्रियम् । . . . सूनृतावती प्रियत्वसत्यवो-
पेता । फलप्रदानविषयेत्यर्थः . . . .
सूनृतावती । ऊन परिहाणे . . . .
तथाविधमृतं सत्यं यस्यां वाचि सा
सूनृता . . . . सा यस्या अस्ति सा कशा
सूनृतावतीति कशायाः संज्ञा Sy.

१०. संचितं M. यज्ञम् । सिञ्चतम् is
omitted by P.
सोमरसेन सेक्तुमिच्छतम् । कशायाश्चान्दुर्ब
ताडयित्वा सहसा समागत्य भवद्विषयां
सोमरसादुर्बति निष्पादयितुमुद्युक्तौ भवत-
मित्यर्थः Sy.

गच्छतम् । म्यक्ष गतौ । . . . . यज्ञं
सिञ्चतम् । मिह सेचने । वर्धतम् Skr.

११. V. M. ignores अश्विना

१२. स मार्गो वां युवयोर्दूरके दूरदेशे न दृष्टि
न वर्तते खलु । यद्वा यत्र गृहे गच्छथस्तच्च
गृहं दूरे न भवति Sy.

१३. युवा P. १४. गच्छभो M.

१५. सोमवतो यष्टुः Skr.

१६. गच्छतो न P.

१७. दूतो D.

हिरण्यपाणिमृतये सवितारमुप ह्वये । स चेत्ता देवता पदम् ॥५॥

हिरण्यपाणिम्^१। प्राशित्रं^२ सवितुः^३ पाणी^४ प्रचिच्छेदं^५ तस्मै^६ देवा^७ हिरण्ययी^८ पाणी^९ प्रत्यदधुरिति^{१०}
शास्त्रायनब्राह्मणम्। सवितारम्। ऊतये^{११}। उपह्वये^{१२}। सः^{१३}। देवता^{१४} प्रकाशं^{१५} कुर्वन्^{१६}। पदं^{१७} प्रातरेव^{१८}।
चेतयति^{१९} पदनिधानयोग्यदेशं^{२०} प्रकाशयति^{२१}।

अपां नपातमवसे सवितारमुप स्तुहि । तस्य व्रतान्युश्मसि ॥६॥

अपां^{१२} नपातम्^{१३}। योज्भ्यः^{१४} प्रातरेवोदेति^{१५} तम्। सवितारम्^{१६}। उपस्तुहि^{१७}। तस्य^{१८}। कर्माणि^{१९}।
श्रोतुम्^{२०}। कामयामहे^{२१}।

विभक्तारं हवामहे वसोश्चित्रस्य राधंसः । सवितारं नृचक्षसम् ॥७॥

विभक्तारम्^{१६}। वासयितुः^{१७}। पूज्यस्य^{१८}। धनस्य^{१९}। दातारम्^{२०}। हवामहे^{२१}। सवितारम्^{२२}।
मनुष्याणां^{२३} द्रष्टारम्^{२४}।

१. ०पाणी M. पाणिः D.
२. सवित्य D. ३. पाणि P.
४. प्राचिच्छेदे M.
५. हिरण्यपाणिं यजमानाय दातुं हस्ते सुवर्णधारिणम् Sy.
६. शास्त्रा० P. Cf. Kan. Br. quoted by Sy.
७. तर्पणाय पालनाय वा Skr.
८. सन् P.
९. पदं यजमानेन प्राप्यं स्थानम् Sy.
१०. चेत्ता ज्ञापयिता भवति. . . . चिती संज्ञाने Sy. तस्मात् स चेत्ता। चिती संज्ञाने। देवतानां स्थानम्। आभि सुः। अथवा स एव चेत्ता च देवता च स्थानं चाश्रयो यष्टणाम् Skr.
११. पदं नि० P. १२. आपां M.
१३. जलस्य न पालकम्। संतापेन शोष-कमित्यर्थः. . . . पा रक्षणे. . . . तस्य नञ्चा समासे. . . . नलोपप्रतिषेध इति वृत्तिकारः। अग्निहोत्रो न पाति तच्छोषकत्वात्। . . . अथवा न पातयतीति नपात्। पल्लु गताविति धातो-र्ण्यन्तात्त्विप्। अग्न्यादित्यो ह्यपां न प्रापकौ प्रत्युत तच्छोषकौ Sy. पुत्रम्। सवितुरुद्यो हि जन्म। तच्च

साक्षाद्वद्भ्यः। . . . . . अथवा
अद्भ्यो वैदधुतोऽग्निः। अग्नेर्वा
आदित्यो जायते इति पौत्रम्। अथवा
आपो वा इदमग्र आसन्। अद्भ्यः
प्रजापतिरजायत प्रजापतेः सविता।
तेन वा अपां पौत्रम् Skr.

१४. भ्यः P. अद्भ्यः omitted by D.
१५. एव omitted by M. P.
१६. इत्यात्मा अन्तरात्मानं प्रेषयति Skr.
१७. कथाणि M. सोमयागादिरूपाणि Sy. यागाख्यानि कर्माणि Skr.
१८. कर्तुम् Skr.
१९. वासयित्य P. D.
वसोनिवासहेतोः. . . वस निवासे Sy.
धनस्य भजनीयस्य सिद्धिकरस्य Skr.
२०. सुवर्णरजतादिरूपेण बहुविधस्य Sy.
२१. अस्य यजमानस्यैतावद्वनदानमुचितमिति विभागकारिणम् Sy.
विभक्तारं यस्य यावद्योग्यं तावत्तस्य प्रदातारम् Skr.
२२. मनुष्याणां प्रकाशकारिणं. . . नृचक्षसं नृचक्ष इति नृचक्षाः। तं नृचक्षसम् Sy. शुभाशुभानां कर्मणां प्रत्यवेक्षितारम् Skr.

सखाय आ नि पीदत सविता स्तोम्यो नु नः । दाता राधंसि शुम्भति ॥८॥

सखायः^१ । प्रस्तोतृप्रभृतयः^२ । आगत्य^३ । उपविशत । सविता । अस्माकम्^४ । स्तोतव्यः^५ ।
क्षिप्रम् । अन्नानाम् । दाता^६ । यजमान एनं स्तुतिभिरलङ्करोति हविर्भवेति ।

अग्ने पत्नीरिहा वह देवानामुशतीरुप । त्वष्टारं सोमपीतये ॥९॥

अग्ने पत्नीः । अग्ने^१ ! । देवपत्नीः^२ । इह^३ । उपावह^४ । कामयमानाः^५ । त्वष्टारं च ।
सोमपानार्थम्^६ ।

आ ग्रा अग्र इहावसे होत्रां यविष्ठ भारतीम् । वरून्त्रीं धिषणां वह ॥१०॥

आ ग्राः^१ । अग्ने^२ ! । आवह^३ । इहाग्ने^४ ! । देवपत्नीः^५ । रक्षणाय^६ । होत्राम्^७ । युवतम्^८ ! ।
आदित्यस्य पत्नीम्^९ । वरणीयाम्^{१०} । सरस्वतीं च ।

अभि नो देवीरवसा महः शर्मणा नृपत्नीः । अच्छिन्नपत्राः सचन्ताम् ॥११॥

अभि नः^१ । अभिसचन्ताम्^२ । अस्मान्^३ । देव्यः^४ । रक्षणेन^५ । महता च^६ । सुखेन सह^७ । देवानां^८

१. सखिभूता हे ऋत्विजः .... समानाः सन्तः ख्यान्ति प्रकाशन्त इति सखायः । ख्या प्रकथने Sy.
२. अध्वर्यवः Skr. ३. सर्वत्र Sy. आ अर्वागर्थे । मत्समीपे दानार्थं निषीदत Skr. ४. स्तोतव्य P.
५. दाता प्रदानुमुद्युक्तः । एष सविता शुम्भति शोभते Sy. यस्माद् दाता सविता धनानि ददाति । अथवा दाता यजमानः सोमलक्षणानि धनानि संस्कारैः शोभितवान् । अभिषवणादिभिः संस्कृतवान् । अन्तर्णीतण्यर्थश्च भूते लट् Skr. ६. आग्ने M.
७. कर्मण्युपावह । देवान् यज्ञागमनं वा Skr.
८. उपाव P. ९. मानः P.
१०. बोद्धुरग्नेरेवात्र प्राधान्यं न देवपत्नीनां त्वष्टृश्च । तस्मादाग्नेयत्वमूच Skr.

११. V. M. ignores देवानाम् ।
१२. अग्ना P. D. M.
१३. स्त्रियः Skr. १४. इह कर्मणि Sk.
१५. तर्पणपालनार्थम् Skr.
१६. होमनिष्पादकाग्निपत्नीम् Sy. हूयतेऽसाविति होत्रा अग्नेर्दीप्तिः पत्नी वा । तां च Skr. १७. युवतम् M.
१८. पत्नी P. भरतनामकस्यादित्यस्य पत्नीं ... भरत आदित्यः (N. 8. 13.) Sy. तस्य भाः पत्नी वा भारती Skr.
१९. धिषणां वाग्देवीं . . . वाग्वै धिषणेति वाजसनेयकम् Sy. वाचम् Skr.
२०. अन्ता M. आभिमुख्येन सेवन्ताम् Sy.
२१. तस्माद् M.
२२. तर्पणपालनाभ्याम् Skr.
२३. गृहेण सुखेन वा । टार्थे इस् Skr.
२४. नरो देवास्तदाकारत्वात् Skr.

^१पत्न्यः । अ^२च्छिन्नपतनाः ।
उत्तरा निगदसिद्धेति ।

इहेन्द्राणीमुप ह्वये वरुणानीं स्वस्तये । अग्रायीं सोमपीतये ॥१२॥

(इहेन्द्राणीमुप)

मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् । पिपृतां नो भरीमभिः ॥१३॥

मही द्यौः^४ । महत्यो^५ । द्यावापृथिव्यो^६ । अस्माकम्^७ । इमम्^८ । यज्ञम्^९ । आगच्छताम्^{१०} ।
पारयेतां^{११} । च । अस्मान्^{१२} । भरणीः^{१३} ।

तयोर्दिधृतवत्पयो विप्रा रिहन्ति धीतिभिः । गन्धर्वस्य ध्रुवे पदे ॥१४॥

तयोर्दि^{१४} । तयोः^{१५} । एव^{१६} । क्षरणवत्^{१७} । पयस्सारम्^{१८} । मेधाविनः^{१९} । विहन्ति^{२०} । कर्मभिः^{२१} ।

१. नृपत्नीर्मनुष्याणां पालयित्रयः Sy.
अग्न्यादित्ययज्ञानां पत्नीः होत्राभारती-
वाचः Skr.

२. अच्छिन्नपक्षाः । नहि पक्षिरूपाणां
देवपत्नीनां पक्षाः केनचिच्छिद्यन्ते.....
न छिन्नान्यच्छिन्नानि.....अच्छिन्नानि
पत्राणि यासां ताः Sy.
छिन्नं श्रान्तम् । पतत्यनेनेति पत्रं वाहनम् ।
अश्रान्तवाहना अभिसेवन्ताम् । अवश्च
महच्छर्म चास्माकं कुर्वन्तु । यच्च
सेवायां गतौ च । अवसा च महता
शर्मणा चाभिगच्छन्त्वस्मान् Skr.

३. इहास्मिन्कर्मणि स्वस्तयेऽस्माकमविना-
शाय सोमपीतये सोमपानाय चेन्द्रवरु-
णाग्नीनां पत्नीराह्वयामि । इन्द्राणीम् ।
वरुणानीम् । . . . . अग्नयीम् Sy.
इह कर्मणोन्द्रवरुणाग्नीनां पत्नीरुह्वये,
अविनाशाय आत्मनः सोमपानाय च ।
आगता अस्मान् रक्षिष्यन्ति सोमञ्च
पास्यन्तीत्येवमर्थम् Sk.
अग्न्यायग्नेः पत्नी । तस्या एषा भवति

.....इति सा निगदव्याख्याता ।
N. 9. 34.

४. द्यौः D. द्यौः P. द्यौ M.

५. आगच्छताम् P. गच्छताम् Skr.

६. पिपृतां . . . पूरयताम् Sy.
पूरयतां तर्पयताम् Skr.

७. अस्मा M.

स्वकीयसारभूतेन रसेन..... सेक्तु-
मिच्छताम् । .... मिह सेचने Sy.

८. भरणेः D.

भरणसमर्थेन रसेन Skr.

९. द्यावापृथिव्योः Sy.

१०. घृतवद् घृतसदृशं.....यद्वा घृ-
तवद् घृतं सारं तेनोपेतम् Sy.

११. पयस्सरं M. जलम् Sy.
उदकम् Sk.

१२. सर्वत्र विविधं प्राप्ता मेधाविनो वा
आदित्यरश्मयो वा Skr.

१३. लिहन्ति Ed.

स्वादयन्ति....रिह आस्वादाने Skr.

१४. गमनाख्यः Skr.

आदित्यस्य । ध्रुवे । स्थानेऽवस्थितम् ।

स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी । यच्छा नः शर्म सप्रथः ॥१५॥

स्योना पृथिवि । सुखा । पृथिवि ! । भव । कण्टकवर्जिता । निवेशनी । “ऋक्षरः कण्टक
ऋच्छतेः” । यच्छ च । अस्मभ्यम् । सर्वतः पृथु । गृहम् ।

अतो देवा अवनन्तु नो यतो विष्णुर्वि चक्रमे । पृथिव्याः सप्त धामभिः ॥१६॥

अतो देवाः । अस्मात् स्थानात् । अस्मान् । देवाः । अवनन्तु ततो योजयितुं उत्पद्यते तस्या-
वनम् । यतः । विष्णुः । विचक्रमे । यत्र विक्रमकृतपृथिव्याः । सप्तभिः । छन्दोभिः पृथिवीमुपक्रम्य
त्रीन् लोकान् विचक्रमे त्रिभ्योऽपि लोकेभ्यो नास्मान् भयमुपगच्छत्विति ।

१. गन्धर्वस्य ध्रुवं पदमन्तरिक्षम् . . . यक्ष-
गन्धर्वाप्सरोगणसेवितमन्तरिक्षम् (नृसिंह-
ताप० 1.2.) । तेनान्तरिक्षेणोपलक्षित
आकाशे वर्तमानयोः Sy. गत्वा
चन्द्रमसो नित्ये स्थाने । सुषुम्णा
सूर्यरश्मिः । सात्र गौः । तां धारयतीति
गन्धर्वश्चन्द्रमाः । . . . चन्द्रमण्डलाख्ये
गत्वा समादयन्ति । या ह्येताः पूर्वपक्षे
कलाख्याश्चान्द्रमस्य आगामिन्य आपो
भवन्ति रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबन्ति ।
सोमोत्पत्त्याम् । . . अन्यथा वा योजना ।
तयोरुपस्तरणाभिघरणघृतेन । तद्विवर्ल-
क्षणं पयः । त एव मेधाविन ऋत्विजः
स्तुवन्ति स्तुतिकर्मभिः । इह स्तुतौ । सुपि
वा भिस् । यागकर्मसु यज्ञस्य वेद्याम् ।
यज्ञो गन्धर्वः । गोर्वाक् । तस्या धारयिता ।
तस्य ध्रुवं पदं वेदिः । तत्र Skr.

२. पृथिवी P. D. M. सुखा नः पृथिवि
भव । अनृक्षरा निवेशनी । ऋक्षरः
कण्टक ऋच्छतेः । कण्टकः कन्तपो वा ।
कृन्ततेर्वा । कण्टतेर्वा स्याद् गतिकर्मणः ।
उद्गततमो भवति । यच्छ नः शर्म ।
[यच्छन्तु] शरणं सर्वतः पृथु । N. 9.32.

३. स्योनशब्दो विस्तीर्णवाची . . . यद्वा

स्योनशब्दः सुखवाची . . . . . यिव
तन्तुसन्ताने Sy.

४. पृथिवी P. M. ५. कणंकवर्जिता P.

६. ०शान्यनृक्षरः M. निवेशनयोग्या
च Skr.

७. N. 9. 32. ८. यज्ञ M.

९. सप्रथः प्रथ प्रख्याने . . . प्रथसा सह वर्तत
इति Sy. १०. शृंगं M. शरणम् Sy.
सुखं गृहं वा Skr. ११. अस्मान् P.
अतोऽस्मात्पृथिवीप्रदेशात् Sy.

१२. यः omitted by P.

१३. यस्माद् भूप्रदेशात् Sy.

१४. विविधं पादक्रमणं कृतवान् Sy.

१५. भूम्या अवयवभूतेभ्यः सप्तभ्यः स्थाने-
भ्यो द्वीपाख्येभ्यः । पञ्चम्यां जस्-
भितौ । धाम स्थानम् । सर्वत उपजा-
यमाना अस्मदापदोऽपनयन्तु इत्यर्थः ।
केचित्तु ङसौ पृथिव्या इति व्याचक्षते ।
भिति जस् इति च । यस्याः पृथिव्या
विचक्रमे सप्तभिः छन्दोभिर्वायुस्कन्धर्वा,
अतोऽजन्तु । पञ्चम्यास्तसिल् । धाम
छन्दः Skr. १६. Cf. Ts. ५.

2. I. I. ‘विष्णुमुखा वै देवाश्छन्दो-
भिरिमांल्लोकाननपजप्यमभ्यजयन्’

इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् । समूळहमस्य पांसुरे ॥१७॥

इदं विष्णुः^१ । इदं त्रैलोक्यम् । विष्णुः^२ । विचक्रमे विक्रममाणश्च । त्रेधा^३ । निहितवान्^४ । पदम् । तत्र यास्कः—“पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः । समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसी-
त्यौर्णवाभः”^५ । इति । सङ्गतम्^६ । अस्य । पांसुले पदे त्रैलोक्यम् ।

त्रीणि पदा वि चक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः । अतो धर्माणि धारयन् ॥१८॥

त्रीणि पदा । त्रीणि । पदानि । विचक्रमे । विष्णुः^{१०} । गोपायिता । अहिंस्यः^{११} । पृथिवीमारभ्य
मनुष्याणां^{१२} । कर्माणि । धारयन् ।

१. विष्णुम् M.

अथ यद्विहितो भवति तद्विष्णुर्भवति । विष्णुर्विशतेर्वा । व्यश्नोतेर्वा... यदिवं किं च तद्विक्रमते विष्णुः । त्रिधा निधत्ते पदम् । [त्रेधाभावाय ।] पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः । समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्णवाभः । समूळहमस्य [पांसुरे] व्यायनेऽन्तरिक्षे पदं न दृश्यते । अपिवोपमार्यं स्यात् । समूळहमस्य पांसुल इव पदं न दृश्यते इति । पांसवः पादः सूयन्ते इति वा । पन्नाः शेरत इति वा । पंसनीया भवन्तीति वा । N. 12. 19.

२. त्र्यं० P.

३. विष्णुस्तु भगवानस्मद्भर्ता वासुदेवः । स वामनः छपना महाबलिं ब्रह्मन् Skr.

४. त्रेधा त्रिभिः प्रकारैः Sy.

५. तत्काले प्रपञ्चं विक्रान्तस्त्रिस्थानभेदेन निहितवान् पदमात्मीयं पदं त्रिषु स्थानेषु कृतवान् । भुवि खे दिवि चेत्येके । समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यन्ये । निर्गुणस्य परब्रह्मणो गुणवर्णने विश्रमन्ति लोकाः । न तच्चित्रम् । तच्च त्रिविधम् । Skr. ६. ० पूरिणिः P.

७. N. 12. 19. ८. सम्यगन्तर्भूतम् Sy.

९. सम्यग् गूढं सम्यक् प्रतिष्ठापितमस्य

विष्णोः पदं पांसुमतीव । पांसवो यस्मिन् सन्तीति मनुषि रप्रत्ययः । लुप्तोपमं च । यथा पांसुमति देशे सुप्रतिष्ठापितं तद्वत् । अस्य स्वीयं वा पांसुः । पृथिवी वा समारोहणं वा । तत्र यत्पदं विष्णोरस्मद्भूतं तत्समूहम् । विष्णुरादित्यो वा । इदं सर्वमहरहर्विचक्रमे । त्रेधा उदयगिरी नभो-मध्ये चास्तगिरी च त्रिविधं सम्यक् प्रतिष्ठापितमस्य पदं पांसुरूपदेशे । इति । केचित्तु सम्पूर्वस्य मुहे रूपमिति । समूढं छन्नम् । न दृश्यते । विष्णुरेवादित्यरूपेण लोकान् प्रकाशयति । तस्य त्रैविध्यमन्यथा वा । अग्निवैद्युतादित्यात्मना भुवि खे दिवि । एकमेवेदं ज्योतिस्त्रेधा विभक्तमिति मूर्धन्वान् वक्ष्यति तत् । . . . . . तत्र यत् खे वैद्युतस्य पदं तच्छन्नं नित्यं न दृश्यते Skr.

१०. सर्वस्य जगतो रक्षकः Sy.

गोपायिता कृत्स्नस्य जगतः Skr.

११. केनापि हिसितुमशक्यः Sy.

१२. अग्निहोत्रादीनि धारयन् पोषयन् Sy. अतः पार्थिवालोकात् कर्माणि । सर्वाणि धारयितव्यानीति वा । आत्मनि धारयन् । धर्मकर्मणी धारयितव्ये च । सर्वाश्रयो हि भगवानस्मद्भर्ता श्रीविष्णुः Skr.

विष्णोः कर्माणि पश्यतु यतो व्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥१६॥

विष्णोः कर्माणि^१ । विष्णोः^२ । कर्माणि^३ । पश्यतु^४ । यमनुध्याणाम्^५ । कर्माणि^६ । वध्नाति^७ ।
इन्द्रस्य^८ । नियोज्यः^९ । सखा ।

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम् ॥२०॥

तद्विष्णोः^{१०} । तत्^{११} । विष्णोः^{१२} । उत्तमम्^{१३} । स्थानम्^{१४} । सदा^{१५} । पश्यन्ति^{१६} । प्राज्ञाः^{१७} । अन्तरिक्षे^{१८} ।
विततमिव । तेजः । यद्वाज्जन्तरिक्षे विततं यथा चक्षुः^{१९} पश्यन्ति तद्वत्^{२०} ।

तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते । विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥२१॥

तद्विप्रासः^{२१} । तत्^{२२} । उत्तमम्^{२३} । पदम्^{२४} । मेधाविनः^{२५} । विविधं^{२६} स्तुवन्तः^{२७} । स्वप्नवर्जिताः^{२८} ।
कर्मभिः^{२९} । सन्दीपयन्ति यज्ञाख्यम्^{३०} ।

१. विष्णोः कर्माणि omitted by D. and M.

२. Omitted by P.

३. युयमृत्विज ऋषयो वा Skr.

४. यैः कर्मभिर्व्रतान्यग्निहोत्रादीनि पस्पशे सर्वो यजमानः Sy. यत इति आद्यादित्वात् तस्मिन् भिसि । यैर्व्रतानि प्रवर्त्यन्ते तानीति हविलक्षणाग्न्यानि । कर्माणि वा यागाख्यानि । तानि चात्मनि प्रतिबद्धवान् । आत्मदेवत्यानि कृतवान् । अथवा बलिप्रभृतीनां दानवानां व्रतानि प्रतिबद्धवानित्यर्थः Skr.

५. वध्नाति P. स्पृष्टवान् विष्णोरनुग्रहादनुतिष्ठतीत्यर्थः । . . . . स्पश बाधन-स्पर्शनयोः Sy.

६. अनुकूलः Sy. योग्यः Skr.

७. तद् विष्णोः omitted by M.

८. तच्छास्त्रप्रसिद्धं . . . . स्वर्गस्थानम् Sy.

९. शास्त्रदृष्ट्या सर्वदा पश्यन्ति Sy. ध्यायन्ति Skr.

१०. ऋत्विगादयः Sy.

विद्वांसः स्तोतारो वा Sk.

११. आकाशे यथाऽऽततं सर्वतः प्रसृतं चक्षुर्निरोधाभावेन विशदं पश्यति तद्वत् Sy.

आदित्यमण्डलं यथाऽऽततं तद्वत् । विष्णुरेव

वाऽऽदित्यः । विस्तृते दिवि यथादित्य-मण्डलाख्यं विष्णोः परमं पदं पश्यन्तीत्यर्थः । अथवा चक्षुष इन्द्रियत्वाद् एवं योज्यम् । विष्णोस्तृकृष्टं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । यथा च दिव्येवं विष्णावपि सर्वमनुध्याणां चक्षुराततम् । दिविष्ठः सूर्य एको जलेज्जन्तस्तद्वदेकः सन्नपि प्रपञ्चेनानेक इव Skr.

१२. चक्षयन्ति D.

१३. Omitted by P. and M.

१४. विशेषेण स्तोतारः . . . . . स्तुत्यर्थस्य पनेः . . . . . Sy. विविधस्तुतिकामाः । . . . . विस्तुतिमन्त इति वा Skr.

१५. प्रमादराहित्येन जागरूकाः . . . . . जागु निद्राक्षये Sy. अप्रमाद्यन्तः स्तुतिभिः Skr.

१६. सम्पद्य दीपयन्ति Sy.

१७. The passage beginning with विविधं etc. and ending with यज्ञाख्यं is omitted by P.

१८. Ms. D. puts the figure ॥२२॥ here to indicate the end of the twenty-second hymn. No such number is given in P. and M.

V. M. ignores विष्णोः and यत्

I.23.

तीव्राः सोमांसु आ गंध्याशीर्विन्तः सुता इमे । वायो तान्प्रस्थितान्पिब ॥१॥

तीव्राः सोमांसः^१ । मदोत्पादनसमर्थाः^२ । सोमाः । आगच्छ^३ । आशिरेण युक्ताः^४ । इमे । सुताः^५ । वायो ! । तान् प्रस्थितान्^६ । पिब ।

उभा देवा दिविस्पृशेन्द्रवायू हवामहे । अस्य सोमस्य पीतये ॥२॥

उभा देवा^७ । उभौ । देवौ । शुस्वौ^८ । इमी । हवामहे^९ । सोमपानायैति^{१०} ।

इन्द्रवायू मनोजुवा विप्रां हवन्त ऊतये । सहस्राक्षा धियस्पती ॥३॥

इन्द्रवायू^{११} । इन्द्रवायू^{१२} । मनोवेगी^{१३} । मेधाविनः^{१४} । हवन्ते^{१५} । रक्षणाय^{१६} । अनेकदर्शनी^{१७} ।
कर्मपती^{१८} ।

मित्रं वयं हवामहे वरुणं सोमपीतये । जज्ञाना पूतदक्षसा ॥४॥

मित्रम् । वयम् । मित्रावरुणौ^{१९} । प्राज्ञौ । शुद्धबलौ । सोमपानाय । हवामहे इति ।

१. तीव्रास्सोमः तीव्रास्सोमांसः D.

२. तदोत्पा० M.

प्रभूतत्वात् तर्पयितुं समर्थाः Sy.

तीव्रं तिक्तरसं कटुरसं वा । .....

कटुरसाः तिक्तरसा वा सोमाः । सोम-
मिश्रणं दध्याशीस्तद्वन्तः Skr.

३. आगच्छत S.

४. आशिरेण M. आशीर्युक्ताः Sy.

५. उत्तरवेदिं प्रत्यानीतान् Sy.

प्रस्थितसंज्ञकान् Skr.

६. The passage beginning
with आशिरेण and ending
with पिब is omitted by P.

७. देवाः M. ८. दीप्तौ दातारौ वा Skr.

९. शुलोकं गन्तारौ Skr.

१०. Omitted by P.

११. V. M. ignores अस्य ।

१२. Omitted by M.

१३. मन्मो० M. मन इव वेगवत्तरो Sy.
मनोवच्छीघ्रगामिनी Skr.

१४. मेधाविनौ D. The passage
beginning with इन्द्रवायू and
ending with मेधाविनः is omitted
by P. ऋत्विग्यजमानाः Sy.
यष्टारः स्तोतारश्च Skr.

१५. सोमेन तर्पणाय पालनाय वा Skr.

१६. सहस्रनयनयुक्ती Sy. इन्द्र एव सह-
स्राक्षः नासत्यदस्त्राविव साहचर्यात् तौ
सहस्राक्षौ Skr.

१७. कर्मणो बुद्धेर्वा पालकौ Sy.

कर्मणः प्रज्ञाया वा पालयितारौ स्वा-
मिनी वा Skr.

१८. प्राज्ञा M. कर्मप्रदेशे प्रादुर्भवन्ती Sy.
जायमानावेव Skr.

ऋतेन यावृतावृधावृतस्य ज्योतिषस्पती । ता मित्रावरुणा हुवे ॥५॥

ऋतेन । सत्येन । यौ । सत्यस्य वर्धयितारौ । सत्यस्य । ज्योतिषः । पती । तौ । मित्रा-
वरुणौ । हुवे ।

वरुणः प्राविता भुवन्मित्रो विश्वाभिरूतिभिः । करतां नः सुरार्धसः ॥६॥

वरुणः प्राविता । वरुणः । प्रकर्षेण रक्षकः । भवतु । मित्रश्च । विश्वैः । पावनैस्ती ।
अस्मान् । कुरुतां च । स्वप्नौ ।

मरुत्वन्तं हवामह इन्द्रमा सोमपीतये । सजूर्गणेन तृप्सतु ॥७॥

मरुत्वन्तम् । मरुद्भिः सहितम् । इन्द्रम् । आहवामहे । सोमपानाय सः । मरुद्गणेन ।
सहितः । सोमेन तृप्सतु ।

इन्द्रज्येष्ठा मरुद्गणा देवासः पूषरातयः । विश्वे मम श्रुता हवम् ॥८॥

इन्द्रज्येष्ठाः । इन्द्रनेतृकाः । पूषज्ञातिकाः । मरुतः । देवाः ते । सर्वे । मम । शृणुत ।
ह्वानम् ।

१. सत्यवचनेन यजमानानुग्रहकारिणा Sy.
ऋतेनोदकेन यज्ञेन वा Skr.

२. वद्धपि० D. ऋतमवश्यंभावितया सत्यं
कर्मफलं तस्य वर्धकौ Sy. उदकस्य
यज्ञस्य वा वर्धयितारौ Skr.

३. ऋ गतौ । सर्वत्र गतस्य रश्म्याख्यस्य
Skr.

४. ज्योतिष्यती M.

प्रशस्तस्य. . . . . प्रकाशस्य. . . . .
पालकौ । श्रुत्यन्तरे मित्रावरुणयोरदिति-
पुत्रत्वेन श्रुतत्वाद् द्वादशादित्येष्वन्त-
र्भूतत्वेन ज्योतिष्यालकत्वं युक्तम् Sy.

५. रक्षकौ D.

६. सर्वाभिः रक्षाभिः Sy.

७. पालनैः Sk.

८. स्वप्नान् S. प्रभूतधनयुक्तान् । 'राध

साध संसिद्धौ' राघ्नोत्पन्नेनेति
राधो धनम् । शोभनं राधो येषां ते
सुरार्धसः Sy.
सुधनान् Skr.

९. आ अर्वाचि वा । अर्वाक्. . . Sk.

१०. Omitted by M.

११. सह Sy.

१२. ०तृका M.

इन्द्रो ज्येष्ठो मुख्यो येषु ते तयाविधाः Sy.
इन्द्रप्रधानाः Sk.

१३. पूषज्जातिकाः D. पूषाख्यो
देवो रातिर्दाता येषामिन्द्रमरुतां ते
पूषरातयः Sy.

I propose to read पूषरातिकाः
Ed.

१४. सप्तसप्तका देवाः Sk.

हृत वृत्रं सुदानव इन्द्रेण सहसा युजा । मा नो दुःशंस ईशत ॥६॥

हृत वृत्रम् । हृत । वृत्रासुरम् । सुदानाः । इन्द्रेण । सहायेन । बलवता सह । मा । अस्माकम् ।
दुर्वचनो वृत्रः । ईशिष्ट ।

विश्वान्देवान्हवामहे मरुतः सोमपीतये । उग्रा हि पृथिमातरः ॥१०॥

विश्वान् देवान् । वैश्वदेवस्तृच उक्तो मरुत्सु च विश्वशब्दो दृश्यते । विश्वान् । देवान् ।
मरुतश्च । सोमपानाय । हवामहे । उद्गूणाः । हि । पृथिमातरः "पृथियै वै पयसो मरुतो जाता"
इति ब्राह्मणम् ।

जयतामिव तन्यतुर्मरुतामेति धृष्णुया । यच्छुभं याथना नरः ॥११॥

जयतामिव । सैनिकानामिव । शब्दः । मरुतां शब्दः । गच्छति । धृष्णुः । यथा यूयम् ।
कल्याणम् । गच्छथ । नेतारः ।

१. असुरं मेघमस्मच्छत्रुं वा Sk.
२. शोभनदाना मरुतः Sk.
३. योग्येन Sy.
४. वह P. D. M.
५. अस्मान् प्रति Sy.
६. दुर्वचने P. दुष्टेन शंसनेन कीर्तनेन युक्तो वृत्रः Sy. युष्मत्प्रसादेन क्रूराभिप्रायः . . . सहोज्जर्णोत्तमनुप । युक् सहायः । वुराशंसस्तद्वान् पुरुषो मास्मदीशो भवेत् Sk.
७. ईशिष्टः M. समर्थो मा भूत् Sy.
८. उक्तो M. अत्र चाद्यः पादो विश्व-लिङ्गः । शिष्टं मरुतम् Sk.
९. दृश्ये M.
१०. मरुतसंज्ञकान् सर्वान् देवान् Sy. विश्वान् देवान् हवामहे । एतावदेक-वाक्यम् । परन्तु वाक्यान्तरम् । मरुतां विश्वेषां च विशेषणविशेष्यत्वं न विद्यते । न समुच्चयं च । तस्मात् साकाङ्क्षत्वात् पूर्वस्माद् वाक्यादध्याहार्यं मरुतो हवामहे

इति वक्तव्यम् Sk.

११. शत्रुभिरसह्यबलाः Sy. यस्माच्छत्रूणां-प्रसह्याः Sk. १२. हिशब्दः प्रसिद्धार्थः Sy.
१३. पृथिमेः—नानावर्णयुक्ताया भूमेः पुत्राः । पृथिमाता येषां ते Sy. दिवः पुत्रा मरुतः । पृथिद्यौ । सा माता येषां ते पृथिमातरो मरुतः Sk.
१४. पृथिव्यै पयः । पयसो S.
१५. विजययुक्तानां शूराणां भटानामिव Sy. संग्रामं जयतां राजान् Sk.
१६. गर्जितशब्द इव Sk. १७. गर्जितशब्दः Sk.
१८. धृष्णुयुः M. धार्ष्ट्ययुक्तः Sy. अभिभविता महान् गम्भीरश्च Sk.
१९. यथा P.D. यथा S. यथा Sy. यथा मेघस्थमुदकं प्रतिगच्छथ Sk.
२०. तदा तन्यतुः शुभं शोभनं वा । यथा शोभनं गच्छथ Sk. २१. प्राप्नुय Sy.
२२. हे मनुष्याकाराः Sk.

हस्काराद्विद्युतस्पर्शतो जाता अवनतु नः । मरुतो मृचयन्तु नः ॥१२॥

हस्कारात्^१ । अस्मादन्तरिक्षात्^२ । जाताः । मरुतः । विद्योतनानन्तरं^३ वृष्ट्यभावजनिता-
द्वस्कारात्^४ । अस्मान् । रक्षन्तु^५ मरुतः । मुखयन्तु । अस्मानिति ।

आ पूषश्चित्रवर्हिषमाघृणे धरुणं दिवः । आज्ञा नष्टं यथा पशुम् ॥१३॥

आ पूषन्^१ । आनय । पूषन् ! सोमं^२ पणिभिरपहृतम् । आगतदीप्ते ! धारकम् ।
द्युलोकस्य । यथा^३ । नष्टम्^४ । पशुम्^५ । त्वमानयसि ।

पूषा राजानमाघृणिरपंगूळहं गुहां हितम् । अविन्दश्चित्रवर्हिषम् ॥१४॥

पूषा^१ राजानम्^२ । पूषा । सोमम्^३ । आघृणिः^४ । असुररपगूळहम्^५ । गुहायाम्^६ । निहितम् ।
अविन्दत्^७ । यस्मै^८ चिरं^९ बहिः^{१०} स्तीर्यते ।

१. हस्तारात् P. दीप्तिकरात् । 'हसे हसने' । अत्र तु प्रकाशमात्रे वर्तते Sy. यदा दुर्भिक्षात्स्य पुंस आतिप्रतिपत्त्यर्थं हश्शब्दोच्चारणम् । स हस्कारः Sk.

२. ०नन्तर P. D. विद्युतः—विशेषेण दीप्यमानावतोऽन्तरिक्षात् परिजाताः सर्वत उत्पन्ना मरुतः Sy. तदा विद्युतः परि विद्युतो जाताः । जन्मात्र व्यवस्थाने । विद्युतमधिष्ठाय वृष्टि-प्रदानेन दुर्भिक्षान् दूरीकृत्यास्मानवन्तु । यथा च वयं हस्कारं त्यक्त्वा प्रमोदलक्षण-हन्तशब्दमुच्चारयामस्तथा कुर्वन्तु Sk.

३. ०द्वस्तारात् P. ४. नक्षन्तु M.

५. आज आज । आडो द्वित्वात्सम्बद्ध-क्रियाया अपि द्वित्वम् । . . . अजिर-त्रान्तर्णीतण्यर्थः Sk. ६. ०रुप० M.

७. आहतदीप्ते M. ०दीप्तेः D. . . क्षरिता घृणिः । दध्ना पूर्णो वृत्तिः । सा कवे रथे वा यस्य स आघृणिः । . . तस्य सम्बोधनम् । दीप्तिर्वा घृणिः, साऽऽज्ञाता यस्य स वा उपजातदीप्तिः Sk.

८. यागस्य धारकम् Sy.

९. द्युलोकाद् आहर इति शेषः Sy.

दिवः । मञ्चाः क्रोशन्तीव तत्स्थान् एवाह । द्युनिवासिनां देवानां धार-यितारम् । . . . धरुणमुदकं वा । चित्रवर्हिषं च सोममुदकञ्च द्युलो-कात् पुनः पुनः अस्मदर्थमागमय Sk.

१०. Omitted by M.

११. अजं गां वा त्वमेवागमयसि पशूनां रक्षितृ-त्वात् । लौकिकः पशुपालो वा तद्वत् Sk.

१२. यथा लोके नष्टं पशुं महारण्यादावन्वी-क्ष्य कश्चिदाहरति तद्वत् Sy.

१३. V. M. ignores चित्रवर्हिषम् and अज ।

१४. अत्रेतिहासः—असुराः सोमं राजानं दीप-मानमग्नेर्हस्तादपहृत्य गुहायां न्यदधुः । तं पर्येषमाणा अन्ये देवा नाविन्दन् । पूषा त्वविन्दत् । स तं गृहीत्वा दिवमानयत् । इत्यस्यामुच्यते Sk.

१५. सो M. १६. णिः M.

१७. अत्यन्तगूढम् Sy. आच्छादितं गुहायां निहितमसुरैः Sk.

१८. गुहासदृशे दुर्गमे द्युलोके स्थितम् Sy.

१९. अविन्दत्यस्मै M. २०. रमित्रं M. चित्रव० S. २१. बहि M.

उतो स मह्यमिन्दुभिः पङ्क्तौ अनुसेषिधत् । गोभिर्यवं न चर्कषत् ॥१५॥

उतो^१ स मह्यम्^२ । अपि च । स पूषा । मह्यम् । पणिभ्य आहूतैरिन्दुभिः । षड् ऋतून् यथापूर्वम् । युक्तान् । अनुक्रमेण रुन्धन् । यथा । यवान् भूम्यामुप्तान् प्ररोहार्थम् । षड्गवादिना हलेन । कृपन्ति तद्वदनुक्रमेण पुनः पुनर्ऋतून् प्रवर्तयत्यमरणायेति ।

अम्बयो यन्त्यध्वभिर्जामयो अध्वरीयताम् । पृश्नतीर्मधुना पयः ॥१६॥

अम्बयो यन्ति । अत्र शाटघायनकम् । तस्यैष श्लोकः—

“न ता अन्यः प्रतरति नैना विष्णातुमर्हति ।

वहन्ति अस्मै सर्वतो मधु क्षीरं घृतं दधि ” ॥१०॥

षट्सहस्राण्यम्बय इति । इमा ह वै ता अम्बयो नामेत्यादि । ता अम्बयः । मार्गः गच्छन्ति ।

यज्ञमिच्छताम् । जामिस्थानीयाः । मधुरेण रसेन । प्रत्यक्षमुदकम् । सम्पृञ्चन्त्यः ।

१. उत्तशब्दस्योच्चा सहैकादेशः । उत उ । उ इति उञ्द्वयम् । नानावत् सह कृतैकादेशः । . . . . . सर्वः पाद- पूरणः । अपृथगर्थत्वाच्च कृतैकादेशः । उञ् पदकारेणैकीकृत्यैव पठित इति करणोपादानात् प्रगृह्यतां दर्शयता दर्शितो बोद्धव्यः Sk.

२. उतोऽसह्यम् M.

३. आहूतैः M.

यागहेतुभिः सोमैर्युक्तान् Sy.

४. युक्तम् M.

सोमान् षड्ऋतून् युक्तान् संवत्सरगमने नियुक्तान् । तस्य गमयितृन् । अथवा युक्तान् यान् यान् यो यावृशः साध- यितव्यस्तं तावृशमेवानुपूर्व्येण साध- यत् Sk.

५. अनुक्रमेण M. अनुक्रमेण पुनः पुनर्नयन् वर्तत इति शेषः Sy.

६. नशब्द उपमार्थः । यथा यवमुद्दिश्य (कश्चित्) भूमिं प्रतिसंवत्सरं पुनः पुनः कृषति तद्वत् Sy.

७. यावान् D. युवान् P.

८. भूम्यामुप्तान् P.

९. षड ग० M.

१०. Sāt. I. 23. 13.

११. ०सह्रा P. D. for ०सहस्राणि

१२. मातृस्थानीया आपः Sy. अम्बिरम्बा मातृभूता आपः Sk.

१३. देवयजनमार्गः Sy. नियतैर्मार्गैः Sk.

१४. छामि० P.

१५. ०स्वानीयानां D. हितकारिण्यो बन्धवः Sy. भगिनीस्थानीयाश्च Sk.

१६. वसतीवर्षेकधनास्थेन मधुनोदकेन सोमलक्षणमुदकम् Sk.

१७. संवृञ्चन्त्यः P. संप्रमुञ्चन्त्यः D.

माधुर्यरसेन युक्तं पयः पृञ्चन्तीः गवा- दिषु योजयन्त्यः Sy. पचयन्त्यः Sk.

अमूर्या उप सूर्ये याभिर्वा सूर्यः सह । ता नो हिन्वन्त्वध्वरम् ॥१७॥

अमूर्याः^१ । अमूः^२ । याः^३ । उप^४ भवन्ति । सूर्ये^५ । याभिः^६ । वा^७ । सूर्यः^८ । सह^९ भवति । ताः^{१०}

अस्माकम् । यज्ञम् । गच्छन्तु ।

अपो देवीरुपं ह्वये यत्र गावः पिबन्ति नः । सिन्धुभ्यः कर्त्वं हविः ॥१८॥

अपो देवीः^१ । अपः^२ । देवीः^३ । उपह्वये^४ । यासु^५ । गावः^६ । पिबन्ति^७ । अस्माकम्^८ । ताभ्यो^९ हि^{१०} ।

कर्त्तव्यमस्माभिः^{१०} । हविः^{१०} ।

अप्स्व^१न्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तये । देवा भवंत वाजिनः ॥१९॥

अप्स्वन्तः^{११} । अपाम्^{१२} । अन्तः^{१३} । अमृतम्^{१४} । “अमृतं वा आपस्तस्मादद्भिरवतान्तमभिषिञ्चति”

इति ब्राह्मणम्” । अप्स्वेव^{१५} । भेषजं^{१६} विविधौषधियु^{१७} प्रादुर्भूतम् । अपाम्^{१८} । स्तोत्राय^{१९} । इन्द्रियाणि^{२०} । बल-
युक्तानि^{२०} । भवन्ति ।

१. Omitted by P. and D.

२. उद् M. सूर्ये उप समीपेनाव-
स्थिताः । ‘आपः सूर्ये समाहिताः’ (तैः०
आ०) इति Sy.

३. Omitted by P. and D.

४. भवन्ति P.

५. सूर्येणैकस्थाना आदित्यमण्डलस्या-
स्ताः Sk.

६. गच्छन्त D. प्रीणयन्तु Sy.
वर्धयन्तु वा Sk.

७. याः गावः पिबन्ति नः । या आपः । शसि
त्रल् Sk.

८. स्यन्दन्तीभ्योद्भ्यः . . . . . तासा-
मर्वाय । कृत्यार्थे । पञ्चमीभ्यस् वा ।
स्यन्दन्तीभ्यः Sk.

९. ह P.

१०. वसतीवर्षेकधनाभ्य एकदेशमादाय
कर्त्तव्यं सोमलक्षणं हविः Sk.

११. स्या अन्तः P.

१२. जलेषु मध्ये पीयूषं वतन्ते Sy.

१३. अन्तः । अमृतम् । अमृतम् is missing
in M.

१४. अस्माद् D.

१५. क्षुद्रोगनिवर्तकस्यान्तस्याप्यार्यत्वात् ।
Sy. अप्स्वेव भेषजं व्याध्यपनायकं
सुखम् Sk.

१६. षष्ठीयु D. M.

१७. प्रशंसार्थम् Sy. तज्ज्ञात्वा तासाम-
पामेव प्रशंसनाय Sk.

१८. इन्द्राणि M. ऐन्द्राणि P.

ऋत्विजादयो ब्राह्मणाः Sy.
हे देवा यूयं हविलक्षणानेन तद्वन्तो
भवत । अपः स्तोतुं हविरुपकल्पयत Sk.

१९. वेगवन्तो भवत शीघ्रं स्तुतिं कुरुतेत्यर्थः
Sy.

२०. भवतः P. D. M.

अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा ।

अग्निं च विश्वशंभुवमापश्च विश्वभेषजीः ॥२०॥

अप्सु मे । ओषधीशः सोमः । अपाम् । अन्तः । विश्वानि । भेषजानि सन्तीति । मम ।
अब्रवीत् । अग्निम् । च । सर्वस्य सुखस्य भावयितारमप्सु स्थितम् । स्वरूपेण चोदकानि । विश्वभेष-
जान्युवाच ।

आपः पृणीत भेषजं वरूथं तन्वे ३ मम । ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥२१॥

आपः पृणीत । आपः ! । प्रयच्छत । भेषजम् । उपद्रवाणां वा रक्षाभूतम् । मम । शरीरस्य ।
चिरम् । च । सूर्यं माम् । द्रष्टुम् । कुरुत ।

इदमापः प्र ब्रूत यत्किं च दुरितं मयि ।

यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा श्लेष उतानृतम् ॥२२॥

इदमापः । इदम् । आपः ! । अपनयत । यत् । किम् । च । मय्यस्ति ।

१. Omitted by P. अप्स D.

२. सोमोवाम् M.

३. वैद्युताख्यमग्निम् Sk.

४. सर्वस्य जगतः सुखकरमेतन्नामकञ्चा-
ग्निम् । तथाच तैत्तिरीयाः—‘अग्नेस्त्रयो
ज्यायांसः’ इत्यनुवाके ‘सोऽपः प्राविशत्’
इत्यग्नेरप्सु प्रवेशमामनन्ति Sy.

५. लतागुल्मवृक्षमूलादीनामीषधानां वृष्टि-
जन्यत्वेन जलवर्तित्वं प्रसिद्धम् Sy.
स्वयमप्यापः सर्वस्य भेषजभूताः Sk.

६. ०जास्युवाच P.

७. वृणीत P.

८. पूरयत । ‘पू पालनपूरणयोः’ Sy.
पालयत । . . . . पू पालनपूरणयोः ।
पूण दाने । हे आपः ! मम तन्वे वरणीयं
भेषजं दत्तेति वा Sk.

९. आत्मान्तर्गतं भेषजम् Sk.

१०. रक्ष० P. M.

रोगनिवारकम् Sy.

११. शरीरार्थम् Sy. वरणीयं शरीरार्थाय
मच्छरीरं भेषजयितुम् Sk.

१२. सूर्यं D. सूर्यं द्रष्टुं नीरोगा वयं
शक्नुवाम Sy. सूर्यं . . . द्रष्टुं चक्षुर्दत्त ।
तुमर्थं . . . चक्षुर्लाभात्सूर्यश्चिरं वृश्यते ।
चिरं द्रष्टुं सूर्यं पृणीत इति वा । चक्षुः-
कारणं सूर्यः । तल्लाभाच्चक्षुषोऽपि लाभः ।
एतदुक्तं भवति । शरीरभेषजं च मे दत्त ।
अविकलेन्द्रियतां चिरं सूर्यस्य संदर्शनाये-
ति Sk.

१३. मा P. तां D.

१४. कुरुतः M. कुरुत P.

१५. दुरितम् M. दुरितमज्ञानान्निष्पन्नम्
Sy.

१६. अपहृत्य D. मत्तोऽपनीय प्रवाहेणान्यतो
नयत Sy.

१७. यत् किञ्च कायिकं दुरितम् Sk.

यत्^१ वा^१ । अहमद्रोग्धव्येभ्यः^१ पित्रादिभ्यः । अभिद्रुद्रोह^२ । यत्^३ वा । शप्तवानस्मि । अनृतमानृतेज्ये^३
शपयं^४ कृतवानित्यर्थः ।

आपो अद्यान्वचारिपुं रसेन समगस्महि ।

पर्यस्वानग्ना आ गहि तं मा सं सृज वर्चसा ॥२३॥

आपो अद्य^१ । उदकानि । अद्य^२ । अन्वचारिपम् । अपां रसेन च^३ । सङ्गता उक्तैक-
वचनबहुवचनयोः सङ्गतिः^४ । रसवान्^{१०} । अग्ने ! मत्समीपम्^{११} । आगच्छ^{१२} । तम्^{१३} । मां त्वम्^{१३} ।
वर्चसा^{१४} । संसृजाप्सु स्थितेति ।

सं माग्ने वर्चसा सृज सं प्रजया समायुषा ।

विद्युर्मे अस्य देवा इन्द्रो विद्यात्सुह ऋषिभिः ॥२४॥

सं माग्ने । संसृज । माम्^{१५} । अग्ने !^{१६} । वर्चःप्रभृतिभिः^{१७} । तम्^{१८} । माम्^{१९} । देवादयश्च^{२०} । जानीयुः^{२०} ।

१. याद्याहमद्रोग्धव्येभ्यः M.
अहं यजमानः . . . सर्वतो बुद्धिपूर्वकं
द्रोहं कृतवानस्मि Sy.
यच्चाहमद्रोग्धव्यं मनसा द्रुग्धवान्
तन्मानसं पापं च Sk.
२. हभिद्रुं P.
३. अद्यतमभृते० M. अनृतमनृते० S.
अपि चानृतमुक्तवान् इति Sy.
यच्चाकृष्टवान् वाचिकमप्यनृतमपन-
यत् । आपो मदीयमनृतवचनजनितं च
Sk.
४. V. M. ignores उत
५. छ M.
६. अपोऽद्याहमागतवान् । यदपां माहात्म्यं
तत्प्रकाशितम् Sk.
७. जलान्यनुप्रविष्टोऽस्मि Sy.
८. Omitted by P. and D.
अतो 'यां यां देवतां निराह तस्यास्तस्या-
स्ताद्भाव्यमनुभवति' (N. 13. 13.)
इति स्मरणात् । ताद्भाव्यप्रतिपत्तेरपां
रसेन सङ्गता वयम् Sk.
९. Omitted by P.
१०. अवसान् P. जले वर्तमानत्वेन पयो-
युक्तः Sy. पयस्वान् हविष्मान् ।
मया उपकल्पितहविष्कः सन् इति वा ।

- मह्यं दातुमिति वा Sk.
११. अस्मिन्कर्मण्यागच्छ Sy.
१२. योऽहं हविर्वाता स्तोता वा तं मा दीप्याऽ
न्नेन वा सम्बन्धय । वर्चो मह्यं देही-
त्यर्थः Sk.
१३. P. reads म्मात्वं for तम् । मां त्वम् ।
१४. ऽजताप्सु P. मां तेजसा संयोजय Sy.
१५. P. reads माग्ने for माम् । अग्ने ।
१६. वर्चसः प्र० M. समो बहुत्वात्
सृजेरपि । दीप्याऽन्नेन वा संबन्धय ।
पुत्रेण च संबन्धय जीवितेन च सम्बन्धय ।
त्वत्प्रसादाज्जीवाम च Sk.
१७. M. reads संमा for तम् माम् ।
अस्य मे यजमानस्य . . . अनुष्ठानं
जानीयुः Sy. १८. सोमपातारः Sy.
१९. जानीयुः P. एतं कामम् ।
. . . ज्ञानेन चात्र करणं लक्ष्यते ।
कुर्यान्मम वर्चः प्रजायुष इत्यर्थः ।
लोके हि यः प्रार्थनया कारयितुमिष्यते
स उच्यते इदं जानीहीति Sk.
२०. Ms. D. puts the figure
॥२३॥ here to indicate the
end of the twenty-third
hymn. No such number
is given in P. and M.

I.24.

कस्य नूनं कतमस्यामृतानां मनामहे चारुं देवस्य नाम ।

को नो मद्वा अदितये पुनर्दात्पितरं च दृशेयं मातरं च ॥१॥

कस्य नूनम् । अयं शौनशेषम् । कः कतम इति प्रजापतिं पृच्छति । इदानीं देवानां मध्ये ।
कस्य । शोभनम् । नाम । वयमुच्चारयामः । स प्रजापतिः । मुमूर्षूनस्मान् । पुनरपि । महत्यै ।
पृथिव्यै । ददातु ततोऽहम् । मातापितरौ पश्येयम् ।

अनया गतोत्तरेति ।

अग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानां मनामहे चारुं देवस्य नाम ।

स नो मद्वा अदितये पुनर्दात्पितरं च दृशेयं मातरं च ॥२॥

अभि त्वां देव सवितरीशानं वार्याणाम् । सदावन्भागमीमहे ॥३॥

अभि त्वा देव । अभियाचामहे । देव ! सवितः ! त्वाम् । धनानाम् । ईश्वरम् । नरपशो-
रात्मीयं भागम् । सदा । रक्षितः ।

१. तस्य D.
२. शूनःशेषं M.
३. Omitted by P.
४. प्र प्रजा० P.
५. पृच्छन्ति D.
६. तदानीं P.
७. तस्य M.
- कः प्रजापतिः ... कस्य प्रजापतेः
सर्वप्राणिनां सुखतमस्य Sk.
८. उच्चार च म. P. स्तुमः Sk.
९. स्व P.
१०. को देवो मां मुमूर्षुमपि महत्यै पृथिव्यै
... दद्यात् Sy.
११. स्तुतः सः अस्मभ्यं महतेऽदीनत्वाय पुन-
रायुर्ददातु । महददीनत्वमिति । अभि
वा हे । येनाहमेवां वशवर्तिततामतीतः
सन् पुनरपि महददीनत्वं गच्छामीति
वा । अदितिर्वाग्वा । महतीं वाचं

- पुनर्ददातु यथाज्या देवता अपि
स्तुमः Sk.
१२. कुतो D. इतो P.
१३. ०पिततोरा D.
तेन दानेनाहममृतः सन् पितरं मातरञ्च
पश्येयम् Sy.
१४. अनया यमनया P.
१५. देवं D.
१६. वरणीयानां धनानाम् Sy.
वरणीयानामीश्वरमायुरादीनाम् Sk.
१७. ०रात्मीयं P.
१८. भजनीयं धनम् Sy. आयुषो भागम् ।
तद्धि सर्वप्राणिनो भजन्त इति । आयुर्वा
तद्वंशं वा ईमहे । योज्यतमो भाग
उच्यते Sk.
१९. क्षित P. क्षिता (?) D.
मरणादिभ्यः सर्वदा प्राणिनां रक्षितः
Sk.

यश्चिद्धि तं इत्था भगः शशमानः पुरा निदः । अद्वेपो हस्तयोर्दधे ॥४॥

यश्चिद्धि । य एवंविधः । भगः । सर्वैरेव स्तूयमानः । द्वेष्टवर्जितः । निन्दितुमंनुष्यात् ।
पूर्वमेव । स्तोतुर्हस्तयोः । इत्थम् । निदधे । उत्तरत्र सम्बन्धः ।

भगभक्तस्य ते वयमुदंशे तवावसा । मूर्धानं राय आरभे ॥५॥

भगभक्तस्य । तेन भाग्येन संभक्तस्य । तव । वयम् । रक्षणेन । उद्व्याप्तुम् । धनस्य ।
परमं पदम् । आरब्धुम् ।

१. यन्चिद्धि P. D.

२. यं D.

३. भागः D.

भजनीयः Sk.

४. ०रपि D.

५. द्वे० P.

निन्वायाः पूर्वं स्वकीयत्वेन व्यवस्थिते
सति तवानि द्वेषरहितः Sy.

नहि कस्यचित्प्राणिन आयुस्तवंशं वा
द्वेष्टि । कदा पुनरायुर्भागमायुरेव
वाभियाचध्वे Sk.

६. निन्दितुं M.

अत्यन्तनिन्वितात् तिर्यक्पशुसदृशा-
न्मरणात् पुरा । यावत् तिर्यक्पशुवद-
त्यन्तकुत्सितं विशस्यमाना भ्रियामहे ।
निन्दतिविशसनार्थ एव वा । पुरा
विशसनात् । विशसितुर्वा । यावन्न
विशस्यामह इत्यर्थः Sk.

७. तर्तुहं P.

तव हस्तयोः Sy.

हे सवितः यस्तव हस्तयोर्निहितः Sk.

८. P. reads हस्तयोर्नित and D.
reads हस्तयोरितं for हस्तयोः ।
इत्थम् ।

स इत्थंभूतः । इत्था सत्ये । अवि-
संवादः । ... एवमन्यथा वास्या

अयंयोजना पूर्वानपेक्षया । इत्याऽ-
मुत्रार्थे । भगो धनम् । यत्तवामुत्र
स्वर्गे धनं तत् स्तुवन्नहं मन्निन्दितुः
पूर्वं द्वेषवर्जित आत्मनो हस्तयोः
धारयेयम् । मह्यं तद् दद्याः । यद्वस्ते-
नासम्बन्धात् छान्दसत्वान्निघाताभाव
इति व्याख्येयम् Sk.

९. निदधातु P.

१०. V. M. ignores चित् । हि । ते ।

११. धनेन संयुक्तस्य Sy.

भगो देवस्तेनापि सेवितस्य । भजनीयेन
हविषा स्तुत्या वा नृभिश्च सेवितस्येति
वा Sk.

१२. कव D.

१३. चयं P. D. M.

१४. उद्व्याप्तुमः M.

उद्व्याप्तुं ... मः D.

त्वदीया वयमतोऽप्यूर्ध्वमायुः प्राप्नु-
याम । तव पालनहेतुना । त्वयाज्जो
मरणाव्रक्षिताः सन्त इत्यर्थः Sk.

१५. उत्कृष्टम् Sy. मूर्धानं च प्राप्नुयाम ।
उत्कृष्टं च धनमुपभोगान् यागान् वा
आरब्धुमुपभोक्तुं यष्टुं वा Sk.

१६. आरब्धाः P.

आरब्धाम् M. D.

१७. V. M. ignores ते ।

नहि ते चतुरं न सहो न मुन्युं वयश्चरामी पतयन्त आपुः ।

नेमा आपो अनिमिषं चरन्तीर्न ये वातस्य प्रमिनन्त्यभ्वम् ॥६॥

नहि ते । नहि । तव वरुण ! बलम् अभिभवसामर्थ्यम् । शत्रूणामभिमतनं च । महता वेगेन पतयन्तः । द्येनादयः । अपि । आपुः । न च । इमाः । आपः । सततम् । चरन्त्यः । न च । ये पर्वतादयः । वातस्यापि । महत्ताम् । प्रहिंसन्ति ।

अबुध्ने राजा वरुणो वनस्योर्ध्वं स्तूपं ददते पृतदक्षः ।

नीचीनाः स्थरुपरि बुध्न एषामस्मे अन्तर्निहिताः केतवः स्युः ॥७॥

अबुध्ने राजा । अमूलेऽनालम्बनेऽन्तरिक्षे । वरुणः । राजा । तेजस उदकस्य वा । सङ्घातम् । ऊर्ध्वम् । धारयति । शुद्धबलः । ते च रश्मयो नीचीनाः । तिष्ठन्ति । तेषामेषाम् । मूलम् । उपरि

१. वरुणश्चात्रोक्तस्थान आदित्यः Sk.

२. बलमिवभवसामर्थ्यं P. त्वदीयं शरीरबलम् । त्वदीयं पराक्रमं तव सामर्थ्यम् Sy.

धनबलं वा सेनालक्षणम् । सेनापतिः ... सहः शारीरं बलमपि Sk.

३. त्वदीयं कोपमपि । त्वयि क्रुद्धे सति सोढुमशक्ता इत्यर्थः Sy. नापि क्रोधम् Sk.

४. वतयन्तः P. पक्षिणोऽप्यमी गच्छन्तो न प्राप्नुवन्ति ... अतिमहत्त्वात्तवैतानि न प्राप्युः Sk.

५. P. and D. read व्यापुः for अपि । आपुः ।

६. वायोर्गतिविशेषाः Sy.

७. पर्वत पर्वानिव भावयो P.

८. ये वायोर्हिंसन्ति गतेर्महत्त्वात्तेऽपि न । मरुतो मनआदयो वा । वयांस्या-पोऽतिवेगवन्तोऽप्येऽपि त्वत्क्षत्रसहो मन्युनामन्तं न प्रापुः । Sk.

९. वेगम् Sy.

१०. ०सति P. अतिक्रमं कर्तुं न शक्ता

इत्यर्थः Sy.

११. नबलेनान्तं P.

बुध्नमधोभागः । स इतरयोर्भागयोराश्रयः । बुध्नत्वाश्रयत्वयोः संबन्धाद् बुध्नशब्देनाश्रयो लक्ष्यते । अबुध्नेऽनालम्बनेऽन्तरिक्षे Sk.

१२. ईश्वरो दीप्तो वा Sk.

१३. आमि इस् । रश्मीनाम् Sk.

१४. संघातम् P. D. M.

१५. ऊर्ध्वम् D. ऊर्ध्वम् P.

१६. धारयति D.

१७. शुद्धञ्चलः P.

१८. रमयो P.

१९. नीचीनाः । M.

अधोमुखाः Sk.

२०. P. reads तिष्ठन्तेषामेषा for तिष्ठन्ति । तेषामेषाम् । D. reads तेषामेषा for तेषामेषाम् ।

एषां वनानां स्तूपमबुध्ने ख आदित्य-मण्डलस्योर्ध्वं नीचीनांश्च भुवि रश्मीन् धारयति । परः पादोऽन्यार्थः । तत्सम्बन्धार्थं यत्तदौ स्तः Sk.

भवति । अस्माकम् । अन्तरमृतानाम् । निहितानि । भवन्तु । प्रज्ञानानि ।

उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्यस्य पन्थामन्वेतवा उ ।

अपदे पादा प्रतिधातवेऽकुरुतापवक्ता हृदयाविधश्चित् ॥८॥

उरुं हि । विस्तीर्णम् । हि । राजा । वरुणः । चकार । सूर्यस्य । गमनार्थम् । पन्थानं ततोऽ-
यम् । अनालबलन्तेऽन्तरिक्षे । कृतवान् । सूर्यस्य । पदानि । प्रतिधातुं पन्थानं सोऽयम् । हृदयाविधः ।
शत्रोरपवक्ताऽस्तु पराभवत्वयमिति वदतु ।

१. तथा सति... प्रज्ञापकाः प्राणा...
अस्मासु...स्थापिताः स्युः, मरणं न
भविष्यतीत्यर्थः Sy.

२. M. reads भवतास्माकं for भवति ।
अस्माकम् ।

३. P. reads अदृतानान्निहितानि. M.
reads अम्याकानाभिहितानि for
अमृतानाम् । निहितानि ।

य इदं करोति तस्य प्रसादेनास्माकं
मनसि निहिताः प्रज्ञाः स्युः । अमि
शे । जीवनाशेयम् । जीवत एवा-
न्तःप्रज्ञाः स्युर्न मृतस्य । अथवा
'पिशाचक्षश्च केतवः।' इति रश्मी ।
ते प्रज्ञानात्मकाः । ते चक्षुद्वरिणान्त-
र्मनसि भवेयुः । चक्षुषा रश्मीन् पश्येमे-
ति प्रार्थ्यते । मुमूर्षूणां हि चन्द्रमा
इव आदित्यो दृश्यते । न रश्मिप्रादु-
र्भावः । आदित्यरश्मिदर्शनद्वारेण
चिरजीवित्वमाशास्यते Sk.

४. तस्यानुपूर्वणं गन्तुम् । ... सूर्योऽन्वे-
तीत्येवमर्थं खे उरुं पन्थानं कृत-
वानित्यर्थः Sk.

५. वार्त्तानम् P.

६. अनालबलन्तः P.

पादरहिते Sy. यत्र पदं निधातुं न
शक्यतेऽप्रतिष्ठितत्वात् तदपदमन्तरिक्षम् ।

तत्रात्मीयौ पादौ निधातुं करोति ।
...अप्रतिष्ठितेऽप्यन्तरिक्षे पादौ
निधत्ते Sk.

७. पादौ प्रक्षेप्तुम् Sy. ८. प्रतिधातुं D.

९. पन्था P. पूर्वत्र रथस्य मार्गः, अत्र
पादयोरिति शेषः Sy. यद्वा-अपदे
यूपे बद्धेन मया गन्तुमशक्ये भूप्रवेशे
पादौ प्रक्षेप्तुमुपायं बन्धविमोचनरूपं
करोत्वित्यर्थः Sy.

१०. धोयं P.

११. 'बुधियो हृदयाविधः।' इति शत्रौ ।

परुषवचनायोग्यव्यवहारसमाचरणादिभि-
र्यो हृदयं विध्यति तस्य । अपेत्य वक्ता
वा अपवक्ता । वक्तुं समर्थेभ्यः
पृथग्भूय एक एव वक्ता यावत् किञ्चिद्
दुर्वचस्तस्य सर्वस्य । हृदयाविधः ।
चिदपौ इतो निर्देशात् सकाशादिति
च । यो हृदयं विध्यति । विध सम्भृग्
ज्ञाने । हृदयेन वा । तस्यापि सका-
शात् । हृदयज्ञस्यापि सकाशादपेत्य
दुर्वचनीयस्य वक्तैति वा Sk.

१२. ०वक्तास्तं D. ०वक्तास्त्व P.

शत्रोरप्यपवक्ता, अपवदिता, निराकर्ता
भवतु Sy. १३. पर भावत्वयमिति P.
परादवत्वयमिति M.

१४. वदत्य P.

१५. V. M. ignores उ । उत । चित् ।

शतं ते राजन्मिषजः सहस्रमुर्वी गम्भीरा सुमतिष्टे अस्तु ।

वार्धस्व दूरे निर्ऋतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्र मुमुग्ध्यस्मत् ॥६॥

शतं ते^१। शतम्। ते। राजन्^२! भेषज्यानि^३। सहस्रं^४ च। विस्तीर्णा^५। गम्भीरा^६ मद्विषया^७।
सुमतिः^८। तव^९। अस्तु। सत्वम्। अस्मत्तः^{१०}। कृच्छ्रम्^{११}। दूरे^{१२}। पराङ्मुखम्^{१३}। वार्धस्व^{१४}। कृतम्^{१५}। च
पापम्^{१६}। प्रमोचयेति^{१७}।

अमी य ऋक्षा निहिंतास उच्चा नक्तं ददंश्चे कुहं चिदिवैयुः ।

अदब्धानि वरुणस्य व्रतानि विचाकंशचन्द्रमा नक्तमेति ॥१०॥

अमी य ऋक्षाः^{१०}। नक्षत्राणि^{११}। रात्रौ^{१२}। दृश्यन्ते^{१३}। क्व तानि^{१४}। दिवा^{१५}। गच्छन्ति^{१६} तथा।
दीप्यमानः^{१७}। चन्द्रः^{१८}। रात्रौ^{१९}। गच्छति^{२०}। भवति च^{२१} दिवा^{२२} तिरोहितस्तानीमानि^{२३}। शत्रुभिरहि-
सितानि^{२४}। वरुणस्य^{२५}। व्रतानीति^{२६}।

१. शतं ते omitted by M.

२. सहस्रमपि Sk.

३. भेषज्यानि M. P. adds भेषज्यानि सहस्रं च before भेषज्यानि।

बन्धनिवारकाणि शतसंख्याकान्यौषधानि वैद्या वा सन्ति Sy.

अस्मदादीनामार्तानां जीवनोपाया एतद्वन्तो वैद्या वा Sk.

४. तवास्मदनुग्रहबुद्धिर्गाम्भीर्योपेता स्थिरा-
स्तु Sy. अन्यैर्दुरवगाहा च शोभ-
नानुग्रहात्मिका बुद्धिस्तवास्मात्स्वस्तु।
अस्मदनुग्रहको भव Sk.

५. गम्भीरा मद is missing in M.

६. अस्मदनिष्टकारिणीं पापदेवताम् Sy.
मृत्युदेवतां निर्ऋतिम् Sk.

७. दूरमपराङ्मुखं P. and D.
अस्मत्तो व्यवहिते देशे स्थापयित्वा Sy.

८. दूरं गमय Sk.

९. प्रकर्षेण मुक्तं नष्टं कुरु Sy.
अपनय Sk.

१०. ऋक्षाः स्तुभिरिति नक्षत्राणाम्। नक्ष-
त्राणि नक्षतेर्गतिकर्मणः। . . . ऋक्षा
उदीर्णानीव ख्यायन्ते। N.3.20.

११. सप्त ऋषयः। यदा ऋक्षाः सर्वेऽपि
नक्षत्रविशेषाः Sy.

१२. क्वापि गच्छेयुः, न दृश्यन्त इत्यर्थः Sy.
दिवा नैतानि दृश्यन्ते। अतो न जानीमः

क्वापि गच्छन्तीति। . . चिदपौ। कुहचिद्
दिवा इति समानाधिकरणे वा। आङ्म-
ध्याहरतौयुश्च। क्वचिदहग्यागच्छन्ति।
क्वचिदेवाहनि दृश्यन्ते। न सर्वेष्वहस्तु।
यदा सूर्यस्य समस्तग्रहणं भवति तदैव
नक्षत्राणि दृश्यन्तेऽहनि Sk.

१३. M. reads यदि वा for च दिवा।

१४. इति omitted by P.

कर्माणि। वरुणः . . . तान्येतानि
नक्षत्ररूपाणि करोति। कथम्। वरुणो
हि दिवा स्वभासा नक्षत्राणां भासः
छादयति। न रात्रौ। ततो रात्रौ दर्श-
नमहन्यदर्शनं तेषाम्। नैषामेव।
चन्द्रमसोऽपि दीप्तिर्वरुणकर्मणा।
काशू दीप्तौ। शतृ च। विविधं दीप्य-
मानश्चन्द्रमा रात्रावागच्छति।

एवोऽपि वरुणकर्मणा। कथम्। तदीयो
होको रश्मिः सुषुम्णाख्यः। स चन्द्रमसं
दीप्यते। तेन। अथवा य इति व्यत्ययेन
बहुवचनं पुल्लिङ्गता च। ददुधे,
ईयुः, एति, इति क्रियाभिरिव सम्ब-
ध्यते। न ऋक्षैर्यदिमानि नक्तं दृश्यन्ते
यच्च दिवा क्वापि गच्छन्ति यच्च चन्द्र
एति दीप्त एतानि त्रीण्यपि वरुणस्या-
हिसितानि कर्माणि Sk.

१५. V. M. ignores अमी। ये। निहि-
तासः। उच्चाः। चित्।

तत्त्वां यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदा शास्त्रे यजमानो हविर्भिः ।

अहेळमानो वरुणो ह वोध्युरुशंस मा न आयुः प्र मोषीः ॥११॥

तत्त्वां यामि । तत् । त्वाम् । अहम् । याचामि । स्तोत्रेण । वन्दमानः । तदेव च । आशास्त्रे-
ष्यं च हरिश्चन्द्रः । यजमानः । हविर्भिस्तत् त्वम् । अक्रुध्यन् । वरुण ! इह । बुध्यस्व तदाह । बहु-
स्तोत्र ! । मा । अस्माकम् । आयुः । प्रमोषीरिति ।

तदिन्नक्तं तदिवा मह्यमाहुस्तदयं केतो हृद आ वि चष्टे ।

शुनःशेपो यमहृदगृभीतः सो अस्मात्राजा वरुणो मुमोक्तु ॥१२॥

तदिन्नक्तम् । तद् । एव । नक्तं । तद् । दिवा । मह्यं । सर्वे कथयन्ति—वरुणस्त्वां मोक्तु-
मीष्ट इति । तद् । एव । हृदयस्य । च । प्रज्ञा । मह्यं विचष्टे—ममापि तथा बुद्धिर्भवति । यूपे बद्धः
शुनःशेपः । यं देवम् । आहूतवान् । सः । राजा । वरुणः । अस्मान् । मुमोक्तु ।

शुनःशेपो ह्यहृदगृभीतस्त्रिष्वदित्यं द्रुपदेपु बद्धः ।

अवैनं राजा वरुणः समृज्याद्विद्रां अर्दब्धो वि मुमोक्तु पाशान् ॥१३॥

शुनःशेपः । शुनःशेपः । ह्ययम् । आहूतवान् । गृहीतः । त्रिषु । यूपस्य स्थानेषु । बद्धः ।

१. P. and D. read तत्त्वा for तत् त्वा

२. P. and D. read तत्त्वाम् for तत् ।
त्वाम् ।

३. वन्दमानास्तु
देव P. D. M. तदायुरेव Sk.

४. अनादरमकुर्वन् । 'हेड् अनादरे' Sy.
प्रार्थयते Sk. ५. P. D. and M.
read तत्त्वम् for तत् त्वम् । स त्वम् S.

६. इह कर्मण्यवस्थायां वा वर्तमानयो-
रावयोः Sk.

७. बहुभिः स्तुत्य ! Sy.

८. P. reads बहुस्तोत्रास्माकं and M.
बहुस्तोत्रमस्माकं for बहुस्तोत्र ! मा ।
अस्माकम् ।

९. तदित्तदेव वरुणविषयं स्तोत्रम् Sy.

१०. मह्यं शुनःशेपाय Sy. ११. सर्वं M.
कर्तव्यत्वेनाभिज्ञाः Sy. मह्यमाहुर्द्वययो

ब्राह्मणा वा त्वद्विदः प्राणाधिदेवता वा Sk.

१२. तदेव कर्तव्यत्वेनाविचष्टे । सर्वतो विशेषेण
प्रकाशयति Sy. अभिमुख्येन कथयति ।
हृदयेनाप्यहं तदेव जानामीत्यर्थः । किं
पुनस्तद् वरुण आर्तानामार्तिहर इत्ये-
तल्लोकतः स्वतश्च जाने Sk.

१३. बन्धः M. १४. अयं M.

१५. अस्मान् शुनःशेपान् Sy.

१६. बन्धान्मुक्तं करोतु Sy.

१७. ०शेफं D. ०शेप M. १८. ०शेफः D.

शेपे M. १९. ह्यसम् P. २०. बन्धनाय
गृहीतः Sy. २१. पशोस्त्रिषु बन्धनं न
युज्यते । तत् पुरुषपशुत्वात् । न चेद् विश-
सने निश्चलो न स्यादिति पादयोः कट्यां
च बध्यते Sk. २२. द्रोः काष्ठस्य यूपस्य
पदेषु प्रदेशविशेषेषु Sy. २३. वधः P.

अदितेः पुत्रम् । तम् । वरुणः । अवसृजतु । विद्वान् । अहिंसितः । पाशान् । विमुक्तु पाशविमोचनं
फलमवसर्गस्य ।

अव ते हेळो वरुण नमोभिरव यज्ञेभिरीमहे हविर्भिः ।

क्षयन्स्मभ्यमसुर प्रचेता राजन्नेनांसि शिश्रथः कृतानि ॥१४॥

अव ते हेळः । अवगच्छत्विति । याचामहे । विनाशयामः । तव । वरुण ! नमस्कारैः ।
क्रोधम् । अव । यज्ञैः । हविर्भिश्च । निवसन् । अस्मदर्थम् । बलवन् ! प्राज्ञ ! राजन् ! कृतानि ।
पापानि । विनाशय ।

उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रथाय ।

अथा वयमादित्य व्रते तवानांसो अदितये स्याम ॥१५॥

उदुत्तमम् । उत्तमम् । वरुण ! पाशम् । उच्छ्लथय । अस्मत्तः । मध्यमम् । विद्वलय ।

१. भीतो D. अदितो P.

२. वरुण D.

हीति यच्छब्दात् तच्छब्दश्च ।
तस्मादातनुकम्पत्वादेनं शुनःशेषं राजा
वरुणोवसृज्यात् । अवसर्गोऽभ्यनुज्ञा ।
जीवत्वयं मेनं मारयतेत्येवमनुजानीया-
दित्यर्थः Sk.

३. अनुज्ञायास्मदार्ततां वा जानन् Sk.

४. ०सिता P.

५. पाशात् P. D.

६. विमुक्तु D.

७. ०विमुमोचनं P.

८. V. M. ignores राजा

९. हेला D.

१०. ०तीति P.

११. वरुणं परितोष्य क्रोधमपनयामः Sy.
अपनयामः Sk.

१२. ०शायामासः M.

१३. अस्मिन् कर्मणि निवसन् Sy.

नमस्कारस्तुतिसोमयागपुरोडाशादिभिर-

पनीतहेळस्त्वम् । क्षि निवासगत्योः ।

निवसन् इहागच्छन् वा Sk.

१४. अस्मद्वक्षं M.

१५. बलवत् P. D. M.

अनिष्टक्षेपणशील Sy.

असवः प्राणाः । मतुपि रः । प्राणब-
लवन् ! Sk.

१६. प्राज्ञा M.

१७. दीप्त ईश्वरो वा Sk.

१८. पापानि श्लथय । अस्माभिः कृतानि
मन्दविपाकानि कुरु । पूर्वकृतपापै-
रेवाहं बन्धनमरणे प्रापितः । तान्य-
तोऽपि तावत् शिथिलय येन पुनरीदृशं
दुःखं न प्राप्नुयाम् । एनांसीति पाशा
एव वाऽभिप्रेताः । अस्मत्पित्रा कृतान्
पाशान् शिथिल्यो मुञ्च Sk.

१९. ०शयः M. शिथिलानि कुरु Sy.

२०. ग्रीवायां बद्धमूर्ध्वम् Sk.

२१. अश्वथय P. उच्छ्वथय M.

२२. कट्यां बद्धमपि Sk. २३. विद्वलय P.

अवदलयय । अवमम्^१ । अत ऊर्ध्वम्^२ । अदितेः पुत्र^३ ! त्वत्स्वामिके । ससन्ध्यावन्दनादिके व्रते ।
प्रमादरहिताः । अस्यै पृथिव्यै^४ । स्यामामृताः सन्तः^५ ।

I. 25.

यच्चिद्धि ते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतम् । मिनीमसि द्यविद्यवि ॥१॥

यच्चिद्धि । यत् । वयम्^{१२} । तव । अन्यमनुष्यवत्^{१३} । असत्यस्तेयादिकरणाद् व्रतम्^{१४} ।
अन्वहम्^{१५} । हिसामस्ततस्त्वां स्तुम इति सूक्तोपक्रमेषु क्रियापदमनेकत्र न दृष्टमिति ।

मा नो वधाय हृत्नवे जिहीकानस्य रीरधः । मा हृणानस्य मन्यवे ॥२॥

मा नो वधाय । मा । अस्मान्^{१६} । आयुधाय । हृन्वे^{१७} । क्रुद्धस्य स्वभूताय । वशं नय ।

१. M. reads अव मम् for अवदलयय ।
अवमम् । पादयोर्बद्धम् Sk.

२. अतऊर्ध्वम् P.

अथ पाशत्रयविमोक्षानन्तरमेव Sk.

३. अभितो D. अदित्ये P. ४. वृत्र P.

५. त्वं स्वामिके P.

६. ससन्ध्यावन्दनादिक P.

त्वदीये कर्मणि Sy. तव यागकर्मणि
त्वद्देवत्येऽस्मिन् यागे Sk. व्रतमिति
कर्मनाम । निवृत्तिकर्म वारयतीति सतः ।
इदमपीतरद् व्रतमेतस्मादेव वृणोतीति
सतः । अन्नमपि व्रतमुच्यते यदावृणोति
शरीरम् । N. 2. 13.

७. अपराधरहिताः Sy. अपगतपापाः Sk.

८. खण्डनराहित्याय Sy. वागर्थम् Sk.

९. M. reads पृथिव्यस्या माता for
पृथिव्यै । स्यामामृताः । १०. सन्ता P.

११. Ms. D. puts the figure ॥२४॥
here to indicate the end of
the twenty-fourth hymn.
No such number is given
in P. and M.

१२. अयं P. D.

१३. हे वरुण यथा लोके विशः प्रजाः कदा-
चित्प्रमादं कुर्वन्ति तथा वयमपि ते तव
सम्बन्धि यच्चिद्धि यदेव किञ्चिद् व्रतं
कर्म द्यविद्यवि प्रतिदिनं प्रमिनीमसि
प्रमादेन हिंसितवन्तस्तदपि व्रतं प्रमाद-
परिहारेण साङ्गं कुर्वति शेषः Sy.

१४. यागकर्म Sk.

१५. ० मन्तत D. प्रमादेन करणमस्य
यागस्य हिंसा . . . यद्व्यन्यमनुष्यवद्
अहन्यहनि प्रमादेन यागं कुर्मस्तथापि
माऽस्माकं तापाय हननाय च पूर्वक्रुद्धस्य
वशं नैवीरिति वा Sk.

१६. ०पमेषु P. १७. Omitted by M.

१८. V. Mādhava ignores चित् ।
हि । प्र । देव । वरुण ।

१९. आधाय M. त्वत्कर्तृकाय वधाय Sy.
तापाय Sk.

२०. हन्तुः पापिहननशीलस्य तव सम्ब-
न्धिने Sy. हननाय Sk.

२१. अनादरं कृतवतः Sy.

२२. संसिद्धान् विषयभूतान् मा क्रुह Sy.
योऽस्मान् ताडयति मारयति च तस्य
पूर्वक्रुद्धस्य मा वश्यान् कार्षीः Sk.

मा च। हृणानस्य^१। मन्यवे^२। हिंसापरो हृणानः।

वि मृळीकायं ते मनो रथीरश्चं न सन्दितम्। गीर्भिर्विरुण सीमहि ॥३॥

वि मृळीकाय^३। सुखार्थम्^४। सारथिः^५। बद्धम्^६। इव। अश्वम्^७। तव क्रुद्धम्^८। मनः।
स्तुतिभिः^९। विमोचयाम^{१०} इति।

परा हि मे विमन्यवः पतन्ति वस्यइष्टये। वयो न वसतीरुपं ॥४॥

परा हि मे^{११}। मम^{१२}। विविधा इच्छाबुद्धयः^{१३}। श्रेयइच्छार्थं^{१४} वरुणं^{१५} राजानं^{१६} प्रति।
परापतन्ति^{१७}। यथा^{१८}। पक्षिणः^{१९}। आवासस्थानान्यनुभूतानि^{२०}। उपगच्छन्ति^{२१}।

कदा क्षत्रश्रियं नरमा वरुणं करामहे। मृळीकायोरुचक्षंसम् ॥५॥

कदा क्षत्रश्रियम्^{२२}। बलं यत्र यत्र^{२३}। कदा तम्^{२४}। नेतारम्^{२५}। वरुणम्^{२६}। अभिमुखं^{२७} कुर्मः^{२८}।
सुखार्थम्^{२९}। बहूनां^{३०} द्रष्टारम्^{३१}।

१. भणानस्य M. क्रुद्धस्य Sy. इदानीं क्रुध्यतः। यः साम्प्रतमेव क्रोद्धमिच्छति तस्यापि क्रोधार्थं मास्मान् वदयान् कार्पीः Sk.
२. मन्यवेहिंस्वामिके सन्ध्यावन्दनाविके व्रते प्रमादरहिता अस्यं पृथिव्यं स्यामामृतास्तन्तः यच्चिद्धि यद्यन्तवान्यमनुष्यवत् असत्यस्तेयादिकरणाद्व्रततमन्वहं हिंसा-मस्ततस्त्वां स्तुम इति सूक्तोपक्रमेषु क्रियापदमनेकत्र दृष्टमिति मा नो वधाय मास्मानायुधाय हन्त्रे क्रुद्धस्य स्वभूताय वशान्नयो मा च हृणानस्य मन्यवे P.
३. आत्मनो जीवितलक्षणाय सुखाय Sk.
४. रयस्वामी Sy. रये सम्यग् बद्धमश्वं रथीर्यथा विमोक्षयति तद्वत् Sk.
५. सम्यक् खण्डितं दूरगमनेन श्रान्तम्। यथा स्वामी श्रान्तमश्वं घासप्रदानादिना प्रसादयति तद्वत् Sy. ६. क्रुद्ध P.
७. विशेषेण बघ्नीमः, प्रसादयाम इत्यर्थः Sy. विगतान्तकर्मा करोमि। वेः स्यतिविमो-

- चने। विमुञ्चामः। योऽन्तकर्मणीति श्यनि। पिङ्ग् बन्धने इत्यस्यैव वा। विगतबन्धनं कुर्मस्त्वन्मनः Sk.
८. V. Mādhava ignores वरुण
९. भि P. १०. क्रोधरहिता बुद्धयः Sy.
११. विधा P. D. १२. बुद्धय P. कामाः Sk. १३. श्रेयस M. अतिशयेन वसुमतो जीवनस्य प्राप्तये Sy. वसुनः। प्राप्तये। इष् गतो। धनस्याधिगत्यं Sk.
१४. विविधं त्वां प्रति प्राप्नुवन्ति Sk.
१५. S. omits अनुभूतानि.
१६. V. Mādhava ignores हि
१७. Omitted by M. S. adds श्रीः after यत्र यत्र। बलसेविनम् Sy. क्षत्रं बलधनयोः। तद्यत्र श्रयति तम्। बलवन्तं धनवन्तं वा Sk.
१८. कद P. १९. नराकारम् Sk.
२०. अस्मिन्कर्मण्यागतं करवाम Sy.
२१. मज्जीवनसुखाय Sk. २२. बहुवशं न वा विमोचनविलम्बनात् परिदेवनेया Sk.

तदित्समानमाशाते वेनन्ता न प्र युच्छतः । धृतव्रताय दाशुषे ॥६॥

तदित्समानम्^१ । तदानीम्^२ । एव^३ । आगच्छतो^४ मित्रावरुणौ । कामयमानौ । नच ।
प्रमाद्यतः^५ । धृतकर्मणे^६ । यजमानाय कर्मपोष्कल्यार्थमिति^७ ।

वेदा यो वीनां पदमन्तरिक्षेण पतताम् । वेदं नावः समुद्रियः ॥७॥

वेदा यः^८ । प्रजानाति । यः^९ । अन्तरिक्षेण^{१०} । गच्छताम्^{११} । पक्षिणाम्^{१२} । आवासस्थानं यत्र सायं^{१३}
वसन्ति । वेद च । नावः^{१४} । समुद्रेण^{१५} गच्छन्तीमनुष्यास्तु^{१६} पततः^{१७} पश्यन्ति^{१८} विसृज्यमानाश्च^{१९} नावो नतु^{२०}
तेषामावासं^{२१} नच^{२२} विसर्गस्थानमिति ।

वेदं मासो धृतव्रतो द्वादश प्रजावतः । वेदा य उपजायते ॥८॥

वेद मासः^{२३} । वेद^{२४} । द्वादश^{२५} । मासान्^{२६} । धृतसन्ध्यावन्दनादिकर्मा^{२७} । स्वे स्वे काले प्रजाय-
मानानृतुलिङ्गैः^{२८} । त्रयोदशमुपजायमानमधिमासं च^{२९} । वेत्ति ।

१. तत्र अमानं P.

२. तदित्-अस्माभिर्दत्तं तदेव हविः Sy.
यजमानो यद्धविर्ददाति तत् Sk.

३. साधारणम् Sy.
साधारणं मित्रावरुणयोः Sk.

४. आगच्छतो D. M. आगच्छत P.
तौ व्याप्नुतो भक्षयतो वा । अशू व्याप्ती ।
अश भक्षणे Sk.

५. यजमानः केवलाय वरुणायैव ददाति
चेदवश्यमुभावप्याशाते न प्रमाद्यतः ।
... अथवा आशाते इति लोटि
लट्... आवां हरिश्चन्द्रशुनःशेषौ
तत्साधारणमायुरश्नवावहं कामयमानौ
न प्रमाद्यावः । अत्रापि तस् वसि । यागे
स्तुतौ । यतः स्वकर्मणां परित्यक्त्रे
स्तोतृभ्यः कामानां दात्रे च वरुणाय यो
यागः स्तुतिर्वा तत्र यतो न प्रमाद्यावस्तत-
आयुरश्नवावहं Sk.

६. अपरित्यक्तकर्मणेयजमानायोपकर्तुम् Sk.

७. अर्थमिति is missing in M. S.
reads ०पोष्कल्यार्थमिति

८. वेदा यः missing in M.

९. S. omits यः

१०. P. D. and M. read प्रजानामि-
त्यन्तरि० for प्रजानाति । यः ।
अन्तरि० । ११. ० रिखे M.

१२. पांसुवर्जितत्वाद् दुर्ज्ञेयमपि वीनां चान्येषां
च पदं जानाति Sk.

१३. वदन्ति M.

१४. गच्छन्तीं M. गच्छन्त्यर् P.
समुद्रे भवाया अपि नावः पदं च यो
वेद Sk.

१५. मनुष्यस्तु P. १६. वततः P.

१७. पश्यन्ती M.

१८. M. reads न इत्येषां for नतु तेषां ।

१९. मास M. २०. द्वेद M.

२१. मासाद् P. मासश्चन्द्रमाः । 'वृको मासः'
इति चन्द्रे । द्वादशमासा एवात्र Sk.

२२. ०कर्म P. M. स्वीकृतकर्मविशेषः Sy.
अपरित्यक्तकर्मा Sk.

२३. ०सृतु० M. तवोत्पद्यमानप्रजायुक्तान्
Sy. प्रजासहितान् Sk.

वेद वातस्य वर्तनिमुरोर्ऋष्वस्य बृहतः । वेदा ये अध्यासन्ते ॥६॥

वेद वातस्य । वेद । वायोः । आवासस्थानम् । विस्तीर्णस्य । दर्शनीयस्य । महतः । वेद
च । नक्षत्राणि यानि दिव्यध्यासन्ते ।

नि षसाद धृतव्रतो वरुणः पुस्त्यास्वा । साम्राज्याय सुक्रतुः ॥१०॥

नि षसाद । निषीदति । धृतकर्मा । वरुणः । गृहभूतासु नदीषु । साम्राज्यं कुर्वन् । सुप्रज्ञः ।

अतो विश्वान्यद्भुता चिकित्वाँ अभि पश्यति । कृतानि या च कर्त्वा ॥११॥

अतो विश्वानि । अस्माद् वरुणादेवजातीयकानि । विश्वानि । आश्चर्याणि । प्राज्ञः ।
अभिपश्यति यान्यनेन । कृतानि । यानि । च । कर्तव्यानि ।

स नो विश्वाहा सुक्रतुरादित्यः सुपथां करत् । प्र ण आयूँषि तारिषत् ॥१२॥

स नो विश्वाहा । सः । अस्मान् । सर्वदा । सुक्रतुः । आदित्यः । शोभनेन पथा । कृणोतु ।
अस्माकम् । आयूँषि च । प्रतारयतु ।

१. मार्गम् Sy; Sk.

२. गुणैरधिकस्य Sy. महतो बलवतो
महतो वेगेन शीघ्रस्य । ऋष्वबृहतौ
महति व्याप्तौ बले वेगे चेमे ।
व्याप्तस्य महाबलवतो महावेगवत
इत्यर्थः Sk. ३. देव P.

४. ये देवाः Sy. य उपर्षासन्ते देवादय-
स्तांश्च यो वेद तस्मै वरुणाय न
प्रयुच्छतः । तदध्यागान् स्तुतीश्च कुर्व
एव Sk. ५. सनि P.

६. P. and D. add स before
निषीदति । निषण्णवान् । य एतानि
वेद स निषसादेति वा Sk.

७. सर्वेषां वा यज्ञस्य वा लोकपालत्वात् Sk.

८. दैवीषु प्रजासु Sy. गृहेषु Sk.

९. कुर्वन् P. D. प्रजानां साम्राज्य-
सिद्धयर्थम् Sy. सर्वयज्ञस्याधि-
पत्याय निषीदति Sk.

१०. शोभनकर्मा Sy. सुकर्मा सुप्रज्ञश्च Sk.

११. V. Mādhava ignores आ

१२. लोकानां शुभाशुभकर्माणि Sk.

१३. ज्ञाता Sk. प्रज्ञावान् Sy.

१४. ० पश्यन्ति P

१५. लोकपालत्वाद् वरुणः...

यस्य प्राणिनो यानि शुभाशुभानि तस्य
तत्फलदानार्थं प्रतिपाल्यते Sk.

१६. विश्वाह P.

१७. य इवं करोति सः Sk.

१८. सर्वता M.

१९. सुप्रज्ञः सुकर्मा वा Sk.

२०. शोभने P. अस्मान्... शोभनमार्गेण
सहितान् करोतु Sy.

नयतु । सर्वदाऽभिप्रेतेषु तं तं पन्थानमुप-
दिशतु येन प्रवृत्ता वयमभिप्रेतानि
प्राप्नुमः Sk.

२१. प्रवर्धयतु Sy; Sk.

बिभ्रद्द्रापिं हिरण्ययं वरुणो वस्त निर्णिजम् । परि स्पशो नि पैदिरे ॥१३॥

बिभ्रद्द्रापिम् । बिभ्रत् । कवचम् । हिरण्यम् । वरुणः । आच्छादयति । रूपं दीप्तम् ।
परितश्चैनम् । निषीदन्ति । ज्ञापका रश्मयः ।

न यं दिप्सन्ति दिप्सवो न द्रुह्वाणो जनानाम् । न देवमभिमातयः ॥१४॥

न यं दिप्सन्ति । यं वरुणम् । हिंसायिनः । न । हिंसितुमिच्छन्ति । जनानामन्येषाम् ।
द्रोघारश्च यस्मै । न द्रुहन्ति । न यं चाभिमन्यन्ते । अभिमातयश्चोत्तरत्र सम्बन्धः ।

उत यो मानुषेष्वा यशश्चक्रे असांम्या । अस्माकमुदरेष्वा ॥१५॥

उत यः । अपिच । यः । मनुष्येषु । अन्नम् । असाधारणम् । चक्रे सः । अस्माकमपि । उदरेषु ।
आकरोतु । प्रथम आकारः सप्तम्यर्थं स्फुटीकरोति ।

परा मे यन्ति धीतयो गावो न गव्यूतीरनु । इच्छन्तीरुचक्षसम् ॥१६॥

परा मे । परागच्छन्ति । मे । बुद्धयो वरुणं राजानं प्रति । यथा । गावो । गोमार्गान् प्रति
गच्छन्ति । इच्छन्त्यः । बहूनां द्रष्टारं द्रष्टुम् ।

१. बिभ्रद्द्रापिं M. बिभ्रद्द्रापिं D.

बभूवद्द्रापिं P. २. पुष्टं स्वशरीरम् Sy.

३. परतः P. ४. सर्वतो निषण्णाः Sy.

कृताकृतप्रत्यवेक्षणार्थं प्राणिनः परितो

निषीदन्ति । अथवा निर्णिग् घटादि-

द्रव्यरूपमनात्मरूपम् । उदयोत्तरकाल-

माबद्धहिरण्यकवचो वरुणो रश्मिभि-

राच्छादयति घटादिद्रव्यरूपम् । रश्मि-

भिस्तमोऽपनीय यावत्किंचिद्रूपं तत्सर्वं

प्रकाशयतीत्यर्थः । तत्सहचरिताश्च

देवानां स्पशः प्राणिकमज्ञानार्थं सर्वतो

निषीदन्तीति पुराणेषु प्रतिष्ठम् Sk.

५. हिरण्यस्पर्शिनो रश्मयः Sy.

६. M. reads द्रौघा रश्मयः स्मैन्द् for

द्रोघारश्च यस्मै न । ७. पाप्मानः Sy.

तद्विसकाश्चोरादयस्तेऽपि तं न हिंसन्ति ।

असुरैश्चोरादिभिर्वा प्रयुज्यमाना हिंसाश्च

न हिंसन्ति । देवं वरुणं नृन् वा Sk.

८. V. Mādhava ignores देवम्

९. मानुषेषु च दैवेषु च Sk.

१०. सम्पूर्णं चक्रे नतु न्यूनं कृतवान् Sy.

आभीक्ष्येन Sk. ११. सकलमस्माकं

च तिर्यक्सदृशानां नृणामुदरेषु च ।

आङ्गस्त्रितयाद् आदधन्त्यौ चार्थे Sk.

१२. आ चक्रे सर्वतः कृतवान् Sy.

१३. सम्यगर्थं M.

१४. V. Mādhava ignores आ

१५. P. D. and M. read परागच्छन्तिमे

१६. बुद्धयो M. प्रज्ञाः कर्माणि वा । धीरेव

धीतिः ।... मद्बुद्धयो मत्स्तुतिकर्माणीति

वा Sk. १७. विरणं P.

१८. यस्मिन्भूप्रवेशे गावश्चरन्ति स गव्यूतिः ।

गाव इव स्वचरणभुवः प्रति Sk.

१९. गोमार्गमनु P. मे मार्गान् M.

गोष्ठान्यनुलक्ष्य गच्छन्ति तद्वत् Sy.

२०. च्छन्त्यः P. २१. बहुभिर्द्रष्टव्यम् Sy.

सं नु वोचावहै पुनर्यतो मे मध्वाभृतम् । होतेव चदसे प्रियम् ॥१७॥

सं नु वोचावहै^१ । त्वं चाहं च वरुण ! अधुना । संवादं पुनः पुनः कुर्वः । यतः । मे । मधुस-
दृशं स्तोत्रम् । संभूतं त्वं च । होतेव । प्रियम् । क्षदसे । क्षदिः शकलीभावकर्मा यथा होताऽभिघृ-
वदन् वाचा पशुं शकलीकरोत्येवमिदं तुभ्यं दत्तमिदं तुभ्यं दत्तमिति वदसि ।

दर्शं नु विश्वदर्शतं दर्शं रथमधि क्षमि । एता जुषत मे गिरः ॥१८॥

दर्शं नु । दृष्टवानस्म्यहम् । इदानीम् । सर्वस्य दर्शनीयं वरुण ! दर्शञ्चास्य । रथम् ।
भूमेः । उपरि । मम । स्तुतीः । एताः । सेवताम् ।

इमं मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृळय । त्वामवस्युरा चके ॥१९॥

इमं मे । इमम् । मे । वरुण ! शृणु । हवं श्रुत्वा । च । अद्य माम् । सुख्य । त्वाम् । रक्षणे-
च्छुरहम् । कामये यद्वाऽभिगच्छामि ।

त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्च गमश्च राजसि । स यामनि प्रति श्रुधि ॥२०॥

त्वं विश्वस्य । त्वम् । विश्वस्य । दिवः । च । पृथिव्याः । च । राजसि । प्राज्ञ ! सः ।

१. सन्न D. २. ० बहे M. D.

३. आवां हरिश्चन्द्रशुनःशेषौ । नौ मुञ्चेति ।
पुनः सम्भूतो । मां मुञ्चेति हरिश्चन्द्रं
वा । त्वं चाहं च पुनः संबोचावहै । मां
विमुच्य मया संभावस्व । अहमपि भवन्तं
मुच्यमान इति हि तदाशास इत्यर्थः Sk.

४. संभूय प्रियवातां करवावहै Sy.

५. यतो यदर्थं येनोपस्तीर्याभिघार्य चाहं
जुहुषितस्तदाज्यलक्षणं मध्वाहृतमृत्वि-
ग्भिः । यत आज्यं गृहीत्वा मां स्तोतु-
मुपस्थिता ऋत्विजः Sk.

६. मधुरं हविः Sy. ७. संभूत P.

८. होत्रा M. यथा होता अग्निगुप्रेषदानेनैवं
त्वमपि निर्मोक्षणेन विशससीष्टं
मच्छरीरम् । . . . यत्र यज्ञे मदर्थं
मध्वाहृतं यत्र च होतेव विशससि प्रियं
मत्तनुं तत्र क्षिप्रं संबोचावहै पुनः Sk.

९. अदनासि Sy. १०. सकलिभाव० P.

११. दस्म्यवान० P. महता प्रयत्नेन Sk.

१२. ललु Sy. क्षिप्रम् Sk. १३. सर्वैः Sy.

१४. दर्शनीय M. द्रष्टारं वा वरुणम् Sk.

१५. Omitted by M. S. reads वरुणं

१६. दशञ्चास्य P. दर्शनं चास्य S.

१७. सम P. D. M. १८. सेवितवान् Sy.

१९. इमम् । मे । वरुणः । Omitted by M.

२०. अत ऊर्ध्वं च Sk.

२१. सुखं य D. M. सुखाय P.

२२. आत्मपालनतर्पणकामः Sk.

२३. शब्दयामि, स्तोमीत्यर्थः Sy. आयाचे ।

चक कान्तौ । त्वं मां पालय तर्पय चेति

कामये Sk. २४. S. adds जीवनम्

after विश्वस्य । सर्वस्पर्धनीयस्य Sk.

२५. राजन् सि P. राजन् वि M.

राजासि S. ईशिषे Sk. २६. यज्ञवन् Sk.

मेधाविन् Sy.

गमने^१भिलषितमस्माकम् । प्रतिश्रुधि^३ ।

उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाशं मध्यमं चृत । अवाधमानि जीवसे ॥२१॥

उदुत्तमम् । उत्तमस्य पाशस्य । उन्मोचनम् । मध्यमस्य । विचर्तनम् । अवमोचनम् ।
अवमानां बन्धनानाम् । जीवनायेति ।

I.26.

वसिष्वा हि मिथेध्य वस्त्राण्यूजां पते । सेमं नो अध्वरं यज ॥१॥

वसिष्वा । आच्छादय । यज्ञिय ! ज्वालाः । अन्नानाम् । पते ! अय । अस्माकम् ।
यज्ञम् । इमम् । यज ।

नि नो होता वरेण्यः सदा यविष्ठ मन्मभिः । अग्ने दिवित्मता वचः ॥२॥

नि नो होता । निकामय । अस्मान् । होता । वरणीयः । सदा । युवतम् ! पूजनीयैः
स्तुतिभिः । अग्ने ! दीप्तिमता स्तोत्रेण ।

१. क्षेमप्रापणेऽस्मदीये Sy.

मरणकाले । मृत्युं प्रतिगम्यते यस्मिन् स
कालो यामा तत्र Sk.

२. ०भिलषित० M. ३. ०श्रुतिः M.
मदमरणं प्रतिजानीहि । त्वां मुञ्चामीति
प्रतिज्ञां कुरु । न त्वं क्षियते Sk.

४. विवर्तनं D. मध्यमं पाशं तत्रैवावस्थितं
विश्लेषय...अधमानि...अधोमुखं मुञ्च
जीवनाय Sk. ५. अपमोचनम् S.
६. अधमानां S. अधमानि मदीयान्
पादगतान् पाशान् Sy.

७. Ms. D. puts the figure
॥२५॥ here to indicate the
end of the twenty-fifth
hymn. No such number
is given in P. and M.
V. Mādhava ignores n:

८. वसिष्वा M. ९. ० दयेय D.

परिधत्स्व Sk. १०. यज्ञस्य योग्य Sy.

यज्ञार्ह Sk. ११. ज्वालां P. आच्छा-
दकानि तेजांसि Sy. वस्त्राणि Sk.

१२. हविर्लभणान्नानां स्वामिन् ! Sk.

१३. ये M. यस्त्वमन्येषामयक्षि स त्वं
वस्त्राणि परिधायेममस्माकं यज्ञं यज
होतृत्वेन निषदध Sk.

१४. V. Mādhava ignores हि । सः

१५. निषीद Sk. १६. अस्मान् D.
अस्माकं होता Sy. अस्माकम् Sk.

१७. ज्ञापकैस्तेजोभिर्युक्त इति शेषः Sy.
मदतिशयज्ञानैः...अग्नेर्योर्वनं बह्विन्धन-
त्वात् Sk. पूजनीयैः a masculine
form is qualifying a feminine
स्तुतिभिः । It should have been
पूजनीयाभिः ।

१८. वचसा स्तूयमानः सन् निषीदेति शेषः
Sy. एतैर्युक्तस्त्वं मे होत्रं कुरु Sk.

आ हि ष्मा^१ सुनवे^२ पितापिर्यजत्यापये^३ । सखा^४ सख्ये^५ वरेण्यः^६ ॥३॥

आ हि ष्मा^१ । कश्चिदग्नेः स्तोता पुत्रस्थाने भवति तस्मा अयं पिता भूत्वा यजति ।
ज्ञातिः^६ । ज्ञातये । मित्राय । मित्रम् । वरणीयः^६ । हिशब्दो विस्मये ।

आ नो^१ बर्हिः^२ रिशदंसो^३ वरुणो^४ मित्रो^५ अर्यमा^६ । सीदन्तु^७ मनुषो^८ यथा ॥४॥

आ नो बर्हिः^१ । आसीदन्तु । बर्हिः^२ । अस्माकम् । इमे देवाः । मनोरिव प्रजापतेः । रिशता-
मसितारः^३ ।

पूर्व्यं^१ होतरस्य^२ नो^३ मन्दस्व^४ सख्यस्य^५ च । इमा^६ उ^७ षु^८ श्रुंधी^९ गिरः^{१०} ॥५॥

पूर्व्यं^१ होतः । पूर्वेषु^२ भव ! होतः । अस्माकम् । इमम् । सख्यम्^५ । अनुपालय । स्तुतीः ।
च । इमाः । सुष्टु । शृणु ।

यच्चिद्धि^१ शश्वता^२ तना^३ देवदेवं^४ यजामहे । त्वे^५ इद्भूयते^६ हविः^७ ॥६॥

यच्चिद्धि^१ । यदि । हि । वयम्^२ । बहुना । धनेन । सर्वान् देवान्^३ । यजामहे । त्वयि^५ । एव तेभ्यो-
ऽपि । हूयते^६ । हविः^७ ।

१. आह्म मर्यादायै Sk. २. आहिषु M.
आहिष्व P. ३. पितृस्थानीयस्त्वं
पुत्रस्थानीयाय मह्यमभीष्टं देहीति
शेषः Sy. त्वमेव मे पिताऽऽपिश्च
सखा च Sk. ४. तस्माद् M.
५. भूत्वा P. ६. ज्ञानि P. ज्ञाति D.M.
ते यस्मान्मर्यादया पुत्रार्थं ज्ञात्यर्थं सख्यर्थं
च यजन्ति Sk. ७. वरणीयाः Sk.
८. हिः यस्मादर्थे Sk. ९. V.
Mādhava ignores स्म १०. अ M.
११. आसीदन्तु । बर्हिः omitted by M.
१२. यथा मनुषः प्रजापतेर्यज्ञमासीदन्ति
तद्वत् Sy. मनुष्या इव हिंसितुं श्रेष्ठतारः ।
सर्वे देवा इत्यर्थः Sk.
१३. ० मशतारः M. हिंसकानदन्तः Sy.
१४. अस्मदादेः पूर्वमुत्पन्न Sy. चिरन्तन Sk.
१५. सख्यं M. अस्मदीयस्यास्य प्रवर्त-

- मानस्य यज्ञस्य सख्यस्य चास्मदनुग्रहस्य
च सिद्धयर्थम् Sy. इस् अमि ।
स्तुत्यस्तोतृत्वलक्षणं देवैर्नृणां सख्यम् ।
... औ वा इस् । अस्मिश्च सख्ये
मोदस्व Sk. १६. ० लयं D.
त्वं हृष्टो भव Sy. तत् स्तुहि Sk.
१७. शोभनः शुनः शेषो देवानां स्तोता
इत्येतच्च प्रकाशय । इमाः शृणु च
स्तुतीरित्यर्थः Sk.
१८. V. Mādhava ignores उ
१९. यद्यपि Sy; Sk. २०. ह D.
२१. शाश्वतेन नित्येन Sy. २२. विस्तृतेन
हविषा Sy. हविलक्षणेन धनेन Sk.
२३. अन्यमन्यं वरुणेन्द्रादिरूपं नानाविधं देव-
ताविशेषम् Sy. अन्यमन्यमपि देवम् Sk.
२४. त्वेव्येव P. त्वयि वै M. २५. हृतये P.
२६. V. Mādhava ignores चित्

प्रियो नो अस्तु विस्पतिर्होता मन्द्रो वरेण्यः । प्रियाः स्वग्रयो वयम् ॥७॥

प्रियो नः^१ । प्रियः^२ । नः^३ । अस्तु^४ । विस्पतिः^५ । होता^६ । मादयिता^७ । वरणीयः^८ । वयं^९ चास्मै^{१०}
स्वग्नयः^{११} । प्रियाः^{१२} स्याम^{१३} ।

स्वग्रयो हि वायं देवासो दधिरे च नः । स्वग्रयो मनामहे ॥८॥

स्वग्नयो हि^१ । स्वग्नयः^२ । हि^३ । वरणीयं^४ धनम्^५ । अस्मभ्यम्^६ । देवाः^७ । धारयन्ति^८ । ततो^९
वयम्^{१०} । स्वग्नयो^{११} हविर्वह्नायाग्निम्^{१२} । स्तुमः^{१३} ।

अथा न उभयेषाममृतं मर्त्यानाम् । मिथः सन्तु प्रशस्तयः ॥९॥

अथा नः^१ । अमृतं^२ ! अग्ने ! तव च^३ । अस्माकं च^४ । मर्त्यानाम्^५ । उभयेषाम्^६ । परस्परम्^७ ।
प्रशस्तयः^८ । सन्तु^९ सुष्टुतमिति^{१०} त्वं ब्रूहि^{११} सुदत्तमिति^{१२} वयमिति^{१३} ।

१. ना P. २. प्रियः । नः । Omitted
by M. यथाऽस्माकं प्रियो भवति तथोप-
करोत्वित्यर्थः Sk. ३ विशो नरास्त-
त्पतिरग्निः Sk. ४. मादयिता D.
हृष्टः Sy. स्तुत्यः स्तोता वा Sk.

५. शोभनैराहवनीयादिभिर्युक्ता वयम् Sk.
६. प्रिया P. D. M. ७. स्यामः M.
८. स्वग्नयो हि omitted by D.
९. शोभनाहवनीयादियुक्ताः Sk.

१०. हियंस्मादर्थे वा Sk. ११. अस्मदीयं
... वरणीयं हविः Sy. सोमलक्षणं हविः
Sk. १२. दीप्यमाना ऋत्विजः Sy.
वयं देवा ... देवो वा दाता । हविर्वा-
नादत्र ऋत्विजः । चशब्दश्चास्मात्परो
ब्रूष्यः । देवाश्च धारयन्ति । ऋत्विजश्च
विश्वामित्रादयः । वरणीयमग्नेः स्तोत्रं
देवा ऋत्विजश्च कुर्वन्ति Sk.

१३. धृतवन्तः Sy. १४. स्वग्न P.
नोऽस्मत्सम्बन्धिनो वयं च तैराहव-
नीयादिभिः स्वग्नयः स्तुमः । ... दधिरे
चेति चशब्दाद् योग्यद्वितीयसमुच्चया-
ध्याहारः । मन याच्नायाम् । एवमेक-

वाक्यता । यस्मात् स्वग्नय ऋत्विजो-
ऽस्मत्तो वरणीयतरं सोमलक्षणं हविर्धार-
यन्ति दास्यन्ति चानये तस्मात् स्वग्नयो
वयमात्मविमोक्षं याचामहे Sk.

१५. त्वां याचामहे Sy. १६. अम्यत M.

१७. युष्मदस्मच्छब्दयोरस्मच्छब्द एव शिष्यते
नः इति Sk. १८. मनुष्याकाराणाम्
अग्निः पुरुषविधः । अन्यो मनुष्य एव Sk.

१९. सुष्टुतं P. D. M. सम्यगनुष्ठितमिति
यजमानविषया प्रशंसा, सम्यगनुगृहीत-
मित्यग्निविषया Sy. त्वमस्मान् प्रशंस
नेदृशा अन्ये स्तोतार इति । वयमपि
प्रशंसामो नेदृशोऽन्यो देव इति । मिथः
सहत्वे । तव चास्माकं च सह सन्तु
प्रशंसाः । नहि स्तुत्यस्य स्तोत्रा विना
प्रशंसाऽस्ति । न स्तोतुः स्तुत्येन । तत्र
तव स्तुत्यस्यास्माभिरेव सहास्माकं च
स्तोत्राणां त्वयैव सह प्रशंसाऽस्तु मान्येन
केनचिदित्याशास्महे Sk.

२०. त्वं च M. २१. सुदत्तमिति D.

२२. Omitted by M.

२३. V. Mādhava ignores अथ

विश्वेभिरग्ने अग्निभिर्भिरिमं यज्ञमिदं वचः । चनो धाः सहसो यदो ॥१०॥

विश्वेभिरग्ने । सर्वेः सहायभूतैः । अग्निभिः^१ । अग्ने ! अस्माकम् । इमम् । यज्ञम् ।
इदं च । स्तोत्रम् । अन्नं चात्मस्थम्^२ । कुरु । बलस्य पुत्र !

I.27.

अश्वं न त्वा वारवन्तं वन्दध्या अग्नि नमोभिः । सम्राजन्तमध्वराणाम् ॥१॥

अश्वं न त्वा । अश्वम् । इव । त्वा । बालवन्तम्^३ । नमस्कारैर्वन्दितुम् । ईशानम्^४ । यज्ञा-
नामुपक्रम इति ।

स घानः सूनुः शर्वसा पृथुप्रगामा सुशेवः । मीद्वाँ अस्माकं बभूयात् ॥२॥

स घानः । सः । खलु । अस्माकम् । बलेन । स्तूयमानः । विस्तीर्णगमनः । सुसुखः ।
कामानां सेक्ता । अत्यन्तं भवतु ।

१. त्वद्भ्रातृभिः Sk.

२. Omitted by P.

३. M. reads यज्ञमिमं for इमम् ।

यज्ञम् ४. अन्नं धा अस्मभ्यं घेहि Sy.

चरुपुरोडाशादिलक्षणं हविश्चनः...

स्थापय स्वापयितव्येषु । यज्ञं देवेषु

स्तुतिं स्वकर्णे चनः स्वोदरे । मां तु

मुञ्च Sk. ५. चार त्वं P.

६. बलेन मध्यमानारणिभ्यां जननात् Sk.

७. Ms. D. puts the figure ॥२६॥

here to indicate the end

of the twenty-sixth hymn.

No such number is given in

P. and M.

८. अश्वमिव त्वा बालवन्तम् । बाला वंश-

वारणार्था भवन्ति । वंशो वंशतेः

N. 1. 20. ९. बलवन्तं P. D.

वारशब्दस्य कपिलादित्वाद् रत्वम् Sk.

१०. बन्धितुमिच्छामः प्रारभामहे वा Sk.

११. यज्ञानां सम्यगीशानं संदीप्यमानं वा ।

सुपि वा आम् । आम्भुतेर्वा मध्ये ।

अश्वोपमानाभिप्रायः पर्येष्यः Sk.

१२. V. Mādhava ignores अग्निम्

१३. खस्वस्माकं M. १४. बलस्य Sy.

१५. पुत्रः Sy. आवयोः सूनुः । अरणी-

मयनजातत्वाद् हरिश्चन्द्रस्य । तत्साह-

चर्यात् सामान्याद् उभयोरपि पुत्रत्व-

मग्नेः Sk.

१६. स्वतेजोबलेन विस्तीर्णगामी । बलेनारणि-

मयनजात इति पूर्ववाक्यसम्बन्धी वा

Sk. १७. सुसुखं D. सुशेवः सुसुखो

वा Sk. १८. धनवान् हविर्नयनद्वारेण ।

वृष्टिप्रदत्वात् सेक्ता वा Sk.

१९. अस्माकमत्यर्थं भोक्ता भूयाद् बलेन

भूयादिति वा सुशेवो भूयादिति वा पुत्रो

भूयादिति वा आशंसा । अस्मान्मुक्ता-

स्त्वां यष्टुमाशास्मह इत्यर्थः । योऽस्माकं

सुसुखो विमोक्तत्वात् स नः सूनुर्भूयादि-

त्यत्र च सम्बध्यते Sk.

२०. V. Mādhava ignores अस्माकम्

स नो दूराच्चासाच्च नि मर्त्यादघायोः । पाहि सदमिद्विधायुः ॥३॥

स नो दूरात्^१ । सः^२ । अस्मान्^३ । दूरात्^४ । अन्तिकात्^५ । च । पापमिच्छतः^६ । मर्त्यात्^७ । सदा ।
एव । निपाहि । सर्वेषामभिगन्ता ।

इममू पु त्वमस्माकं सनि गायत्रं नव्यासम् । अग्ने देवेषु प्र वोचः ॥४॥

इममू^८ पु । अस्माकम्^९ । इदम्^{१०} । हविषो दानम्^{११} । गायत्रं च साम । नवतरम्^{१२} । अग्ने !
देवेषु^{१३} । प्रवूहि ।

आ नो भज परमेष्वा वाजेषु मध्यमेषु । शिञ्चा वस्वो अन्तमस्य ॥५॥

आ नो भज । प्रापय । अस्मान्^{१४} । दूरस्थेषु^{१५} । अन्नेषु । आभज च । मध्यमेषु तथा ।
प्रयच्छ । अन्तिकतमम्^{१६} । धनमिति ।

विभक्तासि चित्रमानो सिन्धोरूर्मा उपाक आ । सद्यो दाशुषे क्षरसि ॥६॥

विभक्तासि^{१७} । दाता । भवसि^{१८} । चित्रदीप्ते !^{१९} स्यन्दमानस्य^{२०} गोधनस्य । सद्यो^{२१} । अन्ति-
कस्ये सति^{२२} । सद्य एव त्वम्^{२३} । यजमानाय^{२४} धनम्^{२५} । क्षरसि ।

१. Omitted by P.

य उक्तगुणोऽसि स त्वम् Sk.

२. अस्माकम् P. D. ३. दूरस्थात् Sk.

४. अन्तिकस्थाच्च Sk.

५. मर्त्यान् P. ६. नियमेन Sk.

७. व्याप्तगमनः Sy.

सदेव सर्वत्रगामी सर्वान्नो वा Sk.

८. V. Mādhava ignores च

९. इममूषुः D. १०. इमम् D.

११. दान M. मद्ध्यतिरिक्तसोमावि-
हविर्दानम् Sk. १२. गोत्रं M.

स्तुतिरूपं वचोऽपि Sy. स्तोत्रं च Sk.

१३. अन्यैरकृतपूर्वम् Sk. १४. देवान्

प्राप्य Sk. १५. ब्रूहि P.S. १६. V.

Mādhava ignores उ । सु । त्वम् ।

१७. प्रापक P. आभजास्मान् परमेष्प-
कल्पितेषु हविलक्षणेष्वग्नेषु मध्यमेष्वापि ।

...आमि वा नः इति । शसि वा

सुप । परमान्यन्त्रान्याभजास्माकं मध्य-

मानि च । मां तु मुञ्च Sk.

१८. दूरस्थं M. दूरस्थेष्वा D.

उत्कृष्टेषु दधुलोकवर्तिषु Sy.

१९. अतिक० M. अन्तिकतमस्य भूलोकस्य
संबन्धीनि... वसूनि Sy.

२०. विशिष्टस्य धनस्य प्रापयिता Sy.
विभक्ता Sk.

२१. विचित्रदीप्तिं पूज्यदीप्ते वा Sk.

२२. स्य P. यथा सिन्धोर्नदयाः समीपे ...
ऊर्मिं तरङ्गोपलभितं कुल्यादिप्रवाहं
विभजन्ति तद्वत् Sy.

२३. स्यन्दनात् सिन्धुः सोमः । इति हिः ।
सोमस्योर्मिः सन्निकृष्टे यागकाले प्राप्ते
त्वं देवानां सोमस्य विभक्ता । ऊर्मर-
पाकस्येति वा समानाधिकरणत्वात्
तात्स्थ्यात् । आत्मान्तिकस्यस्य सोमस्यो-
र्मोविभक्ता Sk. तस्मिन्नेवाहनि Sk.

२४. S. omits धनम् । यजमानाय ...
कर्मफलभूतां वृष्टिं करोषि Sy. दातव्यं
धनमायुर्वी Sk.

२५. रक्षसि P. D. ददासि Sk.

२६. V. Mādhava ignores आ
आकार उपमार्यः Sy.

यमग्ने पृत्सु मर्त्यमवा वाजेषु यं जुनाः । स यन्ता शश्वतीरिपः ॥७॥

यमग्ने । यं^१ त्वम् । अग्ने ! सङ्ग्रामेषु । मर्त्यम् । रक्षसि । यं^२ वा । तत्र । प्रहिणोषि । सः । नियच्छति । बहूनि । अन्नानि ।

नकिरस्य सहन्त्य पर्येता कयस्य चित् । वाजो अस्ति श्रवाय्यः ॥८॥

नकिरस्य । यं^३ त्वं सङ्ग्रामेषु सहनशील ! रक्षस्यहिंसार्थम् । अस्य । परितो गन्ता । न कश्चिदस्ति । यकार उपजनः कस्य । चिदपि ससेनमसेनं वा न कश्चिदभिभवति । श्रवणीयम् । अन्नं च तस्य । अस्ति शत्रुभ्यो जितम् ।

स वाजं विश्वचर्षणिर्वर्द्धिरस्तु तरुता । विप्रैरभिरस्तु सनिता ॥९॥

स वाजम् । सः । सङ्ग्रामम् । विश्वस्य द्रष्टा । अद्वैः । अस्तु । तरुता तारकः । मेधाविभिरद्वैः । अस्तु । सङ्ग्रामं संभक्ता ।

जराबोध तद्विविद्धि विशेर्विशे यज्ञियाय । स्तोमं रुद्राय दृशीकम् ॥१०॥

जराबोध । स्तुत्या देवानां बोधयितः ! स्तोतः ! तत् । जानीहि ।

१. यत् D. यः M.
२. हविर्निमित्तं यं च गच्छति Sk.
३. निमित्तात् कर्मसंयोग इति वाजेष्विति सुप् । ... भिसि वा सुप् । ... वाजैश्च यम् ... वाजो वचं इत्यत्रे Sk.
४. प्रेरयति Sy. प्रीणयति । जुन गतौ प्रीणने च Sk.
५. हि यच्छति M. नियन्तुं समर्थो भवति Sy. यम् दाने बन्धने च । यमवा जुनाः च स दाताऽन्येभ्यः Sk.
६. नित्यानि Sy. आत्मनि लब्धा वा ध्रुवाण्यन्तानि । बहूनीति वा Sk.
७. त्वा P. न. शत्रूणां अभिभवनशील ! Sy. हे सहस्वन् अभिभवितः वा Sk.
८. रक्षस्व हि सोऽयम् M.
१०. मर्त्यस्य Sk. ११. अनिष्टः ... नचैनं कश्चिदनिष्टः प्राप्नोतीत्यर्थः । परे इण् वधे वा । नचास्य कश्चिद् हन्ता Sk.
१२. सर्वस्य त्वत्वेवकस्य Sk. १३. M. adds तं after न. १४. श्रवणीयम् M.
१५. बलविशेषोऽस्ति Sy. बलं वा Sk.

१६. श्रवणीयं प्रख्यातम् Sk. १७. प्रकृतोऽग्निः Sk. १८. सर्वमनुष्यं स्पेतः Sy.
१९. अस्मदर्थं गन्ताऽस्तु । त् प्लवनतरणयोः । गतौ च । स संग्रामं गत्वाऽस्माकं नित्यं साहाय्यं करोतु । वाजमिति डौ वा अम् । तात्स्थ्याद्वा तच्छब्दः । संग्रामस्थमस्मच्छत्रं हिनस्तु Sk. २०. अस्तुतन्वातार को P. २१. ऋत्विग्भिः Sy. मेधाविभिरस्माभिः स्तूयमानः Sk.
२२. फलस्य दाता Sy. अस्मत्स्तुतीनां संभक्ताऽस्तु । अस्माकमेव च Sk.
२३. बाधयितः P. स्तुत्या बोधमान ! Sy. जरां स्तुति यो बुध्यते बोधयति देवान् होतृत्वात् सः Sk.
२४. स्तोताः P. जराबोध अग्ने ! यन्मामबोधस्तत्त्वमेव वेत्ति Sk.
२५. विष्णु व्याप्तौ । अयं च वेध इति कर्मनामसु पाठात्, नाम्नां चाख्यातजत्वात्, कर्मणि च करोत्यर्थस्य सम्भवात् करोत्यर्थोऽपि विष्णु । तत् कुरु Sk.
२६. जानीहि P. प्रविश Sy.

मनुष्यस्य^१ यज्ञियाय^२। स्तोमम्^३। रुद्राय^४। दर्शनीयम्^५। अत्र यास्कः—“अग्निरपि रुद्र उच्यते”^६।
 “जरा स्तुतिर्जरतेः स्तुतिकर्मणस्तां बोध तया बोधयितरिति वा। तद्विविडि तत् कुरु मनुष्यस्य^७
 मनुष्यस्य यजनाय^८ स्तोमम्^९ रुद्राय^{१०} दर्शनीयम्” इति।

स नो महान् अनिमानो धूमकेतुः पुरुश्चन्द्रः। धिये वाजाय हिन्वतु ॥११॥

स नो महान्^{११}। सः^{११}। अस्मान्^{१२}। महान्^{१३}। निमानवर्जितः^{१४}। धूमकेतुः^{१५}। बहूनां^{१६} कमनीयः।
 कर्मणे^{१७}। अन्नाय च। प्रहिणोतु^{१८}।

स रेवाँइव विस्पतिर्देव्यः केतुः शृणोतु नः। उक्थैरग्निर्वृहद्भानुः ॥१२॥

स रेवाँइव^{१९}। सः^{२०}। धनवानिव^{२१}। मनुष्यराजा^{२२}। देवानाम्^{२३}। प्रज्ञानभूतः^{२४}। शृणोतु^{२५}। अस्मान्^{२६}।
 क्रियमाणैः^{२७} स्तोत्रैः^{२८}। अग्निर्महातेजाः^{२९}।

१. तत्तच्चजमानरूपप्रजानुग्रहायम् Sy.

२. यज्ञिया P. यज्ञियं य M.

यज्ञसम्बन्धनुष्ठानसिद्धयर्थं तद्देवयजनम्
 Sy. यो वा कश्चिन्मनुष्यो यज्ञार्होऽहं
 वाज्यो वा तस्य सर्वस्यार्थाय । . .
 रुद्रायेति वा . . . विज्ञे इति आमि हे ।
 सर्वमनुष्याणां यज्ञार्हयि Sk.

३. सोमम् S. M. reads स्तोत्रम् for
 स्तोमम्। रुद्राय।

४. दर्शनीयम्। अत्र यास्कः is missing
 in M.

५. N. 10. 7.

६. जरतो M.

७. तद्विष M.

८. Omitted by M.

९. स्तोमान् P.

१०. N. 10. 8.

११. नोस्मान् D. अस्मान् is missing
 in M. S. adds अग्निः after
 अस्मान्। अस्माकम् Sk.

१२. S. omits महान्। नि।

अनियतपरिमाणः Sk.

१३. केतुः पताका। धूमः पताकास्थानीयो
 यस्य सः। केतुर्ज्ञानं वा धूमेन यो ज्ञायते
 स इति वा Sk.

१४. बहुवीप्तिः Sy.

१५. प्रज्ञायै यागाख्याय कर्मणे वाग्नाय च Sk.

१६. प्रीणयतु Sy; Sk.

१७. स रेवान् P. D. and M.

१८. ० राजः S.

प्रजापालकः Sy.

सर्वार्थिनामेवमभिप्रेतानि सम्पादयन् Sk.

१९. देवो देवभवो वा प्रज्ञानसत्त्वः सर्वकर्म-
 कर्ता वा Sk.

२०. दूतवद् ज्ञापकः Sy.

२१. अस्माकं शस्त्राणि . . . उक्थैरिति
 शसिभिस्। तृतीयसवनभवशस्त्रमुक्थम्।
 एतानि श्रुत्वाऽस्माकमभिप्रायं सम्पाद-
 येत् Sk.

२२. प्रौढरश्मिः Sy.

नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो नमो युवभ्यो नम आशिनेभ्यः ।

यजाम देवान्यदि शुक्रवाम मा ज्यायसः शंसमा वृत्ति देवाः ॥१३॥

नमो महद्भ्यः । नमः । महाशरीरेभ्यः । नमः । अल्पशरीरेभ्यश्च । नमः । युवभ्यः ।
वृद्धेभ्यश्च । शक्ताः । चेद् वयम् । देवानेव । यजामः । अभ्युदयस्य । अभिलापम् । हे देवाः !
माज्झम् । वृक्षि वृश्चतिच्छेदनकर्माऽऽशाच्छेदादहं निराशो मा भूवमिति ।

I.28.

यत्र ग्रावा पृथुवृद्ध ऊर्ध्वो भवति सोतवे ।

उल्लखलसुतानामवेद्विन्द्र जल्गुलः ॥१॥

यत्र ग्रावा । यस्मिन् यज्ञे । अभिषवग्रावा । पृथुमूलः । आहननप्रकार ऊर्ध्वमुखः । भवति ।
सोमाभिषवाय तत्र । उल्लखलसुतान् । सोमान् । इन्द्र ! त्वम् । अवजल्गुलोऽवाशिरः पिब ।

१. गुणैरधिकास्तेभ्यः Sy. तपस्तेजोधन-
विद्यायुभिर्बन्धितेभ्यो घुष्मद्भ्यः Sk.
२. गुणैर्गूनाः (तेभ्यः) Sy. बालेभ्यः Sk.
दभ्रमभंकमित्यल्पस्य ... अभंकमवहृतं
भवति N.3.20.
३. अस्त्वशरीरेभ्यश्च D.
४. व्याप्तृभ्यः पलितेभ्यो वा तारुण्यवृद्धत्व-
लक्षणयोर्द्वयोरपि वयसोः । आसन्नपलि-
तेभ्यो मध्यमवयस्केभ्यः । द्वयोरधिकाराद-
स्य च वयसः परिशिष्टत्वाच्चैवम् Sk.
५. M. reads यद्ययं for चेद् वयम् ।
६. अवगुणयागस्य दुष्करत्वाद् यदि शक्नवा-
मेति Sk.
७. ज्येष्ठस्य देवताविशेषस्य Sy.
वृद्धतरायुषो दीर्घतरस्याऽऽयुषो वा Sk.
८. अभिलावाय S. स्तोत्रम् Sy.
आशंताम् Sk. ९. महं P.
१०. प्रक्षि P. अहं विच्छिन्नं मा कार्षम् Sy.
मा ... आवृश्चत हे देवाः । ... मा छेत ।
मा म आयुषः प्रार्थनामपहाव्यं । दत्त मे
दीर्घायुः । स्वार्थ एव वा मिप् । माह-
मात्मनो दीर्घायुः प्रार्थनां विच्छिस्तम् ।
अविच्छेदेन सततमायुः प्रार्थये । भवन्तश्च

- ययाप्रार्थितनेव मे देयासुः Sk.
११. पृच्छति छेनन० P. १२. ०५छेदा०
M. S. omits आशाच्छेदात्.
१३. Omitted by P.
१४. V. Mādhava ignores नमः ।
Ms. D. puts the figure ॥२७॥
here to indicate the end of
the twenty-seventh hymn.
No such number is given in
P. and M.
१५. ग्रावाः D. ग्रावा P.
१६. अञ्जः सवे कर्मणि Sy.
१७. विस्तीर्णाधोभागः Sk.
१८. हस्तेनोदुष्यमाण ऊर्ध्वो भवति Sk.
१९. उल्लखलसुतान् D.
उल्लखलेनाभिपूतानां रसम् Sy.
२०. अवजगुल्लो वा शिरो पिब इति M.
अवमवजगुल्लो वा गिरो पिब इति P.
अवजद्गुलो वा गिरो पिब इति D.
स्वकीयत्वेनावगत्यैव ... भक्षय ... 'गल
अदने' Sy. उल्लखलसुतं सोममत्यर्थं
पिब । पुनः पुनः पिबेति वा । गृ निग-
रणे । तत्प्रतिकूलार्थोऽवपूवंत्वात् Sk.

यत्र द्वाविंशजघनाधिषवण्या कृता । उल्लखलसुतानामवेद्विन्द्र जल्युलः ॥२॥

यत्र द्वाविंश^१ । यत्र द्वा^२ । इव^३ । जघनौ^४ । अधिषवण^५ फलके । विस्तीर्णे^६ (अ) ध्वर्युभिः^७ कृते । प्रतिमुखे पुरस्तात् । समापिकर्ते^८ पश्चादित्वधिषवणफलकं वा सूत्रमिति (?)

यत्र नार्यपच्यवमुपच्यवं च शिञ्जते । उल्लखलसुतानामवेद्विन्द्र जल्युलः ॥३॥

यत्र नारी^९ । यत्राभिषवप्रवृत्तं^{१०} ग्रावाणं दृष्ट्वा । स्त्री भर्तरि । प्रवेशकौशलम्^{११} । निगमनकौशलम् । च । शिञ्जते^{१२} ।

यत्र मन्यां विवध्नते रश्मीन्यमित्वा इव । उल्लखलसुतानामवेद्विन्द्र जल्युलः ॥४॥

यत्र मन्याम् । यस्मिन् यज्ञे सोमाभिषवाय । ग्रावाणम्^{१३} । धारयन्ति^{१४} । रश्मीनिवाश्वनाम्^{१५} । यमनाय^{१६} । तत्रोल्लखलसुतानामिति ।

यच्चिद्धि त्वं गृहेगृह उल्लखलक युज्यसे ।

इह ध्रुमत्तं वद जयतामिव दुन्दुभिः ॥५॥

यच्चिद्धि^{१७} त्वम् । यदि^{१८} । अपि^{१९} । हि^{२०} । त्वम् । उल्लखल ! सर्वेषु गृहेषु^{२१} । युज्यसे^{२२} । इहापि^{२३} ।

१. जघना is added after ० विव by M. २. यस्मिन् कर्मणि Sy. यत्र यज्ञे Sk. ३. अद्यापि वा M. ४. जघनाधिषवण० M. यथा मैथुनकाले स्त्रीपुंसजघने । एवमभिषवकाले परस्परसम्पर्काधिषवणफलकग्रावाणौ कृतौ Sk. ५. सम्पादिते Sy. ६. पश्चादित्व० M. ७. ० त्वभिषवण P. ८. वाः M. याः D. ९. यत्र यस्मिन् कर्मणि नारी पत्नी अपच्यवं शालाया निगमनमुपच्यवं च शालाप्राप्ति च Sy. १०. यज्ञे मैथुनकाले स्वजघने नारीव पुरुषार्थकोऽभिषव-ग्रावा इतरस्मै ग्रावणेऽपगमनमुपगमनं च... अपगच्छत्युपगच्छति चेत्यर्थः । तत्र सोमं पिब Sk. ११. अभ्यासं करोति Sy. वदाति Sk. १२. S. omits सोम

१३. आशिरमयनहेतुं मन्यान् Sy. सोमस्य मयितृत्वाद् ग्रावा मन्याः । दधिमन्थनरज्जूर्वा । टाभिसोरम्शसौ । यथा दधिमन्थनानेन नियन्तुं रज्जुभिर्बध्नी-युस्तद्वत् । तत्रोल्लखलसुतं पिब Sk. १४. धारयन्ति P. विवध्नन्ति Sy. विवध्नन्त्यङ्गुलीभिः Sk. १५. अश्वरश्मीन् नियन्तुमश्वानिव Sk. १६. यमनात् P. १७. उल्लखलमुखकरं वा । ऊर्ध्वखलं वा । उक्करं वा... तदुल्लखलमभवत्... इति सा निगदव्याख्याता N. 9. 20, 21. १८. यद्यपि Sy; Sk. १९. Omitted by P. and D. २०. उल्लखलसुतानामिति P. २१. ब्रीहाद्यवघातायं Sk. २२. स इहापि S. तथापीह मया सोमाभिषवाय युक्तस्त्वम् Sk.

दीप्ततमम्^१ । वद^२ मुसलेनाभिहतः । यथा । जयताम् । दुन्दुभिः^३ ।

उत स्म ते वनस्पते वातो वि वात्यग्रमिह ।

अथो इन्द्राय पातवे सुनु सोममुलूखल ॥६॥

उत स्म ते । वृक्षविकारस्य वृक्षवत् स्तुतिः । अपिच । ते । वनस्पते ! वातः । अग्रम् । एव । चलयतीन्द्रप्रसादात् । तथा सति । इन्द्रस्य । पानार्थम् । सुनु^४ सोमम् । उलूखल^५ !

आयजी वाजसातमा ता ह्युच्चा विजर्भतः । हरीइवान्धांसि वप्सता ॥७॥

आयजी^६ । उलूखलमुसलयोद्वे^७ भवत आयष्टव्ये^८ । अन्नानां^९ समाभक्तुतमे^{१०} । ते । हि । उच्चैः^{११} । विह्रियेते^{१२} । अश्वाविव^{१३} धान्यानामवहननकाले^{१४} । अन्नानि । भक्षयन्ती ।

१. प्रभूतध्वनियुक्तं शब्दम् Sy.

२. शब्दं कुरु Sk.

३. राज्ञां दुन्दुभिराघाटिः Sk.

४. हे वनस्पतिविकार उलूखल Sk.

५. यस्मात्तवाग्रं वृक्षावस्थायाम् Sk.

६. चलयसि इन्द्र० M. चलयी० S. विविधमकम्पयत् Sk.

७. सु M. सोमाभिषवं कुरु Sy.

८. उलूखलं P. हे अधिषवणफलक ।

ग्रावाणो वा । वा गतिगन्धनयोः । कम्पने

च । ... वाति स्म । उलूखले सोमाभिष-

वस्याभिधानात् तत्र तत्रोलूखलकथ्यतेऽच

तदाकारतत्कार्यकरत्वाच्चैवम् । फल-

कास्यचर्मणि ग्रावभिश्चतुर्भिरध्वर्युप्रति-

प्रस्थातृनेष्ट्राग्नीध्रैः स्रियते सोमः । वात

इन्द्रः । स यस्माद् वृक्षावस्थायामग्रकम्प-

नेनाचलत्वदुःखमपनीतवान् तस्मात्

त्वमपि प्रत्युपकारार्थं सोमं सुनु । यस्माद्

वातेन चाल्यमानमग्रं न क्वचिदप्यन्यत्र

नियुक्तं निष्प्रयोजनमासीदिति वा ।

इदानीं तु महति प्रयोजन इन्द्रपानार्थं

सोमाभिषवणे विनियुक्तमस्ति । तस्मात्

सुनु सोमम् । इन्द्रः पास्यतीति वा Sk.

९. आयजि M. आयजी मर्यादया यष्टूणी अवघातद्वारेण यागस्य कर्तृणी Sk.

आयष्टव्ये अन्नानां संभक्तुतमे ते ह्युच्चैर्विह्रियेते हरी इवान्नानि भुञ्जाने N. 9. 36

१०. ०यो द्वे P. S. omits भवतः after द्वे

११. आयष्टव्ये P. D. सर्वतो यज्ञसाधने Sy.

१२. ०भर्तुतमे M. ०भक्तुतदे P. अतिशयेनाग्नप्रदे Sy. अवघातवेलायामग्नस्य संभक्तुतमे Sk.

१३. उच्चैः P.

१४. विह्रियेते P. विह्रियेते M. विशेषेण पुनः पुनर्विहारं कुरुतः Sy. पुनः पुनर्विह्रियेते । हिः यस्मादर्थे वा यस्मात्ते तत्रोच्चैर्विह्रियेते तस्मान्मर्यादया यष्टूणी हविः पुरोडाशावघातेनाग्नस्य संभक्तुतमे च Sk.

१५. इन्द्राश्वाविव । तो यथा धाना ऋजीवं च स्वभागं भक्षयतस्तद्वदवघातकाले चरुपुरोडाशानि वप्सतः Sk.

१६. धन्याना० M. १७. ०मपहनन० P.

ता नो अद्य वनस्पती ऋष्वावृष्वेभिः सोतृभिः । इन्द्राय मधुमत्सुतम् ॥८॥

ता नो अद्य^१ । तो । नः । अद्य । वनस्पती^२ ! महान्ती । महद्भिः^३ ! सोतृभिर्ग्राविभिः सह ।
इन्द्राय^४म् । मधुमदन्वः । सुतम् । परोक्षोपक्रमाः प्रत्यक्षापवर्गाश्च मन्त्रा भवन्ति विपरीताश्चेति ।

उच्छिष्टं चर्मोभर सोमं पवित्र आ सृज । नि धेहि गोरधिं त्वचि ॥९॥

उच्छिष्टम् । चर्माधिषवणीयं वा सोमं वान्त्या प्रशंसतीत्युक्तम् । प्रजापतेर्हरिश्चन्द्रस्या-
न्त्या चर्मप्रशंसा वेति कात्यायनः ।

हरिश्चन्द्र ! अधिषवणफलकयोः । उपरि । अवशिष्टं सोमम् । भर । सुतं च सोमम् ।
दशापवित्रे । आसृज तदर्थम् । निधेह्याधिषवणफलकयोरुपरि । गोः । त्वचीति ।

I. 29.

यच्चिद्धि सत्य सोमपा अनाशस्ताइव स्मसि ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥१॥

यच्चिद्धि । यत् । सत्य ! सोमस्य पातः ! वयम् । आशंसारहिता दरिद्रैरप्राथिता इव ।

१. अन्य P. २. वनस्पतिविकारभूते Sk.

३. दर्शनीयो Sy. ४. दर्शनीयः Sy.

५. अधिषवहेतुभिः Sy.

अध्वर्युप्रतिप्रस्थातृनेष्ट्रानीध्रैः सह Sk.

६. ०मदयः P. माधुर्योपेतं सोम-

द्रव्यम् Sy. ७. ०क्रमः P.

८. वि is omitted by P. ०इचेति M.

९. BD. III. 101. प्रजापति हरिश्चन्द्रं

चर्म वान्त्या प्रशंसति । कर्म वान्त्येति

केचित् । यान्यस्यामृच्युद्भरणसज्जननि-

धनादिकर्माणि तानीति । एतद्द्वारेण

यागकर्मस्तुतिर्वा । चर्मण इतरस्य बो-

भयोर्वास्यां प्रशंसासंभवाद् ययोक्तं तत्

पर्येष्यम् Sk. १०. KSA 2.

११. अनुपयुक्तं शिष्टं सोममधिषवणफल-

काभ्यामुद्धर । अधिषवणफलके अत्र

चर्मो । भ्यामि ओस् । ओसि चेत्सकाशा-

दित्याहार्यः । उद्वार्यं वा । चम्यतेऽस्मिन्

सोम इति चमूः । चमसम् । सुपि ओस् ।

हृज् आङमध्याहरति । अवशिष्टं सोमं

चमूषु चमसेष्वाहर Sk.

१२. आहृत्य दशापवित्राख्यपावनवस्त्रे Sk.

१३. प्रक्षिप Sk. १४. दत्तं P.

१५. प्रक्षिप्य स्थापय द्रोणकलशे Sk.

१६. गोस्त्वच्युपरि गोचर्मणि स्थिते

द्रोणकलशेऽपनय Sk.

१७. यच्चिद्धि यद्यपि Sy. यस्मात् Sk.

१८. सत्यं M. अविस्त्वादिन् Sk.

१९. वयमनाशस्ता इव स्मसि अप्रशस्ता इव

भवामः Sy. तवात्यन्तस्तुतिपरा

भवामः । ईषदर्थे आङ् । ईषस्तुतिपरा

अनाशस्ताः । अविद्यमानेषस्तुतयोज्जाश-

स्ताः । इव एव Sk.

२०. रहिता दरिद्रैरप्राथिता is missing

in M. दरिद्रैरपि प्रा० S.

भवामस्ततः। अस्मान्। बहुधन ! दरिद्रैः। क्षिप्रम्। आशंसय। गवादिषु त्वया दत्तेषु। शुभिणः
शोभायुक्ता इति। यदा स्तुतिरहितानाशंसय गवादिप्रदानेनेति।

शिप्रिन्वाजानां पते शचीवस्तव दंसना।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥२॥

शिप्रिन्वाजानाम्। हनूमन् ! अन्नपते ! प्रज्ञावन् ! तव विद्यते। कल्याणं कर्मेति।

नि ष्वापया मिथुदृशा सस्तामबुध्यमाने।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥३॥

नि ष्वापय। मुमूर्षुः प्राणहरणार्थं यमादागते मिथुनीभूत्वा दृश्यमाने द्वे स्त्रियौ पश्यति।
ते त्वमिन्द्र ! निष्वापय त्वया निष्वापिते ते मया। अबुध्यमाने। सस्तां स्वपिताम्।

ससन्तु त्या अरातयो बोधन्तु शूर रातयः।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥४॥

ससन्तु त्याः। स्वपन्तु। त्याः। अज्ञातयः। बुध्यन्तु च। शूर ! ज्ञातयः।

१. प्रार्थयमानान् प्रार्थितसम्पादनेन प्रायु-
ङ्क्ष्व Sk. २. अश्वेषु Sy.
तद्देहि। गा अश्वान् शोभावतः
सहस्रसंख्यान् Sk. ३. यदा M.
४. V. Mādhava ignores चित् हि।
इन्द्र। सहस्रेषु। ५. धनानामन्तानां
वा स्वामिन् Sk. ६. प्रज्ञा वं(नं)D.
प्रज्ञावन् S. शक्तिमन् Sy.
कर्मवन् प्रज्ञावन् वा Sk.
७. कर्मविशेषोऽनुग्रहरूपः Sy.
दंसना वाक् स्तुतिर्वा। दसिर्दंसन-
दंसनयोः। टाप्त्वात् वाक्। यत एव-
मत आशंसयतां देहीत्युक्तम् Sk.
८. निष्वापय P. निष्ठापय M.
९. मुमूर्षुः P. मुमूर्षुः किल विकृतरूपाणि
प्रेतपिशाचादिमिथुनानि पश्यति।
तदभावमत्र शूनःशेष आशास्ते Sk.
१०. प्राणसंहरणार्थं M.

११. ०भूते S. परस्परं संगतत्वेन दृश्यमाने
यमदृत्यौ Sy. मिथुनीभूय ये दृश्येते
ते मिथुदृशे। प्रेतः पिशाचो वा पुमान्
स्त्री च Sk. १२. निष्ठापय M.
अस्मदृशं परिहारार्थं नियमेन स्वापय Sk.
१३. निष्ठापिते M. S. omits ते after
निष्वापिते १४. स्वप्नं कुरुताम् Sk.
१५. सुप्तां P. D. स्वप्तान् M. स्वप्ताम् S.
१६. स्ववतु M.
१७. चा S. शिश्नदेवा अरातय इति शत्रौ।
त्या इति टाप्। व्यत्ययेन पुंविशेषण-
त्वम्।... रातिर्दाता। तत्प्रातिकूल्ये
नाशकरा अरातयः। स्त्रियां वा। हे शूर !
मनुक्तीच्छावन्तो ज्ञातयो बोधयन्तु।
इयनि शप्। मदायुर्दानानि बुध्यन्ताम्।
म आयुर्वेहीत्यर्थः। किं चाशंसयास्मान्
Sk. १८. अज्ञातयः M.
अदानशीलाः Sy. १९. दानशीलाः Sy.

समिन्द्र गदंभं मृण नुवन्तं पापयामुया ।
आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥५॥

समिन्द्र गदंभम् । संमृण । इन्द्र ! गदंभम् । शब्दायमानम् । पापया । अनया वाचा ।

पताति कुण्डणाच्या दूरं वातो वनादधि ।
आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥६॥

पताति । कुण्डणाची नाम पक्षी तेन सह । अरण्यात् । दूरं मत्समीपम् । आपतति ।

१०
वायुः ।

सर्वं परिक्रोशं जहि जम्भया कृकदाश्वम् ।
आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥७॥

सर्वं परिक्रोशम् । अन्यमपि सर्वं परिक्रोष्टारं वृकादिकम् । नाशय । जम्भयोश्च कुरु ।

१. समृण P. संयण M. S. omits
संमृण इन्द्र गदंभम्

२. स्तुवन्तम् । अपकीर्तिं प्रकटयन्तमित्यर्थः
Sy. अपशब्दं कुर्वन्तम् । . . .
विस्वरमारदन् गदंभोऽनिष्टसूचको हि ।
तेन तद्विसामाशास्ते । . . . किंचाशं-
सयास्मान् Sk.

३. पावया P. D.

४. M. reads पावयमानं या for
पापया । अनया । S. omits अनया

५. कुण्डणाची P. कुण्डणाची D.
कुण्डनाची M. कुटिलगत्या Sy.
कुण्डाकारा भूत्वाऽञ्चतीति कुण्ड-
णाची वात्या । सा यथाऽधिपताति
उपरि गच्छति Sk. ६. तन M.

७. अरण्यादप्यधिकं दूरं देशम् Sy.

८. अरण्यं M.

यथा वातोऽपि वनाद्दूरं पतत्यरण्यात्
तिर्यग्गच्छति । यथैतयोरेतदुचितमेव

स्यात् तद्वत्तवापि स्तोतुरनुग्रह उचित-
एव । तस्मान्नामनुगृहाण । इत्यौचित्याद्
योज्यम् । कुड्यमञ्चतीति वा कुण्ड-
णाची । कुड्यचारी गरकोलिका । याऽऽ-
रुह्य चङ्क्रम्यत इत्यर्थः । तस्या हि
कुण्डणाया वशानमनिष्टसूचकम् ।
तदनेन प्रतिपाद्यते । वातोऽपि स्वप्ने
भामादाय दूरं गच्छति वनात् ।
तच्च मुमुक्षोरचिरमरणसूचकमिति
श्रुतिश्च । आशु वायुरेनं प्रहरतीति ।
एताभ्यां द्वाभ्यां लिङ्गाभ्यामासन्नमरण-
तया मां ज्ञात्वाऽनुग्राहकस्वभावेनाऽऽ-
युद्धेहि गवादींश्च Sk. ६. पततु Sy.

१०. V. Mādhava ignores अधि

११. परिक्रोशं M. अस्मद्विषये सर्वत
आक्रोशकर्तारं सर्वं पुरुषम् Sy.

१२. अनिष्टं यत् सूचयति तत्सर्वं शुगालवाय-
सादिकम् Sk.

१३. जम्भयाशु S. जम्भय मारय Sy.

कृकलासम् । आ तू न इन्द्रेति ।

I.30.

आ व इन्द्रं क्रिविं यथा वाजयन्तः शतक्रतुम् । मंहिष्ठं सिञ्च इन्दुभिः ॥१॥

आ व इन्द्रम् । यथा । अन्नमिच्छन्तः^१ । कूपमुत्सिञ्चन्ति^२ तस्य^३ सेकार्यमेवम् । युष्मदर्थ-
महम् । दातृतमम् । इन्द्रम् । सोमैर्हुतैः^४ । 'आसिञ्चे' इति कामानुत्सिञ्चामीति^५ ।

शतं वा यः शुचीनां सहस्रं वा समाशिराम् । एदु निम्नं न रीयते ॥२॥

शतं वा । शतम् । वा । पूतानां सोमानाम् । सहस्रम् । वा । सम्यगाशिरेण मिश्रितानाम् ।
एवम् । इच्छति । निम्नम् । इवोदकम् ।

सं यन्मदाय शुष्मिण एना हस्योदरे । समुद्रो न व्यचो दुधे ॥३॥

सं यन्मदाय । यत् सोमपात्रशतमस्य । बलिन इन्द्रस्य । मदाय भवति सहस्रं वा । अनेन

१. अस्मद् विषये हिंसाप्रदं शत्रुम् Sy. तद्दर्शनमप्यनिष्टम् । . . . अनिष्टान् सर्वान् अनुक्तांश्च नाशय । इष्टान् कुरु च Sk. २. कू D.
३. Ms. D. puts the figure ॥२९॥ here to indicate the end of the twenty-ninth hymn. No such number is given in P. and M.
४. अन्नशतमस्यमिच्छन्तः M. अन्नमिच्छन्तो वयं शुनःशेषाः Sy. हे इन्द्र त्वां बहुकर्मप्रशं दातृतमं सोमै- रन्नकामाः स्तुवन्तो वा सिञ्चाम इत्या- शास्महे सोमैः Sk.
५. येन प्रकारेण क्रिविमवटं जलेन पूरयन्ति तद्वत् Sy. महत्या कूपोदकमाहृत्य सिञ्चेत् । तत्समीपस्थमाहावं वा Sk.
६. हे ऋत्विग्यजमाना वो युष्माकं सम्ब- न्धिनमिममिन्द्रम् Sy. व इत्यमि शस् । भक्त्या परवशचित्त एवम् Sk.

७. अतिशयेन प्रबृद्धम् Sy. ८. ०हुतैः P.
९. आसिञ्चेति P. D. M.
१०. तामनुसि० P. ११. तपयामः Sy.
१२. V. Mādhava ignores शतक्रतुम्
१३. द्वावपि वाशब्दौ चार्थे Sk.
१४. सोममिश्रितवध्नां समाशिराम्...शुद्धांश्च दधिमिथांश्चात्यन्तबहून् सोमान् Sk.
१५. आगच्छत्येव । सोऽस्माननुगृह्णात्विति शेषः Sy.
१६. उदकं निम्नं प्रदेशं यथा शीघ्रं गच्छति तद्वत् । . . . यस्त्वं सोमपानार्थं शीघ्रमागच्छसि तं त्वां वयं वाजयन्तः सोमैरासिञ्चाम इति संमस्तार्थः Sk.
१७. V. Mādhava ignores यः । आ । उ
१८. बलार्थम् Sk. १९. मदाया P.
२०. एना इति सौ टा । . . . प्रथमायां व्यत्ययेनेदम् । यदिवं सोमानां शतं सहस्रं च मदार्यं बलार्थं चास्येन्द्रस्योदरे व्याप्तं सम्यक् धारयति Sk.

अस्य। उदरे। अन्तरिक्षम्। इव। व्याप्तिः। सन्दर्भे यथान्तरिकं विततं तद्वद् व्याप्तमिति तस्मा-
दागच्छतीति।

अयमुं ते समतसि कपोतइव गर्भधिम्। वचस्तच्चिन्न ओहसे ॥४॥

अयमुं ते। अयं सोमः। त्वदीयस्तं त्वम्। कपोतः। कपोतीमिव गर्भनिधानीं पिपासुः।
सङ्गच्छसि। स्तुतिम्। च। ताम्। अस्मदीयामात्मानम्। प्रापयसि।

स्तोत्रं राधानां पते गिर्वीहो वीर यस्य ते। विभूतिरस्तु सूनृता ॥५॥

स्तोत्रम्। गीर्भिरह्यमान! अन्नानाम्। पते! यस्य। तव। स्तोत्रमिदमनेन
क्रियते स्तोत्रा तस्मै। सत्या। श्रीः। अस्तु।

१. समुद्र इव। यथा समुद्रमध्ये जलं
व्याप्तं तद्वत् Sy.
यथा समुद्रो व्याप्नुयात्। एवं त्वदुदरं
प्राप्यावतिष्ठते व्यचो व्याप्तिः। तं त्वां
वाजयन्त आसिञ्चेम सोमैः। ते त्वदुदरे
व्याप्ता भवन्तु Sk.

२. यत्तद् M.

३. व्याप्तिमिति P.

४. V. Mādhava ignores हि

५. अयं ते समतसि N. I. 10.

६. त्वदीयस्तं M.

७. यथा कपोताख्यः पक्षी... गर्भधारिणीं
कपोतीं प्राप्नोति तद्वत् Sy.

८. धानि P. धानीं S.

गर्भो धीयतेऽस्यामिति गर्भधिस्ताम् Sk.

९. पिपासु P.

१०. सहगच्छसि D. सततं गच्छसि Sk.

११. यदिदमुक्तमस्माकं तद्वहस्वात्मानं प्रति
प्रापय। मद्बचः श्रुत्वा सोमपानतृप्तो
मां मोचय Sk.

१२. अस्मदीयमा० M.

१३. प्राप्नोषि Sy.

१४. V. Mādhava ignores उ

१५. ०मानं S. गिरां बाहूक Sk.

१६. चते M.

स्तुत्याश्रयधनानां स्वामिन् स्तोत्र-
स्तुतिबाहूक विक्रान्त Sk.

१७. यस्य तव यावत्किञ्चित् स्तोत्रं तत्स-
र्वम्। यस्त्वं सर्वैः स्तोत्रैः स्तुयसे तस्य
तव विभूतिर्वागस्तु Sk.

१८. यस्य ते तव स्तोत्रमीदृशं भवति तस्य
तव लक्ष्मीः... प्रियसत्पर्यास्तु Sy.
विभवतीति विभूतिः। संप्रामस्तुति-
करणसमर्थास्तु Sk.

१९. स्तोत्र P. D.

२०. Omitted by P. and D.

२१. P. reads सत्याश्रिवस्तु। M. reads
सत्याशीरस्तु for सत्या। श्रीः।
अस्तु।

२२. V. Mādhava ignores वीर

ऊर्ध्वस्तिष्ठा न ऊतयेऽस्मिन्वाजे शतक्रतो । समन्येषु ब्रवावहे ॥६॥

ऊर्ध्वस्तिष्ठ । ऊर्ध्वः । तिष्ठ । अस्माकम् । रक्षणाय । अस्मिन् । सङ्ग्रामे । शतकर्मन् ।
शत्रुषु त्वं चाहं च । सम्भूय । ब्रवावहे ।

योगेयोगे त्वस्तरं वाजेवाजे हवामहे । सखाय इन्द्रमतये ॥७॥

योगेयोगे । प्रवेशे प्रवेशे । अतिशयेन बलयुक्तम् । इन्द्रम् । युद्धे युद्धे । हवामहे । सखायः
सन्तः । रक्षणाय ।

आ घा गमद्यदि श्रवत्सहस्रिणीभिरूतिभिः । वाजेभिरुप नो हवम् ॥८॥

आ घा गमत् । उपागच्छेदिन्द्रः । यदि । शृणुयात् । आ ह्वानम् । सहस्रसंख्यः । पालनैः ।
अन्नैश्च ।

अनु प्रत्नस्यौकसो हुवे तुविप्रति नरम् । यं ते पूर्वं पिता हुवे ॥९॥

अनु प्रत्नस्य । यमिन्द्रम् । तव । पिता । आहूतवान् तमहं त्वदर्थम् । पुराणस्यास्य ।

१. ऊर्ध्वं तिष्ठ D.

२. ऊर्ध्वं D. ऊर्ध्वतः S.

उत्तिष्ठ यं ब्रवीमि तत्र प्रवर्तस्व Sk.

३. आत्ममरणफलत्वाद् यज्ञ एव संग्रामः Sk.

४. शतकर्म D. कर्म M.

बहुप्रज्ञ वा Sk.

५. शत्रु P. D. अन्येषु कार्यान्तरेषु Sy.

६. अहं च is omitted by P.

७. ब्रवामहे D.

संभूयान्यान् देवान् मद्धिमोचनाय-
मभ्यर्थयामहे । एतदर्थमुत्तिष्ठ । अन्ये-
ष्विति शक्ति सुप् Sk.

८. Omitted by M.

‘अपूर्वस्यागमो योगः’ इत्यत्रेच्छा-
प्राप्तिः । तत्र तत्रेच्छाप्राप्ती Sk.

९. बलवत्तरम् Sk.

१०. Omitted by M. तत्र तत्र

संग्रामे Sk.

११. सखिवत्प्रियाः Sy.

हे सखाय इदमिदं वदातीतीन्द्रं तत्र
तत्र पालनाय Sk.

१२. ह्वा M.

१३. उपा is missing in M.

१४. सम्बद्धपालनसहस्रैरस्मान् पालयन्
अन्नानि च ददद् इत्यर्थः Sk.

१५. V. Mādhava ignores घ

१६. प्रश्नस्य M.

१७. यं नवतोममिति वा Sk.

१८. त्वाम् Sy; Sk.

१९. अस्मदीयो जनकः Sy. मम पिता
Sk.

२०. P. reads हूताहूतवन्तमहः for
पिता । आहूतवान् । तमहम् ।

निवासस्थानात् । अनुक्रमेण । हुवे । अनेकेषु गच्छन्तम् । नेतारम् ।

तं त्वा वयं विश्ववारा शास्महे पुरुहूत । सखे वसो जरितृभ्यः ॥१०॥

तं त्वा वयम् । तम् । त्वा । वयम् । सर्वेषां वरणीय ! प्रार्थयामः । सखे ! वासयितः ।
स्तोत्राणाम् ।

अस्माकं शिप्रिणीनां सोमपाः सोमपाव्नाम् । सखे वज्रिन्सखीनाम् ॥११॥

अस्माकम् । अस्माकं सोमपानस्य साधनभूतम् । शिप्रायुक्तानाम् । सोमस्य पातः !
सोमपातृणाम् । सखे । वज्रिन् ! सखीनामुत्तरत्र सम्बन्धः ।

तथा तदस्तु सोमपाः सखे वज्रिन्तथा कृणु । यथा त उश्मसीष्टये ॥१२॥

तथा तदस्तु । यथा वयम् । त्वत्तः । कामयामहे । तथाऽस्माकम् । तत् अस्तु । सखे !
वज्रिन् ! त्वम् । तथा । कुरु । इष्टयेऽभिलषितसिद्ध्यर्थमिति ।

रेवतीर्नः सधमाद् इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः । क्षुमन्तो याभिर्मदेम ॥१३॥

रेवतीर्नः । योऽस्माभिः सह सोमेन माद्यतीन्द्रस्तस्मिन् । इन्द्रे । बह्वन्ताः । आपः । अस्मा-

१. त्वां पुराणनिवासस्थानं सोमाख्यं प्रति Sk.

२. बहून् यजमानान्प्रतिगन्तारम् Sy.
बहूनां प्रत्यवस्थाता तुविप्रतिः कृतानेक-
युद्धः Sk. ३. Missing in M.
पुरुषमिन्द्रम् Sy. नराकारम् Sk.

४. V. Mādhava ignores पूर्वम्

५. तं त्वा वयम् । तम् । त्वा is missing
in M. ६. वरणीयं D. M.

७. आत्मजीवितम् Sk.

८. प्रशस्य धनवन् वा Sk.

९. स्तोत्रार्थम् । आत्मार्थमन्यार्थं वाऽऽ-
शास्महे Sk.

१०. V. Mādhava ignores पुरुहूत

११. ०भूतः P. M. पानसाधनभूतशि० S.

१२. दीर्घाभ्यां हनूभ्यां नासिकाभ्यां वा

युक्तानां गवां समूहस्त्वत्प्रसादादस्त्विति
शेषः Sy. हनूमतां नासिकावतां वा Sk.

१३. Missing in M. १४. मिदस्तु P.

१५. चिरं जीवेमेति कामयामहे Sk.

१६. तव यागार्थं तत्तथा कुरु Sk.

१७. V. Mādhava ignores सोमपाः

१८. सहभूतयो माद्यते . . . स्तूपते तृप्यते
वा तस्य Sk.

१९. मदन्ती० P. D. and M.

२०. तन् M. २१. इन्द्रस्य Sk.

२२. प्रभूतबलाश्च Sy. धनसाधका बह्व-
प्राश्च बह्वन्नसाधकाश्च Sk.

२३. क्षीराज्यादिधनवत्यः Sy.

२४. अस्माकं ता गावः Sy. अस्माकं स्तुतयो
रेवतीः सन्तु । धनवत्यो भवन्तु ।

तत्साधका भवन्वित्यर्थः Sk.

कम् । सन्तु । क्षुधिता वयम् । याभिः । मदेम । शब्दवन्तो विख्याता वेति ।

आ घ त्वावान्त्मनासः स्तोतृभ्यो धृष्णवियानः । ऋणोरक्षं न चक्रयोः ॥१४॥

आ घ त्वावान् । त्वत्सदृशः । स्तोतृकार्यायम् । शत्रूणां धर्षयितः ! स्वयमेव । गच्छन्
भवति बन्धुस्तथा त्वं च स्वयमेव । आगतः सन् स्तोतृणां कामान् । ऋणोः प्राक्षिपः । यथा । अक्षम् ।
चक्रयोः । प्रक्षिपन्ति ।

आ यदुवः शतक्रतुवा कामं जरितृणाम् । ऋणोरक्षं न शर्चीभिः ॥१५॥

आ यद् दुवः । स्तोतृणाम् । परिचरणम् । शतकर्मन् ! कामं च । अक्षम् । इव चक्रयो-
यंदा त्वम् । प्रज्ञाभिः । प्राक्षिपस्तदा स्वयमेवागच्छसीति ।

शश्वदिन्द्रः पोषुथद्विर्जिगाय नानंदद्विः शाश्वसद्विर्धनानि ।

स नो हिरण्यरथं दंसनावान्त्स नः सनिता सनये स नोऽदात् ॥१६॥

शश्वदिन्द्रः । इन्द्रेण दत्तं हिरण्यरथं प्रतिगृह्णन्तं स्तौति—ओष्ठव्यापारं कुर्वद्भिः ।

१. अन्नवन्तो वयम् Sy.
क्षु शब्दे । कीर्त्यामत्र । कीर्तिमत्यः । वयं
याभिर्नित्यमिन्द्रं स्तुम इति वा Sk.
२. मदेम P. ३. तत्सदृशः M.
४. स्तोत्र S. आत्मना स्तोतृभिः स्तुतिभिर्वा
व्याप्तः स्तुतः सन् स्तोतृभ्यः Sk.
५. धर्षयित M. धाष्ट्ययुक्त Sy.
हे प्रगल्भाभिभवितः Sk.
६. अस्माभिर्याच्यमानः Sy.
याच्यमानः Sk.
७. काकामान् P.
८. नृणोः M. ऋणु गतौ । अन्तर्णिच्च ।
तिपि सिप् । आऋणोत् । स्तोतृभ्यः
कामान् गमयति ददातीत्यर्थः Sk.
९. आनीय प्रक्षिपतु Sy.
१०. प्र omitted by M. यथाऽक्षं चक्रेषु
प्रक्षिपेद् एवं स्तोतृषु कामान् Sk.

११. V. Mādhava ignores आ घ
१२. आयद्ववः P. आयदुवः M.
यावती काचित् परिचर्या तया सर्वया
स्तोतृभिरात्मानं परिचारयति Sk.
१३. कर्म P. D. M.
१४. स्तोतृणां कामानप्यागमयति तद्दाति
Sk.
१५. कर्मभिः—शकटोचितव्यापारविशेषः ...
यथाऽक्षं प्रक्षिपन्ति तद्वत् Sy.
कर्मभिर्वा Sk. १६. ०तीति P. D
१७. V. Mādhava ignores आ यत् आ
१८. शश्वदिन्द्रः D.
१९. M. reads तस्तौतोष्ट for तं स्तौति ।
ओष्ठ० । D. reads आष्ठ for ओष्ठ ।
घासभक्षणानन्तरभाविनमोष्ठशब्दम् Sy.
प्रोषुथद्विः प्रोषु पर्याप्ती ... पर्याप्तः
समर्थः । समर्थः Sk.

अत्यन्तं श्वसद्भिः^१ । अत्यन्तं ह्येषद्भिरेतैरश्वैः^२ । इन्द्रः^३ । शपवत्^४ । जिगाय^५ । शत्रुघनानि । सः । अस्म-
भ्यम् । कर्मवान्^६ ददातु । हिरण्यरथम् । स हि । अस्माकम्^७ । घनस्य । दाता । स एव । नः ।
ददात्विति ।

आश्विनावश्वावत्येषा यातं शर्वीरया । गोमंद्स्त्रा हिरण्यवत् ॥१७॥

आश्विनौ । आयातम् । अश्विनौ ! अश्वयुक्तेन^८ । अन्नेन^९ । क्षिप्रप्रेरणेन^{१०} । गोयुक्तम्^{११} ।
दर्शनीयो ! हिरण्ययुक्तं च ।

समानयोजनो हि वाँ रथो दस्त्रावमर्त्यः । समुद्रे अश्विनेयते ॥१८॥

समानयोजनः^{१२} । युवयोः^{१३} । हि । रथः । द्वयोरप्येकभूतः^{१४} । दर्शनीयो ! अमरणः^{१५} । अन्तरि-
क्षमध्ये^{१६} । गच्छति तत आयातमिति ।

न्यध्न्यस्य मूर्धनि चक्रं रथस्य येमयुः । परि धामन्यदीयते ॥१९॥

न्यध्न्यस्य^{१७} । अश्विनावेकम् । चक्रम् । रथस्य । पर्वतमूर्धनि^{१८} । स्थापयामासतुः ।
अन्यत्तु चक्रम्^{१९} । परितः^{२०} । दिवम् । गच्छति ।

१. अत्यन्तं श्वसद्भिः is omitted by P. शीघ्रगतित्वादित्यर्थं पुनः पुनर्वा श्वातं कुर्वद्भिः Sk. २. भेषद्भिः M. अत्यर्थं पुनः पुनर्वा ह्येषद्भिः Sk.
३. श्वं P. ४. अमुरघनानि Sk.
५. दसि वंशदर्शनयोः । 'वंसना सुवितं करः' इति कर्मणि दर्शनीयत्वाद् वंसना वाक् । रूपं वा । कर्मवान् वा वाग्मी वा रूपवान् वा Sk.
६. स एवास्माकं सर्वविधुरेषु संभक्ता जी- वितलाभाय च । स एवास्माकं . . . सन्तिता । षणु वाने । सनये Sk.
७. हे अश्विनौ अश्ववताऽन्नेनाऽऽयातम् । इत्थंभूतलक्षणाटात्वात् (?) तत्सम्बद्धौ । अश्वयुक्तौ Sk.
८. आश्वयुक्तानन्नेति P.
९. वेगवत्या इषा Sk.

१०. येगायुक्तं P. गोमत् । क्रियाविशेषणम्... गा हिरण्यं च गृहीत्वाऽऽगच्छतम् Sk.
११. अश्विनौ Sy. १२. ०योजनं D.
१३. युवतया P. १४. युवयोर्द्वयोरकरणा- रूढत्वाद् उभयार्थं सकृदेव युज्यते Sy. साधारणं युज्यत एव उभयोरपि Sk.
१५. अरेणः P. अमरण M. अप्रतिहतगतिरित्यर्थः Sy
१६. अन्तरिक्षे मध्ये M. अनालम्बने Sk.
१७. त P.
१८. V. Mādhava ignores अश्विना
१९. न्यध्न्यस्यम् P. न्यास्य M.
२०. ०मूर्धनः M. ०मूर्धनि D. ०मूर्धनि P. अध्न्यः . . . अहन्तव्यः । प्रजापति- रादित्यो वा । तस्य मूर्धनि Sk.
२१. नियमितवन्तौ Sk. २२. अन्यन्तु P.
२३. कर्मप्रवचनीयप्रतौ परिः । दिवं प्रति Sk.

कस्त उषः कथप्रिये भुजे मर्तो अमर्त्ये । कं नचसे विभावरी ॥२०॥

कस्त उषः । कः । ते । उषः ! कथनप्रिये ! थकारधकारी समानी । भोगाय भवति ।
मर्तः । मरणवर्जिते ! कीदृशं च त्वम् । व्याप्नोषि । दीप्तिमति !

वयं हि ते अमन्मृद्धान्तादा पराकात् । अश्वे न चित्रे अरुपि ॥२१॥

वयं हि ते । वयम् । हि । त्वाम् । अज्ञासिष्म । आज्जात् । आ च पराकात्, पराकशब्दो
दूरवचनो मूलादुपक्रम्याऽऽन्तादित्यर्थः । अश्वे ! गमनशीले ! पूज्ये ! आरोचन इति । नकारः
सम्प्रत्ययव्ययः ।

त्वं त्येभिरा गहि वाजैभिर्दुहितर्दिवः । अस्मे रुयि नि धारय ॥२२॥

त्वं त्येभिः । त्वम् । एतैः प्रदित्सितैः । अन्नैः । आगच्छ । दिवः । दुहितः ! अस्मासु ।
रयिम् । नियच्छेति ।

१. कथनये P. स्तुतिप्रिये ! Sy.

‘पुरीषं कम्’ इत्युदके । रश्म्याहृतं
तद् यो दधाति धारयति वा सः कथः ।
...कः प्रजापतिर्वा । केन विधीयते प्रका-
शनरसाद्याहरणार्थं स्थाप्यत इति वा ।
कथ आदित्यः । तस्य प्रिया । सः प्रियो
यस्या इति वा । अत्यन्तसाहचर्याच्च
तत्प्रियत्वं साध्यते । एवंभूते Sk.

२. अथकारयकारी M. ३. पालनाय Sk.

४. मत्तः M. कं मर्तमायुरादिप्रदानेन
व्याप्नोषि । ... स भुजेऽलम् ।
... कं पालयितुं गच्छसीति वा ।
कथयैतत्सुखं ज्ञात्वा वयमपि तादृश
एव भवेम Sk. ५. ०वर्जितो D.

६. कीकीदृशं M. कीदृश D.

७. Omitted by D. and P.

८. Omitted by D.

९. विशेषप्रभावयुक्ते ! Sy.

भा दीप्तौ । विविधा भा विभाः । ...
विभायुक्ता विभावरी Sk.

१०. त्वोम् M. ११. अज्ञासिष्ठ P.

अज्ञासिष्टाम् M. न बोद्धुं समर्थाः Sy.

आजीवितं याचामहे Sk.

१२. अन्तात् D. तात् M. मदायुष
आ अवसानात् Sk.

१३. राकात् P. आवर्षशताद्दूरात् । . . आह
मर्यादायामभिविधौ वा । यावद्वर्षशतं
पूर्वम् Sk. १४. वराक० P.

१५. ०र्थे P. १६. व्यापनशीले Sy.
अश्वे न चित्रे । यथा बद्धबडवा रूपेण
विचित्रा पूज्या वा तद्वत् । अश्वे बडवास-
दृशि व्याप्ते वा । विचित्ररूपे पूज्ये वा Sk.

१७. चायनीये Sy. १८. त्येभिः D.
त्येभिः M. १९. प्रसिद्धैः D.
त्वं यानि वयमर्थयामहे तैः सम्बद्धाऽन्नैः ।
यान्यस्मद्देयान्यन्नानि तानि गृहीत्वाऽऽ-
गच्छ Sk. २०. विवो जातत्वाद् उषा
विवो दुहिता Sk. २१. रयम् P.
अस्मभ्यं धनं नियमेन धारय Sk.

२२. निरश्चेति P.

२३. Ms.D. puts the figure ॥३०॥
here to indicate the end of
the thirtieth hymn. No such
number is given in P. and M.

I. 31.

त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा ऋषिर्देवो देवानामभवः शिवः सखा ।
तव व्रते कवयो विद्वानापसोज्जायन्त मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥१॥

त्वमग्ने । हिरण्यस्तूप आङ्गिरसः । त्वम् । अग्ने ! मुख्यः । अङ्गिरसां च । एकः सर्वस्य
द्रष्टा । देवः । देवानाम् । अभवः । कल्याणः । सखा । तव । कर्मणि त्वया प्रेरिताः । कवयः । लब्ध-
वेगा लब्धव्याप्तयो वा । प्रादुर्भवन्ति । मरुतः । दीप्तस्वायुधाः ।

त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरस्तमः कविर्देवानां परि भूषसि व्रतम् ।
विभुर्विश्वस्मै भुवनाय मेधिरो द्विमाता शयुः कतिधा चिंदायवे ॥२॥

त्वम् । अग्ने ! मुख्यः । अङ्गिरसां च वरिष्ठः । कविः । यज्ञम् । अलङ्करोषि ।
सर्वस्मै । भुवनाय । अनेकशरीरो भवन् । प्राज्ञः । द्वयोर्लोकयोर्निर्माता । पुरुषवसः

१. सर्वत उत्कृष्टः Sk.

२. शरीरस्थितिहेतोरशितपीतरसकर्ता च ।
अङ्गं शरीरावयवम् । . . . अङ्गिनः
स्थित्यै अशितपीतरसस्तदङ्गिरसः ।
. . . इत्यङ्गिराः । जाठरो ह्यग्निरन्नं
रसीकरोति । रसो लोहितमांसस्ना-
य्वस्थिमज्जाशुक्लभावेन परिणममानः
शरीरस्थितिहेतुर्भवति Sk.

३. मनसैव । अथवा योऽयं प्रथमोऽङ्गिरा
ऋषिः स त्वमेव Sk.

४. हविर्नयनाद्युपकारेण देवोऽभवः । तेषामपि
वाता Sk.

५. छा M.

६. त M.

७. परिचर्यायामवस्थिता मेधाविनः Sk.

८. ज्ञानेन व्याप्नुवाना ज्ञातकर्माणो वा Sy.
विदितयागादिकर्माणो वेदितव्यकर्माणो
वा Sk.

९. उत्कृष्टचेष्टिता अजायन्त । . .
केचित्तु मरुत इति ऋत्विङ्नामाचक्षते ।
अत्र च ऋत्विष्वेव तद्वत्सु यजमानेषु वा ।

त्वत्कर्मण्यवस्थिता ऋत्विजो यजमाना
वेदितव्यकर्माणोज्जायन्तेति योजना Sk.

१०. ऽत्वायुधाः P.

११. अग्ने P.

१२. प्रत्नः M. सर्वेषामुत्कृष्टः Sk.

१३. अतिशयेनाङ्गिरा भूत्वा Sy.
शरीरस्थितिहेतोरशितपीतरसस्यातिशयेन
कर्ता Sk.

१४. मेधावी Sk.

१५. कर्म Sy.

१६. ऽरोति P.

परिगृह्णासि । परिभूः परिग्रहे Sk.

१७. किं चेद्वरदच विश्वभुवनार्थम् Sk.

१८. नेकशमिरः P. बहुविधः । आहवनी-
याद्यनेकरूपधारीत्यर्थः Sy.

१९. प्राज्ञे P.

यज्ञस्य सम्पादयिता । . . . नित्यं
यज्ञयुक्तस्तस्मात्तत्सम्पादयिता Sk.

२०. द्वयोररण्योरुत्पन्नः । यद्वा द्वयोर्लोकयो-
र्निर्माता Sy. छावापृथिव्यावरणी वा
मातृस्थानीये यस्य स द्विमाता Sk.

पुत्राययवे । गार्हपत्यादिव्यूहेनानेकधा । शयानः ।

त्वमग्ने प्रथमो मातरिश्चन आविर्भव सुकृतया विवस्वते ।
अरेजेतां रोदसी होतृव्यूहेऽसन्नोभारिमयजो महो वसो ॥३॥

त्वमग्ने । त्वम् । अग्ने ! प्रथमः । मातरिश्चने । आविर्भव । आविः । अभवः । शोभन-
कर्मच्छया । विवस्वते । यद्वा तस्मै मातरिश्वा त्वामाजभार । त्वयि होतरि देवैर्वृते । महान्तं
त्वां दृष्ट्वा द्यावापृथिव्या । अकम्पेताम् । त्वं देवानां हविर्वंहनभारम् । सोढवान् । अयजश्च ।
महत्स्तान् । वासयितः ।

त्वमग्ने मनवे द्यामवाशयः पुरुरवसे सुकृते सुकृतरः ।
श्चात्रेण यत्पित्रोर्मुच्यसे पर्या त्वा पूर्वमनयन्नापरं पुनः ॥४॥

त्वमग्ने मनवे । त्वम् । अग्ने ! अकथयः । मनुरभ्युदयेन युक्तः स्यादिति । तस्मै स्वर्ग-

१. पुत्राययवे P. मनुष्यार्थम् Sy.

कतिप्रकारं मनुष्यार्थं पुनर्व्यवस्थाता ।
और्वंशेयो वा पुरुरवसः पुत्र आयुः ।
तदर्थाय । कतिधात्वमग्निहोत्रदर्शपूर्ण-
मासाविषु तावदाहवनीयत्वात् त्रिधा ।
पिण्डपितृयज्ञचातुर्मास्येषु चतुर्धा । प्रणी-
तातिरेकात् पशौ पञ्चधा । शामित्राति-
रेकात् सोमानीध्रिधिष्यातिरेकाद्
यावत्तावत्संख्यात्वम् ... आमाशयो
जलाशय इव Sk.

२. ०हेनेकधा P. D. कतिभिः प्रकारैः Sy.

३. V. Mādhava ignores चित्

४. पुरणवो वा च व P. पुरणं वोताय
वः D. पुररणवो वो यव M. प्रथमो
मातरिश्चन आविर्भव is the
Editor's emendation. प्रकटो
भव Sy.

५. प्रथमो मुख्यो भूत्वा वर्तते । अग्निर्वायु-
रादित्य इति वाय्वपेक्षया सर्वत्र मुख्य-
त्वावगमात् Sy.

६. विवस्वते परिचरते यजमानाय Sy.

७. यदा P. D. न. कस्मै P.

८. ०व्यंते M.

होतृव्यूहे होतृवरणयुक्ते कर्मणि Sy.

१०. ०ता P. अबिभीतां भयाद्वा Sk.

११. युन् P.

१२. हविर्वंहनं देवानयुजश्च P.

हविर्वंहनं ० M. भारं भरणम् Sy.

१३. महः पूज्यान् Sy. १४. ०पिता P.
हे प्रशस्य धनवन् वा Sk.

१५. अनेकमयं D. १६. कथमयान् P.

हे अग्ने त्वं मनवे मनोरनुग्रहार्थं द्यां
द्युलोकमवाशयः शब्दितवानसि । पुण्य-
कर्मभिः साध्यो द्युलोक इति प्रकटि-
तवानसि Sy.

हे अग्ने त्वं मनुना राज्ञा द्यां द्युलोकं
कामितवान् । मनुं राजानं दिवं कामय-
मानं तत्प्रापणेन प्रयुक्तवान् Sk.

१७. दयन्मह्यो युक्तस्यादिति ०दयेन युत-
यादिति M.

कामाय । यथा^१ पुरुरवसे^२ च त्वम् । शोभनकर्मणः^३ कर्त्रे । सुकृत्तमः । क्षिप्रम् । यद् । अरण्योस्त्वम् ।
परिमुच्यसे । तदानीमेव । त्वाम् । पूर्वम् । अनयन् । यत्पुनश्च । अपवृत्ते^{१०} कर्मण्यपरं^{११} च कुर्वन्ति ।
अयं ते^{१२} योनिः ऋत्विय इति ।

त्वमग्रे वृषभः पुष्टिवर्धन उद्यंतसुचे भवसि श्रुवाय्यः ।

य आहुतिं परि वेदा वषट्कृतिमेकायुरग्रे विश आविवांससि ॥१॥

त्वमग्ने वृषभः । त्वम् । अग्ने ! कामानां^{१४} वषिता । पुष्टेर्वर्धकः । यजमानाय । भवसि ।
श्रवणीयः । योऽग्निः । स्वाहाकारहुतम् । वषट्कारहुतं च । परितः । लभते मनुष्येभ्य इति परोक्षः ।

१. स्वर्गकामयथा P. स्वर्गमकामयाः M.

२. Omitted by P. and M.

३. सुकृते तव परिचरणं कुर्वते Sy.
पुरुरवसा सुकृता शोभनकर्माणि कृत-
वता Sk.

४. श्वात्रेण क्षिप्रमयनेन Sy.
श्वात्रेण... 'क्षिप्रं मक्षु तृषु श्वात्रम्'
इति क्षिप्रार्थत्वान्मातरिश्वा निवर्तते ।
तस्य वायोरत्यन्तक्षिप्रत्वात् स एव
श्वात्रः । तेन Sk.

५. यद् यदा Sy. यदा Sk.

६. त्वां M.
पित्रोर्मुच्यसे परि । पितरौ द्यावा-
पृथिव्या . . . परिरूपौ । द्यावा-
पृथिव्योरुपपद्यंमुच्यथाः Sk.

७. ०मुच्यये M. उत्पद्यस इत्यर्थः Sy.

८. ०नीमतः P.

९. नृयन् M.
अरण्योस्त्यन्नं त्वां पूर्वं वेदेः पूर्वदेश-
मानयन् । आहवनीयत्वेन स्थापित-
वन्तः Sy. यदा पृथिव्या मुक्तवान्
ततः प्रभृति मर्यादया त्वां पूर्वमाहव-
नीयात्मना निहितवन्तो यजमानाः Sk.

१०. यत् omitted by P. and D.

मर्यादयैवापरं गार्हपत्यात्मना पुनः पुन-
स्तत्र कर्मणि Sk.

११. अववृत्ते M.

१२. कुर्वञ्च यन्ते P.
पुनः पश्चादपरं पश्चिमदेशमानयन् ।
गार्हपत्यरूपेण प्रापितवन्तः । आह-
वनीयकर्मनुष्ठानादूर्ध्वं गार्हपत्यरूपेण
धारितवन्त इत्यर्थः Sy.

१३. योनि M.

१४. इष्टार्थदः । हविर्नयनद्वारेण वृष्टेः कर्ता
वा Sk.

१५. वृष्टेर्वर्धकः P. पुष्टेर्वर्धकः D.
वृष्टेर्वर्धतः M.

१६. यन्ममागाय P.
यागार्थं नित्यं यः स्रुचमुद्यमयति तस्य
वृष्टेर्वर्धयिता वृष्टेर्वर्धयिता च
भवसि Sk.

१७. अत्यन्तोत्कृष्टगुणः Sk.

१८. योनि P. D.

१९. वषट् P.
वषट्कारं च कर्म Sk.

२०. परितो जानाति, समर्पयतीत्यर्थः Sy.
परि विजानाति Sk.

२१. परोक्ष P.

स त्वमग्ने ! एकायुरवच्छिन्नायुरमृतः । अग्ने स्थित्वा मनुष्यान् । परिचरसि यद्वा बहूनां प्रकाशं
कुर्वाण एकगमनस्त्वं प्रचरसीति ।

त्वमग्ने वृजिनवर्तनिं नरं सक्मन्पिपर्थिं विदथे विचर्षणे ।

यः शूरसाता परितक्म्ये धने दुभ्रेभिश्चित्समृता हंसि भूयसः ॥६॥

त्वमग्ने वृजिनवर्तनिम् । त्वम् । अग्ने ! युद्धे । शोभनमार्गम् । नरम् । पारयसि । गृहे च ।
विद्वष्टः ! यस्त्वम् । युद्धे । परिगन्तव्ये सति । धने । क्षुद्रैः । अपि । सङ्गतान् । महतोऽपि स्तोतुः
शत्रून् । हंसि ।

त्वं तमग्ने अमृतत्वं उत्तमे मर्ते दधासि श्रवसे दिवेदिवे ।

यस्तावृषाण उभयाय जन्मने मयः कृणोषि प्रय आ च सूरये ॥७॥

त्वं तमग्ने । त्वम् । तम् । अग्ने ! अमृतत्वे । उत्कृष्टे । मनुष्यम् । निदधासि । दिवे दिवे ।

१. स्व P.

२. एवकायुं P. मुख्यान्ः Sy.
तस्योद्यतलुचः । डसि डे...अत्रापीति-
हासः । और्वंशेय आयुर्गन्धर्वलोका-
दग्निमाहृत्यायत्तसोम्यः प्रथमं देवविशः
पर्यंचरत् । ततोऽज्यान् । इत्येतदुच्यते ।
एक आयुः । प्रथममाहर्ता इत्यस्यैका-
युस्त्वम् । अग्ने प्रथमं देवविशः पर्यंचरत्
इत्यर्थः Sk.

३. प्रथमं तं यजमानं विशस्तवनुकूलाः
प्रजाः ... सवन्तः प्रकाशयसि Sy.

४. कुर्वन्नेकं P. कुर्वाणेकं D.
कुर्वन्नेकं M.

५. ०नीं P. ०नि D. ६. कर्मणि Sy.
यच्च सेवायाम् । ... देवानां सेवितः
सेव्यो वा । ... सेवनशील Sk.

७. विप्लुतमार्गं सदाचाररहितम् Sy.
कुटिलमार्गम् Sk.

८. वारयसि P. D. M.

पालयसि पूरयसि, वा सत्कर्मानुष्ठानयोग्यं
करोषीत्यर्थः Sy. पालयसि Sk.

९. सचनीये समवेतुं योग्ये Sy. यज्ञ-
गृहे Sk.

१०. विष्वगः D. विशिष्टज्ञानयुक्त Sy.

११. ०गन्ते P. १२. धने M.

संप्रामे यत्प्राप्यं धनं तन्निमित्तम् Sk.

१३. अल्पसंख्यैः शत्रुभिः Sk.

१४. सम्यग्योद्धुं प्राप्ते सति तदनुग्रहार्थं भूय-
सः प्रौढान् प्रतिपक्षिणः शत्रून् Sy.
संगतौ । भयादसंगतान् दूरस्थानप्य-
न्याश्च गत्वा बहून् हंसि Sk.

१५. स्तोतु P.

१६. हिसि D.

१७. तम् omitted by P. D. M.

१८. यस्त्वां परिचरसि Sk.

१९. अम्यतत्वे M. देवत्वे Sk.

२०. ०ति M.

२१. सर्वकालमित्यर्थः Sk.

अन्नाय^१। यस्त्वम्^२। सूरैः^३ स्तोतुः^४। उभयविधाय^५ जन्मने^६। तृष्यन्नुभयम्^७। करोषि^८। सुखं चास्म^९
भूयात्^{१०}। अन्नं चास्वित्युभयोस्तत्तिमिच्छन्नुभयं करोषीति^{११}।

त्वं नो अग्ने सनये धनानां यशसं कारुं कृणुहि स्तवानः ।

ऋध्याम् कर्मापसा नवेन देवैर्द्यावापृथिवी प्रावतं नः ॥८॥

त्वं नो अग्ने^{१२}। त्वम्^{१३}। अग्ने^{१४}! अस्माकम्^{१५}। लाभाय^{१६}। धनानाम्^{१७}। यशस्विनम्^{१८}। स्तोतारं^{१९}
पुत्रम्^{२०}। कुरु^{२१}। स्तूयमानः^{२२}। प्राप्नुयाम^{२३}। वयम्^{२४}। कर्म यज्ञम्^{२५}। नवेन^{२६} स्तुतिलक्षणेनानेन^{२७}। कर्मणा^{२८}।
तानस्मान्^{२९} स्तुतिप्रवृत्तान्^{३०}। देवैः^{३१} सह^{३२}। द्यावापृथिवी^{३३}। रक्षतम्^{३४}।

त्वं नो अग्ने पित्रोरुपस्थ आ देवो देवेष्वनवद्य जागृविः ।

तनूकृद्भौधि प्रमतिश्च कारवे त्वं कल्याण वसु विश्वमोषिषे ॥९॥

त्वं नो अग्ने पित्रोः^{३५}। त्वम्^{३६}। अस्माकम्^{३७}। अनवद्य^{३८}! अग्ने^{३९}! द्यावापृथिव्योः^{४०}।

१. यो यजमान उभयाय जन्मने द्विविध-
जन्मार्थं द्विपदां चतुष्पदां च लाभायेत्यर्थः
Sy. कीर्त्ये अन्नाय वा।... यस्त्वां
पूजयति तमिह लोकेऽन्नादीनि दत्त्वा
धारयसि। परलोके देवत्वं च। अथवा
श्रवः कीर्तिः।... यस्त्वां स्तौति तं
देवत्वं प्रापयसि अन्नावीन्यपीह।
तव वा तस्य वा यशसे सर्वकाल-
मिति... डे. डी। उभयाय जन्मने
इति। इह च परत्र च Sk.

२. सु० M. अभिज्ञाय यजमानाय Sy.
स्तोत्रे Sk. ३. तृष्य उ० M.
कृष्य० D. यस्त्वं स्तुतिहवियोस्तृष्ण्या
बाध्यमानः Sk.

४. मयः प्रयश्च मर्यादया विदुषे वदासि Sk.

५. अनदचास्त्वि० P.

६. ०त्युभयोरुभयोर० M.

७. V. Mādhava ignores आ

८. Omitted by D. ९. ०क P.

१०. लेहाय P.M. लहाय D. दानार्थम् Sy.

११. हे अग्ने त्वं मां धनानां सनये यशस्वन्तं
कारुं कुरु स्तूयमानः... हविल-
क्षणान्नयुक्तम्। नः इति अमि आम्
वा। यशः कीर्तिः। अस्माकमन्त-
रात्मानं यजमानं वा स्तोतारं धनलाभार्थं
यशस्विनं कुरु स्तूयमानः Sk.

१२. कर्मणां कर्तारं पुत्रम् Sy.
स्तोतारं यष्टारं च कुर्वित्यर्थः Sk.

१३. सूय० P. स्तूयमा... M.

१४. वर्धयाम Sy. त्वत्प्रसादेन वृद्धिं
प्राप्नुयाम Sk. १५. नूतनेन Sy.
अन्यैरकृतपूर्वैर्णान्यैरपि देवैः Sk.

१६. प्राप्तेन त्वद्वृत्तेन पुत्रेण Sy.
पालनाख्यकर्मणा अपसा Sk.

१७. अग्निप्रसादादस्मत्कर्म। हे अग्ने! धन-
लाभार्थं मां यशस्विनं स्तोतारं च कृत्वा
मत्स्तुत्या प्रसन्नस्तत्कर्म देवैर्द्यावापृ-
थिवीभ्यां युक्तः पाहीत्यर्थः Sk.

१८. रक्षतं P. १९. V. Mādhava
ignores प्र २०. अने M.

उपस्थे वेद्याम्^२। आसीद^३। देवो देवानां मध्ये^४। जागरणशीलः सः। त्वम्। स्तोत्रे। अङ्गानां कर्ता^५
भवामीति। बुध्यस्व भव। च तस्मै^६। प्रमतिः^७। त्वं हि। विश्वम्। धनं कारवे। आवपसीति^८।

त्वमग्रे प्रमतिस्त्वं पितासि नस्त्वं वयस्कृत्तव जामयो वयम्।

संत्वा रायः शुतिनः सं सहस्रिणः सुवीरं^९ यन्ति व्रतपामदाभ्य ॥१०॥

त्वमग्ने प्रमतिः। त्वम्। अग्ने ! प्रकृष्टमतिः। त्वम्। पितेव च। भवसि। अस्माकम्।
त्वम्। अन्नस्य कर्ता। तव। बन्धवः। वयम्। सङ्गच्छन्ते। त्वाम्। शतसहस्रसंख्याः। रायः। शोभ-
नवीरम्। कर्मणां रक्षितारम्। अदाभ्य !

त्वमग्रे प्रथममायुमायवे देवा अकृष्वन्नहुपस्य विश्पतिम्।

इलामकृष्वन्मनुष्यस्य शासनीं पितुर्यत्पुत्रो ममकस्य जायते ॥११॥

त्वमग्ने। त्वाम्। अग्ने ! पूर्वम्। आयुम्। अकृष्वन्। आयवे मनुष्याय पुरुरवसे। पुरु-

१. ऋत्विग्यजमानास्तिष्ठन्त्यस्मिन् उपस्थी-
यन्ते वा देवा इत्युपस्थो यज्ञः।...द्यावा-
पृथिव्योर्यज्ञे ताभ्यां यजनीयानां देवानां
यज्ञे त्वं देवानां मध्ये दाता Sk.

२. उपस्थे वेद्याम् missing in M.
समीपस्थाने वर्तमानः Sy.

३. आसिदवः P. ४. देवानाध्यो P.

५. सर्वकार्येष्वप्रमादी। देवेष्वप्रमत्तः, देवांश्च
यष्टुमुत्साहीति वा Sk.

६. स्त्रोत्रंगानां D. पुत्ररूपशरीरकारी
भूत्वा Sy. अशितपीतरसानां
भावापादानेन शरीराणां कर्ता च Sk.

७. चस्तस्मै D. चनस्तस्मै P.

८. प्रकृष्टज्ञानस्त्वं द्युस्थानां देवानामर्याया-
स्मत्कृतयज्ञे याः स्तुतयस्ताः श्रुत्वा
बुध्यस्व। स्तोतृणामुपर्युपरि भद्र सानुग्रह
कमनीय वा स्तोत्रे बहुधनं ददासि यत्
तदस्माकं च देहि Sk. ९. V.
Mādhava ignores कल्याण

१०. प्रमतिः। त्वम्। अग्ने is missing
in M. ११. अस्मदनुग्रहरूपप्रकृष्ट-

मतियुक्तोऽसि Sy. प्रकृष्टज्ञानः Sk.

१२. त्वं पितृकार्यकरत्वान्नः पितासि।
पितेव पितामहः। त्वत्पुत्रोऽङ्गिराः।
तत्पुत्रोऽहमिति Sk. १३. अस्मान् M.

१४. आयुष्यप्रदोऽसि Sy. तण्डुलादि
पचसीत्यर्थः। कृञ् दाने। स्तोतृणां
दाताऽन्नानां वा Sk.

१५. बन्धवः P. बान्धवाः S. तव सजातयो
वयं पौत्रत्वात् Sk. १६. सम्यक्
प्राप्नुवन्ति Sy. १७. अत्यर्थं बहवः Sk.

१८. शोभनं वीरम् S. शोभनपुरुषयुक्तम् Sy.
सुष्ठु वीरो विक्रान्तः। शोभना वा वीरा
यस्य सम्बन्धिनः। केन सम्बन्धेन? साम-
र्थ्यात् स्तोतृत्वेन। स सुवीरस्तम् Sk.

१९. अवाह्य P. अदाभ्यः D. M.

अहिंस्य ! Sk. २०. त्वम P.

२१. अग्रे इति वा क्रियाविशेषणम् Sk.

२२. असुरान् प्रति गन्तारं त्वां देवाः Sk.

२३. ०वन्...M. २४. Missing
in M. आयोर्मनुष्यरूपस्य नहुषस्यै-
तन्नामकराजविशेषस्य Sy.

रवसः पुत्र आयुस्तथा । देवा अकृण्वन् । नहुषस्य च राज्ञः । विस्पति नाम पुत्रं तथा । मनोश्च त्वाम् ।
इलां नाम दुहितरमकृण्वन् । या जाता सती पितरं मनुम् । अन्वशास्त यज्ञप्रयाजानुयाजयोर्मध्ये
मामवकलय मया सर्वानिव कामान् प्राप्स्यसीति । यदा । ममकस्य पितुरङ्गिरसः । पुत्रः । जायते
तदानीं तं च त्वामकृण्वन्नङ्गिरसामेकमिति ।

त्वं नो अग्ने तव देव पायुभिर्मघोनो रक्ष तन्वश्च वन्द्य ।

त्राता तोकस्य तनये गवामस्यनिमेषं रक्षमाणस्तव व्रते ॥१२॥

त्वं नो अग्ने । त्वम् । अस्मान् । अग्ने ! तव । देव ! रक्षणैः । हविष्मतः । रक्ष । पुत्रान् ।
च । वन्द्य त्वं हि । पुत्रस्य । पुत्रेऽपि । गवाम् । रक्षकः । भवसि । त्वदीये । कर्मणि प्रवृत्तं मनुम् ।
अनवरतम् । रक्षमाणः ।

त्वमग्ने यज्यवे पायुरन्तरोऽनिषङ्गाय चतुरक्ष इध्यसे ।

यो रातहव्योऽवृकाय धार्यसे कीरेश्चिन्मन्त्रं मनसा वनोषि तम् ॥१३॥

त्वमग्ने यज्यवे । त्वम् । अग्ने ! यजमानार्थम् । कर्मणोत्तरम् । गोरक्षकः । रक्षोभि-

१. सेनापतिम् Sy. इति डे । आयोनंहुषस्य
च सेनापति चक्रुः Sk.

२. ०तिर्नामपुत्रस्तथा D. ०स्तथा M.

३. त्वम् D. ४. Omitted by P.

५. ०शात् P. D. M.

धर्मोपदेशकर्त्राम् Sy.

मनुष्यस्य वशवतिनीम् Sk.

६. यज्ञे० M. ७. ०ल्पयाया P.

८. ०कस्यापि कृतं गिरस P.

पितुर्यदा पुत्रः पुरुखा नाम मदीयस्याग्ने-
रिच्छाया जायते ।... इच्छारूपिणो-

ऽग्नेरेव पुत्रः पुरुखाः । अग्निहिरण्यस्तूप-

पितामहः । पितृकारकत्वात् पिता

वेति व्याख्यातम् । अत उपपन्नमेतत् ।

ममकस्य पितुरग्नेरिच्छारूपिणो यदा पुत्रः

पुरुखा नामाऽजायत Sk.

९. तदान्तं च M. तदानीकञ्च P.

तदानीं हे अग्ने ! त्वमेव पुत्ररूप आसी-

रिति शेषः Sy. १०. अस्माकम् Sk.

११. ०णं P. १२. धनयुक्तान् Sy.

हविलक्षणेन धनेन धनवतः Sk.

१३. यज्ञवतोऽस्मत्पुत्रपौत्रादीश्च Sk.

१४. Omitted by M.

१५. अस्मदीयस्य Sy.

तोकस्य तनयस्य ।... इति डिः ।...

पुत्रस्य पौत्रस्य चेत्यर्थः Sk.

१६. पुत्रापि P.

१७. तव यागकर्मणि व्यवस्थितानां च यजतां

पुत्रपौत्राणां गवां च रक्षिताऽसि Sk.

१८. ममनुपरतं P. अनुमननपरतं M.

निमेषवर्जितं यत्नेन परिरक्षन् Sk.

१९. M. adds रक्ष before रक्षमाणः

२०. यज्यावे D.

२१. यजमानस्य Sy.

२२. ०ऽन्तरङ्गो S. पालकः Sy.

स्तोतृयजमानानां च पालयिता Sk.

रनिषङ्गाय । सर्वतो ज्वालाभिः पश्यन् रक्षसामनन्ववचाराय । समिध्यसे । यः । दत्तहविष्कः । रक्षो-
वजिताय तस्मै प्रीणनाय सोमम् । पिबसि यश्च तस्य । स्तोतुः । मन्त्रः । तं च । मनसा । कामयसे ।

त्वमग्न उरुशंसाय वाघते स्पार्हं यद्रेक्काः परमं वनोपि तत् ।

आध्रस्य चित्रमतिरुच्यसे पिता प्रपाकं शास्ति प्रदिशो विदुष्टरः॥१४॥

त्वमग्न उरुशंसाय । त्वम् । अग्ने ! बहुस्तुतये । यजमानाय । स्पृहणीयम् । यत् ।
धनम् । उत्तमम् । तत् । प्रयच्छसि तथा । दानाधारभूतस्य दरिद्रस्य । प्रमतिः । पिता ।
उच्यसे । प्रशास्ति न्यच । विद्वत्तरस्त्वम् । पक्तव्यप्रज्ञमज्ञम् । प्र । दिशश्चतस्रो दिशः ।

१. ०भिरभिष० P.

अन्यदेवतापरिचरणाय न निषज्यते
कामभोगेषु वेत्यनिषङ्गस्तस्मै । त्वत्स्तु-
तियागपरायाभोगप्रधानाय वा Sk.

२. सर्वत्वो P.

३. ज्वाति P.

दिक्चतुष्टयेऽपीन्द्रियस्थानीयज्वालायुक्तः
Sy. दिक्चतुष्टयाभिमुखो दीप्यते ।
अक्षणा मुखं लक्ष्यते । समन्ताद् यज्ञे
दीप्यते इत्यर्थः Sk.

४. रक्षसमन्वचा० P. रक्षसीति नन्ववचा०
D.

५. दहविष्णः P.

यो यज्युः शतहव्यः पूर्वमपि दत्तहविष्कः
Sk.

६. अहिंसाय Sy.

अहिंसाय तुभ्यम् । वृको हिंस्रप्राणिः ।
तत्त्वभावरहिताय । अथवा क्रुक् वृक
आदाने इत्यस्माद्वा । आज्यसोमपयः-
प्रभृतीनामादात्रे इति Sk.

७. धायसे पोषकाय तुभ्यम् Sy.

८. सोमः P.

९. अच्छिन्नपानभोगार्थं दत्तहविष्क इत्यर्थः
Sk.

१०. तस्या D. M.

स्तोतुरेव सतस्तस्य सम्बन्धिनं मन्त्रं
त्वदीयस्तोत्ररूपं त्वदीयेन चित्तेन याचसि
Sy.

११. कं M.

यो दारिद्र्यान्न यजते स्तौत्येव तस्यापि
मन्त्रलक्षणां स्तुतिं मनसा हृदयेन संया-
चसे । वन याच्यायाम् । संभजसि वा
सादर एव । तच्छब्दाद्यच्छब्दश्च ।
यस्तमिति । तं प्रार्थयसे संभजसे वा
Sk.

१२. V. Mādhava ignores चित्

१३. बहुभिः स्तोतव्याय Sy. बहुस्तु-
ताय Sk.

१४. ०णीययेद्वनम् M.

१५. तत्...अनुष्ठाता लभतामिति कामयसे Sy.

१६. कथा D. तदा M. अनुग्रहपरः Sk.

१७. सर्वतो धारणीयस्य पोषणीयस्य दुर्बलस्य
यजमानस्यापि Sy. १८. ०ति P.

१९. पितृसदृश इति च Sk.

२०. प्रशास्स P. प्रशासि M.

अविपक्वप्रज्ञं परिपक्वव्यप्रज्ञं वा प्रक-
र्षणानुशास्य प्रज्ञामस्य जनयसीत्यर्थः
Sk.

२१. च S.

२२. वक्तव्यप्र० P. वक्तव्यप्र० D.

वक्तव्यप्र० M. शिशुम् Sy.

२३. दिक्षु निवसितानि सर्वभूतान्यपि प्रानु-
शास्ति विद्वत्तरः Sk.

२४. V. Mādhava ignores चित्

त्वमग्ने प्रयतदक्षिणं नरं वर्मेव स्यूतं परि पासि विश्वतः ।

स्वादुक्ष्वा यो वसुतौ स्योनकुज्जीवयाजं यजते सोपमा दिवः ॥१५॥

त्वमग्ने प्रयतदक्षिणम् । त्वम् । अग्ने ! दक्षिणेभ्यः । प्रदत्तधनम् । मनुष्यम् । कवचमिव ।
उरसि बद्धमिषुभ्यः । सर्वेभ्यो दुरितेभ्यः । परिरक्षसि । स्वाद्वन्नः । यः । गृहे दक्षिणाणां । सुख-
कृत् । जीवानामन्नप्रदानाद् यजम् । करोति । सः । स्वर्गस्य । उपमाञ्जिके वर्तते ।

इमामग्ने शरणिं मीमृषो न इमध्वानं यमगाम दूरात् ।

आपिः पिता प्रमतिः सोम्यानां भूमिरस्यृषिकृन्मर्त्यानाम् ॥१६॥

इमामग्ने । अरण्ये तपोऽयं गतोऽग्निमाशास्ते—इमाम् । अग्ने ! तपोजनितां हिंसां फलप्रदा-
नेन । अस्मान् । यथा सहामहे तथा कुरु । तथा इमम् । अध्वानं च । यं वयं त्वां द्रष्टुकामाः । दूरात् ।

१. येन यजमानेन ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा दत्ता
तादृशं नरम् Sy.

२. रिन्ने P. D. इन्नेभ्यः M.

३. दत्तं D. M. धनं P.

यम् दाने बन्धने वा । त्वं दत्तदक्षिणं
प्रबद्धदक्षिणं सन्ततदानम् Sk.

४. ऽप्य M. ऽप्ये D.

५. कवचानुस्यूतं योद्धारं त्वदीयं पासि
यथा तद्वत् Sk. ६. बन्धं M.

निदिष्ठदत्त्वेन सूचीभिः सम्यक् निष्पा-
दितम् Sy. ७. सर्वतः Sk.

८. स्वाद्वन्नः P. स्वाद्वन्नः M.

९. स्वगृहे Sy. यः स्वगृहे प्रतिधिं स्वाद्वन्नं
भोजयति Sk. १०. दक्षिणां P.

अतिथीनाम् Sy. ११. सुखकं D.
सुखकृत् शय्यायां शाययति Sk.

१२. जीवयजनसहितं यज्ञं, यद्वा जीवि-
ष्पाद्यम् Sy.

जीवो जन्तुर्याज्ञीयपशुना यथेष्टं यजते
च देवान् वा त्वां वा Sk.

१३. दृष्टान्तः... यथा स्वर्गोऽनुष्ठातृन् सुख-
यति तथा त्वमपि ऋत्विगादीनित्यर्थः Sy.

स त्वत्प्रसादात्स्वर्गस्य एव । अथवा दिवः
स्वर्गस्योपमानभूतः । सर्वैः प्राणिभि-
र्मृष्टाहारसन्तुष्टैः स्वर्गोऽयमिति स्तूयते
इति वाऽयं Sk.

१४. गताग्निं M. हिरण्यस्तूपो यागा-
याग्निं विहृत्यानिष्ट्वा रक्षोभयाद् दूरं
जगाम । तेषु गतेषु प्रत्यागत्य कृताप-
राधत्वाभिप्रायेणाग्निमाह Sk.

१५. अस्मत्सम्बन्धिनीम् Sy.

हे अग्ने आत्मन इमां हिंसां क्षमस्वा-
स्माकम् Sk.

१६. ऽदानानां P. व्रतलोपहृताम् Sy.

१७. स्वान् P.

१८. सहामग्ने P. क्षमस्व Sy.

१९. तथा त्वदीयसेवामग्निहोत्रादिरूपां
परित्यज्य... दूरदेशं यमिममध्वानं...

वयं गतवन्तस्तमपि क्षमस्वेति शेषः Sy.

यद्वयं त्वां विहृत्यानिष्ट्वा रक्षो-
भयादिममत्यन्तं दूरमार्गं यमगाम

तदस्मदपराधं त्वद्विंसां मृयस्व । यस्मा-
त्त्वं ज्ञातिः पितृस्थानीयश्च Sk.

२०. ममध्वानं M.

२१. वयं वयं D.

अगाम । ज्ञातिः । पालयिता । प्रमतिश्च । सोमार्हाणाम् । भ्रमणशीलस्त्वमन्धकारापनयनात् ।
मनुष्याणाम् । दर्शनकृत् ।

मनुष्वदग्रे अङ्गिरस्वदङ्गिरो ययातिवत्सदने पूर्ववच्छुचे ।

अच्छं याह्या वह्ना दैव्यं जनमा सादय बर्हिषि यज्ञि च प्रियम् ॥१७॥

मनुष्वदग्रे । अङ्गिरसामेक ! मन्वादीनामिव ममापि । गृहेषुना । अभिमुखम् ।
याहि । आवह च । दैव्यम् । जनम् । आसादय च । बर्हिषि यज्ञे । च । प्रियं देवगणम् ।

एतेनाग्रे ब्रह्मणा वावृधस्व शक्तीं वा यत्ने चकृमा विदा वा ।

उत प्र शैष्यमिवस्यो अस्मान्त्सं नः सृज सुमत्या वाजवत्या ॥१८॥

एतेनाग्ने । एतेन । अग्ने ! स्तोत्रेण । वृद्धो भव । यथा कश्चिच्छक्त्या महता प्रयत्नेन

१. प्रापणीयः Sy.
२. प्रकृष्टमतिरनुग्रहपरदच Sk.
३. सोमसम्पादिनां सर्वयजमानानाम् Sk.
४. भूमिभ्राम्यते: N. 6. 20.
५. कर्मनिर्वाहक इत्यर्थः Sy.
६. अथवा मुक्त्यर्थः । हे अग्ने इमां संसृतिं माज्जय, अस्माकं जननमरणादीन्यतिदुःखदानि शोधयापनय । दूरात् सृष्ट्यादिमयं संसाराध्वानं गताः स्म । यस्मात्त्वं बन्धुः पितृकार्यकरश्चानुग्रहमतिदच सोमार्हाणां सतां दर्शनकृत् सम्यक्ज्ञानकरोऽसतां भ्रमयिताऽसि मोहकरः । तस्मादस्माकमृषिकृद् भवेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । कान्तेः सम्यक् ज्ञानस्य च त्वं कर्ता । त्वदायत्तो संसारमोक्षो । त्वं च पितृवत् सर्वजनानामनुग्रहपरदच । अतोऽस्मान् सम्यग्ज्ञानोत्पादनेन मोक्षयास्मात्संसाराद् इति Sk.
७. मनुष्यवद० M. मनुष्यद० P.
८. ०रसोमेक P.

अङ्गनशील हविरादानाय तत्र तत्र

- गमनशील Sy. ६. ०दिना० P.
- यथा मनुननुष्ठानदेशे गच्छति, ... यथा चाङ्गिरा गच्छति, यथा ... ययातिर्नाम राजा गच्छति । पूर्ववद् अन्ये च पूर्वपुरुषा यथा गच्छन्ति । यथा मन्वादयो यज्ञे गच्छन्ति तद्वत् । अथवा मन्वादीनां यज्ञे यथा त्वं गच्छसि तद्वत् Sy. यथैतेषां मन्वङ्गिरोययातिपूर्वर्षीणां होतृत्वेन निषद्यायजः । हे अशितपीतरसस्य कर्तः तद्वन्ममापीत्यर्थः Sk.
१०. ममा P. ११. देवयजनदेशे Sy.
१२. अभिगत्य Sk.
१३. देवलोकं सर्वदेवान् वा Sk.
१४. दैव्यज्ञम् P. १५. आवह M.
१६. अस्मदीये Sk. १७. देहि Sy.
१८. अभीष्टं हविः Sy.
- इष्टं तव कामं वा Sk.
१९. V. Mādhava ignores अग्ने शुचे । २०. अग्नेः M.
२१. अत्यर्थं वर्धस्व । स्तूयमाना हि देवता वीर्येण वर्धन्ते Sk.
२२. अस्मदीयशक्त्या च Sy.

स्तोत्रं करोति तथा^१ । यत्^२ । ते । चक्रु^३म् । विदा^४ । वा^५ ज्ञानेन वा यद् ब्रह्म वयम् चक्रु^६म् । अपिच ।
अस्मान्^७ । श्रेयश्च^८ अभिप्रणय^९ । अन्नवत्या त्वदीयया^{१०} । सुमत्या च । अस्मान्^{११} । संसृजेति^{१२} ।

I.32.

इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचं यानि चकार प्रथमानि वृज्जी ।

अहृन्नहिमन्वपस्तर्द प्र वृक्षणा अभिनत्पर्वतानाम् ॥१॥

इन्द्रस्य नु । अयेन्द्रस्याहम् । क्षिप्रम् । वीर्याणि । प्रवक्ष्यामि । यानि । चकार । पुरातनानि ।
वृज्जी तान्याह— अहिमसुरम् । अहन् । हत्वा च तेन रुद्धाः । अपः सूच्येव रश्मिभिः । ततर्द ।
प्राभिनच्च । शिलोच्चयानाम् । नदीः पृथिव्यां पातयितुम् ।

१. Missing in M.

२. चक्रम P. चक्रु M.

३. पिदाव P. ४. ज्ञोजनेन M.

यद् ब्रह्म यथाशक्ति यथाज्ञानं करवाम
Sk. ५. चक्रुः P.

६. अस्माञ्ज्येयश्च M.

७. प्रकर्वेण प्रापय Sy.

स्तुतिकरणैरस्मान् प्रवर्तयति । वस्यो
वसीयोऽस्ति । अस्माभिः स्तुतिं कार-
यसीत्यर्थः । एतदुक्तमत्र । त्वत्स्तु-
त्यर्थं कुतोऽस्माकं शक्तिः ज्ञानञ्च ।
त्वदनुग्रहादेव त्वामस्तौष्य । न स्व-
महिम्नेति । . . . एतेन ब्रह्मणाऽ-
भिप्रणय । अपिच वसूनि वर्धयस्व च ।
अस्मभ्यं देहीत्यर्थः Sk.

८. ०णयान्न० M.

९. ज्ञानमन्नं च नो जनयेत्यर्थः Sk.

१०. Ms. D. puts the figure ॥३१॥
here to indicate the end of
the thirty-first hymn. No
such number is given in P.
and M. ११. अन्येनाकृतपूर्वाणि Sk.

१२. त नानि P. पूर्वसिद्धानि Sy.
अत्यन्तप्रकृष्टानि. . . मेघहन्तापस्तर्दन-

वीप्रभेदनादीनि । तान्यवोचमित्यर्थः Sk.

१३. तान्याहि P. १४. निमसुरम् P.

मेघम् Sy. १५. Omitted by P.

भूपातनमपां हिसनम् Sk. १६. पूर्वं मेघं

हत्वा तदनन्तरं मेघस्था अपः पातित-

वान् Sk. १७. सूर्येपरदिग्भिः M.

१८. ०यान् M.

१९. पर्वतसम्बन्धिनीर्नदीर्बह्वदकत्वाद् भित्त्वा
स्वकूलानि सर्वतः प्रहितवान् इत्यर्थः । तर्दं
विस्तारे वा । पृथिव्यामपो वितस्तार ।
पातिताभिर्वितस्तृताभिर्वा नदीकूलभेदः ।
अथवा वक्षणाः पशवः । पर्वता मेघाः ।
तेषामेकं हत्वाऽन्येषामपि पशून्
भिन्नवानित्यर्थः । अथवा पशुवचनेन
वक्षणाशब्देन तत्सामीप्यात् पक्षा अत्र
प्रतिपद्यन्ते । पर्वतोऽपि महीचरः ।
पर्वतानां पक्षान् प्राभिनत् छिन्नवान् ।
एवं हि चरकाध्वर्यूणां ब्राह्मणे इतिहासः
श्रूयते । प्रजापतेर्वा हृतं ज्येष्ठं लोकं
यत्पर्वताः । ते पक्षिण आसन् । ते यत्र
यत्राकामयन् तत्तत् परापातम् आसत ।
अथ चेयं तर्हि शिथिलासीत् । तेषामिन्द्रः
पक्षानच्छिनत् । तैरिमांश्च हत् । इति Sk.

२०. पातयितुः P. २१. Cf. N. 7. 2.

अहुन्नहिं पर्वते शिश्रियाणं त्वष्टास्मै वज्रं स्वयं ततश्च ।

वाश्राइव धेनवः स्यन्दमाना अञ्जः समुद्रमव जग्मुरापः ॥२॥

अहन्नहिम् । अहन् । अहिम् । महीधरे लीयमानम् । त्वष्टा । अस्मै । वज्रम् । स्वकरण-
शीलम् । अकरोत् तीक्ष्णधारम् । शब्दकारिण्योऽतिवप्रसूता इव । धेनवो वत्सान् प्रति स्यन्दमानाः ।
अञ्जसा । अन्तरिक्षं प्रति । अवगताः । आपः । यद्वोदधिं प्रति गता इति ।

वृषायमाणोऽवृणीत सोमं त्रिकद्रुकेष्वपिबत्सुतस्य ।

आ सायकं मधवादत्त वज्रमहन्नेन प्रथमजामहीनाम् ॥३॥

वृषायमाणः । वृषभ इवाचरन् । अवृणीत । सोमम् । आभिप्लविकस्य पूर्वस्थ्यहस्त्रिकद्रुक-
स्तस्मिन् । सुतम् । अपिबत् । सोमम् । आदत्त । अन्तकरम् । आयुधम् । मधवा तेन । एतं मेघशिर-
महिमसुरम् । मेघानाम् । मुख्यम् । अहन् ।

१. M. adds तं before अहन् ।

२. ०मानः D. आश्रितम् Sy.

मेघा हि स्वभावेन पर्वतेषु लीयन्ते ।
योग्यत्वसन्निधानाभ्यां वा वज्रत्वकरण-
प्रतीतिः । प्रहर शीघ्रमयं दण्ड इति-
वत् Sk.

३. ०करेणवीः D. ०शिलम् P.

मुष्टु प्रेरणीयं, यद्वा शब्दनीयं स्तुत्यम् Sy.
प्रहारवेलायां शब्दकरमुपतापयितारं
वा Sk.

४. तेनाहन्तित्यर्थः Sk.

५. ०भिनव० P.

६. वत्सं P.

७. हते चाहौ आपः स्यन्दमानाः लवन्त्यः
समुद्रावन्तरिक्षात् Sk.

८. अञ्ज ऋजुना मार्गेणावजग्मुः ।
अधोभूमिं जग्मुः... अञ्जः क्रिया-
विशेषणं वा । टाथेज्यं सुः... अञ्जः
क्षीरं वाऽभि । यथा वाश्वा धेनवोऽञ्जः
क्षीरं लवन्ति तद्वत् समुद्रमवजग्मुरापः
Sk. ६. समुद्रम् Sy.

पाथिवमेव समुद्रं स्वार्थे । अन्तं जग्मु-
रिति वा Sk.

१०. ०दधि P.

११. ऋषभ P. D.

वृष अशने ।... अदनन् ।... वृषा
वर्षम् । तदात्मन इच्छतीत्यर्थे सुप
आत्मनः क्यच्... वृषमिच्छन् वा Sk.

१२. वाचा अन् P.

१३. न वृणीत M. प्रार्थितवान् Sk.

१४. ०प्लविकस्य P. आभिविकस्य M.

अभिप्लवत्र्यहं पूर्वं त्रिकद्रुका इत्याचक्षते ।
अभिप्लवत्र्यहेषु पीतवान् अभिषुतं
तस्यैकदेशं वा Sk.

१५. ०स्त्रियह० P. ०स्त्रिवह० D. M.

१६. ०द्रुतस्त० P. ०स्त्रितद्रुतं त० M.

त्रिकद्रुकेषु ज्योतिः, गोः, आयुः,
इत्येतन्नामकास्त्रयो यागास्त्रिकद्रुका
उच्यन्ते Sy. १७. आ० M.

१८. आदन्तात्तकर्मकरम् M. बन्धकम् Sy.

१९. एवं M. २०. ०शिरसमसुरं S.

२१. प्रथमोत्पन्नम् Sy.

यदिन्द्राहन्प्रथमजामहीनामान्मायिनामभिनाः प्रोत मायाः ।

आत्स्र्यं जनयन्धामपासं तादीत्ना शत्रुं न किला विवित्से ॥४॥

यदिन्द्र^१ । यदा । इन्द्र ! हतवानसि । प्रथम^२जाम^३ । अहीनां^४ यदा च । तदनन्तरं^५ तत्सहायानाम्^६ मायावताम् । मायाः । प्रकर्षेण । हिंसितवानसि । तदनन्तरमहिना^७ तिरोभूतम् । सूर्यम् । धाम् । उपसं^८ च । प्रादुर्भाविन् त्वम् । तदानीं^९ जगति । न कचन^{१०} शत्रुं^{११} हतशिष्टम् । अन्वविन्दः ।

अहन्वृत्रं वृत्रतरं व्यसमिन्द्रो वज्रेण महता वधेन ।

स्कन्धासीव कुलिशेना विवृक्णाहिः शयत उपपृक्पृथिव्याः ॥५॥

अहन्^{१३} वृत्रम् । हतवान् । वृत्रम् । अतिशयेन निवेष्टयितारम् । व्यसं^{१४} चापरमसुरम् । इन्द्रः । महता । आयुधेन । हन्त्रा । यथा वृक्षस्य स्कन्धासि । कुठारेण । विविधं छिन्नानि शेरत एवम् । अहिः । शेते छिन्नपादहस्तः । पृथिव्याः । उपपर्वनः ।

१. यदिन्द्रा P.
२. प्रथमं S.
३. अहिन्मां P.
४. न्तरा P.
५. तत्सहाया तामापता P.
६. मेघहन्नेन तत्सहायानां मायायुक्तानां बलं प्रज्ञां चातिसन्धां प्रामिना इत्यर्थः । यदा मेघहानिस्तदैव सर्वजनवृष्टि-मूलत्वात् Sk.
७. दां M.
८. तावन्तं महापरिमाणं मेघमिति वा तादीत्नार्थः Sk.
९. जगद्धि M.
१०. तादृशं मायावत्संमितमन्यं मेघशत्रुं ज्ञातयितव्यं वैरिणं वा Sk.
११. गतं M.
१२. V. Mādhava ignores उत
१३. पुत्रम् M.
- आवरणशीलत्वाद् वृत्रं मेघम् Sk.
१४. विवेष्टं D. वेष्टं P.

अतिशयेन लोकानामावरकमन्ध-काररूपम् । यद्वा वृत्रैरावरणैः सर्वान् शत्रून् तरति तं वृत्रम् Sy. गन्तुतरमत्यर्थं नश्वरं विच्छिन्नांस-मिति वा Sk.

१५. व्यवसञ्च वरमं P.
१६. महायुधेन P. D.
१७. नित्यहन्त्रा प्रहारकेणेति वा वधार्थः Sk.
१८. कुलिश इति वज्रनाम । कूलशातनो भवति...स्कन्धो वृक्षस्य समा-स्कन्नो भवति । अयमपीतरस्कन्ध एतस्मादेव । आस्कन्नं काये । अहिः शयत उपपर्वनः पृथिव्याः N. 6. 17.
१९. विशेषतः Sy.
२०. शालाः पृथिव्या उपपृक् पृथिवीसंप-र्चिताः Sk.
२१. उदकरूपेण भूमौ पतितः शेते मेघ-श्चेत् । असुरश्चेत्स्वशरीरेण Sk.
२२. वचनः P. M.
- सामीप्येन संपुक्तः Sy.

अयोदेवं दुर्मदु आ हि जुह्वे महावीरं तुविवाधमृजीषम् ।

नातारीदस्य समृतिं वधानां सं रुजानां पिपिषु इन्द्रशत्रुः ॥६॥

अयोदेव । युद्धासमर्थः^१ । मानी यथा समर्थमाह्वयत्येवम् । आहूतवान्^२ इन्द्रम् । महावीरम्^३ ।
बहूनां^४ वाधितारम् । ऋजीषिणम्^५ । नच । अतारीत्^६ । इन्द्रस्य । आयुधानाम् । सङ्कतिमथ पृथिव्यां^७
निपातितोऽवशः सन् । नदीः^८ । संपिष्टवान्^९ । इन्द्रो यस्य शातयितासीदिति ।

अपादहस्तो अपृतन्यदिन्द्रमास्य वज्रमधि सानौ जघान ।

वृष्णो वध्रिः प्रतिमानं बुभूषन्पुरुत्रा वृत्रो अशयद्वयस्तः ॥७॥

अपात्^{१०} । हस्तपादवर्जितोऽपि । इन्द्रम्^{११} । अपृतन्यत्^{१२} । आजघान । अस्य । उच्छिद्यते देशे ।
वज्रमिन्द्रः । वधिषुर्वृषभस्य । छिन्नवृषणः^{१३} । प्रतिद्वन्द्वीभवितुमिच्छन्नित्यौपमिकम् । अनेकेषु^{१४}

१. योद्धरहित इव Sy. योद्धुमसमर्थोऽपि
सुरापानमतो य आह्वयति स अयोद्धा ।
स इव Sk.

२. दुष्टमदोपेतो दर्पयुक्तः Sy.
आत्मबलं त्वद्वीर्यं चाजानन् कुत्सि-
तमदः Sk. ३. भूतवान् P.

४. महावीरं P. D. महाविक्रान्तम् Sk.

५. शत्रूणां Sk.

६. ऋषिण P. D. जीषणं M.

शत्रूणामपार्जकम् Sy.

यत्सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते तद्वृ-
जीषम् । माध्यन्दिनाभिषुतनिरसीकृत-
मृजीषम् । तदेव तृतीयसवने हारियो-
जने चाभिषुणोति । तदिन्द्राश्वभागो
धानाश्च विप्रुषः । एष इन्द्रस्य च ऋजी-
षस्य च सम्बन्धः Sk. ७. तारीत् P.
तद्वन्तमिन्द्रमाह्वय युद्धे इन्द्रस्य वधानां
प्रहारानां संगतिं नातारीत् नाशकनोत् ।
प्रहारान् नासहत सोढुमित्यर्थः Sk.

८. ईदृशस्येन्द्रस्य सम्बन्धिनो ये शत्रुवधाः
सन्ति तेषां वधानाम् Sy.

९. S. omits सं before गतिम् ।

१०. नदीषु पतितः Sy. ११. संरुजाना

आत्मप्रीवास्ताः संपिष्टवान् चूर्णीकृत-
वान् । इन्द्रप्रहारचूर्णीभूतप्रीव इत्यसुर-
पक्षे । मेघपक्षे तु नद्यो रुजानाः । नदी-
कूलानि संपिष्य लोतवान् । . . . उदक-
रूपेण नदीः प्रति जगामेति वा Sk.

रुजाना नद्यो भवन्ति । रुजन्ति कूलानि
N. 6. 4. १२. संवि० M.

१३. अहस्तपाद० P. अपात् । अत्रोपमा
लुप्ता । अपादिवाहस्त इवेत्यर्थः Sk.

१४. म् P. १५. अपन्याद् M.

यथा पादहस्तवर्जितः पुरुषश्चेष्टितुम-
शक्तस्तद्वदशक्तोऽप्यपृतन्यद् इन्द्रं प्रति
किञ्चिदसंग्रामयत् Sk.

१६. पर्वतस्थं मेघं क्षिप्तवान् वर्षितुमित्यर्थः Sk.

१७. पर्वतसानुसदृशे प्रौढस्कन्धे Sy.

१८. रेतःसेचनसमर्थस्य Sy. इन्द्रस्य Sk.

१९. छिन्नमुष्कः पुरुषः Sy.

वध्योऽपि . . . यथा प्रजननसमर्थस्य बल-
वद्बृषभस्य प्रतिद्वन्द्वेच्छया दुर्बलो वध्रि-
र्विक्षिप्तस्तिष्ठेद् एवं वृत्र इन्द्रस्येति Sk.

२०. ०द्विन्द्वि P. सादृश्यम् Sy. प्रतिमानं
सादृश्यं बुभूषन् प्राप्तुमिच्छन् Sy.

२१. बहुत्रासकृत् Sk.

देशेषु । वृत्रः । अशयत् । शकलीकृतः ।

नदं न भिन्नममया शयानं मनो रुहाणा अति युन्त्यापः ।

याश्चिद्वृत्रो मंहिना पर्यतिष्ठत्तासामहिः पत्सुतःशीर्षभूव ॥८॥

नदं न । यथा । भिन्नम् । सेतुम् । आपोऽतियन्त्येवम् । अनया पृथिव्या सह । शयानं मनुष्याणाम् । मनः । आरोहन्त्यो ह्लादयन्त्यः । अतीत्य । गच्छन्ति । याः । चिदपः । वृत्रः । शरीरमहत्तया । परिवृत्यातिष्ठत् । तासाम् । अहिरसुरः । पत्तः शायी । बभूव ।

नीचावया अभवद्वृत्रपुत्रेन्द्रो अस्या अव वर्धर्जभार ।

उत्तरा सूरधरः पुत्र आसीदानुः शये सहवत्सा न धेनुः ॥९॥

नीचावयाः । नीचीनबाहुशाखा । अभवत् । वृत्रो यस्याः पुत्रो वृत्रे हन्यमाने तन्माता तद्वधपरिररिक्षियया तस्योपरि बाहु प्रसार्यातिष्ठदथ । इन्द्रः । अस्याः । अधस्ताद् वृत्रशरीर एव । वज्रम् । प्रहृतवान् तदानीं वृत्रस्य । उपरि । आसीत् । तन्माता । पुत्रश्च । अधस्तदानीम् । दानु-वृत्रमाता । वत्ससहिता । धेनुः । इव । शये ।

१. पुत्रः M. २. रयत् D. अतिष्ठत् Sk. ३. विविधं क्षिप्तस्ता-डितः Sy. विखण्ड्य विखण्ड्य भूमौ क्षिप्त आसीत् । मेघपक्षे नदीतटाकादि-ष्वक्वरूपेण...बहुष्वतिष्ठद् विक्षिप्तःSk. ४. V. Mādhava ignores अधि ५. सिन्धुमिव । यथा वृष्टिकाले प्रभूता आपो नद्याः कूलं भित्वातिक्रम्य गच्छन्ति तद्वत् Sy. यथा महान्तं नदं भिन्नकूलमतीत्य गच्छेयुस्तद्वत् । सर्वस्योपकारिण्य आपो मेघनिरोधाक्षि-ष्ण्णला आसुः । तदा इन्द्रो मेघं हृतवान् । तदा सन्तुष्टा वयं सर्वमाह्लादयाम इति विचिन्त्यावर्षयन् इत्यर्थः Sk. ६. अमुष्यां पृथिव्याम् Sy. अनया महत्या वृद्ध्या सम्बध्य तिष्ठन्तम् Sk. ७. स्वकीयेन महिम्ना Sy. सेनया वा Sk. ८. या । परिवृत्याति

- missing in M. ९. वृत्रो मेघः Sy. १०. पादस्याधः शयानः Sy. पादसमीपशायी Sk. ११. पत्तं शायीः P. चतुत् शायी D. पत्तनशायी S. १२. नीचान् P. न्यग्भावं प्राप्ता हता Sy. नीचीनबाहुः Sk. १३. आस्रवद् M. १४. वृक्षो M. १५. ०रिरक्षयिषया S. १६. पुत्रं प्रहाराद् रक्षितुं पुत्रदेहस्योपरि तिर-श्ची पतितवतीत्यर्थः Sy. १७. इन्द्रो... अस्याधस्तात् M. तयावष्टब्धोऽपि Sk. १८. वभूतवान् P. क्षिप्तवान् इत्यर्थः । तथा व्यवस्थिताया अपीन्द्रोऽस्या वधम-कृत्वा वृत्रमेव हृतवान् Sk. १९. तत् omitted by P. २०. वृत्रश्च S. २१. ०र्ध्वत्र० M. कुटिलतनोः प्रलम्बबाहोः स्वमातुर्बाहुजङ्घान्तरस्थायी पुत्र आसीत् Sk. २२. वत्सहिता P. वत्सनहिता M. २३. शरीरेयः M.

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरम् ।

वृत्रस्य निष्यं वि चरन्त्यापो दीर्घं तम् आशयदिन्द्रशत्रुः ॥१०॥

अतिष्ठन्तीनाम् । अतिष्ठन्तीनाम् । अस्थानानाम् । अपाम् । मध्ये । वृत्रस्य । शरीरम् ।
अन्तर्हितम् । प्रतिगच्छन्ति । आप इन्द्रस्य वृत्रं निलीनं दर्शयितुं तत् इन्द्रेण हतः । वृत्रः । दीर्घम् ।
तमः । आशयन् ममारेति ।

१. तत्र काष्ठा इत्येतदनेकस्यापि सत्त्वस्य
(नाम) भवति । काष्ठा दिशो भवन्ति
क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति । काष्ठा उप-
दिशो भवन्ति । इतरेतरं क्रान्त्वा स्थिता
भवन्ति । आदित्योऽपि काष्ठोच्यते ।
क्रान्त्वा स्थितो भवति । आ-
ज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते क्रान्त्वा
स्थितो भवति । आपोऽपि काष्ठा
उच्यन्ते क्रान्त्वा स्थिता भवन्तीति
स्यावराणां... अतिष्ठन्तीनामनिवेश-
मानानामित्यस्यावराणां काष्ठानां मध्ये
निहितं शरीरं मेघः । शरीरं
शृणोतेः शन्नातेर्वा वृत्रस्य (निष्यं)
निर्णामं विचरन्ति विजानन्त्याप
इति । दीर्घं द्राघतेः । तमस्तनोतेः ।
आशयदाशेतेः । इन्द्रशत्रुरिन्द्रोऽस्य
शमयिता वा शातयिता वा ।
तस्मादिन्द्रशत्रुः । तत्को वृत्रः ?
मेघ इति नैरुक्ताः । (त्वाष्ट्रोऽसुर
इत्येतिहासिकाः ।) अपां च ज्योति-
षश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्णकर्म जायते ।
तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति । अहि-
वत्तु खलु मन्त्रवर्णा ब्राह्मणवादाश्च ।
विवृद्धया शरीरस्य स्रोतांसि निवारया-
ञ्चकार । तस्मिन् हृते प्रसस्यन्विर आपः ।
तदभिवादिन्येषर्भवति N. 2, 10.

२. अवस्था० M.

उपवेशनरहितानां, प्रवहणस्वभावत्वा-
देतासां मनुष्यवन्न क्वापि स्थितिः

सम्भवति Sy.

अपां बहुत्वाद् अनवस्थायित्वमनि-
वेशित्वं च युज्यत एव । स्थाननिवेश-
रहितानामपां मध्ये Sk.

३. अपा P.

४. ध्ये P.

५. पुत्रस्य M.

६. ०हित P.

निक्षिप्तम् Sy.

७. विशेषेणोपर्याक्रम्य प्रवहन्ति Sy.

विज्ञापयन्तीन्द्रायापः Sk.

८. निर्णामधेयम् । अप्सु मग्नत्वेन गूढत्वात्
तदीयं नाम न केनापि ज्ञायते Sy.
वृत्रस्य शरीरं निष्यं तिरस्कृतम्...
वृत्रशरीरं मरणभयादपां मध्येऽन्त-
हितमप्यापः प्रकाशयन्तीत्यर्थः Sk.

९. नम P.

तदेन्द्रशत्रुर्वृत्रो मरणलक्षणं दीर्घं
तम् आस्थितवान् । दीर्घनिद्रां प्रवे-
शित इव । मेघे तु । मेघमध्ये ह्यापो
निहिताः । तस्मादन्यथा योजना । मध्येऽ-
वस्थिता आपो बहुभिर्निहितमेघशरीरा-
न्निर्गमनद्वारं निष्यं विजानन्ति । नीचै-
र्नमतीति निष्यं निर्गमनबिलम् । अप्सु
निष्येत निर्जिगमिषन्तीषु तदवरोद्धु-
मिच्छया दीर्घं तमः समस्तनभोमण्डल-
व्यापितमोरूपेणातिष्ठत् । नभसि सर्वत्र
व्यातिष्ठदित्यर्थः Sk.

१०. आशयं M. सर्वतः पतितवान् Sy.

११. V. Mādhava ignores निष्यम्

दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पणिनेव गावः ।

अपां बिलमपिहितं यदासीद्वृत्रं जघन्वा अप तद्ववार ॥११॥

दासपत्नीः^१। दासाधिपत्यः^२। अहिना^३ गुप्ताः^४। अतिष्ठन्^५। निरुद्धाः^६। आपः^७। असुरैरिव^८।
गावस्तत्र^९। अपाम्^{१०}। बिलम्^{११}। अपिहितम्^{१२}। यत्^{१३}। आसीत्^{१४}। जघ्नवान्^{१५}। अपववार^{१६}। तदिति^{१७}।

अश्व्यो वारो अभवस्तदिन्द्र सूके यत्त्वा प्रत्यहन्देव एकः ।

अजंयो गा अजयः शर सोममवासृजः सर्तवे सप्त सिन्धून् ॥१२॥

अश्व्यो वारः^{१८}। यदा तव^{१९} प्रतिबोधनार्थमसुरैः^{२०} पीड्यमानः^{२१}। कश्चित्^{२२}। देवः^{२३}। त्वां^{२४} त्वदीये^{२५}।
वज्रे^{२६}। निहन्ति^{२७}। तदा त्वम्^{२८}। अश्वपृष्ठस्थः^{२९}। दंशानां वारको वाल इव^{३०}। भवसि शत्रूनुभयतो हंसि^{३१}।

१. ०पत्नी M. दासपत्नीर्दासाधि-
पत्यः। दासो दस्यतेः। उपदासयति
कर्माणि। अहिगोपा अतिष्ठन्। अहिना
गुप्ताः। अहिरयनात्। एत्यन्तरिक्षे।
अयमपीतरोऽहिरेतस्मादेव। निहंसितो-
पसर्गः। आहन्तीति। निरुद्धा आपः
पणिनेव गावः। पणिर्वणिग्भवति।
पणिः पणनात्। वणिक् पण्यं
नेनेक्ति। अपां बिलमपिहितं
यदासीत्। बिलं भरं भवति बिभर्तेः।
वृत्रं जघ्नवान्। अपववार तत्। वृत्रो
वृणोतेर्वा वर्ततेर्वा वर्धतेर्वा N. 2. 17.
२. दासो विद्वोपक्षपणहेतुवृत्रः पतिः
स्वामी यासां...ता आपः Sy.
दासः कर्मकरः। श्रमादिभिर्वाऽऽत-
पेन वा क्षीणशक्तिः। पीतमात्रा एवै-
नं पान्तीति तस्य पालयित्र्य आपो
दासपत्यः Sk.
३. मेघेन गुप्तास्तदुदरस्या आपः Sk.
४. तेन वाऽसुरेण वा तिष्ठन्ति Sk.
५. पणिनामकोऽसुरो गा अपहृत्य बिले
स्थापयित्वा बिलद्वारमाच्छाद्य यथा
निरुद्धावास्तवेत्यर्थः Sy.
पणिर्वणिगुच्यते। यथा विक्रयार्थं वणिजा
निरुद्धा गावस्तिष्ठेयुस्तद्वदतिष्ठन्नापः
Sk.
६. तन्त्रावां M. निरुद्धानाम् Sk.

७. निर्गमनबिलम् Sk.
८. अभिहि० M. घटितम् Sk. ६. आ P.
१०. मेघं तद्वक्षितारमसुरं वा Sk.
११. जघ्नवान् P.
१२. आववार P. अपवार D.
मेघे नभसि व्याप्तेऽपां निर्गमनार्थं
तद्वद्वारमुद्घाटितवान् Sk.
१३. तावत् M. Omitted by P.
१४. दीप्यमानः सर्वायुधकुशलः Sy.
१५. त्वां...प्रतिकूलत्वेन प्रहृतवान् Sy.
१६. तदानीं त्वम्...अश्वसम्बन्धी वालोऽभवः।
यथाश्वस्य वालोऽजायासेन मक्षिका-
दीन्निवारयति तद्वद् वृत्रमगणयित्वा
निराकृतवानित्यर्थः Sy.
अश्व्यः अश्वपृष्ठे साधु स्थिरयानः Sk.
१७. बाल D. पाव P.
वाहिता वारः। अश्ववारः शत्रूणां वारो
वा।...युद्धे वाऽपठितः।...हे इन्द्र
यदा त्वं वज्रं गृहीतवान् वृत्रयुद्धार्थं यदा
च देवेष्वेक एव देवो मरुद्गणस्त्वां प्रति
गतवांश्च। तदा त्वश्व्यो वारोऽभूरिति
वाऽर्थः। त्वया यदा वज्रे गृहीते युद्धे
प्रवृत्ते वा मरुत एव त्वां प्रति जग्मुः।
...अथवा सूकेणेति। टार्थे छिः।
वृत्रायुधवचनं चायुधसामान्यत्वात्।...
यदा सूकेणायुधेन त्वां प्रहृतवान् वृत्रस्तदा
त्वमेक एव दानादिगुणयुक्तः Sk.

स त्वमसुरेभ्यः । अजयः । गाः । अजयश्च । सोमम् । अवासूजः । सरणाय । सप्त । सिन्धून् गङ्गाद्याः
सप्त देवनद्यः ।

नास्मै विद्युन्न तन्यतुः सिंषेध न यां मिहमकिरद्भ्रादुनि च ।

इन्द्रश्च यद्युधाते अहिश्चोतापरीभ्यो मघवा वि जिग्ये ॥१३॥

नास्मै विद्युत् । अहिर्मेघरूपं धारयन्निन्द्रस्य वधार्थं विद्युदादीनकरोत् सर्वानेव तानिन्द्रो
जिगाय । न । अस्मा इन्द्राय । वारणार्थमभवत् । विद्युत् । नच । गजितशब्दः । नच । याम् । वृष्टिम् ।
अकरोत् । अशनिम् । च । यदा । इन्द्रः । च । अहिः । च । युयुधाते । तदानीम् । विद्युदादिव्यति-
रिक्ताभ्योऽपि मायाभ्यः । विजिग्येऽहिम् । इन्द्रः ।

अहेर्यातारं कमपश्य इन्द्र हृदि यत् जघ्नुषो भीरगच्छत् ।

नव च यन्नवतिं च स्रवन्तीः श्येनो न भीतो अतरो रजांसि ॥१४॥

अहेर्यातारम् । इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा नातिमन्यमानः पराः परावतो जगाम तत्राह अहेरसुरस्य ।
हन्तारं त्वत्तोऽन्यम् । कम् । अपश्यः । इन्द्र ! आयातिर्वधकर्मा । हृदये । यत् । तव भयम् । आगतं
वृत्रम् । जघ्नुषः । यदा त्वम् । नव । च । नवतीः । च । नदीः । उदकानि । अतरः । श्येनः । इव शीघ्रम् ।
भीतस्त्वमिति ।

१. तमजयः Sk. २. जयश्च M.
३. तवैव गाः सोमं च तवैवानुज्ञातवान्
गमनाय । अवसर्गो ह्यभ्यनुज्ञा Sk.
४. सिन्धू M. ५. गः गाद्याः M.
सप्तसंख्याका नदी । गङ्गा हि सप्तधा
स्रोतोवती । ता वाऽन्या वा प्रधानभूता
नदीः Sk.
६. देव omitted by P. देवनदीः S.
७. V. Mādhava ignores इन्द्र ।
शूर ८. इन्द्रस्त्वभूता इति वा Sk.
८. यदेन्द्रश्चाहिश्च परस्परं युयुधाते तद्वेते
न सिषिधुः Sk.
१०. स्तनयितुः Sk. ११. मायामेभ्यः P.
अपरेभ्योऽपि मघवैव विजिग्ये । . .
इन्द्रो यां वृष्टिं वितस्तार तत्प्रत्युप-

- कारार्थम् । सापि ह्यादुनिर्हृत्कारः
हनहनशब्दः . . . नासाधयन् । इन्द्रजय-
महेरपनयं च Sk.
१२. ऽन्योहिम् D. १३. Omitted
by M. १४. ऽन्यनामः P.
१५. तत्र ह D. तत्राह M. तदाह S.
१६. आयातिर्वं P. आयातिर्वं M.
याति S. १७. यस्मात् Sk.
१८. भवम् M. एनमन्यो हनिष्यतीतीदृशं
भयं हृदये यस्मादुत्पन्नमित्यर्थः Sk.
१९. Omitted by M. २०. नवनी-
तिश्च M. २१. अदं M.
२२. अतिर P. अतर M. यद् भीतस्त्वं
नवनवतिर्नदीलोकत्रयं च तीर्त्वाऽहिं हन्तुं
त्वरया गतः Sk. २३. भितं P.

इन्द्रो यातोऽवसितस्य राजा शर्मस्य च शृङ्गिणो वज्रबाहुः ।
सेदु राजा क्षयति चर्षणीनामुरान्न नेमिः परि ता वभूव ॥१५॥

इन्द्रो यातः । इन्द्रः । जङ्गमस्य । स्थावरस्य च । राजा । शान्तस्य हरिणादेः । शृङ्गिणो
महिषादेश्च । वज्रबाहुः । सः । एव । मनुष्याणाम् । राजा भूत्वा । निवसति । परिभवति च । तानि
भूतानि । अरान् । इव । नेमिः ।

इत्थं द्वितीयमध्यायं व्याकरोत् प्रथमेऽष्टके ।

गायिनिर्माधवो नाम संगृह्यार्थं प्रकाशयन् ॥

[अथ तृतीयोऽध्यायः]

‘एतायामोषं गव्यन्तः’ व्याचिख्यासति माधवः ।
समासानां स्वरादवृत्तिरादौ तत्र प्रदर्शयते ॥१॥
मुख्यस्तत्पुरुषः प्रोक्तो द्वन्द्वश्च तदनन्तरः ।
तृतीयस्तु बहुव्रीहिरव्ययीभाव उत्तरः ॥२॥

१. चराचरेश्वर इत्यर्थः Sk.
२. शान्तस्य P. शान्त्यस्य M. शर्मः
शान्तः ऋषिलोकः Sk.
३. शृङ्गराहित्येन प्रहरणादावप्रवृत्तस्या-
श्वगर्दभादेः Sy.
४. माहि० M. शृङ्गं दीप्तम् । तद्वन्तो
नक्षत्राणि चेश्वरः शान्तानां दीप्तानां
च Sk. ५. ०बाहु M.
६. Omitted by M.
७. देव P. D. M.
८. दीप्तः Sk. ९. ईष्टे Sk.
१०. तदानीं M.

११. अरानिवेमिः P. रथचक्रपृष्ठं हि
नेमिः । स यथाऽरान् परिगृह्णाति
तद्वन्ताः सर्वास्तान् मनुष्यान् सर्वाणि
तानि जङ्गमानि Sk.
१२. V. Mādhava ignores उ
१३. गायिनिर्मा० M.
१४. प्रदर्शयन् M. १५. ०मेव M.
१६. ०तो M. RV. I. ३३. १^a.
१७. माधवो व्याचिकीर्षति M.
१८. प्रदर्शयते P. १९. ०नन्तरम् M.
२०. Cf. BD. II. १०५, १०६. Six
compounds are enumerated.

तत्रोत्तरपदार्थस्य प्राधान्यं यत्र वर्तते ।

उदात्तस्तत्र भवति सुरूपकृत्यमृत्यै ॥३॥

“द्रविणोदा द्रविणसो” “हव्यवाहं पुरुप्रियम्” ।

“त्रिष्वादित्यं द्रुपदेष्टु” “नो हिरण्यं दंसं” ॥४॥

यदि स्वरः पूर्वपदे तदर्थः प्रस्फुटो भवेत् ।

“भगभक्तस्य ते वयम्” “विप्रजुतः सुतावतः” ॥५॥

“तवेद्धि सख्यमस्तृतम्” “अनाधृष्टास ओजसा” ।

“अच्छिन्नपत्राः सचन्ताम्” “अप्रजाः सन्तवत्रिणः” ॥६॥

अनुदात्तश्च दृष्टो नञ् “अयोद्धेव दुर्मदः” ।

तादृशेषुत्तरपदे प्राधान्यमिति निर्णयः ॥७॥

कार्ययोगो यदि द्वन्द्व उभयोरपि दृश्यते ।

स्थिते पूर्वपदस्यार्थे द्वितीयस्यापि संग्रहः ॥८॥

१. पदार्थस्य D. २. उदात्तं D. ३. सुरूपं D. ४. RV. I. 4. 1^a. ५. RV. I. 15. 7. ६. RV. I. 12. 2. ७. RV. I. 24. 13. ८. सदात् P. D. सदा M. RV. I. 30. 16. वंसं is incomplete. The complete word is वंस- नावान् । १०. ०त्थं P. D. ११. भगवभक्तं P. D. भटभ० M. १२. RV. I. 24. 5. १३. विप्रजुतः D.	१४. सुतपतः M. RV. I. 3. 5. १५. ०मसूतम् M. RV. I. 15. 5. १६. ०ष्टं स P. १७. RV. I. 19. 4. १८. अछि० P. १९. RV. I. 22. 11. २०. प्रजाः M. २१. सन्तु चात्रिणः P. D. सन्त चात्रिणः M. RV. I. 21. 5. २२. न P. २३. आयोद्धा इव P. अयोद्धा इव D. तयोर्वा इव M. नञ्जयो० R. २४. दुर्मद M. RV. I. 32. 6. २५. वृत्तावृ० M. २६. द्वन्द्व (उदात्त उभयोरपि द्वावापृथिवी) P. २७. Omitted by P.

अन्तोदात्तस्ततो द्वन्द्वः “इन्द्रवायू बृहस्पतिम्” ।

“ऋक्सामाभ्यामभिहितौ” “इहेन्द्राग्नी उप हव्ये” ॥६॥

समप्रधानयोर्द्वन्द्व उदात्त उभयोरपि ।

“द्यावापृथिवी मस्तः” “हव्यामि मित्रावरुणौ” ॥१०॥

प्रधान इन्द्रः पूर्वोऽत्र प्रधानः कचिदुत्तरः ।

स सोमारुद्रयोर्द्वन्द्वो “मा सहती” निदर्शनम् ॥११॥

बहुव्रीहिषु तात्पर्यं विशेषणविशेष्ययोः ।

“अग्निर्होता कविकर्तुः” “अग्ने सपायनो भव” ॥१२॥

“मित्रं हवे पूतदक्षं” “शं नो विष्णुरुक्मः” ।

“पञ्चपादं” “सप्तचक्रं” “त्रिचक्रेण” “त्रिनाभि” च ॥१३॥

उदात्तश्चोभयोर्द्वन्द्वः पूर्वस्मिन्नपि चोत्तरे ।

उदात्तानुगुणश्चार्थो दर्शनीय इति स्थितिः ॥१४॥

अन्तोदात्तोऽव्ययीभावः सः “अनुकामं तर्पयेयाम्” ।

“प्रतिदोषं गृणानः” च तादृशाः सन्ति चापरे ॥१५॥

१. ०तिः M. RV. I. 14. 3.
 २. ०मभ्या० M. R.
 ३. RV. X. 85. 11.
 ४. RV. I. 21. 1.
 ५. समप्रधानयो D. ६. द्वन्द्वः D.
 ७. RV. X. 63. 9.
 ८. RV. I. 35. 1.
 ९. RV. II. 33. 4.
 १०. ०हृति नि० P. ०भूतीति व० M.
 ११. बहिप्रहिषतावयं P. १२. ०शेष्यो D.
 १३. RV. I. 1. 5.

१४. RV. I. 1. 9.
 १५. RV. I. 2. 7.
 १६. RV. I. 90. 9.
 १७. RV. I. 164. 12.
 १८. RV. I. 164. 3.
 १९. RV. I. 118. 2. ०कण P.
 २०. RV. I. 164. 2. ०णाभि R.
 २१. ०वृष्टः P. २२. P. reads च इति
 for इति स्थितिः २३. अतो० M.
 २४. ०कामान् २५. RV. I. 17. 3.
 २६. RV. I. 35. 10.

अनुकामं विभक्त्यर्थे नानोरयोऽस्ति कश्चन ।
 पश्चात्कामस्य यद्वास्तु तथाप्यन्ते स्वरो भवेत् ॥१६॥
 प्रतिदोषं गृणानोऽत्र वीप्सां द्योतयति प्रति ।
 दोषाशब्दो वाचकश्च ततस्तस्मिन् स्वरः स्थितः ॥१७॥
 अथ विग्रहवाक्यानि विस्पष्टप्रतिपत्तये ।
 सुरूपकर्मणां कर्ता पुरुषां च तथा प्रियः ॥१८॥
 भाग्येनायं तु संभक्तो विप्रैराकृष्यते तथा ।
 तव सख्यं न हिंसितमयोद्धेत्यस्य विग्रहः ॥१९॥
 न यः समर्थो युद्ध इति युद्धासामर्थ्यदर्शनम् ।
 प्रधान इन्द्रो वायुश्च मित्रश्च वरुणोऽपि च ॥२०॥
 अग्नेः क्रतुः कविः कान्तो बहुव्रीहेस्तु विग्रहः ।
 उरुरस्ति क्रमो यस्य त्रीणि चक्राणि सन्ति च ॥२१॥
 कामेषु तर्पयेयां नः पश्चात् कामस्य वा पुनः ।
 रात्रौ रात्रौ प्रतिदोषमिति विग्रहदर्शनम् ॥२२॥
 सर्वेष्वेषु समासेषु यत्र यत्र स्वरो भवेत् ।
 काशं कुशं वावलम्ब्य स्वरं तं स्यापयेदिति ॥२३॥

१. नानोरक्षस्ति P.
२. विप्सां P.
३. प्रतिः R.
४. दोषश० P. ददोषाश० M.
५. वाचतपं P.
६. ०त्तेये P.
७. स्वर० P.
८. कृत्ता M.
९. पुरु० P.

१०. प्रिया P. D.
११. ताग्ये० P. भगेना० R.
१२. विलैरा० P.
१३. ०येद्धे० P. ०योध्येत्यन्य वि० M.
१४. प्रधान R.
१५. कान्तो M. R.
१६. उत्ररस्मिन्तमो यस्य M.
- विस्तीर्णो विक्रमो यस्य R.

I.33.

एतायामोपं गव्यन्तु इन्द्रंस्माकं सु प्रमतिं वावृधाति ।

अनामृणः कविदादस्य रायो गवां केतं परमावर्जते नः ॥१॥

एतायाम् । हिरण्यस्तूपः । सः । अस्माकम् । अनेकार्याभिलाषिणीं मतिम् । सुष्ठु । वर्धयति ।
हिंसकवर्जितः । उपगमनानन्तरम् । अस्य । धनस्य । बहु । आवर्जयति तदेवाह । गवाम् । सङ्घं
कविदावर्जयतीति ।

उपेदहं धनुदामप्रतीतं जुष्टां न श्येनो वसतिं पतामि ।

इन्द्रं नमस्यन्नुपमेभिरकैर्यः स्तोतृभ्यो हव्यो अस्ति यामन् ॥२॥

उपेदहम् । उप । एव । पतामि । अहम् । धनस्य दातारम् । शत्रुभिरप्रतिगतम् । इन्द्रम् ।
अर्चयन् । उपमानभूतैः । य इन्द्रः । स्तोतृभ्यः । हव्यः । भवति । यज्ञेऽह्नि चेति ।

१. ०यामो M.
२. ०स्तु M.
३. गोलाभेन हर्षयित्वा प्रकृष्टां बुद्धिम् Sy.
सुष्ठु प्रकृष्टां याञ्जाम् Sk.
४. पुनः पुनरपि पृथक् यद्यदा याचितं तत्तदा
दत्तवानित्यर्थः Sk.
५. विहि० M.
शत्रुभिर्हिंसितुमशक्यः Sk.
६. ०वर्जतक P. D. M.
७. ०नन्तरस्य P.
८. सनस्य P. D. M.
९. अत्यन्तबहु । ... यस्मादत्यन्तं बहुधन-
त्वादानसमर्थ इत्यर्थः Sk.
१०. ददाति Sk.
११. देवाह P.
१२. गवामपां वा । ... यस्मादिदानीमस्मभ्यं
गां वृष्टिं वा ददात्येवेत्यर्थः । अथवा
कित ज्ञाने इत्यस्य केतशब्दो ज्ञेय-
वचनः । ... गवां मध्ये यत्केतं
ज्ञेयमत्यन्तोत्कृष्टं गोजातं तत्परमा-
वर्जते Sk.
१३. गोरूपस्य सम्बन्धि ... उत्कृष्टं ज्ञानम्

Sy.

१४. V. Mādhava ignores आ ।
इत । अयाम् । उप । गव्यन्तः । इन्द्रम् ।
परमम् । नः
१५. उपेदेहं M.
१६. उपवाब्दः पतामीत्याख्यातेन सम्बन्ध-
यितव्यः Sk.
१७. इच्छब्दः पदपूरणः Sk.
१८. चता० P. D.
उपगच्छामि Sk.
१९. अप्रतिगतं, बलिभिरतिरस्कृतम् Sy.
अप्रत्यभिभूतमित्यर्थः Sk.
२०. सेन्द्रं P. D. M.
२१. अप० P.
सन्निकृष्टंरिन्द्रस्येत्यर्थः Sk.
२२. षष्ठ्यर्थे चतुर्थ्या । स्तोतृणां हव्य
आह्नातव्यः Sk.
२३. तदीयशत्रुभिः सह प्रवृत्ते युद्धे Sy.
अधिकरणे इयं प्रथमा द्रष्टव्या । यन्ति
देवता अस्मिन् इति याम यज्ञः Sk.
२४. V. Mādhava ignores जुष्टाम् ।
न । श्येनः । वसतिम् । अकैः

नि सर्वसेन इषुधीरसक्त समर्यो गा अजति यस्य वष्टिं ।
चोष्क्यमाण इन्द्र भूरि वामं मा पणिर्भूरस्मदधि प्रवृद्ध ॥३॥

नि सर्वसेनः । निषजति । समग्रया सेनयोपेतः इषुधीनात्मपृष्ठेऽथ । समजति । ईश्वरः ।
पशून् तस्मै शत्रुभ्यः । यस्य शत्रुभिरपहतानाहर्तुम् । इच्छति । ददत् । इन्द्र ! बहु । वननीयं धनम् ।
मा । पणिः । भूः । अस्मासु । प्रवृद्ध । पणिः पणनात् । कारणमनपेक्ष्य देहीति ।

वधीहिं दस्युं धनिनं धनेनं एकश्चरन्नुपशाकेभिरिन्द्र ।
धनोरधि विपुणक्ते व्यायन्नयज्वानः सनकाः प्रेतिमीयुः ॥४॥

वधीहिः । वधीः । हि त्वम् । वज्रेण । उपक्षपयितारम् । धनवन्तं वृत्रम् । एक एव । चरन् ।

१. आत्मनः पृष्ठे रथे वा निबध्नातीत्यर्थः
Sk.

२. ०चेतः P.

३. सम्यक् क्षिपति । स्वराष्ट्रं प्रति प्रेरयत्य-
पहरतीत्यर्थः Sk.

४. इन्द्रः Sk.

५. शत्रूणां स्वभूता गाः Sk.

६. स्य P.

यस्य वष्टपहतुं कामयते तस्य
सर्वस्यापहरति । न केनचित् प्रतिबन्धुं
शक्यत इत्यर्थः । स्वाश्रितेभ्यो दान-
काले यदपणं तदत्र क्षेपणमभिप्रेतम् ।
स्वाश्रितेभ्यो दानकाले समजति सम्यक्
क्षिपत्यर्पयति । यस्य वष्टिं क्षेप्तुं
कामयते । तस्मै अभिप्रेतं स्वाश्रिताय
दातुमिच्छति तस्मै ददातीत्यर्थः । अथ-
वा गावोऽत्रापोऽभिप्रेताः । निषज्ये-
षुधीन् मेघं धनं अपः सम्यक् क्षिपति ।
यस्य राज्ञो यजमानस्य वा क्षेप्तुं काम-
यते इत्यर्थः Sk.

७. ०नाभक्तुम् M.

८. ईशति P.

९. अत्यर्थं पुनः पुनर्वा ददत् Sk.

वददिन्द्र बहुवननीयम् N. 6. 22.

१०. अत्यन्तोत्कृष्टम् Sk.

११. पणिर्वणिगुच्यते । तेन चात्र...
अल्पवत्वञ्च लक्ष्यते । नाल्पदोऽभूरि-
त्यर्थः Sk.

१२. अस्मभ्यं माल्यं वा इत्यर्थः Sk.

१३. सुप्र० P. D. प्रवृद्धसेनालक्षणेन बलेन
शारीरेण वा Sk.

१४. वाणि P. पाणिः D.

१५. वणनां P.

१६. करण० P.

१७. ०मपे० P. मनवे० D.

१८. V. Mādhava ignores अधि

१९. Omitted by M. वधिहि P.

२०. वधी P. M.

२१. हिशब्दः पदपूरणः... पर्यटन् Sk.

२२. त्व P. धनेन कठिनेन वज्रेण Sy.
निष्ठुरेण वज्रेण Sk.

२३. दस्युं दस्यून् शत्रून् Sk.

२४. धनधनवन्तं P.

धनवतः Sk.

२५. पुत्रम् M.

२६. चोरम् M.

सहायभूतः मरुद्भिः सह तत्र तव । धनुषः । सकाशात् । विष्वक् । ते वृत्रसहायाः । विविधम् ।
गताः । अयजमानाः । ... ते । मरणम् । गताः ।

परां चिच्छीर्षा ववृजुस्त इन्द्रायज्वानो यज्वभिः स्पर्धमानाः ।

प्र यदिवो हरिवः स्यातरु निरव्रतां अधमो रोदस्योः ॥५॥

परां चिच्छीर्षा^{१०} । पराववृजुः^{११} । शीर्षाणि । ते । इन्द्र ! आसन्^{१२} पराङ्मुखा युद्धात् । अयज्वानः ।
यज्वभिः^{१३} । स्पर्धमानाः । यदा त्वम् । दिवः । स्थापयितः^{१४} ! हरिवः^{१५} ! उद्गूणं^{१६} ! प्रातिष्ठथाः^{१७} शत्रून्
प्रति तदानीम् । अयजमानान् तान्^{१८} । द्यावापृथिव्योः^{१९} । निरधमः^{२०} ।

१. समीपवर्तिभिः शक्तियुक्तैर्मरुद्भिः सहितः
Sy. शक्यन्ते यैर्दस्यवो हन्तुं ते शाकाः
शक्तयः । उपशब्दस्तु धात्वर्थानुवादी ।
शक्तिभिश्च । ... अथवा अङ्गि-
रसोऽत्रोपशाका अभिप्रेताः । चरन्नि-
त्येतदपेक्ष्य च सहयोगलक्षणे
तृतीया । एक एवावधीरङ्गिरोभिः
सह पर्यटन्तित्यर्थः । अङ्गिरसो हि ...
घोरत्वादिवशनाद् इन्द्राद् किञ्चि-
न्न्यूनशक्तयः । अत एषां तत्सदृश-
शक्तित्वादिन्द्रापेक्ष उपशाकव्यपदेशः ।
इन्द्रस्य च सखायोऽङ्गिरसः । सखि-
भिश्च सह पर्यटनमप्युपपन्नम् Sk.
२. धनुःशब्दोऽपठितोऽप्यन्तरिक्षनाम । ...
अन्तरिक्षस्योपरि Sk.
३. विविधं नाशमुद्दिश्य । यद्वा विष्वक्
सर्वतः Sy.
इतश्चेतश्च Sk.
४. विगता नष्टा अपि सन्तः Sk.
५. सनकाशब्दस्य पुराणवचनस्येवं रूपम् ।
चिरन्तना अग्रष्टारः । जन्मन एव
प्रभृति यागवर्जिता इत्यर्थः Sk.
६. प्रश्नास्ते P. D. M. सूक्तास्ते F.
सनकास्ते Ed. सनका एतन्नामका
वृत्रानुचराः Sy.
७. नष्टा अपि सन्तस्त्वया मारिता एवे-

त्यर्थः Sk.

८. V. Mādhava ignores इन्द्र

९. विच्छी० M. पराचिः F.

१०. वृज P. परावृजुः D. M.

भूमौ पर्यस्तवन्त इत्यर्थः Sk.

११. F. adds परावृत्तानि before
शीर्षाणि । स्वानि शीर्षाणि त्वया
छिन्नानि Sk.

१२. Omitted by F.

१३. ०खानि F.

१४. त्वदाभितः Sk.

१५. ०यव M.

अथवा प्रयदिव इति यच्छब्द इन्द्र-
प्रतिनिर्देशः । अधम इत्यपि लोड्ये
लङ् । यस्त्वमग्रतानयष्टुन् मनुष्यान्
द्वयोरपि निर्धमसि । स वधीर्दस्युम् Sk.

१६. ०यितारं F.

द्युलोकस्याधिष्ठातः ! Sk.

१७. धन F.

१८. ०र्णा P. उद्भूतं F. शौर्य-
युक्तेन्द्र ! Sy.

१९. ०ष्ठायाः P. प्रतिष्ठथा D. ष्ठायाः F.

२०. तदानीयमयाजमानास्तान् P.

तदानीयमयाजमानास्तां D.

२१. सकाशात् । लोकद्वयादपीत्यर्थः Sk.

२२. V. Mādhava ignores चित्

अयुयुत्सन्नवद्यस्य सेनामयातयन्त क्षितयो नवग्वाः ।

वृषायुधो न वध्रयो निरष्टाः प्रवद्भिरिन्द्राक्षितयन्त आयन् ॥६॥

अयुयुत्सन् । अयुयुत्सन् । अवद्यरहिताम् । सेनामव्रतामर्थमिन्द्रम् । नवग्वाः । क्षितयो युद्धार्थम् । निरगमयन् अथ ते । वृषायुधः । छिन्नवृषणाः । इव वार्धक्यात् । उत्सृष्टाः । सान्देन युध्य-
मानाः । प्रकर्षगमनवद्भिरश्वैः । बलवानयमिन्द्र इति जानन्तो युद्धात् । प्रतिगताः ।

१. अयुयुत्सन् । अयुयुत्सावन्तः ये असुराः योधयितुमिच्छावन्तः अनवद्यस्य दोष-रहितस्य इन्द्रस्य सेनामाभिताः नवस्वा क्षितयः तानयातयन्त हृतवन्तः । नवभि-र्मसिः सिद्धिं गताः नवग्वाः प्रजननसमर्थो वृषभः तेन ताडिता वध्रयो यथा न युध्येयुः । तद्वत्प्रजननासमर्थबलीवद्व-वद्वरनिष्ठा अत्यन्तवृद्धाः अथो एनमिन्द्रं नववा क्षितयो युद्धार्थं निगमयन्वने वृषा आयुधच्छिन्नवृषणा इव वर्धस्यादु-ष्टस्साण्डा न युध्यमानाः प्रकर्षगमन-वद्भिरश्वैर्वलवानयमिन्द्र इति जानन्तो युद्धात् प्रतिगताः F. सेनां प्रति... वृत्रस्यानुचरा योद्धुमिच्छन्... नवनीय-गतयः स्तोतव्यचरित्राः । यद्वाङ्गिरसां सत्रमासीनानां मध्ये ये नवभिर्मसिरवा-प्तफला उत्पितास्तेषां नवग्वा इति संज्ञा Sy. एकवाक्यताप्रसिद्धार्थं यत्तच्छब्दावध्या-हृतव्यौ । येऽसुरा... योधयितुमिच्छ-वन्तः Sk. २. अनवद्य० P. गहृणीयदोषरहितस्येन्द्रस्य सेनाम् Sy. अनवद्यस्य प्रशस्यस्येन्द्रस्य सेनाम् Sk.
३. अङ्गिरसो नवग्वा इत्युच्यन्ते । ते किल तपस्यन्तो नवभिर्मसिः सिद्धिं गताः । ते काश्चिदयातयन्त Sk.
४. मनुष्याः Sk.
५. युद्धार्थमिन्द्रं नानाविधैर्मन्त्रैः प्रोत्सा-हितवन्तः Sy. हृतवन्तः । निच्छ्रुति-सामर्थ्याद्विन्द्रेण घातितवन्तः Sk.
६. वृषायुध P. प्रजननसमर्थो बलवान् वृषस्तेन सह ये

युध्यन्ते ते वृषायुधः Sk.

७. नपुंसका इव Sy. वध्रयः प्रजननसमर्था बलीवर्दाः । निर्गता अष्टाभ्यो निरष्टाः । पतितवशना अत्यन्तवृद्धा अबलीवर्दाः । ये वध्रयो निरष्टाश्च वृषेण सह युयुत्सन्ते । ते यथा ताडिता अत्यन्तपराङ्मुखा नश्येयुस्तद्वतः Sk. ८. ०ष्टः D. M. ०ष्ट P. तेनेन्द्रेण निराकृताः Sy.
८. सान्देन P. सन्धेन M. १०. यध्य-माना P. स्वकीयामशक्तिं ज्ञापयन्तः Sy.
११. ०द्भिः रथैः M. प्रवणैः पलायितुं सुशकैर्मार्गैः Sy. प्लवमानैरत्यन्त-शीघ्रगतिभिरश्वै रथैर्वा Sk.
१२. ०वानमि० M. ०वानयामि० P. इन्द्राच्चितयन्तः... इन्द्रस्य पराक्रमम् । अथवा चित सञ्चोदने इत्यस्य चितयन्त इति रूपम् । चोदयन्तोऽश्वान् Sk.
१३. ०गतामः P. D. M. द्वारे गतवन्तः Sy. आगमन् । नष्टा इत्यर्थः । अथवा निरष्टा इत्येतदशू व्याप्तौ इत्येतस्य रूपम् । प्रवद्भिरित्येतेन च सम्बध्यते । प्रवद्भिरित्येतच्चाङ्गिरोविषयम् । यथा वृषेण सह युयुत्समाना वध्रयस्तेन व्याप्ता नश्येयुरेवं निरष्टा निश्चयेन व्याप्ताः प्रवद्भिरित्येतेन च सम्बध्यन्ते शीघ्रगतिभिर-ङ्गिरोभिः । यस्यानुचराणामृषीणामीवृशः पराक्रमः सस्वयमसह्यपराक्रम इत्याङ्गिरः-पराक्रमादेवेन्द्रस्य पराक्रमं जानन्तश्चोद-यन्तो वाऽश्वान् अप्राप्तादेवेन्द्राद् आयन् गता नष्टाः । ये इन्द्रस्य सेनामयुयुत्सन् ते केचिद्वृताः केचिन्नष्टा इति समस्तार्थः Sk.
१४. V. Mādhava ignores इन्द्रात्

त्वमेतान्नुदतो जघ्नतश्चायोधयो रजंस इन्द्र पारे ।

अवाद्दहो दिव आ दस्युमुच्चा प्र सुन्वतः स्तुवतः शंसमावः ॥७॥

त्वमेतान् । त्वम् । एतान् । अन्नतान् । रुदतः । हसतः । च । पृथिव्याः । पारे । योधितवानसि ।
इन्द्र ! तदानीम् । उच्छ्रितात् । दिवः । असुरम् । अधः । नीतवानसि । सुन्वतः । स्तुवतश्च ।
प्रार्थनाम् । प्रकर्षेण । अरक्षः ।

चक्राणासः परीणहं पृथिव्या हिरण्येन मणिना शुभ्रमानाः ।

न हिंन्वानासंस्तितिरुस्त इन्द्रं परि स्पशो अदधात्सूर्येण ॥८॥

चक्राणासः । कुर्वाणाः । आच्छादनं महत्तया । पृथिव्याः । हिरण्येन । अलङ्कारेण ।
शोभमानाः । ते । इन्द्रं प्रति । गच्छन्तः । न । तीर्णवन्तः सोऽयम् । सूर्येण सह । परितः । रक्षन् ।
निहितवान् ।

१. असुरान् वा Sk.
२. अवतान P. D. वृत्तान् F.
३. सर्वास्ववस्थायामु वर्तमानानित्यर्थः Sk.
४. अन्तरिक्षस्य परभागे Sy.
अन्तरिक्षलोकस्य द्युलोकस्य वा Sk.
५. पारे अन्ते अवस्थितान् F.
अन्ते Sk. ६. योधयितवानिह F.
७. Omitted by F.
८. उच्छ्रिता P. D.
उत्कर्षेण Sy. उच्चैरप्यवस्थितम् Sk.
९. अवस्थितवान् भयावन्तरिक्षस्य दिवो वा-
ज्ज्वालान्तानपि सत इत्यर्थः Sk.
१०. उपक्षयितारम् Sy.
११. अमो P. D. M.
१२. नित० F. द्युलोकादानीय, ...
उत्कर्षेण अवाद्दहो दग्धवानसि Sy.
दहतिरप्यत्र सामर्थ्यान्निधमनार्थः ।
अथो निरधमः । निधमसि Sk.
१३. ०ना F. कामम् Sk.
१४. तपितवान् वाजसि Sk.
१५. V. Mādhava ignores आ

१६. ०णासहं F. १७. ०ण P.
१८. सर्वतो बध्यते येन पृथिवी स पृथिव्याः
परिणाहः । स्नातप्राकारादिकं दुर्गाणि
कुर्वन्त इत्यर्थः Sk.
१९. मणिना Sk. २०. शोभमानाः P.
२१. ते इत्यसुराणां प्रतिनिर्देशः Sk.
२२. वर्धमानाः सन्तः Sy.
हिनोतिर्बद्धधर्मः Sk.
२३. तितिरुन्वन्त F.
जेतुं न समर्था आसन् Sy.
तरतिः शक्नोत्यर्थः । शक्नोतेदञ्च कर्म-
भूतधात्वन्तरानुबद्धस्य नित्यत्वात् प्रति-
योद्धुमिति वाक्यशेषः Sk.
२४. तान् F. २५. रक्षन्ः D. रक्षिभिः F.
[बाधकान् वृत्रानुचरान्...आदित्येन...
परिहितान् व्यवहितानकरोत् Sy.
[स्पशो बाधकान् न केवलम् । किं तर्हि ?
सूर्येणाप्यैरपि देवैः सह सम्मन्त्र्ये-
त्यर्थः । यस्मान्चारचक्षुर्मन्त्रशक्तियुक्त-
श्चेत्यर्थः Sk.
२६. विहि० M. निह० F.

परि यदिन्द्रु रोदसी उभे अबुभोजीर्महिना विश्वतः सीम् ।

अमन्यमानाँ अभि मन्यमानैर्निर्ब्रह्मभिरधमो दस्युमिन्द्र ॥६॥

परि यदिन्द्र^१ । इन्द्र ! त्वम्^२ । माहात्म्येनाद्याञ्छन्नू^३ हत्वा । द्यावापृथिव्यौ । उभे^४ अपि ।
सर्वतः । पर्यबुभोजीनिःसपत्नमभुङ्क्थाः । तदानीमङ्गिरोभिः^५ प्रयुज्यमानैरमन्यमानानव्रतान् ।
अभिमन्यमानैः^६ । मन्त्रैर्दिवः^७ । शत्रून्^८ । निरधमः^९ ।

न ये दिवः पृथिव्या अन्तमापुर्न मायाभिर्धनुदां पर्यभूवन् ।

युजं वज्रं वृषभश्चक्र इन्द्रो निज्योतिषा तमसो गा अदुक्षत् ॥१०॥

न ये दिवः^{१०} । या आपः^{११} । दिवः^{१२} । पृथिव्याः^{१३} । अन्तम्^{१४} । न । आपुः^{१५} । न । कर्मभिः^{१६} । धनस्य^{१७}
दातारमिन्द्रम्^{१८} । परितोऽभवन्^{१९} तेषां जयार्थम्^{२०} । सहायम्^{२१} । वज्रम्^{२२} । वर्षिता । इन्द्रः^{२३} । चक्रे^{२४} ततः^{२५} ।

१. इन्द्र is omitted by F.

यदिति प्रथमान्तः । व्यत्ययेन तु नपुंसकता । यस्मादर्थे वा । यस्त्वं यस्माद्वा Sk. २. त्व P.

३. त्वदीयेन महिम्ना विश्वतः सीं सर्वतः परिगृह्य Sy.

मन्त्रार्थमनुध्यातुमशक्तानपि केवलपाठकान् यजमानान् Sy.

४. ०नान्यान्० F. महता वीर्येण Sk.

५. उभावपि F.

६. ०जिनिः० P.

परिपालयसि भुङ्क्षे वा Sk.

७. ०मभुङ्क्थाः P. ०मभुङ्क्ताः D. मभुञ्जथाः F.

८. P. adds नां प्रकर्षेणारक्षः before तदानीम् । स तस्माद् वा Sk.

९. तदानीं गिरोभि F.

१०. ०मानारमन्य० P. ०मानानमन्य० F.

११. अस्तुवतः Sk.

१२. ०नम्रतान् M. ०ननाश्रितान् F.

१३. अभिष्टुवद्भिः Sk.

१४. ऋग्यजुःसामलक्षणैः Sk.

१५. दिवा P. D.

१६. चोरं वृत्रादिरूपमसुरम् Sy.

दस्युम् । अमन्यमानानिति बहुवचनसामानाधिकरण्याद् बहुवचनस्थाने इदमेकवचनम् । अनभिष्टुवतः शत्रून् Sk.

१७. F. adds दस्यः शत्रुः तं before निरधमः ।

धमतिरत्र... कलयतेरर्थे वर्तते । स्वस्मात् स्थानाद् अवकलयसीत्यर्थः Sk.

१८. V. Mādhava ignores यत् । सीम् । इन्द्र

१९. येऽप्यसुराः Sk.

२०. अन्तर्न P. D. M.

२१. न प्राप्नुवन्ति । द्यावापृथिव्योरेकदेशवर्तिन इत्यर्थः Sk.

२२. ता F.

२३. प्रज्ञाभिः Sk.

२४. धनप्रदां भूमिम् Sy.

२५. परिभवन्ति । इन्द्रान्यूनप्रज्ञा इत्यर्थः । Sk. २६. स्वहस्तयुक्तम् Sy.

सम्बद्धम् Sk.

२७. तानपि वज्रेण हतवानित्यर्थः Sk.

ज्योतिषा । गा अपः । तमसो मेघात् । निरधुक्षद् दस्युं हत्वेति ।

अनु^१ स्वधामं^२क्षरुन्नापो^३ अस्यावर्धत^४ मध्य आ नाव्यानाम् ।

सध्रीचीनेन^५ मनसा^६ तमिन्द्र^७ ओजिष्ठेन^८ हन्मनाहन्भि^९ घ्नू ॥११॥

अनु स्वधाम् । वृत्रे हते । इन्द्रस्य । आपः स्वसारम् । अक्षरन् अयञ्चेन्द्रो नावा तार्याणामपां मध्ये । अवर्धत । सहायभूतेनानुगुणेन । घृष्टेन । मनसा । बलवत्तमेन । हननसाधनेन । हतवान् । असुरम् । दिवसेषु तेष्विति ।

१. सौरेण वैद्युतेन च Sk.

२. आपः M. स्वभूता गाः Sk.

३. मेघात् F.

४. निःशेषेण दुग्धवान् । मेघं भित्त्वा जलं वृष्टवानित्यर्थः । ... दुह प्रपूरणे ... संहितायां भग्भावाभावश्छान्दसः Sy. यत्र गुहादौ तमोरूपेण स्थापितास्ततस्ततस्तेषामसुराणां स्वभूता गा निरधुक्षन्निर्दग्धवान् निष्कासितवानित्यर्थः । अथवा ये इति मेघानां प्रतिनिर्देशः । मेघा द्यावापृथिव्योरेकदेशवर्तिन इन्द्राच्च न्यूनप्रज्ञाः । तानपि वज्रेण हतवान् । हत्वा च वैद्युतेन ज्योतिषा तदीयात्तमस आपो निरधुक्षत् क्षारितवान् Sk.

५. अनुशब्दो लक्षणे कर्मप्रवचनीयः Sk.

६. अन्नं व्रीह्यादिरूपमनुलक्ष्य Sy.

स्वधेत्युदकनाम । यत् पूर्वपतितमुदकं तत् प्रति । ... अन्विति पश्चाद्भावे । स्वधेत्यप्यन्ननाम । अत्येत्येतच्च स्वधामित्येतेन सम्बध्यते । अस्येन्द्रस्य स्वभूतां हविलक्षणां स्वधामन्वेतदीयस्य हविषः पश्चात् । यदास्मै हविर्दीयते तदनन्तरमित्यर्थः । किमक्षरन् ? आपो वृष्टिलक्षणाः । कथं पुनर्मघेन निरुद्धाः सत्योऽक्षरन् ? Sk. ७. अस्येन्द्रस्य स्वभूताः प्रसादेन वा । अनुपक्षीणायामेव पूर्ववृष्टौ पुनरप्यवर्धन् Sk.

८. तदानीमयं वृत्रो ... नावा तरणयोग्यानां बह्वीनामपां मध्ये ... समन्ताद् ... वृद्धिं प्राप्तः । प्रभूतजले वर्तमानोऽपि न ममार किन्त्वभिवृद्ध एव Sy.

९. स्वसारमद्वक्षरन्ञ्चेन्द्रो M.

०. अयञ्चेन्द्रो P. वृत्रो हत इन्द्रस्य स्वभूता आपः वृष्टिलक्षणा आपः स्वधां वृष्टिलक्षणां अन्वक्षरन् । अयञ्चेन्द्रा F.

१०. वावा M. ११. तार्यमपां F. तमिति तच्छब्दादधच्छब्दोऽध्याहार्यः । यो मेघो वृष्टिनिरोधाभिप्रायेणावर्धत मध्येऽवस्थितानामपामेवाधः । कियतीनाम् ? ... नावा तार्याणामत्यन्तबह्वीनामित्यर्थः Sk. १२. सहगच्छता Sy.

१३. घृष्टेन F. सहाञ्चति गच्छतीति । सध्रीचीनेन सहगामिना वज्रेण । केन सहगामिना ? मनसा । यत्रैव मनो गच्छति तत्रैव गन्त्रा । यत्र मनसेष्यते तत्र निपतित्यर्थः । तं मेघमिन्द्रः Sk.

१४. F. adds तथा सहानुगामिना मनसा यत्र मनोनुगच्छति तत्र गन्ता तेन वज्रेण after बलवत्तमेन ।

१५. हन्त्रा मेघानाम् Sk.

१६. F. adds वार्षिकेषु before तेष्विति । येषु वार्षिकेष्वहःसु हन्तुं योग्यस्तेष्वित्यर्थः Sk. १७. V. Mādhava ignores आ । अभि

न्याविध्यदिलीविशस्य दृढहा वि शृङ्गिणमभिनच्छुष्मिन्द्रः ।

यावत्तरो मघवन्त्यावदोजो वज्रेण शत्रुमवधीः पृतन्युम् ॥१२॥

न्याविध्यत् । निरविध्यत् । उदकस्य निगमनद्वारमावृत्य शयानस्य । दृढानि द्वाराणि मेघस्य । तेजस्विनम् । शुष्णामुरञ्च । व्यभिनत् । इन्द्रः । यावत् । वेगः । यावच्च । बलम् । मघवन् ! तत् सर्वमादाय । पृतनाकामम् । शत्रुं शुष्णम् । अवधीः ।

अभि सिध्मो अजिगादस्य शत्रुन्वि तिग्मेन वृषभेणा पुरोऽभेत् ।

सं वज्रेणासृजद्वृत्रमिन्द्रः प्र स्वां मतिमतिरुच्छ्राशदानः ॥१३॥

अभि सिध्मः । साधयिता कर्मणामिन्द्रः । अस्य शुष्णस्य । शातयितव्यान् सहायान् । अभ्य-

१. निरविध्यदिलीबिलशयस्य दृढानि । व्यभिनच्छृङ्गिणं शुष्णमिन्द्रः N. 6.

19.

२. भूमेबिले शयानस्य वृत्रस्य सम्बन्धीनि Sy. इलीबिशो मेघः । ... इत्ये-
घनाम. . . बीजरूपमश्रमुद्भिनत्ति वर्धय-
त्युदकरूपो वा गच्छतीती-
ळाबिसः । इळाबिसः सन्निळीबिश
उच्यते । . . . अथवा इळाशब्दोऽत्रा-
श्रहेतुत्वादुदके वर्तते । विशशब्दोऽप्ये-
कदेशलोपेन बिलशयशब्दस्यार्थः । अश्र-
हेतोर्द्वयस्य बिलेषु शेते तान्यपावृत्य
तिष्ठतीतीळाबिशो मेघः Sk.

३. वृंहितान्यसुरेण निरुद्धानि प्रभूतान्यु-
दकानीन्द्रो . . . नितरां विद्ववान् । यद्वा
वृढहानि प्रबलानि सैन्यानि नितरां
विद्ववान् Sy. निवृड्यथानि . . .
उदकनिगमनबिलानि Sk.

४. मेघस्य F.

५. F. adds इलि निविशतोसुरस्य
दृढानि पुराणि निभिद्य ताडितवान्
हतवानित्यर्थः before तेजस्विनम् ।
गोमहिषादिशृङ्गसमानैरायुधैरुपेतम् Sy.
दीप्तम् Sk.

६. जगतः शोषकं वृत्रम् Sy. बलवन्तम् ।
. . . कस्यचिन्मेघस्य बिलान्युदघाटि-
तवान् । कञ्चित्तु शतशतशर्करं भग्नवा-
नित्यर्थः । अथवा . . . शुष्णो नामासुरः
. . . तं विविधं भिन्नवान् विदारितवानि-
त्यर्थः । शुष्णसम्बन्धाच्चेळाबिशोऽप्यसुर
एव । तस्य स्वभूतानि दृढानि पुराणि
निरविध्यत् . . . निभूतं ताडितवान्
हतवानित्यर्थः Sk.

७. विदारितवानित्यर्थः Sk.

८. अत्रो P.

९. वेगा P. शरीरसामर्थ्यलक्षणं
बलम् Sk.

१०. सेनालक्षणं बलम् । यावदित्युद्देशात्
तावदित्यध्याहार्यम् Sk.

११. संग्रामकामम् Sk.

१२. अस्मदीयं वा Sk.

१३. V. Mādhava ignores वज्रेण

१४. सिध्मोऽप्यः F.

१५. साधको वज्रः Sy. अथवा सिध्म इति
वज्र उच्यते । साधयिता वज्रः Sk.

१६. इन्द्रस्य Sy.; Sk.

१७. शासयि F.

इन्द्रवैरिणः Sy. शत्रून् Sk.

जिगात्^१। व्यभिनच्च^२। वज्रेण^३। कामानां वर्षित्रा^४। पुराणि^५। वज्रेण^६। वृत्रम्^७। समयोजयत्^८। इन्द्रः।
अवर्धयत्^९। स्वाम्^{१०}। मतिम्^{११}। शत्रुपुराणि^{१२} शातयन्^{१३}।

आवः कुत्समिन्द्र यस्मिंश्चाकन्प्राचो युध्यन्तं वृषभं दशद्युम् ।

शफच्युतो रेणुर्नक्षत द्यामुच्छ्वैत्रेयो नृषाह्वाय तस्थौ ॥१४॥

आवः^१ कुत्सम्^२। रक्षितवानसि^३। कुत्सम्^४। इन्द्र ! यस्मिन्^५ कुत्से^६ स्तुतीः^७। कामितवानसि^८।
प्रावश्च^९। युध्यन्तम्^{१०}। स्तुतीनां^{११} वर्षितारम्^{१२}। दशद्युं^{१३} नाम युद्धे^{१४}। शफैश्च्युतः^{१५}। रेणुः^{१६}। अन्तरिक्षम्^{१७}।
नक्षत्^{१८} वृद्धमासीद्युद्धम्^{१९}। अथ^{२०}। दिवत्रायाः^{२१} पुत्रो दशद्युस्त्वयोपबृंहितः^{२२}। शत्रूणामभिभवाय^{२३} कस्मिदिच-
द्वदे^{२४} भयात्^{२५} प्रविष्टस्ततः^{२६}। उत्तस्थौ^{२७}। अस्योत्तरा^{२८} भूयसे^{२९} निर्वचनाय^{३०}। आवः^{३१} शममिति^{३२}।

१. विनाशितवानित्यर्थः Sk.

२. श्रेष्ठेनायुधेन Sy. अभिगतेन वज्रेण
तिग्मेन तीक्ष्णेन Sk. ३. वर्षेता F.

४. वृत्रस्य पुराणि Sy. तेषां शत्रूणां
स्वभूताः पुरो नगराणि Sk.

५. वृत्रेण वज्रं च P. D. M.

६. ०जद्यत् M.

७. वर्धयन् P. F. वृद्धयन् D. वर्जयन् M.

८. घातयन् F.

वृत्रं हिंसन् Sy. पुनः पुनरसुरान् तत्पु-
राणि च... य ईदृशं कर्म पुनः पुनः
करोति स तत्कर्मसम्बन्धाद् आत्मीयस्तुतिं
वर्धयति। अथवा मतिरिति प्रज्ञैवोच्यते।
स्वप्रज्ञामवर्धयदिति। यो यन्नित्यं करोति
तस्य तत्र प्रज्ञाकौशलं वर्धते Sk.
शाशदानः शाशवदधमानः N. 6. 16.

९. Omitted by F.

१०. कुत्सं नाम ऋषिम्। यस्मिन्कुत्से
यागं कुर्वति Sk.

११. स्तुति P. स्तुति F.

१२. प्रदच P. प्रापश्च D. M. प्रकर्षणा-
रक्षः Sk.

१३. F. adds राजानं after वर्षितारम्।
वृषभनामानं राजानम् Sk.

१४. बहुवीप्तिम् Sk.

१५. ०द्युन्नामा P. दशं नाम M. दशद्युना-
मानम् F.

१६. युधे P.

१७. शफै च्युतः P. शवैः M.

त्ववीयाश्वस्य शफात् पतितः Sy.

१८. नक्षत P. D. तक्षत M. गतवानक्षत F.

नक्षतिगंतिकर्मा वा व्याप्तिकर्मा वा।
गतवान् व्याप्तवान् वा Sk.

१९. प्रवृ F.

२०. ०सीत वृद्धम् M.

२१. अथश्चित्रायाः P. अथ चित्रायाः M.
अत् दिवः F. दिवत्राह्वाया योषितः
पुत्रः पुरा शत्रुभयाज्जले मग्नः सन् Sy.
शु इति क्षिप्रनाम। इ गतौ। शु इता
दिवत्रा, आशुगामिनी जगतः प्रकृतिः,
तस्यापत्यं श्वैत्रेयो वायुः Sk.

२२. शत्रुमनुष्याभिभवनाय Sk.

२३. ०दिचध्रदे P. कस्मिन् द्वन्द्वे F.

२४. क्षयात् F.

२५. जलादुत्थितवान् Sy. शत्रुष्वभिभवनाय
युद्धवेलायां महान्तं रेणुं वात्यां चा-
करोदित्यर्थः Sk.

२६. वः P.

आवः शमं वृषभं तुग्नासु क्षेत्रज्ञेपे मधवच्छिवत्र्यं गाम् ।

ज्योक् चिदत्र तस्थिवांसो अक्रच्छत्र्यूतामधरा वेदनाकः ॥१५॥

^१बलाभावाच्छान्तम् । ^२वृषभम् । उदकेषु भयाद् । गतम् । ^३पृथिवीजयार्थम् । ^४शिवत्राया अपत्यं ^५दशद्युम् । आवः । ^६चिरम् । ^७तस्मिन् । ^८स्थिताः शत्रवः । ^९कृतवन्तो युद्धमथ तेषाम् । ^{१०}शत्रुत्वमिच्छताम् । ^{११ १२}उपद्रवाणि । ^{१३ १४}अधराणि । ^{१५ १६}चकारेति ।

I.34.

त्रिश्चिन्नो अद्या भवतं नवेदसा विभुर्वा याम उत रातिरश्विना ।

युवोर्हि युन्नं हिम्येव वासंसोऽभ्यायंसेन्या भवतं मनीषिभिः ॥१॥

^{११}त्रिश्चिन्नः । ^{१२}त्रिः । ^{१३}चित् । ^{१४}अस्माकम् । ^{१५}अद्य । ^{१६}भवतम् । ^{१७}प्राज्ञौ । ^{१८}विभवति । ^{१९}युवयोः ।

१. बलागावात् M. त्वदीयपरिपालनेन चित्तव्याकुलतां परित्यज्य शान्तम् Sy. शान्तात्मकम् Sk.
२. F. adds नाम राजानम् after वृषभम् । तुष्ट्या बुर्बुरमित्युदकनामसु पठितत्वात् ... तुष्टशब्दोऽन्तरिक्षवचनः । तत्र भवास्तुष्टियाः ... इकारलोपश्छान्दसः Sy. वृषभं नाम राजानम् ... अप्सु स्थित-मद्भ्य उत्तारितवानसीत्यर्थः Sk.
३. शत्रुभिः सह युद्धवेलायां क्षेत्रप्राप्त्यर्थम् Sy. क्षेत्रशब्देनात्रैकदेशवचनेन समस्ता पृथिवी लक्ष्यते । पृथिवीजयाय । अद्भ्य उत्तारितां पृथिवीं जेष्यतीत्येवमर्थम् Sk.
४. मित्राया P. ५. गां जलेषु गतं मग्नमित्यर्थः Sy. गां गन्तारं देवान् शत्रून् वा प्रति Sk. ६. आपः P.
७. चिरान् P. F. adds गां गन्तारं शत्रून् देवाव after चिरम् । ज्योक् चित् चिरकालमपि Sy. ज्योगिति निपातश्चिरवचनः । चिच्छब्दः पदपूरणः Sk. ८. एकवाक्यताप्रसिद्धयर्थं यच्छब्दोऽत्राध्याहार्यः । यं वृषभं चिरमत्र पृथिव्यां तस्थिवांसः स्थिताः प्रतिष्ठितास्तच्छत्रवोऽमुरा वा अक्रन् । करोतिरिह क्रियासामान्यवचनः सामर्थ्यात् प्रक्षेपे वर्तते । अप्सु क्षिप्तवन्तः । यं पृथिव्यां चिरप्रतिष्ठितमपि सन्तं शत्रवोऽमुरा वा राज्योच्छेदादप्सु प्रक्षिप्तवन्त इत्यर्थः Sk.
८. शत्रुत्वम् Sy.

१०. युद्धमत्युक्षिप्तवन्त उक्तार्थं च तेषाम् F.
११. निष्कृष्टानि दुःखानि Sy. यानि स्वभूतानि वेदनानि । अपठितमपि धननामेतत् । धनानि तान्यधराणि तस्याधोवर्तान्यकः कृतवानसि । शत्रु-धनानि तस्यायत्तान्यकरोदित्यर्थः Sk.
१२. उपावाणि F. १३. चकारोति F.
१४. V. Mādhava ignores मधवन् । चित् । Ms. D. puts the figure ॥३३॥ here to indicate the end of the thirtythird hymn. No such number is given in P. M. and F. १५. त्रिश्चिन्नः । D. M. नः is omitted by F. त्रिश्चित् त्रिवारम् ... अत्र त्रिरिति वचनं सवनत्रयापेक्षम् । आदरातिशय-द्योतनार्थं वा Sy. त्रिशब्दोऽत्र सर्वत्र त्रिशब्दस्य बहुत्वमात्रप्रतिपत्त्यर्थत्वाद् बहुकृत्व इत्यस्यार्थः । बहुकृत्वः Sk.
१६. चिच्छब्दस्तु पदपूरणः Sk.
१७. अस्मान् Sk. १८. त्रिश्चदश P. त्रिश्चदश D. त्रिश्चदस्माकमद्य M.
१९. भवन्तं D. भवन् M. भवतिरिह प्राप्त्यर्थः । प्राप्नुतम् । ... बहुकृत्वोऽप्य-स्मत्समीपमागच्छतमित्यर्थः Sk.
२०. ह भवति P. प्राज्ञौ त्रिः कृत्वः बद्ध प्रामुतं बांधामनुधः रातिः देवमपि विभुर्गमनसम-र्थ्यदागत्याभवतोऽस्मभ्यः धनं दास्यत तद-पि प्रभूतमित्यर्थः । भवति F. व्याप्तः Sy.

गमनमनेकेषु। दानम्। च। युवयोः। हि। युगलम्। राज्येव। अहः। सुश्लिष्टं तौ युवामस्मान्
प्रति। गन्तारी। भवतम्। देवैः।

त्रयः पवयो मधुवाहने रथे सोमस्य वेनामनु विश्व इद्विदुः।

त्रयः स्कम्भासः स्कभितास आरमे त्रिर्नक्तं याथस्त्रिर्वेद्विना दिवा॥२॥

त्रयः पवयः। त्रीणि। मधुपात्राणि। मधुवाहने भवतः। रथे तं रथम्। सोमस्य। कान्तां

१. गमनसाधनभूतो रथः Sy.

यान्तेतेनेति यामो रथ इहोच्यते Sk.

२. हे अश्विनौ यदागत्यात्मभ्यं धनं दास्यथ-
स्तदपि प्रभूतमित्यर्थः Sk.

३. हिशब्दो यस्मादर्थे Sk.

४. युगलं राज्येहस्सु शिष्टन्तौ P. युगल-
रात्र्येवाहस्सु शिष्टन्तौ D. युगलं रात्र्ये-
वान्हस्सु स्विधं तौ F. परस्परनियमरूपः
सम्बन्धविशेषोऽस्ति खलु Sy.

यस्माच्च युवयोः स्वभूतं यन्त्रमपि विभु।
येन यन्त्रेण युवामपि शत्रून् हय। तदपि
सर्वं गमनप्रतिबन्धकम् Sk.

५. हिमयुक्तया राज्येव Sy.

हिमेति रात्रिनाम। तत्रभवा हिम्या
उषाः।...अथवा हिम्येव वासस
इत्येतदुपमानम्। युवयोर्हि यन्त्रमित्येतेन
च सम्बध्यते। अयं च पादो भिन्नमेव
वाक्यं पूर्वस्मादर्थं चात्। युवयोरिति
षष्ठीनिर्देशाज्ज्योतिरिति वाक्यशेषः।
युवयोर्योतिर्यन्त्रम्... वासःशब्देन रा-
त्रिर्लक्ष्यते। रात्र्यापि स्वसम्बन्धि तमो
लक्ष्यते। यथोषाः शार्वरस्य तमस्तद्व-
दित्यर्थः Sk.

६. सूर्यरश्म्याच्छादनयुक्तस्य वासरस्य।
... यथा रात्र्या सह दिवसस्य सम्बन्धः
कदापि नापेति तद्वत् Sy.

वास इत्यपठितमप्यहर्नाम Sk.

७. यथोषा नियमेनाहस्सुत्पाऽभिमुखं करो-
त्येवं युवां नियमेन रथमस्मदभिमुखं
कुस्तः। येनासावस्मत्समीपमागच्छती-
त्यर्थः Sk.

८. युवामुभौ ... मेधाविभिर्द्विगभिः ...
अभितो नियन्तव्यावनुग्रहवशात् तदधीनौ
भवतम् Sy. अभ्यायशब्दः क्विवन्तः।
सेनाया अभ्यायन्तारौ।... स्वसेनयाऽ-
स्मानाभिमुख्येन यन्तारौ भवतमि-
त्यर्थः Sk.

९. मेधाविभिः सह। कैः? त्रयस्त्रिंशता देवैः
Sk.

१०. वयः M. मधुपुर्णास्त्रयः पवयः Sk.

११. वज्रसमाना वृडाश्चक्रविशेषाः Sy.

१२. मधुरद्रव्याणां नानाविधखाद्यादीनां बह-
नेन युक्ते Sy. आगच्छतोः पिपासित-
योर्युवयोरस्ति रथे पेयं मध्वित्यर्थः Sk.

१३. तनुषं P.

१४. सोमस्य चन्द्रस्य वेनां कमनीयां भार्याम-
भिलक्ष्य... यदा सोमस्य वेनया सह
विवाहस्तदानीं नानाविधखाद्ययुक्तं
चक्रत्रयोपेतं प्रौढं रथमारुह्याश्विनौ
गच्छत इति सर्वे देवा जानन्तीत्यर्थः Sy.
सोमस्य चोपरि वेनां कान्ति युवयो-
रिच्छामेत्यर्थः Sk.

सूर्याम्^१। अनु तस्याः स्वयंवरे^२। सर्वे^३। एव देवास्तं रथं प्रत्यक्षेण^४। अजानन्^५ तस्मिन्^६। तिस्रः^७। स्थूणाः^८।
अवष्टम्भनाथम्^९। स्थापिताः^{१०}। तौ युवाम्^{११}। रात्रेरस्मान्^{१२}। त्रिः^{१३}। आगच्छतम्^{१४}। अहः^{१५}। च^{१६}।

समाने अहन्त्रिरवद्यगोहना त्रिरद्य यज्ञं मधुना मिमिक्षतम् ।

त्रिर्वाजवतीरिषौ अश्विना युवं दोषा अस्मभ्यमुपसंश्च पिन्वतम् ॥३॥

समाने अहन्^{१०}। एकस्मिन्^{११}। अहनि^{१२}। त्रिरागतौ हे अवद्यानि^{१३} विनाशयन्तौ^{१४}! त्रिः^{१५}।
अद्यास्माकम्^{१६}। यज्ञम्^{१७}। मधुना^{१८}। सिञ्चतम्^{१९}। तथा रात्रिः^{२०}। उपसः^{२१}। च^{२२}। बलयुक्तानि^{२३}। अन्नानि^{२४}।
युवाम्^{२५}। अस्मभ्यम्^{२६}। त्रिः^{२७}। दोग्धम्^{२८}।

१. सूर्यम् P.

२. तस्य P.

३. सर्वे एव यजमाना जानन्त्यागच्छतोः।
आगताभ्यां युवाभ्यां सोमाभिलषितं
जानन्तः सर्वे एव यजमानाः सोमं
वात्यन्तीत्यर्थः Sk. अवष्टम्भनाया-
गच्छतोरगतयोर्वा श्रान्तयो रथे सदसि
वाऽवष्टम्भनस्तम्भा अपि विद्यन्त
एवेत्यर्थः Sk.

४. प्रत्यक्षो P.

५. The passage beginning with
रथं and ending with अजानन्
is missing in M.

६. ऽपितवाः P. आरभे आरब्धुमवल-
म्बितुम्... यदा रथस्त्वरया याति
तदानीं पतनभीतिनिवृत्त्यर्थं हस्तालम्बन-
भूताः स्तम्भा इत्यर्थः Sy.
स्कभितासः प्रतिबद्धाः।... रथे सदसि
वा Sk.

७. युवां तावृशेन रथेन... रात्रौ... त्रिवारं
गच्छथः। तथा... दिवसेऽपि त्रिर्याषः।
रात्रावहनि च रथमारुह्य पुनः पुनः
क्रीडथ इत्यर्थः Sy. त्रिर्बहुकृत्वो
नक्तं रात्रौ... यातमस्मत्समीपम्...
बहुकृत्व एवाश्विनौ दिवा Sk.

८. युवा M.

९. त्रीः M. बहुकृत्वः Sk.

१०. अहन् त्रिरित्यनयोः कारकक्रियाविशे-
षणयोरवद्यगोहना इत्यनयाऽऽमन्त्रि-
तस्यया क्रियया सम्बन्धः Sk.

११. त्रिवारमनुष्ठानगतानां दोषाणां संवरण-
कारिणौ भवतम् Sy.
अवद्यगोहनौ गृह्यस्य तमतो गोहितारौ।
स्वेन ज्योतिषापहन्तारावित्यर्थः Sk.

१२. बहुकृत्वः Sk.

१३. उदकेन Sk.

१४. ऽत P.

१५. कथा P.

१६. रात्रिषु दिवसेषु च नैरन्तर्येण Sy.

आभ्यां ददतु। उपःशब्देनात्र साहचर्या-
दहर्लक्ष्यते। सप्तम्येकवचनस्य स्थान-
उभयत्र प्रथमाबहुवचनम्। रात्रौ चाहनि
च पिन्वतम्। सततं दत्तमित्यर्थः Sk.

१७. उपद्वदचञ्चलयुक्तानि P. उपसश्चञ्च
(ब) लयुक्तानि D.

१८. बहुकृत्वः Sk.

१९. त्रिर्दोढं P. The passage
beginning with यज्ञम् and
ending with दोग्धम् is
omitted by M. सिञ्चतं,
प्रयच्छतमित्यर्थः Sy.

सिञ्चतं क्षालयतम्। बलकराण्यन्नान्य-
स्मभ्यं दत्तमित्यर्थः Sk.

त्रिर्वर्तिर्यातं त्रिरनुव्रते जने त्रिः सुप्राच्ये त्रेधेव शिचतम् ।

त्रिर्नान्द्यं बहतमश्विना युवं त्रिः पृक्षो अस्मे अक्षरेव पिन्वतम् ॥४॥

त्रिर्वर्तिः । त्रिः । मार्गम् । गच्छतम् । त्रिः । अनुकूलकर्मणि । जन आगच्छतम् । त्रिः ।
सुष्ठु परिरक्षणीये तथा । त्रेधा च । दत्तम् । इवेति पूरणम् । त्रिरस्माकम् । हर्षजननं धनम् । बहतम् ।
त्रिः । अन्नम् । अस्मासु । उदकानीव पजन्यः । पिबतम् ।

त्रिर्नो रयिं बहतमश्विना युवं त्रिर्देवताता त्रिरुतावतं धियः ।

त्रिः सौमगत्वं त्रिरुत श्रवांसि नस्त्रिष्टं वां सूरै दुहिता रुद्रथम् ॥५॥

त्रिर्नो रयिम् । त्रिः । अस्मभ्यम् । धनम् । बहतम् । त्रिः । यज्ञे । दत्तम् । अपिच । कर्माणि ।

१. त्रिर्वर्तिः P.

२. अस्मदीयवर्तनसाधनं गृहम् Sy.
वर्तिः, वर्तन्या प्रसिद्धेन मार्गेण यातम् Sk.

३. गच्छत P. D.

४. अन्यकू० P.

अस्मदनुकूलव्यापारयुक्ते Sy.

अनुव्रते जने । अनुव्रतशब्द आपन्नभक्त-
वचनः प्रसिद्धो लोके । बहुकृत्वो भक्ते
आपन्ने मादृशे जने । नित्यं भक्तस्य
मादृशस्य मनुष्यस्य समीपं गच्छतमि-
त्यर्थः Sk.

५. ०त P. D.

६. तिः P. बहुकृत्वः Sk.

७. सुष्ठु प्रावयति प्रतर्पयति यो देवताः स
सुप्राची यष्टा तस्मै Sk.

८. त्रिधाशब्दस्त्रिधाशब्दस्य बहुत्वमात्र-
प्रतिपत्त्यर्थत्वाद् बहुधाशब्दस्यार्थे Sk.

९. पुनः पुनरनुष्ठानमुपदेष्टव्यम् Sy.
बहुप्रकारं दत्तम् । किं सामर्थ्या-
द्धनम् Sk.

१०. ०रण P.

११. ति० P.

१२. बहुकृत्वः Sk.

१३. The passage beginning

with त्रिर्वर्तिः and ending with
त्रिरस्माकम् is omitted by M.

१४. नन्दनीयं सन्तोषकरं फलम् Sy. पुत्रादि-
समृद्धिम् । ... हे अश्विनौ ! युवां
पुत्रादिसमृद्धिमपि दत्तमित्यर्थः Sk.

१५. बहत P. बहतः M.

१६. बहुवचनान्तसामानाधिकरण्यदर्शनाद्
बहुवचनान्तं द्रष्टव्यम्. . . अन्नानि Sk.

१७. अस्मभ्यम् ।

१८. उदकानि च P. D. उदकानिव M.
यथा मेघोज्ज्यो वा कश्चित् प्रभूतान्यु-
दकानि तथा बहुकृत्वोऽस्मभ्यं दत्त-
मित्यर्थः Sk.

१९. ०न्या P. D.

२०. प्रयच्छतम् Sy.

२१. V. Mādhava ignores अश्विना ।
युवम्

२२. बहुकृत्वः Sk.

२३. बहत P. बहतः M. दत्तम् Sk.

२४. देवैर्युक्ते कर्मणि Sy. आगच्छत-
मिति शेषः Sy. त्रिरावृत्ते यागे ।

पुनः पुनर्यजद्भ्योऽस्मभ्यमित्यर्थः Sk.

२५. अस्मद् बुद्धौः Sy. प्रज्ञा वाऽस्मदीया
बहुकृत्वो रक्षतमित्यर्थः Sk.

रक्षतम् । त्रिः । सौभाग्यम् । त्रिः । उत । अन्नानि । त्रिभिदचक्रेयंस्तिष्ठति तम् । युवयोः । रथम् ।
सूर्यं स्वयंवराय गतयोस्तस्य । दुहिता । आरुरोह ।

त्रिनो अश्विना दिव्यानि भेषजा त्रिः पार्थिवानि त्रिरु दत्तमद्भ्यः ।

ओमानं शंयोर्ममकाय सूनवे त्रिधातु शर्म वहतं शुभस्पती ॥६॥

त्रिनो अश्विना । त्रिः । अस्मभ्यम् । अश्विनौ । दिवि भवानि । भेषजानि । दत्तम् । त्रिः ।
पार्थिवानि । त्रिः । च । आन्तरिक्षाणि । शंयोर्बाहिस्पत्यस्य यज्जगतः । रक्षकम् । सुखं तत् । त्रिगुणम्
उदकपती ! सूनवे । मदीयाय । आवहतम् ।

१. रक्षतः M. २. बहुकृत्वः Sk.
३. ०भग्यम् D. सुघनताम् । किम् ?
साकाङ्क्षत्वाद्योग्यत्वाच्च व्यवहितस्यापि
वहतमित्यस्यानुषङ्गः । वहतं दत्तम् Sk.
४. उद्गानानि P. उतानानि D. कीर्तिं
वा बहुकृत्वो वहतम् Sk.
५. दक्षिचक्रे य० P. ०श्चक्रे य० D. M.
अश्विनोस्त्रिचक्रो रथः । स त्रिषु
चक्रेषु स्थितत्वाल्लोकत्रयव्यवस्थित-
त्वाच्च त्रिष्ठः । तं त्रिष्ठम् Sk.
६. रथ M.
७. षष्ठ्यर्थे सप्तमी Sk.
८. सूर्यस्य पुत्री Sy.
९. तत्प्रभवत्वाच्चोषसो दुहितृष्यपदेशः ।
सूर्यस्य दुहिता उवाः Sk.
१०. ०रोहा P. ०रोद M.
११. V. Mādhava ignores अश्विना ।
युवम् । नः । १२. बहुकृत्वः Sk.
१३. त्रिप्रकाराण्यौषधानि Sk.
१४. दन्तिरपाश्विवानि P. ०रपाश्विवानि D.
१५. अन्तरिक्षात् । ... लोकत्रयभेषजानि
तान्यस्मभ्यं बहुकृत्वो दत्तमित्यर्थः Sk.
१६. चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । शंयोः सुखकामाय
ममकाय मामकीनाय ... पुत्राय Sk.
१७. यज्जगतः P. D.

१८. ओमानं सुखविशेषम् Sy.
सर्वोपस्करपालनसमर्थम् Sk.
१९. शर्म । गृहनामैतत् Sk.
२०. तत्रि P.
वातपित्तश्लेष्मधातुत्रयशमनविषयं सुखम्
Sy. धीयन्ते प्राणिनां देहेष्विति
धातवः शरीरस्थितिहेतवोऽन्नरसाः । देव-
पितृमनुष्योपभोग्यैरन्नरसैस्त्रिभिरभ्युपेतम्
Sk. २१. ०कवति P.
शोभनस्यौषधजातस्य पालकौ Sy.
२२. मदीया च वहतं P.
प्रापयतम् । दत्तम् । ... अथवा
शंयोरिति सुखेच्छापादानत्वादिव्य-
माणस्य याचितत्वात् शं च दत्तमित्यर्थः ।
न गृहम् । ओमानमित्यवतेस्तुप्तिकर्म-
णः । अवनं पालनं वा । त्रिधात्वित्यपि
त्रयाणां धातूनां समूहः । अवनपाल-
नयोरन्यतरदेवपितृमनुष्योपभोग्यान्यतर-
रसत्रयसमूहं सुखं च दत्तमित्यर्थः ।
अथवा त्रिधात्विति शर्मण एव विशेषणं
नार्यान्तरप्रतिनिर्देशः । धातुशब्देन तु
शीतोष्णवर्षकालास्त्रय उच्यन्ते । त्रिषु
कालेषु भवत् त्रिधातु शर्म । कालत्रयेऽपि
सुखं दत्तमित्यर्थः Sk.
२३. M. ignores this stanza.

त्रिनो अश्विना यजता दिवेदिवे परि त्रिधातु पृथिवीमशायतम् ।

तिस्रो नासत्या रथ्या परावत आत्मेव वातः स्वसंराशि गच्छतम् ॥७॥

त्रिनो अश्विना । अश्विनो^१ । यजनीयो^२ । अहः^३ । त्रिः । अस्मान् । वेदिभूतां^४ पृथिवीम् ।
बर्हिषा^५ त्रिधातुना । पर्यशायतं^६ परितस्तारितवन्ती त्रिधातु^७ । तिस्रो वेदीः^८ । नासत्यो^९ । रथ्यो^{१०} ।
दूरात्^{११} । आगच्छतम् । व्याप्त इव । वायुः^{१२} । अहानि यथा वायुदिवसेषु संचरति ।

१. Omitted by M.

२. यत्तच्छब्दावध्याहृत्यकवाक्यता नेया । यो यजता यष्ट्यौ यागाहो Sk.

३. अहः M.

प्रतिदिनम् Sy. अहन्यहनि Sk.

४. अस्मदीयां वेदिरूपां भूमिम् Sy.

५. कक्ष्यात्रययुक्ते आस्तीर्णे बर्हिषि... त्रिवारं... शयनं कुरुतम् Sy.

त्रिधात्विति पृथिवीसामानाधिकरण्या-
द्व्यत्ययेन नपुंसकता । पृथिवीशब्देनापि
समस्तभूमण्डलवचनेनैकदेशोऽत्र लक्ष्यते ।
त्रिभिरपि रसरूपेतां निवासभूमिम् Sk.

६. ०नुत्रा P.

७. अस्माकं स्वभूतां वेदिलक्षणां पृथिवीं
पर्यशायतमशुवाचाम् । सर्वतो व्याप्नुत-
मित्यर्थः । अथवा अशायतमिति शे-
रूपम् । शेतश्च स्थानार्थः । ... पर्य-
शायतम् । परिप्रापयतम् । दत्तमस्मभ्य-
मित्यर्थः । अथवा न इति षष्ठी । पृथि-
वीविशेषणार्था । पृथिवी च वेदिरभिप्रेता ।
अशायतमित्यपि प्रकृत्यन्तरस्यैवाशनेते-
रूपम् । अस्माकं स्वभूतां वेदि-
लक्षणां पृथिवीम् । अथवा धातुशब्दः
कालवचनः । ततः क्रियाविशेषणम् ।
त्रिषु पूर्वाह्णमध्यन्दिनापराह्णलक्ष-
णेषु कालेषु भवत् त्रिधातु । अशायतम् ।
सर्वासु यागवेलास्वशायतमित्यर्थः Sk.

८. ०न्तो M.

९. ०धाकु F. D.

१०. किञ्च तिस्रोऽप्यस्मदीया ऐष्टकपाशुक-
सौमीकवेदिलक्षणाः Sk.

११. तिस्रवेदिः P.

१२. यद्यपि चाश्विनोरन्यतरस्येवं नामधेयं
तथापि साहचर्यादुभयोर्व्यपदेशः Sk.

१३. रक्ष्यो D.

रथस्य वोढारौ रथे वा साधू Sk.

१४. दूरस्योऽपि Sk.

१५. आत्मशब्देनात्रात्मसम्बन्धान्मन उच्यते ।
वातशब्दोऽपि लृप्तेवशब्दम् उपमानमेव ।
द्वितीयं मन इति इव च । वात इव ।
यथा वायुमनसी शीघ्रं गच्छतस्तद्वत् ।
... आत्मेति वातस्यैव विशेषणम् । न
पृथगुपमा । वातो हि सर्वस्यात्मा
सर्वशरीराणां पाञ्चभौतिकत्वात् । यथा
सर्वस्यात्मा वातः शीघ्रं गच्छति तद्वच्छीघ्रं
गच्छतमिति । अनयोश्चार्धचर्मयोः पूर्वेण
निवासभूमिप्राप्तिराशस्यते परेण याग-
कालेषु वेदिगमनमित्यस्यां तावत् कल्पना-
यामपौनरुक्त्यमेव । यदा तु पूर्वेण वेदि-
व्याप्तिरुक्ता तदा परेण वेदिगमन-
मुच्यते । गमनोत्तरकालं व्याप्तिः
पूर्वेण । इत्येवमपौनरुक्त्याद् वाक्यभे-
दाद् वाऽर्धचर्मयोस्तुल्यार्थत्वेऽप्यपौनरुक्त्य-
मेव Sk.

१६. यथा प्राणिनामात्मभूतः । प्राणवायु-
स्तदीयानि शरीराणि गच्छति तद्वत् Sy.
सप्तम्यर्थे चात्र प्रथमा । यजनीयेष्वहस्तु
शीघ्रं गच्छतः Sk.

त्रिरश्विना सिन्धुभिः सप्तमातृभिस्त्रयं आहावस्त्रेधा हविष्कृतम् ।

तिस्रः पृथिवीरुपरि प्रवा दिवो नाकं रक्षेथे द्युभिरुक्तुभिर्हितम् ॥८॥

त्रिरश्विना । सप्तादित्यरश्मयो मातरौ यासां नदीनां तामिः । अश्विनौ ! त्रिः कृतमेत-
द्विशदमाह त्रय इति । कूपस्य समीपं प्रभूतोदकं निपानमाहावस्त्रयः । आहावाः कृता एतदेव स्पष्टमाह
त्रेधेति द्रोणकलश आघवनीयः पूतभूदिति त्रय आहावास्तेषु त्रेधा । सोमः । कृत एवं कृते । तिस्रः ।
वेदीः । अभि । प्रबलेन । दिवं आगच्छतं युवाम् । अहोरात्रैः । निहितम् । आदित्यम् । रक्षेथे ।

क॑त्री च॒क्रा त्रि॒वृ॒तो रथ॑स्य क॑त्रयो व॒न्धुरो॑ ये स॒नी॒ढाः ।

क॒दा यो॒गो वा॒जिनो॑ रा॒स॒भ॒स्य येन॑ यु॒ज्ञं ना॑सत्योपयाथः ॥९॥

क॒व त्री च॒क्रा । क॒व । त्रीणि । च॒क्राणि । त्रिभिश्च॒त्रैर्वर्त॑मानस्य यु॒वयोः । रथ॑स्य । क॒व वा ।
त्रयः । फल॒काः स॒ङ्घा॒टाः प्र॒उ॒गा॒का॒रस्य॑ को॒णेषु॑ त्रयः फल॒काः स॒ङ्घा॒टा भ॒वन्ति॑ । ये । स॒नी॒ढाः

१. सप्तसंख्याका गङ्गादद्या नवघो मातर
उत्पादिका येषां जलविशेषाणां ते
सप्तमातरः Sy. सप्तच्छन्दांसि
मातृभूतान्यभिषवद्वारेण येषां ते सप्त-
मातरः सोमाः । ... छन्दोभिरभिषुतः
सोमैः सम्बद्धाः Sk. २. ०री P. D.
३. स्यन्दनात् सिन्धवः सोमा उच्यन्ते Sk.
४. बहुकृत्वः Sk. ५. त्रयमिति D.
६. ०न आ० P.

यथोक्तजलयुक्तस्य सोमस्याधारभूताः
कूपसदृशास्त्रयस्त्रिसंख्याका द्रोणकलशा-
घवनीयपूतभूदाख्या निष्पन्ना इति शेषः
Sy. ७. तूयः M.

८. युष्मदर्थं कृताः । सामर्थ्यादस्माभिः Sk.
९. द्रोणकलश द्रोणकलशः P.
बहुकृत्वोऽस्माभिर्युष्मदर्थं सर्वैः छन्दो-
भिरभिषुतानां सोमानां पूर्णा आहावस्था-
नीयाः पूतभृद्वघनीयद्रोणकलशास्त्रयो-
ऽप्युपकल्पिता इत्यर्थः Sk.

१०. पुत्रभू० M.

११. पुरोडाशादिविभागेन त्रेधा हविष्कृतम्

Sk. १२. देवी दीः P.

त्रिभ्यः पृथिव्यादिलोकेभ्य ऊर्ध्वं
गच्छन्ती Sy. पृथिवीशब्देनात्र
साहचर्यात् सर्वे लोका उच्यन्ते ।
उपरीत्येतद्विद्व इत्येतेन सम्बध्यते Sk.

१३. दिवो नाकं द्युलोकसम्बन्धिनमादित्यम्
Sy. यौ युवां त्रीनपि लोकानुपरि
द्युलोकस्य प्रवा गन्तारौ तौ नाकं स्वर्गं
स्वव्यापारेण रक्षेथे Sk.

१४. ०रात्रे P.

१५. हितमुपकारकं सर्वप्रजानाम् Sk.

१६. त्रि P. १७. ०श्चते वर्त० M.
त्रिसंख्याकैरश्विभिरुपेतस्य Sy.

१८. ०का P. सारथिस्थानं बन्धुर
उच्यते Sk. १९. ०टः M.

२०. सनीढठ P. नीडं गृहसदृशं रथस्यो-
पर्युपवेशस्थानम् । तेन सह वर्तन्त इति
सनीढाः । ते काष्ठविशेषा बन्धुरो नीड-
बन्धनाधारभूताः Sy. समानस्थानाः ।
एकस्मिन्नेव प्रदेशे स्थिताः । मनुष्यस्य
शकटस्येव भिन्नप्रदेशवर्तिन इत्यर्थः Sk.

एकस्मिन् रथे फलकाः सङ्घटिताः । कदा च । योगो रथे युवयोः । बलवतः । रासभस्य । येन रास-
भेन । नासत्यौ ! वज्रम् । उपगच्छथः ।

आ नासत्या गच्छतं हूयते हविर्मध्वः पिवतं मधुपेभिरासभिः ।

युवोर्हि पूर्वं सवितोपसो रथमृताय चित्रं धृतवन्तमिष्यति ॥१०॥

आ नासत्या । आगच्छतम् । नासत्यौ ! हूयते । हविस्तम् । सोमम् । पिवतम् । सोमपैः ।

आस्यैर्बहुवचने न तात्पर्यमस्ति यद्वा बहूनि भवन्ति देवशरीराणि । युवयोः । हि । रथम् । उदक-
वन्तम् । उपसः । पूर्वमपररात्र एव । सविता । दिवसकरणाय । इच्छति । चित्रम् । प्रेरयति चेति ।

१. फलके M. २. योगे M.

३. ०यो D.

४. वेगवतः Sk.

५. युष्मदीयादवस्य । कदा युष्मदीयोऽ-
इवो रथे नियोष्यत इत्यर्थः Sk.

६. येन चक्रत्रयनीडकाष्ठत्रयरासभयोजन-
सहितेन रथेन... प्राप्नुयः Sy.

७. यज्ञमस्मदीयं यागस्थानम् Sy.
यज्ञम् Sk.

८. किमसन्निहितानि वां गमनसाधनानि
येन नागच्छथ इत्येवमागमनविलम्बना-
दुपालम्भोऽयम् Sk.

९. आस P.

१०. सोमलक्षणम्... व्यत्ययेनेवं बहुवच-
नम् । मधुपाभ्यामास्याभ्याम् Sk.

११. मधुरद्रव्याणि हवींषि Sy.

आगत्य मध्वो मधुस्वादमिवं मधुस्वादस्य
वाऽस्यैकदेशं स्वांशलक्षणम् Sk.

१२. (प्रेरयति चेति) सोमवैः P.

मधुरद्रव्यपानयुक्तैः Sy.

१३. हिशब्दो यस्मादर्थे Sk.

१४. उदकं तमुदकन्तम् P.

उदकं उदकन्तम् D.

उदकं तम् M.

अक्षाञ्जनसाधनेन

धृतेनोपेतम् ।

उषःकालात्पुरा Sy.

१५. उपसद्वच स्वभूतं रथम् Sk.

१६. क्रियाविशेषणमेतद् । अन्याभ्यो देवताभ्यः
प्रथमम् Sk.

१७. यजमाननामधेयमेतच्छाकपूणिना पठि-
तम् । सर्वस्य यज्ञस्य प्रसविताऽभ्यनु-
ज्ञाता यजमानः Sk.

१८. अस्मद्व्यञ्जार्थम् Sy.

ऋताय... यज्ञं प्रति गमनाय Sk.

१९. ०वसे करयोच्छतिः P. सवितर्विवसेकर०
D. सवितेव दि० M.

यजमानो यस्मादधुष्मदीयमौषसं च रथं
पूर्वमिच्छति तस्मादागच्छतमित्यर्थः ।

अथवा सविता प्रकाशद्वारेण सर्वस्य
प्रसुवन् सूर्यं उच्यते । उपस इत्येतच्च

ऋतायेत्येतेन सम्बध्यते । इष्यतीत्यपि
भूतकाले लट् व्यत्ययेन द्रष्टव्यः । यस्माद्

युवयोः स्वभूतं रथं पूर्वमतीते काले
सविता सर्वस्य प्रसविता सूर्यो दुहितुष्यस

ऋताय गमनायेष्यतीष्टवान् प्राथित-
वान् । तदेतत् Sk.

२०. मित्रं D.

विचित्रं पूजनीयं वा Sk.

२१. प्र० P.

२२. वेति M.

आ नासत्या त्रिभिरेकादशैरिह देवेभिर्यातं मधुपेयमश्विना ।

प्रायुस्तारिष्टं नी रपींसि मृक्षतुं सेधतुं द्वेषो भवतुं सचाभुवा ॥११॥

आ नासत्या । आयातम् । नासत्यौ ! त्रयस्त्रिंशद्भिः । देवैः । इह । पातव्यं सोमम् । आयुश्च । प्रवर्धयतम् । पापानि च । विनाशयतम् । द्वेषंश्च । निषेधतम् । भवतुं च । सहभूतावस्माभिः ।

आ नो अश्विना त्रिवृता रथेनार्वाञ्च रयिं वहतं सुवीरम् ।

शृण्वन्ता वामवसे जोहवीमि वृधे च नो भवतुं वाजसातौ ॥१२॥

आ नो अश्विना । आवहतम् । अश्विनौ ! त्रिवृता । रथेन । अस्मभ्यम् । इतोमुखम् । सुवीरम् । रयिम् । शृण्वन्तौ । वामहम् । रक्षणार्थम् । भृशमाह्वयामि । वृद्धार्थम् । च । अस्माकम् । भवतम् । युद्धे ।

१. त्रयस्त्रि P.

२. अस्मिन् देवयजनदेशे Sy.
यज्ञे Sk.

३. यातव्यं D.

मधुस्वादं च पानाहं च सोमलक्षणं
हविस्तत् प्रत्यायातम् Sk.

४. ०यत M.

५. निःशेषेण शोधयतम् Sy.

निःशोधयतम् । सर्वाण्यपनयतमित्यर्थः ।
Sk.

६. द्वेषंश्च D.

द्वेष्यं वाजस्माकम् Sk.

७. सेधतिरत्र सामर्थ्याद् वधार्थः । हतम् । ...
अथवा सेधतिर्गतिकर्मा । ... शुद्धोऽपि च
सोपसर्गार्थो द्रष्टव्यः । यत्किञ्च द्वेषु द्वेष्यं
वास्माकं तत्सर्वमपगमयतमित्यर्थः Sk.

८. सहभुवावेकस्थानवर्तिनौ नित्यमस्मदीयेषु
यज्ञेष्वागच्छतमित्यर्थः Sk.

६. The passage beginning with
देवैः and ending with सहभूता-
वस्माभिः is omitted by P.

१०. ०ना D.

११. अस्मदभिमुखम् Sk.

१२. शोभनैर्वीरैरुपेतम् Sk.

१३. रयीं D.

१४. शृण्वन्तौ D.

नित्यमस्मदीयमाह्वानम् Sk.

१५. तर्पणाय पालनाय वा Sk.

१६. नित्यं चास्मान् सद्ग्रामेषु जयलक्षणया
वृद्ध्या वर्धयतमित्यर्थः Sk.

१७. This stanza is omitted by P.
Ms. D. puts the figure
॥३४॥ here to indicate the
end of the thirtyfourth
hymn. No such number is
given in P. and D.

ह्वाम्यग्निं प्रथुमं स्वस्तये ह्वामि मित्रावरुणाविहावसे ।

ह्वामि रात्रीं जगतो निवेशनीं ह्वामि देवं सवितारमृतये ॥१॥

ह्वाम्यग्निम् । ह्वामि । अग्निम् । मुख्यम् । अविनाशाय । ह्वामि । मित्रावरुणौ ।
इह । रक्षणाय । ह्वामि । रात्रिम् । जङ्गमस्य । निवेशयित्रीम् । ह्वामि । देवम् । सवितारम् ।
रक्षणाय ।

आ कृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च ।

हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥२॥

आ कृष्णेन । कृष्णवर्णेन । रजसा द्युलोकेन । वर्तमानः । निवेशयन् । देवान् । मर्त्यान् ।
च । हिरण्ययेन । सविता । रथेन । देवः । आयाति । सर्वाणि भुवनानि । पश्यन् ।

१. अग्नि P. M.

२. आदौ Sy.

क्रियाविशेषणं वा प्रथमशब्दः । अन्त्याभ्यो
देवताभ्यः प्रथममग्रम् Sk.

३. ०नाशाना P.

४. ०णाविहार० P. D. ०णविहार० M.

५. ह्वामि ह्वामि P.

६. रात्रीं D.

७. जगमस्य D.

८. वैशयित्रीं P. स्वापकरीम् Sk.

९. तमसा वा रात्र्या वा व्याप्ते जगति Sk.

१०. ०माननो P.

वर्तत इति गतिकर्मा । ... हेतौ
ज्ञानच् । आगमेनात्मीयेन हेतुना Sk.

११. ०शय P.

शुद्धोऽप्ययं निविशिरभिपूर्वाभिं द्रष्टव्यः ।
व्यापारेष्वाभिनवेशाद् यत्नेन व्यापार-
यन्नित्यर्थः Sk.

१२. देवं...मनुष्यञ्च...यद्वा । अमृतं मरण-
रहितं प्राणं, मर्त्यं मरणसहितं शरीरञ्च
निवेशयन् Sy.

उदिते हि सवितरि सर्वः स्वव्यापारे
प्रवर्तते । अत एवमुच्यते—आवर्तमानो
निवेशयन्नमृतं मर्त्यं चेति Sk.

१३. मनुष्यान् M.

१४. आपति D.

१५. सतानि P.

१६. भूतानि Sk.

१७. कृताकृतप्रत्यवेक्षणार्थं पश्यन् । अथवा
निवेशयन्निति निवेशः स्वाप एवाभिप्रेतः ।
कृष्णेन रजसा इत्येतच्च निवेशयन्नि-
त्येतेन सम्बध्यते । सप्तम्यर्थे चात्र तृतीया ।
आवर्तमानो निवेशयन्निति तु हेतुमद्भावे ।
एवं योजना । कृष्णायां रात्रौ निवेशयन्
स्वापयन् अमृतं मर्त्यं चावर्तमानश्च ।
कदा सामर्थ्यादहनि । हिरण्ययेन सवि-
ता रथेन आ देवो याति । क्व याति ?
सामर्थ्याद् रात्रौ । निवेशयन्नमृतं
मर्त्यं चोदयिगिरि प्रत्यायाति । उत्तर-
कुरुस्थानि भूतानि पश्यन् अहनि ।
पृथिवीं प्रत्यायाति तत्रस्थानि भूतानि
पश्यन् Sk.

याति देवः प्रवता यात्युद्रता याति शुभ्राम्भ्यां यजतो हरिंभ्याम् ।

आ देवो याति सविता परावतोऽप विश्वा दुरिता बाधमानः ॥३॥

याति देवः^१ । याति । देवः^२ । प्रवणेन^३ मार्गेण^४ प्रातः । यात्यनन्तरम्^५ । उन्नतेन^६ । याति । शुभ्राम्भ्याम्^७ । अश्वाम्भ्याम् । यष्टव्यः^८ । आयाति । देवः । सविता । दूरात्^९ । अपबाधमानः^{१०} । विश्वानि । दुरितानि ।

अभीवृतं कृशनैर्विश्वरूपं हिरण्यशम्यं यजतो बृहन्तम् ।

आस्थद्रथं सविता चित्रमानुः कृष्णा रजांसि तविषीं दधानः ॥४॥

अभीवृतम्^{११} । परिवृतम्^{१२} । हिरण्यैः^{१३} । नानारूपम्^{१४} । हिरण्यशम्यम्^{१५} । यष्टव्यः^{१६} । महान्तम्^{१७} । रथम्^{१८} । आस्थितः^{१९} । सविता । चित्रदीप्तिः^{२०} । कृष्णानि^{२१} । तेजांसि^{२२} । बलं च^{२३} । दधानः^{२४} ।

वि जनाञ्छ्यावाः शितिपादौ अख्यत्रथं हिरण्यप्रउगं वहन्तः ।

शश्वद्विशः सवितुदैव्यस्योपस्थे विश्वा भुवनानि तस्थुः ॥५॥

वि जनान्^{२५} । व्यख्यन्^{२६} । जनान्^{२७} । श्यामवर्णाः^{२८} । श्वेतपादाः^{२९} । हिरण्यप्रउगम्^{३०} । रथम्^{३१} ।

१. देवाः D. २. याति देवः omitted by P. and D. ३. शीघ्रयायिना ... रथेन Sk. ४. यत्य० P. ५. ऊर्ध्वगामिना । केन ? रथेनैव Sk. ६. श्वेताभ्याम् Sy. ७. ०ब्धा P. ८. यत्र यथा गन्तव्यं शीघ्रं वोर्ध्वं वा रथेन वाश्वैर्वा तत्र तथा गच्छतीत्यर्थः Sk. ९. उदयगिरेः Sk. १०. अवबा० D. अपञ्चाधमानः M. सविता बाधते । रश्मिसंस्पर्शस्य शुचिकरत्वादहनि च पापनिवृत्त्यर्थं प्रायश्चित्तानुष्ठानम् Sk. ११. अभिवृत्तं P. अभिवृतं D. १२. पर० M. परिवृतं P. अभितो वर्तमानम् Sy. सुवर्णलक्षितमित्यर्थः Sk. १३. ०र्ध्वं D. १४. सर्वरूपम् Sk. १५. हिरण्यशम्यम् । अश्वानां स्कन्धेषु रथयोजनवेलायां नियन्तुं प्रक्षेप्यमाणाः शङ्खवः शम्यास्ताः सुवर्णमय्यो रथे वर्तन्ते Sy. बौद्धरश्मस्तान्दुहो वानपगमार्यं या निधीयते सा शम्येति प्रसिद्धा । सा

- हिरण्यमयी यस्य तं हिरण्यशम्यम् Sk. १६. यागाहम् Sk. १७. विचित्रदीप्तिर्वा पूजनीयदीप्तिर्वा Sk. १८. अन्धकारयुक्ततया कृष्णवर्णान् लोकानुद्दिश्य ... तविषीं बलं स्वकीयं प्रकाशरूपम् Sy. १९. ते तेषांसि P. ते तेजांसि D. २०. तृतीयार्थं चात्र द्वितीया । स्वेन तेजोबलेन दधानो धारयन्निरुधन् इत्यर्थः Sk. २१. बलं वा दधाना P. २२. विजानन् P. २३. व्यन् D. व्यख्यं M. विशेषेण प्रकाशितवन्त इत्यर्थः Sy. विविधं प्रकाशयन्ति Sk. २४. जनां P. २५. ०र्णा P. D. M. श्यावा एतन्नामकाः सूर्याश्वाः Sy. २६. शितिपादः श्वेतैः पादरूपेताः ... शितयः श्वेतवर्णाः पादायेषां ते शितिपादाः Sy. २७. रथस्य मुखम् ईषयोरग्रं युगबन्धनस्थानं प्रउगमित्युच्यते । तच्चत्र सुवर्णमयम् Sy. यत्र रथो निबध्यते स प्रवेशः प्रउग उच्यते । स हिरण्यमयी यस्य तम् Sk.

वहन्तोऽश्वाः । सदा । सवितुः । दिवि भवस्य । उपस्थे । विशो व्याप्ता दिशः । तिष्ठन्ति । सर्वाणि च । भुवनानि ।

तिस्रो द्यावः सवितुर्द्वा उपस्थाँ एका यमस्य भुवने विराषाट् ।
आणि न रथ्यममृताधिं तस्थुरिह ब्रवीतु य उ तच्चिकेतत् ॥६॥

तिस्रो द्यावः । तिस्रः । द्यावः सन्ति तत्र । द्वे सवितुः । उपस्थे भवत उत्सङ्गेऽप्य । अपरा । यमस्याग्नेः । भुवने । विराजते वैद्युतस्य । चक्रनिर्गमननिरोधार्थमाणि रथाक्षान्ते निहितम् । रथाङ्गानि च । अमृतानि । कञ्चन । अधितिष्ठन्ति । यः । तत् । जानाति सः । इह तत् । ब्रवीतु ।

१. वनन्तो इवाः P. वहन्तो इवाः M.
२. बहवो नित्यं वा Sk.
३. पितुः M. प्रेरकस्य सूर्यस्य Sy.
४. समीपस्थाने Sy. उपस्थाने Sk.
५. प्रजाः Sy. ६. दिशि M.
७. सर्वे च लोकाः प्रकाशाय सूर्यसमीपे तस्युः Sy. बहवो मनुष्याः सर्वाणि च भूतजातानि सवितारमुपतिष्ठन्ते इत्यर्थः Sk. ८. सर्वाणि D.
९. तिस्रः । द्यावः omitted by M. स्वर्गोपलक्षिताः प्रकाशमाना लोकाः Sy. द्युशब्दोऽत्र दिवोऽवयवेषु देवस्थानेषु वर्तते । त्रीणि दिवोऽवयवभूतानि स्थानानि सवितुः । अथवा स्वत एव दर्शनाद् दिवां बहुत्वं प्रतिपत्तव्यम् । तिस्रो दिवः सवितुः स्वभूताः Sk.
१०. उपना M. समीपस्थाने वर्तते द्युलोक-भूलोकयोः सूर्येण प्रकाशितत्वात् Sy. समीपे Sk.
११. ०ग्ने D. एका मध्यमा भूमिरन्तरिक्ष-लोकः...पितृपतेर्गृहे Sy.
१२. विराजते P. विरान् गन्तुन् सहते । प्रेताः पुरुषा अन्तरिक्षमार्गेण यमलोके गच्छन्ती-त्यर्थः Sy. अथवा विराषाडिति विपूर्वस्य राजतेर्दीप्त्यर्थस्येदं रूपम् । विविधं दीप्ता । अथवा द्युसाहचर्यात् त्रयो

लोका अत्र तिस्रो दिव इष्यन्ते । तासां द्वे समीपे द्यौरन्तरिक्षं च । एका तु पृथिवी यमस्य भुवने । अग्निरत्र यम उच्यते । ...तस्य स्वभूते पार्थिवे लोके विराषाट् विविधं स्वदीप्त्या दीप्ता Sk.

१३. ०मनोनिरो P. रषाद्धिरक्षच्छिद्रे प्रक्षिप्तः कीलविशेष आणिरित्युच्यते । रथसम्बन्धिनमाणिमधिगम्य यथा रथ-स्तिष्ठति Sy. चक्रस्याक्षाभिर्गमननि-रोधार्थः कील आणिरुच्यते । रथे भवो रथ्यः । यथा रथ्यमाणि सर्वाणि रथाङ्गान्याश्रितानि Sk.
१४. अमृतानि चन्द्रनक्षत्रादीनि ज्योतींषि जलानि वा...सवितारमधिगम्य स्थितानि Sy. एवं सवितारम् अमृता । अमृतमित्युदक-नाम । रश्म्याहृतान्युदकानि । अथवाऽ-मृतशब्दो देववचनः । प्रथमाबहुव-चनस्यायमाकारः । अमृता देवाः Sk.
१५. The passage beginning with भवत and ending with कञ्चन is omitted by M.
१६. अधिष्ठितवन्तः । आश्रिता इत्यर्थः Sk.
१७. यस्तजोनाति P.
१८. ह P. केनापि वक्तुमशक्यः सवितु-मंहिमेत्यर्थः Sy. लोके Sk.

अग्निना सवित्रा चोभयतः^१ स्थिताभ्यामाणिभ्यामिव तिलो द्यावो ध्रियन्ते विनष्टा इति यद्वा सर्वेषाममरणानि सवितरि^२ तिष्ठन्तीति तत् सविता वोऽमृतत्वमासुवदिति मन्त्रः।

वि सुपर्णो अन्तरिक्षाण्यख्यद्गभीरवेपा असुरः सुनीथः ।

क्रेदानीं सूर्यः कश्चिकेत कतमां द्यां रश्मिरस्या ततान ॥७॥

वि सुपर्णः^{१३} व्यख्यत्^{१४} । शोभनपतनः^{१५} । अन्तरिक्षाणि त्रीणि । गम्भीरवेगः^{१६} । प्राज्ञः^{१७} । प्रशस्तः^{१८} । सः^{१९} । इदानीम्^{२०} । सविता सुवीर्यः^{२१} । क्व भवति रात्रौ । कश्चैनम्^{२२} । जानाति^{२३} । कतमां च^{२४} । द्याम्^{२५} । अस्य^{२६} । रश्मिः^{२७} । आततानेति रात्रौ पृच्छति ।

अष्टौ व्यख्यत्कुम्भः पृथिव्यास्त्री धन्व योजना सप्त सिन्धून् ।

हिरण्याक्षः सविता देव आगादधद्रत्ना दाशुषे वार्याणि ॥८॥

अष्टौ व्यख्यत्^{२८} । अष्टौ^{२९} । दिशः^{३०} । व्यख्यत्^{३१} । अन्तरिक्षसम्बन्धीनि । त्रीणि च^{३२} । अन्तरिक्षाणि ।

१. चोभयताभ्यां आणि० P.
२. प्यापो M. ३. विष्टा P.
४. सवितुरिति M. ५. वोम्यतत्वं० M.
६. V. Mādhava ignores उ
७. विशेषेण ख्यापितवान् Sy. विविधं प्रकाशितवान् Sk.
८. सूर्यस्य रश्मिः । 'सुपर्णा इति पञ्चदश रश्मिनामानि' इति तन्नामसु पठितत्वात् Sy. सुगमनः सविता । अथवा सुपर्ण इति रश्मिनाम् । ... सुपर्णवान् रश्मिमान् Sk. ९. अन्तरिक्षोपलक्षितानि लोकत्रयस्थानानि Sy. अन्तरिक्षावयवा अत्रान्तरिक्षशब्देनोच्यन्ते । बहून्येव वाऽन्तरिक्षाणि । अन्तरिक्षसाहचर्याद्वा त्रयोऽपि लोका अन्तरिक्षाण्युच्यन्ते Sk.
१०. ०वेशः P. गम्भीरकम्पनः । रश्मेः प्रकम्पनं चलनं केनापि द्रष्टुमशक्यमित्यर्थः Sy. गभीरकर्मा Sk. ११. असुरः सर्वेषां प्राणवः ... अस्यति शत्रून् इत्यसुरः ... यद्वा असून् प्राणान् राति ददातीत्यसुरः

- Sy. १२. सुनयनः शोभनप्रापणः । मार्ग-प्रकाशनेनाभीष्टदेशं प्रापयतीत्यर्थः Sy.
१३. प्रशस्तः P. अनयोरर्धचंयोरैकवाक्यता-प्रसिद्धार्थं यत्तच्छब्दावध्याहार्यो । इदानीमिति च रात्र्यभिप्रायमेतत् । यो दिवान्तरिक्षाणि व्यख्यत् स क्व इदानीं रात्रौ Sk. १४. इनीं P. १५. सुवीरः P.
१६. कमां P. १७. दिवोऽवयवं दधुलोकमेव वा Sk. १८. प्रकाशयति । अथवा दधामिति द्वितीयानिर्देशात् कर्मप्रवचनी-यशब्दाध्याहारः । कतमां द्यां प्रति रश्मिरस्य...आत्मानं विस्तारयति Sk.
१९. चतस्रो दिशः । चतस्रोऽज्वान्तरदिशः । ता एताः Sk.
२०. ०न्धिनी M. धन्वेत्यन्तरिक्षनाम् । अत एव च दर्शनादन्तरिक्षाणां त्रित्वं प्रतिवक्तव्यम् । तदवयवेषु वाऽऽजम-ध्यान्तेषु धन्वशब्दो वर्तते । साहचर्याद्वा त्रयो लोकास्त्रीणि धन्वान्युच्यन्ते Sk.
२१. त्री च M.

कार्येष्ववकाशप्रदानेन योजकानि । सप्त च । सिन्धून् । हिरण्मयाक्षः । सविता । देवः । आगात् ।
प्रयच्छन् । रत्नानि । वरणीयानि । यजमानाय ।

हिरण्यपाणिः सविता विचर्षणिरु मे द्यावापृथिवी अन्तरीयते ।

अपामीवां वाधते वेति सूर्यमभि कृष्णेन रजसा द्यामृशोति ॥६॥

हिरण्यपाणिः । हिरण्मयापाणिः । सविता जगतः । विद्रष्टा । द्यावापृथिव्योः । उभयोः ।
मध्येन । गच्छति । अपवाधते च । रक्षः । सूर्यं च । प्राप्नोति । कृष्णेन । तेजसा सूर्यं च । द्युलोकम् ।
विध्यति ।

हिरण्यहस्तो असुरः सुनीधः सुमृळीकः स्ववा यात्वर्वाह ।

अपसेधत्रक्षसो यातुधानानस्थाद्देवः प्रतिदोषं गृणानः ॥१०॥

हिरण्यहस्तः । हिरण्यहस्तः । बली । प्रशस्यः । सुखयिता । धनवान् सविता । अभिमुख-

१. काण्वेवका० P. प्राणिनः स्वस्वभोगेन योजयितुं Sy.
२. योजना सप्त सिन्धून् । नदीनामृतत् । शोणाद्यान्महतः प्रभूतान्नदान् । अथवा सप्तसंख्यायोगात् सिन्धवोऽत्र रश्मय उच्यन्ते । तृतीयार्थे द्वितीया । सप्तभी रश्मिभिर्व्यवहृत्यत्यर्थः Sk.
३. परोर्धर्चो भिन्नमेव वाक्यं यत्तच्छब्दा-वध्याहृत्यैकवाक्यतां नेयः । यो व्यवहृत्य ककुभः स हिरण्याक्षो हिरण्यमये एव हिरण्यसदृशो वाऽक्षिणी यस्य स हिरण्याक्षः Sk.
४. उदित इत्यर्थः Sk.
५. उत्कृष्टानि Sk.
६. हिरण्मयापाणिः P. Omitted by M. सुवर्णमयहस्तयुक्तः । यद्वा यजमानेभ्यो दातुं हिरण्यं हस्ते धृतवान् Sy. हिरण्यमयी पाणी यस्य स हिरण्यपाणिः Sk.
७. सभृता P.
८. कृताकृतस्य Sk.

९. विन्द्रद्रष्टो वा P. D. अपि द्रष्टो M. विविधदर्शनयुक्तः Sy.
१०. Omitted by D. उभयेनाम् M. मध्ये स्थित उभे अपि द्यावापृथिव्यो ज्योतिषा व्याप्नोतीत्यर्थः Sk.
११. अवबा० M.
१२. रोगादिबाधाम् Sy. अमीवा हिंसिता शत्रुर्यजमानस्य । तमो वा प्रकाशस्य हिसितृत्वात् । तमपवाधते Sk.
१३. प्रथमार्थे द्वितीया । सूर्यः सता सविता । कं प्रति ? सामर्थावस्तपर्वतम् । अथवा सतंव्यत्वात् सूर्यसम्बन्धाय । सूर्योऽस्तपर्वत इहोच्यते । तं प्रति । अस्तं च गच्छतीत्यर्थः Sk.
१४. वेतिर्गतिकर्माग्र्यम् । गच्छति च Sk.
१५. तमसा Sk.
१६. सर्वतो व्याप्नोति Sy. अभिगमयति व्यापयतीत्यर्थः Sk.
१७. प्राणदाता Sy. प्रज्ञावान् Sk.
१८. तनावान् M.
१९. भुवभिमुख P. अस्मदभिमुखम् Sk.

इह। आयातु। रक्षसः। हिसानिधानान्^१। निषेधन्^२। उदस्थात्^३। देवः। प्रतिरात्रम्^४। अस्माभिः^५
स्तूयमानः।

ये ते पन्थाः सवितः पूर्यासोऽरेणवः सुकृता अन्तरिक्षे।

तेभिर्नो अद्य पथिभिः सुगमै रक्षा च नो अधि च ब्रूहि देव ॥११॥

ये ते पन्थाः। ये। तव। मार्गाः। चिरन्तनाः^१। रेणुवर्जिताः^२। सुष्टु कृताः। अन्तरिक्षे।
तैः^३। अस्मान्। पथिभिः। सुगमैः^४। रक्षा^५। अपिच। अस्मान्^६। अधिब्रूहि^७। पुनर्न इति
पूरणम्^८।

I.36.

प्र वो यद्दं पुरुषां विशां देवयतीनाम्।

अग्निं सूक्तेभिर्वचोभिरोमहे यं सीमिदन्त्य ईळते ॥११॥

प्र वो यद्दम्^१। कण्वो^२ घोरः। प्रयाचामहे^३। बह्वीनाम्^४। वः^५। देवानिच्छन्तीनाम्।
विशाम्^६। महान्तम्। अग्निम्^७ वयम्। शोभनवचनैः^८। वचोभिः। यमग्निं सर्वे। अपि।

१. ०निधाना P. हिसानिषेधान् M.
असुरान् Sy. रक्षसां रक्षःशब्देनैवो-
क्तत्वाद्विशेषणार्थः क्रियाशब्दोऽयम्।
यातुर्हिंसा। तस्यां घातव्याः स्थापयि-
तव्या यातुधानाः। तान् यातुधानान्
हिसाहर्हानित्यर्थः Sk.
२. निषेधन् D. निषेधदन् M. सेधतिरत्र
सामर्थ्याद्बोधार्थो गत्यर्थो वा ण्यर्थश्च।
अपघ्नन् अपगमयन् वा Sk.
३. लोडयै लुड्ड। तिष्ठत्वस्मदीयायां वेद्याम्
Sk. ४. अत्र च साहचर्यादहनि
वर्तते Sk.
५. प्रतिरात्रवस्मा० P.
६. ०न्तन M. पूर्वसिद्धाः Sy.
७. P. adds सुखाः before सुष्टु।
८. न इति तादर्थ्यं चतुर्थी। तृतीयानि-
वृत्त्याच्च योग्यक्रियाध्याहारः। तैर-

स्मदर्थमागत्य Sk.

६. अन्यरक्ष M. १०. अस्माकम् M.
११. अधि is omitted by M. अधि-
वचनमाज्ञापनम्। आज्ञापय च यदा-
ज्ञापयितव्यम् Sk.
१२. V. Mādhava ignores सवितः।
अद्य। देव।
Ms. D. puts the figure ॥३५॥
here to indicate the end of
the thirtyfifth hymn. No
such number is given in
P. and M.
१३. कण्वो D. १४. बह्वीनां P.
१५. व इति द्वितीयैकवचनस्य स्थाने
बहुवचनम् Sk.
१६. वशा P. मनुष्यजातीनाम् Sk.
१७. सूक्तरूपैर्वाक्यैः Sy. सूक्तैः Sk.

अन्येऽभिलषितम् । याचन्ते ।

जनासो अग्निं दधिरे सहोवृधं हविष्मन्तो विधेम ते ।

स त्वं नो अद्य सुमना इहाविता भवा वाजेषु सन्त्य ॥२॥

जनासो अग्निम् । अग्ने ! यं त्वामन्येऽपि । जनाः । असारयन् । बलस्य वर्धयितारं तं वयमपि । हविष्मन्तः । परिचरामः । सः । त्वम् । नः । अद्य । शोभनमनाः । इह । रक्षकः । भव । युद्धेषु । भजनीय !

प्र त्वा दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् ।

महस्ते सतो वि चरन्त्यर्चयौ दिवि स्पृशन्ति भानवः ॥३॥

प्र त्वा दूतम् । प्रवृणीमहे । त्वाम् । दूतम् । होतारम् । सर्वधनम् । महतः । भवतः । तव । विचरन्ति । अर्चयः । दिवि च । स्पृशन्ति । भासमानाः ।

देवासस्त्वा वरुणो मित्रो अर्यमा सं दूतं प्रत्नमिन्धते ।

विश्वं सो अग्रे जयति त्वया धनं यस्ते ददाशु मर्त्यः ॥४॥

देवासस्त्वा । वरुणादयः । देवाः । त्वाम् । दूतम् । पुराणम् । समिन्धते तया । यः । तुभ्यं हविः । प्रयच्छति । मनुष्यः । सः । त्वया । विधवम् । धनम् । जयति ।

१. अथवा सूक्तानां वचसां स्तुतिकारण-
त्वादीमहे ईळते इत्येतावुभावपि स्तुत्य-
यो । बह्वीनां मनुष्यजातीनां मध्ये वयं
स्तुमः । यमन्येऽपि स्तुवन्तीत्यर्थः Sk.

२. यः D. ३. धृतवन्तः Sy.
परिचरयया धारयन्ति । परिचरन्ती-
त्यर्थः Sk. ४. भविष्यन्तः M.

५. स त्वं न इति तच्छब्दभ्रुतेर्यच्छब्दो-
ऽध्याहार्यः Sk. ६. अनुग्रहपरः Sk.

७. भजनीञ्च D. अन्नेषु. . . दानशील Sy.
८. दातः Sk. ९. त्वा P.

१०. दूत M. ११. सर्वज्ञम् Sy.

१२. सुदीप्तस्य सतः Sk.

१३. नित्यं वर्तमानस्य Sy.

१४. दिवीति द्वितीयार्थे सप्तमी । दीप्तयो-
ऽपि दिवं स्पृशन्ति Sk.

१५. ०ना M. त्वदीया रक्षमयः Sy.

१६. देवासत्वां D.

१७. त्वन्वतं P.

१८. तेजसा दीपितवन्तः । देवा अपि त्वां
परिचरितवन्तः । न केवला मनुष्या
इत्यर्थः Sk. १९. मसह्यः P.

२०. त्वा P. अनुगृह्यमाणः Sk.

२१. बहु Sk.

२२. स्ववशे करोति । लभते इत्यर्थः Sk.

२३. V. Mādhava ignores अग्ने

मन्द्रो होता गृहपतिरग्ने दूतो विशामसि ।
त्वे विश्वा संगतानि व्रता ध्रुवा यानि देवा अकृष्वत ॥५॥

मन्द्रो होता । मादयिता । होता । गृहपतिः । अग्ने ! दूतः । मनुष्याणाम् । भवसि । त्वयि । विश्वानि । कर्माणि । ध्रुवाणि । सङ्गतानि । यानि । देवाः पृथक् पृथक् । कुर्वन्ति । वर्षणनियमनोत्क्षेपणादीनि यानि प्रत्येकं देवाः कृष्वन्ति तानि सर्वाणि त्वयि सङ्गतानीति ।

त्वे इदग्ने सुभगे यविष्ठ्य विश्वमा हूयते हविः ।
स त्वं नो अद्य सुमना उतापरं यच्चि देवान्सुवीर्या ॥६॥

त्वे इदग्ने । त्वयि । एव । अग्ने ! शोभनघने । युवतम् ! सर्वदेवार्थम् । हविः । आहूयते । सः । त्वम् । नः । अद्य । सुमनाः । अपिच । अपराश्च । यज । देवान् । शोभनेन वीर्येण ।

तं धेमित्था नमस्विन उप स्वराजमासते ।
होत्राभिरग्निं मनुषुः समिन्धते तितिर्वासो अति सिधः ॥७॥

तं धेम् । तम् । ह । एनम् । इत्यम् । हविष्मन्तः । उपासते । स्वराजम् । वाग्भिः । अग्निम् ।

१. स्तोता Sk.
२. Omitted by M.
३. यजमानरूपाणां प्रजानाम् Sy.
४. तव Sk. ५. स्तोतृभिर्यष्टुभिश्च सह सख्यानि Sk.
६. वर्षन्तिनियमनो० P. ०नियमनो० M. हविर्वहनादीनि । अग्नेः कर्माणि देवैः कृतानि Sk.
७. प्रत्येकं P. ८. पिबन्ति P.
९. स त्वं न इति तच्छब्दाद् यच्छब्दा-
ध्याहारः । यस्मिन् त्वयि Sk.
१०. इदिति पदपूरणः Sk.
११. बहु सर्वं वा Sk.
१२. अनुग्रहपरः Sk.
१३. अवि D. १४. ०राश्च P. D. M.

- अपरमिति च सप्तम्यर्थे द्वितीया ।
अपरस्मिन्नपि काले । अद्य चागामिनि च
काले इत्यर्थः Sk.
१५. त M. १६. धे P. धेत् D.
१७. तम् missing in M.
१८. घ ईमिति पदपूरणौ Sk.
१९. सत्यनामैतत् । सत्यम् Sk.
२०. अन्नयुक्ता नमस्कारयुक्ता वा Sy.
स्तुतिमन्तः Sk. २१. स्तुतिभिः
परिचरन्ति । स्तुवन्तीत्यर्थः Sk.
२२. स्वदीप्तम् Sk.
२३. वाग्भिः P. D. सप्तभिर्यष्टकतृभिः
Sy. होत्राभिः । यज्वनामैतत् । स
ह्याहुतिलक्षणेऽपि यागेऽपि वर्तते आहुति-
भिश्च Sk.

मनुष्याः । प्रज्वलयन्ति । अतितरन्तः । शत्रून् ।

घ्नन्तो वृत्रमंतरुचोर्दसी अप उरु क्षयाय चक्रिरे ।

भुवत्कण्वे वृषा धुम्याहुतः क्रन्दुदश्वो गर्विष्टिषु ॥८॥

घ्नन्तो वृत्रम् । घ्नन्तः । उपद्रवम् । अतरन् । द्यावापृथिव्यौ । अन्तरिक्षं च । विस्तीर्णम् । निवासाय स्थानम् । कुर्वन्ति स्तोतारोज्ज्वलेः सोऽग्निरधुना । कण्वे मयि । वर्षिता । भवतु । अन्नवान् । आहुतः । गवामन्वेपणेषु । क्रन्दत् । अश्वो यथा शब्दायमानोऽश्वो गाः साधयति तद्वत् साधयिता ।

सं सीदस्व मुह्यं असि शोचस्व देववीतमः ।

वि धूममग्ने अरुपं मिषेभ्य सृज प्रशस्त दर्शितम् ॥९॥

सं सीदस्व । संसीदस्व । महान् । असि ज्वालातिशयेन । देवान् प्रति गन्ता । विसृज । धूमम् । अग्ने ! आरोचमानम् । यज्ञिय ! प्रशस्त ! दर्शनीयम् ।

१. अभितरस्तः P. अभितरन्तः D. अग्निप्रसादादेव निस्तीर्णवन्तः । अथवा . . . हतवन्तः Sk.
२. क्षेपयितुं शोषयितुं वा । बलवतः शत्रून्तिष्यः Sk. ३. घ्नन्तम् M.
४. उपद्रवतरं P. D. न पलायमानं वृत्रम् Sk. ५. निस्तीर्णाः . . . अग्नेः स्तोतारो यष्टारश्च Sk. ६. कुर्वन्ती M. अग्निप्रसादात् त्रिष्वपि लोकेषु यथाकामं न्यवसन्तिष्यः Sk. ७. ऽग्निः P.
८. षष्ट्यर्थे सप्तम्येषा । ममापि कण्वस्य Sk
९. कामानां वर्षिता । दातेत्यर्थः Sk.
१०. भवन्त्वन्नानावान् P. भवन् त्वं नवान् M. यशस्वी अन्नवान् धनवान् वेत्यर्थः Sk. ११. अहुतः P. आहुतः D. सर्वतो होमयुक्तश्च Sy. आहुमर्यादावचनः । मर्यादयाहुतः सन् Sk.
१२. गोविषयेच्छायुक्तेषु संज्ञाप्रामेयु Sy. गावः सोमाः । ते यत्रेव्यन्ते देवताभिः ।

- गावो वा याभिरिष्यन्ते यजमानैस्ता गविष्टयः । तामु । यज्ञेष्वित्यर्थः Sk.
१३. क्रन्दन्नाह्वयन् देवान् । . . . अथवा क्रन्दत् इत्याह्वयात् । . . . क्रन्दत् क्रन्दतु । ह्वयतु च देवता यज्ञेष्वित्यर्थः Sk.
१४. न्वेदश्वौ P. लुप्तोपमैतद् द्रष्टव्यम् । अश्व इव महता शब्देनेत्यर्थः । अथवा-ऽश्वशब्दोऽत्र क्रियाशब्दः । अष्टा व्याप्ता उच्यते Sk. १५. या M.
१६. अस्मद्देव्याम् Sk. १७. मुह्यंति P.
१८. दीप्यस्व Sk. १९. गरवान् P.
२०. अतिशयेन देवान् कामयमानः Sy. अतिशयेन देवान् प्रति गन्ता कामयिता वा देवानाम् Sk. २१. विमुञ्च Sk.
२२. ऽमानाय D. गमनशीलम् Sy. स्वदीप्त्या दीप्तम् । बहुलमित्यर्थः । अथवा . . . अश्वो गन्ता । दिवं प्रति गन्तारम् । दिवस्पृशमित्यर्थः Sk.
२३. मेघार्हं Sy.

यं त्वा देवासो मनवे दधुरिह यजिष्ठं हव्यवाहन ।

यं कण्वो मेध्यातिथिर्धनस्पृतं यं वृषा यमुपस्तुतः ॥१०॥

यं त्वा देवासः । यम् । त्वा । देवाः^१ । मनवे^२ । निदधुः^३ । अस्मिन् लोके । यष्टृतमम् । हविषा^४ वोढः^५ ! यं च । कण्वपुत्रः । मेध्यातिथिः^६ । धनस्य स्पृष्टारं^७ निदधे^८ । यं च । वृषा^९ । यं च । उपस्तुतः^{१०} ।

यमग्निं मेध्यातिथिः कण्व ईध ऋतादधि ।

तस्य प्रेषो दीदियुस्तमिमा ऋचस्तमग्निं वर्धयामसि ॥११॥

यमग्निम् । यम् । अग्निम् । कण्वपुत्रः । मेध्यातिथिः^{१२} । यज्ञात्^{१३} । जनयित्वा^{१४} । समिधे^{१५} । तदर्थमेतानि^{१६} । अन्नानि^{१७} । प्रदीप्यन्ते^{१८} तथा । तम् । इमाः । ऋचो वर्धयन्ति । तं वयं च । वर्धयामः^{१९} ।

१. देवासः P.
२. अथवा मनुशब्दो मनुष्यपर्यायः । तादर्थ्यं चतुर्थी । . . . यं त्वा . . . मनुष्याणामर्थाय Sk.
३. दधुरित्यपि दातिर्निधानार्थः । . . . विनिहितवन्त इत्यर्थः Sk.
४. देवयजनदेशे Sy.
५. यष्टृतमं D.
अतिशयेन पूज्यं यष्टृतमं वा Sy.
६. वोढार् P.
७. ०धाति० M.
अथवा कण्वश्च मेध्यातिथिश्च Sk.
८. स्पृष्टारं D. स्पृष्टार P.
धनेन प्रीणयितारं कृत्वा दधे Sy.
धनस्य पालयितारं धनेन वा प्रीणयितारं यजमानानाम् । दानार्थं वा . . . धनस्य दातारमित्यर्थः Sk.
९. सीदधे P.
१०. वृषेन्द्रः Sy. वृषा नाम ऋषिः Sk.
११. ०स्तुतं P. अन्योऽपिस्तोता Sy.
उपस्तुतो नाम ऋषिः Sk.

१२. अथवा कण्वो मेधातिथिश्च Sk.
१३. आदित्यादध्याहृत्य Sy.
आदित्यादधिगम्य लब्ध्वा । आदित्यादानीयेत्यर्थः Sk.
१४. यज्ञानयित्वा M.
१५. समिधे P. D. M. दीपितवान् Sk.
१६. तस्य सम्बन्धिन्य इषः । अन्नानि Sk.
१७. अन्यानि P. D. M.
गमनस्वभावा रश्मयः Sy.
१८. प्रदीप्यन्ते P. सम्बन्धेन सम्बन्धीन्यन्नानि दीप्यन्ते । तद्वत्तया । तेन यानि यष्टृभ्योऽन्नानि दत्तानि तानि न कुतश्चिन्न्यूनानि भवन्तीत्यर्थः Sk.
१९. वयं च तमेवाग्निमन्याभिरपि स्तुतिर्भिवर्धयामसि । स्तुयमाना हि देवता वीर्येण वर्धन्ते । अत एवमुच्यते । तमिमा ऋचो वयं चान्याभिरपि स्तुतिर्भिवर्धयाम इति Sk.
२०. P. adds यन्त्वा देवासः यन्त्वा देवासो मनवे दधुरस्मि after वर्धयामः ।
२१. V. Mādhava ignores अग्निम्

रायस्पर्धि स्वधावोऽस्ति हि तेऽग्ने देवेष्वाप्यम् ।

त्वं वाजस्य श्रुत्यस्य राजसि स नो मृळ मह्यं असि ॥१२॥

रायस्पर्धि। घनेन। पूरय। अन्नवन्! अस्ति। हि। ते। अग्ने! देवेषु घनेश्वरेषु।
ज्ञातेयम्। त्वम्। अन्नस्य। श्रोतव्यस्य। ईश्वरो भवसि। सः। अस्मान्। सुखय। महान्।
भवसि।

ऊर्ध्व ऊ षु णं ऊतये तिष्ठा देवो न सविता ।

ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदञ्जिभिर्वाधद्विर्विह्वयामहे ॥१३॥

ऊर्ध्वं ऊ षु णः। यथा। सविता सर्वैरक्षार्थमूर्ध्वं स्तिष्ठत्येवम्। अस्मद्रक्षार्थम्। ऊर्ध्वः।
तिष्ठ। तथा च सन् भव। अन्नस्य। दाता। यदा वयमाज्येन त्वाम्। अञ्जद्भिः। ऋत्विग्भिः।
विविधं हवामहे।

१. रायः स्पर्धि M. रायस्फूटि D.

२. घनानि Sy.

घनस्य।... अथवा राय इति द्वितीया-
बहुवचनम्। पूढि इत्यपि याच्याकम्।
याच्याया चात्र दानं लक्ष्यते। घनानि
देहीत्यर्थः Sk.

३. अन्नावन् P.

४. ए M.

हिशब्दो यस्मादर्थे Sk.

५. प्रापणीयं सख्यम् Sy.

देवानां मध्य आप्यं प्राप्तव्यम्। यस्मा-
दस्माभिरर्धिभिर्मनुष्यैर्देवेभ्य आप्तव्यं
तद् देवानां मध्ये तवैवास्ति नान्यस्य
कस्यचिदित्यर्थः। अथवा आप्यमिति
आपिशब्दस्य ज्ञातिवचनस्य भावप्रत्य-
यान्तस्य रूपम्। यस्मादस्ति तव देवे-
ष्वापित्वं ज्ञातित्वम्। यस्मात्तव देवा
ज्ञातयः। ज्ञातित्वाच्च तदीयानि घनानि
त्वां ददतमनुमन्यन्ते इत्यर्थः Sk.

६. त्वां P. D.

स नो मृळ इति तच्छब्दाद् यच्छब्दो-

ध्याहार्यः। यस्त्वम् Sk.

७. अत्यन्तोत्कृष्टस्य। अथवा श्रुतस्य
प्रख्यातस्य Sk.

८. यस्मान्महानसि प्रभावतः। महाप्रभावा-
श्चाऽऽश्रितानां सुखकरा भवन्ति Sk.

९. उवृणः P. ऊष्मणः D. M.

१०. सर्वदाऽस्माकमूतये पालनायोत्तिष्ठति
तद्वत् Sk.

११. ऊर्ध्वं M. १२. ०र्थः P.

१३. ऊर्ध्वं M. D. Omitted by P.

१४. व्याप्रियस्वेत्यर्थः Sk.

१५. सनिर्लाभः। चतुर्थ्याश्चायं टादेशः।
अन्नस्यापि लाभायोर्ध्वं स्तिष्ठ Sk.

१६. यस्मात् Sk.

१७. ०द्भि D. छन्दांस्यत्राञ्जय
उच्यन्ते। तैः Sk.

१८. ऋत्विग्भिः P.

१९. जवामहे P. यज्ञेषु नित्यं विविधं
ह्वयामः। यस्मान्नित्यं यज्ञेषु त्वामाहूय
यजामहे इत्यर्थः Sk.

२०. V. Mādhava ignores उ। सु

ऊर्ध्वो नः पाह्यंसो नि केतुना विश्वं समन्त्रिणं दह ।

कृधी न ऊर्ध्वाञ्चरथाय जीवसे विदा देवेषु नो दुर्वः ॥१४॥

ऊर्ध्वो नः । ऊर्ध्वः^१ । अस्मान् । रक्षसः^२ । निपाहि^३ । तेजसा^४ । विश्वम् । रक्षः^५ । सन्दह । कुरु च । अस्मान् । ऊर्ध्वान्^६ । चरणाय^७ । जीवनाय च । वेदय^८ । देवेषु^९ । अस्माकम्^{१०} । परिचर्याम्^{११} ।

पाहि नो अग्रे रक्षसः पाहि धूर्तेरराव्यः ।

पाहि रोषत उत वा जिघांसतो बृहद्भानो यविष्ठ्य ॥१५॥

पाहि नो अग्ने । पाहि । अस्मान् । अग्ने ! रक्षसः । पाहि । हिसितुः^{१२} । अदातुश्च^{१३} । पाहि । न्यूनीकर्तुः^{१४} । अपि । च । ताडयितुः^{१५} । महादीप्ते ! युवतम् ।

१. ऊर्ध्वतयात्र यत्नो लक्ष्यते । ऊर्ध्वो यत्नवान् Sk. २. पापात् Sy.; Sk.
३. निपाहि P. M. निपाहि D. नियमेन रक्ष Sk.
४. ज्ञानेन Sy. केतुरिति प्रज्ञानाम् । इह तु प्रज्ञानात्मत्वाद् दाहकत्वाद्दाहकरण-त्वोपपत्तेश्च ज्योतिषि वर्तते । स्वेन ज्योतिषा Sk.
५. अग्निशब्दो रक्षोवचनः । अत्तारं रक्षसम् Sk.
६. ऊर्ध्वतयात्र व्यापारसामर्थ्यमविकल-शरीरता च लक्ष्यते । अविकलशरी-रान् सर्वव्यापारसमर्थान् Sk.
७. अस्मादुर्ध्वाञ्चरक्षणाय P. अस्माकं दूर्ध्वा च० D. अस्मादूर्ध्वं च० M. गमनाय Sk.
८. लम्भय Sy. जानीहि । ज्ञानेन चात्र करणं प्रतिपाद्यते । कुरु Sk.
९. षष्ठ्यर्थे सप्तम्येषा । देवानाम् Sk.

१०. नः । तादर्थ्ये एषा चतुर्थी । अस्माकम-र्थाय Sk.
११. धनं हविःस्वरूपम् Sy. परिचर्याः । अस्मदर्थं देवान् परिचरेत्यर्थः । अथवा न इति षष्ठी । अस्माकं या देवानां परिचर्या तां जानीहि । यद्वयं देवान् परिचरामस्तज्जानीहि । ज्ञात्वा चानुरूपं फलं देहीत्यर्थः Sk.
१२. हिसित्युदात्तुश्च P. D. हिसिदा-तुश्च M. अदातुर्हविषाम् । अयाग-शीलादित्यर्थः Sk.
१३. न्यूनीकर्तुः P. न्यूतीकर्तुः D. न्यू-दूकर्तुः M. हिसकाद् व्याघ्रादेः सकाशात् Sy. रोषणं हिंसा ताडनलक्षणाऽत्राभि-प्रेता । प्रहारस्ताडयन्तः Sk.
१४. ताडयितुः P. ताडयतु D. M. हन्तुमिच्छतः शत्रोः सकाशात् Sy. जिघांसतो हन्तुमिच्छतः Sk.

घनेव विष्वग्वि जह्वराव्यास्तपुर्जम्भ यो अस्मध्रुक् ।

यो मर्त्यः शिशीते अत्यक्तुभिर्मा नः स रिपुरीशत ॥१६॥

घनेव । यया तप्तं लोहपिण्डं कर्मारो घनेन विष्वग् घनत्येवम् । अदातुन् । सर्वतः ।
अधिकं जहि । तापयितुं दंष्ट्र ! यो वा । अस्मान् द्रोघा । यो वाऽस्मान् । मर्त्यः । आयुधैः । अत्यन्तम् ।
तनूकरोति । सः । मा । अस्माकम् । रिपुः । ईशिष्ट ।

अग्निर्वन्ने सुवीर्यमग्निः कण्वाय सौभगम् ।

अग्निः प्रावन्मित्रोत मेध्यातिथिमग्निः साता उपस्तुतम् ॥१७॥

अग्निर्वन्ने । अग्निः । प्रायच्छत् । सुवीर्यं घनम् । अग्निः । कण्वाय । सुभगत्वम् । अग्निः ।
प्रावत् । मित्राणि । अपिच । मेध्यातिथिम् । अग्निः । सङ्ग्रामे । उपस्तुतं चावत् ।

अग्निना तुर्वशं यदु परावत उग्रादेवं हवामहे ।

अग्निर्नयन्नववास्त्वं बृहद्रथं तुर्वीति दस्यवे सहः ॥१८॥

अग्निना तुर्वशम् । अग्निना सह । दूरात् । तुर्वशम् । यदुम् । उग्रदेवञ्च राजर्षीन् । आह्व-

१. तत्स्यं P.

२. यया कठिनेन दण्डपाषाणादिना भाण्डा-
दिभङ्गं करोति तद्वत् Sy.

३. कामारो M.

४. तप्तं लोहं येन हन्यते स घन उच्यते ।
तृतीयैकवचनस्य चायमाकारः Sk.

५. एवं विष्वक् नानाभूतानपि विजहि Sk.

६. पिण्वन्त्ये० P. विष्वन्त्ये० M.
विष्व . . . न्येवम् D.

७. अयष्टुन् इत्यर्थः Sk.

८. ०तोदिकं D. M.

९. ०तोदिककण्डहि P. १०. ०दंयु P.
तप्यमानरश्मियुक्ताग्ने ! Sy.
तीक्ष्णदंष्ट्र ! इत्यर्थः Sk.

११. अथवा योऽस्मध्रुगिति परेण सम्ब-
ध्यते । योऽस्मध्रुक् यश्च मर्त्यो मनुष्यः
शिशीते Sk.

१२. कर्शयति । येऽस्माकं सहायास्तानायु-
धैरुच्छिनत्तीत्यर्थः । अथवा अक्तुभिरिति
द्वितीयाथं तृतीया । यश्चाक्तुत्वायुधान्य-
तिशिशीते सुष्ठु निश्चयतीत्यर्थः Sk.

१३. मा तस्य वशवर्तितां गमाभेत्यर्थः Sk.

१४. व्ने is missing in M.

१५. याचितः Sy. १६. सूषिर्यं P.

१७. सुधनतां दत्तवान् Sk. १८. प्राच M.

१९. मेध्याति० D. मेधाति० M.

२०. संप्र उमे P.

सन्त्यन्ते संभज्यन्ते यत्र धनानि योद्धुभिः
सा सातिः सङ्ग्रामोऽग्निप्रेतः Sk.

२१. उपस्तुतनामानम् Sk.

२२. चावत् P. चापत् M.

२३. कुर्वन् D.

२४. परिचर्यातिशयेन तदनुचरतामापन्नम्
Sk. २५. राजानम् Sk.

यामः । अग्निः । नववास्त्वादीस्त्रीन् । अनयत् । उपक्षपयितुः । अभिभविता ।

नि त्वामग्ने मनुर्दधे ज्योतिर्जनाय शश्वते ।

दीदेथ कण्वं ऋतजात उक्षितो यं नमस्यन्ति कृष्टयः ॥१६॥

नि त्वामग्ने । निदधे । त्वाम् । अग्ने ! मनुः । अनेकस्मै । जनाय । ज्योतिर्भूतम् । सन्दी-
प्यस्व । कण्वे मयि । यज्ञाज्जातो हविर्भिः । उक्षितः । यं त्वाम् । नमस्यन्ति । मनुष्याः ।

त्वेषासो अग्नेरभवन्तो अर्चयो भीमासो न प्रतीतये ।

रक्षस्विनः सद्मिद्यातुमावतो विश्वं समत्रिणं दह ॥२०॥

त्वेषासः । दीप्ताः । अग्नेः । बलवन्तः । अर्चयः । भयङ्कराः । न । प्रतिगमनाय । रक्षोभि-
रभिभवितुर्भिर्युक्तान् । सदा । एव । यातुमावतो यो मत्सदृशस्त्वामुपगच्छति तस्माद् । विश्वम् ।
रक्षः । सन्दहेति ।

१. नवाचास्त्वा० M. नववास्त्वं नामासु-
रम् । ...तुर्वीतिम् । तुर्वि धुवि दुवि
हिसार्थाः । नववास्त्वं हिसितवानित्यर्थः ।
अथवा तुर्वीतिरित्यसुरान्तरस्य नामधेयम्
Sk. २. इहानयतु Sy. अग्निर्नयदिति
तु नयतिस्सामर्थ्याद्विधायः । नववास्त्वं च
तुर्वीति चाग्निर्हन्तवानित्यर्थः Sk.

३. द्वितीयार्थे चतुर्थ्येवा । दस्युं शत्रुम् Sk.

४. ०यित्याभि० P. D. ०यित्याभिभवता
M. सहस्वन्तं बलवन्तम् । अथवा सहेति
तृतीयार्थे द्वितीया । सहसा स्वबलेन
नीतवानित्यर्थः Sk. ५. पृथिव्यां
निहितवान् Sk. ६. अहेकग्वे P.
बहूनां मनुष्याणामर्थाय Sk. ७. ज्यो-
तिष्मन्तम् Sk. ८. सदी० M.

९. इयं सप्तमी...यजति Sk. १०. यज्ञा-
ज्ञातो D. अथवा ऋत आदित्यस्ततो
जातः । आदित्यादाहृत इत्यर्थः Sk.

११. आहुत्याज्येन सिक्तः Sk.

१२. कर्मायं परिचरन्ति Sk.

१३. अग्ने M. १४. आत्मपर्यायममशब्दं
व्याचक्षते । आत्मवन्तः । यत्नवन्त
इत्यर्थः । अथवा गत्यादिषु । गमनवन्तः ।
अम रोगे । तमसो रोगवन्तः । तमसो
भगवन्त इत्यर्थः Sk.

१५. ०करो ह P. १६. अस्माभिः प्रत्येतुं
न शक्या इति शेषः Sy.

केनचित्प्रत्यभिभवितुमशक्या इत्यर्थः Sk.

१७. बलवतः Sy. रक्षोजातिमतः । राक्षसा-
नित्यर्थः Sk. १८. ०युक्तार्थः P.

१९. यतु० P. मत्सदृशस्याप्युपरि रक्षोरूपा-
नेवेत्यर्थः । अथवा यातुधानेर्निर्मायमान-
त्वाद्यातुमा हिसा । तद्वतो यातुमावतः Sk.

२०. भक्षकमस्मद्वाधकं शत्रुम् Sy.
अत्तारम् । ...व्याघ्रादिकं संदह Sk.

२१. Ms. D. puts the figure ॥३६॥
here to indicate the end of
the thirtysixth hymn. No
such number is given in P.
and M.

I.37.

क्रीळं वः शर्धो मारुतमनर्वाणि रथेशुभम् । कण्वा अभि प्र गायत ॥१॥

क्रीळं वः शर्धः^१ । क्रीळमानम्^२ । यूयम्^३ । मरुताम्^४ । वेगम्^५ । अप्रत्युतमन्यस्मिन्^६ । रथे यः शोभते तम्^७ । कण्वाः^८ ! अभिप्रगायत^९ ।

ये पृषतीभिर्ऋष्टिभिः साकं वाशीभिरञ्जिभिः । अजायन्त स्वमानवः ॥२॥

ये पृषतीभिः^१ । ये । पृषद्वर्णरश्वैः^२ । ऋष्टिभिश्चांसस्यैः^३ । साकम्^४ । वाशीभिश्च कटा-
हाकारैरायुधैः^५ । आभरणैश्चाञ्जनसाधनैः सह^६ । प्रादुर्भवन्ति^७ । स्वदीप्तयस्तेषां शर्ध इति^८ ।

इहेव शृण्व एषां कशा हस्तेषु यद्वदान् । नि यामश्चित्रमृञ्जते ॥३॥

इहेव^१ शृण्वे^२ । यदामी गमनप्रारम्भे^३ । हस्तस्थाः^४ । वादयन्ति^५ । अश्वाजनीस्तदानीम्^६ । समी-
पस्थितानामिव^७ कशानामाहननशब्दः^८ श्रूयते किञ्चैते^९ । गमनप्रारम्भे^{१०} । प्रसाधनमात्मनः^{११} । चित्रम्^{१२} ।
कुर्वन्ति^{१३} ।

१. क्रीळं वः शर्धः omitted by P.
२. क्रीळमानम् D. M. क्रीडनस्वभावकम् Sk. ३. मरुत्समूहकम्... बलम् Sy. मरुतां स्वभूतं मरुत्समूहकम् वा Sk.
४. अप्रत्युतम० M. भ्रातृव्यरहितम् Sy. ऋ गतो । अन्यत्राश्रिततया गन्ताऽर्वाऽऽश्रित इत्यर्थः । ततोऽन्योऽनर्वा । तमनर्वा-णम् । . . . अन्यत्रानाश्रितमित्यर्थः Sk.
५. मम कण्वस्य पुत्राः पौत्राश्च Sk.
६. प्रकर्षेणाभिष्टुत Sk. ७. Cf. N. 7. 2.
८. पृषत्यो बिन्दुयुक्ता मृग्यो मरुदाहनभूताः Sy. ९. ऋषिभिः P. D. ऋष्टिश्चांसस्यैः M. 'अंसेषु वा ऋष्टयः' इत्यंसस्यत्ववशेनातल्लताः शक्तयो वा ऋष्टय उच्यन्ते । ताभिश्च Sk. १०. ०भिश्चक्रीकटहा० P. ०भिः चक्रीकटा० D. ०भिश्च कटहा० M. वाश्यः शब्दविशेषाः परकीयसेनाभीतिहेतवः Sy.
११. स्वादी० P. अपराश्रयविभूतयः । सर्वोपकरणैस्सहैव ये जाता इत्यर्थः । तेषां

- शर्धोऽभिप्रगायतेत्येव यच्छब्दश्रुतेः पूर्वयर्चकवाक्यता परया वा Sk.
१२. इवशब्दः . . . पदपूरणः । एवशब्दार्थे वा Sk. १३. एषां मरुतां हस्तेषु स्थिताः कशाः स्वस्ववाहनताडनहेतवो यद्वदान् यद्वदन्ति यं ध्वनिं कुर्वन्ति तं ध्वनिमिहेवात्रेव स्थित्वा . . . शृणोमि Sy.
१४. वदन्ति । हस्तैर्गृहीता कशा अश्वा-नाहनन्यः शब्दं यदा कुर्वन्तीत्यर्थः Sk.
१५. अश्वाजवाज० P. अश्वाजिनी० D.
१६. ये पृषत्यादिभिः सहैवाजायन्त तेषामेषा-मिहेव पृथिव्यामेव शृण्वे । . . लड्ये च लिट् श्रूयते । किम् ? सामर्थ्याच्छब्दम् Sk. १७. शब्दं P. १८. प्रगमन० M. सङ्ग्रामे Sy. यदा च यामन् रथम् Sk.
१९. ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मन्यत्र । इह तु सामर्थ्याद् गत्यर्थः, अन्तर्णीतव्यर्थः । निगमयन्ति नियतेन मार्गेण गमयन्ति । यदाश्च रथेन वा गच्छन्तीत्यर्थः Sk.
२०. च M. विचित्रं पूज्यं वा Sk.
२१. V. Mādhava ignores नि

प्र वः शर्षाय घृष्वये त्वेषधुम्नाय शुष्मिणे । देवत्तं ब्रह्म गायत ॥४॥

प्र वः शर्षाय । प्रगायत । यूयम् । वेगवते । वृक्षादीनां घर्षणं कुर्वते । दीप्तयशसे । बलवते
मास्ताय । देवदत्तं भाग्यलब्धं देवदत्तम् । ब्रह्म ।

प्र शंस गोष्वध्न्यं क्रीळं यच्छधो मारुतम् । जम्भे रसस्य वावृधे ॥५॥

प्र शंस । प्रस्तुहि । गोषु स्थितम् । अहन्तव्यम् । क्रीळमानम् । यत् । शर्षः । मारुतं तत् ।
रसस्य पयसः । अन्तः । वावृधे । जम्भशब्द उदरवचनः । “पृश्निर्वा वै पयसो मरुतो जाताः” इति
ब्राह्मणम् ।

को वो वर्षिष्ठ आ नरो दिवश्च गमश्च धृतयः । यत्सीमन्तं न धनुय ॥६॥

को वो वर्षिष्ठः । यदा । समीपम् । इव । सर्वमेव परिगृह्य । कम्पयथ तदानीम् । मरुतः !
युष्माकम् । कः । वर्षितृतमः । दिवः । च । पृथिव्याः । च । कम्पयितारः ! आकारः पूरणः ।

१. प्रशब्दयत । प्रकर्षणोच्चारयतेत्यर्थः Sk.
२. यूयमस्मत्पुत्रादय ऋत्विजो वा Sk.
३. प्रसहनशीलाय Sy.
बलाय मास्ताय Sk.
४. घर्षणं M.
शत्रुघर्षणयुक्ताय Sy. महते Sk.
५. भगवते P. बलवते बलवते M.
६. देवेभ्यो मरुद्भ्यो दत्तं रक्षितम् । अस्मा-
भिर्मरुदर्थमुपकल्पितमित्यर्थः । अथवा
देवदत्तमिति दाते रूपम् । अथवा
देवेनेन्द्रेण दत्तमिति । . . . देवेनेन्द्रेण
दत्तं देवदत्तं ब्रह्म स्तुतिलक्षणम् Sk.
७. गार्ग्याल्लब्धं M.
८. शंसः M.
९. क्रीळं यदिति यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दो-
ज्जाध्याहार्यः । तत्प्रशंस । . . . आत्मन
एवायमन्तरात्मनः प्रेषः । प्रकर्षणं स्तुहि
हे अन्तरात्मन् Sk.
१०. गोष्विति निमित्ते एषा सप्तमी । प्रयो-
जनस्य निमित्तत्वेन विवक्षा । गोषु

- निमित्तभूतासु । गवार्यमित्यर्थः Sk.
११. शत्रुभिर्हन्तुमशक्यम् Sk.
  १२. क्रीळमानं D. M.
  १३. शर्षं M.
  १४. जम्भतिरत्र सामर्थ्यात् पानार्थः । तृती-
यार्थं च सप्तमी । जम्भेन पानेन रसस्य
सोमरसस्य वावृधे वीर्येण बध्न्ते Sk.
  १५. ०चन D. १६. पो P. वा M.
  १७. यद् यस्मात्कारणात् सीं सर्वतोऽन्तं न
वृक्षाप्रमिव Sy.
  १८. ०मेवं M.
सीमिति परिग्रहार्थीयः । सर्वं जगत् ।
अन्तं न अन्तमिव । यथा कश्चिच्छा-
याया वंशस्य वाऽन्तं धनुयाद् एवं
धनुय । भयेन कम्पययेत्यर्थः Sk.
  १९. तस्मात्कारणात् कम्पयितृणां युष्माकं
मध्ये कः प्रबल इति प्रश्नः Sy.
  २०. वृद्धतमः कः ? Sy.
वृद्धतमः । न कश्चिदपि वृद्धतमः ।
सर्वे सबयस्का इत्यर्थः Sk.

नि वो यामाय मानुषो दध्र उग्राय मन्यवे । जिहीत पर्वतो गिरिः ॥७॥

नि वो यामाय । निदध्रे । स्थूणादिकम् । युष्माकम् । गमनाय । उद्गूणाय । अभिमन्त्रे स्थिरं स्थूणादिकं दृढं निहन्ति । मानुषः । पर्ववान् । गिरिश्च । कम्पते ।

येषामज्मेषु पृथिवी जुजुर्वीद्व विरूपतिः । भिया यामेषु रेजते ॥८॥

येषामज्मेषु । येषाम् । उत्क्षेपकेषु । गमनेषु । पृथिव्योषधिवनस्पतियुक्ता । जीर्णः । राजेव परबलागमने । कम्पते । भिया पूर्वत्र सम्बन्धः ।

१. नि वायो मायां M.

२. नियमेन स्वयज्ञे धारयति Sk.

३. Omitted by P. and D.

४. द्वितीयाय चतुर्थी...यामं रथं मानुषो मनुष्यो निदध्रे ।... अथवा यामशब्दो यागवचनः । स्वायं एव च तादर्थ्यं चतुर्थी । युष्माकं यागाय । यूयं यज्ञे यास्यथेत्येवं तु मनुष्यो नियमेन धारयति । किम् ? सामर्थ्यात् सोमलक्षणां हवींषि Sk. ५. उद्गूणाय M. तीत्राय Sy. ६. अभिमन्त्रे P. मन्यवे चालनार्थमभिमन्यमानाय Sy. मनुमन्यतेर्दीप्तिकर्मणः । दीप्तिरहाभिप्रेता । उग्राय दीप्त्यै । प्रकृष्टायैववर्ग्येत्यर्थः Sk. ७. स्थितं P.

८. ०षा P. ९. पर्वतः P. D.

बह्ववयवयुक्तः । महानपि सन्नित्यर्थः Sk.

१०. मेघो महीधरो वा । अथवा पर्वतो गिरिरिति समुच्चयीयमानार्थः । एतेन परस्परविशेषणविशेष्यभूतौ । गिरिश्च पर्वतश्च । मेघश्च महीधरश्चेत्यर्थः । अथर्ववमन्यथास्या ऋचोऽर्थयोजना । व इति द्वितीयाबहुवचनम् । यन्त्यस्मिन् देवा इति यानो यज्ञः । युष्मान् यज्ञाय मनुष्यो नियमेन धारयति । किञ्चोप्राय मन्यवे जिहीत । मनुयुरिति क्रोधनाम । पञ्चम्यर्थं च चतुर्थी । उग्रात् क्रोधाद् गच्छति । उग्रेभ्यः कृद्रेभ्यो

युष्मद् बिभ्यन्नश्यतीत्यर्थः । कः ? पर्वतो गिरिरपि । महान् गिरिः । किमुतान्य इत्यर्थः Sk. ११. गच्छेत् Sy. अन्यत्र गच्छति । युष्मद्भूयान्नश्यतीत्यर्थः Sk.

१२. ०मज्मेषं P. ०मज्मेषु D. ०मज्मेषु M.

१३. युष्माकम् Sk. १४. गमनेषु Sk.

१५. यामेष्वित्येतत् अज्मेष्वित्येतेन सम्बन्धयितव्यः । तृतीयायं चात्र सप्तमी । यामं रथैरज्मेष्विति । येषु युष्मासु रथैर्गच्छत्सु कम्प्येते हन्तुं गच्छन्तीत्यजानती पृथिव्यपि भयेन कम्पते । किमुतान्य इत्यर्थः । अथवा येषामित्येतद् भियेत्येतेन सम्बन्धयितव्यः । तत्सम्बन्धे च... पञ्चम्यर्थं षष्ठी । अज्मेष्वित्यप्यज्मशब्दो गृहनाम । अज्मेष्विति यामेष्विति च समुच्चयीयमानार्थं एते । सप्तमीनिर्देशाच्च योग्यक्रियाध्याहारः । येभ्यो युष्मदज्मेषु यामेषु गृहेषु च रथेषु व्यवस्थितेभ्यो भिया भयेन पृथिवी रेजते इति । येभ्यः स्वस्थेभ्यश्चासीनेभ्यो युद्धाभिमुखेभ्यश्च भयेन पृथिवी कम्पत इत्यर्थः । तेषाम् । ये मानुष इत्येवं तच्छब्दश्रुतेः पूर्वयर्चकवाक्यता परया वा Sk.

१६. ०युक्तं P. १७. जीणः M.

१८. पुत्रपौत्रादीनां मनुष्याणां पतिर्विरूपतिः । कुलज्येष्ठोऽत्राभिप्रेतो न राजा । यथा जीर्णोऽप्यन्तं वृद्धो भिया भयेन रेजते कम्पते Sk.

स्थिरं हि जानमेपां वयो मातुर्निरेतवे । यत्सीमनु द्विता शवः ॥६॥

स्थिरं हि । स्थिरम् । हि । जन्म । मरुताम् । वयश्च । मातुः । निगमनाय न पुनर्जननाय मातरं प्रविशन्ति । यच्चैषाम् । सर्वं जगत् । अनुप्रविशति तत् । बलम् । द्विधा भवति दिवि च पृथिव्यां चेति ।

उदु त्ये सूनवो गिरः काष्ठा अज्मेष्वत्नत । वाश्चा अभिज्ञ यातवे ॥१०॥

उदु त्ये । उदत्तत—उत्तता अकुर्वन् विस्तीर्णापधीरकुर्वन् । अमी । प्रेरयितारः । शब्दायन्तः । दिशः । गमनेषु यदि गच्छन्त्योषधिभिर्विस्तारयन्ति दिश इति तथा । धेनूश्च । अभिगतजानुकम् । यातुमकुर्वन्नोषधिसद्भावादुत्क्षिप्तपादाश्चरन्ति धेनव इति ।

१. हिशब्दः पदपूरणः Sk.

२. येषामज्मेषु येष्यो वा भिया पृथिवी रेजते तेषामेषां मरुताम् Sk.

३. पयश्च P. सयश्च M. यौवनलक्षणम् । यथा मनुष्यजाताः शीघ्रमेव क्षियन्ते वृद्धी-भवन्ति च न तद्वदेते मरुत इत्यर्थः Sk.

४. मातुरुदरे पुनर्गर्भवासमननुभवितु-मित्यर्थः । यो हि क्षियते वृद्धीभवति च तेनावश्यं मातुरुदरे पुनर्गर्भवासोऽनुभवितव्यः Sk.

५. ०जन्मनाय P. ६. प्रवशन्ति P.

७. यत् । यच्छा अत्र लुक् । येषां सीमनु ... अन्विति लक्षणे कर्मप्रवचनीयः प्रतिशब्देन समानार्थः । सर्वं प्रति द्विता द्विधा द्विविधमपि सांयौगिकं च हृत्स्व-श्वादि शरीरं च । शवः बलम् । ये द्विविधेनापि बलेन न कुतश्चिद्भूना इत्यर्थः Sk. ८. उदुत्तत P.

अतनिषत विस्तारितवन्तः Sy. ऊर्ध्वं विस्तारयन्ति । मेघं प्रति गर्जयन्ति तदीयाश्चापो विक्षिपन्तीत्यर्थः Sk.

९. उक्तता M. १०. पूर्वप्रकृताः Sy.

य उक्तगुणाः ... ते मरुतः Sk.

११. तारं P. M. वाच उत्पादका मरुतः ।

वायवो हि ताल्वोष्ठादिषु सञ्चरन्तो वाचमुत्पादयन्ति Sy.

सूनवः पुत्राः ... पुश्नेर्वा रुद्रस्य वा Sk.

१२. शब्दोऽयन्तः M.

१३. दिशे D. अपः Sy.

आपोऽत्र काष्ठा उच्यन्ते । गर्जितलक्षणा वाचः Sk. १४. गमेषु M.

तृतीयायं सप्तमी । अज्मेरजनैः स्वगमनैः Sk.

१५. न्योषधी० P. ०षधी० M.

१६. उदकं विस्तार्यं तत्पानार्थं वाश्चा हम्भारवोपेता गा अभिज्ञ जान्वाभिमुख्यं यथा भवति तथा यातवे गन्तुं प्रेरितवन्त इति शेषः Sy.

वाश्चा वाशनशीलाः शब्दकारिणीः । बह्वीरित्यर्थः Sk.

१७. ०गतधेनुकं M.

अभिज्ञ । क्रियाविशेषणमेतत् । अभिगतं जानु यस्मिन् उत्तानने तदभिज्ञ । निपात्य जानुम् । महता यत्नेनेत्यर्थः Sk.

१८. यातवे पृथिवीं गन्तुम् । पृथिव्यां पातना-येत्यर्थः Sk.

१९. ०षधी० P. M. २०. प्ताः पादा० P.

२१. V. Mādhava ignores उ

त्यं चिद्घा दीर्घं पृथुं मिहो नपातममृध्रम् । प्र च्यावयन्ति यामभिः ॥११॥

त्यं चिद्घा^१ । त्यम्^२ । चित्^३ । खलु^४ । दीर्घम्^५ । विस्तीर्णम्^६ । मेघस्य^७ । पुत्रम्^८ । अमृदुम्^९ । गमनः^{१०} ।

प्रच्यावयन्ति मरुत इति शिलोच्चयाभिप्रायमिति ।

मरुतो यद् वो बलं जनां अचुच्यवीतन । गिरिरचुच्यवीतन ॥१२॥

मरुतः^{११} । मरुतः^{१२} । यत्^{१३} । वः^{१४} । बलं^{१५} तत्^{१६} । जनान्^{१७} । च्यावयति^{१८} तत्^{१९} । शिलोच्चयानपि^{२०} ।

च्यावयति ।

यद् यान्ति मरुतः सं ह ब्रुवतेऽध्वन्ना । शृणोति कश्चिदेषाम् ॥१३॥

यद् यान्ति । यदा^{२१} । खलु^{२२} । यान्ति^{२३} । मरुतस्तदानीम्^{२४} । मार्गोऽमी^{२५} । सह^{२६} । शब्दं कुर्वन्ति^{२७} ।

तं शब्दम्^{२८} । एषाम्^{२९} । कः^{३०} । चिदपि^{३१} । शृणोति सर्वो जन आगोपालं^{३२} शृणोति^{३३} ।

१. घः D. २. तच्छब्दश्रुतेश्च

योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहृतव्यः ।

योऽयं वैदद्युतो नामाग्निस्तदपि Sk.

३. चिदित्यप्यर्थे Sk. ४. घेति पदपूरणः Sk.

५. दीप्ति M. ६. मेघं स्तीर्णस्य P.

स्तीर्णं मे० M. सेचनीयस्य जलस्य न

पातयितारं, वृष्टिमकुर्वन्तमित्यर्थः Sy.

७. म् M. मेघाद्भि वैदद्युतोऽग्निर्जायते ।

अथवा नपादिति पौत्रस्यैव नाम न

पुत्रस्य । तत्रादित्यो मिदुच्यते ।

सोऽपि हि रश्म्याहृताभिरद्भिर्मध्यमं

सिञ्चति । ताभ्यश्चाद्भ्यो मेघो

जायते । मेघाद् वैद्युत इत्येवमादित्य-

पौत्रत्वमस्य Sk.

८. अमृतं P. अन्यदं M.

केनाप्यहिंस्यम् Sy.

अहिंस्यमहिंसितारं वा साधूनाम् । अथवा

मृध्रशब्दो मृदुपर्यायः । . . . अमृध्रममृदुं

तीक्ष्णम् । अथवा मृध्रशब्दो निर्वायव-

चनः । एवं हि छागलेयिनां श्रुतौ प्रयोगः ।

“वक्षिणेन हस्तेन देवान् असृजत् ।

सख्येन नरान् । ते देवा वीर्यवन्तोऽभवन्

मृध्रा असुराः” इति । अत्र च

वीर्यवत्प्रतियोगित्वेनोपादानान्मृध्रशब्दो

निर्वायवचन इति गम्यते । अमृध्रं

वीर्यवन्तम् Sk. ९. विदद्युतमपि

स्वगमनैरेव कुर्वन्तीत्यर्थः Sk.

१०. वा M. ११. ०यन्ति P. D.

स्वस्वव्यापारेषु प्रेरयत Sy.

स्वराष्ट्रेभ्यश्चावितवन्तः Sk.

१२. ०यानिति P. मेघान् Sy.

मेघान् पर्वतान् वा Sk.

१३. ०यन्ति D. Omitted by P.

१४. V. Mādhava ignores ह

१५. मार्गोमी M. १६. यान्तश्च सम्ब्रुवते

परस्परं सम्भाषन्ते Sk.

१७. तदा शृणोति कश्चिदेषां मरुतां सम्भाषणं

न सर्वः । यस्यैवैते मरुतः प्रसादवन्तः

स एवैतान् गच्छतोऽध्वनि भाषमाणान्

शृणोति नापरः Sk.

१८. आ लो (गो) पालं M.

१९. V. Mādhava ignores ह । आ

प्र यातु शीर्षमाशुभिः सन्ति कण्वेषु वो दुवः । तत्रो पु मादयाध्वै ॥१४॥

प्र यात । उद्युक्ता भवत । क्षिप्रम् । शीघ्रैरस्वैः । सन्ति । कण्वेषु । वः । परिचर्याः । तत्र ।
सुष्ठु । मदत ।

अस्ति हि ष्मा मदाय वः स्मसि ष्मा वयमेषाम् । विश्वं चिदायुर्जीवसे ॥१५॥

अस्ति हि ष्म । अस्ति । हि । मदाय । वोऽस्मासु स्तोत्रं तथा । एषां भवतां स्तोतारः । वयम् ।
परिपूर्णम् । आयुः । जीवितुम् । भवामः ।

I.38.

कद्धं नूनं कंधप्रियः पिता पुत्रं न हस्तयोः । दधिध्वे वृक्तवर्हिषः ॥१॥

कद्धं नूनम् । सुखम् । पुरा । स्तोत्रप्रीताः ! पिता । पुत्रम् । इव । हस्तयोरस्मान् ।

१. उपयातास्मान् Sk. २. ०र्या D. यस्मादागतान् युष्मान् वयं परिचरिष्याम इत्यर्थः Sk.
३. तच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽत्राध्याहार्यः । योऽस्मदीयो यतो वेदिर्वा तत्र सुष्ठु मादयाध्वै । . . . तर्पयतात्मानम् Sk. ४. सुष P.
५. मेदत P. मदतः M. तृप्ता भवत Sy.
६. V. Mādhava ignores उ
७. अस्माभिः प्रयुज्यमानं हविर्बो विदधते Sy. हिशब्दो यस्मादर्थे . . . विदधामहे वयमपि Sk.
८. मादा M. सोमः । . . . यस्माद्युष्मन्मदकरणसमर्थः सोमोऽस्तीत्यर्थः Sk.
९. वो is missing in M.
१०. स्तोतासे M. भृत्यभूता वयम् Sy. यस्माद् वयमपि युष्माकं परिचारकाः सोमस्त्यार्पयितारः स्तुतिभाजश्च विदधामहे इत्यर्थः Sk. ११. विदधमिति बहुनाम् Sk. १२. आपुरित्येतच्चात्रान्ननाम् । अन्नमपि बह्वस्तीत्यर्थः Sk.
१३. अस्मज्जीवनार्थम् । यस्तोमेनात्मानं तर्पयित्वा जीवनायात्मभ्यमन्नं दास्यते

- तदपि बह्वस्तीत्यर्थः Sk.
१४. विदधामहे खलु Sy.
  १५. V. Mādhava ignores स्म । स्म । चित् । Ms. D. puts the figure ॥३७॥ here to indicate the end of the thirtyseventh hymn. No such number is given in P. and M.
  १६. कदा खलु Sy. कच्छब्दः कदेत्यस्य पर्यायः । ह नूनमिति पदपूरणो Sk.
  १७. पुरा M. अवश्यम् Sy.
  १८. कमुदकं तद् दधाति धारयतीति कथो मेघः । स प्रियो येषां ते कंधप्रियाः । व्यत्ययेनैकवचनं द्रष्टव्यम् । अथवा कथ आदित्य उदकस्य धारयितृत्वात् । प्रजापतिना वा प्रकाशादध्वं निहितत्वात् । प्रीञ् तर्पणे । प्रियस्तर्पयिता येषां ते कंधप्रियाः । मरुतो हि वर्षासु रश्म्याहृतैरुदकैरादित्येन तर्प्यन्ते । तेषां सम्बोधनं हे कंधप्रियाः Sk.
  १९. यथा पिता बालकं पुत्रं लालयन् हस्तयोर्धारयत्येवं . . . धारयन्ते धारयिष्यथ । . . . कदाऽस्मान् लालयिष्यथेत्यर्थः Sk.

दधिध्वे । यज्ञार्थं छिन्नवर्हिषो मरुतः ।

कं नूनं कद्रो अर्थं गन्ता दिवो न पृथिव्याः । कं वो गावो न रण्यन्ति ॥२॥

कव नूनम् । कव । सम्प्रति यूयं स्व । कव । वः । गमनं भवति । गच्छत । द्युलोकात् । इहा-
गताश्च न गच्छत । पृथिव्याः । कव । युष्मान् । पशून् । इव । रमयन्ति ।

कं वः सुम्ना नव्यांसि मरुतः कं सुविता । को ३ विश्वानि सौभगा ॥३॥

कव वः सुम्ना । कव । वः । सुखानि । नवतराणि । मरुतः । कव वा । शोभनगमनानि
कल्याणानि । अत्र यास्कः—“सुविते सु इते सूते सुगते । प्रजायामिति वा” इति । कव वा । वः ।
सर्वाण्येव । सौभगानि ।

यद्ययं पृथिमातरो मर्तासः स्यातन । स्तोता वो अमृतः स्यात् ॥४॥

यद्ययम् । यद्यपि । यूयम् । पृथिमातरः । मर्ताः । भवथ तथापि । युष्माकम् । स्तोता ।

१. रधिध्वे M.

२. सर्वमनुष्यं वृक्तमास्तीर्णं बर्हिष्यंते वृक्त-
वर्हिषः । सर्वमनुष्यः कृतयागा इत्यर्थः
Sk.

३. V. Mādhava

ignores नूनम्

४. कदा Sy.

युष्माकं गमनं क्व कदा वा । यूयं गन्तारः

स्येत्यर्थः Sk.

५. गच्छति M.

६. द्वितीयायं षष्ठ्येया । ... द्युलोकात् पृथि-
वीम् । एतदुक्तं भवति । स्वस्मिन् स्थाने
नूनमसन्निहिता एव स्व । येनाहूयमाना
अपि नागच्छयेति Sk.

७. यूयमिष्टान् M.

८. अश्वा अत्र गाव उच्यन्ते । क्व वो युष्माकं
स्वभूता गन्तारोऽश्वा न... रमन्ते । एत-
दुक्तं भवति सर्वत्रैव रमन्ते । अतोऽ-
स्मत्समीपं किं नागच्छयेति Sk.

९. शब्दयन्ति Sy.

१०. सुखा P.

प्रजापशुरूपाणि धनानि Sy.

परिचर्यामुखानि Sk.

११. शोभनानि

प्राप्याणि मणिमुक्तादीनि भवदीयानि
Sy. सुगतानि स्थानानि । यत्र च पुनः
पुनर्गम्यते तत्सुगतं भवति । अतोऽनेन
गमनौचित्यं प्रतिपादयते । क्वान्यत्र
भवतामुचितं गमनमित्यर्थः Sk.

१२. N.4.17.

१३. विश्वमिति बहु-

नाम Sk.

१४. सौभागिनि P.

सौभाग्यरूपाणि गजाश्वादीनि Sy.

भग इति धननाम । शोभनानि धनानि

सुभगानि । सुभगान्येव सौभगानि ।

... क्व वाऽन्यत्र बहूनि शोभनानि

हविलक्षणानि धनानि । क्वान्यत्र

परिचर्यातिरेके सुखं बौचित्यं वा हवि-

रतिरेको वा येनास्मत्समीपं नागच्छयेति

समस्तार्थः Sk.

१५. यदि Sk.

१६. पृथिव्या गौः पृथिवीः । सा माता येषां

ते पृथिवीमातरः ... अथवा पृथिवीगौरि-

त्युभे अपि द्युनामनी । द्यौर्माता येषां ते

पृथिवीमातरः Sk.

१७. मत्ताः M.

भवति । अमृत इति ।

मा वो मृगो न यवसे जरिता भूदजोष्यः । पथा यमस्य गादुप ॥५॥

मा वो मृगः । मा । भूत् । युष्माकम् । मृगः । इव । यवसे । स्तोता । असेव्यो मा वो गमद् यमस्य पथा न । उपगच्छतु मृतः । वैवस्वतस्य । पथेति ।

मो पु णः परापरा निर्ऋतिर्दुर्हणा वधीत् । पदीष्ट तृष्ण्या सह ॥६॥

मो पु णः । मा । एव । अस्मान् । अधोऽधः । दुःखेन हन्तव्यम् । दारिद्र्यम् । वधीत् सा निर्ऋतिर्मदीयया । तृष्ण्या । सह । पततु धनसद्भावे हि तृष्णा विनश्यति ।

१. अन्यत M.

देवः स्यात् । ततः सर्वकामान् युष्माकं समर्थयेदिति वाक्यशेषः । ... अथवा यदिति वचनान्तत इत्येतत्तृतीय एव पादेऽध्याहृतव्यः । यदि यूयं मर्तासो मनुष्याः स्यातन ततो युष्माकं प्रसादेन स्तोता वोऽमृतो मरणवर्जितः स्यादिति । एतदुक्तं भवति । यूयं चेन्मनुष्या अभविष्यत, अवश्यमीदृशीभिः स्तुतिभिः प्राप्तस्यत, फलेन (च) स्तोतारं समयोजयिष्यत । देवास्तु भवन्तः । अतो न जानीमः किं यूयं न प्राप्तस्यथ । फलेन वा स्तोतारं न संयोजयिष्यथेति Sk.

२. यथा तृणे भक्षणीये मृगः कदाचिदप्यसेव्यो न भवति किन्तु सर्वदा तृणं भक्षयति तद्वत् Sy. ३. यवसशब्दः सस्यवचनः । सामर्थ्याच्चात्रान्तर्गतमित्यर्थः । यथा सस्यवतो देशात् सर्वस्य विनाशकरत्वान्मृगः सर्वस्य प्रिय एवं वो जरिता Sk. ४. युष्माकं स्तोता माभूदजोष्योऽप्रियः । कस्य सामर्थ्यात् ? सर्वस्य । सर्वस्यैव प्रियोऽस्त्वित्यर्थः । एतत्तावज्जीवतः स्तोतुराशास्यते Sk. ५. वमद् M. यमलोकसम्बन्धिमारोण मा... गच्छतु । तस्य मरणं मा भूदित्यर्थः Sy.

मरणोत्तरकालमपि पथा यमस्य । यम आदित्यस्तस्य यः पन्था देवयानस्तेन ... उपगच्छतु । देवयानेन पथा स्वर्गलोकमुपगच्छत्वित्यर्थः । अथवा व इत्येतदजोष्य इत्येतेन सम्बध्यते । पथा यमस्येत्यपि यमशब्दो यज्ञवचनः । गादित्यपि मध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने प्रथमपुरुषैकवचनम् । मा कदाचिदपि स्तोता युष्माकमप्रियोऽभूत् । किं तर्हि ? सर्वदैव यज्ञस्य यो नियतः पन्थास्तेनोपगच्छत स्तोतारमित्यर्थः Sk. ६. म्यतः M.

७. धू M. ८. मो इति निपातसमाहारो निपातान्तरं वा मेत्यस्यार्थे वर्तते Sk.

९. अद्धो P. मा नोऽस्मान् परापराऽत्यन्तपरा युष्मत्प्रसादादेव दूरवर्तिनीत्यर्थः Sk.

१०. परापरा उत्कृष्टादप्युत्कृष्टा, अतिबलैत्यर्थः Sy. ११. केनापि हन्तुं दुर्हणया Sy. दुःखं हन्तीति दुर्हणा Sk.

१२. ० व्यान् P. १३. रक्षोजातिदेवता Sy. निर्ऋतिर्मृत्युदेवता Sk. १४. अवधीत् M.

१५. तृष्णा नाम निर्ऋतेर्दुहिता । तया सह Sk.

१६. अस्मत्तोऽवगच्छतु । अथवा परापरेत्येतत् पदीष्टेत्येतेन सम्बध्यते । परापरा गच्छतु । दूरं गच्छत्वित्यर्थः Sk.

१७. V. Mādhava ignores सु

सत्यं त्वेषा अमवन्तो धन्वश्चिदा रुद्रियासः । मिहं कृष्वन्त्यवाताम् ॥७॥

सत्यं^१ त्वेषाः । सत्यम् । दीप्ताः । बलवन्तः^२ । निरुदके । अपि देशे । रुद्रपुत्राः । वृष्टिम् ।
कुर्वन्ति । निरन्तराम् ।

वाश्रेव विद्युन्मिमाति वत्सं न माता सिषक्ति । यदेषां वृष्टिरसर्जि ॥८॥

वाश्रेव । प्रसूता धेनुरिव । विद्युत् । गजितशब्दं करोति । वत्सम् । इव । माता । सचते
लोकम् । यत् । एभिर्मरुद्भिः । वृष्टिः । सृज्यते ।

दिवा चित्तमः कृष्वन्ति पर्जन्येनोदवाहेन । यत्पृथिवीं व्युन्दन्ति ॥९॥

दिवा चित् । अहनि । अपि । अन्धकारम् । कुर्वन्ति । पर्जन्येन । उदकवाहेन । यदा ।
पृथिवीम् । क्लेदयन्ति ।

अध स्वनान्मरुतां विश्वमा सच्च पार्थिवम् । अरैजन्तु प्र मानुषाः ॥१०॥

अध स्वनात् । अनन्तरम् । मरुताम् । स्वनात् । पार्थिवम् । विश्वम् । सद्म् ।

१. ० वा P. D. M.

२. अमशब्द आत्मपर्यायः । आत्मवन्तः ।
यत्नवन्त इत्यर्थः । अथवा गत्याविषु
गमनवन्तः । अथवा अम रोगे । शत्रूणां
रोगवन्तः Sk.

३. अन्तरिक्षेऽप्यधि । निरालम्बनस्यान्त-
रिक्षस्याप्युपरीत्यर्थः Sk.

४. रुद्रेण पालितत्वात्तदीया मरुतः Sy.

५. वातवर्जितां वातेनानुपहार्याम् । निरा-
लम्बनेऽप्यन्तरिक्षे स्थिता निर्वातां वर्ध-
न्तीत्यर्थः । अथवा धन्वेति मरुदेश उच्यते ।
तस्याप्युपरि वृष्टि कुर्वन्ति । अत्यन्त-
निरुदकानपि देशान् वृष्ट्या उदकवतः
कुर्वन्तीत्यर्थः Sk. ६. V. Mādhava
ignores अवाताम् ७. वाश्रेव M.

८. शब्दयुक्ता प्रस्तुतस्तनवती Sy. वाशन-
शीलाऽभिनवप्रसूता Sk. ९. ०रिति P.

१०. मेघान् स्फोटयति Sk. ११. वद्मिव M.

१२. ते ते P. मरुतः सेवते । सिषक्तिः
सेवनार्थः Sy. यथा च माता वत्सं
तद्वत् सिषक्ति सेवते उपगच्छतीत्यर्थः ।
कम् ? सामर्थ्यान्मेघं वा मरुतो वा Sk.
१३. ऐभि० M. एभिर्लक्षीकृत्यताममरुद्भिः P.
एषां मरुतां सम्बन्धिनी Sy.

१४. सृष्टिः M.

१५. अप्न्यस्यन्ध० M. १६. मरुतः Sk.

१७. उदवाहेन P. D.

१८. उदकधारिणा ... मेघेन सूर्यमाच्छाद्य Sy.
उदकवता मेघेनादित्यं छादयन्तो दिवापि
तमः कुर्वन्तीत्यर्थः Sk.

१९. ०वी P. २०. यदा वर्धन्तीत्यर्थः Sk.

२१. अधः M. २२. अनन्तं M.

अधशब्दः पदपूरणोऽपि चेत्त्यस्य वार्थं Sk.

२३. मरुततां P. २४. स्वनान् M.

२५. पृथिव्यां भवम् Sk. २६. सर्वम् Sk.

२७. सत्तम D. M. सदनं स्थानम् Sk.

अरेजताकम्पत सीदन्त्यस्मिन्निति सद्म गृहम् । प्रकर्षेण । मानुषाश्चारेजन्त ।

मरुतो वीळुपाणिभिश्चित्रा रोधस्वतीरनु । यातेमस्विद्रंयामभिः ॥११॥

मरुतो वीळुपाणिभिः । मरुतः । दृढैः पाणिभिः सह । चित्राः । नदीः । लक्ष्मीकृत्य ताः
पूरयितुम् । यात । अच्छिद्रं गमनैः ।

स्थिरा वः सन्तु नेमयो रथा अश्वास एषाम् । सुसंस्कृता अभीशंवः ॥१२॥

स्थिरा वः सन्तु । आगच्छतां भवतां रथनेमयः । स्थिराः । सन्तु । अथ परोक्षः-रथाः ।
अश्वाश्च । एषां स्थिराः सन्तु । सुसंस्कृताश्च । अश्वप्रग्रहा भवन्तु ।

अच्छा वद तना गिरा जरायै ब्रह्मणस्पतिम् । अग्नि मित्रं न दर्शतम् ॥१३॥

अच्छा वद । अभिवदत । तया । गिरा । स्तोतुम् । ब्रह्मणः । पतिम् । अग्निम् ।

१. भयेन कम्पन्ते Sk. २. सत्तम D. सत्प्र M. ३. मनुषा० P. मनुष्यग्रहणं चात्र जङ्गममात्रोपलक्षणा-र्थम् । शब्दादपि मरुतां सर्वं स्थावरं जङ्गमं च प्रकर्षेण विभेति भयेन कम्पत इत्यर्थः Sk. ४. ०न्तः M.
५. V. Mādhava ignores आ
६. पाणिशब्दोऽप्यत्राश्वानामग्रपादे खुरेषु वा वर्तते । वृद्धाग्रपादेर्दृढखुरैर्वा Sk.
७. चित्र P. कूलयुक्ताः Sy. रोधस्वत्य इति नदीनाम् । ... विचित्रा नदीः प्रति यात गच्छत Sk.
८. अनुशब्दोऽपि लक्षणे कर्मप्रवचनीयः प्रतिशब्देन समानार्थः Sk.
९. अच्छिद्रं P. D. M. अच्छिन्नगमनैः Sy. अखिन्नगामिभिरश्वैः । सर्वदाऽभ्रान्तैरश्वैरित्यर्थः । यज्ञेष्वागच्छन्तः क्रीडार्थम् Sk. १०. नै M.
११. V. Mādhava ignores ईम्
१२. रथानां सम्बन्धिनः Sk.

१३. संस्कृता संस्कृताश्च D.
१४. अङ्गुलयः Sy.
१५. भवतामागच्छतां सर्वाण्यागमनसाधनानि सुवृद्धानि भवन्त्वित्यर्थः Sk.
१६. आभिमुख्येन ... ब्रूहि Sy. अच्छाशब्द आप्तुमित्यस्यार्थे Sk.
१७. वदेत्यन्तरात्मनः प्रेषः । हे अन्तरात्मन् आप्तुं वद । प्रकरणात्मरुतः Sk.
१८. देवतास्वरूपं प्रकाशयन्त्या । ... मित्रमपि Sy. तना धननामैतत् । हविलक्षणेन धनेन Sk.
१९. ०नु D तृतीयायाश्च स्थाने चतुर्थी । वाचा स्तुतिलक्षणया युष्मानहं हविषा स्तुत्या चाऽऽप्तवानित्येतन्मरुतो वदेत्यर्थः । अथवा अच्छा वदेत्यच्छाऽभेः स्थाने । अभिवद । स्तुहीत्यर्थः । तना हेतावियं तृतीया । धनेन हेतुना । धनलाभार्थमित्यर्थः । केन स्तवान उच्यते । गिरा जरायै वाचा स्तुतिलक्षणया Sk.

मित्रम्^१ इव च^१ । दर्शनीयं^१ मारुतं^१ गणम् ।

मिमिहि श्लोकमास्ये^१ पर्जन्यइव^१ ततनः । गायं^१ गायत्रमुक्थ्यम्^१ ॥१४॥

मिमिहि श्लोकम् । निर्मिमिहि^२ पूर्वम्^३ । श्लोकम्^४ । आस्ये^५ तम्^६ । पर्जन्य इव वृष्टिम्^७ ।
विस्तारय^८ । गायत्रं च साम^९ । उक्थाहम्^{१०} । स्तोतः^{११} !

वन्दस्व^१ मारुतं^१ गणं^१ त्वेपं^१ पनस्युमर्किणम्^१ । अस्मे^१ वृद्धा असन्निह^१ ॥१५॥

वन्दस्व मारुतम्^{११} । स्तुहि^{१२} । मारुतम्^{१३} । गणम्^{१४} । दीप्तम्^{१५} । स्तुतिकामम्^{१६} । शस्त्रवन्तम्^{१७} ।
अस्मासु^{१८} । भवन्तु^{१९} । प्रवृद्धाः^{२०} । इह मरुतः^{२१} ।

१. नशब्द उपमार्थीयस्त्रिभिरप्येतैः सम्बन्ध-
यितव्यः । ब्रह्मणस्पतिमिव चाग्निमिव
च मित्रमिव च । कीदृशं मित्रं दर्श-
तं दर्शनीयम् । अथवा दर्शतमिति मरुतां
गणाभिधानं न मित्रस्य । गणाभिप्रायं
चैकवचनम् । अच्छा वदा दर्शनीयं
मरुतां गणमिति Sk.

२. निमि० M.

मिमिहीत्यात्मन एवायमन्तरात्मनः
प्रेषः । निर्मिमिष्व कुरु हे अन्तरात्मन्
श्लोकम् . . . स्तुतिलक्षणं शब्दम् Sk.

३. पूर्व पूर्व M.

४. निर्मिमिहि पूर्वम् । श्लोकम् omitted
by P.

५. तृतीयाय सप्तम्येषा । आस्येनात्मीयेन
वदनेन Sk.

६. यथा पर्जन्यः शब्दं विस्तारयति तद्व-
द्विस्तारय Sk.

७. वृष्टं P.

८. गाय . . . स्तुहि Sk.

९. स्तुत्यम् Sk.

१०. उक्था M.

प्रशस्यम् Sk.

११. नमस्कुरु स्तुहि वा Sy.

१२. गण M.

१३. दीप्त P.

१४. स्तुतियोग्यम् Sy. अथवा . . . स्तुत्य-
मित्यर्थः Sk.

१५. अचनोपेतम् Sy.

अर्किणं स्तोतृप्रयुक्तैर्गुणैर्मन्त्रवन्तमश्रवन्तं
वा Sk.

१६. अस्माकं सु P.

अस्माकमिहास्मिन्कर्मणि Sy.

यस्माद् अस्मे अस्माकं स्वभूते वृद्धा
वीर्येण परिवृद्धा मरुतोऽस्तित्वं
भवन्तीह कर्मणि । यस्मादस्मदीये कर्मणि
नित्यं मरुतः सन्निहिता भवन्ति
तस्माद् वन्दस्व मारुतं गणमिति सम-
स्तार्थः । अथवा वन्दस्व मारुतं गण-
मित्यर्थे च एव समाप्तं वाक्यम् । तृतीयस्तु
पाद आशीभिन्नमेव वाक्यम् । मरुतां
प्रसादेनास्माकं परिवृद्धा असन् भवन्तु ।
काः ? सामर्थ्यात् सम्पदः Sk.

१७. Ms. D. puts the figure ॥३८॥
here to indicate the end
of the thirtyeighth hymn.
No such number is given
in P. and M.

I.39.

प्र यदित्था परावतः शोचिर्न मानमस्यथ ।

कस्य क्रत्वा मरुतः कस्य वर्षसा कं याथ कं ह धृतयः ॥१॥

प्र यदित्था । प्रास्यथ । इत्थं मरुतः ! दूरात् । यत् । तेजः । इवात्मीयम् । शब्दम् । तत्
कस्य । कर्मणा । मरुतः ! केन वा । वेष्टिताः । कं च देशं यूयम् । याथ । कं वा तत्र पुरुषम् । हे
कम्पयितारः !

स्थिरा वः सन्त्वायुधा पराणुदे वीळू उत प्रतिष्कभे ।

युष्माकमस्तु तविषी पनीयसी मा मर्त्यस्य मायिनः ॥२॥

स्थिरा । स्थिराणि । युष्माकम् । सन्तु । आयुधानि । शत्रूणां प्रेरणाय । अपिच । दृढं च ।

१. ०स्यत P.

प्रकर्षेण क्षिपय Sk.

२. अस्मादन्तरिक्षात् Sy.

सत्यमेव Sk.

३. यथा सूर्यस्य तेजोऽन्तरिक्षाद् भूमौ
प्रक्षिप्यते तद्वत् Sy.

यथाऽग्निरादित्यो वा सर्वत्र स्वदीप्ति
प्रास्यत्येवं मानं वृष्टिद्वारेण सर्वस्य
निर्मातारं मेघं प्रास्यथ... अथवा मानो
गर्वं उच्यते । शोचिरित्यपि प्रथमान्तम् ।
क्षेप्तृवचनं क्षिप्यमाणवचनम् । यथाऽ-
ग्नेरादित्यस्य वा शोचिर्दीप्तिर्वूरात्तमांसि
प्रास्यत्येवं यूयं शत्रूणां मानं गर्वं
दूरात् प्रास्यथ क्षिपय नाशं गमय-
थेत्यर्थः Sk.

४. यजमानस्य Sk.

५. कर्मन्ना P.

कस्य यजमानस्य क्रतुना संगच्छध्व इति
शेषः Sy. कर्मणा हेतुना Sk.

६. कस्य वा वर्षसा रूपेण Sk.

७. कं यजमानमुद्दिश्य...देवयजनदेशे गच्छथ
Sy. कं वा यजमानं प्रति...कं
सुखनामंतत् । क्रियाविशेषणं चैतद्
ब्रष्टव्यम् । सुखम् । अक्लेशेनेत्यर्थः ।
निपातो वा कंशब्दः पदपूरणः । ...
शत्रूणां यत्कर्म कुर्वन्तं यद्रूपं वा यं वा
यजमानं प्रति यूयमक्लेशेन गच्छथ
तं मह्यं कथयत । सुखमहमपि तत्कर्मा
तद्रूपः स एव च भवामि । इत्यागमन-
विलम्बनावुपालम्भोऽयम् Sk.

८. अनुगृह्णीयेति शेषः Sy.

९. V. Mādhava ignores ह

१०. स्थिराः P. M.

११. अविचलानि नित्यसन्निहितानि Sk.

१२. अपनोदनाय Sy.

स्वस्थानावपकालनाय Sk.

१३. Omitted by M.

१४. विळु दृढमभेद्यमेकचित्तमत्रोच्यते । एक-
चित्तं चास्त्वित्यर्थः । किं तत् ? साम-
र्थ्यात्सेनालक्षणं बलम् Sk.

प्रतिष्कम्भितुम् । युष्माकम् । अस्तु^३ । बलम् । अतिशयेन स्तोतव्यम् । मा । मायावतः । मर्त्यस्याय-
जमानस्य ।

परा ह यत्स्थिरं हृथ नरो वर्तयथा गुरु ।
वि याथन वनिनः पृथिव्या व्याशाः पर्वतानाम् ॥३॥

परा ह । पराहृथ । यदा^४ । स्थिरं पर्वतादिकं यदा वा । नरः ! गुरुभारमपि शिलादिकं
तृणमिव । चलयथ तदा । पृथिव्याः । वृक्षात् । मध्येन । गच्छथ तथोपरि च । पर्वतानाम् ।
दिशः । मध्येन । गच्छथ विविञ्चन्तः ।

१. प्रतिबन्धायापि शत्रूणाम् । एतदुक्तं
भवति । सर्वस्यैव द्विविधाः शत्रवः ।
उच्छेद्या उच्छेदका वा । तत्र येष्माक-
मुच्छेद्याः शत्रवस्तेषां स्थानादपकालनाय ।
ये तूच्छेदकास्तेषां प्रतिबन्धाय युष्माक-
मायुधानि नित्यं सन्निहितानि सन्तु । से-
नालक्षणं चाभेद्यमस्त्विति । अथवा वीळू
इति दीर्घत्वदर्शनादायुधानां च प्रकृत-
त्वात्तत्समानाधिकरणप्रथमाबहुवचनान्तो
विळूशब्द इति व्याख्यातव्यम् । स्थिराणि
चायुधानि विळूनि चेति । अस्मच्छत्रूणा-
मपकालनाय प्रतिबन्धाय च नित्यं
सन्निहितानि वृक्षानि च युष्माकमायुधानि
भवन्तिवर्त्यः । अथवा विळू इत्युकारस्य
प्रगुह्यत्वदर्शनाद्वीळूशब्दो द्विवचनान्तः ।
स्थिराणि व आयुधानि सन्स्वस्मच्छत्रूणां
पराणोदाय । किञ्च वीळू उत वीळू च
स्तः । कौ ? द्विवचननिर्देशाद् युद्धोप-
करणाच्चेष्टुधी वा रयाश्वी वा । किम-
र्थम् ? प्रतिष्कम्भे प्रतिबन्धायापनयनाय ।
धारणाय वेत्यर्थः । कस्य ? सामर्थ्या-
द्विपूणां वा युष्माकं वा रयस्थानाम् Sk.
२. अस्त्वित्येतन्मेत्येतेन सम्बन्धयितव्यम् ।
... युष्माकं स्वभूतं बलमतिशयेन स्तो-
तव्यं मास्तु माभूत् । कस्य ? मर्त्यस्य
मायिनो मायावतः । युष्मद्वलमशक्त्यै-

वातिशयेन स्तुतोः प्रतिपद्यतां मा शठ-
स्येत्यर्थः Sk. ३. ०यमा० P.
मनुष्यस्य शत्रोर्मा बलं मा भवतु Sy.
४. ०हाय P. ५. यथा M. यत् Sk.
६. स्वस्मात्प्रवेशाच्चालयितुमशक्यम् Sk.
७. ननः P. ८. दुष्प्रलोपमपीत्यर्थः Sk.
९. गमयथ । प्रलोपययेत्यर्थः Sk.
१०. वृक्षाणां P. वृक्षान्... विपुज्य मध्ये
गच्छथ । अरण्यगतानां निबिडानां वृक्षाणां
मध्ये यस्य कस्यापि वृक्षस्य भग्नत्वादि-
तरवृक्षाणां परस्परवियोगेन प्रौढो मार्गो
भवति Sy. ११. विगच्छथ ।
लङ्घययेत्यर्थः । ... उड्डीय वृक्षानपि
लङ्घययेत्यर्थः Sk. १२. ०तानोन् P.
किं पुनः पर्वतानां विभिः सम्बन्धः । विक्षु
पर्वता व्यवतिष्ठन्ते । अथवा पर्वतानामिति
द्वितीयायै षष्ठी । दिशः पर्वतांश्च विगच्छ-
थेति । ऊर्ध्वं तिर्यक् च लङ्घनसमर्थाः
स्येत्यर्थः । अथवा याचनेति यातिरत्रान्त-
र्णीतव्यर्थो द्रष्टव्यः । विगमयथ वनिनः
पृथिव्या भूमितो वि आशाः पर्वतानाम् ।
आशाशब्द इच्छावचनः । पर्वत इत्यपि मेघ-
नाम । अस्माभिर्बोधितव्यमित्येवंरूपा आशा
मेघानामपि गमयथ नाशययेत्यर्थः Sk.
१३. पादर्वदिशः Sy. १४. विञ्चतः M.
१५. V. Mādhava ignores ह

नहि वः शत्रुर्विदे अधि द्यवि न भूम्यां रिशादसः ।

युष्माकमस्तु तविषी तना युजा रुद्रासो नू चिदाध्वे ॥४॥

नहि वः शत्रुः^१ । नहि । वः । शत्रुः^२ । ज्ञायते^३ स्वर्गे । नच । भूम्याम् । रिशातामसितारः^४ !
युष्माकम्^५ । अस्तु । बलम् । हविलक्षणेन धनेन सहायेन । रुद्रपुत्राः^६ ! क्षिप्रम्^७ । शत्रूणामाधर्षणाय^८ ।

प्र वैपयन्ति पर्वतान्वि विश्वन्ति वनस्पतीन् ।

प्रो आरत मरुतो दुर्मदाइव देवासः सर्वथा विशा ॥५॥

प्रवैपयन्ति^१ । प्रकम्पयन्ति । शिलोच्चयान् । पृथक् कुर्वन्ति^२ । वनस्पतीन् इत्यम् । मधुमत्ता^३
इव^४ । प्रगच्छथ । देवाः ! मरुतः ! सर्वैः^५ । अनुचरैः^६ सह ।

उपो रथेषु पृषतीरयुग्ध्वं प्रष्टिर्वहति रोहितः ।

आ वो यामाय पृथिवी चिदश्रोदवीभयन्त मानुषाः ॥६॥

उपो रथेषु^१ । युयं रथेषु^२ । पृषद्वर्णा अश्वाः । उपायुङ्ध्वम्^३ । प्रष्टिर्भूत्वा^४ । वहति ।

१. शत्रून् D. २. शातयिता Sk.

३. ज्ञायते P. ज्ञायथे M.

नच बभूव ... विद सत्तायाम् Sy.

विद्यते Sk. ४. द्युलोक इत्यर्थः Sk.

५. शत्रुहिंसका मरुतः ... रिश हिंसायाम् ।

रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः । ... तान्

अदन्तीति रिशादसः Sy.

रिशतोऽप्यन्तीति रिशादसः । हिंसितृणां

प्रतिहिंसितार इत्यर्थः Sk.

६. रुद्रपुत्रा मरुतो युष्माकमेकोनपञ्चाशत्सं-

ख्यानां भवताम् ... तना अस्तु विस्तृता

भवतु Sy. ७. हविलक्ष० P. D.

युष्मदीयहविलक्षणेन धनेन युक्ता

अस्मदीयं हविरुपभुङ्क्तामित्यर्थः Sk.

८. ०यने P. युजा योगेन परस्परैकमत्येन Sy.

९. अथवा नू चिदाध्व इत्येतत् पूर्वानपेक्षं

भिन्नमेव वाक्यम् । नूचिच्छब्दश्चात्र

नशब्दस्यार्थः । ... नाध्वे नाभिभवनाय ।

कः ? सामर्थ्याद् यूयम् । प्रकृतत्वाद्वा

तविष्यो युष्मदीयाः । ... बलं न कुत-

श्चिदभिभवं प्राप्नोतीत्यर्थः Sk.

१०. शूद्राणामाधर्षणाय P. वैरिणां सर्वतो

धर्षणाय Sy. ११. V. Mādhava

ignores अधि । तना । चित्

१२. प्र is omitted by P.

१३. उत्तन्नन्तीत्यर्थः Sk.

१४. यथा दुर्मत्ताः सन्तः प्रकर्षेण हुङ्कारयन्त

आगच्छन्ति तद्वत् Sk. १५. प्राग० P.

१६. सर्वया ... प्रजया सहिताः Sy. सर्वया

स्वपरिचारकमनुष्यजात्या सह Sk.

१७. V. Mādhava ignores उ

१८. P. adds अश्वेषु after रथेषु

१९. बिन्दुयुक्ता मृगीः Sy. २०. उपयुङ्ध्वं P.

०ङ्ध्वं D.M. अस्मद्वयज्ञागमनार्थम् Sk.

२१. वृष्टिर्भू० P. प्रष्टिर्भू० D. प्रष्टर्भूत्वा M.

चतुर्गवस्य रथस्यैकस्यामेव धुरि यः

पादवै द्वितीयो नियुज्यते स प्रष्टिरित्यु-

च्यते । एकवाक्यताप्रसिद्धयर्थं यत्तच्छ-

ब्दावध्याहार्यो । यः प्रष्टिर्वहति रोहितो

लोहितवर्णस्तं च Sk.

रोहितवर्णोऽश्वस्तं चोपायुङ्गध्वम् । आशृणोति । भवताम् । गमनाय । पृथिवी किं मरुत आगच्छन्तीति भयेन । बिभ्यति च मानुषाः ।

आ वो मच्छ तनाय कं रुद्रा अवो वृणीमहे ।

गन्ता नूनं नोऽवसा यथा पुरेत्या कण्वाय बिभ्युषे ॥७॥

आ वो मक्षु । आवृणीमहे । युष्माकम् । रुद्रपुत्राः ! रक्षणम् । पुत्राय तथा सति गच्छत । सम्प्रति । अस्मान् । रक्षणेन । यथा । पुराज्येषामाह्वान एवम् । बिभ्युषे कण्वाय गच्छतेति ।

युष्मेषितो मरुतो मर्त्येषितु आ यो नो अभ्व ईषते ।

वि तं युयोत शवंसा व्योजसा वि युष्माकाभिरुतिभिः ॥८॥

युष्मेषितः । युष्माभिः प्रेषितः । मरुतः ! मर्त्यैर्वा प्रेषितः । यः । महान् । अस्मान् ।

१. ०वणो० D.

मृगवान्तरजातिर्लोहितवर्णः Sy.

२. ०युक्ध्वं P. ०युङ्ध्वं D. ०युध्वं M.

३. अनुजानातीत्यर्थः Sy. मर्यादया शृणोति ।

अतस्तं वयमपि शुभ्रमह इत्यर्थः Sk.

४. यामशब्दो रथवचनः ...षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ।

तच्छब्दश्चुतेश्च शब्दमिति वाक्यशेषः ।

युष्माकं स्वभूतस्य गच्छतो रथस्य शब्दं

पृथिवी...आ वो यामायेति व इति...

संप्रदानत्वात् संप्रदाने चतुर्थी । यान्त्य-

स्मिन् देवा इति यामो यज्ञः । द्वितीया-

र्थेऽत्र चतुर्थी । युष्मभ्यं यज्ञं समस्ता

पृथिवी...आशृणोति प्रतिजानीते । युष्मान्

यक्ष्यामीत्येतन्न कश्चिन्नाभ्युपगच्छती-

त्यर्थः । अतश्चान्यत्र व्यापृता मरुतः

कदाचिदस्मद्यज्ञं नागच्छेयुरपीत्येवमा-

शङ्किता युष्मदागमनादवीभयन्त बिभ्य-

त्यस्मद्विधा मानुषाः । यस्मादन्यव्या-

पृतानां युष्माकं स्वयज्ञेनागमनाद्

बिभेमि तस्माद्यत्नेन ब्रवीमि । न्ययुङ्गध्वं

पृथतीचंडवाः प्रष्टि च रोहितमिति

समस्ताः स्युर्मन्त्रार्थाः Sk.

५. अन्तरिक्षम् Sy.

६. युष्मत्तो

यागमकुर्वन्तोऽस्मद्विधा मानुषाः Sk.

७. V. Mādhava ignores उ । चित्

८. पो M.

९. प्रार्थयामहे । युष्माभिः पाल्यमानाः

पुत्रादिसन्तानं धनं वा प्राप्तयाम इत्येव-

मर्थं युष्मदीयं पालनं क्षिप्रं प्रार्थयामहे

इत्यर्थः Sk. १०. ०ण D.

११. अथवा तनेति धननाम । धनार्थम् Sk.

१२. गच्छति P. गच्छय M.

१३. नूनमिति पदपूरणः Sk.

१४. पूर्वस्मिन्काले कर्मान्तरेषु...अस्मदीयरक्ष-

णेन निमित्तेन ययं यथा प्राप्तवन्तः Sy.

कर्मणि चतुर्थी । एकवचनस्य स्थाने

बहुवचनम् । मह्यम् Sk.

१५. यथैव पुरा तद्विदानीमपि पालनहस्ता

मां कण्वाशाङ्कितं युष्मदागमनभीतं

प्रत्यमुतोऽन्तरिक्षादागच्छयेत्यर्थः Sk.

१६. ०षां मां वान P. १७. एव P. D.

१८. V. Mādhava ignores कम्

१९. मर्त्यैर्वा D. मारकैरन्यैर्वा प्रेषितः Sy.

२०. शत्रुः Sy

आहि^१नस्ति । तं यूयम् । शवसा^२ज्मत्तः । पृथक्^३ कुरु^४त । ओजसा^५ च तथा । योष्मा^६कीर्णः
परिरक्षणै^७श्चास्मान् अवतेति ।

असामि हि प्रयज्यवः कण्वं दद प्रचेतसः ।

असामिभिर्मरुत आ न ऊतिभिर्गन्ता वृष्टिं न विद्युतः ॥६॥

असामि हि । प्रकर्षेण यष्टव्याः । प्रकृष्टज्ञानाः । कण्वम् । हि माम् । असाधारणम् । मनु-
ष्येभ्यः पतिं हि । दत्त । असाधारणैश्च । पालनैः । अस्मान् । आगच्छत । वृष्टिम् । इव । विद्युतः
शीघ्रम् ।

असाम्योजो विभृथा सुदानवोऽसामि धृतयः शवः ।

ऋषिद्विषे मरुतः परिमन्यव इषुं न सृजत द्विषम् ॥१०॥

असाम्योजः । असाधारणम् । बलम् । विभृथ । शोभनदानाः । असाधारणम् । वेगं च ।

१. अभिमुख्येन प्राप्नोति Sy. आगच्छति। कः ? सामर्थ्याद् हिंसिता Sk. २. सेनालक्षणेन Sk. ३. ० स्मत्तं D. ० स्मत्त M. ४. अत्रेन ... विभक्तं कुरुत Sy. तमस्मतोऽपनयतेत्यर्थः Sk. ५. कुरुतंजसा M. ६. योष्माणीकैः P. युष्मत्सम्बन्धिभो रक्षणैश्च वि युयोत Sy. किञ्चित्सेनालक्षणेन बलेन किञ्चित्स्वशरीरबलेन किञ्चि- त्पालनमात्रेणैवेत्यर्थः Sk. ७. ० द्वास्थानव० M. ८. कण्वा P. यजमानमेतन्नामकमृषिम् Sy. चतुर्थ्यर्थे द्वितीयं वा । मह्यं कण्वाय Sk. ९. Omitted by M. १०. सम्पूर्णमेव यथा भवति तथा Sy. साम्यर्थम् । न सामि असामि समग्रम् । किं तत् ? सामर्थ्याद् धनम् Sk. ११. ० रणमनु० M.	१२. धारयत Sy. १३. दत्ताः साधा० M. सम्पूर्णः Sy. समग्राभिः Sk. १४. समग्रपालनहस्ता अस्मान्प्रत्यागच्छते- त्यर्थः Sk. १५. यथा वृष्टिं मरुतो व्याप्नुवन्तो विद्युत आगच्छन्ति तद्वत् Sk. १६. The passage beginning with मनुष्येभ्यः and ending with शीघ्रम् is omitted by P. १७. V. Mādhava ignores मरुतः १८. असामिसामिप्रतिविद्धम् । सामि स्यतेः ... अनुसमाप्तं बलं विभूत कल्याणदानाः N. 6. 23. १९. सम्पूर्णम् Sy. २०. शारीरं बलम् Sk. २१. विभूत D. विभ्रय M. २२. शोभनदातारः शोभनदाना वा Sk. २३. बलम् Sy. सेनालक्षणमपि बलम् । द्विविधेनापि ... उपेताः स्येत्यर्थः Sk.

कम्पयितारः। कर्णं मां यो द्वेष्टि तस्मै। परितो मन्यमानाय। शर्म। इव। द्वेषम्। विसृजेतेति।

I.40.

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयन्तस्त्वेमहे ।

उप प्र यन्तु मरुतः सुदानव इन्द्रं प्राशुर्मवा सचा ॥१॥

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते। उत्तिष्ठ। ब्रह्मणः। पते! देवानिच्छन्तः। त्वाम्। याचामहे
त्वत्सहाया मरुतश्च। उपगच्छन्तु। सुदानाः। इन्द्र! त्वं च। क्षिप्रकारी। भव। सहायः।

त्वामिद्धि सहसस्पुत्र मर्त्यं उपब्रूते धने हिते ।

सुवीर्यं मरुत आ स्वश्व्यं दधीत यो व आचुके ॥२॥

त्वामिद्धि। त्वाम्। एव। सहसः। सूनो! मर्त्यः। उपस्तौति। निहिते। धने तद्रक्षार्थं

१. शत्रूणाम् Sk.

२. ऋषीणां द्वेषं कुर्वते शत्रवे तद्विना-
शार्थम् Sy. मत्प्रभृतीनामृषीणां द्वेष्टे Sk.

३. परितो M. कोपपरिवृत्ताय Sy.
परिगतो मन्युर्येन स परिमन्युः। तस्मै
परिमन्यवे। क्रुद्धायेत्यर्थः। अथवा
मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मणो दीप्तिरत्रोच्यते।
परिगतदीप्तये। स्वदीप्त्या ऐश्वर्यादिकया
दीप्तायापीत्यर्थः Sk.

४. यया कश्चित् कस्मैचिद्विधुं क्रुद्धः सृजेत्
तद्वत् सृजत विसृजत क्षिपत Sk.

५. द्वेषकारिणं हन्तारम् Sy.
द्विधं सर्वलोकद्वेष्टारं तमृषीणां द्वेष्टारं
नित्यक्रुद्धम्। ऐश्वर्यादिदीप्त्या वा दीप्त-
मपि सर्वलोकद्वेष्यं क्रुष्टेत्यर्थः Sk.

६. V. Mādhava ignores मरुतः।
Ms. D. puts the figure ॥३६॥
here to indicate the end of
the thirtyninth hymn. No
such number is given in
P. and M.

७. ब्राह्मणः M.

८. अस्मद्व्ययमागन्तुम् Sk.

९. ० न्त P. १०. ० हायया M.

११. ० तं च M.

१२. शोभनदातारः शोभनदाना वा Sk.

१३. सोमस्य प्राशकः।... यद् वा वृत्रस्य
हिंसको भव Sy.

१४. यं M. सह Sy. सह ब्रह्मणस्पतिना Sk.

१५. V. Mādhava ignores प्र

१६. त्वमि० D.

१७. त्वम् D.

१८. बलस्य बहुपालक Sy.

१९. आत्मानमेव कण्वः परोक्षरूपेण प्रतिनिदि-
शति। अयं कण्वनामा मनुष्य उपगम्य
ब्रूते। अस्मदीयं यज्ञं ब्रह्मणस्पतिना
सहागच्छेत्येतदभ्यर्चयते इत्यर्थः Sk.

२०. ० स्थीति P.

२१. शत्रुषु प्रक्षिप्ते धने Sy.

वेदघां हविर्निघायत्यर्थः Sk.

२२. हविराहये... धने हिते इति निमित्त
एषा सप्तमी। प्रयोजनस्य च निमित्तत्वेन
विवक्षा। धने हिते निमित्तभूते।
हितं धनं लब्धुमित्यर्थः Sk.

मरुतः ! च । यः । युष्मान् । आकामयते मर्त्यः सः । सुवीर्यम् । स्वद्वयं च । धारयेत् ।

प्रेतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सूनृता ।

अच्छा वीरं नयं पङ्क्तिराधसं देवा युञ्जं नयन्तु नः ॥३॥

प्रेतु ब्रह्मणस्पतिः । प्रगच्छतु । ब्रह्मणः । पतिः । प्रेतु । देवी । वाक् । अभिनयन्तु । अस्मा-
कम् । बलयुक्तम् । नृभ्यो हितम् । हविष्पङ्क्त्यादिभिर्ब्राह्मणविहिताभिः पङ्क्तिभिः समृद्धम् ।
यज्ञम् । देवाः ।

यो वाघते ददाति सूनरं वसु स धत्ते अक्षिति श्रवंः ।

तस्मा इलीं सुवीरामा यजामहे सुप्रतूर्तिमनेहसम् ॥४॥

यो वाघते । यः । ऋत्विजे । ददाति । शोभननरोपेतं शोभनयानं वा । धनम् । सः । धारयति ।

१. योऽस्मदादिर्युष्मान् प्रार्थयत इत्यर्थः Sk.
२. ममर्त्यः M.
३. शोभनवीर्ययुक्तं च धनम् Sy.
४. ० इवं P. D.
५. दधातिर्दानार्थः । लोट् मध्यमपुरुषे बहुवचनं चैतद् द्रष्टव्यम् । दत्त । ... अथवा दधीतेति दधातिर्धारण एव । ... सुवीर्यं स्वद्वयं च धनं दधीत धारयेत यो व आचक इति । नचादत्तस्य धारणं सम्भवतीत्यर्थः Sk.
६. V. Mādhava ignores हि
७. च्छत M. अस्मान् प्राप्नोतु Sy.
८. पति M. पति P.
९. देहि P.
१०. प्रियसत्पर्या वाक् Sy.
११. अभिगमयन्तु M. अस्माकं स्वभूतमन्ये-
ऽपि यजमान्बुवन्तीत्यर्थः Sk.
१२. अमस्माकं P.

१३. ब्रह्मणस्पत्यादयो देवता वीरं शत्रुं निः
शेषेण दूरे प्रेरयन्तु Sy.
- ऋत्विक्कर्तृत्वाद् वीरपुत्रफलत्वाद् वा
वीरोऽत्र यज्ञ उच्यते । वीरकर्तृकं
वीरपुत्रफलार्थं वाऽस्मदयज्ञम् Sk.
१४. ०भि ब्रा० D. हविष्पङ्क्त्यादिभि-
र्ब्रा० M.
१५. सम्यद्धं M.
पङ्क्तिभिः संसाध्यत इति पङ्क्तिराधाः
सोमयागः । स हि चतसृभिः पङ्क्तिभिः
संसाध्यते । ... तं पङ्क्तिराधसं
ब्रह्मणस्पतिप्रसादात् Sk.
१६. यज्ञम्...अस्मान्...आभिमुख्येन नयन्तु Sy.
१७. ऋत्विगवते यजमानाय Sk.
१८. सुष्ठु नेतव्यम्...मुलेन नीयते इति सूनरम्
Sy.
१९. ० नयनं M.
२०. Omitted by P.

अक्षीणम् । अन्नं वयं च । तस्मै मानवीम् । इलाम् । सुपुत्राम् । आयजामहे । शोभनप्रतरणाम् ।
उपद्रवरहिताम् ।

प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्थ्यम् ।
यस्मिन्निन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा देवा ओंकांसि चक्रिरे ॥५॥

प्र नूनम् । प्रवदति । इदानीम् । ब्रह्मणः । पतिः । मन्त्रम् । प्रशस्तम् । यस्मिन् मन्त्रे ।
इन्द्रादयः । स्थानानि । चक्रिरे श्रवणार्थं यं मन्त्रमुपासत इति ।

तमिद्वोचेमा विदथेषु शंभुवं मन्त्रं देवा अनेहसम् ।
इमां च वाचं प्रतिहर्यथा नरो विश्वेद्वामा वो अश्रवत् ॥६॥

तमिद्वोचेम । तम् । एव । वोचेम । यज्ञेषु । सुखस्य भावयितारम् । मन्त्रम् । देवाः !
अपापं ताम् । च । इमाम् । वाचं देवाः । नरः ! यूयं कामयध्वमयं च स्तोता । युष्माकं स्वभूतानि

१. अवः कीर्तिम् । कीर्तिमान् भवती-
त्यर्थः Sk.

२. इलामेतन्नामधेयां मनोः पुत्रीम् Sy.
हविलक्षणमन्त्रम् Sk.

३. शोभनवोरैर्भट्टैर्युक्ताम् Sy.
शोभना वीराः कर्तारो यस्यास्तां
सुवीराम् । शोभनं त्विग्निरुपकल्पिता-
मित्यर्थः Sk.

४. सुष्टु प्रकर्षेण हिंसाकारिणीम् Sy.
तुर्वर्तिहिंसायः । सुष्टु प्रतुवन्ते शत्रवो
यया तां सुप्रतुतिम् । देवा हि हविरुप-
भोगाद्वीर्यामाप्नुवन्ति । तेन च वीर्येण शत्रून्
घ्नन्ति Sk.

५. ० वहरितां M.
केनाप्यहिंस्याम् Sy.
अनेहसोऽपापाः । एतज् ज्ञात्वा ब्रह्मणस्-
पते कीर्त्ययं हविरयं च धनमस्मभ्यं
देहीत्यर्थः Sk.

६. वदतिरत्र सामर्थ्याद्वन्तर्णीतित्यर्थः ।

प्रवादयति । सर्वस्तोतृभिरुच्चारय-
तीत्यर्थः Sk.

७. अवश्यम् Sy.

नूनमिति पदपूरणः Sk.

८. P. adds दानं before मन्त्रम् ।
स्तुतिलक्षणम् Sk.

९. शस्त्रयोग्यम् Sy.

१०. चक्रिरे P.
यस्मिन्नादयोऽपि नैघण्टुकवृत्त्या स्थिता
इत्यर्थः Sk.

११. उच्चारयामेत्याशास्महे Sk.

१२. आत्मीयेषु Sk.

१३. स्तुतिलक्षणमन्त्रम् Sk.

१४. अवापन्तां चेमं P.

अपावन्तां चेमा M.

अहिंसनीयं दोषरहितम् Sy.

१५. स्तुतिलक्षणम् Sk.

१६. मनुष्याकाराः Sk.

१७. ब्रह्मणस्पतिना सह Sk.

सर्वाणि । धनानि । अश्नोतु ।

को देवयन्तमश्वज्जनं को वृक्षवर्हिषम् ।

प्रप्र दाश्वान्पस्त्याभिरस्थितान्तुर्वावृत्तयं दधे ॥७॥

को देवयन्तम् । कः । यजमानम् । अश्नोतु । जनम् । को वा । छिन्नवर्हिषम् । प्रास्थित । यजमानः । विड्भिर्ऋत्विग्भिः । तेषां मध्ये ब्रह्मणस्पतिरागच्छन् । निवासम् । करोतीति पूर्वा-
धंस्योत्तरम् ।

उप क्षत्रं पृश्नीत हन्ति राजभिर्भये चित्सुद्धितिं दधे ।

नास्यं वर्ता न तरुता महाधने नाभे अस्ति वज्रिणः ॥८॥

उप क्षत्रम् । ब्रह्मणस्पतिर्धनं स्तोतृणाम् । उपपृच्छति । भयम् । अपि । वरुणादिभिः
सहागत्य । हन्ति तथा भये सति । शोभननिवासं गृहम् । प्रयच्छति ब्रह्मणस्पतेः । अस्य । आयुधवतः ।

१. सर्वापि वामा वननीया वाग् वो युष्मान्
...व्याप्नुयात् Sy. वननीयानि धनानि Sk.
२. अश्नोतु P. D.
व्यत्ययेनायमुत्तमस्य स्थाने प्रथमपुरुषः ।
अश्नुयाम प्राप्नुयाम Sk.
३. V. Mādhava ignores इत्
४. क इति सामर्थ्याच्छत्रोर्निर्देशः । कः ?
क्षत्रः Sk. ५. जनम् Sy.
ब्रह्मणस्पतिप्रभृतीन् देवान् यष्टुमिच्छ-
न्तम् Sk. ६. प्राप्नोति Sk.
७. जनः M. यजमानम् Sy.
मनुष्यं न कश्चिदपि व्याप्तुं शक्नोती-
त्यर्थः Sk. ८. आस्तीर्णबहिष्कम् ।
प्रवृत्तयागमेवेत्यर्थः Sk.
९. प्रतिष्ठते । होमार्थमाहवनीयं प्रति
गच्छतीत्यर्थः Sk.
१०. विभिः P. विडिभिः M. पस्त्याभि-
र्मनुष्यैर्ऋत्विग्भिः Sy.
पस्त्याभिः । पस्त्यमिति गृहनाम । अत्रा-
हुतयः पस्त्या उच्यन्ते । ... आहुतिभिः
सम्बद्धाः । गृहीताहुतय इत्यर्थः Sk.

११. अन्तर्वावृद् अन्तःस्थितबहुधनोपेतम् । यद्
वा अन्तःस्थितपुत्रपौत्रादिप्रयुक्तबहुविध-
वागुपेतम् Sy.
१२. निवासस्थानं गृहम् Sy.
अन्तरत्यर्थं गतं लीनं प्रकाशं क्षयं दधे
धारयति । सर्वलोकप्रकाशं महान्तं
परिक्षयं न प्राप्नोतीत्यर्थः Sk.
१३. इति is omitted by P.
१४. क्षत्रं बलं ... स्वात्मनि Sy.
१५. ०वृञ्चति M. आत्मना सम्पकं नयत ।
धनं च लभत इत्यर्थः Sk.
१६. राजभिर्वीरैर्ब्रह्मणस्पतिप्रभृतिभिः । तृती-
यानिर्देशावनुगृहीता इति शेषः Sk.
१७. शत्रून् । ... अथवा हन्तीति हनिरन्तर्णी-
तत्पर्यः । घातयति शत्रून् वीरैर्ब्रह्मण-
स्पतिप्रभृतिभिः Sk.
१८. भीतिहेतौ युद्धेऽपि .. सुष्ठु निवासस्थेयं
धारयति न तु पलायते Sy.
१९. शोभनं निवसनं P. D.
२०. धारयति । भयकालेऽपि स्वस्थानात्
प्रच्यवत इत्यर्थः Sk.

महति । अल्पे वा सङ्ग्रामे । न । अस्ति । अभिगन्ता । नच । तारकः ।

I.41.

यं रक्षन्ति प्रचेतसो वरुणो मित्रो अर्यमा । नू चित्स दभ्यते जनः ॥१॥

यं रक्षन्ति । यम् । वरुणादयः । प्रचेतसः । रक्षन्ति । क्षिप्रम् । एव । सः । जनः शत्रून् ।
हिनस्ति हिंस्यते वा याचितुभिः ।

यं बाहुतेव पिप्रति पान्ति मर्त्यं रिषः । अरिष्टः सर्व एधते ॥२॥

यं बाहुतेव । यम् । घनादीनां बहुतेव वरुणादयः । पूरयन्ति च । मर्त्यम् । शत्रोः सः । सर्वः ।
हिंसितः । वर्धते ।

वि दुर्गा वि द्विषः पुरो घ्नन्ति राजान एषाम् । नयन्ति दुरिता तिरः ॥३॥

वि दुर्गा । अमी वरुणादयो यान् परिरक्षन्ति । एषाम् । दुर्गाणि । शत्रून् । शत्रुपुराणि च ।
विघ्नन्ति । दुरितानि च । तिरः । नयन्ति ।

१. बहति P.

प्रभूतधननिमित्ते युद्धे Sy.

२. प्रवर्तयिताऽन्यः कोऽपि नास्ति, स्वयमेव प्रवर्तत इत्यर्थः Sy. वर्तयिता Sk.

३. तरणस्योल्लङ्घनस्य कर्ताऽन्यः कोऽपि नास्ति Sy.

हिंसयिता । ... नैनं कश्चित् स्वस्मात् स्थानादपकालयति । नाप्यल्पे महति वा सङ्ग्रामे गृहीतायुधं हिनस्तीत्यर्थः Sk.

४. V. Mādhava ignores न ।

Ms. D. puts the figure ॥४०॥ here to indicate the end of the fortieth hymn. No such number is given in P. and M.

५. प्रवोचेतसः P. प्रवृद्धज्ञानाः Sk.

६. नूचिदित्ययं सामर्थ्यादत्र नशब्दस्यार्थः । दभ्नातिवंधकर्मा । न स हन्यते केनचिद् जनो मनुष्यः Sk.

७. जनं M. ८. यच्चित्राभिः P.

९. स्वकीयो बाहुवर्गोऽपेक्षितं धनमानीय यथा पूरयति तद्वत् Sy.

बाहुभ्यामिव । ... यथा कश्चिद् बाहुभ्यां पूरयेद् एवं त्वमग्ने च धनेन च पूरयसीत्यर्थः Sk. १०. हिंसकात् Sy. रक्षन्ति च मर्त्यं ... हिंसितुः सकाशात् Sk. ११. केनाप्यहिंसितः Sy. शत्रुभिरहिंसितः Sk.

१२. सर्ववृद्धिभिः Sk.

१३. V. Mādhava ignores पान्ति

१४. दुर्गा M.

१५. द्विषाम् । ... एषां द्विषां स्वभूताः पुर इति Sk.

१६. गन्तुं दुःशकानि शत्रुनगराणि Sy.

१७. विविधं ... घ्नन्ति Sk.

१८. रितः M.

तिरः ... इति प्राप्तस्य नामनी । प्राप्तान्युत्पन्नानि सन्तीत्यर्थः Sk.

सुगः पन्थां अनृक्षर आदित्यास ऋतं यते । नात्रावस्वादो अस्ति वः ॥४॥

सुगः पन्थाः^१ । शोभनगमनः^२ । पन्थाः^३ । आदित्याः^४ । यज्ञम्^५ । गच्छते^६ । कण्टकवर्जितोऽस्तु ।
अस्मिन्^७ । भवताम्^८ । अवस्वादः^९ । न^{१०} । अस्ति^{११} । चरुपुरोडाशादिकं सर्वमेव भवतां भक्ष्यं न किञ्चित्
त्याज्यमिति ।

यं यज्ञं नयथा नर आदित्या ऋजुना पथा । प्र वः स धीतये नशत् ॥५॥

यं यज्ञम्^१ । यं मनुष्यम्^२ । यज्ञम्^३ । नयथा^४ । नरः^५ ! आदित्याः^६ ! ऋजुना^७ । पथा^८ । प्रव्याप्नोतु^९ ।
सः^{१०} । भवताम्^{११} । कर्मणे ।

स रत्नं मर्त्यो वसु विश्वं तोकमुत त्मना । अच्छा गच्छत्यस्तुतः ॥६॥

स रत्नम्^१ । यो भवतां कर्मण्युद्युक्तः^२ सः^३ । रत्नम्^४ । मर्त्यः^५ । वासयितुं^६ । व्याप्तम्^७ । पुत्रम्^८ ।
च^९ । आत्मनैव^{१०} । अभिगच्छति^{११} । अहिंसितः^{१२} ।

१. सुखं गम्यते येन स सुगः पन्थाः Sk.
२. ० त्याय P.
३. पष्ठार्थ एवा चतुर्थी । यज्ञं गच्छतः ।
एतज् ज्ञात्वाऽऽगच्छतेत्यर्थः Sk.
४. कुण्डव P.
५. भवतोम् P.
६. अवास्वादः M.
अवस्वाद इति खादिः सामर्थ्याद्विंसार्थः ।
नचात्रात्मव्यज्ञे कश्चिद्विंसिता तिष्ठति
युष्माकमागतानां सतामित्यर्थः । अथवाऽ-
त्रेति प्रकृतत्वात् पन्थाः प्रतिनिविश्यते ।
ततोऽवस्वादो गतं उच्यते । गतोऽप्यत्र
पथि नास्ति युष्माकं यत्राऽऽगच्छन्तो यूयं
प्रस्खलिष्यथ । एतज् ज्ञात्वाऽऽगच्छते-
त्यर्थः Sk.
७. नस्ति P.
८. आत्मसमीपं प्रापयथ । प्राप्त्यर्थो वा
सामर्थ्यान्नयतिः । प्राप्नुय Sk.
९. मनुष्याकाराः Sk.
१०. प्रत्याप्नो० M.

११. युष्मत्पानायोपभोगाय Sy.
यजमानस्य प्रज्ञायै । युष्मत्प्रसादेन
प्रज्ञाविवृध्यर्थमित्यर्थः Sk.
१२. सरयत्नं M.
१३. यो युष्मान् स्तौति यजते च Sk.
१४. यो मनुष्यान् देवान् कामयमानो भवति
तन्माघ्नन्तं शपन्तं भवतां कर्मण्यो-
द्युक्त P. यो मनुष्यान् देवान् कामयमानो
भवति तन्माघ्नन्तं शपन्तं वा भवता
कर्मण्युद्युक्तः D. See RV. 1. 41. 8.
स तादृशो भवद्भिरनुगृहीतः Sy.
१५. रमणीयम् Sk.
१६. धनम् Sy; Sk.
१७. सर्वम् Sy. बहु च Sk.
१८. अपत्यञ्च Sk.
१९. ० नेव P. D.
स्वेन सदृशम् Sy.
२०. प्राप्नोति Sk.
२१. शत्रुभिः Sk.

कथा राधाम सखायः स्तोमं मित्रस्यार्यम्णः । महि प्सरो वरुणस्य ॥७॥

कथा राधाम^१। कथम्^२। राधयामः^३। सखायः^४। स्तोमम्^५। मित्रस्य^६। अर्यम्णश्च^७ कथं वा ।
महत्^८। रूपम्^९। वरुणस्य^{१०} स्तुमः^{११}।

मा वो ध्नन्तं मा शपन्तं प्रति वोचे देवयन्तम् । सुमनैरिदु आ विवासे ॥८॥

मा वो ध्नन्तम्^१। यो युष्मान्^२। देवान्^३ कामयमानो भवति तम्^४। मा^५। ध्नन्तम्^६। शपन्तं^७ वा
नाहम्^८। प्रतिहन्मि^९ नच^{१०} प्रतिशपामि^{११}। सुखाद्युद्दिश्य^{१२}। युष्मान्^{१३}। परिचरामि^{१४}। एव^{१५}।

चतुरंश्चिददमानाद्विभीयादा निधातोः । न दुरुक्ताय स्पृहयेत् ॥९॥

प्रसङ्गादुदुक्तानिन्दां करोति—

चतुरश्चिदिति^१। चतुरः^२। चिदक्षान्^३। धारयतः^४। प्रतिकितवात्^५। कितवो^६ यथा ।

१. ० मः M.
२. राधयाः M. कथम्। राधयामः is omitted by P. संसाधयामहे Sk.
३. ऋत्विजो मत्पुत्रादयो वा Sk.
४. स्तोमान् P. ५. महान्तम् Sk.
६. मित्रादीनां त्रयाणां...महद्...रूपम्। अतस्तदनुरूपं...स्तोत्रं...केन प्रकारेण ...साधयामः Sy. रूपवन्तम्। अत्यन्तशोभनमित्यर्थः Sk.
७. वरुणं M. ८. स्तुमहः P.
९. युष्मानेवान् M. देवान्कामयमानं यजमानं यः शत्रुहन्ति, ...तादृशं शत्रुं वो युष्मभ्यं मा प्रतिवोचे दुरुक्तकथनभीत्याऽहं न कथयामि Sy.
१०. त D.
११. मा वो युष्माकं स्वभूतं ध्नन्तमपि। मा शपन्तम्। शप आक्रोशे। आक्रोशन्तम् Sk. १२. पा P.
१३. प्रतिह० P. प्रतिवोचामीत्याशासे Sk.
१४. प्रतिशपन्तामि M. तथा यजमानं यः शत्रुः शपति, तमपि शपन्तं मा प्रतिवोचे भवद्भिरेव

विचार्यं शिक्षणीय इत्यर्थः Sy.

१५. ० छुदिश्य M. धनैरेव Sy.
१६. एतदुक्तं भवति। एवमहमत्यन्तं युष्मद्-भक्तो येन युष्माकं स्वभूतं यष्टारमपि ध्नन्तमप्याक्रोशन्तमपि प्रतिपत्त्याशासे परिचरामि वा Sk.
१७. ० चिदिति D. चतुरश्चिद् (अक्षान्) धारयत इति। तद्यथा कितवाद् विभीयादेवमेव दुरुक्ताद् विभीयात्। न दुरुक्ताय स्पृहयेत् कदाचित् N. 3. 16.
१८. ० रश्चिद० D. कपर्वकान् Sy. चिच्छब्द उपमायाम्...यथा चतुरोऽज्ञान् ददमानाद् धारयतः कितवादानिधातो-रानिधानात्तेषामक्षाणां प्रतिकितवो बिभेति तदयं पातयिष्यति येन मां जेष्यतीत्येवं युष्माकं वरुणादीनां प्रसादेन मादृशः सर्वः स्तोता विभीयादित्याशासे Sk.
१९. ० ता M. P. adds कः after धारयतः।
२०. ० वान् P. D. M.

विभीयात् । आनिधानात् किमयं चतुरोऽङ्गान् पातयति जयायान्यूनानीति इहाक्षेषु निहितेषु
चतुरश्चतुरस्तान् विभजन्ति तत्र यदा विभक्तेभ्योऽधिकास्त्रयो भवन्ति द्वावेको वा न तदा जयो
भवति यदा चत्वारो भवन्ति तदा जयस्तस्मात् कित्वाद् यथा विभीयादेवं दुरुक्ताद् विभीयात् ।
न । दुरुक्ताय । स्पृहयेदिति ।

I.42.

सं पूषन्नध्वनस्तिरु व्यंहो विमुचो नपात् । सक्ष्वा देव प्र शंसुरः ॥१॥

सं पूषन् । पूषन् । दुर्गन् । मार्गान् । सन्तारय । पापं च । विनाशय । मेघादापो जायन्ते-
ऽद्भ्यः पृथिवीति विमुचो नपात् तदधिपतिः पूषा । प्रसक्तो भव जिगमिषूणाम् । अस्माकम् ।
अग्रतः ।

यो नः पूषन्नधो वृको दुःशेव आदिदेशति । अप स्त तं पथो जंहि ॥२॥

यो नः पूषन् । यः । अस्माकम् । पूषन् ! आहन्ता । स्तेनः । दुःसुख इहागन्तव्यमिति ।
वदति । तम् । पथः । अपजहीति ।
अस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय—

१. विभी० P.
२. अस्य जयो भविष्यति न भविष्यती-
त्यन्यो भीति प्राप्नुयात् Sy.
३. आहा० P. ४. ० कारस्त्रयो M.
० कासुयोभ P. ५. दुरुक्तव... P.
० क्ताय M. ६. दुरुक्तमप्रियम् ।
स्पृहाऽभिलाषः । माप्रियमभिलाषीत् ।
मा कश्चिदप्यप्रियं बोचदित्यर्थः Sk.
७. Ms. D. puts the figure ॥४१॥
here to indicate the end of
the fortyfirst hymn. No such
number is given in P.
and M.
८. मार्गात्... अस्मानभीष्टस्थानं सम्यक्
प्रापय Sy. मार्गात् Sk.
९. अस्मान् Sk. १०. वापं M.
११. पापं चापगमयेत्यर्थः Sk.

१२. जलविमोचकहेतोर्मधस्य पुत्र ! Sy.
संहारकाले सर्वमिदं प्रस्तितुरपत्य ! Sk.
१३. नवा M. १४. प्रसक्ष्व प्रगच्छ Sk.
१५. ० कंमग्र० P. महति प्रतिभयेऽस्मिन्
पथ्यप्रतोगाम्यस्माकं भवेत्यर्थः Sk.
१६. अघः पापः Sk. १७. अस्मदीयस्य
धनस्यावाताऽपहर्तेत्यर्थः Sy.
१८. दुस्तहः P. दुस्तलः D.
सेवितुं दुःशको दुष्टसुखो वा Sy.
कुत्सितसुखः । अन्यायोपात्तेन हि धनेन
यत्सुखं धन्यते कुत्सितं तत् Sk.
१९. अनेन मार्गेण गन्तव्यमित्येवमाज्ञापयति
Sy. सहायभूतेभ्यश्चौरेभ्यो गच्छतः
कथयतीत्यर्थः Sk. २०. ० जिही० P.
D. हन्तिरत्र गत्यर्थः...अपगमयतम् Sk.
२१. V. Mādhava ignores स्म
२२. अस्या उत्तरा P. D.

अपु त्यं परिपुन्थिनं मुषीवाणं हुरश्चितम् । दूरमधि सुतेरज ॥३॥

^१अपेति । ^२अपगमय । तम् । ^३गमनप्रतिबन्धकरम् । ^४परोक्षं हृतरिम् । ^५प्रत्यक्षेण च ^६हरत आहृत्य च ^७घनानां ^८चेतारम् । ^९मार्गात् । ^{१०}अधि । दूरमिति ।

त्वं तस्य द्रयाविनोऽघशंसस्य कस्य चित् । पदाभि तिष्ठ तपुषिम् ॥४॥

त्वं तस्य । ^{१०}प्रत्यक्षपरोक्षहरणयुक्तस्य । ^{११}स्तेनस्य । ^{१२}अन्यतरस्य । ^{१३}अपि । ^{१४}पादेन । ^{१५}अभितिष्ठ । ^{१६}बलम् ।

आ तत्ते दस मन्तुमः पृषन्नवो वृणीमहे । येन पितृनचोदयः ॥५॥

आ तत्ते । ^{१७}आवृणीमहे । ^{१८}रुद्र ! ^{१९}रक्षणम् । तव । ^{२०}दर्शनीय ! ^{२१}ज्ञानवन् ! ^{२२}येन । ^{२३}पितृनङ्गिरसः ^{२४}पणिभिरपहृतासु गोषु । ^{२५}अचोदयः ।

१. चेति M.
२. अवग० M.
३. मार्गप्रतिबन्धकम् Sy.
४. हृत्तरं P.
तस्कररूपम् Sy.
मोषितारम् Sk.
५. हरन्त D.
कौटिल्यानां सञ्चेतारम् Sy.
६. सनानां P. D. M.
७. ० र P. चौरम् Sk.
८. सूपते गम्यतेऽनयेति स्तुतिः पन्थाः Sk.
९. अति M.
अधिशब्दः . . . पवपूरणः Sk.
१०. द्रयाविनः । द्रयं यस्यास्ति । इह च
राजभयमपरत्र चापुण्यम् । तद्वान्
द्रयावी तस्य Sk.
११. अस्मास्वघमनिष्टं शंसतः Sy.
१२. न्यत ० P.
अनिर्दिष्टविशेषस्य कस्यापि Sy.
कस्यापि स्वभूतस्य । अथवा कमिति
मुख्यनाम । मुख्यस्यापि । त्वां परिचरतोऽ-

- पितृर्यः Sk.
१३. अवि M.
१४. वादेन P. M.
१५. आक्रामत Sk.
१६. परसन्तापकं वेहम् Sy.
तापयित्रीम् । काम् ? सामर्थ्यादिवृशक्ति
वा । क्रोधनाम वा तपुषिशब्दः । अस्मद्-
विषयं क्रोधम् Sk.
१७. प्रार्थयामहे Sk.
१८. क्षणस्यं P.
क्षणं D. M.
१९. यद् वा वैर्युपक्षयकारिन् Sy.
तमसां चौराणां वोपक्षयितदर्शनीय
वा Sk.
२०. ० वान् D. ० वत् M.
मन्तुमननं तद्वन् Sk.
२१. ये M.
येनास्मदीयान् पितृनप्यचोदयः
प्रेरितवान् । महत्सु प्रतिभयेषु वाऽध्वनि
वा प्रेरितवानसीत्यर्थः Sk.
२२. V. Mādhava ignores तत् ।

अथा नो विश्वसौभग हिरण्यवाशीमत्तम । धनानि सुपणा कृधि ॥६॥

अथा नः^१ । अथ^२ । अस्माकम्^३ । विश्वकल्याण ! अतिशयेन^४ हिरण्यवाम्युक्त ! धनानि । सुदानानि । कुरु ।

अति नः सुश्रुतौ नय सुगा नः सुपथा कृणु । पूषन्निह क्रतुं विदः ॥७॥

अति नः । चौरैः सक्तान् । अस्मान् । अतिशयेन^५ । सुगमेन^६ । शोभनेन^७ पथा च । अस्मान् । कृणु । पूषन् ! अध्वनि । प्रज्ञानम्^८ । लम्भयेति^९ ।

अभि सूयवसं नय न नवज्वा^{१०}रो अध्वने । पूषन्निह क्रतुं विदः ॥८॥

अभि सूयवसम्^{११} । अभिनयास्मान्^{१२} । सूयवसं देशं प्रापय । नच^{१३} । नवज्वालो^{१४} दवाग्निः । अध्वने^{१५} भवतु ।

१. अथा D. २. अवशब्दः पदपूरणः । अपिचेत्यस्य वार्थे Sk.
३. पदवक ० P. कृत्स्नधनयुक्त ! यद्वा कृत्स्नसौभाग्ययुक्त Sy. बहु शोभनं धनं यस्य स विश्वसौभगः Sk.
४. Omitted by P. and D. अतिशयेन सुवर्णमयायुधवन् Sy.
५. ० वान् युक्त P. D. M. हिरण्यसदृशी प्रीतिकरी हितरमणा वातिशयेन यस्य वाक् स हिरण्यवाशी-मत्तमः Sk. ६. सुलभानि । ... यानि धनानि लब्धुं वर्यं प्रस्थितास्तानि सुलभानि कुर्वित्यर्थः Sk. ७. अस्मद्बाधनाय प्राप्नुवतः शत्रून्, नोज्यस्मानतिक्रम्य ... अन्यत्र प्रापय Sy. सश्रुतौ गच्छतः Sk.
८. ० येन य P. D. ९. सुष्ठु गन्तुं शक्येन ... शोभनमार्गेण Sy. १०. Omitted by P. ११. करोतिः ... सामर्थ्याविह नयने वर्तते । नय Sk. १२. ० न M. आत्मीयं कर्म रक्षाख्यम् Sk.
१३. ० यति P. जानीहि Sy. जानीहि । ज्ञानेन चात्र करणं प्रतिपाद्यते । कुर्वित्यर्थः । तव ह्येतत्कर्म यत्पथि रक्षणम् Sk.

१४. प्रापय । प्रतिवेष्टास्मभ्यमित्यर्थः Sk.
१५. शोभनतृणोपलक्षितं सर्वोपधियुक्तम् Sy. शोभनमन्तम् Sk. १६. वा M.
१७. नूतनः सन्तापः । ... मार्गे गच्छतामस्माक-मिदानीन्तनः क्लेशः कोऽपि मा भूत् Sy. ज्वरसदृशत्वाज्ज्वारोऽत्र बुभुक्षोच्यते । सा नवा यस्य स नवज्जारोऽप्यन्तबुभुक्षितः । स नाध्वने न समर्थोऽध्वने । यस्माद् बुभुक्षितो नाध्वानं गन्तुं शक्नोतीत्यर्थः । अथवा नवं नवं ज्वरयति पुनः पुनः सन्ता-पयतीति नवज्जारोऽग्निरादित्यो बोध्यते । नशब्दश्च पुरस्तादुपचारोऽप्यत्र सामर्थ्या-दुपमार्थोयो द्रष्टव्यः । नवज्जारो न अग्निरादित्यो वा इव । यथाग्निरादित्यो वा प्रापयति तद्वदित्यर्थः । किमर्थम् ? अध्वने मार्गार्थम् । पथ्यदनार्थमित्यर्थः । ... अथवैवमन्ययाऽस्या ऋचोऽर्थयोजना । शोभना यवसा यस्मिन् स सूयवसः । तं सूयवसं सन्तं देशं प्रापयास्मान् । नवज्जार इव । किञ्चाध्वने पूषन्निह । अध्वन इति सप्तम्यर्थे चतुर्थी इहेत्यनेन समानाधि-करणः । इहाध्वनि हे पूषन् क्रतुं रक्षणा-ख्यमात्मकं विदः Sk. १८. भवत M.

शुग्धि पृथि प्र यंसि च शिशिहि प्रास्युदरम् । पृषन्निह क्रतुं विदः ॥६॥

शुग्धि । शक्ती भव । पूरय कामान् । प्रयच्छ घनानि । संस्कुह । चास्मान् । पूरय च । उदरम् ।

न पृषणं मेथामसि सूक्तैरभि गृणीमसि । वसूनि दुस्ममीमहे ॥१०॥

न पूषणम् । न वयम् । पूषणम् । आक्रोशामः किन्तु । सूक्तैः । अभिष्टुमः । घनानि । दर्शनी-
यम् । याचामहे ।

I.43.

कद्रुद्राय प्रचेतसे मीळहुष्टमाय तव्यसे । वोचेम शंतमं हृदे ॥१॥

कद्रुद्राय । कदा वयम् । रुद्राय । प्रचेतसे । सेक्तृतमाय । वृद्धाय । हृदयस्य । शन्तमं स्तोत्रम् ।
वोचेमेति स्तोतुकामस्य वचनम् ।

यथा नो अदितिः कर्त्तृश्चे नृभ्यो यथा गवे । यथा तोकाय रुद्रियम् ॥२॥

यथा नः । यथा । अस्माकमियम् । पृथिवी । भेषजम् । पश्यादिभ्यः । कुर्यादिति ।

१. शग्धीति याच्याकर्मा । याच्याया चात्र दानं लक्ष्यते । देहि Sk.
२. बहु देहीत्यर्थः Sk.
३. प्रकृष्टं च देहीत्यर्थः Sk.
४. अन्यदप्यपेक्षितं वस्तु Sy.
५. अस्मान् सर्वेषु मध्ये तीक्ष्णीकुरु, तेजस्विनः कुर्वित्यर्थः Sy. सर्वार्थयोग्यं कुर्वित्यर्थः Sk. ६. जीवनोपायं चास्माकं कल्पयेत्यर्थः Sk. ७. निन्दामः Sy. नायोग्याभिः स्तुतिभिः स्तुम इत्यर्थः Sk.
८. शोभनैर्वचनैः Sk. ९. चौराणां तपसां चोपक्षयितारं दर्शनीयं वा Sk.
१०. Ms. D. puts the figure ॥४२॥ here to indicate the end of the fortysecond hymn. No such number is given in P. and M. ११. प्रवृद्धज्ञानाय Sk.
१२. ०माया P. मीढु इति घननाम । तद्वान् मीढवान् । अथवा मिह सेचने इत्यस्य वा । मीढवान् सेक्ता । मध्यम-स्थानत्वाद्वाचिता रुद्रः । अतिशयेन मीढ्वा मीढुष्टमः । तस्मै मीळहुष्टमाय Sk.
१३. Omitted by M.
१४. अस्मदीयहृन्निष्ठाय Sy.

१५. सुखतमं... मनसः प्रीतिकरमित्यर्थः Sk.
१६. अनुपक्षीणो रुद्रः Sk.
१७. सर्वत्र द्वितीयार्थे चतुर्थी । पशुम् अश्वा-दिपशुजातं नृन् परिचारकांश्च मनुष्यान् । यथा च गां गोजातम् । यथा च तोकाय । तोकमपत्यम् । कीदृशम्? रुद्रियं रुद्रार्हम् । यद्रुद्र एव दातुमर्हति नान्यः कश्चिदित्यर्थः । अथवा पश्व इत्याद्याः स्वार्थ एव तादर्थ्यचतुर्थ्यः । अदितिरित्य-दितिशब्दोऽनुपक्षयवचनः । द्वितीयार्थे चात्र प्रथमा । यथा नोऽस्माकमदिति-मनुपक्षयं कुर्यात् । पशवाद्यर्थमिति । यथाऽ-स्मदीयानां पशवादीनामनुपक्षयं कुर्या-दित्यर्थः । अथवाऽदितिरिति स्वार्थ एव प्रथमा । न इत्यपि चतुर्थी । क्रिय-माणं तत् । सामर्थ्यात्पालनम् । यथाऽ-स्मदीयं पशवाद्यर्थं च पालनं कुर्यात् । यथास्माकमस्मदीयानां पालनं कुर्या-दित्यर्थः । कीदृशमनुपक्षयं पालनं वा ? उच्यते । रुद्रियं रुद्रार्हमिति । यथा नोऽस्मानदितिः कर्त्तृश्चेनृभ्यो यथा गवे-शब्दभ्रुतेः पूर्वपक्षेणैव वाक्यता Sk.

यथा नो मित्रो वरुणो यथा रुद्रधिकेतति । यथा विश्वे सजोषसः ॥३॥

यथा नः । यथा । अस्मान् । मित्रावरुणौ जानीतो रुद्रस्तुतिप्रवृत्तान् । यथा वा स्वयम् ।
रुद्रः । यथा वा । सर्व एव देवाः । एकीभूतास्तथा कदा बोधेमेति ।

गाथपतिं मेधपतिं रुद्रं जलापभेषजम् । तच्छ्रयोः सुन्नमीमहे ॥४॥

गाथपतिम् । स्तोत्रपतिम् । यज्ञपतिम् । रुद्रम् । सुन्नकरं भेषजम् । बार्हस्पत्यस्य शौर्योयत्
प्रजाविषयम् । सुन्नम् । तत् । याचामहे ।

यः शुक्रइव सूर्यो हिरण्यमिव रोचते । श्रेष्ठो देवानां वसुः ॥५॥

यः शुक्रइव । यः । ज्वलन्निव । सूर्यः । हिरण्यमिव । रोचते । श्रेष्ठः । देवानाम् ।
वासयितोत्तरञ्च सम्बन्धः ।

शं नः करत्यर्वति सुगं मेपायं मेध्ये । नृभ्यो नारिभ्यो गवे ॥६॥

शं नः करति । सोऽस्माकम् । अश्ववादीनाम् । शोभनगमनम् । सुन्नम् । करोतु ।

१. ०नीते P.

२. समानप्रीतयः Sy.

सम्प्रीयमाणाः । यथा मित्रादीनां देवा-
नामपि प्रकाशा भवेम तथा कदा रुद्राय
बोधेम स्तोम ? (स्तुयाम) इत्यर्थः । एव-
मनयोरप्युच्योयंथा नो अदितिः करत्
पशवाद्यनुपलक्ष्यपालनानामन्यतरद् यथा
चापि मित्रादयो देवा अपि चिकेतन्ति
तथा कदा रुद्राय बोधेम शन्तमं हृदयस्य
स्तोममिति यथाशब्दश्रुतेः पूर्वपक्षकवाक्य-
भावात् तस्याश्च रुद्रप्राधान्यादनयोरपि
रुद्रप्राधान्यमेवावगम्यते Sk.

३. स्तुतिभिः स्तुत्यमित्यर्थः Sk.

४. ०करभे० D. सुन्नरूपौषधोपेतम् । यद्वा
उदकरूपौषधोपेतम् Sy.
सुन्नस्थोत्पादकमित्यर्थः Sk.

५. सुन्नकरम् Sk.

६. प्रज्ञा० M.

७. अस्य यजमानस्यात्मनो वा कण्वाह्यस्य-
धैर्याय Sk.

८. Omitted by P. D. M.

९. सूर्यवद्दीप्तिमान् Sy.

यथा शुक्रवर्णः सूर्यः Sk.

१०. सोयः M.

११. अश्रेष्ठः M.

१२. वसुध्वनवान् प्रशस्यो वा Sk.

१३. सुन्नमस्माकं स्वभूताय ... करोतु । ...
अश्वाय Sk.

१४. ०नाग० D.

सुप्रियमित्यर्थः । अश्ववा शं सुगमिति
समुच्च्रीयमाने एते । सुन्नं च पन्थानं
च करोत्वित्यर्थः Sk.

अस्मे सोम श्रियमधि नि धेहि शतस्य नृणाम् । महि श्रवंस्तुविनृम्णम् ॥७॥

अस्मे सोम । सीम्यस्तुचः—अस्मासु । सोम ! श्रियम् । अधिनिधेहि । मनुष्याणाम् ।
शतस्य पर्याप्तम् । महच्च । अन्नम् । बहुबलम् ।

मा नः सोमपरिबाधो मारांतयो जुहुन्त । आ न इन्द्रो वाजं भज ॥८॥

मा नः सोम० । मा । अस्मान् । अपहर्तारः । हिसन्तु । सोम ! मा च । शत्रवस्त्वम् । अस्मान् ।
इन्द्रो ! सङ्ग्रामे । सेवस्व ।

यास्ते प्रजा अमृतस्य परस्मिन्धामंभृतस्य ।

मूर्धा नामा सोम वेन आभूषन्तीः सोम वेदः ॥९॥

यास्ते प्रजाः । याः । ते । सोम ! प्रजाः । अमृतस्य । तृतीये । लोके । स्थितस्य परिचरन्ति
तासां तद्विः । सर्वेषामुच्छ्रितस्त्वम् । उत्तरवेदिनाभौ । कामयस्व त्वाम् । परिचरन्तीश्च ताः ।
जानीहीति ।

१. अधिनाब्दः . . . पदपूरणः । निधेहि
स्थापय । अस्मभ्यं देहीत्यर्थः Sk.

२. ०ध्यां M. ३. ०प्तां M.
पुरुषाणां शतस्य पर्याप्ताम् Sy.
मनुष्यशतस्य योग्याम् । अत्यन्तमहती-
मित्यर्थः Sk. ४. यशः Sk.

५. The mss. add सोम after नः
as a part of *pratika* but सोम
is not a complete word as
it is one of the members
of a compound. A Vedic
pratika always ends on a
complete word or phrase.
सोमं M. ६. सोमस्य परितो
बाधका यागरहिताः Sy. सोमस्य
परिबाधितारोऽपहर्तारो राक्षसादयः Sk.

७. मा यज्ञेऽन्यत्र वा संमोहं प्रापिपन्नित्यर्थः
Sk. ८. बलविषयेऽन्नविषये वा Sy.
सङ्ग्रामस्थानीये यज्ञे सङ्ग्राम एव वा Sk.

९. षष्ठोनिर्देशात् परिचारका इति वाक्य-

शेषः । यास्ते तव परिचारका अस्मदाद्याः
प्रजाः Sk. १०. अमरणधर्मणः Sk.

११. तृतीये P. वेद्याख्ये स्थाने Sk.

१२. अमृतस्य गतस्य प्राप्तस्य वेदिस्थस्य सत
इत्यर्थः Sk. १३. तान्तं P. तांतं D.
तान्तर्ध्वविः M. १४. मूर्धा मूर्धनि
प्रधानभूते Sk. १५. वेदिना P.
D. M. संनहनयुक्ते यज्ञगृहे Sy.

१६. कामस्व P.D. १७. अलङ्कुर्वन्तीः Sy.
मर्यादया त्वलङ्कुर्वन्तीः . . . अथवाऽऽभू-
यन्तीरिति भू सत्तायामित्यस्यैव रूपम् ।
मर्यादया भवन्तीः श्रुतिस्मृत्युदितया
मर्यादया वर्तमानेत्यर्थः । हे सोम वेदः ।
दिदित्वा च मत्प्रवणा एता न्यायवृत्ता-
श्चेति मन्यमानः कामयस्वेत्यर्थः Sk.

१८. Ms. D. puts the figure ॥४३॥
here to indicate the end of
the fortyfourth hymn. No
such number is given in P.
and M.

अग्ने विवस्वदुपसंश्चित्रं राधो अमर्त्यं ।

आ दाशुषे जातवेदो वह्ना त्वमद्या देवाँ उपबुधः ॥१॥

अग्ने विवस्वत् । प्रस्कण्वः काण्वः । अग्ने ! परिचरणवत् । उपसः । पूज्यम् । धनम् ।
अमर्त्यं ! यजमानाय । आवह । जातधन ! त्वं तथा । उपबुधश्च । अद्य । देवानावह ।

जुष्टो हि दूतो असि हव्यवाहनोऽग्ने रथीरध्वराणाम् ।

सजूरश्विभ्यामुषसां सवीर्यमस्मे धेहि श्रवो बृहत् ॥२॥

जुष्टो हि । पर्याप्तः । हि । दूतस्त्वम् । असि । हविषां वोढा । अग्ने ! रथीः ।
अध्वराणाम् । “रथो ह वा एष भूतो देवेभ्यो हव्यं वहति” इति ब्राह्मणम् । स त्वमश्विभ्याम् ।
उषसा च । सहितः । शोभनवीर्यम् । महत् । अन्नम् । अस्मासु । धेहि ।

१. कण्वः P.

२. विशिष्टनिवासोपेतम् Sy.

विवासनवत् । तमसां विवासनकरम् ।
किं तत् ? सामर्थ्याज्ज्योतिः Sk.

३. नानाविधम् Sy.

विचित्रं पूज्यं वा Sk.

४. धननामैतत् । इह तु धनसादृश्यादौषसे
ज्योतिषि वर्तते । उज्ज्वलनत्वेन
प्रीतिकरत्वेन धनसदृशम् Sk.

५. अमर्त्यं M.

६. वह्ना P.

७. जातानां वेदितः Sy. जातप्रज्ञान Sk.

८. तथो उर्बु० P.

०धबु० M.

यागगमनार्थमुषःकाले ये बुध्यन्ते त-
उपबुधस्तान् । अथवा विवस्वदित्यग्नेरेव
सम्बोधनम् । ...उपस इत्यपि द्वितीया-
बहुवचनान्तं हूयमानवचनम् । चित्रं राघ
इत्यपि हविलक्षणं धनमभिप्रेतम् ।
द्वितीयानिर्देशाच्च कर्मप्रवचनीयप्रति-

शब्दाध्याहारः । हे अग्ने विवस्वद्
विवसनवत् ! तमसां विवासयितः !
उपसं चित्रं हविलक्षणं धनं प्रति
देवांश्चावह Sk.

९. अद्या P.

१०. देवानां वह्नाः M.

११. सेवितः Sy. प्रियः Sk.

१२. हिशब्दो यस्मादर्थे Sk.

१३. दूरतस्त्वम् M.

१४. रथो यस्यास्ति (इति) स रथी सारथिः ।
तत्स्थानीयश्च Sk.

१५. रहोऽयं वा M. अयो ह वा D.

१६. दूतो P.

१७. यस्मादिति वचनात् तस्मादित्यध्या-
हृतव्यम् । तस्मात् सजूरः सम्प्रीयमाणोऽ-
श्विभ्यामुषसा च सह Sk.

१८. श्रवो धनं यशोजन्तं वा Sk.

१९. अस्मभ्यम् Sk.

२०. देहि Sk.

अद्या दूतं वृणीमहे वसुमग्निं पुरुप्रियम् ।
धूमकेतुं भाच्छजीकं व्युष्टिषु यज्ञानामध्वरश्रियम् ॥३॥

अद्या दूतम् । अद्य । दूतम् । वृणीमहे । वासयितारम् । अग्निम् । बहुप्रियम् । धूमप्रज्ञानम् ।
प्रसिद्धभासमुषसः । व्युष्टिषु । यज्ञानाम् । योऽध्वरं श्रयति ।

श्रेष्ठं यविष्ठमतिथिं स्वाहुतं जुष्टं जनाय दाशुषे ।
देवां अच्छा यातवे जातवैदसमग्निमीळे व्युष्टिषु ॥४॥

श्रेष्ठं यविष्ठम् । प्रशस्यतमम् । युवतमम् । यजमानानाम् । अतिथिम् । सुष्ट्वाहुतम् ।
पर्याप्तम् । जनाय । यजमानाय । देवान् । प्रति । गन्तुम् । जातवैदसम् । अग्निम् । स्तोमि । प्रातः-
कालेषु ।

स्तविष्यामि त्वामहं विश्वस्यामृत भोजन ।
अग्ने त्रातारममृतं मिषेच्य यजिष्ठं हव्यवाहन ॥५॥

स्तविष्यामि । स्तोष्यामि । त्वाम् । अहम् । अमृतम् । सर्वस्य पुरुषस्य । भोजयितः । अग्ने !
रक्षितारम् । अमृतम् । यज्ञाहं ! यष्टृतमम् । हविषां वोढः !

१. अद्य M. २. अद्या D.
३. अद्य । दूतम् omitted by P.
४. घनवन्तं प्रशस्यं वा Sk.
५. अग्नि P.
६. बहूनां यजमानानां प्रियम् Sk.
७. धूमरूपध्वजयुक्तम् Sy.
धूमेन यः केत्यते ज्ञायते स धूमकेतु-
स्तं धूमकेतुम् । अथवा धूमस्य कर्ता धूम-
केतुस्तं धूमकेतुम् Sk.
८. भा दीप्तिर्यस्य स भाच्छजीकः । . . .
तं भाच्छजीकं ऋजुभासम् Sk.
९. व्युष्टि M. उषसः व्युष्टिवेलायाम् ।
प्रभातकाल इत्यर्थः Sk.
१०. यजमानानाम् Sy. ११. सो० M.
अध्वरार्जहसिता श्रीयेन सोऽध्वरश्रीः Sk.

१२. ०तम P. १३. अतिथिस्त्वानीयं
यजमानानाम् Sk. १४. प्रीतम् Sy.
सर्वयजमानैर्जुष्टं प्रियम् Sk. १५. P.
adds ये after जनाय १६. Omitted
by M. यष्ट्यर्थे चतुर्थी । यजमानस्य
Sk. १७. जातानां वेदितारम् Sy.
१८. प्रातस्तोमि कालेषु P. उषःकालेषु Sy.
१९. स्तोष्या P. २०. स्तविष्यामि P.
२१. त्वम् D. २२. अम्यत M.
मरणवर्जित ! Sk. २३. कृत्स्नस्य जगतः
पालक ! Sy. सर्वस्य हविलक्षणस्यान्नस्य
भोक्तः ! Sk. २४. ०यितारम् M.
२५. सर्वस्तोतृणाम् Sk.
२६. अम्यतं M. २७. यज्ञाहं P. D. M.
२८. Omitted by P. and D.

सुशंसो बोधि गृणते यविष्ठ्य मधुजिह्वः स्वाहुतः ।

प्रस्कण्वस्य प्रतिरन्नायुर्जीवसे नमस्या दैव्यं जनम् ॥६॥

सुशंसो बोधि । सुस्तवः । बुध्यस्व । स्तुवते । युवतम् ! मादयितृजिह्वः । स्वाहुतः ।

प्रस्कण्वस्य मम । जीवनाय । आयुः । वर्धयन् । नमस्कुरु । सर्वान् देवान् ।

होतारं विश्ववेदसं सं हि त्वा विशं इन्धते ।

स आ वहं पुरुहूत प्रचेतसोऽग्ने देवा इह द्रवत् ॥७॥

होतारं विश्ववेदसम् । होतारम् । सर्वधनम् । समिन्धते । हि । त्वाम् । विशः । स त्वम् ।

आवह । पुरुहूत ! प्रचेतसः । अग्ने ! देवान् । इह । क्षिप्रम् ।

सवितारमुपसमंश्चिना भर्गमग्निं व्युष्टिषु क्षपः ।

कण्वासस्त्वा सुतसोमास इन्धते हव्यवाहं स्वध्वर ॥८॥

सवितारम् । सवितृप्रभृतीन् । अग्निं च । यष्टव्यम् । रात्र्याः । व्युष्टिषु त्वमावह । कण्व-
पुत्राः । अभिष्टुतसोमाः । त्वाम् । दीपयन्ति । हव्यवाहम् । स्वध्वरम् ।

१. स्तुस्तवः M.

यतच्छब्दावध्याहृत्यैकवाक्यता नेया ।
यस्त्वं सुशंसः स बोधि बुध्यस्व । शृण्वि-
त्यर्थः Sk.

२. स्तवते P.

स्तुवतो मम Sk.

३. ०जिह्व P. D. M.

मधुस्वादमाज्यं मधु तस्मिन् जिह्वा
यस्य स मधुजिह्वः । नित्यमाहुतिलक्षण-
स्यास्वादयितेत्यर्थः । अथवा जिह्वेति
वाङ्मनाम् । मधुरवचनान्मधुजिह्वस्तस्य
सम्बोधनं हे मधुजिह्वः Sk.

४. न्वाहुतः P.

५. पूजय Sy.

६. तच्छब्दभूतेर्यच्छब्दोऽध्याहार्यः । यं होता-
रम् Sk.

७. ०जनम् P. D. सर्वज्ञम् Sy. सर्व-

प्रज्ञं वा Sk.

८. सन्दीपयन्ति Sk.

९. हिशब्दः पदपूरणः Sk.

१०. मनुष्याः Sk.

११. बहुभिराहुत ! Sk.

१२. प्रचेतसम् P.D. प्रवृद्धज्ञानान् Sk.

१३. देवा हि M.

१४. अग्ने । देवान् । इह । क्षिप्रम् ।

Omitted by P. and D.

१५. प्रभातकाल इत्यर्थः Sk.

१६. त्वं आवह त्वं M.

१७. मेधाविन ऋत्विजः Sy.

मत्प्रभृतयः Sk.

१८. ०ष्टुत स्मेमाः M.

१९. This stanza is omitted by
P. and D.

पतिर्द्विध्वराणामग्ने दूतो विशामसि ।
उपर्वुध आ वह सोमपीतये देवां अद्य स्वर्दशः ॥६॥

पतिर्हि । पतिः । हि । यज्ञानाम् । अग्ने ! दूतः । विशाम् । असि सः । उपसि प्रबुढान् ।
आवह । सोमपानाय । देवान् । अद्य । सर्वस्य । द्रष्टुन् ।

अग्ने पूर्वा अनृषसो विभावसो दीदेथ विश्वदर्शतः ।
असि ग्रामेष्वविता पुरोहितोऽसि यज्ञेषु मानुषः ॥१०॥

अग्ने पूर्वाः । अग्ने ! गताम् । अपि । उपःसु । विभावसो ! प्राज्वलः । सर्वस्य दर्शनीयः
स त्वम् । ग्रामेषु । असि गृहेषु । पुरोनिहितः । रक्षिताऽरण्येषु च । यज्ञेषु । पुरोहितः । मनुष्यहितः ।

नि त्वा यज्ञस्य साधनमग्ने होतारमृत्विजम् ।
मनुष्वदेव धीमहि प्रचेतसं जीरं दूतममर्त्यम् ॥११॥

१३ १४ नि त्वा यज्ञस्य । १५ धीमहि । त्वाम् । १६ १७ यथा मनुनिदधे तद्वदिति । १८

१. पतिः । हि omitted by M.

हिशब्दो यस्मादर्थे Sk.

२. पतिर्हि । पतिः । हि । यज्ञानाम्
omitted by P. and D.

३. मनुष्याणाम् Sk.

४. ०हृते D.

५. द्रष्टुन् P. सूर्यदर्शनः Sy.

स्वरादित्यो ह्यीर्वा । तद्वद्ये दृश्यन्ते ये तस्य
द्रष्टारो वा ते स्वर्दशस्तान् । आदित्यस्य
दिवो वा सदृशस्तदृशिनो वेत्यर्थः Sk.

६. गताः स्वयुषः स M.

अनुशब्दो लक्षणे कर्मप्रवचनीयः प्रति-
शब्देन समानार्थः । एकस्या एव चोषसः
कालभेदापेक्षया पूर्वापरव्यपदेशः ।
अवयवापेक्षं च बहुवचनम् । पूर्वा उपसः
प्रत्यक्षचोषस उदयकाल इत्यर्थः Sk.

७. द्विविधा भा धनस्य यस्य स विभावसु-
स्तस्य सम्बोधनं हे विभावसो Sk.

८. दीप्यस्व Sk.

९. सर्वजनप्रकाश इत्यर्थः Sk.

१०. जनपदनिवासस्थानानि ग्रामः । तेषु
रक्षिता Sk.

११. यज्ञेषु च पूर्वस्यां दिश्याहवनीयात्मना
स्थापितः पुरोहितस्थानीयो वाऽसि Sk.

१२. ०ष्यस्य हितः P.

मानुषो मन्त्रज्ञाता । अथवा मानुष इति
षष्ठी । मनुष्यस्य स्वभूतेषु यज्ञेषु Sk.

१३. हि D. M.

१४. त्वं P.

१५. यज्ञे स्वापयाम इत्यर्थः Sk.

१६. मनुष्यवत् Sk.

१७. मनुष्वदधे P.

१८. V. Mādhava ignores यज्ञस्य ।
साधनम् । अग्ने । होतारम् । ऋत्विजम् ।
देव । प्रचेतसम् । जीरम् । दूतम् ।
अमर्त्यम्

यद्देवानां मित्रमहः पुरोहितोऽन्तरो यासिं दृत्यम् ।

सिन्धोरिव प्रखनितास ऊर्मयोऽग्नेर्भ्राजन्ते अर्चयः ॥१२॥

यद् देवानाम् । यत्^१ । देवानाम्^२ । मित्राणां पूजयितः^३ ! मनुष्यैः पुरोहितो देवानां मनुष्याणाम् ।
मध्ये वर्तमानः^४ । यासि^५ । दृत्यं^६ तदानीम् । समुद्रस्येव^७ । प्रकृष्टशब्दाः । वीचयस्तव । अग्ने ! भ्राजन्ते ।
दीप्तयः ।

श्रुधि श्रुत्कर्णं वह्निभिर्देवैरग्ने सयावभिः ।

आसीदन्तु बर्हिषि मित्रो अयमा प्रातर्यावाणो अध्वरम् ॥१३॥

श्रुधि श्रुत्कर्णं । शृणु । श्रवणपरकर्णं^{१०} ! हविषां वोढुभिरन्यैः^{११} । त्वया सहैकगमनैः^{१२} । यज्ञं^{१३}
च । प्रातर्गच्छद्भिस्तेऽस्मिन् । बर्हिषि । आसीदन्तु । मित्रः । अयमा चेति^{१४} ।

शृण्वन्तु स्तोमं मरुतः सुदानवोऽग्निजिह्वा अतावृधः ।

पिबन्तु सोमं वरुणो धृतव्रतोऽश्विभ्यामुषसां सजृः ॥१४॥

शृण्वन्तु स्तोमम् । त्वया हूयमानाः शृण्वन्तु । स्तोमम् । मरुतः ! शोभनदानाः^{१५} । अग्न्यास्याः^{१६} ।

१. यदा Sk.

२. यत् देवानाम् omitted by P. and M.

३. ०यिता P. ०यितं M. पूजक Sy. पूज्य वा Sk.

४. पूर्वस्यां दिश्याहवनीयात्मना स्थापितः Sk. ५. देवयजनमध्ये वर्तमानः Sy. अन्तरः सन्निकृष्टः । कस्य सामर्थ्याद्देवानां यजमानानां वा । . . . आहवनीयमास्थाय देवानां दूतकर्म करोषीत्यर्थः Sk.

६. ०मानाय असि P.

७. देवानां . . . दूतकर्म Sy.

८. यथा सिन्धोर्नद्या महान्तः शब्दवन्त ऊर्मयो भ्राजेरन् तद्वत्त्वान्नेर्भ्राजन्तेऽर्चयो ज्वालाः Sk.

९. भूजते M. १०. श्रोतृकर्ण Sk.

११. वोढुभिः वोढुभिः P.

१२. अन्यैः omitted by P. and D.

१३. ०काग० P. हव्यं गृहीत्वा त्वया सह ये यान्ति ते सयावानः । तैस्तयावभिः Sk.

१४. अध्वरम् । सप्तम्यर्थे द्वितीया । बर्हिषीत्यस्य चेदं विशेषणम् । अस्मदीयेऽध्वरे यद् बर्हिस्तत्र Sk.

१५. अन्ये च प्रातर्यावाणः प्रातर्गामिनो देवाः Sk. १६. तस्मिन् M.

१७. V. Mādhava ignores देवैः । अग्ने

१८. शोभनवातारः शोभनदाना वा Sk.

१९. अग्नियास्याः P.

अग्निजिह्वास्थानीयो मुख्यो येषु मरुत्सु तावृशः Sy. अग्निजिह्वास्थानीयो येषां तेऽग्निजिह्वाः । सर्वेषामेव हि देवानामग्निजिह्वास्थानीयः Sk.

यज्ञस्य^१ वर्धयितारः। पिबतु। सोमम्। वरुणः। धृतकर्मा^२। अश्विभ्याम्। उपसा च। सहितः^३।

I.45.

त्वमग्ने वसूँरिह रुद्राँ आदित्याँ उत ।

यजाँ स्वध्वरं जनं मनुजातं धृतप्रुषम् ॥१॥

त्वमग्ने वसून्। त्वम्। अग्ने! अस्मिन् यज्ञे। वस्वादीन्। यज। तद्वचतिरिक्तमपि^१
दैव्यम्। जनम्। सुयज्ञम्। मनुष्येषु प्रादुर्भवन्तम्। धृतं प्रति गन्तारम्।

श्रुष्टीवानो हि दाशुपे देवा अग्ने विचेतसः ।

तात्रोहिदश्च गर्विणस्त्र्यश्विश्चतुमा वह ॥२॥

श्रुष्टीवानो हि। क्षिप्रसम्भक्तारः। हि। दाशुपे। देवाः। अग्ने! सुमतयः। तान्।
रोहिदश्च! गीर्भिवननीयेह। आवह। त्रयस्त्रिंशत्संख्याकान्।

१. सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धकाः Sy.

२. धृतव्रताकर्मा P.

अपरित्यक्तस्वव्यापारः Sk.

३. P. adds निति after सहितः।

सह प्रीयमाणः Sk.

४. Ms. D. puts the figure ॥४४॥

here to indicate the end of the fortyfourth hymn. No such number is given in P. and M.

५. त्वम्। अग्ने! omitted by P.

६. देव्यं M.

७. ०ज्ञेषु P. D.

८. मनुना प्रजापतिनोत्पादितम् Sy.

मनोः प्रजापतेः सकाशाज्जातम् Sk.

९. उदकस्य सेक्तारम् Sy.

उदकस्य क्षरितारम्। वर्धयितारमित्यर्थः।
अथवाऽऽहुतिलक्षणं धृतं प्रतिकरतीति
धृतप्रुषम्। सर्वयजमानानामाज्याहुतिभि-

यंष्टव्यमित्यर्थः Sk.

१०. श्रुष्टि० D.

११. श्रुष्टिः फलस्य दानम्। तद्भाजः खलु Sy.

अथवा श्रुष्टिशब्दोऽत्र श्रुतवचनः। श्रुत-
वन्तः श्रुष्टीवानः। बहुश्रुता इत्यर्थः Sk.

१२. हिशब्दः पदपूरणः Sk.

१३. विशिष्टप्रज्ञानाः Sy.

विविधप्रज्ञाः। ऊहापोहसमर्थाः Sk.

१४. ओहि० P. ०दश्च D. नोहि० M.
रोहितवर्णा अश्वा यस्य स रोहिदश्च-
स्तस्य सम्बोधनं रोहिदश्च! Sk.

१५. स्तुतिभिः सम्भजनीय स्तुतीनां वा सम्भ-
क्तः Sk.

१६. नीयेवाहवः P.

१७. ०संख्याकान् P.

अष्टौ वसवः। एकादश रुद्राः।
द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वर्धकार-
श्चेत्येते त्रयस्त्रिंशद्देवाः। तांस्त्रयस्त्रि-
शतमावह Sk.

प्रियमेधवदत्रिवज्जातवेदो विरूपवत् ।

अङ्गिरस्वन्महिब्रत प्रस्कण्वस्य श्रुधी हवम् ॥३॥

प्रियमेधवत् । प्रियमेधादिचतुष्कस्येव । महाकर्मन् ! प्रस्कण्वस्यापि । शृणु । ह्वानमिति ।

महिकेरव ऊतये प्रियमेधा अहूषत ।

राजन्तमध्वराणामग्निं शुक्रेण शोचिषा ॥४॥

महिकेरवः । महाकर्माणः । ऊतये । प्रियमेधास्त्वाम् । अहूषत । ईशानम् । यज्ञानाम् । अग्निम् । शुक्रेण । तेजसा ।

घृताहवन सन्त्येमा उ पु श्रुधी गिरः ।

याभिः कण्वस्य सूनवो हवन्तेऽवसे त्वा ॥५॥

घृताहवन । प्रियघृतहविष्क ! भजनशील ! इमाः । स्तुतिः । शृणु । याभिः । कण्वपुत्राः ।
१२ १३ १४ १५
रक्षणाय । त्वाम् । हवन्ते ।

१. Omitted by P. and D.

प्रियमेधः । प्रियाऽस्य मेधा । ययै-
तेवामृषीणामेवं प्रस्कण्वस्य शृणु ह्वान-
नम् । प्रस्कण्वः कण्वस्य पुत्रः । कण्व-
प्रभवः । यया प्राप्तम् । अर्चिषि भृगुः
सम्बभूव । भृगुर्भुज्यमानो न वेहे ।
अङ्गारेष्वङ्गिराः । अङ्गारा अङ्गुनाः
(अञ्चनाः) । अत्रैव तृतीयमृच्छते-
त्युचुः । तस्मादत्रिः । न त्रय इति ।
विखननाद्वैखानसः । भरणाद् भारद्वाजः ।
विरूपो नानारूपः । महिब्रतो महाब्रत
इति N. 3. 17.

२. V. Mādhava ignores जातवेदः

३. व M.

४. ०मंजः D. प्रौढकर्माणः Sy. महतः
स्तोमस्य कर्तारः Sk.

५. पालनाय तर्पणाय वात्मनः Sk.

६. प्रिययज्ञाः Sk.

७. आहूतवन्त आह्वयन्ति वा Sk.

८. ०मेधाः स्वामहूषत्रे ईशानां M.
दीप्यमानम् Sy.

९. शुक्रवर्णया दीप्या दीप्तमित्यर्थः । अथवा
शुक्रेण च शोचिषेत्येतद्राजन्तमध्वराणा-
मित्येतेन सम्बध्यते । राजतिवच
दीप्यर्थः । शुक्रेण शोचिषा राजन्तं
दीप्यमानम् । क्व ? अध्वराणाम् ।
वृष्ठीनिर्वेशान्मध्य इति वाक्यशेषः ।
यज्ञानां मध्ये । वेदिस्वमित्यर्थः Sk.

१०. ०वनः M. घृतेनाहूयमान ! Sy.
घृतमाहूयते यस्मिन् स घृताहवनः । तस्य
सम्बोधनं हे घृताहवन Sk.

११. फलप्रदाने ! Sy. वातः ! Sk.

१२. पालनाय तर्पणाय वा Sk.

१३. त्वा M.

१४. वयं कण्वपुत्रा आह्वयाम इत्यर्थः Sk.

१५. V. Mādhava ignores उ । सु

त्वां चित्रश्रवस्तम् हवन्ते विद्धु जन्तवः ।

शोचिष्केशं पुरुप्रियाग्ने हव्याय वोळहवे ॥६॥

त्वां चित्रश्रवस्तम् । चित्रश्रवस्तश्रुतेन योऽतिशये । यं त्वां स्तुतिभिः । मनुष्येषु । जाताः । भजन्ते । ज्वालाकेशम् । बहुप्रियः । अग्ने ! हविषः । वहनाय ।

नि त्वा होतारमृत्विजं दधिरे वसुविचमम् ।

श्रुत्कर्णं सुप्रथस्तमं विप्रां अग्ने दिविष्टिषु ॥७॥

नि त्वा होतारम् । निदधिरे । त्वाम् । होतारम् । ऋत्विजम् । अतिशयेन धनानां लम्भयितारम् । श्रुत्कर्णम् । सर्वतः पृथुतमम् । मेधाविनः । अग्ने ! दिवसागमनेष्वहर्मुखेषु ।

आ त्वा विप्रां अचुच्यवुः सुतसोमा अभि प्रयः ।

बृहद्भा विभ्रतो हविरग्ने मर्ताय दाशुषे ॥८॥

आ त्वा विप्राः । आगमयन्ति । त्वाम् । अभिष्टुतसोमाः । मेधाविनः । सोमलक्षणमन्नम् । अभि । बृहती । दीप्तिः । हविश्च । धारयन्तः । अग्ने । मर्ताय । यजमानाय होतारः ।

१. त्वच्चित्रं श्रवस्तम् P. ०स्तमः M.

२. ०श्रवणश्रु० D.

अतिशयेन विविधहवीरूपान्तयुक्त ! Sy.

अतिशयेन पूज्यं चित्रं वाऽन्नं वा धनं वा यशो वा यस्य स चित्रश्रवस्तमः ।

तस्य सम्बोधनं हे चित्रश्रवस्तम Sk.

३. य P. ४. प्रजासूत्यज्ञा यजमानाः Sy.

मनुष्यलोकेषु Sk.

५. जन्तवो मनुष्याः Sk.

६. भवन्ते M. आह्वयन्ति Sy.

७. ०ज्ञ P. D.

शोचिर्दीप्तिर्ज्वालाख्या । सा केश-स्थानीया यस्य स शोचिष्केशः । तं शोचिष्केशम् Sk.

८. Omitted by P. and D.

९. बहुप्रियागे M. १०. हवनाय M.

११. हि M. १२. स्थापयन्ति Sk.

१३. लब्धुतमम् Sk. १४. श्रुत्कर्तुम् M.

श्रुतिशीलः कर्णो यस्य तम् Sk.

१५. अतिशयेन प्रख्यातम् Sy.

१६. इष्टय एषणानि । दिवः स्वर्गस्यैषणानि येषु यागेषु ते दिविष्टयः Sy.

दिवमिष्यते याभिर्गन्तुं ता दिविष्टय-स्तासु । यागेष्वित्यर्थः Sk.

१७. ०गयन्ति M.

आह्वयन्ति । आह्वयन्तीत्यर्थः Sk.

१८. हविलक्षणमन्नमभिलक्ष्य Sy.

१९. ०तीः P. M. महान्तम् Sy.

बृहती भा दीप्तिर्यस्य तद् बृहद्भाः । स्वदीप्त्याऽयन्तदीप्तम् Sk.

२०. दीप्तीः P. भासमानम् Sy.

२१. मर्ताय M.

मनुष्यस्य यजमानस्यार्थाय Sk.

२२. होतारः P.

प्रातर्याव्णः सहस्कृत सोमपेयाय सन्त्य ।

इहाद्य दैव्यं जनं बर्हिः सादया वसो ॥६॥

प्रातर्याव्णः । प्रातर्याव्णो देवान् । मथनबलेन कृत ! सोमपानार्थम् । भजनीय !
अस्मिन् यज्ञे । बर्हिः । आसादय । दैव्यम् । जनम् । वासयितः ! पूर्वाधेस्य संग्रह उत्तरः ।

अर्वाञ्चं दैव्यं जनमग्रे यक्ष्व संहृतिभिः ।

अयं सोमः सुदानवस्तं पात तिरोऽब्रह्मम् ॥१०॥

अर्वाञ्चं दैव्यम् । अस्मदभिमुखम् । दैव्यम् । जनम् । अग्ने ! यज । समानाङ्गानस्तत्त-
दनुचरैः सह । अथ देवानाह—अयम् । सोमोऽभिषुतः । शोभनदानाः ! तम् । पिबत । पूर्वस्मिन्नहनि
तिरोभूते जातमथवा प्राप्तेऽहनि प्रादुर्भूतमिति ।

I.46.

एषो उषा अपूर्व्या व्युच्छति प्रिया दिवः । स्तुपे वामश्विना बृहत् ॥१॥

एषो उषाः । यतः पूर्वमन्यो न प्रादुर्भवति सा । एषा अपूर्व्या । प्रादुर्भवति । दिवो दुहितृ-
त्वात् । प्रिया तत्राहम् । बृहता स्तोत्रेण । वाम् । अश्विनी ! स्तौमि भवतोः काले ।

१. ०र्याव्णः M.

२. Omitted by D.

प्रातर्ये यज्ञान् प्रति गच्छन्ति ते देवाः प्रात-
र्याव्णः Sk.

३. सहसा कृत ! बलादुत्पादित ! प्राणाद्वि
बलान्मध्यमानोऽयं जायते । तेनैवमा-
मन्यते सहस्कृतेति Sk.

४. ज भज० P. फलदातः Sy. दातः Sk.

५. प्रशस्य धनवन् वा Sk.

६. आग्ने M.

७. युगपदाहूयेत्यर्थः । अथवा सहाङ्गान्तरः
सहृतयः । . . . सहाङ्गान्तरिभिरन्यैरग्निभिः
सहाहूयेत्यर्थः Sk.

८. देवान्तरैः सह Sy.

९. पूर्वस्मिन्न होतारः हनि P.

एतन्नामकम् । पूर्वस्मिन् अङ्गभिषुतो

यः सोम उत्तरेऽहनि हूयते तस्यैतन्नाम-
धेयम् Sy. १०. जत० P.

११. ०भवतमिति P.

१२. Ms. D. puts the figure ॥४५॥
here to indicate the end of
the fortyfifth hymn. No such
number is given in P. and M.

१३. यतः पूर्वाङ्ग्या नास्ति साङ्गुर्वा ।
सर्वप्रथमेत्यर्थः । अपूर्वैवापूर्व्या Sk.

१४. वा P. १५. तमो वर्जयति Sy.
विवासयति । तमांसि विवासयत्युवि-
तेत्यर्थः Sk. १६. दिवा M.

१७. प्रियः M. अत्यन्तसाहचर्याद् दिवः
प्रियोषेत्यभिधीयते Sk.

१८. बृहन्महत् सुष्ट्वित्यर्थः Sk.

१९. V. Mādhava ignores उ

या दत्ता सिन्धुमातरा मनोतरा रयीणाम् । धिया देवा वंसुविदा ॥२॥

या दत्ता^१ यो^२ दर्शनीयो^३ । नदीनां निर्मातारो^४ । धनानाम् । अनुमन्तारो^५ । कर्मणा^६ । देवो^७ ।
वसूनां लम्भयितारो^८ तौ स्तौमि ।

वच्यन्ते वां ककुहासो जूर्णायामधि विष्टपि । यद्वां रथो विभिष्पतात् ॥३॥

वच्यन्ते वाम् । उच्यन्ते^{११} । युवयोः । स्तोत्राणि^{१२} । जीर्णायाम्^{१३} । रात्रा अपररात्रे विष्टब् रात्रि-
विष्टम्भनात्^{१४} । यस्मिन् काले^{१५} । युवयोः । रथः^{१६} । अश्वैः^{१७} । पतति^{१८} ।

हविषा जारो अपां पिपतिं पपुरिर्नरा । पिता कुटस्य चर्षणिः ॥४॥

हविषा^{१९} जारः^{२०} । हविषा^{२१} । अपाम्^{२२} । जारयिता^{२३} तेजसा द्यावापृथिवी । नेतारो^{२४} !

१. दत्तो P.

२. Omitted by P.

३. दत्तनामानौ । यद्यपि चाश्विनोरेको
दत्तनामानासत्यनामापरस्तथापि साहच-
र्यादित्यत्रनाम्नापि सर्वत्रोभयोर्व्यपदेशः ।
... अथवा ... दर्शनीयो । अथवा ...
शत्रूणामुपक्षयितारो Sk.

४. समुद्रमातृको । यद्यपि सूर्याचन्द्रमसावेव
समुद्रजौ, तथाप्यश्विनोः केषाञ्चिन्मते
तद्वत्पत्वात्तथात्वम् Sy.

५. निर्मि० P. वृष्टिद्वारेण Sk.

६. मनसा तारयितारो Sy. ज्ञातृतरो । ...
अथवा ... याचितारो हविलक्षणां
धनानाम् । अथवा ... दातृतरो धनाना-
मित्यर्थः Sk.

७. ०णां P. M. प्रज्ञया Sk.

८. निवासस्थानस्य Sy.

९. लब्धारो Sk.

१०. Omitted by P.

११. वचतिगंत्यर्थः । गच्छन्ति Sk.

१२. स्वभूताः ... महान्तोऽश्वाः Sk.

१३. ०या M. नानाशास्त्रैः स्तुतायाम् Sy.

आदिसृष्टावुत्पन्नत्वाद् अत्यन्तचिरन्तनी

द्यौर्जूर्णेत्युच्यते Sk.

१४. स्वर्गलोके Sy.

१५. विष्टत्वं P. विष्टम् M. विष्टविति दिवो-
ऽभिधानम् । जीर्णया दिव उपरि Sk.

१६. सुव० M. १७. पक्षिसदृशैः Sk.

१८. V. Mādhava ignores अधि

१९. हविषापां जरयिता । पिपतिं पपुरिरिति
पृणातिनिगमौ वा । प्रीणातिनिगमौ वा ।
पिता कुटस्य कर्मणश्चायितादित्यः
N.5.24. २०. सोमलक्षणेन Sk.

२१. ०वा वां P. ०वा चा D. ०वां वा M.

२२. जरयतां P.

अपाञ्च जरयिताग्निः । कथम् ? जठराव-
स्थस्तावदशितपीतं जरयंस्तदन्तर्गता अपो
जरयति । अतोऽग्निर्भवत्यपां जारः ।
अथवाऽपामित्येतद्विषयेत्येतेन सम्बध्य-
ते । वसतीवयैकधानालक्षणानामपां
सम्बन्धना सोमलक्षणेन । वसती-
वयैकधानामिधेयं सोमेनेत्यर्थः । जार
आहारस्य जरयिताग्निः पिपतिं ...
पूरयति । कम् ? प्रकरणसामर्थ्याद् युवा-
मश्विनौ । बहुसोमं युवामश्विभ्यां ददाती-
त्यर्थः Sk. २३. मनुष्याकारो Sk.

पूरयिता^१। कृतस्य^२ कर्मणः। पालयिता। द्रष्टा^३ऽऽदित्यस्तत्र वां स्तोमीति।

आदारो वां मतीनां नासत्या मतवचसा। पातं सोमस्य धृष्णुया ॥५॥

आदारो वाम्। तीव्रत्वादादारकः^४। युवयोः^५ बुद्धीनां सोमः^६। नासत्यौ^७! प्रियस्तोत्री^८!
तम्^९। सोमम्^{१०}। पिबत। मनसो चर्षणम्^{११}।

१. पूरयिता सोमेन। देवानां होतृत्वात्। सर्वदेवानामग्निः सोमेन पूरयिता Sk.
२. कुटस्य चर्षणिः कर्मणो द्रष्टा Sy.
पिता पालयिता यज्ञस्य कृत्स्नस्य वा जगतः। कुटस्य चर्षणिः। कुट कौटिल्य इत्यस्य कुटो यज्ञविभ्रंश उच्यते। स हि श्रुतिविहितावृजोर्मागद्विपेतश्च। तस्य चर्षणिद्रष्टा। अथवा कुटिलचित्तः कुटः शठः पुमान्। तस्य द्रष्टा। भक्ताभक्तयोः पुंसोविशेषज्ञ इत्यर्थः। अथवा कुटशब्दः कृतशब्दपर्यायः। कृतस्य पुण्यस्य पापस्य च द्रष्टेति। यास्कस्तु जारोऽपामित्यादिभिरादित्य उच्यत इति मन्यते। . . . तदनुपपन्नम्। अपां पिपति पयुरिरिति सोमलक्षणेन हविषाश्विपूरणस्यादित्येऽसम्भवात्। रसानुप्रदानान्मध्यमस्याऽनाश्विनत्वप्रसङ्गाच्च। हविषोदकेनापां जार इत्यादिगुणयुक्त आदित्यः पिपतीत्यादित्यव्यापारप्रधानत्वादस्या ऋचः सत्यपि नरेत्यश्विनोः सम्बोधने। . . . नच ययान्यभिधानपक्षे सोमलक्षणेन हविषाऽग्निः। हे नरो युवां पूरयतीत्येवमश्विनोः प्राधान्यश्रवणादाश्विनत्वमेवमादित्याभिधाने सम्भवत्युदकेनाश्विनोरपूर्यमाणत्वात्। आदित्यो हि मध्यमं बोदकेन पूरयेद् भूमिं वा नाश्विनौ। तस्माद्यथा व्याख्यातमपां जार

इत्यादिभिरग्निरेवोच्यते नादित्यः Sk.

३. वा P.

४. आदारो M.

५. कीप्रत्वादादरकः P. प्रेरकः Sy.
आदार इति ष्यन्तस्याद्रियते रूपम्।
. . . आदरयिता Sk.

६. बुद्धानां P.

स्तुतीनाम्। युष्मत्स्तुतीराद्रियमाणानाम्त्विजां प्रयोजक इत्यर्थः। अग्निर्हि वैद्यो होता तदधिष्ठितास्तु मानुषाः स्तुवन्तीत्यग्नेः स्तुतीराद्रियमाणान् ऋत्विजः प्रति प्रयोजकत्वम्। अथवाऽऽदार इति ष्यन्तस्यैव चाद्रियते रूपम्। वां मतीनामित्यपि मतयो यज्ञमानानां बुद्ध्यः। आदरिता युवयोर्बुद्धीनाम्। अत्यन्तं युष्मत्परिचर्यापरत्वाद्युवां मनसा चिन्तयतस्तस्याप्यादरितेत्यर्थः Sk.

७. सोमपा P.

८. नासत्यनामानौ। अथवा सत्यावेव नासत्यौ। द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतिं गमयतः। सत्यावेव Sk.

९. अभिमतवचनेन Sk.

१०. स्तोमं P.

सोमस्य वैकदेशं स्वांशलक्षणम् Sk.

११. प्रथमाया अयं यादेशः। क्रियाविशेषणञ्चैतद् द्रष्टव्यम्। धृष्णु यद् धृष्टं प्रगल्भम्। निःशङ्को सर्वलोकप्रकाशं पिबतमित्यर्थः Sk.

या नः पीपरदश्विना ज्योतिष्मती तमस्तिरः । तामस्ये रासाथामिषम् ॥६॥

या नः पीपरत्^१ । यदन्नम्^२ । अस्मान्^३ । उज्ज्वलम्^४ । अश्विनौ ! दारिद्र्यलक्षणात् तमसः । अन्यत्र । पारयति । तत् । अन्नम् । अस्मभ्यम् । दत्तम् ।

आ नो नावा मंतीनां यातं पाराय गन्तवे । युञ्जार्थामश्विना रथम् ॥७॥

आ नो नावा । आयातम्^५ । अस्माकं भवतोः । नावा । स्तोत्राणाम् । पारम्^६ । गन्तुम्^७ । जलमुत्तीर्य^८ । अश्विनौ । आगच्छतस्तत ऊर्ध्वं गमनार्थम् । रथं च । युञ्जार्थामिति ।

अरित्रं वां दिवस्पृथु तीर्थे सिन्धूनां रथः । धिया युंयुञ्ज इन्द्रवः ॥८॥

अरित्रं वाम्^{१०} । समुद्रगमनसाधनं जलपात्रम् । वाम् । दिवोऽपि । पृथग् भवत्यथ । जलानाम्^{१३} । उत्तरणदेशे । रथ उपतिष्ठति । कर्मणा नानाविधेन यज्ञे । सोमाश्च भवद्भ्याम्^{१६} । युज्यन्ते ।

१. यानावपरां P. याना पी० D.
२. अस्माद् P. D. अस्माकम् Sk.
३. रसवीर्यादिरूपज्योतिर्युक्ता Sy. ज्यो-
तिषा सारवती सर्वलोकप्रकाशा वा Sk.
४. दारिद्र्यरूपमन्धकारं . . . अन्तर्हितं
विनष्टं कृत्वा Sy.
५. तमस्तिरः । तिरस्सत इति प्राप्तस्य
नाम । प्राप्तं मानसं तमः । येनानेन
पुत्रदारपोषणशक्तिप्रतिघातजेन मानसेन
व्याप्ताः . . . अथवा न इति द्वितीया ।
यानस्मान् . . . पूरयति । तर्पयतीत्यर्थः ।
ज्योतिष्मती च । तमस्तिरः । . . . तम-
स्तिरस्करोति । तिरस्कारेण चात्र प्रकाशो
लक्ष्यते । सर्वलोकप्रकाशा भवन्तीत्यर्थः
Sk.
६. अस्मान् Sk.
७. अन्तम् Sk.
८. अश्विनावागमिष्यतः । तावागतौ यक्ष्या-
महे । ताविष्टौ कामान्तः सम्पादयिष्यतः ।
इत्येवमादिकामानामभिलाषलक्षणां-
स्मन्मतीनां पारमन्तं गन्तुम् । युष्मदा-
गमनसम्बद्धानस्मदभिलाषान् फल-

- प्राप्तिसम्बद्धान् कर्तुमित्यर्थः । फल-
प्राप्त्यन्ता हि सर्वाभिलाषाः Sk.
९. युञ्जार्थामिति P.
- किञ्चास्मान् प्रत्यागन्तुम् । . . . यत्र
नावा गन्तव्यं जले तत्र नावाऽऽयातम् ।
यत्र रथेन स्थले तत्र रथेनेत्यर्थः Sk.
१०. Omitted by M.
११. गच्छति येन नौस्तदरित्रम् । अपल्लक
इत्यपभ्रंशेन यन्नाविकानां प्रसिद्धं
तत् Sk.
१२. विस्तीर्णम् Sy. विस्तीर्णतरम् Sk.
१३. समुद्राणाम् Sy. नदीनाम् Sk.
१४. ०रदे० M.
१५. जले स्थले च गमनसाधनं युवयोरस्ती-
त्यर्थः Sk.
१६. अभिषवादिसंस्कारकर्मणा Sk.
१७. अभिषवादिभिः संस्कारैः संस्कृता इत्यर्थः ।
एतज् ज्ञात्वा गमनसाधनानां गमन-
प्रयोजनस्य पिपासितस्य सोमस्य विद्य-
मानत्वाद् आगच्छतमित्यर्थः Sk.
१८. पद्भ्यां M.
१९. युक्ताः Sk.

दिवस्करवाऽ इन्द्रवो वसु सिन्धूनां पदे । खं वत्रि कुहं धित्सथः ॥६॥

दिवस्करवासः । दिवः पतन्ति । हे कण्वाः ! दीप्ता रश्मयः । वासकमादित्याख्यं तेजश्च ।
अपाम् । स्थाने प्रादुर्भवति तत्र युवामश्विनौ ! स्वम् । रूपम् । कस्मिन् । निघातुमिच्छथः ।

अभूदु भा उ अंशवे हिरण्यं प्रति सूर्यः । व्यख्यज्जिह्वयासितः ॥१०॥

अभूदु भाः । अभूत् । दीप्तिः । रश्मेरनन्तरमुदयवेलायाम् । हिरण्यम् । प्रत्यासीत् सूर्यस्त-
त्सदृशोऽभवदित्यर्थस्तदनन्तरम् । जिह्वया ज्वालाया । अवद्धः । प्रकाशयति सर्वं जगत् ।

१. दिव इत्यपावानपञ्चमीनिर्देशाद्योग्य-
क्रियाध्याहारः । दिव आगतयो-
रश्विनोः Sk.

२. कण्वपुत्राः । यद्वा मेधाविन ऋत्विजः
Sy. मत्पितुः कण्वस्यापत्यभूता मत्पुत्रा-
दयः । अथवा कण्व इति मेधाविनाम् ।
मेधाविन ऋत्विजो मत्पुत्रादयो वा Sk.

३. P. D. M. read वा after रश्मयः

४. अस्मदादिनिवासहेतुभूतमुषःकालीनं
ज्योतिः Sy.
सोमधनम् । धनतया चात्र तद्वत्त्वं स्वा-
मित्वं प्रतिपाद्यते । दिव आगता-
वश्विनौ सोमानां स्वामिनौ भविष्यतः ।
दिव आगताभ्यामश्विभ्यां वयं सोमं
वास्याम इत्यर्थः Sk.

५. ०श्चापादां P. ०श्चापदां D. M.
सिन्धवोऽत्र स्यन्दनादाहुतय उच्यन्ते ।
तासां पदं स्थानं यज्ञः । तत्र । सर्वा-
हुतीनां स्थानभूते यज्ञ इत्यर्थः । अथवा
सिन्धवोऽत्राप उच्यन्ते . . . तासां
पदमन्तरिक्षम् । पञ्चम्यर्थे सप्तमी ।
अपां स्थानादन्तरिक्षात् । दिवो वाऽ-
न्तरिक्षाद्वागतयोरित्यर्थः Sk.

६. ०मग्निना D.

७. स्वस्थाने Sk.

८. धारयितुम् . . . स्वशरीरेण वर्तये
येनास्मद्व्यज्ञानागच्छथ इत्यर्थः Sk.

९. ०स्तिरश्मे P. D.

उषःकालीनरश्मिसिद्धयर्थम् Sy.

अंशवो रश्मयः । षष्ठीबहुवचनस्य
स्थान इदं चतुर्थ्येकवचनम् । अंशूना-
मादित्यरश्मीनाम् Sk.

१०. ०ण्यमप्र० P. D. M.

प्रतिशब्दोऽत्र सामर्थ्यादुपमायां द्रष्टव्यः ।
सूर्योऽपि हिरण्यमिव । सूर्योऽप्युदयाभि-
मुखीभूत इत्यर्थः । उदयवेलायां हिरण्य-
सदृशः सूर्यो भवति । हिरण्यसदृशी च भा
अभूच्च Sk.

११. जिह्वायां P. जिह्वास्थानीयत्वाच्च
जिह्वाऽऽदित्यदीप्तिरुच्यते । उद्यन्
ह्यादित्यो रसानादत्ते जिह्वास्थानीयया
दीप्तिरुच्यते Sk.

१२. ०लायां बद्धा P. ०लया बद्धः D. M.
स्वकीयदीप्तेः सूर्यप्रवेशेन स्वयं कृष्णो
भूत्वा Sy.

१३. त्रैलोक्यं वा दिशो वा Sk.

१४. V. Mādhava ignores उ । उ

अभूदु पारमेतवे पन्थां ऋतस्य साधुया । अदंशि वि सुतिर्दिवः ॥११॥

अभूदु पारम् । अपरां दिशं प्रति गन्तुमुद्युक्तस्य । आदित्यस्य । साधुः । अभवत् । पन्थाः । दिवः । मध्ये कश्चन । मार्गोऽपि । अदंशि येन सूर्यो गच्छति ।

तत्तदिदुश्चिनोरवो जरिता प्रति भूषति । मदे सोमस्य पिप्रतोः ॥१२॥

तत्तदित् । उपसि । तत् तत् । एव । अश्विनोराश्रितविषयम् । रक्षणम् । स्तोता । अलङ्करोति प्रकाशयति यद्रक्षणम् । सोमस्य । मदे । पूर्यतोरभूदिति ।

वावसाना विवस्वति सोमस्य पीत्या गिरा । मनुष्वच्छंभू आ गंतम् ॥१३॥

वावसाना । वसनशीली । यजमाने । सोमपानेन । स्तोत्रेण च हेतुना । सुखस्य भावयितारौ । नरवदिह । आगतम् अपिवा मनोरिव यज्ञे ।

१. अपारं M.

रात्रेः पारभूतमुदयाद्वि गन्तुम् Sy.

२. ०द्युक्तः स्यादिः M. ऋतस्य यज्ञस्य Sk.

३. कौदृशमहः ? साधुया साधु शोभनम् Sk.

४. पथिस्थानीयत्वाद् आपतत्यनेन यज्ञ इति वा पन्था अहरत्राभिप्रेतः । अहरपि प्रवृत्तमित्यर्थः Sk.

५. द्योतनात्मकस्य सूर्यस्य Sy. सूर्यलोकस्य Sk.

६. प्रसुता दीप्तिः Sy.

७. अदंशनी P. D. एतदुक्तं भवति । अभूत् प्रभाञ्जदित्यरश्मीनाम् । सूर्योऽपि हिरण्यसदृश उदयाभिमुखोऽभूत् । यज्ञपरिसमाप्त्यर्थमहरपि प्रवृत्तम् । अतः परं भवतोर्यागकालोऽतिवर्तते Sk.

८. V. Mādhava ignores उ

९. तच्छब्दभूतेर्योगार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽप्याहर्तव्यः । . . . यद्यदुत्कृष्टम् । . . . Sk.

१०. शूतोराश्रि० P. ०राश्रु० D.

अस्मद्विषयम् Sy.

११. भवति Sk.

१२. यद्रक्षणम् P.

१३. सोमेन मत्तयोः सतोरित्यर्थः Sk.

१४. कम् ? सामर्थ्यात् स्तोतारमेव । एतदुक्तं भवति । यदीयन सोमेनाश्विना-वात्मानं तर्पयतस्तं यद्यदुत्कृष्टं पालनं तेन तेन पालयत इति Sk.

१५. यत्तच्छब्दावध्याहृत्यैकवाक्यता नेया । . . . अत्यर्थं वसनशीलौ व्यवस्थान-शीलौ Sk.

१६. यजमाननामधेयमेतच्छाकपूणिना पठितम् । तेन चात्र स्वगृहं प्रतिपाद्यते । यजमानगृह इत्यर्थः Sk.

१७. सोमपानार्थं स्तुत्यर्थं चेत्यर्थः Sk.

१८. मनाविव Sy.

१९. मनोमिव P.

युवोरुषा अनु श्रियं परिंज्मनोरुपाचरत् । ऋता वनथो अक्तुभिः ॥१४॥

युवोरुषाः^१ । युवयोः^२ । श्रियम्^३ । उषाः^४ । अनूपाचरत्^५ पश्चाद् युवयोरगच्छति । परितो^६
गन्तोः^७ । यज्ञान् युवाम्^८ । रात्रिभिर्गच्छन्तीभिः^९ सह । सम्भजयः^{१०} ।

उभा पिबतमश्विनोभा नः शर्म यच्छतम् । अविद्वियाभिरूतिभिः ॥१५॥

उभा पिबतम्^{११} । उभौ सोमम्^{१२} । अश्विनौ ! पिबतम्^{१३} । उभौ च । अस्मभ्यम्^{१४} । सुखम्^{१५} ।
यच्छतम्^{१६} । रक्षणपरैः^{१७} । गमनैरिति^{१८} ।

इत्थं तृतीयमध्यायं व्याकरोत् प्रथमेऽष्टके ।

विश्वामित्रकुले जातो माधवः सुन्दरीसुतः^{१९} ॥

[अथ चतुर्थोऽध्यायः]

“अयं वां मधुमत्तमः”^{२०} माधवो व्याचिकीर्षति ।

प्रदर्शयन्समस्तानां^{२१} स्वरव्यत्यासकारणम् ॥१॥

१. युवयोरुषाः M.

२. युवो P. M. युवोः D.

युवोरित्येतदन्वित्येतेन सम्बध्यते । अनु-
शब्दस्य पश्चाद्भावे । युवयोः
पश्चात् Sk.

३. श्रियम् M. ज्योतिर्लक्षणाम् Sk.

४. ०चरय P.

उपागच्छति प्रतिपद्यते । अश्विनो-
र्हृष्यं मध्यरात्रात् कालः । ततः पर
उषसः । अथवा युवोरित्येतत् श्रियमित्ये-
तेन सम्बध्यते । युवयोः श्रियमुषा
अनूपाचरद् अनुगच्छति । युवयोः
श्रिया सदृशीत्यर्थः Sk.

५. ०श्चाद्विवयो० P. ०श्चाद्वि वयो० D.

६. गच्छन्तो P. गन्तोः D. गन्त्रयोः M.

७. यज्ञगतानि हवींषि Sy.

८. रात्रिपर्यायैः सम्बद्धानित्यर्थः । अथवा
अक्तुशब्दोऽत्र सोमवचनः । . . . . सोमैः
सम्बद्धान् । सोमयागानित्यर्थः Sk.

९. गृहं सुखं वा Sk.

१०. अविद्वियाभिः प्रशस्ताभिः, कृतिभिः
रक्षाभिः Sy.

अविद्वियाभिः . . . अविदारणीभिः ।
. . . कृतिभिः पालनैस्तह । स्थिराणि च
पालनानीत्यर्थः Sk.

११. Ms. D. puts the figure ॥४६॥
here to indicate the end of
the fortysixth hymn. No
such number is given in P.
and M.

१२. RV. I. 47. 1^a.

आद्युदात्ताः समासस्या अन्तोदात्ता भवन्ति च ।

अन्तोदात्ताश्चाद्युदात्तास्त्यजन्तः प्राकृतं^१ स्वरम् ॥२॥

विश्वशब्द आद्युदात्तो “विश्वे^२ देवासो^३ अस्त्रिधेः^४” ।

“विश्वं^५ समन्त्रिणं^६ दह^७” “पतिर्विश्वस्य^८ भूमनः^९” ॥३॥

अन्तोदात्तः समासस्यो “विश्वामित्रस्य^{१०} रक्षति^{११}” ।

“अग्निं^{१२} च विश्वशंभुवमापश्च विश्वभेषजीः^{१३}” ॥४॥

तत्राहुः कारणमिदं विवर्यः^{१४} केवले स्फुटः^{१५} ।

समस्ते तु प्रत्ययार्थः^{१६} प्रकृत्यर्थोपसर्जनः ॥५॥

दर्शयेदसमस्तार्थमयं व्याप्त इतीदृशम् ।

मित्रं व्याप्तस्य सर्वस्य समस्तेऽर्थे^{१७} प्रदर्शयेत् ॥६॥

अन्तोदात्तो वीरशब्दः “स^{१८} घा वीरो^{१९} न रिध्यति^{२०}” ।

आद्युदात्तो बहुव्रीहौ “रयि^{२१} बहतं सुवीरम्^{२२}” ॥७॥

१. ०न्तं M.

२. प्रकृति P. D. प्रकृतं M.

३. विश्वे R.

४. ०सोऽस्त्रि० R. M. अस्त्रीयधः P.
अस्त्रधा D. Raja's text is
short by one syllable in b.

५. RV. I. 3. 9^a.

६. ०मि० D.

७. RV. I. 36. 14^b. Raja's
reference of this quotation
is wrong.

८. RV. IX 101. 7^c.

९. मित्रस्य omitted by P.

१०. RV. III. 53. 12^c.

११. अग्निश्च R.

१२. RV. I. 23. 20^{c-d}.

१३. ०हुत् P.

१४. ०णमिति बं P.

१५. ०र्थ R.

१६. ०टं P.

१७. प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थोप० R. प्रत्ययार्थः
प्रत्यत्यर्थोपसर्जनं P.

१८. समत्वेऽर्थे P.

१९. प्रदर्शयन् P. D.

२०. सखा R. P. D. M.

२१. RV. I. 18. 4^a.

२२. Raja reads रथं for रयिम्

२३. RV. I. 34. 12^b.

अमित्रान्^१ वीरयत्येष इत्यर्थः केवले भवेत् ।
 कल्याणवीरमित्यर्थे^२ समस्तस्य प्रदर्शयित् ॥८॥
 तात्पर्यं यदि पूर्वस्मिंस्तदा तत्र स्वरो भवेत् ।
 “ऋष्ववीरस्य बृहत्ः” इति तत्र निदर्शनम् ॥९॥
 सर्वेष्वेषु समासेषु कार्यं सूक्ष्मेक्षिका बुधैः ।
 पदेषु चासमस्तेषु शुद्धमर्थमभीप्सुभिः ॥१०॥
 प्रकृतौ प्रत्यये वापि स्वरो यत्र व्यवस्थितः ।
 तात्पर्यं तत्र शब्दस्य स्थापयेदिति निर्णयः ॥११॥

I.47.

अयं वां मधुमत्तमः सुतः सोमं ऋतावृधा ।
 तमश्विना पिबतं तिरोऽब्रह्मधं धत्तं रत्नानि दाशुषे ॥१॥

अयं वाम् । प्रस्कण्वः । अयम् । युवयोः । सुतः । सोमः । तम् । पिबतमिति^{१०} ।

त्रिवन्धुरेण त्रिवृता सुपेशसा रथेना यातमश्विना ।
 कण्वासो वां ब्रह्म कृण्वन्त्यध्वरे तेषां सु शृणुतं हवम् ॥२॥

त्रिवन्धुरेण । त्रयो यस्य बन्धुरास्तेन । त्रिकोणेन । सुरूपेण । रथेन । आयातम् । अश्विनी !

१. अमिद्वीर० M. Cf. वीरो वीरयत्य-
मित्रान् N. 1. 7.

२. ०ण वीर्यमि० R. M. Cf. वीरवन्तः
कल्याणवीरा वा । N. 1. 7.

३. ०न्तद P.

४. RV. I. 52. 13^b. Raja's
reference of this quotation
is wrong.

५. ध्वेषां० P. D. M. ६. कार्यं M.

७. तादर्थ्यं एषा चतुर्थी । युवयोरर्थाय Sk.

८. तमिम् P. ९. पिबति P.

१०. V. Mādhava ignores मधुमत्तमः ।
ऋतावृधा । अश्विना । तिरोऽब्रह्मधम् ।
धत्तम् । रत्नानि । दाशुषे

११. उन्नतानतरूपत्रिविधबन्धनकाष्ठयुक्तेन
Sy. सारथिस्थानं बन्धुर उच्यते Sk.

१२. अप्रतिहतगतितया लोकत्रये वर्तमानेन
Sy. त्रिभिश्चक्रैर्वर्तते गच्छतीति
त्रिवृत् । तेन त्रिवृता Sk.

१३. शोभनसुवर्णयुक्तेन Sy.

कण्वाः^१ । युवयोः । स्तोत्रम् । कुर्वन्ति । यज्ञे । तेषाम् । सुष्टु । शृणुतम्^२ । ह्वानम् ।

अश्विना मधुमत्तमं पातं सोममृतावृधा ।

अथाद्य दंष्ट्रा वसु विभ्रता रथे दाश्वांसमुप गच्छतम् ॥३॥

अश्विना मधुमत्तमम् । सोमपानानन्तरम् । दाश्वांसम् । घनेन सह । उपगच्छतमिति ।

त्रिषधस्थे बृहिषि विश्ववेदसा मध्वा यज्ञं मिमिक्षतम् ।

कण्वांसो वां सुतसोमा अभिघ्नवो युवां हवन्ते अश्विना ॥४॥

त्रिषधस्थे^६ । यस्मिन् बृहिषि^{११} त्रयाणां धातूनां सहावस्थानं तत्रासीनौ । सर्वज्ञौ । मधुनेमम्^{१०} ।
यज्ञम् । सेक्तुमिच्छतम्^{१२} । कण्वाः^{१३} । वाम् । अभिघ्नतसोमाः^{१४} स्तोत्रादभिषवाच्च^{१५} । अभिगतदीप्तयः ।
अश्विनौ ! हवन्ते । पादान्तरे^{१६} वामिति^{१७} प्रयुक्तम्^{१८} ।

१. P. reads तैरस्मानपि रक्षतमुदकस्य
पती पिबतञ्च सोमं यज्ञस्य वर्धयितारौ
सुपुराणः सुदासे दंष्ट्रा वैजवनाय
सुदासे before कण्वाः ।
कण्वपुत्रा मेधाविन ऋत्विजो वा Sy.
कण्वपुत्रा मत्प्रभृतयः Sk.

२. ०ताह्वानम् P.

३. सोमपानार्थम् Sy.

४. दाश्वांसं यजमानं दानार्थम् Sk.

५. घानेन P.

६. सहा उपग० P. सहोपाग० D. M.
उपगम्य यजमानाय घनं दत्तमित्यर्थः Sk.

७. V. Mādhava ignores अश्विना ।
मधुमत्तमम् । पातम् । सोमम् । ऋता-
वृधा । अद्य । दंष्ट्रा । रथे ।

८. ०धस्ते D.

कक्ष्यात्रयरूपेणास्तीर्णतया त्रिषु स्थाने-
ष्ववस्थिते . . . दर्भे स्थित्वा Sy.

सह तिष्ठन्ति येषु देवतास्तानि सध-
स्थानि । सवनान्यत्राभिप्रेतानि । तानि
त्रीणि यस्मिस्तत्रिषधस्त्वम् । सोमि-

कपरिस्तरणं बृहिः । अथवाऽऽहवनीया-
दयोऽग्नयः सधस्थाः सहस्थातृत्वात् । ते
त्रयो यस्मिन् तत्रिषधस्थम् । तस्मि-
न्त्रिषधस्थे बृहिषि । सप्तमीनिर्देशाद्
व्यवस्थितमिति शेषः Sk.

९. अथवा विश्वमिति बहुनाम । वेद इत्यपि
घननाम । विश्ववेदसा बहुधनौ Sk.

१०. ०नेम D.

मधुरेण रसेन Sy. उदकेन Sk.

११. अस्मदीयम् Sk.

१२. अभिर्वाषितुमिच्छतमित्यर्थः Sk.

१३. युवयोरर्थाय Sk.

१४. ०षुतोसो P. ०भिष्टुतसो M.

१५. स्तोत्रादथवान्याभिगत० P.

अभिगता दीप्तिर्यस्तेऽभिघ्नवः ।
ब्राह्म्या दीप्ताद्या दीप्ता इत्यर्थः । अथवा
द्यु इत्यहर्नाम । अत्यन्तदुष्प्रापं प्राप्तं
यागाहो यस्तेऽभिघ्नवः Sk.

१६. पदा० P. D. M.

१७. V. Mādhava ignores युवाम्
and writes वामिति प्रयुक्तम्

याभिः कण्वमभिष्टिभिः प्रावतं युवमश्विना ।

ताभिः ष्व^१स्माँ अंवतं शुभस्पती पातं सोममृतावृधा ॥५॥

याभिः कण्वम् । यैः । कण्वम् । अभिगमनैः । प्रावतम् । युवाम् । अश्विनौ ! तैः । अस्मानपि रक्षतम् । उदकस्य । पती ! पिबतञ्च । सोमम् । यज्ञस्य वर्धयितारौ ! सुः पूरणः ।

सुदासे दत्ता वसु विभ्रता रथे पृच्छौ वहतमश्विना ।

रयिं समुद्रादुत वा दिवस्पर्यस्मे धत्तं पुरुस्पृहम् ॥६॥

सुदासे दत्ता । पैजवनाय सुदासे । दर्शनीयो ! धनम् । रथे । विभ्रतौ । अश्विनौ ! अन्नं च । आवहृतम् । अस्मभ्यम् । अपि । अन्तरिक्षात् । दिवः । वा । आहृत्य । बहुभिः स्पृहणीयम् । रयिम् । धत्तम् ।

यन्नासत्या परावति यद्वा स्यो अधिं तुर्वशे ।

अतो रथेन सुवृता न आ गतं साकं सूर्यस्य रश्मिभिः ॥७॥

यन्नासत्या । यदि । नासत्यौ ! दूरे भवतः । यत् । वा । स्यः । अन्तिके । ततः । रथेन । सुवर्तनेन । अस्मान् । आगच्छतम् । सह । सूर्यस्य । रश्मिभिरुपसि प्रादुर्भूतैः ।

१. कण्वा P.

२. येभिः P.

३. याभिः ... रक्षाभिः Sy.

युष्मदभ्येषणशीलाभिः । युष्मदन्वे-
षणपराभिः । स्तुतिभिरित्यर्थः Sk.

४. चक्षुःप्रदानेन प्रकर्षेण रक्षितवन्तौ
स्यः Sk.

५. यूयम् P.

६. शोभनस्य कर्मणः पालको Sy.

७. पुराणः P.

८. वैज० P.

९. पिबतौ P.

१०. अश्विनावनं P. D.

अश्विनो वनं M.

११. प्रापितवन्तौ स्यः Sk.

१२. दिवा P. D.

१३. वानूत्य P. वां दूत्य D. वादूत्य M.

१४. वत्तम् Sk.

१५. अमुष्मिन् लोक इत्यर्थः Sk.

१६. भवतः M.

१७. यदि Sk.

१८. स्थान्तिके M.

अस्मिन्नेव लोक इत्यर्थः Sk.

१९. सुगतिना Sk.

२०. सहयोगित्वमात्रमत्र रश्मिनाम् । अश्वि-
नोरेव तु प्राधान्यम् Sk.

२१. ०भूते M.

२२. V. Mādhava ignores अधि

अर्वाञ्चा वां सप्तयोऽध्वरश्रियो वहन्तु सवनेदुषं ।

इषं पृञ्चन्तां सुकृते सुदानव आ बर्हिः सीदतं नरा ॥८॥

अर्वाञ्चा वाम् । अभिमुखी । वाम् । अश्वाः । यज्ञं ये श्रयन्ति ते । सवनानाम् । समीपे । वहन्तु । अन्नम् । सुष्टु कुर्वन्ते । शोभनदानाय यजमानाय । संयोजयन्ती । आसीदतम् । बर्हिः । नेतारी ।

तेन नासत्या गतं रथेन सूर्यत्वचा ।

येन शश्वद्बृहद्युर्दाशुषे वसु मध्वः सोमस्य पीतये ॥९॥

तेन नासत्या गतम् । तेन । नासत्यौ । आगच्छतम् । रथेन । सूर्यसदृशरूपेण । येन । बहु । धनम् । ऊह्युः । यजमानाय । मधुसदृशम् । सोमम् । पातुम् ।

उक्थेभिरर्वागवसे पुरुवसू अर्कैश्च नि ह्वयामहे ।

शश्वत्कण्वानां सदसि प्रिये हि कं सोमं पपयुरश्विना ॥१०॥

उक्थेभिरर्वाक् । स्तोत्रशस्त्रैः । रक्षणाय । अस्मदभिमुखम् । बहुधनावश्विनौ ! नि ह्वयामहे ।

१. अस्मदभिमुखा युवाम् Sk.

२. यैः M.

यज्ञसम्बद्धा इत्यर्थः । अथवा अध्वर इति ध्वरतोर्हसाकर्मणः क्रियावचनः । अनुपहिंसिता श्रीयेषां तेऽध्वरश्रियः । लक्ष्मीवन्तो दर्शनीया इत्यर्थः Sk.

३. अस्मदनुष्ठेयानि त्रीणि सवनान्येवोपलक्ष्य Sy.

सवनशब्दो यज्ञनाम वा तदवयवप्रातस्सवनमाध्यन्दिनसवनतृतीयसवनवचनो वा । . . . सवनान्युप यज्ञानां वा . . . तदवयवानां प्रातस्सवनादीनां वा समीप इत्यर्थः Sk.

४. पिबन्ति M.

५. शोभनानां सुकृतानां कर्त्रे Sk.

६. शोभनानां च हविषां दात्रे यजमानाय Sk.

७. इषमन्नं पृञ्चन्ता । पृचिरत्र सामर्था-

दानार्थे । ददतौ Sk.

८. V. Mādhava ignores इत्

९. तौ M.

१०. आगतम् Sk.

११. सूर्यसंबन्धेन, सूर्यरश्मिसदृशेन वा Sy.

हिरण्यलचितत्वादत्यन्तोऽज्ज्वलेनेत्यर्थः Sk.

१२. रूपेण P.

१३. यौ M.

१४. सर्वदा Sy.

१५. प्रापितवन्तौ स्वः । दत्तवन्तावित्यर्थः Sk.

१६. मधु is omitted by M.

१७. स्तोत्रशब्दः P.

१८. सोमेन तर्पणाय Sk.

१९. अस्मद् is omitted by P.

आत्माभिमुखम् Sk.

२०. बहुयज्ञं धनावश्विनौ P.

नित्यम् । हि । कण्वानां सदसि । प्रिये । यज्ञे । अश्विनौ युवाम् । खलु । सोमम् । पीतवन्ताविति ।

I.48.

सह वामेन न उपो व्युच्छा दुहितदिवः ।

सह द्युम्नेन बृहता विभावरि राया देवि दासवती ॥१॥

सह वामेन । सह । वननीयेन । अस्माकम् । उपः ! व्युच्छ । दुहितः ! सहाग्नेन । महता । दीप्तिमति ! धनेन च । देवि ! दानवति ! इत्यन्नं दानं च वामिति ।

अश्ववतीर्गोमतीर्विश्वसुविदो भूरि च्यवन्त वस्तवे ।

उदीरय प्रति मा सूनृता उपश्चोद राधो मघोनाम् ॥२॥

अश्ववतीः । अश्ववत्यः । गोमत्यः । विश्वस्य धनस्य सुष्ठु वेदयिष्यः । अत्यन्तं दिवः । च्यवन्त । दिवसकरणायेदानीम् । माम् । प्रति । सूनृतवाचः । उदीरय । उपः ! चोदय । धनम् ।

१. हिशब्दस्तु पदपूरणः Sk.

२. कण्वपुत्राणां मेधाविनां वा Sy.

३. यस्मात् पूर्वेष्वपि कालेषु नित्यमस्मदीयेषु सदस्तु सोमान् पीतवन्तौ स्वस्तस्मादुत्पन्नप्रणयत्वादिदानीमपि नियतं ह्वयाम इत्यर्थः Sk.

४. Ms. D. puts the figure ॥४७॥ here to indicate the end of the fortyseventh hymn. No such number is given in P. and M.

५. वदनीयेन P. D. M.

धनेन Sy. अत्यन्तोत्कृष्टेनाग्नेन Sk.

६. अस्माकमर्याप्य Sk.

७. विविधं तर्मासि विवासय । प्रकाशं कुवित्यर्थः Sk.

८. आदित्यतेजसो दिवि जायमानत्वादुषा दिवो दुहिता Sk.

९. यशसा च सह Sk. १०. देवी D. M. अन्नयशोधनान्यस्मभ्यं ददती व्युच्छे-
त्यर्थः Sk. ११. नावमिति M.

१२. V. Mādhava ignores दिवः ।

द्युम्नेन १३. बहुस्वोपेताः Sy.

१४. अश्वान् गाश्च स्तोतृभ्यो ददत्य

इत्यर्थः Sk. १५. लम्भयिष्यः Sy.

सर्वस्य भूतजातस्य सुष्ठु वेदयिष्यः ।

प्रकाशिका इत्यर्थः । स्वयमेव वा वेदि-

ष्यः Sk. १६. ०न्तं D. गतवत्यः ।

समस्तं त्रैलोक्यं प्राप्तवत्य इत्यर्थः Sk.

१७. प्रजानां निवासाय Sy. स्वज्योतिषा

तमसामाच्छादनाय । प्रकाशनायेत्यर्थः

Sk. १८. स्तृणातावाचः M.

स्तुतिलक्षणा वाचः । मम वाचः प्रति

प्रेरय येनाहं त्वां प्रभूताभिः स्तुतिभिः

स्तोमीत्यर्थः । अथवा सूनृतेत्युषोनाम ।

यत्तच्छब्दावध्याहृत्य पूर्वणार्धचर्चनं सहैक-

वाक्यतैवं योज्या । या अश्ववतीत्यादि-

गुणा भूरि च्यवन्त वस्तवे तास्त्वमुदीरय

मां प्रति सूनृताः प्रकाशरूपा उपसः Sk.

१९. प्रकाशरूपाणामुपसामधिष्ठात्र्या अधि-

देवताया इदमुषःशब्देन सम्बोधनम् Sk.

२०. वेहीत्यर्थः Sk.

आढधानां तत आहृत्य भिक्षुभ्यः ।

उवासोषा उच्छाच्च नु देवी जीरा रथानाम् ।

ये अस्या आचरणेषु दधिरे समुद्रे न श्रवस्यवः ॥३॥

उवासोषाः । पुरापि व्युष्टवती सम्प्रति । च । व्योच्छत् । क्षिप्रम् । उषाः । क्षेप्त्री । रथानां
ये रथाः । उपसः । आगमनेषु । तिष्ठन्ति । अन्नमाजिहीषवः । समुद्रे । इव नाविकाः ।

उषो ये ते प्र यामेषु युञ्जते मनो दानाय सूरयः ।

अत्राह तत्कण्व एषां कण्वतमो नाम गृणाति नृणाम् ॥४॥

उषो ये ते । उपसि शयाने शयानः प्रस्कण्व उदाराणां नामान्यसावसाविति ब्रूत इति
समुदायार्थः । उषः ! तव । आगमनेषु । ये । प्राज्ञाः । मनः । दानाय । प्रायुञ्जत । अत्र । एव ।

१. मघोनां धनवतां यष्टृणां स्वभूतम् । ये
धनवन्तो न यजन्ते तेभ्योऽपहृत्येत्यर्थः ।
अथवा मघशब्दोऽत्र हविलक्षणे धने
वर्तते । षष्ठीनिर्देशाद्योग्यमिति शेषः ।
हविलक्षणेन धनेन धनवतामस्मादृशां
योग्यम् । यष्टृणां यष्टोग्यमित्यर्थः Sk.

२. अस्मदर्थम् Sy.

३. पुरोपि P.

४. निवासमकरोत्, प्रभातं कृतवतीत्यर्थः
Sy. प्रागपररात्रादुवास रात्र्या
सहोषितवत्युषा । रात्रावेवानुप्रविष्टाऽ-
वृश्यरूपाभवदित्यर्थः Sk.

५. व्युच्छति प्रभातं करोति Sy.
व्युष्टवती चापररात्रे Sk.

६. उषा M.

७. क्षिप्री P. प्रेरयित्री Sy. क्षिप्रा Sk.

८. रथो रंहतेर्गतिकर्मणो गन्तेहाभिप्रेतः ।
... गन्तृणां मध्ये । अथवा रथानामिति
षष्ठीनिर्देशात् सकाशादिति वाक्यशेषः ।
क्षिप्रा रथानामपि सकाशात् Sk.

९. P. adds न after रथाः

१०. परिचरणेषु दधिर आत्मानं धारितवन्तः ।

परिचर्यायां स्थिता इत्यर्थः Sk.

११. तच्छन्त्यनमाजि० P. ०जिहो० D.

धनकामाः... यथा समुद्रमध्ये नावः
सज्जीकृत्य प्रेरयन्ति तद्वत् Sy.

श्रव इति धननाम । तत्कामाः श्रवस्यवो
वणिजः । यथात्यन्तधनाशया समुद्रे
वणिजो व्यवतिष्ठन्ते तद्वत् । य एवो-
षसं परिचरन्ति तेषामेव सा उवास
उच्छाच्च तत्कार्यकरत्वान्नेतरेषां
यष्टृणामित्यर्थः Sk.

१२. समुद्रमिव P. D.

१३. ये ये P. १४. उषसि M.

१५. शयानाः P. शयने M.

१६. तुभ्यम् Sk.

१७. यामेषु यज्ञेषु Sk.

१८. प्रज्ञाः P. स्तोतारः Sk.

१९. हविषाम् Sk.

२०. प्रेरयन्ति । दानशीला उदाराः प्रभवः
प्रातःकाले दातुमिच्छन्तीत्यर्थः Sy.

ये तुभ्यं यज्ञेषु हवींषि ददतीत्यर्थः Sk.

२१. ०त अ० P. D. पृथिव्यास्तन्नि-
हिताया अयं प्रतिनिर्देशः Sk.

कण्वानां^१ वरिष्ठः । कण्वपुत्रः^२ । एषाम्^३ । नृणाम्^४ । तत् । नाम । उच्चारयति^५ ।

आ घा योषेव^६ सूनुर्युषा^७ याति प्रभृञ्जती ।

जरयन्ती^८ वृजनं^९ पद्वदीयत^{१०} उत्पातयति^{११} पक्षिणः^{१२} ॥५॥

आ घा योषेव । आयाति^६ । उषाः^७ । स्त्रीव । प्रकर्षेण^८ रक्षन्ती । सूनुरीत्यप्युषो नाम शोभन-
नरेति मनुष्याणाम् । उपद्रवम् । जरयत्युषस्यागतायां पद्वत् पुरुषादिकम् । चलति^{११} । पक्षिणः^{१२} ।
चेयम्^{१०} । उद्गमयति ।

वि या सृजति^{१३} समनं^{१४} व्यर्थिनः^{१५} पदं न वेत्योदती ।

वयो नकिंष्टे^{१६} पमिवांसं^{१७} आसते^{१८} व्युष्टौ^{१९} वाजिनीवति ॥६॥

वि या सृजति । विसृजति^{१४} । या । सङ्ग्रामं^{१५} युयुत्सून् । प्रेरयति^{१६} या च ।

१. अतिशयेन मेधावी कण्वो महर्षिः Sy.
... तेषामेषां मनुष्याणां मध्ये
कण्व एव कण्वतमो नाम गृणाति । कण्व
इति सोऽयमित्यभिषम्बन्धात् पितृ-
शब्दः पुत्रे प्रयुज्यते । आत्मन एवायं
परोक्षरूपेण प्रथमपुरुषेणाभिधानम् ।
कण्वतम इति कण्वशब्दो मेधाविनाम् ।
अतिशयेन मेधावी कण्वतमः । अयं
कण्वपुत्रः प्रस्कण्वो नाम मेधावितम-
स्तव नाम स्तोतीत्यर्थः । नामस्तुत्या
चात्र नामवतामेव स्तुतिः प्रतिपाद्यते ।
त्वां स्तोतीत्यर्थः । स्तोतारस्तुभ्यं यज्ञेषु
हवींषि ददति । समस्तायामेतस्यां
पृथिव्यां तेषां मध्येऽहमेव कण्वपुत्र-
स्त्वामतिशयेन स्तोमि नाग्यः कश्चि-
दिति समस्तार्थः Sk.

२. यषां P. ३. नृषणाम् P.
४. ०न्ति M. ५. उदितेत्यर्थः Sk.
६. आयातमया M. ७. स्वेन ज्योतिषा
कृत्स्नं जगत् प्रकर्षेण पालयन्ती Sk.
८. सुष्ठु गृहकृत्यस्य नेत्री गृहिणीव Sy.
शोभना नरा यस्याः स्तोतृत्वेन यष्टृ-
त्वेन च सन्ति सा सूनरी Sk.

६. गमनशीलं जङ्गमं प्राणिजातम् । ... असकृ-
दुषस्यावृत्तायां वयोहान्या प्राणिनो जीर्णा
भवन्ति Sy. १०. बलं कालेन हि
प्राणिनां जीर्यते । कालं चोषा अतिपात-
यति । अत एवमुच्यते जरयन्ती वृजनमिति
... चटकादयो हि पक्षिण उषउदयवे-
लायां स्वेभ्य आवासकेभ्य उत्पतन्ति ।
अतस्तानुषा एवोत्पातयतीत्युच्यते Sk.

११. पादयुक्तं प्राणिजातम् Sy. यथा कश्चित्
पादवानागच्छेत् तद्वदागच्छति Sk.
१२. निद्रां परित्यज्य स्वस्वकृत्यायं गच्छति
Sy. १३. व्या M.
१४. विसर्गो ह्यनुज्ञा । अनुजानाति Sk.
१५. समीचीनचेष्टावन्तं पुरुषम् ... गृहाराभादि-
चेष्टाकुशलान् पुरुषान् उषःकालः शयना-
दुत्थाप्य स्वस्वव्यापारे प्रेरयतीति प्रसिद्धम्
Sy. समनं सङ्ग्रामनामैतत् ... उष-
उदयोत्तरकालं ... योद्धारो युध्यन्ते । अत
उषा एव सङ्ग्राममनुजानातीत्युच्यते ।
अथवा समनमिति संपूर्वस्य मनेर्वा ज्ञाना-
र्थस्यानेर्वा प्राणार्थस्य रूपम् । ज्ञानं प्राणं
वेत्यर्थः । उभयमपि ह्येतदुषउदयोत्तर-
कालं प्रवर्तते Sk. १६. ०यन्ती P.

भि^१क्षून् सा । पदम् । इव । निदधा^२ति । शनः शनैरागच्छन्त्युपा इति रश्म्यभिप्रायवचनम् । पक्षिण^३
इव । केचन । पतनशीला वृक्षेषु । आसते । तव । व्युच्छन्ने । उपः !

एपायुक्त परावतः सूर्यस्योदयनादधि ।

शतं रथेभिः सुभगोपा इयं वि यात्यभि मानुषान् ॥७॥

एपायुक्त । एपा । उद्युक्ता । दूरात् । सूर्यस्य । उदयनाद् दिवः । शतम् । रथानधिरुह ।
सुभना । उपाः । मानुषान् । अभि । विविधम् । याति ।

विश्वमस्या नानाम् चक्षसे जगज्ज्योतिष्कृणोति सूनरी ।

अप द्वेषो मधोनीं दुहिता दिव उषा उच्छदप स्निधः ॥८॥

विश्वमस्याः । उपसः । दर्शनाय । सर्वमेव । जगत् । शिरो नमयति । ज्योतिश्च । कृणोति ।

१. व्यर्थिनोऽर्थिनः कार्यवन्तः । कार्यवन्तश्च
कार्येषु विसृजन्ति । सर्वे हि कार्यवन्तः
स्वकार्येषुषु उदयोत्तरकालं प्रवर्तन्ते Sk.

२. स्थानं . . . न कामयते । उपः कालः शीघ्रं
गच्छतीत्यर्थः Sy.

यथा कश्चिदेकं पदं गच्छेत्तद्वत् क्षणेन
गच्छति Sk.

३. रश्मिभिप्रायं M. रम्याभिप्रायं P.
रम्याभि० D.

४. पक्षिणः पतनशीलास्तव व्युष्टौ स्वेष्वा-
वासकेषु नासते । त्वदुदयवेलायां स्वेभ्य
आवासकेभ्य उत्पतन्तीत्यर्थः Sk.

५. पक्षिणोदके च M. पक्षिणोद केचन
P. D.

६. हे . . . उपोदेवते ! . . . त्वदीये प्रभातकाले
. . . पतनयुक्ताः . . . पक्षिणो . . . न
तिष्ठन्ति । किन्तु स्वस्वनीडाद्विनिर्गत्य
गच्छन्तीत्यर्थः Sy.

७. उषाः P. D.

८. ०क्ता M.

९. स्वकीयानां रथानां शतं योजितवती Sy.
युक्तवत्यश्वान् रथेषु Sk.

१०. यतः स्थानात् सूर्य उदेति ततः Sk.

११. ०नादिव

१२. शतमिति तृतीयायै द्वितीया । शतेन
रथैः Sk.

१३. अधिशब्दस्तु . . . पदपूरणः Sk.

१४. सौभाग्ययुक्ता Sy.

१५. अभिविधं P. D. मानुषादविधिं M.
विशेषेण Sy.

१६. इतश्चेतश्च पार्थिवं लोकं स्वभासा व्या-
प्नोतीत्यर्थः Sk.

१७. V. Mādhava ignores अधि ।
इयम्

१८. प्रकाशाय Sy.

१९. सस० D.

२०. सर्वस्य जगत एतदायत्तं दर्शनीय-
मित्यर्थः Sk.

२१. जच्छिरः M.

२२. नगमयति P.

उपाः सा। दिवः। दुहिता सर्वान्। द्वेष्टन्। अपयितुं च। तिरस्कुर्वन्ती प्रादुर्भवतु।

उप आ भाहि भानुना चन्द्रेण दुहितर्दिवः।

आवहन्ती भूर्यस्मभ्यं सौभगं व्युच्छन्ती दिविष्टिषु ॥६॥

उप आ भाहि। उपः! अभिमुखम्। भाहि। तेजसा। ह्लादकेन। दिवः। दुहितः! आवहन्ती। बहु। धनम्। अस्मभ्यम्। प्रादुर्भवन्ती। दिवसानामन्वेपणेपु।

विश्वस्य हि प्राणनं जीवनं त्वे वि यदुच्छसिं सूनरि।

सा नो रथेन बृहता विभावरी श्रुधि चित्रामघे हवम् ॥१०॥

विश्वस्य हि। विश्वस्य। हि प्राणिनः। प्राणनम्। जीवनं च। त्वयि भवति। यदा त्वम्। व्युच्छसि। उपः! प्रकाशं कुर्वन्ती। सा। अस्माकम्। रथेन। बृहताऽऽगता। दीप्तिमति! शृणु। चित्रघने! ह्वानम्।

उपो वाजं हि वंस्व यश्चित्रो मानुषे जने।

तेना वह सुकृतो अध्वराँ उप ये त्वा गृणन्ति वह्यः ॥११॥

उपो वाजम्। उपः! हि। अन्नं देवि! यः। पूजनीयः। मनुष्येषु भवत्यथ।

१. सर्वाञ्चेष्टन् D.

किञ्च द्वेष्टः सर्वप्राणिद्वेष्ट्यं तमः Sk.

२. शोषयितुं Sy. शोषयितुं वा। कान्?

सामर्थ्यान्नक्तञ्चरान् रक्षआदीन्।

रक्षआदीनपि विवासयतीत्यर्थः Sk.

३. ०न्ति D. अपोच्छति तमश्च

विवासयति Sk. ४. ०न्तु M.

५. V. Mādhava ignores सूनरी।

मघोनी ६. सुलकरेणेत्यर्थः Sk.

७. ०हितावह० P. आनयन्ती Sk.

८. सौभाग्यम् Sy. प्रभूतमस्मभ्यं शोभनं

धनं ददातीत्यर्थः Sk. ९. ०न्ति P.

१०. दिवसेषु Sy. दिविमिष्यते याभिर्गन्तुं ता

दिविष्टयः। तामु। अस्मदीयेषु यज्ञेष्वि-

त्यर्थः Sk. ११. हिशब्दः पदपूरणः

Sk. १२. Omitted by P.

१३. सर्वे प्राणिनस्त्वत्प्रसादात् प्राणान्ति

जीवन्ति चेत्यर्थः Sk.

१४. यस्मात् Sy. यद् या Sk.

१५. ०युसि P. तमांसि विवासयसि Sk.

१६. कुर्वं M. १७. आयाहीति शेषः Sy.

महता रथेनास्मान् प्रत्यागन्तुम् Sk.

१८. विशिष्टप्रकाशयुक्ते Sy.

१९. उपोनामैव वा चित्रामघशब्दः Sk.

२०. हिशब्दस्तु पदपूरणः Sk.

२१. अन्नं P. हविलक्षणम् Sy.

२२. या P.

२३. चायनीयः Sy.

२४. मनुष्ये जने जाते यजमाने Sy.

मनुष्यलोके Sk.

तेनाग्नेन। सुकर्मणः। यज्ञान्। उपावह^१। ये। त्वाम्। स्तुवन्ति। स्तोतारः।

विश्वान्देवाँ आ वह सोमपीतयेऽन्तरिक्षादुपस्त्वम् ।

सास्मासुं धा गोमदश्चाविदुक्थ्यमुषो वाजं सुवीर्यम् ॥१२॥

विश्वान् देवान्। विश्वान्। देवान्। आवह^२। सोमपानाय। अन्तरिक्षात्। उषः^३ ! त्वम्।
सा^४। अस्मासु^५। वेहि^६। गोमत्^७। अश्ववत्^८। प्रशस्यम्^९। उषः^{१०} ! वाजम्^{११}। शोभनवीर्यम्^{१२}।

यस्या रुशन्तो अर्चयः प्रति भद्रा अदत्त ।

सा नो रयिं विश्ववारं सुपेशसमुषा ददातु सुगम्यम् ॥१३॥

यस्या रुशन्तः^{१३}। यस्याः^{१४}। दीप्यमानाः^{१५}। अर्चयः^{१६}। प्रत्यदक्षन्तः^{१७}। कल्याणाः^{१८}। सा^{१९}। नः^{२०}। रयिम्^{२१}।
सर्ववरणीयम्^{२२}। सुरूपम्^{२३}। उषाः^{२४}। ददातु^{२५}। सुखकरम्^{२६}।

१. तेन कारणेन Sy. तेन दत्तेनोपावह Sk.

२. शोभनान्नान् स्वर्गाद्विफलावाप्तिकर-
णानि Sk.

३. उपाह्व D. उपावह M.

४. यज्ञनिर्वाहकाः Sy. स्तुतीनां बोडारो
मत्प्रभृतयः। यच्छब्दभ्रुतेस्तेषामित्यध्या-
हार्यम्। तेनाग्नेन स्तोतृन् यज्ञकरण-
समर्थान् कुर्वित्यर्थः। अथवा तेनेति हेतौ
तृतीया। तेन हविर्भूतेन हेतुना तदन्नं
हविर्भूतमुपभोक्तुमित्यर्थः। आवह।
कान्? आत्मसहचारिणो विश्वान् देवान्।
... कीदृशान्? सुकृतः शोभनकर्म-
कारिणः। क्व? अध्वरानुप। ...
यज्ञान् प्रति यज्ञेष्वित्यर्थः। कस्य
स्वभूतेषु? उच्यते। ये त्वा गृणन्ति
बह्व्यस्तेषाम् Sk.

५. Omitted by P. आत्मसह-
चारिणः Sk.

६. देवा M.

७. ०नातरि० P.

८. उषस एवात्र प्राधान्यं सहचारित्वमात्रं
विश्वेषां देवानाम् Sk.

९. सास्मास्विति तच्छब्दभ्रुतेर्योग्यार्थ-
सम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्यः। यां त्वा-
मेवमवोचाम सास्मासु धाः स्थापय।
अस्मभ्यं वेहीत्यर्थः Sk.

१०. वाचम् M. अन्नम् Sk.

११. शोभनवीर्यसहितं शोभनवीर्यं वा Sk.

१२. ०क्षत P. D.

०क्षन्तदक्षन्त M.

प्रतिदृश्यन्ते Sy.

१३. विश्वस्य वारकम्। यद्वा विश्वैर्वर-
णीयम् Sy.

१४. सुष्ठु गन्तव्यम् Sy.

सुखनामैतत्। सुखं च। अथवा रये-
रेवैतद्विशेषणम्। सुखकरं रयिम् Sk.

ये चिद्धि त्वामृषयः पूर्वं ऊतये जुहुरेऽवसे महि ।

सा नः स्तोमौ अभि गृणीहि राघसोषः शुक्रेण शोचिषा ॥१४॥

ये चिद्धि । ये^१ चित् । हि^२ त्वाम् । ऋषयः । पूर्व^३ । रक्षणाय । आहूतवन्तः । महति^४ !
सा । अस्माकम् । स्तोमान् । अभिगृणीहि^५ । घनेन । उपः ! शुक्रेण । तेजसा युक्तेति ।

उषो यदद्य भानुना वि द्वारावृणवो दिवः ।

प्र नो यच्छतादवृकं पृथु च्छदिः प्र देवि गोमतीरिषः ॥१५॥

उषो यदद्य । उपः ! यत् । अद्य । तेजसा । दिवः । द्वारा^{१०} पूर्वापरौ^{११} सूच्येव^{१२} विद्वती^{१३} तदानीम्^{१४} ।
प्रयच्छ^{१५} । अस्मभ्यम् । स्तेनरहितम्^{१६} । विस्तीर्णम् । गृहम् । प्रयच्छ च । देवि ! गोमन्ति^{१७} । अन्नानि ।

सं नो राया बृहता विश्वपेशसा मिमिक्ष्वा समिळाभिरा ।

सं द्युन्नेन विश्वतुरोपो महि सं वाजैर्वाजिनीवति ॥१६॥

सं नो राया^{१८} । संयोजय । अस्मान् । घनेन । महता^{१९} । सर्वरूपेण^{२०} । संमिमिक्ष्व^{२१} । च । गोभिः^{२२} ।

१. सा न इति तच्छब्देनोपसः प्रतिनि-
वैशाद् य इति यच्छब्द उषोविषयो
द्रष्टव्यः । व्यत्ययेन पुल्लिङ्गता । द्विती-
यैकवचनस्य स्थाने प्रथमाबहुवचनम् ।
... यां त्वाम् Sk.

२. चिच्छब्दः पदपूरणः Sk.

३. क्षेणाय M. अवतिरत्र गत्यर्थः ।
स्वयज्ञान् प्रतिगमनाय Sk.

४. महिते ! पूजनीये वा Sy.

५. अभिष्टुहि Sk.

६. घनं देहीत्यर्थः Sk.

७. नित्यं चास्मान् प्रति शुक्रेण ज्योतिषा
व्युच्छेद्यर्थः । अथवा ये चिद्धि त्वां
सा नः स्तोमानिति श्रुतौ यच्छब्दत-
च्छब्दौ परस्परसम्बन्धासम्भवाद्योग्यार्थ-
सम्बन्धवन्तौ यच्छब्दतच्छब्दावध्याहृत्य
निराकाङ्क्षीकर्तव्यौ । ये त्वामृषयः
पूर्वं जुहुरे तेषामिव यां त्वामस्तोष्मः
सा नोऽस्माकमपि स्तोमान् अभिगृ-

णीहि राघसेति Sk.

८. V. Mādhava ignores अवसे

९. यां त्वामद्य Sk.

१०. दिवो P. ११. द्वारो M.

१२. पूर्वापरदिग्भागावन्धकारेणाच्छादितौ Sy.

१३. सूच्यप M.

१४. वर्धयति P. वद्ध भवति D. M.

विश्लिष्य प्राप्नोवि Sy.

विविधं गच्छति । ... कृत्स्नां दिवं
स्वज्योतिषा व्याप्नोषीत्यर्थः Sk.

१५. यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहृतव्यः । सा
प्र नो यच्छतात् Sk.

१६. हिंसकरहितम् Sy. परैरनादेयम् Sk.

१७. गोमन्नानि P. १८. राय D.

१९. महतः P. २०. बहुरूपेण सर्वरूपेण
वा Sk. २१. समीक्ष्य P.

संगमय । सम्बन्धय । धनमस्मभ्यं
देहीत्यर्थः Sk. २२. इत्येतेषां नाम ।

... अन्नैश्च संमिमिक्ष्व Sk.

सम्^१। यशसा^२। सर्वशत्रूणां^३ हिंसकेन^४। संयोजय^५। अन्नैश्च^६। अन्नवति^७ !

I.49.

उषो भद्रेभिरा गंहि दिवश्चिद्रोचनादधि ।

वहन्त्वरुणप्सव उप त्वा सोमिनो गृहम् ॥१॥

उषो भद्रेभिः^१। उपः^२ ! भद्रैः^३। आगच्छ^४। दीप्तात्^५। लोकात्^६। उपवहन्तु^७। त्वाम्^८।
अरुणरूपा अश्वः^९। सोमिनः^{१०}। गृहम्^{११}।

सुपेशसं सुखं रथं यमध्यस्था उपस्त्वम् ।

तेना सुश्रवसं जनं प्रावाद्य दुहितर्दिवः ॥२॥

सुपेशसम्^{१२}। सुखम्^{१३}। सुदारम्^{१४}। रथम्^{१५}। यम्^{१६}। अध्यस्थाः^{१७}। उपः^{१८} ! त्वम्^{१९}। तेन^{२०}।
शोभनान्नं हविष्मन्तम्^{२१}। यजमानम्^{२२}। अद्य^{२३}। प्ररक्ष^{२४}। दिवः^{२५}। दुहितः^{२६} !

१. खं M.

२. अन्तर्कत्रत्यर्थः Sk.

३. वाजशब्दोऽत्र बलवचनः। बलैश्च संमिमिक्ष्व Sk.

४. ०वन्त इति M.

अन्नसाधनभूतक्रियायुक्ते Sy.

प्रत्युपसर्गं चाख्यातानुषङ्गादाख्यात-
भेदाच्च वाक्यभेदाद्वाजिनीवतीत्येतस्योष
इत्येतेन सह पर्यायवत्त्वेऽप्युपनृक्तत्वम्।
सम्बन्धिशब्दो बोधस एव विशेषणम्।
वाजिनीशब्दोऽन्ननामधेयम्। अन्नवती।
अथवा वाजीत्यन्ननाम। तस्मात् स्त्रिया-
मीकारः। वाजिन्यो बडवास्तद्वती
वाजिनीवती Sk.

५. V. Mādhava ignores उपः।
महि। Ms. D. puts the figure
॥४८॥ here to indicate the
end of the fortyeighth
hymn. No such number is
given in P. and M.

६. कल्याणैरश्वैः Sk.

७. दिव उपर्यवस्थितात् . . . आदित्य-
मण्डलादागच्छ Sk.

८. उपशब्दः प्रतिशब्दस्यार्थे गृहमित्यनेन
च सम्बन्धयितव्यः। सोमवतो यज-
मानस्य गृहं प्रति Sk.

९. गावः Sy.

१०. गृहा P.

११. V. Mādhava ignores चित्।
अधि

१२. शोभनावयवं, शोभनरूपयुक्तं वा।
यद्वा शोभनहिरण्ययुक्तम् Sy.

१३. शोभनेन खेनाकाशेन युक्तं, विस्तृत-
मित्यर्थः। यद्वा सुखहेतुभूतम्। अथवा
सुखमिति क्रियाविशेषणम्। सुखं यथा
भवति तथेत्यर्थः Sy.

१४. ०नान्नहेवि० M.

१५. प्रकर्षेण गच्छ Sy.

प्रकर्षेणागच्छ Sk.

वयश्चित्ते पतत्रिणो द्विपचतुष्पदजुनि ।

उषः प्रारंभतूरनु दिवो अन्तैभ्यस्परि ॥३॥

^१वयश्चित्ते । पक्षिणः । ^२पत्रयुक्ताः । ^३द्विपात् । ^४चतुष्पाच्च । ^५उषः ! शुक्रवर्णो ! तव ।
आगमनकालान् । ^६प्रति । ^७अगच्छन्ति । ^८अन्तरिक्षपर्यन्तेभ्यः ।

व्युच्छन्ती हि रुश्मिभिर्विश्वमाभासि रोचनम् ।

तां त्वामुषर्वसूयवो गीभिः कण्वा अहूत ॥४॥

^{१०}व्युच्छन्ती हि । ^{११}व्युच्छन्ती । हि । ^{१२}रुश्मिभिः । ^{१३}सर्वम् । ^{१४}लोकम् । ^{१५}भासयसि । ^{१६}ताम् । ^{१७}त्वाम्
^{१८}उषः ! ^{१९}धनकामाः । ^{२०}गीभिः । ^{२१}कण्वाः । ^{२२}आहूतवन्तः ।

I.50.

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥१॥

^१उदु त्यम् । ^२उद्वहन्ति । ^३तम् । ^४जातवेदसम् । ^५अश्वाः । ^६केतवो रश्मयो वा । ^७सर्वेषां भूतानाम् ।
^८दर्शनाय ।

१. पय० M. चिच्छब्दोऽत्रोपमायाम् ।
वय इव पक्षिण इव ते तव Sk.
२. पुत्र० M. पतनशीला गमनशीला
अश्ववाः Sk. ३. प्रति Sk.
४. ०वर्णो D. शुक्रो वर्णं M.
शुभ्रवर्णं Sy. शुक्लवर्णं Sk.
५. ०लात् P. D. गमनान्यनुलक्ष्य Sy.
यो यो गमनकालस्तत्र तत्रेत्यर्थः Sk.
६. प्र is omitted by P. and D.
७. ०रिप० P. परिशब्दः . . . पदपुरणः ।
अथवा परिशब्दोऽन्तशब्दात् पूर्वो द्रष्ट-
व्यः । . . . दिवः पर्यन्तेभ्यः प्रारन् Sk.
८. V. Mādhava ignores चित् । परि
९. तां त्वामिति च तच्छब्दाद्यच्छब्दोऽ-
ध्याहृतव्यः । यां त्वाम् Sk.
१०. व्युच्छन्ती हि omitted by M.
हिशब्दः पदपुरणः Sk.
११. ०यति P. D. M.
सर्वं जगत् . . . प्रकाशयसीत्यर्थः Sk.
१२. स्तुतिलक्षणाभिः Sk.
१३. कण्वपुत्राः Sk. १४. आत्मन एवेदं
परोक्षरूपेण प्रथमपुरुषेणाभिधानम् । अहं

- कण्वपुत्रः प्रस्कण्वनामा हुतवानित्यर्थः Sk.
१५. Ms. D. puts the figure ॥४६॥
here to indicate the end of
the fortyninth hymn. No
such number is given in P.
and M.
१६. सूर्यः सत्तेवा । सुवतेर्वा । स्वीयतेर्वा . . .
उद्वहन्ति तं जातवेदसं रश्मयः केतवः ।
सर्वेषां भूतानां दर्शनाय सूर्यमिति ।
(कमन्यमादित्यादेवमवक्ष्यत् ।)
N. 12, 14, 15.
१७. तच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽ-
ध्याहार्यः । यं सर्वप्राणिनो नमस्यन्ति Sk.
१८. तज्जा० M. तत् जा० D.
जातप्रज्ञानम् Sk.
१९. सत्यतत्त्वाः । सूर्यस्य हि स्वयं प्रज्ञान-
सत्त्वादश्वैरपि प्रज्ञानसत्त्वैरेव भवि-
तव्यम् । अथवा केतवो रश्मयः । प्रज्ञान-
सत्त्वात् त उद्वहन्ति Sk. उदिते
हि सूर्यं सर्वं भूतजातं द्रष्टुं समर्थं भवति
नानुदिते Sk. २०. V. Mādhava
ignores उ । देवम् । सूर्यम्

अप त्वे तायवो यथा नक्षत्रा यन्त्युक्तुभिः । सूराय विश्वचक्षसे ॥२॥

^१अप त्वे। ^२अपयन्ति। ^३नक्षत्राणि। ^४रात्रिभिः सहागच्छन्तीभिः। ^५अमी। स्तेनाः। इव।
^६सूर्यम्। ^७विश्वस्य द्रष्टारं दृष्ट्वा।

अदृश्रमस्य केतवो वि रश्मयो जनां अनु । भ्राजन्तो अग्रयो यथा ॥३॥

^१अदृश्रमस्य। ^२अदर्शमहम्। ^३अस्य। ^४केतून्। ^५विभवन्ति। ^६जनान्। ^७प्रति। ^८रश्मयः। ^९भ्राजन्तः।
^{१०}अग्नयः। इव दीप्यमाना इति।

तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य । विश्वमा भासि रोचनम् ॥४॥

^१तरणिः। ^२क्षिप्रगन्ता। ^३विश्वस्य दर्शकः। ^४ज्योतिषः कर्ता। ^५असि। ^६सूर्य ! विश्वं च।
^७दिवम्। ^८प्रकाशयसि।

१. आप M. २. अवय० M.
अदृश्यतां प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः Sk.
३. सह ग० P.
४. M. adds अमीभिः before अमी।
तस्करा नक्षत्राणि च रात्रीभिः सह सूर्य
आगमिष्यतीति भीत्या पलायन्त
इत्यर्थः Sy.
५. पञ्चम्यर्थे चतुर्यो। सूर्यात्। सूर्यो-
दयोत्तरकालं हि नक्षत्राणि रात्र्यश्च
न दृश्यन्ते Sk. ६. द्रष्टातं P.
कीदृशात् सूर्यात् ? विश्वचक्षसे स्वज्यो-
तिषा सर्वस्य दर्शयितुं द्रष्टुं वा Sk.
७. लङ्यर्थे लृङ्। ... प्रथमपुरुषबहुवच-
नस्य स्थाने व्यत्ययेनेवमुत्तमपुरुषवच-
नम्। दृश्यन्त इत्यर्थः। कुत एतत् ?
केतव इत्यादिष्वभिहितकर्मत्वनिमि-
त्तायाः प्रथमाया दर्शनात् Sk.
८. ०शनमहम् M. अनुक्रमेण प्रेक्षन्ते Sy.
९. अदर्शमहस्य P.
अस्य सूर्यस्य ... प्रज्ञापका रश्मयो ...
जनान्। ... जातान् सर्वान् ... सर्वं
जगत्प्रकाशयन्तीत्यर्थः Sy.
१०. के दृश्यन्ते ? उच्यते। अस्य सूर्यस्य
स्वभूताः केतवः प्रज्ञानतत्त्वा रश्मयः।
... अथवा अदृश्रमित्युत्तमपुरुषश्रुति-
सामर्थ्याद् रश्मीनां च दर्शनकर्मत्वात्
केतव इत्यादिषु द्वितीयायै व्यत्ययेन

- प्रथमा। अदर्शमहस्य केतून् रश्मीन्
जनानानु विश्राजमानानग्नीनिव Sk.
११. विश्वस्तु भ्राजन्त इत्येतेन सम्बन्ध-
यितव्यः Sk. १२. ०ति M.
१३. मनुष्यान् व्याप्यावस्थिता इत्यर्थः Sk.
१४. The third *pāda* of this stanza
is quoted in N. 3. 15.
१५. तरिता, अन्येन गन्तुमशक्यस्य महतो-
ऽध्वनो गन्ताऽसि। यद्वीपासकानां रोगा-
त्तारयितासि। 'आरोग्यं भास्करादिच्छेत्'
इति स्मरणात् Sy. १६. सर्वैः प्राणिभि-
र्दर्शनीयः। ... यद्वा विश्वं सकलं भूतजातं
दर्शतं द्रष्टव्यं प्रकाशयं येन स तथोक्तः Sy.
सर्वस्य हि दर्शनीयो द्रष्टा वा Sk.
१७. यद्वा चन्द्रादीनां रात्रौ प्रकाशयिता।
रात्रौ हि अम्मयेषु चन्द्रादिबिम्बेषु
सूर्यकिरणाः प्रतिफलिताः सन्तोऽन्धकारं
निवारयन्ति यथा द्वारस्वदर्पणोपरि
निपतिताः सूर्यरश्मयो गृहान्तर्गतं
तमो निवारयन्ति तद्वदित्यर्थः ...
यद्वा हे सूर्य अन्तर्यामितया सर्वस्य
प्रेरक परमात्मन् तरणिः संसाराव्ये-
स्तारकोऽसि। यस्मात्त्वं ... विश्वैः सर्वै-
र्मुमुक्षुभिर्दर्शतो द्रष्टव्यः साक्षात्कर्तव्य
इत्यर्थः। ... ज्योतिषः सूर्यदेवः कर्ता Sy.
१८. सर्वं च जगदाभासयसि। रोचनं प्रकाश-
स्वभावकम् Sk.

प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ्ङुदेवि मानुषान् । प्रत्यङ्ङिश्चं स्वर्दशे ॥५॥

प्रत्यङ् देवानाम् । “तस्मात् सर्वे एव मन्यते मां प्रत्युदगात्” इति ब्राह्मणम् । देवानां विशो देवानित्यर्थे देवान् । मनुष्यान् । च त्वम् । अभिमुख उदेवि किं बहुना सर्वं जगदपि । प्रत्यङ्ङुदेवि । सर्वस्य पदार्थस्य । दर्शनाय ।

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनां अनु । त्वं वरुण पश्यसि ॥६॥

येना पावक । येन । शोधयितः ! तेजसा । जनान् । प्रत्यर्थार्थम् । गच्छन्तम् । त्वम् । आच्छादयितः ! पश्यसि “तत् ते वयं स्तुम इति वाक्यशेषः” इति यास्कः ।

१. मा P. D. २. मरुन्नामकान् देवान् Sy. देवानां स्वभूता या विशस्तान् ... द्रष्टुम् । पुरस्तादुदितस्य भवतः पश्चादवस्थितान् सर्वदेवान् द्रष्टुमित्यर्थः Sk.

३. उदेतुश्चेवं सूर्यस्य विशेषणं नोदयतिक्रियायाः । कुत एतत् ? उल्लिङ्गत्वात् । प्रतीच्यां च दिशि सूर्यादयस्यासम्भवात् । प्रत्यङ् उदेवि प्राच्यां दिशि पश्चान्मुखः स्थित्वा त्वमुदेवीत्यर्थः Sk. प्रत्यङ्ङिद्वं सर्वम् । [उदेवि । प्रत्यङ्ङिद्वं ज्योतिरुच्यते । प्रत्यङ्ङिद्वं सर्वम्] (इवम्) अभिविपश्यसीति N. 12. 24.

४. ०वभि P. ५. ०त्यङ् दे० M. ०त्यङ्ङुदे० P. ६. तथा...व्याप्तं...स्वर्लोकं ...द्रष्टुम् । ...यथा स्वर्लोकवासिनो जनाः स्वस्वाभिमुख्येन पश्यन्ति तथोदेवीत्यर्थः । ...लोकत्रयवर्तिनो जनाः सर्वेऽपि स्वस्वाभिमुख्येन सूर्यं पश्यन्तीति Sy. स्वशब्दोऽत्र द्युनाम । द्युलोकं च द्रष्टुम् । यावदिदं किञ्चित्सर्वं पश्चादवस्थितं द्रष्टुं सर्वतः पूर्वं पश्चान्मुखस्त्वमुदेवीति समस्तार्थः Sk. ७. भुरण्युरिति क्षिप्रनाम । भुरण्युः शकुनिः । भूरिमध्वानं नयति । स्वर्गस्य लोकस्यापि वोळ्हा । तत्सम्पात्तो भुरण्युः । अनेन पावकख्यानेन । भुरण्यन्तं जनां अनु । त्वं वरुण पश्यसि N. 12. 22.

८. दर्शनेन ज्योतिराख्येन Sk.

९. धारयन्तं पोषयन्तं वा Sy.

मनुष्यलोकं प्राप्तवन्तमित्यर्थः Sk.

१०. ०न्त त्वाम् P. ०न्तस्त्वाम् D.

११. अनिष्टनिवारक Sy.

१२. तं प्रकाशं स्तुम इति शेषः । यद्वा उत्तरस्यामृचि सम्बन्धः । तेन चक्षसा व्येषीति Sy. साकाङ्क्षत्वाच्च वाक्यस्य तेनाद्य वयं स्तुम इति वाक्यशेषः । एवमत्र सत्यपि वरुणस्यामन्त्रणे . . . सूर्यस्यैव प्राधान्यं न वरुणस्य । सौर्यं हीदं सूक्तं न वारुणम् । अथवा सूर्यस्य सूक्तभाक्त्वाद्वरुण इति क्रियाशब्देन सूर्यस्यैवामन्त्रणम् । भुरण्यशब्दस्तु क्षिप्रकारिवचनः । . . . भुरण्यतिः क्षिप्रत्वाथोऽपि न गतिकर्मवेति गम्यते । येन हे पावक ! चक्षसानुग्रहात्मकेन दर्शनेन भुरण्यन्तं क्षिप्रं यागान् स्तुतीश्च कुर्वन्तं मनुष्यं जनाननु मनुष्यान् प्रति वर्तमानम् । मनुष्यमध्यगतमित्यर्थः । त्वं हे वरुण ! ज्योतिषा कृत्स्नस्य जगत आवरितः ! सूर्यं पश्यसि । साकाङ्क्षत्वाद्वाक्यस्य पूर्ववत्त्वेन वयं स्तुम इति वाक्यशेषः । आशीरर्थो वा वाक्यशेषोऽध्याहृतव्यः । तेनास्मानपि पश्येति । अथवा यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दमध्याहृत्य पूर्ववर्चकवाक्यता योज्या । येन चक्षसा भुरण्यन्तं पश्यसि तेन प्रत्यङ्ङुदेवीति । परया वा येन चक्षसा भुरण्यन्तं पश्यसि तेन विद्यामेवीति Sk. १३. N. 12. 22.

वि द्यामेषि रजस्पृथ्वहा मिमानो अक्तुभिः पश्यञ्जन्मानि सूर्य ॥७॥

वि द्यामेषि। पृथु। रजोऽन्तरिक्षम्। रात्रिभिः सह। अहानि। कुर्वन्। द्याम् तंच।
पश्यन् सर्वाण्येव। जातानि। व्येपि मध्ये गच्छसि।

सप्त त्वा हरितो रथे वहन्ति देव सूर्य । शोचिष्केशं विचक्षण ॥८॥

सप्त त्वा। सप्त। त्वाम्। बडवाः। रथे आरोप्य। वहन्ति। देव! सूर्य! ज्वलद्रश्मिम्।
विद्रष्टः! "केशा रश्मयः" इति यास्कः केशसादृश्याद्वेति।

अयुक्त सप्त शुन्युवः सूरौ रथस्य नृप्यः । ताभिर्याति स्वयुक्तिभिः ॥९॥

अयुक्त सप्त। युक्तवान्। सप्त। बडवाः। सूरः। रथस्य। नेत्रीः। ताभिः। याति। स्वेन

१. व्येपि द्याम्। रजश्च। पृथु महान्तं लोकम्। अहानि च मिमानोऽक्तुभी रात्रिभिः सह। पश्यञ्जन्मानि जातानि सूर्य N. 12. 23. २. अक्तुशब्दोऽयं ज्योतिर्वचनः।... आत्मीयं ज्योतिर्भिः। रश्मिभिर्हि सूर्योऽहानि करोति। अथवा-ऽक्तुशब्दो रात्रिनामैव।... अहानि निर्मिमानोऽक्तुभिः रात्रिभिः सह Sk.
३. स्वोदयास्तमयाभ्याम्। उदयेन हि सूर्योऽहानि करोति अस्तमयेन रात्रिम् Sk.
४. कुर्वामन्तरिक्षं M.
५. अनुग्राह्यताऽनुगृह्णन्तित्यर्थः Sk.
६. जननधर्माणि भूतजातानि Sk.
७. ज्येष्टि M. ८. विशेषेण Sy. दृषां दृष्टुलोकं... विविधं गच्छसि Sk.
९. V. Mādhava ignores सूर्य। Ms. P. and D. ignore this stanza. १०. बड्व M. अश्वाः। रसहरणशीला रश्मयो वा... हरित इति आदित्याश्वानां संज्ञा। 'हरित' आदित्यस्य' (निघ० १. १५. ३.) इति निघण्टावुक्तत्वात् Sy. हरिच्छब्दो हरितशब्दपर्यायो नीलवर्णवचनः। हरितवर्णा बडवाः Sk.
११. सप्तमीनिर्देशादत्र स्थितमिति वाक्यशेषः। रथे स्थितं वहन्ति Sk. १२. ० हति M.

१३. ज्वलदृष्टिम् M. तेजांस्येव यस्मिन् केशा इव दृश्यन्ते स तथोक्तस्तम् Sy. शोचिर्दीप्तिः रश्म्याख्या। सा केश-स्थानीया यस्य स शोचिष्केशः। तं... दीप्तरश्मिकमित्यर्थः Sk.
१४. विचक्षण! सर्वस्य प्रकाशयितः! Sy. सर्वस्य द्रष्टः! Sk. १५. N. 12. 25.
१६. The passage beginning with सप्त त्वा and ending with यास्कः is omitted by P. and D.
१७. यक्त M. १८. शोचिका अश्वस्त्रियः Sy. १९. नेतिः P. नेतीः D. न पातयिष्यः। याभिर्युक्ताभी रथो न याति न पतति तादृशीभिरित्यर्थः Sy. रथस्यापत्यभूतः।... अथवा नृप्य इति तु नृप्यशब्दपर्यायः प्रथमैकवचनान्तं सूर्यस्य विशेषणम्। नृप्ता सूर्य इति। कस्य नृप्ता? सामर्थ्यादपाम्। अद्भ्यो हि वैद्युतात्मनाऽग्निर्जायते। अग्नेः सूर्यः।... अथवा नृप्य इति क्रियाशब्दो द्वितीया-बहुवचनान्तो बडवानामेव विशेषणार्थः। न न पतन्ति पतन्त्येव यास्ता नृप्यः। सततगामिनीरित्यर्थः Sk.
२०. ताभिर्यातीति तच्छब्दभ्रुतेयं च्छब्दोऽध्या-हार्यः Sk.

युज्यमानाभिः। शोधनादश्वाः शुन्ध्युवः।

उद्यं तमसस्परि ज्योतिष्पश्यन्त उत्तरम् ।

देवं देवत्रा सूर्यमगन्म् ज्योतिरुत्तमम् ॥१०॥

उद्यम्। उदगन्म्। वयम्। तमः। विहाय। उपरि स्थितम्। ज्योतिः। पश्यन्तः किं तज्
ज्योतिरित्याह—दीप्यमानम्। देवेषु। सूर्यम्। अगन्म्। ज्योतिः। उत्तममिति।

उद्यन्नद्य मित्रमह आरोहन्नुत्तरां दिवम् ।

हृद्रोगं मम सूर्य हरिमाणं च नाशय ॥११॥

उद्यन्नद्य। उद्यन्। अद्य। मित्राणां पूजयितः! आरोहन्। उदगततरं च। द्याम्। मम
हृदयस्य रोगम्। त्वचि हरिमाणम्। च। नाशय।
दुर्वर्णत्वं प्राप्तः प्रस्कण्वस्तुचमपश्यदिति।

१. स्वयमेव या रथे युज्यन्ते ताः स्वयुक्तयः।
ताभिः स्वयुक्तिभिः Sk.

२. शुन्ध्युरादित्यो भवति शोधनात् तस्य
स्वभूताः। आत्मन एव स्वभूता इत्यर्थः।
अयवोदकचरो मरुन्नाम यशशकुनिः
स शुन्ध्युरुच्यते। द्वितीयाबहुवचनं चेदम्।
मरुत्सदृशमित्यर्थः। क्रियाशब्दो वा
शुन्ध्युशब्दः। शोधयित्रीः शुन्ध्युवः Sk.

३. ऊर्ध्वं गताः प्राप्ताः। सूर्येण सहैकात्मकतां
सूर्यलोकं वा प्राप्ताः स्म इत्यर्थः। प्राप्ति-
हेतोश्च दर्शनस्य भूतकालत्वात् प्राप्ते-
रेवायं हेतुभूतकालसम्प्रेषितत्वाद्देत्येवं
भूतकालप्रत्ययेनापदेशः। देवश्चेदद्य
वर्षिष्यति संपन्नाः शालय इति यथा Sk.

४. तेमः M. तमस उपरि रात्रेऽर्ध्वं
वर्तमानं, तमसः पापात् परि उपरि
वर्तमानं वा पापरहितमित्यर्थः Sy.
तमोऽभिभूय व्यवस्थितमित्यर्थः। ...
पाप्मा वै तमः। पाप्मानमेव तमोऽपहृते
स्वः पश्यन्तः। उत्तरमिति। अयं वै

लोकोऽब्धय उत्तरोऽस्मिन्नेव लोके
प्रतितिष्ठति Sk.

५. विहारय D. ६. ० स्थित M.
उदगततरमुत्कृष्टतरं वा Sy.

उत्तरमुन्नततरमत्यन्तोत्कृष्टम् Sk.

७. तेजस्विनम् Sy. सौर्यं ज्योतिः Sk.

८. स्तुतिभिर्हविर्भिश्चोपासीनाः सन्तः Sy.

९. दानादिगुणयुक्तम् Sy.

१०. उदगच्छन् Sk.

११. सर्वेषामनुकूलदीप्तिरुक्त ! Sy.

१२. पूज्यो वा Sk.

१३. ० यितारो P.D. M.

१४. उदगततरां दिवम् ... आरोहन्, यद्वा
... अन्तरिक्षं प्रकथेण प्राप्नुवन् Sy.

उदात्तराम् Sk. १५. हृदस्य M.

१६. शरीरगतकान्तिहरणशीलं बाह्यं
रोगम्। यद्वा शरीरगतं हरिद्वर्णं
रोगप्राप्तं वैवर्ण्यमित्यर्थः Sy.
हरितवर्णम् Sk.

१७. V. Mādhava ignores सूर्यं

शुकेषु मे हरिमाणं रोपणाकासु दध्मसि ।

अथो हारिद्रवेषु मे हरिमाणं नि दध्मसि ॥१२॥

शुकेषु^१ मे। हरितवर्णेषु^२ शुकेषु^३...। च। मदीयमपि। हरिमाणं वयम्। निदध्मः।
अपिच। हारिद्रवेषु^४ पक्षिषु। सर्वेऽमी^५ मदर्थमपि हरिता भवन्वित्यर्थः "सिंहे मे मन्युर्व्याघ्रे
मेऽन्तरामयः" इति यजुः^६ ।

उदगादयमादित्यो विश्वेन सहसा सह ।

द्विपन्तं मह्यं रुन्धयन्मो अहं द्विषते रंधम् ॥१३॥

उदगादयम्। उदितः। अयम्। आदित्यः। सर्वेण। बलेन। सह। द्विपन्तम्। मह्यम्।
वशीकुर्वन्। मैव। अहम्। द्विषते। वशो भवामीति ।

I.51.

अभि त्यं मेपुं पुरुहुतमृगमियुमिन्द्रं गीर्भिर्मदता वस्वो अर्णवम् ।

यस्य द्यावो न विचरन्ति मानुषा भुजे मंहिष्ठमभि विप्रमर्चत ॥१॥

अभि^१ त्यं मेपम्। सव्य आङ्गिरसः। अभिमदत। तं मेधातिथेः।

१. शुकेषु P. २. हृतव० P. D.

३. शुके P. ४. विचदिकासु P.

विचट्टिकासु D. विचट्टितासु M.

रोपणाकासु शारिकासु पक्षिविशेषेषु Sy.

रोपणाका नाम हरितकटिका Sk.

५. आशिषि लिङ्घ्येऽयं लट् द्रष्टव्यः।

निधेयामेत्याशास्महे Sk.

६. अथोशब्दश्चाथे Sk.

७. हरि० D. हरितालद्रुमेषु Sy. हारिद्रवा

नामात्यन्तशीघ्रगामिनः पक्षिणः Sk.

८. सर्वेपि P. स च हरिमा तत्रैव सुखेना-

स्ताम्, अस्मान्मा बाधित्येत्यर्थः Sy.

९. The quotation is untraced.

१०. यजः P. ११. अदितेः पुत्रः Sk.

१२. रश्मिसमूहलक्षणेन ... अथवा ये यक्षगन्ध-

र्वादय आदित्यमण्डले निवसन्ति तत्समूह-

लक्षणमत्राभिप्रेतम्। यक्षादिभिः परि-

वृतमित्यर्थः Sk. १३. हिसन् Sy.

१४. नैव हिसां करोमि। सूर्य एवास्मदनिष्टका-

रिणं रोमं विनाशयत्वित्यर्थः Sy. अस्य

भगवतः प्रसादान्माऽहं शत्रोर्वशं गच्छे-

यम् Sk. १५. मेवाह P. मैवाह M.

१६. पशो M. १७. Ms. D. puts the

figure ॥५०॥ here to indicate

the end of the fiftieth hymn.

No such number is given

in P. and M. १८. आदि P.

१९. The word ऋषिः is to be

understood after आङ्गिरसः ।

२०. अर्चतिकर्मायम्। पुत्रादीनां वायं प्रैवः

सहायानां वत्विजाम्। मया सहाभिषुत

हे मत्पुत्रादय ऋत्विजो वा Sk.

२१. D. adds अभिमत्ततम् after तम्

२२. मेधातिथेः P.

मेघम्। पुरुहूतम्। ऋगहम्। इन्द्रम्। स्तुतिभिः। घनस्य। आकरम्। यस्य। रश्मयः। इव।
इतस्ततश्चरन्ति। मनुष्यहितानि कर्माणि। भोगाय तम्। अभिष्टुत। मेघाविनम्। अत्र
शाटघायनकम्—अथ मेघातिथम्। मेघातिथिगृहपतयो विभिन्दुकीयाः सत्त्रमासते। तेषां
दृढच्युदागस्तिरुद्गातासीद् गौरीवितिः प्रस्तोताऽच्युतच्युत् प्रतिहर्ता वसुक्षयो होता
सनकनवकावध्वर्युः। पशुकामो मेघातिथिर्जनिकामौ सनकनवकौ। यत्कामा इतरे तत्कामा
नानाकामा ह वै स्म पुरा सत्त्रमासते। ते ह स्म नानैव कामान् ऋद्ध्वाप्त्वोत्तिष्ठन्ति। तेषां ह
स्मेन्द्रो मेघातिथेर्मेषस्य रूपं कृत्वा सोमं व्रतयति। तं ह स्म बाधन्ते। मेघातिथेर्नो मेघः सोमं
व्रतयतीति। स उ ह स्मैषां स्वमेव रूपं कृत्वा सोमं व्रतयति। ततो ह वा इदमर्वाचीनं मेघातिथेर्मेष
इत्याह्वयन्तीति।

अभीमवन्वन्त्स्वभिष्टिमृतयोऽन्तरिक्षप्रां तविंशीभिरावृतम्।

इन्द्रं दक्षास ऋभवो मदच्युतं शतक्रतुं जवंनी सूनृतारुहत् ॥२॥

अभीमवन्वन्। अभ्यसेवन्त। एनम्। सुष्ठु शत्रूणामन्वेष्टारम्। मरुतः। अन्तरिक्षस्य

१. शत्रुभिः स्पर्धमानम्। यद्वा... मेघातिथिं यजमानमिन्द्रो मेघरूपेणागत्य तदीयं सोमं पपी। स ऋविस्तं मेघ इत्यवोचत् Sy. मेघमितीन्द्रस्याभिधानम्। तं मेघं मेघ- रूपम् Sk. २. बहुभिर्यजमानैराहूतम् Sk.
३. यगहम् M. ऋग्भिर्विक्रियमाणं स्तूयमान- मित्यर्थः।... यद्वा ऋग्भिर्मयिते शब्दते इति ऋग्मीस्तम् Sy. ऋग्मियम्। ऋच स्तुतौ। अर्चनमृक् स्तुतिः। तद्वन्तमृग्मि- यम्। अर्चनीयं वेन्द्रम् Sk. ४. इन्द्र D. ऋगमहिन्द्र P. ५. आकारं P.D.M. समुद्रस्थानीयम्। समुद्रवद्वनानामाश्रय- मित्यर्थः Sk. ६. छुलोकाः Sk.
७. व P. न Sk. ८. इततश्च० P. विशेषेण वर्तन्ते Sy. न विगच्छन्ति। नातिक्रामन्तीत्यर्थः Sk. ९. मानुषा मननानि ज्ञानान्यभिप्रायलक्षणानि। यस्य सर्वं छुलोकं वशवर्तीत्यर्थः। अथवा छावो नेति नशब्द उपरिष्ठादुपचार उपमार्थीयः। मानुषशब्दोऽपि मनुष्य-

- जातिवचनः। यस्य स्वभूतानि यष्टूणि मानुषाणि छावो न छुलोका इव। यथा छुलोका दीप्तिमन्त एवं दीप्तियुक्तानि चिचरन्ति। समस्तायां पृथिव्यां परिभ्र- मन्तीत्यर्थः Sk. १०. भुजे पालना- यात्मनः Sk. ११. अभिपूजयत Sy.
१२. Mss. read शास्त्रानकम् but the correct reading is obviously शाटघायनकम् १३. Cf. B. Ghosh, *Collection of the Fragments of Lost Brāhmaṇas*, pp. ५, 6.
१४. अभीमवन्वन् M. अभि० P.
१५. अभ्यसे० P. सम्भक्तवत्यः सेवितवत्य इत्यर्थः Sk. १६. ०न्तौनं M.
१७. ०न्वेष्टा P. शोभनाभ्येषणवन्तं, शोभ- नाभिगमनमित्यर्थः Sy. सुष्ट्वभिषष्टव्यं सुष्ठु वाभ्येषणशीलं शत्रूणाम् Sk.
१८. रक्षितारः Sy. ऊतिशब्दोऽत्र पालनाद् गमनाद्वा मददादितेनासु वर्तते। मददादितेनाः Sk.

पूरयितारम्। बलैः। आवृतम्। इन्द्रम्। वृद्धाः। ऋभवश्च। शत्रुमदस्य च्यावयितारं तमिमम्।
शतक्रतुम्। वेगस्य कारयित्री। स्तुतिः। आरोहति।

त्वं गोत्रमङ्गिरोभ्योऽवृणोरपोतात्रये शतदुरेषु गातुवित्।
ससेनं चिद्विमदायावहो वस्वाजावद्रिं वावसानस्य नर्तयन् ॥३॥

त्वं गोत्रम्। त्वम्। बलं मेघरूपम्। अङ्गिरसामर्थाय। अपावृणोः पशूनाहर्तुम्। अपिचासुरैः।
शतद्वारेषु यत्र गृहेषु प्रक्षिप्ताय। अत्रये। मार्गस्य लम्भयिता तथा। अत्रेण सह विमदाय ऋषये।
धनम्। च। अवहः। युद्धे। वर्तमानस्य विमदस्यार्थाय। वज्रम्। भ्रामयन्।

१. स्वबलेन Sk. २. परिवृतम् Sk.
३. दक्षयितारः प्रवर्धयितारः Sy.
दक्षतिस्तसाहार्थायः। उत्साहिन ऋभवः।
अथवा दक्षशब्दोऽत्रात्मपर्यायः। ...
सामर्थ्याच्चान्तर्णीतमत्वर्थः। आत्म-
वन्तः। आत्मवत्तया चात्र यत्नवत्ता
लक्ष्यते। सर्वार्थेषु यत्नवन्त ऋभव
इत्यर्थः Sk.
४. शत्रु ० D. शत्रुमनस्य P.
मदः सोमो मदकरत्वात्। तं प्रति च्यवते
गच्छतीति मदच्युत्। तं मदच्युतम्।
अथवा मदो गर्वः। च्यवतिरपि सा-
मर्थ्यादन्तर्णीतप्यर्थः। शत्रूणां मदस्य
गर्वस्य च्यावयितारम् Sk.
५. बहुकर्माणं बहुप्रज्ञं वेन्द्रम् Sk.
६. वृत्रवधं प्रति प्रेरयित्री Sy. वेगेन
गन्त्री Sk. ७. ०यिती M.
८. प्रियसत्पात्मिका वाक् Sy. स्तुतिलक्षणा
वाक्... अथवा सूनुता माध्यमिका
वाक् Sk.
९. आरूढवती Sy. मेघवधकाले व्याप्तो-
तीत्यर्थः Sk.
१०. वर्यं P. वरं D. अव्यक्तशब्दवन्तं
वृष्ट्युदकस्यावरकं मेघम्... यद् वा
... गोसमूहं पणिभिरपहृतं गुहासु

निहितमङ्गिरोभ्य ऋषिभ्यः... गुहा-
द्वारोद्घाटनेन प्राकाशयः Sy.

११. त्वं मेघ ० M.
१२. उद्घाटितवान् Sk.
१३. पशूनां हर्तुम् P. D. M.
१४. शतं मोहनद्वाराणि येषु तानि शत-
दुराणि तेषु।... अथवा शतदुराः
सोमयागा अत्रोच्यन्ते। तेषु प्राग्वंशसदो-
हविर्धानसम्बन्धीनि बहूनि द्वाराणि Sk.
१५. ०यो P.
१६. गातुर्निर्गमनमार्गः। विविर्लाभार्थो
ज्ञानार्थो वा। निर्गमनमार्गस्य लब्धा
ज्ञाता वा... गातुर्विदित्यपि गातुशब्दो
गमनवचनः। अत्र स्वभूतेषु शतदुरेषु
बहुद्वारेषु सोमयागेषु गातुर्विद् गमनज्ञः।
अनुभूतगमनः। नित्यगमन इत्यर्थः Sk.
१७. मीमदाय P. विमाय M.
१८. प्रापितवान्। दत्तवानित्यर्थः Sk.
१९. तदीयैः शत्रुभिस्तह सङ्ग्रामे Sk.
२०. स्वबलेनाच्छादयतः Sk.
२१. विमर्दस्या ० P. D. स्तोतुः Sy.
२२. अद्विविकारत्वादद्विबन्धोऽत्राभिप्रेतः।
पाषाणमयं वज्रम् Sk.
२३. आत्मन एव स्वभूतं नर्तयन् हस्तत-
लस्थमुत्पातयन्नित्यर्थः Sk.

त्वमपामपिधानावृणोरपाधारयः पर्वते दानुमद्रसु^१।

वृत्रं यदिन्द्र शवसावधीरहिमादित्सूर्य^१ दिव्यारोहयो दृशे ॥४॥

त्वमपाम्। त्वं मेघस्थानाम्। अपाम्। अपिधानानि। अपावृणोस्तथा। शिलोच्चये। असुरसम्बन्धि। वसु। धारितवान् मेघे वा। वृत्रम्। यत्। इन्द्र! बलेन। अवधीः। अहिं च। अनन्तरम्। एव। सूर्यम्। दिवि। आरोहयः। सर्वेषां दर्शनाय।

त्वं मायाभिरपं मायिनोऽधमः स्वधाभिर्ये अधि शुभाचजुह्वत ।

त्वं पिप्रोर्नुमणः प्रारुजः पुरः प्र ऋजिश्चानं दस्युहृत्यैष्वाविथ ॥५॥

त्वं मायाभिः। त्वम्। कृत्रिमैः। कृत्रिमान्। अपाधमः। ये। अन्नैर्देवानपहाय वयमेव देवा

१. Omitted by P. and D.
०धनानि M.

निर्गमनबिलघट्टनानि Sk.

२. उद्घाटितवान् Sk.

३. पर्ववति पूरयितव्यप्रदेशयुक्ते स्वकीयनि-
वासस्थाने... हिंसायुक्तस्य। यद्वा
वनुरसुरमाता सैव दानुस्तद्वतस्ता-
वृशस्य वृत्रादेर्वसु धनमधारयः। शत्रून्
जित्वा तदीयं धनमपहृत्य स्वगृहे न्यचि-
क्षिप इत्यर्थः। यद्वा दानुमदिति
वसुविशेषणम्। शोभनदानयुक्त-
मित्यर्थः Sy. मेघे Sk.

४. दानुमत्। दानुरत्र माध्यमिका वाक्।
तद्वत् Sk.

५. वृष्टघुदकलक्षणं धनम्। यथाकाल-
मुदकनिर्गमनार्थं त्वमेव मेघस्य द्वाराण्य-
पावृणोस्त्वमेव च मेघ उदकमधारय
इत्यर्थः। अथवाऽधारयः पर्वत इति
पर्वतोऽत्र शिलोच्चय एवाभिप्रेतः।
धारितवानस्यात्मीये दुर्गपर्वते। किम् ?
दानुमद्रसु दानुर्नामासुराणां माता।
सा यस्मिन्नन्तर्गतास्ति तदिव दानुमद्रसु
धनम्। असुरान् पराजित्य तेषां मातरं

धनं च स्वर्गे निहितवानित्यर्थः Sk.

६. धातृवान् M.

७. मेघं P.

८. Omitted by P. and D.

९. अहन्तव्यमन्येन हन्तुमशक्यम् Sk.

१०. द्युलोके... द्रष्टुं सूर्यम्।... वृत्रेणावृतं
सूर्यं तस्माद् वृत्रादममूचः Sy.

११. ० ह्य P. D. M.

यवेति वचनादाच्छब्दोऽयं तदेत्यस्यार्थः।
इच्छब्दः पदपूरणः Sk.

१२. जयोपायज्ञानैः। मायेति ज्ञाननाम,
'शची माया' (निघ० ३. ६. ६.) इति
तन्नामसु पाठात्। यद्वा मायाभिः
लोकप्रसिद्धैः कपटैः Sy.
स्वाभिर्मायाभिः Sk.

१३. उक्तलक्षणमायोपेतान् वृत्रादीनसुरान्
Sy. मायावतोऽसुरान् Sk.

१४. अवायमः P. अवाधमः D. अबाधमः
M. स्वस्थानेभ्यो निष्कालितवान् Sk.

१५. येन्यैः P. येनैः M.

१६. दवान् P. ० नवाह्य M.

१७. P. and D. adds वयेव देवानपहाय
before वयमेव।

इति स्वस्मिन् । आस्ये । होमं कृतवन्तः । त्वम् । पिप्रोरसुरस्य । हे नृमणः ! नृषु मनोज्ञ्य । पुराणि ।
प्राकृजः । प्ररक्षितवानसि । ऋजिश्वानं च । सङ्ग्रामेषु ।

त्वं कुत्सं शुष्णहृत्यैष्वाविथारन्धयोऽतिथिगवायु शम्बरम् ।

महान्तं चिदर्वुदं नि क्रमीः पदा सनादेव दस्युहत्याय जज्ञिषे ॥६॥

त्वं कुत्सम् । त्वम् । कुत्सम् । तस्य शत्रोः शुष्णासुरस्य सङ्ग्रामेषु । रक्षितवानसि तथा ।
अतिथिगवायु दिवोदासाय । शम्बरमसुरम् । वशमनयः तथा । महान्तम् । अर्बुदासुरम् । पदा ।
नि । क्रमीः किं बहुना । चिरात् । एवारभ्य । दस्युहननाय । आसीः ।

त्वे विश्वा तविषी सध्यग्निता तव राधः सोमपीथाय हर्षते ।

तव वज्रश्रिकिते बाह्वोर्हितो वृश्वा शत्रोरव विश्वानि वृष्ण्या ॥७॥

त्वे विश्वा । त्वयि । सर्वाणि । बलानि । सह । निहितानि । तव । धनम् । सोमपानाय ।
हृष्यति बहु भवति । तव । वज्रः । प्रख्यात आसीत् । बाह्वोः । निहितः स त्वम् । शत्रोः । सर्वाणि ।

१. अस्मिन् M. २. प्रक्षिप्तवन्तः ।
स्वशरीरभोगपरा इत्यर्थः Sk.
३. विप्रो P. विप्रो M.
४. नृषु यजमानेषु रक्षितव्येष्वनुग्रहबुद्धि-
युक्त Sy. नृषु मनो यस्य स नृमणः ।
तस्य सम्बोधनं हे नृमणः Sk.
५. प्राकृज P. प्रकर्षेण भग्नवानसि Sk.
६. ऋतवानस्म्युजि D. ऋतवान् । न-
स्थ्याज M. ऋषिं विदधिनः पुत्रम् Sk.
७. दस्यूनामुपक्षपयितृणां हननेन युक्तेषु
सङ्ग्रामेषु । यद्वा दस्यूनां हनने निमित्त-
भूतेषु Sy. दस्यवो हन्यन्ते येषु ते दस्यु-
हत्याः सङ्ग्रामास्तत्काला वा । तेषु Sk.
८. V. Mādhava ignores अधि
९. कृष्णासु P. १०. तत्कालेषु वा Sk.
११. ऽथिच्च य M. अतिथीन् प्रति
परिचारकतया गच्छतीत्यतिथिग्वो
दिवोदासः... तस्मा अतिथिगवाय Sk.
हिंसां प्रापयः Sy.
१२. वशं नयः P. D. M. १३. चवा D.

१४. नि इत्येष आ इत्येतस्य स्थाने । आक्रान्त-
वान् Sk. १५. निकूपी P. निकमीः D.
निकमिः M. १६. सीः P. जन्मन
एव प्रभृति त्वं शत्रूनवधीरित्यर्थः Sk.
१७. सर्वं बलम् Sy. सर्वत्र Sk.
१८. सध्रीचीनमपराङ्मुखं यथा भवति तथा
Sy. सहाञ्चति गच्छतीति । सध्रीचीति
स्त्रीलिङ्गता तविषीसामानाधिकरण्यात् ।
सध्यगिति व्यत्ययेनात्र नपुंसकता ।
सध्यक् सध्रीची सर्वैरवयवैः सहगामिनी ।
पिण्डितेत्यर्थः Sk.
१९. निहितम् Sy. यावत् किञ्चिद् बलं सर्वं
पिण्डीकृतं त्वयि निहितमित्यर्थः Sk.
२०. मनः Sy. सोमलक्षणं धनम् Sk.
२१. इन्द्रो मां पास्यतीति प्रीत्या हृष्यतीव Sk.
२२. वज्रं M. २३. अस्माभिर्ज्ञायते Sy.
शत्रुहननेन ज्ञायते Sk. २४. बाह्वो M.
बान्होः P. निहितं वज्रं गृहीत्वा शत्रून्
घ्नन् निर्व्यापारो न तिष्ठतीत्यर्थः Sk.
२५. आत्मीयस्यास्मदीयस्य वा Sk.

वीर्याणि। अपवृश्च।

वि जानी^१ह्यार्या^२न्ये च दस्यवो^३ बर्हिष्मते^४ रन्धया^५ शासदव्रतान् ।

शाकीं भव^६ यजमानस्य^७ चोदिता^८ विश्वेत्ता^९ ते सधमादेषु^{१०} चाकन^{११} ॥८॥

वि जानीहि। विविच्य जानीहि। आर्यान्। दस्यून्। च ततः। अव्रतान्। अनुशास त्वम्।
यजमानाय। वशं नय। सहायः। भव। यजमानस्य धनस्य। चोदयिता। सर्वाणि। एव। तानि।
यज्ञेषु वक्तुमहम्। कामितवानस्मि।

अनुव्रताय रन्धयन्नपव्रतानाभूमिरिन्द्रः श्रथयन्ननाश्रुवः ।

वृद्धस्य चिद्धर्धतो^१ द्यामिनक्षतः^२ स्तवानो वम्रो^३ वि जंधान^४ सुदिहः^५ ॥९॥

अनुव्रताय। अनुगतकर्मणे यजमानाय। वशं नयन्। अयजमानान्। आभवद्भिर्वर्ध-
मानैः। विपरीतान्। विश्लथयन्। इन्द्रः। वृद्धस्य च। वर्धमानस्य। च शत्रोः। दिवम्। व्याप्नुवतः।

१. बलानि Sk.

२. उप० P. अववृश्चत्। अधदिच्छन्धि Sk.

३. जानीभ्यार्यान् P.

साधवृत्तान्। यागपरातित्यर्थः Sk.

४. ये च दस्यवो यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽ-
ध्याहार्यः। ये च दस्यवो देवानां शत्रु-
भूता अयागपरास्तानयच्छब्दं विजानी-
हीत्यर्थः Sk. ५. अकर्मणो

यागकर्मवर्जितान्। अयच्छन्तित्यर्थः Sk.

६. दुष्टानामनुशासनं निग्रहं कुर्वन् Sy.

निगृह्णन्तित्यर्थः Sk.

७. यजमानायाव्रतान् ... दस्यून् ... हिंसां
प्रापय। यद् वा यजमानस्य वशं गमय Sy.

८. शक्तियुक्तः Sy. शक्तिरिह याच्याकर्मा।
याच्याया चात्र तत्पूर्वकं दानं लक्ष्यते।
दाता भवेत्यर्थः। कस्मै? सामर्थ्याद्यज-
मानाय Sk. ९. यागकर्मणि Sk.

१०. इच्छब्दः पदपूरणः Sk. ११. तो M.

१२. सह माद्यन्ति येषु देवतास्ते सधमादा यज्ञाः।
तेषु Sk. १३. तानितवानस्मि P.

आत्मनोऽप्यर्थाय ... चाकन ... प्रार्थ-
यत इत्यर्थः Sk. १४. V. Mādhava
ignores ते १५. अनुकूलकर्मणे Sy.

अनुव्रतशब्दो भक्तपर्यायः। अनुव्रताय
भक्ताय Sk. १६. हिंसयन् वशीकुर्वन् वा
Sy. १७. नय P. D. नयन् नय M.

१८. अपगतयागकर्मणः। अभक्तानित्यर्थः Sk.

१९. यजमाननाभव० P. यजमानाभव० D.

यजमानानामभव० M. आभिमुख्येन
भवन्तीत्याभुवः स्तोतारस्तैः Sy.

आभूशब्दोऽपठितः सर्वत्र महन्नाम
द्रष्टव्यः। करणे चैषा तृतीया सहयोग-
लक्षणा वा। महद्भिर्वा मरुद्भिस्तह Sk.

२०. ० वतमानैः M.

२१. ० ताद् M. अनाभुवोऽमहतः Sk.

२२. ताडयन् Sk.

२३. वर्तमानस्य M.

२४. Omitted by M.

२५. तत्पेन्द्रस्य Sy.

२६. व्याप्नुवतो गच्छतो वेत्यर्थः Sk.

स्तूपमानः। वमितेयूणाम्। विहन्ति। समुपचयान्।

तच्चद्यत्त उशना सहसा सहो वि रोदसी मुज्मना वाधते श्वः।

आ त्वा वातस्य नृमणो मनोयुज आ पूर्यमाणमवहन्मभि श्वः ॥१०॥

तक्षच्छते। यदा। तव। बलम्। उशनाः। स्तुतिबलेन। समस्करोत् तदा। महत्तया।
द्यावापृथिव्यौ। विवाधते तदानीम्। त्वामश्वाः। वातस्य। श्वणम्। अभि। आवहन् बलेन।
आपूर्यमाणम्। नृमणः! महावेगाः। शुष्णान्महान् वातो निर्गतस्तमभ्यावहन्निति।

मन्दिष्ट यदुशने काव्ये सचाँ इन्द्रो वङ्कू वङ्कुतराधिं तिष्ठति।

उग्रो ययि निरुपः स्रोतसासृजद्वि शुष्णस्य दंष्टिता ऐरयत्पुरः ॥११॥

मन्दिष्ट यत्। कविपुत्रे। उशनसि स्तोत्रेण। यदा। सहायः। इन्द्रः। मन्दिष्ट तदानीम्
इन्द्रः। पङ्गुं पङ्गुतरं चादवौ गमनार्थम्। अघ्यतिष्ठद् अयः। उद्गुणं इन्द्रः। मेघरूपं शुष्णासुरम्।
स्रोतसा। अपः। निरसृजत्। व्यैरयत्। शुष्णासुरस्य। शिलासङ्घटिताः। पुरः।

१. एतत्संज्ञक ऋषिः Sy.

ह्रस्वनामंतद् द्रष्टव्यम्। ... ह्रस्वो-
ऽपि परिमाणतः Sk.

२. हृतवान् वा Sk. ३. ० चया P.
सम्पगुपचिता बल्मीकवपाः Sy.
उपचयादेतदुक्तं भवति। ये तावद-
भक्ता अमहान्तस्तान् महद्भिः प्रहारै-
र्महद्भिर्वा मरुद्भिस्सह ताडयन् भक्ता
अप्यत्यन्तमहान्तस्तेषामपि भक्तैः स्तूप-
मान उपचयान् विहन्तीति Sk.

४. आत्मीयेन बलेन Sy.

५. तनूकृतवान्। सम्पक् तीक्ष्णमकार्षीदित्य-
र्थः Sy. तक्षतिः करोतिकर्मा Sk.

६. सर्वस्य शोधकेन स्वतंक्षणेन। यद्वा
रोदसी यस्माद् वृत्रादेर्बिभीतस्तं बाधत
इत्यर्थः Sy. ७. ०त्तय M.

८. व्यावबाधत P. D. M.

९. पातस्य D.

१०. हविलक्षणमग्नमभिलक्ष्य Sy.

११. ज्वलेन P. १२. ० गात् D.

मनोव्यापारमात्रेण युक्ताः Sy.

१३. P. adds (वको ज्योतिवः कर्तासि
सूर्यं विश्वञ्च दिवं प्रकाशयसि प्रत्यङ्
देवानां तस्मात् सर्वं इव मन्यते) after
महान् १४. वपतो P.

१५. ० मभ्यव ० D. M.

१६. V. Mādhava ignores श्वः

१७. तव पुत्रे P. १८. स्तो० M.

१९. तदानीं इन्द्रो वङ्कुतरं M. तदानी-
मिच्छेन्द्रा वङ्कूपं कूतरं P.

अतिशयेन कुटिलं गच्छन्ती।... यद्वा
वङ्कुतरा अतिशयेन वक्रं गच्छति रथे
वङ्कू वक्रगमनशीलावश्वौ संयोज्येति
योजनीयम् Sy.

२०. अथोगुणः M.

२१. गमनयुक्तान्मेघात् Sy.

२२. वैरं D. M.

२३. ०तान् P. प्रवृद्धाः Sy.

आ स्मा रथं वृषपाणेषु तिष्ठसि शार्यातस्य प्रभृता येषु मन्दसे ।

इन्द्र यथा सुतसोमेषु चाकनोऽनर्वाणं श्लोकमा रोहसे दिवि ॥१२॥

आ स्मा रथम् । आतिष्ठसि । रथम् । सोमपानार्थम् । शार्यातस्यानिन्द्रं सोममाजिहीषतो हविर्घनात् । प्रभृताः सोमाः । येषु । त्वम् । मन्दसे ततो रथमास्थितवानसि ततः । यथान्येषु । सुतसोमेषु सोमम् । कामितवानस्येवं तत्रापि कामितवानसि तन्तौ । प्रस्थलितम् । श्लोकम् । दिवि । आरोह्यस्तत्रापि पानादिति ।

अदंदा अभां महते वंचस्यवे कक्षीवते वृचयामिन्द्र सुन्वते ।

मेनाभवो वृषणश्चस्य सुक्रतो विश्वेत्ता ते सर्वनेषु प्रवाच्या ॥१३॥

अदंदा अभांम् । दत्तवानसि । कन्याम् । स्तुतिवत् इच्छते । कक्षीवते । वृचयां नाम भाग्याम् । इन्द्र ! सुन्वते तथा । मेना च । अभावः । वृषणश्चस्य । सुक्रतो ! विश्वानि । तानीमानि । ते यज्ञेषु । प्रवाच्यानि । अत्र शाटघायनकम् —

“वृषणश्चस्य मेन इति । वृषणश्चस्य ह मेना भूत्वा मघवा कुल उवासेति । अथ ताण्डकम्-
वृषणश्चस्य मेन इति । वृषणश्चस्य ह मेनस्य मेनका नाम दुहिताऽऽस । तां हेन्द्रश्चकम इति । वृषणश्चस्य राज्ञो मेना नाम दुहिता त्वमभवः स्वांशेन । अथ तां चकमे चेन्द्र इत्यर्थः ।

इन्द्रो अश्रायि सुध्यो निरेके पञ्जेषु स्तोमो दुर्यो न यूपः ।

अश्वयुर्गव्यु रथयुर्वस्युरिन्द्र इद्रायः क्षयति प्रयन्ता ॥१४॥

इन्द्रो अश्रायि । इन्द्रः स्तोतृभिः । आश्रीयते । सुकर्मणस्तस्य । निर्गमने । पञ्चकुलजाते-

१. शार्या० P. २. ०तोहं० P.
० विद्धा० D. ३. रथवानास्थित० P.
४. अस्यापि शार्यातस्य सोमान् Sy.
५. गमनरहितं स्थिरम् Sy.
६. यशो वा Sy. यद्वेमं यजमानं...
द्युलोक उक्तलक्षणं यशः प्रापयसि Sy.
७. V. Mādhava ignores स्म । इन्द्र
८. अदां P. अभां M. ९. अल्पां
युवतिमित्यर्थः Sy. १०. स्तुतव० P.
११. प्रच० D. पृषया० M. १२. भाग्यां D.
१३. सू० P. १४. मेनाचाहवो वृषणश्च M.

- ०णश्चस्य P. १५. सुक्रतो P.
१६. ०णश्चस्य P. १७. Omitted by
Ghosh, op. cit. १८. मे ह ना P.
१९. इवा० M. २०. ताण्डकम् P. D.
२१. मेहन P. २२. Omitted by P.
हं M. २३. Omitted by P.
२४. तां महेन्द्रश्चकाम P. २५. भव० P. M.
२६. चेन्द्र इन्द्र P. २७. V. Mādhava
ignores इत् २८. अश्वयि P.
२९. शोभनप्रज्ञान् वा Sy. ३०. नैर्घन्ये निमि-
त्तभूते सति Sy. ३१. वज्र० P. D. M.

ध्विन्द्रस्य। स्तोमः। दुयैः^१। यूपः^२। इवोच्छ्रितस्तिष्ठति। दुयैर्भवो दुयौ यज्ञस्थः। “अङ्गिरसः^३ पञ्चाः”^४
 “पञ्चो वाऽऽङ्गिरसः पशुकामस्तपोऽप्यत” इति^५ च शाटचायनकम्। अश्वादीन्^६ स्तोतृभ्य इच्छन्।
 इन्द्रः। एव। धनस्य। प्रदाता। निवसति।

इदं नमो वृषभाय स्वराजं सत्यशुभाय तवसेऽवाचि।

अस्मिन्निन्द्र वृजने सर्ववीराः स्मत्सूरिभिस्तव शर्मन्त्स्याम ॥१५॥

इदं नमो वृषभाय। इदम्। नमनसाधनं स्तोत्रम्। वृषभाय। स्वयमेव सर्वेषामीश्वराय।
 सत्यबलाय। वृद्धायास्माभिः। उक्तम्। अस्मिन्। इन्द्र! उपद्रवे। सर्वैर्युक्ता अस्माकम्।

१. द्वारि निष्ठाता स्थूणेव Sy.

२. स यथा स्तवनाहो वेदिद्वारे भवो यूपो
 वेदि यज्ञं वाश्रितस्तद्वदङ्गिरसो हीन्द्रस्य
 सहायाः।... तस्मादुपपन्नमिन्द्रस्य सङ्ग्रा-
 मेध्वङ्गिरआश्रयत्वम्। अथैवमन्यथा-
 स्यार्धर्चस्यार्धयोजना। अथायीति णिच्
 स्वार्थ एव कर्मणि। श्रयतिः शुद्धो-
 ऽपि सामर्थादुत्पूर्वार्थे। उदधाप्य-
 ति शयवद्गुणाभिधानेन गुणैश्चिह्नितः कृत
 इत्यर्थः। क्व? सुध्यः सुप्रज्ञस्य सुक-
 र्मणो वा मम स्वभूते निरेके। रमे-
 रिदम्। नियमेन रम्यते येन यत्र वा
 तन्निरमणं निरेकं स्तोत्रमिहाभिप्रेतम्।
 तत्र कथमुदधापि? उच्यते। पञ्चेषु
 स्तोम आङ्गिरस ऋत्विजो वा पञ्चा
 अभिप्रेताः। लुप्तोपमं चेवं द्रष्टव्यम्।
 पञ्चेष्विव स्तोमः। दुयौ न यूपो द्वारि
 भव इव च यूपः। यथाङ्गिरस ऋषय
 ऋत्विजो बोच्छ्रितं महान्तं स्तोमं
 कुर्वन्ति यथा च यूपमुच्छ्रितं कुर्वन्ति
 तद्वदित्यर्थः Sk.

३. ०स्वांगि० P. D. I propose to
 read आङ्गिरसः Ed.

४. वज्राः P. D. M.

५. वज्रो P. D. M.

६. वांगि० D.

७. Omitted by P. and D.

८. B. Ghosh, op. cit. P. 7

९. अश्वैर्गोभी रथैर्धनैश्च तद्वानित्यर्थः Sk.
 इदंयुरिदं कामयमानः। अथापि तद्वदर्थे
 भाष्यते। वसूयुरिन्द्रो वसुमानित्यत्रार्थः
 N. 6. 31.

१०. इव M.

११. यावत् किञ्चित् त्रैलोक्ये धनं तस्य
 सर्वस्य Sk.

१२. वर्तते Sy. ईष्टे Sk.

१३. उदं M.

१४. ० नसासाध० P.

तेन सूक्तेन नमः स्तुतिलक्षणम् Sk.

१५. Omitted by M.

१६. वर्षित्रे Sk.

१७. स्वकीयेन तेजसा राजमानाय Sy.
 स्वयमेव दीप्ताय Sk.

१८. बुद्धा० M. वृद्धास्माभिः P.

१९. उत्तमस्मिन् P. D.

२०. वर्जनवति सङ्ग्रामे Sy.

बलवति संसारे सङ्ग्रामे वा। अथवा
 वर्ज्यते यत्र वर्गगुण्यं स वृजनो यज्ञ
 इहाभिप्रेतः। तत्र Sk.

२१. सर्वैः पुत्रैः पौत्रैश्चोपेताः Sk.

२२. ०युक्तास्मा० P. ०वृत्तारस्मा० D.
 वयम् Sy.

स्तोतृभिश्च सह। तव। सुखे। कल्याणम्। स्याम।

I.52.

त्यं सु मेपं महया स्वर्विदं शतं यस्य सुभ्वः साकमीरते ।

अत्यं न वाजं हवनस्यदं स्थमेन्द्रं ववृत्यामवसे सुवृक्तिभिः ॥१॥

त्यं सु मेघम्। तम्। सुष्टु। पूजय। सर्वज्ञं। मेघातियेः। मेघम्। शतम्। यस्य। प्राज्ञाः। सह। उत्तिष्ठन्ति। वेगवन्तम्। इव। अश्वम्। रथं प्रति। हवनं प्रति गन्तारम्। आवर्तयामि। इन्द्रम्। रक्षणाय। स्तोत्रैः।

१. विद्वद्भिः पुत्रादिभिः सह... भवेम निवसे-
मत्यर्थः। यद् वा त्वत्सम्बन्धिनि शोभने
यज्ञगृहे सूरिभिर्विद्वद्भिश्चत्विग्भिः
सह स्याम। शर्मति गृहनाम। 'शर्म
वर्म' (निघ० ३. ४. २१.) इति पठित-
त्वात् Sy.

२. त्वया वत्ते शोभने गृहे Sy.

३. सुखं P. D.

शरणे वा गृहे वा सुखे वा स्याम। त्वया
वत्तं शरणं गृहं सुखं वा प्राप्नुयामे-
त्यर्थः Sk.

४. स्यामः D. M.

५. Ms. D. puts the figure ॥५१॥
here to indicate the end of
the fiftyfirst hymn. No such
number is given in P. and M.

६. सुमहया। अर्चति कर्मायम्। आत्मन एव
चायमन्तरात्मनः प्रिय ऋत्विगन्तरस्य
वा। सुष्टु स्तुहि हे अन्तरात्मन्
ऋत्विग्वा Sk.

७. स्वरादित्यो द्यौर्वा। तस्य वेदितारं
लब्धारं वा। यद् वा। स्वः सुष्ट्व-
रणीयं धनं तस्य लम्भयितारम् Sy.
सर्वस्य ज्ञातारं लब्धारं वा Sk.

८. शत्रुभिः सह स्पर्धमानम् Sy.
मेघरूपम् Sk.

९. बहुनामैतत्। बहुवो यस्य Sk.

१०. प्राज्ञाः P. स्तोतारः Sy.

अपठितमपि महन्नामैतत्। महान्तः। के
ते? सामर्थ्यात् स्तोतारः Sk.

११. स्तुतौ प्रवर्तन्ते। यद्वा यस्येन्द्रस्य रथं
...शतसंख्याका अशवाः...सह...गमयन्ति
Sy. ईरते प्रेरयन्ति। उच्चारयन्तीत्यर्थः।
किं तत्? सामर्थ्यात् स्तुतौ। बहुवो
महान्तश्च स्तोतारो यं सह स्तुवन्ती-
त्यर्थः। अथवा सुभ्व इति स्त्रीलिङ्ग-
मेतत्। शतं यस्य स्वभूताः सुभ्वो महत्यः।
कास्ताः? मरुदादिसेनाः। साकमीरते
सह गच्छन्ति शत्रूणामुपरि Sk.

१२. गमनसाधनम् Sy.

अत्यं न अश्वमिव। यथा कश्चिदश्व-
मावर्तयेत्तद्वत् Sk.

१३. सोमलक्षणमन्नं प्रति। अथवा वाजमित्य-
पठितमपि बलनाम। सामर्थ्याच्चान्त-
र्णीतमत्वर्थम्। बलवन्तम् Sk.

१४. तृतीयार्थे द्वितीयैषा। रथेन Sk.

१५. वहनं P. D. आह्वानं यागं वा Sy.

१६. ० रमं वतं ० P. अत्यर्थं पुनः पुन-
र्व्यावर्तयेयमित्याशासे Sk.

१७. तर्पणाय Sk.

१८. सुष्टु वर्जितदोवाभिः स्तुतिभिः Sk.

स पर्वतो न धरुणेष्वच्युतः सहस्रमूतिस्तविषीषु बावृधे ।

इन्द्रो यद्वृत्रमवधीन्नदीवृतमुञ्जन्नासि जहृपाणो अन्धसा ॥२॥

स पर्वतो न । सः । शिलोच्चयः । इव । उदकधारासु । अक्षीणः । बहुरक्षणः । शत्रुबलेषु प्रविष्टः । ववृधे । इन्द्रः । यत् । वृत्रम् । अवधीत् । नदीनामावरीतारं वृत्रनिरुद्धानि । उदकानि तेजोभिः । विध्यन् । हृष्यन् । सोमेन ।

स हि द्वरो द्वरिषु वत्र ऊधनि चन्द्रवृद्धो मदवृद्धो मनीषिभिः ।

इन्द्रं तमह्वे स्वपुस्यया धिया मंहिष्ठरातिं स हि पग्रिरन्धसः ॥३॥

स हि द्वरः । स । हीन्द्रः । वारयिता । वारयितृणां मध्ये । वरणीयः । श्रद्धेयैष्यर्थः ।

१. सर्वतो P. २. नः M.
३. सलीशाल P. पर्वत इति मेघनाम । . . . मेघ इव Sk.
४. इवोदक ० P. सर्वस्य धारकेषूदकेषु Sy. तृतीयायै चैषा सप्तमी । . . . उदकैः । . . . मेघोऽप्यन्तबहुनोदकेन वर्धतेऽप्यन्तं महान् भवति Sk.
५. ० ण P. चलनराहित्येन स्थितः Sy. एवमच्युतो यत्र स्थितस्तस्मात्स्थानादप्रच्युतः । तत्रैव स्थितस्तस्मित्यर्थः Sk.
६. स्वर ० P. बहुसेनो बहुपालनो वा Sk.
७. तृतीयायै चात्र सप्तमी । शारीरैः सामर्थ्यलक्षणैर्बलैः Sk.
८. यदा Sk.
९. अर्वाधिष्ट वर्धते वा । अथवा स पर्वतो नेति पर्वतः शिलोच्चय एवाभिप्रेतः । अच्युत इत्येतस्य त्विदमुपमानम् । यथा पर्वतोऽच्युतः स्थिरस्तद्वचोऽच्युत इति । धरुणेष्वपीत्यपि 'यस्य च भावेन' इत्येवं सप्तमी । तच्छ्रुतेऽच लक्षणभूतयोग्यक्रियापदाध्याहारः । उदकेषु प्राप्तव्येषु । उदकार्यमित्यर्थः । किं करोति ? उच्यते ।

- सहस्रमूतिस्तविषीषु बावृधे Sk. हतवान् हन्ति वा Sk.
१०. नद्यः शब्दकारिण्य आपः । तासाम् Sk.
११. ० वरि ० P. M. नदनाम्नद्य आपस्तासाम् Sy.
१२. मेघस्थानि Sk.
१३. अधः पातयन् Sy. ऋजूनि कुर्वन् । भूमिपाताभिमुखानि कुर्वन्नित्यर्थः Sk.
१४. सोमलक्षणेनाग्नेन Sk.
१५. हिशब्दः पदपूरणः Sk.
१६. स हीव वारयीव M. अतिशयेनावरीता Sy.
१७. आवरीतृषु शत्रुषु Sy. आवरितृणां मध्ये यावन्तः केचनावरितारस्तेषां सर्वेषां मध्येऽतिशयेनावरितेत्यर्थः Sk.
१८. वरणीय P. D. सम्भक्तो व्याप्य वर्तते Sy. अत्यर्थं च वरणीयो याचितव्यः । किम् ? सामर्थ्याद्यलब्धिम् Sk.
१९. श्रद्धये ० P. उद्धृतजलवत्यन्तरिक्षे Sy. ऊधनि सोमलक्षणे । रसानुप्रदानसामान्याद्यज्ञोऽत्र ऊधा उच्यते । तत्र Sk.

कमनीयबुध्नः। स्तोत्रैर्वृद्धः। मनीषिभिः। तम्। इन्द्रम् अहम्। शोभनकर्मच्छया। बुद्ध्या।
ह्वयामि। पूज्यतमदानम्। सः। हि। अग्नेन माम्। पूरयति।

आ यं पूरयन्ति दिवि सन्नवर्हिषः समुद्रं न सुम्भुः१। स्वा अभिष्टयः।

तं वृत्रहत्ये अनु तस्थुरुतयः शुष्मा इन्द्रमवाता अहुतप्सवः॥४॥

आ यं पूरयन्ति। आपूरयन्ति। यम्। दिवि स्थितम्। सोमाः१०। उदधिम्। इव। शोभनभवनाः।
आत्मीयाः१२। नद्यः१३। तम्। वृत्रहनने। अनुतस्थुः१४। मरुतः१५। शोषकाः१६। इन्द्रम्। गमनरहिताः१७। अपालयि-
तारो हिंसितरूपाः२०।

अभि स्ववृष्टिं मदे अस्य युध्यतो रूचीरिव प्रवृणे संस्रुतयः।

इन्द्रो यद्वज्री धृपमाणो अन्धसा भिनद्वलस्य परिधीरिव त्रितः॥५॥

अभि स्ववृष्टिम्। स्वा वृष्टिर्यस्य तं सोमम्। मदे। युध्यत इन्द्रस्य। अस्य साहाय्यार्थं

१. सर्वासां प्रजानामाह्लादकमूलः Sy.
चन्द्रः ... कान्तिरुच्यते। बुध्न-
मन्तरिक्षं निवासस्यानतया यस्य सम्भूतं
स चन्द्रबुध्नः Sk.
२. माद्यन्त्येभिरिति मदाः सोमास्तैर्व-
धितः Sy. सोममदेन परिवृद्धः सन् Sk.
३. मेधाविभिर्ऋषिभिर्ऋत्विग्भिर्वा Sk.
४. प्रवृद्धधनं प्रवृद्धदानं वा Sy.
५. हिशब्दोऽत्र यस्मादर्थे Sk.
६. अन्नस्यास्मदपेक्षितस्य Sy.
७. यस्मात्स वाताऽन्नस्य Sk.
८. वृणन्ति P. M. ९. दिवः P.
१०. सोमः M. ११. सुष्ठु भवन्तीति
सुम्भो नद्यः Sy. महत्यो नद्यः Sk.
१२. ० वन आ० P. ० वनात्मीया० M.
१३. नद्य D. नभ्यः M. अभिष्टयः ...
अभिगन्त्र्योऽभिकामिन्यो वा Sk.
१४. वृत्रहननकाले Sk. १५. ० हनेननु० P.
तिष्ठतिरत्र सामर्थ्याद् गत्यर्थः। अनुगत-
वत्योऽनुगच्छन्ति वा। अथवा तं

- वृत्रहत्येऽन्वित्यनुशब्दः 'तृतीयाय' इत्येवं
कर्मप्रवचनीयः। तेन सह वृत्रहननकाले
स्थिता इत्यर्थः Sk. १६. सेना
मरुदादीनाम् Sk. १७. बलवत्यः Sk.
१८. गमनयितारहिताः P. वान्ति प्रातिकूल्येन
गच्छन्तीति वाताः शत्रवस्तद्वरहिताः Sy.
वातरहिताः। अथवाऽविद्यमानो
विनियन्ता वातो यासां ता अवाताः।
वायुनापि रोद्धुमशक्या इत्यर्थः Sk.
१९. पा० P. अकुटिलरूपाः शोभनावयवा
इत्यर्थः Sy. २०. अहिंसितरूपाः Sk.
२१. स्वा वृष्टिर्यस्य स स्ववृष्टिर्वृष्टेः स्वामी।
कोऽसौ ? इन्द्रः Sk.
२२. सोम M. स्वभूतवृष्टिमन्तं वृत्रम् Sy.
२३. मद M. २४. व्यध्य० P.
अस्य युध्यत इत्यस्य शब्देनानुदात्तेन
प्रकृतत्वादिन्द्रस्यानुदेशः (अन्वादेशः Ed.)
स्ववृष्टिमित्येतत्सामानाधिकरण्याच्चोभ-
यत्र द्वितीयायं वृष्टी। सोममदे प्राप्ते
स्ववृष्टिमिममिन्द्रं युध्यमानम् Sk.

यथा प्रवर्णे। आपो यन्त्येवम्। अभिसत्तुः। मरुतः। इन्द्रः। यदा। वज्री। सोमेन। सर्वयन्। बलम्।
अभिनन्। पापानिव। त्रित आप्त्यः।

परिं घृणा चरति तित्विषे शवोऽपो वृत्वी रजसो बुधमाशयत्।

वृत्रस्य यत्प्रवर्णे दुर्गृभिश्चनो निजघन्थ हन्वोरिन्द्र तन्यतुम् ॥६॥

परिं घृणा। परिचरति। वृत्रम्। दीप्तिः। बलं च तस्य। दीप्तम्। अपः। आवृत्य। अन्तरिक्ष-
लोकस्य। बुधम् अपां मूलमावृत्य। आशयत्। वृत्रस्य। यदा। प्रवर्णे। दुर्गृहश्वासस्य। निहतवान्।
हन्वोरसि। इन्द्र ! वज्रं शब्दकारिणम्।

१. प्रवर्णशब्दो निम्नवचनः। यथा निम्ने
प्रदेशे Sk.

२. लघुगामिन्य आपोऽभिगच्छेयुस्तद्वत् Sk.
भिन्नवान् भिनत्ति वा Sk.

३. अभिगतवत्योऽभिगच्छन्ति वा Sk.

४. मरुदादिसेनाः Sk.

५. सर्वयन् P.

हृष्यन् अन्धसा सोमलक्षणेनाग्नेन।
सोमेन जन्यमानहृषः सन्नित्यर्थः Sk.

६. मेघनामैतत्। द्वितीयार्धे चात्र षष्ठी।
मेघम् Sk.

७. पापनीव P. M.

देवानां हविलेपनिघर्षणायाग्नेः सकाशा-
दप्स्वेकतो द्वितस्त्रित इति त्रयः पुरुषा
जजिरे।... तत्रोदकपानार्थं प्रवृत्तस्य कूपे
पतितस्य (त्रितस्य) प्रतिरोधायासुरैः
परिधयः परिघायकाः कूपस्याच्छादकाः
स्थापिताः। तान्यथा सोऽभिनतद्वत् Sy.

८. अप्त्यः D. यथा परिधीन् त्रितो
भिन्नवान् तद्वत्।... अथवा बलस्येति
स्वार्थ एव षष्ठी। परिधीति तूतम्भनानि
परिधय उच्यन्ते सर्वतो निधीयमानत्वात्।
मेघस्योत्तम्भनान्यभिनदित्यर्थः। इवशब्दः
... पदपूरणः। त्रित इत्यपि त्रिशब्दा-
दाद्यादित्वात् सप्तम्यास्तसिः। त्रिषु

प्रदेशेष्वग्रमध्यमूलेष्वभिनदिति। अथवा
त्रित इति प्रथमान्तमिन्द्रविशेषणम्।
त्रितस्त्रिस्थान इन्द्रः Sk.

९. घृणाः M. १०. लिङ्येऽयं लट्।
परिचचार सर्वतो भ्रान्तवतीत्यर्थः Sk.

११. ईम् एनं त्वामिन्द्रम् Sy.

१२. दीप्ता स्तनयितुलक्षणा त्वदीया वाक्
Sk. १३. दीप्तवच्च शवस्त्वदीयं
मरुल्लक्षणम् Sk. १४. त्वदीयम् Sy.

१५. अधोभागम् Sk.

१६. अपाद्बलमा० P.

१७. शेतिरिह स्थानार्थः। आस्थितवान् Sk.

१८. मेघस्यासुरस्य वा Sk.

१९. निम्नप्रदेशे Sk.

२०. ०गृहं P. ०हश्चास० D. M.

दुर्गृहव्यापनस्य। तस्य हि व्यापनं न
केनापि ग्रहीतुं शक्यते Sy.

क्षिप्रश्वासो दुर्गृहो यस्य स दुर्गृभिश्वा।
दुस्सहश्वास इत्यर्थः। तस्य Sk.

२१. निहि० P. D. M. हन्तिरत्र गत्यर्थः।
सामर्थ्याच्चात्रान्तर्णीतित्यर्थः। नियमेन
गमितवानसि Sk.

२२. हवो० D. हनुप्रदेशे Sk.

२३. ०हारि० M. प्रहारं विस्तार-
यन्तम् Sy.

हुदं न हि त्वा न्युषन्त्युर्मयो ब्रह्माणीन्द्र तव यानि वर्धना ।

त्वष्टा चित्ते युज्यं वावृधे शर्वस्तत्तव वज्रमभिभृत्योजसम् ॥७॥

हृदं न हि^१ । हृदम्^२ । ऊर्मयः^३ । इव^४ । त्वाम्^५ । तव वर्धनानि^६ । स्तोत्राणि^७ । न्युषन्ति तवोपरि^८
चलन्ति त्वद्विषये पुनः पुनः प्रवर्तन्ते^९ । त्वष्टा^{१०} । च^{११} । तव । सदृशम्^{१२} । बलम्^{१३} । वर्धितवान्^{१४} । अकरोत्^{१५} ।
वज्रम्^{१६} । अभिभवि^{१७}तृबलम्^{१८} ।

जघन्वाँ उ हरिभिः संभृतक्रतुविन्द्रं वृत्रं मनुषे गातुयन्नपः ।

अयच्छथा बाह्वोर्वज्रमायसमधारयो दिव्या सूर्यं दृशे ॥८॥

जघन्वाँ उ^{१९} । जघन्वान्^{२०} । अश्वैः^{२१} । सम्भृतप्रज्ञ^{२२} ! इन्द्र^{२३} ! वृत्रम्^{२४} । मनुष्यायम्^{२५} । अपः^{२६} ।
गमयितुमिच्छन्^{२७} अग्रहीत्^{२८} । बाह्वोः^{२९} । आयसम्^{३०} । आयुधम्^{३१} अथ तं हत्वा सर्वेषाम्^{३२} । दर्शनाय^{३३} । दिवि^{३४} ।
सूर्यम्^{३५} । आधारयः^{३६} ।

बृहत्स्वश्चन्द्रमसंवद्यदुक्थ्यमकुण्वत मियसा रोहणं दिवः ।

यन्मानुषप्रधना इन्द्रमृतयुः स्वर्नृपाचो मरुतोऽमदन्ननु ॥९॥

बृहत्^{३७} स्वश्चन्द्रम्^{३८} । बृहत्^{३९} साम^{४०} । स्वयमेव^{४१} कान्तम्^{४२} । बलवत्^{४३} । यदा^{४४} । प्रशस्यम्^{४५} ।

१. ह० P. २. भिः M.

३. यथा हृदं प्रभूता उदकोर्मयो घर्षयु-
स्तद्वत् Sk. ४. त्वं P.

५. वृद्धिकराणि । स्तूयमाना हि देवता
वीर्येण वर्धन्ते Sk. ६. न्युष० M.
नितरां प्राप्नुवन्त्येव Sy. नियमेन
गच्छन्ति Sk. ७. त्वाष्टा P.
देवशिल्पी Sk. ८. अपि Sk.

९. तीक्ष्णीचकार Sy. १०. वज्रभिदभि० P.
अभिभवितृबलयुक्तम् Sk.

११. V. Mādhava ignores हि । यानि

१२. ०न्व उ P. ०न्वं उ D. ०न्वान् M.

१३. शत्रयं क्वसुच । ... घ्नन् Sk.

१४. आत्मीयैः । ... तृतीयानिर्देशाद् गत्वेति
शेषः Sk. १५. सम्पादितकर्मन् वा

Sy. सम्भृतकर्मन् सम्भृतप्रज्ञ वा Sk.

१६. मनो राज ऋषेर्वा मनुष्यस्य वार्याय Sk.

१७. तदनन्तरं ... वृष्ट्युदकानि प्रावर्तयेत्य-
ध्याहारः Sy. १८. यगमयितुमिच्छन्त
P. मागंम् Sy. गमनमिच्छन् । कस्य ?
अपां वृष्टिलक्षणानामुदकानाम् Sk.

१९. गृही P. अग्रहीः Sy. निबद्धवानसि Sk.

२०. बाहुभ्यामत्र सम्बन्धाद्वस्तौ लक्ष्येते ।
हस्ताभ्यां गृहीतवानसीत्यर्थः Sk.

२१. लोहमयम् Sk. २२. हत्वा P.D.M.

२३. अथा० D. M. स्थापितवानसि Sk.

२४. V. Mādhava ignores उ

२५. महत् परिमाणतः सारतो वा स्तुति-
रूपम् Sk.

२६. स्वकीयेन ... आह्लादकेन तेजसा युक्तम्
Sy. २७. अमशब्द आत्मपर्यायः । तेन
चात्र प्रयत्नो लक्ष्यते । आत्मवत्
प्रयत्नवत् । महता प्रयत्नेनेत्यर्थः Sk.

२८. यत् Sk.

अकुर्वन्त। भयेन स्तोतुः। दिवः। रोहणनिमित्तम्। यदा वा। मनुष्यहितसङ्ग्रामाः। इन्द्रम्।
मस्तः। स्वः दिवि स्थितम्। देवाः सन्तः। मनुष्यान् सेवमानाः। अन्वमदन्। उत्तरत्र सम्बन्धः।

द्यौश्चिदस्यामवाँ अहेः स्वनादयोयवीद्भियसा वज्र इन्द्र ते ।

वृत्रस्य यद्ब्रह्म धानस्य रोदसी मदे सुतस्य श्वसाभिन्च्छिरः ॥१०॥

द्यौश्चिदस्य । द्यौः। अपि। बलवान्। अस्य। अहेः। स्वनात्। तदानीम्। भयेन। अयोयवीत्
अकम्पत। यदा। द्यावापृथिवी। बाधमानस्य। सोमस्य। मदे। तव। वज्रः। बलेन। वृत्रस्य। शिरः।
अभिनत् तदाऽयोयवीदिति। वृत्र एवाहननादहिस्तः।

यदिच्चिन्द्र पृथिवी दशंभुजिरहानि विश्वा ततनन्त कृष्टयः ।

अत्राहं ते मघवन्विश्रुतं सहो द्यामनु शर्वसा बर्हणा भुवत् ॥११॥

यदिच्चिन्द्र । यदि। एव, इयम्। इन्द्र ! पृथिवी। दशगुणा भवति। यदि च। अहानि।

१. यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः। तत्

... कृतवन्तोऽस्मदीया ऋत्विजः पुत्र-

पौत्रादयो वा Sk. २. भयेन M.

वृत्रभयेन ... एवंविधेन स्तोत्रेण वृत्राद्

भीता इन्द्रमस्तोषतेत्यर्थः Sy.

परिचर्याविगुण्यभयेन Sk.

३. छुलोकारोहणसमर्थम्। सादृगुण्याद्य-

ज्ञविध्वंसकरैरसुरै रक्षोभिर्वान्तराव-

लोप्सुमशक्यमत्यन्तसगुणमित्यर्थः Sk.

४. भावा M.

५. मनुष्यार्थो

मानुषः। ... असुरैर्मघैर्वा सह मनुष्यार्थः

सङ्ग्रामो येषां ते मानुषप्रधनाः Sk.

६. इन्द्रमित्येतत्स्वन्त्येनानुशब्देन सह

सम्बन्धयितव्यः Sk.

७. ऊतपोऽवितारः। रक्षितारो गन्तारो

वेत्यर्थः Sk.

८. स्वः। सर्वपर्यायोऽयम्। सर्वे Sk.

९. प्राणरूपेण Sy. नृभिर्सेव्यन्ते सेवन्ते

वान् वृष्टिप्रदानादिना ते नृषाचः Sk.

१०. सोमेन मत्ता इन्द्रेण सहेत्यर्थः Sk.

११. द्योः P. D.

१२. आत्मवान्

प्रयत्नवान् Sk. १३. अहे P. अहन्त-

व्यस्यान्येन हन्तुमशक्यस्य वृत्रस्य Sk.

१४. स्वभूतात् ... श्वासशब्दात् Sk.

१५. वृत्रश्वासाद् बिभ्यतस्तद्वज्रं सर्वे देवा

नष्टा इत्यर्थः Sk.

१६. अयय० P. पुण्यभूतः। नष्ट इत्यर्थः।

... अकम्पतेत्यर्थः Sk. १७. यद M.

१८. रोदसी इति चानुदात्तत्वप्रसिद्धार्थं

व्यत्ययेन द्वितीयाद्याः स्थाने आमन्त्रि-

तप्रथमा द्रष्टव्या Sk.

१९. बाधनशीलस्य वृत्रस्य Sy.

वृष्टिप्रतिबन्धकरणेनात्यर्थं बाधमानस्य

Sk. २०. सोमेन मत्तस्य

सतस्तवेत्यर्थः Sk.

२१. तदानीं छुलोको भयराहित्येन निश्चलो

बभूवेति शेषः Sy. २२. वृत्तं P.

वृत्ता D.M. २३. ऽदति० P.

२४. V. Mādhava ignores इन्द्र

२५. यदिन्द्र M.

२६. इन्विति पदपूरणम् Sk.

२७. एवयम् P. २८. यदा D. P.

सर्वाण्येव । विस्तारयेयुः । मनुष्याः सर्वदा ब्रुवाणाश्चरेयुः । अत्र । एव । ते । मघवन् ! बलकृतं सर्वं कर्म । विश्रुतं भवति तव । बलेनागतम् । शत्रुहिंसनम् । क्षुब्धशम् । भवति महत्तयेति ।

त्वमस्य परि रजसो व्योमनः स्वभृत्योजा अर्चसे धृषन्मनः ।

चक्रुषे भूमिं प्रतिमानमोजसोऽपः स्वः परिभूरेष्या दिवम् ॥१२॥

त्वमस्य परि । त्वम् । अस्य । अन्तरिक्षलोकस्य । अन्ते स्थितः सन् । स्वभूतबलः । रक्ष-
णार्थम् । शत्रूणामभिवनशील ! तिष्ठसि । चक्रुषे कृतवानसि च । भूमिं बलवताम् । बलस्य ।
प्रतिद्वन्द्वित्वम् अन्तरिक्षम् । सर्वम् । परिभवन् । आगच्छसि । दिवमिति ।

त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्या ऋष्ववीरस्य बृहत् पतिर्भूः ।

विश्वमाप्रा अन्तरिक्षं महित्वा सत्यमद्धा नकिरन्यस्त्वावान् ॥१३॥

त्वं भुवः । त्वम् । भुवः । प्रतिमानम् । पृथिव्याः । दर्शनीयवीरस्य । स्वर्गस्य च । पतिः ।

१. एकत्र सङ्घात्य विस्तारयेयुः Sk.
२. विस्तरेययुः P.
३. अत्र यदिति प्रकान्तत्वादत्रशब्दोऽप्येत्यस्य स्थाने । अर्थादपीत्यस्यार्थे Sk.
४. मेघवद् M. ५. वृत्रवधादिकारणं बलम् Sy. सेनालक्षणं बलम् Sk.
६. विख्यातम् Sk.
७. सामर्थ्यलक्षणेन बलेन Sk.
८. ०सनान्युस० P. ०सनन्युस० D. ग्रामान् । दिवं प्रति । द्युलोके व्यवस्थितं सदित्यर्थः Sk.
९. बहूनां परिवृद्धं भुवद् भवेत् । दश-
गुणायाः पृथिव्याः सर्वेभ्यश्च संहतेभ्यो-
ऽहोभ्यः सकाशात्तवैव महत्तरं बलमिति
समस्तार्थः Sk.
१०. V. Mādhava ignores नु
११. अन्त P. उपरिप्रवेशे Sy.
१२. स्वभूतिः स्वसामर्थ्यम् । सा बलं
यस्य स स्वभृत्योजाः Sk.
१३. कृत्स्नं जगद् बृष्टिप्रदानद्वारेण पालयितु-
मित्यर्थः Sk.

१४. ०शीलचित्त D. शत्रुघर्षणचित्त Sk.
१५. तच्छसि P. १६. च । कृष्टे M.
१७. भूमिं P. भूमिं प्रतिमानमुपमानमोजस
आत्मीयस्य बलस्य Sk.
१८. प्रतिनिधिरभूः Sy.
१९. सुष्ठुवरणीयं गन्तव्यम् Sy.
स्वः दिवं च Sk.
२०. अन्तरिक्षलोकं ... द्युलोकञ्च ... परि-
ग्रहीता Sy. त्रयो लोकाः समुदितास्तव
बलस्योपमा भवति परिभूः Sk.
२१. ०भवनाग० P. प्राप्नोषि Sy.
यावत् किञ्चित् सर्वस्य परिगृह्य
त्वमेव आ आगच्छसि च Sk.
२२. सोमं पीत्वा पृथिवीतो दिवं द्युलोकम् Sk.
२३. त्वम् । भुवः । omitted by M.
भुवो भवसि प्रतिमानम् । ... पृथिव्यपि
त्वयोपमीयते । किं पुनरन्यान्युपमेयानि ।
सर्वत्र त्वमुत्कृष्ट इत्यर्थः Sk.
२४. ऋष्व इति महत्ताम् । ... महान्तो
वीरा यस्मिन् सैन्ये तदृष्ववीरम् ।
तस्य Sk. २५. बृहतो महतः Sk.

अभवः^१। विश्वम्। आपूरितवानसि^२। अन्तरिक्षम्। महत्तया। सत्यमद्वेति सत्यनामनी सत्यं तथैव।
न त्वत्सदृशः कश्चिदस्तीति।

न यस्य द्यावापृथिवी अनु व्यचो न सिन्धवो रजसो अन्तमानशुः।

नोत स्ववृष्टिं मदे^३ अस्य युध्यत एको अन्यचकृषे विश्वमानुषक् ॥१४॥

न यस्य^४। यस्येन्द्रस्य। द्यावापृथिवी^५। व्याप्तिम्^६। न। अन्वानशाते। न। नद्योऽपि। तेजसः।
अन्तम्^{१०}। आपुः। न। अपिच। वृत्रम्^{११}। सोममदे। युध्यतः^{१२}। अस्य^{१३}। तेजसोऽन्तं^{१४}। नानशुः। किं
बहुना^{१५} एक एव त्वम्। अन्यत्^{१६}। सर्वम्^{१७}। अनुस्यूतम्। कृतवानसि।

आर्चन्नत्र मरुतः सस्मिन्नाजौ विश्वे देवासौ अमदन्ननु त्वा।

वृत्रस्य यद्धृष्टिमता वधेन नि त्वमिन्द्र प्रत्यानं जघन्य ॥१५॥

आर्चन्नत्र^{१८}। प्रहर^{१९}। भगवो^{२०}। जहि^{२१}। वीरयस्वेति^{२२}। सर्वस्मिन्^{२३}। अस्मिन्^{२४}।

१. परिभवः M. भवसि त्वम्। महद्भिः
शूररूपेतं तव महत्सैन्यमित्यर्थः Sk.

२. असि omitted by M.

३. अत्यन्तसत्यमेतत् Sk. ४. न यस्य
omitted by P. ५. ०पृथि P.

६. ०प्तिः D. ७. नाह्वान० M.

८. Omitted by M. ९. ददद्यो० M.

अन्तरिक्षलोकस्योपरि ... स्यन्वनशीला

आपः Sy. स्यन्वनात् सिन्धव आदित्य-

रश्मय इहोच्यन्ते Sk. १०. अनु प्राप्नु-

वन्ति। यतो व्याप्ते द्यावापृथिव्यौ न्यून-

तरेण तेजसा चादित्यरश्मय इत्यर्थः।

अथवा सिन्धव इति नदीनाम। रज इत्यु-

दकमुच्यते। यतो व्याप्ते द्यावापृथिव्यौ

न्यूनतरे यस्य च स्वभूतस्य वृष्टिलक्षण-

स्योदकस्यान्तं नद्यो न व्याप्नुवन्ति।

वृष्ट्येकदेशेन ह्रियन्ते। न सर्वा वृष्टि

प्रति गच्छन्तीत्यर्थः। अथैवमन्यथास्या-

र्धचस्यार्थयोजना। द्यावापृथिवी अनुव्यच

इत्यनुशब्दो 'हीने' ... इत्येवं कर्मप्रवच-

नीयः। ... द्यावापृथिवी इति कर्मप्रव-

नीययोगलक्षणद्वितीयान्तम्। व्यच इत्यपि

प्रथमान्तम्। यस्य तव द्यावापृथिव्योः

सकाशादन्यूना व्याप्तिरित्यर्थः। न

सिन्धवो रजसोऽन्तमानशुरित्यर्थं तु पादो

द्विधा पूर्ववद् व्याख्येयः Sk. ११. पुत्रं M.

स्वा वृष्टिर्यस्य स स्ववृष्टिः। वृष्टेः स्वामी।

तं स्ववृष्टिम् Sk. १२. अस्य युध्यत

इति प्रकृतत्वादिन्द्रस्यायमन्वादेशः।

स्ववृष्टिमित्येतत्सामानाधिकरण्याच्चोभ-

यत्र द्वितीयार्थे षष्ठी। नापि यं

व्याप्नुवन्ति वृष्टेः स्वामिनं सोममदे

प्राप्ते भवन्तमेनं युध्यमानमित्यर्थः। के

न व्याप्नुवन्ति। सामर्थ्याच्छत्रवः Sk.

१३. नामशुः M. १४. सहायवर्जितः Sk.

१५. अन्तस्यू० P. अनुयक्तम्। ... सकलमपि

भूतजातं त्वदधीनमभूदिति भावः Sy.

आनुपूर्व्येणात्मानुगुणं स्ववशवर्तीत्यर्थः

Sk. १६. Omitted by P. and D.

१७. ०रयस्मेति P. १८. सस्मिन्। सर्वशब्द-

स्यायमेकाक्षरलोपः पर्यायान्तरं वा Sk.

१९. तस्मिन् यद्वा सर्वस्मिन् Sy.

सङ्ग्रामे^१। मरुत इन्द्रम्^२। आर्चन्^३। व्याप्ताः^४। मरुतो देवाः^५। त्वाम्^६। अन्वमदन्^७ मदिः सकर्मकश्च^८
भवति^९। वृत्रस्य^{१०}। यदा^{११}। श्रीमता^{१२}। वज्रेण^{१३}। निजघन्य^{१४}। त्वम्^{१५}। इन्द्र^{१६} ! अननसाधनं^{१७} मुखं^{१८} प्रति^{१९}।

I.53.

न्यू^१षु वाचं^२ प्र मुहे^३ भंरामहे^४ गिरु^५ इन्द्राय^६ सदनं^७ विवस्वतः^८।

नू^१ चिद्धि^२ रत्नं^३ ससतामिवाविदु^४न्न दुष्टुतिर्द्रविणो^५देषु^६ शस्यते ॥१॥

न्यू^{१२} षु वाचम्^{१३}। मुनिप्रभरामहे^{१४}। स्तोत्रम्^{१५}। महत इन्द्राय^{१६}। यजमानस्य^{१७}। गृहे^{१८}। स्तुतयः^{१९}।
इन्द्राय^{२०} भवन्ति^{२१}। क्षिप्रम्^{२२}। एव^{२३}। हि शत्रूणाम्^{२४}। रत्नम्^{२५}। स्वपतामिव धनं^{२६} चोरः^{२७}, इन्द्रः^{२८}। विन्दति^{२९}
ततः^{३०} प्रभरामहे^{३१} तत्र च^{३२}। धनप्रदेषु^{३३}। दुष्टुतिः^{३४}। न^{३५}। प्रशस्यते^{३६} तस्मात्^{३७} सुष्टु^{३८} प्रभरामहे^{३९}।

१. सङ्ग्रामस्थानीये दुस्तरे यज्ञे। यावान्
कश्चिदयं पृथिव्यां यज्ञस्तत्र सर्वत्रेत्यर्थः।
अथवा . . . इन्द्रसखा देवा एवात्र मरुत
उच्यन्ते। आजिरित्यपि सङ्ग्राम एवो-
च्यते न तत्स्थानीयो यज्ञः। . . . अथ
सर्वस्मिन् सङ्ग्रामे मरुतस्त्वां स्तुवन्त
इत्यर्थः Sk.

२. आर्चन्त् M. स्तुवन्ति स्तुवन्तो वा Sk.

३. सर्वे Sy; Sk. ४. देवाः Sk.

५. अनु त्वा। 'तृतीयार्थे' . . . इत्येवमय-
मनुशब्दः कर्मप्रवचनीयः। सहायश्चात्र
तृतीयार्थः। त्वया सहेत्यर्थः Sk.

६. अनुक्रमेण हर्षं प्रापयन्। यद्वा त्वदीयम-
दानन्तरं तेऽपि मयं प्राप्ताः Sy.
सोमेन माद्यन्ति मत्ता वा Sk.

७. यस्माद् यदा वा Sk.

८. भ्रंशपति शत्रूनि निति भृष्टिरभ्यस्तद्-
वता Sy. अश्रीमता Sk.

९. प्रतिशब्दोऽत्र धात्वर्थानुवादी। नियमेन
हतवान् हंसि वा Sk.

१०. आनं प्राणम् Sk.

११. यद्वा इवातेहेतु प्राणम् Sy.

१२. वाचा P.

१३. उ मु इति पदपूरणी Sk.

१४. नियमेन प्रभरामः प्रापयामः। उच्चा-
रयाम इत्यर्थः Sk.

१५. शस्त्रलक्षणां वाचम् Sk.

१६. यज्ञगृहे Sy; Sk.

१७. न केवलां शस्त्रलक्षणां वाचम्। किं तर्हि?
अन्या अपि गिरो लौकिकस्तुतिलक्षणा
यजुस्सामलक्षणा वा वाचः Sk.

१८. इव M. चिच्छब्दः पदपूरणः Sk.

१९. हिशब्दो यस्मादर्थे Sk.

२०. अनुराणाम् Sy.

२१. चरन्तं P. Omitted by D.

यस्मात् क्षिप्रमिन्द्रो रत्नं धनं ससता-
मिव स्वपतामिवात्यन्तनिष्प्रतिकाराणां
शत्रूणामविदत् . . . अविन्दत्। लब्ध-
वान्। प्रभूतधनवानित्यर्थः Sk.

२२. ०पन्ता० M. ०मि P.

२३. ऋत्विजोऽत्र द्रविणोवा उच्यन्ते यजमाना
वा हविलक्षणस्यैव धनस्य दातृत्वात्।
तेषु शस्यते। शस्त्रधर्मेण क्रियते।
यस्माच्चास्य न कश्चिदप्यृत्विक् यज-
मानो वा अयोग्यां स्तुतिं करोतीत्यर्थः।

२४. यस्माच्चास्येन्द्रस्य न दुष्टुतिः कुत्सिता
स्तुतिः Sk.

२५. V. Mādhava ignores उ

दुरो अश्वस्य दुर इन्द्र गोरसि दुरो यवस्य वसुन इनस्पतिः ।
शिखानरः प्रदिवो अक्रामकर्शनः सखा सखिभ्यस्तमिदं गृणीमसि ॥२॥

दुरो अश्वस्य^१ दाता^२ । अश्वस्य^३ दाता^४ । इन्द्र ! गोश्च^५ । असि^६ । दुरः^७ । यवस्य^८ । घनस्य^९ ।
ईश्वरः^{१०} । पालयिता^{११} । शिक्षाया नेता^{१२} शासिता सर्वेषाम्^{१३} । पुराणः^{१४} । कामानामकशिता^{१५} । सखा^{१६} ।
सखिभ्यः^{१७} । तं वयम्^{१८} । इदम्^{१९} । स्तुमः^{२०} ।

शचीव इन्द्र पुरुकृद्द्युमत्तम् तवेदिदमभितश्चेकिते वसु ।

अतः संगृभ्याभिभूत आ भर मा त्वायतो जरितुः काममूनयीः ॥३॥

शचीव इन्द्र । प्रजावन् ! इन्द्र ! बहूनां कर्तः ! अतिशयेन दीप्तिमन् ! तव ।
एव । इदम् । अभितः । वसु । ज्ञायते । अतो वसु नः । संगृह्य । अभिभवितः ! शत्रूणां मह्यम् । देहि ।
मा । त्वामिच्छतः । स्तोतुः । कामम् । ऊनयीः कार्षीः ।

एभिर्द्युभिः सुमना एभिरिन्दुभिर्निरुन्धानो अमंति गोभिरश्विना ।

इन्द्रेण दस्युं दुरयन्त इन्दुभिर्युतद्वेषसुः समिषा रमेमहि ॥४॥

एभिर्द्युभिः^{२१} । एभिः^{२२} । यागदिवसैः^{२३} । एभिश्च^{२४} । सोमैः^{२५} । प्रीयमाणः^{२६} स्तोतृणामर्थाभावजनिताम्^{२७} ।

१. दूतो P. २. सर्वस्तोतृणां दुरो द्वारं निमित्तभूमिः । दातेत्यर्थः Sk.
३. जात्यभिप्रायमेतदेकवचनम् । अश्वानाम् Sk. ४. Omitted by D.
५. गवां च द्वारमसि Sk.
६. ०श्वासि M. ७. यवानां च द्वारमसि Sk. ८. कृत्स्नस्य जगतः Sk.
९. दानस्य Sy. शिक्षतिर्दानकर्मा । छान्दसश्चात्र चतुर्थसमासः पूर्वनिपातश्च । नरेभ्यो दाता धनानां शिक्षानरः Sk.
१०. एवं नचाल्पदः Sk.
११. कामानामकर्शयिताऽनूकर्ता । यावत् काम्यते ततोऽधिकस्य दातेत्यर्थः Sk.
१२. सखीनां यजमानानाम् Sk. १३. त M.
१४. ०वान् M. प्रज्ञावान् Sy. कर्मवन् प्रज्ञावन् वा Sk. १५. इन्द्रं च M.
१६. प्रभूतस्य वृत्रवधादेः कर्तः ! Sy. बहूनां वृत्रवधादीनां कर्मणां कर्तः ! Sk.
१७. इच्छन्वः पदपूरणः Sk. १८. उभयतो दक्षिणे वामे च पार्श्वे Sk. १९. प्रभूतं

- धनम् Sk. २०. वृश्यत इत्यर्थः Sk.
२१. अस्मभ्यम् Sy. The use of both नः and मह्यम् in the same sentence is strange and unnecessary. Either would have been quite enough.
२२. मम Sk. २३. इच्छाम् Sk.
२४. उतवीः काविभी P. मुनिरकार्षीत् M. परिहीणं मा कार्षीः । पूरयेत्यर्थः Sy. न्यूनीकार्षीः । यावद्बहुमिच्छामि तावद्देहि मा स्तोकमित्यर्थः Sk.
२५. ०र्ध्वतिभिः M. २६. ऐभिः M.
२७. यादि ० P. दीप्तिश्चक्षुरोडाशादिभिः Sy. सप्तम्यर्थे तृतीयेवा । द्यु इति बाह्यो नामधेयम् । एतेष्वहस्तु । साम्प्रतमेवेत्यर्थः Sk. २८. ०मै D. २९. प्रि० M. उत्तरार्धचंस्वर्भूयोभिर्बहुवचनान्तैः सामानाधिकरण्याद् बहुवचनान्तस्य स्थान इवमेकवचनम् । सुमनसः । प्रीतियुक्ताः सन्त इत्यर्थः Sk. ३०. ०वे जनति तां P.

अमतिम्^१। गोभिः^२। अश्ववता च धनेन^३। निरुन्धान^४ इन्द्रो भवति वयं तेन^५। इन्द्रेण^६। उपक्षपयितारं^७
दस्युम्^८। दरयन्तः^९। प्रत्नैः^{१०} सोमैः^{११}। पृथक्कृतद्वेष्टारः^{१२}। अग्नेन^{१३}। संरब्धा भवेम^{१४}।

समिन्द्र राया समिषा रंभेमहि सं वाजैभिः पुरुश्चन्द्रैरभिद्युभिः ।

सं देव्या प्रमत्या वीरशुष्मया गोअग्रयाश्वावत्या रभेमहि ॥५॥

समिन्द्र राया । इन्द्र ! धनेन । संरब्धा भवेम । अग्नेन च । सं च । बलैः । बहूनां स्पृहणीयैः ।
अभिगतदीप्तिभिः । सं च । देव्या । मत्या । यस्या वीरा बलं भवन्ति अश्वयुक्तायाः । गोमुखायाः ।

१. मति D. M. अज्ञानम् । अथवा मन्थतेरर्चतिकर्मणः कर्तर्यं क्तिन् । इन्द्रस्यास्तोतारमात्मीयं शत्रुम् Sk.
२. अश्ववचनावचनादश्वशब्दाद् ... अयमिन्द्रंष्टव्यः । स्वाधिको वा । बहुवचनस्य स्थान एकवचनम् । तृतीया-निर्देशाच्च युक्ता इति वाक्यशेषः । गोभिरश्वैर्युक्ता इत्यर्थः Sk.
३. एभिर्निन्दुभिः सोमैर्निरुन्धानः । इदमपि बहुवचनान्तस्यैव स्थान एकवचनम् । निरुन्धानाः । प्रतिबध्नन्तः Sk.
४. इन्द्रेण P. ५. आत्मीयं शत्रुम् Sk.
६. प्रत्नैः M. ७. सोमैर्मन्तेनेन्द्रेण स्वशत्रून् घातयन्त इत्यर्थः Sk.
८. ०कृतं द्वे० M. ०कृतं चेष्टारः D. अत्र द्वेषशब्दो द्वेषवचनो द्वेष्टवचनो वा । पृथग्भूतद्वेषतः ... अपगतजन-द्वेष्टका इत्यर्थः Sk.
९. ०राग्नेन P. अनेन M. अग्नेन सह । अथवा इषेति द्वितीयार्थं तृतीया । इषं सम्यक् Sk.
१०. लभेरिवम् । कपिलादित्वाद् रत्वम् । सम्यक् लभेमहीत्याशास्महे । किम् ? सामर्थ्याद् धनं यशो वा Sk.
११. ०मः M.
१२. पुनः पुनः संशब्दश्रुतेः प्रतिसंशब्दं रभेमहीत्याख्यातमनुषक्तव्यम् Sk.

१३. द्वितीयार्थं सर्वत्रात्र तृतीया । सहयोग-लक्षणा वा तृतीया । तैर्वा सुखं वा गृहं वा यशो वा पूजां वेति वाक्यशेषः । धनं धनेन वा सह सुखादीनां किञ्चित् Sk.
१४. सम्यग् लभेमहीत्याशास्महे Sk.
१५. P. adds अनेन after अग्नेन । सम्यग्लभेमहि इषमन्नमग्नेन वा सह सुखादीनां किञ्चित् Sk.
१६. Omitted by D.
१७. सञ्चपलैः P. सञ्चलैः M. सम्यग्लभेमहि बलानि बलैर्वा सह सुखादीनां किञ्चित् Sk. १८. कान्तैः Sk.
१९. स्वदीप्त्या दीप्तैरित्यर्थः Sk.
२०. देव्य M. स्वदीप्त्या द्योतमानां द्योतमानया सह सुखादीनां किञ्चित् Sk.
२१. मात्या P. प्रकृष्टया मत्या ज्ञानेन Sk.
२२. विता P. वीरं विशेषेण शत्रूणां क्षेपणसमर्थं शुष्मं बलं यस्याः Sy. वीराः पुत्रास्ते बलं यस्याः सा वीरशुष्मा तथा । बलवत्युत्रसहितया Sk. २३. इव० M. अश्वायु० P. अश्वसहितया Sk.
२४. ०या M. स्तोतृभ्यो दानार्थमग्रे प्रमुखत एव गावो यस्याः सा तयोक्ता Sy. गावोऽग्रभूता यस्याः सा गोअग्रा । प्रधानभूताभिर्गोभिस्सहिता । तथा Sk.

ते त्वा मदा अमदन्तानि वृष्ण्या ते सोमासो वृत्रहत्येषु सत्पते ।
यत्कारवे दश वृत्राण्यप्रति बर्हिष्मते नि सहस्राणि बर्हयः ॥६॥

ते त्वा मदाः । ते । त्वा । सोमाः । अमदन् । तानि । वर्षणनिमित्तानि । के त इत्याह—ते ।
सोमासः । वृत्रहननेषु । सतां पते ! यदा त्वम् । स्तोत्रे । दश सहस्राणि । उपद्रवाणाम् । निवर्हयसि ।
यजमानाय । शत्रुभिरप्रतिगतः ।

युधा युधमुप घेदैषि धृष्णुया पुरा पुरं समिदं हंस्योजसा ।
नम्या यदिन्द्र सख्या परावतिं निवर्हयो नमुचिं नाम मायिनम् ॥७॥

युधा युधम् । युधेनानुस्यूतमन्यत् । युद्धम् । उपगच्छसि । धृष्णुम् । पुरेण च । पुरं शत्रूणाम् ।
सह । इदम् । विनाशयसि । बलेन । अनुगुणेन । इन्द्र ! मरुद्गणेन । दूरेण । नमुचिम् । नामा-

१. मादका मरुतः Sy.

सुरालक्षणा मदाः Sk.

२. मदन् D. ३. वर्षनि० M.

सेचनसमर्थस्य तव सम्बन्धीनि चरु-
पुरोडाशादीनि हवींषि Sy.

बलानि Sk. ४. सत्त्वां M.

५. Omitted by M.

यद् यैः Sk. ६. ०लम् M.

सहस्रशब्दश्चोभयवचनः । उभयवचन-
त्वेऽपीह संख्यामात्रवचनो न संख्ये-
यवचनः । कुत एतद् ? दशेत्येतेन सामा-
नाधिकरण्यात् । दशसंख्यया च सहस्र-
संख्या परिच्छिद्यते । न तत्संख्येयाः ।
अतोऽत्र सहस्रशब्दस्य संख्यामात्रवचन-
त्वाद् वृत्राणीत्येतस्य च तत्संख्यया
प्रतिनिर्वेशार्थत्वात् षष्ठ्यर्थे द्वितीया ।
Sk. ७. वृत्राणां शत्रूणाम् Sk.

८. वधकर्मायम् । हतवानसि Sk.

९. ०हतः M.

अप्रति । वृत्राणामिदं विशेषणम् । इन्द्र-
स्य वा । . . अत्रावतिष्ठतेर्बन्धनातेर्वा
ससाधनस्यार्थे प्रतिशब्दः । अप्रत्य-

वतिष्ठमानोऽप्रतिबध्यमानो वेत्यर्थः Sk.

१०. युधा P.

११. युधेनादस्यूत० M. ०स्यूतमस्यूयद् P.

१२. युधं प्रतियोद्धारम् Sk.

१३. भूते लट् । उपगतवानसि Sk.

१४. धृष्णं P. M.

शत्रूणां धर्मकस्त्वम् Sy.

प्रथमैकवचनस्यायं याऽऽदेशः । धृष्णुः
प्रगल्भः । निश्शङ्कस्सन्नित्यर्थः Sk.

१५. पुरशब्दः शरीरवचनः । शरीरेण च शरी-
रम् । यो योद्धा अस्त्रवान् अस्त्रयुद्धे-
नोपगन्तव्यस्तं तेनोपगतवानसि । यो
बाहुयुद्धार्थं शरीरेणेत्यर्थः Sk.

१६. ०नां D.

१७. भूतेऽत्रापि लट् । सम्पद्यतवानसि Sk.

१८. आत्मीयेन Sk.

१९. सहायभूतेन वज्रेण Sy.

प्रणतेन Sk.

२०. ०णा P. दूरे M.

दूरदेशे Sy.

दूरे स्थितम् Sk.

२१. ०चि P.

सुरम् । मायाविनम् । निबर्हयस्तदानीम् ।

त्वं करञ्जमुत पर्णयं वधीस्तेजिष्ठयातिथिग्वस्यं वर्तनी ।

त्वं शता बङ्गदस्याभिन्तपुरोऽनानुदः परिपूता ऋजिश्चना ॥८॥

त्वं करञ्जम् । त्वम् । करञ्जम् । अपिच । पर्णयम् । अवधीः । तेजिष्ठया । शक्त्या ।
 दिवोदासस्य रक्षायं तथा । त्वमृजिश्वनः शत्रोः । वङ्गदस्य । बङ्गीः । पुरः । अभिनो याः । ऋजिश्चना
 राज्ञा । परिगता ऋजिश्वनः शत्रुपुराण्यवष्टभ्यावस्थितस्य साहाय्यं कृतवानसि । अनानुदः
 पश्चाद्भावस्य दातेति ।

त्वमेताञ्जनराज्ञो द्विर्दशबन्धुना सुश्रवसोपजग्मुषः ।

पृष्टिं सहस्रा नवति नवं श्रुतो नि चक्रेण रथ्या दुष्पदावृणक् ॥९॥

त्वमेताञ्जनराज्ञः । त्वम् । एतान् । जनपदानां राज्ञः । विंशतिम् । बन्धुवर्जितेन ।

१. हृतवानसि Sk. २. ०य त० D.
 ३. M. adds इति after तदानीम्
 ४. V. Mādhava ignores घ । इत् ।
 यत् ५. ०ञ्ज M.
 ६. करञ्जनामानमेतमसुरम् Sk.
 ७. वर्ण० P.M. पर्णयनामानमपरम् Sk.
 ८. तीक्ष्णतमया Sk. ९. वर्तनी वर्तन्या
 धारया । कस्य ? सामर्थ्याद् वज्रस्य Sk.
 १०. अतिथीन् प्रति परिचारकतया गच्छ-
 तीत्यतिथिग्वो दिवोदास इहोच्यते ।
 ... षष्ठीनिर्वेशाच्चार्यायेति वाक्यशेषः ।
 तादर्थ्यचतुर्थ्यर्थे वा षष्ठी । अतिथीनां
 परिचरितुदिवोदासनाम्नो राज्ञोऽर्थाये-
 त्यर्थः Sk.
 ११. ०श्चनः M. ऋजिश्वनैत्संज्ञकेन राज्ञा
 ... शतसंख्याका बङ्गदस्यैतत्संज्ञकस्या-
 सुरस्य Sy. ऋजिश्चना । ऋजिश्वा
 नाम राजा विदधिनः पुत्रो यस्य
 मन्त्रान्तरेष्वपि दर्शनम् । ... तेन ।
 अथवा ऋजिश्वनेति तादर्थ्यचतुर्थ्यर्थे
 तृतीया । ऋजिश्वनो राज्ञोऽर्थाय Sk.

१२. वागु० P. वङ्कुस्य M.
 बङ्गदनाम्नोऽसुरस्य Sk.
 १३. शता । द्वितीयैकवचनस्यायमाकारः ।
 शतम् Sk. १४. ०हिनो M.
 १५. परितोऽवष्टब्धाः Sy. सर्वतः प्रेरिताः
 स्वेभ्यः स्थानेभ्यः । भयेनेतश्च प्रणाशित-
 लोकाः सन्तीत्यर्थः Sk.
 १६. ०वानन्यना० M.
 अनु पश्चाद् द्यति खण्डयतीत्यनुबोऽनु-
 चरः । तादृशोऽनुचररहित एक एव Sy.
 अनुबदातीत्यनुदः । अविद्यमानोऽनुबो यस्य
 सोऽनानुदः । यदीयं दानं प्राभूत्यादन्यो-
 ऽनुकर्तुमपि न शक्नोतीत्यर्थः Sk.
 १७. अननुदः is a negative form.
 The meaning should have
 been पश्चाद्भावस्य न दातेति
 १८. एतां D. १९. आत्मीयानां जनानां
 राज्ञः । स्वराज्येषु प्रतिष्ठितान् सत
 इत्यर्थः Sk. २०. ०ति P.
 २१. द्वितीयायै तृतीयेषां । ... बन्धुवर्जितान् ।
 वैरिणोऽमुरानित्यर्थः Sk.

सुश्रवसा राज्ञा । उपजग्मुषो युद्धार्थम् । तदनुचराणां भटानामियं संख्या षष्टिमिति ।
विश्रुतस्त्वम् । न्यवधीः । चक्रेण । द्रुष्यतनेन । रघ्यायाम् ।

त्वमाविथ सुश्रवसं तवोतिभिस्तव त्रामभिरिन्द्र तूर्वयाणम् ।

त्वमस्मै कुत्समतिथिग्वमायुं महे राज्ञे यूने अरन्धनायः ॥१०॥

त्वमाविथ । त्वम् । अरक्षः । सुश्रवसं राजानम् । तव । उतिभिस्तथा । तव । त्राणैः ।
इन्द्र ! तूर्वयाणं च । त्वम् । अस्मै सुश्रवसे । महते । राज्ञे । यूने । कुत्सादींस्त्रीन् । वशमनयः ।

य उद्वचीन्द्र देवगोपाः सखायस्ते शिवतमा असाम् ।

त्वां स्तोषाम् त्वया सुवीरा द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ॥११॥

य उद्वचीन्द्र । ये वयम् । उदकं । देवैर्गुप्ताः । सहायाः । ते । अत्यन्तं कल्याणाः । अभूम ते

१. सू० P.

श्रव इति धननाम । शोभनेन धनेन Sk.

२. उपगतानन्वितान् । धनेन समृद्धान् सत
इत्यर्थः । अथवाऽबन्धुना सुश्रवसेति
हे अपि तृतीयान्ते समानाधिकरणे ।
बन्धुरिति तु धननाम । श्रव इत्यध-
नाम । उपजग्मुष इत्यपि स्वार्थे कर्तव्येव
क्वसुः । धनवर्जितेन शोभनेनाधेनोपग-
तान् । पक्वान्तमात्रे फल्गुना करेणोपग-
तान् । सुवर्णरजतमाणिक्यशुक्तिकादि-
धनं सारभूतं करमददत इत्यर्थः Sk.

३. सहस्राणां षष्टि, ... नवसंख्योत्तरां नव-
तिम् । तान् राज्ञ ईदृक्संख्याकाननुच-
रांश्च Sy.

४. विश्रा० P. विश्रि० M.

५. सूर्यरथस्यावयवभूतेन Sk.

६. द्रुष्यन्तनेन P.

द्रुष्यप्रवनेन, शत्रुभिः प्राप्तुमशक्ये-
नेत्यर्थः Sy. दुर्गमेण । तीक्ष्णधारत्वाद्
द्रुस्सहेनेत्यर्थः Sk.

७. रथसम्बन्धिना Sy.

८. त्वा० P. ०विधः D. ०वितथ M.

९. ०थो M.

१०. त्वदीयंस्त्रायकैः पालकैर्बलैः Sy.

११. तूर्वयाणस्यायमन्वादेशः । तादर्थ्ये चात्र
चतुर्थी । अस्य तूर्वयाणस्यार्थाय Sk.

१२. ०मान० M.

आत्मनो वशमनयीः । तूर्वयाणस्य
कार्येषु नियोगार्थं कुत्सादीनपि स्ववशे-
ऽकार्षीरित्यर्थः Sk. १३. ०न्द्रः M.

१४. उद्वगता स्तुतिर्यस्मिन् स उद्वग्यज्ञः ।
तत्र । अथवा 'मुष्टु सुवीरं यज्ञस्यागुर
उद्वचम्' इति प्रेषेषु दर्शनाद् उद्वक्-
शब्दः समाप्तिवचनः । उद्वचि समाप्ती ।
कस्य ? सामर्थ्याद्विज्यस्य वा स्तुतीनां
वा Sk. १५. देवैर्देवैर्गुं P.

१६. प्ता M.

देवा गोप्तरौ येषां ते देवगोपाः । सर्व-
देवैः पाल्यमाना इत्यर्थः Sk.

१७. सखिवदत्यन्तं प्रियाः Sy.

१८. सुखकरीणां स्तुतीनां कर्तार इत्यर्थः Sk.

१९. भवाम Sk. २०. अभूतमे P. D. M.

वयम् । त्वाम् । स्तूयाम । त्वया । सुपुत्राः । दीर्घतरं च । आयुः । प्रकृष्टतरम् । दधाना इत्यन्नपुत्र-
योराशासनम् ।

I.54.

मा नो अस्मिन्मधवन्पृत्स्वंहंसि नहि ते अन्तः शर्वसः परीणशे ।

अक्रन्दयो नद्योः रोरुवद्वना कथा न चोणीभिः समारत ॥१॥

मा नो अस्मिन् । मा । अस्मान् । अस्मिन् । सङ्ग्रामेषु जायमाने । उपद्रवेऽप्याक्षीः । नहि ।
ते । बलस्य । पर्यन्तः केनचिदपि व्याप्तुं शक्यः स त्वम् । नदीः । उदकानि । क्रन्दयसि । रोह्यमाणः ।
कथम् । न । पृथिव्यास्तिलस्तव । भयेन । सङ्गच्छन्ते भयाद्दीन्द्रस्य भूमयो विधृतास्तिष्ठन्ति ।

अर्चा शक्राय शक्तिने शर्चीवते शृण्वन्तमिन्द्रं मह्यन्नमि षुहि ।

यो धृष्णुना शर्वसा रोदसी उभे वृषा वृषत्वा वृषभो न्यञ्जते ॥२॥

अर्चा शक्राय । उच्चारय स्तोत्रम् । शक्राय । सहायाय । प्रज्ञावते । शृण्वन्तम् । इन्द्रम्

१. त्वा P. २. स्तु० M.
नित्यं त्वां स्तूयामेत्याशास्महे Sk.
३. हेताविद्यं तृतीया । त्वया हेतुना Sk.
४. त्वदनुग्रहाच्छोभनेः पुत्रैः पोत्रैश्च युक्ता
इत्यर्थः Sk. ५. चिरं श्लाघ्यं च
जीवन्त इत्यर्थः Sk. ६. Ms. D.
puts the figure ॥५३॥ here to
indicate the end of the fifty-
third hymn. No such num-
ber is given in P. and M.
७. एकवचनस्य स्थानेऽत्र बहुवचनम् ।
सङ्ग्रामे Sk. ८. पापे Sy. पापे-
ऽप्यन्तभयानके Sk. ९. ०त्यां M.
१०. गङ्गाद्याः Sk. ११. ०कोनि M.
तृतीयाबहुवचनस्याप्यमाकार आदेशः ।
वनैरुदकैर्गर्जनं । वृष्टिलक्षणैरुदकै-
रापूरयन् शब्दवतीर्नदीरकरोः करोषि
वेत्यर्थः Sk. १२. कन्द० P.
शब्दवतीरकरोरकार्षीर्वा Sk.
१३. स्तनयितुलक्षणं शब्दं कुर्वन् Sk.
१४. एतच्च कर्म कुर्वतो भवतः कथा
कथं न Sk. १५. नः M.

१६. प्राप्यस्ति० P. The reading
should be पृथिव्यः nom. pl.
and not पृथिव्याः gen. sing.
त्वदीयं बलमवलोक्य त्रयोऽपि लोका
विभ्यतीति भावः Sy. क्षोणीर्माध्यमिका
वाक् Sk. १७. समित्येष निरित्येतस्य
स्थाने...मेघाभिर्गता निर्गच्छन्ति वेत्यर्थः ।
अथवा समित्येष स्वार्थ एव । साम-
र्थ्यात्त्वन्येन सह सङ्गतिरभिप्रेता ।
कथमन्येन सह सङ्गता । कथं त्वत्तो न
नष्टा न नश्यन्ति वेत्यर्थः Sk.
१८. शक्राय D. द्वितीयार्थ एताश्चतुर्थ्यः ।
शक्तिमिन्द्रम् Sk. १९. Missing in
M. पूजय Sy. अर्चयत्वात्मन एवान्त-
रात्मनः प्रेष ऋत्विगन्तरस्य वा । स्तुहि
हे अन्तरात्मन् ऋत्विग्वा Sk.
२०. व्रं M. २१. शक्तियुक्ताय Sy.
शक्तिने शक्तिमन्तम् Sk. २२. कर्मवन्तं
वा प्रज्ञावन्तं वा Sk. २३. मा च
विप्रकृष्टं निरादरं वा । किं तर्हि ? शृण्व-
न्तमिन्द्रम् । सन्निहृष्टं सादरं वा सन्त-
मित्यर्थः । स्वयमपि च मा निरादरः Sk.

पूजयन्^१ अभिष्टुहि^२। यः^३। शत्रूणामभिभवित्रा^४। बलेन^५। उभे^६। द्यावापृथिव्यौ^७। प्रसाधयति^८।
वर्षणशीलः^९। वृषभः^{१०}। वृषत्वेन चेति^{११}।

अर्चा दिवे बृहते शूष्यं^१ वचः^२ स्वर्चत्रं^३ यस्य^४ धृष्टो^५ धृषन्मनः^६।
बृहच्छ्रवा^७ असुरो^८ बृहणा^९ कृतः^{१०} पुरो हरिभ्यां^{११} वृषभो^{१२} रथो^{१३} हि षः^{१४} ॥३॥

अर्चा दिवे^१। उच्चारय^२। दीप्ताय^३। महते^४। बलनिमित्तम्^५। वचः^६। अनाश्रितपरबलम्^७।
यस्य शत्रून्^८। धर्षयतः^९। धृष्टम्^{१०}। मनः^{११}। महाकीर्तिः शत्रूणाम्^{१२}। असिता^{१३}। शत्रुपरिवर्हणार्थं तस्येन्द्रस्य^{१४}।
रथः^{१५}। कामानां वर्षिता^{१६}। अश्वाभ्याम्^{१७}। पुरस्क्रियते स्तोतृणामिति^{१८}।

१. नमस्काराञ्जलिपुटकरणादिना Sk.
२. ंष्टुभिहि D. ३. ंविता P. D. M.
४. प्रसाधनं च भूषणं वशीकरणं वा।
नियमेन प्रसाधयति भूषयति स्ववशे वा
कुस्त इत्यर्थः। उभयमपि ह्येतद् वृष्टि-
प्रदानेन द्यावापृथिव्योरिन्द्रः करोति Sk.
५. वर्षिता कामानाम्। यद्वा वृष्ट्युद-
कानाम् Sy. पुनः पुनर्वर्षिता। वर्षण-
शील एवेत्यर्थः Sk. ६. वर्षितत्वेन।
वृष्टिप्रदानेनेत्यर्थः Sk. ७. आत्मन
एव द्यायमन्तरात्मनः प्रेषः। उच्चारय हे
अन्तरात्मन् Sk. ८. तादर्थ्यचतुर्ध्या-
वेते। दीप्तस्य महत्तत्त्वेन्द्रस्यार्थाय Sk.
९. शूष्यमिति सुखनाम। तत्र साधु शूष्यम्।
तादृशं स्तुतिलक्षणम् Sy.
बलवृद्धिकरमित्यर्थः Sk. १०. वयः D.
स्तुतिलक्षणम्। स्तुयमाना हि देवता
वीर्येण वर्धन्ते। अत एवमुच्यते उच्चार-
येन्द्राय शूष्यं वच इति Sk.
११. बलपरं P. स्वबलं परानाश्रितम् Sk.
१२. शत्रुं M. १३. शत्रून्भिभवतः Sk.
१४. प्रगल्भं मनः। यस्य बलेन शत्रून् धनं
न कुतश्चिन्मनसा बिभेमीत्यर्थः Sk.
१५. महाधनः Sk. १६. ंतं P. यद्वा
असुः प्राणो बलं वा तद्वान्। रो मत्वर्थी-
यः। अथवा असवः प्राणास्तेन चाऽऽपो
लक्ष्यन्ते 'प्राणा वा आपः' (तै. ब्रा. ३.

- २.५.२.) इति श्रुतेः। तान् राति ददाती-
त्यसुरः Sy. असुरो वृत्रोज्यो वा
कश्चित् Sk. १७. बर्हणा परिवर्हणा
N. 6. 18. बर्हिर्वृद्धयर्थः। इन्द्रस्य
चेदं विशेषणम्। परिवृद्धेनेन्द्रेण कृतः।
अथवा बर्हणा हिसोच्यते। निबर्हयतेर्वध
कर्मत्वात्। बर्हणया हिसया कृतः Sk.
१८. तथा P. रथो रंहतेर्गतिकर्मणो गन्ते-
होच्यते।... रंहिता च स कृतः। आत्म-
नोऽनुगन्ता च स कृत इत्यर्थः। अथवा
रुद्धिबलाद्रथशब्दो रथवचन एवान्तर्णीत-
मत्वर्थः। रथवांश्च स कृतः। रथेन च स
सेवकः कृत इत्यर्थः। अथवा बृहच्छ्रवा
इति श्रूयमाणश्च श्वः स्तनयितुलक्षणः
शब्द इहाभिप्रेतः। असुर इत्यपि प्रज्ञाव-
त्त्वात् प्राणवत्त्वाद्वा मेघ उच्यते। बर्हणा-
शब्दो वधवचनः। निबर्हयतेर्वधकर्म-
कत्वात्। येनेन्द्रेण महान् स्तनयितुलक्ष-
णशब्दो मेघो वधेन प्राग्धरिप्राप्तेर्दूर-
स्थेनैव सता वृषभः कृतः। वृष्टिप्रदः कृत
इत्यर्थः। मा च मंस्थाः कियानयं
पुरुषकार इति। किं कारणम्? रथो हि
षः। हिशब्दो यस्मादर्थः। यस्माद् इन्द्रो
रंहिता गन्ता नष्टा। स मेघानां नष्टत्वा-
च्च बृहन् इत्यर्थः... पुरो हरिभ्याम्।
प्राग्धरिप्राप्तेरप्राप्तेन तदीयं स्थानं
स्वस्थानम्। स्वेनैव सतेत्यर्थः Sk.
१९. V. Mādhava ignores हि

त्वं दिवो बृहतः सानु कोपयोऽव त्मना धृषता शम्बरं भिनत् ।

यन्मायिनो ब्रन्दिनो मन्दिना धृषच्छितां गभस्तिमशनिं पृतन्यसि ॥४॥

त्वं दिवः । त्वम् । दिवः । महतः । समुच्छ्रितं मेघम् । अकोपयः । अवभिन्नवान् । आत्मनैव ।
धर्षयित्रा । शम्बरमसुरम् । यदा । मायावतोऽन्यान् स्वबलेन । मृदुकर्तुः । हृष्टेन मनसा । धृष्टम् ।
तीक्ष्णां शत्रूणाम् । गृहीताम् । अशनिम् । अयोधयस्तदानीमिति यदा बहुमशनि चेति ।

नि यद्वृणक्षि श्वसनस्य मूर्धनि शुष्णस्य चिद्व्रन्दिनो रोरुवद्वना ।

प्राचीनेन मनसा बर्हणावता यदद्या चिद्वृणवः कस्त्वा परि ॥५॥

नि यद्वृणक्षि । निवृणक्षि । यदा । शब्दकारिणः । शुष्णस्यादित्यस्य शोषयितुः । मूर्धनि ।

१. यद्यसुरा अपि द्युलोकैकदेशवासिन
एव ततोऽत्र द्युशब्दो द्युलोकवचन
एव । अथ न ततो दीप्तवचनः । त्वं
द्युलोकस्य दीप्तस्य वा सुरपुरस्य Sk.

२. तं is missing in M.

३. उपरिप्रदेशम् Sy. प्रदेशम् Sk.

४. भग्नवानसि Sk.

५. चूर्णीकृतवानित्यर्थः Sk.

६. ०मानं० M.

७. ०यिता P. D. M. निशङ्केन
मनसा Sk.

८. मृदुकर्तुं P. मृदु० D. म्य० M.

मृदुभावं प्राप्तान् । यद्वा वृन्दं
समूहः, असुरसमूहवतः Sy.

अत्यन्तबलवत्वात् परबलानां मृदु-
कर्तुः... अत्यन्तं च बलवतः शम्बरस्य
स्वभूतामित्यर्थः Sk.

९. मन्दतिरर्वतिकर्मा । स्तुतिमता स्तु-
त्येन वज्रेण मनसा वा Sk.

१०. धृषता प्रागल्भ्यं प्राप्नुवता मनसा Sy.
निःशङ्कम् Sk.

११. ०तिम् P. D. ०तीम् M. हस्तेन
गृहीताम् । यद्वा गभस्तिरिति रश्मि-

नाम तद्वतीम् Sy. बाहुना-
मैतत् । तात्स्प्यात्वत्राशनौ वर्तते ।
बाहुस्याम् Sk.

१२. आ० D. तानसुरान् जेतुं पृतना-
पेणेच्छसि । तान्प्रति प्रेरयसीत्यर्थः Sy.
यदाशनिहस्तेन शम्बरेण सहायुध्यथा
इत्यर्थः Sk.

१३. I propose to read बाहुम् Ed.

१४. निवृणक्षि यच्छ्वसनस्य मूर्धनि शब्द-
कारिणः । शुष्णस्यादित्यस्य (च)
शोषयितुं रोरुयमाणो वनानीति वा ।
वधेनेति वा N. ५. 16.

१५. नियमेन हतवानसि Sk.

१६. यस्मात् Sy; Sk.

१७. अन्तरिक्षे श्वसितीति श्वसनो वायुः ।
... वायुना सूर्यकिरणैश्च वृष्टा आपः
सूर्यस्थोपरि पुनरवस्थाप्यन्ते । तदेवा-
वस्थापनमिन्द्रः करोतीत्युपचर्यते Sy.
श्वसनस्य श्वासकारिणः । महाश्वास-
स्थेत्यर्थः Sk.

१८. शुष्णनाम्नोऽसुरस्य Sk.

१९. द्वितीयायं सप्तम्येषा । मूर्धानं
मस्तकम् Sk.

मूढकर्तुः स्थितानि । उदकानि । रोक्ष्यमाणः । शत्र्वभिभवमुखेन । वृद्धिमता । मनसा । यत् ।
इदानीम् । अप्येतत् । कृणोषि शुष्णादुदकाहरणं तम् । त्वाम् । कः परिभवति ।

त्वमाविथ नयं तुर्वशं यदुं त्वं तुर्वीति वय्यं शतक्रतो ।

त्वं रथमेतशं कृन्व्ये धने त्वं पुरो नवतिं दम्भयो नव ॥६॥

त्वमाविथ । त्वम् । अरक्षः । नयादीन् पञ्च । शतकर्मन् ! तथा । कर्माहिधननिमित्तम् ।
त्वमेतशस्य । रथम् । एतशं चावः । त्वम् । पुरः । नव नवतिं चापि । अनाशय एतेषां रक्षणप्रकार-
मितस्ततो वक्ष्यन्त्युषय इति ।

१. मूढ कर्तुं P. मूढ० D. म्य० M.
अत्यन्तबलवत्त्वात् परबलानां मूढकर्तुः ।
अत्यन्तबलवत् इत्यर्थः Sk.
२. वनशब्दस्तीक्ष्णवचनः । तृतीयैक-
वचनस्य चायं याऽऽदेशो द्रष्टव्यः ।
तीक्ष्णेन वज्रेण । वधवचनः सामर्थ्या-
द्वनशब्दो वधेन प्रहारेणेत्यर्थः Sk.
३. शब्दं कुर्वन् Sk.
४. शत्रवहिभव० P. D. M.
प्रकर्षेण गन्त्रा, अपराङ्मुखेनेत्यर्थः Sy.
प्रागञ्चितेन गतेन अपराङ्मुखेन ।
उत्साहवतेत्यर्थः Sk.
५. बहूणां शत्रूणां हिंसा तद्वता Sy.
हिंसावता वा Sk.
६. यस्मात् Sk.
७. अप्येवमेतत् M.
८. करोषि ईदृशानि कर्माणि Sk.
९. ०ष्णामु० M.
घर्मकाले सूर्यस्योपरि भीमान् रसान-
वस्थापयसि वर्षासु च वर्षयसीति । यस्मा-
देतत् कुरुषे तस्मात्कारणात् ... त्वाम्
... उपरि को वतंते ? न कोऽपीत्यर्थः Sy.
१०. ०कह० D.
११. त्वा P. M.
यस्मादिति वचनात् तस्मादित्यध्याहा-
यम् । तस्मात् कस्त्वा परि । परिशब्दो-

ऽध्यर्थे । कस्तवाधिकोऽन्यस्तवोपरि ।
सर्वस्य त्वमुपरीत्यर्थः Sk.

१२. त्वा० M.

१३. ०क्षकः P. D. M.

१४. नयं नरेषु भवं साधुं वा मनुष्यं मनु-
ष्यहितं वेत्यर्थः । कम् ? तुर्वशं नाम
राजानमृषि वा । यदुं च । त्वमेव
तुर्वीति नाम राजानमृषि वाऽसुरै-
रगाध उदके प्रक्षिप्तं गाधकरणेन
पालितवानसि Sk.

१५. त्रीन् Sy.

१६. ०र्म D.

बहुविधप्रज्ञ वा Sy.

१७. कर्मापिधननिमित्त P. कर्माहि० D.
धनार्थं यत्कर्मैत्यर्थः । कतमत् पुन-
स्तत् ? सङ्ग्रामः । सङ्ग्रामार्थमश्वरथौ
पालितवानित्यर्थः । अथवा कृत्य-
शब्दः कर्तव्यवचनः । सप्तमी चैवा ।
धनार्थं यः कर्तव्यः सङ्ग्रामस्तत्रेत्य-
र्थः Sk.

१८. अयं M.

१९. एतश इत्यश्वनाम । एतशमश्वञ्च Sy.
एतश इत्यश्वनाम Sk.

२०. Omitted by P. and D.

२१. नवीति P.

२२. विष्णुसहितो हृतवानसि Sk.

स घा राजा सत्पतिः शशुवञ्जनो रातहव्यः प्रति यः शासमिन्वति ।

उक्था वा यो अभिगृणाति राधसा दानुरस्मा उपरा पिन्वते दिवः ॥७॥

स घा राजा । सः । खलु । जनः । राजा । सतां च पतिः । वर्धते । दत्तहविष्कः । यः ।
शासितारमिन्द्रम् । प्रतिगच्छति प्रीणयति वा । यः । वा । उक्तानि । अभिवदति सः । हविषाम् ।
दाता । अस्मै । दिवः सकाशात् । अन्नाणि । दोग्धि ।

असमं क्षत्रमसमा मनीषा प्र सोमपा अपसा सन्तु नेमै ।

ये त इन्द्र ददुषो वर्धयन्ति महि क्षत्रं स्थविरं वृष्ण्यं च ॥८॥

असमं क्षत्रम् । असमम् । बलम् । असमा । प्रज्ञा । प्रभवन्तु । सोमस्य पातारः । कर्मणा ।
नेमशब्दोऽर्धवचनः । केचनेत्यर्थस्तानाह । ये । तव । इन्द्र ! ददिवांसः । वर्धयन्ति । महत् । बलम् ।
प्रवृद्धम् । पुंस्त्वं च ।

१. पालयिता Sk.

२. वर्धयति Sy. सर्वाभिर्वृद्धिभिः Sk.

३. इन्द्रकर्तृकमनुशासनं, यद्वा तस्य स्तुतिम्
Sy. कृत्स्नस्य जगतः शासितृत्वाच्छास
इन्द्रः । तं प्रति Sk. ४. व्याप्नोति Sy.
गच्छति व्याप्नोति वा । य इन्द्रं दत्तेन
हविषोपसर्पति व्याप्नोति वेत्यर्थः Sk.

५. यो तवाक्तानि P. उक्थशब्दः स्तोत्र-
वचनः । तृतीयाबहुवचनस्यायमाकारः ।
स्तोत्रैर्वा Sk. ६. शंसति Sy.
अभिष्टौति Sk. ७. सह M.

८. हविलक्षणेनाग्नेन सह Sy. धनेन
मुक्तायास्मै Sk. ९. दानुरिति स्तन-
पित्तलक्षणा माध्यमिका वागुच्यते । ...
माध्यमिका वाक् Sk. १०. सेचयति ।
प्रक्षालयतीत्यर्थः । ... धनं चास्य भवति ।
मेधाश्च गर्जन्तो वर्धन्तीत्यर्थः Sk.

११. असमा P. अन्यैर्मनुष्यैः Sk.

१२. क्षत्रा P. १३. बल P.

क्षत्रं धनम् Sk. १४. समा P.

१५. प्र । उपसर्गोऽयम् । उपसर्गाश्च पुनरे-

वमात्मकाः । यत्र कश्चित् क्रियावाची
शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेषमाहुः ।
प्रवचन्ति प्रकरोतीति । यत्र तु क्रिया-
वाची शब्दो न प्रयुज्यते ससाधनां तत्र
क्रियामाहुः । अतोऽत्र शुद्धोऽपि प्रशब्दः
प्रवृद्धशब्दार्थः । प्रवृद्धाश्च पुत्रादिभिः Sk.

१६. भ० D. M. प्रवृद्धा भवन्तु Sy.
सन्तु भवन्तु । धनपत्रे एषामतुल्ये स्ताम् ।
पुत्रादिभिश्च प्रवृद्धा यागेन यष्टारः
सन्तिवत्यर्थः Sk. १७. यष्टार इत्यर्थः
Sk. १८. यागकर्मणा Sk. १९. नेम
इति सर्वनामशब्द एतच्छब्दसमानार्थः Sy.

२०. ०र्थास्ता० M. २१. ददिवांसः P.
हविर्दत्तवन्तः । ... यद्वा ददुषो यज-
मानेभ्यो यागफलं दत्तवत्तस्तवेति योजनी-
यम् Sy. धनानि दत्तवन्तः Sk.

२२. हविराख्यं धनम् Sk. २३. स्तूयमाना
हि देवता वीर्येण वर्धन्ते । अतोऽत्र
बलवर्धनेन तत्कारणं स्तुतिकरणं प्रति-
पद्यते । ये तव धनदानोत्तरकालं हवींषि
वर्धयन्ति स्तुतीश्च कुर्वन्तीत्यर्थः Sk.

तुभ्येदेते बहुला अद्रिदुग्धाश्चमुपदंश्चमुसा इन्द्रपानाः ।

व्यंशुहि तर्पया काममेषामथा मनो वसुदेयाय कृष्व ॥६॥

तुभ्येदेते। तुभ्यम्^१। एव^२। एते^३। बहवः^४। श्रावदुग्धाः^५। चमससादिनः^६। सोमाः^७। इन्द्रस्य तव^८
पानार्हास्तानिमान्^९। व्याप्नुहि^{१०}। तर्पय^{११} चात्मीयम्^{१२}। कामम्^{१३}। एतैः^{१४}। अथात्मनः^{१५}। मनः^{१६}। वसुदानाय^{१७} कुरु^{१८}।

अपामतिष्ठदुरुणंहरं तमोऽन्तर्वृत्रस्य जठरेषु पर्वतः ।

अभीमिन्द्रो नद्यो वृत्रिणा हिता विश्वा अनुष्टाः प्रवृणेषु जिघ्रते ॥१०॥

अपामतिष्ठत्^{१९}। अपाम्^{२०}। अतिष्ठत्^{२१}। धारकगह्वरयुक्तम्^{२२}। तम^{२३} इवेत्येतदेवाह^{२४}। वृत्रासुरस्य^{२५}।
जठरेषु^{२६} मेघोऽतिष्ठदिति^{२७}। अभीजिघ्रते^{२८}। एनम्^{२९}। पर्वतः^{३०}। वारकेण^{३१} मेघेन^{३२}। निहिताः^{३३}। विश्वाः^{३४}।
नदीः^{३५}। अनुतिष्ठन्^{३६}। प्रवृणेषु^{३७}। इन्द्रोऽभीजिघ्रत इति द्विकर्मको निष्पेपो हन्तेतर्यः^{३८}।

१. तुभ्येति तादर्थ्यं चतुर्थी। त्वदर्थाः Sk.
२. एत P. ३. अद्रिभिर्ग्रावभिरभिषुताः Sy. अभिषवप्रावभिः क्षारिताः Sk.
४. चमसोभिनः P. D. चमसोदिनः M. चमुषु चमसेष्ववस्थिताः Sy. अधिषवणफलके अत्र चमूशब्देनोच्येते। ... तत्सादिनः। अधिषवणफलकयो- रभिषुता इत्यर्थः Sk. ५. चमसाः। तात्स्थ्यात्तात्स्थ्य एतत्। चमसस्थाः। के ते? सामर्थ्यात्सोमाः। अथवा चम्य- मानत्वाच्चमसाः सोमा एवोच्यन्ते Sk.
६. इन्द्रस्य पानेनमुखकराः Sy. हेइन्द्र पानाः पानार्हाः सम्यक् संस्कृता इत्यर्थः Sk.
७. विविधमेतानाप्नुहि। पिबेत्यर्थः Sk.
८. एषां त्वदीयानामिन्द्रियाणाम् Sy.
९. एतैर्याविच्छमेतान् पिबेत्यर्थः Sk.
१०. Omitted by P. ११. धनवानाभि- मुखमित्यर्थः... धनं मह्यं देहीत्यर्थः Sk.
१२. अपामिति षष्ठीनिर्देशान्निरोधार्थेति वाक्यशेषः। एकवाक्यताप्रसिद्धार्थं च यत्तच्छब्दावध्याहर्तव्यौ। यद् वृष्टि- लक्षणानामपां निरोधायतिष्ठत् Sk.
१३. ०ष्ठन् M. १४. धरुणशब्दो धारावचनः। धारानिरोधकम् Sy. धरुणमित्युदकनाम। ह्य कौटिल्येऽप्यत्र। इह तु सामर्थ्या- निरोधसामर्थ्यं। उदकस्य ह्वारकम्। निरोधसमर्थमित्यर्थः Sk.
१४. मेघलक्षणं तमः Sk. १५. मेघनामैतत्। मेघाख्यस्य तमसोऽन्तः Sk.

१७. उदरप्रदेशेषु... मध्ये पर्वतः पर्ववान् मेघोऽभूत्। अतस्तमोरूपेण वृत्रेण मेघ- स्यावृत्तत्वाद् वृष्ट्युदकमप्यावृत्तमित्यु- च्यते Sy. एकवचनस्य स्थाने बहु- वचनम्... उदरे Sk. १८. इति omitted by P. लङ्घ्यं लङ्। तिष्ठति Sk. १९. ०जघ्न P. D. M. हन्तिरत्र गत्यर्थः। सामर्थ्याच्चान्तर्णी- तव्यर्थः। छान्दसत्वाच्चैकवचनस्य स्थाने बहुवचनम्। अभीहन्यभिगमयति। पातयतीत्यर्थः। अथवा जिघ्रत इति हन्तिर्वाच्य एव Sk. २०. ईम् एवमित्यस्यार्थः Sk. २१. ०तं M. वज्र इह पर्ववत्त्वात् पर्वतशब्देनोच्यते। ... साकाङ्क्षत्वाच्चातिष्ठदित्येतदेवा- ख्यातमनुवक्तव्यम्। अत्रापि वज्रो- ऽतिष्ठत्। वृष्टिनिरोधायवस्थितस्य मेघस्योदर इन्द्रो वज्रं क्षिपतीत्यर्थः Sk.
२२. ०केन M. आवरणशीलेन Sk.
२३. पिहिताः Sy. २४. विश्वाः सर्वा बह्वीर्वा Sk. २५. नदनाम्रश्च इति व्युत्पत्त्या नदीशब्देनाऽऽप उच्यन्ते Sy. शब्दकारिणीरपः Sk. २६. ननु P. अनुक्रमेण तिष्ठन्तीः Sy. अनुष्टाः। अपामिदं विशेषणं द्वितीयावबहुवचनान्तम्। इन्द्रस्यवा प्रथमावबहुवचनान्तम्। तुवादी- नामनुष्टात्रीरपः। अनुपधादीनामनुष्टा- तेन्द्रः Sk. २७. निष्पेपो प्रवेशेषु Sk. २८. V. Mādhava ignores अन्तः

स शेवृधमधिं धा द्युन्नमुसे महिं चत्रं जनापाळिन्द्र तव्यम् ।

रक्षां च नो मधोनः पाहि सूरिन्नाये च नः स्वपत्या इषे धाः ॥११॥

स शेवृधम् । सः । सुखे^१ वर्धमानं^१ सुखकरम् । अन्नम् । अस्मासु । अधिधेहि^३ । महच्च ।
धनम् । जनस्याभिभवितुं^१ वृद्धम्^१ । रक्षा । च । अस्मान् । शत्रुभ्यो हविष्मतः^२ । पाहि । स्तोतृन् ।
शोभनापत्याय । घनाय । अन्नाय । च । अस्मान् । कुवित्यन्नं पुत्रं चाशास्ते ।

I.55.

दिवश्चिदस्य वरिमा वि पंथ इन्द्रं न मृह्णा पृथिवी चन प्रति ।

भीमस्तुविष्माश्वर्षणिभ्यं आतुपः शिशीते वज्रं तेजसे न वंसंगः ॥१॥

दिवश्चिदस्य^{१३} । शुलोकात्^{१४} । अपि । इन्द्रस्य^{१५} । उरुत्वम्^{१६} । विस्तीर्णमासीत्^{१७} । इन्द्रम्^{१८} । न ।
महत्त्वेव^{१९} । पृथिवी^{२०} । अपि । प्रतिभवति^{२१} । भयङ्करः^{२२} । वृद्धिमान्^{२३} । मनुष्यरक्षार्थम्^{२४} । वज्रम्^{२५} ।

१. शं शमनम् । रोगाणां शमने सति यद्
वर्धते तादृशम् Sy.

शेवशब्दस्य सुखनाम्नोऽयं वकारलोपो
द्रष्टव्यः । शेवपर्यायो वा शेवशब्दः ।
सुखस्य वर्धयितुं । . . . अथवा शेवृधमिति
सुखनाम । सुखं च Sk.

२. यशः Sy. ३. अस्मभ्यम् Sk.

४. ०देहि M. अधिशब्दः . . . पदपूरणः ।
दधातिर्दानार्थः । देहि Sk.

५. बलम् Sy. ६. शत्रुजनानाम् Sy.
शत्रुजनस्याभिभवितुं Sk.

७. Omitted by P. and D.
वृद्धिकरमित्यर्थः Sk.

८. धनवतः कृत्वा Sy. धनवतः Sk.

९. विदुषोऽन्यान्पि Sy.

१०. शोभनपुत्रयुक्ताय . . . अन्नाय च . . .
स्यापय Sy.

राये च । द्वितीयायै सर्वत्रात्र चतुर्थी ।
धनं च । स्वपत्यै इषे । शोभनापत्ययुक्तं
चात्रं धा देह्यास्मदीयेभ्यः स्तोतृभ्यः
Sk. ११. ०स्याधयघनान्नाय P.

१२. V. Mādhava ignores इन्द्र ।

Ms. D. puts the figure ॥१४॥
here to indicate the end of
the fiftyfourth hymn. No
such number is given in P.
and M. १३. ०स्युं M.

१४. दिव इति षष्ठीनिर्देशात् सकाशादिति
वाक्यशेषः । शुलोकस्याप्यस्येन्द्रस्य Sk.

१५. ०स्यास्त्वं P. D.

१६. विविधं प्रथितम् Sk.

१७. प्रति Sk. १८. महत्त्वेन Sy; Sk.

१९. पृथिवी अपि उभे अपि द्यावापृथिव्यावि-
न्द्रान्महत्त्वेन न्यूनतरे इत्यर्थः Sk.

२०. आपि M. २१. शत्रूणाम् Sk.

२२. प्रज्ञावान् बलवान्वा Sy.

तुविशब्दस्य बहुनाम्नोऽयं सकार आगमो
द्रष्टव्यः । पर्यायान्तरं वा । बहुभि-
बलैस्तद्वान् Sk.

२३. मनुष्येभ्यः स्तोतृभ्यः Sy.

षष्ठ्यर्थे एषा चतुर्थी । शत्रुभूतानां
मनुष्याणाम् Sk.

तीक्ष्णीकरोति । शत्रूणामातापयिता । यथा । ऋषभः शृङ्गे । तैक्ष्ण्यार्थं निश्चयति ।

सो अर्णवो न नद्यः समुद्रियः प्रति गृह्णाति विथ्रिता वरीमभिः ।

इन्द्रः सोमस्य पीतये वृषायते सनात्स युध्म ओजसा पनस्यते ॥२॥

सो अर्णवः । सः । समुद्रः । इव । समुद्रपत्नीः । नदीः । प्रतिगृह्णाति । विविधं श्रिताः सेनाः ।
उरुत्वैः । इन्द्रः । सोमस्य । पानाय । वृष इवाचरति । चिरादेवारभ्य । सः । योद्धा । बलमहत्तया
स्तोतृभिः । स्तूयते ।

त्वं तमिन्द्र पर्वतं न भोजसे महो नृमणस्य धर्मणामिरज्यसि ।

प्र वीर्येण देवताति चेकिते विश्वस्मा उग्रः कर्मणे पुरोहितः ॥३॥

त्वं तमिन्द्र । त्वम् । तम् । इन्द्र ! स्तोतारं धनप्रदानेन । मेघम् । इव । मनुष्याणाम् ।

१. शिशीते निश्चयति । वज्रं तेजसे तेजनाय ।
तीक्ष्णत्वायेत्यर्थः । हिंसावचनो वा
सामर्थ्यात् तेजतिः । शत्रूणां हिंसनायेत्यर्थः
Sk. २. ०णां मा० D. ०मता० P.
३. According to N. 1.4, the
particle न has the sense of
negation as well as of com-
parison in the Vedic litera-
ture. But the established
use is to place it immedi-
ately before that which it
makes negative and to place
it immediately after that
which it compares : उभयम-
न्वध्यायम् ... पुरस्तादुपाचारस्तस्य
यत्प्रतिषेधति ... उपरिष्टादुपाचारस्तस्य
येनोपमिमीते । The particle *na*
should not have here the
sense of comparison as it
does not follow *Vamsagah*.
But all the three comment-
ators explain it as a particle
of comparison and not of
negation.

४. वननीयगमनत्वाद्भंसगो वृषभ उच्यते । ...
यथा नदीकूलेऽन्यत्र वा वृषभोऽवस्तिर-
माणः स्वशृङ्गे द्वे निश्चयेत् तद्वदित्यर्थः Sk.
५. शृंगं P. ६. ते० D. ७. सोर्णवः M.
८. य उक्तगुण इन्द्रः सः Sk.
९. अर्णवानुदकवानुच्यते । समुद्रिय इति
घप्रत्ययः स्वार्थे द्रष्टव्यः । समुद्र एव
समुद्रियः । यथोदकवान् पार्षिवः समुद्रो
नदीं तद्वत् Sk. १०. ०प्रातिनीः M.
११. शब्दकारिणीः वृत्रेणावृता आपः Sy.
१२. ०ह्लाति D. M. स्वीकृत्य ववर्षेति
भावः Sy. किम् ? सामर्थ्यात् स्तुतीः Sk.
१३. व्याप्ताः Sy. १४. यद्वा सनातनः Sy.
१५. स्वकीयैः संवरणैर्यद्वा उरुत्वैः Sy.
वरणैः । विविधं वरणीया इत्यर्थः Sk.
१६. बलकृतेन वृत्रवधाविरूपेण कर्मणा Sy.
स्वेनैव बलेन । परमनाशित्येत्यर्थः Sk.
१७. स्तोत्रमिच्छति Sy. १८. त्विन्द्र M.
१९. तच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दो-
ऽध्याहर्तव्यः । यं स्तोतार इच्छन्ति त्वं
तम् Sk. २०. भोजनाय ... पर्ववन्तं
मेघं नाकापीः । नहि हतो भुङ्क्ते Sy.
२१. नशब्दः ... पदपूरणः Sk.

भोगाय । करोषि त्वम् । महतः । धनस्य । धारकाणां कर्मणाम् । ईशिषे सोऽयमिन्द्रः । देवतासु । वीर्येण । अति प्रचेकिते । विश्वस्मै । कर्मणेऽयम् । उद्गूर्णो यजमानः । पुरो निधीयते ।

स इद्वने नमस्युभिर्वचस्यते चारु जनेषु प्रब्रुवाण इन्द्रियम् ।

वृषा छन्दुर्भवति हर्यतो वृषा क्षेमैण धेनां मघवा यदिन्वति ॥४॥

स इद्वने । सः । एव । अरण्ये । नमस्युभिः । स्तूयते जनपदेऽपि । शोभनम् । इन्द्रियम् । जनेषु । प्रब्रुवाणः प्रकाशयन्निवाब्रुवाण एव । वर्षिता । उपच्छन्दयिता । भवति । इच्छतः । वर्षिता । क्षेमं कुर्वन् यजमानानाम् । मघवा । यदि । स्तुतिवचनम् । प्राप्नोति ।

१. भोजनाय Sk.

२. यं स्तोतार इच्छन्ति तं मेघं वृष्टिप्रदानेन तेषां भोग्यं करोषीत्यर्थः । अथवा पर्वत इह शिलोच्चय एवाभिप्रेतः । उप-
मार्थीय एव च नशब्दः । तमिति तु शत्रोर्मेषस्य वा प्रतिनिर्देशः । यं स्तो-
तार इच्छन्ति तं शत्रुं मेघं वा पर्वतमिव फलादिना तेषां भोग्यं करोषीत्यर्थः Sk.

३. अतः P.

४. बलस्य Sk.

५. कुबेरादीनाम् Sy.

मरुत्प्रभृतीनाम् Sk.

६. ०ताः सु M.

वीर्येण देवतात्वेन च युक्तः Sk.

७. ०चेकिरे P. ०चेकिते D.

सुष्टु प्रज्ञायते । वीर्यवान्देवश्च नेन्द्र-
सदृशोऽपरोऽस्तीत्येवं सुष्टु प्रज्ञायत इत्यर्थः । अथवा देवतेति प्रथमवैधा ।
इन्द्राख्या देवता वीर्यवतीत्येवं सुष्टु
प्रज्ञायते इत्यर्थः Sk.

८. विद्वदशब्दः सर्वपर्यायो बहुनाम वा ।

सर्वस्य बहुनो वा Sk.

वृत्रवधादेः कर्मणोऽर्थाय Sk.

९. ०णे युष्मद्गूर्णो M.

अप्रसङ्गः Sk.

१०. अप्रतः कृतः । सर्वाणि बहूनि वा वृत्र-
वधादीनि कर्माणि कर्तुः प्रधानीकृत
इत्यर्थः । केन ? सामर्थ्याद्देवैः Sk.

११. इद्यम्ने M.

१२. वननीये यज्ञे Sk.

१३. पूजयितुभिः Sk.

१४. यद्वा वचः स्तोत्रमात्मन इच्छति Sy.

१५. इन्द्रं P.D. वीर्यमात्मीयम् Sk.

१६. तैस्तैर्वृत्रवधादिभिर्वीरकर्मभिः प्रब्रुवन्निव
Sk. १७. ०यन्नेवा० P.

१८. स्तुत्यः । अथवा . . . छन्दतिः
कान्त्यर्थः । कामयिता हविषां स्तुतीनां
वा भवति Sk.

१९. भवतीच्छया P. भवच्छतः M.

कामयमानस्य यजमानस्य Sk.

२०. यष्ट्यामर्थाय वर्षतीत्यर्थः Sk.

२१. एवम्भूतो यजमानः क्षेमणेन्द्रकृतेन
रक्षणेन युक्तः सन् . . . प्रेरयति । यद्वा
मघवा वृषा इन्द्रः क्षेमणे . . . मनसा . . .
यजमानैः कृतां स्तुतिं . . . व्याप्नोति Sy.
क्षेमणाविघ्नेन Sk.

२२. यदा Sk.

२३. 'घेद् पाने' इत्यस्य धेनाऽऽहुतिरुच्यते
स्तुतिर्वा । ताम् Sk. २४. व्याप्नोति ।
यदा इज्यते स्तूयते वेत्यर्थः Sk.

स इन्महानिं समिथानि मृज्मनां कृणोति युध्म ओजसा जनेभ्यः ।

अधा चन श्रद्धति त्विपीमत इन्द्राय वज्रं निघनिघ्नते वधम् ॥५॥

स इन्महानि । सः । एव । महतः । सङ्ग्रामान् । बलेन । करोति । योद्धा । बलेन । जनार्थं यदाज्यम् । शत्रुषु हन्तारं वज्रम् । निहन्ति । अथास्मै । दीप्तिमते । इन्द्राय । श्रद्धते सत्यमसौ बलवानिति ।

स हि श्रवस्युः सदनानि कृत्रिमा क्षम्या वृधान ओजसा विनाशयन् ।

ज्योतीषि कृष्वन्नवृकाणि यज्यवेज्वं सुक्रतुः सतवा अपः सृजत् ॥६॥

स हि श्रवस्युः । सः । हि । अन्नमिच्छन् । असुरपुराणि । कृत्रिमाणि । ओजसा । विनाशयन् । भोगसाधनभूतया पृथिव्या । वर्धमानः । ज्योतीषि । कृष्वन् । स्तेनवर्जितानि । यजमानाय । अवसृजति । सरणाय । उदकानि ।

१. इमं M. ०हंसि २. यद्वा महान्ते पूज्यन्ते इति महानि प्रवृद्धानि Sy. वृत्रादिभिः सह Sk. ३. ०मात् P. D.
४. P. adds योद्धा before बलेन सर्वस्य द्रोघकेन Sy. सेनाह्वयेन Sk.
५. भूतेष्वं लट् । कृतवान् Sk.
६. अयं omitted by P.
७. मेघेषु Sy. वधं हननार्हम् Sk.
८. तृतीयार्थे द्वितीयं वा । वज्रेण Sk.
९. ०हति P. अत्यर्थं निघ्नता Sk.
१०. अधशब्द एतस्मादित्यस्यार्थे द्रष्टव्यः । ... एतस्मादेव कारणात् Sk.
११. षष्ठ्यर्थे चतुर्थ्यं वा । दीप्तिमत इन्द्रस्य Sk. १२. ०वे P. सत्यतया प्रतिपदचन्ते । ... अस्माकं मनुष्याणामर्थाय वृत्रादिभिः सह महतः सङ्ग्रामान् कृतवान् । तस्मादन्यमपि वधाहं वज्रेण जिघांसत इन्द्रस्य निःसंशय-मयं हन्तीत्येवं श्रद्धतेतीति समस्तार्थः Sk.
१३. V. Mādhava ignores चन ।
१४. हिशब्दः पदपूरणः Sk. १५. यशो

- वाऽऽत्मन इच्छन् Sy. हविरिच्छन्-
त्यर्थः Sk. १६. दुर्भिक्षनिमित्तकानां
रक्षःपिशाचादीनां सदनानि स्थानानि Sk.
१७. पिना० M. दुर्भिक्षनिमित्तरक्षः-
पिशाचादिस्थानविनाशार्थमित्यर्थः Sk.
१८. ०सन्धान० M. १९. यद्वा क्षमयेत्यो-
जोविशेषणम् । शत्रूणामभिभवित्वा
बलेनेत्यर्थः Sy. समस्तया पृथिव्या ... ।
यावन्तः केचन पृथिव्यां यष्टारस्तैः सर्वैः
स्तुतिभिः हविर्भिश्च वर्धमान इत्यर्थः Sk.
२०. ०तिषि P. D. ऐश्वर्यलक्षणानि । ...
ऐश्वर्याणि च कर्तुमित्यर्थः Sk.
२१. ०ण्वंस्ते M.
वृकेणावरकेण तेन रहितानि Sy. आदा-
तृवर्जितानि । अनपहार्याणीत्यर्थः Sk.
२२. यष्टृणामर्थाय । यष्टृन् वाऽनपहार्य-
रैश्वर्यैरीश्वरान् कर्तुमित्यर्थः Sk.
२३. वृष्टिलक्षणा अपः ... अधः क्षिपति ।
पातयति वर्धतीत्यर्थः Sk.
२४. पृथिवीं प्रति गमनाय Sk.
२५. V. Mādhava ignores सुक्रतुः

दानाय मनः सोमपावन्नस्तु तेऽर्वाञ्चा हरीं वन्दनश्रुदा कृधि ।

यमिष्टासः सारथ्यो य इन्द्र ते न त्वा केता आ दम्भुवन्ति भूर्ययः ॥७॥

दानाय मनः । दानाय । मनः । सोमस्य पातः ! अस्तु । तव । अस्मदभिमुखी । अश्वी ।
स्तुतीनां श्रोतः ! आकृणुष्व । यन्तूतमाः । सारथ्यः । ये भवन्ति । इन्द्र ! त्वदीयाः । न । त्वां
शत्रूणाम् । अभिमननानि । भ्रमणशीलानि । आदम्भुवन्ति ।

अप्रक्षितं वसुं बिभर्षि हस्तयोरषाळहं सहस्तन्वि श्रुतो दधे ।

आवृतासोऽवृतासो न कर्तृभिस्तनूषु ते क्रतव इन्द्र भूरयः ॥८॥

अप्रक्षितम् । अप्रक्षीणम् । धनम् । बिभर्षि । हस्तयोरनभिभूतम् । बलम् । शरीरे । विश्रुत
इन्द्रः । धारयति । यथा । उदकोद्वरणपरैः । कृपाः । परिवृता भवन्त्येवम् । तव । अङ्गेषु तानि तानि ।
बहूनि । कर्माणि परिवृतानि । अत्र ताण्डकम् —

“सर्वाणि भूतान्यस्तुवन्तस्यैकमङ्गमस्तुतमचायदिति ।”

१. अस्मान् प्रति दानाय Sk. २. सोमपा-
वस्य P. ३. करोतिरत्रान्तर्गीतण्यर्थः ।
मर्षादिया कारय Sk. ४. सयः M.
५. यच्छब्दश्रुतेस्तैरिति वाक्यशेषः Sk.
६. त्वदी M. ७. ज्ञातारोऽप्यसुराः Sk.
८. प्रातिकूल्यज्ञातारः । ... स्वकीयाऽऽयुधा-
दीनां भर्तारः । यद्वा भीतास्तीक्ष्णाः
शत्रवः Sy. भूर्णयो भ्रमणशीलाः Sk.
९. अभिभवन्ति P. आदभवन्ति M.
हिंसन्ति ... यस्माज्ज्ञानन्तोऽप्यनवस्था-
यिनोऽपि च सन्तोऽसुरा न त्वामाग-
च्छन्तो हिंसितुं शक्नुवन्ति तस्मादा-
गमनार्थमर्वाञ्चा हरी कारयेत्यर्थः Sk.
१०. अक्षयं धनं तवास्तीत्यर्थः Sk.
११. पिभूतः P. १२. दधे । व्यत्ययेनाय-
मुत्तमपुरुषः । धारयति । स्वशरीरेण
चानभिभूतपूर्वबलयुक्तोऽसीत्यर्थः Sk.
१३. ०कोन्ध० M. १४. किञ्चावृतासः परि-
वृताः । के ? सामर्थ्यात् त्वदीयाः सोमाः ।
कथम् ? अवतासोनकृपाइवोदकार्थिभिः ।

- केन परिवृताः ? उच्यते । कर्तृभिः ।
... त्वदीयान् संस्कृतान् सोमान् परिवृता
ऋत्विजस्त्वत्प्रतीक्षा आसते इत्यर्थः Sk.
१५. शरीरेषु ... विदधन्ते Sy.
किञ्च तनूषु । व्यत्ययेनेवं बहुवचनम् ।
शरीरे ते Sk. १६. क्रतवः प्रज्ञाः कर्माणि
वा । ... स्वशरीरेण च त्वं बहुप्रज्ञो
यद्वृत्रवधादिकर्मयुक्तो वेत्यर्थः Sk.
१७. कर्माणि परिवृतानि omitted by P.
त्वदीयास्तनवः कर्तृभिर्वृत्रावेरसुरस्य
यथं कुर्वद्भिर्बलकृतैः कर्मभिरावृतास
आवृताः । बलकृतानि सर्वाणि कर्मा-
ण्येतस्य शरीरमावृत्यावतिष्ठन्ते Sy.
१८. ताण्डकम् P. D. १९. भूतान्यस्तुवन्
missing in M. ०निस्तु० P.
२०. ०स्यए० P. D. २१. ०कमागमःस्तु० P.
२२. Ms. D. puts the figure ॥५५॥
here to indicate the end of
the fiftyfifth hymn. No such
number is given in P. and M.

I.56.

एष प्र पूर्वीरव तस्य चम्रिषोऽत्यो न योषामुदयंस्त भुवर्णिः ।
दक्षं महे पाययते हिरण्यं रथमावृत्या हरियोगमृभ्वंसम् ॥१॥

एष प्र पूर्वीः । अयम् । तस्य यजमानस्य । प्रोद्यच्छति । अवस्थितानि चमसादीनि । बहूनि ।
अन्नानि । अश्वः । यथा । अश्वां मैथुनायाधः स्थितां दृढां परिगृह्योद्यच्छति । भुवर्णिरत्ता भुवर्तेरत्ति-
कर्मणः । प्रवृद्धं सोममात्मानम् । पाययते । महते वृत्रहननकर्मणे । हिरण्यम् । रथम् । आवृत्य ।
हरिभ्यां युक्तम् । दीप्तम् ।

तं गूर्तयो नेमन्निषः परीणसः समुद्रं न संचरणे सनिष्यवः ।
पतिं दक्षस्य विदथस्य नू सहो गिरिं न वेना अधि रोह तेजसा ॥२॥

तं गूर्तयः । तं त्वाम् । उद्युक्ताः । गमनमिच्छन्तो मनुष्याः । सन्नद्धाः प्रतीक्षन्ते ।
समुद्रम् । इव । सञ्चरणकाले द्वीपान्तराद्वनमिच्छन्तो वणिजः । पतिम् । बलस्य । यज्ञस्य च ।

१. प्रकर्षेण पानार्थमुद्धरति Sy.

प्रशब्दः . . . पाययत इत्याख्यातेन
सम्बन्धयितव्यः Sk.

२. ०च्छद्यव० P. M.

अवेत्युपसर्ग उदयंस्तेत्याख्यातेन सम्बन्ध-
यितव्यः । . . . अव उदयंस्त । उदित्येष
नीत्येतस्य स्थाने । अवन्ययंस्त । अधो
नियच्छत्यात्मनः । किम् ? अनिवेशात्
कृत्स्नं जगत् Sk.

३. I should like to suggest
चमसाविषु for चमसादीनि ।

चमूषु चमसेष्ववस्थिताः सोमलक्षणा
इयः Sy. चम्रिषः । चम्यन्ते इति चम्रिषः
सोमा इहाभिप्रेताः । पूर्वस्मिस्तावत्काले
ये सोमास्ते तस्येत्यर्थः Sk.

४. न्यश्वः D. M. यश्वः P.

५. ०शवा P. D. ०त्वा M.

६. ०तानूदां D.

७. ०न्ति D. M. ०न्ती P.

८. भूभुवर्णिरत्तं P. भूभुव० D. भूव-
गिरिक्ता च M. भुवर्तिरत्तिकर्मा
N. १. २३.

सोमभक्षणशीलाः Sk.

९. पर्वतेरत्तिक० M.

१०. प्रसिद्धं M.

११. सङ्ग्रामाय Sk.

१२. सोमम् । किं पुनः सोमहिरण्ययोः
सादृश्यम् ? उज्ज्वलत्वं प्रियता वा Sk.

१३. ०क्त M.

१४. त P. D. M.

१५. स्तोतारः Sy.

१६. नमस्कारपूर्वं गच्छन्तः । यद्वा नीत-
हविष्काः Sy.

१७. परितो व्याप्नुवन्तः । . . . यजमानास्तमिन्द्रं
स्तुतिभिरधिरोहन्ति स्तुवत इत्यर्थः Sy.

१८. यथा नावा समुद्रमधिरोहन्ति Sy.

क्षिप्रम् । बलं त्वमिन्द्र ! गिरिम् । इव । कान्तः सिंहः । तेजसा युक्तः । अधितिष्ठ ।

स तुर्वणिर्मुह्यं अरेणु पौंस्यै गिरेर्मृष्टिर्न भ्राजते तुजा शवः ।

येन शुष्णं मायिनमायसो मदे दुध्र आभूषु रामयन्नि दामनि ॥३॥

स तुर्वणिः । सः । क्षिप्रः । महान्श्च तस्य । वीरकर्मणि । रेणुर्वाजितं शुद्धं बलम् । शिलोच्चयस्य । सानुः । इव पृथग्भूतं विस्पष्टम् । राजते शत्रूणाम् । हिंसया । बलं प्रकाशं भवति । येन शवसा । शुष्णमसुरम् । मायाविनम् । दृढशरीर इन्द्रः । सोममदे । दुध्रः । आत्मीयदेशेषु । कारागृहे निगले । अत्यन्तम् । रमयत् ।

देवी यदि तविषी त्वावृधोतय इन्द्रं सिषक्त्युपसं न सूर्यः ।

यो धृष्णुना शवसा बाधते तम् इयति रेणुं बृहदहंरिष्वणिः ॥४॥

देवी यदि तविषी । देवम् । यदि । बलम् । त्वां वर्धयत् तव । रक्षणार्थम् । इन्द्रम् । सेवते ।

१. ०प्तं M. २. बल M.

बलवन्तम् Sy. ३. हे स्तोतः Sy.

४. I propose to read कान्ताः । सहस्तेजसा युक्तः । for कान्तः सिंहः etc. Ed.

५. कान्ताः स्त्रियः । . . . यथा पर्वतं स्वाभिमतपुष्पोपचयार्थमधिरोहन्ति Sy.

६. The passage beginning with मनुष्याः and ending with युक्तः is omitted by P.

७. ०ष्ठः M. स्तुहीति यावत् Sy.

८. स तुर्वणिः omitted by P. तुर्वणिस्तूर्णवनिः N. 6. 14.

९. ०प्तः M. शत्रूणां हिंसिता क्षिप्रकारी वा Sy.

१०. वीरैः पुरुषैः कतं व्ये सङ्ग्रामे Sy.

११. अनवदधम् Sy.

१२. ०द्ध D.

१३. ०सा० P. D. M. हिसकम् Sy.

१४. सर्वस्य शोषकमसुरम् Sy.

१५. अयोमयकवचयुक्तदेहः Sy.

१६. सोमपानेन हर्षे सति Sy.

१७. दुष्टानां शत्रूणां घर्तावस्थापयिता Sy.

१८. कारागृहेषु Sy.

१९. I propose to read निगडे for निगले Ed.

२०. ०तमरमयन् P. D. The reading in the text is रामयत् which becomes रमयत् in the pada-text. V. M. seems to repeat the reading of the text, without explaining it. The correct classical reading should be अरमयत्. न्यवासयत् Sy.

२१. देवि P. २२. ०षीः M.

२३. दधोतमानम् Sy.

२४. त्वया स्तोत्रा वर्धितम् Sy.

२५. सोमवतत्र P. समवति Sy.

उपसम् । इव । सूर्यः । य इन्द्रः । धृष्णुना । बलेन सङ्ग्रामस्थम् । तमः । बाधते स इन्द्रः स्तोतः !
त्वदर्धं सङ्ग्राममागत्य । महत् । रेणुम् । उत्थापयति । शत्रूणां हरणशीलस्वनः ।

वि यत्तिरो धरुणमच्युतं रजोऽतिष्ठिपो दिव आतासु बर्हणा ।
स्वर्मीळहे यन्मदं इन्द्र हर्षार्हन्वृत्रं निरुपामौञ्जो अर्णवम् ॥५॥

वि यत्तिरः । वृत्रं हत्वाऽपोऽवासृज इति समुदायार्थः । यदा त्वम् । तिरो भूत्वा जगतः ।
धारकम् । अक्षीणम् । उदकम् । अन्तरिक्षात् । दिक्षु । विविधं स्थापितवानसि । परिवर्हण्या
मेघस्य । यदा च । उदकार्ये सङ्ग्रामे सोमस्य मदे सति । हृष्ट्या बुद्ध्या वृत्रमसुरम् । हतवानसि
तदा त्वम् । अपां पूर्णम् । अर्णवं मेघमघः स्थितं रश्मिभिः । हतवानसि । अर्ण इत्युदकनाम तद्यस्या-
स्तीति सोऽर्णव इति ।

त्वं दिवो धरुणं धिष ओजसा पृथिव्या इन्द्र सदर्नेषु माहिः ।
त्वं सुतस्य मदे अरिणा अपो वि वृत्रस्य सुमया पाप्यारुजः ॥६॥

त्वं दिवः । त्वम् । दिवः । उदकम् । प्रयच्छसि । बलेन । पृथिव्याः । इन्द्र ! तेषु तेषु । स्थाने-
षु । महान् । त्वम् । सोमस्य । मदे । गमयसि । अपस्तथा त्वं वृत्रशरीरेण । तुल्यया । शिलया ।
वृत्रम् । व्यारुजो हिंसाययोगे कर्मणि षष्ठी दृष्टेति स्तुतिमात्रमेव भवति सूक्तेनाशीः ।

१. ०म P. २. Omitted by P.

३. रेपणं हिंसनम् Sy.

४. शत्रून् गमयति Sy.

५. गच्छन्तो हरन्तीत्यर्हयः शत्रवः । तेषां
व्यथोत्पादनेन स्वनयिता शब्दयितेन्द्रः
Sy. ६. यि० P.

७. ०यात्ते M.

८. तरितो P. D. M.
वृत्रेण तिरोहितम् Sy.

९. भूतः P. D.

१०. हन्ता Sy.

११. मीळहमिति धननाम । स्वः । सुष्ठु
गन्तव्यं मीळहं धनं यस्मिन् तस्मिन्
सङ्ग्रामे Sy. १२. शक्त्या Sy.

१३. वर्धणाभिमुखमधोमुखमकार्षीः Sy.

१४. V. Mādhava ignores इन्द्र

१५. दिव M. १६. देवकं M.

सर्वस्य जगतो धारकं दृष्टिजलम् Sy.

१७. स्थापयसि Sy. १८. प्रबुद्धः Sy.

१९. मेघान्निरगमयः Sy.

२०. ०यन्यवस्त० M.

२१. पुत्र० M. धृष्ट्या Sy.

२२. शी० M. यद्वा शक्त्या Sy.

२३. Ms. D. puts the figure ॥५६॥
here to indicate the end
of the fiftysixth hymn. No.
such number is given in
P. and M.

I.57.

प्र मंहिष्ठाय बृहते बृहद्रथे सत्यशुष्माय तवसे मतिं भरे ।

अपामिव प्रवणे यस्य दुर्धरं राधो विश्वायु शवसे अपावृतम् ॥१॥

प्र मंहिष्ठाय । दातृताय । महते । महाधनाय । सत्यबलाय । वृद्धाय । स्तुतिम् । प्रभरामि ।
येन स्तोतॄणां प्रदीयमानं धनं स्तोतॄभिः । दुर्धरं भवति । अपामिव वेगात् । प्रवणाभिमुखः । सर्व-
गामि । धनं स्तोतॄणाम् । बलाय । विवृतद्वारम् ।

अध ते विश्वम् नु हासदिष्ट्य आपो निम्नेव सवना हविष्मतः ।

यत्पर्वते न समशीत हर्यत इन्द्रस्य वज्रः शर्यिता हिरण्ययः ॥२॥

अध ते विश्वम् । सर्वमिदं जगत् । अनन्तरम् । एव । क्रमेण तव । यागाय । अभवत् तथा ।
यजमानस्य । सवनानि च त्वामेव । आपः । निम्नानीवाभिगच्छन्ति । यदा । इन्द्रस्य । विवरणस्य
कर्ता । हिरण्ययः । वज्रः । शिलोच्चये । न । समशीत सहायस्थानं नाकरोत् । भित्त्वा निर्गतं
हर्ययः । 'प्रेप्साकर्मा हर्यति' । कामयमानस्य शिलोच्चयेन भेदमिति ।

अस्मै भीमाय नमसा समध्वर उषो न शुभ्र आ भरा पनीयसे ।

यस्य धाम श्रवसे नामेन्द्रियं ज्योतिरकारि हरितो नायसे ॥३॥

अस्मै भीमाय । उषः ! शुभ्रे ! अस्मै । भीमायेन्द्रायास्मान् । यज्ञे । अग्ने । संसृज

१. आकारतः प्रवृद्धाय Sy.
२. यस्येन्द्रस्य बलम् Sy.
३. दुर्धरं D. दुर्धरमन्यैर्धर्तुमशक्यम् Sy.
४. वेगा M. यथा जलानां वेगः
केनाप्यवस्थापयितुं न शक्यते तद्वत् Sy.
५. निम्नप्रदेशे Sy. ६. सर्वेषु व्याप्तम् Sy.
७. अध M. ८. ०न्तम् M.
८. अन्वभवत् । यद्वा इष्टये हविरादिभि-
स्तव प्राप्तये इति योज्यम् Sy.
१०. यज्ञजातानि Sy.
११. निम्नानि भूषलान्याप इव त्वाम् Sy.
१२. विवरं P. शर्यिता शत्रूणां हिसन-
शीलः । . . . अप्रतिहतः सन् Sy. . . .

१३. ०ञ्च P.
१४. पर्वते पर्ववति शिलोच्चये वृत्रे वा Sy.
१५. सहशी० M. संसृप्तो नाभवत् । किन्तु
जागरितः सन्नवधीदित्यर्थः Sy.
१६. सहायस्थानं is suggested, Ed.
१७. प्रेप्साक० P. १८. Cf. N. 7. 17.
१९. हर्यतः शत्रुवधं प्रेप्सत इन्द्रस्य. . . यद्वा
हर्यतः शोभनः Sy.
२०. I propose to read शिलोच्चयस्य
for शिलोच्चयेन Ed.
२१. भेदतमि० P.
२२. यज्ञज्ञेन P. हविरलक्षणमन्नम् Sy.
२३. सम्यक् सम्पादय Sy.

व्युष्टा सती । स्तुत्यतमाय । सम्प्रत्यर्थीयो नकारः । यस्येन्द्रस्य । शरीरम् । नाम च । श्रवणाय ।
अकारि बलं च । ज्योतिश्च कृतम् । गमनाय । यथा । अथवा गच्छन्ति तद्वदिति ।

इमे तं इन्द्र ते वयं पुरुष्टु ते त्वारभ्य चरामसि प्रभूवसो ।
नहि त्वदन्यो गिर्वशो गिरः सधत्क्षोणीरिव प्रति नो हर्य तदचः ॥४॥

इमे त इन्द्र । ते । इमे । वयम् । इन्द्र ! तव स्वभूताः । बहुभिः स्तुत ! ये । त्वाम् ।
आरभ्य । चरामः । बहुधन ! नहि । त्वत्तः । अन्यः । गीर्भिवननीय ! स्तोतृणाम् । स्तोत्राणि ।
सहते नहि दरिद्रः स्तोत्राणि सोढुं शक्नोति । पृथिवीव सर्वद्रव्याणि । अस्माकम् । स्तुतीः । प्रति-
कामय ।

भूरि त इन्द्र वीर्यं १ तव स्मस्यस्य स्तोतुर्मधवन्काममा पृण ।
अनु ते द्यौर्बृहती वीर्यं मम इयं च ते पृथिवी नैम् ओजसे ॥५॥

भूरि त इन्द्र । बहु । ते । इन्द्र ! वीर्यम् । तव वयम् । स्मस्त्वम् । अस्य सर्वस्य । स्तोतुः ।
मधवन् ! आपूरय । कामम् इन्द्र ! अनुममे । बृहती । द्यौः । तव । वीर्यं त्वदीयाद् वीर्यादीनां

१. ०त्यर्थितः M.

२. सर्वस्य धारकम् Sy.

३. स्तोतृषु नमनशीलं प्रसिद्धम् Sy.

४. अन्नाय हविलक्षणाग्नलाभार्थम् Sy.

५. लं P. इन्द्रत्वस्य परमेश्वर्यस्य लिङ्गं
यस्येन्द्रस्यैवंविधम् Sy.

६. Omitted by M.

७. यथाश्वान्ताविनः स्वाभिलषितवेशं
गमयन्ति तद्वदिन्द्रोऽपि स्वाभिलषित-
हविलक्षणाया स्वकीयं तेजो गमयतीति
भावः Sy.

८. V. Mādhava seems to ig-
nore आ. It is however quite
possible that he interprets
आभर by संसृज

९. तं D. M.

१०. ०नं M.

११. निहि P.

१२. ०नीयः M.

१३. प्राप्नोति Sy.

१४. समुद्रं P.

स्वकीयानि भूतजातानि Sy.

१५. V. Mādhava ignores तत् ।

१६. हु P.

१७. न केनाप्यवच्छेत्तुं शक्यते Sy.

१८. स्म त्वम् M.

स्वभूता भवामः Sy.

१९. सेव्यस्य P. सव्यस्य M.

२०. अन्वमंस्त...प्रह्वीबभूव Sy.

२१. बृहस्पती P. D.

महान् द्युलोकः Sy.

२२. विद्धीना P. ०द्धिना D. I propose
to read वीर्याद्भीता for वीर्या-
दीना Ed.

भीयते^१। इयम्। च। ते। पृथिवी तव^२। ओजसे^३। अद्वे^४ भवति इदं^५ भूयान् न वेति सन्देहे ओजसेऽद्वे^६
भवत्योजस्तु पूर्णमेवेति।

त्वं तमिन्द्र पर्वतं महामुरुं वज्रेण वज्रिन्पर्वशश्चकतिथ।

अवासुजो निवृताः सर्तवा अपः सुत्रा विश्वं दधिषे केवलं सहः ॥६॥

त्वं तमिन्द्र। पूर्वोक्तस्य समर्थनम्—

त्वम्। तम्। इन्द्र! मेघम्^७। महान्तम्। विस्तीर्णम्। वज्रेण। वज्रिन्! पर्वशः।
शकलीकृतवानस्यथ। अवासुजश्च। निरुद्धाः। अपः। सरणाय। सत्यमेव। व्याप्तम्। धारयसि।
असाधारणम्। बलमिति सर्वानुक्तान् कामान् आशास्ते सूक्तेनेति^{१०}।

I.58.

नू चित्सहोजा अमृतो नि तुन्दते होता यदृतो अमवद्विवस्वतः।

वि सार्धिष्टेभिः पृथिभी रजो मम आ देवताता हविषा विवासति ॥१॥

नू चित् सहोजाः। नोधा आङ्गिरसः—

क्षिप्रम्। एव। मयनेन जातः। मरणवर्जितः। निश्चलति। होता। यदा। दूतः। भवति।
यजमानस्य। साधुतमै रक्षोभिरनुपहतैः। मार्गैः। अन्तरिक्षम्। परिच्छिनन्ति। परिचरति। यज्ञे।
हविषा देवानिति।

१. मियते P. M. त्वद्बलाद् भीता
सत्यथ एव वर्तत इति भावः Sy.
२. व P. D. ३. ओजसे बलाय Sy.
४. भवीदं P. ५. भूया इवाण्यमिति P.
भूयां इवाण्यमिति D.
भूयामिवाण्यमिति M.
६. ऽति आ० D.
७. इन्द्रं P. M. ८. वृत्रासुरं वा Sy.
९. आवृताः Sy.
१०. Ms. D. puts the figure
॥५७॥ here to indicate the
end of the fiftyseventh
hymn. No such number
is given in P. and M.

११. आ M. १२. वित् M.
१३. गमनेन P. बलेन जातः Sy.
१४. ऽतानि चल० P. D. M.
नितरां व्यथयति। उत्पन्नमात्रस्याग्नेः
स्प्रष्टुमशक्यत्वात्। यद्वा निर्गच्छति।
तुन्वतिर्गल्पयः सौत्रो धातुः Sy.
१५. देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा Sy.
१६. सुतः P.D. सूतः M.
देवान् प्रति हविर्वहनाय दूतः Sy.
१७. परिचरतो यजमानस्य Sy.
१८. निर्ममे। पूर्वं विद्यमानमप्यन्तरिक्षमस-
त्कल्पमभूत्। इदानीं तस्य तेजसा प्रकाश-
मानं सद् उत्पन्नमिव दृश्यते Sy.
१९. हविषा चरुपुरोडाशादिलक्षणेन Sy.

आ स्वमन्नं युवमानो अजरस्तृष्वविष्वन्नतसेषु तिष्ठति ।
अत्यो न पृष्ठं प्रुषितस्य रोचते दिवो न सानुं स्तनयन्नचिक्रदत् ॥२॥

आ स्वमन्नं^१ । आतिष्ठति । स्वम् । अन्नं तृणगुल्मादिकमात्मना^२ । सम्मिश्रयन् । अजरः ।
क्षिप्रं सर्वम्^३ । भक्षयन् । काशेषु वनस्थैः काष्ठैः^४ । उक्षितस्याग्नेः । पृष्ठम् । अश्वः । इव । रोचत-
इतस्ततः शीघ्रगमनात् तथाज्जी । स्तनयन् । दिवः । सानुं मेघः । इव । शब्दं करोति ।

क्राणा रुद्रेभिर्वसुभिः पुरोहितो होता निषत्तो रयिषाळमर्त्यः ।
रथो न विक्ष्वञ्जसान आयुषु व्यानुषग्वार्यो देव ऋष्वति ॥३॥

क्राणा रुद्रेभिः^५ । कुर्वाणः । रुद्रादिभिः^६ । पुरो निहितः^७ । होता यज्ञे । निषण्णः । शत्रुघनाना-
मभिभविता । अमर्त्यः^८ । रथः । इवान्नाथम्^९ । मनुष्येष्वधारादिभिः^{१०} । प्रसाध्यमानः । प्रक्षिपति । अनु-
षक्तम्^{११} । घनानि । देवः ।

वि वातजृतो अतसेषु तिष्ठते वृथा जुहुभिः सृण्यां तुविष्वणिः ।
तृषु यदग्रे वनिनो वृषायसे कृष्णं त एम रुशदूर्मे अजर ॥४॥

वि वातजृतः^{१२} । वितिष्ठते । वातप्रेरितः^{१३} । अतसेषु । अनायासेन । हूयमानैः काष्ठैः । ज्वाला-

१. ०मद्यु M. २. ०गुन्मा० P. D.

३. स्वकीयज्वाल्या Sy. ४. सर्वं M.

५. प्रभूतेषु काष्ठेषु Sy. ६. दग्धुमितस्ततः

प्रवृत्तस्याग्नेः Sy. ७. सानुः P.D.M.

८ V.M. explains न in the

sense of इव but as it

precedes सानु it should be

construed as a negative

particle, cf. N. 1. 4. See

footnote no. ३ on P. 277.

गम्भीरं शब्दमात्मानमचीकरत् Sy.

९. काणा D.

१०. हविर्वहनं कुर्वाणः Sy.

११. रुद्रेर्वसुभिश्च Sy.

१२. देवानामाह्वाता Sy.

१३. हविःस्वीकरणाय देवयजने निषण्णः Sy.

१४. मरणरहितः Sy.

१५. इवानोयं P. D. M.

१६. यजमानलक्षणे मनुष्येषु Sy.

१७. ०घातादि० P. १८. स्तूयमानः Sy.

१९. विशेषेण प्रापयति Sy.

२०. आनुषक्तं यथा भवति तथा Sy.

२१. ०नादि P.

सम्भजनीयानि घनानि । ... यद्वा ...

वरणीयानि हवींषि स्वयं प्राप्नोति Sy.

२२. Missing in M.

२३. वि वातजृतः । वि missing in M.

विशेषेण तिष्ठति Sy.

२४. उन्नतेषु वृक्षेषु Sy.

२५. भूय० M. स्वकीयार्भिर्जिह्वाभिः Sy.

लक्षणेनाङ्कुशेन च युक्तः। महास्वनः। क्षिप्रम्। यदा त्वम्। अग्ने! वृक्षान् प्रति।
वृषेवाचरसि दहसीत्यर्थस्तदानीम्। तव। गमनमार्गः। कृष्णो भवति। श्वेतज्वालासङ्घः।
अजर!

तपुर्जम्भो वन आ वातचोदितो यूथे न साह्यां अवं वाति वंसंगः।

अमित्रजन्नचितं पाजसा रजः स्थातुश्चरथं भयते पतत्रिणः॥५॥

तपुर्जम्भः। तापयितुज्वालादंष्ट्रः। वृक्षेषु। वातेन प्रेरितः। ज्वालासङ्घे। न। सहन-
शीलोऽग्निरिव वाति वननीयगमनोऽधोगच्छति। अक्षीणमप्यरप्यमध्यस्थमपि। उदकम्।
ज्वालाया। अभिगच्छन्। अवावाति तस्मादग्नेः। स्थावरम्। जङ्गमं च। विभेति।
पक्षिणश्च।

दधुष्ट्वा भृगवो मानुषेष्वा रुयिं न चारुं सुहवं जनेभ्यः।

होतारमग्रे अतिथिं वरेण्यं मित्रं न शेवं दिव्याय जन्मने॥६॥

दधुष्ट्वा भृगवः। आदधुः। त्वाम्। भृगवः। मानुषेषु। धनम्। इव। शोभनम्। स्वाह्वानम्।
जनानाम्। होतारम्। अग्ने! अतिथिम्। वरणीयम्। मित्रम्। इव। सुखकरम्। दिवि जाताय।
देवगणाय।

१. सरणशीलेन तेजःसमूहेन Sy.

२. दा M.

३. ०त् M. वनसम्बन्धान् वृक्षान् दग्धुम् Sy.

४. पृष्ट्वोपच० M. वृषवदाचरसि Sy.

५. ०र्ग D.

६. संघः P. दीप्तज्वाल Sy.

७. जर P. ०रः M. जरारहिताग्ने! Sy.

८. तपूँवि ज्वाला एव जम्भा आयुधानि
मुल्लानि वा यस्य स तथोक्तः Sy.

९. सहशी० M. सर्वमभिभवन् Sy.

१०. ०नीयाग० P. D. यथा वननीयगति-
वृषो गोयूथे सर्वमभिभवन् वतंते तद्वत् Sy.

११. आभिमुख्येन ... व्याप्नोति Sy.

१२. अक्षितम् अक्षीणं रज आर्द्रवृक्षा-
न्तर्गतमुदकम् Sy.

१३. ०क D.

१४. तेजोबलेन Sy.

१५. अपवा० P. ०ववा० D.

१६. पतनवतः Sy.

१७. ०धुष्ट्वा D. M. ०धुष्ट्वा P.

१८. आधानसम्भारेषु मन्त्रैः स्थापनेन
समस्कुर्वन् Sy.

१९. ०धुष्ट्वां P. M. अदधुष्ट्वां D.

२०. स्वस्वा० M.

यजमानार्थमाह्वातुं सुशकम् Sy.

२१. देवानामाह्वातारम् Sy.

२२. अतिथिवत् पूज्यम्। यद्वा देवयजन-
देशेषु सततं गन्तारम् Sy.

२३. ०कर D.

२४. देवत्वप्राप्तये Sy.

होतारं सप्त जुहो^१ यजिष्ठं^२ यं वाघतो^३ वृणते^४ अध्वरेपु^५ ।
अग्निं विश्वेपामरतिं वसूनां सपर्यामि प्रयसां यामि रत्नम् ॥७॥

होतारं सप्त । होतारं प्रवृत्ताहुतीनाम् । होतारः । सप्त होतारः । यष्टुतमम् । यम् । अद्विजः
सप्त । वृणते । यजेतु । अग्निम् । विश्वेपाम् । अभिगन्तारम् । घनानाम् । परिचरामि । अग्नेन ।
याचे च । रत्नम् ।

अच्छिद्रा सूनो सहसो नो अद्य स्तोतृभ्यो मित्रमहः शर्म यच्छ ।
अग्ने गृणन्तमंहस उरुष्योर्जो नपात्पृभिंरायसीभिः ॥८॥

अच्छिद्रा सूनो । अच्छिद्रम् । गृहम् । सहसः । पुत्र ! अस्मभ्यम् । अद्य । स्तोतृभ्यः ।
मित्राणां पूजयितः ! प्रयच्छ । अग्ने ! स्तुवन्तम् । अवतः । रक्ष । अन्नस्य । पुत्र ! आयसैः ।
पुरैः । गर्भोऽस्योपधीनामिति मन्त्रः ।

भवा वरूथं गृणते विभावो भवा मधवन्मधवद्भ्यः शर्म ।
उरुष्याग्ने अंहसो गृणन्तं प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥९॥

भवा वरूथम् । भव । गृहम् । स्तुवते । दीप्तिमन् । भव । धनवन् । हविष्मद्भ्यः । गृहम् ।
रक्ष । अग्ने ! स्तुवन्तम् । अवतः । प्रातः । एवाग्निः । कर्मणा वासयितेह । आगच्छत्विति देवाग्ने-
गृहे सुक्तेनाशास्ते ।

१. देवानामाह्वतारम् Sy. २. होतारः seems to be quite unnecessary. ३. यत्वि० M.
४. वृणते M. ५. प्रापयितारम् Sy.
६. रत्नं रमणीयं कर्मफलञ्च Sy.
७. ०छि० D. ८. अच्छेदघानि Sy.
९. शर्म शर्माणि सुखानि Sy.
१०. सहसः P. D. M. ११. ०त्रा अ० D.
१२. अनुकूलदीप्तिमन्! Sy. १३. ०ग्नेः M.
१४. पापात् Sy. १५. ०क्षां नस्य M.
१६. व्याप्तैः । यद्वाऽयोवद् वृद्धतरैः Sy.
१७. सैः पुरैः missing in M. पालनैः Sy.
१८. अनिष्टनिवारकं गृहम् Sy.

१९. स्तुवते यजमानाय Sy. २०. ०मद् M. विशिष्टप्रकाशान्ने ! Sy.
२१. ०वद् M. २२. हविलक्षणधनयुक्तेभ्यो यजमानेभ्यः Sy. २३. शर्म सुखं यथा भवति तथा भव Sy. २४. पापकारिणः शत्रोः Sy. २५. प्र० P. इदानीमिव परेद्युरपि Sy.
२६. कर्मणा बुद्ध्या वा प्राप्तधनोऽग्निः Sy.
२७. ०ग्ने गृ० P. D. २८. Ms. D. puts the figure ॥५८॥ here to indicate the end of the fifty-eighth hymn. No such number is given in P. and M.

I.59.

वया इदमे अग्रयस्ते अन्ये त्वे विश्वे अमृता मादयन्ते ।

वैश्वानर नाभिरसि क्षितीनां स्थूणेव जना उपमिद्यन्थ ॥१॥

वया इदम् । औषधीषु मनुष्येषु भूम्यां संवत्सरे तथा पचन् यो वर्तते सोऽग्निर्वैश्वानरः ।
स्मृतः—शाखाः । एव । अग्ने ! तव । अन्ये । अग्नयः । त्वयि । सर्वे । देवाः । माद्यन्ति । वैश्वानर !
नाभिस्थानीयः । असि । प्रजानाम् । यथोत्तम्भनार्थमुपमीयमाना स्थूणा वंशान् धारयत्येव
त्वम् । जनान् । अयच्छथाः ।

मूर्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या अथाभवदरती रोदस्योः ।

तं त्वा देवासोऽजनयन्त देवं वैश्वानर ज्योतिरिदारीय ॥२॥

मूर्धा दिवः । उच्छ्रितः । स्वर्गस्य । नहनम् । अग्निः । पृथिव्याः । अथ । अभवत् । अरतिः ।
द्यावापृथिव्योः—इतस्तत्र गच्छति ततोऽस्यामित्यर्थोऽपि वा द्यावापृथिव्योर्मध्ये गच्छत्यादित्यः
सन्—तम् । त्वाम् । देवासः । अजनयन्त । देवम् । वैश्वानर ! ज्योतिर्भूतम् । आर्याय
मनवे ।

१. आष० D.

२. भूवत्सरे P. D. M.

३. चवन्० M.

४. वैस्तुति P. D. M.

५. ततस्त्वत्तोऽप्ये न सन्तीति भावः Sy.

६. नहि त्वद्व्यतिरेकेण तैर्जीवितुं शक्यते
Sy. ७. विदवेषां नराणां जाठररूपेण
सम्बन्धिभ्रम्ने Sy.

८. संनद्धा असि अवस्थापको भवसि Sy.

९. मनुष्याणाम् Sy.

१०. अतस्त्वमुपमिदुपस्थापयिता सन् । यद्वो-
पमिदित्येतद् दृष्टान्तविशेषणम् । ...
उपमिदुपनिष्ठाता स्थूणेव । वंशधारणार्थं
निष्ठातः स्तम्भो यथा गृहोपरिस्थं वंशं
धारयति तद्वत् Sy.

११. ०र्थः उप० P.

१२. ०नः P. D.

१३. ०न्ति ए० D.

१४. त्वज्ज० D.

१५. ०च्छ० D.

१६. मिवेः P. विदः M.

१७. ०त D. M.

शिरोवत्प्रधानभूतः Sy.

१८. संनाहको रक्षक इत्यर्थः Sy.

१९. भ० M.

२०. अरिति P. आतिः D.

अधिपतिः Sy.

२१. ०वि P.

२२. Omitted by D.

२३. त P. D.

२४. ०न्तस्त D.

२५. दानादिगुणयुक्तम् Sy.

२६. ०रं M.

२७. विदुवे... यजमानाय वा Sy.

आ सूर्ये न रश्मयो ध्रुवासो वैश्वानरे दधिरेऽग्रा वसूनि ।

या पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु या मानुषेष्वसि तस्य राजा ॥३॥

आ सूर्ये न । आदधिरे । सूर्ये । इव । रश्मीन् । ध्रुवान् असुरैः सह विजयमुपयन्तो देवाः ।
अग्नी । वैश्वानरे । यानि । पर्वतादिषु । वसूनि । यानि च । मानुषेषु । तस्य सर्वस्य । ईश्वरस्त्वम् ।
भवसि ।

बृहतीइव सूनवे रोदसी गिरो होता मनुष्यो न दक्षः ।

सर्ववते सत्यशुष्माय पूर्ववैश्वानराय नृत्तमाय यद्हीः ॥४॥

बृहतीइव सूनवे । आत्मनः सूनवे वैश्वानराय तदर्थम् । महती इव भवतः । द्यावापृथि-
व्याविति पदान्तः । गिरः । होता । मनुष्यश्च । समर्थः । सर्ववते । सत्यबलाय । यद्हीः । वैश्वानराय ।
नृत्तमाय । महतीः प्रयुङ्क्ते ।

दिवश्चित्ते बृहतो जातवेदो वैश्वानर प्र रिरिचे महित्वम् ।

राजा कृष्टीनामसि मानुषीणां युधा देवेभ्यो वरिवश्चकर्थ ॥५॥

दिवश्चित्ते । दिवः । अपि । ते । महतः । जातवेदः ! वैश्वानरः । प्ररिरिचे । महित्वम् ।

१. अग्नौ... घनानि... आहितानि स्या-
पितानि बभूवुः Sy. २. निश्चला रश्मयः
किरणाः सूर्ये न यथा सूर्ये आधीयन्ते
तद्वत् Sy. ३. ध्रुवासु ० P. D.
४. Omitted by P. ५. धनजातस्य Sy.
६. ईशस्त्वं M. ७. ०तीव P.
८. महतो वैश्वानरस्यावस्थानाय दद्यावापृ-
थिव्यो विस्तृते जाते इत्यर्थः Sy.
९. वैश्वानर is the son of द्यावापृथिवी
is stated in RV. 3. 3. 11.
१०. विति पदान्तः omitted by D.
I propose to read पदान्तरे for
पदान्तः Ed.
११. तत्र दृष्टान्तः । ... यथा मनुष्यो लौकिको
वन्वी दातारं प्रभुं बहुविधया स्तुत्या

- स्तौति तद्वत् Sy.
१२. सर्ववते M. I propose to read
स्ववते for सर्ववते Ed.
शोभनगमनयुक्ताय Sy.
१३. अवितयबलाय Sy.
१४. पूर्ववैश्वानराय Sy.
१५. नृत्तमायातिशयेन सर्वेषां नेत्रे Sy.
१६. V. Mādhava ignores न
१७. ०द्वि० D. १८. तो P. D.
१९. ०र P. As वैश्वानर is in the
vocative case, the visargas
should be deleted. I pro-
pose therefore to read वैश्वा-
नर for वैश्वानरः Ed.
२०. ०हि० P.

राजा । भवसि । मानुषीणाम् । विशां मनुष्याणामित्यर्थः । युद्धेन । देवेभ्यश्च । धनम् । चकथे ।

प्र नू महित्वं वृषभस्य वोचं यं पूरवो वृत्रहणं सचन्ते ।

वैश्वानरो दस्युमग्निर्जघन्वाँ अघ्नोत्काष्ठा अब शम्बरं भेत् ॥६॥

प्र नू महित्वम् । प्रव्रवीमि तत् । महित्वम् । महाभाग्यम् । क्षिप्रम् । वर्षितुरपाम् । यम् ।
पूरयितव्याः । मनुष्याः । मेघहननम् । सेवन्ते वर्षकामाः । वैश्वानरः । अग्निः । उपक्षयितारम् ।
घ्नन् । अवाधूनोत् । अपः काष्ठाः । अवाभिनच्च । मेघम् ।

वैश्वानरो महिम्ना विश्वकृष्टिर्भरद्वाजेषु यजतो विभावा ।

शतवनेये श्रुतिनीभिर्गग्निः पुरुषीथे जरते सूनृतावान् ॥७॥

वैश्वानरः । वैश्वानरः । महत्तया । सर्वमनुष्यः सर्वाः प्रजा अस्य । भरद्वाजेषु । यष्टव्यः ।
दीप्तिमान् शतवनो नाम कश्चित् तस्य पुरुषीथस्तस्मिन्नयम् । अग्निः । शतसंख्याभिः । स्तुतिभिः
स्तूयते । सत्यकर्मा वैश्वानरान्नेः स्तुतिमात्रमिति ।

१. मनोज्ञातानाम् Sy.

२. असुररपहतं घनम् Sy.

३. देवाधीतमकार्षीः Sy. ४. महि D.
तत्को वैश्वानरः ? मध्यम इत्याचार्याः ।
वर्षकमणा ह्येनं स्तोति. . प्रव्रवीमि तत् ।
महित्वं महाभाग्यम् । वृषभस्य वर्षि-
तुरपाम् । यं पूरवः पूरयितव्या मनुष्याः ।
वृत्रहणं मेघहननम् । सचन्ते सेवन्ते
वर्षकामाः । दस्युर्दस्यतेः । क्षयार्थात् ।
उपक्षयन्त्यस्मिन्नरसाः । उपवासयति
कर्माणि । तमग्निर्वैश्वानरो घ्नन् ।
अवाधूनोदपः काष्ठा अभिनत् । शम्बरं
मेघम् N. 7. 22-23. ५. ०ह० D.
माहात्म्यम् Sy. ६. मा० P.

७. ०हन् D. M. मेघस्य हन्तारम् Sy.

८. अत्र वैश्वानरशब्देन मध्यमस्थानस्यो
वैदधुतोऽग्निरभिधीयते Sy.

९. रसानां कर्मणां वोपक्षयितारं राक्षसादि-
कम् Sy. १०. अपाधूनोत् P.
अधोमुखान्यपातयत् Sy.

११. काष्ठां M. वृष्टधुदकानि Sy.

१२. तन्निरोधकारिणं मेघम् Sy.

१३. विश्वे सर्वे मनुष्या यस्य स्वभूताः स
तयोक्तः Sy.

१४. P. adds एव before प्रजा

१५. पुष्टिकरहविलंक्षणावस्तु यागेषु यद्वं-
तत्संज्ञेषु ऋषियु Sy.

१६. विशेषेण प्रकाशयिता Sy.

१७. शीत० P.

शतसंख्याकान् क्रतून् वनति सम्भजते
इति शतवनस्तस्य पुत्रः शतवनेयः Sy.

१८. बहूनां नेतरि, एतत्संज्ञके राजनि च Sy.

१९. गत० M. बहुभिः Sy.

२०. Omitted by P. and D.

२१. सूनृता प्रिया सत्या वाक् तद्व्युक्तः Sy.

२२. Ms. D. puts the figure ॥५९॥
here to indicate the end of
the fiftyninth hymn. No
such number is given in P.
and M.

वह्निं यशसं विदथस्य केतुं सुग्राव्यं दृतं सद्योऽर्थम् ।

द्विजन्मानं रयिमिव प्रशस्तं रातिं भरद्वागे मातरिश्वा ॥१॥

वह्निं^१ यशसम्^२ । वोढारमग्निम्^३ । यशस्विनम्^४ । यज्ञस्य^५ । ध्वजभूतम्^६ । सुगु^७ प्रकर्षेण^८
रक्षणीयम्^९ । दूतम्^{१०} । सद्यो^{११} गन्तारम्^{१२} । द्वयोररण्योर्जायमानम्^{१३} । धनमिव^{१४} । प्रशस्तम्^{१५} । बन्धुम्^{१६} । भरत्^{१७} ।
भृगवे दिवं आहृत्य । मातरिश्वा ।

अस्य शासुरुभयांसः सचन्ते हविष्मन्त उशिजो ये च मर्ताः ।

दिवश्चित्पूर्वो न्यसादि होतापृच्छयो विश्पतिर्विन्दु वेधाः ॥२॥

अस्य^{११} शासुः^{१२} । अस्य^{१३} । शासनम्^{१४} । उभये^{१५} । सेवन्ते^{१६} । हविष्मन्तः^{१७} । उशिजो^{१८} देवा^{१९} । उशिक्^{२०} वृष्टेः^{२१}
कान्तिकर्मणः^{२२} । ये^{२३} । च^{२४} । मर्ताः^{२५} सोऽयम्^{२६} । दिवः^{२७} । अपि^{२८} । प्रतनः^{२९} । होता^{३०} । प्रष्टव्यः^{३१} । विशां^{३२} स्वामी ।
नृपु^{३३} । स्थापितो^{३४} मातरिश्वना^{३५} । विधातेति^{३६} ।

१. वह्नि M.
२. यश० D.
३. हविषां वोढारम् Sy.
४. प्रकाशयितारम् Sy.
५. रक्षितारम् Sy.
६. देवैर्हविर्वहनलक्षणे दूत्ये नियुक्तम् Sy.
७. यदा हवींषि जुह्वति सद्यस्तदानीमेव हविर्भिः सह देवान् गन्तारम् । यद्वा । सद्योऽर्थमरणं गमनं यस्य तम् Sy.
८. द्वयोर्द्यावापृथ्व्योररण्योर्वा जायमानम् Sy. ६. मित्रम् Sy.
१०. धनं P. भरं D.
अहरत् । अकरोदित्यर्थः Sy.
११. अस्य शासुः omitted by P.
१२. शासनम् P. शासम् M.
शासितुरस्याग्नेः Sy.
१३. उभये P.
उभयेऽपि देवा मनुष्याश्च । यद्वा ।
स्तुतिभिः स्तोतारो यज्ञैर्यजमानाश्च Sy.

१४. हविषा युक्ता ये... मरणधर्माणो यजमानाः Sy.
१५. उशिजः कामयमाना देवाः । ... यद्वा ।
उशिज इति मेधाविनाम । उशिजो मेधाविनः स्तोतारो हविष्मन्तो हवि-
र्युक्ता मर्ता यजमानाः Sy.
१६. उशिग्न्यष्टेः M.
१७. मत्ताः P. M.
१८. सायम् P. Missing in M.
१९. आदित्यादपि पूर्वं उषःसु वर्तमानो भूत्वा Sy.
२०. होमनिष्पादकोऽग्निः Sy.
२१. पूज्य इत्यर्थः Sy.
२२. स्वामिन् P. D.
पालयिता Sy.
२३. अग्निहोत्रहोमार्थं ... यजमानेषु Sy.
२४. अध्वर्युणाऽन्यायतने न्यधापि स्वा-
प्यते Sy.
२५. विधाताभिमतफलस्य कर्ता Sy.

तं नव्यसी हृद् आ जायमानमस्मत्सुकीर्तिर्मधुजिह्वमश्याः ।

यमृत्विजो वृजने मानुपासः प्रयस्वन्त आयवो जीजन्त ॥३॥

तं नव्यसी । तमग्निम् । जायमानं मत्तो हृदयान्निर्गम्य । नवतरा । सुष्टुतिः । कीर्त्यमाना ।
मादयितुजिह्वम् । व्याप्नोतु । यम् । ऋत्विजः । उपद्रवे । मनुष्येषु । जाताः । हविष्मन्तः । गच्छन्त-
स्तत्परिहारार्थमरण्योः । जनयन्ति ।

उशिक्षावक्रो वसुर्मानुषेषु वरेण्यो होताधायि विष्णु ।

दमूना गृहपतिर्दम आँ अग्निर्भुवद्रयिपती रयीणाम् ॥४॥

उशिक्षा^{११} पावकः । कामयिता । शोधयिता^{१२} । मानुषेषु^{१३} । वासयिता^{१४} देवः सन् । वरणीयः ।
निहितः^{१५} । निविष्टेषु^{१६} । दममनाः^{१७} । गृहे । गृहपतिः^{१८} सोऽयम् । अग्निः^{१९} । भवति । रयीणाम्^{२०} ।
रयिपतिः^{२१} ।

तं त्वा वयं पतिमग्रे रयीणां प्र शंसामो मतिभिर्गोतमासः ।

आशुं न वाजंभुरं मज्जयन्तः प्रातर्मन्त्रू धियावसुर्जगम्यात् ॥५॥

तं त्वा वयम् । तम् । त्वा । वयम् । पतिम् । अग्ने ! रयीणाम् । प्रशंसामः । स्तुतिभिः ।

१. मत्तो P. हृदयवस्थितात्प्राणाज्जाय-
मानम् । ... अग्निर्हि वायोरुत्पद्यते
वायुश्च प्राण एव Sy.

२. ० रामु D.

३. ० त्य० P.

सुष्टु कीर्तयित्री Sy.

४. ० ह्वा० P.

मादयितुज्वालम् Sy.

५. ऋतौ काले यष्टारः Sy.

६. सङ्ग्रामे प्राप्ते सति Sy.

७. मनोः पुत्राः Sy.

८. हविलक्षणाभोपेताः Sy.

९. यज्ञार्थमुदपादयन् Sy.

१०. V. Mādhava ignores आ

११. ०क D.

१२. ० धिता P.

१३. मनुष्येषु M.

यज्ञगृहं प्रविष्टेषु मानुषेषु यजमानेषु Sy.

१४. स्थाप्यते Sy.

१५. ० मानाः M.

रक्षसां दमनकरेण मनसा युक्तः Sy.

१६. गृहाणां पालयिता च सन् Sy.

१७. न केवलमेकस्य रयेरपि तु सर्वेषामित्याह
रयीणामिति । यद्वा । रयीणां मध्ये
उत्कृष्टं यद्धनं तस्य पतिरित्यर्थः Sy.

१८. V. Mādhava ignores आ

१९. ते M.

२०. तं त्वा वयम् omitted by P.

२१. त्वं M.

२२. वयं नोधसः । स्तोतुरेकत्वेऽप्यात्मनि
पूजार्थं बहुवचनम् Sy.

२३. रक्षितारम् Sy.

गोतमाः^१। अश्वम्^२। इव^३। अन्नस्य^४ हतरिम्^५। पाणिना^६ स्पृशन्तः^७ सादिनो^८ यथाग्निरस्मिँल्लोक
आहृतस्तदुक्तं^९ सूक्ते ।

I.61.

अस्मा इदु प्र तवसे^१ तुराय प्रयो न हंसि^२ स्तोमं^३ माहिनाय ।

ऋचीपमायात्रिगव^४ ओहमिन्द्राय^५ ब्रह्माणि राततमा ॥१॥

अस्मा इदु प्र^१। इन्द्राय^२। एव^३। वृद्धाय^४। प्रहरामि शत्रूणाम्^५। हिसित्रे^६। अन्नम्^७। इव^८।
स्तोत्रम्^९। महते^{१०}। स्तुत्या^{११} समाय^{१२}। अधृतगमनाय^{१३}। वहनसाधनम्^{१४}। इन्द्राय^{१५} हि^{१६}। स्तोत्राणि^{१७}। अत्यन्तं^{१८}
स्तोत्रभिर्दत्तानि^{१९} ।

अस्मा इदु प्रयइव प्र यंसि^१ भराभ्याङ्गुपं^२ वाधे सुवृक्ति^३ ।

इन्द्राय^४ हृदा मनसा मनीषा^५ ग्रन्ताय^६ पत्ये^७ धियो मर्जयन्त ॥२॥

अस्मा इदु प्रयइव^१। अस्मै^२। एव^३। अन्नमिव^४ स्तोत्रम्^५। प्रयच्छामि^६। भरामि^७। स्तोत्रम्^८।

१. ०मासः P. गोतमगोत्रोत्पन्नाः Sy.

२. मार्जयन्तः... यथाऽश्वमारोहन्तः पुरुषास्त-
स्य वहनप्रदेशं हस्तैर्निमृजन्ति तद्वद् वयम-
प्यग्नेर्हृदिवं वहनप्रदेशं निमृजन्त इत्यर्थः Sy.

३. वाजस्य हविलक्षणाभ्रस्य भर्तारम् Sy.

४. ०दिवो M. ५. आहुः त० M.

६. V. Mādhava ignores प्रातर्मधू
धियावसुर्जगम्यात्। Sy. explains
the uncommented passage
in the following way : धिया-
वसुः कर्मणा बुद्ध्या वा प्राप्तधनः
सोऽग्निः प्रातः श्वोभूतस्याह्नः प्रातःकाले
मधु शीघ्रं जगम्याद् आगच्छतु ।

Ms. D puts the figure ॥६०॥
here to indicate the end of
the sixtieth hymn. No such
number is given in P. and M.

७. Omitted by M.

८. इन्द्रोऽप्यध्रिगुरुच्यते N. 5. 11

९. 'इत्' 'उ' इति निपातद्वयं पादपूरणे।
... यद्वाऽज्वधारणार्थम् Sy.

१०. वृत्राय P. ११. प्रहरामि करोमीत्यर्थः
Sy. १२. ० ते M. त्वरमाणाय ।
यद्वा तुवित्रे शत्रूणां हिसित्रे Sy.

१३. यथा बुभुक्षिताय पुरुषाय कश्चिदन्नं
प्रहरति Sy. १४. गुणैर्महते Sy.

१५. ऋचा समाय । यादृशो स्तुतिः क्रियते
तत्समायेत्यर्थः Sy. १६. ० यावत् ०
P. D. अप्रतिहतगमनायेत्यर्थः Sy.

१७. वहनीयं प्रापणीयं वा । अत्यन्तोत्कृष्ट-
मित्यर्थः Sy. १८. म्। इन्द्राय हि ।
स्तो missing in M.
हविलक्षणाभ्रानि Sy.

१९. पूर्वैर्यजमानैरतिशयेन दत्तानि Sy.

२०. V. Mādhava ignores उ

२१. ० या M. प्रिय P.

२२. स्तोत्ररूपमाधोषम् Sy.

२३. सम्पादयामि Sy.

बाधि^१त्रे । सुप्रवृत्त^२मिति प्रथमपादोक्तमेवोक्तम् । इन्द्राय । हृदादिभिः । पुरा^३णाय । पालयि^४त्रे ।
कर्माणि । संस्कुर्वन्ति ।

अस्मा इदु^५ त्यमुपमं^६ स्वर्षां^७ भरा^८म्याङ्गुपमा^९स्येन ।

महिष्ठु^{१०}मच्छोक्तिभिर्मतीनां^{११} सुवृत्तिभिः^{१२} सुरिं^{१३} वावृध^{१४}ध्वै ॥३॥

अस्मा इदु^५ त्यम् । अस्मै । एव । तम् । उपमानभूतम् । सर्वस्य दातारम् । भरामि । स्तोत्रम् ।
आस्येन । दातुतमम् । स्तुतीनाम् । अभिमुखोक्तिभिः । सुप्रवृत्तैः । प्राज्ञम् । वर्धयितुमाङ्गुपं भरा-
मीति ।

अस्मा इदु^{१५} स्तोमं^{१६} सं हि^{१७}नोमि^{१८} रथं^{१९} न तष्टे^{२०}व तत्सिनाय ।

गिरंश्च^{२१} गिर्वाहसे^{२२} सुवृत्तीन्द्राय^{२३} विश्वमिन्वं^{२४} मेधि^{२५}राय ॥४॥

अस्मा इदु^{२०} स्तोमम् । अस्मै । एवाहम् । स्तोत्रम् । संप्रेरयामि । रथम् । इव । संस्कर्ता
निष्कृतमन्ते । तत्सिनाय तेन यो वर्धयते तस्मै स्वामिने । गिरः । च केवलाः । गीर्भिरुह्यमानाय ।
सुप्रवृत्ताः संहिनोमि । इन्द्राय । सर्वस्य प्रीणनं हविश्च । यज्ञार्हाय ।

१. त्रम् । बाधित्रे missing in M.
शत्रूणां बाधनाय समर्थम् Sy.

२. सुष्ट्वावर्जकम् Sy.

३. ० वोक्तम् M.

४. पूरणाय P. अन्येऽपि स्तोतारः Sy.

५. पुराणाय । पालयित्रे missing in M.
स्वामिने Sy. ६. मार्जयन्ति Sy.

७. V. Mādhava ignores उ

८. त्या P. ९. तद् M.

तं प्रसिद्धम् Sy. १०. सुष्ट्वरणीयस्य
धनस्य दातारम् Sy. ११. करोमीत्यर्थः
Sy. १२. आघोषम् Sy.

१३. अस्वे० D. १४. अतिशयेन प्रवृद्धमेवं-
लक्षणम् Sy. १५. स्तुतीनां सम्बन्धिभिः
...स्वच्छैर्वचोभिः Sy. १६. ०भि P.

१७. सुष्ट्वावर्जकः । समर्थैरित्यर्थः Sy.

१८. ० मांशुषं शुषं M.

१९. V. Mādhava ignores उ

२०. इदु स्तोमम् । अस्मै । एवाहम् ।
missing in M.

२१. शस्त्ररूपं स्तोत्रम् Sy.

२२. तष्टेव तष्टा तक्षको रथनिर्माता ...
यथा रथं प्रेरयति तद्वत् Sy.

२३. The reading is not clear.

२४. तत् तत् सिनाये P.

सिनमित्युपनाम ... तेन रथेन सिन-
मन्त्रं यस्य स तयोक्तः Sy.

२५. रथस्वामिने Sy.

२६. शस्त्रसम्बन्धिनीः केवला ऋचश्च Sy.

२७. ० यः M.

२८. शोभनमावर्जनं यथा भवति तथा प्रेर-
यामि Sy.

२९. विश्वव्यापकं विश्वव्याप्तं सर्वोत्कृष्टं
हविश्च सं हिनोमीत्यनुपपन्नः Sy.

३०. ० यं P. मेधाविने Sy.

३१. V. Mādhava ignores उ । इव

अस्मा इदु सप्तिमिव श्रवस्येन्द्रायाकं जुह्वा^१ समञ्जे ।
वीरं दानौकसं वन्दध्यै^२ पुरां गृत्तश्रवसं दुर्माणम् ॥५॥

अस्मा इदु सप्तिमिव । अस्मै । एव । अश्वमिव । अत्रेच्छया । स्तोत्रम् । वाचा । संश्लेष-
यामि । वीरम् । दाननिलयम् । असुरपुराणम् । दारयितारम् । वन्दितुम् । उद्गूर्णात्रं समञ्ज इति ।

अस्मा इदु त्वष्टा तच्चद्वज्रं स्वर्पस्तमं स्वयं^१ रणाय ।
वृत्रस्य चिद्विदधेन मर्म तुजन्नीशानस्तुजता कियेधाः ॥६॥

अस्मा इदु त्वष्टा । अस्मै । एव । त्वष्टा । अकरोत् । वज्रम् । अतिशयेन शोभनकर्मयुक्त-
मच्छतया । शब्दकुशलम् । युद्धाय । वृत्रस्य । चित् । विदत् । येन वज्रेण । द्युस्थानम् । हिसन् ।
ईश्वरः । हिंसित्रा वज्रेण । कियतो बलस्य धारयितेति बलवन्तमाहेति ।

अस्येदु मातुः सवनेषु सद्यो महः पितुं पपिवाश्चार्वा^१ ।
मुषायद्विष्णुः पचतं सहीयान्विध्यद्वराहं तिरो अद्रिमस्तां ॥७॥

अस्येदु मातुः । अस्य । एवेन्द्रस्य जगतः । निर्मातुः स्वभूतेषु । सवनेषु । सद्य एव । महत् ।

१. यथाऽग्नलाभाय गन्तुकामः पुमानश्वं रथेनैकीकरोति तद्वत् Sy.
२. ० योगेच्छ० M. वाग्नेच्छ० D. अग्नलाभायेत्यर्थः Sy.
३. स्तुतिरूपं मन्त्रम् Sy.
४. आह्वानसाधनेन वागिन्द्रियेण Sy.
५. समक्तं करोमि Sy.
६. शत्रुक्षेपणकुशलम् Sy.
७. दानालयम् D.
८. वन्दितुं स्तोतुं प्रवृत्तोऽस्मीति शेषः Sy.
९. प्रशस्यान्नम् Sy. १०. समज्ञ D.
११. The passage beginning with अस्मै । एव । and ending with समञ्ज इति is omitted by P.
१२. V. Mādhava ignores उ । इन्द्राय
१३. अस्मा इदु त्वष्टा । अस्मै । एव । त्वष्टा । अकरोत् । वज्रम् । अति is omitted by P. १४. त्वष्टा विद्वक्कर्मा Sy.

१५. तीक्ष्णमकरोत् Sy.
१६. वर्जकमायुधम् Sy.
१७. ० क्ताम० P. The reading is not clear.
१८. सुष्ठु शत्रुषु प्रेर्यं यद् वा स्तुत्यम् Sy.
१९. वृत्रस्य चिद् आवरकस्यासुरस्य Sy.
२०. प्राहार्वादित्यर्थः Sy.
२१. मर्मस्थानम् Sy.
२२. शत्रून् हिसन् Sy.
२३. ऐश्वर्यवान् Sy.
२४. हिंसीदच्यो हि० P
२५. क्रि० D. बलवान् Sy.
२६. V. Mādhava ignores उ
२७. 'इत्' 'उ' इत्येतन्निपातद्वयं पादपूरणम् । यद्वाऽवधारणार्थम् Sy.
२८. वृष्टिद्वारेण सकलस्य जगतो निर्मातुः Sy.
२९. अवयवभूतेषु प्रातःसवनादियु त्रिषु सवनेषु Sy. ३०. महतोऽस्य यज्ञस्य Sy.

पानीयं सोमम्^१। पपिवान्^२। चारुणि च^३। अन्नानि पशुपुरोडाशादीनि^४। भक्षयित्वा^५। मुषितवान्^६
 वराहरूपः^७। विष्णुः^८। पचतमन्नमसुरपुराणां^९ स्वभूतम्^{१०}। बलवांस्तम्^{११}। वराहम्^{१२}। अविध्यदिन्द्रः^{१३}।
 तिरः^{१४}। वज्रम्^{१५}। श्रेष्ठा वराहो मेघो वराह एव वा^{१६}। “वराहोज्यं वाममोषः सप्तानां गिरीणां परस्ताद्^{१७}
 वित्तं वेद्यमसुराणां विभक्तिं” इति ब्राह्मणमध्वर्युभ्योज्यगन्तव्यमिति^{१८}।

अस्मा इदु ग्राश्चिदेवपत्नीरिन्द्रायार्कमंहिहत्य ऊवुः ।

परि द्यावापृथिवी जंभ्र उर्वी नास्य मंहिमानं परि ष्टः ॥८॥

अस्मा इदु^{१०} ग्नाश्चित्^{११}। अस्मै^{१२}। एव^{१३}। स्त्रियः^{१४}। देवपत्न्यः^{१५}। इन्द्राय^{१६}। स्तोत्रम्^{१७}। अहिहनने^{१८}।
 अरक्षस्तुवन्नित्यर्थः^{१९} सोऽयं तेजसा^{२०}। द्यावापृथिवी^{२१}। परिहरति^{२२}। न^{२३}। अस्य^{२४}। ते^{२५}। महत्त्वम्^{२६}।
 परितः^{२७}। भवतः^{२८}।

१. सोमलक्षणमन्नम् Sy.

२. पपिवां M.

यदाग्नी हूयते तदानीमेव पानं कृत-
 वानित्यर्थः Sy.

३. शोभनानि धानाकरम्भाविहविलक्षणान्य-
 न्नानि भक्षितवानिति शेषः Sy.

४. मृषिं P. अपहरन् Sy.

५. वराहो मेघो भवति। वराहारः...
 अयमपीतरो वराह एतस्मादेव। बृहति
 मूलानि। वरं वरं मूलं बृहतीति वा
 N. ५. 4.

६. सर्वस्य जगतो व्यापकः... यद्वा।
 विष्णुः सुत्पादिवसात्मको यज्ञः।...
 स विष्णुः... परिपक्वमसुरधनं यत्त-
 न्मुषायद् अचूचुरत्। तदनन्तरं दीक्षोप-
 सदात्मनां दुर्गरूपाणां सप्तानामह्नां
 परस्तादासीत्। अत्रिमस्ता सहीयानिन्द्रो
 दुर्गाण्यतीत्य तिरः प्राप्तः सन् वराह-
 मुत्कृष्टदिवसरूपं तं यज्ञं विध्यत् Sy.

७. ०त्वमं D.

परिपक्वमसुराणां धनं यदस्ति तत् Sy.

८. बलवांस्तं P.

अतिशयेन शत्रूणामभिभविता Sy.

९. मेघम् Sy.

१०. वरामहविं M. अताडयत् Sy.

११. अद्यदिं P. १२. वरं P.

१३. वाममोष D. वामुपोष P.

१४. वैं P. १५. वं P.

१६. V. Mādhava ignores उ

१७. इव M.

१८. V. M. seems to explain इदु
 as one word by एव. Both
 Sk. and Sy. take इदु as one
 word in the sense of अव-
 धारणार्थे।

१९. गमनस्वभावा अपि स्थिताः Sy.

२०. देवानां पालयिष्यो गायत्र्यावद्या देवताः
 Sy. २१. इन्द्राय P.

२२. अर्चनसाधनं स्तोत्रम् Sy.

२३. अभिहं P. D. M. वृत्रस्य हनने
 निमित्तभूते सति Sy.

२४. ० क्षणं स्तुं P. समतन्वत चक्रुरित्यर्थः
 Sy. २५. द्यावापृथिव्यौ Sy.

२६. परिजहार अतिचक्रामेत्यर्थः Sy.

२७. नस्य P.

२८. V. Mādhava ignores उ। उर्वी

अस्येदेव प्र रिरिचे महित्वं दिवस्पृथिव्याः पर्यन्तरिचात् ।

स्वरालिन्द्रो दम् आ विश्वगूर्तः स्वरिरमत्रो ववच्चे रणाय ॥६॥

अस्येदेव । अस्य । एव ^१महत्त्वम् । त्रिभ्योऽपि लोकेभ्यः । प्रकर्षेण । अतिरिक्तमासीत् ।
परिः पञ्चम्यर्थं स्फुटीकरोति । स्वयमेव राजा । इन्द्रः । गृहे । च । सर्वैराहुतः । शोभनारिः । अमत्रो
महान् । गच्छति । युद्धार्थम् ।

अस्येदेव शवसा शुपन्तं वि वृश्चद्वज्रेण वृत्रमिन्द्रः ।

गा न त्राणा अवनरीमुञ्चदभि श्रवो दावने सचेताः ॥१०॥

अस्येदेव शवसा । अस्य । एव । बलेन । शुप्यन्तम् । विवृश्चत् । वज्रेण । वृत्रम् । इन्द्रः ।
गाः । इव । संहता नदीवृत्राद् अभ्यमुञ्चदभि लोकं प्रत्यपातयद् अन्नस्य । दानाय । मनुष्याणाम् ।
सचेताः सुमतिः ।

अस्येदु त्वेषसा रन्त सिन्धवः परि यद्वज्रेण सीमयच्छत् ।

ईशानकृदाशुषे दशस्यन्तुर्वीतये गाधं तुर्वणिः कः ॥११॥

अस्येदु त्वेषसा । अस्य । एव । दीप्तेन बलेन । . . . . . गच्छन्ति । यस्मादसौ ।

१. ० त्वं P. D. M.	२. पक० D.	११. ० सं P.	१२. व्यच्छिन्नत् Sy.
३. अतिरिच्यते । अधिकं भवतीत्यर्थः Sy.		१३. चौरैरपहृताः Sy.	१४. वृत्रेणावृताः Sy.
४. उपर्यर्थः । त्रीन् लोकानतीत्योपरि प्ररिरिचे इत्यर्थः Sy.		१५. रक्षणहेतुभूता अपः Sy.	
५. स्वेनैव तेजसा राजमानः Sy.		१६. ० वृत्रन् P. वृत्रान् D. वृत्रात् M.	
६. दमयितव्ये विषये Sy.		१७. अवर्षात् Sy.	
७. ० त P. D. M. विश्वस्मिन् सर्व- स्मिन् कार्ये उद्गूर्णः समर्थः । यद्वा विश्वं सर्वमायुधं गूर्तमुदघतं यस्य स तथोक्तः Sy.		१८. उञ्चतादिमाभ्यमुञ्चतादि० P.	
८. शोभने शत्रौ हन्तव्ये सति हन्ता वीर्य- वत्तम इति गम्यते Sy.		१९. ० यत् ० P.	
९. अमत्रो युद्धादिषु गमनकुशलः । मात्र- येयत्तया रहितो वा Sy.		२०. श्रवः कर्मफलभूतमन्नम्... आभिमुख्येन ब्रूयातीति शेषः Sy.	
१०. आवहति मेघान् प्रापयति । मेघैः परस्पर- युद्धं कारयित्वा दृष्टिं चकारेति भावः Sy.		२१. दावने हविर्वात्रे यजमानाय Sy.	
		२२. सचेताः तेन यजमानेन समानचितः सन् Sy.	
		२३. त्वो० P. P. adds रन्त after त्वेषसा	
		२४. कुरु हल्लयो रन्त नगन P. कुरु विल्लयो रन्तं D. कटयोरन्तं न M.	
		२५. ० ति P. स्वे स्वे स्थाने रमन्ते Sy.	

^१वज्रेण । नदीः । ^२सर्वतः । ^३पर्ययच्छत् । ^४ऐश्वर्यम् । ^५यजमानाय वरम् । ^६दातुमिच्छन् । ^७तुर्वीतये । ^८गाध उदके स्थिताय ऋषये . . . . . ^९शत्रूणां तारकः ।

अस्मा इदु प्र भरा तूतुजानो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः ।

गोर्न पर्व वि रंदा तिरश्चेप्यन्नशास्यपां चरध्वै ॥१२॥

अस्मा इदु प्र ^{१५}भर । अस्मै । इत् । उ । प्र । ^{१६}भर । ^{१७}त्वरमाणः । ^{१८}वृत्राय । ^{१९}वज्रम् । ^{२०}ईशानः । ^{२१}कियतो बलस्य धारयति गोः । ^{२२}इव । ^{२३}पर्वाणि । ^{२४}विरद । ^{२५}तिरश्चीन् वृत्रम् । ^{२६}प्रेरयन् । ^{२७}उदकमार्गान् । ^{२८}अपाम् । ^{२९}चरणाय ।

अस्येदु प्र ब्रूहि पूर्व्याणि तुरस्य कर्माणि नव्य उक्थैः ।

युधे यदिष्णान आयुधान्युधायमाणो निरिणाति शत्रून् ॥१३॥

अस्येदु प्र ^{३०}ब्रूहि । अस्य । एव । ^{३१}प्रब्रूहि स्तोतः ! ^{३२}प्रत्नानि । ^{३३}क्षिप्रस्य । ^{३४}कर्माणि । ^{३५}स्तुत्योऽ-

१. यजेण P.
२. समुद्राः । यद्वा गङ्गावधाः सप्त नद्यः Sy.
३. सीम् एनान् सिन्धून् Sy.
४. सर्वयच्छत् M. परितो नियमितवान् Sy.
५. वृत्रादिशत्रुबधेनात्मानमैश्वर्यवन्तं कुर्वन् Sy. ६. हविर्दत्तवते यजमानाय Sy.
७. फलम् Sy. ८. वरीमिच्छन् M. प्रयच्छन् Sy. ९. तुर्वीतये M. तूर्णसम्भजनः । . . . यद्वा तुर्विता शत्रूणां हिंसिता Sy. १०. णा० M.
११. ०या M. १२. विषये D. एतत्संज्ञापोषके निमग्नाय ऋषये Sy.
१३. स्वलोकृतवत् P. मूलकृतवान् D. मूलकृतवान् M. I suggest स्थलं कृतवान् for the missing part, Ed. अवस्थानयोग्यं धिष्यप्रदेशं कोऽकार्षीत् Sy.
१४. V. Mādhava ignores कः
१५. भवर M. अस्मै प्रहर । तूर्णं त्वरमाणः । वृत्राय वज्रमीशानः । कियेधाः कियद्वा इति वा । क्रममाणधा

- इति वा । गोरिव पर्वाणि विरद मेघस्य । इष्यन्नर्णासि । अपां चरणाय N. 6. 20.
१६. इमं वृत्रं वज्रेण प्रहरेत्यर्थः Sy.
१७. ०णं P. ०णा D. यद्वा । शत्रून् हिंसन् Sy. १८. ईश्वरः सर्वेषाम् Sy.
१९. कियतोऽनवधूतपरिमाणस्य बलस्य धाता । यद्वा क्रममाणं शत्रुबलं दधात्यवस्थापयतीति कियेधाः Sy.
२०. धारयिता is suggested for धारयति
२१. यया मांसस्य विकर्तारो लौकिकाः पुरुषाः पशोरवयवानितस्ततो विभजन्ति तद्वत् Sy.
२२. अवयवतन्धीन् Sy.
२३. विरुति M. विलिख । छिन्धीत्यर्थः Sy.
२४. ०श्वी ० D. तिर्यगवस्तिप्तेन Sy.
२५. प्रेरन् M. तस्माद् वृत्राद् गमयन् Sy.
२६. वृष्टिजलानि Sy.
२७. भूप्रदेशं प्रति गमनाय Sy.
२८. प्रस्तुहि M. २९. प्रवांस Sy.
३०. क्ष० P. युद्धार्यं त्वरमाणस्य Sy.
३१. एतत्कृतानि बलकर्माणि Sy.

यम् । उक्चैः । यदायम् । युद्धाय । आयुधानि । प्रेरयन् । शत्रून् । हिंसन् युद्धात् । गमयति तदा प्रवृत्तीति ।

अस्थेदु भिया गिरयश्च दृढा द्यावा च भूमा जनुषस्तुजेते ।
उपो वेनस्य जोगुवान ओणि सुद्यो भुवद्वीर्याय नोधाः ॥१४॥

अस्थेदु भिया । अस्य । एव । भयेन । पर्वताः । च । दृढाः स्वस्थाने तिष्ठन्ति । द्यावाभूमी ।
च । प्रादुर्भूतात् । कम्पेते । कान्तस्येन्द्रस्य रक्षणम् । उपोच्चारयन् । सद्य एव । भवतु । वीर्याय ।
नोधाः ।

अस्मा इदु त्यदनु दाय्येषामेको यद्वन्ने भूरेरीशानः ।
प्रातश्च सूर्ये पस्पृधानं सौवश्ये सुध्विमावदिन्द्रः ॥१५॥

अस्मा इदु त्यत् । अस्मै । एव । तत् स्तोत्रम् । एषां स्वभूतम् । अन्वदायि । यस्मादयम् ।
एक एव धनम् । प्रयच्छति । भूरेः । ईश्वरः । प्रावत् । एतश्च नाम । सूर्ये । स्पर्धमानम् । स्वश्वपुत्रे ।
अभिपोतारम् । इन्द्रः ।

एवा ते हारियोजना सुवृक्तीन्द्र ब्रह्माणि गोतमासो अक्रन् ।
ऐषु विश्वपेशसं धियं धाः प्रातर्मक्षु धियावसुर्जगम्यात् ॥१६॥

एवा ते हारियोजन । एवम् । ते । हरी प्रापयितारो यस्य तस्य । सुप्रवृत्तानि । इन्द्र !

१. या ० P. २. वज्रादीनि Sy.
३. ० यत् M. आभीक्ष्ण्येन Sy.
४. हिन् M. ५. अभिमुखं गच्छति Sy.
६. यदा M. ७. पक्षच्छेदभयेन Sy.
८. ० द्भू M. ९. कान्तेस्ये ० P.
१०. दुःखस्यापनायकम् Sy.
११. अनेकैः सूक्तैः पुनः पुनरुपशब्दयन् ...
इत्यर्थः Sy.
१२. सद्ये P. १३. अभवत् Sy.
१४. M. adds अयं after नोधा ।
ऋषिः Sy.
१५. V. Mādhava ignores उ
१६. त्यक् D. १७. तत्प्रसिद्धम् Sy.

१८. एषां स्तोत्राणां सम्बन्धि Sy.
१९. ० दयो P. अकारोत्यर्थः Sy.
२०. एक एव शत्रून् जेतुं समर्थः Sy.
२१. यत्स्तोत्रं ... यथाचे Sy.
२२. बहुविधस्य धनस्य ... स्वामी Sy.
२३. प्रापद् P. M. २४. एषां P.
२५. स्वश्वस्वश्व ० P. स्वश्व ० D. स्वश्व
... M. पुत्रे is missing in M.
२६. न्ते M. २७. हारी P.
हर्षोरश्वयोर्गोर्जनं यस्मिन् रथे स
तथोक्तः । तस्य स्वामित्वेन सम्बन्धी
हारियोजनः Sy. २८. सुष्ठ्वावर्ज-
कान्यभिमुखीकरणकुशलानि Sy.

स्तोत्राणि । गोतमाः । अक्रन्^३ कृतेषु^४ च । एतेषु^५ । विद्वद्रूपाम्^६ । बुद्धिम्^७ । आधाः । प्राणे^८ स्तुतिमात्रं^९
सूक्तमिति ।

इत्थं चतुर्थमध्यायं व्याकरोत् प्रथमेऽष्टके ।

अष्टकस्य कुले जातो माधवो वेङ्कटात्मजः ॥

[अथ पञ्चमोऽध्यायः]

अथ “प्र संन्महे”^९ ऽध्यायं माधवो व्याचिकीर्षति ।

अवग्रहविहीनानामादावर्यं^{१०} प्रदर्शयन् ॥१॥

पदकारः पदानीह नावगृह्णाति^{१०} कानिचित् ।

तेषामपि स्वरेणैव कुर्याद्व्यविनिर्णयम्^{११} ॥२॥

निर्विवक्षेद् बहुव्रीहेर्यमादौ^{१२} स्वरौ^{१३} यदि ।

अथ तत्पुरुषस्यार्यमन्ते तिष्ठति चेत् स्वरः ॥३॥

“जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोणे”^{१४} दमे मनः ।

“इषा यातं शवीरया”^{१५} ऽऽशु यस्याः प्रेरणं^{१६} तथा ॥४॥

१. स्तुतिरूपाणि मन्त्रजातानि Sy.

२. गौ० M. गोतमगोत्रोत्पन्ना ऋषयः Sy.

३. अक्रत् D. आक्रन् M.

४. कृतेषु D. ५. तेषु D. स्तोत्रेषु Sy.

६. बहुविधरूपयुक्तं... धनम् Sy.

७. ० द्वि M. धिया लभ्यत्वाद् धीर्धन-
मुच्यते । यद्वा धीशब्दः कर्मवचनः ।

पश्वादिबहुविधरूपं धनम्, अग्निष्टो-
मादिकं बहुविधरूपं कर्म वा Sy.

८. आधाः । प्राणे । is missing in M.

९. RV. I. 62. 1^a. १०. ० गृह्णाति R.

११. ० यः M.

१२. ० वं० P.

निर्विवक्षे M. १३. ० मादा M.

१४. स्वयो M.

१५. ० ण P. RV. v. 4. 5^a. अतिथिर्दमे
मन इतीष्यते R. In my reading
one syllable is short in b.

१६. RV. i 30. 17^b.

१७. ० रयं शु० P.

१८. ० अतिथिर्दमे मन इष्टायातम् ।...

शवीरयासु यस्याः ० M शवीरयासु

यस्याः स्यादीरणं प्रेरणं तथा ॥ R.

A better reading is तथा for

तथा Ed.

“भराम्याङ्गुषमास्येन”^१ स्वरात् तत्पुरुषो भवेत् ।

पर्याप्तो घोष आङ्गुषो घस्याने गश्च दृश्यते ॥५॥

“यज्ञस्य घोषदसी”^२ति यजुः^३ केचिदधीयते ।

कटा “गोषदसी”^४त्येतद् गकारादिमधीयते ॥६॥

विशेषेण पनायन्तः “तद्विप्रासो विपन्यवः”^५ ।

कुरुळती कृतदन्तो “वामं देवः कुरुळती”^{१० ११ १२ १३ १४} ॥७॥

बहुव्रीहेः स्वरं पर्यन्तं तत्पुरुषस्य च ।

अर्थे स्पष्टे स्वरं जह्याद् “वरुणं वो रिशादसम्”^{१५} ॥८॥ इति

I.62.

प्र मन्महे शवसानाय शूषमाङ्गुषं गिर्विणसे अङ्गिरस्वत् ।

सुवृक्तिभिः स्तुवत ऋग्मियायार्चामार्कं नरे विश्रुताय ॥१॥

प्र मन्महे । नोषा :—

प्रभूमः^{१०} । बलाचरणशीलाय ।^{११} बलकरणम् ।^{१२} स्तोमम् ।^{१३} गीर्भर्वननीयाय ।^{१४}

१. भर० M. २. RV. i. 61. 3^b.
३. TS. i. 1. 2. 1. ४. यज्ञः P.
५. केचिद्विधीयते P. केमीदधी० M.
६. कां घोषद० P. षद... गका० M.
०त्येवङ्गका० R. KS. I. 2.
७. वना० P. ८. विपन्ययः P.
९. RV. i. 22. 21^a. १०. कुरु० D.
११. ०न्ते R. १२. वामदेवः R.
१३. RV. iv. 30. 24^d. १४. विशेषेण च
नायं तस्तद्विप्रासो...। देवः कुरु इति॥M.
१५. वो रिशादसम् इति is missing in
M. RV. v. 64. 1^a. १६. इति
is omitted by R. १७. ०मे P.
वयं स्तोतारः प्रकर्षेणावगच्छामः Sy.
मन्महे इति यद्यपि याच्याकर्मा पठित-
स्तयापीह याच्याया असम्भवान्मन्यतेर-
चंतिकर्मण इदं रूपम् । प्रमन्महे प्रक-

- षेण स्तुम इत्यर्थः Sk. १८. यया बलं
शत्रून् हन्ति तथा शत्रूणां हन्तेत्यर्थः Sy.
शवसानायेति शवतेर्गतिकर्मणोऽयमसान-
प्रत्ययः । ... षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । शत्रून्
प्रति गन्तुरिन्द्रस्य Sk. १९. शीलाय ।
बलकरणम् is missing in M.
सुखहेतुभूतम् Sy. स्वभूतं सेनालक्षणं
बलम् । अथवा शव इति बलनाम ।
सामर्थ्याच्चेहान्तर्णीतमत्वर्थः । बलवानि-
वाचरति शवस्यते । ताच्छील्ये चानश् ।
... शवसानस्य शूषम् । बलवतां यदाचरणं
तच्छीलस्येन्द्रस्य स्वभूतं बलमित्यर्थः Sk.
२०. ०म P. तृतीयार्थे द्वितीयेषा ।
आङ्गुषेण स्तोमेन Sk.
२१. स्तुतिक्षणैर्बचोभिः सम्भजनीयाय Sy.
इयमपि षष्ठ्यर्थे एव चतुर्थी । स्तुतिभि-
र्वननीयस्य Sk.

अङ्गिरोवत् । स्तोत्रैः । स्तुवते पुरुषाय । य ऋगहं स्तुत्यो भवति तस्मै । ब्रूमः । स्तोत्रम् । नृपु ।
प्रसिद्धाय ।

प्र वो महे महि नमो भरध्वमाङ्गुयं शवसानाय साम ।

येना नः पूर्वे पितरः पदज्ञा अर्चन्तो अङ्गिरसो गा अविन्दन् ॥२॥

प्र वो महे । प्रभरध्वम् । यूयम् । महत् । नमः । महत् इन्द्राय । आङ्गुपाहंमनुशंसनीयम् ।
शवसानाय । साम । येनेन्द्रेण । अस्माकम् । पितरः । अङ्गिरसः । पणिभिरपहृतानां गवामावास-
स्थानज्ञाः । स्तुवन्तः । पशून् । अविन्दन् ।

१. ०नीयांगि० P. D. ०नीयायामंगि० M.
अङ्गिरसे इव ऋषये Sk.
२. ०त्रे D.
मुष्ट्वावर्जकैः स्तुत्याभिमुखीकरणसमर्थैः
स्तोत्रैः Sy.
दोषैर्वर्जिताभिः स्तुतिभिः Sk.
३. सर्वत्र द्वितीयार्थे चतुर्थी । . . . अन्यै-
रपि स्तोतृभिः स्तूयमानम् Sk.
४. ऋषये Sy.
५. Omitted by M.
यद्वा कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । ऋषिणा स्तूय-
मानायेत्यर्थः Sy.
६. ऋगस्व स्तु० P. ऋगल स्तु० D.
प्रस्त स्तु० M.
ऋग्मियाय । ऋग्मियं स्तुत्यहं स्तुति-
मन्तं वा Sk.
७. सोम P.
पूजयाम । उच्चारयामेत्यर्थः Sy.
स्तुमः Sk.
८. मन्त्ररूपं स्तोत्रम् Sy.
अर्कं देवम् Sk.
९. सर्वेषां नेत्रे । यद्वा । . . . यजमाने Sy.
मनुष्याकारम् Sk.
१०. यष्टव्यतया विशेषेण प्रख्याताय Sy.
विख्यातम् । सर्वत्रायवा स्तुवते इत्या-
द्यास्तादर्थ्यं स्वार्थे एव चतुर्थ्यः । अर्च-

तिस्तु सामर्थ्यादुच्चारणार्थः Sk.

११. पो M.

१२. प्र is omitted by P. प्रकर्षेण
सम्पादयत Sy. प्रापयत । दत्तेत्यर्थः Sk.

१३. य इति प्रथमार्थे द्वितीया । पुत्रस्य पौत्रस्य
चायं प्रतिनिर्देश ऋत्विजां वा । हे
मदीयाः पुत्राः पौत्राश्च ऋत्विजो वा
यूयम् Sk.

१४. महं M. प्रौढम् Sy.

१५. स्तोत्रम् Sy. सोमलक्षणमन्त्रम् Sk.

१६. आघोषयोग्यम् Sy. स्तोमाहंम् Sk.

१७. इन्द्राय । आङ्गुपाहं is missing
in M.

१८. P. reads नमो भवतांगुपाहंमनुशास०

१९. ०साना P.

बलमिवाचरते । अतिबलायेत्यर्थः Sy.

२०. रथन्तरादिसाम । तन्निष्पाद्यतामित्यर्थः
Sy. सामवचो मन्त्रलक्षणम् Sk.

२१. यो० M.

२२. पितृविशेषाः . . . पूर्वपुरुषाः Sy.

२३. मार्गज्ञाः Sy.

पदमत्र कृत्स्नस्य जगत आश्रयत्वात्
कारणात्मोक्ष्यते । तज्ज्ञाः Sk.

२४. गाः Sy. पणिभिरपहृतास्ततोर्गाः . . .
प्रतिलब्धवन्तः Sk.

२५. V. Mādhava ignores पूर्व

इन्द्रस्याङ्गिरसां चेष्टौ विदत्सरमा तनयाय धासिम् ।

बृहस्पतिर्भिनदद्रिं विदद्गाः समुस्त्रियाभिर्वावशन्तु नरः ॥३॥

इन्द्रस्य । इन्द्रस्य । अङ्गिरसाम् । च । प्रेषणे सति । अविन्दत् । सरमा नाम देवमातृस्थानीया देवानाम् । पुत्रेभ्यो देवेभ्यः । गवात्मकमन्नं ज्ञाते चाग्ने गवामावरणम् । शैलम् । बृहस्पतिः । भिनत् । अविन्दच्च । गास्ततः । संवावशन्तुच्छन् कामान् भोक्तुम् । नेतारो देवाः ।

स सुष्टुभा स स्तुभा सप्त विप्रैः स्वरेणाद्रिं स्वयों नवगवैः ।

सुरण्युभिः फलिगमिन्द्र शक्र वृलं रवेण दरयो दशगवैः ॥४॥

स सुष्टुभा । स इन्द्रः । स्तोत्रेण । शोभनेन । सप्तभिः । ऋषिभिः प्रयुज्यमानेनागतवल् ।

१. सप्तमीनिर्वेशाद् वर्तमानेति वाक्यशेषः ।
इन्द्रेण चाङ्गिरोभिश्च प्रेषिता सतीत्यर्थः
Sk.

२. सति । अविन्दत् missing in M.
पणिभिर्गिरिदुर्गे निहितं ज्ञातवती
लब्धवती वा Sk.

३. देवशुनी Sy.; Sk. देव seems to
be unnecessary.

४. स्वपुत्राय Sy.
अपत्यभूतस्य सर्वजनस्यार्थाय Sk.

५. ०मेन P. अन्ननामेतत् । इह तु पय-
आद्यन्नकारणत्वाद् गोष्ठप्रयुक्ताः
पणिभिरपहृताः सतीर्गा इत्यर्थः Sk.

६. अत्तारमसुरम् Sy. दुर्गम् Sk.

७. ०ति P.D. बृहतां देवानामधिपतिः Sy.

८. अवधीत् Sy.
V. M. explains विदत् by
अविन्दत् By analogy he
should have explained भिनत्
by अभिनत् unless we suppose
that he merely repeats the

vedic word without any
explanation.

६. तात् P. तेनापहृता गाः...अलभत Sy.

१०. भृशं हर्षशब्दमकुर्वन् । यद्वा गोभिः साधन-
भूताभिस्तदीयं क्षीरादिकमकामयन्त
समगच्छन्तेत्यर्थः Sy.
संशब्दनं कृतवन्तः Sk.

११. न० M. मनुष्याकारा देवाः । यथास्त्वं
देवा गा आहृतवन्तो गावोऽपि रम्भाशब्दं
कुर्वन्त्यो गृहे प्रविष्टा इत्यर्थः । इन्द्रस्येष्टौ
वर्तमानानामिदं सर्वमभवदित्येवमिन्द्रप्रा-
धान्यादेन्द्रत्वस्याविरोधः Sk.

१२. V. Mādhava ignores उस्त्रियाभिः

१३. य उक्तगुणोऽस्ति सः Sk.

१४. शोभनस्तोभयुक्तेन Sy.

शोभनया स्तुत्या । स एव स्तुतिमा-
त्रेण Sk.

१५. सप्त ह्यत्र मेधातिथिप्रभृतयोऽङ्गिरसो
बुध्यन्ते Sy.

१६. कतमैः ? ये एवैते सर्वलोकाप्रसिद्धाः सप्त-
व्ययः ।...कीदृशैः ? विप्रैर्महाविभिः Sk.

सिंहनादेन^१ । अद्रिम्^२ । स्वरणकुशलः^३ अङ्गिरोभिः^४ सह^५ दरयति^६ तदनुसरणमिच्छन्^७ । दशग्वैरङ्गि-
रोभिर्वेष्टयितारम्^८ । फलिगं^९ मेघाकारम्^{१०} । बलमसुरम्^{११} । इन्द्र ! शक्र ! दारितवानसि^{१२} । नवभि-
र्मासैरङ्गिरस्सु सत्रमासीनेषु^{१३} केचन पशूनलभन्त दशभिरपरे ततो नवगवा दशगवाश्चोच्यन्ते । यास्क-
स्त्वाह — “नवगतयो नवनीतगतयो वा” इति ।

१. उदात्तादिश्रव्यस्वरोपेतेन । यद्वा मन्द्रम-
ध्यमादिस्वरेण Sy.

स्वरशब्द इह स्तोतृवचनः । अन्येन च
स्तोत्रा जनेन Sk.

२. ०नादि M. ०नाद्रं P.

आदरणीयं, वज्रेण छेत्तव्यमित्यर्थः Sy.
अद्रिं दुर्गं पर्वतं तत्स्थं च फलिगम-
सुरम् Sk.

३. ०णे P.

मुष्टु प्राप्यः । यद्वा शब्दनीयः स्तुत्य
इत्यर्थः Sy. स्तुत्यः Sk.

४. ०लाः नि M.

अङ्गिरसो द्विविधाः । सत्रयागमनुति-
ष्ठन्तो ये नवभिर्मासैः समाप्य गतास्ते
नवगवाः । ... ये तु दशभिर्मासैः समाप्य
जग्मुस्ते दशगवाः Sy.

नवगवैः । नवा सर्वदैव श्रमवर्जिता
गतिर्येषां ते नवगवाः । नवनीते वा
गतिरभिलाषो येषां ते नवगवा अङ्गि-
रसः ... तैश्च Sk.

५. दरयति P. I propose to read
दारयति Ed. विदारितवान् ... व्य-
दारयः Sk.

६. सरणं शोभनां गतिमिच्छद्भिः Sy.
I propose to read इच्छद्भिः for
इच्छन्

७. दनयैरंगि० P. ०सरण ... इवैर
M.

८. बलिनं P. फलिगं M.

प्रतिफलं प्रतिबिम्बं, तदस्मिन्नस्तीति
फलि स्वच्छमुदकम् । तद्गच्छत्या-

धारत्वेनेति फलिगः । यद्वा व्रीह्यादि
फलम् । तदस्मिन् सति भवतीति फलि
वृष्टिजलम् । तद् गच्छतीति फलिगः Sy.

९. मेघम् Sy.

१०. इन्द्रः M. ११. शक्र ! Sk.

१२. अभाययः । त्वदीयशब्दश्रवणमात्रेण
मेघो बिभेतीत्यर्थः । यद्वा । अद्रिः
पर्वतः । अद्यतेऽस्मिन्पटलादिकमिति ।
फलिगो मेघः । ... बलोऽसुरः । ... एते
त्रयोऽपि त्वदीयशब्दश्रवणमात्रेणाविभ्यु-
रित्यर्थः Sy.

१३. दशगवैः । दशमासैः सिद्धिं गतत्वाद्-
शगवा भृगव उच्यन्ते । स्वयं इत्येतेन
चास्य सम्बन्धः । भृगुभिश्च स्तुत्यः ।
यस्त्वं मुष्टुभा स्तुत्यः स्तुतिमात्रेण च
सप्तभिश्चान्येन च स्तोत्रा जनेना-
ङ्गिरोभिश्च भृगुभिश्च स्तुत्यः सोऽद्रिं
फलिगं महता शब्देनैव व्यदारय इति
समस्तायः । अथवा स मुष्टुभा स
स्तुमेति तृतीयानिर्वेशात् स्तुतः सन्निति
वाक्यशेषः । सप्त विप्रैरित्याद्याश्च
सहयोगलक्षणास्तृतीयाः । स्वरेण स्वयं
इत्येतावपि त्वृ शब्दोपतापयोरित्य-
स्योपतापयितृवचनौ । यस्त्वं स्वयं उप-
तापयिता शत्रूणां मुष्टुभा स्तुतिमात्रेण
च स्तुत्यः सन् सप्तभिभिरङ्गिरोभिर्भृगु-
भिश्च सह स्वरेण शत्रूणामुपतापयित्रा
वज्रेण रवेण शब्देन च महताऽद्रिं व्यदा
इति Sk.

१४. N. II. 19.

१५. V. Mādhava ignores सः । रवेण

गृणानो अङ्गिरोभिर्दस्म वि वरुषसा सूर्येण गोभिरन्धः ।

वि भूम्या अप्रथय इन्द्र सानु दिवो रज उपरमस्तभायः ॥५॥

गृणानो अङ्गिरोभिः । उपस्तूयमानः । अङ्गिरोभिः । उपक्षपयितः ! विवारितवानसि ।

उपसा । सूर्येण च सहायाभ्याम् । पशुनिमित्तम् । अन्धकारम् । भूम्याश्च । उच्छ्रितं देशम् । व्यप्रथयो विषमां समीचकर्थः । दिवः । लोकस्य । मूलम् अधः स्थित्वा ।
१० ११
अस्तभ्नाः ।

तदु प्रयक्षतममस्य कर्म दुस्मस्य चारुतममस्ति दंसः ।

उपह्वरे यदुपरा अपिन्वन्मध्वर्णसो नद्यश्चतस्रः ॥६॥

तदु प्रयक्षतमम् । तत् । एव । पूज्यतमम् । अस्य । कर्म । दर्शनीयस्य । कल्याणतमम् ।

१. ०नोऽङ्गि० M.

२. ०त P.

दर्शनीय शत्रूणामुपक्षपयितर्वा Sy.
शत्रूणाम् Sk.

३. वि omitted by P.

व्यनाशय इत्यर्थः Sy.

विवृतमकार्षीः Sk.

४. किरणैः Sy.

रश्मयोऽत्र गाव उच्यन्ते Sk.

५. गवामदर्शनाय यत्पणिभिः कृतं तमस्तत् ।

सर्वैर्योतिर्भिः प्रकाशमकार्षीरित्यर्थः ।

अथवा वरित्युषसा सूर्येणेत्येताभ्यामेव

द्वाभ्यां सम्बध्यते । गोभिरित्येतत्तु गृणान

इत्येतेन सम्बध्यते । गोशब्दश्च स्तुति-

वचनः । ... स्तुतिभिः स्तूयमान इत्यर्थः ।

अथवा गोशब्दः सास्नादिमद्वचन

एव । ... अन्ध इत्यन्ननाम ।

दुर्गस्थं यत्पणीनामन्नं तदपहृताभिर्गोभिः

सह प्रकाशमकार्षीरित्यर्थः । एतस्मि-

न्नाद्यर्थे उपसा सूर्येणेति तृतीया सह-

योगलक्षणापि सम्भवति । उपसा सूर्येण

च सह विवृतमकार्षीरिति Sk.

६. विशेषेण विस्तीर्णमकरोः Sy.

पणीनां स्वभूताया भूमेः वि अप्रथयः

विगतप्रथनमकरोः । ... पणीनामुच्चानि

गिरिदुर्गाणि पातितवानसीत्यर्थः Sk.

७. विसमा P. ०मा D. M.

The correct reading should
be विषमम्

८. स्वमीचकत्य M. समि० P.

९. उपरि भवतीत्युपरः । दिव उपरि-

भवो लोको महआख्यस्तपआख्यो वा ।

तमपि त्वमेव Sk.

१०. ०भनः P.

यथान्तरिक्षलोकस्य मूलं दृढं भवति

तथाकार्षीरित्यर्थः Sy.

स्तभ्नातिः प्रतिबन्धार्थः । सोऽपि

त्वत्प्रतिबन्ध एवेत्यर्थः Sk.

११. V. Mādhava ignores इन्द्र

१२. शत्रूणामुपक्षपयितुः Sk.

१३. ०णमम् P. एकवाक्यताप्रसिद्धयर्थं

यद्यपि तथापीत्येतद् द्वयमप्यत्राध्या-

हृतव्यम् । यद्यपि चारुतमं शोभन-

तममन्यदस्ति दंसः कर्मासुरवधादि

तथापि त्रैलोक्यस्थितिहेतुत्वात्तदेव

प्रयक्षतममस्येति Sk.

अस्ति । कर्म किं तदित्याह—उपह्वर इति, चतस्रः । दिशः । मधूदकाः । नदीः । मनुष्यसमीपे ।
यत् । अदुहद् दिग्भ्यो नदीर्मनुष्यान् प्रापयति ।

द्विता वि वव्रे सुनजा सनीळे अयास्यः स्तवमानेभिरुक्तेः ।

भगो न मेने परमे व्योमन्नधारयद्रोदसी सुदंसाः ॥७॥

द्विता वि वव्रे । द्वैधम् । विवव्रे । चिरजाते । एकाधारे द्यावापृथिवी । स्तूयमानैः । स्तोत्रैरिन्द्रः ।
गमनकुशलः । भगः । इव । अहोरात्रे । परमे । व्योम्यन्तरिक्षे । द्यावापृथिव्यौ । धारयति । सुकर्मा ।

१. ह्वरो भक्षः । तस्य समीपे उपह्वरे ।
हविर्भक्षणानन्तरं सोमपानानन्तरं
चेत्यर्थः । अयवोपह्वरोऽन्तरिक्षप्रवेशः ।
तत्र यदुपराः । मेघनामं तत् । जात्यपेक्षं
चात्र स्त्रीलिङ्गम् । मेघजातिः Sk.

२. मधुरोदकाः Sy.

३. नद्यः प्रधानभूता गङ्गादिनदीः Sy.
नद्यः शब्दकारिणीश्चतस्रश्चतुसंख्याकाः ।
अथवा चतस्र इति कर्मप्रवचनीययोग-
लक्षणा द्वितीया । तच्छ्रुतेश्च कर्मप्रवच-
नीयः प्रतिशब्दोऽध्याहार्यः । चतस्रो दिशः
प्रति । चतसृष्वपि दिक्ष्वित्यर्थः Sk.

४. उपह्वर्तव्ये गन्तव्ये पृथिव्याः सम्बन्धिनि
समीपदेशे Sy. ५. ०ह D. अदुहद् P.
असिञ्चदिति यदेतत् कर्म तदग्नयेन
कर्तुमशक्यत्वात् पूज्यमित्यर्थः Sy.
अपिन्वन् । अन्तर्णीतिष्यर्थोऽत्र पिन्विर्द्रष्ट-
व्यः । अपिन्वयत् । असेचयत् । क्षारितवा-
नित्यर्थः Sk. ६. दिग्भ्यो P.

७. द्विधा P. ८. द्विधा Sy. द्विताशब्दो
द्विधाशब्दस्यार्थः Sk. ९. विवृते
अकरोत् । भेदेनास्थापयदित्यर्थः Sy.
विशब्दश्चात्रानेकत्वप्रतिपादनमात्रपरः ।
अनेकधापि वव्रे सम्भुक्तवान् Sk.

१०. प्रचिजा ० M. नित्यजाते सर्वदा
विद्यमानस्वभावे इत्यर्थः Sy.

११. ०रो M. समानं नीडम् ओको निवास-

स्थानं ययोस्ते । संलग्ने इत्यर्थः Sy.

१२. गुणिनिष्ठगुणाभिधानलक्षणां स्तुतिं
कुर्वद्भिः Sy. V. M. explains
स्तवमानेभिः as स्तूयमानैः । The use
of the passive for the active
voice should be noted. His
explanation is not very
happy as it makes अर्कः i.e.
स्तोत्रैः the object of praise,
whereas they are a means
or an instrument of praise.
I propose therefore to read
स्तुवद्भिः for स्तूयमानैः । स्तुवद्भिः as
an epithet of अर्कः will yield
better sense. १३. स्तुतिरूपमन्त्रैः
Sy. १४. यासः प्रयत्नः । तत्साध्यो
यास्यः । न यास्योऽयास्यः । युद्धरूपः प्रयत्नः
साध्ययितुमशक्य इत्यर्थः । यद्वाऽयास्यः
पञ्चवृत्तिर्मुख्यप्राणः । स हि... मुखाद्
अयते गच्छति निष्क्रामति । तदुपासको-
ऽप्यङ्गिरा उपचाराद् अयास्य उच्यते ।
अथवा । अयमास्ये मुखे वर्तते इत्ययास्यः ।
... पूर्ववदुपासकोऽप्ययास्यः Sy.

१५. मननीये । ... यद्वा मेनेति स्त्रीनाम । ...
स्त्रीरूपमापन्ने रोदसी इन्द्रोऽप्युच्यदित्यर्थः
Sy. १६. विविधरक्षणे नभसि
वर्तमानः Sy. १७. अपोषयत् Sy.

सनादिवं परि भूमा विरूपे पुनर्भुवा युवती स्वेभिरेवैः ।

कृष्णेभिर्क्तोषा रुशद्भिर्वपुर्भिरा चरतो अन्यान्या ॥८॥

सनादिवं^१ । चिरादारभ्य^२ । दिवम्^३ । भूमिं^४ च । लक्ष्मीकृत्य^५ । नानारूपे^६ । पुनः^७ पुनर्जायमाने । तरुणे^८ । स्वैः^९ । गमनैरहोरात्रे चरतः^{१०} । रात्रिः^{११} । कृष्णैः^{१२} । वर्णैश्चरति । श्वेतैः^{१३} । अहरेवम्^{१४} । अन्या-
न्याचरत एकस्या उपर्यन्या तस्या उपर्यन्येति ।

सनेमि सख्यं स्वपस्यमानः सनुदीधार शवसा सुदंसाः ।

आमासुं चिदधिपे पृक्कमन्तः पर्यः कृष्णामु रुशद्गोहिंशीषु ॥९॥

सनेमि सख्यम्^{१५} । पुराणम्^{१६} । सख्यम्^{१७} । शोभनानि^{१८} कर्माणीच्छन्^{१९} । शवसा^{२०} । स्तूयमान^{२१} इतीन्द्रं

१. ०वः D. २. ०मीं D.
भूमशब्दोऽत्र भूतजातवचनः । . . .
सर्वं भूतजातम् Sk.

३. लक्ष्मी० M. ४. विषमरूपे Sy.

५. रात्र्युषसोः सर्वदैकरूप्यात् Sy.
जरावर्जिते । नित्ये इत्यर्थः Sk.

६. वमनैः D.
आत्मीयैर्नियतकालैरागमनैः Sk.

७. पर्यावर्तते Sy.

८. अन्धकाररूपैर्वर्णैरुपलक्षिता Sy.
अनुरक्ता Sk.

९. तमोलक्षणैर्ज्योतिर्लक्षणैश्च रूपैः Sk.

१०. दीप्यमानैः . . . स्वशरीरभूतैस्तेजोभिरुप-
लक्षिता Sy. दीप्तैः शुक्लैरनुगता Sk.

११. श्वेतैश्चैतैरह० M.

१२. अन्य अभ्या० P.

परस्परव्यतिहारेण . . . आवर्तते Sy.
रात्रिर्हि तमोलक्षणेन रूपेणोषसं प्रत्या-
गच्छति, उषः कालेऽपि तमसोऽनुगमनदर्श-
नात् । उषा अपि ज्योतिर्लक्षणेन रूपेण
रात्रिं प्रत्यागच्छति । रात्रावपि कियत्-
श्चित् प्रकाशस्यानुगमनदर्शनादिति । चि-
रादेव प्रभृति विरूपत्वादिगुणे रात्र्युषसौ
कृष्णशुक्लाभ्यां तमोज्योतीरूपाभ्यामनु-

गता नियतकालैरात्मीयैरागमनैर्दिवं सर्वं
च भूतजातमन्योन्यं च प्रत्यागच्छत इति
समस्तार्थः । एवमियमृक् स्वरूपेणैव
रात्र्युषः कर्मकोतनमात्ररूपत्वाद्वात्र्युषोदेव-
ता प्राप्नोति । ऐन्द्रं चेदं सूक्तम् । अतो
यत्तच्छब्दावध्याहृत्य पूर्ववर्चकवाक्यता
योज्या परया वा । ये विरूपत्वादिगुणे
रात्र्युषसौ दिवं भूतजातमन्योन्यं च प्रत्या-
गच्छतस्तेऽप्यधारयन् न केवले रोदसी
इत्येवं पूर्ववर्चकवाक्यता । परया तु ये
विरूपत्वादिगुणे रात्र्युषसौ दिवं भूत-
जातमन्योन्यं च प्रत्यागच्छतस्ताभ्यां
सहेति Sk.

१३. यजमानानां सखित्वम् Sy. १४. स्वपः
शोभनं कर्म तदिवाचरन् । . . शवसो बलस्य
सूनुः पुत्रः । अतिबलवानित्यर्थः Sy.
शोभनानि कर्माणि येषां ते स्वपाः ।
स्थिरप्रकृतयोऽप्यन्तमहात्मानः । तद्वदा-
चरन् स्वपस्यमानः Sk.

१५. आत्मीययोर्मातापित्रोः सूनुः पुत्रः । . .
शवसा स्वेन बलेन सुदंसाः सुकर्मा इन्द्रः ।
रात्र्युषोभ्यां सह पूर्वप्रवृत्तं सख्यं न
जहामीत्येवमिह व्याख्यातव्यम् Sk.

१६. ०ना P.

बलवत्तयाह^१ “ओजसो^१ जातमुत्तमं^१ एनम्^२” इति मन्त्रः । सुकर्मा^३ त्वम् । आद्रासु^४ । कृष्णासु^५ ।
रोहिणीषु^६ । च । गोषु^७ । पक्वम्^८ । श्वेतं च^९ । पयः^{१०} । अन्तः^{११} । धारयसि^{१२} ।

सनात्सनीळा अवनीरवाता व्रता रचन्ते अमृताः सहोमिः ।

पुरु सहस्रा जनयो न पत्नीर्दुवस्यन्ति स्वसारो अहंयाणम् ॥१०॥

सनात्^{१३} सनीळाः । चिरादारभ्य । पाणरेकस्मादुत्पन्नाः । अङ्गुलयः^{१४} । सुश्लिष्टाः^{१५} । कर्माणि^{१६} ।
रचन्ते । कार्यकरणवैगैः । ग्लानाः । पुरुणि^{१७} । सहस्राणीन्द्रार्थम् । पुत्रजनयः^{१८} । पत्न्यः^{१९} । इव पुमांसम् ।
अह्नीतयानमिन्द्रम्^{२०} । अङ्गुल्यः^{२१} । परिचरन्ति ।

१. ०याभ M.
२. ०तन्य एक० P. D. RV. X. 73. 10.
३. शोभनयागादिकर्मयुक्तः Sy.
दीप्यमानम् Sy. ४. अपरिपक्वासु Sy.
अपक्वास्वप्यभक्षयोग्यास्वपि सती-
ष्वित्यर्थः Sk.
५. Omitted by D.
६. लोहितवर्णासु Sy. रोहितासु च Sk.
७. P. and D. add भागेषु च
before गोषु ८. भक्षयोग्यम् Sk.
८. श्वेतवर्णम् Sy. १०. क्षीरम् Sk.
११. वृष्टिद्वारेण धारयसि । . . . सर्वत्र
कारणानुरूपं कार्यम् । भवतस्त्वेतन्मा-
हात्म्यावभक्ष्यासु कृष्णरोहितासु च
गोषु भक्ष्यं शुक्लं च पय इति Sk.
१२. V. Mādhava ignores बाधार
१३. ०ळा M.
१४. समाननिवासस्थानाः Sy.
समानमिन्द्रार्थं स्थानं यासां ताः सनी-
ळाः । केवलेन्द्रविषया इत्यर्थः । काः
पुनरेताः ? स्तुतयः Sk.
१५. अवततेः प्रीत्यर्थस्येवं रूपम् । प्रीति-
जन्यः Sk.
१६. वार्तं गमनं तद्रहिता एकपाण्यवस्था-

- नात् Sy.
- अगतपूर्वा अन्यत्र स्तुत्ये Sk.
१७. इन्द्रसम्बन्धीनि कर्माणि Sy.
वृत्रवधादीनीन्द्रस्य कर्माणि Sk.
१८. आत्मीयैर्बलैः Sy. बलैः सह Sk.
१९. पुनः पुनःकरणेऽप्यालस्यरहिताः Sy.
V. M. seems to explain
अमृताः as ग्लानाः । I think the
correct reading should be
अग्लानाः ।
अमृता नित्याः । . . . अकीर्त्यमानानि
हीन्द्रस्य कर्माणि च बलानि च विस्म-
रणाद्विलयं गच्छेयुः । तानि कीर्त-
यन्त्यः स्तुतयो रक्षन्तीत्युच्यते Sk.
२०. पुराणि M. बहूनि Sy.; Sk.
२१. जनय इति देवानां पत्न्य उच्यन्ते । . . . ता
इव Sy.
जनिशब्दोऽत्र जननीवचनो द्रष्टव्यः । . .
यथा मातरो भार्या वा महता यत्नेन पुत्रं
पतिं वा रक्षयेयुस्तद्वदित्यर्थः Sk.
२२. पण्यः M.
२३. अह्नि P. अप्री० M.
लज्जारहितम् । प्रगल्भमित्यर्थः । यद्वा
अह्नीतयानं प्रशस्तगमनमिन्द्रम् Sy.
२४. अञ्जलिबन्धनेनेन्द्रं प्रीणयन्तीत्यर्थः Sy.

सनायुवो नमसा नव्यो अर्कैर्वसुयवो मतयो दस्म दद्रुः ।

पतिं न पत्नीरुशतीरुशन्तं स्पृशन्ति त्वा शवसावन्मनीषाः ॥११॥

सनायुवः^१ । चिरत्वमाश्रयन्तः^२ । नवतराः^३ । नमस्कारेण । अत्रैश्च^४ । धनकामा मम^५ । मतयः^६ स्तुतयो मत्तः^७ । निर्गच्छन्ति ततः^८ । ताः^९ । पतिम् । इव । पत्न्यः^{१०} । कामयमानाः^{११} । कामयमानम् । त्वाम् । स्पृशन्ति^{१२} । बलवन्^{१३} !

सनादेव तव रायो गर्भस्तौ न क्षीयन्ते नोप दस्यन्ति दस्म ।

द्युमाँ असि क्रतुमाँ इन्द्र धीरुः शिञ्चा शचीवस्तवं नः शचीभिः ॥१२॥

सनादेव । चिरात् । एव । तव । धनानि । हस्ते स्थितानि^{१४} । नच^{१५} । नश्यन्ति । नच । न्यूनी-^{१६} भवन्ति । दर्शनीय ! दीप्तिमान् । असि । कर्मवांश्च^{१७} । इन्द्र ! धृष्टः^{१८} । प्रयच्छ । कर्मवन्^{१९} ! तव । प्रज्ञाभिः^{२०} । अस्मभ्यम् ।

सनायते गोतम इन्द्र नव्यमतच्छुद्रह्म हरियोजनाय ।

सुनीथाय नः शवसान नोधाः प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥१३॥

सनायते गोतम इन्द्र । चिरन्तनत्वमनुपालयते । गोतमः । नोधाः । इन्द्र ! तुभ्यम्^{२१} । नवतरम्^{२२} ।

१. सनातनमग्निहोत्रादि नित्यं कर्म आत्मन इच्छन्तः Sy. २. स्तुत्यः Sy.

अत्रैकवाक्यताप्रसिद्धयर्थं यत्तच्छब्दा-
वध्याहृतव्यौ । यस्त्वं नमसा नमस्कारेण
नव्यः स्तुत्यः... तं सनायुवश्चिर-
कामाः Sk. ३. शस्त्ररूपैर्मन्त्रैः Sy.
अर्कैर्मन्त्रैश्च Sk. ४. मेधाविनः Sy.
चिरं धनमिच्छन्त्योऽस्मदीयाः स्तुतय
इत्यर्थः । यश्च स्तोत्राणां कामः स स्तुतिषु
पूर्यते Sk. ५. त्वां बहुबहुना प्रयासेन
जग्मुः Sy. गच्छन्ति त्वा Sk.

६. तैः प्रयुक्ता मनीषाः स्तुतयः Sy.

७. यया पति सम्भजन्ते तद्वत् Sy.

८. प्राप्नुवन्ति Sy. त्वया सह सम्बध्यन्त
इत्यर्थः Sk. ९. V. Mādhava ig-
nores दस्म १०. Omitted by M.
स्तोत्रभ्यो वत्सेऽपि त्वद्वस्तगतं धनमुपक्षयं

न प्राप्नोति, अपितु वधन्ते Sy.

११. क्षयस्य समीपीभवन्ति दस्म । तव यानि
धनानि तानि नेदानीं क्षीयन्ते । नाप्या-
गामिनि काले इत्यर्थः Sk.

१२. लोकरक्षणहेतुभूतकर्मयुक्तोऽसि Sy.

१३. बुद्धिमान्... वा Sy. प्रज्ञावांश्च Sk.

१४. प्रज्ञावन् वा Sk. १५. प्रज्ञानाभिः P.

त्वदीयैः कर्मभिः Sy. कर्मभिर्पागाह्यैर्हे-
तुभूतैः । यस्मात्त्वां यजामहे तस्मादित्यर्थः
Sk. १६. ०भि... भ्यं M. ०भ्यः P.

१७. ०वन्ते M. १८. गोतमिन्द्रः M.

१९. ०तो M. नित्य इवाचरति सर्वेषामाद्यो
भवति Sy. चिरं कामयमानाय Sk.

२०. गोतमस्य ऋजेः पुत्रः Sy.

स्तोत्रमित्यभिमतम्बन्धात् पितृशब्दोऽयं पुत्रे
प्रयुक्तः । गोतमपुत्रः Sk. २१. ०षां M.

२२. अन्यैः स्तोत्रभिरकृतपूर्वम् Sk.

स्तोत्रम् । अकरोत् । अश्वान् यो योजयति गमनाय । शोभननयनाय । अस्माकम् । बलाचरणशील !
अन्त्योपसंहाराद्योपान्त्यया धनमाशास्ते धनार्थाः स्तुतय इत्युवाच “सनायुवो नमसा” इति ।

I.63.

त्वं महाँ इन्द्र यो ह शुष्मैर्द्यावा जज्ञानः पृथिवी अमे धाः ।

यद्ध ते विश्वा गिरयश्चिदभ्वा भिया दृढहासः किरणा नैजन् ॥१॥

त्वं महान् । त्वम् । महान् । इन्द्र ! यः । खलु । बलैः । द्यावापृथिवी । प्रादुर्भवन् । भये ।
अधाः । यस्मात् । च । तव । गिरयः । अपि । व्याप्तेन । महता । भयेन । दृढा अपि । रश्मयः । इव ।
चलनस्वभावाः कम्पन्ते स त्वं महानिति ।

१. स्तोत्रम् M. एतत्स्तोत्ररूपं स्तोत्रम् Sy.
२. व्यत्ययेन चोत्तमपुरुषस्य स्थाने प्रथम-
पुरुषः Sk. ३. अश्वौ M.
४. सुष्ठु नेत्रे Sy. सुनीषाय सुस्तुतये च Sk.
५. प्रथमैकवचनस्य स्थाने द्वितीयाबहुवचन-
मेतत् । अहम् Sk.
६. बला omitted by M.
हे शवसान शत्रून् प्रति गन्तः ! बल-
वतामाचारवन् वा Sk.
७. ०वान्त्य० M.
८. P. adds न before धनार्थाः ।
०यं M. ९. ०युपो M.
१०. RV. i. 62. 11.
११. Ms. D. puts the figure ॥६२॥
here to indicate the end of
the sixtysecond hymn. No
such number is given in P.
and M.
१२. गुणैः सर्वाधिको भवसि Sy.
१३. ह्रस्वः पदपूरणः Sk.
१४. शत्रूणां शोषकैरात्मीयैर्बलैः Sy.
आत्मीयैः Sk. १५. प्रादुर्भं . . . M.
तदानीमेव प्रादुर्भूतः सन् Sy.
जायमानः । जन्मन एव प्रभृतीत्यर्थः Sk.

१६. असुरकृते भये सति । . . . तादृशाद्
भयाद् अमूमुच इत्यर्थः Sy.
१७. दधासि । जन्मन एव प्रभृति द्यावा-
पृथिव्योर्भयमुदपीपद् इत्यर्थः Sk.
१८. यस्य खलु तव Sy.
यद् यस्य । षष्ठ्या अत्र लुक् । हः
पदपूरणश्चार्थे वा । यस्य ते । विश्वा
सर्वाणि भूतानि Sk.
१९. P. adds बाह्यो स्तोता वज्रं स्तुत्या
न वज्रेणावधितकर्म before गिरयः
This passage properly
belongs to the commentary
of V. M. on the following
stanza.
२०. चिच्छब्दश्चार्थे । पर्वताश्च Sk.
२१. अन्यान्यपि महान्ति यानि सन्ति Sy.
अभ्व इति महन्नाम । महता भयेन Sk.
२२. तव सम्बन्धिन्या . . . भीत्या Sy.
२३. गिरीणामिदं विशेषणम् । दृढा अपि
सन्तो गिरयः Sk.
२४. यथा सूर्यरश्मय इतस्ततो नभसि कम्पन्ते
तद्वत् Sy. यथोदकेऽन्यत्र वाऽऽदित्यस्य
रश्मयः कम्पन्ते तद्वत् कम्पन्त इत्यर्थः Sk.
२५. चन० M. ०भानवाः P

आ यद्वरीं इन्द्र विव्रता वेरा ते वज्रं जरिता बाह्वोर्धात् ।

येनाविहर्यतक्रतो अमित्रान्पुरं इष्णासि पुरुहूत पूर्वीः ॥२॥

आ यद्वरी । यदा^१ । इन्द्र ! विविधकर्माणी । अश्वी^२ रथे । योजयसि^३ तदनन्तरमेव ।
आदधाति^४ । तव । बाह्वोः^५ । स्तोता । वज्रं^६ स्तुत्या । येन वज्रेण । अवाधितकर्मन् !^७ अमित्रान् ।
तत्पुरुषं । बह्वीः^{१०} । प्रेरयसि^{११} । पुरुहूत^{१२} !

त्वं सत्य इन्द्र धृष्णुरेतान्त्वमृभुक्षा नर्यस्त्वं पाद ।

त्वं शुष्णं वृजने पृक्ष आणौ युने कुत्साय द्युमते सचाहन् ॥३॥

त्वं^{१३} सत्य इन्द्र । त्वम्^{१४} । सत्यकर्मा । इन्द्र ! धर्ययसि^{१५} । एतानमित्रान् । त्वम्^{१६} । महान्^{१७} ।

१. यदिति व्यत्ययेन नपुंसकता । यश्च
हरी प्रति हे इन्द्र Sk.

२. त्वदीयावश्वौ Sy.

३. रथे योक्तुमागच्छसि वेत्सि वेत्यर्थः Sk.

४. ०न्तामेव P. D. M

५. स्तोत्रेण स्थापयति । स्तोत्रा स्तुते
प्रयत्नमन्तरेण वज्रं त्वद्वस्ते वृक्षत
इत्यर्थः Sy.

६. बाहुसम्बन्धाद्वस्तावत्र बाहुशब्देनोच्येते ।
हस्तयोः Sk.

७. स्तुतिभिश्च स्तोता शत्रुवधार्थं हस्ताभ्यां
ग्राहयतीत्यर्थः । अथवा भिन्नमेव वाक्यं
पूर्वानपेक्षम् । यद्वरी इति तु यच्छब्दो
यदाशब्दस्यार्थः । तच्छ्रुतेश्च तदेत्यध्याहृत-
व्यम् । यदा रथे हरी योक्तुं प्रत्यागच्छसि
तदा ते वज्रं जरिता हस्तयोराधत् इति
Sk.

८. अवधि० P. D. अयाधि० M.

प्रेक्षितकर्मन् ! Sy.

हर्यतिः कान्तिकर्मा । अविगतो हर्यतः
कामो यस्य सोऽविहर्यतः कामवान् ।
क्रतुरिति वज्रनाम । अविहर्यतः क्रतुर्यस्य
सोऽविहर्यतक्रतुः । स्तुतीर्हवींश्च प्रति

कामयमानचित्त इत्यर्थः । अथवा हर्यतिः
प्रेप्ताकर्मा । प्राप्तुमशक्यत्वाद् अप्रेप्स-
नीयः क्रतुः प्रज्ञा कर्म वा यस्य सोऽविहर्य-
तक्रतुः । तस्य सम्बोधनं हे अविहर्यतक्रतो
Sk.

९. ०मनमित्राः M. ०त्राः P. D.

१०. बहिः M.

चिरन्तनीः Sk.

११. असुरपुराणि भेतुमभिगच्छसीत्यर्थः Sy.
इषु आभीक्ष्ये । हननविषयं चात्राभीक्ष्य-
मभिप्रेतम् । अभीक्ष्णं हंसीत्यर्थः Sk.

१२. पुरुषहू० P.

पुरः हू० M.

पुरुर्भिवद्भुभिर्यजमानंराहूत ! Sy.

१३. त्वा M

१४. सत्सु भवः सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः Sy.
अविसंवादी Sk.

१५. धर्ययिता तिरस्कृता Sy.

साधु चाभिभवितेत्यर्थः Sk.

१६. न is missing M.

ऋभूषामधिपतिस्तेषु कृतनिवासो वा ।
यद्वा महन्नामैतत् । महान् प्रबृद्धोऽसि
Sy.

नृहितः । त्वम् । सहसे सपत्नान् । त्वम् । शुष्णामुरम् । शत्रूणां छेदके । इतरेतरसम्पचने । युद्धे ।
यूने । कुत्साय । दीप्तिमते । सहायभूतः । हतवानसि ।

त्वं ह त्यदिन्द्र चोदीः सखा वृत्रं यद्वज्रिन्वृषकर्मन्नुभनाः ।

यद्ध शूर वृषमणः पराचैर्वि दस्युर्योनावकृतो वृथाषाट् ॥४॥

त्वं ह त्यदिन्द्र । त्वम् । खलु । एतत् । अचूचुदः । सखा सन् सव्युः कुत्सस्य । वर्तयितारं
शुष्णम् । यदा । वज्रिन् ! वर्पणशीलकर्मन् ! तेजोभिर्वाधकैः । पूरितवानसि । यदा । खलु ।
शूर ! वर्पणपरमनस्क ! कुत्सस्य । शत्रून् । पराचीनम् । कुत्सावासे । विकृतवानसि । अनायासेन

१. नृमितः M. नरेषु साधुः नरेभ्यो वा ।
नराणां चानुग्रहपर इत्यर्थः Sk.
२. ०त्राः M. शत्रूणामभिभविता हन्तेत्यर्थः
Sy. असुराभिभवनशीलः Sk.
३. ०कम् M. वर्जनयुक्ते । सङ्ग्रामे हि
वीराः पुरुषाः . . . हिंस्यन्ते Sy.
वृजने ऋग्निर्वर्जनीये । बलनाम वा
वृजनशब्दः । सामर्थ्याच्चात्रान्तर्णीत-
मत्वर्थः Sk. ४. ०वचं० P.
सम्पचनीये वीरैर्योद्धुं प्राप्तव्ये Sy.
शूरैः सम्पचनीये Sk. ५. आने P.
०ने is missing M.
६. तावदर्थ्य एताश्चतुर्थ्यः । यूनेश्च दीप्ति-
मतश्च कुत्सनाम्न ऋषेरर्थाय Sk.
७. सचा सह कुत्सेनैव मर्षद्विर्वाहन्
हतवानसि Sk. ८. त्या० D.
८. हशब्दः पदपूरणः Sk. १०. तत्प्रसिद्धं धनं
जयलक्षणं यशो वा Sy. त्यत् तदा Sk.
११. वृत्रवधाय चोदितवानसि Sk.
१२. द्वितीयाबहुवचनस्य स्थान इदं प्रथमै-
कवचनम् । सखीन् मरुतः । अथवा
प्रत्यक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य सखेत्येतदव्यति-
रिक्तप्रातिपदिकार्थप्रथमान्तं यत्तच्छब्दा-
वध्याहृत्यैकवाक्यतान्नेयम् । यस्त्वं मरुतां
सखा स चोदितवानसि । कम् ? साम-
र्थ्यान्मरुतः Sk.

१३. खलु । एतत् । अचूचुदः । सखा सन्
omitted by M.
१४. सर्वस्य धनस्यावरीतारम् Sy.
१५. पर्वण० P. ०शीलं कर्म M.
सर्वदेव वृष्टिकारिन् ! इत्यर्थः Sk.
१६. पुरि० P. पूरयित्० M.
कुत्सस्य शत्रुम् . . . अहिंसीः Sy.
उभ उभ पूरणेऽन्यत्र । इह तु साम-
र्थ्याद्विधायः । हतवानसि Sk.
१७. च Sk.
१८. यदा । खलु । शूर missing in M.
शत्रूणां प्रेरक ! Sy.
१९. कामाभिवर्षकमनस्केन्द्र ! Sy.
२०. यदा खलु . . . वीरैर्मिश्रणीये सङ्ग्रामे
. . . कुत्सस्योपक्षयितुं अन्यान् शत्रून्
. . . परागमनैः . . . पराङ्मुखा यथा
भवन्ति तथा व्यच्छिन्तः । तदानीं कुत्सः
सर्वं यशः प्राप्नोदित्यर्थः Sy.
२१. ०शीनं M.
पराचैः । . . परागमनैः । तदीयस्थान-
प्राप्तिमात्रेणैवेत्यर्थः Sk.
२२. स्वस्मिन्नेव स्थाने स्थितवान् Sk.
२३. पिक० P. विकृत० D. वानसि
is missing M.
कृततेर्वेधकर्मण इदं रूपम् । विविधं
हतवानसि Sk.

शत्रून्भिभवन् तदा शुष्णं तत्सहायांश्चाचूचुद इति ।

त्वं ह त्यदिन्द्रारिष्यन्द्दहस्य चिन्मर्तानामजुष्टौ ।

व्यसदा काष्ठा अर्धते वर्धनेव वज्रिच्छन्थिह्यमित्रान् ॥५॥

त्वं ह त्यत् । त्वम् । एतत् । इन्द्र ! अहिसन् । दहम् । अपि पुरुषम् । मनुष्याणाम् ।
अप्रीतो न हंसि मनुष्यहितमित्यर्थः स त्वमद्य । अस्माकं युद्धे प्रवेशार्थम् । अश्वानाम् । दिशस्त्व-
मेतत् । आ वि वः प्रवेशयाश्वान् सङ्ग्राममध्य इत्यर्थः । स त्वम् । घनेन लोहपिण्डमिव । अमित्रान् ।
इति हि कुरु नानादिवकानिति ।

१. अव्यतिरिक्तप्रातिपदिकार्थप्रयमान्तत्वाद्
यत्तच्छब्दावध्याहृत्यैकवाक्यता नेया ।
यस्त्वं वृथाषाड् अयत्नेनैवाभिभविता स
यदा दस्पून्योनौ व्यकृत इति Sk.

२. ०श्चापूद M.

३. V. Mādhava ignores इन्द्र

४. य उक्तगुणस्त्वं त्यत् । व्यत्ययेनात्र
नपुंसकता । स त्वं हे इन्द्र Sk.

५. ०सं P. अहित M.
अस्मान् ।...अस्मद्विसापारिहारार्थमित्यर्थः
Sk.

६. ०सन्तुडम् D.

वृद्धस्यापि मेघस्य वृष्टिनिरोधेन Sk.

७. ०ष P.

८. स्तोतृणामस्माकं शत्रुभिः...अप्रीतो
सत्याम् ।...यद्वा मर्तानां मनुष्याणां मध्ये
यस्मिन् कस्मिंश्चित्तवाप्रीतो सत्यां तस्य
शत्रोर्वृद्धस्यापि...रेवणं हिसनमनिच्छन्
वर्तसे । यस्मिंस्तु कुत्सादौ प्रीतिरस्ति
तस्य शत्रुवधं चकृषे Sy.

मर्तानामनुष्ठावप्रीतो वर्तमानस्य
स्वभूताः Sk.

९. Omitted by P.

१०. हर्नसि P.

११. षष्ठ्यर्थे पञ्चम्येया । अस्माकं स्वभूताय

Sk.

१२. ०ना P.

अस्मदीयाश्वाय गन्तुं ... दिशः
... समन्तात् ... विवृताः कुरु ।
यथा सर्वासु दिक्वस्मदीया अश्वः
प्रतिरोधमन्तरेण गच्छन्ति तथा
कुर्वित्यर्थः Sy.

आ मर्यादार्योऽयम् । मर्यादया काष्ठा
अर्धतेऽश्वाय । अश्वग्रहणञ्चात्र कृत्स्नस्य
द्विपदश्चतुष्पदश्चोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् ।
यावत् किञ्चिदस्माकं स्वभूतं द्विपाच्च-
तुष्पाच्च सर्वस्याप्येत्यर्थः Sk.

१३. ०व D. आपिवः P. ०नाम is mis-
sing M. विवः । विवृणु । प्रकाशकुरु ।
पातयेत्यर्थः Sk.

१४. घनेन D. M.

कठिनेन पर्वतेनेव वज्रेण Sy.
यथा घनेन लोहकारो लोहं हन्ति तद्वत्
Sk.

१५. अधिहि D.

शाधिहि P.

इत्ययं जहीत्यर्थः Sy.

जह्यास्मदीयान् शत्रून् Sk.

१६. ०का० M.

१७. V. Mādhava ignores ह

त्वां ह त्यदिन्द्राणीसातौ स्वर्मीळहे नरं आजा हवन्ते ।

तव स्वधाव इयमा समर्य ऊतिर्वाजेष्वतुसाय्या भूत् ॥६॥

त्वां ह त्यदिन्द्र । त्वाम् । खलु । एतत् । इन्द्र ! उदकस्य दातरि । सर्वस्य सेचके ।
मनुष्या मेघैः सह युद्धे तदर्थम् । हवन्ते । तव । अन्नवन् ! इयम् । ऊतिः । युद्धेषु । समाश्रयणीया
समनुष्ये प्रदेशोऽस्मद्रक्षणाय । अभूत् ।

त्वं ह त्यदिन्द्र सप्त युध्यन्पुरौ वज्रिन्युरुकुत्साय दर्दः ।

वर्हिर्न यत्सुदासे वृथा वर्गहो राजन्वर्षिः पुरवे कः ॥७॥

त्वं ह त्यदिन्द्र । त्वम् । एतत् । इन्द्र ! पुरुकुत्साय ऋषये । सप्त । पुरः । युध्यन् ।

१. तं प्रसिद्धम् । ... अर्णानां गन्तुणां युद्धे प्रवृत्तानां पुरुषाणां सातिर्लाभो यस्मिन् ... यद्वा अर्णस उदकस्य सातिर्लाभो यस्मिन् वृत्रादियुद्धे तस्मिन्नित्यर्थः । वृष्टिनिरोधकेन वृत्रेण सह वर्षणार्थं तव यद्युद्धं तत्र स्तोतारस्त्वां प्रोत्साहयन्तीति भावः Sy.
त्वामित्येतेन सामानाधिकरण्याद् द्वि-
तीयास्थाने प्रथमा । व्यत्ययेन चात्र नपुंसकता । य उक्तगुणस्तं त्वाम् Sk.
२. अर्ण उदकम् । तत्सम्भजनवेलायाम् । मेघवधोत्तरकालमुदकदानवेलायामित्यर्थः Sk. ३. चेके P.
मीळहमिति घननाम । सुष्ट्वरणीयं घनं यस्मिन् Sy.
स्वर्मीळहे उदकार्थं च मेघेन सह सङ्ग्रामे Sk.
४. आजा अन्यस्मिंश्च सङ्ग्रामे हवन्ते । उद-
कसम्भजनवेलायां दानार्थमुदकार्थं सङ्ग्रामे युद्धार्थमन्यस्मिंश्च साहाय्यार्थ-
माह्वयन्तीत्यर्थः । य ईदृशोऽसि तं ब्रूमः Sk. ५. हतवान् ते P.
त्वामेव । ... योद्धुकामाः पुरुषाः सहायार्थम् ... आह्वयन्ति Sy.

६. ०पन् P. बलवन् वा Sy.
७. इयम् P. ८. पालनम् Sk.
८. सङ्ग्रामेषु यथा ऊतिः ... योद्धुभिः प्राप्तव्या भवति Sy.
वाजेषु । निमित्त एवा सप्तमी । प्रयो-
जनस्य च निमित्तत्वेन विवक्षा । समर्य इत्येतेन चास्य सम्बन्धः । अन्नेषु च यः सङ्ग्रामः । अन्नार्थो यः सङ्ग्रामस्तत्रे-
त्यर्थः Sk.
१०. अतसाय्या । ... अनुपक्षीणा सन्तत-
गामिनी वा Sk.
११. भवतु Sy.
भवतु । यदेतदन्नार्थसङ्ग्रामे प्रवृत्तं पालन-
मेतदक्षीणं सततगामि वा भवत्वित्यर्थः ।
कस्य? सामर्थ्यादस्माकं स्तोतृणां वा Sk.
१२. This stanza is missing in M.
१३. त्वां M.
१४. ताः Sy. १५. पुरुषकु० P.
१६. कर्षये P.
पुरुकुत्सनाम्नो राज्ञोऽर्थाय Sk.
१७. तवीयानि सप्तसंख्यानि नगराणि Sy.
अनुरागां स्वभूताः Sk.
१८. तवीयशत्रुभिः सह युद्धं कुर्वाणः Sy.
अनुरैः सह Sk.

दारितवान्^१ असि^२ किञ्च^३। सुदासे^४ राज्ञे^५ तदर्थम्^६। अंहोरसुरस्य^७। यद्धनम्^८। बहिः^९। इव^{१०}।
अनायासेन^{११}। अच्छिनस्तत्^{१२}। धनम्^{१३}। राजन्^{१४}। पूरवे^{१५} पूरयते^{१६}। कृतवान्^{१७} असि^{१८}।

त्वं त्यां न इन्द्र देव चित्रामिषमापो न पीपयः परिज्मन् ।

यया शूर प्रत्यस्मभ्यं यंसि त्मनमूर्जं न विश्वधु चरध्वै ॥८॥

त्वं त्यां न इन्द्र। त्वम्। तत्। अन्नम्। अस्माकम्। चित्रम्। आपः। इव। पीपयः। परितो
गमने। ययेषा। शूर। त्वम्। आत्मानम्। अस्मभ्यम्। अन्नम्। इव। सर्वदा कामानाम्। क्षरणाय।
प्रतियच्छसि। इन्द्र! तव यागार्थं वर्धयान्नमिति।

१. ध्यन्। दारित is missing M.
अभैत्सीरित्यर्थः Sy. नाशितवान् Sk.

२. ०ञ्च P.

३. षष्ठ्यर्थे चात्र चतुर्थी। सुदासो
राज्ञः Sk.

४. ०होतर० P.

अंहोशब्दस्याहःपर्यायस्य द्वितीयाथं षष्ठी।
अंहः पापम् Sk.

५. यद् यः सुदासे Sk.

६. दर्शानिवामूलात् Sk.

७. ०न्न० D. M.

भिन्नवानसि Sk.

८. राजत् D. राज M.

दीप्त ईश्वर वा Sk.

९. पूरकते P.

त्वां हविषा पूरयते Sy.

धनं पूरवे राज्ञे Sk.

१०. कः अकार्षीः Sy.

वस्तवानित्यर्थः Sk.

११. V. Mādhava ignores ह।
वञ्चिन्

१२. त्व P. १३. सोमलक्षणमन्नम् Sk.

१४. पूजनीयां विचित्रां वा Sk.

१५. चित्रम्। आपः। missing in M.

यथा... वृष्ट्युदकानि भूम्यां वर्धनेन
प्रवर्धयसि तद्वत्। यद्वा भूमौ

वर्तमानानस्मान् यथाऽपः पाययसि
तद्वच्चित्रामिषमपि पाययेति भावः Sy.
यथा वसतोवर्धयन्त आपो वर्धयन्ति
तद्वत् Sk.

१६. पि० P. ०य D. वीचयः M.

प्रावर्धयः Sy. अवर्धयः Sk.

१७. परितो व्याप्तायां भूमौ... यथा सर्वा
भूमिरन्नेन परिपूर्णा भवति तथा
कुर्वित्यर्थः Sy.

सर्वतो गच्छन्। यत्र तत्र वर्तमान
इत्यर्थः Sk.

१८. यथेषा M. यथा निमित्तभूतया Sk.

१९. जीवम् Sy.

२०. उदकम्।... यथाऽस्मभ्यं बहुलमुदकं
प्रयच्छसि तद्वत्प्राणधारणरूपं जीवनमपि
प्रयच्छसीति भावः Sy.

ऊर्जं न यथा महता यत्नेन कञ्चित्
क्वचिद् व्यवस्थापयेत् तद्वत् Sk.

२१. कथं नाम सर्वदा यजत्स्वस्मानु त्वदर्थः
सोमः क्षरेदित्येवमर्थमित्यर्थः Sk.

२२. प्रतिबध्नासि।... आत्मानम्। क्व?
सामर्थ्याद् वेद्याम्। यामस्मदनुग्रहार्थं
वा पातुमस्मदीयायां वेद्यामात्मानं
व्यवस्थापयसीत्यर्थः Sk.

२३. ०यार्थमिति P.

२४. V. Mādhava ignores वेव

अकारि त इन्द्र गोतमेभिर्ब्रह्मण्योक्ता नमसा हरिभ्याम् ।

सुपेशसं वाज्रमा भरा नः प्रातर्मच्छ धियावसुर्जगम्यात् ॥६॥

अकारि त इन्द्र । अकारि । ते । इन्द्र ! गोतमेस्तदेवाह—ब्रह्माणि च । उक्तानि ।
नमस्कारेण तव सह । अस्वाभ्याम् “आ यदरी इन्द्र विव्रता” इत्यश्वयोः स्तुतिः । सुखम् । अन्नम् ।
आभर । अस्मभ्यमिति ।

I.64.

वृष्णे शर्धाय सुमखाय वेधसे नोधः सुवृक्ति प्र भरा मरुद्भ्यः ।

अपो न धीरो मनसा सुहस्त्यो गिरः समञ्जे विदथेष्वाशुवः ॥१॥

वृष्णे । वर्षित्रे । मारुताय शर्धाय । सुधनाय “नञ्सुभ्याम्” इति न दृष्टम् अपिवा सुष्टु
प्रयच्छते । विधात्रे । स्तुतिम् । प्रभर तदेवाह नोधस्त्वं स्तुतिं प्रभर । मरुद्भ्य इत्यात्मानमित्य-

१. स्तोत्रं कृतमित्यर्थः Sy. बहुवचनस्य स्थाने एकवचनम् । अकारिषत Sk.
२. त्वदर्शानि Sk. ३. Missing in M.
४. गन्तुतमेरेतत्संज्ञैर्ध्विभिः Sy. गोतमपुत्रैरस्माभिः Sk. ५. ०हृ D.
६. ब्राह्मणि M. ब्राह्मणनि P. मन्त्रजातानि Sy. स्तुतिलक्षणानि Sk.
७. आभिमुख्येन . . . । यद्वा मर्यादाया-माकारः । यथाशास्त्रं प्रयुक्तानि Sy. मर्यादया Sk. ८. हविलक्षणेनाग्नेन सह Sy. नमस्कारेण सह हविलक्षणान्नेन वा । हविरपि दत्तमित्यर्थः Sk.
८. यन्ध० M. १०. विप्र० D. RV. i. 63. 2. ११. विवृतेभ्यश्चयोः M.
१२. बहुविधरूपयुक्तम् Sy. १३. आहर, वेहीति यावत् Sy. १४. V. Mādhava ignores प्रातः । मक्षु । धियावसुः । जगम्यात् । Ms. D. puts the figure ॥६३॥ here to indicate the end of the sixtythird hymn. No such number is

given in P. and D.

१५. कामानां वर्षित्रे Sy. वृष्ण इत्यादि गणा-पेक्षमेकवचनम् । वर्षित्रे गणाय Sk.
१६. ...य M. मरुतां मितराविणां...समूहाय । विभक्तिव्यत्ययः Sy. उत्साहिने Sk.
१७. शोभनयज्ञाय Sy. सुयज्ञाय Sk.
१८. सू० omitting नञ् P. Pāṇini 6. 2. 172. १९. पुष्पफलादीनां कर्त्रे वायौ सति हि पुष्पाणि फलानि चोत्पद्यन्ते Sy. वेधसे प्राज्ञाय Sk.
२०. सुष्टुवावर्जकं सुष्टु प्रवृत्तं वा स्तोत्रम् Sy. सुष्टु वर्जितां दोषैः स्तुतिम् Sk.
२१. प्रेरय स्तुहीति यावत् Sy. प्रहर । उच्चारयेत्यर्थः Sk.
२२. आत्मन एवायं शरीरात्मनः प्रियः । हे मदीय शरीरात्मन् Sk.
२३. षष्ठ्यर्थे चतुर्थ्येवा । तच्छ्रुतेश्च गण-शब्दाध्याहारः । मरुतां गणाय । अथवा शुद्धोऽपि मरुच्छब्दस्तद्विधायै द्रष्टव्यः । एकवचनस्य च स्थाने बहुवचनम् । मारु-ताय । मरुत्समूहायेत्यर्थः Sk.

मुक्त्वा स्वयमेव तथा करोमीति वदति । उदकानि । धृष्टः । शोभनाङ्गुलिकः कश्चित् ।
यथोत्सिञ्चत्येवमहमेवाम् । यज्ञे । प्रयोक्तुं योग्याः । गिरः । मनसा । समञ्जे संश्लेषयामि रचया-
मीति ।

ते जज्ञिरे दिव ऋष्यासं उच्चर्यो रुद्रस्य मर्या असुरा अरेपसः ।

पावकासः शुचंयः सूर्या इव सत्त्वानो न द्रप्तिनो घोरवर्षसः ॥२॥

ते जज्ञिरे । ते । प्रादुरभवन् । द्युलोकात् । दर्शनीयाः । सेक्तारः । रुद्रपुत्राः । बलिनः ।
अपापाः । शोधकाः । निर्मलाः । सूर्या इव । भूतानि । इव । विप्रुर्द्धिर्भूयताः । घोररूपाः सिंहादयः
सत्त्वानीति ।

१. ०मानमितं मु० P.

२. कथा P.

३. यथा पर्जन्यो युगपदेव बहुषु प्रवेशेषु
बहुशो जलानि वर्षति तद्वत् Sy.
अहमप्यन्तरात्माऽपो न यथेन्द्रो वृष्टि-
लक्षणा अपोऽभिव्यनक्ति तद्वत् Sk.

४. धीमान् Sy. प्रज्ञावान् Sk.

५. ०ली० D. कृताञ्जलिरित्यर्थः Sy.
सुवर्णालङ्कृतहस्तवान् Sk.

६. ०थोत्सित्ये० P.

७. एवंभूतोऽहं . . . यज्ञेषु Sy.

यज्ञेषु Sk. ८. ०ग्यानि M.

आङ् मर्यावायाम् । यथाशास्त्रं प्रयुक्ता
भवन्तीत्याभुवः । देवताभिमुखीकरणाय
समर्थाः । यज्ञयोग्यैः स्तोत्रैर्मनःपूर्वकं
मरुद्गणं स्तोमीति भावः Sy.

८. स्तुतिलक्षणा वाचः Sy.

१०. ०ञ्ज P. D. M.

सम्यग्व्यक्ताः करोमि Sy.

समभिव्यनज्मि । . . . अहमन्तरात्मा
मरुद्गणस्यार्थाय मनसा सह स्तुतीरभि-
व्यनज्मि । त्वं तु नोद्यः ! शरीरात्मन् !
ता उच्चारयेत्यर्थः Sk.

११. ० का M.

धौरेषां मातेत्यर्थः । यत्त्वंतिहासिक-

मदितौ काश्यपाञ्जन्म मरुतां स्मरन्ति
तन्माहाभाग्यादेव जन्मान्तरं द्रष्टव्यम्
Sk. १२. महान्तः Sk.

१३. सा० P. युवान इत्यर्थः Sy.

वर्षितार इत्यर्थः Sk.

१४. शत्रूणां निरसितारः Sy.

असुराः प्राणवन्तः प्रज्ञावन्तो वा Sk.

१५. ० वाः D. ०प० M.

१६. दीप्ताः Sy; Sk.

१७. यथा परमेश्वरस्य भूतगणा अतिशयित-
बलपराक्रमास्तत्सदृशा इत्यर्थः Sy.
सत्त्वानः । . . . षणु दान इत्यस्यैतद्रूपम् ।
. . . दातारः Sk.

१८. नशब्दः . . . पदपूरणः Sk.

१९. ०द्भि० P. ०द्भि० D. M.

२०. ०क्त्वा M.

वृष्टपुदकबिन्दुभिर्भूयताः Sy.

वृष्टपुदकलक्षणेन रसेन रसवन्तः । अथवा
सत्त्वानो नेति नशब्दश्रुतिसामर्थ्याच्चयेन्द्र-
प्रभृतयो दातारो द्रप्तिनस्तथा द्रप्तिन
इत्येवं योजयितव्यम् Sk.

२१. शत्रूणां भयङ्कररूपा इत्यर्थः । यद्वा
सत्त्वानो न घोरवर्षसः । यथा भूतगणा
भयङ्कररूपास्तद्वेतेऽपीत्यर्थः Sy.

२२. ०यो स्त० P.

युवानो रुद्रा अजरा अभोग्धनो ववचुरध्रिगावः पर्वताइव ।

दृढहाचिद्विश्वा भुवनानि पार्थिवा प्रच्यावयन्ति दिव्यानि मज्जना ॥३॥

युवानो रुद्राः । तरुणाः । रुद्रपुत्राः । अमृताः । देवानामभोजयितृणामयजमानानां हन्तारः ।
वहन्ति । असृतगमनाः । शिलोच्चया इव । दृढानि । अपि । विश्वानि । भुवनानि । दिव्यान्यपि च ।
बलेन । प्रच्यावयन्ति ।

चित्रैरञ्जिभिर्वपुषे व्यञ्जते वचःसु रुक्मां अधि येतिरे शुभे ।

असेंश्वेषां नि मिमृक्षुर्ऋष्टयः सकं जज्ञिरे स्वधया दिवो नरः ॥४॥

चित्रैरञ्जिभिः । नानारूपैः । आभरणैः । शोभार्थमङ्गानि । अलङ्कुर्वन्ति । वक्षःसु । रौक्मान्
कवचान् । अधियातयन्ति । शोभार्थम् । असेषु च । एषाम् । निपक्ता भवन्ति । ऋष्टय आयुध-
विशेषाः । सह । प्रादुर्भवन्ति । बलेन । दिवः । नेतारः ।

१. अम्यताः M. जरारहिताः Sy.
२. यागादिना यस्तेषामभोग्यस्तस्य हन्तारः
Sk. ३. ०ति
स्तोतृणामभिमतं प्रापयितुमिच्छन्ति Sy.
ववक्षतिर्महत्त्वार्थः । बहुवचनस्य स्थान
एकवचनम् । ववक्षवो महान्त इत्यर्थः
Sk. ४. अधृतगमनाः परैरनिवारित-
गतयः । ...दृढाङ्गा एवम्भूता मरुतः Sy.
अध्रिगावः । गौर्ध्याः । तत्राधृता
अव्यवस्थातारोऽध्रिगावः । अधार्यगमना
वाऽध्रिगावः Sk.
५. M. adds पार्थिवानि before
भुवनानि । सद्भावं प्राप्तानि Sy.
भूतानि यानि न रोचन्ते तानि पार्थिवा
पार्थिवानि च Sk.
६. दिवि भवानि च वसूनि दृढहा चिद् दृढा-
न्यपि Sy. ७. शोधकेन बलेन Sy.
बलेन Sk. ८. प्रचालयन्ति Sy.
स्वेभ्यः स्थानेभ्यः प्रच्यावयन्ति दिव्यानि
Sk. ९. ०रजि० M.
१०. रूपाभिव्यञ्जनसमर्थराभरणैः Sy.

- अञ्जिमंस्तां रत्नप्राय आभरणविशेषः ।
विविधैरञ्जिभिः Sk.
११. ०भर्षं मंगलानि D. ०भनार्थ० P.
०र्षं मंगलानि M. रूपाय Sy.
१२. स्वशरीराणि ... व्यक्तं कुर्वन्ति Sy.
१३. भुजान्तरेषु Sy.
हृदयप्रवेशानां चोपरि Sk.
१४. रौक्मान् P. D. रौमान् M.
रोचमानान् हारान् Sy.
रुक्म आभरणविशेषः Sk.
१५. अधिशब्द उपरिभावे Sk.
१६. उपरि चक्रिरे Sy. यततिरत्र बन्धने
द्रष्टव्यः । आबध्नन्ति Sk.
१७. ०षि० P. स्थिता बभूवुः Sy.
निशब्दः प्रकर्षे । मृक्षतिरपि...भ्राजनार्थः ।
सुष्टु भ्राजन्ते । शोभन्त इत्यर्थः Sk.
१८. तोरणाः शक्तयो वा ऋष्टय उच्यन्ते Sk.
१९. प्रादुर्बभूवुः Sy. सह च ते जाताः Sk.
२०. अग्नेन सह Sk.
२१. तैरायुधैः सहिताः ... नेतारो मरुतः Sy.
मनुष्याकाराः Sk.

ईशानकृतो धुनयो रिशादसो वातान्विद्युतस्तविषीभिरक्रत ।

दुहन्त्यूर्ध्वदिव्यानि धृतयो भूमिं पिबन्ति पर्यसा परिज्रयः ॥५॥

ईशानकृतः । स्तोतृनीशितृन् कुर्वाणाः । कम्पयितारः । रिशादसः । वातान् । विद्युतश्च वर्षायम् । बलैः । कुर्वन्ति । दुहन्ति । मेघम् । दिव्यान्युदकानि । कम्पयितारः । भूमिमोषधीः । दुहन्ति । उदकेन । परितो गन्तारः ।

पिबन्त्यपो मरुतः सुदानवः पयो धृतवद्विदथैष्वाशुवः ।

अत्यं न मिहे वि नयन्ति वाजिनमुत्सं दुहन्ति स्तनयन्तमक्षितम् ॥६॥

पिबन्त्यपः । पिबन्ति । उदकानि । मरुतः । सुदानाः । उदकम् । क्षरणवत् । यज्ञेषु । आभवन्त-
आन्तरिक्षाद्वा यो दुहन्ति वर्षोदकमिति “धृतेन नो धृतृष्वः पुनन्तु” इति मन्त्रः । अश्वम् । इव ।

१. ०तृन् निशि० M.
- स्तोतारमीशानं घनाधिपतिं कुर्वाणाः Sy.
- स्तोतृणामीश्वराणां कर्तारः Sk.
२. मेघादीनां कम्पयितारः Sy.
- शत्रूणाम् Sk.
३. रिशानां हिंसकानामन्तारः । यद्वा रिशतां हिंसतामसितारो निरसितारः Sy.
- हिंसितुः क्षेप्तारः प्रतिहिंसितार इत्यर्थः Sk.
४. पुरोवातादीन् Sy.
५. विद्योतमानास्तडितः Sy.
६. बलैः D. आत्मीयैर्बलैः Sy.
७. रिक्तीकुर्वन्ति । जलरहितानि कुर्वन्ती-
त्यर्थः ... सिञ्चन्ति Sy.
- प्रक्षारयन्ति मेघम् ... सिञ्चन्ति Sk.
८. ऊधःस्थानीयान्यभ्राणि Sy.
९. दिवि भवानि Sy.
- दिव्यान्पत्यन्तोत्कृष्टानि Sk.
१०. मेघस्य Sk.
११. त्रिमिमो० P.
१२. मेघाग्निर्गतेन Sy.
- वृष्टिलक्षणेन Sk.

१३. सिञ्चन्ति Sy.
- पिबन्तिरिह सामर्थात् क्षरणार्थो न
सेचनार्थः । क्षारयन्ति Sk.
१४. वृष्टिलक्षणा अपः Sk.
१५. क्षीरवत् सारवतीः Sy. क्षीरं च Sk.
१६. ते ... यथा धृतं सिञ्चन्त्येवं मरुतोऽपि
वृष्टिं कुर्वन्तीति भावः Sy.
- धृतसंयुक्तं वर्षयन्ति । वृष्टिद्वारेणैव गाः
प्रभूतक्षीराः कुर्वन्तीत्यर्थः Sk.
१७. यज्ञनामंतत् । इह तत्सम्बद्धेषु देशेषु ।
येषु यज्ञाः क्रियन्ते तेष्वित्यर्थः Sk.
१८. अ० P. ०न्तं M.
- आभवन्तीत्याभुव ऋत्विजः Sy.
- महान्तः Sk.
१९. अन्तरिक्षाद्यो P. ०क्षाभ्यो D.
- ०क्षाद्व्योम्यो M.
२०. धृतृष्वः D. धृतः M.
२१. पुनरस्ति M. RV. x. 17. 10.
२२. यथाऽश्वं सादिनो विनयन्ति युद्धार्थं
शिक्षयन्ति Sy.
- यथा कश्चिदश्वं सेचनायेतश्चेतश्च नयेत्
तद्वत् Sk.

बलिनममी । सेचनाय मेघम् । शिक्षयन्ति । दुहन्ति च । स्तनयन्तम् । अक्षीणम् । उत्साह्यं मेघम् ।

महिषासो मायिनश्चित्रभानवो गिरयो न स्वतवसो रघुध्वदः ।

मृगाईव हस्तिनः खादथा वना यदारुणीषु तविपीरयुग्ध्वम् ॥७॥

महिषासः । महान्तः । प्राज्ञाः । चित्रदीप्तयः । पर्वताः । इव । स्वबलाः । बलमहत्तया
लघुजवाः । सिंहमृगा इव । गजान् । अरण्यानि परिगृह्य यूयम् । खादथ । यदा । अरुणवर्णान्
बडवामु । बलानि । अयुद्ध्वं बलमादाय स्वादा अधितिष्ठयेति ।

१. वेगवन्तं मेघम् Sy.

बलवन्तं वेगवन्तं वाशवमिव । अथवा वाज
इत्यन्ननाम । इह च तत्कारणत्वादृष्टि-
लक्षणे उदके प्रवृत्तम् । वक्ष्यमाणमेघस्येवं
विशेषणम् । वृष्ट्युदकवन्तम् Sk.

२. वर्षणाय Sy.

३. स्वाधीनं कुर्वन्तीति भावः Sy.

विविधमितश्चेतश्च नयन्ति Sk.

४. Omitted by P. and D.

महन्ति M. रिक्तीकुर्वन्ति Sy.

मेघं विनीय दुहन्ति क्षारयन्ति Sk.

५. गर्जन्तम् Sy.; Sk.

६. प्रभूतोदकमित्यर्थः । अथवाऽक्षितमहि-
सितपूर्वमन्येन केनचित् Sk.

७. उत्संख्यं P. उत्सं M.

८. मेघाख्यं M.

९. खादयेति मध्यमपुरुषसंयोगात् प्रत्यक्ष-
कृतोऽयं मन्त्रः । नचैतानि सम्बोधनानि ।
अतो यत्तच्छब्दावध्याहृत्यैकवाक्यतां
नेयानि । ये यूयम् Sk.

१०. मायाविनः Sk.

११. शोभनदीप्तयः Sy.

१२. शीघ्रगमनाः Sy.

शीघ्रगामिन इत्यर्थः Sk.

१३. ०म्यं M.

१४. हस्तवन्तः Sy.

इवशब्दो हस्तिन इत्यत्राप्यनुपक्तव्यः ।

... यथा मृगास्तृणानि खादन्ति यथा च
हस्तिनः Sk.

१५. वनानि वृक्षजातानि Sy.

वनशब्दश्च ... वृक्षवचनः । वृक्षान् ...
खादन्ति । तद्वदधूयम् Sk.

१६. खादत D. खादयथ M.

भक्षयथ । प्रभुङ्क्ष्येति यावत् Sy.

किम् ? सामर्थ्याच्छत्रून् । अथवा मृगा
इह सिंहा व्याघ्रा वाऽभिप्रेता नान्ये ।
वनमित्युदकनाम । सामर्थ्याच्चेहान्त-
र्णीतमत्वर्थम् । यथा सिंहा व्याघ्रा वा
गत्वा हस्तिनः खादन्ति तद्वदधूयमुदक-
वतो मेघानित्यर्थः Sk.

१७. यस्मात् Sy. यदं P.

१८. द्वितीयार्थे सप्तमी । आरुणीबडवाः ।
यद्यपि चेदम् आरुण्यो गाव उषसाम् इत्यु-
पसामादिष्टोपयोजनं तथापि माहाभा-
ग्याद् देवतानां मरुतामप्यवि रुद्धम् Sk.

१९. बलनामैतत् । इह चान्तर्णीतमत्वर्थम् ।
बलवतीः Sk.

युद्धार्थं स्वरथे न्ययुग्ध्वम् । यथा युध्यध्व-
मित्यर्थः Sk.

२०. The correct reading should
be अयुद्ध्वम्

२१. ०मं P. तस्माद् भवतामिव
बाहनस्यापि प्रबलत्वात्तत्संयुक्ता भवन्तः
सर्वं भञ्जन्तीत्यर्थः Sy.

सिंहाइव नानदति प्रचेतसः पिशाइव सुपिशो विश्ववेदसः ।

क्षपो जिन्वन्तः पृषतीभिर्ऋष्टिभिः समित्सबाधः शवसाहिमन्यवः ॥८॥

सिंहाइव । सिंहा इव । शब्दं कुर्वन्ति । प्रकृष्टज्ञानाः । यया पुरुषे मांसानि । अवयवश्लिष्टा-
न्येवं पदार्थैः सर्वैरेव मरुतः सुष्ट्वाश्लिष्टा भवन्ति । सर्वज्ञाः । उदकम् । पूरयन्तः । पृषतीभिरस्वाभिः ।
ऋष्टिभिश्चायुधविशेषैः । समम् । एव शत्रून् । बाधितारः । शवसा । आहननशीला अभिमननाः ।

रोदसी आ वंदता गणश्रियो नृपाचः शूराः शवसाहिमन्यवः ।

आ वन्धुरैष्वमतिर्न दर्शता विद्युन्न तस्थौ मरुतो रथेषु वः ॥९॥

रोदसी । रोदसी स्वनिर्गमनेन । शब्दापयत । हे गणश्रियः ! इतरेतरयुक्ताः । मनुष्याणां

१. यया सिंहा गिरिगह्वरेषु गम्भीरं शब्दं
कुर्वन्ति, एवं मरुत्स्वप्पागतेषु गम्भीरः
शब्द उत्पद्यत इति भावः Sy.

अत्यर्थं नदन्ति मरुतः Sk.

२. पिश इति रुनाम । यया रुतः स्वशरीर-
गतः श्वेतबिन्दुभिरलङ्कृतास्तद्वत् Sy.
पिशा इव सुपिशः । पिङ्गलवर्णत्वात्
पिशा इहाग्नय उच्यन्ते । सुपिश इति
पेशशब्दस्य रूपनाम्न इदमुपधाह्रस्व-
त्वम् । व्यत्ययेन च नपुंसकत्वैकवचने ।
अग्नय इव सुपेशसः सुरूपा इत्यर्थः Sk.

३. ० वः शि० D. ० यवा बावः शि . . .
न्यवम M. ४. बहुधनाः Sk.

५. शत्रूणां क्षपयितारः Sy.

६. स्तोतृन् प्रीणयन्तः Sy. जिन्वतिः
प्रीतिकर्मान्यत्र । इह तु क्षरणार्थः । समित्
सबाध इत्यर्थं च संशब्द उपसर्गोऽपकृष्य
जिन्वन्त इत्यनेन सम्बन्धयितव्यः । उदकं
मेयात् संक्षारयन्त इत्यर्थः Sk.

७. पृषत्य इति मरुतां वाहनस्याख्या । पृषत्यः
श्वेतबिन्दुङ्किता मृग्य इत्यैतिहासिकाः ।
नानावर्णा मेघमाला इति नैरुक्ताः Sy.

८. ० वि० D. शक्तिभिश्च तोरणैर्वा ।
सर्वैर्युद्धोपकरणैरित्यर्थः Sk.

९. समिविति इच्छब्दः पदपूरणः Sk.

१०. शत्रुभिर्बाधितान् यजमानान् . . . युगपदेव
रक्षितुमागच्छन्तीति शेषः Sy.

सहभूतानामपि शत्रूणाम् Sk.

११. M. adds सह before बाधितारः ।
बधि० D. बाधिकारः M.

१२. स्वेन बलेन Sk.

१३. अहिमन्यवः । हि गतौ । मनुमन्यते दीप्ति-
कर्मणः । अगताऽविनष्टा दीप्तिरेतेभ्यस्ते-
ऽहिमन्यवः । दीप्तिमन्त इत्यर्थः । अथवा-
ऽहीनदीप्तयोऽहिमन्यव उत्कृष्टदीप्तय
इत्यर्थः । अथवाऽहिर्मेघोऽसुरो वा । मनु-
रित्यपि क्रोधनाम । अहिविषयः क्रोधो येषां
तेऽहिमन्यवः । दीप्तिमन्त इत्यर्थः Sk.

१४. ० लाभि ० D. अभिम० missing M.
आहननशीलमनुयुक्ताः । यद्विषयः
कोपो जायते तस्य हनने समर्था इत्य-
र्थः । यद्वा मननं ज्ञानं मनुः । अहीन-
ज्ञानाः । उत्कृष्टबुद्धय इत्यर्थः Sy.

१५. युष्मदागमने सति भवदीयशब्देन द्यावा-
पृथिव्यौ पूर्णं कुरुतेति भावः Sy. उभे अपि
द्यावापृथिव्यौ प्रतिवदत । गर्जतेत्यर्थः Sk.

१६. गणशः श्रयमाणाः सप्तगणरूपेणावस्थिताः
Sy. गणमाश्रिताः । गणरूपा इत्यर्थः Sk.

सम्भक्तारः^१। शूराः^२। शवसा^३। अहिमन्यवः^४। रथेषु^५ ये। बन्धुरास्तेषु^६। अमतिः^७। इव^८ रूपमिव^९। दर्शनीया^{१०}। विद्युत्^{११}। न। अवतिष्ठते^{१२} भूयो^{१३} भूयः^{१४} प्रस्फुरति^{१५} यथा^{१६} पदार्थानां^{१७} रूपं^{१८} बहिःस्थितमिति^{१९}।

विश्ववेदसो रयिभिः समौकसः संमिश्रास्तविषीभिर्विरञ्चिनः।

अस्तार^१ इषुं^२ दधिरे^३ गर्भस्त्योरनन्तशुष्मा^४ वृषस्वादयो^५ नरः^६ ॥१०॥

विश्ववेदसः^१। सर्वज्ञानाः^२। धनैः^३। समानस्थानाः^४। महतोऽपि^५ पर्वतादीन्^६। आत्मबलैः^७। सम्मिश्रयन्तः^८। क्षेप्तारः^९। इषुम्^{१०}। हस्तयोः^{११}। धारयन्ति^{१२}। अनन्तबलाः^{१३}। वर्षणशीलत्वादिनामायुधयुक्ताः^{१४}। नेतारः^{१५}।

१. ०भु० P. M. नृन् यजमानान् हविः-
स्वीकरणाय सेवमानाः Sy. यागकाले
मनुष्याणां सेवितारः Sk.
२. शौर्योपेताः Sy. ३. स्वबलेन Sk.
४. बलेन ... आहननस्वभावकोपयुक्ताः Sy.
नेवं सम्बोधनम्। प्रत्यक्षकृतश्चायं मन्त्रः।
अतो यत्तच्छब्दावध्याहृत्यैकवाक्यता
नेया। ये यूयमहिमन्यवस्ते Sk.
५. बन्धककाष्ठनिर्मितं सारथेः स्थानं
बन्धुरमित्युच्यते। तद्युक्तेषु...
अवस्थितं सत्सर्वेदुश्यते Sy. बन्धुरेषु
सारथिस्थानेषु Sk.
६. अमतिरिति रूपनाम। सामर्थ्याच्चेहान्त-
र्णीतमत्वर्थः। यथा काचिद्रूपवती स्त्री
दर्शनीया तद्वद्दर्शनीया Sk.
७. अमति। इव missing M.
८. रूपमिव M. यथा निर्मलं रूपं सर्वेदु-
श्यते Sy.
९. यथा वा दर्शनीया विद्युन्मेघस्या सर्वे-
दुश्यते, एवं रथे स्थितानां युष्माकं
ज्योतिरपि सर्वेदुश्यत इत्यर्थः Sy.
१०. नशब्दस्तु ... पदपूरणः। अथवा
विद्युन्नेति नशब्दश्रुतिसामर्थ्यादुभे अप्येते
उपमाने। यथा रूपवती काचिद्दर्शनाहर्हा
स्त्री क्वचिद् व्यवतिष्ठते यथा
विद्युद्दीप्यमाना व्यवतिष्ठते एवं बन्धुरेषु

व्यवतिष्ठत इत्यर्थः। कः? सामर्थ्यात्
सारथिः Sk.

११. ०ति M.

१२. ०प M.

१३. V. Mādhava ignores मरुतः। वः

१४. बहुधना वा Sk. १५. समानाः P.

समवेता वा। धनाधिपतय इत्यर्थः Sy.

सहैकस्थानाः। स्वसन्निधौ धनानां

स्थापयितार इत्यर्थः Sk.

१६. महान्तः Sy; Sk.

१७. ०यन्तः missing M.

बलैः...सम्मिश्राः। संयुक्ता इत्यर्थः Sy.

बलवन्त इत्यर्थः Sk.

१८. शत्रूणां निरसितारः Sy.

शत्रूणामायुधानां वा Sk.

१९. शत्रूणां निरसनाय धनुर्बाणादिकमायुधं
धारयन्ति Sy.

२०. अनवच्छिन्नबलाः Sy.

२१. वृषा इन्द्रः खादिरायुधस्थानीयो येषां
ते तथोक्ताः। यद्वा वृषा सोमः खादिः
खादयः पेयो येषां ते Sy.

वृषस्वादयो वधितुर्मेघस्य खादितारः।
अथवा खादिशब्द इह कवचस्य वचनः।
...आयुधविशेषवचनो वा। ...स्वादयो
येषां ते वृषस्वादयः Sk.

२२. नरो मनुष्याकाराः Sk.

हिरण्ययेभिः पविभिः पयोवृध उज्जिघ्नन्त आपथ्यो^३ न पर्वतान् ।

मखा अयासः स्वसृतो ध्रुवच्युतो दुध्रुकृतो मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥११॥

हिरण्ययेभिः । हिरण्ययेभिः^१ । पविभिः^२ । उदकस्य वर्धयितारः^३ । उद्वाधयन्ति^४ । तृणानि^५ । इव^६ ।
पर्वतान्^७ । दातारः^८ । उदकस्य वर्धयितारः^९ । गच्छन्तः^{१०} । स्वयमेव सरन्तः^{११} । ध्रुवाणामपि च्यावयितारः^{१२} ।
दुधरस्य कर्मणः कर्तारः^{१३} । दीप्तायुधाः^{१४} ।

घृषुं पावकं वनिनं विचर्पणिं रुद्रस्य सनुं हवसां गृणीमसि ।

रजस्तुरं तवसं मारुतं गणमृजीपिणं वृषणं सश्वत श्रिये ॥१२॥

घृषुं पावकम् । घर्पणशीलम् । शोधकम् । भजनवन्तम् । विद्वष्टारम् । रुद्रस्य । पुत्रम् ।

१. यद्वा हितरमणीयैः Sy.

२. M. adds चक्रस्य before पविभिः ।

रथानां चक्रैः Sy. पवी रथनेमिरुच्यते ।

हिरण्ययीभी रयचक्रधाराभिः Sk.

३. वृष्ट्युदकस्य ... । ऊर्ध्वं गमयन्ति ।
स्थानात् प्रच्यावयन्तीत्यर्थः । ... यद्वा
पुद्गे पयसा वर्धमानाः Sy. ४. उच्छब्द
ऊर्ध्वतायाम् । प्रदर्शनार्थं चोर्ध्वतोपादा-
नम् । ऊर्ध्वमधस्तिर्यक् च घ्नन्ति Sk.

५. उवापय० M. उत्बा० D.

६. आपथयो मरुत उच्यन्ते । तेषां स्वभूता
आपथ्यः । अथवाऽविद्यमानो नियतः
पन्था यस्मिन् तदपथमन्तरिक्षम् । तत्र-
भवा आपथ्यः । का एताः ? वृष्टिलक्षणा
आपः । यथा वृष्टिलक्षणा आपो नद्यादि-
भावेन व्यवस्थिताः कूलादीनि घ्नन्ति
तद्वदित्यर्थः Sk. ७. णानिव P.
यथा पथि गच्छन् रथो मार्गे आस्थितं
तृणवृक्षादिकं चूर्णीकृत्योर्ध्वं नयति
गमयति । यद्वा यथा संयुक्ता गजा
मार्गस्थितं वृक्षादिकं भग्नं कुर्वन्ति Sy.

८. मेघनामैतत् । मेघानामुपरि चङ्क्रम्य-
माणाः । रयचक्रधाराभिर्मेषान् भिन्दन्ती-
त्यर्थः Sk. ९. मखा इति यज्ञनाम ।
तद्वन्तः Sy. मखाः । अपठितमपि
महन्नामैतद् द्रष्टव्यम् । महान्तः । अथवा
मखा इति यज्ञनामैतत् ... तं कुर्वन्तीति
मखाः । वृष्टिद्वारेण यज्ञस्य कर्तारः Sk.

१०. पर्वतान् । दातारः । उदकस्य वर्धयितारः ।
गच्छन्तः missing in M.
देवयजनदेशं प्रति गन्तारः Sy.

११. शत्रून् प्रति स्वयमेव सरन्तो गच्छन्तः Sy.
सर्वत्र स्वयंगामिनः Sk. १२. निदचलानां
पर्वतादीनामपि च्यावयितारः Sy.

१३. दुधरण्यः M. दुध्रं वृष्टानां धारयिता-
रमात्मानं कुर्वाणाः । यद्वा दुधर-
मन्यैर्धर्मशक्त्यमात्मानं कुर्वाणाः Sy.
दुध्रुकृतः । कुन्ततिबंधकर्मा । दुधराणां
कर्तारः । अत्यन्तमपि बलवतां हन्तार
इत्यर्थः । अथवा कुन्ततेरेवैतद्रूपम् ।
दुध्रशब्दस्तु दुधरतायां द्रष्टव्यः । आत्मनो
दुधरतायाः कर्तारः Sk.

१४. दीप्तशक्तयो दीप्ततोरणा वा Sk.

१५. V. Mādhava ignores मरुतः

१६. घृष्टं D. M. घृष P.

१७. Missing in M.

शत्रूणां बलस्य घर्षकं विनाशयितारम् Sy.
घृ क्षरणदीपयोः । घृषुं दीप्तम् । अथवा
घृषुरित्यपठितमपि महन्नाम । महान्तं
परिमाणतः Sk. १८. पावकं

शोधयितारं गन्तारं वा शत्रून् प्रति Sk.
१९. The correct reading should
be सम्भजनवन्तम् ।

वनमित्युदकनाम । उदकवन्तम् । वृष्टि-
प्रदमित्यर्थः Sy.

उदकवन्तं सम्भक्तारं वा यष्ट्याम् Sk.

२०. द्रविष्टा० P.

स्तोत्रेण। स्तुमः। उदकस्य प्रेरयितारम्। वृद्धम्। मरुतम्। गणम्। तृतीयसवनेऽन्वयाद् ऋजी-
पिणम्। वर्णितारम्। सेवत। अर्थम्।

प्र नू स मर्तुः शवसा जनाँ अतिं तस्थौ व ऊती मरुतो यमावत ।

अर्वेद्विर्वाजं भरते धना नृभिर्वापृच्छथं क्रतुमा चेति पुष्यति ॥१३॥

प्र नू स मर्तुः। प्रकर्षेण। अभितिष्ठति। क्षिप्रम्। सः। मर्तोऽन्यान्। जनान्। यम्।
यूयम्। रक्षणेन। मरुतः। रक्षथ। अर्धः। अन्नं च। विभक्ति। धनानि च। दासैः। आप्रष्टव्यम्।
चित्रकर्म। अधितिष्ठति। पुष्यति च प्रजादिभिः।

१. आह्वानसाधनेन Sy. २. शब्दयामः Sy.

३. पाथिवस्य पांसोस्त्वरयितारं प्रेरकमित्यर्थः
Sy. उदकार्यं मेधानां हिसितारम् Sk.

४. प्रेरयितारम्। वृद्धम् missing in M.
महान्तं वीर्यतः Sk.

५. मरुतां P. ६. ०ने त्वयादुर्जिषणं P.
तृतीयसवने हि मरुतः स्तूयन्ते तत्र च
ऋजीषमभियुष्वन्तीत्युजीषसम्बन्धः श्रुतः।
अतस्तद्वन्तम् Sy.

७. यत् सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते
तदुजीषम्। तत्तु ह्ययोर्भागो न मरुताम्।
अतोऽत्र ऋजीषेण स्वसम्बन्धिसोमो
लक्ष्यते। ऋजीषसम्बन्धिसोमवन्तमि-
त्यर्थः Sk.

८. वर्णयिता० D. कामानाम् Sy.

९. As सेव is in the ātmanepada,
the correct reading should
be सेवध्वम्।

प्राप्नुत Sy.

स्तुतिभिर्हविर्वाचोपगच्छत Sk.

१०. अक्षयं P. अश्रियं M. ऐश्वर्याय
धनार्थम् Sy. यज्ञफललक्षितायाः
अश्रियोऽर्थाय Sk. ११. प्रसूनमर्तः P.

१२. ०न्ति M. प्रतिष्ठितो भवति Sy.

१३. P. adds स्थिरं मरुतः पुत्रयुक्तं
शत्रूणां अभिभवितारं रयिं अस्मानु

घत। before सः The addi-
tional passage in P. belongs
to the commentary on
stanza no. 15 of this very
hymn. १४. मत्तो० M.

१५. ०तो न्या अन्यान् P. अतीत्य Sy.
जनानिति कर्मश्रुतेरतीति चोपसर्गा-
दधोग्यक्रियाध्याहारः। जनानतीत्य Sk.

१६. यं मनुष्यं पालयय यूयं स युष्मत्पालनेना-
न्येभ्योऽधिकं बलं प्राप्नोतीत्यर्थः Sk.

१७. साधनभूतैः Sy. १८. सम्पादयति Sy.
हरत्यात्मानं प्रति प्रापयति। लभत
इत्यर्थः Sk. १९. स्वकीयैर्मनुष्यैः Sy.

२०. धनानि च दासैः missing M.
अप्र० P. शोभनम् Sy.

सर्वार्थेषु चाप्रशार्हाम्।... अथवा नृभि-
रित्येतदापृच्छमित्येतेन सम्बध्यते।
सर्वार्थेषु सर्वमनुष्यैराप्रशार्हा च
प्रज्ञामिति Sk.

२१. चित्रं क० M. अग्निष्टोमादिकं कर्म
Sy. प्रज्ञाम् Sk. २२. आप्नोति Sy.
सर्वदा च स्वस्मिन् स्थाने निवसति Sk.

२३. सर्वप्रकारां च पुष्टिं प्राप्नोति Sk.

२४. पशुभिः पुष्टो भवति Sy.

२५. V. Mādhava seems to
explain शवसा by क्षिप्रम्

चकृत्यं मरुतः पृत्सु दुष्टरं द्युमन्तं शुष्मं मधवंत्सु धत्तन ।

धनस्पृतमुक्थ्यं विश्वचर्षणिं तोकं पुण्येम् तनयं शतं हिमाः ॥१४॥

चकृत्यम् । पौनःपुन्येन कर्तव्यम् । मरुतः ! सङ्ग्रामेषु । तरितुमशक्यम् । दीप्तिमत् । बलम् ।
हविष्मत्सु । निधत्त । धनानां स्पृष्टारम् । प्रशस्यम् । सर्वस्य द्रष्टारम् । पुत्रम् । तत्पुत्रं च । पोषयेम्
लभेमहि । शतम् । हिमा जीवन्तः ।

नू ष्टिरं मरुतो वीरवन्तमृतीपाहं रयिमस्मासु धत्त ।

सहस्रिणं शतिनं शशुवांसं प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥१५॥

नू ष्टिरम् । क्षिप्रम् । स्थिरम् । मरुतः ! पुत्रयुक्तम् । शत्रूणामभिभवितारम् । रयिम् ।
अस्मासु । धत्त । सहस्रशतसंख्याकम् । वर्धमानमिति ।

I.65.

पश्वा न तायुं गुहा चतन्तं नमो युजानं नमो वहन्तम् ।

सजोषा धीराः पदैरनु गमन्नुप त्वा सीदन्विश्वे यजत्राः ॥१॥२॥

पशवा न तायुम् । पराशरः शाक्त्यः द्विपदा विशत्यक्षरा । प्रायेण द्वयोर्द्वयोरेकार्थं दृश्यते ।

१. चकृत्वा P. चकृ० D. M.
२. कार्येषु पुनः पुनः पुरस्कृतव्यम् । सर्व-
कर्मकुशलमित्यर्थः Sy. अत्यर्थं शत्रूणां
हन्तु Sk. ३. अजेयमित्यर्थः Sy.
अवतरतीति वधकर्मसु पाठात् तरतिर्व-
धार्थः । शत्रुभिर्वुहंणम् Sk.
४. शत्रूणां शोषकं बलवन्तम् Sy.
५. हविलक्षणधनयुक्तेषु यजमानेषु Sy.
धनवत्सु Sk.
६. ०त्तन. P. D. तौ M. स्थापयत Sy.
स्थापयत । पूर्वमस्मभ्यं धनं दत्त । ततो
धनवद्भूयः सद्भ्यो बलमित्यर्थः Sk.
७. ०नामस्प्र० P. धनेनः प्रीतं वा । ...
पौत्रम् Sy. धनेन प्रीयमाणं धनस्य
वा पालयितारम् Sk. ८. अशेषस्य
यत्तस्य ज्ञातारमित्यर्थः Sk. ९. ०यमे P.
युष्मत्प्रसादेन पुष्णीयाम तनयं पौत्रं
च । अथवा पुष्यमेति दैवादिकस्य पुष्ये
रूपम् । धनस्पृतमित्यादि द्वितीया
तृतीयाथै । धनस्पृतत्वादिगुणेन तोकेन

- तनयेन च वर्धिषीमहीत्यर्थः Sk.
१०. हेमन्तर्तूपलक्षितान् शतं संवत्सरान् Sy.
शतवर्षम् Sk. ११. स्थास्तुम् Sy.
१२. यद्वा वीर्यपितम् Sy. १३. पुत्रलक्षणं
धनम् Sy. १४. एतत्संख्याकधनवन्तम्
Sy. अत्यन्तबलित्वार्थः Sk.
१५. Ms. D. puts the figure ॥६४॥
here to indicate the end of
the sixtyfourth hymn. No
such number is given in
P. and M.
१६. इष्वा M. वश्वा P. तत्र पशवा
इत्यादीनि षट् सूक्तानि द्वैपदानि ।
तेष्वध्ययनतमये द्विपदे द्वे द्वे ऋचौ
चतुष्पदामेकैकामुचं कृत्वा समाम्नायते ।
अयुक्संख्यासु तु याज्ज्याऽतिरिच्यते
सा तथैवाम्नायते । प्रायेणार्थोऽपि द्वयो-
र्द्विपदयोरेक एव । प्रायेणे तु ताः पूषक्
पूषक् शंसनीयाः Sy. १७. ०कथं P.
१८. ०द M. १९. ०रं P. ०राः M.

“अग्नेस्त्रयो ज्यायांसो भ्रातर आसन् ते देवेभ्यो हव्यं वहन्तः प्रामीयन्त सोऽग्निरविभेदित्यं वाव
स्य आतिमारिष्यतीति स निलायत सोऽपः प्राविशत् तं देवाः प्रैषमैच्छन्” इति ब्राह्मणम् । तत्रे-
दमुच्यते—

पशुना^३ । इव^४ । स्तेनम्^५ । गुहायाम्^६ । गच्छन्तम्^७ । अन्नमात्मना^८ । संयुञ्जानं^९ संयुक्तं च ।
अन्नम्^{१०} । वहन्तं^{११} समादाय गच्छन्तम्^{१२} । सङ्गताः^{१३} । प्राज्ञाः^{१४} । पदैः^{१५} । अन्वगच्छन्^{१६} । उपासीदश्च^{१७} । त्वाम् ।
विश्वे । देवाः ।

ऋतस्य देवा अमुं व्रता गुर्भुवत्परिष्टिद्यौर्न भूमं ।

वर्धन्तीमापः पन्वा सुशिक्षिमृतस्य योना गर्भे सुजातम् ॥३॥४॥

ऋतस्य देवाः । अग्नेः । देवाः । अन्वगच्छन् । कर्माणि निलीनस्य किं कृत्वा गच्छतीत्यन्वेषणं

१. निवाय० P. D. निलालय० M.

२. TS. 2.6.6.1. पश्वा न तायुमित्ये-
तस्मिन् ऋग्वेदे इतिहासमाचक्षते ।
अग्निर्यमीं च वरुणानीं च कामयाञ्चक्रे ।
तं परदाराभिमर्शनाद् जराविवेश । अथ
तयाविष्टो हवींषि वोढुमशक्नुवन्
वज्राच्च वषट्काराच्च बिभ्यन् अनाशन-
मुष्ट्वा चाप्स्वौषधीषु च प्रविवेश ।
तमापः स्वेनामृतरसेन वर्धयाञ्चक्रुः ।
देवा अपि यमवरुणपुरस्तरा उपगम्य
अजरमायुस्तस्य कृत्वा प्रयाजानुयाजांश्च
प्रतिज्ञाय पुनरपि हवीषां वोढारं च
नियुयुञ्जे Sk.

३. पशुना missing M.

अपहृतेन पशुना सह वर्तमानम् Sy.

पशुनेवापहृतेन सम्बद्धं स्तेनम् Sk.

४. नव M.

५. स्तनं P. D.

६. यथा स्तेनः परकीयं पश्वादिधनमपहृत्य
दुष्प्रवेशे गिरिगह्वरे वर्तते तद्वत् Sy.
गुहा गूढं प्रच्छन्नम् Sk.

७. नश्यन्तं त्वाम् Sk.

८. नमःकारणत्वादापोऽत्र नमःशब्देनोच्यन्ते ।
तृतीयायै चैवा द्वितीया । अन्नकारणे-

नाल्लक्षणेन युज्यमानम् । अप्सु
प्रविशन्तमित्यर्थः Sk.

९. ०ज्यमा० P.

१०. हविलक्षणमन्नम् Sy.

अमृतरसलक्षणमन्नम् Sk.

११. देवेभ्यः प्रतं हविवहन्तम् Sy.

आत्मानं प्रति प्रापयन्तम् । अमृतरसं
पिबन्तमित्यर्थः Sk.

१२. समुदा० P.

१३. समानप्रीतयः Sy. सहप्रीतयः Sk.

१४. मार्गे पादकृतैर्लाञ्छनैः Sy.

त्वदीयैरेव Sk.

१५. समीपं प्राप्नुवन् । ददृशुरित्यर्थः Sy.

१६. गतस्य पलायितस्याग्नेः Sy.

गतस्याग्नेरप्सु Sk.

१७. यमप्रभृतयः Sk.

१८. अन्वेष्टुमगमन् Sy.

यतो यतो निर्गतस्ततोऽनुगतवन्त
इत्यर्थः Sk.

१९. कर्मणि P. D. कर्माणि गमनावस्था-
नशयनादिरूपाणि Sy.

२०. नीलस्य P. D.

२१. M. adds क्व before किम्

२२. नष्टस्य चाग्नेरभवत् पर्वयणा Sk.

तदा। अभवत्। परिष्टिः पर्येषणम्। द्यौः। इव चासीत्। भूमिरग्न्यन्वेषणार्थमागतदैवैस्तं
च। एनमग्निम्। वर्धयन्ति। आपः। स्तोत्रेण। सुष्ठु वृद्धम्। उदकस्य। अन्तः। गर्भे। सुष्ठु प्रादु-
र्भूतमिति।

पुष्टिर्न रण्वा चित्तिर्न पृथ्वी गिरिर्न भुज्म चोदो न शंभु।

अत्यो नाज्मन्तसर्गप्रतक्तः सिन्धुर्न चोदः क ई वराते ॥५॥६॥

पुष्टिर्न^{१२} रण्वा^{१३}। हव्यवाहनाद्^{१४} भीतोऽरण्यं प्राविशत् तद् द्वाभ्यां स्तोति—

पुष्टिः^{१५}। इव। रमणीया^{१६}। भूमिः^{१७}। इव। विस्तीर्णा^{१८}। गिरिः^{१९}। इव। भोगसाधनम्^{२०}।

१. ०भुव० P.

२. सर्वतोऽन्वेषणम् Sy.

३. चसी० P.

४. विस्तीर्णपर्यायोऽत्र भूमशब्दः। न बहु-
वचनः। भूतजातवचनो वा। द्यौरिव
विस्तीर्णा। सर्वस्मिन् जगतीत्यर्थः Sk.

५. इन्द्रादयः सर्वे देवा अनेगंवेषणाय
भूलोकं प्राप्ता इत्यर्थः Sy.

६. उदके प्रविष्टम् Sy.

७. भूतेऽत्र लट् द्रष्टव्यः... अवर्धयंश्चैन-
मग्निमापः Sk.

८. पननीयेन स्तुत्येनामृतरसेन Sk.

९. अथवा शिशुशब्दस्येवं रूपम्। सुष्ठु
शिशुं सन्तम्। अत्यन्तं क्षीणमित्यर्थः Sk.

१०. योनिरित्युदकनाम। ऋतस्य यज्ञ-
स्यान्नस्य वा कारणभूते जले Sy.

११. गर्भस्थाने मध्ये।... एवमभ्यु वर्तमान-
मग्निं देवेभ्यो मत्स्यः प्रावोचत्। तदनन्तरं
देवास्तमज्ञासिपुरिति भावः Sy.
गर्भस्थानमत्र गर्भशब्देनोच्यते। आ-
त्मन एव योनौ यः प्रदेशो गर्भस्थानं
तत्रेत्यर्थः Sk.

१२. पुष्टिर्न D. पुष्टिर्न P.

१३. रण्वाः M. रञ्चा P.

१४. ०नात् भोतो P.

१५. अभिमतफलानामभिवृद्धिरिव Sy.

उपमानोपमेयसाधारणगुणवचनानां श-
ब्दानां सर्वत्रोपमेयवृत्तित्वदर्शनाद् इह
चाग्नेः पुलिङ्गस्योपमेयत्वाद् रण्वेत्यादिषु
व्यत्ययेन स्त्रीलिङ्गनपुंसकलिङ्गत्वे।...
धनादिपुष्टिरिव Sk. १६. ०य P.
अग्निः सर्वेषां रमणीयः। ऐहिकामुष्मिक-
सकलव्यवहारस्याग्न्यधीनत्वात्। यद्वा
पुष्टिरिव रण्वा... शब्दनीयः, स्तुत्यो
वा। यथा पुष्टिः प्राप्यते तद्वदग्निर्यज्ञे
हविर्भिः प्राप्यत इति भावः Sy.
रण्वेत्यपि रमे रूपम्।... रमणीयः
प्रीतिकरदर्शनोऽग्निः Sk.

१७. क्षितिरिति पृथिवीनाम। दावरूपस्य
वाग्नेरिदमुपमानम्। पृथिवीव च पृथु-
दावरूपः सन् Sk. १८. ०णं P.
अग्निरपि विस्तीर्णः सर्वेषु भूतेषु जाठ-
ररूपेणावस्थानात् Sy.

१९. भोजयिता। यथा गिरी विद्यमानं
फलमूलादिकमाहृत्य सर्वे भुञ्जते,
तद्वदग्नावपि पचन्तः सर्वे भुञ्जते।
यद्वाऽग्नावाहृतिं हृत्वा यजमानाः
स्वर्गफलं भुञ्जते। अथवा गिरिर्यथा
दुर्भिक्षे सर्वान् प्राणिनो भुनक्ति स्वकी-
यफलमूलादिवानेन पालयति तद्वदयमपि
पापादनुष्ठातृन् प्रमुञ्चति Sy.
फलादिनोपभोग्यः Sk.

उदकम् । इव । सुखभावयितुं सोऽयम् । अश्वः । इव । गमने भवति । गमनप्रवृत्तस्तम् । इमम् ।
कः । वारयति । यथा । सिन्धुः । उदकं कूलाभ्यां वारयति तद्वदिति ।

जामिः सिन्धूनां भ्रात॑र्व स्वस्त्रामिभ्यान्न राजा वना॑न्यत्ति ।

यद्वात॑ज॒तो वना॑ व्य॒स्थादग्नि॑र्ह द॒दाति॑ रोमा॑ पृथि॒व्याः ॥७॥८॥

जामिः^{१०} सिन्धूनाम् । बन्धुः^{११} सिन्धूनां स्यन्दमानानां नदीनाम् । भ्रातेव । स्वसृणामित्यौ-
पमिकं सोऽयम् । इभस्थान्^{१२} शत्रून् । राजा । इव । काष्ठानि । अग्निः । यदा । वातप्रेरितः । वृक्षान्^{१३} ।
अभिभवति तदानीम् । अग्निः । खलु । छिनत्ति । लोमस्थानीयं तृणगुल्मादिकमपि दहति । पृथिव्या
इति ।

१. दापयितुं P. यथोदकं सुखं करोति
तद्वदग्निः सर्वेषां सुखकारीत्यर्थः Sy.
ब्रुष्टेदादिना Sk. २. सङ्ग्रामे...

सततगमनशीलो जात्यश्व इव Sy.

३. सर्गणं विसर्जनेन प्रगमितः । यथा सादिना
प्रेषितो जात्यश्वो हन्तव्यसमीपमाशु
गच्छति तद्वदग्निरपि स्तोतृभिः प्रेषितः
सन् शत्रून् हन्तुं शीघ्रं गच्छतीति भावः Sy.

४. ०त्तम् P. सर्गशब्दो वेगवचनः ।
तक्षतिर्गतिकर्मा । वेगगामिदावरूपः Sk.

५. दावरूपं सन्तम् Sk.

६. कोऽपि वारयितुं न शक्नोतीत्यर्थः Sy.
न कश्चिद् वारयितुं शक्नोतीत्यर्थः Sk.

७. स्यन्दनशीलमुदकमिवायमपि शीघ्रगामी ।
यथा निम्नप्रदेशाभिमुखो जलप्रवाहो
दुर्निर्वारः । तद्वद्दग्धव्याभिमुखोऽग्निर-
पीत्यर्थः Sy. यष्ट्यर्थे चैवा प्रथमा ।
सिन्धोरिव चोदकम् Sk.

८. कुल्याभ्यां P.

९. तथ् (इ) दिति M.

१०. सु० P. ११. ज्ञातिर्वैद्युतोऽग्निः Sk.

१२. अपाम् । ... तासामुत्पादकत्वात् । ...
यद्वा देवेभ्यः पलायितोऽसु वर्तमानः
सन् तासामपां बन्धुबन्धून् इत्यर्थः । Sy.

आपोऽत्र सिन्धव उच्यन्ते । ... वृष्टि-
लक्षणानामपाम् Sk.

१३. ०सु० M. यथा भ्राताऽतिशयेन हितकरो
भवति तद्वत् Sy. यथा भ्राताऽयन्त-
सन्निकृष्टो ज्ञातिस्तद्वदित्यर्थः Sk.

१४. इ (भ ? ह) स्थान् D. भियं यन्तीति
नैरुक्तव्युत्पत्त्या इभ्याः शत्रवः । तान्
यथा समूलं हिनस्ति तद्वत् । यद्वा इभ्या
घनिनः । तान् यथा धनमपहरन् राजा
हिनस्ति तद्वदित्यर्थः Sy. इभा हस्तिनः ।
तेषु भवाः साधवो वा इभ्या हस्त्या-
रोहाः । यथेभ्यान् राजाऽऽक्रम्योपभुङ्क्ते
तद्वत् । दवाग्निः Sk.

१५. महान्त्यरण्यानि Sy. वृक्षान् Sk.

१६. भक्षयति, दहतीत्यर्थः Sy. दहतीत्यर्थः Sk.

१७. वनान्तरण्यानि । ... उक्तप्रकारेण विविध-
भातिष्ठति दग्धं प्रवर्तते Sy. वनानि Sk.

१८. विपूर्वंस्तिष्ठतिर्गत्यर्थः । विविधं गच्छ-
तीत्यर्थः Sk.

१९. ह्वाब्दः पदपूरणः Sk.

२०. गुन्मा० P. D. भूम्यामोषधिवनस्पति-
जातं यवस्ति तत्सर्वं दहतीति भावः Sy.

२१. दाति पुनाति । ... तदैव पृथिव्या-
स्तृणान्यपि दहतीत्यर्थः Sk.

श्वसित्यप्सु हंसो न सीदन् क्रत्वा चेतिष्ठो विशामुष्यत् ।

सोमो न वेधा ऋतप्रजातः पशुर्न शिश्वा विशुद्धरेभाः ॥६॥१०॥

श्वसित्यप्सु । अनया पुनरप्सु प्रविष्टं स्तौति—

इवासशब्दं करोति । अप्सु । हंसः । इव । सीदन् । प्रजापितेनोपसेन तेजसा । चेतयितुमः । मनुष्याणाम् । उपसि प्रबुद्धः । सोमः । इव । विधाता । उदकात् । प्रजातः । पशुः । इव । शिशुना वत्सेन सह तेजसा प्रादुर्भवन् । महान् । दूरस्थः प्रकाशयति ।

I.66.

रयिर्न चित्रा सरो न संदगायुर्न प्राणो नित्यो न सनुः ।

तक्का न भूर्णिर्वना सिषक्ति पयो न धेनुः शुचिर्विभावा ॥१॥२॥

रयिर्न चित्रा । दवाग्निमनेन सूक्तेन स्तौति । रयिः । इव । चित्रेति प्रकाशादाह । सूर्यः ।

१. प्राणिति । निगूढो वर्तत इत्यर्थः Sy. तृणादीनि बह्वन्नग्निः श्वसनसदृशं शब्दम् Sk. २. सीद P. उदकमध्ये उपविशन् हंस इव Sy.

३. ०पिकेनौ० M. ज्ञानहेतुनाऽऽत्मीयेन प्रकाशेन Sy. प्रजावतां मध्ये प्रजया Sk.

४. अतिशयेन चेतयिता ज्ञापयिता । राज्ञो हि सर्वे जना अन्धकारावृतं सर्वमग्नेः प्रकाशाज्जानन्ति Sy. प्रजावत्तमः Sk.

५. प्रजानाम् Sy. षष्ठीनिर्देशादर्थान्वेति शेषः । यष्टृणां मनुष्याणामर्थान्वेति Sk.

६. उषःकालेऽग्निहोत्रादौ प्रबुद्धः Sy. यदग्निहोत्रहोमार्थमुषःकालेऽग्निविबोध्यते तदभिप्रायमुषर्भुदित्येतद् विशेषणम् Sk. ७. सोमो यथा सकलमोषधिरूपं भोग्यजातं सृजति । ... तथा सकलं भोक्तृजातं सृजति । अग्नेरेव भोक्तरूपेणावस्थानात् Sy. ८. मेधावी Sk.

९. ०कान् P. ऋतमित्यादित्य उदकं वा । तत उत्पन्नः । 'उदीचि हि प्रथमावृत्त आदित्ये कंसं वा मणिं वा परिमृज्य

प्रतिस्वरे यत्र शुष्कगोमयसंस्पर्शं धारयति तत्प्रवीप्यते' । [cf. N. 7. 23.] तेनाग्निरादित्यादुत्पद्यते वैद्युतात्मनोदकात् Sk. १०. उदकमध्ये वर्तमानोऽग्निः शयानः पशुरिव तनूकृतः संकुचितगात्रोऽभूत् Sy. ११. शिशूनां D. प्रथमायाः स्थाने तृतीयया । पशुरिव शिशुः । यथा शिशुकः पशुरन्यस्मात् पशोः प्रजायते तद्वदित्यर्थः Sk.

१२. ०कान् P.

१३. प्रभूतः सम्पन्नः । यद्वा शिश्वा शिशुना गर्भस्थेन वत्सेन सहिता गौरिव विभुः प्रभूतावयवो जात इत्यर्थः Sy. ईश्वरः सर्वस्य Sk.

१४. ०शति M.

१५. Ms. D. puts the figure ॥६५॥ here to indicate the end of the sixtyfifth hymn. No such number is given in P. and M.

१६. दिवा० P. १७. ०यिम् M.

१८. चायनीयो विचित्ररूपो वा Sy. चित्रः पूजनीयो वाग्निः Sk.

इव च। सर्वे^१दृश्यमानः। आयुः^२। इव। प्राणनहेतु^३दग्धे ह्यरण्य ओषधयः प्रादुर्भवन्ति। औरसः।
इव। पुत्रः^४। तस्करः^५। इव। हरणशीलः। अरण्यानि। सेवते^६। क्षीरम्। इव। घेनुः^७। .....
दीप्तिमान्^८।

दाधार क्षेममोको न रुण्वो यवो न पको जेता जनानाम् ।

ऋषिर्न स्तुम्बां विक्षु प्रशस्तो वाजी न प्रीतो वयो दधाति ॥३॥४॥

दाधार क्षेमम्^{१०}। करोति^{११}। रक्षाम्^{१२}। गृहम्^{१३}। इव। रमणीयम्^{१४}। यवः। इव। पक्वः^{१५}। जेता।

१. संद्रष्टा सर्वेषां वस्तुनां दर्शयिता Sy.
संद्रष्टा संदर्शनीयो वा Sk.

२. आयुर्मुखे सञ्चरन् प्राणः प्रवसन्वायुरिव
प्रियतमः। यद्वा यथा प्राणवायुः, आयु-
जीवनमवस्थापयति। ... एवमग्निरपि
जाठररूपेणायुषोऽवस्थापयिता Sy.
अन्नमिव Sk.

३. ०तु D. प्राणहेतुरत्र प्राण उच्यते। ...
जाठरात्मना ह्यग्निराहारविपरिणाम-
करत्वात्तदायत्तत्वाच्च प्राणस्य भवति
प्राणहेतुः Sk.

४. ययौरसः पुत्रः पितुर्हितमेवाचरति
तद्वदयमपि हितस्य स्वर्गस्य प्राप-
यिता Sy.

नित्यशब्दो ध्रुववचनः। कृतकाद्य-
पेक्षया चौरसः पुत्रो नित्य उच्यते।
ययौरसः पुत्रोऽग्निरपि तद्वत्। साकाङ्क्ष-
त्वाद्योग्यत्वाच्चेष्टानां लोकानां
प्रापकः सुखो वेति वाक्यशेषः। अथवा
पुरस्तादुपचारत्वेऽपि नशब्दस्य न सूनु-
रित्येतावन्मात्रमेवोपमानम्। नित्य
इत्येतत्तूपमेयम्। नित्योऽग्निः सूनुरिव।
यथा त्रैविणिकैः पितृणामनृणत्वाय
पुत्रोऽवश्यमुत्पाद्य एवं देवानामनृणत्वा-
याग्निरप्यवश्यमाधेय इत्यर्थः Sk.

५. गतिमानइव इव ... भर्ता। यथाइव
उपर्याख्यं पुरुषं बिभर्ति धारयति पोषयति

वा तद्वदयमपीत्यर्थः Sy.

६. Omitted by P. and D.

दग्धं समवति सेवते वा Sy.

यथा भ्रमणशील आटविकश्चौरो वनानि
सेवते तद्वद्वावरूपोऽग्निर्वनानि सिष्यति
सेवते Sk.

७. ०नुं P. प्रीणयिता Sy.

षष्ठ्यर्थे प्रथमेषा। क्षीरमिव घेनोः
स्वभूतम् Sk.

८. शंसः पूर्वरूपं ज्वल P.

शंसः पूर्वरूपज्वलन् D. शंसः विपुर्ब-
रूपज्वलन् M.

९. ०न्तिम P. ०न्तिमा M.

१०. क्षेम P. क्षेमः D.

११. धारयति स्तोतृभ्यो दत्तस्य धनस्य
रक्षणं कर्तुं शक्नोतीति भावः Sy.
धारयति क्षेमम्। क्षेमं करोतीत्यर्थः Sk.

१२. यद्वा गन्तव्यः। गृहवत् सर्वैः प्राप्यत
इत्यर्थः Sy.

१३. द्वे अपि चंते रण्व इत्यस्योपमाने। गृह-
मिव च यव इव च पक्वः सर्वस्य रमणीयो-
ऽग्निः। प्रीतिकर इत्यर्थः Sk.

१४. M. adds च before पक्वः।

यथा पक्वो यव उपभोगयोग्यो भवति
तद्वदग्निरपि पाकादिकार्यहेतुतयोपभोग्य
इत्यर्थः Sy.

जनानां सोयमग्निरन्नं प्रयच्छति । यथा । ऋषिः । स्तोता । मनुष्येषु । प्रशस्तोऽभिरक्षणकुशलः ।
अन्नम् । प्रयच्छति । अश्वः । इव च घासेन प्रीयत इति ।

दुरोकशोचिः क्रतुर्न नित्यो जायेव योनावरं विश्वस्मै ।

चित्रो यदभ्राट्छ्वेतो न विच्छु रथो न रुक्मी त्वेषः समत्सु ॥५॥६॥

दुरोकशोचिः । दुःसेवतेजाः । प्रज्ञा । इव । अनुस्यूतः । जायेव गृहे वर्तमानः । पर्याप्तो
भवति । विश्वस्मै जनाय । मित्रः । यदा । भ्राजतेऽरण्ये । श्वेतवर्णः । इवादित्यः । विश्व । रथः ।
इव च । हिरण्मयः । दीप्तः । सङ्ग्रामेषु ।

१. शत्रुजनानां मध्येऽभिभविता Sy.

शत्रुजनानाम् Sk.

२. यथार्थः P. यथिः M.

मन्त्रद्रष्टा ऋषिरिव...देवानां स्तोता Sy.

होतृत्वादग्निर्ऋषिरिव स्तोता देवानाम्
Sk. ३. यजमानलक्षणेषु Sy.

तृतीयार्थे सप्तमी । विद्भिर्ननुष्यैः Sk.

४. प्रख्यातः Sy. प्रकर्षेण स्तुतः Sk.

५. अभिक्ष० D.

६. अभिक्षणोन्नकुशलन्नं P.

७. अस्मभ्यं ददातित्यर्थः Sy. स्तोतृभ्यः
Sk. ८. Omitted by P.

यथाश्वो हर्षयुक्तो युद्धाभिमुखं गच्छति
तद्वदयमपि देवानां हविर्वहने हर्षयुक्तो
भवतीत्यर्थः Sy.

अश्व इवोत्कृष्टः प्रीतिश्च सन्नग्निः ।

... अथवा वाजी नेत्येतद् वयो

दधातीत्यस्योपमानं न प्रशस्त इत्ये-

तस्य । अश्व इव च वयो दधाति ।

यथा सङ्ग्रामादश्वः सङ्ग्रामं जित्वा तद्-
द्वारेणान्नं ददाति तद्वत् प्रीतिस्सन्नग्नि-
र्दधातीत्यर्थः Sk.

८. दुष्करमोको यस्याम् । यत्र व्यवस्थातुं
न शक्यत इत्यर्थः । सा दुरोकाः । ...
दुरोकाः शोचिः... यस्य स दुरोकशोचिः
दुस्सहदीप्तिकः Sk.

१०. कर्मणां कर्ता । स इव ध्रुवः । यथा स
कर्मसु ध्रुवोऽप्रमत्तः सन् जागर्ति तद्व-
दयमप्यग्निः कर्मसु रक्षसां दहने ध्रुवो
जागर्तीत्यर्थः । ... भूषणं भवति Sy.
क्रतुः कर्म प्रज्ञा वा तद्वन्नित्यः Sk.

११. वव० P. ०न M.

१२. सर्वस्मै कार्याय, एवमग्निरलं पर्याप्तः
सर्वस्मै कार्याय । स्तोतृणां सर्वकार्याणि
कर्तुं समर्थ इत्यर्थः Sk.

१३. सर्वस्मै यष्टृजनाय । ... यथा जायया
गृहमलङ्कृतं भवति तद्वदग्निना यज्ञगृह-
मप्यलङ्कृतं सद् दृश्यत इत्यर्थः Sy.

१४. चित्रः seems to be the correct
reading. चायनीयो विचित्रदीप्तिर्वा
Sy. विचित्रः Sk.

१५. यद P. यदिति व्यत्ययेन
नपुंसकता । ... यो भ्राजते Sk.

१६. रात्रौ ह्यहनि सूर्य इवाग्निः प्रकाशको
भवति Sy. श्वेतवर्णत्वाच्छ्वेत
आदित्यः । आदित्य इव Sk.

१७. वक्षु P. प्रजामु Sy.
मनुष्येषु Sk. १८. रथम् P. D.

यथा रुक्मवान् रूपेण सुवर्णेन वा
स्रजितावयवो रथः सङ्ग्रामेषु दीप्तः
स्यात् तद्वत्स्वेपो दीप्तः Sk.

१९. सुवर्णवद्रोचमानदीप्तियुक्तः Sy.

सेनेव सृष्टामं दधात्यस्तुर्न दिद्युत्त्वेपप्रतीका ।

यमो ह जातो यमो जनित्वं जारः कनीनां पतिर्जनीनाम् ॥७॥८॥

सेनेव सृष्टा। सेनेव^१। उद्युक्ता^२। बलम्^३। दधाति^४। अस्तुः^५। इव^६। आयुधम्^७। दीप्तमुल्लम्^८।
यमः^९। एव^{१०}। जातोऽग्निरपि यम उच्यते यमनात्^{११}। यमः^{१२}। एव^{१३}। जनिष्यमाणः^{१४}। जरयिता^{१५}।
कन्यकानाम्^{१६}। “तृतीयो^{१७} अग्निष्टे^{१८} पतिः^{१९}” इत्यपि निगमो भवति। “पालयिता^{२०} जायमानानाम्^{२१}।
तत्प्रधाना हि यज्ञसंयोगेन भवन्ति^{२२}”।

१. स्वामिना सह वर्तमाना भटसंहतिरिव ।
...प्रेरिता Sy. सेनेव सृष्टा भयं वा
बलं वा दधाति । अस्तुरिव दिद्युत्त्वेप-
प्रतीका । भयप्रतीका । [बलप्रतीका
यज्ञःप्रतीका] महाप्रतीका दीप्तप्रतीका
वा N. 10. 21.

२. यथा सेना सेनापतिना सृष्टा विसृष्टा-
भ्यनुज्ञाता सती यान् प्रति गच्छति
तेषाम् Sk.

३. शत्रूणां भयम् Sy. भयम् । ... एवमति-
प्रज्वलितोऽग्निरमं ... भयं ददाति ।
जनयतीत्यर्थः । कस्य ? अनिर्देशात्
कृत्स्नस्य जगतो रक्षसां वा Sk.

४. विदधाति । करोतीत्यर्थः । यद्वा सृष्टा
सेना... बलं दधाति । सा यथा बलवती
तद्वदग्निरपि बलवानित्यर्थः Sy.

५. क्षेपुः Sy. अस्तुर्न दिद्युत् । इदमपि
भयाधानस्यैव द्वितीयमुपमानम् । दिद्यु-
दिति वज्रनाम । वज्रनामानि चायुध-
मात्रवचनानि नेन्द्रायुधविशेषवचनान्येव ।
तेनात्र दिद्युच्छक्तिरुच्यते । यथा चास्तुः
क्षेपणशीलस्य स्वभूता शक्तिर्यं प्रति
क्षिप्यते तस्य भयं ददाति तद्वत् Sk.

६. अस्तु दिव D. बलम् । दधाति । अस्तुः
missing M.

७. दिद्युदिति वज्रनाम । तेन चात्रेवुल्लक्ष्यते ।
... सा यथा भीषयते तद्वदग्निरपि
राक्षसादीन् भीषयत इत्यर्थः Sy.

८. प्रतीकं दर्शनमुच्यते । दीप्तदर्शना ।
उज्ज्वलेत्यर्थः Sk.

९. युगपज्जातत्वाद्यमोऽग्निरुच्यते । तेन
पुनः सहानीय युगपज्जात इन्द्रेण । ...
अथवा प्रयच्छति स्तोतृभ्यः कामानिति

यमः Sk.

यम इव जातः । यमो जनिष्यमाणः ।
जारः कनीनाम् । जरयिता कन्यानाम् ।
पतिर्जनीनाम् । पालयिता जायानाम् ।
तत्प्रधाना हि यज्ञसंयोगेन भवन्ति ।
N. 10. 21.

१०. यच्छति ददाति स्तोतृभ्यः कामानिति
यमोऽग्निरुच्यते । यद्वा इन्द्राग्न्यो-
र्युगपदुत्पन्नत्वादग्नेर्यमत्वम् Sy.

११. नि० M. तदुभयमपि ... अग्निरेव ।
सर्वेषां भावानामाहुतिद्वाराऽग्न्यधी-
नत्वात् Sy. यावत्किञ्चित् सर्व-
मग्न्याय तत्त्वादग्निरेवेत्यर्थः Sk.

१२. जनयि० P. जार० M.
यतो विवाहसमयेऽनी लाजाविद्वध्य-
होमे सति तासां कन्यात्वं निवर्तते ।
अतो जरयितेत्युच्यते Sy.
अग्निसन्निधौ व्यूढानां कन्यकानां कन्यात्वं
व्यावर्त्यते Sk. १३. RV. X. 85. 40.

१४. भर्ता Sy. पतिः Sk.

१५. According to the text of
the Nirukta, the reading
should be जायानां and not
जायमानानाम् । कृतविवाहानाम् Sy.
जनयन्त्यपत्यानीति जनयो भार्यास्तासां
पतिः । यावती काचित् स्त्री, सर्वस्याः
प्रथममग्निः पतिर्भवति पश्चान्मनुष्यः ।
... अथवा कनतिः कान्तिकर्मा ।
कमनीयत्वात् कनय ओषधय इहोच्यन्ते ।
जनयोऽग्न्योषधय एव जायमानत्वात् ।
तासाम् बीसात्मना फलपाककरत्वाज्जा-
रोऽग्निः । पतिश्च स्वामित्वात् पाल-
यितृत्वाद्वा Sk. १६. N. 10. 21.

तं वंश्चराथा वयं वंसत्यास्तं न गावो नचन्त इद्धम् ।

सिन्धुर्न क्षोदः प्र नीचीरैनोच्चवन्त गावः स्वर्दृशीके ॥६॥१०॥

तं वदचराथा^१ । तमिमम्^२ । यूयम्^३ । चरन्त्या पदवाहुत्या वयम्^४ । निवसन्त्योपधाहुत्या । गृहम्^५ ।
यथा^६ । गावः^७ । आप्नुवन्ति तथाऽऽप्नुवाम^८ । इद्धं^९ समृद्धं^{१०} भोगः^{११} । सिन्धुः^{१२} । इव^{१३} । उदकम्^{१४} । अधः^{१५} स्थित-
मग्निज्वालाः^{१६} । उद्गमयति ते च^{१७} । रश्मयः^{१८} । संश्लिष्टा भवन्ति^{१९} । सर्वस्य^{२०} दर्शनीयेजनाविति^{२१} ।

१. ता P. २. वंश्चराथा P.
तं वः । चराथा चरन्त्या । पदवाहुत्या ।
वसत्या च । निवसन्त्या । औपधाहुत्या ।
अस्तं यथा गाव आप्नुवन्ति तथाऽप्नुवाम ।
इद्धं समृद्धं भोगः N. 10. 21.
३. व इति व्यत्ययेन बहुवचनम्...त्वाम् Sy.
व इति द्वितीयैकवचनस्य स्थाने बहु-
वचनम् । य उक्तगुणोऽस्ति तं त्वाम् Sk.
४. चरतीति चरयः पशुः । तत्प्रभवा या
हृदयाद्यवदानाहुतिः । सापि कारणधर्मस्य
कार्येषूपचारदर्शनाच्चराथोच्यते । तथा
Sk. ५. पदवाहुः P. D.
चरतीति चरयः पशुः । तत्प्रभवहृदया-
दिभिः साध्याऽऽहुतिरपि चरन्त्येवोच्यते ।
उपचारात् कार्ये कारणशब्दः । ... चरयया
पशुप्रभवहृदयादिसाधनयाऽऽहुत्या Sy.
६. वसति निवसतीति स्थावरौ व्रीह्यादि-
वंसतिः । पूर्ववत्तत्साध्याहुतिलंक्यते Sy.
वसतीति वसतिः स्थावररूपा व्रीहियवा-
द्योषधिः । तत्प्रभवा पुरोडाशाद्याहुतिरपि
वसतिरिति । तथा च Sk.
७. षडा इत्या M.
८. यथा गृहं गावो व्याप्नुवन्त्युपगच्छन्ति वा
तद्वत् Sk. ९. वम P. वन्तु M.
नक्षन्ते । ... व्याप्त्यर्थोऽयम् । व्यत्ययेन
चोत्तमस्य स्थाने प्रथमपुरुषः । नक्षामहे
व्याप्नुमः । अथवा तुक्ष स्तुक्ष णक्ष गतौ ।
... उपगच्छामः Sk.
१०. प्रदीप्तम् Sy. आहवनीयात्मना दीप्तं

- सन्तम् Sk. ११. Missing in M.
१२. ०न्धुम् P. स्यन्दनशीलम् Sy.
सिन्धोरिवोदकम् Sk.
१३. नितरामञ्चतीरितस्ततो नितरामुद्ग-
च्छन्तीज्वालाः Sy. प्र नीचीरैनोत् ।
इडो वा गत्यर्थस्य एवतेर्वा गतिकर्मण
इवं रूपम् । दावरूपोऽग्निरामूलादोष-
धीर्दग्धुं प्रकर्षेण नीचैर्गच्छति Sk.
१४. अग्नि P. ०ग्निं M. M. adds
नीची after अग्निः । १५. मयिति P.
प्रेरयति । यथा जलप्रवाहो निम्नदेशे
शीघ्रं गच्छति तद्वदग्नेज्वाला दग्धव्यं
प्रति गच्छन्तीति भावः Sy.
१६. किञ्च नवन्त गावः । स्तुतयोऽत्र गाव
उच्यन्ते । ... स्तोतारो वा । ... अग्नि
स्तुवन्ति स्तुतयः स्तोतारो वा । शाक-
पूणिस्तु ... मस्तोऽत्र गाव उच्यन्ते इति
मन्यते । अग्निं स्तुवन्तो मस्तः Sk.
१७. नभसि वर्तमाने Sy. स्वः सर्वे सर्वस्मिन्
वा दृशीके दर्शनीये वेद्यादौ स्थाने ।
अथवा दृशीकेशब्दो द्रष्टुमित्यस्य चार्थः ।
स्वर्दृशीके अग्निप्रकाशितं सर्वं द्रष्टु-
मित्यर्थः । शुनाम वा स्वरशब्दः ।
शुलोकं द्रष्टुम् । स्वर्गं प्राप्नुमित्यर्थः Sk.
१८. Ms. D. puts the figure ॥६॥
here to indicate the end
of the sixtysixth hymn. No
such number is given in
P. and M.

I.67.

वनेषु जायुर्मतेषु मित्रो वृणीते श्रुष्टिं राजेवाजुर्यम् ।

क्षेमो न साधुः क्रतुर्न भद्रो भुवत्स्वाधीर्होता हव्यवाट् ॥१॥२॥

वनेषु जायुः^१ । काष्ठेषु^२ । जायमानः^३ । मतेषु^४ । सखा । वृणीते । क्षिप्रकारिणं^५ यजमानम् ।
राजेव^६ । अजरं मित्रम् । क्षेमः^७ । इव । साधुः^८ । कर्म^९ । इव । भजनीयः^{१०} । भवति । सुकर्मा^{११} होता ।
हव्यवाट्^{१२} ।

हस्ते दधानो नृम्णा विश्वान्यमे देवान्धाद्गुहा निपीदन् ।

विदन्तीमत्र नरो धियंधा हृदा यत्तृष्टान्मन्त्रां अशंसन् ॥३॥४॥

हस्ते दधानः^१ । हस्ते । धारयन् । सर्वाण्येव । धनानि^२ देवानि^३ नहितानि । भये^४ । देवान् । धातु^५ ।

१. अरण्येषु Sy.

वनेषु Sk.

२. दावरूपेण जननशीलोऽग्निः Sk.

३. मतेषु M.

षष्ठ्यर्थे सप्तमी । मनुष्याणां मित्रम्
Sk.

४. सम्भजते Sy; Sk.

५. क्षिप्रेण कर्मणामनुष्ठातेत्यर्थः । . . .

एवम्भूतम् Sy.

श्रुष्टिशब्दोऽत्र दूतवचनो न क्षिप्रनाम ।
दूतमात्मीयं परकीयं वा राजेव Sk.

६. जरारहितं वृद्धार्जं सर्वकार्येषु शक्त-
मित्यर्थः । एवम्भूतं पुरुषं यथा राजा
वृणीते तद्वत् Sy.

न कदाचिज्जीयंत इत्यर्थः Sk.

७. रक्षकः Sy.

क्षेम इति द्वितीयार्थे प्रथमा । क्षेममिव
च साधुः । यो हि साधुर्न तस्य कुतश्चि-
दक्षेममस्ति Sk.

८. साधयिता Sy.

९. कर्मणां कर्ता । स इव . . . कल्याणो
वा Sy.

क्रतुरितीयमपि द्वितीयार्थे एव प्रथमा ।

विज्ञानमिव च भद्रः पुरुषः । अथवा

क्षेमः क्रतुरिति स्वार्थे एव

प्रथमा । क्षेमकरस्तु क्षेम उच्यते ।

नकारस्तु पुरस्तादुपचारोऽप्युपमार्थीयः

साधुरित्येतेन सम्बध्यते । साधुरिव

क्षेमकरोऽग्निः । विज्ञानमिव भद्र

इत्यर्थः Sk.

१०. सु is omitted by P.

शोभनाध्यानो वा Sy.

स्वाध्यानः कल्याणचित्तोऽग्निः Sk.

११. देवानामाह्वाता Sy.

१२. वाहाः P.

हव्यवाहनो नाम देवानामग्निः Sy.

सर्वयजमानानाम् Sk.

१३. हविलक्षणाणि Sy.

हविलक्षणाणि धनानि । . . . गृहीतसर्वह-
विष्कस्सन्नित्यर्थः Sk.

१४. अग्नौ हविर्भिः सह पलायिते सति सर्वे

देवा अभैषुरित्यर्थः Sy.

निदधाति । अदृश्यमानत्वाद् भयं

देवानामुत्पादयतीत्यर्थः Sk.

गुहायाम् । निषीदन् । विदन्ति । एनम् । अत्र । देवाः । कर्मणो धातारः । हृदयेन । यदा । कृतान् ।
मन्त्रान् । अशंसन् ।

अजो न चां दाधारं पृथिवीं तस्तम्भं द्यां मन्त्रैभिः सत्यैः ।

प्रिया पदानि पृथो नि पाहि विश्वायुरग्रे गुहा गुहं गाः ॥५॥६॥

अजो न क्षाम् । सूर्यः । इव । भूमिम् । अन्तरिक्षं च । धारयति । द्यां च । तस्तम्भः । मन्त्रैः ।
सत्यैः स्तूयमानः स त्वमग्ने ! अस्माकम् । पशोः । प्रियाणि । पदानि । नितराम् । रक्ष । सर्वान्न-
स्त्वम् । अग्ने ! गुहाया अपि । गूढं प्रदेशम् । गतवानसि ।

१. अप्सु मध्येऽश्वत्थादौ वा संवृतप्रदेशे Sy.
गुहा गूढं प्रच्छन्नम् Sk.
२. ०वद् D. निषदद् P.
निगूढो वर्तमानः सन् Sy.
नियमेन गच्छन् Sk.
३. मनुष्यास्तु विदन्त्येनमत्राव्यवस्थया
वर्तमानम् Sk.
४. निषीदन् । विदन्ति । एनम् missing
M. अस्मिन् काले Sy.
५. कर्मणां बुद्धीनां वा धारयितारः Sy.
धियं धा यागकर्मणा प्रज्ञया वा धार-
यितारः । यष्टारः प्रज्ञावन्तो वेत्यर्थः Sk.
६. हृदयावस्थितया बुद्ध्या Sy.
७. ये Sk.
८. निर्मितान् अग्निस्तुतिपरान् Sy.
मनसा सहकल्पितानित्यर्थः Sk.
९. अग्निस्तुतिरूपान् Sk.
१०. अस्तुवन् अवोचन्नित्यर्थः Sy.
शंसतिरत्र सामर्थ्यादुच्चारणार्थः । अथवा
शंसतिः स्तुत्यर्थ एव । तष्टान् मन्त्रानिति
तृतीयास्थाने द्वितीया । ये हृदयेन
सङ्कल्पितमन्त्रैः स्तुवन्तीत्यर्थः Sk.
११. यदा न जायत इत्यजः । जन्मरहित
इत्यर्थः । स इव Sy. अजातत्वादजः
प्रजापतिः । स यथा तद्वदग्निः Sk.
१२. अन्तरिक्षं च missing M.

१३. द्यौं M.
१४. यथावो न पतत्युपर्येव तिष्ठति तथा
करोतीत्यर्थः । यद्वा सत्यमन्त्रैः स्तूय-
मानोऽग्निर्द्यां तस्तम्भेति Sy.
स्तम्भान्तिः प्रतिबन्धार्थः । दिवं च
प्रतिबन्धनाति Sk. १५. द्युलोकम् ...
अवितथार्थः ... मन्त्रैः ... स्तम्भान्ति Sy.
होतृत्वादग्निः सत्यमन्त्रैर्यागाख्ये धर्मे
देवताः स्तुवन् धर्मायत्तस्थितौ त्रीनपि
लोकान् प्रजापतिरिव धारयतीत्यर्थः Sk.
१६. पशुसदृशस्य मम Sk.
१७. पशोः । प्रियाणि missing M.
इह परत्र च लोके प्रियाणि Sk.
१८. शोभनतृणोदकोपेतानि स्थानानि Sy.
स्थानानि Sk.
१९. नियमेन रक्ष । अथवा पश्व इति दृशे-
रिदं रूपं द्वितीयाबहुवचनान्तम् । यानि
तव प्रियाणि पदानि तानि पश्यतो
जानतोऽस्मान् रक्षेत्यर्थः Sk.
२०. मा धाक्षीरित्यर्थः Sy.
२१. गृहीतास्मदीयहविष्कः सन्नित्यर्थः Sk.
२२. रक्षोऽमुरपचनार्थं गूढात् Sk.
२३. गवां सञ्चारायोग्यस्थानम् Sy.
गूढतरम् Sk.
२४. गच्छ तत्रैव निवसेत्यर्थः Sy.
अत्यन्तगूढं गच्छन्नित्यर्थः Sk.

य ई^१ चिकेत^१ गुहा^२ भवन्त^३मा यः ससाद^४ धारामृतस्य^५ ।

वि ये चतन्त्य^६ता सपन्त^७ आदिद्वसूनि^८ प्र ववाचास्मै^९ ॥७॥८॥

य ई^१ चिकेत^१ । यः^१ । एनम्^२ । जानाति^३ । गुहायाम्^४ । भवन्तम्^५ । यश्च^६ । आससाद^७ । सत्यभूत-
स्याग्नेः^८ । मार्गम्^९ । ये च^{१०} । विचृतन्ति^{११} मार्गस्थितानि^{१२} तिरोधानानि^{१३} । सत्यानि^{१४} । स्पृशन्तः^{१५} । अनन्तरम्^{१६} ।
एव^{१७} । अस्मै^{१८} हस्तस्थानि^{१९} । वसून्यग्निः^{२०} । प्रोवाचेति^{२१} ।

वि यो वीरुत्सु^१ रोधन्महृत्वोत्^२ प्रजा उत^३ प्रसृष्वन्तः^४ ।

चित्तिरुपां दमे^५ विश्वायुः^६ सबैव^७ धीराः^८ संमाय^९ चक्रुः^{१०} ॥९॥१०॥

वि यो वीरुत्सु^१ । योऽग्निः^२ । वीरुत्सु^३ । अन्तः^४ । माहात्म्येन^५ रसम्^६ । अरुणत्^७ । अपिच^८ । प्रजाः^९ ।
पुष्पफलादिरूपाः^{१०} । ओषधीष्वन्तः^{११} । एक उतशब्दः^{१२} पादपूरणः^{१३} सोऽयमन्तरिक्षेऽयाम्^{१४} । चेतयिता^{१५} ।

१. एवं P. २. हविर्गुहीत्वा गूढम् Sk.
३. ०न्तं इवो ससाद M. उपास्त इत्यर्थः Sy. आसीदिति । करोतीत्यर्थः Sk.
४. सत्यस्य यज्ञस्य वा Sy.
ऋतस्य गतस्य सतः परोक्षस्य सतः ।
परोक्षस्यापीत्यर्थः Sk.
५. धारयितारम् Sy.
धारां स्तुतिलक्षणां वाचम् Sk.
६. अग्निमुद्दिश्य स्तुतीर्ग्रन्थन्ति कुर्वन्ती-
त्यर्थः Sy. विविधं सूक्ताध्यायादि-
लक्षणान् स्तुतिग्रन्थानेव कुर्वन्ति Sk.
७. ०स्थाना P. ८. तिरोधानानि सत्यानि
missing M. यज्ञान् वा Sy. ऋता
ऋतं सत्यं गतवानग्निः Sk.
८. समवयन्तः . . . वा Sy.
सपतिरर्चंतिकर्मा । स्तुवन्तः Sk.
१०. स्तुत्यनन्तरमेव Sy.
आदित् । उभावप्येतौ पदपूरणौ Sk.
११. M. adds सर्वस्मै after अस्मै ।
सर्वस्मै स्तोतृजनाय Sy. अस्मै ।
बहुवचनस्य स्थाने इदमेकवचनम् ।
एभ्यः सर्वेभ्यो निर्दिष्टेभ्यः Sk.

१२. ०तथा० M. १३. प्रकथयति Sy.
युष्मभ्यमेतानि धनानीत्येवं प्रकर्षेण
ब्रवीति । ददातीत्यर्थः Sk.
१४. M. adds हि after इति ।
१५. ओषधीषु Sy. वीरुध ओषधयः ।
तासु Sk. १६. ०न्तं M.
१७. यानि महत्त्वानि सन्ति तानि Sy.
स्वेन Sk. १८. विशेषेणावृणोति
नावशेषयति Sy. विविधमारोहति Sk.
१९. प्रजाः P. प्रकर्षेणोत्पन्नाः Sy.
प्रजायन्त इति प्रजाः । सप्तम्यर्थे चैषा
प्रथमा । प्रजायमानासु Sk.
२०. निरूपाः M. २१. उत्पादयित्रीषु
मातृस्थानीयास्वोषधीषु Sy.
उत प्रसूषु प्रसूतासु । क्व प्रवेशे आरो-
हति ? उच्यते । अन्तर्मध्येऽपि न बहि-
रेव केवलम् Sk. २२. ध्वन्ते कृते M.
२३. ०वां M. वृष्टिलक्षणानाम् । अथवाऽऽप
इत्यन्तरिक्षनाम । साहचर्यात् त्रयोऽपि
लोका अप्शब्देनोच्यन्ते । त्रयाणामपि
लोकानामित्यर्थः Sk.
२४. चत० P. ज्ञापयिता Sy. ज्ञाता Sk.

गृहे च । सर्वांस्तस्मिन्ममन्नलीनमानीय । गृहमिवोत्तरवेदिम् । ... चक्रुरिति ।

I.68.

श्रीणन्नपं स्यादिवं भुरण्युः स्यात्तुश्चरथमक्तून्वृणोत् ।

परि यदेपामेको विश्वेषां भुवद्देवो देवानां महित्वा ॥१॥२॥

श्रीणन्नपं स्यात् । हविर्भिर्मिश्रयन्तु—उपतिष्ठति । द्युलोकं हविषः । भर्ता । स्यावरम् ।
जङ्गमं च तेजसा तमसः प्रकाशयति । रात्रीश्च । परिभवति । यदा । सर्वां । इमान् । देवान् एक
एव । महत्त्वेन ।

१. जलानां मध्यभूते गृहे Sy. साकाङ्क्ष-
त्वाद्भोतृत्वेन निषीदति स्तूपते वेति
वाक्यशेषः Sk. २. ०मिमं
निपीनमा० M. सम्माननं पूजनं कृत्वा ।
स्तुतिभिः स्तुत्येत्यर्थः Sy.
३. ०मिवो P. यथा सदनं गृहं प्रथमतः
सम्पूज्य पश्चात्तत्र कर्माण्याचरन्ति
तद्वत् Sy. एकवाक्यताप्रसिद्धयर्थं
च यत्तच्छब्दावध्याहृतव्यो । यत्लौकि-
कमिव गृहं धीराः प्रज्ञावन्तः सम्माय
सम्पक् मीत्वा चक्रुः कृतवन्तस्तत्र Sk.
४. ०वीं D. ५. सम्पत्त्वो P. D. M.
६. Ms. D. puts the figure ॥६७॥
here to indicate the end of
the sixtyseventh hymn. No
such number is given in
P. and M.
७. पयःप्रभृतिना श्रयणद्रव्येण सोममिव
तैर्हविर्भिः श्रीणन् मिश्रयन् Sy.
८. श्रीणन् । श्रीङ् पाकेज्यत्र । इह तु
सामर्थ्याद्वाहार्यः । दावरूपोऽग्निस्तृ-
णौषधिवनस्पतीन् बहवु Sk.
९. विति० P. प्राप्नोतीत्यर्थः Sy.
दिवं स्पृशतीत्यर्थः Sk.
१०. भुरण्यतेर्गतिकर्मण इदं क्षिप्रनाम ।
क्षिप्रगामी Sk.
११. Omitted by P. १२. The
word तमस् is in the neut.
gender. Evidently, abl.
sing. or gen. sing. cannot
be here intended. Acc. sing.

- or pl. alone would Suit.
The reading should there-
fore be तमः or तमांसि । Or
it may be तमसो विनाशेन see
VM. on RV. I. 71. 2.
१३. विशेषेणाऽऽच्छादयति । हविर्वहनं कुर्वन्
सर्वमपि जगत् स्वभासा प्रकाशयति
स्मेति भावः Sy.
  १४. रात्रीश्च तमोरूपास्ततीः स्वेन ज्योतिषा
प्रकाशरूपाः करोतीत्यर्थः । अथवाऽ-
क्तूनिनि सप्तम्यर्थे द्वितीया । स्यावरं
जङ्गमं रात्रिषु प्रकाशयतीत्यर्थः Sk.
  १५. परीत्युपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियापवाध्याहारः ।
यदिति व्यत्ययेन नपुंसकता । हविर्नयना-
दिना परिगृहीता य एको विश्वेषां भुवद्
भवति । अथवा परीत्ययं भुवदित्येतेनैव
सम्बध्यते । परिपूर्वश्च भवतिः परि-
ग्रहे । एषामित्यादिषु तु द्वितीयायं
षष्ठी । परिगृह्णाति य एतान् Sk.
  १६. परिगृह्णाति परितो व्याप्य वर्तते Sy.
  १७. यदिति व्यत्ययेन नपुंसकता Sk.
  १८. विश्वेषां सर्वेषां, देवानां दानादिगुण-
युक्तानामिन्द्रादीनां मध्ये देवो द्योतमान
एक एवायमग्निरेषां पूर्वोक्तानां
... महित्वा माहात्म्यानि यद् यस्मात्
... परितो व्याप्य वर्तते । ... यद्वा एषां
विश्वेषां स्यावरादीनां मध्ये वर्तमानोऽयं
देवोऽग्निर्देवानां महत्त्वानि ... यदा
... परितो व्याप्नोति । तदानीमिति
पूर्वत्रान्वयः Sy.
  १९. V. Mādhava ignores देवः

आदित्ते विश्वे क्रतुं जुषन्त शुष्काद्यदेव जीवो जनिष्ठाः ।

भजन्त विश्वे देवत्वं नाम ऋतं सपन्तो अमृतमेवैः ॥३॥४॥

आदित्ते । अतन्तरम् । एव । तुभ्यम् । सर्वे । कर्म । अजुषन्त । शुष्कात् काष्ठात् । यदा ।
जातस्त्वम् । जीवस्तदा । सर्वे च तेन कर्मणा । कामानां नामकम् । देवत्वं च । अभजन्त । ऋतं
सत्यम् । अमृतं च त्वाम् । गमनैः । स्पृशन्तः ।

ऋतस्य प्रेषा ऋतस्य धीतिर्विश्वायुर्विश्वे अपांसि चक्रुः ।

यस्तुभ्यं दाशद्यो वा ते शिच्चात्तस्मै चिकित्वात्रयि दयस्व ॥५॥६॥

ऋतस्य प्रेषाः । अग्नेरेव । “होता यक्षत्” इत्यादिकाः प्रेषाः । ऋतस्यैव कर्म । सर्वहविष्कः ।

१. ०दत्ते M. २. 'आत्' 'इत्' इति पदपूरणावपिचेत्यनयोर्वार्थे Sk.
३. तव Sk. ४. मनुष्या देवा वा Sk.
५. काम P. हविर्नयनादिकर्म प्रज्ञां वा Sk.
६. सेवन्ते, अनुतिष्ठन्ति Sy. सेवन्ते Sk.
७. नीरसाद् अरणिष्पात् काष्ठात् Sy.
८. प्रातुर्भवति मयनेनोत्पद्यते Sy.
सर्वत्र हि कारणधर्मानुविधायि कार्यम् ।
त्वं तु निर्जीवादपि काष्ठात्
स्वमाहात्म्येन जीव एव जायस इत्यर्थः
Sk. ९. त्वज्जीव D. प्रज्वलन् Sy.
१०. बहवो मनुष्याः Sk.
११. Both Sy. and V. M. para-
phrase नाम by नामकम् ।
Sy. further explains नामकं
as अभिभावकं 'overpowering'
in RV. 1. 80. 3. see नृग्नम् ।
But this explanation does
not give any good sense. Sk.
explains it as प्रख्यातम्,
'known' which is quite
appropriate. नाम may be a
particle of emphasis i.e. in
the sense of 'indeed'. I think

- V. M. takes देवत्वं in apposition
to कामानां नामकं i.e. divinity—a
name or goal of their desires.
१२. यदेतद् देवत्वं नाम प्रख्यातम् बहवो
मनुष्या देवत्वं प्राप्ता इत्यर्थः Sk.
१३. सर्वगतं वा स्तुवन्तः Sk.
१४. अमरणम् Sy. १५. स्तोत्रैः Sy.
तैस्तैर्देवत्वप्राप्त्यादिकामैर्युक्ताः Sk.
१६. समवयन्तः प्राप्नुवन्त इत्यर्थः Sy.
१७. V. Mādhava ignores देव
१८. ऋतस्य सत्यस्य सर्वगतस्य वा भवतः
Sk. १९. R.V.I. 139. 10.
२०. प्रेषाः P. D. प्रकर्षणेप्यमाणाः
स्तुतयः क्रियन्ते । . . . ऋतस्य देवयजनं
प्राप्तस्याग्नेः Sy. पाशुकाः
सोमिकाश्च प्रेषाः । यावन्तः केचन
प्रेषास्ते होतृत्वात् सर्वे तदेत्यर्थः Sk.
२१. धीयते सोमः पीयतेऽस्मिन्निति धीतिर्यागः ।
सोऽपि . . . देवयजनदेशं प्राप्तस्याग्नेरेव
क्रियते Sy. कर्म वा प्रज्ञा वा स्तुतिर्वा
धीतिरुच्यते । साप्युतस्य तवैव Sk.
२२. ससर्वं M. विश्वं सर्वमायुरन्नं यस्य
स तथाविधो भवति Sy. वष्ट्यर्थे
प्रथमेषा । विश्वायुषः सर्वान्नस्य Sk.

विश्वे च तस्मै। कर्माणि^१ कुर्वन्ति। यः। तुभ्यम्^२। प्रयच्छति। यः। वा। तुभ्यमात्मानम्। नियच्छति^३
तस्मै। जानन्^४। धनम्^५। वेहि^६।

होता निषत्तो मनोरपत्ये स चिञ्चासां पती रयीणाम् ।

इच्छन्त रेतो मिथस्तनूषु सं जानत स्वैर्दक्षैर्मूराः ॥७॥८॥

होता निषत्तः। होता। निषण्णः। मनुष्येषु। सः। खलु आसाम्। रयीणाम्। स्वामी
तस्मिन्नेतस्मिन् अन्तःस्थिते। मिथः संसर्गात् स्वेषु। अवयवेषु। पुत्रम्। ऐच्छन्। समजानत चेतरे।
स्वैः। इन्द्रियैः। अमूढाः।

१. सर्वे यजमानाः Sy.

एकवाक्यताप्रसिद्धयर्थं यत्तच्छब्दावध्या-
हर्तव्यौ। यान्यपि सर्वे मनुष्या यागादि-
कर्माणि कुर्वन्ति तान्यपि तवैव Sk.

२. दशपूर्णमासादीनि कर्माणि Sy.

३. चरुपुरोडाशादीनि हवींषि ददाति Sy.
हविः Sk.

४. अन्योऽपि यो यजमानः... स्वदीयं कर्म
कर्तुं शक्तो भूयास्तम् इतीच्छति Sy.

५. शिक्षात्। दानकर्मायं सन्नन्तस्य चार्थं
द्रष्टव्यः Sk.

६. P. and D. repeat यः। वा।
तुभ्यमात्मानम्। नियच्छति

७. उभयविधाय Sy.

८. जानन् P. तत्कृतमनुष्ठानं जानंस्त्वम् Sy.

९. धन् M.

१०. वेहि Sy; Sk.

११. ०त्त M. १२. देवानामाह्वाता Sy.
स चिञ्चासामिति तच्छब्दाद्यच्छब्दो-
ऽध्याहार्यः। योऽग्निर्होता Sk.

१३. ०ण्णा M. निषीदति वा Sk.

१४. यजमानरूपायां प्रजायाम् Sy.

१५. चिञ्चु इति पदपूरणः Sk.

१६. प्रजानाम् Sy.

हविलक्षणां नाम् Sk.

१७. गवादीनां धनानामपि Sy.

१८. मिथः संसृष्टमेकीभूतं पुत्ररूपेण परि-
णतम् Sy. सहभूताया अपि Sk.

१९. शरीरेषु Sy. आत्मीयेषु शरीरेषु।
स्वशरीरं वा रेतः Sk.

२०. वीर्यम् Sy.

एकवाक्यताप्रसिद्धयर्थं यत्तच्छब्दावध्या-
हर्तव्यौ। य इच्छन्ति रेतः।...
इच्छया चात्र तत्कारणकौरसप्रजेच्छा
प्रतिपाद्यते। योऽग्निपरिचर्यायं समुदिता
अपि सन्तः स्वशरीररेतःकारणिका-
मोरसीं प्रजामिच्छन्ति तेषां स्वभूतानां
हविषां नान्येषामित्यर्थः Sk.

२१. त्वदनुग्रहेण पुत्रमलभन्तेति यावत् Sy.

२२. चिरकालं जीवन्तीत्यर्थः Sy.

सम्यग् जानन्ति Sk.

२३. इतरेतरैः M. च is omitted in M.

२४. समर्थः पुत्रैः सह।... यद्वा दक्षशब्दः प्राण-
वाची।... स्वकीयैः प्राणैः Sy.

दक्षशब्दः... मनस्यात्मनि च प्रसिद्धः।
इह तु सोऽयमित्यभिसम्बन्धात् तत्प्रभवे
ज्ञाने वर्तते। आत्मीयैर्मनःप्रभवैरात्म-
प्रभवैर्वा ज्ञानैरित्यर्थः Sk.

२५. आ० P. D.

सङ्गतास्त्वयैव सर्वं जानन्ति Sy.

विविक्तप्रज्ञावन्त इत्यर्थः Sk.

२६. V. Mādhava ignores नु

पितुर्न पुत्राः क्रतुं^१ जुषन्तु^२ श्रोषन्ते^३ अस्य^४ शासं^५ तुरासः ।

वि रायं^६ और्णोदुरं^७ पुरुक्षुः^८ पिपेश^९ नाकं^{१०} स्तुभिर्दमूनाः^{११} ॥६॥१०॥

पितुर्न पुत्राः । कर्म । अजुषन्त । अश्रोषन् । ये । अस्य । शासनम् । वेदे । त्वरमाणाः सोयम् । धनानि । द्वाराणि । विवृणोति यजमानेभ्यः । बहुशब्दः । आश्लेषयति । दिवम् । आच्छादकैर्हविर्भिः । दममना इति याज्ञिकस्याग्नेः स्तुतिः ।

I.69.

शुक्रः शुशुक्लौ^१ उपो न जारः^२ प्रा समीची^३ दिवो न ज्योतिः ।

परि प्रजातुः^४ क्रत्वा^५ बभूथ^६ भुवो^७ देवानां पिता पुत्रः सन् ॥१॥२॥

शुक्रः शुशुक्लवान् । शुक्रवर्णः । शोचनशीलः । उपसः । इव । जरयिताऽऽदित्यः । पूरयिता ।

१. तेनानुशिष्टं... कर्म Sy. यथा पितुः पुत्रा एवमग्नेः क्रतुं प्रज्ञानम् Sk.
२. ०षं चिन्त M. सेवन्ते Sy. सेवन्ते । अग्नेः स्वभूतां प्रज्ञां प्राप्नुवन्तीत्यर्थः Sk.
३. श्रोषन् P. शृष्वन्ति Sy; Sk.
४. येऽस्यानुशासने वर्तन्त इत्यर्थः Sk.
५. ०द P.
६. सादरा इत्यर्थः । अथवा तुरास इति तुर्वन्तेर्हिसार्थस्य रूपम् । अग्निप्रसादादेव शत्रूणां हिसितार इत्यर्थः Sk.
७. धनस्य च Sk.
८. यज्ञस्य द्वारभूतानि Sy. धनस्य च यानि द्वाराणि । यैर्धनं प्राप्यते तानि Sk.
९. प्रकाशयति । ददातीति यावत् Sy. व्योर्णोत् विविधं प्रकाशयति उद्घाटयति । धनं ददातीत्यर्थः Sk.
१०. क्षु इत्यन्ननाम । बहुशब्दः Sy. क्षुशब्दोऽत्र कीर्तिवचनः । ... बहुकीर्तिरग्निः Sk.
११. अवयवीचकार, नक्षत्रैर्युक्तमकरोदित्यर्थः

- Sy. पिश अवयवे पठितः । इह तु सामर्थ्याद् रूपवत्करणे द्रष्टव्यः । रूपवर्ती चकार नाकं दिवम् Sk.
१२. नास्मिन्नकं दुःखमस्तीति नाको छलोकः । ... तम् Sy.
१३. स्तुभिर्नक्षत्रैः Sy; Sk.
१४. दमे यज्ञगृहे मनो यस्य सोऽग्निः Sy. दमूना दान्तः । उपशमात्मक इत्यर्थः । धर्ममूलत्वात् सर्वस्य धर्मस्य चाग्निमूलत्वादिवमुच्यते पिपेश नाकमिति Sk.
१५. Ms. D. puts the figure ॥६८॥ here to indicate the end of the sixtyeighth hymn. No such number is given in P. and M.
१६. शुभ्रवर्णोऽयमग्निः Sy. अग्निः Sk.
१७. ०वर्णो च नीलः P. सर्वस्य प्रकाशयिता भवति । ... स्वतेजसा Sy. दीप्तश्च Sk.
१८. द्योतमानस्य सूर्यस्य Sy. पूरयति च Sk.

द्यावापृथिवी। दिवि भवम्। इव। ज्योतिः। प्रजातस्त्वम्। कर्मणा सर्वम्। परिवभूय। भुवः।
देवानां कर्मतः। पिता। पुत्रोऽपि। सन्।

वेधा अदृष्टो अग्निर्विजानन् भूधर्न गोनां स्वाद्धा पितृनाम्।
जने न शेवं आहूयः सन्मध्ये निषत्तो रणवो दुरोणे ॥३॥४॥

वेधा अदृष्टः। विधाता। अदृष्यन्। अग्निः। विजानन्। गवाम्। ऊधः। इव पयसा।
अन्नानि।...पचन्। स्वादूकर्ता भवति। सार्धे। इव। सुखकरं मित्रम्। आह्वातव्यः। सन्।

१. समीची सङ्गते। उभे अपीत्यर्थः।
के? सामर्थ्याद् द्यावापृथिव्यौ। केन?
सामर्थ्याज्ज्योतिषा Sk.
२. द्योतमानस्य सूर्यस्य Sy. पूरयति
च Sk.
३. Missing in M. दिव इव सम्बन्धि
ज्योतिरादित्याख्यम्। आदित्य इवे-
त्यर्थः Sk.
४. जातमात्र एव सन् त्वम् Sk.
५. यद्वा ज्ञानहेतुना प्रकाशेनोक्तप्रकारेण
सर्वं जगत् Sy. हविर्नयनादिना प्रज्ञया
वा Sk.
६. परितो व्याप्नोषि Sy. परिपूर्वो भवति:
परिग्रहे। परिगृह्णासि सर्वम् Sk.
७. भवसि च Sk.
८. दीव्यन्तीति देवा ऋत्विजः। तेषां पुत्रः
सन् पुत्रात्मनो नरकात् त्रायकः सन्
पिता भुवः पालयिता भवसि। यद्वा
देवानामिन्द्रादीनामेव पुत्रः सन् पुत्र
इव दूतो भूत्वा पिता हविर्भिः पालयिता
भवसि Sy. दीप्यतेः स्तुत्यर्थत्वात्
स्तोतारोऽत्र देवा उच्यन्ते। स्तोतॄणां
यजमानानाम् Sk.
९. पितृस्थानीयः। पालयिता वा Sk.
१०. अग्निर्हि यजमानैर्जन्यते। अत एव-
मुच्यते पुत्रः सन्निति Sk.
११. Missing in M.

१२. मेधावी। यद्वा विधाता सर्वस्य कर्ता Sy.
मेधावी Sk.
१३. अतृष्यन् P. D. वरपरहितः Sy.
अमूढः Sk.
१४. कर्तव्याकर्तव्यविभागं जानन् Sy.
किम्? सामर्थ्याद् भक्ततां यजमाना-
नाम् Sk.
१५. गोसम्बन्धि पयस आश्रयभूतं स्थानमिव
Sy. यथा गवामयमवयवभूतमूधः
पयआदिना स्वादुतामन्नानां करोति
तद्वत् पाकेन स्वाद्य स्वादुतां करोतीति
वाक्यशेषः Sk.
१६. यसा D. M. यासा P. प is
omitted by P. D. M.
१७. अन्नानाम् Sy.
पितृनामन्नानां हविलक्षणानां सर्वेषां
वा Sk.
१८. विजपचन् P. D. M.
१९. स्वादयिता रसयिता। यथा गोरूधः
पयःप्रदानेन सर्वाण्यन्नानि स्वादूनि
करोति तद्वदग्निरपि सम्यक् पाकेन
सर्वाण्यन्नानि स्वादूनि करोतीत्यर्थः Sy.
२०. स्वादु० P. २१. स्वा० M.
जनयितृत्वाज्जनः पिताभिप्रेतः। प्रथमार्थे
चैषा सप्तमी। पितेव सुखकरोऽग्निः Sk.
२२. सर्वयजमानानामाहूयः सन्। ह्युक्तीदित्ये।
चञ्चलत्वाज्ज्वालानां कुटिलस्सन् Sk.

मध्ये^१ । निषण्णः । रमयिता । गृहे^३ ।

पुत्रो न जातो रणवो दुरोणे वाजी न प्रीतो विशो वि तारीत् ।

विशो यदहे नृभिः सनीळा अग्निदेवत्वा विश्वान्यश्याः ॥५॥६॥

पुत्रो न जातः । पुत्रः । इव । जातः । रमयिता । गृहे । वर्तमानः । अश्वः । इव । मुहि^१ ।
मनुष्यान् । तारयति^८ । यदाहं^{१०} यज्ञार्थम् । देवैः । समानस्थान् । ऋत्विजो मनुष्यान् । आह्वयामि^{१४}
तदानीम् । अग्निः स्वयमेव । इन्द्रत्वं वरुणत्वं देवतान्तरत्वं च । प्राप्नोति^{१९} ।

नकिंष्ट एता व्रता मिनन्ति नृभ्यो यदेभ्यः श्रुष्टिं चकर्थ ।

तत्तु ते दंसो यदहन्तसमानैर्नृभिर्द्युक्तो विवे रपांसि ॥७॥८॥

नकिंष्ट एता । न केचन । तव । एतानि । कर्माणि । हिंसन्ति । यस्मात् त्वम् ।

१. यज्ञेषु मध्ये Sy. वेद्या मध्ये Sk.

२. स्तुत्यो वा Sy. रमणीयोऽग्निः Sk.

३. यज्ञगृहे Sy. अथवा जनशब्दो लोकवचनः स्वार्थ एव सप्तमी । दुरोणे इत्येतस्य सप्तम्यन्तस्येदमुपमानम् । यथा लोके सुखस्तद्वदाह्यस्सन् वेद्या मध्ये निषण्णः रमणीयोऽग्निर्गृहेऽपि सुख इत्यर्थः Sk.

४. यथा पुत्रो जातस्तद्वद् ... रमणीयः प्रीतिकरोऽग्निः Sk. ५. यज्ञगृहे Sk.

६. ०मानाश्वः P. D. M.

यथा सङ्ग्रामः सङ्ग्रामजयद्वारेण वर्धयति तद्वत् Sk.

I think Skanda's text is corrupt. One should read अश्वः for सङ्ग्रामः

७. हर्षयुक्तः Sy.

८. सङ्ग्रामे वर्तमानाः शत्रुभूताः प्रजाः Sy. स्तोतृन् यष्टंश्च मनुष्यान् Sk.

९. ०तीति P. D.

विशेषेण तरत्यतिक्रामति Sy.

विपूर्वस्तरतिः सर्वत्र वृद्धयर्थः । विविधं वर्धयति Sk. १०. यद् यो यदा वा Sk.

११. ऋत्विग्लक्षणैर्मनुष्यैः सहितोऽहम् Sy. नृभिर्मनुष्यैर्ऋत्विगाह्वयैः Sk.

१२. समानं नीळं स्थानं यासां देवविशां ताः सनीळाः । एकस्वर्गाख्यस्थानाः Sk.

१३. देवीः प्रजाः । ...समाननिवासस्थानाः Sy. किञ्च विशो देवविशः । देवानित्यर्थः Sk.

१४. आह्वयति Sk.

१५. यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहृतव्यः । स तदा वा Sk. १६. देवान् सर्वान् Sk.

१७. The passage beginning with यदाहं and ending with प्राप्नोति is omitted by P. and D.

स्वयमेव तत्तदेवतारूपो भवतीत्यर्थः Sy. अस्मदर्थमश्याः । व्यत्ययेनायं मध्यमः । अश्याद् व्याप्नुयादित्याशास्महे Sk.

१८. नक० P. नकिरिति निपातः प्रतिषेधेन समानार्थः । न केचित् Sk.

१९. परिदृश्यमानानि दशपूणमासादीनि Sy. बहनपचनादीनि Sk.

२०. राक्षसादयो बाधका न हिंसन्ति Sy. मीडा हिंसायाम् ... हिंसन्ति हिंसितुं शक्नुवन्तीत्यर्थः Sk. २१. यच्च Sk.

नेतृभ्यः^१। मनुष्येभ्यः^२। आशु^३ प्राप्तिम्^४। करोषि^५ सन्निधानं^६ करोषि^७। तत्^८। तव^९। कर्म^{१०}। समानैः^{११}।
मनुष्यैः^{१२}। युक्तः^{१३} सन्^{१४} तेषाम्^{१५}। पापानि^{१६}। हंसि^{१७}। यच्च^{१८}। जानासि^{१९}। तानित्यैकमत्यं^{२०} गताः^{२१}।
समानास्तैर्नियुक्त इति^{२२}।

उपो न जारो विभावोसः संज्ञातरूपश्चिकेतदस्मै ।

त्मना वहन्तो दुरो व्यृण्वन्त विश्वे स्वर्दृशीके ॥६॥१०॥

उपो न जारः^१। उपसः^२। इव^३। जरयिताऽऽदित्यः^४। दीप्तिमान्^५। उत्सरणशीलः^६। पुरुषेण^७।
संज्ञातरूपः^८ सन्^९। जानाति^{१०} तम्^{११}। स्वयमेव^{१२}। अस्मै^{१३}। हविः^{१४}। वहन्तोऽभ्युदयानाम्^{१५}। द्वाराणि^{१६}।

१. कर्मसु वर्तमानेभ्यः... यज्ञस्य नेतृभ्यो
यजमानेभ्यः Sy. एभ्यः स्तोतृभ्यो
यष्टृभ्यश्च मनुष्येभ्यः Sk.

२. शु आशु अश्नुते व्याप्नोतीति श्रुष्टिर्यज्ञ-
फलरूपं सुखम् ।... सति हि तव व्रतानां
बाधके एतन्नोपपद्यते। अतोऽवगम्यते
तव व्रतानां हिंसका न सन्तीति Sy.
श्रुष्टिम्। अपठितमपि सुखनामैत-
द्दृष्टव्यम्। सुखं चकर्थं करोषि। तदपि
न कश्चिद्विसितुं शक्नोति Sk.

३. सन्निधानं M.

४. त्वदीयं... कर्म... यदि राक्षसादिः
... नाशयति तदानीं... सप्तगणरूपेण
सदृशैः... नेतृभिर्मन्त्रैर्भियुक्तस्त्वं...
बाधकानि राक्षसादीनि... यस्मात् त्वं...
... गमयसि पलायनं प्रापयसि। तस्मात्
तव व्रतानि न हिंसन्तीति योज्यम् Sy.

५. एवमतिशयवदनेककर्मयुक्तस्यापि तत्तु ते
दंसस्तदेव तव कर्मात्यन्तप्रकृष्टमित्यर्थः
Sk. ६. यच्च समानैरात्मनो योग्यैः
Sk. ७. ऋत्विगाख्यैर्मनुष्यैर्युक्तो
यागकरणद्वारेण Sk. ८. रपांसि।
'रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः'।
N. 4. 21. पापानि यजमानानाम् Sk.

९. हंसि P. यदहन् हंसितवान्। किम् ?
सामर्थ्यात् तमो वा रक्षांसि वा Sk.

१०. विवेः। वेतेरन्तर्णीतव्यस्य रूपम्।
गमयसि। नाशयसीत्यर्थः Sk.

११. गता P. D. गतः M.

१२. ०नस्तै० M. १३. ०युंक्त P.

१४. V. Mādhava ignores तु

१५. ०ताद्यः P. १६. विशिष्टप्रकाशयुक्तः
Sy. दीप्तिमानग्निः Sk.

१७. निवासयिता Sy. उल्लेखे गोनाम
तत्सादृश्यादिहाग्नौ प्रयुक्तम्। वृषभ-
सदृशश्चेत्यर्थः Sk. १८. ०ज्ञानं P.
सर्वैः प्राणिभिरवगतस्वरूपः। देवतान्तर-
वदप्रत्यक्षो न भवतीत्यर्थः Sy.

संज्ञातरूपः प्रख्यातरूपश्च Sk.

१९. स M. २०. जानातु, अभिमतफलं
वदत्वित्यर्थः। यद्वा विभक्तिव्यत्ययः।
अस्मै इवं सूक्तं स्तोत्रं... जानातु
Sy. चिकेतद् अस्मै... व्यत्ययेन
चेदं बहुवचनस्य स्थान एकवचनम्...
जानन्ति Sk. २१. तथाऽस्य

रश्मयः... आत्मनैव स्वयमेव Sy.
एकवाक्यताप्रसिद्धार्थं यत्तच्छब्दा-
वध्याहृतं व्यौ। ये जानन्त्येतमग्निमस्य
वाज्जनेरर्वाय स्तुतिं हवींषि वा कर्तुं ते...
आत्मना Sk. २२. अस्मै यजमानाय
Sy. अस्मै इत्यपि द्वितीयाय चतुर्थी।
तादर्थ्यं चतुर्थीभ्रुतेर्वा स्तुतिं हवींषि वा
कर्तुमिति वाक्यशेषः Sk. २३. हरं P.
हविर्वहनं कुर्वन्तः Sy. अग्निं प्रति
स्तुतिं हवींषि वा प्रापयन्तः Sk.

२४. घनस्य Sk. २५. यज्ञगृहद्वाराणि Sy.

विवृण्वन्ति । सर्वेऽभ्युदयार्थिनोऽस्मिन् । सर्वस्य^३ दर्शनीये । संश्लिष्टा^४ भवन्तीति ।^१

I.70.

वनेमं पूर्वीर्यो मनीषा अग्निः सुशोको विश्वान्यश्याः ।

आ दैव्यानि व्रता चिकित्त्वाना मानुषस्य जनस्य जन्म ॥१॥२॥

वनेम । भजेमहि^१ । बहून्यन्नानि...न्यग्निदग्धारण्याज्जातानि स हि । प्रज्ञायुक्तः । प्रदाता भवति सोऽयम् । अग्निः । सुदीप्तिः । विश्वानि हवींषि^{१०} । व्याप्नोति^{११} । दैव्यानि^{१२} । कर्माणि^{१३} । आभि-^{१४}मुख्येन । जानन् । आजानंश्चैव^{१५} । मानुषस्य^{१६} । जनस्य^{१७} । उत्पत्तिमिति ।

१. विशेषेण गच्छन्ति । व्याप्नुवन्तीत्यर्थः Sy. विविधं गच्छन्तः प्राप्नुवन्ति । धनं लभन्त इत्यर्थः Sk.

२. सर्वे ते रश्मयः Sy. सर्वे मनुष्याः Sk.

३. स्वः नभसि Sy.

सर्वस्मिन् दृशीके दर्शनीये वेदघाटी स्थाने । अथवा दृशीकेशब्दोऽत्र द्रष्टु-मित्यस्यार्थः । सर्वमग्निप्रकाशितं द्रष्टुम् । दधुनाम वा स्वःशब्दः । दिवं द्रष्टुम् । स्वर्गं प्राप्नुमित्यर्थः Sk.

४. नवन्त गच्छन्ति । नवतिर्गतिकर्मा । देवान् प्राप्नुवन्तीत्यर्थः Sy. नवन्त स्तुवन्ति Sk.

५. Ms. D. puts the figure ॥६६॥ here to indicate the end of the sixtyninth hymn. No such number is given in P. and M.

६. भजेम P. सम्भजेमहि । अग्निस्तादृशान्यन्नानि ददात्वित्यर्थः Sy. ताः सम्भजेमहीत्येतदाशास्महे Sk.

७. पूर्वोच्चिरन्तनीः । काः ? सामर्थ्यात्स-मृडीराशिषो वा Sk.

८. ह्य० D. ०नानि ... न्य० M. Mss. P. and D. read continuously without showing gaps.

९. मनीषया बुद्ध्या, अर्यो गन्तव्यः प्राप्तव्यः । यद्वा मनीषया अर्यः स्वामी Sy.

अयमर्थ ईश्वरः । मनीषा स्तुतिरत्र मनीषोच्यते । ... मनीषया स्तुत्या सहग्नः Sk.

१०. विविधि P. कर्माणि Sy. अस्मदीयानि हवींषि Sk.

११. व्याप्नुयादित्याशास्महे Sk.

१२. देवेषु भवानि Sy. देवानां स्व-भूतानि Sk.

१३. हविर्नयनादिकर्माणि Sk.

१४. मर्यादया यो ज्ञातवान् Sk.

१५. ०वं P.

१६. मनुष्यस्य P. कृत्स्नस्य जनस्य जन्म आचिकित्वान् । हविर्नयनादिकर्मणा मनुष्याणाञ्च जन्मनो ज्ञातेत्यर्थः Sk.

१७. उत्पत्तिरूपं कर्म । ... दद्यावापृथिव्योः सम्बन्धीनि यानि कर्माणि तानि सर्वाण्यवगच्छन् । अवगत्य व्याप्नोतीत्यर्थः Sy.

गर्भो यो अपां गर्भो वनानां गर्भश्च स्थातां गर्भश्चरथाम् ।

अद्रौ चिदस्मा अन्तर्दुरोणे विशां न विश्वो अमृतः स्वाधीः ॥३॥४॥

गर्भो यः^१ पुत्रः^२ । यः^३ । अपाम्^४ । पुत्रः^५ । वृक्षाणाम्^६ । गर्भश्च^७ । स्वावराणाम्^८ । गर्भः^९ ।
जङ्गमानामग्निः^{१०} । तस्मै^{११} एव^{१२} । अद्रौ^{१३} । इव^{१४} । अन्तः^{१५} । गृहे^{१६} च^{१७} परिवचरन्ति^{१८} सोऽयम्^{१९} । विशाम्^{२०} ।
च^{२१} । निवेशको^{२२} भवति^{२३} । अमृतः^{२४} सुकर्मा^{२५} । समुच्चये^{२६} नकारः^{२७} ।

स हि क्षपावां अग्नी रयीणां दाशद्यो अस्मा अरं सुक्तैः ।

एता चिकित्वो भूमा नि पाहि देवानां जन्म मतांश्च विद्वान् ॥५॥६॥

स हि क्षपावान्^१ । सः^२ । हि^३ । रात्रिमान्^४ । अग्निः^५ । धनानि^६ । ददातु^७ । यः^८ । अस्मै^९ । पर्याप्तो^{१०}

१. गर्भवदन्तर्वर्ती, अपानपातसंज्ञः Sy.
वैदधुतात्मना ह्यग्निरदभ्य उत्पद्यते ।
अतोऽपां गर्भ उच्यते Sk.

२. दावाग्निरूपेण तन्मध्ये वर्तते Sy.

३. अरण्यानाम् Sy.
ततोऽप्यग्नेरुत्पत्तिवशात् Sk.

४. अन्तरवस्थाता Sy.

५. काष्ठादीनाम् Sy.
यो गर्भस्तृणौषध्यादीनाम् । ततोऽप्यग्ने-
रुत्पत्तिवशात् Sk.

६. जाठररूपेण देहमध्येऽवतिष्ठते Sy.

७. जङ्गमानां मनुष्यादीनाम् । ... तदुदरेषु
जाठरात्मना विद्यमानत्वात् Sk.

८. यस्य चाद्रौ चित् । षष्ठ्यर्थे चात्र
सप्तमी । अन्तरित्येतेन चास्य सम्बन्धः ।
अद्रेरप्यन्तः पर्वतस्यापि मध्ये Sk.

९. ०द्रापिच P. M. अपि Sy.

१०. न्त M. हविः प्रयच्छन्तीति शेषः Sy.

११. दुस्त्यंगृहे Sy.

अस्मै । इयमपि षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ।
अस्याग्नेः । दुरोणे । प्रथमार्थे एषा
सप्तमी । दुरोणं गृहम् । यस्याग्ने-
गृहाणामपि मध्ये स्थानमित्यर्थः Sk.

१२. यश्च विशां यष्ट्यां स्तोत्राणां मनु-

ष्याणाम् Sk. १३. विश्वः सर्वः ।
सर्वकार्यकरत्वाच्च सर्व इति व्यपदेशः Sk.

१४. अम्यतः M. ०त P.

अमरणधर्माग्निः Sy. मरणवर्जितः Sk.

१५. शोभनाध्यानो वाऽस्माकं भवत्विति
शेषः । तत्र दृष्टान्तः । विश्वो
निवेशयिता सुखेनावस्थापयिता राजा
विशां न । प्रजानां यथा रक्षणरूप-
शोभनकर्मयुक्तो भवति तद्वत् Sy.
कल्याणचित्तः । य ईदृशस्तस्य किमि-
त्युत्तरयच्चैवाक्यता Sk.

१६. नशब्दस्तु ... पदपूरणः Sk.

१७. हिशब्दः पदपूरणः Sk.

१८. यद्वा राक्षसादीनां क्षपणेन नाशनेन
युक्तः Sy. यद्यपि चोभाभ्यामहो-
रात्राभ्यामग्निस्सम्बद्धस्तथापि रात्राव-
तिशयेन दीप्तियोगादयं तद्व्यपदेशः ।
अथवा क्षपयन्ति निर्वीर्यतामिति क्षपाः
स्तुतय इहोच्यन्ते । स्तुतयो हि वीर्यवृद्धि-
करत्वाद्देवतानां निर्वीर्यतां क्षपयन्ति ।
तद्वानग्निः Sk.

१९. धा० M. २०. ददाति Sk.

२१. पर्याप्तं स्तोत्रं करोति तस्मै इत्यर्थः Sy.
अरं समर्थः Sk.

भवति। सूक्तैरेभिः। एतानि। प्राज्ञ ! भूतानि। निपाहि। देवानाम्। मनुष्याणाम्। च। उत्पत्ति-
स्थानम्। जानन्।

वर्धान्यं पूर्वीः क्षपो विरूपाः स्थातुश्च रथमृतप्रवीतम्।

अराधि होता स्वर्निपत्तः कृष्वन्विश्वान्यपांसि सत्या ॥७॥८॥

वर्धान् यम्। वर्धयन्ति। यम्। बह्वधः। रात्र्यः। नानारूपाः। स्थातुरोपध्यादेः। अपि।
स्वर्गप्रापकम्। सत्येन परिवीतम्। अपिवा यज्ञेन निपिक्तम्। ऋद्धोऽभवत्। होताग्निः। सर्वत्र।
निषण्णः। कृष्वन्। सर्वाणि। कर्माणि। सत्यानि।

गोषु प्रशस्ति वनेषु धिषे भरन्त विश्वे वलि स्वर्णः।

वि त्वा नरः पुरुत्रा संपर्यन्पितुर्न जित्रेर्वि वेदो भरन्त ॥९॥१०॥

गोषु प्रशस्तिम्। गोषु। प्रशस्तं पयः। धारयसि या गावः। वनेषु चरन्ति।

१. सुष्टूक्तैर्यथाशास्त्रं प्रयुक्तैर्मन्त्रैः Sy. ऋक्तसमुदायलक्षणैः।...तृतीयानिर्देशात् स्तोतुमिति वाक्यशेषः। य एवमग्निं सूक्तैः शक्नोति स्तोतुमित्यर्थः Sk.
२. सर्वज्ञाने Sy. ज्ञातः Sk.
३. प्राज्ञ ! भूतानि omitted by P. अस्मदीयानि Sk. ४. हि M.
५. इन्द्रादीनाम्।...यतस्त्वं देवमनुष्यादीन् सर्वान् जानास्यत एवमुच्यत इत्यर्थः। Sy. ६. मनुष्याणां मनुष्याणां M.
७. यावत्किञ्चित्सर्वं जानन्नित्यर्थः Sk.
८. बर्द्धयं P. ०यति M. वर्धयन् Sk.
९. अग्निम् Sk. १०. स्तुतयो वा Sk.
११. शुक्लकृष्णतया विविधरूपाः Sy.
१२. ०रेष० P. स्यावरं वृक्षादिकम् Sy.
१३. चशब्दाज्जङ्गमस्येति वाक्यशेषः। ओषधिहविषः पशुहविषश्चेत्यर्थः Sk.
१४. ०पावकम् M. रथमाणं जङ्गमं मनुष्यादिकं च Sy. रथं रथस्थानीयम्। बोद्धारमित्यर्थः Sk. १५. उदकेन, सत्येन यज्ञेन वा प्रकर्षेण वेष्टितं यमग्निं वर्धयन्ति Sy. ऋतो यज्ञः। तत्र प्रज्ञातं प्रगतं वा यज्ञार्थमुत्पन्नं यज्ञे वा व्यवस्थितं सन्तमित्यर्थः Sk. १६. वाञ्छन P.
१७. ०क्तम्यद्धो० M. संसिद्धोऽभूत्...यद्वा ऋत्विग्भिरराधि आराधित इत्यर्थः Sy. यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहृतव्यः। सः अराधि आराधयति देवान् Sk.
१८. देवानामाह्वाता Sy.
१९. सुष्टुवरणीये देवयजने Sy. यज्ञे Sk.
२०. निषण्ण उपविष्टः सन् Sy.
२१. हविर्नयनादीनि स्वकर्माणि यागकर्माणि वा Sk. २२. सत्सु यजमानेषु भवानि। यद्वा सत्यफलानि Sy. अविस्वादीनि Sk. २३. अस्मदीयेषु पशुषु Sy.
२४. प्रशंसाम् Sy; Sk. २५. वयः M.
२६. स्यापयसि। अस्माकं प्रशस्ता गवादि-पशवो भवन्त्वित्यर्थः।...वननीयेषु सम्भजनीयेषु Sy. २७. वनेषु वननीयेषु चाश्वदिषु। उदकनाम वा वनशब्दः। उदकेषु।...गा वननीयाश्चाश्वदीनुद-कानि वा प्रशस्तानि त्वं करोषीत्यर्थः Sk.

भरन्त^१ च । विश्वे^२ । बलिम्^३ । शोभनम्^४ । अस्मभ्यम्^५ । विविधम्^६ । त्वाम्^७ । नरः^८ । पूरयन्ति । अनेकेषु^९
गृहेषु^{१०} । पितुः^{११} । इव^{१२} । जीर्णात्^{१३} । धनं त्वदीयम्^{१४} । हरन्ति ।

साधुर्न गृध्रस्तेव शूरो यातेव भीमस्त्वेषः समत्सु ॥११॥

साधुर्न^{१५} गृध्रः^{१६} । साधयिता^{१७} । इव^{१८} । शत्रूणामभिकाङ्क्षितायुधानाम्^{१९} । क्षेप्तेव^{२०} । शूरः^{२१} । प्रह-
तेव^{२२} च । भीमः^{२३} । दीप्तः^{२४} । सङ्ग्रामेष्वग्निरिति धनमाशास्ते सूक्तेनेति ।

I.71.

उप प्र जिन्वन्नुशतीरुशन्तं पतिं न नित्यं जनयः सनीळाः ।

खसारः श्यावीमरुपीमजुपूश्चित्रमुच्छन्तीमुषसं न गावः ॥११॥

उप प्र जिन्वन्^{२५} । उपाचरन्^{२६} । कामयमानाः^{२७} । कामयमानम्^{२८} । पतिम्^{२९} । इव^{३०} । असाधारणम्^{३१} ।

१. भवन्त M. आहरन्तु Sy. हरन्ति त्वां प्रति प्रापयन्ति । तुभ्यं ददतीत्यर्थः Sk.

२. सर्वे जनाः Sy.

३. उपायनरूपं धनम् Sy. हविलक्षणम् Sk.

४. सुष्ठ्वरणीयम् Sy. स्वः सर्वम् । यावद् दातुं योग्यं तत्समस्तमित्यर्थः Sk.

५. शोभनम् missing M. नोऽस्माकं स्वभूता ऋत्विजः पुत्रादयो वा Sk.

६. त्वं नर P. मनुष्याः Sy.

७. पूजयन्ति Sy. विविधं परिचरन्ति Sk.

८. बहुषु देवयजनदेशेषु Sy.

९. स्थानेषु Sk.

१०. यथा च पितुर्जीर्णस्य स्वभूतं धनं निवृत्तर-जति मातरि पित्रानुजाताः पुत्रा विभ-जन्त एवं देवास्त्वदीयं धनम् Sk.

११. जीर्णं P. वृद्धात् । ... यथा पुत्रा वृद्धात् पितुः सकाशाद् धनं हरन्ति तद्वत् Sy.

१२. त्वदीयम् । हरन्ति missing M.

१३. त्वत्तो विशेषेण ... गृह्णन्तीत्यर्थः Sy. आत्मानं प्रति प्रापयन्ति । विभजन्ती-त्यर्थः । अथवा वेदोऽत्र हविलक्षणं धनमभिप्रेतम् । यथा पितुर्जीर्णस्य पुत्रा आदरेण विविधमन्नमुपहरन्त्येवं भवतो हविरित्यर्थः Sk.

१४. गृहीता । यथा साधकः साध्यफलमाशु गृह्णाति तद्वदग्निरपि सर्वं स्वीकरो-तीत्यर्थः Sy. १५. साधुः । ... यथा साधुः पुरुषो न्यायेनैवार्थानभिकाङ्क्षत्ये-वमग्निः स्तुतीर्हवीषि चेत्यर्थः Sk.

१६. निधे० M. यदेवूणां क्षेप्ता धानुजः शत्रून् प्रेरयति तद्वदग्निरपि दहन् सर्वं प्राणिजातं प्रेरयति Sy. यथायुधक्षेप-शीलः पुरुषस्तद्वदग्निः शूरः Sk.

१७. यातयिता हिसकः Sy. हन्तेव Sk.

१८. सर्वेषां भयङ्करो भवति । तद्वदग्निरपि दृष्टिमात्रेण सर्वेषां भयमुत्पादयति Sy.

१९. सङ्ग्रामस्थानीयेषु यज्ञेषु सङ्ग्रामेष्वेव वा Sk. २०. अस्माकं सहायो भवत्वित्यर्थः Sy. २१. Ms. D. puts the figure ७० here to indicate the end of the seventieth hymn. No such number is given in P. and M.

२२. उपेत्य हविष्प्रदानादिकर्मणा प्रीणयन्ति Sy. उपेत्युपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियापवाध्या-हारः । उपगम्य ... प्रीणयन्ति । प्रीणि-तवत्यो वाग्निम् । काः ? सामर्थ्या-दाहृतयः Sk. २३. ०ण P.

जायाः। एकपतिकाः। अङ्गुल्य एकस्मात्पाणेरुत्पन्नाः। अञ्जलिकरणाच्छधामवर्णाम्। आरोचन-
शीलामग्नेर्दीप्तिम्। चित्रम्। अजुष्णन् सेवन्ते चित्रम्। उच्छ्वसन्तीम्। उपसम्। इव। रश्मयः।

बीळु चिंदृळ्हा पितरो न उक्थैरद्रिं रुज्जङ्गिरसो रवेण ।

चक्रुर्दिवो बृहतो गातुमस्मे अहः स्वविंविदुः केतुमुत्साः ॥२॥

बीळु चित्। महान्तम्। अपि। पितरः। अस्माकम्। स्तोत्रैः। शिलोच्चयम्।

१. समाननिवासस्थानाः, एकपाण्यवस्थानात् Sy.

समानगूहाः। यथैकगूहवासिन्यो भार्याः परस्परस्पर्धया तैस्तैरुपचारविशेषैः कौमारं भर्तारं कामयमानं प्रीणये-
युस्तद्वदित्यर्थः Sk.

२. स्वसारः। लुप्तोपममेतदृष्टव्यम्।
स्वसार इव। यथा च भगिन्यो भ्रातरं प्रीणयेयुस्तद्वदित्यर्थः। अथवा सनीळाः स्वसार इत्येताभ्यामाहुतयः प्रति-
निदिश्यन्ते। समानमग्न्याख्यं स्थानं यासां ताः सनीळा आहुतयः। अग्ने-
रेवैकस्य योग्या नान्यस्य कस्यचिद-
ित्यर्थः। ता एवंकयजमानप्रभवत्वात्
स्वसारः स्वयं सारित्वाद्वा Sk.

३. अञ्जलि करेणाच्छधामवर्णा P. D.
रात्रिसम्बन्धात् कृष्णाम् Sy.
यथा श्याववर्णा गां गमनस्वभाविकां
च तमांसि विवासयन्तीमुषसं सेवेरन्
तद्वत् Sk.

४. आरोचमानां यद्वा शुभ्ररूपयुक्ताम्।...
यथा रश्मय उपसा नित्यसम्बद्धा एवं
सर्वेषु यन्नेष्वग्निपरिचरणेनाङ्गुल्यो
नित्यसम्बद्धा इति तात्पर्यायः Sy.

५. ०प्तिः M. ६. चित्राम् M.
प्रीणयित्वा च... चायनीयं पूजनीयं
तमग्निमञ्जलिबन्धनेन... असेवन्त Sy.
विचित्रं पूजनीयं वाग्निम् Sk.

७. अजुष्णन् D. अजुष्टन् M.

८. सेवितवत्यो वा Sk.

९. सूर्यकिरणसम्बन्धात् तमो वर्जयन्तीम् Sy.
The idea is to dispel dark-
ness. In that sense, the
proper reading should
be उच्छन्तीम्, for उच्छ्वसन्तीम्
denotes 'breathing'. It may
however convey the notion
of 'rising or coming into
life' by लक्षणा but उच्छन्तीम्
will directly express the
idea of 'dispelling darkness'.

१०. का अजुष्णन्? उच्यते। गावः। स्तुतयोऽत्र
गाव उच्यन्ते।... यथाऽऽहुतयोऽग्निं
प्रीणयन्ति प्रीणितवत्यो वा स्तुतयोऽपि
स्तुवन्ति स्तुतवत्यो वेत्यर्थः Sk.

११. बीळु इति बलनाम। बलवन्तं दृढाङ्गमपि
Sy. बीळयतिः संस्तम्भनकर्मा।
संस्तब्धमपि। अत्यन्तप्रणतमप्यसुरवर्ग-
मित्यर्थः Sk.

१२. अङ्गिरस एतत्संज्ञा ऋषयः Sy.

१३. शस्त्रैरग्निं स्तुत्वा Sy.

तृतीयानिर्देशाद् योग्यक्रियाध्याहारः।
उक्त्याख्यः शस्त्रविशेषैः स्तुवन्तः। कम्?
प्रकरणसामर्थ्यादग्निम् Sk.

१४. अत्रिम्, अतारं पणिनामानमसुरम् Sy.
दुर्गपर्वतं चासुराणां स्वभूतम् Sk.

अरुजन्^१ महता^२। शब्देन^३। चक्रुः^४। द्युलोकात्^५। महतः^६। गमनम्^७। अस्माकम्^८। पितरस्तमसो^९
विनाशेन^{१०}। शोभनम्^{११}। अहः^{१२}। प्रज्ञाम्^{१३}। रश्मीश्च^{१४}। विविदुः^{१५}।

दधन्तुं धनयन्स्य धीतिमादिदुर्यो दिधिष्वो विभृत्राः ।

अतृप्यन्तीरुपसो यन्त्यच्छा देवाञ्जन्म प्रयसा वर्धयन्तीः ॥३॥

दधन्तुम्^{११}। धारयति^{१२}। अग्निम्^{१३}। पूरयति^{१४} च । अस्य^{१५}। कर्म^{१६}। अनन्तरम्^{१७}। एवाग्निः^{१८}।

१. अभञ्जन् Sy. भगवन्तोऽङ्गिरसः ।... कथं पुनरेतत् ? उच्यते । अग्निं स्तुवन्तो रुजन्ति । यावतेन्द्रेण सहाङ्गिरसोऽमुर-बलादीन्यरुजन् नाग्निना । उच्यते । इन्द्रसाहित्यमङ्गिरसां सखित्वात् । इन्द्रसखित्वं च प्रकृष्टादुर्मात् । प्रकृष्टश्च धर्मो यागादिरग्न्यायसः । अत एतदुच्यते उच्यैः स्तुवन्तो रुजन्ति । एवञ्चास्या ऋच आग्नेयत्वमुपपद्यते Sk.

२. स्तुतिशब्दमात्रेणैव... तैः स्तुतोऽग्निस्तम-सुरं हतवानित्यर्थः Sy. ३. अस्मानपि सम्पगनुशासनद्वारेण स्वर्गगमनयोग्या-नङ्गिरसोऽग्निप्रसादेनैव चक्रुरित्यर्थः Sk.

४. द्युलोकस्य ... मार्गम् Sy.

५. शोभन् P. सुष्ट्वरणीयममुरराहित्येन सुखेन प्राप्यं ... दिवसम् Sy.

६. अहश्शब्दोऽत्र कालमात्रोपलक्षणार्थः । कालं स्वरादित्यं च Sk. ७. अह्नां केतयितारं ज्ञापयितारमादित्यम् Sy. प्रज्ञानतत्त्वम् Sk. ८. पणिनापहृताः गावश्च Sy. कीदृशाः अङ्गिरसः ? उच्यते । उन्ना उत्त्राविणः । दातार इत्यर्थः । कस्य ? सामर्थ्याद् भोगानां पुष्टेर्वा । अथवा उन्ना इति गोसदृशाः । अत्यन्तजवाः सन्त इत्यर्थः । अथैवमन्यथा उत्तरस्यार्थ-चंस्यार्थयोजना । चक्रुरिति सामर्थ्या-देवानां प्रतिनिर्देशः । कृतवन्तो देवाः । दिवो बृहतो गातुं हवींषि गृहीत्वा महान्तं

द्युलोकं प्रतिगन्तारम् । कम् ? सामर्थ्या-दग्निम् । अस्मे अस्माकं मनुष्याणामर्थाय । किञ्चाहः स्वविबिदुः केतुमुन्नाः । विविदु-रिति विन्दतेर्लाभार्थस्येदं रूपम् । उन्ना इति रश्मिनाम । अहश्चादित्यश्च रश्मयश्चाग्निप्रसादेन केतुं प्रज्ञानं प्रकाशरूपतां लब्धवन्त इत्यर्थः Sk.

८. अजानन् लब्धवन्तो वा Sy.

अग्निप्रसादेनैवाङ्गिरसो ज्ञातवन्तः Sk.

१०. V. Mādhava ignores वृद्धा

११. ०धनुं M.

१२. गार्हपत्यादिरूपेणाधारयन् Sy.

धारयन्त्यस्मदीयाः स्तुतयः Sk.

१३. देवयजनदेशं प्राप्तमग्निमङ्गिरसो महर्षयः Sy. ऋतं सर्वगतमग्निम् । गुणधार-णाच्चैतदग्नेर्धारणमुच्यते । अग्नेर्गुणान् कीर्तयन्त्यस्तेषामपि स्मरणं लोके कुर्वन्तीत्यर्थः Sk. १४. धनमकुर्वन् Sy. धनं धान्ये पठितः । इह तु सामर्थ्यात् प्रीणनार्थः । धिनोतेर्वा प्रीणनार्थस्येदं रूपम् । प्रीणयन्ति च तस्याग्नेः Sk.

१५. अग्निहोत्रादिलक्षणम् । ... यथा पुरुषा धनं सम्पादयन्ति तद्वदग्निदेवत्यं कर्मा-न्वतिष्ठन्नित्यर्थः Sy.

अपठितमपि प्रज्ञानार्थतत् । प्रज्ञाम् । मनश्चास्याग्नेः प्रीणयन्तीत्यर्थः Sk.

१६. अङ्गिरसामनुष्ठानानन्तरमेव Sy.

आदिविति पवपूरणी Sk.

उदारः^१ । धारयति^२ । विभृतास्ताः^३ प्रजा^४ अग्निप्रसादेन । पूर्णकामाः^५ । कर्माणि^६ । अभिगच्छन्ति^७ ।
देवान्^८ । जायमाने^९ । हविषा^{१०} वद्धयन्त्यः^{११} ।

मयीद्यदीं विभृतो मातरिश्वा गृहेगृहे श्येतो जैन्यो भूत् ।

आदीं राज्ञे न सहीयसे सचा सन्ना दूत्यं^१ भृगवाणो विवाय ॥४॥

मयीद्यदीम्^{१२} । बलेनाजहार । यदा^{१३} । एनम्^{१४} । धारकः^{१५} । मातरिश्वा^{१६} द्युलोकाद्यदा च श्वेत-
वर्णः^{१७} । जेताऽग्निः^{१८} । अनुगृहम्^{१९} । अभवत्^{२०} । अनन्तरमेव^{२१} । एनम्^{२२} । राज्ञे^{२३} । इव बलवते^{२४} । सखा^{२५} । सन् ।

१. अर्या धनस्य स्वामिन्यः Sy.

अरिरीश्वर उच्यते । ईश्वरा अप्रति-
हृताग्निगुणप्रकाशनसामर्थ्या इत्यर्थः Sk.

२. तेन धनेन विधिष्वोजनीनां धारणं
कुर्वन्त्यः । कृताग्न्याधाना इत्यर्थः Sy.
सर्वेषामग्निगुणानां धारयिष्यः । सर्व-
रग्निगुणैर्युक्ता इत्यर्थः Sk.

३. आहितानग्नीन् अग्निहोत्रादिकर्मणि
विहरन्त्यः Sy.
अत्यन्तविभिन्नरूपा इत्यर्थः Sk.

४. यजमानलक्षणाः Sy.

५. विषयान्तरतृष्णारहिताः Sy.
प्रीणयित्वा चाग्नेर्मनोज्ञुष्यन्तीः । तृषात्र
कारणभूतः श्रमो लक्ष्यते । अध्याम्यन्त्यः
इत्यर्थः Sk.

६. अपसा कर्मणा युक्ताः Sy.
कर्मनामैतत् साहचर्यात् स्तुतिषु
प्रयुक्तम् । आहुत्यादिकर्मसहचरिताः ।
सहाहुत्यादिभिरित्यर्थः Sk.

७. प्राप्नुवन्ति परिचरन्तीति यावत् Sy.
गच्छन्त्याप्तुमन्यान्पि देवान् Sk.

८. देवं P. इन्द्रादीन् Sy.

९. जातान् मनुष्यांश्च Sy.
जननाज्जन्म भूतजातमुच्यते । कृत्स्नं
भूतजातम् Sk.

१०. हविलक्षणेनाग्नेन Sy.
वृष्टिद्वारेणाग्नेन Sk.

११. वद्ध० D.

१२. ०दि M.

१३. अमघ्नात् । अग्नेर्मन्थनस्य व्यानवायु-
साध्यत्वम् Sy. मथितवान् Sk.

१४. अग्निम् Sy; Sk.

१५. प्राणिषु प्राणापानादिपञ्चवृत्तिरूपेण
विहृतो विभज्य स्थितः Sy.
यदेति वचनात्ततः प्रभृतीत्यध्याहार्यम् ।
ततः प्रभृति विभृतः । विहृतः Sk.

१६. व्यानवृत्तिरूपेणावस्थितो मुख्यप्राणः Sy.

१७. श्वेतपद्मेकवर्णः M. मन्थनेनोत्पन्नो-
ज्यमग्निः . . . शुभ्रवर्णो भूत्वा Sy.

१८. जेता is omitted by P. and D.
प्रादुर्भूतः । . . . यद्वा रक्षसां जैन्यो
जेताभिभविता भूत् Sy.
जेता तमसां शत्रूणां वा Sk.

१९. सर्वस्मिन् यज्ञगृहे Sy.

२०. अनुभवत् P.

२१. आत्, यज्ञगृहे प्रादुर्भावानन्तरम् Sy.
आत् ईम् इति पदपूरणी Sk.

२२. अग्निम् Sy.

२३. यथा कश्चिद्राज्ञो बलवतोऽर्याय सर्वाभि-
प्रेतार्थसिद्धिं कुर्वन् दौत्यं गच्छेद् एवं
सचा सह । केन ? स्वैर्भ्रातृभिः Sk.

२४. अभिभवित्रे Sy.

२५. सखा सखा M. यथा राज्ञे स्वपुरुषं
दूतकर्म प्रापयति तद्वत् Sy.

आविवाय वेतिगंतिकर्माज्जयत्^२ । दूत्यम् । भृगवाणो दीप्तवाणो वायुदूतं चाकरोदिति ।

महे यत्पित्र इ रसं दिवे करवं त्सरत्पृश्न्यश्चिकित्वान् ।

सृजदस्ता धृपता दिद्युमस्मै स्वायां देवो दुहितरि त्विषिं धात् ॥५॥

महे यत् पित्रे । महते । पित्रे । द्युलोकाय देवेभ्यः । यदा हविष्ट्वमापन्नम् । रसमग्निः । करोति तदा गच्छन्तम् । एनं दृष्ट्वा हविः परिमोक्षणाय । स्पशने साधुर्दस्युर्जानन् गच्छन्तमग्निम् । अवत्सरति मार्गपार्श्वत् कुटिलमवगच्छति तं दृष्ट्वा । अग्निश्च । तस्मै । धृष्टेन मनसा । वज्रम् । सृजति । असनशीलः सोऽयम् । स्वायाम् दुहितरि ज्वालायाम् । दीप्तिम् । दधाति ।

१. शास्त्रमर्यादया प्रापयामास Sy. पचतो यजमानस्य हवींष्याविवायाजगाम । तत एव प्रभृति यजमानानां दूतकर्मापि करोति स्मेत्यर्थः Sk. २. ०मं नयदूत्यं M.
३. भृगुर्हविः । स इवाचरन् यजमानः Sy. भ्रस्ज पाक इत्यस्य रूपं प्रथमान्तं षष्ठ्यन्तं वा । हविषां पक्ता Sk.
४. ०वानो P. D. M. ५. पालयित्रे Sy. सर्वलोकस्य पितृभूताय Sk.
६. ०कायय D. दद्योतमानाय देवगणाय Sy. दधुलोकेन चात्राधारेणाधेयास्तत्रि-वासिनो देवा लक्ष्यन्ते । मञ्चाः क्रोशन्तीति यथा । महति सर्वलोकस्य पितृभूते लोके निवसतां देवानामर्थाय यदा हविरग्निः करोतीत्यर्थः Sk.
७. हविष्मानन्नम् M. ८. पृथिव्याः सारभूतं हविः Sy. हविलक्षणमन्नम् Sk.
८. यजमानः Sy. १०. तदानीम् M.
११. तदानीं ... स्पशन्कुशलो राक्षसाविः Sy. पृशनाशब्दोऽमृतरसरूपवचनः । तत्र साधुः पृशन्त्योऽमृतरसरूपानामपि हविषाम् । अमृतरूपरसकारीत्यर्थः Sk.
१२. ०जान् D. दस्यु ... जानन् M. हवींषि वहन्तं हे अग्ने त्वां जानन् Sy. ज्ञातवान् स्वमधिकारं यष्टृणां वा भक्तताम् Sk. १३. त्वद्भयात्पलायते Sy. हविर्गृहीत्वा गच्छति Sk.

१४. ०मपग० P. १५. अस्मै पलायमानाय राक्षसादये Sy. १६. धर्षकेण धनुषा Sy. प्रगल्भमनसा । निशङ्कः सन्नित्यर्थः Sk. १७. दीप्यमानं बाणम् Sy. वज्रमस्मै । अग्नेरयमन्वादेशः । अस्याग्नेरर्थाय । ये रक्षआदयोऽग्नेर्हविः-परिपन्थिनस्तान् हन्तुमित्यर्थः Sk.
१८. यदेतिवचनात् तदेत्यध्याहार्यम् । तदा सृजत् सृजति । क्षिपतीत्यर्थः Sk.
१९. अनशी० P. इषुक्षेपणशीलोऽग्निः । ... स्वकीयायां ... दुहितृवत् समनन्तर-भाविन्यामुपसि Sy. अस्ता क्षेपणशील इन्द्रः Sk.
२०. तदैव च स्वायां देव इन्द्रः Sk.
२१. वृष्ट्या सस्यरूपेण जन्यमानत्वादुहिता क्षितिरत्राभिप्रेता Sk. २२. तस्यां त्विषिं सस्यसम्पत्तिलक्षणां दीप्तिम् Sk.
२३. स्थापयति । उद्यःकाले हि सूर्यकिरणाः प्रादुर्भवन्ति । तैः स्वकीयं प्रकाशमेकी-करोति Sy. यस्मिन् संवत्सरेऽग्निर्देवा-नामर्थाय हवींषि करोति तस्मिन्नेवेन्द्रोऽपि सस्यसम्पत्तिं करोति नान्यत्रेत्यर्थः । अथवा जन्यमानत्वादुहिता स्तुतिरत्राभि-प्रेता । स्वस्यां स्तुतौ देवोऽग्निरोजस्वित्व-लक्षणां दीप्तिमाधत्ते । यया स्तुत्या होतृत्वेनावस्थितः स्वयं स्तौति तामो-जस्विनीं करोतीत्यर्थः Sk.

स्व आ यस्तुभ्यं दम् आ विभाति नमो वा दाशदुशतो अनु द्यून् ।

* वर्धो अग्ने वयो अस्य द्विर्हर्हा यासद्राया सूर्यं यं जुनासि ॥६॥

स्व आ यस्तुभ्यम् । स्वे । गृहे । यः । त्वां काष्ठैः । प्रज्वलयति यः । वा । अन्नम् । उशतः कामयमानस्य तव । ददाति । दिवसेषु । वर्धय । अग्ने ! अन्तम् । अस्य । द्वयोः स्थानयोर्मध्यमोत्तमयोः परिवृद्धो यस्त्वमग्ने ! रथसहितं युद्धे । प्रेरयसि । धनेन सह युद्धात् । आगच्छतीति ।

अग्निं विश्वा अभि पृच्छः सचन्ते समुद्रं न स्रवतः सप्त यद्हीः ।

न जामिभिर्वि चिकिते वयो नो विदा देवेषु प्रमतिं चिकित्वान् ॥७॥

अग्निं विश्वाः । अग्निम् । विश्वानि । हवींषि । अभिसचन्ते । समुद्रम् । इव । महत्यः । सप्त । नद्यः । न । बन्धुभिः । विज्ञायते । अन्नमल्पत्वात् । अस्माकं तथा सत्यग्ने ! प्रज्ञापय ।

* Sy. analyses वर्धो as वर्ध उ । Sk. explains it by वर्धय and thus seems to agree with Sy. The padapāṭha however analyses it as वर्धो इति ।

१. यजमानः Sy. २. समिवादिभिः... यो यजमानः... यथाशास्त्रम् Sy.

३. हविलक्षणम् Sy; Sk.

४. ०तं M. उशते कामयमानाय तुभ्यम् Sk.

५. अनुदिवसम् Sy. प्रतिदिवसमित्यर्थः Sk.

६. The correct reading should be अन्नम् । Both Sy. and Sk. explain वयः by अन्नम् ।

वयोऽन्नम् Sy; Sk.

७. द्वयोर्मध्यमोत्तमस्थानयोर्वृंहितो वर्धितस्त्वम् Sy. हविर्नयनद्वारेण द्वयोरपि देवमनुष्यलोकयोर्वर्धयिता । प्रत्यक्षकृतत्वाच्चास्य मन्त्रस्यानामन्त्रितमेतत् । अतो यत्तच्छब्दावध्याहृत्यैकवाक्यता नेया । यस्त्वं द्विर्हर्हा अग्ने (सः) त्वं वर्धय वयोऽस्येति Sk.

८. यः is omitted by M. The correct reading should be यम् ।

६. रथेन । कं प्रति ? उच्यते । यं स्तोतारं यष्टारं प्रति Sk.

१०. जुनातिगंतिकर्मा । गच्छसि । तस्मै दातुम् । यस्मिन्नेव रथे त्वमारोहसि घनान्यपि तत्रैवारोप्य गच्छेरित्यर्थः Sk.

११. संगच्छते Sy. मध्यमपुरुषस्य स्थाने च प्रथमपुरुषः । यायास्त्वम् Sk.

१२. अङ्गानादिगुणयुक्तमेनम् Sy.

१३. चरुपुरोडाशादीनि सर्वाण्यन्नानि Sy. सर्वाण्यन्यदेवतान्यपि हविलक्षणान्यन्नानि Sk. १४. आभिमुख्येन समवयन्ति प्राप्नुवन्ति Sy. हूयमानान्यभिगच्छन्ति Sk. १५. यथा स्रवन्त्यो नदयः समुद्रमभिगच्छन्ति तद्वत् Sy.

१६. स्रवन्त्यो नदयः सप्त गङ्गादयः Sk.

१७. जमन्येकस्मिन्यात्रे सह भुञ्जत इति जामयो ज्ञातयस्तैः Sy. सजातीयैः Sk.

१८. अन्नकल्पकत्वात् P. D. तेभ्यो दातुम्-स्माकमन्नं प्रभूतं नास्तीति भावः Sy. अल्पत्वादप्रख्यातमन्नमस्माकम् । तद् बहु ददत् प्रख्यातं कुर्वित्यर्थः Sk.

१९. अस्मभ्यं लम्भय Sy.

विद्धि जानीहि । शृण्वित्यर्थः Sk.

देवेष्वस्माकम् । बह्वर्थाभिलाषिणीं बुद्धिम् । जानन्निति ।

आ यदिषे नृपतिं तेज आनट्छुचि रेतो निषिक्तं द्यौरभीकै ।

अग्निः शर्धमनवद्यं युवानं स्वाध्यं जनयत्सूदयञ्च ॥८॥

आ यदिषे । आभिमुख्येन । अश्नोति । यत् । तेजः । नृपतिम् । अन्नायात्रं जेतुं तादृशम् ।
शुचि । रेतो मया स्त्रीषु । निषिक्तं च निषिञ्चतश्च मम । द्योतमानोऽग्निः । समीप आसीद् अथ ।
अग्निः । वेगवन्तम् । अवद्यरहितम् । तरुणम् । सुकर्माणं पुत्रम् । जनयतु । सूदयतु । च शत्रून्
तन्मुखेनेति ।

मनो न योऽध्वनः सद्य एत्येकः सूत्रा सरो वस्व ईशे ।

राजाना मित्रावरुणा सुपाणी गोषु प्रियममृतं रक्षमाणा ॥९॥

मनो न यः । शीघ्रगमनः । इव । यो दिव्यान् । मार्गान् । शीघ्रम् । गच्छति सः । एकः

१. दीव्यन्तीति देवा घनपतयः Sy.
निर्धारण एषा सप्तमी । देवानां मध्ये Sk.

२. तेषु ... प्रकर्षेण मननीयं धनम् । ... यद्वा
प्रमति प्रकृष्टं स्तोत्रं देवेषु विद्या देवय
ज्ञापय Sy. प्रकृष्टां स्तुतिम् Sk.

३. बुद्धिम् missing M. ४. अस्मत्प्र-
भृतीनां भक्तताम् Sk. ५. मर्यादया
Sk. ६. जाठररूपेण ... समन्तात्
व्याप्नोत् Sy. यो हविरयं मर्यादया
दीप्यत इत्यर्थः Sk. ७. ययत् M. यत्
तेजः Sy. यदिति व्यत्ययेन नपुंसकता ।
यम् Sk. ८. दीप्तिलक्षणम् Sk.

९. नृणामृत्विजां पालकं यजमानम् Sy.
मनुष्याणां स्वामिनम् Sk. १०. हविल्ल-
क्षणाय Sk. ११. नृपतिम् । अन्नायात्रं
जेतुं तादृशम् । missing M.
यच्छब्दात्तच्छब्दोऽध्याहार्यः । तत् शुचि
Sk. १२. तेन तेजसा परिपक्वमन्नं
रसपूर्णं ... दीर्यम् Sy. उदकम् Sk.

१३. अभ्यक्तेऽभिगतेऽभिप्राप्ते गर्भस्थाने Sy.

१४. मायान्निषु निषिक्तं चतश्च P. मायां
स्त्रीषु निषिक्तं चतश्च D. ०ञ्चितश्च
P.D. निषिक्तं द्यौरभीकै । द्यौरिति

षष्ठ्यर्थे प्रथमा । अभीक इत्यासन्ननाम ।
यवादित्यरक्षिभिराहृत्य दिवः समीपे
निषिक्तं स्थापितम् । आगामिवृष्टिलक्षण-
मित्यर्थः Sk. १५. द्यौर्दीप्तम् Sy.

१६. बलवन्तम् Sy. बलमुत्साहं वा Sk.

१७. अपत्यं M. अगर्हम् Sk.

१८. जरारहितमित्यर्थः Sy.

१९. शोभनप्रज्ञं वा Sy. कल्याणचित्तम् Sk.

२०. वक्ष्यमाणगुणविशिष्टपुत्ररूपेण. . . जनयतु
Sy. जनयत्वस्माकम् Sk.

२१. सूदय P. D. यागादिकर्मसु प्रेरयतु च ।

यद्वा । रेत इत्युदकनाम । निषिक्तं
मेघेन वृष्टमुदकमिवेऽन्नाय सस्यादि-
निष्पत्तयेऽग्नेर्यत्तेज आनट् व्याप्नोत्,
वृष्ट्युदकेन भीमान्तेः संयोगे सति हि
सस्यान्युत्पद्यन्ते । कीदृशं तेजः ? नृपतिं
नृणां रक्षकं शुचि दीप्तम् । तादृशेन
तेजसा युक्तो द्यौर्दीप्तोऽग्निरभीक
आसन्नकाल एव शर्धादिगुणविशिष्टं
पुत्रं जनयतु, तच्च प्रेरयतु यन्नादौ Sy.
सूदयतिरत्र संस्कारार्थः । संस्करोतु Sk.

२२. म यः M. २३. मन इव योऽग्निः Sk.

२४. एक D. असहायः सन् Sy.

स्वयमेव^१। सूर्यः^२। धनस्य सत्यम्^३। ईश्वरो^४ भवति तथा^५। राजानो^६। मित्रावरुणो^७। सुपाणी^८। गोषु^९।
प्रियम्^{१०}। पयः^{११}। रक्षमाणो^{१२} भवतः प्रीणितावग्निनेति^{१३}।

मा नो अग्रे सख्या पित्र्याणि प्र मर्षिष्ठा अभि विदुष्कृविः सन् ।

नभो न रूपं जरिमा मिनाति पुरा तस्या अभिशस्तेरधीहि ॥१०॥

मा नो अग्ने^{१२}। मा^{१३}। अस्माकम्^{१४}। अग्ने^{१५}! सख्यानि^{१६}। वसिष्ठमुपक्रम्यागतानि^{१७}। अभिप्र-
मार्जीः^{१८}। वेत्ता^{१९}। क्रान्तः^{२०}। सन्^{२१}। आदित्यः^{२२}। इव कालात्मा^{२३}। रूपम्^{२४}। जरिमा च^{२५}। हिनस्ति^{२६}। पुरा^{२७}।
तस्मात्^{२८}। उपद्रवाद् अस्मान्^{२९} रक्षितुम्^{३०}। अधिगच्छ^{३१}।

१. ०मेक P.
२. सूर्यो P. सूर्यसदृशः Sk.
३. सहैव युगपदेव Sy. सत्रा सदा Sk.
४. ईष्टे। यो हि शीघ्रं गच्छति स बहुदेशे-
ष्ववस्थितानि धनानि प्राप्नोति Sy.
५. राजमानो Sy. दीप्तो Sk.
६. ०णि M.
७. अस्मदीयानु Sy.
८. सर्वलोकप्रियम् Sk.
९. अमृतवत्स्वादुभूतं पयः Sy.
पयआख्यममृतम् Sk.
१०. वृष्टिद्वारेण रक्षमाणा। साकाङ्क्षत्वा-
वस्मदर्थं यजत्विति वाक्यशेषः। प्रवशं-
नार्थं चात्र मित्रावरुणयोर्ग्रहणम्।
सर्वदेवता यजत्वित्यर्थः Sk.
११. प्रणीतावग्निः M. प्रीणितवानग्निः D.
हे अग्ने तत्तद्रूपेण त्वमेवैवं वर्तस इति
भावः Sy. १२. म P. M.
१३. माशब्दः प्रमर्षिष्ठा इत्येतेन सम्बन्ध-
पितव्यः Sk.
१४. पितुरागतानि। पितुरारभ्य प्रवृत्तानी-
त्यर्थः Sk.
१५. ० मार्जिः P. D. M.
मा विनाशाय। अत्र मृष्यतेरूपसंगवशा-
दर्थान्तरे वृत्तिः Sy.
मृषिरत्र सामर्थ्याद् विस्मरणार्थः।

- अभिषब्दोऽत्र धात्वर्थानुवादी लम्बते
प्रलम्बत इति यथा। मा विस्मार्शीः।
अथवा मृजेरिदं रूपम्। मा प्रमार्जीः।
मापनैवीरित्यर्थः Sk.
१६. सर्वं विद्वान् Sy. अस्मद्भक्ततायाः Sk.
  १७. क्रान्तः M. क्रान्तदर्शो सन् Sy.
मेधावी Sk.
  १८. यथान्तरिक्षं रूपवन्तः सूर्यरश्मय आच्छा-
दयन्ति तद्वदाच्छादयति Sy.
  १९. तमांसि Sk.
  २०. अस्माकम् Sk.
  २१. जरा Sy. जरत्वम् Sk.
  २२. मां सूक्तद्रष्टारं हिनस्ति Sy.
  २३. हिंसाहेतोस्तस्या जरायाः। पुरा अधीहि
मां बुध्यस्व। सा यथा न प्राप्नोति तथा
कुरु। अमृतत्वं प्रयच्छेति यावत् Sy.
एतज् ज्ञात्वा पुरा तस्या जरायाः।
अभिषस्तेः हिंसातः Sk.
  २४. प्राप्नुहि अस्मान्। यावत्सर्वरूपहारिण्या
जरया न हिंस्यामहे तावत् प्राप्या-
स्माञ्जरातो रक्षेत्यर्थः Sk.
  २५. Ms. D. puts the figure ॥७१॥
here to indicate the end of
the seventyfirst hymn. No
such number is given in P.
and M.

I.72.

नि काव्या वेधसः शश्वतस्कृहस्ते दधानो नयी पुरुषि ।

अग्निर्भुवद्रयिपती रयीणां सत्रा चक्राणो अमृतानि विश्वा ॥१॥

नि काव्या । अभिमुखानि^१ । करोति । स्तोतुः । . . . । स्तोत्राणि । हस्ते । प्रयच्छन्^२
गृहीतानि । बहूनि । घनानि । अग्निः । अभवत् । रयिपतिः । सत्यमेव कुर्वाणः । अन्नानि । सर्वाणि ।
पृथूनि नाकुर्वन्निति (?)

अस्मे वत्सं परि पन्तं न विन्दन्निच्छन्तो विश्वे अमृता अमृताः ।

श्रमयुवः पदव्यौ धियुधास्तस्युः पदे परमे चार्वाग्नेः ॥२॥

अस्मे वत्सम् । अस्माकम्^{११} । वत्समग्निम्^{१२} । परितः । सन्तम्^{१३} । इच्छन्तः^{१४} । विश्वे । देवाः^{१५} ।

१. नियमेन Sk.

०खानाक० P. D.

२. बाह्वोः P. बाह्वो D. बह्वोः M. बहोः
Ed. शश्वतः । बहुनामैतत् । बहोर्य-
जमानस्य Sk.

३. काव्यानि मन्त्ररूपाणि स्तोत्राणि Sy.
कर्माणि हविर्नयनादीनि काव्यानि Sk.

४. धारयन् Sy.
अयत्नेनैवेत्यर्थः Sk.

५. नृभ्यो हितानि नृषु साधूनि वा . . .
घनानि । . . . ईदृग्भूतमग्निमवलोक्य सर्वे
जनाः स्तुवन्तीति भावः Sy.
नरेषु भवानि नृभ्यो वा हितानि यज्ञ-
फलानि Sk.

६. अवत् P. D.
भवति Sk.

७. रतिः M. घनानां मध्ये यानि
घनान्युत्कृष्टानि तेषां स्वामी भवति ।
. . . सहैव । युगपत्प्रयच्छन्नित्यर्थः Sy.
रयीणां पतिः रयिपतिरित्येवान्वाख्यायते ।
तथापि प्रबीणशब्दादिवत् स्वामिमात्र-

वचन इह द्रष्टव्यः । स्वामी Sk.

८. सत्रेति सत्यानाम सदाशब्दपर्यायो वा । . .
यस्मात् सत्यानि सदा वा करोती-
त्यर्थः Sk.

९. हिरण्यानि स्तोतृभ्यः Sy.
अमृतानि नित्यानि हविर्नयनादीनि ।
. . . यद्विर्नयनादीनि सर्वाणि
करोषि तस्माद्विषां यजमानधनानां
स्वामी भवसीत्यर्थः Sk.

१०. नाकुर्वन्ति M.

११. अस्मे इति तादर्थ्ये चतुर्यी । अस्मदर्थ-
मस्माकं हविर्नयनार्थमित्यर्थः Sk.

१२. वत्सवदत्यन्तं प्रियम् । यद्वा वत्सः पुत्रः
पश्चादुत्पन्नत्वात् । तद्वदग्निरप्यस्माकं
पुत्रः Sy.

१३. परितः सर्वत्र वर्तमानम् । देवेभ्यो निर्ग-
त्याश्वत्यवेष्वादिषु निलीनं सन्तमित्यर्थः
Sy.

१४. सौचीकमग्निम् Sk.

१५. अमरणधर्माणो देवाः Sy.
मरणवर्जिताः Sk.

अमूढा अपि । न । अविन्दन् । अमवन्तः अग्नेः । स्थानमन्वेष्टमाणाः । कर्मणो धातारः । तस्युः ।
पदे । परमे । चारुणि । यत्राग्निर्निर्लीनस्तत्र तस्युर्निर्लीनं दृष्ट्वेति ।

तिस्रो यदग्ने शरदस्त्वामिच्छुचि घृतेन शुचयः सपर्यान् ।

नामानि चिदधिरे यज्ञियान्यसूदयन्त तन्वः सुजाताः ॥३॥

तिस्रो यदग्ने । तिस्रः । यदा । अग्ने ! शरदः । त्वाम् । एव । शुचिम् । घृतेन । शुचयः ।
पर्यचरन् अथ ते । नामानि । चित् । दधिरे । यज्ञार्हाणीन्द्रो विष्णुर्वरुणो मित्रोज्यंमेति तथा । शोभन-

१. अमूढा मरुतश्च Sy.

२. नालभन्त Sy.

नशब्दोऽयमुपमार्थो व्यवहितेनापि
वत्समित्येतेन सम्बन्धयितव्यः । वत्समिव
सर्वतो भवन्तम् । हविर्वहनभयेनेतश्चे-
तश्च वत्समिव नश्यन्तमित्यर्थः Sk.

३. अलभमानाश्च ते ... हव्यवाहनस्याभा-
वेन हविषामभावात्तज्जन्येन अग्नेन
क्लेशेनैकीभूताः Sy.

अन्वेष्टमाणाः सुपजातभ्रमाः सन्त इत्यर्थः Sk.

४. ०न्वेष्टन् M.

पादैर्गच्छन्तः Sy.

पदव्यः । पदशब्देनात्र कृत्स्नस्य जगत
आश्रयत्वात् कारणात्मोच्यते । वेतिरपि
पश्यतिकर्मा । ... कारणात्मनो ज्ञातार
इत्यर्थः Sk.

५. धियामग्नेः शयनासनस्थानादिलक्षणानां
कर्मणां धारयितारः Sy.

स्वस्य कर्मणो धारयितारः । कर्मणामत्य-
क्तार इत्यर्थः Sk.

६. बहुविधेन प्रयासेनाग्निं ददुशुरित्यर्थः Sy.

७. यत्र ह्यग्निर्निर्लीनो वर्तते तत्रेत्यर्थः Sy.

८. शोभने Sy.

क्रियाविशेषणं वा चारुशब्दः । चारु तस्यु-
रिति । कस्य पदम् ? उच्यते । अग्नेः ।
यस्माद्यतो नष्टस्याग्नेः पदानि दृश्यन्ते
ततस्ततोऽन्वेष्टेत्यर्थः । अथवा पदव्य

इति पदज्ञत्वस्येहोपादानात्... विश्वे
अमृता अमूरा इत्यादिभिरङ्गिरस उच्यन्ते
न देवाः Sk.

६. The passage beginning with
कर्मणो and ending with दृष्ट्वेति
is omitted by M.

१०. यदिति प्रथमाबहुवचनान्तं द्रष्टव्यम् ।
ये Sk.

११. यदा (मनुष्य आश्रयति स) ग्ने P.

१२. वर्षाणि Sk. संवत्सरान् Sy.

१३. दीप्यमानम् Sy.

दीप्तम् Sk.

१४. शोधयितारो दीप्ता वा मरुतः । ...
तदानीं त्वमाविरभूः Sy.

शुद्धात्मानः Sk.

१५. The passage beginning with
तिस्रो यदग्ने and ending with
पर्यचरन् is omitted by M.
परिचरन्ति । यजन्त इत्यर्थः Sk.

१६. दधिरे P.

दारिद्र्यादचष्टुमशक्नुवन्तो भक्त्या
नामान्येव केवलानि तव कीर्तयन्ती-
त्यर्थः Sk.

१७. यज्ञियार्हा P. यज्ञसम्पादीनि Sk.

१८. नामानि धारयित्वा च ... पूर्वं रूपं
परित्यज्य शोभनममृतत्वं प्राप्ताः
सन्तः Sy. सम्पूर्णाः Sk.

जननाः। तनूश्च बह्वीर्यज्ञभागार्थम्। प्रैरयन्।

आ रोदसी बृहती वेविंदानाः प्र रुद्रिया जत्रिरे यज्ञियासः।

विदन्मतो नेमधिता चिकित्वानग्निं पदे परमे तस्थिवांसम् ॥४॥

आ रोदसी। प्राजत्रिरे। द्यावापृथिवी। महती। विन्दमानाः। यज्ञार्हाः। देवा अस्मा
अग्नये स्तोत्राणि तथा। उत्तमे। स्थाने। तस्थिवांसम्। अग्निं सज्जामार्थम्। प्राज्ञः। मनुष्यः।
आश्रयति।

संजानाना उपं सीदन्नभिर्बु पत्नीवन्तो नमस्यं नमस्यन्।

रिरिकांसस्तन्वः कृण्वत स्वाः सखा सख्युर्निमिषि रक्षमाणाः ॥५॥

संजानानाः। ऐकमत्यं गताः। उपासीदन्। अभिगतजानुकम्। पत्नीसहिताः। नमस्कार्य-

१. तथा रिक्ता भवन्तो भननजननाः P.

२. नन्वश्च D. ३. प्रेर० D.

स्वर्गं प्रापितवन्तः Sy.

यच्छब्दात्तच्छब्दोऽध्याहार्यः। ते सर्वे
असूदयन्तः। सूदयतिः संस्कारार्थः।
विदधैश्वर्यादिभिः संस्कारैः संस्कु-
र्वन्ति।... अव्यङ्गशरीरा विदधैश्वर्या-
दीनि प्राप्नुवन्तीत्यर्थः Sk.

४. ०द्विरे P. प्रजह्निरे, चक्रुरित्यर्थः Sy.
प्रहरन्त्यग्निं प्रति प्रापयन्ति Sk.

५. मती P.

६. अत्यर्थं ज्ञापयन्तः। कुत्राग्निर्वर्तत इति
परस्परं वदन्तो दद्यावापृथिव्योर्मध्ये
वर्तमाना इत्यर्थः। यद्वा महत्योदर्धा-
वापृथिव्योर्मध्ये... अग्निमुपलभमानाः
Sy. जानन्तः। प्रदर्शनार्थं चैतद्
रोदसीग्रहणं तत्स्थाशेषज्ञेयोपलक्षणार्थं
वा। अशेषं ज्ञेयं जानन्त इत्यर्थः Sk.

७. यज्ञसम्पादनो मनुष्याः। ज्ञाताशेषज्ञेया
यष्टारोर्गन्ति स्तुवन्ति यजन्ति चेत्यर्थः Sk.

८. रुद्रोऽग्निः। देवानामसुरैः सह युद्धसमये
तैर्वैः स्थापितं धनमपहृत्य गतवन्तर्मानि

देवा आगत्याग्निसकाशाद् बलेन
तद्धनमगृह्णन्। तदानीं सोऽग्नि-
ररोदीत्। तस्माद् रुद्र इत्याख्यायते...
तस्य रुद्रस्यार्हाणि स्तोत्राणि Sy.
रुद्रिया। रुद्र इति स्तोतृनाम। तस्य
स्वभूता तस्मिन् वा भवा रुद्रिया
स्तुतिः। सहयोगलक्षणतृतीयान्तं चेदं
ब्रष्टव्यम्। स्तुत्या सह हवींषि Sk.

९. अवक्त्यादौ Sy. वेदघात्ये परमात्मनि
वा Sk. १०. ग्रामर्थो P.

११. ०ज्ञा M. १२. तत्त्ववेदी मनुष्यः Sk.

१३. अलभत Sy. तत्त्वतो वेत्ति Sk.

१४. V. Mādhava ignores नेम-
धिता १५. सज्जाना० P. सम्यग्जानन्तो
देवाः Sy. सम्यक् जानन्तः Sk.

१६. प्राप्नुवन्ति Sy. उपसीदन्ति Sk.

१७. ०मतजा० P. आभिमुख्येनावस्थित-
जानुयुक्तं त्वाम् Sy.

क्रियाविशेषणमेतत्। अभिगते जानुनी
यस्मिन् उपसदने अभिजु। भूमौ
जानुनी निपात्योपसीदन्तीत्यर्थः Sk.

१८. ० तां M.

मग्निम् । नमस्यन्ति तथा रिक्ता भवन्तोऽग्नये । स्वानि । शरीराणि विधेयीकुर्वन्ति । सखायः । सख्युरनुग्रहोन्मुखे । निमेषेऽग्निं हविर्भिः । रक्षमाणाः ।

त्रिः सप्त यद्गुह्यानि त्वे इत्पदाविद्विहिता यज्ञियासः ।

तेभी रचन्ते अमृतं सजोषाः पशूश्च स्थातृश्चरथं च पाहि ॥६॥

त्रिः सप्त यत् । त्रिः सप्त यत् । गुहायां निहितानि । त्वयि । पदानि निवासस्थानानि घनानि विदन् (?) निहितानि । देवास्त्वया पुनः प्रतानि घनानि । अलभन्त । तैलव्यैः । अमृतमग्निं

१. ०ग्निमस्यति P. ०ग्निहमस्यन्ति M. ०स्यति D. अपूजयन् Sy. पूजयन्ति Sk. २. रक्ता M. अनशनादिरूपेण दीक्षादिनियमेन रिक्तीकुर्वन्तः । शोषयन्तः Sy. शुद्धोऽप्ययमतिपूर्वार्थो द्रष्टव्यः । अग्न्यतोऽतिरिच्यमानाः । प्रकृष्टीभवन्त इत्यर्थः Sk.

३. ०शये D. ४. वेधेयी० P. यागानकुर्वन् Sy. करोतिः शुद्धोऽपि संपूर्वार्थे द्रष्टव्यः । विदपैद्वर्याविभिः संस्कारैः संस्कुर्वन्ति । विदपैद्वर्यादीनि प्राप्नुवन्तीत्यर्थः Sk. ५. अग्नेः Sk.

६. सख्युं ननु गृहो० P. मित्रस्य तव Sy.

७. दर्शने निमित्तभूते सति Sy. दर्शने । सप्तमीनिर्देशाद् वर्तमाना इति शेषः । अग्निनाऽनुग्राह्यदर्शनेन दृश्यमाना इत्यर्थः Sk.

८. त्वया परिरक्ष्यमाणाः ... देवाः Sy. तत्प्रसादादेव सर्वापद्भ्यश्च आत्मानं रक्ष्यमाणाः । अथवा निमिषीति तृतीयार्थे सप्तमी । रक्ष्यमाणा इत्यपि व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । अग्नेरनुग्राह्यदर्शनेन सर्वापद्भ्यो रक्ष्यमाणा इत्यर्थः Sk. ९. त्रित्स० D.

१०. त्रिः सप्त यत् is omitted by M.

११. एकविंशतिसंख्याकानि । ... रहस्यानि वैदिकसमाधिगम्यानि Sy. ... गाव्य्या-

दीनां सप्तानामेकैकस्यास्त्रिधा भेदेन तदव्येषां छन्दसामपरिसंख्यानात् । तदस्ति छन्दसामेकविंशतित्वम् । तच्चैतदुच्यते त्रिस्तप्तेति Sk.

१२. यः M. यद् यानि Sk.

१३. गुह्यानि गूहनार्हाणि Sk.

१४. पद्यते गम्यते स्वर्गं एभिरिति व्युत्पत्त्या पदशब्देनात्र यज्ञा उच्यन्ते । ते चैकविंशतिसंख्याकाः । औपासनहोम-वैश्वदेवादयः सप्त पाकयज्ञाः । अग्न्या-धेयदर्शपूर्णमासादयः सप्त हविर्यज्ञाः । अग्निष्टोमात्यग्निष्टोमादयः सप्त सोम-यज्ञाः Sy.

पदा पदेन । स्वेन ज्ञानेनेत्यर्थः Sk.

१५. वासः स्था० M.

१६. The reading विदन् is faulty. I suggest अविदन् Ed. त्वामाराध्य ज्ञातवन्तः Sk. १७. तेषां सर्वेषां त्वत्प्रधानत्वात् । न ह्यग्निमन्तरेण यागा अनुष्ठातुं शक्यन्ते Sy. देवैः Sk.

१८. यज्ञार्हा अर्थित्वसामर्थ्यवैबुध्याविभिरधिकारहेतुभिर्युक्ताः । ... एवंविधलक्षणोपेता यजमानास्तानि पदानि ... अलभन्त Sy.

यज्ञसम्पादिनोऽङ्गिरसः Sk.

१९. प्रश्नानि M.

२०. अग्न्यतो० M. अमरणधर्माणम् Sy.

त्वामेव । रक्षन्ते । सङ्गताः । स त्वं पशून् । स्थावराणि । जङ्गमम् । च । पाहीति ।

विद्वाँ अग्ने वयुनानि क्षितीनां व्यानुषक्छुरुधो जीवसे धाः ।

अन्तर्विद्वाँ अध्वनो देवयानान्तन्द्रो दूतो अभवो हविर्वाट् ॥७॥

विद्वाँ अग्ने । प्रज्ञानानि । मनुष्याणाम् । विधेहि तथा । शुचो रोषयित्रीरपश्च । जीवनाय ।
अनुषक्तं कुरु । देवयानान् मार्गान् । अन्तर्जनिन् यत्र यत्र रक्षांसि चरन्ति तं तं देशं जानन् । अनलसः ।
दूतः । अभवः । हविषां वोढा ।

स्वाध्वो दिव आ सप्त यद्वा रायो दुरो व्यृतज्ञा अजानन् ।

विदग्ध्यं सरमा दृळ्हमूर्ध्व येना नु कं मानुषी भोजते विट् ॥८॥

स्वाध्वो दिवः । सुकर्माणः । दिवः सकाशादसुरपुरं प्रत्यागताः । सप्त ।

१. यजन्तीत्यर्थः Sy. तेभी रक्षन्ते अमृतं भवन्तम् । अग्निगुणरक्षणाच्चायं तद्वत्पद्मावेव रक्षणव्यपदेशः । अकीर्त्यमाना हि छन्दोभिरग्नेर्गुणा विस्मरणात् प्रलयं गच्छेयुः । तान् छन्दोभी रक्षन्तोऽग्निमेव रक्षन्तीत्युच्यते Sk.
२. तैयंजमानैः समानप्रीतिस्त्वम् Sy. सम्प्रीयमाणाः । अङ्गिरस एव वा प्रकृतत्वात् सर्वे वा स्तोतारः Sk.
३. गवाश्वादिपशून् Sy.
४. व्रीह्यादिस्थावराणि Sy. ५. जागं P. पशुव्यतिरिक्तमन्यद्यत्प्राणिजातमस्ति । ...तेषु हि रक्षितेषु त्वदीया यागाः कर्तुं शक्यन्ते नान्यथा । अतस्त्वमेवमुच्यते इत्यर्थः Sy. पशुव्यतिरिक्तमपि Sk.
६. V. Mādhava ignores इत् । च
७. विट् P. विट् D. विट् M.
८. सर्वाणि ज्ञातव्यानि ... जानंस्त्वम् Sy. त्वङ्गतिरूपाणि Sk.
९. यजमानलक्षणानां प्रजानाम् Sy.
१०. क्षुद्रूपस्य शोकस्य Sy. ११. राघ० P.
१२. ०रा० P. ०पश्च M. अन्नानि Sy. वृष्टिलक्षणा आपः Sk.

१३. अनुषक्तं संततं यथा भवति तथा ... कुर्वित्यर्थः Sy. आनुषक् आनुष्येण । यथायोग्यमित्यर्थः Sk.
१४. विधाः हविर्नयनद्वारेण विविधं देहि Sk.
१५. देवा यैर्मर्गैर्यान्ति गच्छन्ति ताञ्जानन्तित्यर्थः Sy. यैर्देवाः प्रतिगम्यन्ते तानस्मान् Sk. १६. द्यावापृथिव्योर्मध्ये जानन् Sy. अन्तरिति वेदिमध्यमभिप्रेतम् । ... वेदिमध्यव्यवस्थितज्ञानेन हेतुना । यस्माद् वेदिमध्य एव व्यवस्थितोऽसीत्यर्थः Sk. १७. अलसः P. D. पुनः पुनर्हविर्वहनेऽप्यनलसः Sy. उत्साहीत्यर्थः Sk. १८. देवताह्वानार्थं सर्वयजमानानां दूतोऽभवोऽभूर्भवति वा Sk. १९. Omitted by M.
२०. V. Mādhava ignores अग्ने
२१. साध्वो M. २२. शोभनमाध्यानं येषां ते स्वाध्याः कल्याणचित्ताः । के ते ? अङ्गिरसः Sk. २३. द्युशब्दोऽत्र तत्प्रभृत्युपलक्षणार्थो द्रष्टव्यः । ... द्युप्रभृतीन् सप्तलोकान् Sk. २४. ०वोस्त० P.
२५. द्युलोकादागत्य भूम्यां प्रवहन्तीति शेषः Sy. २६. गङ्गाद्याः सप्त नद्यः Sy.

महतीः^१। गोधनस्य^२। दुरोङ्गिरसः^३। व्यजानन्^४ पणिभिरपहृतानां^५ गवामानयनाय सप्त मार्गान-
जानन्^६ तथा^७। लब्धवती^८। सरमा नाम देवशुनी^९। दृढम्^{१०}। महान्तम्^{११}। गोसङ्घम्^{१२}। येन सङ्घेन^{१३}।
मानुषी^{१४}। विट्^{१५}। उपभुङ्क्तेऽग्नेः^{१६} कर्मणा तथाकुर्वन्निति^{१७}।

आ ये विश्वा स्वपत्यानि तस्थुः कृण्वानासौ अमृतत्वाय गातुम् ।

महा महद्भिः पृथिवी वि तस्थे माता पुत्रैरदितिर्धार्यसे वेः ॥६॥

आ ये विश्वा । आतस्थुः^{१८}। ये^{१९}। विश्वानि स्वपतननिमित्तानि^{२०} कर्माणि^{२१}। कुर्वन्तः^{२२}। अमृतत्व-

१. मतीः P. महत्यः ।...हे अग्ने ! ईदृग्विधा नद्यस्त्वया स्थापिताः। अग्नौ होमे सति हि तेन तृप्तः सूर्यो बृष्टिं करोति । ...अतो बृष्टिद्वाराग्निरेव नदीः करोतीत्युच्यते Sy.

२. बलनाम्नासुरेणापहृतस्य गोरूपस्य धनस्य Sy. धनस्य Sk.

३. दूरो० P. दूतो० M. द्वाराणि गमनमार्गान् Sy. द्वाराणि । यैर्धनं लभ्यते तानि Sk.

४. ०य० D. M. य्या P. त्वत्साध्येन यागेन प्रीत इन्द्रो गवामन्वेषणाय सरमां नाम देवशुनीं प्रेषितवान् । सा च सरमा गवां स्थानमवगत्येन्द्रस्य न्यवेदयत् । इन्द्रश्च तानङ्गिरसो गाः प्रापयत् । अत एतत्सर्वं त्वमेव कृतवान् Sy. अग्निप्रसादादेव विज्ञातवन्तः । प्राप्तवन्त इत्यर्थः । मरणोत्तरकालं दधुप्रभृतीन् सप्तलोकान् प्राप्तवन्तः । जीवन्तोऽपि धनं लब्धवन्त इत्यर्थः Sk.

५. ०पा० M. ६. ०ना० P.

७. M. adds च after तथा

८. ०वति P. अत्रैकवाक्यताप्रसिद्धयर्थं यैः प्रेषितेत्यध्याहार्यः । यैः प्रेषिता पणिभिरपहृतं विद्वत् ज्ञातवती लब्धवती वा Sk.

९. बहुलमित्यर्थः Sy.

१०. एवविधं पयोलक्षणम् ... अन्नम् Sy.

ऊर्ध्वशब्दः समूहवचनः । समूहम् । बहु विस्तीर्णं वेत्यर्थः Sk.

११. ०संखं M. अङ्गिराभ्यः सकाशात् ... गवि भवम् Sy.

१२. हेतुना Sk.

१३. संखेन M. गव्येन Sy.

१४. मनोः सम्बन्धिनी Sy.

१५. प्रजा । ... तद्गव्यमपि परम्परयाऽग्निरेव करोति Sy.

मनुष्यजातिः । देवगवीनां हि प्रसादेन मनुष्यजातिः सुखमनुभुङ्क्ते । मनुष्यगवीनां देवगवीप्रभवत्वात् कामदुष्टत्वाद्वा देवगवीनां सर्वसुखानां तत्प्रभवत्वात् Sk.

१६. विद्युप० M. ०लुव० P.

१७. V. Mādhava ignores ऋतज्ञाः । नु । कम्

१८. कृतवन्त इत्यर्थः Sy. सम्प्राप्तवन्त इत्यर्थः Sk.

१९. अङ्गिरसः Sk.

२०. ये (स्वपतननिमित्तं) विश्वानि P. बहूनि धनानि Sk.

२१. शोभनैरपत्यैः सहितानि Sk.

२२. Omitted by P. चतुर्दशरात्र्यद्वित्रिशद्व्रातादित्यानामयनादीनि कर्माणि Sy. २३. अमृत० M. अमरणत्वसिद्धये Sy. अविद्यमानं मृतत्वं यस्य सोऽमृतत्वोऽग्निः । तदर्थम् Sk.

सिद्धयर्थम्। मार्गम्। अत्यन्तम्। महद्भिस्तैरियम्। पृथिवी ध्रियमाणा। वितिष्ठते। माता। पुत्रैर्मनुष्यैः। अदीना। गमनशीलस्याग्नेः। पानाय तं सोमं पापयितुमिति।

अधि श्रियं नि दधुश्चारुमस्मिन्दिवो यदुक्षी अमृता अकृण्वन्।

अधं क्षरन्ति सिन्धवो न सृष्टाः प्र नीचीरग्रे अरुषीरजानन् ॥१०॥

अधि श्रियम्। अधिनिदधुः प्रज्वलनेन। शोभा। कल्याणीम्। अग्नौ। दिवः। यदा। चक्षुषी हविर्जिघृक्षया। देवाः। अकृण्वन्। प्रज्वलितेऽग्नौ पृथिव्याम्। क्षरन्ति। सिन्धवः। इव।

१. उपायम् Sy.

गायतिरचंति कर्मा। गानं गातुः स्तुतिः। ताम्। योऽङ्गिरसोऽग्निमास्तुवन्तो बहूनि धनानि शोभनानि चापत्यानि लब्धवन्त इत्यर्थः Sk.

२. स्वकीयेन महत्त्वेन Sy.

तेषां मत्ता माहात्म्येन। तत्प्रसादे-
नेत्यर्थः Sk.

३. अनुष्ठानेन महानुभावः Sy. सत्य-
जननादिभिरुपकारैर्मनुष्याणाम् Sk.

४. सर्वस्य जगतो धारणाय Sy.

५. विविधं स्थिता। अङ्गिरसां प्रसादेन पृथिवी मनुष्याणां महद्भिः सत्यजनना-
दिभिरुपकारैरुपकरोतीत्यर्थः। अङ्गिरसो
हीन्द्रसखत्वाद् वृष्टेः कर्तारः। तदायत्ताश्च
सत्यजननादयः Sk.

६. जनपित्री Sy. देवमाता चादितिः Sk.

७. सर्वदेवैः सह। देवा अपि हि यन्मनुष्या-
णामुपकुर्वन्ति तदाङ्गिरसामेव प्रसादेन।
देवोपकारस्य धर्मायत्तत्वाद् धर्मस्य च
वृष्ट्यायत्तत्वाद् वृष्टेश्चाङ्गिरसः कर्तृ-
त्वात् Sk. ८. इदानीना P.

९. ०ग्ने M. देवान् प्रति गन्तुर्ज्ञातुर्वा Sk.

१०. आज्यपयआद्याहुतिपानाय।...यागाभावे
च नाग्निराहुतीः पिबेत्। अत एवमुच्यते
घायसे वेरिति Sk.

११. स्थापितवन्तः Sy.

१२. ०लने P.

१३. परिस्तरणपरिषेचनादिरूपां यज्ञसम्पदम्
Sy. दीप्तिलक्षणाम् Sk.

१४. चारुं शोभनम् Sk. १५. त्वय्यग्नौ Sk.

१६. तदानीं... द्युलोकात्... अमरणधर्मिणो
देवा यागसमयो जात इत्यवगम्यागच्छ-
न्तीति शेषः Sy.

१७. यथा M. यद P.

१८. यज्ञस्याऽऽज्यभागलक्षणे Sy.

द्वित्वसामान्यात् सूर्याचन्द्रमसावत्राक्षी
उच्येते। अक्षिस्थानीयी सूर्याचन्द्रमसौ
Sk. १९. अकुर्वन् P.
अहोरात्रविभागार्थं यदेव सूर्याचन्द्रमसौ
देवावुदपीपदन् तदेव त्वामग्निं दीप्ति-
मन्तमकार्षुरित्यर्थः Sk.

२०. ०लग्नौ D. आज्यभागानन्तरम्...
अग्नेरुत्पन्नाः... शीघ्रं गच्छन्त्यो नद्य
इव... नितरां सर्वासु दिक्षु गच्छन्तीः
... आरोचमानाः, यद्वा निर्मलरूपाः,
हे अग्ने! एवम्भूतास्त्वदीया ज्वालाः
क्षरन्ति सञ्चलन्ति। सर्वासु दिक्षु
गच्छन्तीत्यर्थः। आगता देवाश्च प्राजा-
नन् अस्माकं होमायेदृशयो ज्वाला
उत्पन्ना इति हृष्टाः सन्तः प्रकर्षेण
जानन्ति Sy. २१. रक्षन्ति M.
काः? सामर्थ्यादाहुतयः Sk.

२२. नद्यः Sk.

उद्युक्ता देवास्ततो ज्वलित्वोपशान्तस्य । अग्ने ! तव । न्यभूता लेलायमानाः । ज्वालाः । जानन्ति
निरूपणीयं सुक्तं प्राज्ञैः ।

I.73.

रयिर्न यः पितृवित्तो वंयोधाः सुप्रणीतिश्चितुषो न शासुः ।

स्योनशीरतिथिर्न ग्रीणानो होतैव सन्नं विधृतो वि तारीत् ॥१॥

रयिर्न यः । धनम् । इव । यः । पितृतो लब्धम् । अन्नस्य दाता । सुप्रणयश्च भवति ।
विदुषः । इव । शासनं सः । सुखेषु शाययति । अतिथिः । इव । तृप्यन् । होतैव । यजमानस्य ।
यज्ञगृहम् । वितरति हविर्वहनेन ।

देवो न यः सविता सत्यमन्मा कृत्वा निपाति वृजनानि विश्वा ।

पुरुप्रशस्तो अमतिर्न सत्य आत्मेव शेवो दिधिषार्यो भृत् ॥२॥

देवो न यः । देवः । इव । सविता । सत्यमनाः । कर्मणा । निरक्षति । विदवानि ।

१. सिद्धबहुवोद्यु० M. ०क्ताः P.
यष्टुभिर्विसृष्टाः सत्यः Sk.
२. न्यभू० P. न्य अता M.
नीचीरघोमुखाः । सृष्टा ह्याहुतयः
क्षरन्त्योऽधोमुखाः क्षरन्ति Sk.
३. लोमायमानाः P. D.
अरुषीः... त्वां प्रति गमनशीलाः ।
नित्यमेव यास्त्वयि हूयन्त इत्यर्थः Sk.
४. जानन्ति P. प्रशब्दः प्रारम्भे । तत एव
प्रभृति ज्ञानिनोऽपि त्वां ज्ञातुं प्रारब्धवन्त
इत्यर्थः Sk. ५. नि is omitted
by P. and M. रूपानीयं P.
६. Ms. D. puts the figure ॥७२॥
here to indicate the end of
the seventysecond hymn.
No such number is given
in P. and M. V. Mādhava
ignores अघ । प्र ७. रयि नियः M.
८. यथा पैतृकं धनं विश्रम्भेण व्यवहिय-
माणं सद् अन्नप्रदं भवति तद्वदग्निरपि
सर्वेषु यज्ञेषु विश्रम्भेण व्यवहृतः सन्

- अन्नप्रदो भवतीत्यर्थः Sy. यथा पित्र्यं
धनं कमेण नियमेन प्रभूतस्यान्नस्य दायकं
तद्वन्नियमेन प्रभूतदायक इत्यर्थः Sk.
९. सुखेन प्रणेतव्यः Sy. प्रणीतिः कार्येषूप-
देशः सा शोभना यस्य स सुप्रणीतिः Sk.
१०. धर्मशास्त्राभिज्ञस्य ।... यथा विद्वच्छासनं
सर्वेष्वनुष्ठेयेषु तत्तत्संशयनिर्णयाय नीयते
तद्वदग्निरपि सर्वेषु यज्ञेषु प्रणीयते Sy.
११. सुखप्रदे गार्हपत्याप्यतनादौ शयानः Sy.
सुखस्य स्थापयिता । सुखकर इत्यर्थः Sk.
१२. अग्निः P. सुखासने उपवेशितोऽर्घ्यपाद्या-
दिभिः सत्कृतोऽतिथिरिव Sy.
१३. हविर्भिस्तर्पणीयः Sy.
१४. होमकर्ताऽध्वर्युस्तत्कर्मकरणेन फल-
यंजमानस्य गृहं यथा वर्धयति तद्वत् Sy.
१५. यज्ञसाधनद्वारेण... परिचरतः Sk.
१६. वर्धयति Sk.
१७. द्योतमानः Sy. १८. सर्वस्य प्रेरकः
सूर्यः Sy. १९. ०मननः M.
सत्यज्ञानो यथार्थदर्शी Sy. सत्यज्ञानः
Sk. २०. यागादिना प्रजया वा Sk.

उपद्रवाणि। बहुभिः प्रशस्तः। रूपम्। इव। सत्यं तद्वि चक्षुर्ग्राह्यं श्रद्धेयं सत्यं भवति।
शरीरमिव। भरणीयः। भवति। सुखकरं हि।

देवो न यः पृथिवीं विश्वधाया उपक्षेति हितमित्रो न राजा।

पुरःसदः शर्मसदो न वीरा अनवद्या पतिजुष्टेव नारी ॥३॥

देवो न यः। देवः। इव। सविता। पृथिवीम्। विश्वस्य धर्ता। उपेत्य वसति।
अनुकूलः। इव। राजा स यदा सर्वा पृथिवीमधितिष्ठति यस्य चान्तेः। पुरः सीदन्तः।

१. वर्ज्यन्ते हिंस्यन्तेऽस्मिन्निति वृजनं सङ्ग्रामः।... विभक्तिव्यत्ययः। सर्वेभ्यः सङ्ग्रामेभ्यः। पुरुभिर्यजमानैः स्तुतोऽग्निः Sy. वृजनमिति ब्रह्मनामान्यत्र। इह तु वर्जनीयत्वाद् वृजनं पापमुच्यते। सर्वाणि पापानि Sk.

२. यथा पृथिव्यादेः स्वरूपमागमापायिषु विशेषेषु सत्स्वपि स्वयमेकरूप्येण नित्यं भवति तद्वदग्निरप्युच्चावचेषु सर्वेषु कर्मसु स्वयमेक एव व्याप्य वर्तते Sy. आत्ममतिरमतिरुच्यते। तद्वत् सत्यः। अथवा अम गत्यादिष्वित्यस्यायं तिप्रत्ययः कर्तरि। गमनशीलोऽमतिरावित्यः। तद्वत् सत्यः Sk.

३. परमप्रेमास्पदतया निरतिशयानन्दस्वरूप आत्मा यथा सर्वान् सुखयति... तद्वदग्निरपि स्वर्गादिफलहेतुतया सुखयति Sy.

यश्चात्मेव शोभः सुखः सर्वस्य Sk.

४. सर्वैर्यजमानैर्धारणीयः... परित्यागे हि वीरहत्यालक्षणो दोषो भवति Sy. धारयिता च Sk.

५. ०करा P.

As an epithet of सविता, the reading should be सुखकरः

६. द्योतमानः सूर्य इव Sy.

देव इति पूर्वस्यामृचि सम्बन्धदर्शनाद्

दीप्तत्वाच्च सवितृवाभिप्रेतः Sk.

७. यथा सूर्यो वृष्ट्यादिप्रदानेन सर्वं जगद् धत्ते, एवमग्निरपि यज्ञादिसाधनेन कृत्स्नस्य जगतो धारयिता Sy.

सर्वाहितिलक्षणमाज्यादिपेयं यस्य स विश्वधायाः। सर्वासामाहुतीनां पातेत्यर्थः Sk.

८. धत्तोवोत्य M. सर्वेषां प्रियः सन् यज्ञगृहादौ निवसति Sy.

९. यथा देवः सविता पृथिवीं रश्मिभिर्व्याप्य निवसति तद्वद् व्याप्य निवसतीत्यर्थः Sk.

१०. हितान्यनुकूलानि मित्राणि यस्य तादृशो राजा यथा सुखेन निवसति तद्वत्। यथा सर्वजनमित्रो राजा एवमग्निरपि सर्वजनमित्र इत्यर्थः। नह्यग्निं कश्चन द्विष्टे Sy.

हितमित्रो न राजा। पूर्वैर्यजमानैर्द्वितीयोपमा। हितानि मित्राणि यस्य भवन्ति स हितमित्रः। यथा च हितमित्रैरुपेतो राजा पृथिवीं सम्यक् पालयन्नपभुञ्जानश्च निवसति तद्वत्सम्यक् पालयन्नपभुञ्जानश्च निवसतीत्यर्थः Sk.

११. यथा M.

१२. पुरस्तात् सीदन्त उपविशन्तः पुरुषाः Sy. पुरस्सीदन्तीति पुरस्सदः। सेनाया अग्रतो व्यवस्थातारः Sk.

दुर्गगृहस्थिताः। वीराः। इव अप्रघृष्या भवन्ति। अवधारहिता रूपिणी। पत्या सेविता।
स्त्रीवेति।

तं त्वा नरो दम् आ नित्यमिदमग्रे सचन्त क्षितिपुं ध्रुवासु।
अधिं द्युम्नं नि दधुर्भूर्येस्मिन्भवा विश्वायुर्धरुणो रयीणाम् ॥४॥

तं त्वा नरः। तम्। त्वाम्। नरः। गृहे। नित्यम्। समिदम्। अग्ने! सेवन्ते। अग्निनि-
धानयोग्यासु। दृढासु भूमिषु तथा। अस्मिन्। अधिनिदधुश्च। अन्नम्। बहु स त्वम्। भव। सर्वाङ्गः।
धनानाम्। धारकः।

१. दुर्ग्रहं D.

पितृगृहे वर्तमानाः पुत्रा इव वर्तन्ते।
पिता पुत्रानिवाग्निः स्वस्य परिचार-
कान् रक्षतीति भावः Sy. शर्मं सङ्ग्राम-
यज्ञ (जय) सुखम्। तदर्थं सीदन्तीति
शर्मसदः। उपमानश्रुतेश्च साकाङ्क्ष-
त्वादत्र योग्योपमेयकर्माध्याहारः। यथा
च पुरःसदः शर्मसदो न वीराः शत्रूणाम-
भिभवितारस्तद्वदभिभवितेत्यर्थः Sk.

२. D. adds इव before वीराः

३. प्र० P.

४. रूपाणि P. अनिन्दिता ... योषिदिव
Sy.

५. सतेव P. D. M. स्वपतिना सेविता
स्वीकृता Sy.

६. सा यथा पातिव्रत्येन शुद्धा सती सर्व-
कर्मयोग्या भवत्येवमग्निरपि Sy.

अत्रापि पूर्ववदुपमेयकर्माध्याहारः।
यथानवद्या रूपवती पतिजुष्टा भर्तृ-
सेविता नारी शोभते नित्यप्रीतियुक्ता
वा तद्वच्छोभते नित्यप्रीतियुक्तो
वेत्यर्थः Sk.

७. त्वा P.

पूर्वोक्तगुणविशिष्टम् Sy.

८. तम्। त्वाम्। नरः is omitted by

M. यज्ञस्य नेतारो यजमानाः Sy.

९. स्वकीये यज्ञगृहे Sy.

यज्ञगृहे Sk.

१०. अनवरतं समिद्धिः प्रज्वलितं कृत्वा Sy.

११. स्तुतिभिर्हविर्भक्ष्य Sk.

१२. ०ग्यसु P. योग्यासु missing M.

१३. ०डंसु P.

निदचलासु चलनरहितासु भूमिषु।

निरुपद्रवेषु ग्रामेष्वित्यर्थः Sy.

१४. भूरिमिषु P.

क्षितिरिति पृथिवीनाम्। इह च...

तदवयवेषु प्रयुक्तम्। पृथिव्यवयवेषु
वेद्याख्येषु ध्रुवेषु Sk.

१५. अस्मिन् त्वय्यग्नौ Sk.

१६. स्थापितवन्तः Sy.

उपरि निदधति। जुह्वतीत्यर्थः Sk.

१७. हविलक्षणमन्नम् Sy; Sk.

१८. चरुपुरोडाशादिरूपेण बहुविधम् Sy.

१९. सर्वास्मः P. D. M.

सर्वाङ्गसम्बद्धः सर्वेषामन्नानां दाता।
हविर्भोक्तेत्यर्थः Sk.

२०. नाना० M.

२१. धृ धारणेऽप्यत्र। इह तु सामर्थ्याद्
दानवचनः। दाता Sk.

२२. V. Mādhava ignores आ

वि पृक्षो अग्ने मधवानो अश्व्युर्वि सूर्यो ददतो विश्वमायुः ।

सनेम वाजं समिथेष्वर्यो भागं देवेषु श्रवसे दधानाः ॥५॥

वि पृक्षो अग्ने । व्यश्व्युः । अग्ने ! अन्नं धनवन्तः । व्यश्व्युः । प्राज्ञाः । ददतः । विश्वम् ।
अन्नं ददित्वेभ्यो वयं च । लभेमहि । अन्नम् । सङ्ग्रामेषु शत्रोः । भागम् । देवेषु । अन्तार्थम् ।
निदधानाः ।

ऋतस्य हि धेनवो वावशानाः स्मर्द्धीः पीपयन्त द्युमक्ताः ।

परावतः सुमतिं भिक्षमाणा वि सिन्धवः समयां ससुराद्रिम् ॥६॥

ऋतस्य हि । अग्नेः । हि । धेनवः । कामयमानाः । प्रशस्तोऽप्यः । अवृद्धवयस्का
आसन् । सम्भक्तस्वर्गास्तदेवाह । दूरात् । सुमतिमग्निमवेक्षितम् । भिक्षमाणाः । विसस्रुः

१. वृक्षो D. वृक्षे P. २. वृक्षोज्जे M.

३. व्यश्व्युः M. त्वयानुगृहीताः सर्वाण्यन्नादि
लभन्ताम् Sy. विविधं प्राप्नुयुः ।
त्वत्प्रसादेन लभेरन्नित्यर्थः Sk.

४. अग्ने P. D.

५. हविलक्षणेन धनेन युक्ता यजमानाः Sy.
प्रभूतहविष्करणयोग्या इत्यर्थः Sk.

६. व्यश्वः M. ७. स्तोतारश्च Sk.

८. हवींषि ... प्रयच्छन्तो वर्तन्ते । ... सर्वं
जीवितं ... व्याप्नुवन्तु Sy.

तुभ्यं हवींषि । ये च धनवन्तः प्रभू-
तानि हवींषि कुर्वन्ति ये च दारिद्र्यात्
प्रायेण स्तुवन्त्येव न प्रभूतानि हवींषि
कर्तुं शक्नुवन्ति त उभये अपि तुभ्यं
हविर्ददतोऽन्नानि प्राप्नुयुरित्यर्थः Sk.

९. त्वदनुग्रहात् सम्भजेमहि Sy.

१०. सर्वमायुश्च वर्षशतलक्षणम् Sk.

११. हविर्भागम् Sy. हविलक्षणम् Sk.

१२. त्वत्प्रमुखेष्विन्द्रादिषु Sy. सम्प्रदानस्ये-
यमधिकरणत्वेन विवक्षा । ... देवेभ्यः Sk.

१३. यशसे Sy. १४. वयं च etc. up
to the end missing M. स्वाप-
यन्तो भूयास्मेति शेषः Sy. ददतः ।
देवान्यजन्त इत्यर्थः Sk.

१५. देवयजनदेशं प्राप्तमग्निमेव Sy.

१६. ऋतस्य हि । अग्नेः । हि missing
M. हिशब्दः पदपूरणः Sk.

१७. अग्निहोत्रादिहविषां दोग्ध्यः Sy.

१८. अग्निं पुनः पुनः कामयमानाः Sy.
पुनः पुनर्वाञ्छयमानाः Sk.

१९. स्मच्छब्दो नित्यशब्दसमानार्थः । नित्य-
मूधसा युक्ताः । सर्वदा पयसः प्रदाय्य
इत्यर्थः Sy. स्मच्छब्दः प्रशस्तवचनः ।
अमृतपचनत्वात् प्रशस्तमूधो यासां ताः
स्मदूह्यः Sk.

२०. धन्योऽवृद्धवयर्ताः प्रस्तोभ्योऽवृद्धवयर्ताः P.
०तोऽन्योऽवृ० M. क्षीरादिलक्षणं गव्यम-
पाययन् Sy. पीपयन्त अमृतेनाप्याप-
यन्त्यग्निम् Sk. २१. दिवा प्रकाशेन,
सम्भक्ताः संश्लिष्टास्तेजस्विन्य इत्यर्थः
Sy. दिवं या भजन्ते ता द्युमक्ताः ।
द्युनिवासिन्य इत्यर्थः Sk.

२२. शोभनामनुग्रहात्मिकां बुद्धिम् Sy.
कल्याणचित्तमग्निम् Sk.

२३. ०णं P. अन्वेयमाणा इत्यर्थः Sk.

२४. क्षितम् भिक्षमाणाः वि missing
M. विसुस्रुः P. विशेषेण गच्छन्ति
प्रवहन्ति । अग्नये दातव्यानां हविषां
निष्पत्तये प्रवहन्तीत्यर्थः Sy. विविध-
मभिगच्छन्त्यग्निम् Sk.

सिन्धवः^१। अद्रिमग्निम्^२। समयाऽग्निः समीपेऽद्रिद्रादृणात्यमित्रानिति स्वर्गस्था आपोऽग्निं प्रत्यागच्छन्ति ।

त्वे अग्ने सुमतिं भिक्षमाणा दिवि श्रवो दधिरे यज्ञियासः ।

नक्ता च चक्रुरुपसा विरूपे कृष्णं च वर्णमरुणं च सं धुः ॥७॥

त्वे अग्ने । त्वयि^३ । अग्ने ! सुमतिं^४ त्वदीयाम् । भिक्षमाणाः...^५ । हविः^६ । निदधिरे^७ यजमानाय यथा...^८ कुर्वन्ति तथा यज्ञकरणात् । अहोरात्रे^९ । विरूपे^{१०} । चक्रुः^{११} । कृष्णम्^{१२} । अरुणम्^{१३} । च । वर्णमहोरात्रयोः । सन्दधुः^{१४} ।

१. स्पन्दनशीला नद्यः Sy.

स्पन्दना अमृतस्त्राविष्यः Sk.

२. पर्वतस्य समीपे Sy.

अद्रिमर्हनामा पर्वतः । मेरोः समीपे-
नेत्यर्थः । अग्नेः स्वभूता गावो गव्यतितो
मेरुबुध्नेन प्रत्यागत्य विविधमग्निमभि-
गच्छन्ति । अभिगम्य च स्वेनामृतरूपेण
पयसाग्निमाप्याययन्तीति समस्तार्थः ।
अथवैवमन्यथाऽस्या ऋचोऽर्थयोजना ।
धेनव इति धिनोतेः प्रीणनार्थस्य रूपम् ।
ऋतस्याग्नेः प्रीणयित्र्य आहुतयः ।
वावशाना अत्यर्थं कामयमानाः ।
स्मद्बुध्नीः । यद्रसस्थानमाहुतीनां
तद्बुधरुच्यते । पृथिवीत इत्यर्थः ।
शिष्टपदयोजना तु सदृशी Sk.

३. समपे द्रीरा० M. ४. त्वे इति
द्वितीयैकवचनस्य शेषादेशः । त्वाम् Sk.

५. शोभनामनुग्रहात्मिकां बुद्धिम् Sy.
धनानि Sk. ६. दीस्ते M.

७. हविलक्षणमश्रुम् Sy; Sk.

८. अस्थापयन् Sy.

स्थापयन्ति । देवेभ्यो हवींषि ददतीत्यर्थः ।
अथवा दिवीति सप्तमीनिर्वेशाद् व्यवस्थि-
तायेति वाक्यशेषः । दिवि व्यवस्थिताय
तुभ्यं श्रवो दधिरे ददति Sk.

९. A few words are missing

in M. Mss. P. and D. begin
from तथा यज्ञकरणात् and omit
the passage beginning with
त्वे अग्ने and ending with कुर्वन्ति

१०. V. M. uses अहोरात्र in the
dual and in the neut. It
is used however in the
sing. and in the masculine.

११. विविधरूपे Sy. सप्तमीद्विवचनस्यायं
शेषादेशः । विभिन्नरूपयोः Sk.

१२. रात्र्यां श्यामलवर्णमन्धकारम् Sy.

१३. आरोचनं श्वेतवर्णं तेजः Sy.

१४. सम्यक् स्थापितवन्तः Sy.

तथा त्वां यष्टारः समिन्धते यथा तव
कृष्णारुणौ वर्णावपि भिन्नौ भवत इत्यर्थः ।
अथवैवमन्यथोत्तरस्यार्थवत्स्यार्थयोजना ।
नक्ता च चक्रुरुपसा विरूपे इति
द्वितीयान्तान्येतानि न च सप्तम्यन्तानि ।
दिवि श्रवो दधिरे यज्ञियासो नक्तोषसौ
विभिन्नरूपे कुर्वन्तीत्यर्थः । नक्तोषसोरेव
कृष्णं च वर्णमरुणं च सन्धुः । कथं पुन-
र्यष्टार एतत् कुर्वन्ति ? उच्यते ? याग-
कारित्वाद्यागस्य च धर्मत्वात् कृत्स्नस्य
जगतो धर्ममूलत्वात् Sk. १५. V.
Mādhava ignores यज्ञियासः or
it may be in the missing part.

यात्राये मत्तन्सुषूदो अग्रे ते स्याम मधवानो वयं च ।

छायेव विश्वं भुवनं सिसक्ष्यापप्रिवात्रोदसी अन्तरिक्षम् ॥८॥

यात्राये । यांस्त्वम् । अग्ने ! धनाय । मनुष्यान् । प्रेरयः । ते वयम् । स्याम तदेवाह—
धनवन्तः । वयम् । चेति । छायेव । विश्वम् । भूतजातम् । सेवसे । पूरयन् । त्रीन् लोकान् ।

अर्धद्विरग्रे अर्धतो नृभिर्नृवीरैर्वीरान्वनुयामा त्वोताः ।

ईशानासः पितृवित्तस्य रायो वि सूर्यः श्रुतहिमा नो अश्रुः ॥९॥

अर्धद्विभिरग्ने । अग्ने ! त्वया रक्षितास्सन्तो वयम् । अश्वादिभिः सहानुस्यूतान् । अश्वा-
दीन् । भजेमहि । ईश्वराः । पितृलब्धस्य । धनस्य । अस्माकम् । पुत्राः । शतं संवत्सरान् व्यश्नुवीरन्
पितृलब्धं धनमिति ।

एता ते अग्न उचथानि वेधो जुष्टानि सन्तु मनसे हृदे च ।

शुकेम रायः सुधुरो यमं तेऽधि श्रवो देवमक्तं दधानाः ॥१०॥

एता ते अग्ने । एतानि । ते । अग्ने ! वचनानि सूक्तानि । विधातः ! पर्याप्तानि ।

१. यान्त्राये M. P. यात्राये D.
२. प्रे० M. अग्निहोत्रादिकमंसु
प्रेरयसि Sy. संस्करोषि ।...यान्
धनप्राप्तियोग्यान् करोषीत्यर्थः Sk.
३. धनेन हविलक्षणेन धनवन्तः Sk.
४. चशब्द एवायं । वयमेव । अस्मानेव
धनप्राप्तियोग्यान् कुर्वित्यर्थः । चशब्द-
सामर्थ्याद्वा मधवानश्च वयं च स्यामे-
त्येवं व्याख्यातव्यम् । ये चान्ये हविल-
क्षणेन धनेन धनवन्तो वयं चेत्यर्थः Sk.
५. यथा छात्रादेः छायाऽऽतपादिजनितं
क्लेशं निवार्य रक्षति तद्वत् Sy.
यथा छाया नित्यसन्निहितैवं त्वम् Sk.
६. विवि० M. ७. अनुगृह्य सर्वं
रक्षसीत्यर्थः Sy. बहनपचनादिना Sk.
८. धावापृथिव्यावन्तरिक्षञ्च... स्वतेजसा
बृष्टध्रुवकेन वाऽऽपूरितवांस्त्वम् Sy.
स्वेन ज्योतिषा Sk. ९. त्रिलो० P.

१०. अर्धभि० M. ११. ०दिभ्योः P.
अस्मदीयः Sy. आत्मीयः Sk.
१२. शत्रुसम्बन्धिनोऽश्वान् Sy. शत्रूणां
स्वभूतानर्धतोऽश्वान् Sk. १३. हन्याम
Sy. वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा । हन्यामेत्ये-
तदाशास्महे Sk. १४. ०रः P.
१५. सूरयस्तव स्तोतारः सन्तः... अत्र षष्ठी-
निर्देशात् पितृवित्तस्येति वचनात् पुत्रा
इति वाक्यशेषः । नोऽस्माकं पुत्राः Sk.
१६. व० P. जीवन्तः Sy.
१७. विशेषेण भुञ्जताम् । अस्मदीयानां
पुत्राणामारोग्यं दीर्घमायुश्च भवत्वित्यर्थः
Sy. विविधं प्राप्नुयुरित्याशास्महे ।
त्वत्प्रसादेनास्मत्पुत्राः पित्र्येण धनेनोपेता
वर्षशतं जीव्यामुरित्यर्थः Sk.
१८. इदानीमस्माभिः प्रयुक्तानि स्तोत्राणि
Sy. अस्मदीयानि स्तुतिवचनानि Sk.
१९. मेधाविनामैतत् । मेधाविन् Sy.
मेधाविन् Sk. २०. प्रियाणि Sy.; Sk.

भवन्तु^१ । मनसे^२ । हृदयाय^३ । च तव^४ । धनस्य^५ । यमनं^६ कर्तुम् । सुधुरो^७ वयम् । शकेम^८ त्वया दत्तां^९ लक्ष्मीं^{१०} नियन्तुं^{११} समर्था भवेम । देवैर्भक्तम्^{१२} । अन्नं^{१३} हविरग्नौ^{१४} । अधिदधानाः^{१५} ।

I.74.

उपप्रयन्तो अश्वरं मन्त्रं वोचेमाग्रये । आरे अस्मे च शृण्वते ॥१॥

उपप्रयन्तः । गोतमो^{१६} राहूगणः ।

उपप्रगच्छन्तः । यज्ञम्^{१७} । मन्त्रम्^{१८} । वोचेमान्वहम्^{१९} । अग्नये^{२०} । दूरेऽपि स्थित्वा । अस्माकं^{२१} वचनम्^{२२} । शृण्वतेऽपेक्षिते धने दूरे स्थितेऽपि स्तोतुर्वचनं शृणोतीति वाजसनेयक उक्तमिति ।

१. ०न्ति M. २. मनोवृत्तये Sy. मनोऽन्तःकरणम् । हृदयं तदधिष्ठानम् । तयोरुभयोरपि Sk.
३. तद्वृत्तिमतेऽन्तःकरणाय च Sy.
४. धनस्यार्थाय Sk.
५. यमं बन्धनम् । स्ववेद्यां धारण-मित्यर्थः Sk.
६. सुष्ठु निर्वाहकस्य । यद्वा शोभनं धूर्वति दारिद्र्यं हिनस्तीति सुधूः । तादृशस्य ... धनस्य Sy. शोभना धूर्यस्य स सुधुरो रथः । तस्य Sk.
७. शङ्कुम M. शक्नोतेः कर्मभूतधात्वन्तरसापेक्षत्वात्कर्तुमिति वाक्यशेषः । शक्नुयाम कर्तुमित्येतदाशास्महे Sk.
८. दत्तां M.
९. Omitted by P. १०. देवैः सम्भजनीयम् Sy. देवैः सेवितं देवानां वाऽऽहारभूतम् Sk. ११. ०न्न M. हविलक्षणमन्नम् Sy.
१२. हेवि० M.
१३. ०रग्नवधि० P. अग्नेरुपरि धारयन्तः । अग्नौ हविर्भिर्होमं कुर्वन्त इत्यर्थः Sy.
१४. अधिनिब० P. ०ना D. अधिशब्दः ... पदपूरणः ... दधाना ददत । यजतेत्यर्थः Sk.
१५. Ms. D. puts the figure ॥७३॥ here to indicate the end of the seventythird hymn. No such number is given in

- P. and M. १६. रूढ० P. D. राहु० M. १७. ०यच्छ० P. प्राप्त्य-विच्छेदेन सम्पगनुत्तिष्ठन्त इत्यर्थः Sy.
१८. ०न्न M. हिंसाप्रत्यवायरहितमग्निष्टो-मादियज्ञम् Sy. १९. स्तुतिलक्षणम् Sk. मननसाधनमेतत्सूक्तत्वरूपं स्तोत्रम् Sy.
२०. वक्तारो भूयास्मेत्याशास्यते Sy. अग्नये इत्येतन्नित्यमाशास्महे Sk.
२१. अङ्गनादिगुणयुक्ताय देवाय Sy.
२२. सन्निष्कृष्टे व्यवस्थितायेति वाक्यशेषः Sk.
२३. अस्मदीयस्तुतिश्रवणं प्रति सादराय न निरादरायेत्यर्थः Sk. २४. P. and D. add अपि after अपेक्षिते
२५. ०वि D. स्थितो is suggested for स्थिते २६. स्तोतुव० M.
२७. ०यिक० P. D. From the words used by V. M., the passage seems to be a quotation from any of the texts, attributed to Vājasa-neya, a patronymic of Yājñavalkya. The texts include the Yv, SB, Bṛh. U. Sr. Sū, etc. It is however untraced. The linguistic evidence is against its being a quotation from the texts mentioned above.
२८. V. Mādhava ignores च

यः स्नीहितीषु पृथ्व्यः संजग्मानासु कृष्टिषु । अरक्षदाशुषे गयम् ॥२॥

यः स्नीहितीषु^१ । यः^२ । हन्त्रीषु^३ । संगच्छमानासु^४ शत्रुभूतासु^५ । प्रजासु^६ । पुराणः^७ । रक्षन्^८ ।
यजमानाय^९ । गृहं^{१०} मह्यं^{११} तस्मै^{१२} मन्त्रं^{१३} वोचेम^{१४} ।

उत ब्रुवन्तु जन्तव उदग्निर्वृत्रहाजनि । धनंजयो रणे रणे ॥३॥

उत^१ ब्रुवन्तु^२ । काममेतन्^३ । स्तुवन्तु^४ । मनुष्याः^५ । उदजन्यरण्याः^६ । अग्निः^७ । वृत्रहा^८ । युद्धे^९ ।
युद्धे^{१०} । धनस्य^{११} जेता^{१२} ।

यस्य दूतो असि क्षये वेपि हव्यानि वीतये । दस्मत्कृणोष्यध्वरम् ॥४॥

यस्य^१ दूतः^२ । यस्य^३ । दूतः^४ । भवसि^५ । गृहे^६ । कामयसे^७ च^८ । हव्यानि^९ । अशनाय^{१०} । यस्य^{११}
च यज्ञम्^{१२} । दर्शनीयम्^{१३} । करोषि^{१४} ।

तमित्सुहव्यमङ्गिरः सुदेवं सहसो यहो । जना आहुः सुवर्हिषम् ॥५॥

तमित्सुहव्यम्^१ । तम्^२ । एव^३ । शोभनहविष्कम्^४ । अङ्गिरः^५ ! जनाः^६ । आहुः^७ । सुदेवं^८ च^९ ।

१. यस्निहितेषु P. य स्नीहीतिष्ठ D. यः
सीहित्रीषु M.
२. हन्त्रीषु P. हस्त्रीषु M.
३. पुर० P. सर्वत उत्कृष्ट इत्यर्थः Sk.
४. अरक्षत् is suggested for रक्षन्
५. षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । हवींषि दत्तवतो
यजमानस्य Sk. ६. धनम् Sy.
७. ०मः M. यच्छब्दश्रुतेः पूर्वयंक-
वाक्यता Sk. ८. अनन्तरम् Sy.
उतशब्दोऽप्यर्थे Sk. ९. ब्रुवन्तु मन्त्रमग्नये
Sk. १०. जाताः सर्वे ऋत्विजः Sy.
जायमानत्वाज्जन्तवः पुत्रा इहाभिप्रेताः ।
अस्मदीयाः पुत्रा अपि ब्रुवन्तिवत्येतदाशा-
स्महे इत्यर्थः Sk. ११. ऊर्ध्वो जायताम् ।
अस्मद्यज्ञेषु दीप्यतामित्यर्थः Sk.
१२. सकाशादुत्पन्नः Sy.
१३. ०जन्नरण्याग्नि P.
१४. वृत्राणामावरकाणां शत्रूणां हन्ता Sy.
अस्मच्छत्रूणां हन्ता Sk.
१५. धनानाम् Sk. १६. जातं P. तेजाः M.

- शत्रुधनानां जेता Sy.
१७. यजमानस्य Sk.
१८. देवयजनलक्षणे Sy. १९. गमयसि Sy.
२०. चरुपुरोडाशादीनि Sy.
२१. ०से म हव्यन्यश० M. हव्यं न्यशना P.
देवानां भक्षणाय Sy. भक्षयितुम् Sk.
२२. यजमानम् Sy.
२३. अङ्गनादिगुणयुक्ताग्ने ! Sy.
अङ्गिरःशब्दोऽपि कार्यशब्दः सोऽय-
मित्यभिसम्बन्धात् कारणे प्रयुक्तः ।
अग्निर्ह्यङ्गिरसः कारणभूतः । . . .
अथवाऽङ्गानि शरीरावयवाः । तद्वदङ्गि-
शरीरम् । तस्य स्थितिहेतुरशित-
पीतरसोऽङ्गिरसः । तस्य कर्ता
अङ्गिराः । जाठरात्मना ह्यग्निरशितपीतं
शरीरस्थितिहेतुभूतं रसतामापादयति ।
तस्याग्नेः सम्बोधनमिदमङ्गिर इति Sk.
२४. शोभनदेवतम् Sy.
शोभना देवा यस्य स सुदेवः । तं सुदे-
वम् । देवानां चानुग्राह्यमित्यर्थः Sk.

सहसः। पुत्र^१ ! शोभनयज्ञं च।

आ च वहासि ताँ इह देवाँ उप प्रशस्तये । हव्या सुश्वन्द्र वीतये ॥६॥

आ च वहासि^४ । उपावहसि^५ । च । तान्^६ । इह^७ । देवान्^८ । प्रशंसनायेमानि^९ । हव्यानि^{१०} । सुकान्त !
देवानाम् । अशनाय^{११} । भवेयुः^{१२} ।

न योरुपद्विरश्व्यः शृण्वे रथस्य कच्चन । यदग्ने यासि दूत्यम् ॥७॥

न योरुपद्विः^{१३} । न । गच्छतः^{१४} । शब्दः^{१५} । अश्वेषु भवः^{१६} । श्रूयते^{१७} । कदा^{१८} । चिदपि^{१९} । रथस्य^{२०} ।
यदा^{२१} । अग्ने ! गच्छसि^{२२} । दूत्यं^{२३} रक्षसामनन्वचाराय निः शब्दं गच्छसीति ।

त्वोतो वाज्यह्योऽभि पूर्वस्मादपरः । प्र दाश्वान् अग्ने अस्थात् ॥८॥

त्वोतो^{२४} वाजी । त्वया रक्षितः^{२५} । अन्नवान्^{२६} । अलज्जन्^{२७} । पूर्वस्मात्^{२८} । अपरो^{२९} यादृगाकारः^{३०} ।
पूर्वमतादृगाकारः^{३१} । अभिप्रतिष्ठत्युच्छ्रिते पदे । यजमानः^{३२} ।

१. बलस्य Sk.
२. बलेन मध्यमानोऽग्निर्जायते । तेन बलस्य पुत्र उच्यते Sk. ३. यज्ञशोभन० P.
४. वाहा० P. ५. अस्मत्समीपं... प्रापय Sy. उपावह च Sk.
६. चेत् M. चशब्दश्रुतेयं ज चेति वाक्य-शेषः । पदपूरणो वा चशब्दः Sk.
७. तच्छब्दश्रुतेयं ग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्यः । ये आबोहुं योग्यास्तान् Sk.
८. अस्मिन् कर्मणि Sy. अस्मदीये यज्ञे Sk.
९. चरुपुरोडाशादीनि हवींषि Sy. षष्ठ्यर्थे तृतीयेषा । हविषां च Sk.
१०. शोभनाह्लादनाने ! Sy.
११. ०यु M. प्रापयेत्यर्थः Sy.
१२. ०ह्वद्भिः P. पुनयोरुपद्वि M.
१३. देवलोकं गच्छत इत्यर्थः Sk.
१४. श्रवणाहः Sy. १५. भव P. M. ह्येषितशब्दः शफशब्दो वेत्यर्थः Sk.
१६. M. adds च after श्रूयते ।

रथस्य शीघ्रगमनेनास्माभिः शब्दो नोपल-

- भ्यत इत्यर्थः Sy. १७. कदाचन, तदानीं सर्वदापि Sy. १८. Omitted by P. and D. १९. दूत्या P. यजमानानां दूततां प्रतिपद्य देवलोकं गच्छसीत्यर्थः Sk.
२०. ०न्वपचा० P. D. ०चरा० M.
२१. पजिह्व P. २२. उपकल्पितहविष्क इत्यर्थः Sk. २३. शोभनत्वाद्विषाम-लज्जितः Sk. २४. स्वस्मादधिकारात् Sy. २५. अर्वाग्वेशवर्ती । नातिदूरचर इत्यर्थः Sk. २६. निकृष्टो भवति Sy.
२७. ऐश्वर्यमभिप्राप्य प्रतितिष्ठति सर्वोत्कृष्टो भवतीत्यर्थः Sy. हविर्भिः स्तुतिभिर्भवन्तमभिगच्छती-त्यर्थः । अथवैवमन्यथाऽस्या ऋचोऽर्थ-योजना । त्वद्रक्षितो हविष्मानलज्जितः पूर्वस्मादपरः । पूर्वप्रस्थितादनन्तर एवे-त्यर्थः । दाश्वान् हे अग्ने अभिप्रास्थात् स्वर्गलोकमभिगच्छति । मरणोत्तरकालं स्वर्गलोकं प्राप्नोतीत्यर्थः Sk.
२८. V. Mādhava ignores अग्ने

उत द्युमत्सुवीर्यं^१ बृहदग्ने विवाससि । देवेभ्यो देव दाशुपे^२ ॥६॥

उत द्युमत् । अपिच । दीप्तिमत्^३ । शोभनवीर्यम् । बृहदन्नम् । गमय प्रयच्छ । देवेभ्यः । देव । दाशुपे ।

I.75.

जुषस्व सप्रथस्तमं^१ वचो देवप्सरस्तमम् । हव्या जुह्वान आसनि^२ ॥१॥

जुषस्व सप्रथस्तमम् । सेवस्व । सर्वतः पूयुतमम् । वचः । अतिशयेन दीप्तरूपम्, प्स इति रूपनाम, रो मत्वर्थीयः । हव्यानि । आस्ये । प्रक्षिपः ।

अथा ते अङ्गिरस्तमाग्ने^१ वेधस्तम प्रियम् । वोचेम ब्रह्म सानसि ॥२॥

अथा ते । अय । ते । अङ्गिरसां वरिष्ठ ! अग्ने ! प्रज्ञातम् ! प्रियम् । वोचेम । स्तोत्रम् । भजनीयम् ।

१. पूर्वस्यामृचि यद्यग्निरभिगम्यमानस्ततो-
ऽत्रोत्तरशब्दः पदपूरणः । अथ स्वर्गस्ततः
फलसमुच्चयादुत्तरशब्दोऽप्यर्थः । अपि मर-
णोत्तरकालं स्वर्गं प्राप्नोति अस्मै जीवते
Sk. २. द्युमद् दीप्तिमदन्नं धनं वा Sk.
३. छेदनवीर्यं M. ४. प्रौढं धनम् Sy.
५. गनयितुमिच्छसि प्रापयसीति यावत् Sy.
विवाससिः परिचर्यायामन्यत्र । इह तु
दाशुष इति सम्प्रदानचतुर्थीश्रुतेर्दानार्थः ।
दवासि Sk. ६. चरुपुरोडाशादीनि
हवींषि दत्तवते तस्मै यजमानाय Sy.
हवींषि दत्तवते । यष्टे इत्यर्थः Sk.
७. V. Mādhava ignores अग्ने ।
Ms. D. puts the figure ॥७४॥
here to indicate the end of
the seventyfourth hymn.
No such number is given
in P. and M. ८. ०मः M.
अत्यन्तविस्तीर्णम् Sk. ९. वोच P.
स्तोत्रलक्षणमस्मदीयं वचनम् Sy.
अस्मदीयं स्तुतिलक्षणं वचः Sk.

१०. तिश० P. देवानां प्रीणयितुतमम् Sy.
देवस्याग्नेः रूपैरतिशयेन युक्तम् । अशे-
षाग्निरूपप्रकाशनमित्यर्थः Sk.
११. रा P. १२. स्तोकलक्षणानि हवींषि Sy.
१३. अ० M. आत्मीये Sk.
१४. ०प M. प्रक्षिपन् is suggested
for प्रक्षिपः ।
इमानि स्तोकलक्षणानि हवींषि वृथा
मा भूवन्, तत्सर्वं त्वदीयेन मुखेन
स्वीकृत्यत्यर्थः Sy. हवींषि भक्षयन्नि-
त्यर्थः Sk. १५. अथा P. अथशब्द
आनन्तर्ये । अतोऽप्यनन्तरम् । अतः
परमित्यर्थः Sk.
१६. अतिशयेनाङ्गनादिगुणयुक्त ! यद्वा
अङ्गिरसां वरिष्ठ ! Sy.
हे अङ्गिरस ऋषेरतिशयेन कारणभूत-
शरीरस्थितिहेतोर्वाञ्छितपीतस्य रस-
स्यातिशयेन कर्तः Sk.
१७. प्रज्ञातम् M. १८. ०मः M.
१९. स्तुतिलक्षणं ब्रह्मेत्याशास्महे । चिरं
सम्भजनीयं वा Sk.

कस्ते^१ जा^२मिर्जना^३नाम^४ग्ने को^५ दा^६श्वध्वरः । को^७ ह^८ कस्मिन्ना^९सि श्रितः^{१०} ॥३॥

कस्ते जाभिः । कः । ते । बन्धुः^१ । जनेषु^२ । कीदृशो वा तव^३ । दत्तयज्ञः^४ । कीदृशशीलस्त्वम् ।
असि । कीदृशशीले । वा । आश्रितो भवसि ।

त्वं जा^१मिर्जना^२नाम^३ग्ने मि^४त्रो अ^५सि प्रि^६यः । सखा^७ सखिभ्य^८ ईड्यः^९ ॥४॥

त्वं जाभिः । त्वम् । बन्धुः^{१०} । जनानाम् । अग्ने ! प्रियम् । मित्रं च । भवसि । सखा ।
सखिभ्यः । स्तोतव्यः ।

यजा^१ नो मि^२त्रावरु^३णा यजा^४ देवाँ ऋतं^५ बृहत् । अग्ने^६ यन्नि^७ स्वं दमम्^८ ॥५॥

यजा नः । यज । अस्माकम् । मित्रादीन् । बृहत् । ऋतमादित्यम् । स्वं दमः स्वशरीरं तं
च । यज । “अग्निमग्न आवह” इति मन्त्रः सूक्ते मित्रादीनां यागमाशास्ते ।

१. त्वं सर्वगुणैरधिकोऽसि । तवानुरूपो बन्धुर्नास्तीति भावः Sy.
२. यजमानानां मध्ये Sk. ३. रव P.
४. दत्त० P. त्वां यष्टुमपि समर्थः कोऽपि नास्तीत्यर्थः Sy. पूर्वमपि कृतयाग इत्यर्थः Sk.
५. ईदृग्रूप इति सर्वेन ज्ञायस इत्यर्थः Sy. को ह ? हशब्दोऽत्र वार्धे । को वा ? साकाङ्क्षत्वात् प्रिय इति वाक्यशेषः Sk.
६. कस्मिन् स्थाने... । तत्स्थानमपि न केनचिद् ज्ञायते । अतस्त्वमस्माभिर्मांस-दृष्टिभिः कथमुपलब्धव्य इत्यग्निः प्रशस्यते Sy. यजमाने Sk.
७. कस्तव ज्ञातिः कृतोपकारः प्रियो वा । कस्मिन्नाश्रितोऽसि येन निरुद्धोऽस्मद्यज्ञं नाधिगच्छसीत्यागमनविलम्बनादुपालम्भोऽयम् Sk. ८. V. Mādhava ignores अग्ने । ९. ०मि M.
१०. उक्तप्रकारेणाचिन्त्यरूपः Sy.
११. अनुग्रहीतृतया सर्वेषां जनानां... बन्धुः Sy. १२. सर्वयजमानानाम् Sk.
१३. ०य M. प्रीणयिता त्वं यजमानानाम् Sy. १४. प्रमीतेस्त्रायकोऽसि Sy.

१५. ०ति M. १६. सखिवदत्यन्तं प्रियः Sy.
१७. समानख्यानेभ्य ऋत्विग्भ्यः Sy. षष्ठ्यर्थे चतुर्थ्येवा । सखीनां चेदृषः स्तुत्यः Sk. १८. हविषा पूजय Sy.
१९. अस्माकमर्थाय Sk. २०. प्रीडम् Sy. महत् । सुष्ट्वित्यर्थः Sk. २१. बृहेद्वत्० M. सत्यं ययार्थफलं यज्ञञ्च यजेत्येव Sy. सत्यम् Sk. २२. ०त्य P. D.
२३. ०म P. D. M. स्वकीयं... यज्ञगृहम् Sy. स्वं दममुपशमं गृहं वा । दमशब्देन तद्वतोऽग्नेरेव याग उच्यते । उपशमवन्तमात्मानं यज्ञगृहादिगृहवन्तं वा यजेत्यर्थः Sk.
२४. तच्च M. २५. यजाग्निम् M. संगच्छस्व । त्वय्यन्तर्विद्यमाने सति हि यज्ञगृहं पूज्यते Sy. २६. TS. 2. ५. 9. 4. २७. तनूः M. २८. ०ना P.
२९. ०गा० P. ३०. ०शासन्त M.
३१. V. Mādhava ignores अग्ने । Ms. D. puts the figure ॥७५॥ here to indicate the end of the seventyfifth hymn. No such number is given in P. and M.

I.76.

का त उपेतिर्मनसो वराय भुवदग्ने शंतमा का मनीषा ।

को वा यज्ञैः परि दत्तं त आप केन वा ते मनसा दाशेम ॥१॥

का त उपेतिः । कीदृशम् । तव । उपगमनम् । मनसः । वरणाय । का वा । भवति । सुख-
तमा । तव । स्तुतिः । कः । वा । यज्ञैः । त्वत्तः । वृद्धिम् । आप । कीदृशेन । वा । मनसा युक्ताः ।
तुभ्यम् । ददामः ।

एह्यग्र इह होता नि पीदादब्धः सु पुरणता भवा नः ।

अवतां त्वा रोदसी विश्वमिन्वे यजां महे सौमनसायं दवान् ॥२॥

एह्यग्ने । आगच्छ । अग्ने ! अत्र । होता सन् । निपीद । अहिंसितस्त्वम् । सुष्टु ।
अस्माकम् । अग्रतो गन्ता । भव होत्रं कुर्वाणम् । त्वाम् । सर्वव्यापिन्यौ । द्यावापृथिव्यौ । रक्षतामय ।
महते । सौमनसाय । यज । देवानिति ।

१. का उपेतिर्भुवत् । कीदृशमुपगमनं भवेत् ।
न काप्यस्ति । तवोचितमुपगमनं वयं कर्तुं
न शक्नुम इति भावः Sy.

२. निवारणाय अस्मास्ववस्थापनाय Sy.
वरशब्दः श्रेष्ठवचनः । षष्ठ्यर्थे चैषा
चतुर्थी । श्रेष्ठस्य Sk.

३. तवोचिता स्तुतिरपि नास्तीत्यर्थः Sy.
कयोपगतयोपगम्यमानः स्तुत्या वा
स्तूपमानस्त्वं मनसा प्रीयस इत्यर्थः Sk.

४. को वा यजमानः Sk.

५. तव सम्बन्धिभिर्यागैः Sy.

६. बलं वा Sy.

दक्षशब्दोऽत्रात्मवचनः । ... मनोवचनो
वा । ... तवात्मानं मनो वा Sk.

७. न कोऽपीत्यर्थः । तवोचितान् यागाननुष्ठाय
तैः फलं प्राप्यते इत्येतदपि दुर्घटमेवेति
भावः Sy.

सर्वतो व्याप्नोति Sk.

८. उपगमनादिकं तावदास्तां, तस्य सर्वस्य
साधनभूतं मन एवास्माकं दुर्लभमित्याह-

केनेति... केन मनसा कीदृश्या बुद्ध्या Sy.

९. हवींषि प्रयच्छाम । तवोपगमनाद्यनुरूपं
मनोऽस्माकं नोत्पद्यत इत्यर्थः Sy.
हवींषि ... । एतत्सर्वं कथय । सुखं वयं
ज्ञात्वा कुर्म इत्यर्थः Sk.

१०. V. Mādhava ignores अग्ने ।
परि

११. अस्मिन् यज्ञे Sy.

१२. ०त P. देवानामाह्वाता सन् Sy.

१३. उपविश Sy.

१४. राक्षसादिभिः Sy.

१५. सर्वकर्मस्वप्नतोगामी Sk.

१६. गन्ता (भवति सुखतमा तव स्तुतिः)
भव P.

१७. हो० D. नौत्रं M. १८. ससर्वं० P.

१९. ०याम० M. २०. ते P. D.

२१. सौमनस्याय Sy.

सौमनस्यायास्माकम् Sk.

२२. हविर्भिः पूजय Sy.

२३. दानादिगुणयुक्तान् इन्द्रादीन् Sy.

प्र सु विश्वात्रक्षसो धक्ष्यग्ने भवा यज्ञानामभिश्चिपावा ।

अथा वह सोमपतिं हरिभ्यामातिथ्यमस्मै चक्रमा सुदान्ने ॥३॥

प्र सु विश्वान् । प्रदह । सुष्टु । विश्वान् । राक्षसान् । अग्ने ! भव त्वम् । यज्ञानाम् ।
उपद्रवस्य रक्षकः । ततः । इन्द्रं तदीयाभ्याम् । अश्वभ्यां सह । आवह । आतिथ्यम् । अस्मा
इन्द्राय वयम् । कुर्मः । शोभनदानाय ।

प्रजावता वचसा वहिरासा च हुवे नि च सत्सीह देवैः ।

वेपि होत्रमुत पोत्रं यजत्र बोधि प्रयन्तर्जनितर्वसूनाम् ॥४॥

प्रजावता । प्रजननवता प्रादुर्भवता । वचसा । बोधाहम् । आस्येन । आहुवे त्वां त्वं च ।
निषीद । यज्ञे । देवैः सह । कामयसे । होतृकर्म । पोटृकर्म । च । यष्टव्य ! बुध्यस्व । प्रदातः !
जनयितः ! धनानां दाता भवामीति ।

१. ०श्वान्धरक्षान् P.
२. अस्माभिरनुष्ठेयानाम् Sy.
३. हिंसायाः Sy. हिंसितुहिंसातो वा Sk.
४. ०क P.
५. सर्वेषां सोमानां पालकम् Sy.
६. अस्मद्यज्ञं प्रापय Sy.
७. अतिथ्यर्हं सत्कारम् Sy.
८. ०नवायः M. शोभनस्य फलस्य दात्रे Sy.
९. प्रजानता M.

१०. ०जनभवता M.
यजमानेभ्यो दातव्यापत्यादिफलोपेतेन
Sy. प्रजननं प्रजाः । तद्वता । अतिशय-
वद्देवतागुणोत्पादनशक्तियुक्तेनेत्यर्थः Sk.
११. स्तोत्रेण स्तुतः Sy. आह्वानवाक्येन Sk.
१२. देवेभ्यो हविषां बोधा Sy.
प्रत्यक्षकृतोऽयं मन्त्रः । नचदेवामन्त्रणम् ।
अतो यत्तच्छब्दावध्याहृत्यैकवाक्यता
नेया । यस्त्वं वह्निर्वोडा हविषां बल-
वान् वा सः Sk. १३. अस्ये० P.
आस्यस्थानीयया ज्वालाया Sy.
तात्स्थ्यात् ताच्छब्दम् । मञ्चाः क्रोश-
न्तीति यथा । आस्यस्थेन । स्वयमेवो-

च्चारितेनेत्यर्थः Sk.

१४. हुवे P. M. इवे D.

तमग्निम् . . . आह्वयामि Sy.

आ च हुवे । व्यत्ययेनायं मध्यमस्य स्थाने
उत्तमपुरुषः । आह्वय च देवान् Sk.

१५. इहास्मदीयायां वेद्याम् Sk.

१६. आहूतः Sk.

१७. वेतिर्गत्यर्थः । शुद्धोऽपि चात्र सोप-
सर्गायै द्रष्टव्यः । उपगच्छ Sk.

१८. होत्रं कुवित्यर्थः Sk.

१९. उत पोत्रं पोत्रकर्माणि वा । सर्वकर्मा-
णीत्यर्थः Sk.

२०. Omitted by P. and D.

२१. यष्ट्यंष्टव्य वा Sk.

२२. ०स्य P. D. अस्मान् बोधय Sy.
चास्मदीयाः स्तुतीरित्यर्थः Sk.

२३. धनानां . . . प्रकर्षेण नियन्तः !
वसून्त्यस्मदायत्तानि कुर्वन् ! Sy.

२४. आहुतिद्वारा सर्वस्य जनयितरग्ने Sy.
उपायान्तरैश्चोत्पादयितः ! Sk.

२५. ०मिति P. ति missing M.

२६. V. Mādhava ignores च

यथा विप्रस्य मनुषो हविर्भिर्देवाँ अयजः कविभिः कविः सन् ।

एवा होतः सत्यतर त्वमग्ने मन्द्रया जुह्वा यजस्व ॥५॥

यथा विप्रस्य । यथा । मेधाविनः । मनोः प्रजापतेः । हविर्भिः । देवान् । अयजः । कविभ्यो-
ऽपि । कविः । सन् । एवम् । होतः ! अतिशयेन सत्य ! अद्य । त्वम् । अग्ने ! मन्द्रया । ज्वालाया
देवान् । यजस्वेति ।

I.77.

कथा दाशेमाग्नये कास्मै देवजुष्टोच्यते भामिने गीः ।

यो मर्त्येष्वमृतं ऋतावा होता यजिष्ठ इत्कृणोति देवान् ॥१॥

कथा दाशेम । कथम् । अग्नये हविः । दाशेम । का वा । अस्मै । देवजुष्टा कल्याणी । उच्यते
शत्रुषु । क्रोधवते । स्तुतिः । यः । अमृतः । मनुष्येषु । देवान् । कृणोति । सत्यवान् । ह्वाता ।
यष्टुतमः ।

१. यज्ञे Sy. मनुष्यस्य Sk.

२. चरुपुरोडाशाविभिः Sy.

३. ०जं M. देवान् । अयजः is omitted by D.

४. मेधाविभिर्हविः सह Sy; Sk.

५. कान्तदर्शी सन् Sy.

६. होमनिष्पादक Sy.

७. सत्सु साधो Sy.

८. छ P.

९. हर्षयिष्या Sy. मोदयिष्या Sk.

१०. होमसाधनभूतया स्रुचा Sy.

ह्यमानत्वाद् जुहुराहुतिरभिप्रेता । तथा
Sk. ११. हविर्भिः पूजय Sy.

१२. Ms. D. puts the figure ॥७६॥
here to indicate the end of
the seventysixth hymn. No
such number is given in
P. and M.

१३. कथम् । अग्नये । हविः missing M.
अग्नेरनुरूपं यज्ञं कर्तुमशक्ता वयमित्यर्थः

Sy. ददाम Sk.

१४. देवैः सेवितव्या Sy.

अस्य देवस्य प्रिया Sk.

१५. ०न्ते P. तादृशीं स्तुतिमपि कर्तुं न
शक्ता इत्यर्थः Sy. अन्यैः स्तोतृभिः Sk.

१६. शत्रुषु । क्रोधवते is omitted by P.
and D. तेजस्विनेऽग्नये Sy.

स्तोतृणामुपरि क्रोधवते दीप्तिमते वा
Sk. १७. ०ति P. गीः स्तुतिः

कथयत भोः स्तोतारः ऋषयो वा । सुखं
ज्ञात्वा वयमपि तथा कुर्म इत्यर्थः Sk.

१८. योमृतः P. मरणरहितः Sy.

१९. मरणधर्मस्वस्मानु वर्तमानः सन् देवान्...
हविर्भिर्युक्तान्करोत्येव । तादृशायाग्नये
कथा दाशेमेति पूर्वणान्वयः Sy.

२०. यो मनुष्यलोके देवानाह्वयतीत्यर्थः Sk.

२१. यज्ञवान् वा Sy.; Sk.

२२. वा P. देवानामाह्वाता होमनिष्पा-
दको वा Sy.

२३. V. Mādhava ignores इत्

यो अध्वरेषु शंतम ऋतावा होता तम् नमोभिरा कृणुध्वम् ।

अग्निर्यद्वेर्मतीय देवान्त्स चा बोधाति मनसा यजाति ॥२॥

यो अध्वरेषु। यः। यज्ञेषु। सुखतमः। ऋतावा। होता भवति। तं यूयम्। नमस्कारः।
आत्माभिमुखं कुरुत। अग्निः। यस्मात्। मनुष्यार्थं देवान्।.....। सः। चेद् बुध्यते
यस्यामीति ततः। बुद्धिपूर्वमेव। यजति।

स हि क्रतुः स मर्यः स साधुर्मित्रो न भूदद्भुतस्य रथीः ।

तं मेधेषु प्रथमं देवयन्तीर्विश उप ब्रुवते दुस्ममारीः ॥३॥

स हि क्रतुः। सः। हि। कर्ता। सः। मारकः। सः। साधयिता। सखा। इव। अभूत्। महतः।
नेता। तम्। यज्ञेषु प्रथमम्। देवयन्त्यः। प्रजाः। उपस्तुवन्ति। दर्शनीयम्। गत्यः(?)

१. शंतम मतावा D. सुखतमः। ऋतावा is missing in M.
सत्यवान्, यवार्थदर्शित्यर्थः Sy.
२. देवानामाह्वाता Sy.
यज्ञेषु होत्रं करोतीत्यर्थः Sk.
३. हे मत्पुत्रा ऋत्विजो वा Sk.
४. स्तोत्रैः Sy. अन्नैर्हविलंक्षणैर्वा Sk.
५. अग्निं D. ६. युष्मान् D. यदा Sy.
७. यजमानार्थम् Sy. ८. देवार्थं P.
९. जति P. जाति D. The passage beginning with तं यूयम् and ending with जाति is missing in M. १०. तदानीं सोऽग्निर्यद्वेर्मतीयं सर्वान् देवान् ... जानाति Sy.
यस्माच्च सोऽग्निर्यद्वेर्मतीयं च देवान्। किम्? सामर्थ्यात् स्तुतीः। देवान् स्तौतीत्यर्थः Sk.
११. ज्ञात्वा च मनसा नमसा तान् ... हविर्भिः पूजयति Sy. चित्तेन च यजति। सादरश्च देवान् यजतीत्यर्थः Sk.
१२. V. Mādhava ignores ३
१३. हिशब्दः पदपूरणः Sk.
१४. कर्मणां कर्ता।... विश्वस्योपसंहर्ता Sy.

- प्रज्ञानरूपो वा Sk. १५. मनुष्याकारः Sk.
१६. उत्पादयिता Sy. सानुग्रहचित्तः Sk.
१७. मित्र इव देवताविशेषः। अथवा मित्र इति व्यत्ययेन पुल्लिङ्गता। मित्रमिव। यथा यद्यस्य मित्रं तत्तस्योपरि साधु। एवं सर्वस्योपरीत्यर्थः Sk. १८. एव D.
यथा सखा धनानि प्रापयति तद्वत् Sy.
१९. अ P. सखा। इव। अभूत् is missing in M.
२०. अभूत्स्यालब्धस्य धनस्य Sy.
अद्भुतस्य महतो यज्ञस्य Sk.
२१. रंहयिता प्रापयिता Sy. २२. नेतारं M.
२३. उत्कृष्टम् Sk. २४. देवानात्मन इच्छन्त्यः Sy. देवान् कामयमानाः Sk.
२५. विशो ब्राह्मणादिमनुष्यजातयः Sk.
२६. प्रथममुपब्रुवते स्तुतिभिरुपेत्य प्रधानभूत इति कथयन्ति Sy. उपगत्य ब्रुवते यद् यद् विवक्षितम् Sk. २७. ०य M.
उपक्षययितारं वा तमसां शत्रूणां वा Sk.
२८. गत्यं D. तर्गनि ... गच्छन्त्यो भजन्त्यः Sy. अर्तं वा गत्यर्थस्य आह्वयार्थस्य वा रातेर्दानार्थस्येदं रूपम्। अभिगन्त्यो वाच्यो वा हविर्वामित्यर्थः Sk.

स नो नृणां नृतमो रिशादा अग्निर्गिरोऽवसा वेतु धीतिम् ।
तना च ये मधवानः शविष्ठा वाजप्रसूता इषयन्त मन्म ॥४॥

स नो नृणाम् । सः । अस्माकम् । नेतृणाम् । वरिष्ठः । रिशातामसिता । अग्निः ।
स्तुतीः । रक्षणार्थम् । कामयताम् । कर्म । च । धनेन । ये धनवन्तः । अतिशयेन बलिनः ।
प्रेरितहविष्ठाः । ऐच्छन् अग्नेः । स्तोत्रं तेषामस्माकमिति ।

एवाग्निर्गोतमेभिर्ऋतावा विप्रैभिरस्तोष्ट जातवेदाः ।

स एषु द्युन्नं पीपयत्स वाजं स पुष्टिं याति जोषमा चिंकित्वान् ॥५॥

एवाग्निः । एव । अग्निः । गोतमैः । सत्यवान् । ब्राह्मणैः । अस्तोष्ट । जातवज्रः । सः ।
गोतमेषु । अन्नम् । बलं च । वर्धयतु । सः । पोषम् । गमयति । अभिलषितम् । जानन्निति ।

१. मनुष्याणां मध्ये प्रकृष्टो मनुष्यः ।
देवा अपि हि मनुष्याकारत्वान्मनुष्या
उच्यन्ते Sk. २. अतिशयेन नेता Sy.
३. शत्रूणां ... भक्षयिता Sy.
रिशातामसि क्षेप्ता । हिंसतां प्रतिहिं-
सितेत्यर्थः Sk. ४. ०शि M.
५. ०ति D. अस्माकम् Sy.
६. हविलक्षणेनाग्नेन Sy. हविलक्षणेनाग्नेन
सह Sk. ७. यागाख्यम् Sk.
८. हविलक्षणेन धनेन Sk.
९. यजमानाः Sy. १०. शवतिर्गतिकर्मा ।
अतिशयेनोपगन्तारः Sk.
११. ०तः ह० M. प्रसूतं प्रेरितं वाजो
हविलक्षणमन्नं यस्तादृशा भूत्वा Sy.
लिप्सितेनाग्नेन प्रेरिताः । अन्नलाभार्थ-
मित्यर्थः Sk. १२. एषयन्ति ऋत्विग्भिः
कारयितुमिच्छन्ति । तेषामपि स्तुति-
मग्निः कामयतामिति भावः Sy. इषु
गतौ । गमयति । उच्चारयतीत्यर्थः Sk.
१३. मननरूपम् Sy.
मननं स्तुतिं ये इषयन्ते तेषामपि गिरो-
ऽवसा वेतु धीतिं चेत्येवं तच्छब्दमध्या-
हृत्य यच्छब्दो निराकाङ्क्षीकर्तव्यः Sk.

१४. एवमस्माभिः Sk.
१५. गो० M. ऋषिभिः Sy.
१६. यज्ञवान् Sy. १७. मेधाविभिः
Sy. १८. ०षु P. स्तुतोऽभूत् Sy.
१९. जातधनः ... वा Sy. २०. सन् M.
२१. एष्विति षष्ठ्यर्थे सप्तमी Sk.
२२. द्योतमानं सोमम् Sy. द्युन्नमिति
धननाम । सोऽग्निरेवामस्माकं धनं
वर्धयतु Sk. २३. हविलक्षणमन्नम् Sy.
स एव वाजमन्नम् Sk. २४. ०यितु P.
अपिबत् । यद्वा तानूधीन् अपाययत् Sy.
२५. गमति M. प्राप्नोतु । यद्वाऽस्माकं
धनानि पोषं प्रापयतु Sy.
ददात्वित्यर्थः Sk. २६. एवं सोमलक्षणं
चक्षुरोऽशादिलक्षणं हविश्च स्वीकृत्य
सोऽग्निर्जोषमस्माभिः कृतं सेवनम् Sy.
२७. प्रार्थनां जानन्नित्यर्थः Sk.
२८. V. Mādhava ignores आ ।
Ms. D. puts the figure ॥७७॥
here to indicate the end of
the seventyseventh hymn.
No such number is given
in P. and M.

I.78.

अभि त्वा गोतमा गिरा जातवेदो विचर्षणे । द्युन्नैरभि प्र शौनुमः ॥१॥

अभि त्वा । अभिमुख्येन । प्रकर्षेण । स्तुमः । त्वाम् । गोतमा वयम् । गिरा । जातवेदः ! विद्वष्टः ! अन्नानि । अभिः द्वितीयास्मारकः ।

तमु त्वा गोतमो गिरा रायस्कामो दुवस्यति । द्युन्नैरभि प्र शौनुमः ॥२॥

तमु त्वा । तम् । त्वाम् । गोतमः । स्तुत्या । धनकामः । परिचरति । वचनयोश्चत्ता संगतिः ।

तमु त्वा वाजसातममङ्गिरस्वद्वामहे । द्युन्नैरभि प्र शौनुमः ॥३॥

तमु त्वा वाजसातनम् । तम् । त्वाम् । अतिशयेनान्नां दातारम् । अङ्गिरस्वत् । हवामहे ।

तमु त्वा वृत्रहन्तमं यो दस्यूरवधूनुषे । द्युन्नैरभि प्र शौनुमः ॥४॥

तमु त्वा वृत्रहन्तनम् । तम् । एव । त्वाम् । अतिशयेनोपद्रवाणां हन्तारम् । यस्त्वम् । राक्षसान् । अवधूनुषि ।

१. अभि० M. अस्तौदिति शेषः Sy.

२. अभिमुख्येन पुनः पुनः स्तुमः Sy.
यत्र पौनःपुन्येनोपसर्गाभ्यास्तत्र
तत्सम्बन्धिनः क्रियापदस्याप्यभ्यासो
द्रष्टव्यः । अभिप्रणोनुमोऽभिप्रणोनुम इति ।
... सुष्ठु पुनः पुनरभिष्टुम इत्यर्थः Sk.

३. गौ० M. अस्य सूक्तस्य द्रष्टा गोतम
ऋषिः । ऋषेरेकत्वेऽपि पूजार्थं बहुवचनम्
Sy. ४. स्तोत्रलक्षणया वाचा Sy.

५. जातानां वेदितः ! Sy.

६. ०डोऽपिद्र० M. विशेषेण सर्वस्य
द्रष्टः ! Sy. ७. अन्नार्थम् M.
त्वदीयगुणप्रकाशकर्मन्त्रैः Sy.
द्युन्मैर्धनैर्यशोभिरत्नेर्वा हेतुभूतैः ।
धनादिलाभार्थमित्यर्थः Sk.

८. ०भि M. Omitted by P. and D.

९. ०यस्मा० P. D. ०यमस्मा० M.

१०. य उक्तगुणोऽसि तम् Sk.

११. त्वा P. १२. गौ० M.

१३. स्तौतीत्यर्थः । परस्तु पाद आध्यात्मि-
कत्वाद् बहुवचनयोगाच्च भिन्नं वाक्य-
म् । तेन तुल्यार्थत्वेऽप्युपुनरुक्तता Sk.

१४. न च नयो० M.

१५. V. Mādhava ignores उ ।
द्युन्मैः । अभि । प्र । नोनुमः

१६. ०तम P. १७. दातृतमं सुभर्तृतमं
वा हविलक्षणानामन्नानाम् Sk.

१८. अङ्गिरस्य...वत् M. अङ्गिरस इव Sy.

१९. V. Mādhava ignores उ ।
द्युन्मैः । अभि । प्र । नोनुमः

२०. पाप्मनामतिशयेन हन्तारम् Sy.
शत्रूणां हन्तृतमम् Sk.

२१. ०यस्त्वां P.

२२. उपक्षपयितृन् राक्षसादीन् Sy.

अनार्यान् Sk. २३. ०धु० P.

अवचालयति, स्थानात्प्रव्यावयति Sy.

२४. V. Mādhava ignores द्युन्मैः ।

अभिः । प्र । नोनुमः

अवोचाम् रहूगणा अग्रये मधुमद्वचः । धुन्नैरभि प्र णोनुमः ॥५॥

अवोचाम् । उक्तवन्तः । राहूगणपुत्राः । अग्नये । रसवत् । स्तोत्रम् । धुन्नैश्च । अभि-
प्रणोनुमः ।

I.79.

हिरण्यकेशो रजसो विसारेऽहिर्धुनिर्वातइव ध्रुजीमान् ।

शुचिभ्राजा उपसो नवेदा यशस्वतीरपस्युवो न सत्याः ॥१॥

हिरण्यकेशः । हिरण्यसदृशरश्मिः । उदकस्य । विसारेऽन्तरिक्षे । आहन्ता । कम्पयिता ।
वात इव । गमनवान् । निर्मलदीप्तिः । उपसः । अजानन् । अन्नवती । कर्मच्छवः । इव । सत्यभूता
यथा कर्मणः कर्तारः फलेन युज्यन्ते ।

१. रहू P. D. रहूगणस्य पुत्रा वयं गोतमाः
Sy. २. अङ्गनादिगुणयुक्ताय Sy.

३. माधुर्योपेतम् Sy. प्रीतिकरम् Sk.

४. वचनम् Sy. ५. द्योतमानैः स्तोत्रैः Sy.

६. आभिमुख्येन प्रकर्षेण स्तुमः Sy.

७. Ms. D. puts the figure ॥७८॥
here to indicate the end of
the seventy-eighth hymn.
No such number is given
in P. and M.

८. हितरमणीयाः केशस्थानीया ज्वाला यस्य
स तथोक्तः । सुवर्णवद्रोचमानज्वालो
वा Sy. उज्ज्वलवर्णतया हिरण्यसदृशी
दीप्तियंस्य स हिरण्यकेशोऽग्निः Sk.

९. उदतस्य M. १०. विवासरे D.
विसरणे मेघाभ्रगमने निमित्तभूते सति Sy.
विगमनकाले । वृष्टिकाले इत्यर्थः Sk.

११. आगत्य हन्ता मेघानाम् Sy.
अहिरिति मेघनाम । षष्ठ्यर्थे चैषा
प्रथमा । मेघस्य Sk. १२. रप० P.
वृष्टिकाले वैद्युतोऽग्निर्वाधितेत्यर्थः Sk.

१३. ०वन् P. शीघ्रगतिर्युक्तः Sy.
अत्यन्तशीघ्रगतिरित्यर्थः Sk.

१४. शोभनदीप्तिः सन् मेघाज्जलानि निर्गमयितुं
जानाति Sy. १५. ०सो जा० P. D. M.
मेघादुदकस्य निःसारणमग्निरेव जानाति,
उपसस्तु न जानन्तीत्यर्थः Sy.

नवेदाः । मेघाविनामैतत् । व्यत्ययेन
चात्रैकवचनम् । मेघाविन्यः Sk.

१६. ०ती D. यशस्वतीः कीर्तिमत्यो
हविलक्षणोऽग्नेः (धनेन) धनवत्यो वा Sk.

१७. यागकर्मकामाः Sk.

१८. ०तं P. अवितथारम्भा न । एवम्भूताः
प्रजा इव । अत्रोपसामज्ञानेनाग्निः
प्रशस्यते नतु ता निन्द्यन्ते Sy.

अविसंवादिन्यः । . . . अथवा नवेदा
इत्येकवचननिर्वेशादुपमेयस्याग्नेर्विशेषणं
यशस्वतीरित्यादिगुणाः । यथोपसः

शुचिभ्राजस्तद्वन्मेघावी अग्निः शुचि-
भ्राजाः । इत्येवं मध्यमेऽग्नौ योजना ।
पाथिवे तूदकं विसार्यते येन स रजसो

विसारो यज्ञः । अहिरित्याद्विषयस्य हि
गतावित्यस्य रूपम् । वृष्टिहेतौ यज्ञे
पाथिवोऽग्निराहवनीयात्मनाङ्गभावं गन्ते-

त्यर्थः । धुनिः कम्पयिता स्वयं भयेन
वा कम्पयिता शत्रूनाम् Sk.

आ ते सुपर्णा अमिनन्तुँ एवैः कृष्णो नौनाव वृषभो यदीदम् ।

शिवाभिर्न स्मयमानाभिरागात्पतन्ति मिहः स्तनयन्त्यभ्रा ॥२॥

आ ते सुपर्णाः । अग्ने ! तव । रश्मयः । मरुद्भिः सह । प्रक्षिपन्ति । कृष्णवर्णः । मेघश्च । शब्दं करोति । यदि भवत्युदकम् इदमित्युदकनाम । कल्याणीभिः । स्मयमानाभिः । इव स्त्रीभिर्नदीभिः सहाग्निरस्मान् इह । आगच्छति । पतन्ति च । सेक्तारो मस्तः । स्तनयन्ति च । अभ्राणि ।

यदीमृतस्य पयसा पियानो नयन्नृतस्य पथिभी रजिष्ठैः ।

अर्यमा मित्रो वरुणः परिज्मा त्वचं पृश्नन्त्युपरस्य योनौ ॥३॥

यदीमृतस्य । यदि । एनम् । उदकस्य सारेण । प्रत्यक्षोदकेन । प्यायमानः । नयन् । उदकस्य ।

१. आस्ते M.

२. ते इति तादर्थ्यं चतुर्थी षष्ठी वा । तवार्थाय तव वा स्वभूतान् रसान् Sk.

३. शोभनपतनाः Sy.

४. गन्तुभिः Sy.

एवैः, अवनैः । गत्वा भुवं ततो रसानावदत इत्यर्थः Sk.

५. समन्तान्मेघं हिसन्ति । वर्षणार्थं ताडयन्ति Sy.

मर्यादया हिसन्ति । आवदत इत्यर्थः Sk.

६. वर्षिता Sy.

७. भृशम् Sy. गजितलक्षणेन शब्देनात्यर्थं पुनः पुनर्वा शब्दयति Sk.

८. यदा Sy. यदिशब्दस्तु पदपूरणो वा । यदिशब्दश्रुतिसामर्थ्याद्वा पूर्वस्मिन् पादे तत इत्यध्याहार्यम् । कृष्णो नौनाव वृषभो यदि ततः सुपर्णा अमिनन्तेति । यदि मेघो वर्षति गर्जति च ततो रसान् रश्मय आवदत इत्यर्थः Sk.

९. ईदृशं कर्म तदानीम् Sy.

१०. इति is omitted by P.

११. सुखाभिः Sk.

१२. Omitted by M.

शुभ्रवर्णाभिः फेनयुक्ताभिरङ्घ्रिविदधु-

द्विर्वा Sy. अङ्घ्रिस्सह क्रीडमानः Sk.

१३. वेदधुताग्निप्रेरितः पर्जन्य आगच्छति Sy.

१४. दिवः सकाशात् प्रवृष्टा भवन्ति Sy.

अन्तरिक्षे ज्मान् वा प्रति Sk.

१५. वृष्टिलक्षणा आपः Sk.

१६. आपः Sy.

१७. अङ्घ्रिः पूर्णा मेघाः Sy.

१८. यदायमग्निः Sy.

१९. यद् यदा यस्माद्वा Sk.

२०. ईशब्दोऽत्रायमित्यस्यार्थः । अयं मध्यमोऽग्निः Sk.

२१. ऋतस्यादित्यस्य Sk.

२२. Omitted by P.

पयोवत्सारभूतेन रसेन Sy.

२३. पयसोदकेन । रश्म्याहूतेनोदकेनेत्यर्थः Sk.

२४. ०या० M.

जगदाप्यायनं कुर्वन् Sy.

वर्धमानः Sk.

२५. हेतावयं शत्रुप्रत्ययः । प्रयोजनस्य च हेतुत्वेन विवक्षा । भुवं प्रति नेतुमित्यर्थः Sk.

२६. द्वितीयार्थं च षष्ठी । वृष्टिलक्षणमुदकम् Sk.

पथिभिः । ऋजुतमैः । अर्यमा । मित्रः । वरुणः । वायुश्च । मेघस्य । योनावुदकनिर्गमनमार्गे स्थिता-
मुदकनिरोध्रीम् । त्वचं रश्मिभिः । संपृञ्चन्त्यग्निना सहिता वर्षस्येशत एते देवा इति ।

अग्रे वाजस्य गोमंत ईशानः सहसो यहो ।

अस्मे धेहि जातवेदो महि श्रवः ॥४॥

अग्ने वाजस्य । अग्ने ! अन्नस्य । पशुमतः । ईश्वरः । सहसः । पुत्र ! अस्मासु ।

१. स्नानपानादिभिः Sy. २. परितो
गन्ता मरुद्गणश्च Sy. सर्वंतोगामी Sk.
३. अन्तरिक्षकदेशभूते स्थाने । अथवा योनि-
रित्युदकनाम । ... उदके निमित्ते ।
उदकार्यमित्यर्थः । यदा यस्माद्वाऽयं
मध्यमोऽग्निमित्रादयश्च त्वचं पृञ्चन्त्यु-
परस्य तदा तस्माद्वा शिवाभिर्न
स्मयमानाभिरागादित्येवमस्या ऋचः
पूर्वस्या उत्तरार्धचैर्नैकवाक्यता ।
एवमनयोऽर्चोर्मध्यमेऽग्नौ योजनम् ।
पार्थिवे तु आ ते सुपर्णा इति सुपर्णशब्दो
रश्मिसादृश्यात् सुपतनाद्वा ज्वाला
उच्यन्ते । आमिनन्तेत्यपि भक्षणं हिंसा-
भिप्रेता । कृष्णे नोनाव वृषभो यदीव-
मिति च यद्विशब्दात् पूर्ववत्तत् इत्य-
ध्याहार्यम् । यदि कृष्णवर्णो वर्षिता
मेघो नोनावेदं जगद् यदि च शिवाभिर्न
स्मयमानाभिरागान्मध्यमः यदि च
पतन्ति मिहः स्तनयन्त्यभ्राणि ततस्ते
तव स्वभूताः सुपर्णाः आ अमिनन्त
मर्यादया हिंसन्ति भक्षयन्ति । किम् ?
सामर्थ्याद् हवींषि । एवं हवींषि प्रति-
गमनैः । यदि देवो वर्षति ततो मनुष्येषु
यजत्सु तव ज्वालाः सर्वतो व्याप्य हवींषि
निःसंशयं बहन्तीति समस्तार्थः । योऽहं
किं करोमि ? उच्यते । यदीमृतस्येत्या-
दि । यदिति व्यत्ययेन नपुंसकता ।
यो भवानृतस्य पयसा । ऋतशब्दोऽत्र

यज्ञवचनः । यज्ञसम्बन्धिना हविल-
क्षणेनान्नेन पिपानो वर्धमानः । नयं-
श्च हविर्देवान् प्रति । ऋतस्य यज्ञस्य
पथिभी रजिष्ठैः । अर्यमा मित्रो वरुण-
श्च परिज्मा । प्रदशनार्थञ्चात्रार्यमादि-
ग्रहणम् । सर्वे च देवा इत्यर्थः । त्वचः
पृञ्चन्ति शरीराणि सम्पृचयन्ति ।
भवांश्च गृहीतहविष्को देवाश्च परस्पर-
रतः सम्पृच्यन्त इत्यर्थः । क्व ? उच्यते ।
उपरस्य योनौ Sk.

४. वृष्टपुदकोत्पत्तिस्थाने Sy.

उपरि वर्तित्वादुपरो देवलोक इहाभि-
प्रेतः । तस्यैकदेशभूते स्थाने । स्वर्गे
इत्यर्थः । यो भवानर्यमादयश्च त्वचं
पृञ्चन्त्युपरस्य योनौ तस्य ते सुपर्णा
अमिनन्तेत्येवं यच्छब्दभ्रुतेस्तच्छब्दमध्या-
हृत्य पूर्वार्धचैकवाक्यता योज्या Sk.

५. वृष्टपुदकस्याच्छादकं प्रवेशं स्वकीयै-
रायुधैः संयोजयन्ति, उद्घाटयन्तीति
यावत् Sy. त्वचात्रैकदेशेन कृत्स्नशरीरं
लक्ष्यते । पृचिरत्र सामर्थ्याद्विधायः । शरीरं
घ्नन्तीत्यर्थः Sk. ६. संवृञ्च० P.
०त्य० M. ७. ०स्येवशत P.

८. बहुभिर्गोभिर्युक्तस्य Sy.

गोभिः सहितस्य Sk. ९. बलस्य Sy.
बलस्य । ... बलेन मध्यमानोऽग्निर्जायते
इति बलस्य पुत्र उच्यते Sk.

१०. अस्मभ्यम् Sk.

वेहि^१। जातवेदः^२! महत्^३। अन्नम्^३।

स इधानो वसुष्कविरग्निरिळ्येन्यो गिरा । रेवदस्मभ्यं पुर्वणीक दीदिहि ॥५॥

स इधानः^४। सः^४। दीप्यमानः^५। वासयिता^६। कविः^७। अग्निः^८। स्तुत्यः^९। स्तोत्रेण^९।
धनयुक्तम्^९। अस्मभ्यम्^{१०}। दीप्यस्व^{१०}। बहुज्वालः^{१०}।

क्षपो राजन्नुत त्मनाग्रे वस्तोरुतोषसः । स तिग्मजम्भ रक्षसो दह प्रति ॥६॥

क्षपो राजन्^{११}। क्षपय^{१२}। राजन्^{१३}! अग्ने^{१४}! त्वम्^{१५}। आत्मनैव रक्षसः^{१६}। अह्न्^{१७}। रात्रिः^{१८}। च^{१९}। स^{२०}
त्वमग्ने^{२१}। तीक्ष्णदंष्ट्र^{२२}! रक्षांसि^{२३}। प्रतिदह^{२४} यद्वा क्षपाया^{२५} उपसोऽह्न्^{२६} रक्षांसि^{२७} प्रतिदहेति^{२८}।

१. स्थापय Sy. वेहि Sk.
२. ०वेद P.
जातधन! जातानां वेदितर्वाग्ने! Sy.
जातप्रज्ञान! Sk.
३. धनमन्नं वा Sk.
४. य उक्तगुणोऽसि Sk.
५. प्रशस्यो धनवान् वा Sk.
६. सर्वेषां... क्रान्तदर्शनो मेधावी वा Sy.
मेधावी Sk.
७. सर्वैः स्तोतृभिः Sk.
८. स्तोत्ररूपया वाचा Sy.
९. धनयुक्तमन्नं यथा भवति तथा । . . अनीकं
मुखम् । पुरुभिर्बह्वीभिरनीकस्थानी-
याभिर्ज्वालाभिर्युक्तान्ने! Sy.
धनं च ददात्वित्यर्थः Sk.
१०. As पूर्वणीक is in the vocative
so बहुज्वालः should be in the
vocative case. I suggest
therefore to read बहुज्वाल!
पुरु इति बहुनाम । अनीकमिति च लोके
खड्गस्य मुखमुच्यते । इह तीक्ष्णाप्रत्वा-
देस्तत्सादृश्याद् ज्वालोच्यते । बहु-
खड्गमुखसदृशबहुज्वालसमूह! Sk.
११. ०या P. D.
राक्षसादीन् स्वकीयैः पुरुषैर्बाधस्व Sy.

- क्षपेति रात्रिनाम । क्षपायाः Sk.
१२. राजनशील! Sy.
ईश्वर! दीपयितर्वा Sk.
१३. अपिच... न केवलमन्यैरेवात्मना च
तान् बाधस्व Sy.
१४. कवेति चेदुच्यते। . . सर्वाण्यहानि . . .
अपिच... उषःकालोपलक्षिता रात्रीः।
अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सर्वेष्वहःसु
सर्वासु रात्रिषु चेत्यर्थः Sy.
१५. अहोरा० P. M. १६. सश्च स० P.
१७. तीक्ष्णमुखान्ने! Sy.
तीक्ष्णदंष्ट्रास्थानीयज्वाल! Sk.
१८. राक्षसानुक्तप्रकारेण क्षपयित्वा Sy.
१९. प्रत्येकं दह । न किञ्चिद्दृग्घव्यमित्यु-
दास्येत्यर्थः Sy. प्रतिशब्दस्तूपसर्गो
धात्वर्थानुवादी . . . अथवा प्रतिशब्दो
लक्षणे कर्मप्रवचनीयः क्षपः वस्तोः
उषसः इत्येतैः सम्बन्धयितव्यः । सर्वत्र
च द्वितीयार्थे विभक्तिः । क्षपः
रात्रीः प्रति । उत वस्तोः अहः प्रति ।
उतोषसः प्रति । रात्रिषु चाहनि चो-
षउदयवेलासु च रक्षसो दहेत्यर्थः Sk.
२०. क्षपया D. २१. ०न्नश्च M.
२२. ०हति P.
२३. V. Mādhava ignores उत

अवा नो अग्र ऊतिभिर्गायत्रस्य प्रभर्मणि । विश्वासु धीषु वन्द्य ॥७॥

अवा नो अग्ने । रक्ष । अस्मान् । अग्ने ! ऊतिभिः । गायत्रसाम्नः । प्रभर्मणि । सर्वेषु ।
कर्मसु । स्तुत्यः ।

आ नो अग्ने रयि भर सत्रासाहं वरेण्यम् । विश्वासु पृत्सु दुष्टरम् ॥८॥

आ नो अग्ने । आभर । अस्मभ्यम् । अग्ने ! रयिम् । बहुसहम् । वरणीयम् । सर्वेषु ।
सङ्ग्रामेषु । तरितुमशक्यम् ।

आ नो अग्ने सुचेतुना रयि विश्वायुपोषसम् । मूर्द्धाकं धेहि जीवसे ॥९॥

आ नो अग्ने सुचेतुना । आधेहि । अस्मभ्यम् । अग्ने ! शोभनज्ञानेन मनसा । धनम् ।
सर्वमनुष्याणां पोषकम् । सुखयितु । जीवनाय ।

प्र पूतास्तिग्मशोचिषे वाचो गोतमाग्नये । भरस्व सुन्नयुगिरः ॥१०॥

प्र पूताः । प्रभरस्व । उग्रतेजसे । शुद्धाः । वाचः । गोतम ! अग्नये । सुम्नमिच्छन् ।

१. अपा M. अवो P.

२. ऊतीः M. त्वदीयः पालनैः Sy.

३. गायत्रीच्छन्दस्कस्य सूक्तस्य वा Sy.

गायत्रं नाम सामविशेषः साममात्रं वा
गीयमानत्वात् Sk.

४. प्रभरणे सम्पादने निमित्तभूते सति Sy.

बिभर्तिर्धारणार्थः । गायत्रं यत्र धार्यते
न त्यज्यते । क्रियत इत्यर्थः । स गायत्र-
स्य प्रभर्मा सोमयागः । तत्र च Sk.

५. दर्शपूर्णमासादिषु Sk.

६. As वन्द्य is in the vocative
case, so स्तुत्यः should also be
in the vocative. The proper
reading should therefore be
स्तुत्य !

हे वन्द्य ! Sk. ७. प्रयच्छ Sy.

अस्मभ्यं देहीत्यर्थः Sk. ८. धनम् Sy.

९. युगपदेव दारिद्र्यस्य नाशकम् Sy.

सदा शत्रूणामभिभवितारम् Sk.

१०. उत्कृष्टम् Sk. ११. ऋषयः P.

शत्रुभिः Sy. तरतिर्वधार्थः । दुर्हितम् ।

शत्रुभिर्दुरपहरमित्यर्थः Sk.

१२. आस्थापय Sy. आभिमुख्येन देहि Sk.

१३. अस्माकं जीवसे जीवनाय... युक्तम् Sy.

१४. ऋभ्य... मग्ने M.

१५. शोभनेनानुग्रहपरेण Sk. १६. महता P.

१७. सर्वस्मिन्नायुषि देहादेः पोषकम् । याव-

ज्जीवमस्मदुपभोगपर्याप्तमित्यर्थः Sy.

सर्वस्मिन्नायुषि पोषकम् । यावज्जीवं

पुष्टिकरमित्यर्थः Sk. १८. मूर्द्धाकं

सुखम् । तद्धेतुभूतम् Sy. १९. अस्माकम्

Sk. २०. प्रकर्षेण सम्पादय Sy.

प्रापय । उच्चारयेत्यर्थः Sk.

२१. तीक्ष्णज्वालाय Sy.

२२. निर्दोषाः Sk. २३. ऋची M.

२४. सूक्तद्रष्टः ! Sy. आत्मन एवेदमन्त-

रात्मन आमन्त्रणं प्रैवश्च । हे मदीयान्त-

रात्मन्नित्यर्थः Sk. २५. धनम् Sy.

गरणीया^१ वचनीयाः^२ ।

यो नो^३ अग्नेऽभिदास^४त्यन्ति दूरे पदीष्ट सः । अस्माक^५मिदृ^६धे भव ॥११॥

यो नो अग्ने^३ । यः । अस्मान् । अग्ने ! अभिहित^४स्ति । अन्तिके । दूरे वा^५ । नश्यतु^६ ।
सः । अस्माकम् । एव । भव । वर्धनाय ।

सहस्राक्षो विचर्षणिरग्नी रक्षांसि सेधति । होता गृणीत उक्थ्यः ॥१२॥

सहस्राक्षः । अनेकज्वा^८लः । विद्रष्टा^९ । अग्निः । रक्षांसि^{१०} । निरुणद्धि^{११} । होता । स्तोति च^{१२}
देवान् । प्रशस्यः ।

I.80.

इत्था हि सोम इन्मदे ब्रह्मा चकार वर्धनम् ।
शर्विष्ठ वज्रिभोजसा पृथिव्या निः शशा अहिमर्चन्नु स्वराज्यम् ॥१॥

इत्था हि सोमे । इत्थम् । हि । सोमे । मदकरे^{१४} त्वया पीते सति । ब्राह्मणस्तव । वर्धनं^{१५}

१. ०य M. अग्नेर्गुणान् सम्यग्भिदधतीः

... स्तुतीः Sy. स्तुतिरूपाः Sk.

२. पच० M. वमनी० P.

३. M. adds योजने after अग्ने

४. ०हन० P. उपक्षपयति Sy; Sk.

५. अवस्थितः सन् Sy.

६. नक्षितौ P.

विपदघतां सः Sk.

७. वृद्धि कुर्वित्यर्थः Sk.

८. ०लौ P. सहस्राक्षिस्थानीयज्वालः Sk.

९. ०लोऽपि द्र० M.

विशेषेण सर्वस्य द्रष्टा Sy.

१०. अग्ने P.

११. यज्ञान्निर्गमयति Sy.

सेधतिरत्र सामर्थ्याद्विसार्थः । हिनस्ति

Sk. १२. देवानामाह्वाता भूत्वा Sy.

१३. ०स्य M. शस्त्रैरस्माभिः स्तूयमानः Sy.

१४. Ms. D. puts the figure ॥७६॥

here to indicate the end
of the seventyninth hymn.
No such number is given
in P. and M.

१५. हि व सो० M.

१६. इत्यमेवानेन शास्त्रोक्तप्रकारेणैव Sy.

अमुना वक्ष्यमाणेन प्रकारेण सत्यो
वा Sk.

१७. ह्रियंस्मादर्थे Sk.

१८. इत्थम् । हि । सोमे omitted by P.

१९. हव्यकरे Sy.

तच्छब्दश्रुतेश्च लक्षणभूतयोग्यक्रिया-
पदाध्याहारः । सोमे मदकरे उपकल्पिते
Sk. २०. स्तोता Sy.

आत्मन एवायमपरोक्षरूपेण प्रथमपुरुषेण
निर्देशः । अयं गोतमो नाम ब्राह्मणो
होता वा Sk.

२१. वृद्धिकरम् Sy; Sk.

स्तोत्रम्^१। चकार^२। बलवत्तम^३ ! वज्रिन् ! बलेन स्तुतिजनितेन । पृथिव्याः^४। निःशंसितवानसि^५।
अहिम्^६—अत्र यास्कः—“अचंन्योऽनूपास्ते^७ स्वाराज्यम्^८” इति ।

स त्वामददृष्ट्वा^९ मदः^{१०} सोमः^{११} श्येनाभृतः^{१२} सुतः^{१३} ।
येना^{१४} वृत्रं^{१५} निरुद्धयो^{१६} जघन्थ^{१७} वज्रिभोजसार्चन्ननु^{१८} स्वाराज्यम्^{१९} ॥२॥

स त्वामदत्^{२०}। सः^{२१}। त्वा^{२२}। अमदत्^{२३}। वृषा^{२४}। सोमः^{२५}। मदकरः^{२६}। श्येनेनाहृतः^{२७}। येन^{२८}। वृत्रम्^{२९}।
अन्तरिक्षादपि^{३०} बलेन^{३१}। निजघन्थ^{३२}। वज्रिन् ! बलेन^{३३}।

प्रेह्यभीहि^{३४} धृष्णुहि^{३५} न ते^{३६} वज्रो^{३७} नि यंसते^{३८} ।
इन्द्रं^{३९} नृम्णं^{४०} हि ते^{४१} शवो^{४२} हनो^{४३} वृत्रं^{४४} जया^{४५} अपोऽर्चन्ननु^{४६} स्वाराज्यम्^{४७} ॥३॥

प्रेह्यभीहि^{४८}। ‘समुच्चयेऽन्यतरस्याम्’^{४९} इति लोट्^{५०}। तव^{५१}। वज्रः^{५२}। प्रैति^{५३}। अभ्येति^{५४}। धर्षयति च^{५५}।

१. P. adds भवति before स्तोत्रम्
२. अनेन सूक्ष्मेन कृतवान् Sy.
३. ०त्तं M. यस्मादिति वचनात्तच्छब्दो-
ऽध्याहार्यः। तस्मात् Sk.
४. ०व्यो P. सकाशात् Sy.
पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षात् Sk.
५. ०शाति० P.
मा बाधस्वेति शासनं कृत्वा पृथिव्याः
सकाशान्निरगमय इत्यर्थः Sy.
निर्गमय । भूमौ पातयेत्यर्थः Sk.
६. आगत्य हन्तारं वृत्रम् Sy.
मेघम् । वृष्टित्यर्थः Sk.
७. अहिमन्त्र M.
८. ०चान्यो M. ०मंन्यो P.
९. ०पान्ते P. D.
१०. स्वारा० M. स्वा० N.
स्वस्य राज्यं राजत्वम्... अनुलक्ष्य...
पूजयन्, स्वस्य स्वामित्वं प्रकटयन्नि-
त्यर्थः Sy.
११. N. 12. 34.
१२. V. Mādhava ignores इत्
१३. अमद P. अमद् M. हर्षं प्रापयत् Sy.

१४. सेचनस्वभावः Sy. वर्षिता Sk.
१५. ०२ M. हर्षकारी Sy.
१६. ०नेऽन्नाहृ० M.
श्येनरूपमापन्नया पक्ष्याकारया गायत्र्या
दिवः सकाशादाहृतः Sy. श्येनरूपया
गायत्र्याऽऽभूतः श्येनाभृतः Sk.
१७. हेतावियं तृतीया । येन हेतुना । यं पीत्वा
पातुं वेत्यर्थः Sk. १८. मेघम् Sk.
१९. अद्भ्योऽपामर्षाय Sk.
२०. निज० M.
निश्चयेन हंसि हतवान् वा Sk.
२१. V. Mādhava ignores सुतः ।
अचंन् etc.
२२. Pāṇ. 3.4.3. २३. रोद् P.
२४. प्रकर्षेण गच्छ Sy. प्रगच्छ Sk.
२५. एभ्यो० P. अहो० M.
हन्तव्यान् शत्रूनाभिमुख्येन प्राप्नुहि Sy.
प्रगम्य चाभीहि अभिगच्छ Sk.
२६. हर्ष० P.
प्राप्य च... तान् शत्रून् अभिभव Sy.
अभिगम्य च धृष्णुहि धर्षय, अभिभव
शत्रून् Sk.

न ववचित् । नियम्यते^१ । तव । वज्र इन्द्रस्यैवानुशासनम् । इन्द्र ! नृम्णम्^२ । हि । तव । बलम्—
नृन् नमयति । जहि । वृत्रम्^३ । उदकानि च । जय ।

निरिन्द्र भूम्या अधि वृत्रं जघन्थ निर्दिवः ।
सृजा मरुत्वतीरवं जीवधन्या इमा अपोऽर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥४॥

निरिन्द्र भूम्याः । द्यावापृथिव्योः । वृत्रम् । निर्जघन्थ स त्वम् । मरुत्वतीः । अपः । अव-
सृज । याभिर्जीवा धन्या भवन्ति ।

इन्द्रो वृत्रस्य दोधतः सानुं वज्रेण हीलितः ।
अभिक्रम्यावं जिघ्रतेऽपः समीय चोदयन्नर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥५॥

इन्द्रो वृत्रस्य । इन्द्रः । वृत्रस्य । धून्वतः । समुच्छ्रितं प्रदेशम् । वज्रेण । क्रुद्धः सन् ।

१. शत्रुभिर्न नियम्यते । अप्रतिहतगति- रित्यर्थः Sy. केनचिन्निरुद्धं न शक्यत इत्यर्थः Sk. २. नृणां पुरुषाणां नामकमभिभावकम् Sy. यस्मान्नृम्णं शत्रुभूतानामपि मनुष्याणां नमनकरम् Sk. Also see footnote no. 11 on p. 340. ३. ०सन नृम्णमिन्द्रं हि P. यस्मादेवं तस्मात् Sy. ४. वन् P. ५. नृ० P. M. ६. असुरं मेघं वा Sy. ७. त P. वृत्रं हत्वा तेनावृतमुदकं लभस्वेत्यर्थः Sy. ८. हत्वा च तदन्तर्भूता जया अपः Sk. ९. V. Mādhava ignores अर्चन् etc. १०. उभयोरपि देवमनुष्ययोरर्पायेत्यर्थः । अथवा भूम्या अधीत्यधिशब्द उपरि- भावे । योऽयं भूम्या दिवश्चोपर्य- त्यन्तोच्चो मेघस्तं निर्जघन्थेति Sk. ११. निज० M. निःशेषेण हतवानसि Sy.	१२. मरुद्भिः संयुक्ताः Sy. दातृत्वेन मरुतो यासां सन्ति ता मरुत्वत्यः । त्वत्सखायो मरुतो ये दातुं समर्था नान्यः कश्चिदित्यर्थः Sk. १३. वृष्टधुदकानि Sy. वृष्टिलक्षणाः Sk. १४. अवः पातय Sy. वेहि Sk. १५. यादिव्रज्जीवा M. १६. तृप्ताः Sy. धनमेव धन्यम् । ... सर्वजीवानां धनभूताः । अथवा धन्या इति धिनोतेः प्रीणनार्थस्येवं रूपम् । सर्वजीवानां प्रीणयित्रीः Sk. १७. V. Mādhava ignores अर्चन् etc. १८. वृत्रमन्ये M. १९. धु० M. भूतं कम्पमानस्य Sy. क्रुध्यतिकर्मायम् । क्रुध्यतः Sk. २०. हनुप्रदेशम् Sy.

अभिक्रम्य । आवहति । उदकानि । सरणार्थम् । चोदयन् . . . . . ।

अधि सानौ नि जिघ्रते वज्रेण शतपर्वणा ।

मन्दान इन्द्रो अन्धसः सखिभ्यो गातुमिच्छत्यर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥६॥

अधि सानौ । समुच्छिर्ते देशे । निहन्ति । वज्रेण । पर्वशतोपेतेन । मोदमानः । इन्द्रः ।
सोमेन । सखिभ्यः । गमनम् । इच्छत्यात्मानं प्रति ।

इन्द्र तुभ्यमिदद्विवोऽनुत्तं वज्रिन्वीर्यम् ।

यद्ध त्वं मायिनं मृगं तमु त्वं माययावधीरर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥७॥

इन्द्र तुभ्यम् । इन्द्र ! तव । एव । केनचिदहिंसितम् । वीर्यम् । वज्रिन् ! अद्विरादृ-

१. आभिमुख्येन गत्वा Sy.

२. ०हन्ति D. M. ०हन् P.

प्रहरति Sy.

हन्ति Sk.

३. वृष्टधुदकानि Sy.

वृष्टिलक्षणा अपः Sk.

४. निर्गमनाय Sy.

भूमिं प्रति गमनाय चोदयन् । वृष्टिपा-
तार्थमित्यर्थः Sk.

५. समुस्तोता तस्मा इति P. D.

संमस्तोता तस्मा इति M.

६. V. Mādhava ignores अचन्
etc.

७. सासौ P.

८. समुच्छिर्ते वृत्रस्य कपोलादौ स्थाने
नितरां हिनस्ति Sy.

समुच्छिर्तस्य प्रवेशस्य Sk.

९. नियमेन मेघमत्प्यर्थं हन्ति Sk.

१०. ०शते० P.

शतोपेतेन missing M.

शतसंख्याकधाराभिर्युक्तेन Sy.

अत्यन्तं हतेत्यर्थः Sk.

११. मन्दमानः स्तूयमानः सन् Sy.

तुप्यन्नित्यर्थः Sk.

१२. अन्नस्य Sy.

१३. समानख्यानेभ्यः स्तोतृभ्यः Sy.

१४. मार्गमुपायम् Sy.

भूमिं प्रति गमनमिच्छति । कस्य ?
सामर्थ्याद् वृष्टिलक्षणानामपाम् Sk.

१५. V. Mādhava ignores अधि ।
अचन् etc.

१६. ०दभिहि० P. ० त M.

शत्रुभिरतिरस्कृतम् Sy.

अनुत्तमप्रेरितम् । अनभिभूतपूर्वं केनचि-
दित्यर्थः Sk.

१७. Omitted by P.

सामर्थ्यम् Sy; Sk.

१८. अदि० M.

बाहनरूपमेघयुक्त ! Sy.

अद्वयः सोमाभिषवप्रावाणः । तद्वन् !

अथवाऽद्विमेघः । तेन हन्तव्येन तद्वन् !

मेधानां हन्तरित्यर्थः Sk.

णात्यमित्रानिति वज्र एवोक्तः। यत्। खलु। तम्। मायाविनम्। मृगामुरमपश्यन् (?) तम्।
त्वम्। माययैव। हृतवान्।

वि ते वज्रासो अस्थिरन्नवति नान्याः३ अनु।

महत्तं इन्द्र वीर्यं बाह्वोस्ते बलं हितमर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥८॥

वि ते वज्रासः। तव। आयुधानि। व्यतिष्ठन्त। नवतिसंख्याः। नदीः। अनु। महत्। ते।
इन्द्र! वीर्यम्। बाह्वोश्च। तव। बलम्। निहितम्।

सहस्रं साकर्मर्चतु परिं शोभत विंशतिः।

शतैर्नमन्वनोनवुरिन्द्राय ब्रह्मोद्यतमर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥९॥

सहस्रं साकम्। इन्द्रं सहस्रसंख्याकाः। सह। स्तुत। परिगायत। विंशतिसंख्याकाः।

१. वज्रमेवोक्तं P.
२. यत् M. यस्मात् Sy. यद् त्यमिति विलिङ्गावपि समानाधिकरणौ। उभयत्र च तृतीयार्थे द्वितीया। येन तेन Sk. ३. हशब्दश्च पदपूरणः Sk.
४. तं प्रसिद्धं वञ्चयितारम्। लोकोपद्रवकारिणमित्यर्थः Sy.
५. मृगरूपमापन्नम् Sy. मार्गणीयं वा मेघम् Sk.
६. अपश्यन् is not clear.
७. तच्छब्दश्चुतेयौग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्यः। यमन्ये नाशकनुवन् हन्तुं तं त्वं स्वया माययावधीः Sk.
८. The passage beginning with तम् मायाविनम् and ending with हृतवान् is missing in M.
९. V. Mādhava ignores उ। अर्चन् etc. १०. पि P. D.
११. त्वत्सकाशाश्रितान्यायुधानि Sy.
१२. सर्वत्र व्याप्य वर्तमानं वृत्रं हन्तुं तव वज्र एकोऽप्यनेक इवासीदित्यर्थः Sy. विपूर्वस्तिष्ठतिर्गत्यर्थः। अगच्छन् Sk.

१३. ०वत० P. नवतिसुरपुरः प्रति Sk.
१४. वृत्रेण निरुद्धाः Sy.
१५. नदीनारानु P. उपलक्ष्य Sy. अनुशब्दः...प्रतिशब्देन समानार्थः Sk.
१६. अन्यैरजेयमित्यर्थः Sy. १७. फलं M.
१८. ०तः P. त्वदीयौ बाहू अप्यतिशयेन बलिनावित्यर्थः Sy. स्वबाहुबलेनैव चासि बलवान् न सहायबलेनेत्यर्थः Sk.
१९. V. Mādhava ignores अर्चन् etc.
२०. मनुष्याः Sy.
२१. एनमिन्द्रं युगपदेवापूजयन् Sy. हे मदीयाः पुत्रपौत्रा ऋत्विजो वा Sk.
२२. P. adds च after परिगायत परितः सर्वतोऽस्तौत् Sy. परिष्टुत Sk.
२३. विंशति missing M. षोडशत्विजो यजमानः पत्नी च सदस्यः शमिता चेति विंशतिसंख्याकाः। तेषां या विंशतिसंख्या सा Sy. सहस्रविंशतिसंख्याभ्यां चात्र सम्भवी संख्या लक्ष्यते। यावन्तः सम्भवय तावन्तः स्तुतेत्यर्थः Sk.

शतानि स्तोतृणाम् । एनमिन्द्रम् । अतिशयेनान्वस्तुवन् । इन्द्राय सर्वम् । स्तोत्रं स्तोतृभिः । उद्यतम् ।

इन्द्रो वृत्रस्य तविषीं निरहन्त्सहसा सहः ।

महत्तदस्य पौंस्यं वृत्रं जघन्वाँ असृजदर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥१०॥

इन्द्रो वृत्रस्य तविषीम् । इन्द्रः । वृत्रस्य । बलम् । निरहन् । सहसा च । सहो येन सहते परं तत् सहः । महत् । तत् । अस्य । पुंस्त्वम् । वृत्रम् । घ्नन् । प्रकाशितवानिन्द्र इति ।

इमे चित्तव मन्यवे वेपैते भियसा मही ।

यदिन्द्र वज्रिन्नोजसा वृत्रं मरुत्वाँ अवधीरर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥११॥

इमे चित्तव । द्यावापृथिव्यौ । तव । क्रोधाय । भयेन । कम्पेते । यत् त्वम् । इन्द्र !

१. शतसंख्याका ऋषयः Sy.

२. ०णामिवेन० P.

३. इन्द्रो यः P. D.

यस्माच्च मयापीन्द्राय Sk.

४. हविलक्षणमन्नम् Sy.

५. दातुमूर्ध्वं धृतम् । अत एवविध इन्द्रो वृत्रमहन्नित्यर्थः Sy.

उपकल्पितम् । . . . अथवैवमन्यथाऽस्या

ऋचोऽर्ज्ययोजना । सहस्रमिति वसुरोचिषो

नाम ऋषय इहाभिप्रेताः । . . . इन्द्र-

स्तुतिकरत्वाच्च । अर्चन् परिच्छोभतेत्ये-

तदपि लङ्घ्ये लोट् । व्यत्ययेन मध्यम-

पुरुषः । विशतिरित्यङ्गिरसोऽभिप्रेताः ।

यद्यपि दशाङ्गिरस इत्यैतिहासिकाः

स्मरन्ति तथापि बृहस्पत्यादिभ्रात्रपेक्षया

विशतिसंख्यावचनम् । सहस्रसंख्याका

वसुरोचिषः विशतिसंख्याकाश्चाङ्गिरसः

सहेन्द्रमस्तुवन्नित्यर्थः । शतैरनित्यपि

वैखानसा नाम ऋषयोऽभिप्रेताः । ते हि

प्रसिद्धशतत्वाः । . . . शतसंख्याकाश्च

वैखानसा एनमस्तुवन्नित्यर्थः । अन्यैरपि

स्तोतृभिरिन्द्राय ब्रह्मोद्यतम् Sk.

६. V. Mādhava ignores अर्चन्

etc. ७. तपि० P. ०षी M.

८. महत्तदस्येति तच्छब्दाद्यच्छब्दोऽध्या-

हार्यः । येनेन्द्रः Sk. ९. सेनालक्षणम्

Sk. १०. स्वकीयेन बलेन Sy.

११. सहर्तेनाभिभवसाधनेनायुधेन Sy.

बलेन Sk. १२. सहा P.

अभिभवसाधनं वृत्रायुधं निरहन् Sy.

शरीरबलं च Sk. १३. ०न्ते D.

१४. Missing in M.

१५. P. adds तु after अस्य

१६. बलम् Sy. १७. वृत्र M.

१८. हत्वा च तन्निरुद्धा अपोऽसृजत् तस्माद्

वृत्रान्निरगमयत् Sy.

१९. सृजति विसृष्टवान् वा । किम् ? साम-

र्थ्याद् वृष्टिलक्षणा अपः Sk.

२०. V. Mādhava ignores अर्चन् etc.

२१. कुट्टाय M. त्वदीयकोपात् Sy.

पञ्चम्यर्थं चतुर्थ्येवा । क्रोधाद् भयेनैव

कम्पेते । . . . इमे अपि द्यावापृथिव्यौ

भवतः कुट्टाद् विभ्यत्यौ कम्पेते । किं

पुनरन्ये प्राणिन इत्यर्थः Sk.

२२. कम्प० D.

२३. य P. D. M. यदा Sy; Sk.

वज्रिन् ! बलेन । वृत्रमसुरम् । मरुद्भिः सह । अवधीः ।

न वेपसा न तन्यतेन्द्रं वृत्रो वि वीभयत् ।

अभ्येनं वज्रं आयसः सहस्रभृष्टिरायतार्चन्नं स्वराज्यम् ॥१२॥

न वेपसा । न । वेपेन । नच । गर्जितशब्देन । इन्द्रम् । वृत्रः । विभीतमकरोत् । वृत्रं तु ।
वज्रः । इन्द्रविसृष्टः । सहस्रधारः । अभ्यगच्छत् । अयोमयः ।

यद्वृत्रं तव चाशनिं वज्रेण समयोधयः ।

अहिमिन्द्र जिघांसतो दिवि ते बद्धधे शवोर्चन्नं स्वराज्यम् ॥१३॥

यद् वृत्रम् । यत् । वृत्रं वृत्रेण त्वदर्थं विसृष्टाम् । अशनिम् । च । तव । वज्रेण । सहायो-
धयस्तदा । अहिम् । हन्तुमिच्छतः । तव । अन्तरिक्षे । बद्धमासीत् । बलं प्रसिद्धमभूदिति ।

अभिष्टने ते अद्रिवो यत्स्था जगच्च रेजते ।

त्वष्टा चित्तव मन्यव इन्द्रं वेविज्यते मियार्चन्नं स्वराज्यम् ॥१४॥

अभिष्टने ते । सिंहादे । ते । वज्रिन् ! यत् । स्यावरं तत् । रेजते । जङ्गमम् । च

१. पुत्र० M.

२. V. Mādhava ignores अचंन् etc.
तदानीं छावापृथिव्यावपि भयेनाकम्पि-
षातामित्यर्थः Sy.

३. वेपनेह M. स्वकीयेन Sy.
वेप इति कर्मनाम । प्रत्युद्गरणादिना Sk.

४. ऽब्दे M. ५. इववि० M.

६. सहस्राभिः Sk.

७. हन्तुमाभिमुष्येनागच्छत् Sy.
आयतोऽभिगतः प्राप्तः । अभीत इन्द्रो
वज्रं क्षिप्तवानेवेत्यर्थः Sk.

८. लोहमयो गमनशीलो वा Sk.

९. V. Mādhava ignores अचंन्
etc. १०. यदा Sy; Sk.

११. यत् । वृत्रं is omitted by P.
and D. १२. तव हननार्थम् Sy.

१३. वज्रेणाशनिशक्तिरिहोच्यते । तवेत्येतेन

च व्यवहितोऽपि च वज्रो विशेष्यते
नाशनिः Sk.

१४. सम्यग्योधितवान् । हतवानित्यर्थः ।
अथवा तवेत्येतेनाशनिरेव विशेष्यते ।
अशनिमिति तु तृतीयायं द्वितीया । यदा
वृत्रं स्वभूतयाशन्या वज्रेण च त्वमेव
समयोधय इति Sk.

१५. ऽधयन्तस्तदा D. ऽयस्तदानीम् M.
सम्यक् प्राहार्याः Sy. १६. अही D.
आगत्य हन्तारं वृत्रम् Sy. यदेति
वचनात्ततः प्रभृति Sk. १७. तेव M.

१८. अनुस्यूतं व्याप्तमासीत् Sy.

दिवं यावत्प्रख्याततां गतमित्यर्थः Sk.

१९. नेबलं M. Omitted by P.

२०. V. Mādhava ignores अचंन् etc.

२१. ऽष्टते P.

२२. स्तनयित्तुशब्दे प्रवृत्ते Sk.

कम्पते^१। त्वष्टा^२। च। तव। क्रोधाय। कम्पते। भयेन। अनिन्द्रं सोमम्। आहरन्निति^३।

नहि नु यादधीमसीन्द्रं को वीर्या पुरः।
तस्मिन्मृण्मुत क्रतुं देवा ओजांसि सं दधुर्चन्नु स्वराज्यम्॥१५॥

नहि नु यात्। नहि वयमितस्ततः^४। यान्तः^५। अधिगच्छामो जानीमः^६। इन्द्रम्^७। कः। वीर्येण^८।
तरतीति^९। तस्मिन्निन्द्रे^{१०}। धनम्^{११}। अपिच^{१२}। प्रज्ञानम्^{१३}। देवाः। बलानि च^{१४}। सह निहितवन्तः^{१५}।

यामथर्वा मनुष्पिता दध्यङ् धियमत्तत।
तस्मिन्ब्रह्माणि पूर्वथेन्द्र उक्था समग्मतार्चन्नु स्वराज्यम्॥१६॥

यामथर्वा^{१६}। याम्^{१७}। अथर्वा^{१८}। मनुश्च^{१९}। पिता मानवानाम्^{२०}। दध्यङ्^{२१}। च। धियम्^{२२}। अतनिषत^{२३}।

१. भयेन Sk.

२. वञ्चनिर्माता Sy. त्वष्टृग्रहणं चात्र सर्वेषां देवानां प्रदर्शनार्थं द्रष्टव्यम् Sk.

३. क्रोधात् ... देवा अपि तव क्रोधाद् भयेनात्यर्थं कम्पन्त इत्यर्थः Sk.

४. ०हरति D.

५. V. Mādhava ignores अर्चन् etc.

६. नहीति निपातो नेत्यनेन समानार्थः Sk.

७. ०तस्तदिता P.

८. यान्तं सर्वत्र व्याप्य वर्तमानमिन्द्रम् Sy. व्यत्ययेनात्र नपुंसकता द्वितीयायाश्च स्थाने प्रथमा। यान्तमिन्द्रं कञ्चिच्छत्रुम् Sk.

९. यतो वयमल्पाः Sy. सर्वशत्रूणामुपरीन्द्रो याता न कश्चिदिन्द्रस्योपरि गन्तुं समर्थ इत्यर्थः। वधार्थो वात्र यातिः। ... न कश्चिदिन्द्रस्य हन्तारमधिगच्छाम इत्यर्थः Sk.

१०. जानीन्द्रं P. यस्मादिन्द्रम्। पञ्चम्यर्थे द्वितीयं वा। इन्द्रात् Sk.

११. सामर्थ्येन वर्तमानमिन्द्रं को मनुष्यो जानीयात्। न कोऽपीत्यर्थः Sy.

१२. परस्तादतिदूरे मनुष्यैरनवगाह्ये स्थाने Sy. उत्कृष्टः Sk.

१३. वीर्यकर्म Sy.

१४. मरुदादिसेनालक्षणानि Sk.

१५. V. Mādhava ignores अर्चन् etc.

१६. दध्यङ् प्रत्यक्तो ध्यानमिति वा। प्रत्यक्तमस्मिन्ध्यानमिति वा। अथर्वा व्याख्यातः। मनुमननात्। तेषामेष निपातो भवत्येन्द्रधामृचि... यामथर्वा च। मनुश्च पिता मानवानाम्। दध्यङ् च। धियमतनिषत। तस्मिन् ब्रह्माणि कर्माणि पूर्वेन्द्र उक्थानि च सङ्गच्छन्ताम्। अर्चन्त्योऽनूपास्ते स्वराज्यम् N. 12. 34.

१७. यत् Sy.

१८. याम्। अथर्वा is omitted by M. एतत्संज्ञक ऋषिः Sy.

१९. अथर्वणः पुत्र एतत्संज्ञक ऋषिश्च Sy.

२०. यम् P. कर्म Sy. यागाख्यं कर्म Sk.

२१. अकुर्वन् Sy. कृतवन्तः Sk.

तस्मिन् सर्वस्मिन् कर्मणि । पूर्वेषामिव यज्ञेषु । इन्द्रे । स्तोत्रशस्त्राणि । समगच्छन्त ।
“अचंन्योऽनूपास्ते स्वराज्यम्” । इति ।

इति पञ्चममध्यायं व्याकरोत् प्रथमेऽष्टके ।

लोहितस्य कुले जातो माधवो वेङ्कटात्मजः ॥

[अथ षष्ठोऽध्यायः]

‘इन्द्रो मदाय वावृधे’ माधवो व्याचिकीर्षति ।

सर्वानुदात्तशब्दानामादावर्थं प्रदर्शयन् ॥१॥

भवन्ति सर्वानुदात्ता आदेशा युष्मदस्मदोः ।

भवन्ति चेद्वाक्यमध्ये वाम्नौ वो नश्च तेमयो ॥२॥

ऋचां त्वः पोषमित्यादौ त्वशब्दश्च निहन्यते ।

चादीनां वाक्यमध्यस्याश्चवाहस्मादयस्तया ॥३॥

१. तस्मिन् । स्त्रीलिङ्गधीप्रतिनिर्देशार्थत्वाद् व्यत्ययेनात्र पुल्लिङ्गता । तस्याम् Sk.

२. सर्वेषां P. D.

पूर्वेषामन्येषां वसिष्ठादीनां यज्ञेषु यथा हवींषि स्तोत्राणि चेन्द्रेण संगच्छन्ते तद्वत् Sy. पूर्वकर्मस्त्विव Sk.

३. ०न्द्र P. D.

४. हविलक्षणान्यन्नानि . . . शस्त्ररूपाणि स्तोत्राणि च यानि सन्ति तानि सर्वाणि Sy. हविलक्षणान्यन्नानि . . . उक्त्या स्तोत्राणि च Sk.

५. सङ्गतान्यब्रुवन् Sk.

६. न्ताच्चन्योनूपान्ते P. ०पान्ते D. ०न्ता-च्चान्यो M.

७. स्वा० N. ८. N. 12. 34.

८. Ms. D. puts the figure ॥८०॥ here to indicate the end of the eightieth hymn. No such number is given in P. and M.

१०. ०वत्वं D. P. ११. वाम्नौ M. The proper reading should be वाम्नौ for वाम्नौ ।

१२. वानश्च D. P. १३. ते मया M.

१४. RV. X. 71. 11^a. Rāja's reference is incorrect. पोष इत्या० M.

१५. ०श्चवाहाहादय . . . D.P.; ०श्चवाहा-मादयः M.

उदाहरणमेतेषां बाहुल्यान् प्रदर्शयते ।

हिरण्यकर्णमित्यस्मान्मणिग्रोवं निहन्यते ॥४॥

लौकिकाः कथयन्त्यर्थान्मलेच्छैः शब्दैश्च साधुभिः ।

उच्चैः प्रयुज्यते कांश्चित्पदार्थानन्यथापरान् ॥५॥

यथा घटश्च रज्जुश्च चार्थो नीचैः प्रयुज्यते ।

स्याणुर्वा पुरुषो वेति वार्यश्चैव तथाविधः ॥६॥

अर्थस्वभावात्सर्वेषां शब्दानामुच्चनीचता ।

स्वभावं तं विजानन्ति लौकिका न त्वलौकिकाः ॥७॥

य उदात्ता निपातेषु नूनं ह्येवकिलादयः ।

उच्चैः प्रदर्शनीयोऽर्थस्तेषामिति विनिश्चयः ॥८॥

उदात्तेषूपसर्गेषु तदर्थः प्रस्फुटो भवेत् ।

समस्तेष्वुदात्तानां नीचैरर्थं प्रदर्शयेत् ॥९॥

किं पृष्ठमुक्तमेतच्च प्रागाख्यातार्थनिर्णये ।

हिरण्यकर्णमित्यत्र कारणं तत्र वक्ष्यते ॥१०॥ इति

१. प्रदर्शयते D. P. M.

२. RV. I. 122. 14^a.

३. लौकिकाः D.

४. ०न्त्यर्थांन् D. ०न्त्यर्थां P.

५. म्लेच्छैः शब्दैः D. म्लेच्छैः शब्दैः P.

I should have liked to suggest चासाधुभिः for च साधुभिः but it will make the fifth syllable long. The emendation will therefore be objectionable from the metrical point of view. I

therefore propose to read शब्दैरसाधुभिः for शब्दैश्च साधुभिः

६. पदार्थान् D. P.

७. चार्थो D. P.

८. वार्थं० D. P.

९. अर्थं० D. P.

१०. विजानाति P. M.

११. निश्चयः P.

१२. तदर्थः D. P. १३. ०रत्वं D. P.

१४. ०तार्थं० D. P. प्रख्यातार्थविनिर्णये M.

१५. ०कर्तुमि० M. RV. I. 122. 14^a.

१६. वक्ष्यते M.

I.81.

इन्द्रो मदाय वावृधे शर्वसे वृत्रहा नृभिः ।

तमिन्महत्स्वाजिपृतेमर्मे हवामहे स वाजेषु प्र नोऽविषत् ॥१॥

इन्द्रो मदाय । गोतमः—

इन्द्रः^२ । सोमाय^३ । ववृधे^४ । वलाय च^५ । शत्रुहा^६ । मरुद्भिः^७ । तम्^८ । एव^९ । महत्सु^{१०} । सङ्ग्रामेषु^{११} ।
अपि च^{१२} । अल्पे सङ्ग्रामे^{१३} । हवामहे^{१४} । सः^{१५} । अस्मान्^{१६} । युद्धेषु^{१७} । प्ररक्षतु^{१८} ।

असि हि वीर सेन्योऽसि भूरि परादुदिः ।

असिं दभ्रस्यं चिद्वृधो यजमानाय शिक्तसि सुन्वते भूरि ते वसु ॥२॥

असि^{१२} हि । असि^{१३} । हि^{१४} । वीर^{१५} ! सेनाहः^{१६} । असि च^{१७} । भूरेधनस्य^{१८} । परादाता^{१९} । असि^{२०} । क्षुद्रस्य^{२१} ।
वर्धयिता^{२२} । यजमानाय^{२३} । वसु^{२४} । प्रयच्छसि^{२५} । सुन्वते^{२६} । भूरि^{२७} । च^{२८} । ते^{२९} । धनमिति^{३०} ।

१. मदायः M.
२. तमिन्महत्स्विति तच्छब्दभ्रुतेयच्छब्दो-
ऽध्याहर्तव्यः । य इन्द्रः Sk.
३. हर्षायं Sy.
४. स्तोत्रशस्त्ररूपाभिः स्तुतिभिः प्रवर्धितो
बभूव । स्तुत्या हि देवता प्राप्तबला
सती प्रवर्धते Sy.
स्तोमेन स्तुतिभिश्च वर्धते Sk.
५. वृत्रस्यावरकस्य वृष्टिनिरोधकस्य
मेघस्यासुरस्य वा हन्ता । यद्वाऽऽवर-
काणां शत्रूणां हन्ता Sy.
६. यज्ञस्य नेतृभिर्ऋत्विग्भिः Sy.
यष्टृभिर्मनुष्यैः Sk.
७. ताम् P.   ८. महाहवे P.
अस्माकं रक्षणायाह्वयामहे Sy.
९. अस्माभिराहृतः Sy. आहृतश्च सन् Sk.
१०. ०क्ष P. D.
११. V. Mādhava ignores ईम्
१२. M. adds तव before असि
१३. यस्मादेवं तस्मात् Sy.
हिशब्दः पदपूरणः Sk.
१४. शत्रुक्षेपणकुशलान्द्र ! Sy.

१५. सेनाहः P.
त्वमेकोऽपि सेनासदृशो भवसीत्यर्थः Sy.
स्वामिन्ययमितीदमर्थं यप्रत्ययो द्रष्टव्यः ।
मरुदादिसेनानां पतिः । अथवा सेन्यशब्दो-
ऽत्र सेव्यवचनः । . . . सेव्यः सर्वस्यासि ।
न कस्यचित्सेवक इत्यर्थः Sk.
१६. भूमे० M. भूरि प्रभूतं शत्रूणां धनं . .
परादाता, शत्रूणां पराङ्मुखं यथा भवति
तयाऽऽदाता Sy. बहुधनस्य Sk.
१७. पराशब्दोऽत्र सु इत्येतस्य स्थाने । . .
सुष्ठु शोभनं वा दातासि । अथवा . . .
पराददातिर्विनाशार्थः । बहुनोऽपि शत्रु-
बलस्य विनाशयितासीत्यर्थः Sk.
१८. ०त्ता P.
१९. अल्पस्यापि तव स्तोतुः Sy.
अल्पस्यापि स्वाश्रितस्य Sk.
२०. यागं कुर्वते Sy.
२१. ०त्तुं D.
२२. सोमाभिषवं कुर्वते Sy; Sk.
२३. बहुलमक्षयं धनं विद्यते, तस्माद्
ददासीति भावः Sy.
२४. प्रभूतधनश्चासीत्यर्थः Sk.

यदुदीरत आजयो धृष्णवे दीयते धना ।

युक्ष्वा मंदच्युता हरी कं हनः कं वसौ दधोऽस्माँ इन्द्र वसौ दधः ॥३॥

यदुदीरते । यदा । उत्तिष्ठन्ति । सङ्ग्रामास्तदानीम् । धृष्णवे योद्धे । धनानि । दीयन्ते
तुभ्यं हवींषि स त्वम् । योजय । सोमं प्रतिगन्तारौ । स्वाश्वौ योजयित्वा च । कं चन । जहि । कं चन ।
अर्थे । स्थापय तत्र । अस्मान् । इन्द्र ! धने । स्थापयेति ।

क्रत्वा महां अनुष्वधं भीम आ वावृधे शवः ।

श्रिय ऋष्व उपाकयोनिं शिप्री हरिवान्दधे हस्तयोर्वज्रमायसम् ॥४॥

क्रत्वा महान् । कर्मणा । महान् । सोमपानानन्तरम् । भीमः । वधयति । बलम् ।
श्रियम् । दर्शनीयः । अन्तिकयोरुभयोः पार्श्वस्थयोः । हस्तयोः । आयसम् । आयुधम् ।

१. ०ति P. D. उद्गच्छन्ति, उत्पद्यन्ते Sy.
प्रेरयन्ति उच्चारयन्ति तव स्तुती-
रित्यर्थः Sk. २. ०मस्त० P.

आजिशब्दः सङ्ग्रामवचनः । तात्स्थ्या-
च्चात्र ताच्छब्दं द्रष्टव्यम् । मञ्चाः क्रोश-
न्तीति यथा । सङ्ग्रामस्था योद्धारः Sk.

३. ०वो D. यो धृष्णुर्धर्षयिता शत्रूणां
जेता भवति तस्मै । ... जयतो धनं
भवतीत्यर्थः Sy. अभिभवित्रे च Sk.

४. द्वितीयैकवचनस्यायमाकारादेशः । धनम् ।
अथैवमन्यथास्यार्धचस्यार्थयोजना ।
यदोदीरते उदीर्यन्ते उच्चा रयन्ति-
त्यर्थः । आजयः । अजेर्गत्यर्थस्येवं रूपम् ।
त्वां प्रति गन्त्र्यः स्तुतयः । धृष्णवे च
तुभ्यं दीयते धना । धिनोतेः प्रीणनार्थस्य
रूपम् । धनाऽऽहुतिरिहाभिप्रेता ।
प्रीणयित्री सोमाहुतिरित्यर्थः Sk.

५. यदेति वचनात्तदेत्यध्याहार्यम् । तदा
युक्ष्व स्वरथे नियुङ्क्ष्व Sk.

६. शत्रूणां मदस्य गर्वस्य व्यावयितारौ Sy.

७. कञ्चिद् राजानं तव परिचरणमकुर्वन्तम् ।
... त्वां परिचरन्तम् Sy.

८. कं चन । जहि omitted by P.

९. अतो जयपराजययोस्त्वमेव कारयि-
तासि Sy. यो हन्तव्यस्तं जहि यस्मै
धनं दातव्यं तस्मै धनं देहीत्यर्थः Sk.

१०. अस्मदीयान् राज्ञः Sy.

११. प्रज्ञया वा । ... सर्वाधिकः Sy.

१२. स्वधेत्यन्ननाम । स्वधायाम् ।
विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । सोमलक्षण-
स्यान्नस्य पाने सतीत्यर्थः Sy.

१३. शत्रूणां भयङ्करः Sy. १४. आभिमुख्येन
प्रावर्धयत् Sy. १५. आत्मीयम् Sy.
सोमं पीत्वा बलवान् भवतीत्यर्थः Sk.

१६. श्रियं P. श्रियं M.

१७. ऋष्वा जीयेण शरीरेण वा महान् Sk.

१८. उपाक इत्यन्तिकनाम । अत्र तु
तात्स्थ्याद् द्यावापृथिव्योर्वन्तते । अन्ति-
कस्थयोर्द्यावापृथिव्योः । कस्य पुनः
द्यावापृथिव्यावन्तिकस्थे । इन्द्रस्य ।
तथाह्यसौ ते उभे अपि क्षणेनैकेन सञ्च-
रते । अथवा परस्परस्यान्तिकस्थे द्यावा-
पृथिव्यौ । यावद्धि मक्षिकायाः पत्रं
तावद् द्यावापृथिव्योरन्तरमित्युपनि-
षद्भिः पौराणिकाश्चाचक्षते । तेनोप-
पन्नमनयोः परस्परान्तिकस्थानत्वम् Sk.

१९. इन्द्रो हि वृष्ट्यर्थं हस्ताभ्यां वज्रं
गृह्णाति । वृष्ट्युत्तरकालं हि द्यौर्वि-
मला संपन्नसस्या च पृथिवी श्रीमत्यौ
भवतः । अत एतदुच्यते श्रिय ऋष्व
उपाकयोरिति Sk.

२०. आया० D. अयोमयम् Sy.

निदधे^१। हरिवान्^२। हनूमान्^३।

आ पप्रौ^४ पार्थिवं^५ रजौ^६ बद्धधे^७ रौचिना^८ दिवि ।
न त्वावाँ^९ इन्द्र^{१०} कश्चन^{११} न जातो^{१२} न जनिष्यते^{१३}ति विश्वं^{१४} ववक्षिथ^{१५} ॥५॥

आ पप्रौ । आपूरयामास^४ । पार्थिवम्^५ । लोकं^६ कामैः^७ । बबन्ध^८ । दिवि^९ । नक्षत्राणि । न । त्वत्स-
दृशः । इन्द्र ! न । कः । चिदपि । जातः^{१२} । नापि । जनिष्यते^{१३} । अतिवहसि^{१४} स त्वम्^{१५} । सर्वम् ।

यो^{१६} अर्यो^{१७} मर्तभोजनं^{१८} पराददाति^{१९} दाशुषे^{२०} ।
इन्द्रो^{२१} अस्मभ्यं^{२२} शिञ्जतु^{२३} वि भञ्जा^{२४} भूरि^{२५} ते वसुं^{२६} भक्षीय^{२७} तव^{२८} राधसः^{२९} ॥६॥

यो अर्यो^{१६} मर्तं^{१७} । यः । उदारः । मनुष्याणां^{१८} भोजनमन्नम् । प्रयच्छति । यजमानाय^{१९} सः ।
इन्द्रः । अस्मभ्यम्^{२२} । ददातु । विभजेन्द्र ! बहु^{२३} हि । ते । धनमहम्^{२४} । तव^{२५} । धनम्^{२६} भजेय ।

१. स्थापयति Sk. २. ०न D.
हरिनामकाश्वोपेतः Sy. ३. ०न D.
'शिप्रे हनू नासिके वा' (N. 6. 17.)
तद्युक्तः Sy. अथवा . . . शिप्राशब्दः
शिरस्त्राणवचनः । तद्वान् शिप्री Sk.

४. आपूरयति Sk.

५. पृथिव्याः सम्बन्धि वस्तुजातम् Sy.

६. अन्तरिक्षलोकश्च Sy. केन ? सामर्थ्याद्
वृष्टिद्वारेण Sk. ७. काम . . . बं० P.
स्थापितवान् Sy. बध्नाति Sk.

८. रोचमानानि वीप्तानि नक्षत्राणि Sy.
नक्षत्रादीनां हि दिवि व्यवस्थितानां
धर्मो मूलम् । स च वृष्टिमूलम् । . . .
अथवा बद्धधे रोचनेत्यादित्योऽत्र
रोचनोऽभिप्रेतः । द्वितीयैकवचनस्याप-
माकारादेशः । महत्तमस्तन्वन्तं वृत्रं हत्वा
दर्शनार्थं दिवि सूर्यमारोपितवानित्यर्थः
Sk. ९. Omitted by D.

१०. अतिशयेन बोद्धुमिच्छसि । सर्वस्य जगतो
निर्वाहको भवसीत्यर्थः Sy. ववक्षियेत्यपि
च यद्यपि वक्तेर्वा बहूतेर्वा साभ्यासस्य
रूपं तथापि ववक्षिष्य ववक्षस इति महन्ना-

मसु पाठाद्वचनवहनयोश्चासम्भवाद्
अनेकार्थतायाश्च धात्वन्तराणामपि
प्रसिद्धत्वाद् ववक्षतिर्महद्भावायः । अतीत्य
सर्वास्त्वं महान् भवसीत्यर्थः Sk.

११. स त्वम् is omitted by P.

१२. आर्यो M. १३. मत्तः M.

१४. स्वामी पालयिता Sy. ईश्वरः Sk.

१५. सर्वैर्मनुष्यैरुपभोज्यम् Sy.

भोजनमिति धननाम । उपभोग्यशब्द-
पर्यायो वा । मनुष्योपभोग्यं धनं
मनुष्योपभोग्यं वान्नादि Sk.

१६. चरुपुरोडाशादीनि दत्तवते Sy.

१७. Omitted by M.

१८. तादृशमन्नम् Sy. वयमपि दाशवांस
एवेत्यर्थः Sk. १९. दातु M.

२०. अस्मभ्यं दातुं धनम् Sy.

स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्च Sk.

२१. अतस्तव . . . धनस्यैकदेशं . . . प्राप्नुयाम्
Sy. तस्मिंश्च विभागेऽहमपि . . . भजेय ।
लभयेत्यर्थः Sk. २२. तव स्वभूतस्य
राधसः । षष्ठीनिर्देशादेकदेशमिति शेषः ।
विभजमानो मह्यमपि भागं देहीत्यर्थः Sk.

मदेमदे हि नो दुदिर्युथा गवामृजुक्रतुः ।

सं गृभाय पुरुशतोभयाहस्त्या वसुं शिशोहि राय आ भर ॥७॥

मदेमदे । सोमस्य मदे मदे । हि । अस्मभ्यम् । दाता । गोयूथानाम् । ऋजुकर्मा स त्वम् ।
पुरुणि । शतानि धनानि । सङ्गृहाण सङ्गृह्य च । उभाभ्यां हस्ताभ्याम् । आभर । वसुनि । धनेन
चास्मान् । तीक्ष्णीकुरु ।

मादयस्व सुते सचा शर्वसे शूर राधसे ।

विद्वा हि त्वा पुरुवसुमुप कामान्त्ससृज्महेऽथा नोऽविता भव ॥८॥

मादयस्व । मादयस्वास्मान् । सुते सोमे । सहायभूतः । बलेन च । धनेन च । विष् । हि ।
त्वाम् । बहुधनमतस्त्वयि । कामानभिलषितान् । उपसृजामः । अथ । अस्माकम् । अविता । भव ।

१. सोमपानेन हर्षेहर्षे सति Sy.

सोमेन मत्तो मत्तस्सन्नित्यर्थः Sk.

२. हिशब्दस्तु पदपूरणः Sk.

३. बह्वीर्गा इत्यर्थः Sk.

४. ०र्म् P. ऋजुप्रज्ञो वेन्द्रः Sk.

५. बहूनि Sk.

६. अपरिमितानीत्यर्थः Sy.

७. Omitted by P.

८. ०णां P. अस्मभ्यं दातुम् Sy.

परोऽर्धर्चो भिन्नं वाक्यम् । अतो यच्छ-

ब्दतच्छब्दावध्याहृत्यैकवाक्यता योज्या ।

यस्त्वं ददिर्युथा गवां ससङ्गृभाय सम्यग्

गृहाण Sk.

९. प्रयच्छ Sy. वेहास्मभ्यमित्यर्थः Sk.

१०. हस्तयोः स्थितानि Sy. षष्ठ्यर्थे

प्रथमेषा । वसुनां धनानाम् Sk.

११. संस्कृत्य च रायो धनान्याभर Sk.

१२. धनेन चास्मान् missing in M.

१३. The passage beginning with वसुनि and ending with कुरु is omitted by P.

निशितबुद्धियुक्तान् कुवित्यर्थः Sy.

इयतिः संस्कारार्थः । संस्कुरु । दानयो-

ग्यानि कुवित्यर्थः Sk.

१४. तेन सोमेन तृप्तो भव Sy. तृप्यस्व Sk.

१५. सर्वेऽर्द्धत्विग्भिरभिपुतेऽस्मिन् सोमे ।

अथवा सचेत्येतन्मादयस्वेत्येतेन सम्ब-

ध्यते । सह तृप्यस्व । केन ? सामर्थ्यात्

स्वसर्लैर्मरुद्भिः Sk.

१६. अस्माकम् Sy. १७. बलार्थम् Sy.

आत्मनो बलं प्राप्तुमस्मभ्यं च धनं

दातुमित्यर्थः Sk.

१८. धनार्थम् Sy.

आत्मनो बलं प्राप्तुमस्मभ्यं च धनं

दातुमित्यर्थः Sk. १९. विष्म M.

२०. हिशब्दो यस्मादर्थः । यस्मात् Sk.

२१. ०मन्त० M.

२२. ०ताननुप० D. त्वया खल्वेकीकुर्मः Sy.

निक्षिपामः । यावत्किञ्चिद्याच्यं तत्सर्वं

त्वां याचामह इत्यर्थः Sk.

२३. यतश्चैतदेवमयैतस्मात्कारणात् Sk.

२४. अपिता D. अविता M.

अभिलषितफलप्रदानेन रक्षिता Sy.

२५. तैस्तैर्धनैस्तर्पयिता भव । तानि धनानि

देहीत्यर्थः Sk.

२६. This stanza is omitted by P.

एते त इन्द्र जन्तवो विश्वं पुष्यन्ति वार्यम् ।

अन्तर्हि ख्यो जनानामर्यो वेदो अदाशुषां तेषां नो वेद आ भर ॥६॥

एते ते। अमी। तव स्वभूताः। मनुष्याः। विश्वम्। धनम्। पुष्यन्ति त्वम्। हि।
अयजमानानाम्। धनम्। ईश्वरः। अन्तः ख्यः। अन्तःपूर्वः। ख्यातिस्तिरोधानार्थः। तेषाम्। धनम्।
अस्मभ्यम्। आभर।

I.82.

उपो षु शृणुही गिरो मधवन्मातथाइव ।

यदा नः सनृतावतः कर आदर्थ्यास इद्योजा न्विन्द्र ते हरी ॥१॥

उपो षु। उपैव। शृणुहि। स्तुतीः। मधवन्। मा भूस्त्वम्। असत्य इव। यदा त्वम्।

१. साकाङ्क्षत्वात् प्रसादेनेति वाक्यशेषः। तव वा स्वभूताः Sk.
२. यजमानलक्षणाः Sy.
३. सर्वैः सम्भजनीयं हविः Sy.
वारीत्युदकनाम। तत्र भवम्। याव-
त्किञ्चिदुदकभवं तत्सर्वं त्वत्प्रभवया
वृष्ट्या पुष्पन्तीत्यर्थः Sk.
४. वार्यन्ति Sy. ५. हिशब्दो यस्मादर्थे
Sk. ६. हविषामवातृणाम् Sy.
७. मध्ये विद्यमानम् Sy.
किञ्चान्तःशब्दोऽत्र तात्पर्याद् अन्तस्ये
मनसि वर्तते।...ह्य इति चष्टेः पश्यति-
कर्मणः ह्यादेशः। यस्मादत्यन्तभक्तं
मनोऽन्तःस्थं पश्यसि। भक्ततां
जानासीत्यर्थः Sk. ८. पश्यसि हि
जानासीत्यर्थः।... अयजमानानाम् Sy.
८. The passage beginning with
ते। अमी and ending with
अन्तः is missing in M.
१०. यस्मादिति वचनात्स्मादित्यध्याहार्यम्।
तस्मात्तेषामदाशुषां स्वभूतं नोऽस्माकम-
र्याय वेदो धनमाभर। अभक्तानां धनमा-
हृत्य भक्तेभ्योऽस्मभ्यं देहीत्यर्थः Sk.
११. प्रयच्छेति यावत्। अयजमानेषु विद्यमानं
धनं यागानुपयुक्तत्वाद् व्यर्थमेव भवेत्।
अतस्तस्य धनस्य सार्यकत्वाय तदीयं
धनमपहृत्य यजमानेभ्यः प्रयच्छेति
तात्पर्यार्थः Sy.
१२. This stanza is omitted by P.
V. Mādhava ignores इन्द्र।
Ms. D. puts the figure ॥८१॥
here to indicate the end of
the eightyfirst hymn. No
such number is given in M.
१३. उपगत्य सम्यक् Sy. उपेत्युपसर्गश्रुतेर्यो-
ग्यक्रियापदाध्याहारः। उपगम्य Sk.
१४. अस्मदीयाः Sk.
१५. धनवन् Sy.
१६. पूर्वं यथाविधस्त्वं तद्विपरीतो मा भूः।
अस्मासु पूर्वं यथानुग्रहबुद्धियुक्तस्तथा-
विध एव भवेत्यर्थः Sy. तनु विस्तारे।
आगमनविषयश्चात्र विस्तारोऽभिप्रेतो
नान्यः। मागमनविस्तारं कार्षीः। शीघ्र-
मागच्छ मा विळम्बिष्ठा इत्यर्थः Sk.
१७. असत्य इव is missing in M.
इवशब्दस्तु... पदपूरणः Sk.

अस्मान् । स्तुतिमत् । करोषि । अनन्तरमेव एव त्वं स्तुतीः । प्रार्थयसे । एव तत् तव व्रतं नेदानी-
मतया इव भूः । योजय । शीघ्रम् । अश्वाविहागमनाय ।

अक्षन्नमीमदन्त ह्यव प्रिया अधूषत ।

अस्तोषत स्वभानवो विप्रा नर्विष्टया मृती योजा न्विन्द्र ते हरीं ॥२॥

अक्षन्नमीमदन्त । भुक्तवन्तः । तृप्ताश्चासन् भुक्तशिष्टाश्च । इयः । अवधूतवन्तः ।
अस्तोषत त्वां च । स्वदीप्तयः । मेधाविनः । नवतरया । स्तुत्या तव स्तोतार इति ।

१. स्तुतिमदः P.

स्तुकिमतः M.

प्रियसत्यात्मिका वाक् सूनृता । तया
स्तुतिरूपया वाचा युक्तान् Sy.

सूनृतेत्यन्ननाम । अन्नवतः ।... यदात्मभ्य-
मन्नं दास्यसीत्यर्थः Sk.

२. तदा Sk.

३. ०र्थया P

अस्माभिः प्रयुक्ताः स्तुतीस्त्वमपि स्वी-
करोषीत्यर्थः Sy.

इदानीं तु निर्वनानामस्माकं स्तुतीरेव
केवलाः शृण्वित्यर्थः Sk.

४. इच्छद्वस्तु पदपूरणः Sk.

५. वं P.

६. रथे Sy; Sk.

७. त्वदीयौ Sy.

८. V. Mādhava ignores सु

९. त्वया दत्ताल्पन्नानि . . . यजमानाः
Sy. वृद्धिश्चाद्वाघ्नम् Sk.

१०. भुक्त्वा च Sy.

११. के ? सामर्थ्यात् पितरः Sk.

१२. भुक्त is omitted by P.

१३. ०श्चैषः M.

स्वकीयास्तनूः ।... अतिशयितरसास्वादानेन

वक्तुमशक्नुवन्तः शरीराण्यकम्पयन् Sy.

प्रियाः इष्टाः । कस्य ? सामर्थ्यादस्माकं

भवतो वेन्द्रस्य वा Sk.

१४. किम् ? अतितृप्त्या वा स्वगात्रमस्मान्
वा । परिचर्याविगुण्यभयेन सुष्ट्वा-
ध्माता यत्नेन वास्माभिः परिचरिता
इत्यर्थः Sk.

१५. अस्तुवन् Sy. स्तुताश्चास्माभिः Sk.

१६. स्वायत्तदीप्तयः ।... अन्यत्पूर्ववद् योज्यम्
Sy. अपराश्रयविभूतय इत्यर्थः Sk.

१७. ०रतया D. ०रताया P.

१८. कृतवृद्धिश्चाद्वा यागयोग्या इति सम-
स्तार्थः । एतद् ज्ञात्वास्मद्यज्ञमागन्तुं
योज । अथर्वमन्ययास्या ऋचो-
ऽर्थयोजना । अक्षन्नमीमदन्त च प्रिया-
स्तव । के ? सामर्थ्यात्स्वदनुचरा मरु-
दादयः । मादयित्वा अवाधूषत भयेन
कम्पितवन्तः शत्रून् । अस्तोषत स्तुता-
श्चास्माभिः स्वभानवो विप्राश्च ।
अथवायमात्मन एव परोक्षरूपेण प्रथम-
पुरुषेण निर्देशः । स्तुवन्तश्च वयं भवन्त-
मित्यर्थः । स्वभानवो भवत्प्रसादाद-
पराश्रयविभूतयः । विप्राश्च । सानु-
चरस्य भवतो वयं यागं स्तुतीश्च कृतवन्त
इति समस्तार्थः । एतद् ज्ञात्वा स्वगृहं
गन्तुं योज Sk.

१९. V. Mādhava ignores हि । योज
etc.

सुसुदृशं त्वा वयं मधवन्वन्दिपीमहि ।

प्र नूनं पूर्णवन्धुरः स्तुतो याहि वशां अनु योजा न्विन्द्र ते हरीं ॥३॥

सुसुदृशं त्वा । सुष्ठु स्तोतृन् संपश्यन्तम् । त्वा । वयम् । मधवन् । स्तुमः । प्रयाहि । क्षिप्रम् ।
पूर्णवन्धुरः । स्तुतः स्तोतृभिः । मनुष्यान् । प्रति रथः पूर्णवन्धुरो भवति स्थित इन्द्र इति ।

स घा तं वृषणं रथमधि तिष्ठाति गोविदम् ।

यः पात्रं हारियोजनं पूर्णमिन्द्र चिकेतति योजा न्विन्द्र ते हरीं ॥४॥

स घा तम् । सः । खलु । तं त्वदीयम् । रथम् । कामानां वर्षितारम् । पशूनां लम्भयितारम् ।
अधितिष्ठति । यः । पात्रम् । हारियोजनाख्यम् । सोमपूर्णं तव हरिवतः । प्रज्ञापयति ।

१. सुसुदृशं त्वा is omitted by P.

२. ०श्यन् P.

सुष्ठुवनुग्रहदृष्ट्या सर्वस्य द्रष्टारम् Sy.
मुखं शोभनो वा यः संदृश्यते स सुसु-
दृक् । तं सुसुदृशं त्वाम् Sk.

३. ०व P. त्वा । मधवन् । वयम् M.

४. ०मह P.

स्तुतिकर्तारो भूयास्मेत्याशास्यते Sy.

५. अवश्यं प्रतिष्ठस्व Sy.

६. एतद् ज्ञात्वा नूनं निश्चयेन । पदपूरणो
वा नूनशब्दः Sk.

७. स्तोतृभ्यो देवैर्धनैः पूरितेन रथेन युक्तः
सन् Sy.

रथस्य सारथिस्थानं बन्धुर उच्यते ।
तत्पूणं यस्य स पूर्णवन्धुरः । मातलिना
स्वसारविनाधिष्ठितरथ इत्यर्थः Sk.

८. अस्माभिर्वन्दिभिः Sy.

अस्माभिः Sk.

९. कामयमानानन्यान् यजमानान् । ... योजे-
त्यादि पूर्ववत् Sy.

कान्तान् देशान् प्रति । यत्रेष्टं तत्रे-
त्यर्थः Sk.

१०. ०च P.

११. ०ति M

१२. V. Mādhava ignores योज
etc.

१३. इन्द्रः Sy.

१४. घेति पदपूरणः । एवार्थे वा Sk.

१५. त्वं M.

तच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दो-
ऽध्याहृतव्यः । यस्तवात्मन आरो-
हणस्तम् Sk.

१६. ०ना M. गवाम् Sy.

१७. लभ० M. सास्नादिमतीनां गवामुद-
कानां वा लब्धारम् Sk.

१८. ईदृशे रथेऽधितिष्ठतु, आरूढो भवतु Sy.
त्वत्प्रसादात्वनुचरभूतः सन् आरो-
हति Sk.

१९. हरी योजनौ यस्य स हरियोजन इन्द्रः ।
तद्देवत्वं हारियोजनम् Sk.

२०. धानामिश्रितम् Sy.

२१. ज्ञानेन चात्र तत्पूर्वकं करणं लक्ष्यते
ज्ञात्वा करोतीत्यर्थः । त्वमपि च तत्स्यैव
यागेषु गन्तुं योज Sk.

२२. V. Mādhava ignores इन्द्र ।
योज etc.

तं रथमधितिष्ठेति पूर्वैणान्वयः । अधि-
ष्ठाय च त्वदीयावद्वौ क्षिप्रं योजय Sy.

युक्तस्ते अस्तु दक्षिण उत सव्यः शतक्रतो ।
तेन जायामुप प्रियां मन्दानो याह्यन्वसो योजा न्विन्द्र ते हरीं ॥५॥

युक्तस्ते^१। युक्तः। ते। अस्तु। दक्षिणपार्श्वस्थोऽवः^२। अपिच। सव्यपार्श्वस्थः^३। तेन^४
रथेनेहागतः पीतसोमः^५ सन्। अभिमताम्। इन्द्राणीम्। सोमेन। तृप्यन्^६। उपगच्छ^७।

युनज्मि ते ब्रह्मणा केशिना हरी उप प्र याहि दधिषे गर्भस्त्योः ।
उत्वा सुतासौ रभसा अमन्दिषुः पूषण्वान्वज्रिन्त्समु पत्न्यामदः ॥६॥

युनज्मि ते। 'उपो पु शृणुहि' इत्यादिना मन्त्रेण। तव। अश्वौ। रथे योजयामि।
प्रशस्तकेशौ। ताभ्यां त्वम् उपप्रयाहि। त्वं हि स हस्तयोः। धारयति धनम्। त्वाम्। सुताः^{१०}
सोमाः। तीव्राः। उदमन्दिषुः। स त्वं पूषणा। पत्न्या सह। माद्येति।

१. Omitted by M.

२. ०स्थोऽवपि M.

३. सव्येन दक्षिणेन च हरिणा तद्युक्तेन
वा रथेन Sk. ४. तृप्तः Sk.

५. सन्नमन्नि अभि० P. प्रीणयित्रीम् Sy.

६. सोमलक्षणस्याश्वस्य पानेन ... मत्तस्त्वम्
Sy. सोमलक्षणेनाश्वेन। मा
चिद्विलम्बिष्ठाः Sk.

७. सा यत्र वर्तते तत्र गच्छेत्यर्थः। तदर्थं हे
इन्द्र त्ववीयावश्वौ रथे क्षिप्रं योजय Sy.

८. V. Mādhava ignores शतक्रतो ।
योज etc.

९. स्तुतिलक्षणेन । ... तृतीयानिर्देशात् स्तु-
वन्निति वाक्यशेषः Sk. RV.I.82.1:

१०. शिलावन्तौ Sy. केशवन्तौ Sk.

११. तता० M. तेन रथेन Sy.

१२. त्वद्गृहम् Sy. स्वगृहम् Sk.

१३. ०सि M. धारयस्व Sy.

१४. ०नः P. अश्वबन्धकान् रश्मीन् Sy.
वज्रम्। ... यस्माद्वज्रहस्तोऽसि। वज्र-
हस्तत्वाच्च न ते कश्चिद् गमनप्रतिबन्धे
वर्तितुं शक्नोतीत्यर्थः Sk.

१५. यत्ने Sy.

१६. वेगवन्तः। ... क्षिप्रं मदकारिण
इत्यर्थः Sy. महान्तः Sk.

१७. उत्कृष्टमदयुक्तमकार्यः Sy.
स्त्रीसम्भोगाभिलाषिणं कृतवन्त इत्यर्थः
Sk. १८. पूर्णा M.

स्वगृहं गत्वा पूषण्वान्। अत्र पूषण्वशब्दः
पुष्टौ वर्तते। ... सोमपानजनितया
पुष्ट्या युक्तः सन् Sy.

पूषन्शब्दोऽत्र पुष्टिवचनः। अस्मदीयैः
सोमैरुत्पादितबलः सन्नित्यर्थः Sk.

१९. पत्न्यो M.

पत्नीशब्दोऽपि भार्यावचनः। स्वभार्याया
Sk. २०. सम्पदेन तृप्तो
भव Sy. क्रीडेत्यर्थः Sk.

२१. V. Mādhava ignores वज्रिन् ।
समु।

Ms. D. puts the figure ॥८२॥
here to indicate the end
of the eightysecond hymn.
No such number is given
in P. and M.

I.83.

अश्वावति प्रथमो गोषु गच्छति सुग्रावीरिन्द्र मर्त्यस्तवोतिभिः ।

तमितृष्टं वसुना भवीयसा सिन्धुमापो यथाभितो विचेतसः ॥१॥

अश्वावति । अश्ववति गृहे । प्रथममेव । गोषु । गच्छति । सुष्ठु प्ररक्ष्यमाणः । इन्द्र !
मर्त्यः । तव । रक्षणैः । तम् । एव त्वम् । पूरयसि । धनेन । बहुतरेण । सिन्धुम् । आपः । यथा । विवि-
धं ज्ञायमाना नानादिभ्यः समागताः । अभितः पूरयन्ति ।

आपो न देवीरुपं यन्ति होत्रियमवः पश्यन्ति विततं यथा रजः ।

प्राचैर्देवासः प्र गायन्ति देवयुं ब्रह्मप्रियं जोषयन्ते वराहं ॥२॥

आपो न । आपः । इव । देव्यः । प्रवणं होत्रियं धिष्यं देवाः स्तोत्रश्रवणार्थम् ।
उपगच्छन्ति । अधस्तात् । पश्यन्ति । विततम् । यथा । तेजोऽधोमुखं भवति ।

१. ०श्वा० M. बहुभिरश्वैर्युक्ते Sy.

२. अश्वे Sk. ३. अश्वयः Sk.

४. प्राप्तव्येषु Sy. ५. सर्वेभ्यो यजमानेभ्यः

पूर्वमेव गोमान् भवतीत्यर्थः Sy.

प्राप्नोति । अश्वसहितमन्नं गाश्च सर्वं
प्रथमं लभत इत्यर्थः Sk.

६. प्ररक्ष्य० P. ०णं M. सुष्ठु प्ररक्षितो
भवति Sy. शोभनप्राविता रक्षिता त्वं
यस्य स सुग्रावी Sk.

७. तृतीयानिर्देशात् पाल्यमान इति वाक्य-
शेषः । यस्त्वयात्मीयः पालनैः पाल्यत
इत्यर्थः Sk. ८. भवितुमेन वा ।
शतसहस्रादिसंख्यायुक्तेन Sy.

८. विशिष्टज्ञानहेतुभूताः Sy.

विविधप्रज्ञानाः Sk.

१०. नादि० P. नानादिभ्यः is
suggested for नानादिभ्यः

११. यथा आपः ... उपगच्छन्ति Sy.
तमित् पूणक्षीति तच्छब्दः पूर्वस्या ऋच
इहानुपक्तव्यः । तमेवापो न देवीः
यथा एकधानालक्षणा आपः Sk.

१२. द्योतमानाः Sy.

१३. ०त्रि० P. होतुः स्वभूतं चमसम् Sy.
होतुः स्वभूतं चमसमुपगच्छन्ति तद्व-
दुपयन्ति Sk.

१४. देवः P. तद्वदुपरि वर्तमाना देवा
एतमेव चमसम् Sy.

१५. सेवार्थमुपगच्छन्ति । के ? सामर्थ्यात्सर्व-
मनुष्याः । अथवा तमित् पूणक्षीत्यनुप-
क्तव्यम् । तंशब्द इहार्थात् यष्टयन्तो
विपरिणमयितव्यः । आपो नेति नशब्दः
... पदपूरणः । तस्यैवैकधानालक्षणा
आपो होतुचमसमुपगच्छन्ति । स एव
सोमेन यजत इत्यर्थः Sk.

१६. अधस्थान् P. अवस्तात् Sy.

स्थिताः सर्वमनुष्याः Sk.

१७. होतुचमसेऽस्माकं सोमाभिषवायापः
पूरिता इति तेषां दृष्टिरप्यस्मिन्
संलग्नाऽभूत् Sy. उपरि वर्तमानम् Sk.

१८. ज्योतिः सूर्यसम्बन्धि यथा निरन्तरमव-
स्तात् पतति तद्वत् Sy.
यथेदमादित्याख्यं विततं ज्योतिः
पश्यन्ति तद्वत् । तमेवादित्यसदृशं सर्व-
मनुष्याः पश्यन्तीत्यर्थः Sk.

प्राचीनं च। प्रणयन्ति। देवकामम्। देवाः। स्तोत्रप्रियं मनुष्यं तम्। सेवन्ते।
वरा इव कन्याः।

अधि द्वयोरदधा उक्थ्यं^१ वचो^२ यतस्तुचा मिथुना या संपर्यतः।

असंयत्तो व्रते तं क्षेति पुण्यति भद्रा शक्तिर्यजमानाय सुन्वते ॥३॥

अधि द्वयोरदधाः। यावापृथिव्योः। प्रशस्यम्। वचः। अध्यदधाः। यतस्तुची। ये। मिथुन-

१. यद्वा प्राञ्चनैः प्रगमनैरुत्तरवेद्यभिमुखम्
Sy. प्रगमनैः Sk.

२. होमकाले Sy.

३. क्व? स्वर्गं वा इष्टेषु वा धनादिषु।
स्वर्गं धनानि वा प्रापयन्तीत्यर्थः Sk.

४. ०न्ति कोमलेवा स्तो० M. ०त्रप्यप्रि० P.
होमार्थं प्रणीतं ब्रह्मप्रियं ब्रह्मणा
सोमलक्षणेनाग्नेन प्रीतं संतृप्तं पूरितमि-
त्यर्थः Sy.

नित्यं स्तोतारमित्यर्थः Sk.

५. वरं P.

६. सर्वे देवास्तं चमसम् Sy.

७. पुरा D. परा M.

यथा वरा ममेवं भविष्यति, ममेवं
भविष्यतीति कन्यकां सेवन्ते, एवं देवा
अपि ममायं सोमो ममायं सोम इत्यस्य
पादर्वं वर्तन्त इत्यर्थः... यदा तु
रात्रिपर्यायेऽपि विनियोगस्तदा त्वेवं
व्याख्येयम्। हे इन्द्र देव्य आपो यथा
निम्नदेशमुपगच्छन्ति एवं देवास्त्वदीयं
स्तोत्रं शुश्रूषमाणा होत्रियं होतृसम्बन्धि
धिष्यन्त्यानमुपगच्छन्ति। उपगत्य चा-
वस्तापश्यन्ति विततं ज्योतिरिव। देवयुं
देवानात्मन इच्छन्तमेतं शंसितारमागताः
सर्वे देवाः प्राचीनं प्रणयन्ति अग्रतो धार-
यन्ति। ब्रह्मप्रियं स्तोत्रप्रियं त्वां शंसन्तं
वराः कन्यका इव सेवन्ते Sy.

८. ०योऽधाः M.

९. हविर्धानयोः Sy.

१०. ०स्यम् M. शस्त्रम् Sy.

११. तदयोग्यम् Sy.

तृतीयार्थं चोभयत्र द्वितीया। प्रशस्येन
'विष्णोस्त्रपूत्ये' इत्यादिना मन्त्रेण Sk.

१२. अधिरूपरिभावे। द्वयोरदधाः। शुद्धोऽप्ययं
दधातिनिपूर्वार्थं द्रष्टव्यः। व्यत्ययेन च
मध्यमः प्रथमपुरुषस्य। न्यदधात्। कः?
सामर्थ्याद् अध्वर्युः। कयोः पुनरुपरि
किं वा न्यदधात्? हविर्धानाच्छादनार्थ-
योऽष्टविधोरुपरि तृतीयं छविः। कुत
एतत्? हविर्धानप्रवहणानुवचनस्योपान्ते
अस्या ऋचो विनियोगात्। तत्र च
हविर्धानाच्छादनार्थानां त्रयाणां छविषां
क्रमेण निधानात्।...अथवा द्वयोरिति
द्वे अत्र हविर्धानस्य ये द्वार्ये स्थूणे ते
उच्येते। तयोर्ह्युपरि रराटी निधीयते।
ब्राह्मणे च संव तृतीयाच्छादकत्वात्तृतीयं
छदिरुच्यते।...अथवा अदधा इति
इन्द्र एवोच्यते नाध्वर्युः। एवं चार्थयोजना
कार्या। अधिशब्दः...पदपूरणः। द्वयोः
स्वभूतमदधा आत्मीये च मनसि दधासि।
ये वा शृणोषि शृणु चेत्यर्थः। उक्थ्यं
प्रशस्यं स्तुतिलक्षणं वचः Sk.

१३. ०तः स्तु० D. ते स्तु० P. ०तध्रुवी M.
यताः सम्बद्धाः स्तुचो ग्रहचमसादिलक्ष-
णानि पात्राणि ययोस्ते Sy.

यागार्थमुद्यतस्तुची Sk.

१४. ०धुन P.

स्त्रीपुंसी। दम्पती इत्यर्थः Sk.

भूते त्वाम् । पूजयतो यज्ञप्रवर्तनात् । तव । व्रते । शत्रुभिरसंयतः सुखमेव । निवसति । पुष्यति च प्रजया पशुभिः । कल्याणं भवति । बलम् । सुन्वते । यजमानाय ।

आदङ्गिराः प्रथमं दधिरे वयं इद्धाग्रयः शम्या ये सुकृत्यया ।
सर्वं पण्येः समविन्दन्त भोजनमश्वावन्तं गोमन्तमा पशुं नरः ॥४॥

आदङ्गिराः । आदधिरे । अङ्गिरसः । प्रथमम् । हविः । समिद्धाग्नयः । कर्मणा । ये ।
शोभनकरणेन ते । सर्वमेव । असुरात् । भोजनम् । त्वया सहायेन । अविन्दन्त । अश्ववन्तम् ।
गोमन्तम् । च । पशुसङ्घम् । नेतारोऽङ्गिरसः ।

यज्ञैरथर्वा प्रथमः पथस्तते ततः सूर्यो व्रतपा वेन आजनि ।
आ गा आजदुशना काव्यः सचा यमस्य जातममृतं यजामहे ॥५॥

यज्ञैरथर्वा । पणिभिरपहृतासु गोषु यज्ञैः कृतैः । अथर्वा । पूर्वम् । मार्गान् । कृतवान् ।

१. ०वतो M. २. ०र्तमानात् P.
३. स्वभूते । त्वां यज्ञप्रत्ययः Sk.
४. त्वदीये कर्मणि Sy. यागाख्ये कर्मणि ।
सप्तमीनिर्देशाद् वर्तमाना इति शेषः Sk.
५. शत्रुभिः सह युद्धार्थमनभिगतः Sy.
विनैव क्लेशेनेत्यर्थः Sk.
६. यस्तव यागं करोति सोऽक्लिश्यन् स्वस्थाने
निवसति सर्वपुष्टिभिश्च पुष्यतीत्यर्थः Sk.
७. एतत्सर्वं हविर्धानयोश्च्यस्य वचसो-
ऽधिनिधानेन त्वया कृतमित्यर्थः Sy.
८. शक्तिर्याच्चाकर्मा । याच्चाया चात्र
तत्पूर्वकं दानं लक्ष्यते । त्वदीयं दान-
मित्यर्थः Sk. ९. सोमाभिषवं
कुर्वते Sk. १०. इन्द्रार्थं सम्पादितवन्तः
Sy. दत्तवन्तस्तुभ्यम् Sk.
११. ०सं M. यदा पणिभिर्गावोऽपहृता-
स्तदानीम् ... अङ्गिरसः Sy.
१२. पूर्वमप्रतः Sy.
१३. हविलक्षणमग्रम् Sy; Sk.
१४. ०द्धानयः P. समिद्धा अग्नयः M.
प्रज्वलिताग्नियुक्ताः सन्तः Sy.

- प्रज्वलिताहवनीयादिकाः । अङ्गिरसो-
ऽपि त्वां प्रथममिष्टवन्तः किं पुनरन्य
ऋषय इत्यर्थः Sk.
१५. शोभनेन यागेनेन्द्रमयजन्निति शेषः Sy.
त्वद्यागकर्मणा Sk.
१६. शोभना क्रियाऽनुष्ठानं यस्यास्ता सुकृत्या ।
ये त्वद्यागकर्मणा शोभनानुष्ठानेन Sk.
१७. ०रान् P. M. एतन्नाम्नोऽमुरस्य
सम्बन्धि Sy. १८. भोजयन् P.
धनम् । ... गवाश्चव्यतिरिक्तमन्यत्पशु-
जातं च समविन्दन्त Sy. धनम् Sk.
१९. ०येन त्वां श्व० M.
२०. मनुष्याः सन्तः Sk. २१. पा० M.
२२. इन्द्रदेवत्यं रनुष्टितैर्यागैः Sy.
इन्द्रदेवत्यः Sk.
२३. एतत्संज्ञ ऋषिः Sy.
२४. सर्वत उत्कृष्टोऽग्र्यो वा Sk.
२५. गोसम्बन्धिनः । ... सर्वेभ्य ऋषिभ्यः
पूर्वमेव कृतवान् Sy. प्रज्ञागमनमार्गान्
इन्द्रस्यात्मनो वा स्वर्गगमनमार्गान् ।
ततो विस्तीर्णान् चकार Sk.

ततोऽन्धकारविनाशार्थम् । कर्मणां पालयिता । कान्तः । सूर्यः । प्रादुरभूत् । ततोऽन्धकारे विनष्टे
कविपुत्रः । उशानाः । सह सर्वा एव । गाः । आजत् । असुरनियमनार्थम् । प्रादुर्भूतम् । इन्द्रम् ।
यजामहे ।

बर्हिर्वा यत्स्वपत्याय वृज्यतेऽर्को वा श्लोकमाधोषते दिवि ।

ग्रावा यत्र वदति कारुरुक्थ्यस्तस्येदिन्द्रो अभिपित्वेषु रण्यति ॥६॥

बर्हिर्वा यत् । यस्मिन् मनुष्ये । शोभनाय कर्मणे । बर्हिः । वा । वृज्यते । होता । वा । स्तुति-
शब्दैः । उच्चैर्धोषयति । अन्तरिक्षे तत्र हि वाचमुच्चारयति । यत्र वा । सोमाभिषवकृत् । ग्रावा ।
प्रशस्यः । शब्दं करोति । तस्य । एव । अभिगमनेषु । इन्द्रः । रमते ।

१. ततस्तेभ्य एव यज्ञेभ्यः Sk.

२. प्रकाशकरणद्वारेण Sk.

३. मेधावी कान्तो वा Sk.

४. सूर्यरूप इन्द्रः Sy.

५. गवां प्रदर्शनाय Sy. धर्मायत्तत्वात्
कृत्स्नस्य जगत उत्पत्तेर्यज्ञानां च
धर्मत्वादिदमुच्यते ततः सूर्यो व्रतपा
वेन आजनीति Sk. ६. भृगुः Sy.

७. असुरनिरसनाय सहायोऽभूत् Sy.
केन ? सामर्थात् पुत्रैः पौत्रैश्च Sk.

८. आभिमुख्येन प्राप्नोत् Sy. आगतवान्
प्राप्तवान् । लब्धवानित्यर्थः Sk.

९. यम इति यज्ञनाम शाकपूणिना पठितम् ।
षष्ठी चात्र ... तृतीयार्थे द्रष्टव्या ।
यज्ञेन यजामहे इत्यर्थः Sk.

१०. जन्मवन्तं मरणवर्जितमित्यर्थः । अथवा
यमोऽत्रादित्य एव । षष्ठीनिर्देशाच्च
सकाशादिति वाक्यशेषः । आदित्य-
सकाशाज्जातममृतं यजामहे इति ।
इन्द्रो हि वर्षासु रसादानेनानुगृह्यमाणः
कर्मात्मनाऽऽदित्याज्जायते Sk.

११. मरणरहितं तमिन्द्रम् Sy.

१२. यजामहे P. १३. V. Mādhava
ignores आ । आ १४. यदा Sy.

१५. शोभनापतनहेतुभूताय Sy.

यत्स्वपत्यायेति षष्ठ्यर्थे एते प्रथमा-
चतुर्थ्यां । बर्हिर्वा यस्य यजमानस्य
स्वपत्यस्य Sk. १६. छिद्यते अर्धवर्णना
यागार्थमाह्रियते Sy. वृजिरत्र सामर्थात्
स्तरणार्थः । स्तीर्यते नित्यम् Sk.

१७. स्तोत्रनिष्पादकः ... द्योतमाने यज्ञे Sy.
स्तोता Sk. १८. ०षाया० P.

श्लोकं स्तुतिशब्दं . . . श्रावयतीत्यर्थः Sk.

१९. वारमु० M. अत्यन्तमुच्चैः
स्तौतीत्यर्थः Sk. २०. ०मोऽभि० M.

२१. तत्र दृष्टान्तः । कारुरुक्थ्यः । लुप्तोपम-
मेतत् । उक्थ्यस्य शस्त्रस्य शंसिता कारुः
स्तोता यथाभिमतशब्दं करोति तद्वत् Sy.

२२. पूर्वोक्तस्य सर्वस्य Sy.

२३. अभिप्राप्तिषु Sy.

२४. यद्वा पूर्वोक्तानां बर्हिरादीनामभिप्रा-
प्तिषु सतीष्विन्द्रो रण्यति, अस्मदीयो
यागो भविष्यतीति हर्षशब्दं करोति Sy.
तमेवाभिगच्छन्निन्द्रः प्रतीयते नान्य-
मित्यर्थः Sk.

२५. Ms. D. puts the figure ॥८३॥
here to indicate the end of
the eightythird hymn. No
such number is given in P.
and M.

I.84.

असावि सोमं इन्द्र ते शविष्ठ धृष्णावा गंहि ।

आ त्वां पृणक्तिवन्द्रियं रजः सूर्यो न रश्मिभिः ॥१॥

असावि सोमः । सुतः । सोमः । इन्द्र ! तुभ्यम् । बलवत्तम ! अभिभवितः ! आगच्छ ।
आपूरयतु । त्वाम् । बलम् । अन्तरिक्षम् । इव । सूर्यः । रश्मिभिः ।

इन्द्रमिद्वरीं वहतोऽप्रतिधृष्टशवसम् ।

ऋषीणां च स्तुतीरुपं यज्ञं च मानुषाणाम् ॥२॥

इन्द्रमित् । इन्द्रम् । अश्वौ । वहतः । अप्रत्यभिभूतबलम् । ऋषीणाम् । च । स्तुतीः । मनु-
ष्याणाम् । च । यज्ञम् । प्रति ।

आ तिष्ठ वृत्रहृत्रथं युक्ता ते ब्रह्मणा हरीं ।

अर्वाचीनं सु ते मनो ग्रावां कृणोतु वद्भुना ॥३॥

आ तिष्ठ वृत्रहन् । आतिष्ठ । वृत्रहन् ! रथम् । युक्तौ । ते । ब्रह्मणा । अश्वौ । तव ।
मनः । अभिषवग्रावा । घोषशब्देन । अस्मदभिमुखम् । सुष्ठु । करोतु ।

१. अभवितः M. धृष्णो इति P P.

शत्रूणां धर्ययितः ! Sy.

अभिभवितः शत्रूणाम् Sk.

२. देवयजनदेशम् Sy.

३. सोमपानेनोत्पन्नं प्रभूतं सामर्थ्यम् Sy.

इन्द्र एवेन्द्रियः । आपूरयतु त्वामिन्द्र-
मस्मदीयः सोम इत्यर्थः । अथवा इन्द्रियं
वीर्यमुच्यते । सामर्थ्याच्चात्रान्तर्णीत-
मत्वर्थं इन्द्रियशब्दः । आपूरयतु
त्वां वीर्यवदस्मदीयं सोमादिहृविरित्य-
त्यर्थः Sk.

४. बलवन्तं P.

पार्थिवलोकमन्तरिक्षम् Sk.

५. न्तः M. समीपं प्रापयतः Sy.

६. केनाप्यप्रतिधर्ययितबलम् । अहिंसितबल-
मित्यर्थः Sy.

७. वसिष्ठादीनाम् । . . . यत्र यत्र स्तुवन्ति
यत्र यत्र यजन्ते तत्र सर्वत्रेन्द्रमश्वौ
प्रापयत इत्यर्थः Sy.

८. ऽतिः P.

९. V. Mādhava ignores इत्

१०. आरोह Sy; Sk.

११. आतिष्ठ । वृत्रहन् is omitted by
M. शत्रूणां हन्तः ! Sy.

१२. ऽक्ता P. रथेऽस्माभिर्योजितौ तस्मात्त्वं
रथमातिष्ठ Sy. युक्तेन Sk.

१३. स्तोत्रलक्षणेन मन्त्रेण Sy.

तृतीयानिर्वेशात् स्तुवद्भिरिति वाक्य-
शेषः Sk.

१४. णावश्वौ P.

१५. वचनीयेनाभिषवशब्देन Sy.

स्वेनाभिषवशब्देन Sk.

इममिन्द्र सुतं पिव ज्येष्ठममर्त्यं मदम् ।

शुक्रस्य त्वाम्यक्षरन्धारा ऋतस्य सादने ॥४॥

इममिन्द्र । इमम् । इन्द्र ! सुतम् । पिव । प्रशस्यम् । अमरणसाधनम् । सोमम् । सोमस्य ।
धाराः । त्वाम् । अभ्यक्षरन् । यज्ञगृहे ।

इन्द्राय नूनमचंतोक्थानि च ब्रवीतन ।

सुता अमत्सुरिन्दवो ज्येष्ठं नमस्यता सहः ॥५॥

इन्द्राय नूनम् । इन्द्राय । क्षिप्रम् । स्तुत । शस्त्राणि । च । ब्रूत । सुताः । सोमा एनम् ।
अमत्सुः । तमिमं मत्तो ज्येष्ठम् । सहस्वन्तम् । स्तोत्रशस्त्रैर्नमस्यतेति ।

नकिष्ट्वद्वधीतरो हरी यदिन्द्र यच्छसे ।

नकिष्ट्वानु मज्मना नकिः स्वश्च आनशे ॥६॥

नकिष्ट्वत् । न कश्चित् । त्वत्तः । रधीतरो भवति । यदि त्वम् । इन्द्र !
अश्वौ । नियच्छसि । न कश्चित् । त्वाम् । अनु । बलेनाभिभवति । न कश्चन ।

१. सोमम् Sk.

२. सोमपानजन्यो मदो मदान्तरवन्मारको
न भवतीत्यर्थः Sy. नित्यमित्यर्थः Sk.

३. मदकरम् Sy; Sk.

४. वीप्तस्यास्य Sy. शुक्राख्यग्रहस्य
शुक्लवर्णस्य वा सोमस्य Sk.

५. आभिमुख्येन सञ्चलन्ति त्वां प्राप्नुवन्ति
स्वयमेवागच्छन्तीत्यर्थः Sy.

६. गृहे is omitted by P. वेद्याख्ये Sk.

७. नूनम् Sy. नूनमिति पदपूरणः क्षिप्रार्थो
वा सामर्थ्यात् Sk. ८. उच्चारयत् ।
यान्यानुवाक्यादिलक्षणाः स्तुतीः Sk.

९. अग्रगीतमन्त्रसाध्यानि स्तोत्राणि Sy.

१०. हे मदीयाः पुत्राः पौत्राश्च ऋत्विजो वा ।
उक्थानि च ब्रवीतन Sk.

११. आगतमेनमिन्द्रं मत्तं कुर्वन्तु Sy.
तर्पितवन्तः Sk. १२. ०मु त० M.

१३. मत्तं D. मत्त M.

१४. प्रशस्यतमम् Sy; Sk.

१५. बलवन्तम् Sk. १६. नमस्तुक्त Sy.
नमस्कारंश्च पूजयत् Sk.

१७. This stanza is omitted by P.

१८. Sy. explains the first नकिः
as नास्ति, second as न ह्यस्ति
and the third as simply न

१९. अन्वेषामीदृगद्वयुक्तरथाभावात् Sy.

२०. यस्मात् Sy; Sk.

२१. रथे योजयसि Sy.

अत्यन्तप्रवृद्धवेगावपि नियच्छसि । नि-
रोद्धुं शक्नोषीत्यर्थः Sk.

२२. अनुलक्ष्य Sy.

अनुशाब्दोऽत्र ... आधिक्यवचनः Sk.

२३. बलेन सदृशोऽपि ... न ह्यस्ति Sy.
न कश्चित्त्वत्तोऽधिको बलेनेत्यर्थः Sk.

स्वश्वो गच्छन्तम् । व्याप्नोति ।

य एक इद्विदयते वसु मर्तीय दाशुषे । ईशानो अप्रतिष्कृत इन्द्रो अङ्ग ॥७॥

य एक इत् । यः । एकः । एव । विविधं प्रयच्छति । धनम् । मर्तीय । दाशुषे । ईश्वरः । शत्रुभिरप्रतिशब्दितः । स इन्द्रः । 'अङ्ग' इति कञ्चन सम्बोधयति ।

कदा मर्तमराधसं पदा क्षुम्पमिव स्फुरत् । कदा नः शुश्रवद्गिर इन्द्रो अङ्ग ॥८॥

कदा मर्तम् । कदा । मनुष्यम् । अनाराधयन्तम् । पादेन । अहिच्छत्रमिवानायासेन । अवस्फु-

१. P. D. add न after स्वश्वः

न प्राप । इन्द्रस्य बलाश्वयोरसा-
धारणत्वादिन्द्रसदृशो बलवानश्ववान्
लोके कश्चिदपि नास्तीत्यर्थः Sy.

भवन्तं बलेन व्याप्नोति । सदृशोऽपि न
कश्चिद् बलेनास्तीत्यर्थः Sk.

२. This Stanza is omitted by P.

३. दयतिरनेककर्मा... इति दानकर्मा वा
विभागकर्मा वा N. 4. 17.

४. The passage beginning with
य एक इत् and ending with
विविधं is omitted by P.
विशेषेण Sy.

५. ०तंय P. D.

मनुष्याय यजमानाय Sy.

६. हविर्दत्तवते Sy.

७. सर्वस्य जगतः स्वामी भवति Sy.

८. प्रतिकूलशब्दरहित इत्यर्थः Sy.

स्कु आप्रवणे । आप्रवणमागमनं
प्रवतेर्गत्यर्थत्वात् । अन्येनाप्रतिगतोऽ-
प्रतिष्कृतः । युद्धेऽभियुञ्जानोऽन्येना-
प्रत्यभियुक्तपूर्वं इत्यर्थः Sk.

९. अङ्गेति क्षिप्रनाम Sy.

अङ्गेति तु निपातनात् पदपूरणो वा ।
क्षिप्रार्थो वा सामर्थ्याद् विदयते इत्ये-
तेन सम्बन्धयितव्यः । क्षिप्रं विदयत

इति । यच्छब्दश्रुतेश्चास्या ऋचस्तच्छ-
ब्दमध्याहृत्योत्तरयर्चकवाक्यता योज्या ।
य इन्द्रो विदयते वसु सः Sk.

१०. This Stanza is missing in M.

११. क्षुम्पमहिच्छत्रकं भवति । यत् क्षुभ्यते...
कदा मर्तमनाराधयन्तं पादेन क्षुम्पमिवा-
वस्फुरिष्यति । कदा नः श्रोष्यति च गिर
इन्द्रो अङ्ग । अङ्गेति क्षिप्रनाम । अङ्कित-
मेवाञ्चितं भवति N. 5. 16-17.

१२. The passage beginning with
कदा मर्तम् and ending with
अनाराधयन्तम् is missing in M.
हविलक्षणेन राधसा धनेन रहितम् ।
अयष्टारमित्यर्थः Sy. अधनम् ।
दारिद्र्यात् यष्टुमसमर्थमित्यर्थः Sk.

१३. ०वाराया० M.

१४. वधिष्यति । यथाऽहिच्छत्रं मण्डलाकारेण
शयानं कश्चिदनायासेन हन्ति, एव-
मिन्द्रोऽपि कदाऽस्मच्छत्रान् हनिष्य-
तीत्यर्थः Sy.

यथा वायुरन्यो वा कश्चित् सर्पच्छत्रकं
चालयति तद्वच्चालयति । न कदाचिद-
पीत्यर्थः । निरादरत्वाद्दैननेन प्रकारेणा-
ख्यायते । अधनस्योपर्यत्यन्तनिरादर
इन्द्र इत्यर्थः । यत एवमतः सधनत्वात्
कृतयागा वयं ब्रूमः Sk.

रति वधकर्मा स्फुरतिः । कदा^१ नः^२ शृणोति^३ । गिरः^४ ।

यश्चिद्धि त्वा^१ बहुभ्य^२ आ सुतावा^३ अविवांसति ।

उग्रं^४ तत्पत्यते^५ शव^६ इन्द्रो^७ अङ्ग^८ ॥६॥

यच्चिद्धि त्वा^१ । यत्^२ । चित्^३ । हि^४ । त्वा^५ । बहुभ्यो^६ मनुष्येभ्यः^७ । एकः^८ सुतसोमः^९ । परिचरति ।
तस्य^{१०} । उद्गूणम्^{११} । बलं सर्वेषाम्^{१२} । ईष्टे^{१३} । स इन्द्र इति^{१४} । अवगच्छेति^{१५} ।

स्वादोरित्था विपुवतो मध्वः पिबन्ति गौर्यैः ।

या इन्द्रेण सयावरीवृष्णा मदन्ति शोभसे वस्त्रीरनु स्वराज्यम् ॥१०॥

स्वादोरित्था^{१६} । स्वादुरसस्य^{१७} । इत्थम्^{१८} । व्याप्तिमतः^{१९} । सोमस्य^{२०} । पिबन्ति^{२१} । गौरवर्णा गावः^{२२} ।

१. अस्माकं षष्ठ्याम् Sy. २. श्रोष्यति स्तुतिलक्षणा गिरः । ... अथवैवमन्यथा-स्या ऋचोऽर्थयोजना । कदा मर्तमराधसं हविलक्षणेन धनेन रहितमयष्टारमित्यर्थः । पदा क्षुम्पमिव स्फुरत् । ... स्फुरतिरिह वधार्थः । यथा कश्चित् क्षुम्पं पादेना-क्रम्य हन्ति तद्वद्वनिष्यति । चूर्णयिष्य-तीत्यर्थः । कदा वास्माकं षष्ठ्यां श्रोष्यति गिर इन्द्रो अङ्गैति । अयष्टान् कदा निग्रहीष्यति षष्टदंशास्मान् स्तुतिश्रवणेनानुग्रहीष्यतीत्यर्थः Sk.

३. शृणोति । गिरः is missing in M. स्तुतिलक्षणा वाचः Sy.

४. V. Mādhava ignores इन्द्र । अङ्ग । P. adds (पर्वतेषूपगूढं तदविन्दत्) after गिरः

५. य एव खलु यजमानः Sy. चित् हि इति पदपूरणौ । यो यजमानः Sk.

६. बहुभ्योज्येभ्यो यजमानेभ्य आकृष्य । आत्मीयसकाशमानीयेत्यर्थः Sk.

७. मनुष्येभ्य एकः is missing in M.

८. ०तः सो० M. अभियुतसोमयुक्तः Sy.

९. तस्मै यजमानाय Sy. उग्रं तत् । चतुर्थ्यर्थे प्रथमेषा । तस्मै Sk. १०. बलमिन्द्रः ... क्षिप्रं पत्यते पातयति प्रापयति । Sy.

११. इ० M. ऐश्वर्यकर्मण्यं पठितः । इह तु दानैश्वर्ययोः परस्परं सम्बन्धादंशवर्णेन दानं प्रतिपद्यते । दानार्थ एव वा सामर्थ्यात् पत्यतिः । ददातीत्यर्थः । ... अथवैव-मन्यथा उत्तरस्यार्धं च स्यादर्थयोजना । तदिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । पत्यत इत्यप्यं-श्वर्यार्थ एवेदम् । उग्रं तस्य स्वभूतं शवः पत्यते यावतः कस्यचिदीशितव्यं तस्य सर्वस्येष्ट इन्द्रः । व्यत्ययेनेयं सम्बो-धनप्रथमास्थानेऽव्यतिरिक्तप्रातिपदिकार्थे प्रथमा । हे इन्द्रेत्यर्थः Sk.

१२. अपगच्छति P. १३. V. Mādhava ignores आ । अङ्ग which is explained as क्षिप्रं by Sy.

१४. मृष्टस्य Sk.

१५. अनेन प्रकारेण सर्वयज्ञेषु Sy. अमुत्र देवलोकं Sk. १६. प्रभूतस्येत्यर्थः । अथवा विषुशब्दो वैषम्यपर्यायः । वैषम्य-वतः Sk. १७. मधुररसस्य Sy. मध्वो मधुसदृशस्वादुकस्य । सामर्थ्यादुद-कस्य । षष्ठीनिर्देशाच्चैकदेशमिति शेषः । द्वितीयायं वा सर्वत्र षष्ठी । स्वादु विषुवत् मधुसदृशस्वादु चोदकम् Sk. १८. पिबन्ति missing M.

याः^१ इन्द्रेण^२ वृष्णा^३ । सहागच्छन्त्यः पीत्वा सोमम् । मदन्ति^४ । शोभार्थं ताः^५ । वसुमत्यः^६ । अन्वासते ।
स्वराज्यम् ।

ता अस्य पृश्नायुवः^१ सोमं श्रीणन्ति^२ पृश्नयः ।
प्रिया इन्द्रस्य धेनवो^३ वज्रं हिन्वन्ति^४ सायकं वस्वीरनु^५ स्वराज्यम् ॥११॥

ता अस्य । ता धेनवः । इन्द्रस्य । स्पर्शनकामाः^{१०} स्वपयसा । सोमम् । श्रीणन्ति । गावः ।
प्रियाः । इन्द्रस्य । धेनवः । शत्रूणामन्तकरम् । आयुधं च । प्रेरयन्ति ।

ता अस्य नमसा सहः सपर्यन्ति^१ प्रचेतसः ।
व्रतान्यस्य सश्विरे पुरुशि^२ पूर्वचित्तये^३ वस्वीरनु^४ स्वराज्यम् ॥१२॥

ता अस्य नमसा । ताः । अस्य । अग्नेन । बलम् । परिचरन्ति । प्रचेतसः । व्रतानि च । अस्य ।

१. या इत्येत् पृश्नायुवेन सम्बध्यते ।
कुत एतत् ? उत्तरस्यामृचि धेनुशब्देन
प्रत्यवमर्शनात् । या गावः पिबन्ति Sk.
२. इन्द्रे P. ३. कामाभिवर्धकेण Sy.
वर्धित्रा Sk. ४. सह ग० P. यत्र
यत्रेन्द्रो गच्छति तत्र तत्र तस्य पश्चाद्
गन्त्यः Sk. ५. हृष्टा भवन्ति । ता
इन्द्रपीतस्य सोमस्य शेषं पिबन्तीत्यर्थः Sy.
६. ०मनात् P. ७. ०ग्न्यः D. पयः-
प्रदानेन निवासकारिण्यस्ता गावः Sy.
८. तदनुलक्ष्यावस्थिता इति शेषः Sy.
अनु स्वराज्यं स्वराज्यं प्रति । यत्र यत्र
देश इन्द्रस्याधिपत्यं तत्र सर्वत्रेत्यर्थः ।
यच्छब्दश्चुतेरस्या ऋच उत्तरयचैक-
वाक्यता । या गौरवर्णा गावोऽमुत्र
देवलोके यत्र चेन्द्रस्याधिपत्यं तत्र सर्वत्र
पिबन्ति मदन्ति च Sk.
९. स्वा० M. स्वस्य स्वकीयस्येन्द्रस्य
यद्राज्यं राजत्वम् Sy.
१०. अमृतरूपरसवचनः । युवशब्दोऽपि तद्व-
दर्थे । अमृतरूपपयोलक्षणरसवत्यः Sk.
११. इन्द्रेण पातव्यम् Sy.
१२. मिश्रीकुर्वन्ति । ... नानावर्णाः Sy.
१३. पृश्निशब्दो वर्णविशेषवचनः । पुर-
स्ताच्च गौर्यं इति वर्णोपादानाद् इहा-
न्तर्गीतव्यार्थो द्रष्टव्यः । गौरवर्णाः Sk.
१४. बुद्ध्यन्ते या गावस्ता धेनव उच्यन्ते Sk.
१५. प्रेरयन्ति M. शत्रुषु । ... इन्द्रो यथा
शत्रुषु वज्रं प्रेरयति तथेन्द्रस्य मदमुत्पा-
दयन्तीत्यर्थः Sy. हिन्वतिवृद्धार्थः । ...
वर्धयन्ति Sk. १६. This stanza
is omitted by P. and D.
V. Mādhava ignores वस्वीः
etc. १७. इन्द्रस्य Sy; Sk.
१८. स्वकीयेन पयोरूपेणाग्नेन Sy.
पयोलक्षणेनाग्नेन Sk.
१९. सेनालक्षणम् Sk.
२०. सेनामप्यस्य पयः पाययन्तीत्यर्थः Sk.
२१. प्रकृष्टज्ञानास्ता गावः Sy. इन्द्रस्य
गवां वेदं विशेषणम् । प्रवृद्धप्रज्ञानस्येन्द्रस्य
प्रवृद्धप्रज्ञाना वा गावः Sk.
२२. शत्रुवधादिरूपाणि वीर्यकर्माणि Sy.

वृत्रवधादीनि बहूनि । अभ्यगच्छन् । पूर्वमेव ज्ञातुम् ।

इन्द्रो दधीचो अस्थिभिर्वृत्राण्यप्रतिष्कृतः । जघान नवतीर्नव ॥१३॥

इन्द्रो दधीचः । इन्द्रः । दधीच ऋषेः । अस्थिभिः । जघान । नवतीः । नव च । असुरान् ।
अप्रतिष्ठतः ।

इच्छन्नश्वस्य यच्छिरः पर्वतेष्वपश्रितम् । तद्विदच्छर्यावति ॥१४॥

इच्छन्नश्वस्य । अन्विच्छन्नभवत् । यत् । अश्वस्य । शिरः । पर्वतेषु । अवगूढम् । तत् ।
अविन्दत् । शर्याणावति सरसि ।

१. सिधेविर ज्ञायन्ते इत्यर्थः Sy.
गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । कुर्वन्तीत्यर्थः Sk.
२. ०त M. युयुत्सूनां शत्रूणां पूर्वमेव प्रज्ञापनाय । अनेन युध्यमाना वृत्रादयः सर्वे मरणं प्राप्ताः किमर्थं भवद्भिः प्राणास्त्यज्यन्त इति तेषां बोधनायेत्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् Sy.
पूर्वा प्रयमाज्यन्तोत्कृष्टा चित्तिज्ञानं यस्य स पूर्वचित्तिः । षष्ठ्यर्थे चात्र चतुर्थी । अत्यन्तोत्कृष्टज्ञानस्येन्द्रस्येत्यर्थः । कर्माणि वृत्रवधादीनि यानीन्द्रस्य तान्यपि तस्य सहायभूता गावः कुर्वन्तीत्यर्थः Sk.
३. V. Mādhava ignores वस्वीः etc.
४. अश्वशिरःसम्बन्धिभिः Sy.
५. नवसंख्याका नवतीर्दशोत्तराष्टशत-संख्याकाः । तथा हि । लोकत्रयवर्तिनो देवाञ्जेतुमादावामुरी माया त्रिधा सम्पद्यते । त्रिविधा अतीतानागतवर्तमान-कालभेदेन तत्कालवर्तिनो देवाञ्जेतुं पुनरपि प्रत्येकं त्रिगुणिता भवति । एवं नव सम्पद्यते । पुनरप्युत्साहादिशक्तित्रय-रूपेण त्रैगुण्ये सति सप्तविंशतिः सम्प-

द्यते । पुनः सात्त्विकादिगुणत्रयभेदेन त्रैगुण्ये सत्येकोत्तराशीतिः सम्पद्यते । एवं चतुर्भिस्त्रिकैर्गुणिताया मायाया दशसु दिक्षु प्रत्येकमवस्थाने सति नव नवतयः सम्पद्यन्ते Sy.

दशोत्तराण्यष्टौ शतानीत्यर्थः Sk.

६. एवंविधमायारूपाणि वृत्राण्यावरकाण्य-सुरजातानि Sy.
शत्रूनसुरान् Sk.

७. परैरप्रतिशब्धितः । प्रतिकूलशब्दरहितः Sy. अप्रतिगतः । केनचिदप्रतिषेध्य-मान इत्यर्थः Sk.

८. अश्वसम्बन्धि दधीचो यच्छिरः Sy.

९. पर्वतसु गिरिषु Sy.

१०. ०षूपगू० P.

अपगत्य स्थितम् Sy.

इन्द्रभयादश्विभ्यां स्थापितमित्यर्थः Sk.

११. शिरः Sy.

१२. अज्ञासीत् । ज्ञात्वा तदाहृत्य तदीय-रस्थिभिर्वृत्राणि जघानेति पूर्वस्या-मूचि सम्बन्धः Sy.

पदरूपं ज्ञातवान् । लब्धवान् Sk.

१३. शर्वणा० P.

१४. पर्वते Sk.

अत्र शाटघायनकम्—दध्यङ् ह वा आथर्वणस्तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यास । तं ह स्म यावन्तोऽसुराः परापश्यन्ति ते ह स्म तदैव विशीर्षाणः शेरते । स ह स्वर्गं लोकमुच्चक्राम । स हेन्द्रोऽसुरैरभिवाढ उवाच—क्व नु स दध्यङ्भवदिति । तस्मै होचुः—स्वर्गं वै भगवः स लोक-मुदक्रामदिति । स होवाच न ह्यस्येह किञ्चित् परिशिष्टमस्तीति । तस्मै होचुरासीदेतदाश्वं शीर्षं येनाविवभ्यां देववेदं प्राब्रवीत् । तत्तु न विघ्न यत्राभवदिति । तद्वा अन्विच्छतेति । तद्वा-न्वैषिषुः । इच्छन्नश्वस्येत्यादिकमुक्त्वाह । शर्यणावद्ध नाम कुरुक्षेत्रस्य जघनार्धं सरः स्कन्दते । तदनुविद्याजहुः । तदस्मै प्रायच्छन् । तद स्मासुराणां प्रकाशेऽधारयन् । तद स्म यावन्तोऽसुराः परापश्यन्ति ते ह स्म तदैव विशीर्षाणः शेरते । स ह तैरेवास्थिभिर्नव नवतीर्जधानासुराणा-मिति ।

अत्राह गोरमन्वतु नाम त्वष्टुरपीच्यम् । इत्था चन्द्रमसो गृहे ॥१५॥

अत्राह । अत्र यास्कः—

“अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते तदेतेनोपेक्षितव्यम् । आदित्यतोऽस्य दीप्ति-भवतीति । ‘सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः’ इत्यपि निगमो भवति । सोऽपि गौरुच्यते । ‘अत्राह गोरमन्वतु’ इति ।

“अत्र ह गोः सममंसतादित्यरश्मयः स्वं नाम । अपीच्यमपचितमपगतमपिहितमन्तर्हितं वा । अमुत्र चन्द्रमसो गृहे” इति ।

अत्र । चन्द्रमसः । गृहे मण्डले । गोः सुषुम्णाख्यादित्यरश्मयेः सकाशात् तदेकदेशभूता रश्मयः ।

१. अटघायाकम् M.
२. B. Ghosh, op. cit. pp. 14, 15.
३. ०करोश्मि० M.
४. ०न्नः D. M. ०न्न P.
५. ०गमनो P. VS. 18. 40.
६. नौर० M.
७. ०रमयत M. N. 2. 6.
८. अत्रा P. M.
९. शोः P.
१०. सममन्वमंसता० P. D. M.
११. ०श्मः P.
१२. सन्नम P. D. M.

१३. ०पि० P.
१४. ०भवसितमवगत० M.
१५. ०मपहृत० P. D. M.
१६. N. 4. 25.
१७. अस्मिन्नेव Sy.
१८. ग्रहे M.
- अन्तरिक्षे ध्रुलोके वेत्यर्थः । सप्तमी-निर्देशात् स्थित इति वाक्यशेषः Sk.
१९. गन्तुः Sy. वाङ्नामात्र गोशब्दः । स्तुतिवचनो वा । . . . स्तुतिलक्षणा वाचः स्तुतेर्वा Sk.
२०. ०न्ना० P. D. M.

अन्तर्हितम्। नमनं कर्तुम्। अमन्वत गूढं तत्र वसति। त्वष्टा त्विषेदीप्तिर्कर्मण इति।
तच्चैतदिन्द्रकृत इत्येन्द्रत्वम्।

को अद्य युङ्क्ते धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो भामिनो दुर्हणायून्।

आसन्निपून्हुत्स्वसो मयोभून् एषां भृत्यामृणधत्स जीवात् ॥१६॥

को अद्य। कः। इदानीम्। युङ्क्ते। इन्द्रस्य। रथधुरि। अश्वान्। कर्मवतः।

१. अन्तर्हितं P. रात्रावन्तर्हितं... यन्नाम तेजस्तदादित्यस्य रश्मयः Sy. तत्स्वबन्धिहरिरथवज्रमश्वादिस्तुतिद्वारेणेत्यर्थः Sk. २. नाम स्थानम्। यावती काचित् स्तुतिः सर्वत्रेवेन्द्रे व्यवस्थितेत्येवमूषयो मन्यन्त इत्यर्थः Sk.

३. अनेन प्रकारेण... अजानन्। उदकमये स्वच्छे चन्द्रबिम्बे सूर्यकिरणाः प्रतिफलन्ति। तत्र प्रतिफलिताः किरणाः सूर्यं यादृशीं संज्ञां लभन्ते तादृशीं चन्द्रेऽपि वर्तमाना लभन्ते इत्यर्थः। एतदुक्तं भवति। यद्वात्रावन्तर्हितं सौरं तेजस्तच्चन्द्रमण्डलं प्रविश्याहनीव नैशं तमो निवार्यं सर्वं प्रकाशयति। ईदृग्भूततेजसा युक्तः सूर्यश्च इन्द्र एव द्वादशस्वादित्येष्विन्द्रस्यापि परिगणितत्वात्। अतोऽहोरात्रयोः प्रकाशक इन्द्र एवेतीन्द्रस्तुतेः प्रतीयमानत्वादिन्द्रो देवतेत्येतदुपपन्नं भवति Sy. अबबुध्यन्ते। के? सामर्थ्यादुषयः Sk.

४. ०न्ति P. D.

५. पञ्चमीनिर्देशादपेत्येति वाक्यशेषः। देवमात्रोपलक्षणार्थं चात्र त्वष्टृग्रहणं द्रष्टव्यम्। सर्वेभ्यो देवेभ्योऽपेत्येत्यर्थः। ... यास्कस्तु मन्यते। अत्राहेत्यत्रशब्देन ऋगन्त्यं चन्द्रमसो गूहं प्रतिनिदिश्यते। चन्द्रमसश्च गूहं चन्द्रमण्डलम्। गौरित्यपि सुषुम्णो नाम। सूर्यरश्मिश्चन्द्रमसं गतः,

अम्मयत्वाच्चन्द्रमण्डलस्य ततः प्रतिहतः सन् परावृत्य ज्योत्स्नारूपेण पृथिव्यां दीप्यते। स उच्यत इत्येवमेकवाक्यता। अत्र चन्द्रमसो गूहे चन्द्रमण्डले गोः सुषुम्णाख्यस्य सूर्यरश्मेरमन्वत जातवन्त इत्यर्थः। के? सामर्थ्याद्रश्मयः। नमनं नाम व्यवस्थानम्। त्वष्टुरादित्यादपेत्पापीच्यमन्तर्हितं परित्यज्यादित्यरश्मिकाश्चन्द्ररश्मिरूपेणावस्थितस्येत्यर्थः। एतदयोग्यम्। न तावदत्रशब्देन चन्द्रमसो गूहं प्रतिनिर्वेष्टुं शक्यम्, इत्याशब्देन तस्य प्रतिनिर्देशादित्याशब्दस्य चात्रशब्दपर्यायत्वात्। अत्रामुत्रेत्येतयोश्च सन्निवृष्टविप्रकृष्टप्रतिनिर्देशार्थयोरेकत्रार्थे विरुद्धत्वात्। नापि गोशब्देन सुषुम्णो वक्तुं शक्यम्। अनैन्द्रत्वप्रसङ्गात्। गोशब्देन हि सुषुम्णः प्रतिनिर्देशो सुषुम्णदेवतोयं मन्त्रः स्यात्। गुणप्रधानभावविपर्ययाद्वा चन्द्रदेवतः। न कथञ्चिदप्येन्द्रः। ऐन्द्राणि चैतानि सूक्तानि। तत्र प्रकरणं बाध्यते। तस्मात्पूर्वं एवार्थः Sk. ६. ०च्चे० P.

७. ०न्द्रत्व M. ८. ०च्चे M.

९. पुण्यवान् Sk. १०. अस्मिन् कर्मणि Sy.

११. ०क्त P. M. न कोऽपीत्यर्थः Sy. कस्य पुण्यवतो हरीन् रथे नियुज्येन्द्रो यज्ञमागच्छति। उपालम्भो वा Sk.

१२. अश्ववहनप्रवेशे Sy. धुरम् Sk.

१३. गतिमतः Sy. १४. वीर्यकर्मोपेतान् Sy.

क्रोधवतः। हिसामिच्छतः। निरस्यमानेषून्। हृदयेषु च विध्यतः। सुखस्य भावयितॄन्। यः।
एषामश्वानां यवसैः। भरणम्। समर्धयति। सः। जीवति लब्धान्नः।

क ईषते तुज्यते को विभाय को मंसते सन्तमिन्द्रं को अन्ति।

कस्तोकाय क इभायोत रायेऽधि ब्रवत्तन्वे३ को जनाय ॥१७॥

क ईषते। क इह^{१०} भीतः। पलायते। को वा। हिंस्यते। कः। विभेति।
को वा। अन्तिके। तिष्ठन्तम्। इन्द्रं भीतः। जानाति। पूरण एकः किशब्दः। कः।

१. तेजसा युक्तान् Sy.

शत्रूणामुपरि क्रोधवतः। अथवा शिमीवतो
भामिन इत्येते षष्ठ्येकवचनान्ते इन्द्रस्य
विशेषणे। पराणि तु हरीणाम् Sk.

२. परेर्दःसहेन क्रोधेन युक्तान् Sy.

पापक्रोधान्। निर्मूलशत्रूच्छेदकरक्रोधा-
नित्यर्थः Sk.

३. ०षूद् M. येषामासनि आस्ये मुखप्रदेशे
शत्रूणां प्रहरणार्थमिषवो बाणा बद्धास्तान्
Sy. आस्ये इषवो येषां ते आसन्निषवः।
हरयो हि सङ्ग्रामकाले शत्रूणामुपरि
वेगवत् इषून् वमन्ति। ते आसन्निषव
उच्यन्ते। तानासन्निषून् Sk.

४. हस्तु शत्रूणां हृदयेष्वस्यन्ति स्वकीयं
पादं क्षिपन्तीति हृत्स्वसः Sy.

५. स्तोतृणाम् Sk. ६. ०यिता अन् M.
स्वकीयानां सुखप्रदानित्यर्थः Sy.

७. रथवाहनक्रियाम् Sy.

भृत्यामृजीषलक्षणां धानालक्षणां च Sk.

८. स्तौतीति यावत्। ... यद्वा। क इति
प्रजापतिरुच्यते। ... ऋतस्य यज्ञस्य
धुरि निवहि गा वेदरूपान् वाग्वि-
शेषान् अद्येदानीं युङ्क्ते संयोजयति।
कीदृशान्? शिमीवतः प्रतिपाद्यैः कर्म
भिर्युक्तान्। भामिन उज्ज्वलान्।
दुर्हृणायून् हृणीयतिर्हानिकर्मा, हातु-
मशक्यान् वेदाध्ययनस्य नित्यत्वात्।

आसन्निषून् आसनि आस्ये इषुरेषणं
गमनमुच्चारणं येषां तान्। हृत्स्वसो
हस्तु हृदयेषु दीप्यमानान्। प्रकाश-
मानानित्यर्थः। भयोभून् मयसोऽध्ययन-
प्रभवस्य सुखसाधनस्यादृष्टस्य भावयि-
तॄन्। यो यजमान एषां वचसां भृत्यां
भरणक्रियाम् ऋणधत् ऋद्धिमतीं करो-
ति, स जीवात् स एव जीवति। अन्ये
जीवन्मृता इत्यर्थः Sy.

९. स एव पुण्यकर्मैत्यर्थः Sk.

१०. शत्रोर्भीतः सन् को निगच्छति न को-
ऽपीत्यर्थः Sy. कोऽत्रेन्द्राद् भीत-
स्तच्छत्रुः पलायते Sk.

११. शत्रुभिर्हिंस्योऽपि कश्चिन्नास्तीत्यर्थः Sy.
इन्द्रेण Sk.

१२. इन्द्रे रक्षके सति भयमपि नोत्पद्यते दूरे
तस्य शत्रुकृता हिंसा Sy. इन्द्रात्।
न किञ्चिदागतस्येन्द्रस्य लिङ्गं वृश्यते
येनात्रेन्द्र आगत इत्यनुमीयेत्यर्थः Sk.

१३. अस्माकं रक्षकत्वेन Sy. सन्तम्।
तिरः सत इति प्राप्तस्य (N. ३. २०.)
नामनी। तेनात्र सच्छब्दः प्राप्तवचनः।
प्राप्तमिन्द्रं को वा ... अन्तिके।
सन्निकृष्टमित्यर्थः। प्रत्यक्षेणाप्यागत
इन्द्रो नैवात्रोपलभ्यते इत्यर्थः Sk.

१४. वयमेव जानीमो नान्य इत्यर्थः Sy.
मन्यते पश्यत्येवेत्यर्थः Sk.

पुत्रार्थम्। कः। गजार्यम्। को वा। धनार्थम्। अधिब्रवीति पुत्रादिकं मदीयं रक्षेति वचनमधिवचनम्। को वा। शरीरार्थम्। भटार्थं च। आगते सतीन्द्र एतानि चिह्नानि भवन्ति, आगतः किमिहेन्द्र इति प्रश्नः।

को अग्निमीदृ हविषा घृतेन सूचा यजता ऋतुभिर्ध्रुवेभिः ।

कस्मै देवा आ वंदानां शु होम को मंसते वीतिहोत्रः सुदेवः ॥१८॥

को अग्निम्। हविः संभृत्येन्द्रयागार्थं कः। अग्निं सामिधेनीभिः। स्तौति को वा। घृतेन। हविषा। सूचा करणभूतया। ध्रुवैः। ऋतुभिः सह प्रयाजदेवताभिरग्निम्। यजते। कस्मै। देवाः। शीघ्रम्। आवहन्ति। हूयमानं हविः। को वा। प्रियमन्त्रः। कल्याणदेवः। देवेभ्यः कामान् वाञ्छति।

१. हे इन्द्र ! अस्मदीयं पुत्रं रक्षेत्येवं रूप-
मधिवचनं पक्षपातेन वचनम्।...
एवं रूपमधिवचनं को यजमानः कुर्यात्।
स्वयमेवेन्द्रो रक्षतीति भावः Sy.
अपत्यार्थम् Sk.

२. शत्रुभिरपह्नियमाणाय धनाय।... अप-
ह्नियमाणमस्मदीयं धनं रक्षेत्यधिवचन-
मपि को यजमानः कुर्यात्। न कोऽपी-
त्यर्थः Sy. ३. अपि न० M.
अधिशब्दः... पदपूरणः Sk.

४. स्वशरीररक्षार्थं परिजनरक्षार्थं चेन्द्र-
स्याधिवचनं नापेक्षितम्। स्तुत्या प्रीत
इन्द्रः स्वयमेव रक्षतीत्यर्थः Sy.
आरोग्यादियुक्तशरीरार्थम्। को वा
विज्ञापयति परिचारकजनार्थं वा।
आगत इन्द्रे योजनुरूपो व्यवहारोऽपत्य-
प्राप्त्यादिस्तं कुर्वन्नन्योऽपि न वृथयते
येनागत इन्द्र इत्येतद्वर्थात् परिकल्प्ये-
तेत्यर्थः। एवमियमप्यागमनविलम्बनात्
परिदेवना बोपालम्भो वा Sk.

५. भटानां M ६. P. adds वा after को

७. ०भू० P. इन्द्राय हविर्निर्वापोऽपि सम्य-
कर्तुं न शक्यते। इन्द्रस्य दुर्विज्ञानत्वात्
Sy. ८. पूजयति Sk. ९. जुह्वा Sy.
चरुपुरोडाशादिहविःपूर्णया सूचा Sk.

१०. नित्यैः... वसन्तादिकालैरुपलक्षितेन
घृतेन।... यद्वा। ऋतवः प्रयाजदेवताः।
... ताभिर्ध्रुवैः प्रकृतौ विकृतौ चानुष्ठे-
यतया निश्चलैर्ऋतुभिः सहाग्निमाज्य-
भागदेवतां घृतेन हविषा को यजेत्। न
कोऽपीत्यर्थः Sy. सप्तम्यर्थे तृतीया।
ऋतुषु ध्रुवेषु। नियतेषु यागकालेष्वि-
त्यर्थः Sk. ११. तस्मै M.

यजमानाय Sy. १२. इन्द्रावयः Sk.
१३. आगच्छन्ति M. प्रयच्छन्ति Sy.
प्रापयन्ति। आत्मानमागच्छन्तीत्यर्थः Sk.

१४. ह्वातव्यं प्रशस्यं धनम्।... न कस्मा
अपीत्यर्थः। इन्द्र एव धनस्य दाता नान्ये
देवा इतीन्द्रः स्तूयते Sy. यस्मिंस्तद्धोमं
यागस्यानमित्यर्थः। अथवा होमेति
तादर्थ्यंचतुर्थ्या लुक्। होमाय। होमार्थ-
मित्यर्थः Sk. १५. ०यन्त्रः P. D. M.
प्राप्तयज्ञः Sy. वीतिहोत्रः।... वेतिरिह
कान्त्यर्थः Sk. १६. वाञ्छति D.

वाञ्छ० P. को यजमानः... इन्द्रं सम्यग्
जानाति। न कोऽपीत्यर्थः Sy. शोभना
देवा यस्य स सुदेवः। अविलम्बितयज्ञत्वा-
देव प्रिययज्ञं देवानां चानुप्राह्यं लोको-
ऽवगच्छतीत्यर्थः। एवमियमप्यागमनवि-
लम्बनात् परिदेवनैया उपालम्भो वा Sk.

त्वमङ्ग प्र शंसिषो देवः शंविष्टु मर्त्यम् ।
न त्वदन्यो मधवन्नस्ति मर्दितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः ॥१६॥

त्वमङ्ग । त्वम् । अङ्ग^१ । प्रशंसिषः^२ सुष्ठुतममिति । देवः^३ । बलवत्तम ! मनुष्यम् । न ।
त्वत्तः । अन्यः । सुखयिता^४ । मधवन्^५ । अस्ति ततः । तुभ्यमहम् । ब्रवीमि । स्तोत्रमिति^६ ।

मा ते राधांसि मा त ऊतयो वसोऽस्मान्कदा चना दभन् ।
विश्वा च न उपमिमीहि मानुष वसूनि चर्षणिभ्य आ ॥२०॥

मा ते राधांसि । वासयितरिन्द्र ! तव । धनानि^{११} । पालनानि च । कदा । चिदपि ।
मा । अस्मान्^{१२} । दभन् । विश्वानि । उपमिमीहि^{१३} । अस्मभ्यम्^{१४} । मनुष्यहित ! वसूनि^{१५} । द्रष्टृभ्यः^{१६} ।

I. 85.

प्र ये शुम्भन्ते जनयो न सप्तयो यामन्नुद्रस्य सूनवः सुदंससः ।
रोदसी हि मरुतश्चक्रिरे वृधे मदन्ति वीरा विदथेषु घृध्वयः ॥१॥

प्र ये शुम्भन्ते । प्रकपण^{१७} । अलङ्कुर्वते । ये । जायाः । इव । अश्वाः । इव । च । गमने । रुद्रस्य^{१८} ।

१. अङ्गेत्यभिमुखीकरणे Sy.

अङ्गेति क्षिप्रनाम Sk.

२. ०ष P. सम्पगनेन स्तुतमिति प्रशंस Sy.

३. सुष्ठुमिति P. ४. द्योतमानः Sy.

५. मरणधर्माणं त्वां स्तुतवन्तं पुरुषम् Sy.
स्तोतारं मनुष्यम् Sk.

६. स्तोतृणाम् Sk. ७. धनवन् ! Sy.

८. स्तौमि त्वामित्यर्थः Sk.

९. V. M. ignores इन्द्र

१०. वसो इति PP.

११. राध्नोत्येभिरिति राधांसि भूतानि Sy.

१२. गन्तारः । यद्वा धृतय इत्यत्र वर्णलोपः ।
धृतयः कम्पयितारस्ते त्वदीया मरुत-
श्च Sy.

१३. मा विनाशयन्तु Sy.

१४. सर्वत आहृत्यात्मत्समीपे कुरु । सर्वत्र

वर्तमानं धनमस्मभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः Sy.

१५. ०मीड्यस्म० M.

१६. न्द्रष्टृभ्यम् M.

मन्त्रद्रष्टृभ्यः ... अस्मभ्यम् Sy.

१७. V. Mādhava ignores च । आ ।
Ms. D. puts the figure
॥८४॥ here to indicate the
end of the eightyfourth
hymn. No such number is
given in P. and M.

१८. स्वकीयान्यङ्गानि । ... यथा योषितः स्व-
कीयान्यङ्गान्यलङ्कुर्वन्ति तद्वत् Sy.

१९. सपणशीलाः Sy.

२०. अश्वा इव is omitted by P.

२१. रोदयति सर्वमन्तकाले इति रुद्रः परमे-
श्वरः । तस्य पुत्राः Sy.

पुत्राः । सुकर्माणः । द्यावापृथिव्योः^१ । हि^२ । मरुतः । चक्रिरे । वर्धनाय । मदन्ति च । वीराः^३ । यज्ञेषु^४ ।
घर्षणशीला वृक्षाणामिति ।

त उक्षितासो महिमानमाशत दिवि रुद्रासो अर्धं चक्रिरे सदः ।

अर्चन्तो अर्कं जनयन्त इन्द्रियमधि श्रियो दधिरे पृश्निमातरः ॥२॥

त उक्षितासः । ते वर्षाविन्दुभिः^५ । सिक्ताः । महत्त्वम् । प्रापन् । दिवि च । अधि । सदनम् ।
अकुर्वन् । अर्चन्तः । अर्चनीयमिन्द्रम् । जनयन्तश्च । बलम्^६ । श्रियः^७ । अधिदधिरे ।

गोमातरो यच्छुभयन्ते अञ्जिभिस्तनूषु शुभ्रा दधिरे विरुक्मतः ।

वार्यन्ते विश्वमभिमातिनमप वत्मीन्येषामनु रीयते धृतम् ॥३॥

गोमातरः । “पृश्नियं वै पयसो मरुतो जाताः” इति ब्राह्मणम् । यदा त आत्मानम् ।
मरुतः । आभरणैः । अलङ्कुर्वन्ते तदा । अङ्गेषु । कल्याणा मरुतः । विशिष्टदीप्तिमतः सुवर्ण-
मयान् कवचान् । दधिरे । सर्वम् । शत्रुम् । अपवाधन्ते तथा । एषाम् । मार्गान् । उदकम् ।
अनु । गच्छति यत्र गच्छति भवति तत्रोदकमिति ।

१. ०व्यो P. D. द्यावापृथिव्यो Sy.
२. यस्मात् Sy. ३. वृष्टिप्रदानादिना वर्धनाय । ... अतः सुदंसस इत्यर्थः Sy.
४. विशेषेण शत्रुक्षेपणशीलाः Sy.
५. विदन्त्येषु यष्टव्यतया देवानिति विदधा यज्ञास्तेषु ... सोमपानेन हृष्यन्ति Sy.
६. महीरुहशिलोच्चयादेर्भञ्जका इत्यर्थः Sy.
७. देवैरभियक्ताः Sy. ८. ०क्तः M.
९. द्योतमाने नभसि Sy. १०. स्थानम् Sy.
११. अधिकं सर्वोत्कृष्टं कृतवन्तः Sy.
१२. इन्द्रस्य लिङ्गं वीर्यम् Sy.
१३. ऐश्वर्याणि Sy.
१४. विद० D. ०अधि is omitted by M. आधिक्येनाधारयन् Sy.
१५. V. Mādhava ignores रुद्रासः । पृश्निमातरः Sy. explains रुद्रासः as रुद्रस्य पुत्राः ... मरुतः and पृश्निमातरः as पृश्नेर्नानारूपाया भूमेः पुत्रा

मरुतः ... प्राप्नुते सर्वाणि रूपाणीति पृश्निभूमिः । ... पृश्निर्माता येषां ते तयोक्ताः

१६. ०तरः ... पृ० M. ०ये P. पृश्नेः is suggested for पृश्नियं ।
१७. ता P. १८. गोरूपा भूमिर्माता येषां ते मरुतः Sy. १९. रूपाभिव्यञ्जकैः Sy.
२०. स्वकीयान्यङ्गानि Sy.
२१. दीप्ताः Sy.
२२. विशेषेण रोचमानानलङ्कारान् Sy.
२३. After दधिरे M. remarks :- अत्र पुटद्वयपरिमितो ग्रन्थपातः
२४. हिसन्ति Sy. २५. अनुसृत्य Sy.
२६. क्षरणशीलम् Sy.
२७. लवति । यत्र मरुतो गच्छन्ति वृष्ट्युदकमपि तदनुसारेण तत्र गच्छतीत्यर्थः Sy.
२८. अनु । गच्छति यत्र गच्छति भवति तत्र missing M.

वि ये भ्राजन्ते सुमखास ऋष्टिभिः प्रच्यावयन्तो अच्युता चिदोजसा ।

मनोजुवो यन्मरुतो रथेष्व्वा वृषव्रातासः पृषतीरयुग्ध्वम् ॥४॥

वि ये भ्राजन्ते । विभ्राजन्ते । ये । सुयज्ञाः । आयुधैः । प्रच्यावयन्तः । अच्युतानि । अपि पर्वतादीनि । बलेन । मनोवेगाः । यदा । यूयं पृषद्वर्णा अश्वाः । रथेषु । आयुङ्ध्वम् । वर्पिता गणो येषां ते वृषव्राताः । तदा तेषां मार्गमनुगच्छतीति ।

प्र यद्रथेषु पृषतीरयुग्ध्वं वाजे अद्रिं मरुतो रंहयन्तः ।

उतारुपस्य वि प्यन्ति धाराश्रमेवोदभिर्व्युन्दन्ति भूमं ॥५॥

प्र यद्रथेषु । प्रायुङ्ध्वम् । यदा । रथेषु । अश्वाः । बले सति । अद्रिमपि । मरुतः । उत्क्षिपन्तः । तदानीम् । दीप्तस्य मारुतस्य गणस्य सकाशात् । धाराः । पतन्ति तेज्मी सर्वाम् । भूमि सत्वल्पपरिमाणम् । चर्मव । उदकैः । विविधम् । क्लेदयन्ति ।

आ वो वहन्तु सप्तयो रघुप्यदो रघुपत्वानः प्र जिगात बाहुभिः ।

सीदता बहिरुरु वः सदस्कृतं मादयध्वं मरुतो मध्वो अन्धसः ॥६॥

आ वो वहन्तु । आवहन्तु । युष्मान् । अश्वाः । लघुगामिनः । लघुपातिनः । प्रजिगात च

१. सु is omitted by P. and D.

२. प्रकर्षेण च्यावयितारः प्रेरयितारो भवन्ति Sy.

३. च्यावयितुमशक्यानि Sy.

४. ०नन M.

५. पृषत्य इति मरुद्वाहनानां संज्ञा । ...

पृषद्भिः श्वेतबिन्दुभिर्व्युक्ता मृगीः Sy.

६. अश्वाः । रथेषु । आ missing M.

आयुधं P. The correct

reading should be आयुङ्ध्वम् ।

आभिमुख्येन नियुक्ता अकृद्वम् । तदानीं

पर्वतादिकं प्रच्यवत इत्यर्थः Sy.

७. ०यप्रा० M. वृष्ट्युदकसेचनसमर्थ-

सप्तसङ्कात्मका यूयम् Sy.

८. ०गच्छन्तीति is suggested for

०गच्छतीति

९. V. Mādhava ignores मरुतः

१०. The correct reading should be प्रायुङ्ध्वम् ।

११. अत्रे निमित्तभूते सति Sy.

१२. मेघम् Sy. १३. वर्णार्थं

प्रेरयन्तः Sy. १४. आरोचमानस्य

सूर्यस्य वैद्युतान्नेर्वा सकाशात् Sy.

१५. वृष्ट्युदकधाराः Sy. १६. विमुञ्चन्ति

Sy. १७. विमुक्तास्तादृच Sy.

१८. ०र्म० P. परिमितमल्पं चर्म

यथाऽप्रयत्नेन क्लेद्यते एवम् Sy.

१९. आवोव० P. अस्मद्व्यञ्जं प्रापयन्तु Sy.

२०. सर्पणशीला अश्वाः Sy.

२१. वेगेन गच्छन्त इत्यर्थः Sy.

२२. शीघ्रं ... गच्छन्तो यूयम् Sy.

२३. प्रकर्षेण गच्छत Sy.

२४. Omitted by P.

शत्रून्^१ बाहुभिः^२। आसीदत^३ च। बहिः^४। विस्तीर्णम्^५। स्थानम्^६। युष्माकम्^७। कृतम्^८। मधुसदृशेन^९।
सोमेन^{१०}। मादयध्वम्^{११}।

तेऽवर्धन्तु स्वतंवसो महित्वना नाकं तस्थुरु चक्रिरे सदः ।

विष्णुर्यद्बावदृपणं मदच्युतं वयो न सीदन्नधि बहिषि प्रिये ॥७॥

तेऽवर्धन्तु । ते । अवर्धन्त । स्ववलाः । माहात्म्येन । दिवं च । आस्थिताः । विस्तीर्णम् ।
आसनम् । चक्रिरे । यज्ञः । यदा । रक्षति । वर्षितारम् । शत्रुमदस्य च्यावकं मरुद्गणं तदा सोमं
पातुं मरुतः । प्रिये । बहिषि । पक्षिणः । इव । शीघ्रमागत्य । सीदन्ति ।

शूराइवेद्युधयो न जग्मयः श्रवस्यवो न पृतनासु येतिरे ।

भयन्ते विश्वा भुवना मरुद्भ्यो राजानइव त्वेषसदृशो नरः ॥८॥

शूराइव । शूरा इव । योद्धारः । गच्छन्तः शत्रुभ्यः । अन्नमिच्छमानाः । इव । युद्धेषु ।

१. ०त्र P.
२. स्वकीयैर्हस्तैरस्मभ्यं दातव्यं धनमाहु-
त्य Sy. ३. बाहुरा० P.
४. वेदिलक्षणं स्थानम् । . . . तत्र यदास्तीर्णं
बहिः . . . तस्मिन्बहिष्युपविशत Sy.
५. अस्माभिः Sk. ६. मधुरस्य Sy.
७. सोमलक्षणस्यान्तस्य पानेन . . . तृप्ता भवत
Sy. सोमलक्षणेनाग्नेन । मधुस्वादस्य
वा सोमलक्षणस्यान्नस्यैकदेशेनेत्यर्थः Sk.
८. V. Mādhava ignores मरुतः
९. सर्वप्रकारां वृद्धिं प्राप्ताः Sk.
१०. नान्यस्य कस्यचिद् बलमपेक्षन्ते Sy.
११. सदनं नभोलक्षणं स्थानञ्च स्वकीय-
निवासाय Sy. स्थानमात्मनः Sk.
१२. विष्णुरेवागत्य Sy. सप्तम्यर्थे चात्र
प्रथमा । अन्तर्णीतमत्वर्थो वा विष्णुशब्दः ।
यज्ञे यज्ञवान् वा यजमानः Sk.
१३. यथा M. १४. तर्पयति Sk.
१५. कामाभिवर्धकम् Sy.
१६. ०मदच्या० M. मदस्य हर्षस्यासेक्तारं
यज्ञम् Sy. बहुवचनस्य स्थान उभय-
त्रैकवचनम् । गणापेक्षं वा । मदच्युतमिति
च्यवतिर्गतिकर्मा । वर्षितुं सोमलक्षणं
च मदं प्रति गन्तुं मरुतो मरुद्गणं
वेत्यर्थः Sk. १७. ०य M.

- अधिबहिषि प्रिये प्रियस्य वेद्यां
विस्तीर्णस्य बहिव उपरि । यज्ञे यदा
यजमानो मरुतस्तर्पयिष्यति तदा
पक्षिण इव शीघ्रमागत्य मरुतो वेद्यां
बहिषि निधीदन्तीत्यर्थः Sk.
१८. अस्मदीये यज्ञे Sy. १९. पक्षिणो यथा
शीघ्रमागच्छन्त्येवं शीघ्रमागत्य Sy.
२०. V. Mādhava ignores ह । अधि
२१. शौर्योपेता युयुत्सवः पुरुषा इव च । . .
शत्रुभिर्युध्यमानाः पुरुषा इव च Sy.
२२. इवशब्दः . . . पदपूरणः । शूरा मरुतः ।
अथवा शूरा इत्युपमानश्रुतेरुपमानोपमेय-
साधारणधर्माध्याहारः । शूरा इव
जेतारः । यथा शूरा मनुष्या नियमेन
शत्रूणां जेतार एव मरुत इत्यर्थः Sk.
२३. यथा च युद्धशीला मनुष्याः शत्रून् प्रति
गमनशीला एवं मरुतः Sk.
२४. ०न्त P न्तःश् D.
मरुतः । . . . अन्नमात्मन इच्छन्तः पुरुषा
इव Sy.
२५. इच्छन्तः is suggested for इच्छ-
मानाः ।
श्रवोऽन्नं धनं कीर्तिर्वा । तत्कामाः
श्रवस्यवः । यथा च श्रवस्यवो मनुष्या
एवं मरुतः Sk.

गच्छन्ति । द्वितीयो नकारः पूरणः । विभ्यति । च । विद्वानि । भुवनानि । मरुद्भ्यः । राजान
इवालङ्कृताः । दीप्तसन्दर्शनाः । नेतारः ।

त्वष्टा यद्वज्रं सुकृतं हिरण्ययं सहस्रमृष्टिं स्वपा अवर्तयत् ।

धत्त इन्द्रो नर्यपांसि कर्तुवेऽहन्वृत्रं निरपामौञ्जदर्शवम् ॥६॥

त्वष्टा यद्वज्रम् । त्वष्टा । यत् । आयुधम् । सुकृतम् । हिरण्यालङ्कृतम् । सहस्रधारम् ।
सुकर्मन्द्राय । समर्पयामास । तं वज्रमधारयत् । इन्द्रः । नेतरि मरुद्गणे सहायभूते सति ।
कर्माणि । कर्तुमय । वृत्रम् । अहन् हत्वा च । अपाम् । अणवं मेघम् । निर्जघान ।

ऊर्ध्वं ननुद्रेऽवतं त ओजसा दादृहाणं चिद्विभिदुर्वि पर्वतम् ।

धमन्तो वाणं मरुतः सुदानवो मदे सोमस्य रण्यानि चक्रिरे ॥१०॥

ऊर्ध्वं ननुद्रे । गोतमो मरुभूमिष्ठस्तुष्टाव मरुतस्तृषा तस्मा उच्चिक्षिपुः,

१. प्रयतन्ते, वृत्राविभिर्युद्धे व्याप्रियन्ते Sy.
प्रयत्नं कुर्वन्ति Sk.
२. सर्वाणि भूतानि Sk. ३. राजा M.
४. उपरूपतया ब्रष्टुमशक्या भवन्ति तेभ्य
इत्यर्थः Sy. उज्ज्वलरूपा इत्यर्थः Sk.
५. वृष्ट्यादेनेतारः Sy. मनुष्याकाराः Sk.
६. V. Mādhava ignores इत् ।
७. यद् वज्रं is omitted by M.
८. विद्वनिर्माता Sy. देवशिल्पी Sk.
९. व्यत्ययेनात्र नपुंसकता । यम् Sk.
१०. वज्रम् Sk.
११. सम्यङ् निष्पादितम् Sy.
सुकरणम् Sk.
१२. ०त D. सुवर्णमयम् Sy.
१३. भृष्टयोऽत्राश्रय उच्यन्ते । सहस्राश्रिम् Sk.
१४. कृतवानित्यर्थः Sk.
१५. ०न्द्रा M.
१६. अत्र नृसम्बन्धादृषाव्येन सहस्रामोऽभि-
धीयते । सहस्रामे Sy.
नराकारे । ... मनुष्याकाराणां मरुतां

- गणस्य वज्रमिन्द्रोऽप्ययतीत्यर्थः Sk.
१७. ०ण P.
१८. शत्रुहननाविलक्षणानि Sy.
वृत्रवधादीनि Sk.
१९. वृष्ट्युदकस्यावरकम् Sy.
२०. तेन निरुद्धा अपश्च ... निःशेषेणा-
धोमुखमपातयत् Sy.
अथवाऽपामिति द्वितीयार्थे षष्ठी । उज्ज
आजंवे । वृत्रोदरान्तर्गता अपो भुवं प्रति
गमनाय नियमेन ऋजूकरोतीत्यर्थः Sk.
२१. ०व M.
अणंसोदकेन युक्तं मेघम् Sy.
उदकवन्तम् Sk.
२२. ऊर्ध्वं D.
उपरि यथा भवति तथा Sy.
२३. ननु० P.
प्रेरितवन्तः, उत्प्लाववन्त इत्यर्थः Sy.
२४. गौ० M.
२५. ०व तु० M.
२६. ऊर्ध्वं सन्तं मेघं ... प्रेरयन्ति Sk.

कूपम्^१। दूरस्थम्^२। मरुतः^३। बलात्^४। कः शिलोच्चयम्^५। च। विभिदुः^६। यो मार्गस्य निरोधक
आत्मीयम्^७। वाणवाद्यं च^८। धमन्तः^९। मरुतस्त्वमी^{१०}। सुदानाः^{११}। सोममत्ताश्च^{१२}। रमणीयानि^{१३}। चक्रि
एवंविधानि कर्माणि शेषमुत्तरया वद^{१४}।

जिह्वं नुनुद्रेज्वतं तया दिशसिञ्चुत्सं गोतमाय तृष्णजे ।

आ गच्छन्तीमवसा चित्रभानवः कामं विप्रस्य तर्पयन्तु धामभिः ॥११॥

जिह्वं नुनुद्रे ।

जिह्वं तिर्यञ्चमित्यर्थो नोदनं प्रेरणं स्मृतम् ।

कूपं तया दिशा यस्यां स्तोता वसति गोतमः ॥

स्थापयित्वाथ तं कूपं कृत्वाऽऽहावं समीपतः ।

उदसिञ्चंश्च तं कूपं गोतमाय पिपासवे ॥

आगच्छत्येनमवसा मरुतश्चित्रदीप्तयः ।

पुरस्तात् प्रादुरभवन् रक्षणार्थमथ स्वयम् ॥

अथ मेघाविनस्तस्य कामं तैर्धारकैर्जलैः ।

अतर्पयन्नुचोरर्थः श्लोकैरित्यमुदीरितः ॥

१. अवतम् अवपतितम् अधोगतम् । अधो-
मुखमित्यर्थः । अथवा अवत इति कूप-
नाम । तत्सादृश्याच्चात्र तद्व्यपदेशः ।
बहूवकत्वादिना सादृश्येन कूपसदृशं
मेघमूर्ध्वं प्रेरयन्ति क्षिपन्तीत्यर्थः Sk.
२. दादृहाणं चिदत्यन्तदृढीभवन्तमपि ।
अत्यन्तं दृढमपीत्यर्थः Sk. ३. बला M.
४. कशि० M. कश्छि० D.
एवं कूपमुत्खाय ऋषेराश्रमं प्रति नयन्तो
मरुतः Sy. मेघं शिलोच्चयं वा Sk.
५. विभिन्दन्ति Sk.
६. मार्गमध्ये ... प्रवृद्धं गतिनिरोधकम् Sy.
७. शतसंख्याभिस्तन्त्रीभिर्युक्तं वीणाविशेषम्
Sy. शब्दम् । महान्तं शब्दं कुर्वन्त
इत्यर्थः Sk. ८. ०न्ते D.
शब्दवन्तः । उच्चारयन्त इत्यर्थः Sk.
९. रणी० M. रमणीयानि धनानि Sy.
१०. स्तोतृभ्यः कुर्वन्ति Sy.
११. V. Mādhava ignores नुनुद्रे । वि

नुनुद्रे प्रेरितवन्तः, उत्खातवन्त इत्यर्थः
Sy.

१२. कुटिलं मेघम् । अन्यस्यां दिशि व्यवस्थितं
सन्तमित्यर्थः Sk. १३. ०पः M.
१४. क्षारितवन्तः Sk. १५. जलप्रवाहं
कूपादुद्धृत्य Sy. कूपसदृशं मेघम् Sk.
१६. ०गन्ति M. तत्समीपं प्राप्नुवन्ति Sy.
१७. ०वता M. ईदृशेन रक्षणेन सह Sy.
एतेऽवसा तर्पणेन पालनेन वा निमि-
त्तेन । आत्मानं तर्पयितुं यष्टुन् पालयितुं
वेत्यर्थः Sk. १८. गोतमस्य Sy.
यष्टुः स्तोतुश्च Sk. १९. कामयं P.
अभिलाषम् Sy. २०. आयुषो धारकैः
Sy. धीयन्ते तानीति धामानि धनान्यत्रा-
भिप्रेतानि । तैः । अथवा धामानि स्था-
नानि । इह च परत्र च लोकेऽभिप्रेतैः
स्थानैरित्यर्थः Sk. २१. अतल्पय० M.
आहावेऽज्वानयन् Sy. तर्पयन्तीत्यर्थः Sk.
२२. ०र्थं M. २३. ०कैरर्थं M.

या वः शर्म शशमानाय सन्ति त्रिधातूनि दाशुपे यच्छताधि ।

अस्मभ्यं तानि मरुतो वि यन्त रयि नो धत्त वृषणः सुवीरम् ॥१२॥

या वः शर्म^१। यानि। युष्माकम्^२। गृहाणि^३। स्तुवते^४। सन्ति^५। तानि त्रिच्छदिष्काणि^६।
यजमानाय अधिगच्छत^७। अस्मभ्यम्^८। तानि^९। मरुतः^{१०} ! विविधम्^{११}। गच्छत^{१२}। रयि च^{१३}। नः^{१४}। धत्त^{१५}।
वृषणः^{१६}। सुपुत्रम्^{१७}।

I. 86.

मरुतो यस्य हि क्षये पाथा दिवो विमहसः । स सुगोपातमो जनः ॥१॥

मरुतो यस्य^१। मरुतः^२। यस्य^३। गृहे^४। पिबत्य सोमम्^५। दिव आगत्य^६। विशिष्टदीप्तयः^७। सः^८।
अत्यन्तं शोभनगोपूकः^९। जनः^{१०}।

यज्ञैर्वा यज्ञवाहसो विप्रस्य वा मतीनाम् । मरुतः शृणुता हवम् ॥२॥

यज्ञैर्वा^१। यज्ञैः^२। वा हेतुभिः^३। यज्ञस्य वोढारः^४ ! अयवा^५। विप्रस्य^६। स्तुतिभिस्तच्छुश्रूषया^७।

१. शम P. २. सुखानि . . . वा . . . पूर्वोक्तलक्षणानि शर्माणि यानि सन्ति यानि च . . . हविर्दत्तवते यजमानाय Sy. शर्माणि सुखानि गृहाणि वा Sk.
३. युष्मान् स्तुतिभिर्भजमानाय Sy.
४. स्त्रीहृदिष्काणि M. पृथिव्यादिषु त्रिषु स्थानेष्ववस्थितानि Sy. धीयन्ते प्राणिनां देहेष्विति धातवोऽन्नरसाः । तैर्देवमनुष्योपभोग्यैः । त्रिभिरप्युपेतानि त्रिधातूनि Sk.
५. अधिशब्दः . . . पदपूरणः Sk.
६. यच्छत is suggested for गच्छत । अधिकं प्रयच्छत Sy यच्छत दत्त Sk.
७. अभ्यां P. ८. यच्छत is suggested for गच्छत । विशेषेण प्रयच्छत Sy. दत्त Sk. ९. दत्त Sy.
१०. कामानां वषितारः Sy. वषितारः Sk.
११. शोभनैर्वीरैः पुत्रैः पौत्रैश्चोपेतम् Sk.
१२. Ms. D. puts the figure ॥८५॥ here to indicate the end of

- the eightyfifth hymn. No such number is given in P. and M. १३. यजमानस्य Sy.
१४. व P. १५. विविधं महान्तः Sk.
  १६. गोपूकः is suggested for गोपूकः । शोभनैः पालकैरत्यन्तं युक्तो भवति Sy. अतिशयेन शोभना गोप्तारो यस्य स सुगोपातमः । मरुदादिभिर्देवैर्वा शोभनैर्गोप्तृभिरतिशयेन रक्ष्यन्ते Sk.
  १७. जातो यजमानः Sy.
  १८. V. Mādhava ignores हि
  १९. जज्ञे M. २०. वाशब्दः समुच्चये Sy. वाशब्दोऽत्र चार्थः । यज्ञैश्च निमित्तभूतः Sk. २१. यज्ञ ऊह्यते यान् प्रति ते यज्ञवाहसः । यष्टव्या इत्यर्थः Sk.
  २२. अयजमानस्य मेधाविनश्च Sy. मेधाविनश्च मम Sk. २३. यागाननुभवितुं स्तुतीश्च श्रोतुमित्यर्थः Sk.

मरुतः ! शृणुत^१ । ह्वानम् ।

उत वा यस्य वाजिनोऽनु विप्रमतच्चत । स गन्ता गोमति व्रजे ॥३॥

उत वा । अपिच । यस्य । हविष्मन्त ऋत्विजः । मेधाविनं मरुद्गणम् । अन्वतक्षत संस्कु-
र्वन्ति । संपदं निधत्ते । गोमति । व्रजे सर्वदेति ।

अस्य वीरस्य ब्रह्मिषि सुतः सोमो दिविष्टिषु । उक्थं मदश्च शस्यते ॥४॥

अस्य वीरस्य । अस्य । वीरस्य मम । यज्ञे । सुतः । सोमः । दिवसागमनेषु । शस्त्रम् । च ।
मदकरम् । शस्यते ।

अस्य श्रोषन्त्वा भुवो विश्वा यश्चर्षणीरुभि । सूरं चित्ससुषीरिषः ॥५॥

अस्य श्रोषन्तु । मम । शृण्वन्तु । भावयितारः । सर्वे । मनुष्यान् । यः । अभिभवति । सुवीर्यं

१. यज्ञवतो यजमानस्य यागरहितस्य स्तोतु-
श्चाह्वानमवश्यं भवद्भिः श्रोतव्यं, यतो
भवन्तो यज्ञस्य वोढारः स्तुतिप्रियाश्चेति
भावः Sy.
२. ऋत्विजं प्रति Sk.
३. तक्षतिः करोतिकर्मण्यत्र । इह तु
गमनार्थः । . . . गच्छथ Sk.
४. तीक्ष्णिकुर्वन्ति Sy.
५. The correct reading would
be स पदं
६. प्राप्नोति Sk.
७. बहुभिर्गोभिर्युक्ते Sy.
गोभिः पूर्णं गोष्ठमित्यर्थः Sk.
८. प्रजे D. गोष्ठे Sy.
९. अस्य मम गोतमस्य यजमानस्य वा Sk.
१०. शत्रुक्षेपणकुशलस्य Sy.
स्तुतिकरणशूरस्य Sk.
११. ऋत्विग्भिरभिषुतो भवति Sy.
१२. यजनीयदिवसेषु Sy. द्यौरिष्यते गम्यते
प्राप्यते याभिस्ता दिविष्टयः । स्वर्गफला
इज्याः । तानु Sk.

१३. मरुद्देवताकम् Sy.
१४. मदिघातुना युक्ता 'मरुतो देवा सोमस्य
मत्सन्' इत्यादिका मारुती निबिद् च
अस्य मरुद्गणस्य हर्षाय Sy.
हर्षकरम् Sk.
१५. सं M. The correct reading
Should be शस्यते
होत्रा पठ्यते Sy.
१६. यजमानस्य स्तुतिम् Sy.
अस्येति . . . चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । अस्मै
मह्यं गोतमाय यजमानाय वा Sk.
१७. भुवो भूमेः । इह चामुत्र च स्वाना-
नीत्यर्थः Sk. १८. सर्वान् शत्रुभूतान्
. . . । अभिभुवः अभिभवति, तादृगणा-
कारा मरुतः शृण्वन्त्वित्यर्थः Sy.
१९. ऽध्याप्यः M.
२०. प्राप्तानि भवन्तु Sy. केन ? सामर्थ्यात्
स्तुतिभिः । अन्येभ्यो मनुष्येभ्योऽतिशयेन
यो मरुतः स्तौतीत्यर्थः Sk.
२१. स्तुतेः प्रेरयितारं यजमानमपि Sy.
सूर्यं च Sk.

पुरुषम् । सत्सुपीः । इपोऽन्नानि युद्धेऽभिगच्छति यो गणः ।

पूर्वीभिर्हि दंदाशिम शरद्भिर्मरुतो वयम् । अवोभिश्चरणीनाम् ॥६॥

पूर्वीभिर्हि । वह्वीभिः । हि । दत्तवन्तः । शरद्भिः । मरुतः ! वयं भवद्भ्यो हवीषि ।
मनुष्याणाम् । रक्षणार्थमिति ।

सुभगः स प्रयज्यवो मरुतो अस्तु मर्त्यैः । यस्य प्रयांसि पर्षथ ॥७॥

सुभगः सः । सुभगः । सः । प्रकर्षेण यष्टव्याः ! मरुतः ! भवतु । मर्त्यैः । यस्य । हवीषि ।
आत्मानं नयथ ।

शशमानस्य वा नरः स्वेदस्य सत्यश्वसः । विदा कामस्य वेनतः ॥८॥

शशमानस्य । भजमानस्य । वा । नेतारः । स्विन्नगात्रस्य वा श्रमेण । सत्यबलाः । जानीत ।
कामम् । कामयमानस्य ।

१. ०यच्छति is suggested for
०गच्छति ।

मरुद्भिः प्रतान्यन्नानि Sy.

अन्नकारणत्वाद् आपोऽत्र इष उच्यन्ते ।
याश्चेमा रश्मिभिराह्नियमाणा सूर्यं प्रति
गता आगामिवृष्टिलक्षणा अन्नकारणभूता
आपस्ताश्चेत्यर्थः Sk.

२. ०ण M.

३. V. Mādhava ignores चित् ।

४. ०भि P.

५. पूर्वीभिः शरद्भिरित्युभयत्र सप्तम्यर्थे
तृतीया । शरच्छब्दश्च संवत्सरवचनः ।
हिंसाद्वोऽप्यर्थः । पूर्वेष्वपि संवत्सरेषु Sk.

६. युष्मभ्यं हवीषि Sy.

७. संवत्सरैः Sy.

८. सर्वस्य द्रष्टृणां सर्वज्ञानां भवतां सम्ब-
न्धिभिः . . . रक्षणैर्युक्ताः सन्तो
वयम् Sy. पुत्रपौत्रादिमनुष्याणाम् Sk.

९. शोभनधनः Sy.

भग इति धननाम । सुधनः Sk.

१०. मनुष्यो यजमानः Sy.

११. हविल्लक्षणान्यन्नानि Sy.

१२. आत्मनि सिञ्चथ स्वीकृत्येत्यर्थः Sy.
पारयथ प्राप्नुथ । भक्षययेत्यर्थः Sk.

१३. युष्मान् स्तुतिभिः Sy.

शशमानः स्तुतिकरणशीलः । तस्य Sk.

१४. वाशब्दः समुच्चये Sy.

१५. ०र P. M. ०रं D.

मनुष्याकाराः Sk.

१६. स्विगा० M. स्तावकमन्त्रोच्चारण-
जनितेन श्रमेण स्विद्यमानगात्रस्य Sy.

१७. युष्मत्परिचर्याश्रमेण । महता यत्नेन
युष्मान् परिचरतेत्यर्थः Sk.

१८. लम्भयत, प्रयच्छतेत्यर्थः Sy.

ज्ञानेनात्र तत्पूर्वकं पूरणं लक्ष्यते . . .
पूरयत कामयमानस्येत्यर्थः Sk.

१९. ०यमास्य P.

वेनतिः कान्तिकर्मा Sy.

यूयं तत्सत्यश्वस आविष्कृतं महित्वना । विध्यता विद्युता रक्षः ॥६॥

यूयं तत् । यूयम् । तत् । सत्यबलाः ! आविष्कृतं बलम् । माहात्म्येन । विध्यत च । अश्वान्या युद्धे । रक्षः ।

गूहता गुह्यं तमो वि यात विश्वमत्रिणम् । ज्योतिष्कता यदुश्मसि ॥१०॥

गूहता गुह्यम् । नाशयत । नाशयितव्यम् । तमः । रक्षः । विविधम् । हत । सर्वम् । रक्षः । ज्योतिः । कुरुत । यदा । वयं कामयामहे । भवतः ।

I.87.

प्रत्वक्षसः प्रतवसो विरश्चिनोऽज्ञानता अविथुरा ऋजीषिणः ।

जुष्टतमासो नृत्तमासो अञ्जिभिव्यनञ्जे के चिदुसाइव स्तुभिः ॥१॥

प्रत्वक्षसः । प्रकर्षेण शत्रूणां तनूकर्तारः । प्रकृष्टबलाः । महान्तः । अप्रणताः । अनेकाकिन-

१. वृत्रवधाविषु प्रसिद्धं युष्मदीयं माहात्म्यम् Sy.

२. अन्यैरप्रधृष्यबलाः ! Sy.

३. प्रकाशयत Sy. सर्वलोकप्रकाशंकुरुत Sk.

४. ०ल P. D.

५. माहात्म्येन P.

६. ताडयत, नाशयतेत्यर्थः Sy. तापयत Sk.

७. विद्योतमानेन. . . तेन महत्त्वेन Sy. विद्युत्प्रजननेन रक्षांसि हतेत्यर्थः Sk.

८. युयुद्धे M.

९. अस्माकमुपद्रवकारिणं राक्षसादिकम् Sy.

१०. त M.

११. संवृतं कुरुत । यथाऽस्माभिर्न दृश्यते तथाऽदर्शनं प्रापयत । विनाशयतेत्यर्थः Sy. संवृणुत । अपनयतेत्यर्थः Sk.

१२. गुहायां स्थितं सर्वत्र व्याप्य वर्तमानम् Sy. संवरणयोग्यम् Sk.

१३. यापयत, अस्मत्सकाशाभिर्गमयत Sy.

१४. वं P. १५. अत्तारं राक्षसादिकम् Sy.

सर्वं भक्षयितारं रक्षःपिशाचादिकम् Sk.

१६. सूर्यादिकम् Sy. विद्युदाख्यम् Sk.

१७. यत् Sy.

यद्वा । गुह्यं गुहायां शरीरान्तर्गतगुहा-
रूपे हृदये भवं तमो भावरूपाज्ञानं
तद् गूह्यं विनाशयत । अत्रिणं पुरुषार्थ-
स्यात्तारं कामक्रोधादिकं सर्वं विनिर्गम-
यत । यज्ज्योतिः परतत्त्वसाक्षात्काररूपं
ज्ञानं कामयामहे, प्राणापानादिपञ्चवृत्ति-
रूपा हे मरुतस्तत्कर्तृ कुरुत Sy.

१८. The words रक्षः, used immediately after तमः, and भवतः, at the end, seem to be unnecessary.

After प्रत्वक्षसः I. 87. 1., Ms. D. puts the figure ॥८६॥ to indicate the end of the eightysixth hymn. No such number is given in P. and M.

१९. शत्रुघातिन इत्यर्थः Sy.

२०. विविधेन जयघोषेणोपेताः Sy.

२१. ०ग्रणकाः M. सर्वोत्कृष्टा इत्यर्थः Sy.

स्तृतीयसवनेऽञ्जयात् । ऋजीविणः । पर्याप्तमाः । नेतृमाः । आभरणः । व्यक्ता अभवन् । के ।
चित् । रश्मय इव । प्रभाभिरिति मरुतो वदति ।

उपह्वरेषु यदचिध्वं ययि वयं इव मरुतः केन चित्पथा ।

श्रोतन्ति कोशा उप वो रथेष्व्वा घृतमुक्षता मधुवर्णमर्चते ॥२॥

उपह्वरेषु । यदा । अचिध्वं सञ्चितमकुरुत । मेघम् । पक्षिण इव । मरुतः । केन । चित् ।
पथा शीघ्रं गच्छन्तस्तदानीम् । उपक्षरन्ति । मेघाः । युष्माकम् । रथेषु स्थितास्तथा सति । उदकम् ।
सिञ्चत । मधुसदृशवर्णम् । परिचरते ।

१. अवियुक्ताः । सप्तगणरूपेण सङ्घीभूता इत्यर्थः Sy. अभीरवः Sk.
२. तृतीयसवने ऋजीवस्याभिषवात् तत्र च मरुतः स्तुयन्ते इति तेषामृजीवित्वम् । यद्वा ऋजीविणः प्रार्जयितारो रसानाम् Sy.
३. ०मताः M. ०मनाः P. अतिशयेन यष्टृभिः सेविताः Sy. प्रियतमा अबितृततमा वा Sk.
४. अतिशयेन मेघादेर्नेतारः Sy. नृशब्देन तदाकारस्तद्विषयं वा प्राशस्त्यं लक्ष्यते । अतिशयेन मनुष्याकाराः प्राशस्ता वेत्यर्थः Sk. ५. रूपाभिव्यञ्जकैः Sy. रत्नप्रायैः Sk. ६. वक्ता M. नभसि व्यक्ता दृश्यन्ते Sy. व्यज्यते Sk.
७. ये केचन सूर्यरश्मयो यथा नभसि दीप्यन्ते तद्वत् Sy. उल्लाश्चन्द्ररश्मयः Sk.
८. स्वशरीरस्याच्छादकैः Sy. स्तुभिरित्यपि नक्षत्रनाम । यथा केचिदुल्लाश्चन्द्ररश्मयो नक्षत्रैः सम्बद्धाः सौम्यरूपा व्यज्यन्ते तद्वदित्यर्थः Sk. ९. उपह्वर्तव्येषु गन्तव्येष्वस्माकं सन्निकृष्टेषु नभसः प्रदेशेषु Sy. गह्वरेषु पर्वतप्रदेशेष्वन्तरिक्षप्रदेशेषु वा व्यवस्थितम् Sk.
१०. यथा विध्वं M. वर्णसामर्थ्येनोपचितं कुरुष्य Sy. अथवा यदचिध्वमित्येतदेव चनतेर्गतिकर्मण उपधाया इत्वम् ।

- चित्तिरेव वा सामर्थ्याद् गत्यर्थो द्रष्टव्यः । यदा गच्छय ययि मेघसमूहं प्रति Sk. ११. ०तमस्त P.
१२. केनचिदाकाशमार्गेण Sy. येनान्यः कश्चिदपि गन्तुं न शक्नोति तेन केनापीत्यर्थः Sk.
१३. ०न्तं त० M. ययि गन्तारम् । नष्टारमित्यर्थः Sk. १४. जलं मुञ्चन्ति Sy.
१५. अथवा (येन) चर्ममयेन रज्ज्वा बद्धेन कूपादुदकमुत्तार्यते स कोश इत्युच्यते । इह तु तत्सदृशत्वान्मेघाः कोशा अभिप्रेताः । उदकपूर्णा मेघा इत्यर्थः Sk.
१६. रथे M. उप वो रथेषु । उपशब्दः सामीप्ये । समीपे वो युष्माकं स्वभूतानाम् । यत्र प्रदेशे युष्मदीया रथा व्यवतिष्ठन्ते तत्र रथचक्रधाराभिश्छिद्यमाना मेघाः प्रक्षरन्तीत्यर्थः Sk. १७. तथात्यु० P सभ्यु० M. वृष्ट्युदकम् Sy. वृष्टि-लक्षणम् Sk. १८. अस्मदभिलषितां वृष्टिं कुरुतेत्यर्थः Sy. पातयतेत्यर्थः Sk.
१९. ०तेः M. युष्मान् हविभिः Sy. स्तोतुर्यथा Sk.
२०. V. M. ignores उपह्वरेषु । It is explained as उपह्वर्तव्येषु गन्तव्येष्वस्माकं सन्निकृष्टेषु नभसः प्रदेशेषु by Sy. गह्वरेषु पर्वतप्रदेशेषु अन्तरिक्ष-प्रदेशेषु वा Sk.

प्रेषामज्मेषु विधुरेव रेजते भूमिर्यामेषु यद्ध युञ्जते शुभे ।

ते क्रीळयो धुनयो भ्राजदृष्टयः स्वयं महित्वं पनयन्त धृतयः ॥३॥

^१प्रेषामज्मेषु । ^२प्रकर्षेण ^३चलति । ^४मरुताम् । ^५उत्क्षेपकेषु । ^६गमनेषु । ^७एकाकिनीव । ^८भूमिः ।
^९यदि । ^{१०}खलु । ^{११}अमी युक्ता भवन्ति । ^{१२}उदकार्यम् । ^{१३}ते । ^{१४}क्रीडनशीलाः । ^{१५}कम्पयितारः । ^{१६}दीप्तायुधाः ।
^{१७}स्वयमेव । ^{१८}माहात्म्यम् । ^{१९}कथयन्ति । ^{२०}धुन्वन्तः ।

स हि स्वसृत्पदध्वो युवां गृणोऽया ईशानस्तविषीभिरावृतः ।

असिं सत्य ऋणयावानेदोऽस्या धियः प्राविताथा वृषां गृणः ॥४॥

^१स हि स्वसृत् । ^२सः । ^३हि । ^४स्वयमेव सती । ^५पृषदश्वः । ^६तरुणः । ^७मरुद्गणः । ^८अनया । ^९ईशितव्य

१. ०ज्ये० D. The correct reading would be प्रेषामज्मेषु

२. कम्पते Sy. कम्पते भूमिः Sk.

३. मेघानाम् Sy. गमनकालेषु Sk.

४. मरुतां सम्बन्धिषु... मेघानां नियमनेषु सत्सु Sy.

यदा च यामेषु स्वरथेषु Sk.

५. ०कीनिव P.

गमनेषु missing M.

यथा भर्त्रा विद्युक्ता जाया राजोपद्रवादिषु सत्सु निरालम्बा सती कम्पते तद्वत् । ... यदा । यदा खलु मरुतः स्वकीयान् रथान् युञ्जते अश्वैर्योजयन्ति तदानीमेषां रथानां सम्बन्धिषु पर्वतादेरुत्क्षेपकेषु यामेषु गमनेषु भूमिर्भूत्या कम्पते Sy.

६. यदा Sk.

७. हृशब्दोऽत्र चार्थे Sk.

८. मेघान् सज्जीकुर्वन्ति Sy.

पृषतीरश्वान् ? (अशवाः) युञ्जते Sk.

९. शोभनाय वृष्टपुटकाय Sy.

उदकार्यं यदा गच्छन्ति मरुतः सन्नहन्ति च मेघान् हन्तुं तदा भयेन कम्पत इत्यर्थः Sk.

१०. चलनस्वभावाः Sy. शत्रूणाम् Sk.

११. दीप्ततोरणा वा Sk.

१२. ०द्वयं P. स्वकीयम् Sy.

१३. व्यवहरन्ति प्रकटयन्तीत्यर्थः Sy.

पनतिः स्तुत्यर्थः । स्तावयन्ति । तथा

तथा स्वयमेवोपकुर्वन्ति यथा यथा

परितुष्टाः स्तोतारो मरुतां माहात्म्यं

स्तुवन्तीत्यर्थः Sk. १४. सुन्वन्तः P.

पर्वतादीन् धुन्वन्तः सन्तः Sy.

धवतेर्गतिकर्मण इदं रूपम् । गन्तारो

मेघान् यज्ञान् शत्रून् वा प्रति Sk.

१५. The correct reading would be स हि स्वसृत्

१६. हिशब्दः पदपूरणः Sk.

१७. नह्यन्यः कश्चिदस्य मरुद्गणस्य प्रेरकोऽस्ति Sy. स्वयंगामी Sk.

१८. पृषत्यः श्वेतबिन्दुङ्किता मृग्योऽश्वस्थानीया यस्य स तथोक्तः Sy.

पृषद्वर्णो वडवः Sk.

१९. नित्यतरुणः Sy.

२०. मरुद्गणः । अनया missing in M. अस्य Sy. अयेति बहुवचनस्य

स्थाने व्यत्ययेनैकवचनम् । आभिस्तविषीभिः Sk.

पृथिव्यैशितव्ये (?) । ईशानः । बलैः । आवृतः । असि । सत्यकर्मा स्तोतृणाम् । ऋणं प्रतिगन्ता (?) ।
प्रशस्यः । अस्य । कर्मणः । प्रकर्षेण रक्षिताऽसौ । वर्षिता च । गणः ।

पितुः प्रत्नस्य जन्मना वदामसि सोमस्य जिह्वा प्र जिगाति चक्षसा ।

यदीमिन्द्रं शम्यृक्काण आश्रुतादिभ्रामानि यज्ञियानि दधिरे ॥५॥

पितुः प्रत्नस्य । पितुः । पुराणस्य स्तोत्रकुशलस्य सकाशात् । जननेन वयमपि स्तुति-
कुशलाः । स्तुमः । सोमस्य सुतस्य । दर्शनेन । मम जिह्वा स्तोतृकामा । निर्गच्छति । यदा । एनम् ।
इन्द्रम् । कर्मणि । स्तोत्रवन्तो मरुतः । व्याप्नुवन् । अनन्तरम् । एव । यज्ञियानि । नामान्युदकानि ।

१. ०धिव्यो० M.

२. ०तव्ययोशा० P.

०तव्ययोशा० D.

सर्वस्य जगतः ... ईशानशीलः Sy.

३. अन्येषामसाधारणः Sy.

एतैरात्मीयैः सेनालक्षणैर्बलैः Sk.

४. ०गतं P. ०गता D.

स्तोतृणामृणस्यापगमयिता । बहुलस्य

धनस्य दातेत्यर्थः Sy. यानि

स्तोतृणामृणानि तेषां यापयिता ।

अपगमयितेत्यर्थः Sk.

५. अस्मदीयस्य Sy.

६. प्रज्ञाया वा Sk.

७. जलानाम् Sy.

८. V. Mādhava ignores अथ ।

९. Omitted by P. अस्माकं जनकस्य

रङ्गणस्य Sy.

पिता मरुतां रुद्रः Sk.

१०. रुद्राख्यस्य पितुः पुराणस्य सकाशात् Sk.

११. मरुतां जन्म तेन हेतुना Sk.

१२. ब्रूमः । वक्ष्यमाणं वृत्तान्तमस्माकं

पितोपदिष्टवान्, अतो वयं ब्रूम इत्यर्थः ।

Sy. यस्माद्बुद्ध्यात् पुराणाज्जात-

त्वादभिजनोपेता मरुतस्तस्मादेतान् स्तुम

इत्यर्थः Sk.

१३. यज्ञेषु Sy.

द्वितीयार्थे षष्ठी । सोमं प्रति Sk.

१४. प्रकाशमानयाऽऽहुत्या सहिता Sy.

यस्माच्च सर्वज्ञेयानां ज्ञातार इत्यर्थः Sk.

१५. स्तुतिरूपा वाक् Sy.

मरुतां जिह्वा Sk.

१६. मरुद्गणं प्रकर्षेण गच्छति । यज्ञेषु सोमा-

हृतिः स्तुतिश्च मरुद्भ्यः क्रियते Sy.

प्रकर्षेण गच्छति । सोममपि यज्ञेषु

तस्मादेव पिबन्तीत्यर्थः Sk.

१७. यस्मात् Sy; Sk.

१८. वृत्रवधादिरूपे Sy.

वृत्रवधादौ Sk.

१९. 'प्रहर भगवो जहि वीरयस्व' इत्येवं-

रूपया स्तुत्या युक्ताः सन्तः Sy.

सर्वस्तोतृणां स्तुत्या इत्यर्थः Sk.

२०. न पर्यत्याक्षुः Sy.

व्याप्नुवन्ति । यस्माच्च वृत्रवधादौ

कर्मणीन्तरेण सदृशाः । नेन्द्राद्व्यूना

इत्यर्थः Sk.

२१. ०वननन्त० M.

एवमिन्द्रप्राप्त्यनन्तरमेव Sy.

आदस्मात् Sk.

२२. इच्छब्दस्तु पदपूरणः Sk.

२३. यज्ञार्हाणि 'ईदृङ् चान्यादृङ् च'

इत्येवमादीनि नामानीन्द्रसकाशा-

ल्लब्ध्वा Sy.

प्रयच्छन्ति ।

श्रियसे कं भानुभिः सं मिमिक्षिरे ते रश्मिभिस्त ऋक्भिः सुखादयः ।

ते वाशीमन्त इष्मिणो अभीरवो विद्रे प्रियस्य मारुतस्य धाम्नः ॥६॥

श्रियसे कम् । श्रयणाय । उदकम् । तेजोभिः । संमिमिक्षिरे समाददुः । ते । रश्मि-
भिर्वन्धकैः । ते । रसाहरणशीलैर्भानुभिः (?) शोभनत्वादियुक्तास्तथा । वाशीमन्तो वाशी
चायुधम् । गन्तारः । अभीरवः । लभेयाहम् । प्रियम् । मारुतम् । धामेति वर्षकामस्य
सूक्तम् ।

१. धृतवन्तः । तस्मादेवां यज्ञे सोमाहुतिः
स्तुतिश्च क्रियते Sy.
तैस्तैर्नामभियंज्ञेषु यष्टृभिरिज्यन्त
इत्यर्थः Sk.

२. सस्यसम्पत्तिलक्षणार्थे श्रियं Sk.
श्रयितुं प्राणिभिः सेवितुम् Sy.

३. वृष्ट्युदकम् Sy.

४. दीप्यमानैः सूर्यरश्मिभिः Sy.

५. सम्यग्मेढुमिच्छन्ति । पृथिवीं वृष्ट्युदकेन
सम्यक् सेक्तुमिच्छन्ति Sy.
सम्यक् सेक्तुमिच्छन्ति । विष्णुद्विर्वध-
न्तीत्यर्थः Sk.

६. M. repeats ते रश्मिभिः ।

७. स्तुतिमद्भिर्ऋत्विग्भिस्तह Sy. स्तुति-
मद्भिः ... अद्वै रयैर्वा । सर्वैश्चोपकरण-
बंहन्तीत्यर्थः Sk.

८. ०नत्वा० D. शोभनस्य हविषो भक्ष-
यितारो भवन्ति Sy. खादितरत्र
कट्टारिकाकारो मरुतामायुधविशेषः
कवध्या (?) वा । उभयत्र हि खादिश-
ब्दस्य दृष्टः प्रयोगः । ... शोभनाः
खादयो येषां ते सुखादयः Sk.

९. वाशी इति वाङ्नाम । शोभनया स्तुति-
लक्षणया वाचोपेताः Sy. वाङ्नाम वा
वाशीशब्दः तद्वन्तः Sk.

१०. गन्तारः शत्रून् प्रति इषितारो वा स्तुती-

नाम् । अथवा इडित्यन्नाम । तद्वन्त
इषिणः Sk. ईषणिन इति वैषणिन इति
वार्षणिन इति वा । वाशीति वाङ्नाम ।
वाश्यते इति सत्याः N. 4. 16.

११. लब्धवन्तः Sy.

वेद्व्यहम् Sk.

१२. मारुतं धाम स्थानं वा नाम वा जन्म वा
तेजो वा सामर्थ्यलक्षणम् Sk.

१३. अथवान्यथास्यार्थव्ययोजना । श्रियसे
कमिति कंशब्दः पदपूरणः सुखनाम वा ।
सस्यसम्पत्तिलक्षणार्थे श्रियं सुखाय च
सर्वप्राणिनां भानुभिः संमिमिक्षिरे ते
रश्मिभिः । भानुशब्दोऽत्रान्तर्णीतम-
त्वर्थः । संमिमिक्षिरे इति म्यक्षतेगति-
कर्मणो रूपम् । रसानुप्रदानकाले दीप्ति-
मद्भिरादित्यरश्मिभिः सह संगच्छन्ते ते
मारुतः । त एव ऋक्भिः स्तुतिमद्भिः
स्तोतृभिः सह यागकाले संगच्छन्ते
सुखादयः Sk.

V. Mādhava ignores ते.

Ms. D. puts the figure ॥६॥
here to indicate the end of
the eightyseventh hymn.
No such number is given
in P. and M.

This stanza is omitted by P.

I.88.

आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्के रथेभिर्यात ऋष्टिमद्भिरश्वपणैः ।

आ वर्षिष्ठया न इषा वयो न पतता सुमायाः ॥१॥

आ विद्युन्मद्भिः^१ । आयात^२ । दीप्तिमद्भिः^३ । मरुतः^४ । स्वञ्चनैः^५ । रथैः^६ । ऋष्टिमद्भिः^७ ।
अश्वपणैः^८ । आपतत^९ । वृद्धतमेन^{१०} । अग्नेन^{११} । अस्मान्^{१२} । पक्षिणः^{१३} । इव^{१४} । सुकर्माणः^{१५} ।

तेऽरुणेभिर्वरुमा पिशङ्गैः शुभे कं यान्ति रथतृभिरश्वैः ।

रुक्मो न चित्रः स्वर्धितवान्पृथ्या रथस्य जङ्घनन्त भृमं ॥२॥

तेऽरुणेभिः^{१६} । ते^{१७} । अरुणैः^{१८} । पिशङ्गैः^{१९} । रथस्य^{२०} तारकैः^{२१} । अश्वैः^{२२} । वर्षिष्ठम्^{२३} । कञ्चन^{२४} देशम्^{२५} ।

१. अयातो मध्यमस्याना देवगणाः ।
तेषां मरुतः प्रथमागामिनो भवन्ति ।
मरुतो मितराविणो वा । मितरोचिनो
वा । महद् ब्रवन्तीति वा । तेषामेवा
भवति । . . . विद्युन्मद्भिर्मरुतः ।
स्वर्कः स्वञ्चनैरिति वा । स्वर्चनैरिति
वा । स्वर्चभिरिति वा । रथैरायात ।
ऋष्टिमद्भिः । अश्वपणैरश्वपतनैः ।
वर्षिष्ठेन च नोऽग्नेन वय इवापतत ।
सुमायाः कल्याणकर्माणो वा । कल्या-
णप्रज्ञा वा N. 11. 14.

२. अस्मदीयं यज्ञम् Sy. ३. विद्युता
संयुक्तैः Sk. ४. स्पञ्च० M.
शोभनगमनयुक्तैः । यद्वा शोभनमर्कोऽर्चनं
स्तुतिर्येषामस्ति तादृशैः । अथवा
शोभनदीप्तिरिति युक्तैः Sy. अर्चनमर्कः
स्तुतिः । शोभनोऽर्को येषां ते स्वर्काः ।
तैः स्वर्कैः । सुष्ठु स्तुत्यैरित्यर्थः Sk.

५. ऋष्टयः शक्तिरूपाण्यायुधानि । स्थूणा
इत्यन्ये । तद्वद्भिः Sy.
शक्तिमद्भिस्तोरणवद्भिर्वा Sk.

६. अश्वानां पतनं गमनं येषामस्ति
तादृशैः । यद्वा । रंहणशीला मेघा रथाः ।
तैः सहान्तरिक्षे वर्षणार्थमागच्छत ।

कीदृशैः ? विद्युन्मद्भिः-विद्युत् तद्वित्
तद्वद्भिः । स्वर्कः . . . शोभनगमनैः ।
ऋष्टिमद्भिः । अर्चणं गमनं तत्स्वभाव-
नीरयुक्तैः । अश्वपणैः अश्वं व्याप्तं,
पणं पतनं गमनं येषाम् । अन्तरिक्षं व्याप्य
वर्तमानैरित्यर्थः Sy. अश्वपतनैः Sk.

७. आगच्छतेत्यर्थः Sy.

८. वर्षिष्ठया इषेति हेतौ तृतीया । प्रयो-
जनस्य च हेतुत्वेन विवक्षा । न इत्यपि
तादृश्यं चतुर्थी । वृद्धतमेनास्मदर्थेनाग्नेन
Sk. ९. अस्मभ्यं दातव्येन Sy.

१०. वृद्धतममग्नमस्मभ्यं दातुमित्यर्थः Sk.

११. शोभनप्रज्ञा वा Sy. सुप्रज्ञाताः Sk.

१२. This stanza is omitted by P.
P. reads सुकर्माणः only.

१३. पूर्वोक्ता मरुतः Sy.

१४. तरुणैः D. १५. पिङ्गलवर्णैः Sy.
कपिलैश्च Sk. १६. रत्स्य P.

१७. प्रेरयितृभिः Sy. रथे व्यवस्थिता ये
स्वरन्ति तुर्वन्ति वा मेघान् । हितन्ती-
त्यर्थः । ते रथतुरः । तै रथतृभिरश्वैः Sk.

१८. देवानां वरीतारम् Sy. उत्कृष्टम् Sk.

१९. शब्दयितारं स्तुवन्तं यजमानम् Sy.

आयान्ति । उदकार्यम् । मणिः । इव । चित्रः । आयुधवान् मरुद्गणस्ते । रथचक्रस्य । धारया । भूमिम् । घ्नन्ति मरुतः ।

श्रिये कं वो अधिं तनूषु वाशीर्मेधा वना न कृण्वन्त ऊर्ध्वा ।

युष्मभ्यं कं मरुतः सुजातास्तुविद्युन्नासौ धनयन्ते अद्रिम् ॥३॥

श्रिये कम् । शोभनायै भवति । वः । अङ्गेषु । वाशीः । यज्ञान् । वनानि । इव मरुतः । ऊर्ध्वान् । कृण्वन्ति । युष्मभ्यम् । मरुतः । सुजाताः । बहुधनाः । कम् । ग्रावाणमभिषवाय । सञ्चिन्वन्ति ।

१. तस्य शोभां कर्तुम् । अथवा शुभे उदकाय । वृष्ट्यर्थमित्यर्थः Sy. मेधं प्रति Sk.
२. स्वधितिरिति वज्रनाम । यथायं रोचनः पूजनीय आयुधवांश्च भगवानादित्यः भ्राजमान आगच्छति तद्वत् Sk.
३. अपि P. रोचमानं सुवर्णमिव Sy.
४. अतिशयेन दर्शनीयः । ... शत्रूणां खण्डकेनायुधेनोपेतः Sy.
५. स्वधितिरिति वज्रनाम । यथायं रोचनः पूजनीय आयुधवांश्च भगवानादित्यः भ्राजमान आगच्छति तद्वत् Sk.
६. ०णस्थे P.
७. बहुपर्यायोऽयं भूमशब्दः । बहुषि मेधजातम् Sk.
८. स्तोत्ररक्षणार्थमागतानां तेषां मरुतां भारमसहमाना भूमिरतिपीडिता बभूवेत्यर्थः Sy.
९. ऐश्वर्यार्थम् Sy. सुखाय च सर्वप्राणिनाम् Sk.
१०. युष्माकं स्वभूताः Sk.
११. शरीरेष्वसंप्रवेशेषु Sy. मेधशरीराणामुपरि । साकाङ्क्षत्वाद्दत्तमाना इति वाक्यशेषः । मेधं छिन्दन्त इत्यर्थः Sk.
१२. व० P. शत्रूणामाक्रोशकाराख्यमा-

- युधम् Sy. वाशीरायुधविशेषः । अथवा व इत्येतन्नृष्वित्येतेन सम्बध्यते न वाशीरित्यनेन । युष्माकं शरीराणामुपरि वर्तमाना वास्या युष्माभिर्गृहीता इत्यर्थः Sk.
१३. ०नान् P. उच्छित्तान् वृक्षसमूहानिव Sy. यथा वृष्टिद्वारेण वनानि जनयत्येवं यज्ञानपीत्यर्थः Sk.
१४. एकाहाहीनसत्ररूपेणोच्छित्तान् Sy.
१५. यजमानैः कारयन्ति Sy.
१६. शोभनजननयुक्ताः Sy.
१७. शुम्भं द्योततेरन्नमिहाभिप्रेतम् । बहु-हविलक्षणाया यजमानाः Sk.
१८. सुखकरम् Sy. कं सुखम् Sk.
१९. धनं कुर्वन्ति । युष्माकं यागाय ग्रावभिरभियुष्वन्तीत्यर्थः Sy. धनीकुर्वन्ति । अभियवार्थं परिगृह्णन्तीत्यर्थः । ... अथवा धन धान्ये इत्येतस्य सामर्थ्याद् वृष्ट्यर्थस्य संस्कारार्थस्य वा रूपम् । अद्रिमित्यभिषवप्राणः सम्बन्धादादरणाद्वा सोमोऽभिप्रेतः । वसतीवर्षेक धानाभिवर्धयन्ति संस्कुर्वन्ति वेत्यर्थः Sk.
२०. V. Mādhava ignores कम् । अधि

अहानि गृध्राः पर्या व आगुरिमां धियं वार्क्यां च देवीम् ।

ब्रह्म कृष्वन्तो गोतमासो अर्कैरुर्ध्वं नुनुद्र उत्सधिं पिबन्ध्वै ॥४॥

अहानि । अहानि । तृपिताः सर्वाण्येव गोतमाः । युष्मान् । पर्यागुः । इदम् । कर्म । च । देवम् ।
वृत्तैर्ऋत्विग्भिः कर्तव्यम् अकुर्वन् । कर्म । कुर्वन्तः । गोतमाः । ऊर्ध्वम् । उत्क्षिप्तवन्तः । स्तोत्रैः ।
उत्सनिधानं कूपम् । पानाय ।

एतत्त्यन्न योजनमचेति सस्वर्ह यन्मरुतो गोतमो वः ।

पश्यन्धिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान्विधावतो वराहान् ॥५॥

एतत् त्यत् । एतत् । स्तोत्रसंघटनं मया कृतम् । एतत् । इव । ज्ञायते । नान्यदस्त्यस्योपमा-
नम् । प्रकाशितवान् । गोतमः । युष्माकम् । यत् । मरुतः । पश्यन् । हिरण्यचक्रान् ।

१. शोभनोदकोपेतानि दिनानि Sy.
यागानामहःकालत्वाद्दहानीत्येतेन यागो
लक्ष्यते । सप्तम्यर्थे चैवा प्रथमा ।
अहस्सु । यागकाल इत्यर्थः Sk.
२. जलाभिकाङ्क्षायुक्तान् Sy.
अभिकाङ्क्षितारः फलानाम् Sk.
३. वो युष्माकं स्वभूतानाम् Sk.
४. आभिमुख्येन प्राप्तानि Sy.
प्राप्ताः कुर्वन्तीत्यर्थः Sk.
५. ज्योतिष्टोमादिलक्षणम् Sy.
यागाख्यम् Sk. ६. दे० M.
द्योतमानम् Sy. देवीं देवयोग्यां दीप्तां
वा । स्वगुणैरत्यन्तोत्कृष्टामित्यर्थः Sk.
७. उदकैर्निष्पाद्याम् Sy.
वृत्तैर्ऋत्विग्भिर्वा वा क्रियमाणत्वाद्
वार्क्यां स्तुतिरिहाभिप्रेता । तां च Sk.
८. हविलक्षणमश्रम् Sy.
स्तुतिलक्षणम् Sk. ९. मरुद्भ्यः Sy.
१०. देशान्तरे वर्तमानं कूपमूत्खातवन्तः Sy.
आत्मन एवायं परोक्षरूपेण प्रथमपुरुषेण
प्रतिनिर्देशः । वयं गोतमप्रभृतय उत्क्षि-
पाम इत्यर्थः Sk. ११. मन्त्रसाध्यः Sy.
मन्त्रैः Sk. १२. ०सन्नि० P. D.
उत्सो जलप्रवाहोऽस्मिन् पीयत इत्युत्सधिः
कूपस्तम् Sy. कूप इव यः पीयते स उत्स-

- धिरत्यन्तप्रभूतः सोमः । तमुत्सधिम् Sk.
१३. यूयं पात्यथैत्येवमित्यर्थः Sk.
१४. V. Mādhava ignores आ
१५. एत P. D. M.
१६. त्यत् प्रसिद्धमन्यदुत्कृष्टं स्तोत्रमिव Sy.
१७. युज्यतेऽनेन देवतेति योजनम् एतत्सूक्त-
साध्यं स्तोत्रम् Sy. युज्यन्ते प्राणवियो-
गादिनाऽनेन शत्रव इति योजनं सेनालक्षणं
बलमिहाभिप्रेतम् । एतद्युष्मदीयं बलम्
Sk. १८. सर्वैः Sy.
१९. ०स्त्यस्य सोमपानं M.
सस्वरन्तहितम् । ... देवतामाहात्म्याद्
दर्शितं युष्मदीयं सेनालक्षणं बलं
केनचिदपि न दृश्यत इत्यर्थः Sk.
२०. ०शिवा० P. उच्चारितवान् खलु Sy.
२१. कर्मकर्तृभूतेः साकाङ्क्षत्वात् स्तुतवानिति
वाक्यशेषः Sk. २२. युष्मदर्थम् Sy.
वो युष्मान् Sk. २३. यम् P.
यदेतत्सूक्तरूपं स्तोत्रम् Sy.
२४. सम्प्यजानन् Sy.
२५. हिरण्यचक्ररथाह्वानं, हितरमणीय-
कर्मयुक्तान् वा Sy. हिरण्यशब्दोऽत्र ...
हिरण्यमे वर्तते । हिरण्ययानि रथचक्राणि
येषां ते हिरण्यचक्राः । तान् हिरण्य-
चक्रान् । हिरण्ययरथस्यानित्यर्थः Sk.

अयोर्दंष्ट्रान् । विधावतः । वराहद्वारान् (?) भवतां रथान् धनं रथेषु तिष्ठति ।

एषा स्या वो मरुतोऽनुभर्त्री प्रति द्योमति वाघतो न वाणी ।

अस्तोभयद्रथोसामनु स्वधां गर्भस्त्योः ॥६॥

एषा स्या वः । सा । एषा मदीया । वाणी । मरुतः ! भवद्भ्यो हविषाम् । अनुभर्त्री । युष्मान् प्रतिष्टोमति । यथा । ऋत्विजः । हस्तयोः । अन्नं दत्त्वा । तदनन्तरमेव । अनायासेन । आभिः स्तुतिभिः । मरुद्गणो गोतमम् अस्तोभयत् तेनाग्नेनेत्यन्नकामस्य स्तुतिः ।

१. दशतीति दंष्ट्रा चक्रधारा । अयोमयी-
भिश्चक्रधाराभिर्युक्तान् । यद्वा दंशन-
साधना ऋष्टयो दंष्ट्राः । अयोमया
ऋष्टयो येषाम् Sy.

दंष्ट्रास्थानीयत्वाद्रथोन्धीरत्र दंष्ट्रे
उच्यते । अयोमयान् रथोन्धीन् । लोह-
मयोन्धीकरथस्थानित्यर्थः Sk.

२. विविधमितस्ततः प्रवर्तमानान् Sy.
इतश्चेतश्च विविधं धावतः Sk.

३. पराहद्वारान् P. पराहद्वारान् M.
वरस्योत्कृष्टस्य शत्रोर्हन्तृन् । यद्वा
उत्कृष्टस्य वृष्टयुदकस्याहर्तृन् । अथवा
उत्कृष्टानां देवतानामाह्वतृन् । वर-
स्य हविषो भक्षयितृन् वा । एवंभूतान्
मरुतः पश्यन् ... गोतमो यस्तोत्रं
कृतवान् तदेतत्सर्वोत्कृष्टं सद् अस्माभिः
सर्वैरुपलभ्यत इत्यर्थः Sy.

वरमुत्कृष्टं श्रेष्ठमिति पर्यायाः । हुश-
ब्बोऽपि हन्तेर्वा ह्वयतेर्वा हरतेर्वा
जुहोतेर्वा दानार्थस्य । उत्कृष्टस्य शत्रो-
र्हन्तृन् आह्वतृन् वोदकस्य वाहर्तृन्
हविषो वा भक्षयितृन् Sk.

अथाप्येते माध्यमिका देवगणा वराहव
उच्यन्ते N. 5. 4. ४. ०थं P.

५. V. Mādhava ignores ह

६. तच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दो-
ऽध्याहार्यः । या पुरापि स्तुतवती Sk.

७. ०भक्त्री M. युष्माननुहरन्ती युष्मद्गुण-
सदृशी Sy. युष्मद्गुणानां धारयित्री ।
सकलयुष्मद्गुणसङ्कीर्तनयुक्तेत्यर्थः Sk.

८. प्रतीत्येषोऽभीत्येतस्य स्थाने Sk.

९. प्रत्येकं स्तोति स्तोमतिः स्तुतिकर्मा ।
... नशब्दः सम्प्रत्यर्थे । तदुक्तं यास्केन
—‘अस्त्युपमार्थस्य सम्प्रत्यर्थे प्रयोगः’
(N. 7. 31.) Sy. १०. वत्तिजः P.
इदानीम् ऋत्विक्सम्बन्धिनी वागपि Sy.

११. अस्मदीययोर्बाह्वोः Sy.

सप्तमीनिर्देशाच्च स्थितामिति वाक्य-
शेषः । एषां पश्चाद्बह्विर्लक्षणानां
हस्तयोः स्थितानाम् । हस्तस्थस्य हविषः
प्रदानोत्तरकालमित्यर्थः Sk.

१२. दत्त्वा P. D. M.

स्वधाम्, अन्ननामंतत् । यदा बहुविधमन्नं
मरुतः स्थापयन्ति । तामनुलक्ष्येत्यर्थः Sy.

१३. वृषाऽनायासेनासामाभिर्ऋग्भिरस्तोभयत्
Sy. १४. मोमम् M.

१५. अन्यैरपि स्वपुत्रैः पौत्रैश्च ऋत्विग्भिर्वा
स्तावयति Sk.

१६. V. Mādhava ignores अनु
Ms. D. puts the figure ॥८८॥
here to indicate the end of
the eighty-eighth hymn. No
such number is given in P.
and M.

I.89.

आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतोऽद्भ्यासो अपरीतास उद्भिदः ।

देवा नो यथा सदमिद्भृषे असन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवेदिवे ॥१॥

आ नो भद्राः । आयन्तु^१ । अस्मान् । सर्वतः^२ । भजनीयानि । कर्माणि । असुरैरहिंसितानि^३ ।
अपरिवृतानि च । फलोद्भेदनानि^४ । देवाः । यथा । अस्माकम् । सदा । एव । वर्धनाय । स्युः^५ ।
अप्रगच्छन्तः^६ । रक्षितारश्च । अहन्यहनि ।

देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयतां देवानां रतिरभि नो नि वर्तताम् ।

देवानां सख्यमुप सेदिमा वयं देवा न आयुः प्र तिरन्तु जीवसे ॥२॥

देवानां^{१०} भद्रा । देवानाम् । भजनीया^{११} । सुमतिः^{१२} । ऋजुमिच्छताम्^{१३} । देवानाम् । दानम् ।

१. ०या० P. आगच्छन्तु Sy; Sk.

२. समीचीनफलसाधनत्वेन कल्याणाः Sy.
कल्याणाः Sk.

३. अग्निष्टोमादयो महायज्ञाः Sy.

क्रतवो यज्ञाः । ... स्वतस्सम्बन्धिनश्चा-
त्मनः सम्बन्धिनां च पुत्रादीनामस्माकं
यज्ञा उपनयन्त्वित्यर्थः Sk.

४. यज्ञविध्वंसित्री रक्षआदिभिरविगुणा
इत्यर्थः Sk.

५. शत्रुभिरपरिगताः, अप्रतिरुद्धा इत्यर्थः
Sy. अन्यैरप्राप्तपूर्वा इत्यर्थः Sk.

६. शत्रूणामुद्भेतारः Sy.

उद्भिन्नामैकाहः । तत्प्रभूतयः । अथवा
उद्भिन्वन्ति फलानीत्युद्भिदः । जन-
यितारः फलानामित्यर्थः Sk.

७. देवा नो यथा सदा वर्धनाय स्युः । अप्रा-
युवोऽप्रमाद्यन्तः । रक्षितारश्च । अह-
न्यहनि N. 4. 19.

८. तथाऽगच्छन्तिवति सम्बन्धः Sy.

९. स्वकीयं रक्षितव्यमपरित्यजन्तः Sy.
अप्रमोषितार आयुषः । जीवितस्य चान-
पहर्तार इत्यर्थः । अथवा प्रायुव इति

अयतेगंतिकर्मण इवं रूपम् । अप्रग-
न्तारः । नित्यसन्निहिता इत्यर्थः ।
अथवा प्रायुव इति यौते रूपम् । अन्यै-
रर्थैरप्रश्रिता बुद्धिर्येषां तेऽप्रायुवः ।
अनाक्षिप्तचेतस्का इत्यर्थः Sk.

१०. देवानां वयं [सुमती] कल्याण्यां मती ।
ऋजुगामिनाम् । ऋजुगामिनामिति
वा । देवानां दानमभि नो निवर्तताम् ।
देवानां सख्यमुपसीदेम वयम् । देवा
न आयुः प्रवर्धयन्तु चिरं जीवनाय
N. 12. 39.

११. ०नीय P. ०जनी D.

सुखयित्री Sy. कल्याणी Sk.

१२. ०ति M.

अनुग्रहात्मिका बुद्धिरस्माकमस्त्विति
शेषः Sy.

शोभना परानुग्रहात्मिका बुद्धिः Sk.

१३. आर्जवयुक्तं सम्यगनुष्ठातारं यजमान-
मात्मन इच्छताम् । ... तदभिमतफल-
प्रदानमप्यस्माकं भवत्वित्यर्थः Sy.

ऋजवः सदाचारा मनुष्याः । तत्का-
मिनाम् Sk.

अस्मान् । अभिनिवर्तताम् । देवानाम् । सख्यम् । उपगच्छेम । वयम् । देवाः । नः । आयुः । वर्धयन्तु ।
जीवनाय ।

तान्पूर्वया निविदा इमहे वयं भगं मित्रमदिति दक्षमस्त्रिधम् ।

अर्यमणं वरुणं सोममश्विना सरस्वती नः सुभगा मयस्करत् ॥३॥

तान् पूर्वया । तान् । पूर्वया । वाचा । ह्वयामः । वयम् । भगादीन् । दक्षं च । अक्षयम् ।
सरस्वती च । अस्माकम् । सुभगा । सुखम् । करोतु ।

तन्नो वातो मयोभु वातु भेषजं तन्माता पृथिवी तत्पिता द्यौः ।

तद्ग्रावाणः सोमसुतो मयोभुस्तदश्विना शृणुतं धिष्यथा युवम् ॥४॥

तन्नो वातः । तत् । नः । वातः । सुखस्य भावयितु । आत्मीयं भेषजम् । वातु ।

१. देवा अस्मभ्यं ददत्वित्यर्थः Sk.
२. सखित्वं, सख्युः कर्म वा Sy.
३. प्राप्नुवाम Sy.
४. आयुध M. ५. वर्धन्तु D. M.
६. विदवान् देवान् Sy.
७. पूर्वकालीनया नित्यया Sy.
पूर्वसङ्कल्पितया पूर्वप्रयुक्तया वा Sk.
८. वेदात्मिकया ... । यद्वा निविदा
'विश्वे देवाः सोमस्य मत्सन्' इत्या-
दिकया वैश्वदेव्या निविदा Sy.
स्तुतिलक्षणया Sk. ९. ०दि P.
भजनीयं द्वावशानामादित्यानामन्यतमम् ।
मित्रम् प्रमितेस्त्रायकमहरभिमानिनं
देवम् । ... अदितिम् अश्विनामीयामदीनां
वा देवमातरम् Sy. १०. ०क्षां D.
सर्वस्य जगतो निर्माणे समर्थं प्रजापतिम् ।
यद्वा । प्राणरूपेण सर्वेषु प्राणिषु व्याप्य
वर्तमानं हिरण्यगर्भम् Sy.
११. क्ष० M. शोषणरहितं,
सर्वदेकरूपेण वर्तमानं मरुद्गणम् ।
अर्यमणम् अरीन् मन्वेहावीनसुरान्
यच्छति नियच्छतीत्यर्थमा सूर्यः । ...

तम् । वरुणम्, वृणोति पापकृतः स्वकीयैः
पाशैरावृणोतीति रात्र्यभिमानिदेवो
वरुणः । ... सोमम् द्वेधात्मानं विभज्य
पृथिव्यां लतारूपेण दिवि च चन्द्रा-
त्मना देवतारूपेण वर्तमानम् । अश्विना
अदववन्तौ । यद्वा सर्वं व्याप्नुवन्तौ । ...
एवंभूतान् सर्वान् देवान् अस्मद्वरक्षणार्थ-
माह्वयामः Sy. अशोषयितारं वा Sk.

१२. अस्माभिराहूता Sy.
१३. M. and P. add वा after च
१४. शोभनघनोपेता Sy.
१५. V. Mādhava ignores मित्रम् ।
अदितिम् । अर्यमणम् । वरुणम् । सोमम् ।
अश्विना
१६. तनो वतेः P.
१७. तच्छब्दभुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दो-
ऽध्याहार्यः । यद्वयमिच्छामस्तत् Sk.
१८. अस्मान् Sy; Sk.
१९. तत् । नः । वातः is omitted
by M.
२०. वा M. पातु P. D.
प्रापयतु Sy. गमयतु । ददत्वित्यर्थः Sk.

तत्^१। माता। पृथिवी^२। तत्^१। पिता। द्यौः^३। तत्^१। आवाणः^३। सोमस्य^४ सोतारः^४। सुखस्य^५
भावयितारः^५। तत्^१। अश्विनी^६। युवामपि^६। धिषणाहौ^७ स्तुत्यहौ^७। शृणुतम्^८।

तमीशानं जगतस्तस्थुषस्पतिं धियंजिन्वमवसे दृमहे वयम् ।

पूषा नो यथा वेदसामसंदृधे रक्षिता पायुरदब्धः स्वस्तये ॥५॥

तमीशानम्^९। तम्^९। ईश्वरम्^९। जङ्गमस्य^{१०}। स्यावरस्य^{११} च^{११}। पालयितारम्^{१२}। कर्मणः^{१३} प्रीणयि-
तारम्^{१३}। रक्षणाय^{१४}। ह्वयामः^{१५}। वयम्^{१५}। पूषा^{१६}। अस्माकम्^{१७}। धनानाम्^{१८}। भवति^{१९}। यथा^{२०}। वर्धनाय^{२१}
रक्षोभ्य^{२२} रक्षिता^{२३}। पालकः^{२४}। अहिंसितः^{२५}। अविनाशाय^{२६}।

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।

स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥६॥

स्वस्ति नः^{२७}। स्वस्ति^{२८}। अस्माकम्^{२९}। इन्द्रः^{३०}। वृद्धान्नः^{३१}। स्वस्ति^{३२}। नः^{३३}। पूषा^{३४}। विश्वधनः^{३५}।

१. भेषजम् Sk.

२. विवाहकाले द्यौरहं पृथिवी त्वमिति वरे
वध्वां च द्युत्वपृथिवीत्वाध्यारोपात्
सर्वमनुष्याणां च वधूवरमातापितृकत्वात्
तद्वर्मेण मातृत्वेन पितृत्वेन च व्यपदेशः
पृथिव्या दिवश्चायं तन्माता पृथिवी
तत्पिता द्यौरिति Sk.

३. यागद्वारेण Sk. ४. अभिषवसाधनाः Sy.
सोमाभिषवकारिणः Sk.

५. यागफलभूतस्य...। यद् भेषजमस्माभि-
र्वाध्वादिषु प्रार्थ्यते तद् भेषजं देवानां
भिषजौ युवामस्माकमनुकूलं यथा भवति
तथा जानीतमित्यर्थः Sy.

६. धिषणा वाक्। तस्याः पुत्री। अथवा
द्यौरिति प्रज्ञानाम्। ह्यौ वेष्टने। धीर्वे-
ष्टयित्री सर्वार्थग्रहणसमर्था ययोस्तौ
धिष्णौ।... अत्यन्तप्रज्ञावित्यर्थः Sk.

७. श्रवणेनात्र तत्पूर्वकं करणं लक्ष्यते Sk.

८. तच्छब्दभूतेर्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दो-
ध्याहार्यः। यमन्येऽपि सर्वे आह्वयन्ति

तम् Sk. ९. ऐश्वर्यवन्तम् Sy.

१०. D. repeats स्यावरस्य

११. स्वामिनम् Sy; Sk.

१२. कर्मभिः प्रीणयितव्यम् Sy.

सर्वप्रज्ञानां प्रीणयितारम् Sk.

१३. धनान् M. ज्ञानानां वा Sk.

१४. प्रति M. भवेत् Sk.

१५. यथा नो धनवृद्धिकरो ज्ञानवृद्धिकरो
वा स्यादित्यर्थः Sk.

१६. सोमानाम् Sk. १७. ऽशय P. D.
अविनाशकरश्च स्यादित्यर्थः Sk.

१८. अविनाशम् Sy.

१९. वृद्धं प्रभूतं श्रवः श्रवणं स्तोत्रं हविलं-
क्षणमन्नं वा यस्य तादृशः Sy.

प्रवृद्धकीर्तिः प्रवृद्धधनः प्रवृद्धान्नो वा Sk.

२०. ऽधन P. M.

विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः। यद्वा
विश्वानि सर्वाणि वेदांसि ज्ञानानि धनानि
वा यस्य तादृशः Sy.

सर्वज्ञः सर्वधनो वा Sk.

स्वस्ति । नः । ताक्ष्यश्च । अहिंसितायुधः । स्वस्ति । अस्माकम् । बृहस्पतिश्च । दधानु ।

पृषदश्वा मरुतः । पृश्निमातरः शुभ्रयावानो विदथेषु जग्मेयः ।

अग्निजिह्वा मनवः सूरचक्षसो विश्वे नो देवा अवसा गमन्निह ॥७॥

पृषदश्वा मरुतः । पृषद्वर्णाश्वाः । मरुतः । गोमातरः । उदकं प्रति गन्तारः । यज्ञेषु ।
गमनशीलाः । अग्न्यास्याः । मन्तारः । सुवीर्यदर्शनाः । विश्वे । अस्मान् । देवाः । रक्षणेन सह ।
आगच्छन्तु । इह ।

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥८॥

भद्रं कर्णेभिः । भद्रम् । कर्णः । शृणुयाम । देवाः । भद्रमेव । पश्येम । अक्षिभिः । यष्टव्याः ।

१. तुक्षस्य पुत्रो गरुमान् Sy.

२. ०युद्ध P. ०युध P.

यद्वा रथचक्रस्य धारा नेमिः । यत्स-
म्बन्धिनो रथस्य नेमिनं हिंस्यते सोऽरि-
ष्टनेमिः Sy. ३. बृहतां देवानां
पालयिता Sy. ४. ०घतु C.

दधात्वित्यन्त्यमाख्यातपदं . सर्वत्रैवानुष-
क्तव्यम् । . . . करोत्वित्यर्थः Sk.

५. पृषद्भिः श्वेतविन्दुभिर्पुक्ता अश्वा
येषां ते तथोक्ताः Sy.

६. पृश्निर्नावर्णा गौर्माता येषाम् Sy.
पृश्निर्घाः । सा माता येषां ते पृश्नि-
मातरः Sk.

७. शुभं शोभनं यान्ति गच्छन्तीति शुभं-
यावानः । शोभनगतय इत्यर्थः Sy.
शुभमित्युदकम् । तदर्थं मेधान् प्रति
गन्तारः Sk. ८. ०न्य० P.
अग्नेर्जिह्वायां वर्तमानाः । सर्वे हि देवा
हविःस्वीकरणाग्नौर्जिह्वायां वर्तन्ते Sy.
अग्निजिह्वाः । वक्ष्यमाणानां विश्वेषां
देवानामेतद्विशेषणं न मरुताम् . . . अग्नि-
जिह्वास्थानीयो येषां तेऽग्निजिह्वाः ।

अग्नौ प्रक्षिप्तं हविर्देवा अश्नन्ति ।
तेनैषामग्निजिह्वास्थानीयः Sk.

९. ०र P. ज्ञातारः Sk.

१०. सुवी० P. सूर्यप्रकाश इव चक्षः प्रकाशो
येषां ते Sy. सूर्यस्येव चक्षुर्दशनं येषां
ते सूरचक्षसः Sk.

११. मरुतसंज्ञकाः . . . सर्वे देवाः Sy.

१२. अस्माकं पालनेन हेतुना । वयं पालयि-
तव्या इत्येवमर्थमित्यर्थः Sk.

१३. अस्मिन्काले Sy. यज्ञे । पृषदश्वादिगुणा
मरुतः । अग्निजिह्वादिगुणाश्च विश्वे
देवाः । अस्मत्पालनार्थमिह यज्ञ आगच्छ-
न्त्विति समस्तार्थः Sk.

१४. भजनीयं कल्याणं वचनम् Sy.

युष्मत्प्रसादादेव Sk. १५. कर्णे P. D.

१६. युष्मत्प्रसादाच्छ्रोतुं समर्थाः स्याम ।
अस्माकं वाधिर्यं कदाचिदपि माभूत् Sy.

१७. दोव D. दोवभव P.

१८. शोभनम् Sy. १९. पश्याम D.
द्रष्टुं समर्थाः स्याम । अस्माकं दृष्टिप्रति-
धातोऽपि मा भूत् Sy. २०. ०क्ष० P.

२१. यागेषु चरुपुरोडाशादिभिर्यष्टव्याः Sy.

स्थिरैः^१ । अङ्गैः^२ । तुष्टुवांसः^३ । तनूभिश्च युक्ताः । व्यश्याम^४ । देवैर्निहितम् । शतसंख्याकम् । आयुः ।

शतमिन्नु शरदो अन्ति देवा यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनाम् ।

पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति मा नो मध्या रीरिप्तायुर्गन्तोः ॥६॥

शतमिन्नु^१ । शतम्^२ । एव^३ । शरदः^४ । अन्ततो भवति । देवा मनुष्याणामायुः^५ । यत्र^६ । अस्माकम्^७ ।
कृतवन्तो यूयम्^८ । अङ्गानाम्^९ । जरां कल्पितवन्तः^{१०} । पुत्रा एव^{११} । रक्षितारः^{१२} । यत्र^{१३} । भवन्ति^{१४} । तद्^{१५}
आयुः^{१६} । गन्तोः^{१७} । मध्ये^{१८} । मा^{१९} । अस्मान्^{२०} । हिंसिष्वमित्यायुष आशासनम्^{२१} ।

अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।

विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥१०॥

अदितिर्द्यौः । अदितिरेव सर्वमित्यदितेर्विभूतिमाचष्टे—

१. वृद्धैः Sk.

२. हस्तपादादिभिरवयवैः Sy.

आत्मावयवैस्तनूभिः । . . . जरयाऽनुपहत-
शरीरतदवयवाः सन्त इत्यर्थः Sk.

३. ०ष्टुवांसन् D. ०ष्ट० M.

युष्मान् स्तुवन्तः Sy. शत्र्वर्षोऽयं
वसुद्रंष्टव्यः । स्तुवन्तो युष्मान् Sk.

४. पश्या० M. प्राप्नुयाम Sy.

५. ०वैन्नि० P. देवेन प्रजापतिना
स्थापितम् Sy. मनुष्याणां च देवहितं
देवैर्दत्तं देवैर्वा निहितं स्थापितमुप-
कल्पितम् Sk. ६. ०क्ष्यमा० M.
षोडशाधिकशतप्रमाणं विंशत्यधिकशत-
प्रमाणं वा Sy. तद्वर्षशतपरिमाणमायु-
र्देवैर्मनुष्याणामुपकल्पितं कृत्स्नं प्राप्नु-
याम । मान्तरा मृषीमहीत्यर्थः Sk.

७. ०ध्रुः M. ८. खलु Sy.

इत् नु इति पदपूरणे । एकवाक्यता-
प्रसिद्धपर्यं च प्रथमे पादे यच्छब्दोऽन्त्ये
च षष्ठ्यन्तस्तच्छब्दोऽध्याहृतव्यः ।
यदेतच्छतम् Sk. ९. आयुष्ट्वेन
भवद्भिः कल्पिताः . . . संवत्सराः Sy.

वर्षशतम् Sk. १०. ०रदेवान्त० P.

मनुष्याणां समीपे । . . यस्मात् सृष्टिकाले
मनुष्याणां शतं संवत्सरा आयुरिति
युष्माभिः परिकल्पितम् Sy.

अन्तिकं सन्निकृष्टम् । अल्पमित्यर्थः Sk.

११. यस्यामवस्यायाम् Sy.

१२. शरीराणाम् Sy.

शरीराणाम् । यत्स्वरूपेणैवाल्पकं जरया
चोपहतमित्यर्थः Sk.

१३. पितरो भवन्ति स्वेवामपत्यानाम् ।
यत्रैकमेव शरीरमत्यन्तविरुद्धे पिता-
पुत्रावस्ये शीघ्रमेव प्रतिपद्यत इत्यर्थः ।
अथवा पितृशब्दोऽत्र क्रियाशब्दः पाल-
यितृवचनः । ये पुत्राः पाल्या आसन्त
एव वार्धक्ये जराभिभूतस्य पालयि-
तारो भवन्तीत्यर्थः Sk.

१४. ईदृग्दशापन्नानित्यर्थः Sy.

१५. क्लृप्तस्यायुषो गमनात्पूर्वम् Sy.

आयुर्जीवितम् । गन्तोर्गमनशीलस्य Sk.

१६. अस्माकम् Sk. १७. ०सितध्व० P.

१८. ०षा P. १९. ०शानं P.

२०. ०मित्यत्रादि० M. २१. ०ष्टो P.

अदितिरेव । जातम् । अदितिरेव । जनिष्यमाणं सा च प्रयच्छतायुरिति (?) ।

I.90.

ऋजुनीती नो वरुणो मित्रो नयतु विद्वान् । अर्यमा देवैः सजोषाः ॥१॥

ऋजुनीती । ऋजुनयनेन । अस्मान् । नयनप्रकारज्ञाः । वरुणादयः । नयन्तु । अर्यमा च ।
देवैः । सहिताः ।

ते हि वस्वो वसवानास्ते अप्रमूरा महोभिः । व्रता रक्षन्ते विश्वाहा ॥२॥

ते हि वस्वः । ते । हि । वसूनि । आच्छादयन्तः । ते । अप्रमूढाः । तेजोभिः । स्वानि

१. अदीनाऽखण्डनीया वा पृथिवी देवमाता वा । सैव . . . द्योतनशीलो नाकः । सैवान्तरिक्षम् अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्य ईक्ष्यमाणं द्योम । सैव माता निर्मात्री जगतो जननी । सैव पितोत्पादकः । ततश्च सः पुत्रः मातापित्रोर्जातः पुत्रोऽपि सैव : . . . सर्वेऽपि देवा अदितिरेव । पञ्च जना निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णाः । यद्वा गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि । . . . एवंविधाः पञ्च जना अप्यदितिरेव Sy. देवमाता । तत्प्रभवाः सर्वे द्युवादयः । अत इदं कारणशब्देन कार्यस्य गोप्या वृत्त्याभिधानम् । अदितेः कार्यभूतेत्यदितिरेवान्तरिक्षम् Sk.
२. अदितिरेव । जातम् । omitted by P. जननं प्रजानामुत्पत्तिः साऽप्यदितिरेव Sy. ३. ०रव P.
४. जन्माधिकरणं तदप्यदितिरेव । एवं सकलजगदात्मनादितिः स्तूपते Sy. एवमशेषजगत्कारणत्वेनादितेर्विभूतिमाचष्टे । अथवादितिशब्दोऽत्र क्रियाशब्दोऽदीनपर्यायः । द्युवादीनि वस्तुन्यदीनान्यनुपक्षोणानि । नित्यानीत्यर्थः Sk. अयाप्याहादितिः सर्वमिति N. I. 15. ५. ०च्छवायु० M.
६. V. Mādhava ignores अदितिः । द्यौः । अदितिः । अन्तरिक्षम् । अदितिः । माता । सः । पिता । सः । पुत्रः । विश्वे ।

देवाः । अदितिः । पञ्च । जनाः ।

Ms. D. puts the figure ॥८६॥ here to indicate the end of the eightyninth hymn. No such number is given in P. and M.

७. कौटिल्यरहितेन गमनेन Sy. ऋजु नयतीत्यृजुनीती Sk.
८. नेतव्यमुत्तमं स्थानं जानन् Sy. विद्वान् विजानन् । किम् ? सामर्थ्यात् कर्मविपाकफलं भक्ततां वाऽस्माकम् Sk.
९. नयतु अभिमतं फलं प्रापयतु Sy. मित्रो वरुणश्च । यत्र स्वर्गे ब्रह्मलोके वाऽस्माभिः स्वकृतेन कर्मणा गन्तव्यं तत्र तत्र नयतु Sk. १०. अहोरात्रविभागस्य कर्ता सूर्यश्चास्मान् जुगमनेनाभिमतं स्थानं प्रापयतु Sy. ११. ०तं P. समानप्रोतिः Sy. देवैस्सह सम्प्रीयमाणः Sk. १२. पूर्वोक्ता मित्रादयः Sy. त इति प्रकृतानां वरुणादीनां प्रतिनिर्देशः Sk.
१३. हिशब्दः पदपूरणः Sk. १४. वस्वः । तृतीयायं षष्ठ्येषा । वसुना धनेन Sk.
१५. ०न्त M. सर्वं जगद्धनेनाच्छादयन्तीत्यर्थः Sy. धनवन्तः । अथवा वसवाना इति वस आच्छादने इत्यस्य क्रियाशब्दः । धनेनाच्छादयितारः । प्रभूतस्य धनस्याच्छादयितार इत्यर्थः Sk.
१६. महद्भिः प्रकाशकरणवृष्टिप्रदानादिभिरुपकारैः Sk.

स्वानि यमनादीनि कर्माणि । सर्वदा । रक्षन्ते ।

ते अस्मभ्यं शर्म यंसन्नमृता मर्त्येभ्यः । वार्धमाना अप द्विषः ॥३॥

ते अस्मभ्यम् । ते । अस्मभ्यम् । सुखम् । प्रयच्छन्तु । अमृताः । मर्त्येभ्यः । द्वेष्टन् । अपवा-
धमानाः ।

वि नः पथः सुविताय चियन्तिन्द्रो मरुतः । पूषा भगो वन्द्यासः ॥४॥

वि नः पथः । विचिन्वन्तु । मार्गान् । अस्माकम् । अभ्युदयाय । इन्द्रादयः । वन्दितव्याः ।

उत नो धियो गोअग्राः पूषन्विष्णवेवयावः । कर्ता नः स्वस्तिमतः ॥५॥

उत नो धियः । अपिच । अस्माकम् । कर्माणि । पश्वग्राणि कुरुत । पूषादयः । . . . । कुरुत ।
च । अस्मान् । अविनाशवतः ।

मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः । मार्ध्वीर्नः सन्त्वोषधीः ॥६॥

मधु वाताः ।

१. Omitted by M.
२. यमादी० M. जगन्निर्वाहृपाणि स्व-
कीयानि Sy.
३. Omitted by P.
४. ०भ्यं स्मा P. ५. वरुणादयः Sk.
६. गृहं वा Sk. ७. प्रेच्छ० M.
८. अमरणधर्माणः Sy. मरणवर्जिताः Sk.
९. मरणधर्मभ्यः Sy.
१०. अस्मदीयान् पापलक्षणान् शत्रून् Sy.
अस्मदीयद्विषः Sk.
११. विनाशं प्रापयन्तः Sy.
१२. अशोभनेभ्यो मार्गेभ्यः सकाशात् पूषक्कु-
र्वन्तु Sy.
१३. स्वर्गगमनमार्गान् Sk.
१४. सुष्टु प्राप्तव्याय स्वर्गादिफलाय Sy.
सुविताय सुगमनाय । . . . स्वर्गगमन-
मार्गप्रतिबन्धकारिणो रक्षोऽमुरप्रभृतीन्

- मार्गादिपनयन्तिवत्यर्थः Sk.
१५. ०भ्यः P.
स्तोतव्या नमस्कृतव्या वा Sy.
१६. अप्तोर्पामलक्षणानि Sy.
यागाख्यानि Sk.
१७. पश्वग्रा० P.
पशुप्रमुखान्यस्मत्सकाशाद् भ्रष्टैः पशु-
भिर्युक्तानि Sy.
गावोऽग्रे यासां ता गोअग्राः । गोलाभ-
फलाः । . . . कर्माणि गोलाभफलानि Sk.
१८. विष्णो इति PP. हे पूषन् पोषक देव
विष्णो व्यापनशील देव हे एवयावः ।
एवैगन्तुभिरिवैर्याति गच्छतीति, एवयावो
मरुद्गणः Sy.
१९. वायुरेव यावैवं गच्छतीति P.D.
वायुरेव यावैवं गच्छतीति M.
२०. M. adds इलो after वाताः

वाता मधु^१ क्षरन्त्यस्मै^२ सत्यमिच्छति^३ यो नरः ।
 तद्वि^४ सूर्यसमं^५ ज्योतिस्तदिच्छन्निह^६ सिध्यति ॥
 यत् सम्भरन्ति सरघाः पुष्पेभ्यस्तन्मधु^७ स्मृतम् ।
 अस्मै^८ सत्यविदे सर्वे^९ तत् क्षरन्तीति कीर्त्यते ॥

मधुमत्पः । ओषधयश्च । अस्माकम् । भवन्तु ।

मधु नक्तमुतोपसो मधुमत्पार्थिवं रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥७॥

मधु नक्तम् । रात्रौ । मधु भवत्वस्माकम् । अपिवा । उपसश्च । मधुवान् भवतु । पार्थिवः ।
 लोकः । मधुमती । द्यौः । अस्तु । अस्माकम् । पितेति ।

मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥८॥

मधुमान्नः । मधुमान् । अस्माकम् । वनस्पतिर्वृक्षाधिपतिः । सूर्यश्च । मधुमत्पः ।

१. माधुर्योपेतं कर्मफलम् Sy.

मधुशब्दो रसविशेषवचनोऽन्तर्णी-
 तमत्वर्थश्च । सामर्थ्याच्चेहोदके वसन्ते ।
 उदकनाम वा मधुशब्दः । साकाङ्क्ष-
 त्वाच्च क्षरन्तीत्याख्यातं पूर्वत्राप्यनु-
 यक्तव्यम् । मधुमन्मधुरतं वृष्टि-
 लक्षणमुदकम् Sk.

२. रक्षन्त्य० D. वर्धन्ति प्रयच्छन्तीत्यर्थः Sy.

लोडयें लट् । क्षरन्तु । वर्धन्तिवत्यर्थः Sk.

३. ऋतं यज्ञमात्मन इच्छते यजमानाय Sy.

४. यज्ञं कामयमानस्य ममार्याय Sk.

५. ०म M. ६. ०न्निहित P.

७. ०ष्येयस्त० M. ८. ०त्य० P.

९. मध्वेव माध्वम् ... तद्वत्पो माध्व्यः । ...
 मधुरसा इत्यर्थः Sk.

१०. नक्तमिति नेदमव्ययमधिकरणभूताया
 रात्रेर्वाचकम् । रात्रेरिहाधिकरणसम्भ-
 वाश्रक्तेतिरात्रिनाम्नः प्रथमान्तस्येवं
 छान्दसं ह्रस्वत्वं नपुंसकत्वं च । सामर्थ्या-
 च्चास्तु न इत्येतत्पदं सर्वत्रानुयक्तव्यम् ।
 मधु नक्तमस्तु नः । मधुत्वेन चात्र सर्वत्र

तद्गतप्रीतिकरत्वं लक्ष्यते । प्रीतिकरी
 रात्रिरस्माकं भवत्वित्यर्थः Sk.

११. ०न्त्व० P. रात्रिः ... अस्माकं ...
 मधुमती माधुर्योपेतफलप्रदा Sy.

१२. च M. १३. उवःकालोपलक्षितान्य-
 हानि च मधुमन्ति भवन्तु Sy.

१४. मधुमान् should be the proper
 reading for मधुवान्
 माधुर्यविशिष्टफलयुक्तः । ... वृष्टि-
 प्रदानेन सर्वेषां पालयिता Sy.

१५. ०र्त्ति M. १६. Omitted by P.

१७. विवाहकाले द्यौरहं पृथिवी त्वमिति वरे
 द्युत्वाध्यारोपात् सर्वमनुध्याणां वरपितृ-
 कत्वात् तद्वर्मेणैव दिवो व्यपदेशः द्यौः
 पितेति Sk. १८. माधुर्योपेतफलवान् Sy.

१९. वनानां पालयिता यूपाभिमानो देवः Sy.
 वनानां पालयितृत्वात् स्वामित्वाद्वा
 वनस्पतिः सूर्यसाहचर्याच्च चन्द्रमा
 इहाभिप्रेतः । मधुमान्नो वनस्पतिश्चन्द्रमा
 अस्तु Sk. २०. सर्वस्य प्रेरकः Sy.

२१. माधुर्योपेतेन पयसा युक्ताः Sy.

गावश्च । भवन्तु ।

शं नो मित्रः शं वरुणः शं नो भवत्वर्थमा ।

शं न इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो विष्णुरुक्रमः ॥६॥

शं नो मित्रः^१ । अस्माकम् । एते शंकराः । भवन्तु । विष्णुश्च । उरुक्रमणः^२ । ऋतमिच्छतो-
ऽभ्युदयं ? (ऽभ्युदयं) तृचेनोपदिदिक्षुरुभयतः शान्तिं चकारेति ।

I. 91.

त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा त्वं रजिष्ठमनु नेषि पन्थाम् ।

तव प्रणीती पितरौ न इन्द्रो देवेषु रत्नमभजन्तु धीराः ॥१॥

त्वं सोम प्र चिकितः । त्वम् । सोम ! प्रकर्षेण । जानासि । प्रज्ञाय । त्वम् । ऋजुतमम् ।
पन्थानम् । अनुनयसि । तव । प्रणयनेन । पितरः । अस्माकम् । इन्द्रो ! देवेषु । रत्नम् । अभजन्तु

१. अग्निहोत्राद्यर्थाः Sy.

२. V. Mādhava ignores अस्तु । नः

३. अहरभिमानो मित्रो देवः . . . सुलकरो भवतु । यद्वा अस्मदीयानामुपद्रवाणां शमयिता भवतु । रात्र्यभिमानो वरुणश्च । . . . अर्यमा अहोरात्रयोः स्यापयिता सूर्यश्च । . . . बृहस्पतिः बृहतां देवानां पालयिता इन्द्रश्च Sy. ४. ०मेण D. उरु विस्तीर्णं क्रामति पादौ विक्षिपतीत्यु-
रुक्रमः । विष्णुहि वामनावतारे पृथिव्यादीन् लोकान् पदत्रयरूपेणा-
क्रान्तवान् । . . . शं सुलकरः उपद्रवाणां शमयिता वा भवतु Sy.

विस्तीर्णगतिविस्तीर्णप्रक्रमो वा । बलि-
बन्धनकाले त्रिभिः पदैस्त्रैलोक्यप्रक्रम-
णम् । तदभिप्रायमिदमुल्लेखमवचनम् Sk.

५. ऋचमि० P. तमिच्छन्तः M.

६. शोभन्ति P. ७. चकरोतु M.

८. Ms. D. puts the figure ॥६०॥
here to indicate the end of

the ninetieth hymn. No such number is given in P and M.

६. ज्ञातोऽसि । वयं त्वां स्तुतिभिरज्ञासि-
ष्मेत्यर्थः Sy. यावज् ज्ञातव्यम् Sk.

१०. ०या P.

मनीषया त्वदीयया प्रज्ञया Sk.

११. तृतीयार्थे द्वितीया । ऋजुतमेन Sk.

१२. कर्मफलावाप्तिहेतुभूतम् Sy.

इदमपि तृतीयार्थे द्वितीया । पथा Sk.

१३. अस्माननुक्रमेण प्रापयसि Sy.

अनुशब्दोऽत्र धात्वर्थानुवादी लम्बते
प्रलम्बत इति यथा । सर्वयजमानान् स्वर्गं
नयसि Sk.

१४. उपदेशेनेत्यर्थः Sk.

१५. इन्द्रो इति PP. अस्माकमिन्द्रोऽस्माक-
मिन्द्रः M. उन्दनशीलं सर्वं जगदमृतेन
क्लेदयितः ! Sy. १६. भवेषु P.
षष्ठ्यर्थे सप्तमी । देवानां स्वभूतम् Sk.

१७. रमणीयं धनम् Sy.

१८. देवानां सकाशाल्लब्धवन्त इत्यर्थः Sk.

पितृयज्ञे । प्राज्ञा अङ्गिरसः ।

त्वं सोम क्रतुभिः सुक्रतुर्भस्त्वं दक्षैः सुदक्षो विश्ववेदाः ।

त्वं वृषा वृषत्वेभिर्महिहत्वा द्युम्नेभिर्द्युमन्यभवो नृचक्षाः ॥२॥

त्वं सोम क्रतुभिः । त्वम् । सोम ! कर्मभिः । सुकर्मा । अभवः । त्वम् । बलेः । सुबलः । विश्वघनः । त्वम् । वर्षिता । वर्षितृवैः । माहात्म्येन । यशोभिः । यशस्वी । अभवः । मनुष्याणां व्रष्टा ।

राज्ञो नु ते वरुणस्य व्रतानि बृहद्गम्भीरं तवं सोम धाम ।

शुचिष्वमसि प्रियो न मित्रो दुचाय्यो अर्थमेवासि सोम ॥३॥

राज्ञो नु ते । राज्ञः । इव । ते । वरुणस्य । कर्माणि तवापि तद्वद्विहितानि । बृहच्च । ते । गम्भीरम् । शरीरम् । शुचिः । त्वम् । असि । प्रियम् । इव च । मित्रम् । वर्धयिताऽसि ।

१. धीमन्तः कर्मवन्तः प्रज्ञावन्तो वा Sy.

२. त्वत्सम्बन्धिभिरग्निष्टोमादिकर्मभिः
आत्मीयैर्ज्ञानैर्वा Sy. प्रज्ञाभिर्वा Sk.

३. शोभनप्रज्ञो वा Sy. सुप्रज्ञो वा Sk.

४. भव M. भवसि Sk.

५. बलेः P. आत्मीयैः Sy.

अथवा दक्षशब्दो दक्ष वृद्धावित्यस्य
क्रियाशब्दो वृद्धिपर्यायः । वृद्धिभिः
सुबुद्ध इत्यर्थः Sk.

६. सर्वज्ञश्च । अथवा ... बहुघन इत्यर्थः
Sk. ७. कामानाम् Sy.

८. कामाभिवर्धणैः Sy.

९. ०द्युम्येन P. महित्वेति बहुवचनस्य
स्थान एकवचनम् । ... त्वं वर्षिता
महद्भिवर्धणैरित्यर्थः Sk.

१०. दत्तैर्हविलक्षणाैरज्ञैः Sy.

द्युम्नं द्योततेर्यशो वा घनं वात्रं वा ।
यशोभिरन्नैर्धनैर्वा यशस्वी अन्नवान्
घनवान् वा भवसीत्यर्थः Sk.

११. ०सी P. D. M. प्रभूतान्नः Sy.

१२. यज्ञस्य नेतृणां यजमानानामभिमतफलस्य

वर्धयिता Sy.

१३. ब्राह्मणानां स्वामिनः Sy.

१४. यागार्थमाहुतः क्रीतो वस्त्रेणावृतः
सोमो वरुणः Sy.

१५. क्रीतस्य ... सम्बन्धीनि ... सर्वाण्यग्नि-
ष्टोमादीनि ... । अतः सर्वेषु यागेषु
त्वमेव करणभूतो भवसीत्यर्थः Sy.
अत्यन्तोत्कृष्टानि Sk.

१६. तेजः । ... यद्वा नु इत्येतदुपमायै । ... राज्ञो
राजमानस्य वरुणस्य नु वरुणस्येव
हे सोम ते तव व्रतानि कर्माणि लोक-
हितकारीणि । शिष्टं समानम् Sy.
धाम तेजः स्थानं वा Sk.

१७. सर्वेषां शोधकः Sy.

१८. ०चिश्चम० P. ०चिष्वम० D.
०चिष्वम० M.

१९. प्रियश्च सर्वस्य Sk.

२०. यथा सर्वेषामनुकूलोऽहरभिमानी मित्रो
देवः शोधयिता भवति तद्वत् Sy.

मित्र इव देवताविशेषः Sk.

२१. यजमानानाम् Sk.

अयमेव । सोम ! अपिवा पूजनीय इति ।

या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां या पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु ।

तेभिर्नो विश्वैः सुमना अहेळ्व्राजन्त्सोम प्रति हव्या गृभाय ॥४॥

या ते धामानि । यानि । ते । शरीराणि । दिवि । यानि । पृथिव्याम् । यानि च । पर्वतादिषु ।
तैः । अस्माकम् । सर्वैः । सुमनाः । अक्रुध्यन् । राजन् ! सोम ! प्रतिगृहाण । हव्यानि । बहूनि धामानि
देवानां भवन्ति यैस्तत्र तत्र हविर्गुल्लन्तीति ।

त्वं सोमासि सत्पतिस्त्वं राजोत वृत्रहा । त्वं भद्रो असि क्रतुः ॥५॥

त्वं सोमासि । त्वम् । सोम । असि । ब्राह्मणानां पतिः । त्वम् । राजा । अपिच । शत्रुहा ।
त्वम् । भजनीयश्च । असि । कर्ता ।

त्वं च सोम नो वशो जीवातुं न मरामहे । प्रियस्तोत्रो वनस्पतिः ॥६॥

त्वं च सोम । त्वम् । चेत् । सोम ! अस्मान् । कामयेथाः । जीवयितुम् । न ।

१. ०तास्य स्वयमेव P. ०तास्य स्वयमेव D.
०तास्वर्यमेव M.

अस्माभिर्वंश्यमानः सूर्य इव । ... यथा-
ऽहनि सूर्यः प्रकाशेन सर्वं वर्धयत्येवं
निशि अमृतमयः सोमकिरणैराप्या-
यमानं सत् स्थावरजङ्गमात्मकं सर्वं
जगद् वर्धते Sy. २. व P.

३. V. Mādhava ignores सोम

४. तेजांसि वर्तन्ते Sy.

स्थानानि जन्मानि वा Sk.

५. यानि पृथिव्याम् omitted by P.

६. तृतीयानिर्वंशाद्युक्त इति वाक्यशेषः ।
सर्वेषु स्थानेषु जन्मसु वा वर्तमान
इत्यर्थः Sk. ७. प्रीतचित्तः Sk.

८. ०ध्यत्व M. ९. अस्माभिः प्रप्तानि Sy.

१०. V. M. does not explain or
repeat ओषधीषु । अप्सु

११. पततिः M. यद्वा सन्तः स्वानादयः
पतयः पालका यस्य सोमस्य तादृशो

भवसि Sy. सतां पालयिता Sk.

१२. वृत्रासुरस्य शत्रोर्वा हन्ता Sy.

१३. ०यं च M. कल्याणोऽसि Sk.

१४. योऽयमग्निष्टोमादियागस्त्वमेव तद्रूपो
भवसि Sy. सर्वार्थानाम् । अथवा
क्रतुशब्दः कर्मनाम प्रज्ञानाम वाऽन्तर्णी-
तमत्वर्थश्च । कर्मवान् प्रज्ञावान् वेत्यर्थः
Sk. १५. चशब्दोऽत्र पदपूरणः Sk.

१६. अस्माकम् P. D. अस्मभ्यम् Sk.

१७. काम्यः प्रार्थयितव्यः । सर्वस्तोतॄणां याच्य
इत्यर्थः Sk. १८. अस्माकं स्तोतॄणां
... जीवनीयधम् Sy. जीविकाम् ।
कर्मसम्प्रदानश्रुत्योः साकाङ्क्षत्वाद् देहीति
वाक्यशेषः । अथवा त्वं चेति चशब्दश्रुति-
सामर्थ्यात्त्वदनुचराश्चेति वाक्यशेषः ।
त्वं च सर्वस्तोतॄणां याच्यस्त्वदनुचरा-
श्चास्मभ्यं जीविकां दत्तेति वाक्यशेषः ।
अनुचराणां चात्र गुणता सोमस्यैव
प्राधान्यमिति सौम्यत्वस्याविरोधः Sk.

मरामहे । प्रियस्तोत्रः । वनानां पालयितानुदकानाम् ।

त्वं सोम महे भगं त्वं यूने ऋतायते । दक्षं दधासि जीवसे ॥७॥

त्वं सोम महे । त्वम् । सोम ! वृद्धाय । धनं दधासि । त्वम् । यूने च । यज्ञमिच्छते ।
वलं च । यच्छसि । जीवनाय ।

त्वं नः सोम विश्वतो रक्षां राजन्नधायतः । न रिंध्येत्त्वावतः सखा ॥८॥

त्वं नः सोम । त्वम् । अस्मान् । सोम ! सर्वतः । पापमिच्छतः । रक्ष । न । विनष्टो भवति ।
त्वत्सदृशस्य । सखा ।

सोम यास्ते मयोभुवं ऊतयः सन्ति दाशुषे । तामिर्नोजविता भव ॥९॥

सोम यास्ते । सोम ! यानि । तव । सुखस्य भावयितृणि । पालनानि । भवन्ति ।
यजमानाय । तैः । भव । अस्माकम् । रक्षिता ।

इमं यज्ञमिदं वचो जुजुषाण उपागहि । सोम त्वं नो वृधे भव ॥१०॥

इमं यज्ञम् । इमम् । यज्ञम् । इदं च । स्तोत्रम् । प्रीयमाणः । आगच्छ । सोम ! त्वम् ।
अस्माकम् । वर्धनाय भव ।

सोम गीर्भिष्ट्वा वयं वर्धयामो वचोविदः । सुमृळीको न आ विंश ॥११॥

सोम गीभिः । सोम ! स्तुतिभिः । त्वाम् । वयम् । वर्धयामः । स्तोत्रविदः । सुष्टु सुखयिता
सन् । अस्मान् । आविश ।

१. न वयं मारा० M. च्रियामहे Sy.
अपतिरत्र सामर्थाद्विन्तर्णीतसन्नर्थः ।
न शीघ्रं मुमूर्षाम् इत्यर्थः Sk.
२. बहुभिः स्तोतव्यः Sy.
३. वनानामोषधिवनस्पतिरूपाणां पतिः
पालयितासि Sy. ४. स्वामी वा Sk.
५. ०हं P. ६. स्थविरायेत्यर्थः Sk.
७. दधासि Sk. ८. उपभोगसमर्थम् Sy.
वृद्धि वा Sk. ९. अर्घं पापम् । तद्वेतुकं
दुःखम्... अस्माकं कर्तुमिच्छतः Sy.
१०. २ M. ११. वयं च तव सखायः Sk.

१२. V. Mādhava ignores राजन्
१३. चक्षुरोडाशावीनि दत्तवते Sy.
१४. अस्माभिः क्रियमाणम् Sy.
१५. इदानीं क्रियमाणं स्तुतिलक्षणं वचनम् Sy.
१६. सेवमानः सन् Sy. सेवितुमित्यर्थः Sk.
१७. प्राचीनवंशलक्षणं गृहं प्राप्नुहि Sy.
१८. यज्ञस्य Sy.
१९. अनुष्ठातारः Sy.
२०. सम्यक् स्तोतुं ज्ञातार इत्यर्थः Sk.
२१. आगच्छ Sy. प्रविशोपविश याज्यलक्षणं
हविः प्रतिग्रहीतुम् Sk.

गयस्फानो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः । सुमित्रः सोम नो भव ॥१२॥

गयस्फानः^१ । धनस्य^२ वर्धयिता । रक्षसां^३ हन्ता । धनानां^४ लम्भयिता । पुष्टेर्वर्धयिता । कल्याणं^५ मित्रम् । भव । सोम ! अस्माकम् । 'गयस्फानोऽमीवहेति गवां न स्फावयिता' इति तु ब्राह्मणम् ।

सोमं रारन्धि नो हृदि गावो न यवसेष्वा । मर्यं इव स्व ओक्वये ॥१३॥

सोम रारन्धि । सोम ! रमस्व^{१०} । अस्माकम् । हृदये^{११} । गावः^{१२} । इव । तृणेषु^{१३} । मनुष्य इव च । स्वे^{१४} । गृहे^{१५} ।

यः सोमं सख्ये तव रारणदेव मर्त्यः । तं दक्षः सचते कविः ॥१४॥

यः सोमं सख्ये^{१६} । यः । सोम ! तव । सख्ये^{१७} । रमते^{१८} । देव ! मनुष्यः । तम् । समर्थः^{१९} । स्तोता । सेवते^{२०} स्तोतुम् ।

उरुष्या शो अभिशस्तेः सोम नि पाहंहंसः । सखा सुशेव एधि नः ॥१५॥

उरुष्या^{२१} णः । रक्ष । अस्मान् । अभिशंसनात्^{२२} । सोम ! निरक्षास्मान्^{२३} । आहन्तुः । सखा । सुसुखः । भव । अस्माकम् ।

१. ०यप्सानः P.

२. अपत्यस्य धनस्य गृहस्य वा Sk.

३. अमीवानां रोगाणां हन्ता Sy.
हिंसितृणाम् Sk. ४. दातेत्यर्थः Sk.

५. सम्पदः Sy. ६. Omitted by M.

७. ०णमि० P. D. शोभनानि मित्राणि
सुमित्राणि तानि करोतीति सुमित्रयति ।
... शोभनानां मित्राणां कर्ता Sk.

८. ०यप्सानो P. ९. ०वा P.

१०. अत्यर्थम् Sk. ११. यथा गावः...
शोभनतृणेषु... आभिमुख्येन रमन्ते Sy.

१२. यवसवत्सु देशेषु Sk.

१३. यथा वा... मरणधर्मा मनुष्यः... स्वकीये
... गृहे पुत्रादिभिः सह रमते
तद्वदस्माभिर्वत्सेन हविषा लुप्तः... सन्
अस्मात्स्वेवावतिष्ठस्व । नान्यत्र गच्छेति
निदर्शनद्वयस्य तात्पर्यार्थः Sy.

१४. च । स्वे । गृहे missing M.

१५. V. Mādhava ignores आ

१६. ०मः M. १७. त्वदीये सखित्वे निमित्त-
भूते सति Sy. देवानां मनुष्याणां च किं
सख्यम् ? यष्टव्या देवा यष्टारो मनुष्या
इति । तस्मिन् सख्ये तव त्वदीये । यागे
इत्यर्थः Sk. १८. रमयते P.
अत्यन्तम् Sk. १९. सर्वकार्यसमर्थः
Sy. दक्षो बलं वृद्धिं वा Sk.

२०. क्रान्तवर्शी Sy. मेधावी Sk.

२१. सर्वकार्यसमर्थस्त्वं सचते सेवसे ।
अनुगृह्णासीत्यर्थः Sy. बलं वृद्धिं वा
प्राप्नोतीत्यर्थः Sk. २२. ०ष्य M.

२३. अभिशारूपान्निन्दनात् Sy.
अभिहिंसितुः Sk. २४. रेक्षा० M.
उरुष्यती रक्षाकर्मा N. ५. २३.

२५. ०स्मा हान्तु P.
अस्मत्कृतात् पापात् Sy. पापादपि Sk.

आ प्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृष्ण्यम् । भवा वाजस्य संगृथे ॥१६॥

आप्यायस्व । पूर्णो^१ भव रसेन । सङ्गच्छताम्^२ । ते । सर्वतः । सोम ! वर्षणनिमित्तमन्वो^३
द्रोणकलशं प्रति । भव । अन्नस्य । सङ्गमनाय ।

आ प्यायस्व मदन्तम् सोम विश्वेभिरुंशुभिः ।

भवा नः सुश्रवस्तम् सखा वृधे ॥१७॥

आप्यायस्व मदन्तम् । आप्यायय रसम् । सोम ! मादयितः ! विश्वाभिः । लताभिः ।
भव । अस्माकम् । स्वन्नतमः^{१०} । सखा । वर्धनाय ।

सं ते पयांसि समुं यन्तु वाजाः सं वृष्णान्यभिमातिपाहः ।

आप्यार्यमानो अमृताय सोम दिवि श्रवांस्युत्तमानि धिष्व ॥१८॥

सं ते पयांसि । संयन्तु । त्वत्तः । रसाः । सम् । एव । यन्तु । अन्नानि । संयन्तु । वर्षणनि-
मित्तानि । शत्रूणामभिभवितः^{११} ! आप्यायमानः^{१२} । अमृतत्वाय । सोम ! दिवि च ।

१. ०र्णा M. वर्धस्व Sy; Sk.
२. त्वया संयुक्तं भवतु Sy. ३. तेव P.
४. वृषत्वं, वीर्यं सामर्थ्यम् Sy.
अपठितमपि बलनामैतत् । रसवचनो वा
सामर्थ्यादत्र वृष्ण्यशब्दः । बलं रसो वा
Sk. ५. भाव P. अस्माकमन्नप्रदो
भवेत्यर्थः Sy. ६. लाभायेत्यर्थः Sk.
७. आ समन्ताद् वृद्धो भव Sy.
८. सुष्ठु मदकरेत्यर्थः Sk.
९. सोमस्यावयवा अंशव उच्यन्ते Sk.
१०. ०न्नमतः P. D. M. सुधनतमः
सुकीर्तितमो वा Sk.
११. संयच्छन्तामस्माभिस्तद् Sk.
१२. क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः
सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी... तव Sy.
V. M. takes 'ते' (genitive) in
the sense of त्वत्तः ('ablative.')
It can also be taken in the
sense of instrumental. See
note १७ of this stanza
तव स्वभूतानि । त्वदीयानीत्यर्थः Sk.
१३. श्रयणार्थानि क्षीराणि Sy.
वृष्टिलक्षणान्युदकानि Sk.
१४. उकारः पदपूरणः Sk.

१५. हविलक्षणान्यन्नानि Sy. १६. ०र्णनि०
M. वीर्याणि Sy. अभिमातीनां
शत्रूणां हन्तुः Sy. बलानि रसा वा Sk.
१७. Sy. and Sk. treat 'अभिमाति-
पाहः' as a genitive sing.
qualifying 'ते'. As the text
stands at present, V. M.
seems to construe it in the
voc. sing. qualifying सोम
against the rules of accent.
This irregularity can be
avoided if we read शत्रूणामभि-
भवितुः in the ablative case
qualifying त्वत्तः.
हिसितृणामभिभवितुः । अथवा ते अभि-
मातिपाहः । उभयत्र तृतीयायै षष्ठी ।
सङ्गच्छता त्वया हिसितृणामभिभवित्वा
पयांसि वसतीवयंकधानालक्षणान्युद-
कानि । समुयन्तु वाजाः सवनीयपुरोडाश-
हविलक्षणान्यन्नानि बलानि रसा वा Sk.
१८. समन्ताद् वर्धमानः सन् Sy.
१९. अस्माकम्... अमरणत्वाय Sy.
अथवाऽमृतशब्दो देवतावचनः । अमृ-
तेभ्यो देवतार्थमित्यर्थः Sk.

अ१ न्नान्यस्माकम् । उत्तमानि । कुणुष्व । पीतसोमो हि न परत्र क्षुध्यति ।

या ते धामानि ह॒विषा॑ यज॑न्ति ता ते विश्वा॑ परिभूर॑स्तु य॒ज्ञम् ।

ग॒यस्फानः॑ प्र॒तरणः॑ सु॒वीरोऽवीर॑हा प्र च॒रा सोम॑ दु॒र्यान् ॥१६॥

या ते धामानि । यानि । तव । तेजांसि । ह॒विषा॑ । यज॑न्ति । तानि । तव । विश्वानि भवन्तु स॒हानि॑तैः (?) परिभूः । अस्तु । य॒ज्ञम् । सोम॑ इति परोक्षम् । ग॒वां व॑र्धयिता । प्र॒कर्षण॑ तारकः । शोभ॑नवीरः । पु॒त्राणाम॑हन्ता सन् । प्रगच्छ । गृ॒हान् ।

सोमो॑ धे॒नुं सोमो॑ अ॒र्वन्तमा॑शुं सोमो॑ वी॒रं क॑र्म॒ण्यं द॑दाति ।

सा॒द॒न्यं वि॒द॒ध्यं स॒मेयं॑ पि॒तृश्रव॑णं यो द॑दा॒शद॑स्मै ॥२०॥

सोमो धेनुम् । सोमः । धेनुम् । सोमः । अश्वम् । आशु गन्तारम् । सोमः । पुत्रम् । कर्मणि

१. ०वि चिन्नान्य० P.
अस्माभिर्भोक्तव्यानि ह॒विर्लक्षणानि
वा Sy.
कीर्तिमन्त्रानि धनानि वा Sk.
२. धारय Sy.
३. द्युप्रभृतिष्ववस्थितानि Sy.
स्थानानि नामानि जन्मानि वा तेजांसि
वा Sk.
४. चरुपुरोडाशादिना Sy.
५. ०ति M.
यजमानाः पूजयन्ति Sy.
६. परितो भावयितॄणि परितः प्राप्तानि
सन्तु । यद्वा त्वदीयानां तेषां सर्वेषां
धाम्नामस्मदीयो यजमानः परिभू-
र्यज्ञं प्रति परिग्रहीता यागेन स्वीकर्ता
... भवतु Sy.
७. परिपूर्वो भवतिः सर्वत्र परिग्रहायै ।
उभयत्र बहुवचनस्य स्थाने एकवचनम् ।
परिग्रहीतॄणि सन्तु Sk.
८. अस्मदीयमध्वरम् Sy.
इमं मदीयं यज्ञम् । यानि तव यष्ट-

- व्यानि धामानि तैः सर्वैरिमं यज्ञं परि-
गृहाणेत्यर्थः Sk.
९. गयस्य गृहस्य धनस्य वा वर्धयिता ...
गय इति गृहस्य धनस्य च नामधेयम् ।
तेषां स्फायिता वर्धयिता Sy.
अपत्यस्य धनस्य गृहस्य वा वर्धयिता Sk.
१०. दुरितात् तारयिता Sy.
तरतिरत्र बृद्ध्यर्थः । वर्धयिता च सर्वा-
र्यानाम् Sk.
११. शोभनवीररूपेतः Sy.
शोभना वीरा देवा यस्य स सुवीरः ।
शोभनानां च पुत्राणां दातेत्यर्थः Sk.
१२. वीर्याज्जायन्त इति वीराः पुत्राः । तेषा-
महन्ता Sy.
अहन्ता च वीराणाम् Sk.
१३. प्राचीनवंशादिलक्षणानस्मदीयान् गृहान्
'गृहा वै दुर्याः' (TS. ६.२.६.१.) इति
श्रुतेः Sy.
१४. सवत्सां दोग्ध्रीं गां ददाति Sy.
१५. लौकिककर्मसु कुशलम् Sy. कर्मसु
साधुम् । सर्वकर्मसु योग्यम् Sk.

समर्थम् । ददाति । गृहे^१ शूरम् । यज्ञसभयोश्च यः स्वकीत्यात्मीयं पितरमस्य पितायमिति श्रावयति^२
तं ददाति । यः । हविः सोमाय ददाति । अस्मै यजमानाय ।

अषाढहं युत्सु पृतनासु परि^३ स्वर्षामप्सां वृजनस्य गोपाम् ।

भुरेषुजां सुक्षितिं सुश्रवसं जयन्तं त्वामनु मदेम सोम ॥२१॥

अषाढहं^१ युत्सु । शत्रुभिरसोढम्^२ । युद्धेषु । पृतनासु । पालयितारम्^३ । दिवः सम्भक्तारम्^४ ।
अपां दातारम्^५ । बलस्य^६ । गोपायितारम्^७ । सङ्ग्रामेषु प्रादुर्भवन्तम्^८ । सुनिवासम्^९ । सुकीर्तिम्^{१०} ।
जयन्तम्^{११} । त्वाम्^{१२} । अनुमदेम^{१३} स्तोत्रैः^{१४} । सोम !

त्वमिमा ओषधीः सोम विश्वास्त्वमपो अजनयस्त्वं गाः ।

त्वमा तंतन्थोर्व^१न्तरि^२क्षं त्वं ज्योतिषा वि तमो ववर्थ ॥२२॥

त्वमिमाः^१ । त्वम्^२ । इमाः^३ । ओषधीः^४ । सोम ! विश्वाः^५ । अजनयः^६ । त्वम्^७ । उदकानि ।

१. सवनं गृहम् । तदहम् । गृहकार्यकुशलमित्यर्थः Sy.

सवनं गृहम् । तत्र च साधुम् Sk.

२. विदन्त्येषु देवानिति विदधा यज्ञाः । तदहम् । दशपूर्णमासादियागानुष्ठानपरमित्यर्थः । . . सभायां साधुम् । सकलशास्त्राभिज्ञमित्यर्थः Sy.

३. विदध्यं सभेयम् । विद्वत्समाजः सभा । तत्र च साधुम् Sk.

४. पिता श्रूयते प्रख्यायते येन पुत्रेण तावृशम् Sy. पितृणां च श्रोतारम् । विनीतमित्यर्थः Sk.

५. ०ह्ले P.

६. अनभिभवनीयम् Sy.

अनभिभूतपूर्वम् Sk.

७. जयस्य पूरयितारम् Sy.

यष्टृणां च स्तोतृणां च Sk.

८. ०वा M.

स्वर्गस्य सनितारं दातारम् Sy.

९. अपां वृष्टिलक्षणानामुदकानाम् ... ।

यद्वा अप्साम् अप्सातुकं भक्षकरहितम् । सर्ववामनुप्राहकमित्यर्थः Sy.

१०. सेवितारम् Sk.

११. वृज्यतेऽनेनेति वृजनं बलम् । तस्य गोपां गोपयितारं रक्षितारम् Sy.

१२. श्रियन्ते एषु हवीषीति भरा यागास्तेषु प्रादुर्भवन्तम् Sy.

जनिरत्र सामर्थाज्जयतेरर्थं । जेतारम् Sk.

१३. स्वप्नं सुधनं वा Sk.

१४. शत्रूनभिभवन्तम् Sy.

१५. त्वामनुनिशम्य । श्रुत्वेत्यर्थः Sk.

१६. त्वामनुलक्ष्य ... हर्वयुक्ता भवेम Sy. प्रहृष्टाः स्यामेत्यर्थः Sk.

१७. ०मः M.

१८. ०मा D.

१९. भूम्यां वर्तमानाः Sy.

२०. जनयसि Sk.

२१. तासामोषधीनां कारणभूतानि वृष्ट्युदकानि Sy.

वृष्टिलक्षणान्युदकानि Sk.

त्वम् । पशून् । त्वम् । विस्तारितवानसि तेजसा । विस्तीर्णम् । अन्तरिक्षम्^१ । त्वम् । ज्योतिषा^२ ।
नैशं^३ तमः । विनिवारितवानसि ।

देवेन नो मनसा देव सोम रायो भागं सहसावन्नभि युध्य ।

मा त्वा तनूदीशिषे वीर्यस्योभयेभ्यः प्र चिकित्सा गविष्ठौ ॥२३॥

देवेन नः । दीप्तैन । अस्माकम् । मनसा । देव ! सोम ! धनस्य । भागम् । बलवन् !
अभियुध्य । मा । त्वा । पर्येति कश्चित् । त्वं हि बलस्य । ईशिषे । उभयेभ्यः परेभ्योऽस्मदीयेभ्यश्च ।
गवामन्वेषणेऽस्मान् । प्रकर्षेण जानीहि । जेतव्यमस्मदर्थमिति ।

१. अन्तं M. २. आत्मीयेन प्रकाशेन Sy. आदित्याख्येन Sk.
३. अस्मद्दृष्टिनिरोधकमन्धकारम् Sy.
४. विवृतं विश्लिष्टं विनष्टं कृतवानसि Sy.
५. ओषधिजननादि हि सर्वं धर्मायत्तम् । धर्मश्च यागादिः सोमायत्तः । अतः सोम-साध्ययागादिद्वारकर्मत्वादोषध्यादीनामिदमुच्यते त्वमिमा ओषधीरित्यादि Sk.
६. देवेनेत्यत्र सामर्थ्याद्वीर्यतिर्दानार्थः । देवेन दानाभिमुखेन Sk.
७. अस्मानभिलक्ष्य ... प्रेरय । यद्वा । नोऽस्माकं ... धनस्य भागं भक्तारमपहर्तारं शत्रुम् ... आभिमुख्येन सम्यक् प्रहर Sy. अस्मान् प्रति Sk.
८. त्वदीयया बुद्ध्या Sy.
९. बलन् P.
१०. अभियुध्यतिर्गतिकर्मा । सामर्थ्याच्चात्रान्तर्णीतित्यर्थः । अभिगमय । देह्यस्मभ्यमित्यर्थः Sk.
११. त्वां कश्चिदपि शत्रुः ... क्लेशेनाततं मा कार्षीत् । मा हिंसीदित्यर्थः Sy. मा च त्वां ददतमातनत् । आतनिरत्र सामर्थ्यात्प्रतिबन्धार्थः । प्रतिभान्सीत् । भवतो ददतः प्रतिबन्धं मा कश्चित् कार्षीदित्यर्थः Sk.
१२. Omitted by P.
१३. ईश्वरो भवसि Sy. वीर्यस्य स्वाम्यसि । यस्मादत्यन्तशूरोऽसि । अत्यन्तशूरत्वाच्च प्रतिबन्धकारिणो हन्तुं समर्थ इत्यर्थः Sk.
१४. उभयेषां युध्यमानानां सम्बन्धिनः Sy. उभयशब्दः शत्रुविषयः । अपादानपञ्चमी-श्रुतेश्च योग्यक्रियाध्याहारः । आत्मीयेभ्योऽस्मदीयेभ्यश्चोभयेभ्योऽपि शत्रुभ्यो धनान्यपहृत्य । अथवा उभयशब्दः प्रयोजनवचनः । सामर्थ्याच्चतुर्थी चैषा द्वितीयायै । यानि चास्माकमिह लोके प्रयोजनानि यानि च परत्र तेभ्य उभयेभ्यः । ऐहलौकिकपारलौकिककार्यमित्यर्थः Sk.
१५. सङ्ग्रामे Sy. गाव इष्यन्ते यत्र प्राप्तुं सा गविष्ठिरिष्टिस्तत्र । यज्ञ इत्यर्थः Sk.
१६. ०णास्मान् M.
१७. अस्मदीयमुपद्रवं परिहर Sy. ज्ञानेन चात्र तत्पूर्वकं दानं लक्ष्यते । प्रकर्षेण देहीत्यर्थः Sk.
१८. ०व्यास्म० M.
१९. Ms. D. puts the figure ॥९१॥ here to indicate the end of the ninetyfirst hymn. No such number is given in P. and M.

I.92.

एता उ त्या उपसः केतुमक्रत पूर्वे अर्धे रजसो भानुमञ्जते ।

निष्कृष्टवाना आयुधानीव धृष्णवः प्रति गावोऽरुपीर्यन्ति मातरः ॥१॥

एता उ त्याः । ताः । एताः । उपसः । प्रज्ञानम् । अकृष्वन् । पूर्वे । अर्धे । अन्तरिक्षलोकस्य प्राच्यां रुध्ये मृदमिव (?) । दीप्तिम् । अञ्जते । कोशाद् आयुधानि । निष्कृष्टवानाः । वीरा इव । प्रतियन्ति । गन्त्र्यः । आरोचमाना उपसः । मातृस्थानीयाः । निरुक्तं च द्रष्टव्यम् ।

१. एतास्ता उपसः केतुमकृत प्रज्ञानम् । एकस्या एव पूजनार्थं बहुवचनं स्यात् । पूर्वेऽर्धेऽन्तरिक्षलोकस्य समञ्जते भानुना । निष्कृष्टवाना आयुधानीव धृष्णवः । निरित्येष समित्येतस्य स्थाने N. 12. 7.

२. Omitted by P. and D. तच्छब्दश्रुतेश्च योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्यः । याः पूर्वेष्वप्यहःस्वकार्पु-रेतास्ता उपसः । एकस्या एवोपसः पूजनार्थमेतद् बहुवचनम् । भवन्तो मे गुरव इति यथा । अवयवभेदापेक्षं वा । भिन्नेष्वहस्सुषोभेदात् बहुवच एवोपसः Sk.

३. प्रभातकालाभिमानिन्यो देवताः Sy.

४. अन्धकारावृतस्य सर्वस्य जगतः प्रज्ञा-पकं प्रकाशम् Sy. ५. कुर्वन्ति Sk.

६. प्राचीनदिग्भागे Sy. सप्तमीनिर्वशात् स्थिता इति वाक्यशेषः Sk.

७. द्युलोकस्यान्तरिक्षस्य वा Sk.

८. The words प्राच्यां रुध्ये मृदमिव seem to be doubtful. They are quite irrelevant.

९. भानुमिति तृतीयायै द्वितीया । अञ्जि-व्यक्त्यर्थः । भानुना व्यञ्जन्ति । स्वयाभासा सर्वं व्यक्तीकुर्वन्तीत्यर्थः Sk.

१०. अञ्जते D. व्यक्तीकुर्वन्ति Sy.

११. यथाऽसिप्रभृतीन्यायुधानि संस्कुर्वन्ति Sy.

१२. एवं... स्वभासा जगत्संस्कुर्वाणाः Sy. कृणोतिरत्र सामर्थ्यात्कृषेरर्थे द्रष्टव्यः । निष्कर्वन्तः Sk.

१३. धर्षणशीला योद्धारः Sy.

आयुधानीव धृष्णवः । धर्षयितारो यथा कोशेभ्यः खड्गान्निष्कर्वन्तो व्यक्तीकुर्वन्ति तद्वदित्यर्थः । अथवा... पूर्वे अर्धे अन्तरिक्षस्य द्युलोकस्य वा दीप्तिं गमयन्ति । प्राणिनां च प्रकाश-द्वारेण प्रज्ञानं कुर्वन्ति । पूर्वार्धं च द्युलो-कस्यान्तरिक्षस्य वा दीप्तिं कुर्वन्ती-त्यर्थः । कथम् ? निष्कृष्टवाना आयुधा-नीव । निरित्येष समित्येतस्य स्थाने । संस्कुर्वन्त आयुधानीव धृष्णवः । यथा परिमार्जनादिभिः संस्कारैः संस्कुर्वन्त आयुधानि योद्धारो दीप्तानि कुर्वन्ति तद्वदित्यर्थः Sk.

१४. प्रतिदिवसं गच्छन्ति Sy. यत आग-तास्तत्रैव प्रतिगच्छन्ति । यत आदित्या-दुत्पन्नास्तत्रैव प्रलीयन्त इत्यर्थः Sk.

१५. गावः । उपसोऽत्र गाव उच्यन्ते Sk.

१६. अरुषतिर्गतिकर्मा । गमनस्वभाविकाः Sk.

१७. सूर्यप्रकाशस्य निर्मात्र्यो जगज्जनन्यो वा । ... एवंविधा उपसोऽस्मान् रक्षन्वित्यर्थः Sy. सर्वस्य निर्मात्र्यो वा Sk.

१८. N. 12. 7.

१९. V. Mādhava ignores उ

उदपप्तन्नरुणा भानवो वृथा स्वायुजो अरुपीर्गा अयुक्षत ।

अक्रन्नुपासो वयुनानि पूर्वथा रुशन्तं भानुमरुपीरशिश्रयुः ॥२॥

उदपप्तन् । उदपप्तन् । अरुणाः । दीप्तयः । अनायासेन । स्वयमेव युज्यमानाः । आरो-
चमाना आत्मीयाः । गाश्चाश्वभूताः । अयुक्षत रथेऽयोजयन् । पूर्वेष्विवाहः सु । प्रज्ञानानि । अकु-
प्सन् । दीप्यमानम् । आदित्यम् । उपसः । श्रयन्ति । आरोचमानाः ।

अर्चन्ति नारीरूपसो न विष्टिभिः समानेन योजनेना परावतः ।

इषं वहन्तीः सुकृते सुदानवे विश्वेदह यजमानाय सुन्वते ॥३॥

अर्चन्ति नारीः । अर्चन्ति । उपसः । आपः । इव । प्रवेशनैः । एकेन । उद्योगेन । अपश्चि-

१. ०वप्त० M. उदगमन् Sy.

उत्पतन्ति उदगच्छन्ति Sk.

२. आरोचमानाः Sy.

३. सुखेन रथ आपोक्तुं शक्याः Sy.

सुखमायुज्यन्ते या रथेषु ताः स्वायुजः Sk.

४. शुभ्रवर्णाः Sy.

गमनस्वभाविकाः Sk.

५. उपसामुपयोजनानि गाव इहोच्यन्ते Sk.

६. ०श्चश्वाभू० P. ०श्वाश्चभू० M.

पूर्वमुत्थितान् रश्मीन् ईदृशीः स्ववा-
हनभूताश्चतुष्पदीर्गाः Sy.

७. आत्मीया बडवाः । . . युज्जन्ति Sk.

८. कालेषु Sk.

९. सर्वेषां प्राणिनाम् . . . उषःकाले
जाते हि सर्वे प्राणिनो ज्ञानयुक्ता
भवन्ति Sy.

प्रकाशद्वारेण Sk.

१०. ०नान्यकु० P.

११. स श्रपय० P.

तेन सहंकीभवन्तीत्यर्थः Sy.

आदित्य एव प्रलीयन्ते इत्यर्थः Sk.

१२. गमनस्वाभाविकाः Sk.

१३. ०री M.

१४. नभःप्रवेशम् Sy.

प्रकाशत्वापादनेनाभिपूजितं कुर्वन्ती-
त्यर्थः । किम् ? सामर्थ्यात् त्रैलोक्यं
विवं वा Sk.

१५. नेत्र्यः Sy.

१६. युद्धकर्मणोपेताः पुरुषा यथा स्वकीयै-
रायुधैर्घाटीमुखेन सर्वे देशं व्याप्नुवन्ति
तद्वत् Sy.

१७. निवेशकैः स्वकीयैस्तेजोभिः Sy.

नार्यः कर्मवत्य इव कर्मभिः । उपलेप-
नाविकर्मभिर्गृहाद्यभिपूजितं कुर्वन्ति
तद्वदित्यर्थः Sk.

१८. समानेन योजनेन । सर्वैः प्रकाशैः ।
प्रकाशकत्वेन युज्यमानत्वादयोजन
इहादित्य उच्यते । सहयोगलक्षणे
चैषा तृतीया । आत्मनः समानेन सर्व-
प्रकाशयानां वा साधारणेन प्रकाशयित्राऽऽ-
दित्येन सहेत्यर्थः । अथवा प्रकाश्यै-
र्युज्यमानत्वादयोजन इह प्रकाश
एवोच्यते । करणे एवैषा तृतीया ।
सर्वप्रकाश्यसाधारणेन प्रकाशेनार्चन्ती-
त्यर्थः Sk.

१९. ०द्योकेन P. ०केनोनेन M.

माय^१(?) । अन्नम्^२ । वहन्त्यः^३ । सुकर्मणे^४ । सुदानाय^५ । विश्वानि^६ । एव^७ । अपेक्षितानि^८ च^९ । यजमानाय^{१०} ।
मुन्वते^{११} । वहन्त्यः^{१२} ।

अधि पेशांसि वपते नृत्तुरिवापोर्णुते वचं उस्सेव बर्जहम् ।

ज्योतिर्विश्वस्मै भुवनाय कृण्वती गावो न व्रजं व्युत्पा अर्वित्तमः ॥४॥

अधि पेशांसि । अधिवपते । आश्लिष्टानि तमांसि । नापित इव केशान् तमोभिराच्छादितं
वक्षस्व । अपोर्णुते । गौरिव । ऊधो दोहाय । ज्योतिः । विश्वस्मै । भुवनाय । कृण्वती । यथा । गावः ।

१. आ पश्चिमायाः is suggested for अपश्चिमाय ।

आ दूरवेशाद् आ पश्चिमदिग्भागात् ।

...कृत्स्नं जगदधुगपदेव व्याप्नुवन्तीत्यर्थः

Sy. आ परावतो दूराद् अन्तात् ।

समस्तं त्रैलोक्यं दिवश्चेत्यर्थः Sk.

२. प्रयच्छन्त्य इत्यर्थः Sy.

प्रापयन्त्यः । अन्नं ददत्य इत्यर्थः Sk.

३. कल्याणीर्दक्षिणा ऋत्विग्भ्यो ददते यजमानाय Sy.

शोभनहविर्दायिने Sk.

४. सर्वमेव Sy. विश्वा इति चतुर्थ्येकद-
चनस्याकारः । सर्वस्मै यजमानाय Sk.

५. इदहेति निपातो पदपूरणौ Sk.

६. च is irrelevant and unneces-
sary. V. M. seems to ignore
अह unless it may be supposed
that अह is paraphrased by च

७. सोमाभिषवं कुर्वते Sy; Sk.

* आवृत्त्यावः । PP.

८. वेशांसि P.

९. अधि उपरि Sk.

१०. ऽधिपवते M.

आधिक्येन ... छिनत्ति । ... नृन् तूर्वति
केशेन रिक्तीकरोतीति नृत्तूर्नापितः । स
यथा केशान्निःशेषेण छिनत्ति, एवमुषा
अप्यन्धकारं समूलं हिनस्तीत्यर्थः । यद्वा

नृत्तुरिव नृत्यन्ती योषिदिव । पेशांसि ।

रूपनामैतत् । सर्वैर्दक्षीणीयानि रूपाण्युषा

अधिवपते स्वात्मन्यधिकं धारयति Sy.

वपिः केशश्मभ्रुवपन इत्यादि मुण्डने

प्रसिद्धः । मुण्डयत्युषाः केशस्थानीयं तमः

प्रकाशयानामर्थानामपनयतीत्यर्थः Sk.

११. अधिवपते । आश्लिष्टानि तमांसि

omitted by P. पेशांसि प्रकाशयानि

रूपाणि Sk.

१२. बर्जहं पयस उत्पत्तिस्थानं दोहनसमये उल्हा

गौर्यथाऽऽविष्करोति तद्वत्... बर्जहम् ।

वृद्ध सम्भक्तौ । वृणीते सम्भजति

गामिति वः पयः... तज्जहातीति Sy.

१३. पक्ष० M. स्वकीयमुरःप्रदेशम् Sy.

१४. ०णं P. अपोर्णते

तमसानाच्छादितं करोति । स्वयमा-

विर्भवतीत्यर्थः Sy.

प्रकाशयति Sk.

१५. वृभू? (भृ) भरणे । प्राणिनां भरण-

समर्थत्वाद् वस्? (र्) इति क्षीरमुच्यते ।

तज्जहातीति बर्जहम् ऊधः । गौरिव

क्षीरपूर्णमूध इत्यर्थः Sk.

१६. प्रकाशं कुर्वती Sy.

१७. सर्वस्य भूतजातस्यार्थाय Sk.

१८. यथा गावः स्वकीयं गोष्ठं स्वयमेव शीघ्रं

व्याप्नुवन्ति, एवं स्वयमेव प्राचीं दिशं

प्राप्य... । विवृतमपश्लिष्टमकरोत् Sy.

व्रजं व्यावृण्वन्ति । एवं तमः स्वेन ज्योतिषा व्यावृणोति ।

प्रत्यर्ची रुशदस्या अदर्शि वि तिष्ठते बाधते कृष्णमभ्वम् ।

स्वरुं न पेशो विदयेष्वञ्जश्चित्रं दिवो दुहिता भानुमंश्रेत् ॥५॥

प्रत्यर्चिः । उपसः । दीप्तिः । प्रतिदृश्यते । श्वेता । विविधं च । गच्छत्यर्चिः । बाधते च । तमः । महत् । स्वरुम् । इव । रूपम् । गृहेषु । अञ्जन्तीति । चित्रम् । दिवः । दुहिता । भानुम् । उदश्रेद् यूपमिवोत्पापयति । स्वरुमान्यूपः स्वरुरिति ।

अतारिष्म तमसस्पारमस्योषा उच्छन्ती वयुना कृणोति ।

श्रिये छन्दो न संयते विभाती सुप्रतीका सौमनसायाजीगः ॥६॥

अतारिष्म । नैशस्य । तमसः । पारम् । वयं तीर्णवन्तः । उषाः । व्युच्छन्ती । प्रज्ञानानि च ।

१. तमस्तेन P. तमस्येन D.
२. स्वेन ज्योतिषा व्याप्नोतीत्यर्थः । किम् ? उच्यते तमः शार्वरम् Sk.
३. तेजः Sy.
४. दीप्यमानम् Sy.
ज्योतिः रुशदीप्यमानम् Sk.
५. ०न्त्य० P. M.
सर्वासु दिक्षु विविधमवतिष्ठते व्याप्नो-
तीत्यर्थः Sy.
त्रीनपि लोकान् प्रति Sk.
६. अपसारयति Sy.
अपनयति Sk.
७. कृष्णवर्णं शार्वरं तमः Sk.
८. स्वरूपम् M. स्वरुम् is suggested
for स्वरुम् ।
स्वरुनाम्ना शकलेन युक्तं यूपं यथाऽऽ-
ज्येनाध्वयवः अञ्जन् अञ्जन्ति Sy.
यूपस्य यः प्रथमशकलः पशवञ्जनार्थ-
मुपादीयते स स्वरुरित्युच्यते । प्रथ-
मार्थे चैवा द्वितीया । यथा स्वरुः पेश
आज्यसम्बन्धादुज्ज्वलरूपं विदयेष्वञ्जन्

- अयत्येवम् Sk.
९. द्रूपम् P. रूप M.
तद्वन्नभसि स्वकीयं ... रूपमुषाजनक्ति
संश्लिष्टं करोति Sy.
१०. यज्ञेषु Sy.
११. चायनीयम् Sy. विचित्रं पूज्यं वा Sk.
१२. दद्युलोकादुत्पन्नोषाः Sy.
दद्युप्रभवत्वादुषा दिवो दुहितेत्या-
ख्यायते Sk.
१३. भ्या० M. दीप्तिम् Sk.
१४. युवमि० P. श्रयति । प्रतिक्षणं दीप्ता
रूपान्तरीभवतीत्यर्थः Sk.
१५. ०न्युव P. ०न्यूप D. M.
स्वरुमान् and स्वरुरिति are
suggested for स्वरुमान् and
स्वरुरिति
१६. समाप्तिप्रदेशम् Sy.
१७. निस्संशयं प्राप्ता वयम् Sk.
१८. ०षः P. D. M.
१९. ०न्ति P. नैशं तमो वर्जयन्ती Sy.
तमांसि विवासयन्ती Sk.

कृणोति । धनाश्रयणाय दरिद्रो यथाऽऽद्याय । आत्मच्छन्दं प्रकाशयति । एवमियं हसति । शोभनावयवा । सर्वेषां सौमनसाय तेजश्च (?) । गिरतीति ।

भास्वती नेत्री सूनृतानां दिवः स्तवे दुहिता गोतमेभिः ।

प्रजावतो नृवतो अश्वबुध्यानुषो गोअग्रौ उप मासि वाजान् ॥७॥

भास्वती नेत्री । उपाः । वचसाम् । प्रणेत्री । दिवः । दुहिता । स्तुता । गोतमैः । प्रजायुक्तान् । दासयुक्तान् । अश्वबोद्धव्यान् । उपः ! गोमुखान् । उपकुरु । वाजान्नानि ।

१. निर्मिमीते Sy. करोति Sk.

२. यस्माच्च श्रिये प्रकाशलक्षणाय Sk.

३. यथोपच्छन्दयिता वशीकरणे समर्थः पुरुष आढ्यसमीपं प्राप्य तत्प्रीत्यर्थं स्मयते हसति Sy. छन्दः । ... छन्दश्शब्दोऽत्र कामिवचनः । कामीव Sk.

४. ०त्मछ० P. ५. स्मयते । ... ईषद्वसन्तीव । ... विविधं दीप्यमाना । यथा कामिनी ईषद्वसन्ती स्वदन्तकिरणान् प्रकाशयति एवमुषाः स्वकिरणानाविष्करोतीत्यर्थः । अथवा छन्द इति स्तोतृनाम । स्तोतेव स्मयते । यथा स्तोता स्तुत्यमतिशयवद्भिर्गुणैः स्तुवन् प्रकर्षाद्विकसितवदनो भवति तद्वदित्यर्थः Sk.

६. विशिष्टप्रकाशरूपत्वेन शोभनाङ्गी Sy. प्रतीकशब्दो मुखवचनः दर्शनपर्यायो वा । सुमुखा सुदर्शना वा Sk. ७. सर्वेषां सौमनस्याय...अन्धकारं भक्षितवती Sy. ८. रती० D. जिगतिर्ग ? (गि-) रतिकर्मा वा गृह्णातिकर्मा वान्यत्र । इह तु सामर्थ्याद् गत्यर्थः । जिगातेर्वा गिरति ? (गति-) कर्मण इदं रूपम् । त्रीनपि लोकान् प्रतिगच्छतीत्यर्थः Sk.

९. V. Mādhava ignores विभाती १०. तेजस्विनी Sy.

११. सूनृता इति वाङ्नाम । सूनृतानां प्रिय-सत्यात्मिकानाम् । ... उषसि हि जातायां

मनुष्यप्रमुखाः प्राणिनः स्वस्वव्यापाराये-तस्ततः शब्दं कुर्वन्ति Sy.

१२. ०ती M. सूनृतानां वाचाम् । उषउदयोत्तरकालं हि प्राणिनां वाचः प्रवर्तन्ते । अतः सैव तासां प्रवर्तयिते ? (-त्री-)त्युच्यते नेत्री सूनृतानामिति Sk.

१३. वधुप्रभवत्वादुषा दिवो दुहितेत्युच्यते Sk.

१४. स्तुयते Sy; Sk.

१५. अस्मदो द्वयोश्च इत्येवमेतदेकस्मिन्नेव बहुवचनम् । मया गोतमेनेत्यर्थः । तत्प्रभृत्यपेक्षं वा बहुवचनम् । अस्माभिर्गोतमेभिः । गोतमप्रभृतिभिरित्यर्थः Sk.

१६. व्रजयुक्तां M. प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तान् Sy. १७. संयुक्तान् M.

१८. ०श्वं बो० D. अश्वा बुध्या विदधमानत्वेन बोद्धव्या येषु वाजेषु तान् । यद्वा अश्वबुध्यान् । वर्णव्यापत्त्या यकारः । अश्वमूलान् । अश्वैर्हि राजानो धनान्यन्नानि च लभन्ते । अतोऽन्नानां तन्मूलत्वम् Sy. अश्वैर्ये बोध्यन्ते तेऽश्वबुध्याः । तानश्वबुध्यान् । उत्कृष्टैरश्वैर्बुद्धासितानित्यर्थः Sk.

१९. प्रयच्छ Sy. निर्मिमीहि । कुरु । देहीत्यर्थः Sk. गावोऽप्रभूता येषां ते गोअग्राः । तान् गोअग्रान् । उत्कृष्टाभिर्गोभिस्सहितानित्यर्थः Sk.

२०. प्रजादिसहितान्यन्नानि देहीत्यर्थः Sk.

उपस्तमश्यां यशसं सुवीरं दासप्रवर्गं रयिमश्वबुध्यम् ।

सुदंससा श्रवसा या विभासि वाजप्रसूता सुभगे बृहन्तम् ॥८॥

उपस्तम् । उपः^१ तमहम् । प्राप्नुयाम् । यशस्विनम्^२ । सुवीरम्^३ । प्रकृष्टदासगणम्^४ । रयिम् ।
अश्वबुध्यम्^५ । सुकर्मणा^६ । अग्नेन । या । विभासि । प्रसूताम्ना । सुधने^७ ! महान्तं यजमानं प्रति ।

विश्वानि देवी भुवनाभिचक्ष्यां प्रतीची चक्षुरुर्विया वि भाति ।

विश्वं जीवं चरसे बोधयन्ती विश्वस्य वाचमविदन्मनायोः ॥९॥

विश्वानि देवी^{१०} । विश्वानि । भुवनानि । उपाः । चक्षुषो दर्शयित्वा^{११} । प्राणिनामभिमुखमा-
गच्छन्ती^{१२} । बृहत्^{१३} । तेजः^{१४} । प्रकाशयति । विश्वम्^{१५} । प्राणिनम्^{१६} । चरणाय^{१७} । बोधयन्ती^{१८} । विश्वस्य^{१९} ।

१. तच्छब्दभृत्योर्ग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽ-
ध्याहार्यः । यं त्वमेव दातुं समर्थः ? (या)
नाग्यः कश्चित् तं त्वया दीयमानम् Sk.

२. यस्विनम् D.

सर्वैः प्रशस्यमित्यर्थः Sy.

अग्नेन सहितमित्यर्थः Sk.

३. शोभनैर्वीरैः पुत्रादिभिर्युक्तम् Sy.

शोभनैर्वीरैः पुत्रैः सहितम् Sk.

४. अनेकैर्भृत्यैरुपेतमित्यर्थः Sy.

५. ०डम् M.

अश्वं बुध्या बोधय्या येन धनेन
तावुशम् Sy. अश्वैरुड्भासितम् Sk.

६. शोभनप्रकाशकरणादिकर्मसम्बन्धया को-
र्त्या हेतुभूतया । अतिशयवत्कर्मनिमित्त-
कीर्त्यर्थमित्यर्थः । ... अथवा ... वंस-
शब्दो दर्शनवचनः । श्रवःशब्दोऽपि साम-
र्थ्याज्ज्योतिर्वचनः । सुदर्शनेन ज्योतिषा
या विभासीत्यर्थः Sk.

७. श्रवणीयेन स्तोत्रेण प्रीता त्वम् Sy.

८. दत्ताम्ना सती Sy.

कर्तव्येनाग्निहोत्रादिहविलक्षणोनाग्नेन
प्रेरिता Sk.

९. हन्तं P. बृहन्तं प्रौढं, या यं रयि ...
विशेषेण प्रकाशयसि तमश्यामिति

पूर्वेण सम्बन्धः Sy.

क्रियाविशेषणमिदम् । व्यत्ययेन तु
पुल्लिङ्गता । महद्विभासि । अथवा
पुल्लिङ्गत्वसामर्थ्याद् व्यवहितस्यापि
रयिमित्येतस्यैव विशेषणम् । महान्तं
रयिमश्यामी ? (मि)ति Sk.

१०. ०वीः M.

११. भूतजातानि Sy; Sk.

१२. अभिप्रकाशय प्रकाशयन्ति कृत्वा Sy.
प्रकाशयेत्यर्थः Sk.

१३. ०ज्ञाग० P. M. प्रत्यङ्मुखी सती
Sy. सर्वव्यापी ? (पिनी-)त्यर्थः Sk.

१४. विस्तीर्णा सती Sy.

१५. प्रकाशकेन तेजसा Sy.

१६. प्रकाशते Sy. चक्षुः स्थानीया
प्राणिनाम् । उर्विया । प्रथमैकवचन-
स्यायमियादेशः । उर्विस्तीर्णा । विभाति
विविधं दीप्यते Sk.

१७. प्राणिजातम् Sy.

१८. स्वस्वव्यापारेषु प्रवर्तनाय Sy.

सर्वप्राणिनां ... तत्र तत्र गमनाय Sk.

१९. बा० M. निद्रातः सकाशाद् उद्बोध-
यन्त्युपाः Sy. सुप्तानुत्थापयन्ती Sk.

२०. सर्वस्य ऋषेर्व्यजमानस्य वा Sk.

मननशीलस्य प्राणिनः । वाचम् । अलम्भयत् ।

पुनःपुनर्जायमाना पुराणी समानं वर्णमभि शुभमाना ।

श्वघ्नीव कृतुविजं आमिनाना मर्तस्य देवी जरयन्त्यायुः ॥१०॥

पुनःपुनः । अन्वहम् । जायमाना । प्रत्ना । समानमेव । वर्णम् । अभ्येति । शोभमाना ।
लुब्धकस्त्रीव । कर्तनशीला । चलतः पक्षिणः । हिसन्ती । मनुष्यस्य । देवी । जरयन्ती । जीवित-
मुत्तरत्र सम्बन्धः ।

व्यूह्वती दिवो अन्तां अवोध्यप खसारं सनुतयुयोति ।

प्रमिनती मनुष्या युगानि योषां जरस्य चक्षसा वि भाति ॥११॥

व्यूह्वती । विविधं छादयन्ती । ध्रुलोकस्य । पर्यन्तान् । प्रादुरासीत् । स्वसारं च रात्रिम् ।

१. मनसा युक्तस्य वाग्व्यवहारसमयस्य प्राणिजातस्य Sy. मन्यतेरर्चतिकर्मणो मना स्तुतिरुच्यते । तत्कामस्य मनायोः । सर्वेण ऋषिणा यजमानेन वा स्तुतिकामेन स्तुयते स्तुता वेत्यर्थः Sk.

२. अत एवोपसः सूनृतावतीति संज्ञोपपन्ना भवति Sy.

३. सूर्योदयात्पूर्वं प्रादुर्भवन्ती Sy. जन्मनात्रोदयोऽभिप्रेतः । उदयती Sk.

४. प्रहा M. नित्येत्यर्थः Sy. जगत्सृष्टिकाल एवोत्पन्नत्वादुषा पुराणीत्युच्यते Sk. ५. एकमेव Sy.

६. ववर्णं M. उचोत्तरैः समानेन शुक्लेन शोभमानेत्यर्थः Sk.

७. विभिन्नेष्वपि दिवसेष्वस्या ऐकहृष्येणावस्थानान्नित्यत्वमित्यर्थः Sy.

८. श्वभिर्हन्तीति श्वघ्निलुब्धक इहोच्यते । स यथा कृतुः पापस्य कर्मणः कर्ता Sk.

९. लुब्धकर्तं P. एकस्तीव्रकर्तं M. ऽस्त्रीविकर्तं D. १०. सा यथा... चलतः पक्षिणः... पक्षादिच्छेदनेन हिसन्ती तेषामायुर्जरयति तद्वत् Sy.

विः पक्षी । ततो जात इति विजः । येऽनुपजातपक्षा बालाः पक्षिणस्तानवष्टभ्य बलाद्विस्त्यात् Sk.

११. बलात्... किम् ? सामर्थ्यात्तमांसि । सर्वप्राणिनो वा पूर्वं निर्दिष्टत्वात् पक्षिणः Sk.

१२. मरणधर्मणः सर्वस्य प्राणिजातस्य Sy. मनुष्याणाम् Sk.

१३. ऊनयन्ती वर्तते । बह्वीषूषःस्वतीतासु हि सर्वेषामायुर्हृष्यते । उषाश्च पुनः पुनर्जायमानेत्युक्तं, अतः सैवायुर्जरयति Sy. जरान्नयन्ती । क्षपयन्तीत्यर्थः Sk.

१४. जीवमु० M. १५. ऽण्व० M.

१६. विवृतास्तमसा विवृक्तान् कुर्वती Sy. स्वेन ज्योतिषा तमांसि Sk.

१७. ऽन्तात् P. D. ऽन्ता M.

१८. सर्वैः प्राणिभिरज्ञायि, ज्ञाताभूत् Sy. बोधयति । प्रकाशयतीत्यर्थः Sk.

१९. उपसः प्रादुर्भवति सति स्वयमेव सरन्ती निशाम् Sy. उपसमुदयेनादित्यो जनयति, अस्तमयेन रात्रिम् । अतो रात्रिरुपसः स्वसोच्यते । तां च Sk.

अन्तर्हिताम् । अपयुज्योत्यपगमयति । प्रहिंसन्ती । मनुष्याणां परिच्छेदकानि । अहोरात्राणि । येषां ।
जरयितुरादित्यस्य । तेजसा । संप्रकाशयति ।

पशून् चित्रा सुभगा प्रथाना सिन्धुर्न चोद उर्विया व्यश्नैत् ।

अमिनती दैव्यानि व्रतानि सूर्यस्य चेति रश्मिभिर्दृशाना ॥१२॥

पशून् चित्रा । पशून् । इव । चित्रा । सुभगा । विस्तारयन्ती तेजांसि । नदी । इव । उदकम् ।
उरुत्वेन भासम् । वर्धयति । दैव्यानि । कर्माणि । अहिंसन्ती रात्रिर्हि यज्ञान् हिनस्ति नैवमहः ।
सूर्यस्य । रश्मिभिः सह । विज्ञायते । दृश्यमाना ।

१. सनुतः, अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हितप्रदेशे
... अपगमय्य पृथक्करोति Sy.
२. ०युज्योत्य० M.
अपमिश्रयति । अपनयतीत्यर्थः Sk.
३. स्वगमनागमनाभ्याम् Sy.
क्षपयन्तीत्यर्थः Sk.
४. मनुष्याणां सम्बन्धीनि ... कृतव्रता-
दीनि Sy.
युगशब्दः कालवचनः । मनुष्याणां
जीवितादिकालान् Sk.
५. येषां D. M.
जाया Sy.
६. रात्रेजरयितुः Sy.
रात्रे रसानां जरयितृत्वाद् जार आ-
दित्य उच्यते Sk.
७. आत्मीयेन प्रकाशेन ... विशेषेण प्रका-
शते Sy.
दर्शनेन प्रकाशाख्येन Sk.
८. यथा पशून् गोपालकोऽरण्ये विस्तारयति
तथा Sy.
यथा कश्चिच्छीघ्रगमनाय विस्तीर्णं
पथि गा अन्यान् वा पशून् पृथक्करोत्ये-
वम् Sk.
९. चायनीया पूजनीयोषाः Sy.
विचित्रा पूजनीया वा Sk.
१०. यथा स्पन्दनशीलमुदकं निम्नदेशेऽचिरा-

देव व्याप्नोति तद्वत् Sy.

प्रपनस्य चेयं द्वितीयोपमा । यथा
सिन्धुर्नदी आत्मीयमुदकं प्रययति एवं
प्रथाना Sk.

११. उखत्वेन M.

उर्वी महती एवंभूता सा Sy.

उरुविस्तीर्णा Sk.

१२. सर्वं जगद् व्याप्नोत् Sy.

इवयतिर्गत्यर्थः । विविधं गच्छति
त्रीनपि लोकान् प्रति Sk.

१३. देवसम्बन्धीनि ... दर्शपूर्णमासादीनि
कर्माणि Sy.

यागकर्माणि । यागकर्मणां ह्यकरणं
हिंसा । उषआयत्ता च तेषां क्रिया
तदुत्तरकालभावित्वात् । अत इदमुच्यते
अमिनती दैव्यानि व्रतानीति । यागार्थमु-
दघतीत्यर्थः Sk.

१४. ०न्ति M.

अनुष्ठाने यजमानान् प्रवर्तयन्तीत्यर्थः Sy.

१५. रात्री हि P. M.

१६. तृतीयानिर्देशात् सदृशीति वाक्य-
शेषः Sk.

१७. चेति PP. चेति प्रज्ञाता आसीत् Sy.
चेति ज्ञायते लक्ष्यते Sk.

१८. ०नाः M.

सदा सूर्यरश्मिसदृशी लक्ष्यते इत्यर्थः Sk.

उपस्तच्चित्रमा भरास्मभ्यं वाजिनीवति ।

येनं तोकं च तनयं च धामहे ॥१३॥

उपस्तत् । उपः ! तत् । चायनीयमन्नम् । अस्मभ्यम् । आभर । अन्नवति ! येन । पुत्रम् ।
च । तत्पुत्रम् । च । धारयेम ।

उषो अद्येह गोमत्यश्वावति विभावरि । रेवदस्मे व्युच्छ सूनृतावति ॥१४॥

उषो अद्य । उपः ! अद्य । अस्मिन् प्रदेशे । गोमति ! अश्ववति ! दीप्तिमति ! धन-
युक्तम् । अस्मभ्यम् । व्युच्छ । शब्दवति !

युक्त्वा हि वाजिनीवत्यश्वां अद्यारुणां उपः ।

अथा नो विश्वा सौमगान्या वह ॥१५॥

युक्त्वा हि । योजय । हि । अन्नवति ! अरुणान् । अश्वान् । अद्य । उपः ! अथ । अस्म-
भ्यम् । विश्वान्येव । सौभाग्यानि । आवह ।

१. उषा वष्टेः कान्तिकर्मणः । उच्छतेरितरा माध्यमिका । तस्या एषा भवति . . . उपस्तत् (चित्रं) चायनीयं (महनीयं) धनमाहर । अस्मभ्यमन्नवति ! येन पुत्रांश्च पौत्रांश्च दधीमहि N. 12.5-6.
२. ०षन् P. ३. विचित्रं पूजनीयं वा Sk.
४. धनम् Sy. ५. प्रयच्छ Sy. आहर । देहीत्यर्थः Sk. ६. अन्नं D. वाजो हविलक्षणमन्नम् । तद्युक्ता क्रिया वाजिनी । तया क्रियया युक्ते ! Sy. अन्नसमूहवतीत्यर्थः । स्वार्थको वा मत्व-र्थीयः । अन्नवतीत्यर्थः Sk.
७. चा D. ८. ०मः M. सम्यक् पुष्णीम इत्यर्थः Sk.
* अस्मे इति । PP.
९. ०षोऽद्य M. १०. ०षा D.
११. इदानीं प्रभातसमये Sy. इह । सप्तमी-निर्वशात् स्थितेभ्य इति वाक्यशेषः Sk.
१२. अस्मभ्यं दातव्यं गोभिर्व्युक्ते ! Sy.

१३. विशिष्टप्रकाशोपेते Sy.
१४. धनयुक्तं कर्म यथा भवति तथा Sy. धनसंयुक्ते ! Sk.
१५. इहैव स्थितेभ्योऽस्मभ्यं धनं देहीत्यर्थः Sk.
१६. गच्छ P. D. M. नैशं तमो निवारय Sy. विविधं तमांसि विवासय Sk.
१७. यद् ० P. प्रियसत्यात्मिका वाक् सूनृता । तादृश्या वाचा युक्ते ! Sy. सूनृताः प्रिया वाचः स्तुतिलक्षणाः । तद्वति ! Sk.
१८. युष्मा D. जष्वा P.
१९. एव । हिरवधारणे Sy. हिशब्दः पदपूरणः Sk.
२०. हविलक्षणमन्नवति ! Sy.
२१. अश्वस्थानीयान् गोविशेषान् Sy.
२२. अनन्तरं रथमारुह्य Sy.
२३. ०षोवास्मं P. ०षोधास्मं D. M. अस्मान् प्रति Sk. २४. आनय Sy. प्रापय । आनीयास्मभ्यं देहीत्यर्थः Sk.

अश्विना व॒र्तिर॒स्मदा गोम॑द॒स्त्रा हिर॑ण्यवत् ।

अ॒र्वाग्र॑थं स॒मन॑सा नि य॒च्छत॑म् ॥१६॥

अश्विना व॑र्तिः । अश्विनो ! अ॒स्मद॑र्घम् । मा॒र्गं प्रति॑ । गोम॑न्तम् । हिर॑ण्यवन्तम् ।
रथम् । अ॒भिमु॑ल्लम् । आ॒नि॒य॒च्छत॑म् । स॒मा॒न॒म॒न॒सो । द॒श॒नी॒यो ।

यावि॒त्था श्लो॒क॒मा दि॒वो ज्योति॑र्जनाय च॒क्रयुः॑ ।

आ न ऊ॒र्जं वह॑तमश्विना यु॒वम् ॥१७॥

यावि॒त्था । यो । इ॒त्यम् । स्तो॒त॒व्यम् । ज्योतिः॑ । दि॒वो भूमि॑ प्रति । आ॒च॒क्रयुः॑ । जना॑र्घं
तो । यु॒वाम् । अ॒श्विनो । अ॒स्मभ्य॑म् । अ॒न्नम् । आ॒व॒ह॒तम् ।

ए॒ह दे॒वा म॑यो॒धुवा दु॒स्त्रा हिर॑ण्यव॒र्तनी । उ॒र्ब॒धो व॒हन्तु॑ सोम॑पीतये ॥१८॥

ए॒ह दे॒वा । आ॒व॒ह॒न्तु । अ॒त्र । दे॒वो । सु॒खस्य॑ भा॒वयि॑तारो । द॒क्षो । हिर॑ण्ययु॒क्तमा॑र्गा-

१. ०ति D.

२. अश्ववन्तो व्यापनशीली वा देवी Sy.

३. ०नादस्म० M. अस्माकम् Sy.

४. वर्तनहेतुभूतं गृहम् Sy. व॒र्तिः । तृतीयायै
प्रथमैवा । वर्त॒न्या । प्र॒सिद्धेन॑ प॒था Sk.

५. बहुभिर्गोभिर्युक्तम् Sy.

६. गोमत् । हिरण्यवत् । रथस्येते विशेषणे ।
व्य॒त्ययेन॑ तु न॒पुंस॑कता । अ॒स्मभ्य॑
दे॒वाभिर्गो॑भिर्हिरण्येन च संयुक्तम् Sk.

७. अस्मदीयगृहमभिमुखम् Sy.

८. ०लं मानि० M. आनिनय० D.

आवर्तयतम् Sy.

गोम॒ता हिर॑ण्यव॒ता च॑ रथेन सम्प्रीय-
माणा॒वभि॑मुख॒माग॑च्छतमित्यर्थः Sk.

९. सम्प्रीतचेतस्को Sk.

१०. शत्रूणामुपक्षपितारो Sy.

हे द॒क्ष शत्रू॑पक्षप॒करो द॒क्षना॑मानो वा ।
यव॑धि चा॒श्विनो॑रे॒को द॒क्षना॑मा नास-
त्यना॒माऽप॑रस्तथापीदं साह॒चर्या॑द्बु॒भयो॑र-
भिधानम् Sk. ११. ०त्व M.

इत्यमस्माभिरनुभूयमानेन प्रकारेण ...

केषाञ्चिन्मतेन सूर्याचन्द्रमसावश्विना-
वुच्येते Sy. इ॒त्या अमु॑त्रान्तरिक्षे सत्यं
वा Sk. १२. श्लोकलक्षणं वचः Sk.

१३. विदधुवाक्यम् Sk. १४. वधुलोकात् Sk.

१५. ०क M. १६. मर्जनाय M. लोकोप-
कारार्थम् Sk. १७. अस्मान् प्रति Sk.

१८. बलप्रदम् Sy. १९. ०नवाह० P.

प्रापयतम् । दत्तमस्मभ्यमित्यर्थः Sk.

* हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यवर्तनी । PP.

२०. येह M. २१. ०वाः M.

२२. ०न्ति M. २३. अस्मिन्प्रागे Sy.
अस्मदीये यज्ञे Sk. २४. ०वो M.

२५. यष्टृणां च स्तोतृणां च सुखस्य भाव-
यितारो जनयितारो Sk.

२६. शत्रूणामुपक्षपितारो । ... वर्ततेऽनेनेति
व्युत्पत्त्या वर्तनिशब्देन रथ उच्यते ।
सुवर्णमयो वर्तनियंयोस्तौ Sy.

२७. वर्तनी रथचक्रधारा । सा हिरण्यमयी
ययोस्तौ हिरण्यवर्तनी Sk.

वद्विनी। उपसि प्रबुद्धा देवाः। सोमपानाय ।

I.93.

अग्नीषोमाविमं सु मे शृणुतं वृषणा हवम् ।

प्रति सूक्तानि हर्यतुं भवतं दाशुषे मयः ॥१॥

अग्नीषोमौ । अग्नीषोमी ! इमम् । मदीयम् । आह्वानम् । वर्णितारौ । सुष्टु । शृणुतम् ।
सूक्तानि च । कामयेथाम् । भावयतं च । यजमानाय । सुखम् ।

अग्नीषोमा यो अद्य वामिदं वचः सपर्यति ।

तस्मै धत्तं सुवीर्यं गवां पोषं स्वश्र्यम् ॥२॥

अग्नीषोमा यः । अग्नीषोमी ! यः । अद्य । इदम् । वचः । उच्चारयति । तस्मै । धत्तम् ।
सुवीर्यम् । गवाम् । पोषम् । अदवसङ्घं च शोभनम् ।

अग्नीषोमा य आहुतिं यो वां दाशद्विविक्तितम् ।

स प्रजया सुवीर्यं विश्वमायुर्व्यश्रवत् ॥३॥

अग्नीषोमा यः । अग्नीषोमी ! यः । युवाभ्याम् । आज्याहुतिम् । प्रयच्छति । यो वा ।

१. सुप्ताः सन्तो यज्ञं प्रति गन्तुमयः काले ये प्रतिबुध्यन्ते ते उपबुद्धोऽश्वाः Sk.
२. अदवाः Sy.
३. Ms. D. puts the figure ॥६२॥ here to indicate the end of the ninetysecond hymn. No such number is given in P. and M. ४. इदानीं प्रयुज्यमानम् Sy.
५. वच्चिता० M. कामानाम् Sy.
६. शोभनं सुष्टु वा Sk.
७. सम्यगवगच्छतम् Sy.
८. शोभनानि स्तुतिलक्षणानि, अस्माभिः कृतानि वचांसि Sy. स्तुतिरूपाणि Sk.
९. भवतम् Sy.
१०. चरुपुरोडाशादीनि दत्तवते Sy.
११. सुखस्य दातारौ Sy.

१२. V. Mādhava ignores प्रति
१३. अस्मिन् कर्मणि Sy.
१४. स्तुतिलक्षणम् Sy.
१५. युवयोरनुवाक्यालक्षणेन मिदम् Sk.
१६. पूजितं करोति Sy.
परिचरणकर्मायमन्यत्र । इह तु सामर्थ्या-
दुच्चारणार्थः । अथवा परिचरणकर्मवे-
दम् । वच इति तृतीयार्थे द्वितीया ।
युवामनुवाक्यालक्षणेन वचसा सपर्यति
परिचरति । स्तोतीत्यर्थः Sk.
१७. प्रयच्छतम् Sy.
१८. शोभनेन वीर्येण सामर्थ्येनोपेतम् Sy.
१९. गवयां M. २०. अभिवृद्धिम् Sy.
२१. शोभनैरदवैर्युक्तम् Sy.
२२. V. M. ignores वाम्
२३. यजमानः Sk. २४. ०ती D.

पुरोडाशम् । सः । प्रजया ज । सुवीर्यम् । विश्वम् । आयुश्च । व्याप्नोतु ।

अग्नीषोमा चेति तद्वीर्यं वां यदमुष्णीतमवसं पणिं गाः ।

अवातिरतं वृसयस्य शेषोऽविन्दतं ज्योतिरेकं बहुभ्यः ॥४॥

अग्नीषोमा चेति । अग्नीषोमी ! तत् । युवयोः । वीर्यम् । चेतयति । यत् । अमुष्णीतम् ।
 १० ११ १० १२ १३ १४ १५ १६
 अन्नम् । पशूँश्च । पणेतया । वृसयस्य । अपत्यं वृत्रम् । अवातिरतमभ्यभवतम् । अविन्दतं च ।
 १७ १८ १९ २०
 ज्योतिः । एकम् । बहुभ्यः । साधारणमादित्यं वृत्रहननेन लम्भितवन्ताविति ।

युवमेतानि दिवि रौचनान्यग्निश्च सोमं सक्रतू अधत्तम् ।

युवं सिन्धूरभिश्शस्तेरवद्यादग्नीषोमावमुञ्चतं गृभीतान् ॥५॥

युवमेतानि । युवम् । एतानि । दिवि । नक्षत्राणि । अग्नीषोमी ! समानकर्माणी ।

१. चरुपुरोडाशादिना कृतामाहुतिम् Sy.
यथोक्तसंस्कारादित्संस्कृतम् Sk.
२. पुत्रपौत्रादिना युक्तम् Sy.
३. ०यं P. ४. जीवितमन्नं वा Sk.
५. लभेत युष्मत्प्रसादेनेत्यर्थः Sk.
६. अत्रेतिहासमाचक्षते । पणिर्नामासुरो देवेभ्यो बिभ्यन् स्वा गा आवाय ननाश । तमग्नीषोमावनुगम्य ता अस्य गा अनुज-ह्नु रिति Sk.
७. अस्माभिर्जातमभूत् Sy.
चेत्यते ज्ञापते । सर्वलोकप्रकाशमित्यर्थः Sk. ८. येन वीर्येण Sy.
तृतीयार्थे प्रथमैवा । येन Sk.
९. ०णि० P. अपाहाष्टम् Sy.
१०. गोरूपमन्नम् Sy.
अवतेर्गत्यर्थस्य । अवितारं गन्तारम् । नष्टारमित्यर्थः Sk.
११. गाः सास्नादिमतीः । सर्वलोकप्रकाशं तद्युवयोर्वीर्यं येन पणेर्गा अपहृतवन्ती स्यः Sk. १२. ०णे० M.
विभक्तिव्यत्ययः Sy.
१३. घृ... यस्य M.
वृसयति सर्वं वेष्टयतीति वृसयोऽ-सुरस्त्वष्टा । तस्यासुरस्य Sy.
१४. अवतिरतिर्वधकर्मा । हृतवन्ती स्यः Sk.
१५. ०भवम् P. D. M.
अवधिष्टम् । ... प्राणापानरूपयोर्युवयो-र्वृत्रेऽनवस्थानात् स मरणं प्राप्तः Sy.
१६. ०न्दत त P.
१७. वघोतमानं सूर्यम् Sy.
सर्वसाधारणमादित्याख्यम् Sk.
१८. एकं नभसि गच्छन्तं ... बहुभ्यो जनेभ्यो बहूनामर्थाय Sy. १९. वद्धितव० P.
* सक्रतू इति सक्रतू । PP.
२०. युवाम् Sy.
२१. अस्माभिर्निशि दृश्यमानानि तारा-प्रहादीनि ज्योतीर्षि । ... उत्तरार्धस्येयमा-ख्यायिका । इन्द्रो वृत्रं हत्वा ब्रह्महत्याया भीतः सन् पृथिव्यां वृक्षेषु स्त्रीध्वप्सु च तां ब्रह्महत्यां न्यमासीत् । तासामपां शुद्धिरग्नीषोमाभ्यां जातेति Sy.
२२. आग्नी० M.

अधत्तम् । युवम् । नदीः । ब्रह्महत्यागृहीताः । अवद्याभिः शस्तेश्च । अमुञ्चतम् ।

अन्यं दिवो मातुरिश्वा जभारामथ्नादन्यं परिं श्येनो अद्रैः ।

अग्नीषोमा ब्रह्मणा वावृधानोरं यज्ञाय चक्रयुरु लोकम् ॥६॥

अन्यं दिवः । युवयोरन्यतरमग्निम् । स्वर्गात् । वायुः । आहूतवान् भूगवे । अन्यं च सोमम् ।
मरोः । श्येनो भूत्वा गरुडः । पर्यमथ्नात् । अग्नीषोमौ । स्तोत्रेण । वर्धमानौ । विस्तीर्णम् । अव-
काशम् । यज्ञाय । चक्रयुः । एतयोर्हि मध्ये सर्वेषामेव देवानां यागः ।

अग्नीषोमा हविषः प्रस्थितस्य वीतं हर्यतं वृषणा जुपेथाम् ।

सुशर्माणा स्वर्वसा हि भूतमथा धत्तं यजमानाय शं योः ॥७॥

अग्नीषोमा हविषः । अग्नीषोमौ ! हविः । प्रस्थितम् । भक्षयतम् । कामयेथाम् ।

१. वृत्रहननद्वारेण स्वसाध्ययज्ञहेतुकवृष्ट्या-
विद्वारेण चा? (च) स्थापितवन्तौ Sk.
२. युवाम् Sy. ३. स्यन्दनात् सिन्धवो
रश्मय इहोच्यन्ते । ... रश्मीन् Sk.
४. ०दी M. ५. ०गृभीता P. ०त्याश-
भीताः M. ब्रह्महत्यांशेन पापेन ...
गृहीतानाक्रान्तान् Sy. वृत्रेण गृहीतान्
सतः Sk. ६. अवत्याभि० P. अवद्या-
दभि० is suggested for अवद्याभि०
पापात् Sy.
अभिः शस्तेर्हि सितुर्वृत्राख्यात् । कौदुशात् ?
अवदधात् । अत्यन्तपापात् Sk.
७. ०श्व M. अभिशस्यमानादभितः प्रकटि-
तात् । ... यद्वा । वृत्र इन्द्रेण हतः सन्
नदीषु पपात । ततो मृतेन वृत्रशरीरेण
नदधः सर्वा वृष्टा बभूवुः । ... तेन दोषेण
गृहीता नदीस्तस्माद्दोषादग्नीषोमौ
मुक्तवन्तौ Sy.
८. V. Mādhava ignores either
अग्नीषोमौ or अग्निश्च सोम
९. अन्यं P. १०. दचुलोकात् Sk.
११. ०रो P. D. M. मेरोरुपर्यवस्थितात्
स्वर्गात् Sy. पर्वतस्योपरि । पर्वतेषु हि

- भूयान् सोमो जायते Sk.
१२. शंसनीयगतिमान्पक्षी पक्ष्याकारा
गायत्री Sy. श्येनरूपा गायत्री Sk.
१३. बलादाहूतवती Sy. मथ्नातिरत्र
मथनकर्मक आहरणे वर्तते । अन्यं तु
सोमाख्यं गायत्री सुपर्णरूपिणी सोमपालान्
भीषयित्वा प्रमथ्याहरत् Sk. १४. खष्ट्रा
मन्त्ररूपेण स्तोत्रेण हविलक्षणेनान्नेन
वा Sy. अस्मदीयेन याज्यलक्षणेन Sk.
१५. स्तूयमाना हि देवता वीर्येण वर्धन्ते । ...
अथवा ब्रह्मेत्यन्ननाम । उपांशुयाज्यलक्ष-
णेनान्नेन वर्धमानौ Sk. १६. यत्र
विस्तीर्णे स्थाने स्थिता वयं यज्ञान् कुर्मः ।
ततो दत्तमित्यर्थः Sk. १७. अन्येषां
देवानां यागाय Sy. १८. ०क्रतुरे० M.
१९. V. Mādhava ignores उ
२०. ०स्थिकं M. होमार्थमाहवनीयसमीपं
प्राप्तम् Sy. हविषः प्रस्थितस्य युवां
प्रतिगतस्य प्रस्थितयज्ञस्य वा । षष्ठी-
निर्देशस्य साकाङ्क्षत्वादेकदेशं स्वांश-
लक्षणमिति शेषः । द्वितीयाय वा षष्ठी ।
हविः प्रस्थितम् Sk. २१. भयतं P.
२२. अभिप्रेतं सम्भक्षयतमित्यर्थः Sk.

सेवेथाञ्च । वर्षितारौ । सुसुखौ । सुरक्षौ च । हि । भवतम् । तथा सति । यजमानाय ।
उत्पन्नानामनिष्टानां शमनमनागतानाम् । पृथक्करणम् । घत्तम् ।

यो अग्नीषोमां हविषा सपयद्दिवद्ग्रीचा मनसा यो घृतेन ।
तस्य व्रतं रक्षतं पातमंहसो विशे जनाय महि शर्म यच्छतम् ॥८॥

यो अग्निषोमा । यः । अग्नीषोमौ । हविषा । परिचरति । देवानञ्चता । मनसा । यो
वा । घृतेन । तस्य । यज्ञम् । रक्षतम् । रक्षसश्च तम् । पातम् । निवसते । जनाय । महत् । सुखम् ।
यच्छतम् ।

अग्नीषोमा सर्वेदसा सहृती वनतुं गिरः । सं देवत्रा वंभूवधुः ॥९॥

अग्नीषोमा । अग्नीषोमौ ! समानपुरोडाशौ । समानाङ्गानौ । भजेथाम् । स्तुतीः ।
युवां हि सर्वानेव देवान् । महत्तया संबभूवधुः । स्थालीव तण्डुलानिति ।

१. अस्मदीयं परिचरणम् Sy.
प्रीयेथाम् Sk.
२. कामानाम् Sy.
३. सुखौ M.
४. हिशब्दः पदपूरणः Sk.
५. ०तः M.
६. ०ना M.
उद्भूतानां रोगादीनामनभीष्टानाम् Sk.
७. शं शमनीयानां रोगाणां शमनम् Sy.
८. पृथक्करणम् P. पृथक्कर्तव्यानां
भयानां यावनं पृथक्करणं च Sy.
९. कुरुतम् Sy.
असम्बन्धं चेत्यर्थः । सामर्थादुच्चित्सु-
भिरनिष्टैः Sk.
१०. अग्नीषोमाविति च नेदमामन्त्रणम् ।
अननुदात्तत्वात् । अतोऽत्र युष्मच्छब्देन
समानार्थो भवच्छब्द उपपदभूतोऽ-
ध्याहर्तव्यः । हे भवन्तावग्नीषोमौ Sk.
११. चरपुरोडाशादिना Sy; Sk.
१२. देवानां च ता M.

- देवतापरायणेन श्रद्धायुक्तेन Sy.
- युवामेव देवौ प्रतिगतेन । अत्यन्त-
युष्मद्भुक्तेन चेतसेत्यर्थः Sk.
१३. आज्याहुतिलक्षणेन Sk.
१४. पापात् Sy; Sk.
१५. यागेषु प्रविशते Sy.
१६. जातापेक्षयैकवचनम् । पुत्रादिमनुष्य-
जातस्वभूताय यजमानाय परिचारक-
जनाय च Sk.
१७. ०त P.
- * सहृती इति सहृती । PP.
१८. ०ताम् M.
१९. सुती० M.
अस्मदीययाज्यानुवाक्यास्तुतिलक्षणा
गिरः Sk. २०. सर्वदानेव M.
२१. देवेषु सर्वेषु . . . युवां . . . सम्भूतौ सम्भा-
वितौ प्रशस्तौ स्थः Sy.
सम्यग्वास्य पुरोडाशस्य हविषो देवौ
भवतमित्यर्थः Sk.
२२. ०नीति M.

अग्नीषोमावनेन वां यो वां घृतेन दाशति । तस्मै दीदयतं बृहत् ॥१०॥

अग्नीषोमौ^१ । अग्नीषोमौ^२ ! अनेन^३ । वाम्^४ । यः^५ । वाम्^६ । घृतेन^७ । परिचरति^८ । तस्मै^९ । वधे-
यतम्^{१०} । महद्धनम्^{११} । वामिति पूरणम् ।

अग्नीषोमाविमानि नो युवं हव्या जुजोषतम् । आ यातुमुप नः सचा ॥११॥

अग्नीषोमाविमानि^१ । अग्नीषोमौ^२ ! इमानि^३ । अस्माकम्^४ । हवीषि^५ । युवाम्^६ । जुषेयाम्^७ ।
उपयातं च^८ । अस्मान्^९ । सह^{१०} ।

अग्नीषोमा पिपृतमर्वतो न आ प्यायन्तामुस्त्रिया हव्यसूदः ।

अस्मे बलानि मधवत्सु धत्तं कृणुतं नो अध्वरं श्रुष्टिमन्तम् ॥१२॥

अग्नीषोमा पिपृतम्^१ । अग्नीषोमौ^२ ! पालयतम्^३ । अस्माकम्^४ । अश्वान्^५ । आप्यायन्तां^६
चास्माकम्^७ । गावः^८ । हविषः^९ प्रेरयिष्यः^{१०} । अस्मासु^{११} । बलानि^{१२} । धनवत्सु^{१३} । स्थापयतम्^{१४} । कुरुतं च^{१५} ।
अस्माकम्^{१६} । यज्ञम्^{१७} । प्राप्तिमुक्तमाश्वत्मानि^{१८} प्राप्तमिति^{१९} ।

१. ०मा P. D. M. २. पणेन P.
३. युवयोः सम्बन्धी यो यजमानः Sy.
युवयोः स्वभूतेन Sk. ४. यजमानः Sk.
५. युवां M. युवाभ्याम् Sy; Sk.
६. उत्पवनादिभिः संस्कृतेनाज्येन युक्तं
हविः Sy. तृतीयानिर्देशात् संयुक्तं
हविरिति शेषः । अथवाऽनेन घृतेनेति
द्वितीयार्थे तृतीया । इदं घृतम् Sk.
७. प्रयच्छति Sy. ददाति Sk.
८. प्रकाशयतं प्रयच्छतमित्यर्थः Sy.
दत्तम् । ... अथवा तस्मै इति तादर्थ्यं
चतुर्थी । तदर्थं दीदयतं दीव्येयाम् Sk.
९. ०विबामानि P. १०. युवं P.
११. जुषयोमपयातं P. ०यान्तं M.
१२. Omitted by D.
१३. Omitted by M.
१४. V. Mādhava ignores आ
* अस्मे इति । PP.

१५. विवृतम् M. १६. दत्तं वा Sk.
१७. अस्मभ्यमस्माकं वा Sk.
१८. प्रवृद्धाः सन्तु Sy. १९. ०यन्तां P.
२०. क्षीरादिहविषामुत्पादयिष्यः Sy.
पयआख्यस्य हविषः क्षरिष्यः । दोग्ध्य
इत्यर्थः Sk. २१. धनवतोऽस्मान्
कृत्वा ततो बलानि दत्तमित्यर्थः Sk.
२२. धनयुक्तम् Sy. श्रुष्टिमन्तम् । अपठित-
मपि सुखनामैतद् द्रष्टव्यम् । फलभूतेन
सुखेन सुखवन्तम् । सुखफलमित्यर्थः ।
अथवा श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । क्षिप्रवन्तम् ।
शीघ्रफलमित्यर्थः Sk.
२३. ०त्मिनि P. २४. ०प्ति० P.
२५. Ms. D. puts the figure ॥६३॥
here to indicate the end of
the ninetythird hymn. No
such number is given in P.
and M.

I.94.

इमं स्तोममर्हते जातवैदसे रथमिव सं महेमा मनीषया ।

भद्रा हि नः प्रमतिरस्य संसद्यग्रे सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥१॥

इमं स्तोमम् । कुत्स आङ्गिरसः

इमम् । स्तोमम् । स्तोमाहृयि । जातप्रज्ञाय । रथमिव । संकुर्मः । प्रज्ञया । भजनीया । हि ।
अस्य । अस्माकम् । प्रमतिर्भवति । सह वसाने । अग्ने ! तव । सख्ये वर्तमानाः । वयम् । मा ।
विनश्येम ।

यस्मै त्वमायजसे स साधत्यनर्वा चैति दधते सुवीर्यम् ।

स तूताव नैनमश्रोत्यंहतिरग्रे सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥२॥

यस्मै त्वम् । यस्मै । त्वम् । देवान् आयजसे हविरादाय देवेभ्यः प्रयच्छसि । सः ।
साधत्यभिलषितम् । अप्रत्यूतश्च । निवसति । धारयति च । सुवीर्यम् । सः । वर्धते । न ।

१. एतत्सूक्तरूपं ... स्तोत्रम् Sy.
२. पूज्याय Sy. ३. जातानामुत्पन्नानां वेदित्रे ... जातघनाय वाग्नये Sy. स्तोमाहृत्य जातप्रज्ञानस्य वाग्नेरर्वाय Sk.
४. यथा तक्षा रथं संस्करोति तथा Sy.
५. सम्यक् पूजितं कुर्मः Sy. यथा कश्चिद् रथं सम्यगगमयत् तद्वत् सम्यगगमय Sk. ६. निशितया Sy. अस्माकं प्रज्ञयैव स्तोममुच्चारयेमेत्ये- तदाशास्मह इत्यर्थः Sk.
७. कल्याणी Sy. ८. हिशब्दो यस्मादर्थे । यस्मात् Sk. ९. अग्नेः Sy.
१०. ०नीयाहृत्यस्मा० D. ०नीयाप्य- स्मा० M. षष्ठीनिर्देशादुपरीति वाक्यशेषः । सप्तम्यर्थे वा षष्ठी । अस्माकमुपरि अस्मासु वा Sk.
११. प्रकृष्टा बुद्धिः Sy. प्रकृष्टानुप्रहात्मिका मतिः Sk.
१२. सहाव० P. D. M. सम्भजने । ... अतस्तया बुद्ध्या स्तुम इत्यर्थः Sy.

- अस्याग्नेः संसदि सभायाम् । यस्मादयं यज्ञादिसभास्वस्माकमनुग्राहक इत्यर्थः Sk. १३. न M. १४. भव D. व P.
१५. देवानां मनुष्याणां च स्तुत्यस्तोतृसम्बन्धः सख्यम् । तस्मिन् Sk. १६. ०इयनः M. अस्मान् रक्षेत्यर्थः Sy. हिंसिष्महि Sk.
१७. यजमानाय Sy. १८. ०भ्य P.
१९. प्राप्नोतीत्यर्थः स्वाभिलषितं साधयति Sy. २०. शत्रुभिः Sy. अन्यं प्रत्याश्रित(त)या न गच्छत्यनर्वा अन्यं वानाश्रिततया न गच्छतीत्यनर्वा । अन्यं चानाश्रित्य स्वस्थाने निवसती- त्यर्थः Sk.
२१. प्राप्नोतीत्यर्थः Sy.
२२. शोभनवीर्योपेतं धनम् Sy. सुवीर्यं च प्राप्नोतीत्यर्थः Sk.
२३. स तूताव नैनमंहतिरश्नोति । अंहति- श्चांहश्चांहश्च हन्ते । निरुद्धोपधात् । विपरीतात् N. 4. 25.
२४. सर्वाभिर्वृद्धिभिः Sk.

एनम् । अश्नोति । अवर्तिः ।

शकेम त्वा समिधं साधया धियस्त्वे देवा हविरदन्त्याहुतम् ।

त्वमादित्याँ आ वह तान्हु १३२मस्यग्रे सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥३॥

शकेम त्वा । शक्नुयाम । त्वाँ वयम् । समेधितुम् । साधय । कर्माणि । त्वयि । देवाः । हविः ।

भक्षयन्ति । आहुतम् । त्वमिह । आदित्यान् । आवह । तान् । हि वयं कामयामहे ।

भरामेध्मं कृणवामा हवींषि ते चितयन्तः पर्वणापर्वणा वयम् ।

जीवातवे प्रतरं साधया धियोऽग्रे सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥४॥

भरामेध्मम् । भराम । इध्मम् । कृणवाम च । हवींषि । तुभ्यम् । बुध्यमानाः । पर्वणा-

पर्वणा, अहोरात्रयोः पर्वणि सायं च प्रातश्च ताभ्यामग्निहोत्रं कृणवाम मासपर्वभ्यां दशपूर्णमा-

सावृतुसन्धिभिश्चातुर्मास्यानि । जीवितुम् । प्रकृष्टतरमस्माकम् । कर्माणि । साधय ।

१. प्राप्नोति । अन्यपूर्ववत् Sy. आप्नोति

Sk. २. आर्तिर्द्विचम् Sy. पापं

वधो वा Sk. ३. नैसग्नोत्यवतिः P.

अंहतिः is suggested for अवतिः

४. V. Mādhava ignores अग्ने etc.

५. त्वे इति । PP. ६. शङ्केम M.

७. ०यामः D. ८. Omitted by D.

९. सदेवितुं P. समिन्धितुम् Sk.

१०. निष्पादय Sy. ११. करणि P.

अस्मदीयानि दशपूर्णमासादीनि कर्माणि ।

... त्वया हि सर्वे यागा निष्पादयन्ते

Sy. प्रज्ञा वा Sk.

१२. चरुपुरोडाशादिकम् Sy.

१३. ऋत्विग्भिः प्रक्षिप्तम् । ... तस्मात्वं

साधयेत्यर्थः Sy.

१४. अदितेः पुत्रान् सर्वान् देवान् Sy; Sk.

१५. अस्मद्व्यज्ञार्थमानय Sy.

१६. V. Mādhava ignores अग्ने etc.

१७. सम्पादयाम Sy. शुद्धोऽप्ययं भरतिराह

पूर्वार्थे द्रष्टव्यः । आहराम Sk.

१८. भरामेधुं M. इन्धनसाधनमेकांविंशति-
दार्वात्मकं समित्समूहम् Sy.

१९. करवाम Sy.

२०. चरुपुरोडाशादिलक्षणान्यन्नानि Sy.

२१. त्वां प्रज्ञापयन्तः... चितयन्तः । चित्ती
संज्ञाने Sy. ज्ञातवन्तः । किम् ?

सामर्थ्याद् यज्ञकर्म त्वन्माहात्म्यं वा Sk.

२२. Omitted by P. प्रतिपक्षमावृत्ताभ्यां

दशपूर्णमासाभ्याम् ... पर्वणापर्वणा ।

‘नित्यवीप्सयोः’ इति वीप्सायां द्विर्भावः

Sy. सत्प्रत्ययै तृतीयवा । पर्वणि पर्वणि ।

पूर्णमास्याममावास्यायां चेत्यर्थः Sk.

२३. ०णी D. २४. माससपर्वभ्या P.

२५. जितुं M. अस्माकं जीवनीयघाय

विरकालावस्थानाय Sy.

जीवातुर्जीविका । तदर्थम् Sk.

२६. प्रवृद्धतरं वा Sk. २७. मणि P. अग्नि-

होत्रादीनि Sy. २८. निष्पादय Sy.

२९. V. Mādhava ignores वयम्

अग्ने etc.

विशां गोपा अस्य चरन्ति जन्तवो द्विपच्च यदुत चतुष्पदक्षुभिः ।

चित्रः प्रक्रेत उपसो महाँ अस्यग्रे सरल्ये मा रिषामा वयं तवं ॥५॥

विशां गोपाः । विशाम् । गोपायिता भवत्यग्निः । तम् । परिचरन्ति । जन्तवो यत् । द्विपात् । यत् । च । चतुष्पाद् । अञ्जनसाधनैराज्यैः । आश्चर्यः । उपसः । प्रज्ञापयिता । महान् । भवसि ।

त्वमध्वर्युरुत होतासि पूर्यः प्रशास्ता पोता जनुषा पुरोहितः ।

विश्वा विद्वाँ आत्विज्या धीर पुष्यस्यग्रे सरल्ये मा रिषामा वयं तवं ॥६॥

त्वमध्वर्युः । त्वम् । अध्वर्युः । अपिच । होता । भवसि । प्रतः । मैत्रावरुणः । पोता च ।

१. Missing in D. २. सर्वेषां प्राणिनाम् Sy. पुत्रपौत्रादिमनुष्याणाम् Sk.
३. गोपायितारो रक्षकाः Sy. गोपा गोप्तारः Sk. ४. अस्याग्नेः । षष्ठीनिर्देशात् स्वभूताः प्रसादेन वेति वाक्यशेषः Sk.
५. उद्गच्छन्ति Sy.
६. अस्याग्नेः ... जाता रश्मयः Sy. मनुष्याः । अविनश्यद्भिः पुत्रपौत्रादिमनुष्यैरुपेतास्ते तत्र तत्र विचरन्ति अग्नेः स्वभूताः प्रसादेन वेत्यर्थः Sk.
७. य P. ८. द्विपाद् मनुष्यादिकमस्ति ... द्विपत् । द्वौ पादावस्येति Sy. अन्यदपि यद् द्विपात् तत्सर्वम् Sk.
८. चतुष्पाद् गवादिकं यदस्ति तदुभयम् Sy. गवादिः Sk. १०. अञ्जकैरस्य रश्मिभिरक्तमाश्लिष्टमभूत् Sy. रात्रिनामैतत् । इह तु साहचर्यान्नक्तञ्चरेषु रक्षःपिशाचादिषु वर्तते । ... रात्रिचरैः सहैत्यर्थः Sk.
११. विचित्रदीप्तियुक्तः Sy. १२. ०सं P. उपसः । लुप्तोपममेतद् द्रष्टव्यम् । उपस इव Sk. १३. रात्रावन्धकारावृतानां सर्वेषां प्रज्ञापयिता प्रदशयिता Sy. प्रकाश इत्यर्थः Sk. १४. उषोदेवताया अपि ... गुणैरधिकोऽसि भवसि । उवास्तु रात्रेश्चरमभागे प्रकाशयति, अग्निस्तु

- सर्वस्यां रात्रौ प्रकाशयतीति तस्य गुणाधिक्यम् Sy. महाँस्त्वमसि प्रभावतः Sk.
१५. V. Mādhava ignores च अग्ने etc.
१६. ०ध्वर्युः D. अध्वरस्य यागस्य नेता देवान्प्रति प्रेरयिता । यद्वा यागे आध्वर्यवस्य कर्ता भवसि । अध्वर्यो मनुष्ये जाठररूपेण बागिन्द्रियाधिष्ठातृत्वेन वावस्थाय यागनिष्पादकोऽसि Sy. अध्वर्यादिकर्मकारित्वादनैरयमध्वर्यादिव्यपदेशः । अग्न्यायत्तत्वाध्वर्यादिकर्मणामग्निरेव कर्तृत्युच्यते । त्वमध्वर्युः । अध्वर्युकर्मकारीत्यर्थः Sk.
१७. देवानामाह्वाता, पूर्ववद्धोतयवस्थाय हौत्रस्य कर्मणः कर्ता वा असि Sy.
१८. मुख्यः । ... मानुषो होता अनुस्यः । तदपेक्षयास्य मुख्यत्वम् Sy.
१९. ०ण M. प्रकर्वेण शास्ता, सर्वेषां शिक्षकोऽसि । यद्वा 'होतयंज पोतयंज' इत्यादिना प्रवेण शास्तीति मैत्रावरुणः प्रशास्ता । पूर्ववत् तस्मिन्नवस्थाय यागनिष्पादकोऽसि Sy. २०. पोता P. यज्ञस्य पादयिता शोधयितासि । यद्वा पोतृनामकस्य ऋत्विजः पूर्ववदधिष्ठायागनिष्पादकोऽसि Sy.

जातेन^१ सर्वेण^२ ब्रह्मत्वेन^३। पुरोनिहितः^४। सर्वाण्येव^५। जानन्^६। आत्विज्यानि^७। पोषयसि^८।
प्राज्ञः^९।

यो विश्वतः^{१०} सुप्रतीकः^{११} सदृङ्ङसि^{१२} दूरे चित्सन्तुलिदिवातिं^{१३} रोचसे^{१४}।
रात्र्याश्चिदन्धो^{१५} अतिं देव पश्यस्यथे^{१६} सख्ये मा रिषामा वयं तव^{१७} ॥७॥

यो विश्वतः^{१०}। यः। समन्तात्^{११} प्रज्वलन्^{१२}। सर्वत एवान्यूनः^{१३} सदृशः^{१४}। भवसि^{१५}। सः शोभनावयवः^{१६}।
सन्^{११}। दूरे^{१२}। अपि^{१३}। सन्^{१४}। अन्तिक इवास्थितः^{१५}। अतिरोचसेऽपिवा विद्युदिव रोचसे^{१६}। रात्र्याः^{१७}।
अपि^{१८}। अन्धः^{१९}। विनाशयसि^{२०}।

१. जन्मना स्वाभाव्येन Sy.

जनुषा जन्मना। जन्मन एव प्रभृती-
त्यर्थः Sk.

२. ०त P.

पुरस्तादागामिनि स्वर्गादौ हितोऽ-
नूकूलाचरणोऽसि। यद्वा। सर्वेषु कर्मसु
पूर्वस्यां दिश्याहवनीये स्थापितोऽसि।
अथवा पुरोहितो ब्रह्मा देवपुरोहितस्य
बृहस्पतेः प्रतिनिधित्वात्... अतस्त-
स्मिन्ब्रह्मणि पूर्ववदवस्थाय तद्रूपः
सन् Sy.

पूर्वस्यां दिश्याहवनीयात्मना स्थापितः
सन् Sk.

३. ऋत्विजः कर्माणि अ? (आ-) ध्वयंवा-
दीनि Sy.

ऋत्विक्कर्माणि Sk.

४. न्यूनाधिकभावराहित्येन सम्पूर्णानि
करोषि Sy.

स्वयं पुष्णासि वा यज्ञसम्पादनद्वारेण
यजमानत्वात् Sk.

५. प्राज्ञः as explaining धीर should
be in the vocative case. I
propose therefore to read
प्राज्ञ ! for प्राज्ञः।

६. V. Mādhava ignōres अग्ने

etc.

७. विश्वः M.

८. यस्त्वं M. यः। समन्तात् omitted
by P. सर्वस्मादपि Sy.

९. संप्र० P.

१०. शोभनाङ्गः सन्... सुप्रतीकः। शोभनं
प्रतीकोऽङ्गं यस्य Sy.

सुप्रतीकः सुमुखः सुदर्शनो वा Sk.

११. सः D.P.

१२. विद्युत्तल्लिद् भवतीति शाकपूणिः।
सा ह्यवताळयति। दूराच्च दृश्यते।
अपि त्विदमन्तिकनामैवाभिप्रेतं स्यात्
... दूरेऽपि सन्नन्तिक इव संदृश्यस
इति N. ३. 11.

१३. विद्युत्तल्लिदित्युच्यते। विद्युदिव।
... अथवा तल्लित्यन्तिकनाम। दूरेऽपि
सन् अन्तिक एव दीप्यसे Sk.

१४. इव स्थितः is suggested for इवा-
स्थितः।

१५. अतिशयेन दीप्यसे Sy.

१६. बहुलमन्धकारमपि... अतीत्य प्रका-
शसे Sy.

तमोऽत्रान्ध उच्यते।... तमोज्जीत्य Sk.

१७. V. Mādhava ignōres देव
अग्ने etc.

पूर्वो देवा भवतु सुन्वतो रथोऽस्माकं शंसो अभ्यस्तु दूढ्यः ।

तदा जानीतोत पुण्यता वचोऽग्रे सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥८॥

पूर्वो देवाः । मुख्यः । भवतु । देवाः । यजमानस्य । रथः । अस्माकं सुन्वताम् । शंसनम् । अभिभवतु । पापबुद्धीन् । तदिदं मदीयम् । वचनं यूयम् । अभ्यनुजानत । अपिच । तत् पोषयतेति देवदेवत्पास्त्रयः पादाः ।

वधैर्दुःशंसाँ अप दूढ्यो जहि दूरे वा ये अन्ति वा के चिदत्रिणः ।

अथा यज्ञाय गृणते सुगं कृध्यग्रे सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥९॥

वधैर्दुःशंसाँ । आयुधैः । दुर्वचनान् । दुर्वृद्धीन् । अपजहि । दूरे । वा । ये । के । चित् । अन्तिके वा । भवन्ति । अदनशीला राक्षसाः । अथ । यज्ञायम् । स्तुवते । शोभनगमनमार्गम् । कुरु ।

१. अन्येषामयजमानानां रथेभ्यो मुख्यः Sy.

समानजातानां मध्ये पूर्वोऽग्रिमः Sk.

२. देवाय M. अन्यवयवभूताः सर्वे

देवाः Sy. ३. सोमाभिषवं कुर्वतो

यजमानस्य Sy. मत्प्रभूतेः Sk.

४. रथे P.

५. शंसनीयमभिशापरूपं पापम्... शंसोऽ-

भिशापः Sy. आशंसनमभिलाषः Sk.

६. M. adds वा after अभिभवतु ।

तान् बाधताम् Sy.

७. अस्मदनिष्ठाचरणपराञ्छत्रून्... दूढ्यः ।

दुष्टं ध्यायन्तीति दुर्धियः Sy.

८. अभ्यनुजानीत is suggested for

अभ्यनुजानत ।

आभिमुख्येनावगच्छत Sy.

९. पाप० M. तदवर्थाचरणेन... प्रवर्धयत

Sy. संवर्धयत Sk. १०. ०त्य स्त्रियः

११. V. Mādhava ignores अग्ने etc.

१२. ०र्दुःशं० M.

१३. ०धे D. हननसाधनः Sy.

१४. दुःखेन कीर्तनीयान् Sy. पापाभिलाषान् ।

अस्मद्विनाशनकामानित्यर्थः Sk.

१५. दुर्धियः पापबुद्धीन् Sy. पापबुद्धीन् Sk.

१६. वधं प्रापय... तान् दुर्धियोऽपज-

हीत्यर्थः Sy.

१७. विप्रकृष्टदेशे Sy.

१८. Omitted by P.

१९. समीपदेशे Sy.

२०. विनाशयितारोऽस्माकमित्यर्थः Sk.

२१. अत्रिणः, अत्तारो राक्षसादयो

विद्यन्ते Sy.

२२. Omitted by M. अनन्तरम् Sy.

२३. यज्ञपतये Sy.

२४. त्वां स्तुवते यजमानाय Sy.

२५. ०नं मा० P. D.

सुगम् । अपठितमपि सुखनामैतद् इह

द्रष्टव्यम् । ... सुखम् । ...

अथवा यज्ञायेति हेतुतृतीयाय चतुर्थी ।

सुगशब्दोऽपि । सुगमदेशवचनः । यज्ञेन

हेतुना स्तुतो ममावर्षाय सुगमं स्वर्गादि-

देशं कुर्वित्यर्थः Sk.

२६. V. Mādhava ignores अग्ने etc.

यदयुक्था अरुषा रोहिता रथे वातजूता वृषभस्यैव ते रवः ।

आदिन्वसि वनिनो धूमकेतुनाग्ने सुख्ये मा रिषामा वयं तव ॥१०॥

यदयुक्थाः^१ । यदा । त्वं^२ युनक्षि^३ । गन्तारी^४ । रोहितवर्णा^५ विश्वो^६ । वातवेगो^७ गमनाय ।
स्वरथे तदानीं^८ गच्छतः^९ । तव । शब्दः । ऋषभस्येव^{१०} श्रूयते । अथ त्वम् । व्याप्नोषि^{११} । वृक्षान्^{१२} ।
धूमकेतुना^{१३} ज्वालासङ्घेन^{१४} ।

अथ स्वनादुत विभ्युः पत्रिणो द्रप्सा यत्तै यवसादो व्यस्थिरन् ।

सुगं तत्तै तावकेभ्यो रथेभ्योऽग्ने सुख्ये मा रिषामा वयं तव ॥११॥

अथ स्वनात् । यदा । दवाग्नेः^{१५} शकलानि^{१६} । तृणस्य^{१७} भक्षकाणि^{१८} । अरण्ये^{१९} विपिच्छन्ते^{२०} । अनन्त-
रम् । एव । दवाग्निशब्दात् । पक्षिणः । विभ्यति^{२१} । शोभनगमनम् । तदरण्यम् । अग्नेः । रथेभ्यो^{२२}

१. युक्थाः M.
२. अनक्षि P. D. M. अयोजयस्तदानीं वनानि बहतः Sy.
३. आरोचमानो Sy.
४. लोहितवर्णो । रोहित इत्यग्नेरद्व-
स्याख्या Sy.
५. वातस्य वायोजूतं जवो वेग इव वेगो
ययोस्ती । ईदृशावश्वौ Sy.
६. वनानि बहतः Sy.
७. वृष्टस्य महोक्षस्य शब्द इव गम्भीरो
भवति Sy. वृषभस्येव ... साकाङ्क्ष-
त्वाद् भवतीति वाक्यशेषः Sk.
८. ह्याप्नो P.
९. वनसम्बद्धान् Sy.
१०. धूमः केतुः प्रज्ञापको यस्य तादृशेन
रश्मिना Sy. केतुः पताकोच्यते । धूमः
केतुस्यानीयो यस्य तेन धूमकेतुना । साम-
र्थ्याज्ज्वालासहितेन ज्योतिषा वा Sk.
११. V. Mādhava ignores अग्ने etc.
१२. ०ग्ने P. द्रप्साः, ज्वालकदेशः Sy.
द्रप्सशब्दः कठिनवचनः । कठिनाः

- बहुलरूपा इत्यर्थः । यद् यदा ते तव
दावात्मकस्य स्वभूता यवसादः । यवसं
तृणम् । तस्यात्तारो ज्वालासमूहाः Sk.
१३. शकानि M.
१४. यवसादः, यवसानामरण्ये वर्तमानानां
तृणानामत्तारः सन्तः Sy.
१५. विपिच्छन्ते M. विविधमवतिच्छन्ते Sy.
सर्वं व्याप्नुवन्तीत्यर्थः Sk.
१६. दग्धं वनप्रवेशानन्तरम् Sy.
अधशब्दोऽत्र तदेत्यस्यार्थः । तदा Sk.
१७. भयं प्राप्नुवन्ति । उत्पतनेन देशान्तरं
गन्तुं समर्थाः पक्षिणोऽपि यदा भयं प्राप्नु-
वन्ति किम् वक्तव्यमन्येषां तत्रत्यानां
वृकादीनां भीतिर्जायत इति । अतस्त्वयि
वनं प्रविशति सर्वे प्राणिनो भयं
प्राप्नुवन्तीत्यर्थः Sy.
१८. किञ्च सुगं तत् । तच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थ-
सम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्यः । यत्
पर्वतपृष्ठादि अन्यः कश्चिद् गन्तुं न
शक्नोति सुगं तत् ते तव Sk.
१९. षष्ठ्यर्थे चतुर्थी षष्ठ्यमी वा । एषां
रथानां च त्वदीयानाम् Sk.

भवति^१ । त इति पूरणम् । तत् त्वं यथात्मीयैयथाकामं सञ्चरसीत्यर्थः ।^२

अयं मित्रस्य वरुणस्य धार्यसेज्वयातां मरुतां हेळो अद्भुतः ।

मृळा सु नो भूत्वेषां मनः पुनरग्रे सुख्ये मा रिषामा वयं तव ॥१२॥

अयं मित्रस्य । अयम्^१ । मित्रावरुणयोः । सोमपाताय^२ । स्वर्गादिघस्तादागच्छताम्^३ । मरुतां^४ च । क्रोधः^५ । महान् भवति यदि प्रमादोऽस्माकं भवति क्रुध्यतीत्यर्थः एवं स्थिते तान् यजन् । अस्मान् । सुष्टु^६ । सुख्ये । भवतु च । एषां त्वत्प्रसादेनास्मासु । मनः । पुनरपि ।

देवो देवानामसि मित्रो अद्भुतो वसुर्वसूनामसि चारुरध्वरे ।

शर्मन्त्स्याम तव सप्रथस्तमेज्ये सुख्ये मा रिषामा वयं तव ॥१३॥

देवो देवानाम् । देवः । देवानाम् । असि । सखा^१ । महान् । वसुः । वसूनामिति वसवो देवास्तेषामपि^२ वासयिता भवसि । कल्याणस्त्वम् । यज्ञे । सुखे । स्याम । तव ।

१. सुखेन गन्तुं शक्यमतस्तावकेभ्यस्त्वदीयेभ्यो रथेभ्यश्च तदरण्यं सुगं भवति । पूर्वं प्रवृत्तैर्ज्वालाग्नैस्तृणादिषु दग्धेषु सत्सु त्वदीया रथाः प्रतिबन्धमन्तरेण पश्चाद् गच्छन्तीति भावः Sy.
२. तत्त्वं P. D. ३. ०त्मियैयथाकामं M.
४. V. Mādhava ignores अग्ने etc.
५. अग्नेः स्तोता Sy.
६. मित्रस्य अहरभिमानिनो देवस्य । वरुणस्य रात्र्यभिमानिनश्च सम्बन्धिने Sy.
७. ०त्रस्य वरुण P. ८. धारणायावस्थापनाय भवतु । मित्रावरुणाविममग्नेः स्तोतारं धारयतामित्यर्थः Sy.
९. ०स्ताददागं M. ०च्छतं P. अवस्ताद् गच्छतां स्वर्गलोकास्याधस्तादन्तरिक्षे वर्तमानानाम् Sy. अवशब्दोऽपेत्यस्य स्थाने । अस्मदघज्ञादपगच्छताम् Sk.
१०. Omitted by P.
११. साकाङ्क्षत्वात्प्रसादेन व्यावर्ततामिति

वाक्यशेषः Sk.

१२. महान् भवति । अद्भुत इत्येतन्महत्ताम् । तस्मात् क्रोधाद् इममग्नेः स्तोतारं मित्रावरुणौ रक्षतामिति शेषः Sy.
१३. यदियं प्र० M. १४. स्थि P.
१५. सुखाय P. D. सुष्टु मृडय Sy.
१६. चैष चैषन् P. चैष M. मरुताम् Sy. १७. त्वां प्रादेनां P.
१८. मनसः M. प्रसन्नं भवतु Sy. पुनरप्यस्मासु सानुग्रहेतसो भवन्वित्यर्थः Sk.
१९. V. Mādhava ignores अग्ने etc.
२०. हविर्वहनादधुपकारकरणान्महन्मित्रमसि Sk. २१. सर्वेषां धनानाम् Sy. धनानां च त्वं धनमसि धनकार्यकरत्वात् Sk. २२. सयिता P. निवासयिता भवसि । अतोऽस्माकं वसूनि देहीत्यर्थः Sy. २३. शोभनोऽसि Sk. २४. यज्ञगृहे Sy. शरणस्थाने Sk. २५. प्राप्नुयामेत्यर्थः Sk. २६. त्वत्सम्बन्धिनि शर्मणि यज्ञगृहे Sy.

सर्वतः पृथुतमे ।

तत्ते भद्रं यत्समिद्धः स्वे दमे सोमाहुतो जरसे मृळयत्तमः ।

दधासि रत्नं द्रविणं च दाशुषेऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥१४॥

तत्ते भद्रम् । तत् । तव । कल्याणम् । यत् त्वम् । प्रज्वलितः । स्वे । यज्ञगृहे । सोमेनाहुतः ।
सन् देवान् । स्तौषि । सुखयितृतमः । यच्च त्वं धनम् । च । यजमानाय । प्रयच्छसि । अग्ने सख्य
इति ।

यस्मै त्वं सुद्रविणो ददाशोऽनागास्त्वमदिते सर्वताता ।

यं भद्रेण शवसा चोदयासि प्रजावता राधसा ते स्याम ॥१५॥

यस्मै । यस्मै । त्वमग्ने ! शोभनघन ! प्रयच्छसि । अपापवादम् । अखण्डित !

१. सप्रयस्तमे सर्वतः पृथुतमेऽतिशयेन विस्तीर्णं Sy. तव स्वभूतेऽग्निलोकाख्ये ... । अथवा शर्मेति गृहनाम । गृहे स्याम तव सम्बन्धिनि सर्वपृथुतमे । त्वया दीयमानमत्यन्तविस्तीर्णं गृहं वयं प्राप्नुयामेत्यर्थः Sk.

२. V. Mādhava ignores अग्ने etc.

३. तच्चेष्टितं कर्म वा Sk.

४. भजनीयं, प्रशस्तमित्यर्थः Sy.

५. यत्वं P. ६. ०त M.

७. स्वकीय उत्तरवेदिलक्षणे निवासस्थाने Sy. ८. ०सोमना० M. हुतेन सोमरसेन सन्तर्पितः सन् Sy.

८. सुदेवाः M. १०. ऋत्विग्भिः स्तूयस इति यदस्ति तद् भद्रमित्यर्थः Sy. होतृत्वात् ... देवताः । स्तूयसे वा ऋत्विग्भिः Sk. ११. अतिशयेनास्माकं सुखयिता भूत्वा Sy. यद्धृणां च स्तोतृणां च Sk. १२. त्वद् D.

१३. रत्नं रमणीयं कर्मफलं द्रविणं धनम् Sy.

१४. V. Mādhava ignores रत्नम्

मा रिषाम etc.

१५. Omitted by P. यजमानाय Sy. अग्निरप्यदितिरुच्यते । तस्यैषा भवति ... यस्मै त्वं सुद्रविणो ददासि । अनागास्त्वम् । अनपराधत्वम् । अदिते । सर्वासु कर्मततिषु । आग आहूपूर्वाद् गमेः । एन एतेः । किल्बिषं किल्बिधम् । सुकृतकर्मणो भयम् । कीर्तिमस्य भिनत्तीति वा । यं भद्रेण । शवसा बलेन । चोदयसि । प्रजावता च राधसा (धनेन) ते वयमिह स्यामेति N. 11. 23-24.

१६. ०नं D. सुद्रविणः । शोभनानि द्रविणानि धनानि यस्य Sy. सुबलो वा Sk.

१७. प्रयच्छसि स यजमानः समृद्धो भवति Sy.

१८. अपापत्वं पापराहित्येन कर्महितात् Sy.

१९. अखण्डनीयान्ने Sy. अदितिर्देवमाता । तच्छब्देनेदं सोऽयमित्यभि सम्बन्धात् पुत्रस्याग्नेरभिधानम् । अदितेः पुत्रेत्यर्थः । अथवा अदितिशब्दोऽदीनपर्यायः । अदीन । क्षयवर्जितेत्यर्थः Sk.

यज्ञे कृते । यं च त्वम् । कल्याणेन । बलेन संयोज्य । युद्धे प्रेरयसि । यं वा प्रजावता । धनेन संयोजयसि । वयं च ते । भवाम । “ते वयमिह स्याम” इति यास्कः ।

स त्वमग्ने सौभगत्वस्य विद्वान्स्माकमायुः प्र तिरेह देव ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥१६॥

स त्वमग्ने । सः । त्वम् । अग्ने ! सौभाग्यं कर्तुम् । जानन् । अस्माकम् । आयुः । वधंय । अस्मिन् स्तोत्रे सति । देव ! तदिदमग्नेः स्तोत्रम् । मित्रादयोऽपि । पूजयन्तिवति ।
इत्येवं षष्ठमध्यायं व्याकरोत् प्रथमेऽष्टके ।
भरतस्य कुले जातो माधवो वेङ्कटात्मजः ॥

१. सर्वासु कर्मततिषु यद्वा सर्वेषु यज्ञेषु Sy. सर्वताता । . . . सर्वत्रेत्यर्थः अथवा अनागास्त्वमित्यागशब्दोऽपराधवचनः । सर्वतातेत्यपि सर्वा एवैष्टिकपाशुकसौमिकरूपा कर्मसन्ततियज्ञ उच्यते । यस्मै वैगुण्यलक्षणापराधवर्जितत्वं यज्ञेषु वदासि तस्य विगुणमपि यज्ञं सगुणं करोषीत्यर्थः Sk.

२. संयोजयसि सोऽपि समृद्धो भवति Sy. यं भग्नेन बलेन संयोज्य तत्र तत्र विनियोजयसीत्यर्थः Sk.

३. ०तां D. वयं च स्तोतारः . . . प्रजाभिः पुत्रपौत्रैर्युक्तेन . . . त्वया दत्तेन धनेन युक्ताः . . . भवेम Sy.

४. अस्माकमेव सर्वमिव कुर्वित्यर्थः Sk.

५. N. II. 24.

६. पूर्वोक्तगुणविशिष्टः Sy. य उक्तगुणोऽसि Sk.

७. सौभ्यं M. सुभगत्वं सौभाग्यम् . . . सौभगत्वस्य । सुभगस्य भावः सौभगम् Sy.

भग इति धननाम । शोभनं धनं हविलक्षणं यस्य स सुभगः । सुभग एव सौभगः । . . . तस्य भावः सौभगत्वम् ।

तस्य सौभगत्वस्य Sk.

८. सहविष्कतामस्माकं जानन्नित्यर्थः Sk.

९. आयुध M.

१०. ०या M. प्रवधंय । प्रपूर्वास्तिरतिवर्धनार्थः Sy.

११. कर्मणि Sy.

इह जन्मनि लोके वा Sk.

१२. अग्नेः missing M.

१३. रक्षन्त्वित्यर्थः । मित्रः प्रमीतेस्त्राता वरुणोऽनिष्टानां निवारयिता । अदितिरदीनाखण्डनीया वा देवमाता । सिन्धुः स्पन्दनशीलोदकात्मा देवता । पृथिवी प्रथिता भूदेवता । . . . द्यौः प्रकाशमाना द्युलोकाल्मा देवता । एताश्च सर्वा अग्निना प्रवर्धितमायुर्मम हन्तामिति पूर्वत्रान्वयः Sy.

१४. V. Mādhava ignores नः

Ms. D. puts the figure ॥१६॥ here to indicate the end of the ninetyfourth hymn. No. such number is given in P. and M.

१५. एवं missing M.

१६. वं० P. D.

अध्यायं^१ 'विहृपे' च माधवो व्याचिकीर्षति ।

अन्वादेशस्य^२ विषये वक्तव्यं संप्रदर्शयन् ॥ १ ॥

अस्येति^३ प्रथमादेश उदात्तं स्मर्यते पदम् ।

अन्वादेशे चानुदात्तमस्य^४ वामस्य दृश्यते ॥ २ ॥

अस्येदुं^५ मातुः सर्वने^६ ननूदात्तोऽत्र दृश्यते ।

अस्मा^७ अस्येति सूक्तेऽस्मिन्निन्द्र एवापदिश्यते ॥ ३ ॥

ऋच्येतस्यामन्वादेश इति वक्तुं न युज्यते ।

युञ्जन्त्यस्य^८ काम्या^९ भिन्नायामपि दर्शनात् ॥ ४ ॥

'नास्मै' विद्युन्न तन्यतुः^{१०} 'नकिरस्य सहन्त्य' च ।

एवा ह्यस्य सुनृता^{११} ऋचश्चात्र निदर्शनम् ॥ ५ ॥

दिवश्चिदस्य वरिमा^{१२} सूक्तादौ च प्रदृश्यते ।

अन्वादेशः पूर्वसूक्ते स्तुतस्यैव पुनः स्तुतौ ॥ ६ ॥

१. द्वि M. RV. I. 95.

२. अन्वादेशस्य M.

३. RV. I. 164. 1^a.

४. RV. I. 61. 7^a. The complete word is सर्वनेषु

५. अस्मादस्येति P.

६. RV. I. 61.

७. ०येकस्या० D. P. M.

८. शक्यते D. P.

९. RV. I. 6. 2^a. The third pāda is short by two syllables. I propose to add therefore हरी after काम्या

१०. युञ्जन्त्यस्मामभिन्नाया...मपि etc. M.

११. RV. I. 32. 13^a.

१२. RV. I. 27. 8^a; त्रिकि० P.

१३. RV. I. 8. 8^a.

१४. RV. I. 55. 1^a. All The mss. read महिमा although the correct reading of the text of the RV. is वरिमा। As it is a quotation, I have made the correction.

१५. प्रदर्शते D. प्रदृश्यते P.

१६. पूर्वं is omitted by P.

१७. पुनस्तुतौ P.

अन्वादेशः पादमध्ये सर्वत्रेति न युज्यते ।

यस्मादुदात्ता दृश्यन्ते पादमध्येऽपि तद्यथा ॥७॥

‘माकिर्नो अस्य परिषूतिः’ ‘अग्ने’ चिकिद्ध्यस्य नः’ ।

पादो ‘ज्यायांसमस्येति’ सर्वे तत्र निदर्शनम् ॥८॥

पादादिष्वनुदात्तोऽस्य न कदाचन दृश्यते ।

उदात्ताः पादमध्येऽपि दृश्यन्ते बहवस्तथा ॥९॥

वाक्यादावपदिष्टोऽपि लौकिकैरपदिश्यते ।

उच्चैर्धर्मा ततस्तत्र नान्वादेशस्य सम्भवः ॥१०॥

पूर्वास्मिन्प्रकृतो वाक्ये वाक्यमध्येऽपदिश्यते ।

नौचैर्यस्वभावेन सोऽन्वादेशः स्मृतो बुधैः ॥११॥

I.95.

द्वे विरूपे चरतः स्वर्थे अन्यान्या वृत्तसमुप धापयेते ।

हरिरुन्यस्यां भवति स्वधावाञ्छुक्रो अन्यस्यां ददृशे सुवर्चीः ॥१॥

द्वे विरूपे । कृत्स्नः ।

१. नि D.

२. कीर्नो P.

३. परितिष्ठति P.

४. RV. IX. ४५. ४°.

५. ०रने D.

६. चिकिद्ध्यस्य M.

७. RV. V. २२. ४°.

८. RV. V. ४४. ४°. ज्यायांसमस्येति M.

९. सर्वं P.

१०. उदात्ता D.

११. ०वृष्यते M.

१२. ०र्द्धर्मा D. ०र्धं is omitted by M.

The proper reading should be उच्चैर्धर्मा

१३. न is omitted by M.

१४. ०प्रकृते D.

१५. च वृष्यते M.

१६. ०रत्वं० D. P.

१ द्वे। भिन्नरूपे। २ चरतः। ३ शोभनकार्ये। ४ अन्यान्या च। ५ वत्सम्। ६ उपधापयतस्तत्र। ७ आदित्यः।
 ८ अन्यस्यामह्नि। ९ बलवान् भवति। १० शुक्रवर्णोऽग्निः। ११ रात्रौ। १२ ददृशे। १३ सुदीप्तिः।

दशेमं त्वष्टुर्जनयन्त गर्भमतन्द्रासो युवतयो विभृत्रम्।
 तिग्मानीकं स्वयंशसं जनेषु विरोचमानं परि पीं नयन्ति ॥२॥

१४ दशेमम्। १५ दश दिशः। १६ एनमग्निम्। १७ त्वष्ट्रा दिक्षु निपिक्ताम्। १८ गर्भभूतम्। १९ जनितवत्यः।

१. अहोरात्रे Sy. रात्र्युषसौ Sk.
२. शुक्लकृष्णतया नानारूपे Sy.
३. पुनः पुनः पर्यावर्तते। ते चाहोरात्रे
 अग्नेः सूर्यस्य च जनन्यौ। तत्र
 रात्रेः पुत्रः सूर्यः। स हि गर्भवद् रात्राव-
 न्तर्हितः सन् तस्याश्चरमभागादुत्पद्यते।
 अह्नः पुत्रोऽग्निः। स हि तत्र विद्यमानो-
 ऽपि प्रकाशराहित्येनासत्कल्पः सन्
 तस्मादह्नः सकाशान्निर्मुक्तः प्रकाश-
 मानं स्वात्मानं लभते Sy.
 रात्रिगता, उषा आगता। उषा गता,
 रात्रिरागता। एवं गच्छतः Sk.
४. शोभनगमनागमने। यद्वा-अर्थः प्रयोज-
 नम्। शोभनप्रयोजनोपेते Sy.
 अर्थशब्दः, अर्तर्गत्यर्थस्य गमनवचनः
 प्रयोजनवचनो वा। शोभनप्रयोजने Sk.
५. अन्योन्या D. अन्या M.
 परस्परव्यतिहारेण Sy.
६. पुत्रम् Sy. अन्योन्यस्याश्च वत्सस्थानीय-
 मग्निम्। अग्निर्हि रात्र्युषसोरभयोरपि
 वत्सस्थानीयः। तत्र जायमानत्वात् Sk.
७. ०धावय० P. स्वकीयं रसं पाययतः।
 यद्वात्र्या कर्तव्यं स्वपुत्रस्यादित्यस्य रसस्य
 पायनं तदहस्करोति। यदह्ना कर्तव्यं
 स्वपुत्रस्याग्नेः रसस्य पायनं तद्वात्रिः
 करोति Sy. पाययतः। किम्? सामर्थ्या-
 दाहुतीः। रात्रिर्ह्युपगम्य सायमाहुती-
 रग्निं पाययति। प्रातराहुतीष्वः Sk.

८. रसहरणशीलः Sy.
९. स्वजनन्या अन्यस्यामह्रात्मिकाया-
 मग्नेर्जनन्याम् Sy.
 पूर्वोत्तरयोरर्धचंदोरेकवाक्यताप्रसिद्धार्थं
 यत्तच्छब्दावध्याहृतव्यौ। ये द्वे रात्र्युषसौ
 चरतः, अन्योन्यस्याश्च वत्सस्थानीय-
 मग्निमुपधापयेते तयोर्हृरिरन्यस्यां
 भवति हरितवर्ण एकस्यां रात्रौ Sk.
१०. ०मग्नि D. ०महि M.
११. हविलंक्षणाश्रवान् Sy. अन्नवानग्निः Sk.
१२. निर्मलदीप्तिः Sy.
 शुक्रवर्णोऽन्यस्यां दृश्यत उषसि। उषसा
 चात्र तत्समनन्तरभाव्यहर्लक्ष्यते। अह-
 न्यादित्यात्मना व्यवस्थितः सन् शुक्र-
 रूपोऽग्निर्दृश्यत इत्यर्थः Sk.
१३. स्वजनन्या अन्यस्यां रात्र्यामादित्यस्य
 जनन्याम् Sy. रात्र्युषसौ Sk.
१४. देशमम् M. १५. दि P. D. दिः M.
 प्राच्याद्या दशसंख्याकाः Sy.
 चतस्रो दिशः। चतस्रश्चावान्तरदिशः,
 ऊर्ध्वमध इत्येता दश दिशः Sk.
१६. वैद्युतम् Sy. १७. ०ष्टा M.
 दीप्तान्मध्यमाद् वायोः सकाशात्. . .
 यद्वा दशसंख्याका अङ्गुलयस्त्वष्टुर्दी-
 प्तस्य वायोर्गर्भं स्वकारणभूते वायो
 गर्भरूपेण वर्तमानम्। अग्नेर्हि वायुः
 कारणम् Sy. त्वष्टुः सकाशात् Sk.
१८. अपत्यभूतम् Sk.

अनलसाः^१ । युवतयोः^२ । धारकं^३ यद्वेतस्ततो विहृतम्^४ । तीक्ष्णज्वालम्^५ । स्वभूतकीर्तिम्^६ । मनुष्येषु^७ ।
परिणयन्ति । विरोचमानम्^८ । परितः ।

त्रीणि जाना परि भूषन्त्यस्य समुद्र एकं दिव्येकमप्सु ।

पूर्वमनु प्र दिशं पार्थिवानामृतृन्प्रशासद्वि दधावनुष्टु ॥३॥

त्रीणि जाना^९ । स्तोतारोऽस्य । त्रीणि^{१०} । जन्मानि^{११} । अलङ्कुर्वन्ति^{१२} । अन्तरिक्षस्थम्^{१३} ।
एकम्^{१४} । दिव्यम्^{१५} । अपरम्^{१६} । अप्सवपरं^{१७} सोऽयम्^{१८} । प्राचीम्^{१९} । दिशम्^{२०} । प्रति
स्थित्वा^{२१} । मनुष्याणां^{२२} व्युच्छनेन^{२३} । कालान्^{२४} । प्रशासन्^{२५} । कल्याणम्^{२६} । प्रकर्षेण^{२७} ।

१. अतन्द्रासः स्वकार्ये जगतः पोषणेऽनलसा आलस्यरहिता जागरूका इत्यर्थः । (विशः) ; ... पुनः पुनः कर्मकरणे आलस्यरहिताः (अङ्गुल्यः) Sy.
२. युवतयो नित्यतरुण्यो जरामरणरहिता इत्यर्थः (विशः) ; ... अपृथक्कृत्य वर्तमानाः (अङ्गुल्यः) एकस्मिन् पाणौ संहत्यावस्थिता इत्यर्थः Sy.
३. यद्येवस्ततोपिहृत P. यद्येतस्ततो विहृत D. ०हृत M. सर्वेषु भूतेषु विहृतम् । जाठररूपेण विभज्य वर्तमानमित्यर्थः Sy. तत्र तत्र विह्रियतेऽज्ञाविति विभूत्रः । तं विभूत्रम् Sk.
४. अत एव हि वैद्युताग्निदर्शने दृष्टिः प्रतिहन्यते Sy.
५. अतिशयेन यशस्विनमित्यर्थः Sy.
६. जनपदेषु सर्वदेशेषु Sy.
७. स्वस्वोपकाराय सर्वे जनाः स्वकीयं देशं प्रापयन्ति Sy. सर्वतो नीतवत्य इत्यर्थः Sk.
८. बहूनामुपकारकमित्यर्थः Sy. अथवा ... अनीकशब्दः समूहवचनः । सामर्थ्याच्चेह ज्वालासमूहमाह नान्यम् । तीक्ष्णज्वालासमूहमित्यर्थः Sk.
९. ०नाः M. १०. जन्मानि P. M.

११. यद्वा परीत्येव समित्येतस्य स्थाने । अस्याग्नेस्त्रीणि जन्मानि सम्भवन्ति Sy. परिपूर्वा भवतिः सर्वत्र परिग्रहे । परिगृह्णन्ति । अस्याग्नेः सत्स्वप्यन्येषु जन्मसु सारभूतत्वात् त्रीण्येव जन्मान्यस्याग्नेः परिगृह्णन्तीत्यर्थः Sk.
१२. समुद्रे अर्धौ बडवानलरूपेणैकं जन्म Sy. समुद्र एकं बाडवात्मना Sk.
१३. दिवि द्युलोक आदित्यात्मनैकम् Sy. दिव्येकमादित्यात्मना Sk.
१४. आप इत्यन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षे वैद्युताग्निरूपेणैकम् । एवमग्निस्त्रेधात्मानं विभज्य त्रिषु स्थानेषु वर्तते इत्यर्थः Sy. अपृथक्कृत्योऽत्रोदकवचनोऽन्तरिक्षनाम वा । दृष्टिलक्षणास्वप्सु, अन्तरिक्षे वा अपरं वैद्युतात्मना Sk.
१५. पूर्वस्यां विशयाहवनीयात्मना व्यवस्थापितः सन्नित्यर्थः Sk.
१६. पृथिव्याः सम्बन्धिनां सर्वेषां प्राणिनाम् Sy. पृथिव्यां सम्भवानां यजमानानाम् Sk.
१७. यागकालान् Sk.
१८. प्रकर्षेण विभक्ततया ज्ञापयन् Sy. प्रकर्षेण कथयन्निव Sk.
१९. सम्यगनुक्रमेण Sy. अनुष्टु यागकर्म । यागं करोतीत्यर्थः Sk.

विदधातीत्यौषमग्निमाह, औषसाग्निप्रधानं वेदं सूक्तम् । अत्र कात्यायनः—“औषसाय वाग्नये” इति ।

क इमं वो निण्यमा चिकेत वत्सो मातृर्जनयत स्वधाभिः ।

बह्वीनां गर्भो अपसामुपस्थान्महान्कृविनिश्चरति स्वधावान् ॥४॥

क इमं वः । युष्माकं मध्ये । कः । एनम् । अन्तर्हितम् । वत्सः सन्तोषधीनाम् । मातृः । जनयति । उदकैर्वैद्युतः । बह्वीनां दिशाम् । गर्भभूतोऽसौ । अपाम् । उदधास्थानान्मध्यात् (?) महान् । क्रान्तदर्शनः । निश्चरति । बलवान् ।

१. स्वतो भेदरहितयोरखण्डयोर्विककालयोः प्राच्यादिभेदो वसन्तादिभेदश्च सूर्यगत्या निष्पाद्यते । अतः सूर्य एव तयोः कर्तृत्यर्थः Sy.

२. ०ति द्यौषमग्निमाहौषसानिमाह P. The correct reading should be ०त्यौषसम० for ०त्यौषम०

३. ०सानि० P.

४. सूक्तमन्त्र M.

५. KSA. 7.

६. V. Mādhava ignores प्र

७. ई D.

८. ऋषीणां ब्राह्मणानां मध्ये Sk.

९. अन्तर्हिताति P. D. अन्तर्हताति M.

१०. मेघस्थानामपां वैद्युताग्निरूपेण पुत्रस्थानीयः सन् Sy.

अपत्यभूतः सन्नित्यर्थः Sk.

११. वत्स सनो० P.

१२. तस्य मातृस्थानीयानि वृष्ट्युदकानि Sy. औषधिवनस्पतयोऽत्र मातर उच्यन्ते, अग्नेर्जनकत्वात् Sk.

१३. The proper reading should be जनयति ।

वैद्युतात्मना व्यवस्थितः सन् जनयति Sk.

१४. हविलंक्षणैरस्रैः Sy.

वृष्टिलक्षणैरुदकैः Sk.

१५. मेघस्थानामपाम् Sy.

१६. औषधीनां दिशो वा Sk.

१७. वैद्युतरूपेण गर्भस्थानीयः Sy.

१८. ०तो सवयाम् P. I propose to read अपामुपस्थात्, उदकस्थाना० for अपाम् । उदधास्थाना०

समुद्रात् Sy. अपांसि कर्माणि ।

तान्युपगम्य यत्र तिष्ठन्ति सोऽपसामुपस्थो यत्र आहवनीयो वा । तस्मात् Sk.

१९. का० P.

मेघावी Sk.

२०. औषसाग्निरूपेणादित्यः सन्निरगच्छति Sy. देवान् प्रति गन्तुं निरगच्छति Sk.

२१. The passage beginning with उदकैः and ending with बलवान् is omitted by M.

हविलंक्षणान्नवान् । एक एवाग्नि-होमनिष्पादकलक्षणेन पार्थिवरूपेण वैद्युतात्मना, औषसरूपेणादित्यात्मना च विभज्य वर्तत इत्यर्थः Sy.

हविलंक्षणेनाग्नेरान्नवान् । हवींष्यादायेत्यर्थः Sk.

२२. V. Mādhava ignores आ । चिकेत

आविष्टयो वर्धते चारुंरासु जिह्वानामूर्ध्वः स्वयंशा उपस्थे ।

उभे त्वष्टुर्विभ्यतुर्जायमानात्प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते ॥५॥

आविष्टयः । आविष्टयः । वर्धते । चारुग्निः । आस्वप्सु । तिर्यग् गच्छन्तीनामपाम् । उपस्थे । . . . . . त्वष्टुः । जायमानादीर्वादिग्नेर्वावापृथिवी । उभे अपि । विभ्यतुरपि चैनम् । सिंहमिव बलिनम् । अभिमुखे । सेवेते । अत्र निरुक्तं द्रष्टव्यमिति ।

१. आविर्भूतः प्रकाशमानः Sy.

आविःशब्दः प्रकाशवचनः । आविरे-
वाविष्टयः । . . . सर्वलोकप्रकाशोऽग्निः
Sk.

माध्यमिकस्त्वष्टेत्याहुः । मध्यमे च
स्थाने समाम्नातः । अग्निरिति शाक-
पूणिः । तस्यैषापरा भवति . . .
आविरेवेदनात् । तस्यो वर्धते चारुंरासु ।
चारु चरतेः । जिह्वां जिहीतेः । ऊर्ध्वमुद्धतं
भवति । स्वयंशा आत्मयशाः । उपस्थ
उपस्थाने । उभे त्वष्टुर्विभ्यतुर्जायमा-
नात् । (प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते ।)
द्यावापृथिव्याविति वा । अहोरात्रे
इति वा । अरणी इति वा । प्रत्यक्ते सिंहं
सहनं प्रत्यासेवेते N. 8. 14, 15.

२. आविष्टयः । आविष्टयः । वर्धते । is
omitted by M.

वर्धत इति भूतकाले व्यत्ययेन लट्
द्रष्टव्यः Sk.

३. उरग्नि M.
शोभनदीप्तिः सन् Sy.

४. आस्वप्सु P.
मेघस्थास्वप्सु बंधुतात्मना वर्तमा-
नोऽग्निः Sy.

बह्वीनां गर्भं इति पूर्वस्यामृचि, आवि-
ष्टानामोषधीनामयमन्वादेशः । आस्वो-
षधिषु । अथवा बह्वीनां गर्भं
इति बह्वीशब्देन दिश उच्यन्ते । तत
आस्विति तासामन्वादेशः । . . .
त्वष्टुः सकाशाज्जनयित्वाऽऽप्सु दिक्षु

सर्वलोकप्रकाशोऽग्निर्वर्धत इत्यर्थः Sk.

५. ०च्छती० D. मेघेषु तिर्यग्-
वस्थितानां तासामपाम् Sy.
सप्तम्यर्थे षष्ठी । जिह्वासु । तिर्य-
ग्व्यवस्थितास्वित्यर्थः Sk.

६. उत्सङ्गे Sy.

उपस्थो यज्ञ आहवनीयो वान्तरिक्षं वा ।
तत्र च । अथवा उपस्थ इत्येतदास्वि-
त्येतेन विशेष्यते न समुच्चीयते । उपस्थ-
शब्दश्च स्थानवचनः । आस्वो-
षधीषु दिक्षु वा यदाग्नेः स्थानं तत्रे-
त्यर्थः Sk.

७. स्वयमूर्धनोत्रः P. स्वयमूर्धनोन्नः D.
स्वयमूर्ध्वं गौ नः M.

८. त्वसूः P. दीप्तात् Sy.

९. ०ग्ने द्या० M.

१०. बभ्य० M.

११. सहनशीलमभिभवनशीलम् Sy.

१२. प्रत्यञ्चन्त्यौ प्रतिगच्छन्त्यौ, आभिमुख्येन
प्राप्नुवन्त्यौ Sy.

अग्निमेव प्रतिगते । अग्निपरिचर्यापरे
सत्यावित्यर्थः Sk.

१३. सेवेते P. D. M.

जुषिरत्र प्रीत्यर्थः । प्रतिशब्दश्च घात्व-
र्थानुवादी । भूते लट् । प्रीणयतम् ।
दशभिरपि दिग्भिः सहामृतेन तर्पय-
तमित्यर्थः Sk.

१४. तत्र P. १५. N. 8. 14, 15.
See note No. १ on this page.

१६. V. Mādhava ignores प्रति

उ॒मे भ॒द्रे जोष॑येते॒ न मे॒ने गावो॑ न वा॒श्रा उप॑ तस्थुरेवैः ।

स द॒क्षाणां॑ दक्ष॑पतिर्वभूव॒ञ्जन्ति॑ यं दक्षि॑णतो ह॒विभिः॑ ॥६॥

उ॒मे भ॒द्रे । उ॒मे । स्त्रि॒यौ द्यावा॑पृथि॒व्यौ । क॒ल्या॒ण्यौव॒ग्निम् । से॒वेते॑ । नेति॑ पू॒रणम् ।
गावः॑ । इव । शब्दकारिण्यो वत्समेनम् । गमनैर्ऋ॒त्विजः॑ । उपतिष्ठन्ति॑ सोऽयम् । ब॒ले । पति॑र-
भवत् । यमेने॑ यज्ञस्यमध्वर्यवः परेणाहवनीयम् । दक्षिणा॑तिक्रम्य (?) तत्र स्थिताः । ह॒विभिः॑ ।
सिञ्च॑न्ति ।

१. अहश्च रात्रिश्च । यदोमे द्यावा-
पृथिव्यौ । अरणी वा Sy.

२. मेने स्त्रियौ जोषयेते न सेवेते इव ।
यथा शोभने स्त्रियौ चामरहस्ते
राजानमुभयतः सेवेते, एवं
द्यावापृथिव्यौ, एनमग्निमुभयतः सेवेते
इत्यर्थः Sy.

स्त्रियाविव केचिद् भर्तारम् Sk.

३. ०णाव० P. D. M.
भजनीये शोभनाङ्ग्यौ Sy.

४. सेवते D.
त्वाष्ट्रमग्निमतिप्रवर्धमानं परिचरित-
वत्पावित्यर्थः Sk.

५. नशब्दः . . . उपमार्थीयः Sk.

६. यथा . . . स्वकीयैश्चरित्रैरादरातिशयेन
स्वकीयान् वत्सान् . . . सङ्गच्छन्ते
तथेममग्निं द्यावापृथिव्यावुपस्थिते
भवतः । पूर्वं सेवनमात्रमुक्तम्, इदानीं
पुनर्गोनिदर्शनेन तत्रैवादरातिशयो द्योत्यते
Sy.

यथा वा वाशनस्वभाविका अचिरप्रसूता
गावः स्वान् वत्सान् पयस्तपणेनोपतिष्ठ-
न्त्येवं त्वाष्ट्रमग्निमतिप्रवर्धमानमुपस्थित-
वत्यः । ता दश दिशो द्यावापृथिव्यौ
च Sk.

७. एवैरमृतपणैः Sk.

८. ०न्ती P.

९. दक्षाणां सर्वबलानां दक्षपतिर्बभूव । यथैव

प्रवीणशब्दः प्रकृष्टो वीणायां प्रवीण
इत्येवमपि व्युत्पाद्यमानः प्रवीणो
व्याकरणे प्रवीणो मीमांसायामित्यादि-
प्रयोगदर्शनात् प्रकर्षमात्रवचनो विज्ञा-
यते । न वीणाविषयप्रकर्षवचनमेवमय-
मपि दक्षपतिशब्दो दक्षस्य पतिर्दक्ष-
पतिरित्येवमपि व्युत्पाद्यमानोऽधिपति-
मात्रवचनो द्रष्टव्यः । अधिपतिर्भवती-
त्यर्थः Sk.

१०. बलानां मध्ये यदतिशयितं बलं तस्याधि-
पतिर्बभूवेत्यर्थः Sy.

११. यमग्निं दक्षिणत आहवनीयस्य दक्षिण-
भागेऽवस्थिता ऋत्विजश्चरुपुरोडा-
शादिभिरञ्जन्ति, आर्द्राकुर्वन्ति तर्पयन्ति
सोऽग्निरिति पूर्वोक्तान्वयः Sy.

१२. Following the text of the
Vedic stanza, the reading
should be दक्षिणतोऽति० for
दक्षिणाति०
दक्षिणस्यां दिशि Sk.

१३. इत्यम्भूतलक्षणे . . . इत्येवमेवा तृतीया
. . . गृहीतहविष्का इत्यर्थः Sk.

१४. अञ्जतिगंत्यर्थः । शुद्धोऽपि चात्र सोप-
सर्गायै द्रष्टव्यः । होमार्थमुपगच्छति Sk.

१५. The passage beginning
with बले । पतिः । and ending
with सिञ्चन्ति is omitted
by P.

उद्यंयमीति सवितेव बाहू उभे सिचौ यतते भीम ऋञ्जन् ।

उच्छुक्रमत्क्रमजते सिमस्मान्नवा मातृभ्यो वसना जहाति ॥७॥

उद्यंयमीति । उद्वाहुः^१ । सवितोदेति तद्वदयमात्मीयं तेजः । उदघच्छति सोऽयम् । उभे ।
सिचौ^१ सिक् सिञ्चतेद्यौरुदकैः पृथिवीं सिञ्चति पृथिवी हविर्भिदिवं ते उभे अपि । अभिगच्छति^२
तेजसा । प्रकाशयति । भयङ्करोऽग्निः^३ । शुक्रम् । रूपम् । आदत्ते । सर्वस्मात् । नवानि च ।
वसनानि^४ । ज्वालाख्यानि । अद्भ्यः^५ । विसृजत्यासां मध्यादुत्तिष्ठन् ।

१. देवपरिवेणवेलायां यदुद्यमनं तदि-
हाभिप्रेतम् । देवान् परिवेष्टुं हवींष्या-
दाय पुनः पुनरुदच्छति Sk.
२. सर्वस्य प्रेरक आदित्यो यथा ... बाहुस्था-
नीयान् रश्मिनुद्गमयति तयायमौष-
सोऽग्निः स्वकीयानि तेजांसि ... भृश-
मुद्यतान्यूर्ध्वाभिमुखानि करोति Sy.
यजमाननामंतच्छाकपूणिना पठितम् ।
यजमान इव Sk. ३. ० यमायं M.
बाहू । बाहुसम्बन्धाद्वस्तावेवात्र बाहु-
शब्देन लक्ष्यते । आत्मीयी हस्ती ।
देवान् परिवेष्टुं हस्ताभ्यां हवींष्यादाय
यजमानवत् पुनः पुनरग्निरुत्तिष्ठतीत्यर्थः ।
सवितान्नादित्य एव वाभिप्रेतः । ...
ऐतिहासिकाश्च प्रतिमानु चित्रकर्मसूध्वं-
हस्तमेव सवितारं स्मरन्ति । हवींष्युत्थे-
प्तुमादित्य इव हस्तावुदच्छतीत्यर्थः Sk.
४. The passage beginning with
उद्यंयमीति and ending with सो-
ऽयम् is omitted by P.
५. सिच्छद्दोऽत्र वस्त्राञ्चलवचनः । ... यत-
तिरपि सामर्थ्यात् सन्नहनार्थः । उभे
अपि वस्त्राञ्चले गाढं सन्नहं ? (ह्य) ति ।
परिकरबन्धं च करोतीत्यर्थः । अथवा
उद्यंयमीति होमवेलायां यदुद्यमनं तदि-
हाभिप्रेतम् । होमवेलायामग्निरात्मीयी
हस्ताबाहुतीः प्रतिप्रहीतुं प्रसारयतीत्यर्थः ।
उभे सिचौ यतत इत्यप्याज्यसेचनाद्

- जुहूपहतावुच्येते । यततिरपि सामर्थ्या-
च्चुम्बनार्थः । उभेऽपि ? (उभे अपि)
जुहूपहतौ चुम्बतीत्यर्थः Sk.
६. सिक् D. सिक् P.
७. ०ते द्यौं M.
८. स्वतेजसालङ्कृतं यतते स्वव्यापारे प्रय-
तते Sy. ९. अतिप्रज्वलितत्वात् Sk.
१०. ०ग्नि P.
११. सारभूतं रसम् Sy. आत्मीयज्वालाख्यं
रूपमुत्क्षिपति । ऊर्ध्वं ज्वलतीत्यर्थः Sk.
१२. रश्मिभिर्हृष्वमादत्ते Sy.
१३. भूतजातात् Sy. सर्वस्मादाहवनीयागा-
राद् अन्यतो वा स्थानात् Sk.
१४. सर्वस्य जगत आच्छादकानि तेजांसि ...
उद्गमयति Sy.
वसनानि तमांस्यत्राभिप्रेतानि, अचिरो-
त्पन्नत्वाद् आच्छादकत्वाच्च दिशाम् Sk.
१५. अभ्यः P. M. स्वमातृस्थानीयेभ्यो
बृहद्बुदकेभ्यः सकाशात् Sy.
मातरोऽपि दिशः, त्वाष्ट्रात्मनोऽग्नेर्जन-
कत्वात् । जहातीत्यपि लट् भूते काले ।
अचिरोत्पन्नानि तमांसि दिग्भ्यस्त्वाष्ट्रो-
ऽग्निरजहात् । अपनीतवानित्यर्थः । अथवा
ओषधिवनस्पतयोऽत्र मातर उच्यन्ते ।
तासां नवानि वसनान्यजीर्णास्त्वचः ।
मातृभ्य इति षष्ठ्यर्थे षष्ठ्यमी । ओष-
धिवनस्पतीनामजीर्णास्त्वचोऽग्निर्दग्ध्वा
जहातीत्यर्थः Sk. १६. ०त्यसा P.

त्वेषं रूपं कृणुत उत्तरं यत्संपृञ्चानः सद्ने गोभिरङ्घ्रिः ।

कुर्विबुधं परिं मर्मज्यते धीः सा देवताता समितिर्बभूव ॥८॥

त्वेषं रूपम् । दीप्तम् । रूपम् । कृणुते । यद्रूपम् । उद्धततरं भवति । संसृजन् । समुद्रे ।
तेजोभिः । अङ्घ्रिश्च । क्रान्तः । ध्यानात्मनः । मूलमुदकं ज्वालाभिः । परिमार्ष्टि । सोऽयम् ।
देवैस्ततः । सङ्घः । भवति प्रकाशते पूर्वस्यां दिशि ।

उरु ते जयः पर्येति बुधं विरोचमानं महिषस्य धाम ।

विश्वेभिरग्रे स्वयंशोभिरिद्धोऽदब्धेभिः पायुभिः पाह्यस्मान् ॥९॥

उरु ते जयः । विस्तीर्णम् । गच्छत् । तव । तेजः । परिगच्छति । मूलम् ।
विरोचमानम् । महत् । सर्वैः । अग्ने ! स्वकीर्तिभिः । समिद्धः । अनुपहिसितैः । पालनैः ।
अस्मान् । रक्ष ।

१. सर्वेष्टुमशक्यम् Sy.

२. वैद्युतं प्रकाशम् Sy.

३. यदा Sy. यत् । सप्तम्या अत्र
लुग्वष्टव्यः । यत्र Sk.

४. उत्कृष्टतरम् Sy; Sk.

५. वैद्युतरूपेण संयुक्तः Sy.
सम्पृच्यमानः Sk.

६. अन्तरिक्षे Sy. यज्ञगृहे Sk.

७. गन्त्रीभिः Sy. गोशब्दोऽत्र स्तुतिवचनः ।
... स्तुतिभिः Sk.

८. अद्भ्यश्च P. आभिश्च M. मेघस्थाभिः
Sy. सोमरसलक्षणाभिश्चाङ्घ्रिः स्तूय-
मानः सोमेन च हूयमान इत्यर्थः Sk.

९. क्रान्तः P. मेघावी Sk.

१०. सर्वेषां धारकः Sy.

११. सर्वस्पोदकस्य मूलभूतमन्तरिक्षम् Sy.
बुधमन्तरिक्षम् । तच्च तमोऽपन-
यनेन सर्वतः शोधयति Sk.

१२. ०क ज्वा० M.

१३. स्वतेजसाऽऽच्छादयति Sy.

१४. सेयं P. D. M.

१५. ०त P. देवेन देवनशीलेनाग्निना तता
विस्तारिता दीप्तिरस्माभिः स्तुता
सती Sy.

१६. तेजसां संहतिः Sy.

सङ्गच्छन्ते यस्मिन् देवाः सा समितिः ।
... यत्र यज्ञकर्मणि दीप्तमात्मनो
रूपमग्निः करोति, अन्तरिक्षाच्च
तमोऽपनयति । तत्रैव देवाः सङ्गच्छन्ते
नान्यत्रेत्यर्थः Sk.

१७. तेजः M. १८. ०च्छन् M.

१९. राक्षसादीनामभिभावकम् Sy.

२०. परितो व्याप्नोति Sy. सर्वतो व्याप्नो-
तीत्यर्थः Sk.

२१. अपां मूलभूतमन्तरिक्षम् Sy.
अन्तरिक्षम् Sk.

२२. ०माना P. २३. महः M.

२४. आत्मनिमित्तं यशो येषु पालनेषु तानि
स्वयंशंसि । तैः Sk.

२५. अस्माभिः प्रज्वलितः सन् Sy.

२६. राक्षसादिभिः Sy.

२७. रक्षम् M.

धन्वन्त्स्रोतः कृणुते गातुमूर्मिं शुक्रैर्मिभिरुभि नचति चाम् ।

विश्वा सनानि जठरैषु धत्तेऽन्तर्नवासु चरति प्रसृष्टं ॥१०॥

धन्वन्त्स्रोतः। अन्तरिक्षे। सन्ततम्। गमनशीलम्। तेजःसङ्घातम्। करोति। शुक्रैः।
तेजोभिः। अभिव्याप्नोति। चाम्। विश्वानि च। अन्नानि। स्वोदरेषु। धारयति। अन्तः।
चरति। नवासु। मातृप्लवसु।

एवा नो अग्ने समिधा वृधानो रेवत्पावक श्रवसे वि भाहि ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥११॥

एवा नो अग्ने। एवम्। अग्ने ! निधीयमानया समिधा। वर्धमानः। अस्माकम्। धन-
युक्तम्। अन्नार्थं च। दीप्यस्व। सूक्तं प्राज्ञैर्निरूपणीयमिति।

१. ऊर्मिमुदकसङ्घमयमग्निः, स्रोतः
कृणुते स्रोतसा प्रवाहरूपेण युक्तं
करोति Sy.
स्रोत इत्यप्युदकनाम। हविर्नयनद्वारेणा-
न्तरिक्षे वृष्टिलक्षणमुदकं करोत्यग्निः।
... ऊर्मिमत्यन्तप्रभूतम् Sk.

२. निर्मलैः Sy.

३. तैर्जलसङ्घैः Sy.

४. भूमिम् ।... स्वतेजोभिरन्तरिक्षे जलसङ्घ-
मुत्पाद्य तेन सर्वा भूमिभिवर्धतीत्यर्थः
Sy. पृथिवीम् Sk.

५. ०यन्ति M.

अवस्थापयति Sy.

धारणेन चात्र पाकरहितस्यान्नस्योदरेषु
धारयितुमशक्यत्वाद् हेतुभूतौदनत्वाद्या-
पत्तिरूपः कार्यभूतो वा रसलोहितमांस-
त्वाद्युत्पत्तिरूपः पाको लक्ष्यते। अन्नानि
चौदनादिरूपेण रसादिरूपेण वा
जाठरात्मनाग्निः पचतीत्यर्थः Sk.

६. ०यन्तः M.

७. वृष्टधनन्तरमुत्पन्नासु Sy.

८. सर्वेषामन्नानां प्रसवित्रीष्वोषधीषु पाका-

थम् ।... अन्तरवस्थितेन भौमाग्निना
सर्वा ओषधयः पच्यन्ते Sy.
प्रसूतानामोषधीनामन्तर्गतः। अग्न्यायत्तो
हि प्रसूतानामोषधीनां फलपाकः।
अत एतदुच्यते-अन्तर्नवासु चरति
प्रसृष्टवति Sk.

९. अस्माभिर्दत्तेन समिधादिद्रव्येण Sy.

१०. ०नय P. ०नाया D.

११. समिन्धति ? (न्य इति) समित्। स्तुति-
रत्राभिप्रेता न काष्ठमयी। तथा Sk.

१२. ०ना M.

१३. धनयुक्ताय... अस्माकम्... अन्नाय।...
अस्माकं तादृशमन्नं प्रयच्छेत्त्यर्थः Sy.
धनायास्माकमित्यर्थः Sk.

१४. ०प्यसु M.

१५. V. Mādhava ignores पावक।
वि। तत् etc.

Ms. D. puts the figure ॥६५॥
here to indicate the end of
the ninetyfifth hymn. No
such number is given in
P. and M.

I.96.

स प्रत्नथा सहसा जायमानः सुद्यः काव्यानि बलधत्त विश्वा ।

आपश्च मित्रं धिषणा च साधन्देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाम् ॥१॥

स प्रत्नथा । सः । प्रत्न इव । बलेन । जायमानः । तदानीमेव हविर्वहनादीनि । कविकर्माणि ।
सर्वाण्येव । सत्प्रमेव । आपः । चान्तरिक्ष्या माध्यमिका । वाक् । च । मित्रमेतम् । साधयन्ति
वेद्युतम् । अग्निं तमिमम् । धनस्य दातारम् । देवाः । अधारयन्निति ।

स पूर्वया निविदा कव्यतायोरिमाः प्रजा अजनयन्मनूनाम् ।

विस्वता चक्षसा ग्रामपश्च देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाम् ॥२॥

स पूर्वया । सः । प्रथमया । वाचा । कवित्वेन चोर्वशीपुत्रस्य । आयोः प्रजापतेः । इमाः ।

१. तच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहृतव्यः । यः पूर्वेषामप्यङ्गिरः प्रभूतीनामृषीणां न्यधत्त स इदानीन्तनानामपि यजमानानाम् Sk.
२. पुराणानामिव Sk.
३. निर्मयनेनोत्पद्यमानः Sy. मध्यमानादरणिद्वयात् Sk.
४. कविर्महाव्यग्निः । तस्य यानि कर्माणि हविर्वहनादीनि तानि काव्यानि Sk.
५. पूर्वं विद्यमान इवाग्निरूपत्तिसमकालमेव स्वकीयं हविर्वहनादिकं सर्वं कार्यमकरोदित्यर्थः Sy.
६. मेघेष्ववस्थिताः Sy. अपृशब्दोऽत्राप्नोतेर्व्याप्तवचनो नोदकवचनः Sk.
७. व्याप्त्र्यश्चाहुतयः स्तुतिलक्षणा च वाक् Sk.
८. वान्त P. वा क्व M.
९. अग्निम् Sk.
१०. कुर्वन्तीत्यर्थः । कस्य ? सामर्थ्याद्यजमानानाम् Sk.
११. तम् is omitted by P.
१२. हविराख्यस्य धनस्य दातारम् । हविषां

- बोदारमूर्ध्वं चार्पयितारमित्यर्थः Sk. अयमेवाग्निर्द्रविणोदा इति शाकपूणिः । आग्नेयेष्वेव हि सूक्तेषु द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्ति N. 8. 2.
१३. देवानां ह P. ऋत्विजः । ... गार्हपत्यादिरूपेण धारयन्ति । यद्वा देवा एवेन्द्रादय इममग्निं द्राविणोदां हविलक्षणस्य धनस्य दातारं कृत्वा दूत्ये ... धारयन्ति Sy.
१४. निहितवन्त इत्यर्थः Sk.
१५. 'अग्निर्देवेद्वः' इत्यादिकया निविदा Sy. 'अग्निर्देवेद्वः' ... इत्येषा निवित् । बाङ्नाम वा निविच्छब्दः । तृतीया-निर्देशाच्च स्तूयमान इति शेषः । प्रकृतोऽग्निः पूर्वया निविदा पूर्वविप्रयुक्तया वाचा स्तूयमानः Sk.
१६. कव्यता गुणिनिष्ठगुणाभिधानलक्षणां स्तुतिं कुर्वता Sy.
१७. मनोः सम्बन्धिनोक्त्येन च स्तूयमानः सोऽग्निः Sy. राज्ञः । षष्ठीनिर्देशाद् भोग्या इति वाक्यशेषः Sk.

प्रजाः। अजनयत्। मनुष्याणां दृश्यमानास्तमसः। विवासनेन। तेजसा। द्याम्। अन्तरिक्षम्। च प्रकाशयति।

तमीळत प्रथमं यज्ञसाधं विश आरीराहुतमृञ्जसानम्।

ऊर्जः पुत्रं भरतं सूप्रदानं देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाम् ॥३॥

तमीळत^५। तम्^१। स्तुत^३। प्रथमम्^३। यज्ञस्य साधयितारम्^३। विशः^६। अभिमन्त्र्य^{१०}। आहु-
तम्^{१२}। प्रसाधयन्तम्^{१३}। अन्नस्य^{१४}। पुत्रम्^{१५}। देवानां हविषश्च^{१६}। भर्तारम्^{१७}। विस्तृतदानम्^{१८}।

स मातरिश्वा पुरुवारपुष्टिर्विदद्गातुं तनयाय स्वर्वित्।

विशां गोपा जनिता रोदस्योर्देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाम् ॥४॥

स मातरिश्वा। सः। अन्तरिक्षे श्वसन्^{१९}। बहुभिर्वरणीयपोषः^{२०}। ताय^{२१}(?) मनुष्यजाताय।

१. मनूनां सम्बन्धिनीः Sy.

२. विशेषेणाऽऽच्छादयता Sy.

विवासनमपनयनम्। तद्वता च दर्शनेन।
अशेषाज्ञाननिवृत्तिसमर्थेन च ज्ञाने-
नेत्यर्थः Sk.

३. ०शति M.

व्याप्नोतीति शेषः Sy.

४. V. Mādhava ignores देवाः etc.

५. ०तः M. तमीळते P.

६. प्रकृतमग्निम् Sk.

७. सर्वेषु देवेषु मुख्यम् Sy.

८. दर्शपूर्णमासादेः Sy.

९. सर्वे मनुष्याः Sy.

मनुष्यजातयः Sk.

१०. अर्तर्वा गत्यर्थस्य रातेर्वा वानार्थस्येवं
रूपम्। गन्त्र्यो दात्र्यो वा हवि-
षाम् Sk.

११. हविर्भिस्तपितम् Sy.

१२. स्तोत्रैः प्रताप्यमानम् Sy.

किम्? सामर्थ्याद्यज्ञं सर्वान् अभिप्रे-
तान् वा Sk.

१३. ऊर्जःशब्देनात्राग्नकारणत्वाद् दृष्टिलक्षण-

मुदकमुच्यते। बीजावस्थं वाग्नम्। तस्य
हि पुत्रोऽग्निः पारम्पर्येण तत उत्पद्य-
मानत्वात्। ततो ह्योषधिवनस्पतयो
जायन्त ओषधिवनस्पतिभ्य एष जायत
इति Sk.

१४. भुक्तेनाग्नेन जाठराग्नेर्वर्धनादग्नेरन्न-
पुत्रत्वम्। ... यद्वा प्राणरूपेण सर्वासां
प्रजानां भर्तारम् Sy.

१५. भरतमृत्विजम्। ... कर्तृवचनो वा।
भर्तारं वा सर्वयजमानानाम् Sk.

१६. सर्पणशीलदानयुक्तम्। अविच्छेदेन
धनानि प्रयच्छन्तमित्यर्थः Sy.

तत्र तत्र गन्तुं सूप्रम्। सूप्रं दानं यस्य
स सूप्रदानुः। तं सूप्रदानुम्। तस्मै
तस्मै स्तोत्रे यजमानाय च दातार-
मित्यर्थः Sk.

१७. V. Mādhava ignores देवाः
etc.

१८. मातरिश्वसम्बन्धादग्निरेव मातरिश्वेत्यु-
च्यते Sk.

१९. A part of the commentary
seems to be missing.

विशाम् । गोपायिता । जनयिता । द्यावापृथिव्योः ।

नक्तोपासा वर्षामामेभ्याने धापयेते शिशुमेकं समीची ।
द्यावाक्षामा रुक्मो अन्तर्वि भाति देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाम् ॥५॥

नक्तोपासा । नक्तोपासावात्मीयम् । वर्षम् । अन्योन्यस्याध्यात्मं कुर्वाणे । पाययितम् ।
उभयोः साधारणम् । सङ्गते स्वसारं हविरग्निहोत्रं स चासौ । द्यावापृथिव्योः । मध्ये । मणिरिव ।
दीप्यते ।

रायो बुध्नः संगमनो वसूनां यज्ञस्य केतुर्मन्मसाधनो वेः ।
अमृतत्वं रक्षमाणास एनं देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाम् ॥६॥

रायो बुध्नः । धनस्य । मूलम् । विविधानि च धनानि सङ्गच्छन्तेऽस्मिन् । यज्ञस्य । प्रज्ञा-
पकः । अभिलषितस्य साधयिता तम् । इमम् । आत्मनः । अमृतत्वम् । रक्षमाणाः । देवाः । अधार-
यन् ।

१. V. Mādhava ignores विदत् ।
गातुम् । स्ववित् । and देवाः etc.

२. कृष्णं शुक्लं च रात्र्युषसोर्बर्णनम् Sk.

३. परस्परं पुनः पुनर्हिसन्त्यौ Sy.
परस्परमीषाद्विसन्त्यौ । रात्रिर्ह्युषसो
रूपं स्वेन तेजसा, ईषद्विनस्ति, उषा अपि
स्वेन ज्योतिषा Sk.

४. हवींषि पाययेते Sy. सायमाहुतिः प्रातः-
राहुतिश्चाग्निं पाययतः Sk.

५. अह्नः पुत्रमग्निम् Sy.
शिशुमेकम् । शिशुर्बालः । लुप्तोपमं
चैतत् । बाल इवैकं कञ्चित् केचित्
स्त्रियौ Sk.

६. रोचमानः Sy. रोचनोऽग्निः Sk.

७. V. Mādhava ignores देवाः etc.

८. आहुतिद्वारा सर्वेषां धनानां कारण-
त्वात् Sy.

आश्रयभूत इत्यर्थः Sk.

९. सह ग० D.

निवासहेतूनां धनानां . . . सङ्गमयिता
स्तोतॄणां प्रापयिता Sy.

यजमानैस्सह । दाता च धनानां यज-
मानेभ्य इत्यर्थः Sk.

१०. ०च्छन्त्यस्मिन् M.

११. दर्शपूर्णमासादेः Sy.

१२. अथवा केतुशब्दः पताकावचनः कर्तु-
वचनो वा । यज्ञस्य पताकाभूतः कर्ता
वेत्यर्थः Sk.

१३. मन्म मननं स्तुतिः । तस्याः साधयिता
Sk.

१४. स्वकीयामरणत्वम् Sy.

हविर्भक्षणलक्षणं देवत्वम् Sk.

१५. ०ण P. आत्मनो हविर्भक्षण-
परिपालनार्थमित्यर्थः Sk.

१६. V. Mādhava ignores अग्निम् ।
द्रविणोदाम् ।

नू च पुरा च सदनं रयीणां जातस्य च जायमानस्य च क्षाम् ।
सुतश्च गोपां भवतश्च भूरैर्देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाम् ॥७॥

^१ नू च पुरा च । अद्य । च । पुरा । च । आवासस्थानम् । रयीणाम् । जातस्य । च । जाय-
मानस्य । च । आवासस्थानम् । विद्यमानस्य । च । गोपायितारम् । भवतः । च । बहोः ।

द्रविणोदा द्रविणसस्तुरस्य द्रविणोदाः सनरस्य प्र यंसत् ।
द्रविणोदा वीरवतीमिषं नो द्रविणोदा रासते दीर्घमायुः ॥८॥

द्रविणोदाः । तुरस्त्वरतेरश्वादिघनम् । त्वरणस्वभावकम् । प्रयच्छतु । समनुष्यं च ।
द्रविणोदाः । वीरवत् । अन्नम् । द्रविणोदाः । दीर्घम् । आयुश्च । प्रयच्छतु ।

एवा नो अग्ने समिधा वृधानो रेवत्पावक श्रवसे वि भाहि ।
तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥९॥

I.97

अप नः शोशुचदधमग्ने शुशुध्या रुयिम् । अप नः शोशुचदधम् ॥१॥

^{१४} अप नः । 'सर्वमित्रं सत् कुत्स इन्द्रवचनाद् दीर्घजिह्वीं नाम राक्षसीं बाधितवान् । अथ तं

१. अद्य M. अद्य च पुरा च सदनं
रयीणाम् । रयिरिति घननाम ।
रातेर्दानकमणः N. 4. 17.

२. इदानीम् Sk.

३. वास P.

पृथिवीस्थानीयम् । आश्रयभूतमित्यर्थः ।
अथवा क्षि निवासगत्योरित्यस्य क्षशब्दो
निवासवचनः । निवासभूतमित्यर्थः Sk.

४. यच्च पूर्वोत्पन्नमस्त्येव यच्चेदानीं
भवति तस्योभयस्यापि Sk.

५. सद्भावं प्राप्नुवतः Sy.

६. असङ्ख्यातस्यान्यस्य च भूतजातस्य Sy.

७. V. Mādhava ignores देवाः
etc.

८. त्वरमाणस्य चलतो जङ्गमस्य . . .
घनस्य बलस्य वैकदेशम् Sy.

९. प्रयच्छ M.

१०. सननीयस्य सम्भजनीयस्य स्थावररूपस्य
घनस्यैकदेशं प्रयच्छतु Sy.
परिचारकमनुष्यसहितं हिरण्यादि Sk.

११. पुत्रसंयुक्तामिषम् Sk.

१२. V. Mādhava ignores द्रवि-
णोदाः । द्रविणोदाः । नः ।

१३. This stanza is the same as
I. 95. 11. V. Mādhava does
not repeat the commentary
on this stanza, in this place.

१४. अव P.

कृत्सम् 'सुमित्रः सन् क्रूरमकः' इत्येवं वागभ्यवदत् । तं शुगाच्छत् तदपनोदायाम्निं स्तौति सो (?) मित्रं भवति दीर्घजिह्वी वा' इत्यादि ताण्ड्यकम् ।

अस्माकम् । पापम् । अपगच्छतु । अस्मान् अत्यन्तं दहत् । अग्ने ! प्रज्वलय । धनम् । अर्घवं उत्तरपूरक आदरायो वा ।

सुक्षेत्रिया सुगातुया वसूया च यजामहे । अप नः शोशुचदधम् ॥२॥

सुक्षेत्रिया । शोभनक्षेत्रेच्छया । शोभनमार्गेच्छया । धनेच्छया । च वयमग्निम् । यजामहे । अप । नः । शोशुचत् । अधम् ।

१. गाच्छत् P.

शुगाच्छत् M.

२. तवनो० P. तपनो० D.

३. The text as found in the Tāṇḍya Mahābrāhmaṇa (13. 6.) reads as follows :—
सौमित्रं भवति ॥८॥

दीर्घजिह्वी वा इदं १० रको यज्ञहा
यज्ञानवलिहृत्यचरत्तामिन्द्रः कयाचन
मायया हन्तुन्नाशं ११ सताय ह सुमित्रः
कुत्सः कल्याण आस तमन्नवीदिमामच्छा
ब्रूवेति तामच्छा ब्रूत सैनमन्नवीन्नाहंव
तम् शुश्रुव प्रियमिव तु मे हृदयस्येति
तामन्नपयत्ता १२ स १३ स्फुटेऽहतां तद्वा
तौ तद्वाकामयेतां कामसनि साम
सौमित्रं काममेवंतेनावरुन्धे ॥९॥

सुमित्रः सन् क्रूरमकारित्येनं वागभ्यवदत्
१४ शुगार्थत्स तपोऽतप्यत स एतत्सौमित्र-
मपश्यत्तेन शुचमपाहतापशुचं १५ हते
सौमित्रेण तुष्टुवानः ॥१०॥

४. इन्द्रातिक्रमजम् Sk.

५. अस्मत्तो निर्गत्यास्मदीयं शत्रुं शोचयतु ।
यद्वा, अस्मदीयं पापं शोशुचत्, शोकप्रस्तं
सद्विनश्यतु Sy.

अपपूर्वंः शुचिरत्र सामर्थ्यादिपनयने । व्य-
त्ययेन च प्रथमपुरुषः । अपनय Sk.

६. अपि चास्माकं...धनम्...समन्तात्...
प्रकाशय । ...उक्तार्थमपि वाक्यमाद-
रातिशयद्योतनाय पुनः पठ्यते ।
अवश्यमस्माकमर्घं विनश्यत्विति Sy.
हे अग्ने शुशुग्धि आ । शग्धीति याच्या-
कर्मा पठितः । ...याच्याया चात्र
तत्पूर्वकं दानं लक्ष्यते । आकारश्चात्र
मर्यादायाम् । मर्यादया देहीत्यर्थः । ...
अथवा शुशुग्धीति शुचरेव दीप्यर्थ-
स्येवं रूपम् । ...दीप्यस्व आहर च
धनमित्यर्थः Sk.

७. सनम् P. D. M.

८. ०त्रीया M.

९. इह तावल्लोके Sk.

१०. परलोके Sk.

११. ०मार्गे च छादनेच्छया M.

१२. यद्वा सुक्षेत्रिया देवयजनलक्षण-
शोभनदेशसम्बन्धिना हविषार्जनि
यजामहे Sy.

एतानि सर्वाण्यस्मभ्यं देहीत्यर्थः Sk.

१३. अव P.

१४. विनश्यतु Sy. १५. अधः P.

प्र यद्भन्दिष्ट एषां प्रास्माकांसश्च सूरयः । अप नः शोशुचदधम् ॥३॥

प्र यद् भन्दिष्टः^१ । यस्मादहम्^२ । एषां^३ स्तोतॄणाम् । अतिशयेन स्तोता यस्मात् । च । आस्मा-
कीनाः । स्तोतारः । प्रस्तुवन्ति ।

प्र यत्ते अग्रे सूरयो जायेमहि प्र ते वयम् । अप नः शोशुचदधम् ॥४॥

प्र यत् ते । यस्मात् । अग्ने ! तव । स्तोतारः । प्रजायन्ते^४ । वयं च तथा । स्तोतारः सन्तः ।
प्रजायेमहि ।

प्र यदग्नेः सहस्वतो विश्वतो यन्ति भानवः । अप नः शोशुचदधम् ॥५॥

प्रयदग्नेः^{१३} । यस्मात्^{१३} । अग्नेः^{१४} । भानवः^{१५} । सर्वतः^{१६} । प्रयन्ति^{१७} । बलवन्तः^{१८} ।

त्वं हि विश्वतोमुख विश्वतः परिभूरसि । अप नः शोशुचदधम् ॥६॥

त्वं हि । त्वम्^{१९} । हि । सर्वतोमुखः^{२०} । सर्वतः^{२१} । परिभवसि^{२२ २३} ।

१. भन्दिष्टः P. भन्दिष्टः D. २. यथा Sy. यदिति व्यत्ययेन नपुंसकता । योज्यम् Sk.
३. एषाम् । अनुदात्तत्वादादेशोऽयं प्रकृत-स्याग्नेः । व्यत्ययेन चैकवचनस्य स्थाने बहुवचनम् । अस्याग्नेः Sk.
४. मध्येऽयं कुत्सः... प्रकर्षेण स्तोतृतमः Sy.
५. माकीनाः P. एवम् Sy. अस्मदीयाश्च पुत्राः पौत्राश्च पितृपितामहप्रपितामहा वा । येऽस्याग्नेर्भन्दिष्टाः Sk.
६. प्रकर्षेण स्तोतृतमा भवन्ति Sy.
७. V. Mādhava ignores अप etc.
८. यदिति व्यत्ययेन नपुंसकता, एकवचनं च । प्रकर्षेण ये Sk.
९. पुत्रपौत्रादिरूपेण बहुविधा भवन्ति Sy. यच्छब्दभूतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः । ते जायेमहि । प्रजां प्राप्नुयामेत्यर्थः । ते । षष्ठीनिर्देशादत्र प्रसादेन स्वभूता वेति वाक्यशेषः । तव प्रसादेन स्वभूता वा वयम् Sk.
१०. पुत्रपौत्रादिभिरुपेता भवेम Sy.

११. V. Mādhava ignores अप etc.
१२. अग्ने D. M. १३. यदिति षष्ठ्या लुग्व्रष्टव्यः । यस्याग्नेः Sk.
१४. अग्ने M. १५. सर्वस्मादपि प्रदेशात् Sy.
१६. अया० M. प्रकर्षेणोद्गच्छन्ति Sy. प्रकर्षेण गच्छन्ति Sk.
१७. The proper reading should be बलवतः ।
१८. शत्रूनभिभवतः Sy. बलवतः Sk.
१९. V. Mādhava ignores अप etc.
१९. त्वम् । हि । omitted by P. हिशब्दो यस्मादर्थः । यस्मात्त्वम् Sk.
२०. अथ P. सर्वतोऽञ्जालः । तव मुखस्थानी-यानां ज्वालानां न कुत्रापि प्रतिहृतिरस्ति Sy. २१. सर्वस्मादप्युपद्रवजातात् Sy.
२२. अस्माकं परिग्रहीता भव । रक्षको भवे-त्यर्थः Sy. स्तोतॄणां... परिग्रहीतासि । यस्मादिति वचनात्तस्मादित्यध्याहार्यम् । तस्मात् Sk.
२३. V. Mādhava ignores अप etc.

द्विषो नो विश्वतोमुखातिं नावेव पारय । अपं नः शोशुचदधम् ॥७॥

द्विषो नः । शत्रून् । अस्मान् । सर्वतोमुखैः । नावेव । अतिपारय ।

स नः सिन्धुमिव नावयाति पर्षा स्वस्तये । अपं नः शोशुचदधम् ॥८॥

स नः सिन्धुम् । सः । अस्मान् । नदीमिव । नावा । अतिपारय शत्रून् ।

१० ११
अविनाशाय ।

I.98.

वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम् राजा हि कं भुवनानामभिशीः ।

इतो जातो विश्वमिदं वि चष्टे वैश्वानरो यंतते सूर्येण ॥१॥

वैश्वानरस्य । वैश्वानरस्य । कल्याण्यां मती । वयं स्याम । राजा । हि । असौ भूतानाम् ।

१. अस्माकम् Sk.

२. ०खा M.

३. नावा ... नदीमिव Sy.

४. ०यः M. अतिक्रम्य ... शत्रुरहितं प्रवेशं ... प्रापय Sy.

द्विष इति कर्मश्रुतेरतीति चोपसर्गा-
द्योग्यक्रियापदाध्याहारः । अतीत्य नावेव
पारय । यथा कश्चित् कञ्चिन्नावा
पारयेदेवमस्मांस्त्वं पारय । सर्वाभि-
प्रेतानां पारं नयेत्यर्थः Sk.

५. V. Mādhava ignores अप
etc.

६. न P.

७. यं त्वामस्तोष्म सः Sk.

८. यथा कश्चित् कञ्चिन् सिन्धुं नावा
पारयेद् एवम् Sk.

९. शत्रुरहितं प्रवेशमस्मान् प्रापयेत्यर्थः Sy.

१०. ०शय P. अपि नाशय M.

११. V. Mādhava ignores अप
etc.

Ms. D. puts the figure ॥६७॥

here to indicate the end of
the nintyseventh hymn. No
such number is given in P.
and M.

१२. विश्वेषां नराणां लोकान्तरनेतृत्वेन स्वा-
मित्वेन वा सम्बन्धिनोऽग्नेः Sy.

विश्वानरो मध्यमोत्तमावुच्येते । ताभ्यां
प्रभवतीति वैश्वानरोऽयमग्निः । अश-
निनाभिहृत्यमानाद् वृक्षाद् योऽग्नि-
गृह्यते स वैद्युतात्प्रभवति । यस्तु
आदित्याभिमुख आदर्शं मणौ वा स
आदित्यात्प्रभवति । तेन विश्वानर-
प्रभवत्वादग्नेरिदं गुणाभिधानं वैश्वा-
नरस्येति Sk.

१३. शोभनायामनुग्रहात्मिकायां बुद्धौ Sy.
शोभनायामनुग्राह्यबुद्धौ Sk.

१४. अनुग्राह्यत्वेन वर्तमाना भवेम Sy.
स्यामेत्याशास्महे Sk.

१५. स्वामी Sy. ईश्वरः Sk.

१६. हिशब्दो यस्मादर्थे Sk.

१७. भुवनानां लोकानाम् Sk.

अभिभ्रयणीयः^१। इतः^२। जातः। सर्वम्। अभिविपश्यति^३। वैश्वानरः^४। संयतते^५। सूर्येण^६। प्रातरा-
दित्यात्मना जायमानः^७। सर्वं^८ पश्यति^९। ततः^{१०}। 'अमुष्य रश्मयः प्रादुर्भवन्ति^{११}। अतोऽस्यार्चि^{१२}।
तयोर्भासोऽस्सङ्गमं दृष्ट्वा वदति संयतते^{१३}' इति।

पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पृष्टो विश्वा ओषधीरा विवेश ।

वैश्वानरः सहसा पृष्टो अग्निः स नो दिवा स रिषः पातु नक्तम् ॥२॥

पृष्टो^१ दिवि^२। ब्रुलोके^३। संस्पृष्टः^४। भूम्यां च^५। पृष्टं^६ एव^७। विश्वाः^८। ओषधीः^९।
आविवेश^{१०}। वैश्वानरः^{११}। बलेन^{१२}। सम्पृक्तः^{१३}। अस्मात्^{१४}। अग्निः^{१५}। अहनि^{१६}। रात्रौ^{१७} च^{१८}। हिंसकात्^{१९}।
रक्षतु^{२०}।

१. ०णीयेतो P. ०णीयेज्जो M.

आभिमुख्येन सेवितव्यः Sy.

२. इतोऽस्मादरणिद्रुपाज्जातमात्र एव Sy.

इत ओषधिवनस्पतिभ्योऽरणिभ्यां वा
जातः Sk.

इतो जातः सर्वमिदमभिविपश्यति।
वैश्वानरः संयतते सूर्येण। राजा यः
सर्वेषां भूतानामभिभ्रयणीयस्तस्य वयं
वैश्वानरस्य कल्याण्यां मतो स्यामेति।
N. 7. 22.

३. ०पश्यन्ति D.

पश्यति। प्राणिनां कृताकृतप्रत्यवेक्षक-
त्वात्। अन्तर्ष्यर्थो वा सामर्थ्याच्चक्षिः
?(दृशिः)। दर्शयति। प्रकाशयतीत्यर्थः
Sk. ४. संगच्छते Sy; Sk.

५. जायमानं M.

६. पार्थिवस्याग्नेस्तेजांस्युदगच्छन्ति सूर्य-
किरणाश्चाधोमुखं प्रसरन्ति Sy.

७. इत इममावधात्यमुतोऽमुष्य रश्मयः प्रादु-
र्भवन्तीतोऽस्यार्चिस्तयोर्भासोः संसङ्गं
दृष्ट्वैवमवक्ष्यत् N.7.23.

८. वष्टो D.

अयं वैश्वानरोऽग्निः... आदित्यात्मना

पृष्टः... यद्वा निषिक्तो निहितो वर्तते

Sy. पृष्टः स्तुतोऽग्निः... देवैः Sk.

६. वि लोके D.

१०. वृष्ट D.

तथा पृथिव्यां भूमौ गाहंपत्यादिरूपेण

पृष्टः संस्पृष्टो निहितो वा Sy.

पृष्टोऽग्निः पृथिव्यां... मनुष्यैः Sk.

११. पाकार्यमन्तः प्रविष्टवान्। अन्तःप्रवि-
ष्टेन पार्थिवेनाग्निना हि सर्वा ओषधयः
पच्यन्ते Sy.

सर्वस्तोतृभिदच पृष्टः सन्... सर्वास्वोष-
धीष्वन्तर्लीन इत्यर्थः Sk.

१२. सहसा परेषामसाधारणेन बलेन Sy.
स्तोतृगतेन स्तुतिकरणसामर्थ्येन। स्व-
गतया बलवत्तया स्तुत इत्यर्थः Sk.

१३. अग्निरात्र्यौ P. अग्निरहनि D. अग्नि-
रात्रौ M.

१४. Omitted by P. and M.

१५. हिंसातः... वा Sk.

१६. V. Mādhava ignores अग्निः।

सः। नः and सः

वैश्वानरु तव तत्सत्यमस्त्वस्मात्रायो मध्वानः सचन्ताम् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥३॥

वैश्वानरः^१ तव^२ तत्^३ सत्यम्^४ कर्म^५ स्तोतृषु^६ भवतु^७ अस्मान्^८ धनानि^९ धनवन्तः^{१०} ।
च^{११} सेवन्ताम्^{१२} ।

I.99.

जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो नि दहाति वेदः ।

स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥१॥

जातवेदसे^१ कश्यपो^२ मारीचः^३ जातधनाय^४ सुनवाम^५ सोमम्^६ स^७ अरातित्वमि-
च्छतः^८ भस्मीकरोति^९ धनम्^{१०} सः^{११} अस्मान्^{१२} विश्वानि^{१३} दुर्गाणि^{१४} स्थानानि^{१५} नावा^{१६} नदीम्^{१७} ।
इव^{१८} कर्णधारोऽतितरतु^{१९} दुःखानि^{२०} चेति^{२१} ।

१. वैश्वानर तव is added after तव by D.

२. तदस्माभिः क्रियमाणं कर्म Sy.
यद् वयं ब्रूमस्तत् Sk.

३. त्वं तत्सत्यतया प्रतिपद्यस्व । प्रतिपद्य च सम्पादयेत्यर्थः Sk.

४. धनवदतिप्रियाः पुत्राः Sy.

५. धनान्यस्माकं भवन्तु । राजानश्च परि-
चारकभूता भवन्त्वित्यर्थः Sk.

६. V.M. ignores तत् । नः । मित्रः
etc.

* अरातिऽयुतः । PP.

७. जातवेदसः M.

जातवेदसे जातानामुत्पत्तिमतां सर्वेषां
वेदित्रे । यद्वा जातैः सर्वैः प्राणिभिर्ज्ञायि-
मानाय . . . जातप्रज्ञाय वाग्नये Sy.
उत्पन्नप्रज्ञाय वा अग्नये Sk.

जातवेदस इति जातवेदस्यां वैवं जात-
वेदसेऽर्चाय सुनवाम सोममिति । प्रस-
वायाभिषवाय सोमं राजानममृतम-
रातीयतो यज्ञार्थमिति स्मो (०मनिस्मो)

निदहाति निश्चयेन दहति भस्मीकरोति ।
सोमो दददित्यर्थः । स नः पर्षदति
दुर्गाणि विश्वानि दुर्गमानि स्थानानि
नावेव सिन्धुं नावा सिन्धुं सिन्धुं नावा
नदीं जलदुर्गां महाकूलां तारयति ।
दुरितात्यग्निरिति दुरितानि तारयति
N. 7. 20.

८. कश्चवो M.

९. न्वोमं D.

१०. सोरोतित्वम् D.

११. अरातिरदानं हविषः । तां कामयमानस्य ।
सोममददत इत्यर्थः Sk.

१२. वेदं . . . ज्ञानं वा Sk.

१३. दुर्गमानि भोक्तुमशक्यानि दुःखानि Sy.

१४. यथा कश्चित्कर्णधारो प्राहादिभि-
र्बुष्टसत्त्वंराकुलितां नदीं नावा तार-
यति तद्वत् Sy.

१५. अतिपारयतु Sy; Sk.

१६. दुःखहेतुभूतानि पापानि Sy.
पापानि Sk.

I.100.

स यो वृषा वृष्येभिः समोका महो दिवः पृथिव्याश्च सम्राट् ।
सतीनसत्त्वा हव्यो भरेषु मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥१॥

स यो वृषा^१ । ऋषयस्तेषां गोत्रं च सूक्ते भविष्यन्ति^२ ।

सः^३ । यः^४ । वर्षिता^५ । वर्षणकुशलैर्मरुद्भिः^६ । सहितः^७ । महतः^८ । दिवः^९ । पृथिव्याः^{१०} । च ।
ईशानः^{११} । सन्धितवलः^{१२} । ह्वातव्यः^{१३} । सङ्ग्रामेषु^{१४} । मरुत्वान्^{१५} । नः^{१६} । भवतु^{१७} । इन्द्रोऽस्मिन् युद्धे^{१८} ।
रक्षणाय^{१९} ।

यस्यानाप्तः सूर्यस्येव यामो भरेभरे वृत्रहा शुष्मो अस्ति ।
वृषन्तम् सखिभिः स्वेभिरेवैर्मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥२॥

यस्यानाप्तः^{१४} । यम्^{१५} । गच्छन्तम्^{१६} । सूर्यमिव^{१७} । अन्ये न व्याप्नुवन्ति यस्य वा । सङ्ग्रामे^{१८} ।
सङ्ग्रामे^{१९} । शत्रुहन्तु^{२०} । बलम्^{२१} । अस्ति^{२२} । वर्षितुतमः^{२३} । स्वैः^{२४} । सखिभिः^{२५} । गन्तुभिः^{२६} । मरुद्भिः^{२७} । सहितः^{२८} ।

१. योर्व० M. स यो वृषा omitted by P. and D. २. ०ति P. M. ३. स इति तच्छब्दश्चतुर्थे पादे सम्बन्धयितव्यः Sk. ४. कामानाम् Sy. य इन्द्रः । . . . वर्षिता कामानाम् । स्तोतृभ्यो दातेत्यर्थः Sk. ५. वृष्णिभवैर्वीर्यैः Sy. वृष्यमित्यपठितमपि बलनाम । बलैः समवेतः । अत्यन्तबलवानित्यर्थः Sk. ६. सम्यक् समवेतः सङ्गतः Sy. ७. शनः P. ईशानः D. ८. सतीनमित्युदकनाम । उदकस्य सत्त्वा सादयिता गमयिता Sy. सतीनमित्युदकनाम । . . . वृष्टिलक्षणस्योदकस्य दाता Sk. ९. सर्वैः स्तोतृभिः Sy. जयायम् Sk. १०. मरुत्वा मरुत्वान् P. मरुद्भिः सहितः Sk. ११. अस्माकम् Sk.	१२. इन्द्रः omitted by P. १३. अविता रक्षिता Sk. १४. ०ना व् (प) तः P. यस्येन्द्रस्य . . . गतिः . . . परंप्राप्ता Sy. १५. यथा सूर्यस्य गतिरन्येन प्राप्तुं शक्यते तद्वत् Sy. १४-१६. यस्येन्द्रस्य अनाप्तोऽप्राप्तपूर्वः केन चिच्छत्रुणा । सूर्यस्येव यामो रथः Sk. १७. सधमे M. १८. Omitted by P. १९. शत्रूणां हन्ता Sy. २०. सर्वेषामसुराणां शोषकः Sy. २१. ०म D. M. अतिशयेन कामानां वर्षिता Sy. यच्छब्दश्चतुस्तेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः । सः Sk. २२. मित्रभूतैः Sy. मरुदाह्वयैः सह Sk. २३. एवमशब्दोऽत्र काम्यवचनः पालयितुवचनो वा । कामयितव्यैः पालयितुभिर्वा Sk. २४. V. Mādhava ignores नो etc.

दिवो न यस्य रेतसो दुधानाः पन्थासो यन्ति श्वसापरीताः ।

तरद्वेषाः सासहिः पौंस्यैर्मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥३॥*

दिवो न यस्य । द्युलोकस्य । इव । यस्य । उदकानि । क्षरन्तः । रश्मयः । यन्ति । बलेन
शत्रुभिरपरिवृताः । स तीर्णशत्रुः । सहनशीलः । बलः ।

सो अङ्गिरोभिरङ्गिरस्तमो भृद्वृषा वृषभिः सखिभिः सखा सन् ।

ऋग्मिर्मिर्ऋग्मी गातुभिर्ज्येष्ठो मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥४॥

सो अङ्गिरोभिः । अग्निरप्सु जातोऽङ्गिरोभ्यः । वरिष्ठः । अभवत् । इन्द्रः पुमांश्च ।
पुम्भ्यः । अतिशयेन सखा । स्तोतव्येभ्यः । स्तोतव्यः गातव्येभ्यः । अतिशयेन गेयः ।

* शर्वसा । अपरिऽइताः । PP.

१. यया द्योतमानस्य सूर्यस्य किरणा वृष्टिं
कुर्वन्तो नभःस्थलाभिर्गच्छन्ति तद्वत् Sy.
दिव इति पञ्चमी Sk.

२. नशब्दः . . . पदपूरणः Sk.

३. यस्येत्येतत् शवसेत्येतेन सम्बध्यते ।
द्युलोकाद् यस्येन्द्रस्य बलेन Sk.

४. उदन्तानि P. वृष्ट्युदकानि Sy.
वृष्टिलक्षणान्युदकानि Sk.

५. रक्षन्तः P. D. M.

६. पन्थासो वृष्टिपतनमार्गाः Sk.

७. निर्गच्छन्ति द्युलोकादितस्ततः प्रसरन्ति Sy. पृथिवीं प्रति गच्छन्ति Sk.

८. सहिताः Sy.

९. परंरनभिगताः । दुष्प्रापा इत्यर्थः Sy.
शवसा अपरीता अपगता वृष्टिप्रतिबन्धकरैरसुरादिभिरप्राप्ताः । द्युलोकाद्यस्य प्रसादेन स्वैः पथिभिरप्रतिबन्धा वृष्टिः पततीत्यर्थः Sk.

१०. जितशत्रुक इत्यर्थः Sy. द्वेष्टृणां शत्रूणां
वधार्थमभिगन्ता हन्ता वेत्यर्थः Sk.

११. शत्रूणामभिभविता Sy.

अत्यर्थमभिभविता शत्रूणाम् Sk.

१२. V. Mādhava ignores मरुत्वान्

etc.

१३. सोऽङ्गि० M.

१४. अङ्गिरःसु P. D.

अङ्गन्ति गच्छन्तीत्यङ्गिरसो गन्तारः ।
तेभ्योऽपि . . . अतिशयेन गन्ता भवति Sy.
अतिशयेनाङ्गिरसां स्तुत्यतया सम्बन्धी
Sk. १५. भवति Sk.

१६. वषितृभ्योऽप्यतिशयेन वषिता Sy.
वषिता Sk. १७. पुरांश्च P.

१८. कीदृशैरङ्गिरोभिः । वृषभिवर्षण-
स्वभावकैः Sk.

१९. समानह्वानेभ्यो मित्रभूतेभ्योऽपि सखा
अतिशयेन हितकारी Sy.
कस्य ? सामर्थ्यादिङ्गिरसामेव । सर्व-
स्तोतृणां वा Sk.

२०. ०भ्या D. अर्चनीयेभ्योऽपि Sy.

२१. अर्चनीयः Sy. ऋच स्तुतौ । अर्चनमूक्
स्तुतिः । तद्वद्भिः स्तुतिमान् Sk.

२२. स्तोतव्येभ्योऽपि Sy. गातुभिर्गन्तुभि-
र्मोक्षानसुरान् वा प्रति Sk.

२३. भे . . . यः M. स्तोतव्यः Sy.
ज्येष्ठ ऋद्धतमः प्रशस्यो वातिशयेन Sk.

२४. V. Mādhava ignores सखिभिः
and मरुत्वान् etc.

स सूनुभिर्न रुद्रेभिर्ऋभ्वा नृपाह्ये सासुह्रां अमित्रान् ।

सनीलेभिः श्रवस्यानि तूर्वेन्मरुत्वाच्चो भवत्विन्द्र ऊती ॥५॥

स सूनुभिः । सः । पुत्रैः । इव । मरुद्भिः । भासमानः । अभिभवन् । शत्रून् । युद्धे । समान-
स्थानैर्मरुद्भिः । अन्नमितान्युदकानि । प्रेरयन् ।

स मन्युमीः समदनस्य कर्तास्माकैभिर्नृभिः सूर्यं सनत् ।

अस्मिन्नहन्तसत्पतिः पुरुहूतो मरुत्वाच्चो भवत्विन्द्र ऊती ॥६॥

स मन्युमीः । सः । शत्रूणामभिमातिहा । सङ्ग्रामस्य । कर्ता । अस्मदीयैः । भटे । सूर्यम् ।
संयोजयतु । अस्मिन् । युद्धदिवसे । सत्पतिः । पुरुहूतः ।

१. रुद्रपुत्रैः Sk.

२. महान् Sy. ऋभुरिति मेधाविनाम ।
व्यत्ययेन चार्त्रकवचनम् । ऋभुभिः
मेधाविभिः Sk.

३. अभिभूतवान् Sy.
अत्यर्थमभिभवन् Sk.

४. असुरादीन् Sk.

५. नृभिः पुरुषैः सोढव्ये सङ्ग्रामे Sy.
नरो यत्राभिभूयन्ते स नृपाह्यः सङ्ग्राम-
स्तत्र Sk.

६. श्रवोऽन्नम् । तत्र साधूनि श्रवस्यानि
मेघवृन्दानि Sk.

७. मेघात् प्रच्यावयन् Sy.
समानस्थानैर्मरुद्भिः सह मेघवृन्दानि च
घ्नन्नित्यर्थः Sk.

८. V. Mādhava ignores मरुत्वान्
etc.

९. Omitted by M.

१०. मन्योः कोपस्य निर्माता । यद्वा अभि-
मन्यमानस्य शत्रोर्हिंसकः Sy.
प्रजापतेः पुत्रो मन्युर्नाम । तं प्रजापतिः
सैनापत्ये नियुक्तवान् । तेन सहैन्द्रो
निजघानेति । तदेतदुच्यते । मीड् हिंसा-
याम् । मन्युना सह मिनातीति मन्युमीः ।

क्रोधनाम वा मन्युशब्दः । क्रोधेन
शत्रूणां हिंसिता Sk.

११. समदिति सङ्ग्रामस्य नामसु पठितम् ।
समच्छब्दस्य समदनशब्दः पर्यायो द्रष्ट-
व्यः Sk.

१२. मनुष्यैर्ऋत्विगाह्यैः सह Sk.

१३. सूर्यप्रकाशं... सम्भक्तं करोतु । शत्रु-
पुरुषैस्तु दृष्टिनिरोधकमन्धकारं संयो-
जयतु Sy.

सम्भजताम् । सूर्यस्य हि यागादिकर्म-
निर्वृतिः फलम् । तदर्थं ह्यसावुवेति ।
सर्वः सूर्यं उदिते यागं निर्वर्तयति ।
तेनासौ सम्भक्तो भवति नान्येन ।
अतोऽत्र सूर्यं सनदिति सम्भजनेन
तदुदयफलभूतयागनिर्वृतिः प्रतिपाद्यते ।
अस्मदीयैर्ऋत्विग्भिस्तह देवतात्वमापन्न
इन्द्रः सूर्योदयफलभूतमस्मदीयं यागं
निर्वर्तयत्वित्यर्थः Sk.

१४. यागदिवसे Sk.

१५. सत्पतिः D. त्वतिः M.
सतां पालयिता Sy; Sk.

१६. बहुभिर्यजमानैराहूतः Sy.

१७. V. Mādhava ignores मरु-
त्वान् etc.

तमृतयो रणयच्छरसातौ तं क्षेमस्य चित्तयः कृष्वत त्राम् ।

स विश्वस्य करुणस्येश* एको मरुत्वाभो भवत्विन्द्र ऊती ॥७॥

तमृतयः। तम्^१। मरुतः^२। रमयन्ति^३। युद्धे^४। तमेव^५। क्षेमस्य^६। त्रातारम्^७। मनुष्याः। अकृ-
ष्वत^८। सः। विश्वस्य^९। कर्मणः^{१०}। एक एव^{११}। ईष्टे^{१२}।

तमप्सन्तु शर्वस उत्सवेषु नरो नरमवसे तं धनाय ।

सो अन्धे चित्तमसि ज्योतिर्विदन्मरुत्वाभो भवत्विन्द्र ऊती ॥८॥

तमप्सन्तु^{१३}। तम्^{१४}। व्याप्नुवन्^{१५}। बलस्य^{१६}। उद्योगेषु^{१७}। मनुष्याः^{१८}। नेतारम्^{१९}। रक्षणार्थम्^{२०}।
तमेव^{२१}। धनार्थम्^{२२}। स युद्धे^{२३}। अन्धे^{२४}। तमसि^{२५}। सञ्जाते^{२६}। प्रकाशम्^{२७}। लम्भयति^{२८}।

* करुणस्य। ईशे। PP.

१. इन्द्रम् Sy; Sk.

२. मरुदादिसेना ऊतय इहोच्यन्ते। ताः Sk.

३. यद्वा 'प्रहर भगवो जहि वीरयस्व'
इत्येवंरूपं शब्दमिन्द्रमुद्दिश्य कुर्वन्ति Sy.
शब्दयन्ति वा Sk.

४. शूरवीरपुरुषः सम्भजनीये सङ्ग्रामे Sy.

५. रक्षणीयस्य सर्वस्य धनस्य Sy.

६. सर्वदाऽपरित्यक्तराम् Sk.

७. कुर्वन्ति Sy.

यागैः स्तुतिभिश्च कुर्वन्ति।...

यागैश्च स्तुतिभिश्च सर्वदा मनुष्याः
क्षेमस्य कर्तारं कुर्वन्तीत्यर्थः Sk.

८. अभिमतफलनिष्पादनरूपस्य Sy.

९. ०ष्टः M. सर्वकर्मणां वृष्टिनिबन्धन-
त्वाद् वृष्टेश्च केवलेन्द्रायत्तत्वात् Sk.

१०. V. Mādhava ignores मरुत्वान्
etc.

११. ०मफुसं P. ०न्तः M.

१२. भस भक्षणदीप्त्योः। स्तुतिभिर्दीप-
यन्ति। उत्तेजयन्तीत्यर्थः Sk.

१३. शव इति बलनाम। सामर्थ्याच्चा-
त्रान्तर्णितमत्वर्थः। षष्ठीबहुवचन-
न्तश्च। बलवतामुत्सवभूतेषु सङ्ग्रामेषु।

बलवतां सङ्ग्राम उत्सव एव। अथवा
उत्सवेष्वित्युच्छब्दोऽभीत्येतस्य स्थाने।
बलस्य सम्बन्धिष्वभिषवेषु। बलेन येषु
यज्ञेष्वभिषूयते सोमस्तत्रेत्यर्थः Sk.

१४. सङ्ग्रामेषु Sy. १५. स्तोतारः Sy.

१६. जयस्य Sy. मनुष्याकारम् Sk.

१७. अन्नार्थं रक्षणार्थं वा Sy.

१८. आध्यानरहिते चित्तव्यामोहकरेऽपि
सङ्ग्रामे Sy.

१९. वृष्टिप्रतिबन्धके Sy.

२०. विजयलक्षणं प्रकाशम्।... तस्मात्तमेव
प्राप्नुवन्तीत्यर्थः Sy. सूर्याख्यम् Sk.

२१. लभं M.

ज्ञातवान् लब्धवान् वा।... अथवैव-
मन्यथास्या ऋचोऽर्थयोजना। अप्सन्तेति
भसेः प्सातेर्वा भक्षणार्थस्येवं रूपम्।
शवस इत्यप्यन्तर्णितमत्वर्थं प्रथमा-
बहुवचनान्तं द्रष्टव्यम्। बलवन्तो
भक्षणान्त्युत्सवेषु। बलवन्तो मनुष्या
उत्सवेष्वपि तमेवेन्द्रमुपजीवन्तीत्यर्थः।
किमर्थम्? अवसे तपणायात्मनः। तमेव
धनाय Sk.

२२. V. Mādhava ignores चित्।
and मरुत्वान् etc.

स सव्येन यमति वार्धतश्चित्स दक्षिणे संगृभीता कृतानि ।

स कीरिणा चित्सनिता धनानि मरुत्वाभो भवत्विन्द्र ऊती ॥६॥

स सव्येन । सः । वामेन^१ हस्तेन । वर्धमानान्^२ शत्रून् । नियच्छति । सः । दक्षिणे^३ हस्ते
यजमानैः कृतानि हवीषि । संगृह्णाति । सः । स्तोतारमुद्दिश्य । भजते । शत्रुधनानि ।

स ग्रामेभिः सनिता स रथेभिर्विदे विश्वाभिः कृष्टिभिर्नृद्य ।

स पौंस्येभिरभिभूरशस्तीर्मरुत्वाभो भवत्विन्द्र ऊती ॥१०॥

स ग्रामेभिः । सः । सैनिकैः^{११} । भजते^{१२} शत्रून् । सः । रथैः^{१३} । ज्ञायते^{१४} च । विश्वैः । मनुष्यैः ।
अस्मिन्नहनि । क्षिप्रम् । सः । बलैः । अभिभवति । शत्रून् ।

स जामिभिर्यत्समजाति मीळहेजामिभिर्वा पुरुहूत एवैः ।

अपां तोकस्य तनयस्य जेषे मरुत्वाभो भवत्विन्द्र ऊती ॥११॥

स जामिभिः । सः । बन्धुभिः^{१५} । यदि । सङ्गच्छते^{१६} । सङ्ग्रामे । अजामिभिः^{१७} । वा । पुरुहूतः^{१८} ।

१. वामह० P.

२. हिसतो महतः Sy. महतोऽपि Sk.

३. ०च्छसीति M. गृह्णातीत्यर्थः Sk.

४. ०णेन M. दक्षिणेन हस्तेन Sk.

५. करोतिरत्र सामर्थ्यात् स्वीकरणे द्रष्ट-
व्यः । सङ्ग्रहणशीलः स्वीकृतानां, महतो-
ऽपि शत्रूनयत्नेन निगृह्णातीत्यर्थः Sk.

६. Omitted by D.

कीरिणा चित् कीर्तयित्रा स्तोत्रा च
स्तुतः सन्, धनानि सनिता प्रदानशीलो
भवति । हविष्प्रदातृणामिव स्तोतृणा-
मपि धनं प्रयच्छतीत्यर्थः Sy.

७. चतुर्थ्यर्थे चात्र तृतीया । स्तोत्रे Sk.

८. सम्भजते will be a better read-
ing. यणु दाने । दानशीलो धनानाम् ।
नित्यं धनानि ददातीत्यर्थः Sk.

९. V. Mādhava ignores मरुत्वान्
etc.

१०. संप्रा० M. P. ११. मरुत्सङ्घैः सह

Sy. १२. फलानां प्रदाता भवति Sy.

१३. इन्द्रसम्बन्धिभिः ... करणभूतैः Sy.

ग्रामेभौ रथेभिरिति द्वितीयाथे तृतीया । स
ग्रामान् सनिता दाता । स एव रथान् Sk.

१४. ज्ञायते M. इत्येवमहं विदे जानामि Sk.

१५. सं P. सम् M. १६. अशंसनीयान् Sy.
अभिभविता . . . अशंसितृणाम् Sk.

१७. V. Mādhava ignores मरुत्वान्
etc.

१८. जाजामभिः M. १९. समानजातीयैः
सह Sk. २०. यदा Sy. यस्मात् Sk.

२१. सङ्गच्छते सङ्ग्रामे missing M.

२२. असमानजातीयैर्वा सह । अतिबलत्वात्
समानजातीयैरसमानजातीयैश्च सह
युध्यत इत्यर्थः Sk.

२३. बहुभिर्यजमानैराहूतः Sy.

एवाः कामाः । तैर्निमित्तभूतैर्बहुभिराहूतः ।
अभिलषितकामप्राप्त्यर्थं बहुभिर्यजमा-
नैराहूत इत्यर्थः Sk.

मरुद्भिः^१। अपाम्^२। पुत्रस्य^३। पौत्रस्य च^४। जयाय^५ भवति लम्भयति वृष्टिं^६ पुत्रपौत्रौ च रक्षति^७।

स वज्रभृद्स्युहा भीम उग्रः सहस्रचेताः शतनीथ ऋभ्वा।

चम्रीपो न शर्वसा पाञ्चजन्यो मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥१२॥

स वज्रभृत्। सः। वज्रभृत्। असुराणां हन्ता। भयङ्करः। उद्गुणः। सहस्रप्रज्ञः। शत-
नयनः^८। दीप्तः^९। सोमः^{१०}। इव। बलेन। पाञ्चजनहितः^{११}।

तस्य वज्रः क्रन्दति स्मत्स्वर्पा दिवो न त्वेषो रवथः शिमीवान्।

तं संचन्ते सनयस्तं धनानि मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥१३॥

तस्य वज्रः। तस्य। वज्रः। शब्दं करोति। शोभनः। इव। दीप्तः। शब्दः।

१. एवाः कामाः। तैर्निमित्तभूतैः Sk.

२. तेषामुभयविधानामपाम्—इन्द्रं प्राप्नुवतां पुरुषाणाम् Sy.

यस्मादिति वचनात्तस्मादित्यध्याहार्यम्। तस्मादतिबलवत्त्वाद् अपाम् Sk.

३. जया M.

जयश्चात्र प्राप्तिरभिप्रेतः। अपः पुत्रान् पौत्रांश्च जेतुम्। प्राप्नुमित्यर्थः Sk.

४. किम् वक्तव्यमस्माकं स्तोतृत्मानां जयो भवतीति Sy.

५. V. Mādhava ignores मरुत्वान् etc.

६. अन्यैर्धर्तुमशक्यस्य वज्रस्य भर्ता Sy.

७. उपक्षपयितृणाम् Sy.

८. ०स्त्रवज्रः P. D. सर्वज्ञ इत्यर्थः Sy.

सहस्रमिति बहुनाम। बहुप्रज्ञः Sk.

९. बहुस्तुतिर्बहुविधप्रापणो वा Sy.

शतमिति बहुनाम। नीयशब्दोऽपि स्तुतिवचनः। बहुस्तुतिः Sk.

१०. उरु भासमानो महान् वा Sy.

ऋभ्वा। अपठितमपि महान्नामैतद् द्रष्टव्यम्। महाश्च Sk.

११. चमसे रसात्मनावस्थितः सोम इव Sy. चमेः, रातेश्च चम्रीपो राजा अग्निर्वा इहोच्यते। स हि सर्वमस्ति ददाति च Sk.

१२. गन्धर्वा अप्सरसो देवा असुरा रक्षांसि पाञ्च जनाः। निषादपाञ्चमाश्चत्वारो वर्णा वा। तेषु रक्षकत्वेन भवः Sy. पाञ्चजना निषादपाञ्चमाश्चत्वारो वर्णाः। तेभ्यो हितः पाञ्चजन्यः।...यथा राजाग्निर्वा स्वेन बलेन पाञ्चभ्योऽपि जनेभ्यो हितस्तद्विन्द्र इत्यर्थः Sk.

१३. V. Mādhava ignores मरुत्वान् etc.

* स्वःज्ञाः। PP.

१४. स्मत्, भृशं क्रन्दति, शत्रूनाकन्दयति रोदयतीत्यर्थः Sy. असुरान् जन् Sk.

१५. शोभनस्योदकस्य दाता दिवो न दिवः सम्बन्धी सूर्य इव Sy. प्रशस्तः Sk.

१६. दिवो न क्षुलोकस्येव च तस्येन्द्रस्य त्वेषो दीप्तिः Sk.

१७. ०प्तश० P. D. M.

शब्दस्य गर्जनलक्षणस्य कर्ता Sy. गर्जितलक्षणः Sk.

कर्मवानिन्द्रः । तम् । सेवन्ते । दानानि । तम् । धनानि ।

यस्याजस्रं शर्वसा मानमुक्थं परिभुजद्रोदसी विश्वतः सीम् ।

स पारिषत्क्रतुभिर्मन्दसानो मरुत्वाञ्चो भवत्विन्द्र ऊती ॥१४॥

यस्याजस्रम् । यस्य । अनवरतम् । शर्वसा । मानम् । अतिप्रशस्यम् । परिभुज ? ।
द्यावापृथिव्यौ । सर्वत एव परिगृह्य स्वयमेव द्यावापृथिव्योरीश्वरो भवति । सः । पारयतु । कर्म-
भिः । मोदमानोऽस्मान् ।

न यस्य देवा देवता न मर्ता आपश्चन शर्वसो अन्तमापुः ।

स प्ररिक्ता त्वर्चसा क्षमो दिवश्च मरुत्वाञ्चो भवत्विन्द्र ऊती ॥१५॥

न यस्य देवाः । न । यस्य । देवा ईश्वरा भवन्ति । देवत्वस्य । नापि । मर्त्याः । आपः ।

१. ०न्द्र M.

शिमी इति कर्मनाम । लोकानुप्राह्णेन
कर्मणा युक्तः Sy.

दृष्टिलक्षणेन कर्मणा तद्वान् Sk.

२. त्वं M.

३. ०न्त P.

४. धनस्य Sy.

५. सनयो लाभा दानानि वा Sk.

६. तद् D. M.

धनानि स एव लभते ददाति वा । ध-
नानि च तस्यैव सन्तीत्यर्थः Sk.

७. V. Mādhava ignores स्मत् ।

दिवः and मरुत्वान् etc.

* रोदसी इति । PP.

८. अवरतम् P.

९. बलेन Sy. स्वेन बलेन Sk.

१०. सर्वस्य परिच्छेदकं, सर्वेषां बलस्यो-
पमानभूतं वा Sy.

निर्माणं जन्म वा Sk.

११. मानमातिप्र० P. D. ममानमातिः
प्र० M.

१२. परिभुजत् is suggested. सर्वतो
भुनक्ति पालयति स इन्द्रः Sy.

परिपालयति Sk.

१३. ०व्यो ई० P.

यः स्वेन बलेन प्रशस्यो जन्मन एव
प्रभुति सर्वतः कृत्स्नेन द्यावापृथिवी
? (व्यौ) परिपालयतीत्यर्थः Sk.

१४. अस्मान् दुरितात् Sy. पूरयतु Sk.

१५. अस्माभिः कृतैर्यागैः Sy.

प्रज्ञाभिः । अत्यन्तप्रज्ञान् अस्मान्
करोत्वित्यर्थः Sk.

१६. स्तूयमानोऽस्माभिः Sk.

१७. V. Mādhava ignores सीम्
and मरुत्वान् etc.

१८. ०वा M.

१९. इन्द्रस्य . . . बलस्य . . . अवसानं देवा
वस्वाद्या देवगणा न आपुः, न आनशिरे
तथा . . . मनुष्याः . . . आपोऽपि न
प्रापुः Sy. इन्द्रस्य Sk.

२०. कृत्स्नदेवा नान्यापि काचिद्देवता . . .
बलस्यान्तमापुः Sk.

अपि। बलस्य। अन्तं न। आपुः। सः। प्रेरकः। बलेन। द्यावापृथिव्योः।

रोहिच्छयावा सुमदंशुर्लामीर्धुचा राय ऋज्राश्वस्य ।
वृषण्वन्तं बिभ्रती धूर्षु रथं मन्द्रा चिकेत नाहुषीषु विक्षु ॥१६॥

रोहिच्छयावा। पञ्चानां भ्रातृणामववावतो (?) निर्दिश्यन्ते। रोहि^८त्। श्यावा^९।
कल्याणदीप्तिः^{१०}। पुण्ड्रवती^{११}। ऋज्राश्वस्य^{१२} ज्येष्ठस्य^{१३}। धनाय^{१४} भवन्तु। वृषण्वन्तमृज्राश्वेना-
धिष्ठितम्^{१५}। रथम्^{१६}। धूर्षु^{१७}। बिभ्रती^{१८}। मदयन्ती^{१९}। नहुषकुलजातासु^{२०}। प्रजासु^{२१}। ऋज्राश्वस्य

१. चनेति निपातो वाशब्दार्थे द्रष्टव्यः।
... यस्येन्द्रस्य न कश्चिदपि बलस्यान्तं
जानाति बलस्य वा सदृशो नास्ती-
त्यर्थः Sk.

२. अन्तः M.

३. नावस्म P.

४. प्रेरकः M.

अतिरिक्तः Sk.

५. शत्रूणां तनूकर्त्रा आत्मीयेन बलेन Sy.
शत्रुतनूकरेण बलेन Sk.

६. लोकद्वयादप्यस्य बलमतिरिच्यत
इत्यर्थः Sy. सकाशात् Sk.

७. V. Mādhava ignores मरुत्वान्
etc.

८. रोहितवर्णका। सामर्थ्यादिन्द्रस्य स्व-
भूता बडवा Sk.

९. रोहित्, रोहितवर्णा श्यावा श्यामवर्णा।
उभयोः पादद्वयोर्भयविधिवर्णयुक्तेत्यर्थः
Sy. १०. अतिदीर्घावयवा Sy.
प्रशस्तरश्मिः Sk.

११. अश्वभूषणयुक्ता वा Sy.

ललामशब्दः श्लेष्ठवचनः पुण्ड्रवचनो
वा। अत्यन्तश्लेष्ठा सपुण्ड्रा वा Sk.

१२. मज्जाश्वस्य M.

एतत्संज्ञस्य राजर्षेः।... वृष्णा सेक्त्रा
इन्द्रेण युक्तम् Sy.

ऋज्राश्वप्रहणेन तत्प्रभृतयः पञ्चापि

वार्षागिरा लक्ष्यन्ते। अस्माकमृज्राश्वप्र-
भृतीनां वार्षागिराणां धनार्थमित्यर्थः Sk.

१३. श्लेष्ठस्य P.

१४. तु P.

१५. वृष्टिकारिणमिन्द्रं तत्रारूढं जानातीत्यर्थः
Sk. १६. ०तर० P. D. M.

१७. धूर्षु M.

युगसम्बन्धिषु बह्वन्तप्रदेशेषु Sy.

रथधुरासु।... अस्माकमृज्राश्वप्रभृतीनां
धनार्थमिन्द्रेण स्वरथधुरासु नियुक्ता
सतीत्यर्थः Sk.

१८. हर्षवती Sk.

१९. नहुषा मनुष्याः। तत्सम्बन्धिनीषु... सेना-
लक्षणसु प्रजासु... ज्ञायते। ईदृश्या-
श्वपङ्क्त्या युक्त इन्द्रः सङ्ग्रामेष्वनुग्राह-
कतया प्रादुर्भवतीत्यर्थः Sy.

नहुष इति मनुष्यनाम। तेषु भवासु

नाहुषीषु नहुषनाम्नो वा राज्ञः स्वभूतासु

विक्षु मनुष्यजातिषु ब्राह्मणादिकासु।

सप्तमीनिर्देशाद् वर्तमानमिति शेषः।

मनुष्यलोकमायातं ब्राह्मणानां मध्ये

वर्तमानमित्यर्थः। अथवा रोहिच्छया-

वेत्याहुतिरभिधीयते न बडवा। सोमाज्य-

पुरोडाशहविलक्षणा लोहितवर्णा श्याव-

वर्णा चात्यन्तश्लेष्ठाहुतिरुज्ज्वलरूपत्वात्

प्रशस्तरश्मिर्धनार्थमस्माकमृज्राश्वप्रभृती-

नां वृषण्वन्तमिन्द्रम् Sk.

बडवा प्रादुरभूत् ।

एतस्यत्तं इन्द्र वृष्णं उक्थं वार्षागिरा अभि गृणन्ति राधः ।

ऋज्राश्वः प्रष्टिभिरम्बरीषः सहदेवो भयमानः सुराधाः ॥१७॥

एतस्यत्ते । तत् । इदम् । तव । वर्षितुः । इन्द्रस्य । स्तोत्रम् । वृषागिरः पुत्राः । उच्चार-
यन्ति । प्रीणनम् । ऋज्राश्वः । पाश्वयोः स्थितः स्तोत्रमुच्चारयति । पाश्वस्थानां नामानि, अम्ब-
रीष इति ।

१. बन्धवा P.

२. अन्तर्णीतप्यर्थोऽत्र केततिर्द्रष्टव्यः । लोड-
र्थे लिट् । केतयतु ज्ञापयतु । धनमुज्राश्व-
प्रभृतिभ्यो देहीत्येवमिन्द्रं ब्रवीत्वित्यर्थः ।
विभ्रती धूर्षु रथं, गच्छत इन्द्रस्य धुरि
गृहीत्वा रथम् । निरुन्धानेत्यर्थः । शिष्ट-
पदयोजना तु सवृषी । अथवा रोहिच्छपा-
वेत्यादि? (वीनि) मन्द्रा इत्यस्य विशेष-
णानि । मन्द्रशब्दः स्तुतिवचनः । ... इन्द्रं
प्रत्यारोहतीति रोहित् । श्येङ् वृद्धौ ।
श्यायत इति श्यावा । इन्द्रारोहिणी
परिवृद्धा मन्द्रा स्तुतिर्थनार्थमस्माकं
ऋज्राश्वप्रभृतीनामिन्द्रं ज्ञापयतु Sk.

३. ०तत्प० P. D.

४. त्यत् ते, इति समानार्थो । तच्छब्द-
श्रुतेश्च योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्या-
हर्तव्यः । यं जन्मन एव प्रभृति करिष्याम
इति सङ्कल्पितवन्त एतस्यत् ते इन्द्र Sk.

५. कामानां वर्षितुः Sy. वृष्णे इति
तावर्थ्यं चतुर्थी । तव वर्षयितुरर्थ्या ।
त्वां वर्षयितारं स्तोतुमित्यर्थः Sk.

६. पृषा० M.

वृषागिरो राज्ञः पुत्रा ऋज्राश्वद्वयः Sy.

७. ०त्रः M.

८. ०ति M. आत्मन एवायं परोक्षरूपेण
प्रथमपुरुषेण निर्देशः Sk.

९. संराधकम्, त्वत्प्रीतिहेतु ... राध साध

संसिद्धौ । राधनोति समृद्धो भवत्यनेनेति
राधः Sy.

राधः । धननामैतत् । अन्तर्णीतमत्वर्थं
चैतद् द्रष्टव्यम् । हविलक्षणेन धनेन
धनवत् । हविस्संयुक्तमित्यर्थः Sk.

१०. एतत्संज्ञो राजर्षिः ... ऋज्रा गति-
मन्तोऽश्वो यस्य स तथोक्तः Sy.

११. अन्यैर्ऋषिभिः सह Sy.

प्रष्टिशब्दोऽन्यत्र एकस्यामेव धुरि यो
द्वितीयो बलीवर्दोऽश्वो वा नियुज्यते तस्य
वाचकः । इह तु पृच्छयतेऽसाविति प्रष्टिः
प्रख्यात उच्यते । प्रथमार्थं चैषा तृती-
या । अत्यन्तप्रख्यात इत्यर्थः । ...
अथवा प्रष्टिरिति नेदमुज्राश्वस्य
विशेषणम् । किं तर्हि ? तृतीया-
श्रुतेः प्रसिद्धिबलाद्वाच इति च कर्म-
श्रुतेर्योग्यार्थमत्र क्रियापदमध्याहार्यम् ।
वार्षागिरास्त्वदर्थं स्तोत्रमुच्चारयन्ति ।
तच्चोच्चारयन्तो धनं प्रष्टिभिर्व-
हेयुः । तावद्धनं देहि यावच्छकटेनै-
कैकस्यां धुरि द्वौ बलीवर्दौ नियुज्य
वोढुं शक्यते नैकैकमित्यर्थः Sk.

१२. ०श्व० D.

१३. नामांब० D. अबि शब्दे Sy.

१४. देवैः सह वर्तत इति सहदेवः ... भय-
मानः । जिभी भये ... राध इति
धननाम । शोभनं राधो यस्य Sy.

दस्युञ्छिभ्यूँश्च पुरुहुत एवैहृत्वा पृथिव्यां शर्वा नि बर्हीत् ।

सन्त्क्षेत्रं सखिभिः श्रित्येभिः सन्त्स्वयं सनदपः सुवज्रः ॥१८॥

दस्युञ्छिभ्यूँश्च । उपक्षपयितृन् । भेत्तृन् । च । पुरुहुतः । मरुद्भिः सह । हृत्वा । पृथिव्याम् ।
 हिंसकः । निबर्हयतु । हन्तिर्गमनार्थः । प्रयच्छतु । मरुद्भिः । प्रवृद्धैः । सन्तु । सूर्यम् । सन्तु ।
 उदकानि च । इन्द्रः ।

विश्वाहेन्द्रो अधिवक्ता नो अस्त्वपरिहृताः सनुयाम वाजम् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥१९॥

विश्वाहेन्द्रः । सर्वदा । इन्द्रः । अस्माकम् । अधिवक्ता । अस्तु । अहिंसिताः शत्रुभिः ।

१. दस्युन् शिम्पून् P. D.

दस्यून् छि . . . न् M.

२. दस्युशब्दोऽत्र उपक्षपणाहंवचनः, दस्यतेः क्षपार्थत्वात् । ये च योद्धुमुपस्थितास्त उपक्षपणमर्हन्ति नेतरे । योद्धुमुपस्थितानुपक्षपयितव्यान् वृत्रादीनसुरान् Sk.

३. शमयितृन् वधकारिणो राक्षसादींश्च Sy. शिमीति कर्मनाम । युशब्दोऽप्यत्र तद्वचनं । कर्मवतश्च । स्वव्यापारनित ? (रतां) श्च । युद्धपराङ्मुखा-नित्यर्थः Sk.

४. बहुभिर्यजमानैराहृतः Sy.

बह्वैराहृतः Sk.

५. गमनशीलैः Sy.

एवैस्तैस्तैः कामैर्गमनैर्वा Sk.

६. हन्तिरत्र गत्यर्थः । . . . गत्वा Sk.

७. ०म P.

भूमौ वर्तमानान् Sy.

पृथिवीशब्दोऽपि . . . पृथिव्येकदेशभूतेष्वसुरपुरेषु द्रष्टव्यः । . . असुरपुरेष्वित्यर्थः Sk.

८. हिंसकेन वज्रेण Sy.

शरुशब्दः शरपर्यायः । शरेण Sk.

९. नबर्हं P.

अवधीत् Sy.

हतवान् Sk.

१०. समभाक्षीत् Sy.

सम्भक्तवानित्यर्थः Sk.

११. मित्रभूतैः Sy.

१२. श्वेतवर्णैरलङ्कारेण दीप्ताङ्गैः Sy.

श्वेतैरित्यर्थः । अथवा शु इति आशु इति च क्षिप्रनामनी । एतिरपि गत्यर्थः । शु य एति स शिवल्यः । तैः । क्षिप्र-गामिभिरित्यर्थः Sk.

१३. तस्य वृत्रस्य हननेन . . . अभजत, प्राप्त-वानित्यर्थः Sy.

सम्भक्तवान् Sk.

१४. वृत्रेण तिरोहितम् Sy.

१५. समभजत Sy.

१६. वृत्रेण निरुद्धा अपः Sy.

वृष्टिलक्षणाश्चापः सम्भक्तवान् Sk.

१७. V. M. ignores क्षेत्रम्

१८. अधिवचनं पक्षपातेन वचनम् । . . सर्व-दास्माकमिन्द्रः पक्षपातवचनयुक्तो भवतु Sy.

आज्ञापयिता Sk.

१९. ०क्ता त्वं हि० P. D.

अकुटिलगतयः सन्तः Sy.

भजेमहि^१। अन्नम्^२।

I. 101.

प्र मन्दिने पितुमर्दचर्त्ता वचो यः कृष्णगर्भा निरहं बृजिश्च^३ना ।
अवस्यवो^४ वृषणं^५ वज्रदक्षिणं मरुत्वन्तं^६ सख्याय^७ हवामहे ॥१॥

प्र मन्दिने । कुत्सः । प्रोच्चारयत । माद्यत इन्द्राय । सोमयुक्तम् । स्तोत्रम् । यः । ऋजिश्वानं
राजानमुद्दिश्य । कृष्णामुरगर्भास्तद्भार्याश्च । निरहन् कृष्णो गर्भो यासां ताः कृष्णगर्भास्ता हत्वा
तेन भार्यासु निषिक्तान् गर्भानप्यहन् । पालनेच्छवः । वषितारम् । वज्रयुक्तदक्षिणहस्तम् । मरु-
त्वन्तम् । सख्यसिद्धयर्थम् । हवामहे । कुत्सस्येन्द्रः सखाऽभवदिति । “आ दंस्युघ्ना मर्नसा याह्यस्तेम्”^८
इत्यत्रोक्तम् ।

१. षणु दाने । दानेन चात्र तत्पूर्वको लाभो
लक्ष्यते । लभेमहीत्यर्थः Sk.

२. हविलंक्षणमन्नम् Sy.

३. V. Mādhava ignores तत् ।
नः etc.

Ms. D. puts the figure ॥१००॥
here to indicate the end of
the hundredth hymn. No
such number is given by
P. and M.

४. मन्वी मन्वतेः स्तुतिकर्मणः ... प्राचत
मन्दिने पितुमर्दचः N. 4. 24.

५. ऋत्विजां चायं प्रैवः पुत्रपौत्रप्रभृतीनां
वा । प्रोच्चारयत हे ऋत्विजो मत्पुत्रपौत्र-
प्रभृतयो वा Sk.

६. स्तुतिमते स्तोतव्यायेन्द्राय Sy.
मन्वः स्तुतिः । तद्वान् मन्वी । तादर्थ्यं
चैषा चतुर्थी । स्तुतिमत इन्द्रस्त्यार्याय ।
स्तुत्यमिन्द्रं स्तोतुमित्यर्थः Sk.

७. हविलंक्षणेनाग्नेनोपेतम् Sy.

८. ऋजिश्वना एतत्संज्ञकेन राज्ञा सख्या
सहितः सन् Sy. ऋजिश्वना ।
ऋजिश्वा नाम विदधिनः पुत्रः । तेन

सह । अथवा ऋजु शवति गच्छतीति
ऋजिश्वा वज्रः । तेन । अथवा वृष्टि-
लक्षणा आपः कृष्णगर्भाः कृष्णवर्णस्य
मेघस्य गर्भभूतत्वात् । ता निरहन् ।
हन्तिर्गत्यर्थः सामर्थ्याच्चात्रान्तर्णी-
तव्यर्थः । मेघात्, निर्गमितवान् । ऋजि-
श्वना ऋजुगामिना वज्रेण Sk.

९. कृष्णो नाम कश्चिदसुरः । तेन निषि-
क्तगर्भास्तद्वीया भार्या अवधीत् । कृष्ण-
मसुरं हत्वा पुत्राणामप्यनुत्पत्यर्थं
गर्भिणीस्तस्य भार्या अप्यवधीदित्यर्थः
Sy. कृष्णो नामासुरः । स
गर्भभूतोऽन्तर्गतो यासां सेनानां ताः
कृष्णगर्भाः । कृष्णसहिता इत्यर्थः Sk.

१०. कृष्णामुरगर्भास्तद्भार्याश्च । निरहन् ।
omitted by D. ०स्तत्कार्या ० P.

११. कृष्णामुर D. १२. ०र्भाः तं P. D.

१३. ०प्यवहः M. १४. कामानाम् Sy.

१५. यज्ञयु ० P. D. M. १६. ०ध्य ०

P. D. मनुष्याणां देवैः सह स्तुत्य-
स्तोतुलक्षणः सम्बन्धः सख्यम् । तदर्थम्
Sk. १७. स्तोतुमाह्वयाम इत्यर्थः Sk.

१८. RV. IV. 16. 10^a

यो व्यंसं जाह्नपाणेन मन्थुना यः शम्बरं यो अहन्पिप्रुमव्रतम् ।

इन्द्रो यः शुष्णमशुषं न्यावृणह्मरुत्वंन्तं सुख्यायं हवामहे ॥२॥

यो व्यंसम्^१। यः^२। व्यंसमसुरम्^३। विकसता^४। क्रोधेन^५। अहन्^६। यः^७। शम्बरम्^८। यो वा^९।
पिप्रुम्^{१०}। अयजमानम्^{११}। इन्द्रः^{१२}। यः^{१३}। शुष्णम्^{१४}। अन्यैरशोष्यम्^{१५}। निहतवानिति^{१६}।

यस्य द्यावापृथिवी पौंस्यं महद्यस्य व्रते वरुणो यस्य सूर्यः ।

यस्येन्द्रस्य सिन्धवः सञ्चति व्रतं मरुत्वंन्तं सुख्यायं हवामहे ॥३॥

यस्य द्यावापृथिवी^{१७}। यस्य^{१८}। द्यावापृथिव्यौ^{१९}। महत्^{२०}। वीर्यमनुवर्तते^{२१}। यस्य^{२२}। व्रते^{२३}। सूर्यः^{२४}।
वरुणश्च व्यापृतौ भवतः^{२५}। यस्य^{२६}। इन्द्रस्य^{२७}। नद्योऽपि^{२८}। कर्म^{२९}। सञ्चत्यभिगच्छन्ति^{३०}। छान्दसो नकार-
लोपः^{३१}।

१. योऽप्यं सम M.

२. विगतभुजम् Sy.

३. योऽप्यं समधुरं M. ०मधुरं P.

४. विकरस्यता P.

अत्यर्थं हृष्यता Sk.

५. मन्थुनाम्ना प्रजापतिपुत्रेण सह। अथवा

... अत्यर्थं हृष्यता क्रोधेन। प्रविकसता
क्रोधेनेत्यर्थः Sk.

६. अहन् M.

७. एतत्संज्ञमसुरम् Sy.

८. पिप्रुम् D. चीप्रम् M.

एतत्संज्ञमसुरम् Sy.

९. अव्रतमकर्माणम्। भयाग्निश्चेष्टमित्यर्थः

Sk. १०. कृष्णम् P. D. सर्वस्य
जगतः शोषकमेतत्संज्ञमसुरम् Sy.

११. शोषकरहितम् Sy.

अन्येन केनचिद् हन्तुमशक्यमित्यर्थः Sk.

१२. ०तस्यवा० P.

न्यवर्जयत्। समूलं हतवानित्यर्थः Sy.

१३. V. Mādhava ignores मरुत्वंन्तं
etc.

* द्यावापृथिवी इति। PP.

१४. दिवं पृथिवीं च प्रति Sk.

१५. सेनालक्षणे बलम् Sk.

१६. ०तंते P. M.

साकाङ्क्षत्वात्। सञ्चतीत्येतत् तृतीय-
पादस्थमाख्यातं सर्वत्रानुषक्तव्यम्।
सञ्चतीत्यर्थं गच्छतिकर्मा। अप्रतिहृतं
गच्छतीत्यर्थः Sk.

१७. प्रते M. नियमरूपे कर्मणि Sy.

वृष्टिलक्षणे कर्मणि सति Sk.

१८. ०वृ (पु) तो M.

वरुणः सञ्चति। किं प्रति? प्रकृत-
त्वाद् द्यावापृथिव्यावेव प्रति यज्ञान्
वा प्रति। वृष्टौ हि सत्यां यज्ञाः प्रव-
र्तन्ते। तांश्च प्रति देवता गच्छन्ति।
यस्य च व्रते सूर्यः सञ्चति यज्ञान् प्रति
उदयास्तमयदेशौ वा प्रति Sk.

१९. ०वि P.

२०. सप्तम्यर्थे प्रथमेषा। व्रते वृष्टिलक्षणे
कर्मणि सतीत्यर्थः Sk.

२१. सञ्च ० M.

२२. इन्द्रेणानुशिष्टाः प्रवहन्तीत्यर्थः Sy.

२३. थाससो M.

२४. V. Mādhava ignores मरुत्वंन्तं
etc.

यो अश्वानां यो गवां गोपतिर्वशी य आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः ।

वीलोश्चिदिन्द्रो यो असुन्वतो वृधो मरुत्वंन्तं सुख्याय हवामहे ॥४॥

यो अश्वानाम् । यः । अश्वानाम् । गवां च । पतिः । स्वतन्त्रः । यो वा । सञ्जातारायुधः ? ।
युद्धे युद्धे । स्थिरः । यश्च । इन्द्रः । दृढस्य । अपि । असुन्वतः । हन्ता ।

यो विश्वस्य जगतः प्राणतस्पतिर्यो ब्रह्मणे प्रथमो गा अविन्दत् ।

इन्द्रो यो दस्यूरधरां अवातिरन्मरुत्वंन्तं सुख्याय हवामहे ॥५॥

यो विश्वस्य । यः । विश्वस्य । गच्छतः । प्राणतश्च । पतिः । यो वा । अङ्गिरोभ्यः ।
पूर्वमेव । पशून् । अविन्दत् पणिभिरपहतान् । इन्द्रः । यः । दस्यून् । अधरान् कृत्वा ।
अवाहन् ।

१. यो अ० D.

२. गोशब्दोऽत्रावचनः सोमवचनो वा स्तुति-
वचनो वा स्तोतृवचनो वा । पतिशब्दो-
ऽप्यधिपतिवचनः पालयितृवचनो वा ।
अपां वा सोमस्य वा स्तुतीनां वा
स्तोतॄणां वा अधिपतिः पालयिता
वेत्यर्थः Sk.

३. ईशिता Sk.

४. Omitted by M.

५. स्तुतिभिः प्रत्युतः प्राप्तो भवति Sy.
रि गतावित्यस्याङ्पूर्वस्येदं रूपम् । आगत
इत्यर्थः । पदकारस्त्ववग्रहाकरणाद्
अर्तेयङ्लुगन्तस्येदं रूपं मन्यते । ...
आरितः । ष्यन्तस्य वा पुगभाव-
दृष्टान्वसत्वात् । अत्यर्थं पुनः पुनर्वा
आगतो गमितो वा यजमानैरित्यर्थः Sk.
आरितः प्रत्युतः स्तोमान् N. 5. 15.

६. सर्वेषु कर्मसु Sy.

कर्मणि कर्मणि यज्ञाख्ये । सर्वयज्ञे-
ष्वित्यर्थः Sk.

७. Omitted by M.

८. आयज्ञपरिसमाप्तेरविचाली Sk.

९. असुरादेः Sk.

१०. सोमाभिषवमकुर्वतः Sk.

११. V. Mādhava ignores मरुत्वंन्तं
etc.

१२. प्रवसतः प्राणिजातस्य Sy.
प्राणिवर्गस्य Sk.

१३. पालयिता वा Sk.

१४. ब्रह्मशब्दोऽत्र ब्राह्मणशब्दपर्यायः तत्प्र-
भृतिवर्णोपलक्षणार्थश्चेह द्रष्टव्यः ।
तादर्थ्यं चैषा चतुर्थी । ब्राह्मणादीनां
चतुर्णामपि वर्णानामर्थाय Sk.

१५. अन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वभावी Sy.
मरुदादिभ्यः प्रथमः Sk.

१६. पणिभिरसुरैरपहृतास्ततीर्गाः Sk.

१७. अन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वमेव तैरसुरैर्युद्ध्वा
गाः स्वयमलभतेत्यर्थः Sy.

१८. उपलपयितृन् असुरान् Sy.

१९. दस्यवः० M.

न्यूनानित्यर्थः Sk.

२०. ०वहान् P.

२१. V. Mādhava ignores मरुत्वंन्तं
etc.

यः शूरेभिर्हव्यो यश्च भीरुभिर्यो धावद्भिर्हृत्यते यश्च जिग्युभिः ।

इन्द्रं यं विश्वा भुवनामि सैदधुर्मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥६॥

यः शूरेभिः । यः । शूरेः^१ । भीरुभिः^१ । च । ह्यातव्यः^३ । यः । पलायमानैः^३ । हृत्यते^४ । यः । च ।

जयशीलैः^५ । इन्द्रम् । यम् । सर्वाण्येव । भूतान्यात्मकार्यायम् । अभिसन्दधुः^६ ।

रुद्राणामेति प्रदिशा विचक्षणो रुद्रेभिर्योषां तनुते पृथु जयः ।

इन्द्रं मनीषा अभ्यर्चति श्रुतं मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥७॥

रुद्राणामेति । मरुताम्^७ । गच्छति^८ मार्गम् । प्रदेशनेन । विद्रष्टा^९ । मरुद्भिः^{१०} । सम्मिश्रयिता^{११} ।

विस्तीर्णम्^{१२} । वेगम्^{१३} । करोति^{१४} । इन्द्रम् । वाक्^{१५} । अभिष्टौति^{१६} ।

१. शूरेभिर्हमिश्च M.

२. हव्यो योद्धुमाह्यातव्यः ... सहायार्थमाह्यातव्यः Sy. जयार्थम् ... आत्मरक्षार्थम् Sk.

३. पराजयेन Sy.

४. ंते D. रक्षार्थमाहृत्यते Sy.

५. शत्रूञ्जितवद्भिर्जयार्थम् Sk.

६. आभिमुख्येन स्थापयन्ति Sy.

तस्य तस्याभिलषितस्य दानार्थं ध्यायन्ति Sk.

७. V. Mādhava ignores मरुत्वन्तं etc.

८. रुद्रपुत्राणामध्यात्मं प्राणरूपेण वर्तमानानां मरुताम् । यद्वा रोदयितृणां प्राणानाम् । प्राणा हि शरीराभिर्गताः सन्तो बन्धुजनान् रोदयन्ति Sy. रुद्रपुत्राणां मरुताम् Sk.

९. अन्तरिक्षे गच्छति Sy.

१०. ०गंप्र० P. D. M.

मनुष्येभ्यः प्रदानेन सह Sy.

प्र इत्येष आ इत्येतस्य स्थाने । आवेशेन । वचनेनेत्यर्थः । ... अथवा रुद्र इति स्तोतृनाम् । स्तोतृणामावेशेन गच्छति । यत्र मरुतः स्तोतारो वा भुवन्ति

तत्र तत्रेन्द्रो गच्छति नान्यत्रेत्यर्थः Sk.

११. विभ्रष्टा D.

सूर्यात्मना प्रकाशमानः Sy.

पण्डितो विद्रष्टा वा सर्वस्य Sk.

१२. मरुत् P.

अधिभूतं वर्तमानं रुद्रपुत्रैर्मरुद्भिः Sy.

रुद्रपुत्रैर्मरुद्भिः सह Sk.

१३. सम्मिश्रयिता P.

माध्यमिका वाक् Sy.

योषा सोमाहुतिलक्षणा Sk.

१४. विस्तारयति Sy.

विस्तारयति । ... मरुद्भिः सहेन्द्रस्य यज्ञं प्रति गच्छतः पिपासिता ? (पिपासतः) सोमाहुतिर्विस्तीर्णमपि वेगं विस्तारयतीत्यर्थः । यदा रुद्र इति स्तोतृनाम् तदा तृतीयानिर्देशात् प्रदास्यमानेति वाक्यशेषः । स्तोतृभिर्ऋत्विग्भिः प्रदास्यमाना सोमाहुतिर्यज्ञं प्रति गच्छत इन्द्रस्य विस्तीर्णमपि वेगं विस्तारयतीत्यर्थः Sk.

१५. स्तुतिः Sk.

१६. ंष्टो० P.

१७. V. Mādhava ignores श्रुतम् and मरुत्वन्तं etc.

यद्वा मरुत्वः परमे सुधस्थे यद्वावमे वृजने मादयासे ।
अत आ याहध्वरं नो अच्छा त्वाया हविश्चक्रमा सत्यराधः ॥८॥

यद्वा मरुत्वः^१ । यदि वा । मरुत्वः^२ ! परमे^३ । स्थाने दिवि । यत् वा । अवमे^४ । सधस्थे^५
कस्मिंश्चन युद्धे^६ । माद्यसि^७ । अतः^८ । आयाहि । अस्माकम् । यज्ञम् । प्रति । त्वत्कामनया^{१०} । हविः^{११} ।
चक्रम् । सत्यधन^{१२} !

त्वायेन्द्र सोमं सुपुमा सुदक्ष त्वाया हविश्चक्रमा ब्रह्मवाहः ।
अधा नियुत्वः सगणो मरुद्भिरस्मिन्यज्ञे बर्हिषि मादयस्व ॥९॥

त्वायेन्द्र^{१३} । त्वाया^{१४} । इन्द्र^{१५} ! सोमम् । सुतवन्तः^{१६} । शोभनवल ! त्वाया^{१७} । पुरोडाशम्^{१८} ।
चक्रम्^{१९} । स्तोत्रवाह ! अय^{२०} । अश्ववन् ! मरुद्भिः^{२१} । सहितः । अस्मिन् । यज्ञे । बर्हिष्यासीनः^{२२} ।
तृप्य ।

* यत् वा । अवमे । PP.

१. यद् वा मरुत्वः omitted by P.

२. मरुद्भिर्युक्त ! Sy.

३. उत्कृष्टे Sy.

४. सह तिष्ठन्ति यस्मिन् देवताः स सध-
स्थो यज्ञ इहाभिप्रेतः । विप्रकृष्टे
यज्ञ इत्यर्थः Sk.

५. अर्वाचीने Sy.

अन्तिकनामैतत् । सन्निकृष्टे यज्ञे Sk.

६. ०मस० D. सधस्थे M.

सहस्थाने गृहे Sy.

७. वृज्यते रिक्तीक्रियतेऽस्मिन् धनमिति
वृजनं गृहम् । तस्मिन् मादयासे Sy.
वृजि वर्जने । वर्जिते दोषः । अवि-
गुण इत्यर्थः । अथवा वृजनमिति बल-
नाम । सामर्थ्याच्चान्तर्णीतमत्वर्थम् ।
बलवती ? (ति) सारवतीत्यर्थः Sk.

८. मान्यसि M.

मदिरत्र सामर्थ्यात्तृप्यर्थः । तर्पयात्मा-
नम् । स्वार्थिको वात्र जिञ् । तृप्य-
सीत्यर्थः Sk.

९. अस्मादुभयविधात् स्थानात् Sy.

१०. महत्या त्वद्विषयया श्रद्धयेत्यर्थः Sk.

११. हवनीयपुरोडाशादिलक्षणम् Sk.

१२. ०नः M.

१३. त्व० P.

१४. त्व० D. त्वत्कामनया Sy.

१५. त्वाया । इन्द्र । omitted by M.

१६. हवनीयपुरोडाशादि हविः Sk.

१७. चक्रतः M.

१८. ब्रह्मणा मन्त्ररूपेण स्तोत्रेणोह्यमानं प्राप्य-
माणेन्द्र Sy.

पूर्वोत्तरयोरर्ध्वयोरेकवाक्यताप्रसिद्धार्थं
यस्माच्छब्दोऽध्याहार्यः । यस्मात् त्वाया
त्वत्काम्ययेत्यर्थः Sk.

स्तुतिलक्षणं ब्रह्म उह्यते प्राप्यते यस्मिन्
स ब्रह्मवाहाः । तस्य सम्बोधनं हे ब्रह्म-
वाहः Sk.

१९. एतस्मात् कारणात् Sk.

२०. सप्तगणरूपैरेतत्संज्ञैर्देवैः Sy.

२१. वेद्यां स्तीर्णे Sk.

२२. तर्पयात्मानं तृप्य वा Sk.

मादयस्व हरिभिर्ये त इन्द्र वि प्यस्व शिप्रे वि सृजस्व धेने⁺ ।

आ त्वा सुशिप्र हरयो वहन्तु शृण्व्यानि प्रति नो जुषस्व ॥१०॥

मादयस्व । माद्य । अदवैः सह । ये । तवास्वाः स्वभूताः, सोमपानार्थम् । हनू । मोचय ।
विसृजस्व च । जिह्वोपजिह्विके । सुहनो ! त्वाम् । आवहन्तु । हरयः । कामयमानः । हव्यानि ।
अस्माकम् । प्रतिसेवस्व ।

मरुत्स्तोत्रस्य वृजनस्य गोपा वयमिन्द्रेण सनुयाम वाजम् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥११॥

मरुत्स्तोत्रस्य । मरुद्भिः सहितं स्तोत्रं यस्य । शत्रूणां छेतुस्तस्य । गोप्याः । वयम् । तेन ।
अन्नम् । लभेमहीति ।

I.102.

इमां ते धियं प्र भरे महो महीमस्य स्तोत्रे धिषणा यत् आनुजे ।

तमुत्सवे च प्रसवे च सासहिमिन्द्र देवासः शर्वसामदन्नं ॥१॥

इमां ते धियम् । इदम् । ते । कर्म । प्रभरामि । महतः । महत् । अस्य । कुत्सस्य । स्तोत्रे ।

- * शिप्रे इति । PP. + धेने इति । PP.
१. तर्पयात्मानं तुप्य वा Sk.
२. तयास्वाः M.
३. हनू P. ह . . . M.
हविलं ? (भं) क्षणाय Sk. ४. विवृते
कुरु Sy. विमुञ्च । प्रेरयेत्यर्थः Sk.
५. वृजस्य P. D. वृजस्व M.
प्रेरयेत्यर्थः Sk. शिप्रे हनू नासिके वा ।
हनुर्हन्तेः । नासिका नसतेः . . . धेना
वधातेः । N. 6. 17.
६. रसास्वादानाय Sk. ७. सुफनो P.
शिप्रे हनू नासिके वेहोच्येते । . . .
शिरस्त्राणवचनो वेह शिप्राशब्दः । सुहनो
सुनस सुशिरस्त्राण वेत्यर्थः Sk.
८. अस्मदीयं यज्ञं प्रापयन्तु Sy.
९. ० व्यनि M. १०. मा उदासिष्टाः Sy.
अस्मान् अभिलषितफलप्रदानेन Sk.
११. V. Mādhava ignores इन्द्र ।
१२. शत्रूणा M. १३. बलनामैतत् ।

- सेनालक्षणस्येन्द्रस्य बलस्य Sk.
१४. गोप्या P. M. गोप्या D.
इन्द्रेणानुगृह्यमाणा इत्यर्थः Sk.
१५. परं P.
१६. V. Mādhava ignores तत् । नः
etc.
Ms. D. puts the figure
॥१०॥ here to indicate the
end of one hundred and
first hymn. No such number
is given in P. and M.
१७. स्तुतिम् Sy.
स्तुतिलक्षणम् । स्तुतिमित्यर्थः Sk.
१८. प्रकर्षेण सम्पादयामि Sy.
प्रापयामि । उच्चारयामीत्यर्थः Sk.
१९. महतीमत्यन्तोत्कृष्टाम् Sy. महतीम् Sk.
२०. मम स्तोतुः Sy. आत्मन एवायं
परोक्षरूपेण निर्देशः । अस्य कुत्साख्य-
स्यर्थः । अस्य वा यजमानस्य Sk.

तव बुद्धिः। यस्मात्। आगता। तमिन्द्रम्। युद्धापवर्गे। उपक्रमे। च। शत्रूणां सहनशीलम्।
इन्द्रम्। देवाः। बलं दृष्ट्वा। अन्वमदन्। मरुतः।

अस्य श्रवो नद्यः सप्त विभ्रति द्यावाक्षामा पृथिवी दर्शतं वपुः।

* अस्मे सूर्याचन्द्रमसाभिचक्षे श्रद्धे कर्मिन्द्र चरतो वितर्तुरम् ॥२॥

अस्य श्रवः। अस्य। कीर्तिम्। सप्त। नद्यः। धारयन्ति। द्यावाभूम्योः। अन्तरिक्षं च।
दर्शनीयम्। रूपं धारयन्ति। अस्माकम्। सूर्याचन्द्रमसौ। इन्द्र! प्रेरितौ। अभिदर्शनाय। श्रद्धा-

१. द्वितीयार्थे षष्ठी। त्वाम् Sk.

२. ०द्धि D.

स्तुतिलक्षणा वाक् Sk.

३. अक्ता संश्लिष्टासीत्। तस्मात्तव प्रियां
स्तुतिं करोमीत्यर्थः Sy.

यस्मात्पूर्वमप्यहमयं यजमानस्त्वां
स्तुतवानित्यर्थः Sk.

४. उत्सवार्यमभिवृद्धयर्थम् Sy.

५. धनानां वृद्धयुक्तानां वीर्यस्यैव च Sy.

६. अभिभवितारम् Sy.

सर्वजनसाधारण इन्द्रमहादिरुत्सवः।
प्रत्यात्मिकोऽभ्युदयः प्रसवः। तयोश्च-
योरपि तत्प्रतिबन्धकराणां शत्रूणामभि-
भवितारं भवन्तमिन्द्रम् Sk.

७. कर्मसु वीर्यवन्त ऋत्विजः Sy.

८. स्तुतिभिः कीर्तितेन बलेन Sy.

स्वेन बलेन Sk.

९. ०त्व० M.

अनुक्रमेण हर्षं प्रापयन् Sy.

अमदन् तृप्यन्तु। अनु। . . . अनुशब्दः
कर्मप्रवचनीयः। सहाय्यश्च तृतीयार्थः।
. . . तेन सासहिना भवतेन्द्रेण सहे-
त्यर्थः Sk.

* अस्मे इति। PP.

१०. 'इमं मे गङ्गे' इत्यस्यामृचि प्राधान्येन
प्रतिपादिता गङ्गाद्याः सप्तसङ्ख्याका
नद्यः Sy. गङ्गाद्याः Sk.

११. वृत्रहननेनेन्द्रस्य यद् वृष्टेः प्रदातृत्वं
तत्प्रभूतजलोपेता नद्यः प्रकटयन्ती-
त्यर्थः Sy. १२. द्यौश्च क्षामा च . . .

द्यावापृथिव्यौ Sy. द्यावापृथिव्यौ Sk.

१३. पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम। अन्तरिक्षं
चास्य सूर्यात्मना वर्तमानस्येन्द्रस्य . . .
प्रकाशात्मकं रूपं धारयन्ति Sy.

१४. अस्य सूर्यात्मना वर्तमानस्येन्द्रस्य . . .
प्रकाशात्मकम् Sy.

शरीरवचनो वा वपुःशब्दः। दर्शनीयं
च रूपं शरीरं वा। अतिमहत्त्वादस्ये-
न्द्रस्य कीर्तिं वपुश्च गङ्गाद्याः सप्त
नद्यस्त्रयश्च लोका धारयन्ति। अथवा
वपुरित्युक्तनाम। श्रव इत्यप्यन्ननाम।
अन्नकारणत्वाच्चोदकमत्र श्रव इत्युच्यते।
अस्य स्वभूतमन्नकारणं वृष्टिलक्षणमुदकं
दर्शनीयं सप्त नद्यस्त्रयोऽपि लोका धार-
यन्तीत्यर्थः Sk.

१५. ०ता P.

१६. दर्श० P. द्रष्टव्यानां पदार्थानामभिमु-
ख्येन प्रकाशानार्थम् Sy. प्रकाशाय Sk.

१७. प्रधाना० M.

श्रद्धार्थम्। चक्षुषा दृष्टे हि वस्तुनीदं
सत्यमिति श्रद्धोत्पद्यते Sy.

श्रद्धेतृप्ताहकर्मण इदं रूपम्। अहो-
रात्रप्रविभागायतसम्यगाहारपरिणामनि-
मित्ताय चोत्साहाय च Sk.

नाय सत्यत्वं श्रद्धातुम् । शीघ्रम् । चरतः । कमिति पूरणमिति ।

तं स्मा रथं मघवन्प्रावं सातये जैत्रं यं ते अनुमदाम संग्रमे ।

आजा न इन्द्र मनसा पुरुष्टुत त्वायद्धयो मघवच्छर्म यच्छ नः ॥३॥

तं स्मा रथम् । तम् । स्म । रथम् । मघवन् । प्रतिगच्छ धनम् । दातुम् । जैत्रम् । यम् ।
त्वदीयम् । वयं स्तुमः । सङ्ग्रमे । सङ्ग्रामे । अस्मभ्यम् । बहुस्तुत ! त्वत्कामेभ्यः । सुखम् । प्रयच्छ ।
पुनर्नः पूरणम् ।

वयं जयेम त्वया युजा वृतमस्माकमंशमुदवा भरेभरे ।

अस्मभ्यमिन्द्र वरिवः सुगं कृधि प्र शत्रूणां मघवन्वृष्ण्या रुज ॥४॥

वयं जयेम । वयम् । जयेम । त्वया । सहायेन । अभिकाङ्क्षितं धनम् । अस्माकम् । अंशं

१. वितर्तुरं परस्परव्यतिहारेण तरणं पुनः पुनर्गमनं यथा भवति तथा Sy.

वितर्तुरम् । त्वरतेस्तरतेर्वा यङ्लु-
गन्तस्येवं रूपम् । विविधं त्वरितं तीर्णं
वा । अत्यन्तशीघ्रमत्यन्तद्रुतं चेत्यर्थः ।
सूर्याचन्द्रमसावस्मान् दर्शनोत्साहसुखार्थ-
महोरात्रप्रविभागं कर्तुं त्वत्प्रसादेनोदया-
स्तमयादिरूपेण गच्छत इत्यर्थः Sk.

२. वर्तते । त्वमेव तद्रूपः सन् वर्तस
इत्यर्थः Sy.

३. कं सुखाय च Sk.

* प्र । अव । PP.

४. त P.

५. त P. तमेव Sy.

६. स्मेति पदपूरणः Sk.

७. प्रेरय, वर्तय Sy.

अस्मान् प्रति गमय Sk.

८. धनान् M.

९. अस्माकं धनलाभाय Sy.

सातये सम्भजनायास्माकम् Sk.

१०. जयशीलम् Sy; Sk.

११. त्वदिवयं P.

१२. वय P.

१३. वयमनुक्रमेण स्तुमः Sy.
अभिष्टवामेत्याशास्महे Sk.

१४. शत्रुभिः सह Sy.

प्राप्तौ सत्याम् । प्राप्तं सन्तमित्यर्थः Sk.

१५. सङ्ग्रामस्थानीये वा यज्ञे Sk.

१६. भ्यो P. अस्माकं स्वभूते Sk.

१७. त्वात्का D. त्वां कामयमानेभ्यः Sy.

१८. गृहं वा Sk.

१९. नोऽस्मभ्यम् Sk.

२०. V. M. ignores इन्द्र । मनसा ।
and मघवन् ।

+ उत् । अव । PP.

२१. वयम् । जयेम । omitted by M.

२२. आवृष्वन्तं शत्रुम् Sy.

वृतम् । वर्ततेऽसाविति वृतं सेनोच्यते
गमनस्वभावकत्वात् । वृतं शत्रुसेना-
मित्यर्थः Sk.

२३. शं P. सङ्ग्रामकारिसमुदायैकदेश-
मस्मदीयमित्यर्थः Sk.

त्वम्^१। उद्गमय^२। सङ्ग्रामे^३ सङ्ग्रामे^४। अस्मभ्यम्^५। इन्द्र^६ ! धनम्^७। शोभनगमनम्^८। कुरु^९। प्ररुज^{१०}।
शत्रूणाम्^{११}। वीर्याणि^{१२}। मघवन्^{१३} !

नाना हि त्वा हवमाना जना इमे धनानां धर्तृवसा विपन्यवः ।

अस्माकं स्मा रथमा तिष्ठ सातये जैत्रं हीन्द्र निभृतं मनस्तव ॥५॥

नाना हि त्वा^१। तत्र तत्र^२। हि^३। त्वाम्^४। आह्वयमानाः^५। इमे^६। जनाः^७। धनानाम्^८। धर्तः^९ !
इन्द्र !^{१०} रक्षणार्थम्^{११}। मेधाविनस्तत्र त्वम्^{१२}। अस्माकम्^{१३}। भजनाय^{१४}। रथम्^{१५}। आतिष्ठ^{१६}। जयशीलम्^{१७}।
हि^{१८} युयुत्सतः^{१९}। तव^{२०}। मनः^{२१}। अविचालि^{२२} चेति^{२३}।

गोजिता बाहू अमितक्रतुः सिमः कर्मन्कर्मच्छतमृतिः खजंकरः ।

अकल्प इन्द्रः प्रतिमानमोजसाथा जना वि ह्वयन्ते सिषासवः ॥६॥

गोजिता^१ बाहू^२। पशूनां^३ जेतारी^४। बाहू^५ भवतः^६। अमितप्रज्ञश्च^७ भवसि^८।

१. शत्रुकृतपीडापरिहारणोत्कृष्टं रक्ष Sy.
उचित्येतत् समित्येतस्य स्थाने। अवती
रक्षणार्थः। संरक्ष Sk.
२. Omitted by D.
३. षष्ठ्यर्थ एवा चतुर्थी। अस्माकम् Sk.
४. सुगमं सुप्रापम् Sy.
सुगमित्यपठितमपि सुखनामेह द्रष्टव्यम्।
... सुखं च Sk.
५. देहीत्यर्थः। अथवा सुखमभिगम्यते
प्राप्यत इति सुगं सुलभमुच्यते। धनस्य
चेदं विशेषणम्। धनं सुगं स्वधिगमं
सुलभं कुरु। यथा वयं सुखं लभेमहि
तथा कृत्यर्थः Sk.
६. प्रभङ्गि ? (इन्धि) बाधस्वेत्यर्थः Sy.
प्रकर्षण भङ्गः Sk.
७. अस्मदुपद्रवकारिणाम् Sy.
८. विभिन्नाः खलु Sy. नाना पृथक् Sk.
९. हिशब्दः पदपूरणः Sk.
१०. आह्वमाह्वयमानाः M.
अत्र शानच्छ्रुतेः साकाङ्क्षत्वात् प्रतीक्षन्ते
तिष्ठन्ति वा Sk.
११. जनानां M. इमे मनुष्या अस्मदीयाः
पुत्राः पौत्राश्च ऋत्विजो वा Sk.

१२. गोहिरण्यादिरूपाणाम् Sy.
स्तोतृभ्यो धनानां दातरित्यर्थः Sk.
१३. पालनेन तर्पणेन वा निमित्तेन। पाल-
नार्थं तर्पणार्थं वेत्यर्थः Sk.
१४. विपन्यवः। स्तोतृनामेतत्। स्तोतारः Sy.
१५. धनदानाय Sy. १६. आरोह Sy.
१७. हिशब्दः पूरणश्चार्थे वा Sk.
१८. शत्रुञ्जित्वाऽस्मभ्यं धनं दातुं समर्थ-
मित्यर्थः Sy. शत्रुजयनशीलं चाश्रितो-
पकारे च स्थिरं मनस्तवेत्यर्थः Sk.
१९. V. Mādhava ignores स्म
* बाहू इति। PP.
+ सिषासवः। PP.
२०. शोजि० P.
२१. गोजिता बाहू is missing in M.
२२. ... गा जयत इति गोजितौ... जयेन गवां
लम्भयितारो Sy. अथा जना विह्वयन्ते
इत्येतच्छब्दसमानार्थाशब्दश्रुतेर्यच्छब्दो-
ऽध्याहार्यः। यस्माद् गोजिता असुरादीनां
स्वभूतानां गवां जेतारी Sk.
२३. बाहू ... मित० M.
अपरिच्छिन्नज्ञानः Sy. अपरिमितकर्मो
? (मां) वा, अपरिमितप्रज्ञो वा Sk.

बन्धकः। कर्मणि कर्मणि। बहुरक्षः। युद्धस्य कर्ता। अनुपमः। बलेन। सर्वेषां प्रतिद्वन्द्वीभ वति।
अथैनम्। जनाः। विह्वयन्ते। सम्भक्तुमिच्छन्तः।

उत्ते शतान्मघवन्नृच भूयस उत्सहस्राद्रिरिचे कृष्टिषु श्रवः।

अमात्रं त्वा धिषणा तित्विषे मृह्यधा वृत्राणि जिघ्रसे पुरंदर ॥७॥

उत्ते शतात्। सङ्ग्रामे मनुष्यशतस्य या कीर्तिर्भवति ततोऽपि। अतिरिक्तम्। तव।
यशः। उत्। च। द्विशतात् त्रिशताच्च। उत्। सहस्रान्मनुष्यमध्ये। त्वाम्। अपरिमाणबलम्।
महती। स्तुतिः। दीपयति। अथ त्वम्। शत्रून्। हंसि। पुराणां दारयितः।

१. श्रेष्ठः। तथा च शाट्यायनकम्—‘सिम इति वै श्रेष्ठमाचक्षते’ इति। यद्वा सिमः शत्रूणां बन्धकः Sy.
- असुराणाम् Sk. २. यज्ञाख्ये Sk.
३. बहुप्रकारपालनकारीत्यर्थः Sk.
४. खजति मघ्नाति पुरुषानिति खजः सङ्ग्रामस्तस्य कर्ता... खज मन्वे Sy.
५. कल्पेनान्येन रहितः। स्वतन्त्र इत्यर्थः Sy. कल्पनं कल्पः। तद्रहितोऽकल्पः। अतिशयबद्धेवतामाहात्म्यान्नाकारप्रतिपत्तेः। नियतेनैकरूपेणैवंरूपो नामेन्द्र इति परिकल्पयितुमशक्य इत्यर्थः। अथवा पितृकल्पो मातृकल्प इत्यादिषु सादृश्याय-त्वदर्शनात्कल्पशब्द इह सदृशपर्यायो द्रष्टव्यः। सदृशरहितोऽकल्पः। नेन्द्रस्य कश्चित् सदृशोऽस्तीत्यर्थः Sk.
६. ०द्वन्द्वि P. D. M. ओजसा सर्वेषां प्राणिनां यदोजो बलमस्ति तेन सर्वेण प्रतिमानं प्रतिनिधित्वेन मीयमानः Sy. उपमाभूतश्च सर्वस्य Sk. ७. अतः कारणात् Sy.
८. विविधमाह्वयन्ति Sy.
९. संभर्तुमि० M. धनं लब्धुकामाः Sy. तेन प्रदीयमानान् सर्वानभिप्रेतानर्थान् Sk.
१०. V. Mādhava ignores इन्द्रः

- * भूयसः। PP. + मृही। अर्धं। PP.
११. ०तान् P.
  १२. स्तोतृषु... त्वया दीयमानं श्रवो यदन्नमस्ति तच्छतात् शतसङ्ख्याकाद्वनाद्... उद्विक्तमधिकं भवति। अपिच भूयसः शतसङ्ख्याकादपि बहुतराद्वनात्... अधिकं भवति Sy.
  १३. ०तो ०यति० P. रिरिच इत्याख्यातं प्रत्युच्छब्दम्? (०ब्दोऽनुष०) नुषक्तव्यम्? (०व्यः)। उद्विच्यते अतिरिच्यत इत्यर्थः Sk.
  १४. श्रवः कीर्तिरन्नं धनं वा। अथवा श्रवः शब्दोऽत्र सामर्थ्याद् बलवचनः। शवः शब्दस्य वा बलान्मनो रेफ उपजनः। बलमित्यर्थः Sk.
  १५. किं बहुना।... सहस्रसङ्ख्याकादपि उद्विरिचे। त्वया दत्तं तदन्नमक्षयमित्यर्थः Sy.
  १६. मात्रयेयत्तया रहितं परिगणितं? (णयि)-तुमशक्यः सर्वैर्गुणैरधिकं त्वाम् Sy. अपरिमाणमत्यन्तमहान्तम् Sk.
  १७. त्वत्सम्बन्धिनो गुणान् प्रकाशयति Sy. वृत्रहननायोत्तेजयतीत्यर्थः Sk.
  १८. अतः P. १९. आवरकान् Sy.
  २०. हिसि P. २१. शत्रूणां पुराम् Sy.

त्रिविष्टिधातुं प्रतिमानमोजसस्तिष्ठो भूमीर्नृपते त्रीणि रोचना ।

अतीदं विश्वं भुवनं ववक्षिथाशत्रुरिन्द्र जनुषां सनादसि ॥८॥

त्रिविष्टिधातु । त्रिभिः शुल्बैर्निर्मिता रज्जुर्दुदतमाऽच्छेद्या भवति तादृश इन्द्रः ।
ओजसश्च । प्रतिद्वन्द्वी भवति तादृशस्त्वम् । नृणां स्वामिन् ! तिस्रः । भूमीः । त्रीणि च ।
तेजांसि । अतिवहसि किं बहुना । सर्वम् । भुवनमतिवहसि । जन्मनैव । चिरात् प्रभृति ।
शत्रुवर्जितः । भवसीति ।

त्वां देवेषु प्रथमं हवामहे त्वं बभूथ पृतनासु सासहिः ।

सेमं नः कारुमुपमन्युमुद्भिदुमिन्द्रः कृणोतु प्रसवे रथं पुरः ॥९॥

त्वां देवेषु । त्वाम् । देवानां मध्ये । प्रथमम् । हवामहे । त्वम् । अभवः । सङ्ग्रामेषु ।

१. ०ष्ट० M.

२. शुल्ब० P. गुण० D. शुल्भ० M.

धातुशब्दो रज्जुभागवचनः । . . . यथा
त्रिविष्टिस्त्रिगुणिता रज्जुर्दुदतीयसी
एवमिन्द्रोऽपि दृढतर इत्यर्थः . . .
त्रिधा त्रिप्रकारेण विष्टिधा प्रवेशनेन
विधीयते क्रियत इति त्रिविष्टिधातु-
स्त्रिगुणिता रज्जुः Sy.
धीयन्ते प्राणिनां देहेष्विति धातवः शरीर-
स्थितिहेतवोऽन्नरसाः । तदेव ? (ते देव०)
पितृमनुष्योपभोग्यास्त्रयोऽपि विष्टि-
व्याप्ता येन तस्त्रिविष्टिधातुः । यदाय-
त्तास्त्रयोऽपि शरीरस्थितिहेतवोऽन्नरसा
इत्यर्थः । अथवा त्रयो धातवः शीतोष्ण-
वर्षाणि त्रयो वा लोकाः । तेषु
सन्धीयते व्याप्ता येन तस्त्रिविष्टिधातुः
? (तु) । . . . किं पुनस्तत् सामर्थ्यलक्षणं
बलम् Sk.

३. ०ज्जू P.

४. दृढमातमा० P.

५. सर्वेषां प्राणिनां बलस्य प्रतिनिधिरसि Sy.

६. ०न्वि P. D. M.

उपमानभूतं सर्वस्य Sk.

७. स्मामिन् D.

८. ०मी P.

विवि आदित्याख्यम्, अन्तरिक्षे वैद्यु-
तरूपमग्निं पृथिव्यामाहवनीयादिरूपेण
वर्तमानं पार्थिवमग्निम् । एवं त्रींल्लो-
कांस्त्रीणि तेजांसि च Sy.

भूमिशब्देनात्र साहचर्यात् त्रयो लोका
उच्यन्ते । त्रीन् लोकानित्यर्थः Sk.

९ आग्नेयं वैद्युतं सौर्यं च Sk.

१०. अतिशयेन वोदुमिच्छसि Sy.

सुष्टु वहसि धारयसीत्यर्थः Sk.

११. सर्वं भूतजातम् । . . . सर्वस्य जगतः पालनेन
त्वमेव सर्वेषां निर्वाहको भवसीत्यर्थः Sy.

१२. नैव P. D. M.

१३. शत्रुवर्जितः P.

शातयितुरहितः । . . . जन्मन एव प्रभृति
न तव कश्चिद्विनाशने समर्थ इत्यर्थः Sk.

१४. V. Mādhava ignores इदम् ।

* सः । इमम् । PP.

१५. श्रेष्ठम् Sy.

१६. यागार्थम् Sy.

१७. त्वाम् P.

१८. भवसि Sk.

सोढा। सः। इन्द्रः। अस्माकम्। कर्तारम्। उपमन्तारम्। उद्भेदकमात्मीयम्। रथम्। युद्धारम्भे।
अग्रतः। कृणोतु।

त्वं जिगेथ न धनां रुरोधित्वाभेष्वाजा मधवन्महत्सु च ।

त्वामग्रमवसे सं शिशीमस्यथा न इन्द्र हवनेषु चोदय ॥१०॥

त्वं जिगेथ^{११}। त्वम्^{१२}। जयसि^{१३}। नच^{१४}। धनानि^{१५}। रुणत्सि^{१६}। क्षुद्रेषु^{१७}। मधवन्^{१८}। महत्सु^{१९}। च^{२०}।
पुरुषेषु^{२१}। यः सङ्ग्रामोऽस्माकं भवति तस्मिन्^{२२}। त्वाम्^{२३}। उद्गूणम्^{२४}। रक्षणाय^{२५}। स्तोत्रैः^{२६}। तीक्ष्णीकुर्मः^{२७}।
अथ^{२८}। अस्मान्^{२९}। इन्द्र^{३०}। तस्मिन्^{३१}। सङ्ग्रामे स्वयमेव^{३२}। चोदय^{३३}। हवनेषु^{३४}। सत्स्विति^{३५}।

विश्वाहेन्द्रो अधिवृक्ता नो अस्त्वपरिहृताः सनुयाम वाजम् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥११॥^{३६}

१. शत्रूणामभिभवितासि Sy.

अभिभविता शत्रूणाम् Sk.

२. न इत्येकवचनस्य स्थाने बहुवचनम्।
इमं मामिति सर्वत्र चात्र पुर इत्येते-
नाख्येनाप्रत्ययेन योगात् षष्ठ्यर्थे
द्वितीया। अस्य मम कुत्सनाम्न
ऋत्विजो वा Sk.

३. स्तुतीनाम् Sy. स्तोतृनामृतम्।

स्तोतुः Sk. ४. सर्वज्ञम् Sy.

उपमन्युशब्दोऽत्र मन्यतेः कान्तिकर्मणो
द्रष्टव्यो न क्रोधनाम्। उपगतकामस्य।
प्रार्थनावत इत्यर्थः Sk.

५. शत्रूणामुद्भेत्तारम् Sy.

उद्भेत्तुः। अपूर्वाणां स्तुतीनां जनयितु-
रित्यर्थः Sk.

६. उद्भिदं मार्गवस्थितानां वृक्षादीना-
मुद्भेत्तारमतिशयेन भङ्क्ताम् Sy.

७. प्रसवे। प्रकृष्टः सवो यज्ञः प्रसवः।
तत्र। प्रकृष्टेऽस्मिन् यज्ञ इत्यर्थः Sk.

८. अन्येभ्यो रथेभ्यः पुरतो वर्तमानम्। . . .
यद्वा कारुमत्यादीनि रथविशेष-
णानि। कारं युद्धस्य कर्तारम्। उपम-

न्यम् उपगतेन प्राप्तेन मन्युना क्रोधेन
युक्तम् Sy.

९. एवं गुणविशिष्टं पुत्रं करोतु Sy.

१०. V. Mādhava ignores इमम्

११. जिगेथ M.

१२. शत्रून् Sy.

१३. शत्रुभ्योऽपहृतानि Sy.

१४. स्तोतृभ्यः प्रयच्छसीत्यर्थः Sy.

स्तोतृभ्यः . . . सर्वाणि वदासीत्यर्थः Sk.

१५. मधवत्सु M.

१६. आजिषु सङ्ग्रामेषु Sy. सङ्ग्रामेषु Sk.

१७. अधिकबलम् Sy. अप्रसङ्गम् Sk.

१८. तर्पणाय Sk.

१९. संस्कुर्म इत्यर्थः Sk.

२०. सङ्ग्रामेषु प्रेरय। जयं प्रापयेत्यर्थः Sy.
जुह्वतामस्माकं देवतात्वं प्रतिपद्य-
स्वेत्यर्थः Sk.

२१. युद्धार्थमाह्वानेषु Sy.

२२. This Stanza is the same as
I. 100. 19. V. M. does not
repeat the commentary on
this stanza in this place.

तत्त इन्द्रियं परमं पराचैरधारयन्त क्वयः* पुरेदम् ।

क्षमेदमन्यद्विव्य⁺न्यदस्य[×] समी पृच्यते समनेव केतुः ॥१॥

तत्त इन्द्रियम् । तत्^१ । तव^२ । बलम् । उत्तमम् । अपराङ्मुखम् । आधारयन्त । प्राज्ञाः ।
पुरा^३ । इदं यत् । इदमिदानीं दृश्यते तच्च बलम् । क्षमायां भवति । किञ्चित् । दिवि च । अन्यत् ।
इन्द्रस्य । तच्चेदमुभयम् । सङ्ग्रामे^{१०} । ध्वजो ध्वजेनैव । सम्पृक्तं भवत्युभयं समं बुद्धी प्रतिभातीति ।

स धारयत्पृथिवीं पप्रथञ्च वज्रेण हत्वा निरुपः संसर्ज ।

अहुन्नहिमभिन्नद्रौहिणं व्यहन्व्यंसं मधवा शर्चीभिः ॥२॥

स धारयत् । सः । धारयति । पृथिवीम् । विस्तीर्णां चक्रे^{१३} । वज्रेण । हत्वा । मेघादपः ।

* पुरा । हुदम् । PP.

+ द्विवि । अन्यत् । PP.

× सम् । ईमिति । PP.

१. प्रसिद्धम् Sy. तच्छब्दश्रुतेर्योग्यायंस-
म्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहृतव्यः । यदस्माकं
स्तोत्रमभिप्रेतं तत्ते तव स्वभूतम् Sk.

२. सेनालक्षणम् । ... अथवा इन्द्रियशब्दोऽत्र
वीर्यवचनः सामर्थ्याच्चान्तर्णीतमत्वर्थः ।
वीर्यवत् सेनालक्षणं बलम् Sk.

३. The correct reading would
be पराङ्मुखम् ।

पराचीनं पराङ्मुखम् । यद्वा । पराचैः ।

पराञ्चनैः परागमनैर्युक्तम् Sy.

अञ्चतिर्गत्यर्थः । परागमनैः प्राप्तिभिः ।

यत्र यत्र व्यवस्थितस्तत्र तत्रेत्यर्थः Sk.

४. स्तुत्यर्थं हविःप्रदानार्थं च धारितवन्तः ।
अथवा इन्द्रियं वसिषति धननामसु पाठाद्
इन्द्रियशब्दोऽत्र धनवचनः । ... यद् ...
आत्मना धारितवन्तः । लब्धवन्त
इत्यर्थः Sk.

५. क्रान्तर्वाशनः स्तोतारः Sy.

६. इदं सूक्तेऽस्मिन् मनसि वा यत् सन्नि-

हितम् Sk.

७. अग्न्याह्वं ज्योतिः Sy.

८. पृथिव्यामिदमेकं सेनालक्षणं बलं धनं वा
Sk. ९. सूर्याख्यम् Sy. १०. ०भय M.

११. समनशब्दः सङ्ग्रामवाची । यथा ...

सङ्ग्रामे युद्धचमानयोः केतुध्वजो
ध्वजान्तरेण संयुज्यते तद्वत् Sy.

सम्पृक् मन्यते जानात्यर्थमिति समना
अन्तःकरणाख्या बुद्धिरिहोच्यते । केतु-

रिति प्रज्ञानाम । बुद्धयेव ज्ञानम् । यथा
मनसा तत्रैवान्तर्लयेन सर्वात्मना वा

ज्ञानं सम्पृच्यत एवं पृथिव्यां दिवि चेन्द्र-
सेना परस्परेण स्तोतृभ्यो वीर्यमानं धनं

स्तोतृभिः सह सम्पृच्यत इत्यर्थः Sk.

१२. परस्परं संयुज्यते । रात्रावादित्यो-
ग्निना संयुक्तो भवति । ... अहनि

त्वग्निः सूर्येण सङ्गच्छते Sy.
केन सह ? यदि बलं ततः सामर्थ्यात्

परस्परेण, अथ धनं ततः स्तोतृभिः Sk.

१३. असुरैः पीडितां भूमिम् । ... पीडाराहि-
त्येन स्थितामकरोदित्यर्थः Sy.

१४. ०णं चक्रेण P. १५. अधः P.

निःसर्जं^१। अहन्^२। अहिम्^३। अभिनत्^४। च। रौहिणमसुरम्^५। व्यहन्^६। व्यंसासुरम्^७। मघवा^८।
प्रज्ञाभिः^९।

स जातुर्भर्मा श्रद्धधान ओजः पुरो विभिन्दन्नचरद्वि दासीः ।

विद्वान्वज्रिन्दस्थवे हेतिमस्यार्यं सहो वर्धया धुम्नमिन्द्र ॥३॥

स जातुर्भर्मा^१। सः^२। सञ्जातभरणः^३। श्रद्धधानः^४। बलम्^५। पुराणि^६। विभिन्दन्^७। विचरति^८।
आसुराणि^९। जानंस्त्वम्^{१०}। इन्द्र^{११}! कुत्सस्य^{१२}। शत्रवे^{१३}। वर्जं^{१४} सृज^{१५}। आनृशंस्यम्^{१६}। बलम्^{१७}। यशश्च^{१८}।
वर्धय^{१९}।

तदूचुषे मानुषेमा युगानि कीर्तेन्यं मघवा नाम विभ्रत ।

उपप्रयन्दस्युहत्याय वज्री यद्ध सृनुः श्रवसे नाम दधे ॥४॥

तदूचुषे^{१८}। तत्^{१९}। वदते^{२०}। नाम^{२१}। दिवसाः^{२२}। एते शोभना भवन्ति^{२३}। कीर्तनीयम्^{२४}। मघवा^{२५}।

१. निष्कृष्य विसृजति क्षिपति Sk.
२. वज्रेण वर्षणार्थमताडयत् Sy.
३. अहं नहिम् M. अन्तरिक्षे वर्तमानं मेघम् Sy. अहिनामानमसुरम् Sk.
४. विगतभृजं वृत्रासुरम् Sy.
५. आत्मीर्ययुद्धकर्मभिः Sy. वधाद्यैर्वा कर्मभिः Sk. ६. जातू० P.
७. जातू इत्यशनिमाचक्षते। भर्मा आयुधम्। अशनिरूपमायुधं यस्य स तथोक्तः। यद्वा जातानां प्रजानां भर्ता Sy.
८. आदरातिशयेन कामयमानः Sy.
९. बलेन निष्पाद्यं कार्यम् Sy. स इन्द्रो जातुर्भर्मा वृष्टिद्वारेण सर्वजन्तूनां ? (भर्ता) श्रद्धधानः। ओजः। अवितथमिति सम्भावना श्रद्धा। आत्मनो बलमवितथं सम्भावयन्। न कञ्चिदप्यसुरं प्रति मम बलं न (?) प्रतिहन्यत इत्येवं सम्भावयन्नित्यर्थः Sk.
१०. बहुग्लनं पश्य तक्न् P. असुराणां स्वभूताः पुरः Sk. ११. ०न्ति P.
१२. दस्युसम्बन्धीनि Sy. दस्युतिः क्षयार्थः। क्षयणार्हाः। अत्यन्तं बृद्धा इत्यर्थः Sk.
१३. किम्? सामर्थ्याद् दस्योर्दस्युतामार्याणां वा भक्तताम् Sk.
१४. दस्युशब्दोऽत्रानार्यवचनः। तादर्थ्यं एषा

- चतुर्थी। अनार्यस्यार्वाय। अनार्यं हन्तुमित्यर्थः Sk. १५. आर्या विद्वांसः स्तोतारः। तदीयं बलम् Sy. आर्यम्। वृष्ट्यर्थे द्वितीयं वा। आर्यस्य च Sk.
१६. यशो वात्रं वा धननाम वा धुम्नशब्दः। यशोऽन्नधनानां चान्यतमं हे इन्द्र Sk.
१७. V. Mādhava ignores वज्रिन् or इन्द्र
१८. इन्द्रस्य बलम् Sy. तदिति कर्मण ऊचुषे इति सम्प्रदानस्य च साकाङ्क्षत्वाद्योग्यक्रियापदाध्याहारः। तदाचष्ट इव Sk. १९. स्तुवते Sy. स्तुतीरुक्तवते। स्तोत्र इत्यर्थः Sk.
२०. शत्रूणां नामकम् Sy. See footnotes nos. ११ and ३ on pages 340 and 388 respectively.
२१. मानुषा मनुष्याणां सम्बन्धीनि... इमानि दृश्यमानानि युगानि, अहोरात्रसङ्घनिष्पाद्यानि कृतत्रेतादीनि सूर्यात्मना निष्पादयतीति शेषः Sy. मानुषेमा युगानि। युगशब्दः कालवचनः। सर्वत्र चात्र सप्तम्यर्थे प्रथमा। मनुष्याणां सम्बन्धिषु स्तोत्रेषु पौर्णमास्यामावास्यादिषु यागकालेषु Sk.
२२. ०य P.

नामेन्द्राख्यम् । विभ्रत् । उपगच्छन् । दस्युहननाय । वञ्ची । यत् । नाम । अन्नस्य कीर्त्तव्यं । प्रेरकः ।
धारयति तद्रूप इति ।

तदस्येदं पश्यता भूरिं पुष्टं श्रदिन्द्रस्य धत्तन वीर्याय ।

स गा अविन्दुत्सो अविन्दुदश्चान्तस ओषधीः सो अपः स वनानि ॥५॥

तदस्येदम् । तत् । इन्द्रस्य । इन्द्रियम् बहु । अग्लानम् । पश्यत । श्रच्चास्मै । वीर्याय ।
धत्तन । सत्यमसौ बलवानिति श्रद्धाधानस्य कार्याणि दर्शयति । स गा इति । वनानि धनानीति ।

१. नेम इन्द्रा० P. नां ऐन्द्रा० D.
नामैव वा प्रकृतत्वात् कृत्स्नं वा जगत् ।
... अनन्यकर्तृकं हि दस्युहननम् ।
तत्कुर्वन्नयमहमिन्द्र इत्येवमात्मीयं नाम
कथयतीवेत्यर्थः Sk.
२. गृहसमीपाग्निरगच्छन् Sy.
३. दस्युनां वृत्रादीनां हननाय Sy.
४. शत्रूणां नामकम् Sy. See footnotes
nos. ११ and ३ on pages ३४०
and ३४८ respectively.
५. श्रवसे जयलक्षणाय यशसे Sy. कीर्त्यर्थम्
Sk. ६. शत्रूणां प्रेरयितेन्द्रः Sy.
सूनुः पुत्रः स्वस्याः मातुरदित्याः Sk.
७. कतमत् पुनस्तत् ? इन्द्र इति । तद्धि अस्य
सर्वस्तोतृभिः कीर्त्यर्थमुपात्तम् । अथवा
यद्ध सूनुरिति यच्छब्दो यदाशब्दस्यार्थः ।
श्रव इत्यप्यन्ननाम । नामशब्दोऽप्युद-
कनाम । दध इत्यपि धारयतिर्दानार्थः ।
अनन्यकर्तृकं दस्युहननं कुर्वन्नात्मीयं
नामाचष्ट इव । यदा च सत्पलक्षणाया-
न्नाय वृष्टिलक्षणमुदकं ददाति तदाचष्ट
इवेत्यर्थः । अथवा यद्ध सूनुरिति यच्छब्द
इन्द्रस्य प्रतिनिर्देशकः । व्यत्ययेन तु
नपुंसकता । य इन्द्रः श्रवसे नाम दधे स
आचष्ट इति Sk.
८. V. Mādhava ignores मानुषा
and ह

९. तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहृतव्यः । यत्
सेनालक्षणं बलं सर्वसुरान् हन्ति Sk.
१०. स्वभूतं बलम् Sk.
११. प्रबुद्धम् Sy. सुसम्पन्नम् । अथवेदं
भूरीत्येतत्सम्बद्ध एव यच्छब्दोऽध्या-
हृतव्यः । अस्येति तु षष्ठीनिर्देशात्
प्रसादेनेति वाक्यशेषः । यदिदं भूरि
भूतजातं तदस्येन्द्रस्य पुष्टं पश्यतेति Sk.
१२. ०त क P. D. M.
हे ऋत्विग्यजमानलक्षणा जनाः ...
भूरि विस्तीर्णम् ... आलोकयत Sy.
पश्यत हे ऋषयो ब्राह्मणा वा Sk.
१३. बहुमानं कुर्वत Sy. १४. इन्द्रस्य श्रद्धत्तन
वीर्याय । द्वितीयार्थ एषा चतुर्थी ।
श्रद्धत्त एवेन्द्रस्य वीर्यम् । वीर्यवानिन्द्र
इत्येतदवितथं प्रतिपद्यध्वमित्यर्थः Sk.
१५. स्यत्य० P. १६. ०व (वा) नि० M.
१७. ०ननस्य M. न्यस्य P. १८. प्रद० M.
१९. स इन्द्रः पणिभिरपहृता गा येन वीर्येण...
अलभत । तथा तैरपहृतान् अश्वान्...
अविन्दत् । अपिच ... ओषध्युपलक्षितां
सर्वा भूमिं येन वीर्येणालभत । तथा
वृत्रेण निरुद्धा अपो वृष्ट्युदकानि Sy.
असुरादीनां स्वभूता गा अविन्दत्,
लब्धवान् Sk.
२०. वननीयानि सम्भजनीयानि धनानि Sy.
२१. V. Mādhava ignores अस्य

भूरिकर्मणे वृषभाय वृष्णे सत्यशुष्माय सुनवाम सोमम् ।

य आदृत्या परिपन्थीव शूरोऽयज्वनो विभज्जेति वेदः ॥६॥

भूरिकर्मणे । वृत्रवधादिवहुकर्मणे । वृषभाय । सेक्त्रे । सत्यबलाय । सुनवाम । सोमम् ।
यः । विदार्य । मार्गनिरोधक इवापहर्ता । शूरः । अयजमानस्य । धनम् । विलोपयन् । गच्छति ।

तदिन्द्र प्रेव वीर्यं चकथ यत्ससन्तं वज्रेणाबोधयोऽहिम् ।

अनु त्वा पत्नीर्हृषितं वयश्च विश्वे देवासो अमदन्नं त्वा ॥७॥

तदिन्द्र । तत् । इन्द्र ! त्वम् । प्रकर्षेणात्मीयम् । वीर्यम् । प्रकाशितवानिव । यत् त्वम् ।
स्वपन्तम् । अहिमहत्वा प्रबुद्धः सन् कामं युध्यत्विति । हस्तस्थेनायुधेन । बोधितवानसि । त्वाम् ।
अन्वमदन् । देवपत्न्यः । छन्दांसि च तदा । हृष्टम् । मरुतश्च ।

१. बहुविधेन शत्रुवधादिरूपेण कर्मणा युक्ताय Sy.
२. वृषभवत् सर्वेषु देवेषु श्रेष्ठाय Sy. वृषभसदृशाय । केन सादृश्येन ? भीमत्वेन Sk.
३. सेचनसमर्थाय Sy.
४. अवितयबलायेन्द्राय Sy. सर्वासुरान् प्रत्यविसंवादिबलाय । सर्वत्र च तावर्ध्यं चतुर्थी । भीमत्वादिगुणस्येन्द्रस्यार्थाय Sk.
५. होमार्थं रसरूपं करवाम Sy.
६. कः P.
७. धनविषयमादरं कृत्वा Sy. महान्तमादरं कृत्वा Sk.
८. यथा मार्गनिरोधकश्चौरो गच्छतां पुष्पपुरुषाणां धनं बलात्कारेणापहृत्य गच्छति तद्वत् Sy. यथा शूरः कश्चिच्चौरः कुतश्चिद्धनमपहृत्य स्वेभ्यः सैनिकेभ्यो विभज्जेद्व एवम् Sk.
९. यजमानेभ्यस्तद्धनं दातुं गच्छति Sy.
१०. यष्टृभ्यो विभजन् Sk.

११. यज्ञान् प्रति गच्छतीन्द्रः Sk.
१२. कृतवानसि Sk.
१३. य P. D.
१४. मदोन्मत्तम् Sy. शौर्यमदेनावमत्य देवान् निश्चिन्तं सन्तम् Sk.
१५. The root युष् is At. The proper reading should therefore be युध्यताम्
१६. M. adds इति after आयुधेन
१७. वधार्थमुत्थापितवानसि Sk.
१८. अनुगतवन्तो वा त्वाम् । अथवा मदतिरर्चतिकर्मा । अनु इत्येष समित्येतस्य स्थाने । संस्तुतवन्तस्त्वाम् । ...अथवा अनुशब्दोऽत्र तृतीयार्थः... कर्मप्रवचनीयः । सहार्थश्चात्र तृतीयार्थः । मदतिरपि तृप्यर्थः । त्वया सोमपानात् प्राप्तहर्षेण सहातृप्यन्नित्यर्थः Sk.
१९. पत्नीः स्वभार्या देवपत्न्यो वा Sk.
२०. वयश्च गमनशीला मरुतोऽपि तथा विश्वे देवासोऽन्ये च सर्वे देवाः Sy.
२१. शत्रुहननेन प्राप्तहर्षम् Sk.
२२. V. M. ignores विश्वे

शुष्णं पित्रुं कुर्यवं वृत्रमिन्द्र यदावधीवि पुरः शम्बरस्य ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥८॥

शुष्णं पित्रुम् । यदा त्वम् । शुष्णादीनसुरान् । अवधीः । यदा वा शम्बरस्य । पुरः । तदान्व-
मदन्तितीन्द्रस्य वीर्याणि दर्शयति सूक्ते ।

I.104.

* योनिष्ट इन्द्र निषदे अकारि तमा नि पीद स्वानो नार्वा ।

विमुच्या वयोऽवसायाश्चान्दोषा वस्तोर्वहीयसः प्रपित्वे ॥१॥

योनिष्ट इन्द्र । आसनम् । तव । इन्द्र ! निषदनाय । कुतम् । तं योनिं गृहे । आगत्य ।
उपविश । शब्दं कुर्वन् । इव । अश्वो व्रजम् । अश्वबन्धनानि । विमुच्य । अवसाय च । अश्वान् ।
रात्रौ । अहनि च । अतिशयेन वोढुन् तव । अभिप्राप्तौ ।

१. कृष्णं विप्रदं M.

२. नगराणि । ... असुराणां मुखेषु हतेष्व-
न्यान्यप्यसुरपुराणि विदीर्णान्यासन्नि-
त्यर्थः Sy.

३. तवा अन्वमदन्तित्येवमस्याध्वं चंस्य
यदाशब्दभ्रुतेः साकाङ्क्षात् पूर्वस्या
ऋच उत्तरेणाध्वं चैनैकवाक्यता Sk.

४. V. Mādhava ignores इन्द्र ।
तत् । नः etc.

Ms. D. puts the figure
॥१०३॥ here to indicate the
end of one hundred and
third hymn. No such num-
ber is given in P. and M.

* योनिः । ते । PP. × न । नार्वा । PP.

५. वेद्याख्यं स्थानम् Sy. उपवेशनस्थानं
वेद्याख्यम् Sk. ६. Omitted by M.

७. ०दाय M. उपवेशनार्थमित्यर्थः Sk.

८. ०शं P.

९. यथाशब्दः ... हेयाशब्दं कुर्वन् स्वकीयं
स्थानं शीघ्रमागच्छति तद्वत् Sy.

स्वनति स्वान्यते वाऽसाविति स्वानः ।

... यथा हेषन्नश्ववारेण वा शब्दाय-
मानोऽश्वः शीघ्रमागच्छेत्तद्वच्छीघ्रमाग-
त्येत्यर्थः Sk. १०. प्रजम् M.

११. अश्वान् सारांश्च च प्रति वाती ?
(वियन्ती०)ति वयोऽश्वप्रग्रहा इहाभि-
प्रेताः । ... अश्वप्रग्रहांश्च विमुच्य । कुतः ?
सामर्थ्यादश्वेभ्यः Sk.

१२. विमुच्य M. रथाद् विश्लिष्य Sy.
मुञ्चतिर्गत्यर्थः Sk. १३. विमुच्य Sy.
अवपूर्वोऽयं स्थितिर्विमोचने । अश्वान्श्च
विमुच्य । कुतः । सामर्थ्याद् योक्तु-
(क्त्रे)भ्यः । रथाद्वा Sk. स्थितिरुपसृष्टौ
विमोचने । तस्मादवगृह्णन्ति N. 1. 17.

१४. रथे योजितान् Sy.

१५. अश्वान्वावहि M.

१६. ०येनोदन् M.

१७. यागकाले प्राप्ते Sy. वेद्या आसन्ने देशे ।

अथवा प्रपित्वे इति कालस्य प्रति-
निर्देशः । निषीदेत्येतेन चास्य सम्बन्धः ।
आसन्ने यागकाले निषीदेति Sk.

* ओ त्वे नर इन्द्रमृतये⁺ गुर्नू चित्तान्त्सद्यो अध्वनो जगम्यात् ।
देवासो मनुं दासस्य श्रन्ते न आ वदन्त्सुविताय वर्षम् ॥२॥

ओ त्वे नरः । अमी । मनुष्याः । इन्द्रम् । रक्षणाय । अभिगताः । शीघ्रम् । एव । तानिन्द्रः ।
युद्धमार्गान् । पारयतु । देवासः । मननम् । असुरस्य । शोषयन्तु । ते । अस्माकम् । आवहन्तु । अभ्यु-
दयाय । वारकमिन्द्रम् ।

अव त्मना भरते केतवेदा अव त्मना भरते फेनमुदन् ।
चीरेण स्नातः कुयवस्य योषे हृते ते स्यातां प्रवणे शिफायाः ॥३॥

अव त्मना । स्वयमेव । कुयवः । प्रज्ञाधनः । उदकमपहरति । फेनं च । उदकस्य तत्र ।

* ओ इति । PP.

+ गुः । नु । चित् । तान् । PP.

१. त्य इति तच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहृतव्यः । ये स्तोतृयोग्याः Sk.
२. यज्ञस्य नेतारो यज्ञमानाः Sy. अस्मत्पुत्र-पौत्रलक्षणा ऋत्विगलक्षणा वा मनुष्याः Sk. ३. तर्पणाय पालनाय वा Sk.
४. आ उ इत्येतन्निपातद्वयसमुदाय आकारार्थः । आगुः आगच्छन्ति Sy. आगुः । आ इत्येष समित्येतस्य स्थाने मर्यादायां वा । गायतिरप्यर्चतिकर्मा । संस्तुवन्ति मर्यादया वा स्तुवन्तीत्यर्थः Sk.
५. नू चित् क्षिप्रम् Sy. नू इति पुराण-वचनः । चिदिति पदपूरणः । पुराणानेवात्मनः स्तोतृस्तान् प्रति । सद्यो यस्यां वेलापामाह्वयते तस्यामेव Sk.
६. अनुष्ठानमार्गान् Sy. अध्वनः । तृतीयायै षष्ठी । स्वेनागमनमार्गेण Sk.
७. परायतु M. गमयतु, प्रापयतु Sy.
८. देवशब्दोऽत्र दीव्यतेः स्तुत्यर्थस्य स्तोतृ-वचनः । पुरस्ताच्च तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहृतव्यः । ये स्तोतारः Sk.
९. क्रोधम् Sy.; Sk.
१०. उपक्षपयितव्यस्य शत्रोः Sk.
११. भक्षयन्तु, हिसन्तिवत्यर्थः Sy. चमेरदनार्थस्येवं रूपम् । इन्द्रप्रसादेन भक्षयन्ति । इन्द्रप्रसादेन कृद्धमपि स्वशत्रु-मयत्नेनैव त्रासयन्तीत्यर्थः Sk.
१२. अस्माकं स्वभूताः पुत्रपौत्रादय ऋत्विजो वा Sk. १३. सुष्ठु प्राप्तव्याय यज्ञाय

Sy. सुगमनाय Sk.

१४. अनिष्टनिवारकम् Sy. वरणीयम् । . . . अथवा वर्षशब्दः पीतवचनोऽन्तर्णीत-मत्वर्थश्च । पीतेन वर्णेन तद्वन्तिमिन्द्र-मित्यर्थः । तथा ह्यतिहासिकाः पीतवर्ण-मिन्द्रं चित्रकर्मसु लेखयन्ति । अथवा देवा अत्र मरुतोऽभिप्रेता न स्तोतारः । ये देवा मरुतो मनुं दासस्य इच्छन्(?) तेऽपीन्द्रप्रसादेनैवेन्द्रेण सह नोऽस्मान् प्रति आवक्षन् आवहन्तु प्रापयन्तु सुविताय वर्णं वरणीयं इवेतेन वा वर्णेन वर्णवन्त-मात्मानम् । मरुत इन्द्रेण सहागच्छन्तीत्यर्थः Sk.
१५. V. Mādhava ignores उ । सद्यः × योषे इति । हृते इति । ते इति । PP.
१६. अवर्त्मना D. १७. कुयवनामासुरः Sy. आत्मनैवेन्द्रः Sk. १८. ०पन P. केतं ज्ञातं, वेदः परेषां धनं येन स तादृशः Sy. स्तोतृप्रज्ञानां वेदिता । भक्तिज्ञ इत्यर्थः । अथवा वेद इति धननाम । प्रज्ञाधनः Sk. १९. मेघस्थम् Sk.
२०. अवह० D. ज्ञातं परेषां धनमपहरति Sy. अवेत्युपसर्गोऽधोभावे । भरत इति बिभर्तेर्वा धारणार्थस्य हृतेर्वा प्रापणार्थस्य रूपम् । अधो धारयति प्रापयति वा । पृथिव्यां पातयतीत्यर्थः Sk.
२१. हेनं P. फेनयुक्तमुदकं . . . स्वयमेव . . . अपहरति Sy. सफेनं कृत्स्नमुदकमित्यर्थः Sk.
२२. उदन् उदकेऽन्तर्बतमानः सन् Sy.

तस्य भायें। उदकेन। स्नानं कुस्तस्ते त्वत्प्रसादादिन्द्र! हते। स्याताम्। शिफा^१ख्याया नद्याः। प्रवणे। निम्ने सा यत्र प्रविशति समुद्रं प्रविशति तत्रेति।

युयोप नाभिरुपरस्यायोः प्र पूर्वाभिस्तिरते राष्ट्रि शूरः।

अञ्जसी कुलिशी वीरपत्नी पयो हिन्वाना उदभिर्भरन्ते ॥४॥

युयोप^१। पिहितमासीत्। निर्गमनस्थानम्। मेघस्य^२। गमनशीलस्य^३ कुयवासुरेण^४। पूर्वाभि^५रिन्द्रिः। वृद्धो भवति शिफानदीस्याभिः^६ कुयवः। राजते च ताभिः। शूरः। तं च, अञ्जसी^७। कुलिशी^८। वीरपत्नीति तिस्रः। उदकम्। प्रेरयन्त्यस्तद्भार्यास्तैः। उदकैः^९।

१. कुयवनाम्नोऽसुरस्य Sk.
२. क्षरणशीलेन तेनापहृतेनोदकेन Sy.
३. लङ्घ्ये लङ्। ते अपि हते आस्ताम्।
द्वारा अपि कुयवस्य हता इत्यर्थः Sk.
४. शिफख्या० P. शिवाख्या० M.
५. प्रपन्ने M. प्रवेष्टुमशक्येऽगाधप्रवेशे।
...हे इन्द्र! त्वं परेषां धनमपहृत्य
अन्यैर्दुरवगाह उदकस्य मध्ये वर्तमानं
कुयवं सकुटुम्बमवधीरित्यर्थः Sy.
निम्ने प्रवेशे। ह्रद इत्यर्थः Sk.
६. V. M. ignores अव। भरते
७. ०योव P. ०योष M.
८. विहि० M. गूढमासीत्। यथान्वयं
वृश्यते सोऽसुरस्तथाकरोदित्यर्थः ...
युयोप। युप विमोहने Sy.
युयोपेति युपिर्मोहनायः। पाणिभिः
कीलाभिश्च हन्यमानस्य मूढा नाभिः Sk.
९. सन्नद्धमावसनस्थानम् Sy.
१०. उदकमध्ये सुप्तस्यावस्थितस्य Sy.
उपरशब्दोऽत्र उपरिवर्तिवचनो न मेघ-
नाम। शूराणामुपरिवर्तिनः। अत्यन्त-
शूरस्येत्यर्थः। कस्य? सामर्थ्याद्वृत्रस्य
वाऽयस्य कस्यचिदुपरस्य Sk.
११. परेषामुपद्रवार्थमितस्ततो गच्छतः Sy.
युद्धार्थमागतस्य Sk.
१२. पूरयित्रीभिरात्मनापहृताभिरिन्द्रिः Sy.

- अत्रैकवाक्यताप्रसिद्धयर्थं यत्तच्छब्दाव-
ध्याहृतव्यौ। यदा पूर्वाभिः पूर्ववृत्ताभिः।
काभिः? स्त्रीलिङ्गनिर्देशाद् हतिभिः।
चिरन्तनैरेव पाणिकीलाप्रहारैरित्यर्थः Sk.
१३. सोऽसुरः प्रवर्धते Sy. तिरतिरत्र वधार्थः।
भूते लट्। प्रकर्षेणातिरत्। हतवा-
नित्यर्थः। कः? प्रकरणादिन्द्रः Sk.
१४. आत्मीयेन शौर्येण लोके प्रख्यातो भवती-
त्यर्थः Sy. अत्राप्येकवाक्यताप्रसिद्धयर्थं
यत्तच्छब्दावध्याहृतव्यौ। यो राष्ट्रि
राजत ईष्टे सर्वस्य शूरश्च सः। यदा
चिरन्तनैरेव पाणिकीलाप्रहारैर्वृत्रमन्यं
वा कञ्चिदसुरं प्रकर्षेण हतवांस्तदास्य
हन्यमानस्य मूढा नाभिरित्येवं सर्वेषा-
मेकवाक्यता Sk.
१५. तञ्जसी M. आञ्जस्योपेता Sy.
१६. कुलं शातयन्ती Sy.
१७. Omitted by M. वीरस्य पाल-
यित्री। एतत्संज्ञिकास्तिस्रो नद्यः Sy.
१८. पयसा तत्सम्बन्धिना सारभूतेनोदकेन Sy.
१९. प्रीणयन्त्यः ... हिन्वानाः। हिभिः
प्रीणनार्थः Sy बहुवचनस्थान एक-
वचनम्। हिनोतिरपि गत्यर्थः सामर्थ्या-
च्चान्तर्णीतण्यर्थः। उदकानि गमयन्तीः
?(न्यः)। वहन्त्य इत्यर्थः Sk.
२०. V. Mādhava ignores भरन्ते

प्रति यत्स्या नीथादर्शिं दस्योरोको नाच्छा सदनं जानती गात् ।

अथ स्मा नो मधवश्चकृतादिन्मा नो मधेवं निष्पपी परा दाः ॥५॥

प्रति यत् ^१स्या । प्रत्यर्^२दाशि । यस्मात् ^३। सोऽयम् ^४। स्तुतिमार्गः ^५। गृहम् ^६। इव । अभि कश्चन ^७
प्रदर्शकः । तस्य । सदनम् ^८। अवगच्छन्ती । गच्छति यथा कस्यचिद् ^९गृहमार्गमन्य उपदिशन्नग्रे गच्छ-
त्येवं ^{१०}कुयवस्यावासं प्रज्ञापयन्ती तत्र गच्छति । एवं मार्गे ^{११}ज्ञाते सति मधवस्त्वम् ^{१२}। अस्माकम् ^{१३}। अत्य-
न्तात् ^{१४}परिचरणाद्धेतोः । अस्मान् ^{१५}। मा । परा दाः ^{१६}। यथा । विनिर्गंतशिश्नः ^{१७}। कामचरणार्थमुत्सृष्ट-
शिश्नः ^{१८}। धनानि ^{१९}पराददाति स्त्रीभ्यः ^{२०}।

१. स्यः P. D. २. ०शं P.

अस्माभिर्दृष्टाभूत् Sy. प्रतिशब्दोऽत्र
धात्वर्थानुवादी । अस्माभिर्दृष्टा । आलो-
चिता कृतेत्यर्थः Sk. ३. यदा Sy.

४. नयनहेतुभूता स्या सा पदवी । ... सा च
पदवी ... उपक्षपयितुः कुयवस्यासुरस्य
... गृहम् ... आभिमुख्येन ... गता
प्राप्ता Sy. स्तुतिरत्र नीयोच्यते । ...
स्तुतिः Sk. ५. जानती स्वकीयं
वत्समभिजानती गौरोको न निवासस्थानं
स्वकीयं गोष्ठं यथा ऋजु प्राप्नोति ।
तद्वन्मार्गोऽप्यसुरगृहं प्राप्तः Sy.
यथा कश्चिद् राजा स्वस्य शत्रोर्निवा-
सस्थानमाप्तुं महता यत्नेन शीघ्रं
गच्छेत् Sk. ६. कश्च P.

७. एवं सदनं सर्वस्तुतीनां स्थानमाश्रयं
भवन्तं जानती Sk. ८. स्या M.

९. ०चित् (गृहपरिचरणाद्धेतोः) गृह० P.

१०. ०स्यावसं D.

११. गाद् गता प्राप्ता Sk. १२. ०वस्त्वम्
M. त्वम् is omitted by P.

१३. नः । तृतीयार्थे षष्ठी । अस्माभिः Sk.

१४. पुनः पुनस्तेनासुरेण कृतादुपद्रवाभ्यो-
ऽस्मान् रक्षेति शेषः Sy.

चकृताद् अत्यर्थं कृतात् । कस्मात् ?
सामर्थ्यादपराधात् Sk.

१५. अस्मान् रक्षेव नोऽस्मान् ... मा परि-
त्याक्षीः । अस्माभिर्ज्ञातेन मार्गेण गत्वा-
ऽस्मदुपद्रवकारिणमसुरं जहीति तात्प-
र्यार्थः Sy.

ददातिरत्र सामर्थ्याद्विनाशार्थः परित्या-
गार्थो वा । विनीनशः परित्याक्षीर्वा Sk.

१६. मधेव निष्पपी । सपतेः स्पृशतिकर्मणो-
ऽर्चतिकर्मणो वा सपः प्रजननमिहोच्यते ।
तेन हि स्त्री स्पृश्यते । स्तुत्यं च तत्
सुखकरत्वात् प्रजासन्तानकरत्वाच्च ।
अथवा सपः प्रजननमुच्यते ... निर्गंतः
सपः कोशाश्लिषपः । तद्वाश्लिषपी । वेद्या-
सम्भोगसक्तहृदयः । स यथा वेद्याभ्यो
ददन् ? (द्) धनानि विनाशयति परि-
त्यजति वा मा नस्त्वं तथा परादा
इति Sk. निष्पपी स्त्रीकामो भवति ।
विनिर्गंतसपः । सपः सपतेः स्पृशति-
कर्मणः ... स यथा धनानि विनाशयति
मा नस्त्वं तथा परादाः N. ५. 16.

१७. कामयच० P. यथा विनिर्गंतसपो
विनिर्गंतशेषो यथेष्टचारी दासीपति-
मधेव यथा धनान्यस्थाने परित्यजति
तथास्मान् मा परित्याक्षीरित्यर्थः Sy.

१८. ०सृष्टधनानि शिश्नो धनानि M.

१९. V. Mādhava ignores अथ ।
स्म । इत्

स त्वं न इन्द्र^१ सूर्ये^२ सो अ^३प्स्वनागास्त्व^४ आ भज^५ जीवशंसे ।
मान्तरां^६ भुज^७मा रीरिपो नः^८ श्रद्धितं^९ ते महूत^{१०} इन्द्रियाय^{११} ॥६॥

स त्वं न इन्द्र^१। सः^२। त्वम्^३। अस्मान्^४। इन्द्र^५ ! सूर्ये^६। आभज^७। स एव^८। उदकेषु^९।
तथाऽदारिद्र्ये^{१०}। तथा जीविताशंसनं च सफलं कुरु^{११}। अस्माकम्^{१२}। किञ्च^{१३}। अस्माकम्^{१४}।
अन्तरतमम्^{१५}। अन्नम्^{१६}। ईषदपि^{१७}। मा^{१८}। हिंसीरस्माभिः^{१९}। तव^{२०}। महते^{२१}। बलाय^{२२}। श्रद्धानमिदं^{२३}
कृतमयमस्माद्रक्षतीति ।

* अनागाःऽप्स्वे । PP.

† मा । अन्तराम् । PP.

‡ महूते । PP.

१. इन्द्रं M.

२. य उक्तगुणोऽति Sk.

३. अभानि P.

४. ०यं M. सर्वस्य प्रेरक आवित्ये Sy.
सूर्येणात्र तद्विषयं वशं प्रतिपाद्यते ।
सर्वत्र तादर्थ्यचतुर्थ्ये सप्तमी । सूर्य-
वशनाय । सूर्यवशनाद्वारेणाविकले-
न्द्रियत्वमुच्यते । अविकलेन्द्रियत्वाय-
मित्यर्थः Sk.

५. आभाजय, आभिमुख्येन भक्तान् सम्भ-
क्तान् कुरु Sy. आ इत्येष
समित्येतस्य स्थाने । सम्भज Sk.

६. एव P. वृष्टिलक्षणाभ्योऽद्भ्यः ।
वृष्ट्यर्थमित्यर्थः Sk.

७. अनागास्त्वेऽपापत्वे पापराहित्येऽस्माना-
भाजय... अनागास्त्वे । न विद्यत आगः
पापं यस्य सोऽनागाः । तस्य भावस्त-
त्त्वम् Sy. अनागास्तत्त्वाय ।
अपापत्वायैवेत्यर्थः Sk.

८. जीवैः प्राणिभिः शंसनीये कामयितव्ये Sy.
जीवो जीवितम् । आशंस्यते प्राप्यते-
साविति शंसः । जीवितायाऽऽशंसिताय
चेत्यर्थः । अथवा सूर्ये, अप्सु जीवशंसे

इत्यत्र स्वार्थ एव सप्तमी । सूर्येण तु
तत्सम्बद्धो ह्यलोक उच्यते । अप्स्वि-
त्यप् शब्दोऽन्तरिक्षनाम । जीवशंस इ-
त्यपि पार्थिवो लोक उच्यते । तत्र
ह्यतिशयेन जीवितमाशंस्यते । सूर्य-
सम्बद्धे ह्यलोके... अनागास्तत्त्वाय त्वम-
स्मान् सम्भजेत्यर्थः Sk.

९. अन्तर P.

गर्भरूपेणान्तर्वर्तमानाम् Sy.

अन्तराशब्दः सन्निकृष्टवचनः । सन्नि-
कृष्टं चैहलीकिकम् Sk.

१०. पालयित्रीं प्रजाम्... भुजम् । भुनक्ति
पालयतीति भुक् प्रजा Sy.
भोगम् Sk.

११. ०सीमस्मा P.

१२. स्तूयमाना हि देवता वीर्येण वर्धते Sk.

१३. अस्माभिः श्रद्धानं कृतम् ।

त्वदीयं बलं बहुमानपूर्वकं स्तुम इत्यर्थः ।
तस्मात्तादृशबलयुक्तस्त्वं मा रीरिष
इति पूर्वेण सम्बन्धः Sy.

श्रद्धतेऽस्ताहार्यस्येदं रूपम् । श्रद्धित-
मस्माभिः । त्वत्स्तुतिकरणे यस्माद-
स्माभिस्तसाहः कृत इत्यर्थः । ...
अथवा 'श्रद्धितं ते' इति पूर्वानपेक्षोऽयं
पादो भिन्नमेव वाक्यम् । उत्साहस्तव
महते वीर्याय Sk.

अधा मन्वे श्रुते अस्मा अधायि वृषा चोदस्व महते धनाय ।

मा नो अकृते पुरुहूत योनाविन्द्र जुध्यद्भ्यो वयं आसुति दाः ॥७॥

अधा मन्वे । सम्प्रति त्वामहम् । स्तौमि । श्रुत् । अधायि च । अस्मै । तुभ्यं मया स त्वम-
स्मान् । वर्षिता । महते । धनाय । चोदय । बहुभिराहूत ! मा । अस्मान् । अपयोप्ते । गृहे प्रवे-
शय । इन्द्र ! बुभुक्षमाणेभ्योऽस्मभ्यम् । अन्नम् । अन्याश्च रसान् । देहि ।

मा नो वधीरिन्द्र मा परा दा मा नः प्रिया भोजनानि प्र मौषीः ।

आण्डा मा नो मधवच्छक्र निर्मेन्मा नः पात्रा मेत्सहजानुषाणि ॥८॥

मा नो वधीः । मा । अस्मान् । वधीः । इन्द्र ! मा च । परित्याक्षीः । मा च । अस्माकम् ।
प्रियाणि । अन्नानि । अपहार्षीः । अण्डस्थानि । मा । अस्माकम् । मधवन् ! शक्र ! निर्मेत् । मा

* अस्मै । PP. १. आधा M.

२. अनन्तरम् Sy. अधशब्दोऽत्र पदपूरणः ।
अपिचेत्यस्य वा स्थाने । अपिच Sk.

३. मनसा जानामि Sy. मन्यत इति
कान्तिकर्मा । श्रुदित्यपि सत्यनाम । सत्य-
मिव कामयेऽहम् Sk. ४. श्रयद्वा०
P. श्रद्वा० D. श्रुधा० M. श्रद्धा Sy.

५. त्वदीयबलविषयमादरातिशयेन स्तोत्रं
कृतमित्यर्थः Sy. लिङ्घ्ये लुङ् ।
तुभ्यमस्मै, इन्द्राय मदीयादीयेतेति ।
किम् ? सामर्थ्यात् सोमादिहविः Sk.

६. कामानां वर्षिता ।
वृषेति च नामन्त्रितम् । अतो यत्तच्छ-
ब्दावध्याहृत्यैकवाक्यता नैया । यस्त्वं
वर्षिता स चोदयास्मान् । तासु तासु
क्रियासु प्रेरयेत्यर्थः Sk.

७. वषतामसे P.

८. अस्मान् प्रेरय Sy.

९. मस्मान् P.

१०. अनिष्पादिते धनशून्ये । ... धनधान्यपूर्णं
गृहेऽस्मान् वासयेत्यर्थः Sy.
असंस्कृतेऽयोग्ये स्थाने । हे पुरुहूत

साकाङ्क्षत्वात् (मा) प्रापिम ? (प्रापियः)
इति वाक्यशेषः । योग्यं नः स्थानं देहि
माऽयोग्यमित्यर्थः Sk.

११. योनौ । गृहनामैतत् । गृहे ... धन-
धान्यपूर्णं गृहेऽस्मान् वासयेत्यर्थः Sy.

१२. अन्येभ्योऽपि स्तोतृभ्यः Sy.

१३. अन्नमानमान्यंश्च P.

१४. पेयं क्षीरादिकम् Sy. घृतक्षीरादिकम् Sk.

† सहजानुषाणि । PP.

१५. परादानं परित्यागः । अस्मत्कृतां पूजां
सर्वदा गृहाणेत्यर्थः Sy.

१६. उपभोग्यानि धनानि Sy. धनानि Sk.

१७. ०हाक्षीः P. अस्मात्स्वेव धनानि यथा
स्युस्तथा कुवित्यर्थः Sy.

१८. गर्भरूपेण निविक्तान्यपत्यानि ... मा
भिनः । गर्भरूपेणावस्थितानस्मत्पुत्रान्
रक्षेत्यर्थः Sy. किञ्चाण्डसावृष्याव-
त्राण्डानि जातमात्राणि गर्भावस्थितानि
वाऽपत्यान्युच्यन्ते Sk.

१९. भगवन् M.

धनवच्छक्र सर्वकार्यशक्तेन्द्र Sy.

२०. निर्मे P. निर्भैः M. विनीनशः Sk.

च । अस्माकम् । शिक्षितपतनान्यपत्यानि । सहजातानि च । मा अभिनः ।

अर्वाङ्गेहि^{*} सोमकामं त्वाहुरयं सुतस्तस्य पित्रा मदाय ।
उरुव्यचा जठर आ वृषस्व पितेव नः शृणुहि ह्यमानः ॥६॥

अर्वाङ्गेहि । अभिमुखम् । आगच्छ । सोमकामम् । आहुः । त्वां जनाः । अयं च । सुतः सोमः ।
तम् । पित्रा । मदाय । बहुव्याप्तिस्त्वम् । जठरे । आसिञ्च । स्वपितेव च । अस्मान् । शृणु ।
ह्यमानः ।

I.105.

चन्द्रमा[†] अप्सवन्तरा सुपर्णो धावते दिवि ।
न वो हिरण्यनेमयः पदं विन्दन्ति विद्युतो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥१॥

चन्द्रमाः । त्रित आप्यः । आपेय इति कठाः । आप्य इति ब्राह्मणम् । अथ शाट्या-
यनकम्—“आप्यान् सातं नयतोऽरण्ये पिपासाऽविन्दत् । ते धन्वन् कूपमविन्दन् । तत्र द्वितोऽवरो-

१. पतन्ति गच्छन्ति गमनसमर्थानि यानि
तान्यपत्यानि पात्राणि Sy.

पतन्तीति पात्राणि गमनसमर्थान्य-
पत्यानि । तान्यपि Sk.

२. जानुभ्यां यानि भूमि सनन्ति गच्छन्ती-
त्यर्थः । तानि जानुषाणि । तैः सहितानि
मा विनीतशः Sy.
सहजानुषाणि । जानुभ्यां सनन्ति सम्भ-
जन्ते भूमिमिति जानुषाणि रिङ्गन्ति
यान्यपत्यानि तान्युच्यन्ते । तैस्तह Sk.

३. मानिभः M.

* अर्वाङ् । आ । इहि । PP.

४. ०ङ् देहि M.

५. अस्मदभिमुखः सन् Sy.

अस्मदभिमुखम् Sk.

६. सोममका० M.

७. पुराविदः Sy.

८. P. adds पदं लभन्ते कूपस्थिता
लभते प्रकाशजा नीतम्म इवं परिदेवन
before अयम् । This additional

matter with correction and
slight alteration is found
in V. M's commentary on
I. 105. 1.

६. तस्य चैकदेशं स्वांशलक्षणम् Sk.

१०. हर्षार्थम् Sy. ११. ०प्तित्वं P.

०प्तिं M. उरु विस्तीर्णं व्यचो व्यापनं

यस्य तादृशो महावयवो भूत्वा Sy.

विस्तीर्णव्याप्तिर्वा । सर्वव्यापीत्यर्थः Sk.

१२. आ समन्तात्पूरयेत्यर्थः Sy.

बहुसोममुदरे प्रक्षिपेत्यर्थः Sk.

१३. पितेव पुत्राणां वाक्यानि शृणोति तथा
नोऽस्माकं वाक्यानि ... शृणु Sy.

१४. Ms. D. puts the figure ॥१०४॥
here to indicate the end of
one hundred and fourth
hymn. No such number is
given in P. and M.

† अप् जु । अन्तः । आ । PP.

‡ रोदसी इति । PP.

दुमकामयत नैकतस्त्रितोऽवारोहत् । तौ यदाऽपिब्रतामतृप्यतामध हैनं तदेव रथचक्रेणापिघाय
गोभिः प्रैताम् । सोऽकामयतोदित इयां गातुं नाथं विन्देवेति ।”^१

दिवि । उदकस्य^३ । मध्ये । युष्माकमाधारभूतश्चन्द्रमाः^३ । सुपतनः^४ । आधावते^५ । तथा सति
हिरण्यसदृशपर्यन्ताः^६ । तस्य^७ । विद्युतः^८ । न^९ । वो युष्माकम्^{१०} । जनाः^{१०} । पदम्^{१०} । लभन्ते^{१०} । कूपस्थिता न
लभन्ते प्रकाशम्^{११} । जानीतम्^{११} । मे । इदं परिदेवनम्^{११} । द्वावापृथिव्यौ ।

१. B. Ghosh, *op. cit.* p. 20.

२. दीप्यन्नुदकस्य M.

आन्तरिक्षासूदकमये मण्डले Sy.

अम्मये स्वमण्डले स्थित इत्यर्थः Sk.

३. चन्द्रः M.

चन्द्रमाह्लादनं सर्वस्य जगतो निर्मिमीत
इति चन्द्रमाः Sy.

४. शोभनपतनः । यद्वा सुपर्ण इति
रश्मिनाम । सुषुम्णाख्येन सूर्यरश्मिना
युक्तः Sy.

सुष्ठु प्रीणयिता । ह्लादयिता मनसा-
मित्यर्थः । अथवा सुपर्णशब्दो रश्मि-
नाम । सामर्थ्याच्चान्तर्णीतमत्वर्थः ।
रश्मिमान् Sk.

५. ०धारवते P.

आङ् मर्यादायाम् । एकेनैव प्रकारेण
धावते शीघ्रं गच्छति Sy.

मर्यादया सर्वकालं गच्छति Sk.

६. सुवर्णसदृशपर्यन्ताः । यद्वा हितरमणीय-
प्रान्ताः Sy.

नेमी रथचक्रधारोच्यते । हिरण्मय्यो
नेमयो यासां ता हिरण्यनेमयः ।
तासां सम्बोधनं हिरण्यनेमयः Sk.

७. विद्योतमाना रश्मयः Sy.

८. नेवा M.

९. पादस्थानीयमग्रम् Sy.

पादनिधानात्तदाकारं यत्कर्दमादावुप-
जायते तत्पदमित्युच्यते Sk.

१०. मदीयानीन्द्रियाणि कूपेनावृतत्वान्न
लभन्ते । अत इदमनुचितम् । तस्मात्
कूपान्मामुत्तारयतेत्यर्थः Sy.

पश्यन्तीत्यर्थः । हे विद्युतः ! चन्द्रमा
उदकमये स्वमण्डले व्यवस्थितः सर्वदा
दिवि गच्छन्नुपलभ्यते । युष्माकं तु हे
विद्युतः ! वर्षाभ्योऽन्यत्र पदमपि नोप-
लभ्यत इत्यर्थः Sk.

११. स्तोत्रम् । ... जानीतम् । यद्वा मदीयं
कूपपतनरूपं यदिदं दुःखं तदवगच्छतम् ।
मदीयं स्तोत्रं श्रुत्वा मदीयं दुःखं
ज्ञात्वा वाऽस्मात् कूपान्मामुत्तारय-
तमित्यर्थः Sy.

वित्तं मे अस्य । ... श्रवणेन च यज्
ज्ञानं तदिहाभिप्रेतम् । अस्पेत्यपि सन्नि-
हितत्वात् स्तोत्रस्य प्रतिनिर्देशः । द्विती-
यायं च षष्ठी । शृणुतं ममेदं स्तोत्र-
मित्यर्थः । अथवाऽस्येति दुःखस्य प्रति-
निर्देशः । विजानीतं ममेदं कूपनि-
पतनमिति विज्ञापनं चेदमुत्तारणार्थं
क्रियते । विजानीतमिदं दुःखम् ।
विज्ञाय चातर्निग्रहस्वभावकतया मामितः
कूपादुत्तारयतमित्यर्थः Sk.

अर्थमिद्वा उ अर्थिन आ जाया युवते पतिम् ।

तुञ्जाते वृष्ण्यं पयः परिदाय रसं दुहे वित्तं मे अस्य रोदसी ॥२॥

अर्थमिद्वा । अभिलषितमर्थम् । अर्थिनो लभन्ते । स्त्री च । पतिम् । आश्रयते । छावा-
पृथिव्यौ च । वर्षणनिमित्तम् । स्वसारं मनुष्येभ्यः प्रयच्छत । आदित्यश्च रश्मिभिः सर्वत
आदाय । तम् । क्षरतीति मुमूर्षोः परिदेवनमिति ।

मो पु देवा अदः स्वर्गं पादि दिवस्परि ।

मा सोम्यस्य शंभुवः शनै भूम कदा चन वित्तं मे अस्य रोदसी ॥३॥

मोषु देवाः । यज्ञाभावादेतत् सर्वम् । देवाः । न । स्वर्गात् । अव पादि । न वयं

* अर्थम् । इत् । वै । ऊं इति । PP.

† तुञ्जाते इति । PP.

‡ रोदसी इति । PP.

१. छावापृथिव्योर्विशेषां वा देवानां प्रसादेन Sk.

२. अर्थिनो धनमपेक्षमाणाः पुरुषा... अपे-
क्षितं धनं प्राप्नुवन्त्येव । नाहं
प्राप्नोमि Sy.

३. अन्यदीया भार्या । पति स्वपतिम् आ
युवते । आभिमुख्येन प्राप्नोति । मदीया
तु मद्विरहाद्वताऽऽसीत् Sy.

४. अपिच संयुक्तौ तौ जायापती वृष्ण्यं
वीर्यरूपं पय उदकं तुञ्जाते प्रजननाया-
न्योन्यसंघट्टनेन प्रेरयतः । तदगन्तरं
रसं पुरुषस्य सारभूतं वीर्यं परिदाय
गर्भाशयेनादाय गर्भरूपेण धृत्वा दुहे दुग्धे
पुत्ररूपेण जनयति । मम तु पुत्रोऽपि
नोत्पद्यते... तुञ्जाते तुजि पिजि
हिंसाबलदाननिकेतनेषु Sy.

५. वृष्ण्यमित्यपठितमपि बलनाम । साम-
र्थ्याच्चात्र तत्कारणे तच्छब्दप्रयोगः Sk.

६. पय इत्युदकनाम । पुष्टिलक्षणस्य बलस्य
कारणभूतं वृष्टिलक्षणमुदकम् । कथं

पुनर्वृष्टिलक्षणमुदकं द्यौः पृथिवी वा
ददाति ? उच्यते । दिवो हि वृष्टिः
पतति । यच्च वृष्टेर्हेतुभूतं यज्ञादिकर्म
तत् पृथिव्यां क्रियते । अतस्तयोर्वृष्टि-
हेतुत्वात् एव वृष्टिलक्षणमुदकं दत्त-
मिति ? (त इति) व्यपदिश्यते Sk.

७. आदावेकं M.

८. ०न्ती० P. D. उदकमादाय वृष्ट्यर्थं
मध्यमाय ददाति Sk.

९. V. Mādhava ignores इत् ।
वै । उ and वित्तम् etc.

§ मो इति । सु । देवाः । अदः । स्वः । अव ।
PP.

१०. मो पु मैव Sy. अस्मत्प्रभवं पुत्रपौत्रादि-
कुलम् Sk.

११. देवानां P.

१२. स्वः स्वर्गं वर्तमानम्, अवः तदस्मदीयं
पितृपितामहप्रपितामहात्मकं सन्तानं,
दिवस्परि दिवश्चोपरि वर्तमानम् Sy.

१३. पाति M. अवपन्नं विपन्नं प्रभ्रष्टं मा
भूत्, मम पुत्राभावात् । पुत्रेण लोकाञ्
जयति Sy. अवः पतत्... स्वर्गात्
प्रच्युत्य नरकं मा गादित्यर्थः Sk.

सोमार्हस्य^१ पितृगणस्य । सुखस्य^२ भावयितुः । केवलत्वाय^३ । कदा । चिदपि^४ । भवामेत्यानुष्याय^५
यज्ञमाशास्त इति ।

यज्ञं पृच्छाम्यवमं स तद्वतो वि वौचति ।

कं ऋतं पुर्व्यं गतं कस्तद्विभक्तिं नूतनो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥४॥

यज्ञं पृच्छामि । विस्पष्टम् । वदतु यज्ञः सत्यमेवाश्रितं रक्षतीति यज्ञस्य । पुरा दृष्टम् ।
आनुषास्यम् । क्व । गतम् । कस्तदानीम् । सम्प्रति । तत् । नः । विभर्तीति ।

१. सोमसम्पादिनः Sk.

२. ०यितः M.

पुत्रस्य Sy.

सुखं यदात्मनो भावयति जनयति प्राप-
यति वा तच्छम्भु । तस्य शम्भुवः
सोमयाजिनः सुखिनश्च पितृपिताम-
हादिकुलस्य तत्प्रभवत्वेन सम्बन्धिनः
सन्तो वयमित्यर्थः Sk.

३. ०लंत्वाय P.

शूने अपगमने । . . कदाचिदपि मा भूम ।
युष्मत्प्रसादान्मम पुत्रा जायन्ताम् । अतो
मामस्माद् दुःखादुत्तारयतेत्यर्थः Sy.
शूनं वृद्धं श्वयतेर्वृद्धचर्यत्वात् । तच्च
वृद्धं नेष्यते । तदिह परिगृह्यते । किं
पुनस्तत् ? दुःखं पापं वा । दुःखपाप-
शब्दयोर्बान्यतरपर्यायः शूनशब्दः ।
द्वितीयार्थे चैषा सप्तमी । भूमेत्यपि
भवतिः प्राप्त्यर्थः । दुःखं पापं वा (मा)
प्रापाम Sk.

४. ०दभि P.

५. भावमे० P.

६. V. Mādhava ignores मो । वु ।
दिवः परि । and वित्तं etc.

७. द्विप० D. M.

८. मह्यमुपदिशतु येनाहं सुखमविगुणं

करोमीत्यर्थः Sk.

९. यज्ञं यजनीयम्, अवमं सर्वेषां देवा-
नामादिभूतम् . . . तमग्निं पृच्छामि ।
यन्मया पृष्टं तद् देवानां दूतः सोऽग्निः
. . . विविच्य कथयतु Sy.
तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहार्यः । यमग्नि-
महं यज्ञं पृच्छामि । . . . सोऽग्निस्तत् ।
व्यत्ययेनात्र नपुंसकता । . . . तं
यज्ञम् Sk.

१०. पूर्वं चिरन्तनम् Sk.

११. भद्रं स्तोतुभ्यः कृतं श्रेयः Sy.

१२. कुत्रेदानीं वर्तते Sy.

येन सत्येनाग्निर्यष्टुनापद्भूषो रक्षति
क्व तस्य तत् सत्यं गतमिह्यात्मन
आपदोऽरक्षणादुपालम्भोऽयं परिदेवना
वा Sk.

१३. कस्तद्विदानीं M.

पूर्वकालीनम् Sy.

१४. तनः P. D.

१५. नूतनो नवतरस्त्वत्तोऽन्यः कः पुरुषस्तद्
भद्रं . . . धारयति । यदि त्वय्यवर्तिष्यत
ममेदृशी दशापि नाभविष्यत् । अतस्तत्
क्व गतमिति कथय Sy.

१६. V. Mādhava ignores यज्ञम् ।
पृच्छामि । अवमम् । सः । तत् । दूतः
and वित्तं etc.

* अमी ये देवाः स्थनं त्रिष्वारोचने दिवः ।

कद्वं ऋतं कदन्तं कं प्रत्ना व आहुतिवित्तं मे अस्य रोदसी ॥५॥

अमी ये^१ । दिवः^२ । आरोचनं^३ आदित्ये । त्रिषु^४ स्थानेषु पौर्वापर्यभावेन^५ । ये । देवाः^६ !
भवय^७ पाथिवाश्च देवगणा आदित्यतेजोभिरवष्टब्धा वर्तन्त एवं माध्यमिकाः । क्व । वः । गतम् ।
आनुशंस्यम्^८ । क्व वा । शाठ्यमयजमानविषयम्^९ । क्व वाऽस्माभिः । पुरा । भवद्भ्यो हुता ।
आहुतिः^{१०} ।

कद्वं ऋतस्य धर्णसि कद्वरुणस्य चर्चणम् ।

कदर्यम्णो महस्पृथातिं क्रामेम दृढ्यो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥६॥

कद्वं ऋतस्य^{११} । क्व । युष्माकम्^{१२} । आनुशंस्यस्य^{१३} । धारणं गतम्^{१४} । क्व वा । वरुणस्य पुण्य-
पापकृद्विषयम्^{१५} । दर्शनम्^{१६} । क्व वा । अर्यम्णो दानादिविषयं महस्त्वम्^{१७} । वयं मार्गणं^{१८} । कूपादुत्तीर्णाः^{१९} ।

* अमी इति । PP.

१. यो M.

२. द्योतमानस्य सूर्यस्य Sy.

३. दीप्तिविषये वर्तन्ते । सूर्यप्रकाशयेषु स्थानेष्वित्यर्थः Sy. दीप्ते च दिवः सम्बन्धिन्यादित्यमण्डले Sk.

४. पृथिव्यादिषु Sy. त्रिषु लोकेषु Sk.

५. ०वो M.

६. ये । देवाः omitted by P. and D. यच्छब्दभूतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः । तान् पृच्छामि Sk.

७. भवत P. ८. अदि० P.

८. ०स्य P. स्तोतृविषयम्... सत्यम् Sy. सत्यम् Sk.

९. शठ्य० D. M

द्वेष्टविषयमसत्यम् Sy. असत्यम् Sk.

११. ईदृग्भूतदुःखानुभवेन मया पूर्वमनुष्ठितो यागसमूहो युष्माकं प्राप्नोदित्यनुमिमे Sy. सत्यासत्यविवेकिभूता ययं यज्वानं सन्तं मामित आपदो न रक्षयेत्येवमुपा-
लम्भोऽयम् Sk.

१२. V. Mādhava ignores अमी and वित्तं etc.

१३. सत्यस्याभिमतफलप्रापणस्य Sy.

१४. असत्यभूताः स्येत्यर्थः । अथवा व इति निर्धारणे षष्ठी । ऋतशब्दोऽप्यादित्य-
वचनः । धर्णसीत्यपि बलनाम । क्व युष्माकं मध्य आदित्यस्य भक्तानुग्रह-
सामर्थ्यलक्षणं बलम् Sk.

१५. ०द्वियम् M.

१६. अनुग्रहदृष्ट्या दर्शनम् Sy. भक्ताभक्तविवेकज्ञानमित्यर्थः Sk.

१७. च P. १८. अरीणां नियन्तुरेतत्संज्ञकस्य देवस्य सम्बन्धिना Sy.

१९. महानुभावस्य Sy.

अतिशयदेवतामाहात्म्यम् Sk.

२०. शोभनमार्गोऽष्टदेशप्रापणं... क्व गतम् ? एतत्सर्वं युष्मास्वेव वर्तते । न कुत्रापि गतम् Sy.

युष्मत्प्रसादात् स्वगृहगमनपथा वयमति-
क्रामा (मे) मेत्याशास्महे Sk.

२१. ०र्ण P.

दुर्वुद्धीन् । अतिक्रामेम् ।

अहं सो अस्मि यः पुरा सुते वदामि कानि चित् ।

तं मा व्यन्त्याध्यो^३ वृको न तृष्णजं^{१०} मृगं वित्तं मे अस्य रौदसी ॥७॥

अहं सो अस्मि । अहम् । सः । अस्मि । यः । पुरा भवताम् । सुते सोमे स्तोत्राणि । कानि ।
चित् । वदामि । तम् । मा । खादन्ति । आध्यः कामा न यक्ष्ये न दास्यामि न भोक्ष्यामीति ।
वृकः श्वा । तृष्णा जाता यस्य तं तृष्णजमुदकस्थानं प्रति गच्छन्तम् । मृगम् । इवेति ।

सं मा तपन्त्यभितः सपत्नीरिव पशवः ।

मूषो न शिश्रा व्यदन्ति माध्यः स्तोतारं[†] ते शतक्रतो वित्तं मे अस्य रौदसी ॥८॥

सं मा तपन्ति । सन्तपन्ति । माम् । अभितः सपत्नीमिव । सपत्न्यः । कूपपशवः । मूषि-

१. पापबुद्धीन् अस्मदनिष्ठाचरणपराञ्च शत्रून् Sy. पापबुद्धीन् वृकप्रभृतीन् Sk.
२. ०मे M.
अतिरेमे । तैः कृतावस्मात् कूपपात-
लक्षणाद् दुःखाद् वयमुत्तीर्णा भवेम Sy.
३. V. Mādhava ignores वित्तं etc.
- * व्यन्ति । आध्यः । PP.
४. मन्त्रवृक् Sk.
५. अहम् । सः । अस्मि omitted by M.
न त्वन्यः कश्चित् Sy.
६. कान्यप्यत्यन्तोत्कृष्टानि Sk.
७. उक्तवानस्मि । ... तस्मात्किमर्थं मां
परित्यजय Sy.
भूतेष्यं लट् । उदितवान् Sk.
८. तं मां युष्माकं स्तोतारं सन्तम् Sk.
नैतद्योग्यं युष्माकं स्तोता सन्नहमेवम-
सम्पद्यमानैः कामैर्बाध्य इत्येवमय-
मुपालम्भः Sk. ६. असम्पद्यमाना
उद्वेगेन मारयन्तीवेत्यर्थः Sk.
१०. अभिलषितपुत्राद्यप्राप्त्या जनिता मान-
स्यो व्यथाः Sy. आधयः कामा
उच्यन्ते । यक्ष्ये भोक्ष्ये अर्थिभ्यो दास्ये

- इत्येवमादयः कामाः Sk.
११. भोक्ष्ये is suggested for
भोक्ष्यामि ।
१२. वृकश्च P. M. वृकश्वा D.
यथा ऽरण्यश्वा मध्येमार्गं भक्षयति
तद्वत् Sy. १३. ०स्थाय P.
१४. गच्छन् न M.
१५. V. Mādhava ignores वित्तं etc.
- † शतक्रतो इति शतज्जतो Sy.
१६. सामर्थ्याद्वित्तवर्णितव्यर्थः । ... तापयन्ति
Sk. १७. अभिशब्दादयमुभयार्थे तसिल् ।
वामपादर्वतो दक्षिणपादर्वतश्चेत्यर्थः ।
अथवा, अग्रतः पृष्ठतश्चेत्यर्थः Sk.
१८. समान एकः पतिर्यासां । ताः सपत्न्यो
ययैकं पतिमभितः पीडयन्ति । परस्परं
वा पीडयन्ते Sy.
१९. यथा सपत्न्य एकं भर्तारमात्मानमेव
वा परस्परतः सन्तापयन्ति तद्वत् Sk.
२०. ०पशवः P. D. M. कूपभित्तयः Sy.
कूपभित्तय इष्टका वेह पशव उच्यन्ते ।
ता हि कूपस्य पशुस्थानीयाः । इमाः कूप-
भित्तय इष्टका वेत्यर्थः Sk.

काः। इव। अस्नातानि सूत्राणि। व्यदन्ति स्वाङ्गाभिधानं वा स्याच्छिन्नानि व्यदन्ति सन्त-
पन्ति। मा। आध्यः कामाः। स्तोतारम्। ते। शतक्रतो! यथा प्रजननानि वेष्टनत्वचा वृत्तानि
तद्वत् कामा मां परिवृण्वन्ति।

* अमी ये सप्त रुश्मयस्तत्रा मे नाभिरातता।

त्रितस्तद्वेदाम्यः स जामित्वाय रेमति वित्तं मे अस्य रौदसी ॥६॥

अमी ये सप्त। अमी। ये। सप्त। आदित्यरश्मयः। तेषु। मम। नाभिः। आतता
ते हि सर्वेषां नाभिषु सम्बद्धा भवन्ति। तमिममर्थम्। अपां पुत्रः। त्रितः। जानाति। स तेनादित्येन।
जामित्वं तदनु (?) पालयितुम्। स्तौति तान् रश्मीनि।

१. यथा मूषिकाः... शिदनानि कुबिन्देन
वायितान्यन्नरसेनालिप्तानि सूत्राणि
भक्षयन्ति। यद्वा शिदनशब्देन प्रजन-
नमेवोच्यते। तच्चोपचारात् पुच्छे
वर्तते। यथा स्वकीयानि पुच्छानि
घृततैलादिभाण्डे प्रक्षिप्योर्ध्वमुत्कृष्य
व्यदन्ति लिहन्तीत्यर्थः। एवं मामाद्यो
भक्षयन्ति। नचैतद् हे इन्द्र! तव
स्तोतुर्न्याय्यम्। तस्मात्कूपान्मामुत्ता-
रय Sy. २. स्नुतानि P.

३. किं पुनरत्र शिदनशब्देनोच्यते? वायितं
सूत्रम्। तद्वि शौचार्हं भवति अन्न-
गन्धित्वात्। वेष्टितं च तन्तुवाय-
यन्त्रे। अथवा शिदनशब्दः प्रजनन-
वचनः। इह तु तत्सादृश्यात् पुच्छः
शिदनमुच्यते। मूषिको वायितानि
सूत्राणि पुच्छानि वा तैलभाण्डे घृत-
भाण्डे वा प्रक्षिप्य ततश्चोद्धृत्य व्यदति,
एवं व्यदन्ति विविधमदन्ति खादन्ति
मामाद्यो यागादिकामाः Sk.

४. विविधं भक्षयन्ति Sy.

५. मध्यः P. माध्यद् M.

असम्पद्यमानैर्यागदानादिभिरुत्पादिता
मानस्यः पीडाः Sy.

६. बहुविधकर्मन् बहुविधप्रज्ञ वा Sy.

बहुकर्मन् बहुप्रज्ञ वा।... नैतद्योग्यं यत्तव
स्तोता सन्नहमेवमसम्पद्यमानैः कामैर्बाध्य
इत्येवमुपालम्भः Sk.

७. V. Mādhava ignores वित्तं etc.

* अमी इति। PP.

८. छुलोके वर्तमानाः सप्तसंख्याकाः Sy.

९. सूर्यरश्मिष्वध्यात्मं सप्तप्राणरूपेण
वर्तमानेषु Sy. १०. नाभिः M.

नाभिः शब्दोऽत्र प्राणमात्रोपलक्षणार्थो
द्रष्टव्यः। प्राणः Sk. ११. आत P.
सम्बद्धा। ऋषिरात्मानमेव परोक्षतया
निर्दिशति Sy. अवबद्धा।

आयत्तेत्यर्थः Sk. १२. अभिम् P.

१३. सम्बन्धि P. १४. तत्पूर्वोक्तं

वृत्तान्तम् Sy. १५. ऋषिः Sy.

१६. तीर्णतमस्तिरस्कृताज्ञानः Sy.

त्रितो नाम ऋषिः Sk.

१७. आत्मन एवायं परोक्षरूपेण प्रथमपुरुषेण
प्रतिनिर्देशः। अहं त्रितो वेष्णीत्यर्थः Sk.

१८. तोदि० M. १९. कूपान्निगन्तुत्वाय
Sy. जामिशब्दः समानजातीयवचनः।

समानजातीयत्वार्यम्। तादृग्व्यप्रतिप-
त्यर्थमित्यर्थः Sk. २०. तनु P.

२१. पाययि० P. D. २२. स्तेनति P.

२३. V. Mādhava ignores वित्तं etc.

* अमी ये पञ्चोक्षणो मध्ये तस्थुर्महो दिवः ।

देवत्रा नु प्रवाच्यं सध्रीचीना नि वावृतुर्वित्तं मे अस्य रोदसी ॥१०॥

अमी ये । “तत्र इन्द्रस्तद्वरुणः” इत्यस्यामुचि वक्ष्यमाणाः पञ्च^१ । अमी । वर्षितारः^२ । ये । मध्ये । दिवः^३ । तिष्ठन्ति । तेषु देवेषु^४ । क्षिप्रं मयाऽभिलषितम्^५ । वाच्यं^६ ते । सहभूताः^७ । निवर्तन्तु^८ मां प्रति ।^९

सुपर्णा एत आसते मध्यं आरोधने दिवः ।

ते सेधन्ति पथो वृकं तरन्तं यद्दतीरुपो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥११॥

सुपर्णा एते । सुपतनाः^{१०} । एते रश्मयः^{११} । निवसन्ति । स्वर्गलोकस्य^{१२} । अपिधान^{१३} आदित्यमण्डले । ते । निषेधन्ति^{१४} । मार्गात्^{१५} । अन्वगच्छन्तम्^{१६} । वृकं^{१७} यः पशुषु हृतेषु मां भक्षितुं कूपेऽवरुद्धं दृष्ट्वा सरस्वत्याः परस्मात् कूलात् तस्याः^{१८} । महतीः^{१९} । अपः^{२०} ।

* अमी इति^१ । PP.

१. यद्वा अग्निर्वायुः सूर्यश्चन्द्रमा विद्युदित्येवं पञ्चसङ्ख्याकाः Sy.

२. कामाभिवर्षकाः Sy.

३. दिवं D. ४. तेषां देवानाम् Sk.

५. स्तोत्रमस्माभिः Sk.

६. प्रशंसनीयं देवानां योग्यं मदीयं स्तोत्रम् Sy.

७. सहाञ्चन्तो युगपदागच्छन्तस्ते देवा मदीयं परिचरणं स्वीकुर्वन्ति ... सहाञ्चन्तीति सङ्घञ्चः । त एव सध्रीचीनाः Sy.

सहगमनशीला इत्यर्थः Sk.

८. The correct reading should be निवर्तन्ताम् ।

तदनन्तरं ... तृप्ताः सन्तो निवर्तन्ते Sy. मान्यतोगमन् । अस्मान् प्रत्यागच्छन्त्वित्यर्थः Sk.

९. V. Mādhava ignores महः and वित्तम् etc.

† रोदसी इति^१ PP. in all the

stanzas where this word occurs.

१०. सुपर्णाः । रश्मिनार्मितत् । शोभनपतनाः Sy. ११. ते P.

१२. सूर्यरश्मयः Sy. तिष्ठन्ति Sk.

१३. ०लोके तस्य M.

१४. सर्वस्यावरके व्याप्ते ... आरुध्यत आश्रितेऽनेनेत्यारोधनम् Sy.

आरोहति मर्यादया रुणद्धि वा तमांसीत्या-रोधनमादित्यमण्डलमिहाभिप्रेतम् Sk.

१५. अन्तरिक्षस्य मध्ये Sy.

१६. निवारयन्ति Sy.

सेधतिर्गतिकर्मा सामर्थ्याच्चान्तर्णीत-प्यर्थः । शुद्धोऽपि सोपसर्गार्थो ब्रष्टव्यः । लोडर्थे लट् । अपगमयतु Sk.

१७. अस्मद्गमनमार्गात् Sk.

१८. The proper reading should be अन्वागच्छन्तम् or अनुगच्छन्तम्

१९. अरण्यद्वानम् Sy.

२०. यद्वा इति महन्नाम Sy.

२१. मतिरपः P. मह ... रपः M.

तरन्तं कञ्चन वृकमिति ।

नव्यं तदुक्थ्यं हितं देवासः सुप्रवाचनम् ।

ऋतमर्पन्ति सिन्धवः सत्यं तातान् सूर्यो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥१२॥

नव्यं तदुक्थ्यम् । नवतरम् । उक्थाहम् । तत् स्तोत्रम् । भवत्सुनिहितम् । देवाः । शोभन-
प्रवाचनम् । उदकम् । गमयन्ति । नद्यो भवद्भिः प्रहिताः । सूर्यश्च तेजोभिः । सत्यम् । विस्तारयति ।

अग्रे तव त्यदुक्थ्यं देवेष्वस्त्याप्यम् ।

स नः सुतो मनुष्वदा देवान्यक्षि विदुष्टरो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥१३॥

अग्ने तव । अग्ने ! तव । एतत् । प्रशस्यम् । देवेषु । ज्ञातेयम् । अस्ति । स त्वम् ।

१. कूपपतनात्पूर्वं वित्तं वृद्ध्वनं भक्षयितुं कश्चिदरण्यश्वामहर्ता नवीं तृतीया-
राजगाम । स च सूर्यरश्मीन् वृद्ध्वाऽ-
यमवसरो न भवतीति निववृते । अतो
रश्मयो वृकं निषेधन्तीत्युच्यते । यास्क-
पक्षे तु, आप इत्यन्तरिक्षनाम । यद्वाती-
रपो महवन्तरिक्षं पयः पया द्वावशरादया-
त्मना मार्गेण तरन्तं वृकं चन्द्रमसं सूर्य-
रश्मयो निषेधन्ति । अहनि हि सूर्य-
रश्मिभिर्निरुद्धचन्द्रमा निष्प्रभो दृश्यते ।
अतो निष्प्रभं कृवन्तीत्यर्थः Sy.
अस्मान् भक्षयितुमुत्तरन्तम् Sk.

२. V. Mādhava ignores मध्ये and
वित्तं etc.

३. तदुक्थ्यम् P.

४. तच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दो-
ऽध्याहृतव्यः । यदस्माभिः कर्तुमुप-
क्रान्तं नव्यं नवं तत् । अन्यैः स्तोतृभि-
रकृतपूर्वमित्यर्थः Sk.

५. प्रशस्यं स्तुत्यहम् Sy.

६. तद् भवदीयं बलम् Sy. युष्मत्स्तोत्रम्
Sk. ७. भवत्सुनिहितं P. D.

युष्मासु निहितम् Sy. हितम् । कस्मै ?
सामर्थ्यादिस्मदभिप्रेतकरत्वादस्मभ्यं युष्म-
भ्यं वा वीर्यवृद्धिकरत्वात् Sk.

८. ० प्रवाचनम् P. सुष्ठु ऋत्विग्भिर्वा-
चयितुं शक्यम् । एवंभूतम् Sy.
अत्यन्तोत्कृष्टं चेत्यर्थः । अथैवमन्यया-

स्वार्धचंस्यार्थयोजना । युष्माकं माहात्म्यं
नव्यम् । नीतेरर्चतिकर्मण इदं रूपम् ।
स्तुत्यं तत्प्रशस्यमुक्थ्यं च हितं च
स्तोतृभ्यो हे देवासः सुप्रवाचनं सुष्ठु
प्रवाचनाहम् । प्रख्यापनाहमित्यर्थः Sk.

६. आलस्यराहित्येन सर्वदा प्रेरयन्ति ।
अशोष्याः सत्यः प्रवहन्तीत्यर्थः Sy.
वहन्तीत्यर्थः । . . . अथवा ऋतशब्दोऽत्र
यज्ञवचनः । आदित्यवचनो वा । सिन्धवो
रश्मय उच्यन्ते । यज्ञमादित्यं वा प्रति
रश्मयो गच्छन्तीत्यर्थः Sk.

१०. युष्मदीयेन बलेन . . . स्यन्दनशीलाः Sy.

११. ० ता P.

१२. सर्वदा विद्यमानं स्वकीयं तेजः Sy.
अविसंवादि स्वं ज्योतिः Sk.

१३. V. Mādhava ignores वित्तं etc.
* विदुःस्तरः । PP.

१४. श्रुतिप्रसिद्धम् Sy. तच्छब्दसमानार्थत्य-
च्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्या-
हृतव्यः । यदिदमस्माभिः कर्तुं प्रक्रान्तं हे
अग्ने तव त्यत् तत् Sk.

१५. स्तोत्रम् Sk.

१६. दानादिगुणयुक्तेष्विन्द्रादिषु Sy.
निर्धारण एवा सप्तमी । देवानां मध्ये Sk.

१७. ज्ञाते० M. आपिबन्धुः । तस्य भावः ।
बान्धवम् Sy. ज्ञातित्वं तवास्माभिः
सह । ज्ञातिश्च त्वमस्माकमित्यर्थः ।
सर्वयजमानानां हि ज्ञातिभूतोग्निः Sk.

अस्माकम् । मनुष्यवद् वेद्याम् । निषण्णः । देवान् । यज्ञ । विद्वत्तरः ।

सत्तो होता मनुष्वदा देवाँ अच्छा विदुष्टरः ।

अग्निर्हव्या सुषूदति देवो देवेषु मेधिरो वित्तं मे अस्य रौदसी ॥१४॥

सत्तो होता । निषण्णः । होता वेद्याम् । मनुष्वद् । विद्वत्तरः । अग्निः । हव्यान्यादाय ।
देवान् । प्रति । प्रेरयति । देवः । देवेषु । यज्ञियः ।

ब्रह्मा कृणोति वरुणो गातुविदं तमीमहे ।

व्यूणोति हृदा मतिं नव्यो जायतामृतं वित्तं मे अस्य रौदसी ॥१५॥

ब्रह्मा कृणोति । स्तोतृभ्यः परिवृह्णं कर्म । वरुणः । करोति । मार्गस्य लम्भयिता-
मम् । तम् । वयमभियाचामहे कूपादुत्तरणम् । स हृदयेनैव । सुमति स्तोतृभ्यः । प्रकाशयति ।

१. यथा मनुनां यज्ञे तद्वत् Sy.

२. यज्ञे Sy.

३. होता भूत्वेत्यर्थः Sk.

४. हविर्भिः पूजय Sy.

५. अतिशयेन विद्वान् । किम् ? सामर्थ्या-
द्यद्वास्माकं वा भक्तताम् Sk.

६. V. Mādhava ignores आ and
वित्तं etc. आ शास्त्रमर्यादया Sy.

* विदुःस्तः ।

† सुषूदति PP.

७. देवानामाह्वाता Sy.

८. ०द्या P.

९. मनुष्यद् P. मनुष्य M.

मनोरिवास्माकं यज्ञे Sy.

१०. हव्या हव्यानि, अस्मदीयानि हवींषि ।
मर्यादायामाकारः । शास्त्रमर्यादया
यथाशास्त्रम् Sy.

११. अच्छ आभिमुख्येन Sy.

१२. प्रेरयतु Sy; अग्निर्हव्या हवींषि सुषूदति
संस्करोति Sy. १३. ०यं D.
मेधावी Sy. यज्ञकारीत्यर्थः Sk.

१४. V. Mādhava ignores आ and
वित्तं etc.

१५. परिवृहं तद्वक्षणरूपं कर्म Sy. तच्छब्द-
श्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहृत्यः । यो ब्रह्मा
स्तुतिलक्षणम् Sk.

१६. ०णं M.

अनिष्टस्य निवारयिता देवः Sy.

१७. करोतिरन्तर्णीतप्यर्थः । कारयति कामान् ।
स्तोतृभिरात्मानं स्तावयतीत्यर्थः Sk.

१८. गातोर्मागंस्य दुःखनिवारकस्य लम्भयि-
तारं वरुणम् Sy. गमनस्य वेदितारम् ।
यज्ञान् प्रति गन्तुं ज्ञातारमित्यर्थः Sk.

१९. ०तारस्तं M.

२०. अभिमतफलं याचामहे । ईमह इति
याच्ञाकर्मा Sy.

२१. ०णार्थम् P. २२. हृदयेनैव P.
षष्ठ्यर्थ एषा तृतीया । अस्मद्ब्रह्मस्य Sk.

२३. मननीयां स्तुतिम् Sy. ज्ञानम् । मम
मनसो ज्ञानमुत्पादयत्वित्यर्थः Sk.

२४. उच्चारयतीत्यर्थः Sy.
लोडयंजं लट् । प्रकाशयतु Sk.

सत्कृत्यः सन्नधुनाऽस्माकमस्मिन् कूपे पूर्णमुदकम् । जनयतु ।

असौ यः पन्था आदित्यो दिवि प्रवाच्यं कृतः ।

न स देवा अतिक्रमे तं मर्तासो न पश्यथ वित्तं मे अस्य रौदसी ॥१६॥

असौ यः । सर्वेषां स्तोत्रार्थम् । यः । अयम् । आदित्याख्यः । पन्थाः । दिवि । कृतः ।
सः । देवाः । मनुष्यैः क्षुद्रैरतिक्रमितुं न शक्यते । तमिमम् । मनुष्याः । न । पश्यथाभ्युदयावहम् ।

त्रितः कूपेऽवहितो देवान्हवत ऊतये ।

तच्छुश्राव बृहस्पतिः कृण्वन्नहरणादुरु वित्तं मे अस्य रौदसी ॥१७॥

त्रितः कूपे । यदाऽस्य सूक्तस्य कुत्स एव द्रष्टेति दर्शनं तदानीमियं योजना पुराऽहमिव

१. सोऽयं नव्यः स्तुत्यो वरुणोऽस्माकम्, ऋतं जायतां सत्यभूतोऽस्तु Sy.

नव्यः स्तुत्यश्च जायताम् Sk.

२. ऋतम् । सप्तम्यर्थे द्वितीया । ऋते यज्ञे मदीये । अथवा तृतीयपादः प्रथम-पादानन्तरं योजयितव्यः । यो ब्रह्म कृणोति वरुणो यश्च प्रकाशादिकरणेन सर्वप्राणिनां व्यूणीति हृदयस्य मतिं घटादिविषयं ज्ञानं तं वयमीमहे । नव्यो जायतामृतेऽस्मदीय इति Sk.

३. V. Mādhava ignores वित्तं etc.

४. असौ यः असौ यः M.

५. प्रवाच्यं प्रकर्षेण वचनं यथा भवति तथा ... निर्मितः । यथा सर्वैः प्राणिभिर्दृश्यते तथा वर्तमान इत्यर्थः Sy.

६. सततगामी । यद्वा ब्रह्मलोकं गच्छतामुपासकानां मार्गभूतः Sy.

पन्था इति पततेर्गत्यर्थस्य गन्तृवचनो न मार्गशब्दपर्यायः । ... असौ य उदया-स्तमयलक्षितेन मार्गेण गन्ता तद्वान् वाऽऽदित्यः Sk.

७. प्रकाशकरणाथं ... स्थापितः । ... केन ? सामर्थ्यादादित्येनैव भवद्भिर्वा देवैर्वा

विधात्रा वा Sk.

८. हे देवाः !

९. ०तु P. सोयमादित्यो युष्माभिरपि ... अतिक्रमितुं न शक्यः । युष्मज्जीवनस्य तदायत्तत्वात् । सति हि सूर्ये वसन्तादयः काला निष्पद्यन्ते । कालेषु च यागाः क्रियन्ते । यागेषु च सत्सु भवतां जीवनम् । अतो युष्माभिरप्यसौ नातिक्रमितव्यः Sy. अतिक्रमितव्यः ? (अतिक्रमितव्यः) । केन । सामर्थ्यादादित्येनैव । तमादित्यो नातिक्रामतीत्यर्थः Sk.

१०. शक्यं त M.

११. तं महानुभावं सूर्यम् Sy.

तमादित्यं तत्पथं वा Sk.

१२. पापकृतो मनुष्याः ... न जानीथ । एतच्च कूपे पातयित्वा निर्गतावेकतद्विती प्रति निन्दनम् । अहमेव मन्त्रद्रष्टा तं सूर्यं जानामि, पापकृतौ युवां न जानीथः Sy.

१३. न जानीथ । अहं सम्यङ् न जानामीत्यर्थः Sk. १४. पश्याभ्यु० M.

१५. V. Mādhava ignores वित्तं etc.

* हवते PP.

१६. एव M.

त्रितश्च^१। कूपे^२। पतितः सन्^३। देवान्^४। हवते^५ स्म। रक्षणाय^६। तदानीं^७ तस्य वचनम्^८। बृहस्पति-
रेव^९। शुश्राव^{१०}। तस्याह्वानात्^{११}। तस्य^{१२}। विस्तीर्णं^{१३} गमनमार्गम्^{१४}। कुण्वन्^{१५}।

अरुणो मां सकृद्वृकः पथा यन्तं ददर्श हि ।

उज्जिहीते निचाय्या तथैव पृष्ट्यामयी वित्तं मे अस्य रोदसी ॥१८॥

अरुणो मां। तृपितं^{११} माम्^{१२}। मार्गेण^{१३}। गच्छन्तम्^{१४}। पृष्ठतः^{१५} स्थितः^{१६} कश्चिदरुणः^{१७}। वृकः^{१८}।
ददर्श^{१९}। हि^{२०}। दृष्ट्वा^{२१} च^{२२} गमनार्थमुज्जिहीते^{२३}। यथा^{२४} तष्टाज्वरततक्षणात्^{२५}। जातपृष्ठवेदनः^{२६}
सन्नुत्तिष्ठति तद्वदिति^{२७}। यास्कपक्षे तूदितश्चन्द्रमा इति मन्त्रार्थस्तदुक्तम्—

१. एतत्संज्ञ ऋषिः Sy. त्रितो नामाषिः Sk.
२. स P. पतितः Sy.
३. स्तुतिभिराकारयति Sy.
यदि कृत्स्नस्येदमार्थं ततोऽविरुद्ध एव
परोक्षरूपेण प्रथमपुरुषेण निर्देशः।
अथ तत् (?) त्रितस्येदमार्थं तत आत्मन
एव परोक्षरूपेण प्रथमपुरुषेण निर्देश
इति व्याख्यातव्यम्। अहं त्रितनामा
देवानाहृतवानित्यर्थः Sk.
४. अस्मिन् मानसे यज्ञे सोमेन तर्पणाय
पालनाय वाऽऽत्मनः Sk. ५. बृहतां
महतां देवानां रक्षक एतत्संज्ञो देवः Sy.
६. अंहसः पापरूपादस्मात् कूपपातादुघ्नीय
Sy. अंहशब्दोऽहंशब्दपर्यायः।
तद्वानंहुरः। कः पुनरसौ? यदि
रक्षणमत्र विवक्षितं ततः पापकर्म-
कारित्वाद् वृकः। अथोत्तरणं तत उद्वेग-
करस्तृणादिभिरुपेतत्वात् कूपः। अंह्र
एवांह्रणः। ... पापकर्मकारिणो वृकाद्
उद्वेगकरतृणाद्युपेताद् वा कूपादित्यर्थः
Sk. अंह्ररोऽह्रस्वान्। अंह्रणमित्यप्यस्य
भवति N. 6. 27. ७. शोभनम् Sy.
उह। क्रियाविशेषणमेतत्। विस्तीर्णम्।
रक्षितुमुत्तारयितुं वा चिरमित्यर्थः Sk.
८. गमन is omitted by D.
९. हेतावयं शतुप्रत्ययो द्रष्टव्यः। प्रयोज-
नस्य हेतुत्वेन विवक्षा। करणेन हेतुना।

- कर्तुमित्यर्थः। किम्? सामर्थ्याद्वर्क्ष-
वोत्तारणं वा। क्रियासामान्यत्वाद् वा
करोतिरेव रक्षणार्थं उत्तारणार्थं वा।
रक्षितुमुत्तारयितुं वेत्यर्थः Sk.
१०. V. Mādhava ignores वित्तं etc.
  ११. ०तां M. १२. स्वगृहगमनमार्गेण Sk.
  १३. गृहं प्रति Sk. १४. लोहितवर्णः Sy.
  १५. वृकोऽरण्यदेवा Sy. १६. ददशु M.
  १७. हिः पादपूरणः... हिरवधारणे। नक्षत्र-
गणमेव ददर्शं न कूपपतितं मामित्यना-
दरो द्योत्यते। यदि मां पश्येत्, उद्वरेत्
कूपात्। निचाय्य नक्षत्रगणं दृष्ट्वा
चोज्जिहीते। येन नक्षत्रेण संयुज्यते तेन
सहोद्गच्छति। न मामभिगच्छतीत्यर्थः
Sy. हिशब्दस्तु पदपूरणः Sk.
  १८. चाग० D. च is omitted by M.
दृष्ट्वा च मां जिघृक्षुः सन् Sy.
  १९. उद्वगच्छति स्म।... यद्वा वृक इति
विवृतव्योतिष्कश्चन्द्रमा उच्यते। अरुण
आरोचमानः, कृत्स्नस्य जगतः प्रका-
शकः, मासकृद् मासार्थमासत्वयन-
संवत्सरादीन् कालविशेषान् कुर्वन्।
तिथिविभागज्ञानस्य चन्द्रगत्यधीनत्वात्।
स चन्द्रमा आकाशमार्गे यन्तं गच्छन्तं
नक्षत्रगणं ददर्शं Sy.
भूते चात्र लङ् द्रष्टव्यः।... दृष्ट्वा
चोर्ध्वमगमत्। उदित इत्यर्थः Sk.

“वृकश्चन्द्रमा भवति विवृतज्योतिष्को वा विकृतज्योतिष्को वा विक्रान्तज्योतिष्को वा । . . . अरुण आरोचमानो मासानां चार्धमासानां च कर्ता चन्द्रमाः । वृकः पथा यन्तं ददर्श नक्षत्रगणमभिजिहीते निचाय्य येन येन योक्ष्यमाणो भवति चन्द्रमास्तद्विषुवन्निव पृष्ठरोगी” इति ।

एनाङ्गुषेण वयमिन्द्रवन्तोऽभि ध्याम वृजने सर्ववीराः ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥१६॥

एनाङ्गुषेण । अनेन । स्तोत्रेण । वयम् । इन्द्रवन्तः सन्तः । अभिभवेम । युद्धे शत्रून् ।
अखण्डितास्मदीयवीराः । अत्र वदन्ति—

१. इति M.
२. विकृतज्योतिष्को वा omitted by M.
३. Yāska reads आरोचनः] and adds मासकृत् after आरोचनः
४. Omitted by P.
५. कर्ता (भवति) N. ५. 21.
६. यन्त P.
७. दर्श M.
८. निचाय्य P. D.
९. ०स्तद्विषु० M. ०भिर० P.
१०. ०रोगिति P. ०रोहीगीति M. N. ५. 20, 21.
११. V. Mādhava ignores सकृत् and वित्तं etc.
सकृत्, एकवारम् . . . अत्र मासकृदिति यास्क एकं पदं मन्यते, शाकल्यस्तु पदद्वयम् । तस्मिन्पक्षेऽयमर्थः—दक्षप्रजापतेर्द्विहितभूताः स्वभार्या अश्विन्याद्यास्तारकाः पुनः पुनर्ददर्श । मां सकृदेव पश्यतीति सकृद् दृष्ट्वा चोज्जिहीते । ताराभिः सहोर्ध्वमेव गच्छति । न मां कृपादुत्तारयति । अत इदमनुचितम् । हे द्यावापृथिव्यौ मदीयमिमं वृत्तान्तं

जानीतम् Sy.

१२. आङ्गुषः स्तोम आघोषः . . . अनेन स्तोमेन वयमिन्द्रवन्तः N. ५. 11.
१३. आघोषणयोग्येन स्तोत्रेण हेतुभूतेन Sy.
अङ्गुषशब्दः शरीरावयववचनः । उष बाहे । अङ्गान्योषति बहतीत्यङ्गोषोऽन्धकूपः । स हि सम्ब्राधत्वात् पीडयत्यङ्गानि । अङ्गोष एवाङ्गुषः । . . . अङ्गुषे भव आङ्गुषः सोमः । अथवा आघोष्यतेऽसावित्याघोषः स्तोमः । आघोष एवाङ्गुषः । छान्दसौ वर्णागमव्यत्ययी । . . . अनेन कूपे प्रकल्पितेन सोमेन स्तोमेन वा हेतुना Sk.
१४. इन्द्रः P.
अनुप्राहकेणेन्द्रेण युक्ताः Sy.
इन्द्रः सहायभूतो येषां ते इन्द्रवन्तः । इन्द्रेणानुगृह्यमाणा इत्यर्थः Sk.
१५. बुद्धे P.
वृज्यते दोषैरिति वृजनोऽविगुणो यज्ञः । तत्र । अथवा वृजनशब्दो बलनामसामर्थ्यादन्तर्णीतमत्वर्थः । सेनालक्षणेन बलेन तद्वति सङ्ग्राम इत्यर्थः Sk.
१६. ०विराः M. सर्वैर्वीरैः पुत्रैः
पौत्रादिभिश्चोपेताः सन्तः Sy.

त्रितं गास्वनुगच्छन्तं^१ कूराः सालावृकीमुताः ।
 कूपे प्रक्षिप्य गाः सर्वास्तित एवापजहिरे ॥
 स तत्र सुषुवे सोमं मन्त्रविन्मन्त्रवित्तमः ।
 देवांश्चाहूतवान्तसर्वास्तच्छुश्राव बृहस्पतिः ॥
 बृहस्पतिप्रचोदिता विश्वे देवगणास्त्रयः ।
 जग्मुस्त्रितस्य तं यज्ञं भागांश्च जगृहुः सह ॥ इति ॥
 कुत्सश्च कूपे पतितस्तेनैवेहानुधावति ।
 सूक्तेन त्रितदृष्टेन स्वयं वा दृष्टवानिदम् ॥
 त्रित एवाथवा द्रष्टा ननु कुत्सस्य दर्शने ।
 विरुध्यतेऽरुणो मेति माशब्दस्तत्र का गतिः ॥
 उच्यते पदकारस्य त्रितस्यार्पमिदं मतम् ।
 अन्यथाऽपि पदच्छेदस्तत्र यास्केन दर्शितः ॥ इति ॥

I.106.

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमृतये मारुतं शधो अदितिं हवामहे ।
 रथं न दुर्गाद्विसवः सुदानवो विश्वस्माच्चो अंहसो निर्विपर्तन ॥१॥

इन्द्रं मित्रम् । कुत्सः । इन्द्रादीन् । मारुतं च । वेगम् । रक्षणार्थम् । हवामहे । एषु चाहूय-

१. न्तः M.

२. Missing in M.

३. सर्वा . . . स्त० M.

४. मनुषं म० P. मन्त्रवन्म० D. मन्त्र-
वन्मन्त्रवत्तमः M.

५. ०श्च ह० P.

६. श्रुत्वा व P. शुभ्राय M.

७. ०ति D.

८. BD. III. 132, 133, 136.

९. ०धावेति P.

१०. नित्यद्० M.

११. ०वादिनम् M.

१२. V. Mādhava ignores तत् ।

नः etc.

Ms. D. puts the figure
 ॥१०५॥ here to indicate the
 end of one hundred and
 fifth hymn. No such number
 is given in P. and M.

* वृःजात् । PP.

† निः । विपर्तन । PP.

१३. इन्द्रं P.

१४. मरुत्समूहं बलञ्च Sy.

शधः सेनालक्षणं बलम् Sk.

१५. तर्पणाय पालनाय वात्मनः Sk.

१६. चाभूय० M.

मानेषु यूयं च वसवः^१ ! रथम्^२ । इव सारथ्यः । दुर्गादि^३ । अस्मान् । सर्वस्मात् । पापात् । निष्पारयते^४ ।

त आदित्या आ गता सर्वतातये भूत देवा वृत्रतुर्येषु शंभुवः ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥२॥

त आदित्याः । ते यूयम् । आदित्याः ! आगच्छत । वज्राय । भवत च । देवाः । सङ्ग्रामेषु । सुखस्य भावयितारः ।

अवन्तु नः पितरः सुप्रवाचना उत देवी देवपुत्रे ऋतावृधा ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥३॥

अवन्तु नः । रक्षन्तु । अस्मान् । पितरः^{१०} । सुस्तोत्राः^{११} । अपिच । देव्यो द्यावापृथिव्यौ । यज्ञस्य वर्धयित्री । ययोः सर्वे देवाः पुत्राः ।

नराशंसं वाजिनं वाजयन्निह चयद्वीरं पूषणं सुधैरिमीहे ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥४॥

नराशंसम् । अग्निं^{११} वयम् । हविष्मन्तम्^{१२} । अर्चयन्तः^{१३} । अस्मिन्^{१४} कर्मणि ।

१. निवासयितारः Sy.

२. गन्तुमशक्याग्निम्नोन्नतात् स्थानात् सारथ्यो यथा रथं पालयन्ति तद्वत् Sy. यथा रथी दुर्गात् प्रवेशाद्वयं रक्षत्येवम् Sk. ३. अस्मात् D. M.

४. ०य M. निर्गमय्य पालयत Sy. निश्चयेन पालयत रक्षत । यथा वयं केनचिदपि पापेन न सम्बध्यामहे तथा कुरुतेत्यर्थः Sk.

५. V. Mādhava ignores सुदानवः etc. सुदानवः शोभनदानाः Sy.

६. के M. यान् परया भक्त्याऽऽह्वयामि ते Sk. ७. सर्वैर्वीरपुरुषैस्तताय विस्तारिताय युद्धाय । युद्धेऽस्माकं साहाय्यं कर्तुमित्यर्थः Sy. सर्वस्मा अस्मद्यागाय । अथवा तनोतेस्तातिशब्दो यागसन्ततिवचनः । सर्वस्य यागसन्तत्यै ।

सर्वानस्मद्यागानविघ्नेन सम्पादयितुमित्यर्थः Sk. ८. शत्रुजयलक्षणं सुखमस्मान् प्रापयतेत्यर्थः Sk.

९. V. Mādhava ignores रथं etc.

१०. अग्निष्वात्तादयः Sy.

११. सुखेन प्रवक्तुं स्तोतुं शक्याः Sy.

१२. सत्यस्य यज्ञस्य वा Sy. सत्यस्य यज्ञस्योदकस्य वा स्वेन स्वेन व्यापारेण Sk.

१३. सर्वं P. D. देवाः सर्वे पुत्रस्थानीया ययोस्ते Sy. देवानां मातृभूते इत्यर्थः Sk.

१४. V. Mādhava ignores रथं etc.

१५. नरैः शंसनीयम् Sy.

नराशंसोऽग्निर्यज्ञो वा । तम् Sk.

१६. अन्नवन्तम् Sy. हविलक्षणेन स्तोतृभ्यो देयेन वाऽग्नेन तद्वन्तम् Sk.

१७. उपवाजयन्, प्रज्वलयन् Sy. स्तुवन्तः Sk.

१८. इहास्मिन्काले स्तोमीति शेषः Sy.

क्षपितवीरं^१ बलिनम्। पूषणं च।

बृहस्पते सदमिन्नः सुगं कृधि शं योर्यत्ते मनुहितं तदीमहे ।
रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपतन ॥५॥

बृहस्पते। बृहस्पते ! सदा। एव। अस्माकम्। सुखम्। कुरु। यत्। तव। शं च।
योश्च। मनुष्यहितम्। तत्। याचामहे।

इन्द्रं कुत्सो^{*} वृत्रहणं शचीपतिं काटे निबाळह ऋषिरह्णदूतये ।
रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपतन ॥६॥

इन्द्रं कुत्सः। इन्द्रम्। कूपे। पतितः कूपे निबध्यमानो वा। कुत्सः। ऋषिः। कर्मपतिम्^{१०}।

१. अतिबलिनं यस्मिन् सर्वे वीराः क्षीयन्त
एवंरूपं पूषणं पोषकं देवम् Sy.

वीराणां निवासयिता क्षयद्वीरः। . . .
पूषा ह्यस्तं गच्छन् सर्ववीरान्
स्वे स्वे स्थाने निवासयति।
तेनासौ क्षयद्वीर इत्युच्यते। तं
क्षयद्वीरम् Sk.

२. V. Mādhava ignores सुम्नैः।
ईमहे and रथं etc.

सुम्नैः सुखकरैः स्तोत्रहेतुभूतैः, ईमहे
याचामहे, अभीष्टं प्राचयामहे Sy.

३. ०तेः M.

४. शमनीयानां रोगाणामुपशमनम् Sy.
कस्य ? सामर्थ्यादुत्पन्नानामनिष्टानां
रोगादीनाम् Sk.

५. पृथक्कर्तव्यानां भयानां यावनं पृथ-
क्करणम् Sy.

यौतिः पृथग्भावार्थः। पृथग्भावं च।
असम्बन्धं चेत्यर्थः। केन ? सामर्थ्या-
दुत्पत्सुभिरनिष्टैः। अथवा सुखमधि-
गम्यत इति सुगं सुलभमत्रोच्यते। शं
योरित्येताभ्यां चास्य सम्बन्धः। स्वधि-

गममुत्पन्नरोगाद्युपशममुत्पत्स्वनिष्ठास -
म्बन्धं च नः कुर्वित्यर्थः Sk.

६. मनुना ब्रह्मणा हितं त्वय्यवस्थापितम्।
यद्वा मनुष्याणामनुकूलम्। एवंविधं
शमनं यावनं च यदस्ति तत् Sy.

७. V. Mādhava ignores रथं etc.

* वृत्रहणम्। शचीपतिम्। PP.

८. काट इति कूपनाम। तस्मिन् . . . निपा-
तितः Sy.

९. निबाळहः। बाहू प्रयत्ने। नीत्युपसर्ग-
वशात् पतने वर्तते Sy.

अतिशयेन बाध्यतेऽसाविति निबाळहः।
कूपेऽतिसम्बाधत्वात् कूपस्यातिशयेन
बाध्यमानस्त्रितो नामापर ऋषिराहूत-
वानित्यर्थः Sk.

१०. ति M. शचीति कर्मनाम। सर्वेषां
कर्मणां पालयितारम्। यद्वा शच्या देव्या
भर्तारम् Sy.

शचीपतिम्। शच्याख्यायाः स्वभार्याया
भर्तारम्। कर्मनाम वा शचीशब्दः।
सर्वयागकर्मणामधिपतिम् Sk.

वात्रूणां^१ हन्तारम् । रक्षणाय । अह्नुत्^२ ।

देवैर्नो^३ देव्यदितिर्नि पातु देवस्त्राता त्रायतामप्रयुच्छन्^{*} ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥७॥

देवैर्न^३ । देवैः^१ सह । देवी । अदितिः^३ । अस्मान्^५ । रक्षतु । देवः^६ । त्राता सविता च । त्रायताम् । अप्रमाद्यन्ति^{११} ।

I.107.

यज्ञो देवानां प्रत्येति सुन्नमादित्यासो भवता मृयन्तः ।

आ वोऽर्वाचीं सुमतिर्ववृत्त्यादहोश्चिद्या वरिवोवित्तरासत् ॥१॥

यज्ञो देवानाम् । यज्ञः^{१३} । देवानाम् । प्रति । गच्छति । आदित्याः^{१४} । भवत । मृयन्तः^{१५} । युष्माकम्^{१६} । अस्मद्विषया । सुमतिः^{१७} । पुनः पुनरावर्तताम् । अत्यन्तपापस्य । अपि दरिद्रस्य ।

१. वृत्रस्य हन्तारम् Sk.

२. तर्पणाय पालनाय वाऽऽत्मनः Sk.

३. द्वितीयपादस्यमह्नुदित्याख्यातं साकाङ्क्षत्वात् प्रथमपादेऽप्यनुषङ्गव्यम् । इन्द्रं कुत्सोऽह्नुद् आहूतवान् कुत्सनामायमृषिः । आत्मन एवायं परोक्षरूपेण प्रतिनिर्देशः । अहं कुत्साख्य ऋषिराहूतवानित्यर्थः Sk.

४. V. Mādhava ignores रथं etc.

* अप्रयुच्छन् । PP

५. दानादिगुणयुक्तैः स्वकीयैः पुत्रैः सह Sy.

६. दानादिगुणयुक्ता Sy. ७. अतर् P.

अखण्डनीया, अदीना वा देवमाता Sy.

८. अस्माद् D. अस्माद्रस्माद् P.

९. दीप्यमानः Sy. देवश्च सविता

वाऽऽदित्यो वाऽन्यो वा कश्चित् Sk.

१०. त्राता P. सर्वेषां रक्षकः Sy. सर्वप्राणिनां त्राता Sk.

११. अस्मद्व्रक्षणे जागरूकः सन्...युच्छ प्रमादे Sy.

१२. V. Mādhava ignores नि and तत् । नः etc.

Ms. D. puts the figure ॥१०६॥ here to indicate the end of the one hundred and sixth hymn. No such number is given in P. and M.

† वरिवोवित्तरा । असत् । PP.

१३. अयम्मदीयः Sk.

१४. इन्द्रादीनां...सुखं...प्राप्नोतु Sy.

१५. ०त्य P.

१६. अथवा भवतेति भवतिः सामर्थ्यात् प्राप्स्यर्थः । प्राप्नुत । इमं यज्ञमागच्छेत्यर्थः Sk.

१७. अस्मान् Sy.

१८. न्यु० P. D. M.

१९. अस्मदभिमुखी Sy ; Sk.

२०. शोभना मतिर्भद्रानुग्रहपरा बुद्धिः Sy.

शोभनानुग्रहात्मिका बुद्धिः Sk.

२१. निकृष्टस्यापि यद्दुरित्यर्थः Sk.

या। अत्यन्तं^१ धनस्य लम्भयित्री। भवति।

उप नो देवा अवसा गमन्त्वङ्गिरसां सामभिः स्तूयमानाः ।

इन्द्रं इन्द्रियैर्मरुतो मरुद्भिरादित्यैर्नो अदितिः शर्म यंसत् ॥२॥

उप नः। उपगच्छन्तु। अस्मान्। देवाः। रक्षणेन सह। अङ्गिरसाम्। सामभिः।
स्तूयमानाः। इन्द्रः। बलैः। मरुतश्च। प्राणैः। आदित्यश्च। अदितिः। अस्मभ्यम्। सुखम्॥
यच्छतु।

तन्न इन्द्रस्तद्वरुणस्तदग्निस्तदर्यमा तत्सविता चनो धात् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥३॥

तन्न इन्द्रः। तदस्मदभिलषितम्। अस्माकम्। इन्द्रः। प्रयच्छतु। अन्नम्। एवमितरे चेति।

१. ०न्त M.

२. वरिव इति धननाम। अतिशयेन धनस्य लम्भयित्री Sy. निकृष्टायापि यष्टे सा धनमतिशयेन ददातीत्यर्थः Sk.

३. सैषा मतिरस्मान् रक्षितुं वर्ततामित्यर्थः Sy.

४. V. Mādhava ignores सुम्नम्।

५. उपागच्छन्तु प्राप्नुवन्तु Sy.

६. रक्षमाणेन P. D. M.

अस्मभ्यं दातव्येनाग्नेन वा युक्ताः Sy. तर्पणेन वा Sk. ७. अस्माकमङ्गिरोऽपत्यभूतानां कुत्सप्रभृतीनां स्वभूतैः साम-सम्बन्धिभिः सुखकरत्वादिना सादृश्येन सामसदृशैरेतैः स्तूयमाना इत्यर्थः Sk.

८. प्रगीतमन्त्रैः Sy. ९. इन्द्रियैः। धननामैतत्। स्वसम्बन्धिभिरस्मभ्यं दातव्यैर्धनैः सहास्मानागच्छतु Sy.

१०. सप्तगणरूपा एकोनपञ्चाशत्संख्याकाः 'ईदृङ् चान्यादृङ् च' इत्येवमादिनामानो देवाः Sy.

११. स्वावयवभूतैः प्राणापानादिरूपेण वर्तमानैर्वायुभिः सहास्मानागच्छन्तु Sy.

मरुद्भिरिति मरुत्साहचर्यान्मरुज्जुष्टा उच्यन्ते। ये मरुतां प्रियास्तैस्सह मरुत इत्यर्थः Sk.

१२. स्वकीयैः पुत्रैः सह Sy.

इन्द्रजुष्टा अत्रेन्द्रियशब्देनोच्यन्ते। य इन्द्रस्य प्रिया देवास्तैस्सहेन्द्र इत्यर्थः Sk.

१३. अखण्डनीया, अदीना वा देवमाता Sy.

१४. गृहं वा Sk.

१५. V. Mādhava ignores आ

१६. यद्वयं प्रार्थयामहे पुष्टिकरमुत्कृष्टं वा Sk.

१७. अस्मभ्यम् Sk.

१८. Omitted by P.

१९. नम् P. चन इत्यन्ननाम... यदस्माभिः प्रार्थ्यमानमन्नमस्ति Sy.

२०. एमितरे P.

२१. V. Mādhava ignores तत्। नः etc.

Ms. D. puts the figure ॥१०७॥ here to indicate the end of one hundred and seventh hymn. No such number is given in P. and M.

य इन्द्राग्नी चित्रतमो रथो वामभि विश्वानि भुवनानि चष्टे ।
तेना यातं स॒रथं तस्थि॑वासाथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥१॥

य इन्द्राग्नी । यः । इन्द्राग्नी ! पूज्यतमः । रथः । युवयोः । सर्वाणि । भुवनानि । अभि-
विचष्टे । तेन रथेन । आगच्छतम् । एकरथम् । अधितिष्ठन्ती । अथ । सोमम् । पिबतम् । सुतमिति ।

यावदिदं भुवनं विश्वमस्त्युरुव्यचा वरिमता गभीरम् ।
तावा अयं पातवे सोमो अस्त्वरमिन्द्राग्नी मनसे युवभ्याम् ॥२॥

यावदिदम् । यावत् । इदम् । भुवनम् । सर्वम् । भवति । बहुव्याप्तिकेन । पृथुत्वेन ।
गम्भीरं यावत्परिमाणमिदं दुश्यमानं त्रैलोक्यात्मकं भुवनमस्ति सकलम् । अयम् । सोमः । तावान् ।
अस्तु । युवयोः पानाय यथा । युवयोः । मनसे । पर्याप्तं भवत्येतस्य यजुषो वीर्येण ।

* इन्द्राग्नी इति । PP. Stanzas
I-5, 7-13.

† तस्थि ज्वासा । PP.

१. Omitted by P.

२. अतिशयेन चायनीयः Sy.

विचित्ररूपो वा Sk.

३. भूतजातानि Sy. भुवनशब्दोत्र लोक-
वचनः । सर्वल्लोकान् Sk.

४. आभिमुख्येन पश्यति । सुवर्णमय-
त्वाद् रत्नलक्षितत्वाच्च स्वप्नभाभिः
कृत्स्नं जगद् भासयतीत्यर्थः Sy.

अभिपश्यति । अगतस्य दर्शनासम्भ-
वाद् दर्शनेनात्र तद्धेतुभूतं गमनं लक्ष्य-
ते । सर्वल्लोकान् गच्छति । न क्वचि-
दस्य गतिः प्रतिहन्यत इत्यर्थः । अथवा
भुवनशब्दोऽपि भूतवचन एव साम-
र्थ्याच्च यष्टभूतेषु वर्तते नान्येषु ।
यागकारीणि यानि भूतानि तानि सर्वा-
ण्यभिपश्यति । सर्वेषां यज्ञेषु गच्छती-
त्यर्थः Sk.

५. अस्मद्यज्ञम् Sy.

६. युगपदेवास्थितवन्तो युवामागच्छतं न
पर्यायेणेत्यर्थः Sy.

७. ऋत्विग्भिरभिषुतं सोमस्य... स्वांश-
लक्षणं तदेकदेशं वा Sy.
द्वितीयायं वा षष्ठी । षष्ठीभ्रुतेर्वैक-
देशमिति शेषः । सोममभिषुतं सोमस्य
वाभिषुतस्यैकदेशं स्वांशलक्षणं पिबत.
मित्यर्थः Sk.

८. यावत्प्रमाणं भवति Sy.

९. उदकनामैतत् । उदकम् Sk.

१०. एकीभूतं सत् Sk.

११. विस्तीर्णव्यापनम् । सर्वव्यापकमित्यर्थः
... उरुव्यचा । व्यच व्याजीकरणे Sy.

१२. वरिमणा उरुत्वेनात्मीयेन गौरवेण Sy.

१३. गाम्भीर्योपेतम् Sy. अगाधं चेत्यर्थः Sk.

१४. यं M.

१५. तावत्प्रमाणो भवतु Sy.

१६. युवयोरन्तःकरणाय Sy.

मनश्शब्देनात्र तत्प्रभवत्वात् प्रीति-
रुच्यते । ... प्रीत्यर्थमित्यर्थः Sk.

१७. स सोमः पर्याप्तो भवतु Sy.

“यावदेका देवता कामयते यावदेका तावदाहुतिः प्रयते नहि तदस्ति यत् तावदेव स्याद् यावज्जुहोति” इति तैत्तिरीयकम् ।

“अपि गिरिमात्रं वर्धते तथा परिमितमेव च” इति वाजसनेयकमिति ।

चक्राथे हि सध्र्य[†]इदाम[‡] भद्रं सध्रीचीना वृत्रहणा[‡] उत स्थः ।
ताविन्द्राग्री सध्र्यश्चा निषद्या वृष्णः सोमस्य वृष्णा वृषेथाम् ॥३॥

चक्राथे हि । इन्द्रोऽग्निरित्येतन्नामद्वयम् । कल्याणम् । सहाञ्चनम् । कृतवन्तावैक्यात् ।
तथा युवाम् । सहागमनौ च भवयः । उपद्रवाणां हन्तारौ । ताविदानीमस्मद्वेद्याम् । सङ्गती सन्तौ ।
उपविश्य । वर्षितारम् । सोमम् । वर्षितारो ! आसिञ्चतं जठर इति ।

समिद्धेष्वग्निष्वानजाना यत्सुचा बर्हिर् तस्तिराणा ।
तीव्रैः सोमैः परिषिक्तेभिरर्वाग्नेन्द्राग्री सौमनसाय यातम् ॥४॥

समिद्धेषु । समिद्धेषु । अग्निषु । व्याप्रियमाणी । अध्वर्युः । बर्हिश्चासनाय भवतोः । तरन्तौ ।

१. यावाव० P. २. तदा M. तथो D.
३. ०मिव M.
- * चक्राथे इति । PP.
- † सध्र्यक् । नाम । PP.
- ‡ वृत्रहन्तौ । PP. § निऽसद्यः । PP.
- ¶ वृष्णा । आ । PP.
४. उदकनामैतत् । वृष्टिलक्षणमुदकम् Sk.
५. सयाञ्चनं M. सहगतमिन्द्राग्नी इत्येवं संयुक्तम् Sy. सध्र्यक् सहगामी । सर्वत्र च युगपद् यातीत्यर्थः Sk.
६. ०वैत्यात् M.
यो चक्राथे वृत्रहननहविर्नपनादिना स्वेन व्यापारेण कुरुषः कृतवन्तौ वा Sk.
७. सभाग० M. सहाञ्चन्तौ वृत्रवधार्थं सङ्गती Sy. सहगामिनौ च यज्ञान् प्रति Sk. ८. वृत्रस्य Sk.
८. वृत्रस्यासुरस्य हन्तारौ Sy.
९. तविदा० D. ११. वेद्याम् Sy.
१२. सेक्तुः सोमस्यात्मीयं भागम् Sy.
वृष्टिहेतुत्वात् सोमो व्योच्यते । . . .
वर्षितारं सोमं वर्षितुवां सोमस्यैकदेशं स्वांशलक्षणम् Sk.

१३. कामानां वर्षितारौ Sy.
१४. स्वकीय उदर आसिञ्चेयाम् . . . वृष सेचने Sy. पिबतमित्यर्थः Sk.
१५. V. Mādhava ignores हि । इन्द्राग्नी ।
+ परिऽसिक्तेभिः । अर्वाक् । आ । PP.
१६. अन्वाधानादिना . . . सम्यगिद्धेषु वीप्तेषु सत्सु Sy. आहवनीयादिषु Sk.
१७. गार्हपत्यादिषु Sy.
१८. हवींष्याज्येनाञ्जन्तौ . . . आनजाना ।
अञ्जु व्यक्तिभक्षणगतिषु Sy.
अञ्जेर्गत्यर्थस्येवं रूपम् । आगतवन्तौ Sk.
१९. तवनन्तरं यागार्थं गृहीतस्रुचौ Sy.
सर्वैर्यजमानैरुद्यताः स्रुचो ययोरर्पाय तौ यतस्रुचौ Sk.
२०. बर्हिश्चा० D. M. बर्हिश्चस० P.
वेद्यां बर्हिरपि Sy.
२१. आस्तौर्ण कृतवन्तौ, अध्वर्युं प्रति प्रस्था-
तारौ, एवंभूतावभूताम् Sy.
तिस्तिराणा इत्यप्युत्थिक्कर्तृकस्यापि स्तरणस्य हेतुभूतत्वाद् इन्द्राग्नी एव कर्तारवुच्येते । बर्हिः स्तीर्णवन्तौ Sk.

ती॒त्रान् । सो॒मान् । परि॒तः पात्रेषु॑ सिक्तान् पातुमस्माकम् । सोमनसं च प्रकाशयितुम् । इन्द्रा॒ग्नी !
अभिमु॒क्षम् । आगच्छ॑तम् ।

यानीन्द्रा॒ग्नी च॒क्रधु॒र्वीर्या॑णि॒ यानि॑ रूपा॒ण्युत॑ वृ॒ष्ण्यानि॑ ।

या वां प्र॒त्नानि॑ स॒ख्या शि॒वानि॑ तेभिः सोमस्य पिब॑तं सु॒तस्य॑ ॥५॥

यानीन्द्रा॒ग्नी । यानि॑ । वृत्रवधादी॑नि । इन्द्रा॒ग्नी ! कृतव॑न्तौ । यानि च । नानाशरीरा॑णि ।
अपि॒च । काम॑प्रदा॒नि । यानि च । युव॑योरस्माभिः । पुरा॑णानि । शिव॑तमानि । स॒ख्यानि॑ । तैः
सर्वे॑र्हेतुभिः । सोमम् । पिब॑तम् । सु॒तमि॑ति ।

यद॒न्न॒वं प्रथ॑मं वां वृ॒ष्णा॒नोऽयं॑ सोमो॒ असुरै॑र्नो वि॒हव्यः॑ ।

तां स॒त्यां श्र॒द्धाम॒भ्या हि॑ या॒तम॒था सोम॑स्य पिब॑तं सु॒तस्य॑ ॥६॥

यद॒न्न॒वम् । अभि॑लपितम् । यु॒वाम् । वृ॒ष्णानः॑ । प्रथ॑ममे॒वाहं॑ यत्करि॒ष्यामी॑ति । प्रत्य॑ज्ञासि-

१. क्षिप्रं मदकरैः Sy.
तीव्रशब्दः कटुकवचनस्तिक्तवचनो वा ।
... कटुकरैस्तिक्तरसैर्वा Sk.
२. सोमैः Sk. ३. परि॒तः सर्वेषु॑ ग्रहचम-
सादि॒व्वासि॑क्तैः सोमैर्हेतुभूतैः Sy.
४. परि॒यि॒क्तशब्दोऽपि दशापवित्रे सर्वतः
सिक्तत्वाद् दशापवित्रपरिपूतवचनः । ...
परिपूतैः । तीव्रादिगुणान् सोमान्
पातुमित्यर्थः Sk.
५. सोमनस्यायास्माकमनुग्रहायेत्यर्थः Sy.
आत्मनोऽस्माकं वा प्रीत्यर्थम् Sk.
६. The passage beginning with
तीव्रान् and ending with आग-
च्छतम् is omitted by P. and D.
७. V. Mādhava ignores उ
८. ०धानि M. वीरकर्माणि Sk.
९. The passage beginning with
यानीन्द्राग्नी and ending with कृत-
वन्तौ is omitted by P. and D.
१०. निरूप्यमाणानि गवाशवादीनि भूत-

- जातानि । ... इन्द्राग्निभ्यां हि सर्वं जगत्
सृज्यते । इन्द्रः सूर्यात्मना वृष्टिं सृज-
त्यग्निश्चाहुतिद्वारा वृष्ट्युत्पादकः । वृष्टेः
सकाशात्सर्वे प्राणिन उत्पद्यन्ते Sy.
अतिशयवद्देवतामाहात्म्ययोग्यानि नाना-
प्रकाराण्यात्मनो रूपाणि Sk.
११. वृ॒ष्णि भवानि वृष्टिप्रदानादिरूपाणि
कर्माणि कृतवन्तौ Sy.
वृ॒ष्ण्यमित्यपठितमपि बलनाम वृष्टि-
पर्यायो वा । बलानि वृष्टीर्वा Sk.
१२. सं० M. १३. यस्माद् वीरकर्मकरणा-
दियुक्तौ स्वस्तस्मादित्यर्थः Sk.
- * वृ॒ष्णानः । अ॒यम् । PP.
१४. स्तु॒तीः Sk. १५. सम्भज॑मानः Sy.
वरणमभ्यर्थना । स्तुतीरस्मदीयाः शृणु-
तमित्यभ्यर्थयमानः Sk.
१६. सोमेन प्रीणयिष्यामीति यदवोचम् Sy.
१७. यदिति सप्तम्या एकवचनस्य लुक् ।
यस्यां कर्मसन्ततौ Sk.
१८. ब्रवीम्यहम् Sk.

षम् । अयम् । सोमः । अस्माकम् । प्राज्ञैर्ऋत्विग्भिः । विविधं युवाभ्यां होतव्यः । तामिमां मदी-
याम् । श्रद्धाम् । अभ्यागच्छतम् । अथ । सोमम् । पिबतमिति श्रद्धधाने मध्यागत्य पिबतमिति ।

यदिन्द्राग्नी मदेथः स्वे दुरोणे यद्वृक्षणि राजनि वा यजत्रा ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥७॥

यदिन्द्राग्नी । यत् । इन्द्राग्नी ! तुप्यथः । स्वे । गृहे । यदि वा । ब्राह्मणेषु । राजसु ।
वा । यष्टव्यौ ! तत्सर्वं परिहार्यम् । आगच्छतम् । वषितारौ !

यदिन्द्राग्नी यदुषु तुर्वशेषु यद्वृक्षण्यनुषु पूरुषु स्थः ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥८॥

यदिन्द्राग्नी यदुषु । यदुप्रभृतयो बहुयज्ञाः कुत्ससमकालीना इति ।

१. हविषां प्रक्षेपकैः Sy. २. ०व्यं M.
३. इतरथा व्यर्थः स्यात् । तस्मादिन्द्राग्नी आगच्छतमित्यर्थः Sy.
४. यथार्थां तां श्रद्धां श्रद्धयादरातिशयेन कृतामुक्तिम् . . . अभिलक्ष्य . . . आगच्छतमेव, नोदासायाम् Sy. श्रद्धा-शब्दोऽत्रान्तर्णीतमत्वर्थः । श्रद्धावतीम् । परया भक्त्या प्रारब्धामित्यर्थः Sk.
५. श्रद्धाम् । अभ्यागच्छतम् । अथ । omitted by P. अथ is omitted by M.
६. V. Mādhava ignores हि । सत्याम् । सुतस्य
* वृषणौ । आ । PP.
७. यदि Sk.
८. यत् । इन्द्राग्नी ! omitted by M.
९. ०थ P.D.M.
१०. ब्राह्मणेष्वप्यस्मिन्व्यजमाने हविःस्वीकरणायागत्य हृष्यथः Sy.
११. ०जा० P. क्षत्रिये यद्वृक्षणि साहाय्यं कर्तुमागत्य हृष्यथः Sy.
उभयत्र च षष्ठ्यर्थे सप्तमी । ब्राह्मणस्य राजन्यस्य वा गृह इत्यर्थः Sk.
१२. परितोऽस्मात् सर्वस्मात् स्थानात् Sy. परीति सर्वतोभावे । अतः सर्वत एतेभ्यः । सर्वेभ्यो गृहेभ्य इत्यर्थः Sk.

१३. परिहारौ P.
कामानां वषितारौ . . . औदासीन्यं मा कार्ष्णं Sy.
१४. V. Mādhava ignores हि and अथ etc.
१५. अत्र यदुष्वित्यादीनि पञ्च मनुष्यनामानि । हे इन्द्राग्नी . . . यदि यदुषु नियतेषु परेषामहिंसकेषु मनुष्येषु . . . भवयः वर्तये । . . . यदि वा वृक्षेषु द्रोहं परेषामुपद्रवमिच्छत्सु मनुष्येषु वर्तये । यदि वाऽनुषु प्राणत्सु सफलैः प्राणैर्युक्तेषु जातुष्वनुष्ठातृषु मनुष्येषु । अन्येषां हि प्राणा निष्फला ज्ञानहीनत्वावनुष्ठानाभावाच्च । तेषु यदि भवयः । तथा पूरुषु कामैः पूरयितव्येष्वन्येषु स्तोतृजनेषु यदि भवयः । अतः सर्वस्मात् स्थानात् हे कामाभिवर्धका-दिन्द्राग्नी आगच्छतम् । अनन्तरमभियुतं सोमं पिबतम् Sy.
१६. पञ्चाप्येतानि राज्ञां नामधेयानि सोऽयमित्यभिसम्बन्धात्तदपत्ये प्रयुज्यन्ते । षष्ठ्यर्थे चात्र सर्वत्र सप्तमी । दुरोण इत्येतच्च पूर्वस्या ऋचोऽनुषज्यन्ते । यदु इत्यादिभिरेव वा स्वामिशब्दैः स्वभूतानि गृहाण्युपलक्ष्यन्ते । यदु-पुत्रगृहेष्वित्यर्थः Sk.

यदिन्द्राग्नी अवमस्यां^१ पृथिव्यां मध्यमस्यां^२ परमस्यामुत स्थः ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिवतं सुतस्य ॥६॥

यदिन्द्राग्नी अवमस्याम् । अन्तरिक्षं मध्यमा पृथिवी । द्यौः परमेति ।

यदिन्द्राग्नी परमस्यां^३ पृथिव्यां मध्यमस्यामवयस्यामुत स्थः ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिवतं सुतस्य ॥१०॥

यदिन्द्राग्नी परमस्याम् । प्रकारान्तरेणापि श्रद्धाप्रकाशनाह्वानम् ।

यदिन्द्राग्नी दिवि षो यत्पृथिव्यां यत्पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिवतं सुतस्य ॥११॥

उत्तरा निगदव्याख्यातेति ।

यदिन्द्राग्नी उदिता^{*} सूर्यस्य मध्ये दिवः स्वधया मादयेथे ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिवतं सुतस्य ॥१२॥

यदिन्द्राग्नी उदिता । उदयवेलायाम् । यत् । इन्द्राग्नी ! कस्यचन यज्ञे । सोमेन ।

मदयः । अथवाऽहो मध्ये । ततः कालादपि मामेवागच्छतं सर्वदेति ।

१. पृथिव्यां सन्निकृष्टायामस्यां भूम्यां...
वर्तमानौ भवयः Sy.

२. यदि वा मध्यमस्यां पृथिव्यामन्तरिक्षलोके
Sy. मध्यमायामन्तरिक्ष इत्यर्थः Sk.

३. सन्निकृष्टायां पृथिव्याम् । अस्मिन्नेव
लोके इत्यर्थः Sk.

४. अपिच परमस्यामुत्कृष्टायां दूरे वर्त-
मानायां पृथिव्यां द्युलोके यदि वा
वर्तये । अतः सर्वस्मात् स्थानाद् हे
वृषणौ ! आगच्छतम् । आगमनानन्तरं
सुतं सोमं पिवतम् Sy.

परमायां वा द्युलक्षणायाम् Sk.

५. पूर्वं भूम्यादियु त्रिषु लोकेषु याविन्द्राग्नी
तावागच्छतामित्युक्तम् । इदानीं तु द्युप्र-

भूतिष्ववरोहक्रमेण वर्तमानेषु त्रिषु लोकेषु
याविन्द्राग्नी वर्तते तावागच्छतामिति
प्राच्यंते Sy.

* उत्तुङ्गता । PP.

† मादयेथे इति । PP.

६. आदित्योदयवेलायामित्यर्थः Sk.

७. यस्मात्कारणात् Sy. यदि Sk.

८. द्योतमानस्यान्तरिक्षस्य मध्ये Sy.

अन्येषां यजमानानां गृहेषु Sk.

९. आत्मीयेन तेजसा हविलक्षणेनाग्नेन वा
Sy. १०. मदतो P. तृप्ययः Sk.

११. सर्वस्मादन्तरिक्षभागात् Sy.

१२. V. Mādhava ignores सूर्यस्य ।
दिवः । वृषणौ । हि and अथ etc.

एवेन्द्राग्नी पिपिवांसां सुतस्य विश्वास्मभ्यं सं जयतु धनानि ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥१३॥

एवेन्द्राग्नी । एवमुक्तेन प्रकारेणागत्य । सोमम्^१ । पीतवन्तौ । अस्मभ्यम् । सर्वाणि ।
धनानि । शत्रुभ्यः सह । जयतमिति ।

I.109.

वि ह्यख्यं मनसा वस्य इच्छन्निन्द्राग्नी ज्ञास उत वा सजातान् ।

नान्या युवत्प्रमतिरस्ति मह्यं स वां धियं वाजयन्तीमतक्षम् ॥१॥

वि ह्यख्यम् । मनसा जहम् । अभ्युदयम् । इच्छन् । वि । हि । अपत्यम् । किमित्याह—इन्द्रा-
ग्नी^{१०} एव मातृकुलजाताञ् ज्ञातीन् । अपि । वा । सजाताश्च । तावेवाहमपश्यं तथा सति युवाभ्यां
विना । न । अन्येन देवेन दीयमाना । प्रमतिः^{११} । अस्ति । मह्यं तथा कृत्वा । अहम् । युवयोरेव ।

१. सोमस्य स्वांशलक्षणमेकदेशम् Sk.
२. पिबन्तौ P.
३. अस्मभ्यं दातुमित्यर्थः Sk.
४. प्रयच्छतम् Sy.
५. V. Mādhava ignores इन्द्राग्नी ।
and तत् । नः etc.
Ms. D. puts the figure
॥१०८॥ here to indicate the
end of one hundred and
eighth hymn. No such
number is given in P. and M.
६. बुद्ध्या Sy.
७. प्रशस्तं धनम् Sy. वसूनि धनानि Sk.
८. हिशब्दस्तु पदपूरणः Sk.
९. अमपश्यं P. अवपश्यं D. अपत्यं M.
युवामेव ज्ञातिरूपेण बन्धुरूपेण च
व्यज्ञासिधम् । ते हि धनस्य दातारो
भवन्ति Sy.
युवामहं विविधं पश्यामि Sk.
१०. ०ग्नीम् M.
११. अयोनिस्मन्वा ये ज्ञातयस्त इह ज्ञास

- उच्यन्ते । योनिस्मन्वास्तज्जाताः ।
व्यत्ययेन द्विवचनस्य स्थाने बहुवचनम् ।
ज्ञाती सजातौ च । युवामेव मम ज्ञाती
युवामेव सजातावित्येवं पश्यामीत्यर्थः ।
अथवा ज्ञासः सजातानित्यनयोर्बहु-
वचनान्तत्वादिन्द्राग्निविषयत्वासम्भवात्
कर्मभ्रुतेश्च साकाङ्क्षत्वाद् अनादृत्येति
योग्यक्रियापदाध्याहारः । ज्ञातीन् सजा-
तींश्चानादृत्य युवां पश्यामीत्यर्थः Sk.
१२. समानजन्मानो ज्ञातिव्यतिरिक्ता
बान्धवाः Sy.
  १३. मदीया यैषा प्रकृष्टा बुद्धिः सा युवा-
भ्यामेव दत्ता Sy.
  १४. प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिः Sy.
किञ्च नान्या युवद् युवाभ्यामन्या देवता
प्रमतिरस्ति मह्यम् । प्रमतिरिति
मन्यतेरर्चतिकर्मणो रूपम् । कर्मणि चैव
क्तिन् द्रष्टव्यः । मह्यमित्यपि षष्ठ्यर्थे
चतुर्थी । प्रकर्षेण स्तुत्यास्ति मम ।
युवां मुक्त्वा नाहमन्या देवताः प्रकर्षेण
स्तौमीत्यर्थः Sk.

अन्नमिच्छन्तीमन्नप्रवणाम् । धियं कर्म । करोमि ।

अश्रवं^१ हि भूरिदावत्तरा^{*} वां विजामातुरुत वां घा स्यालात् ।

अथा सोमस्य प्रयती युवभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यम् ॥२॥

अश्रवं^१ हि । अश्रोपम् । हि । बहुदायितरौ । वाम् । “विजामातुरधस्ताज्जामातुः । विजामातेति शश्वद् दाक्षिणात्याः क्रीतापतिमाचक्षतेऽसुसमाप्तगुण इव वरोऽभिप्रेतः । अपि च स्यालात् ।” स्यं शूर्पं^{१०} तस्माद्यो लाजानावपति स स्यालः^{११} स भगिनीप्रीत्यर्थं बहुतरं^{१२} प्रयच्छति तस्मादपि । अथ । सोमस्य । प्रदानेन । युवाभ्याम् । इन्द्राग्नी ! स्तोमम्^{१४} । जनयामि । नवतरम्^{१५ १६ १७} ।

१. हविलक्षणेनाग्नेन तद्वतीम् । हविस्संयुक्तामित्यर्थः Sk.
२. ध्यानेन निष्पन्नां स्तुतिम् Sy.
स्तुतिं कर्म यागलक्षणं वा । यागं स्तुतिं वेत्यर्थः Sk.
३. अकार्यम् Sy. कृतवान् वा Sk.
- * भूरिदावत्तरा । PP.
४. अश्रवं हि बहुदातुतरौ वाम् । विजामातुः । असुसमाप्ताज्जामातुः । विजामातेति शश्वद्दाक्षिणात्याः क्रीतापतिमाचक्षते । असुसमाप्त इव वरोऽभिप्रेतः । जामाता । जा अपत्यम् । तन्निर्माता । उत वा घा स्यालात् । अपि च स्यालात् । स्याल आसन्नः संयोगेनेति नैदानाः । स्याल्लाजानावपतीति वा । लाजा लाजतेः । स्यं शूर्पं स्यतेः । शूर्पमशनपवनम् । शृणातेर्वा । अथ सोमस्य प्रदानेन युवाभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि (नव्यं) नवतरम् N. 6. 9.
५. हिशब्दो यस्मादर्थः । यस्मादहम् Sk.
६. बहुधनस्य दातारौ Sy.
बहुनो धनस्य दातारौ Sk.
७. वयमपि जा० M.
श्रुताभिरूप्यादिभिर्गुणैर्विहीनो जामाता यथा कन्यावते बहु धनं प्रयच्छति कन्या-

लाभार्थं ततोऽप्यतिशयेन दातारा-
विन्द्राग्नी इत्यर्थः Sy.

जामातृशब्दोऽत्र तद्गुणोपलक्षणार्थो
ब्रष्टव्यः । धनवत्ताव्यतिरिक्ताः कुली-
नत्वादयः । विगता जामातृगुणा यस्य स
विजामाता क्रीतापतिरुच्यते । स हि
विगुणत्वाद् धनेनोपप्रलोभयन्नतिशयेन
बहु ददाति । ततो युवां बहुदा-
तुतरौ Sk. ८. ०तुरमस्ताज्जा० P.
०तुरः समाप्ताज्जा० M.

६. Cf. N. 6. 9. V. M. reads
अधस्तात् for असुसमाप्तात् of the
N., adds गुणः to असुसमाप्त
and omits the words जामाता
...स्यालात् of N. between
अभिप्रेतः and अपि ।
स्यं शूर्पं and लाजानावपति and
the whole line अथ सोमस्य ...
नवतरम् occur in N.

१०. स्या शूर्पः P. ११. जालाना० P.
१२. स्वागः M.
१३. बहुतु M. १४. युष्मदर्थम् Sk.
१५. स्तोमं च करोमीत्यर्थः Sk.
१६. अन्यैरकृतपूर्वम् Sk.
१७. V. Mādhava ignores घा.

मा च्छेद्य रु॒श्मीरिति॑ नाध॑मानाः पितॄणां शु॒क्तीरनु॑यच्छ॑मानाः ।

इन्द्रा॒ग्निभ्यां॑ कं वृष॑णो मदन्ति॒ ता ह्यद्रीं॑ धिष॑णाया उप॒स्थे ॥३॥

मा च्छेद्य । इन्द्राग्नी ! इत्यम् । याचमानाः । पितॄणाम् । बलानि । पितृपितामहादिवदनुक्रमेण वयमपि नियच्छन्तः । रुश्मीन् पुत्रान् । मा । छेद्येति पुत्रानाशास्ते । इन्द्राग्निभ्याम् । अन्यं कं देवम् । ग्रावाणाः । मदन्ति । तो । हि शत्रूणां मादयितारो । सोमाभिषवसाधनभूताया धिषणायाः । समीपे भवतः ।

* रुश्मीन् । इति । PP.

† हि । अद्री इति । PP.

१. यावमा० M.

इन्द्राग्न्योः सकाशात् तथाविधान् पुत्रादीन् याचमानाः Sy. सर्वदा यागक्रियां प्रार्थयमाना इत्यर्थः Sk.

२. पितॄ० M.

३. शक्त्युत्पादकान् वीर्योत्पादकांस्तान् पुत्रादीन् Sy. पितॄणां च सम्बन्धीनि प्रजोत्पत्त्यादीनि कर्माणि Sk.

४. अनुवर्णन्तः । प्रजोत्पत्त्यादिकर्मसन्तानाविच्छेदार्थमित्यर्थः Sk.

५. रुश्मिशब्दो रज्जुवाची । यया रुश्मयो वीर्यां अविच्छिन्ना भवन्ति, एवमविच्छिन्नान् पुत्रपौत्रादीन् Sy.

६. पुंत्रा M.

७. ०दमे० P.

मा विच्छिन्नान् कुर्मति ? (कुर्म इति) बुद्ध्या Sy.

य एते सर्वयजमानानां यागनिष्पत्त्यर्थं प्रकाशं कुर्वन्त्येतान् मा छेद्य माऽऽत्मनि विच्छिदाम रुश्मीन् । कः पुना रुश्मीनां विच्छेदः । यदर्थं ते प्रकाशं कुर्वन्ति तस्य यागस्य क्रियाघातं माकार्षम् । सततयागादहं सुयागान् कुर्यामित्यर्थः Sk.

८. इन्द्राग्निभ्यामर्थाय Sk. ९. ०न्यः M.

१०. कं सुखं यथा भवति तथा Sy. कमिति पदपूरणः Sk.

११. सेक्तारः पुत्रोत्पादनसमर्थाः सपत्नीका इत्यर्थः । एवम्भूता यजमानाः Sy. वर्वितारः सोमस्य । इन्द्राग्निभ्यां सोमस्य दातारः Sk.

१२. स्तुवन्ति Sy. स्तुवन्तीन्द्राग्नी Sk.

१३. यस्मात् ... यद्वा । निपातानामनेकार्थत्वाद् । हिशब्दो यदेत्यर्थः Sy.

१४. शत्रूनाद्वृणन्ती हिंसन्ती विदारयन्ती ताविन्द्राग्नी Sy. आदरयितारो Sk.

१५. सोमभि० P.

१६. स्तुत्याः Sy.

स्तुतिलक्षणाया वाचः । तथा तथा स्तोतृणामुपकुलं यथा यथैतौ स्तोतार आद्विपन्त इत्यर्थः Sk.

१७. ०पो M.

उपगम्य ब्राह्मणा देवा वा यत्र तिष्ठन्ति स उपस्थो यज्ञः Sk.

१८. तस्मात्तत्सन्निध्याय स्तुवन्तीति भावः । ... यदा ताविन्द्राग्नी उद्दिश्याद्री अभिववसाधनभूता ग्रावाणो धिषणाया उपस्थे । धिषणा अधिववणचर्म । तस्योपरिष्ठादिन्द्राग्न्यर्थं सोममभिषुष्वन्ति । तदा तदा यजमानाः स्तुवन्तीति योजनीयम् Sy.

‘धिषणासि पर्वती’ ‘धिषणासि पार्वतेयी’ इति यजुयी^१ भवतः। हविर्यज्ञस्य सोमयज्ञ-
साम्यं ते सम्पादयतः। तयोर्दृष्टो धिषणाशब्दः। अपिवा कमन्यं यजमानाः स्तुवन्ति। तौ हि स्तुतेः
समीपे भवत इति।

युवाभ्यां देवी धिषणा मदायेन्द्राग्नी सोममुशती सुनोति।

तावन्धिना भद्रहस्ता सुपाणी आ धावतं मधुना पृङ्क्तमप्सु ॥४॥

युवाभ्यां देवी^{१०}। युवयोः^{११}। मदाय^{१२}। श्रद्धधाना^{१३}। धिषणा^{१४}। सोमम्^{१५}। अभिषुणोति^{१६}। तौ।
अश्ववन्तौ। भजनीयबाहू^{१७}। कल्याणपाणी^{१८}। भवदीयेन^{१९} मधुना^{२०}। आगच्छतम्^{२१}। तदस्मिन्नभिषूय-
माणे सोमे सम्पचयतमिति^{२२}।

युवामिन्द्राग्नी वसुनो विभागे तवस्तमा शुश्रव वृत्रहत्ये।

तावासद्या बृहिषि यज्ञे अस्मिन् चर्षणी मादयेथां सुतस्ये ॥५॥

युवामिन्द्राग्नी। युवाम्। इन्द्राग्नी। सङ्ग्रामे^{२३}। बलवन्तौ। वसुनः^{२४}। विभाग उद्युक्तौ^{२५}

१. धिषणा० P. २. पर्वत्या P. D. M.

३. पर्व० P. यजु० १-१६

४. ०षि P. D. ५. हर्य० P.

६. ०र्बु० P. ७. अविपा D.

८. स्तुवतः M. ९. भवति M.

* सुपाणी इति सुपाणी। PP.

१०. अग्नी P.D.M. ११. हर्षाय Sy.

१२. युवां कामयमाना Sy.

तांस्तानभिप्रेतानर्यान् कामयमाना Sk.

१३. मन्त्ररूपा वाक्।... यद्वा। धिषणा

अधिषवणचर्म Sy. स्तोत्री अस्मदीया

वाक् Sk. १४. सोऽयम् M.

द्योतमानं तद् युवयोर्मदं कामयमानं सत्

सोममभिषुणोति। प्रावभिस्तस्मिन्न-

भिषवात्तस्याभिषवकर्तृत्वम् Sy.

१५. यच्च देवनकामनाभिषवेष्वात्मनः

कर्तृत्वं तदिदं कारणभूतायां वाच्यु-

पचयन्ते। ययोर्युवयोर्मदार्थमहं स्तुति-

लक्षणया वाचा तांस्तानभिप्रेतान्

उशन् सोममभिषुणोमीत्यर्थः Sk.

१६. शोभनवोर्दण्डौ Sy. मङ्गलहस्ता-

वित्यर्थः Sk.

१७. मणिबन्धादूर्ध्वभागः पाणिः। शोभन-

पाणी Sy. शोभनहस्तौ। सुरूपहस्ता-

वित्यर्थः Sk. १८. उदकेषु वर्तमानेन

... माधुर्योपेतेन सारांशेन Sy.

मधुस्वादेन सोमेन Sk.

१९. शीघ्रम् Sy. २०. अस्मदीयं सोमं

संयोजयतम्। यद्वाऽप्सु वसतीवरीषु

मधुना माधुर्यं संयोजयतम् Sy.

सम्पर्कयत? (संपचयतम्) मात्मानमप्सु।

तृतीयाय सप्तमी।... अङ्गिः संस्तुतेन।

मधुरं सोममङ्गिः संस्तुतं पिबतमित्यर्थः

Sk. २१. V. Mādhava

ignores देवी। इन्द्राग्नी। अप्सु।

† चर्षणी इति। PP.

२२. वृत्रासुरस्य हनने Sy.

वृत्रहनने Sk.

२३. अतिशयेन बलिनौ प्रवृद्धतमौ वा Sy.

२४. धनस्य Sy; Sk.

२५. स्तोतृभ्यो दातुं विभजने तात्पर्येण वर्त-

मानो... विभागे। भज सेवायाम् Sy.

अहमश्रीषम् । अस्मिन् । यज्ञे । तौ । स्तीर्णे बहिषि । आसद्य । यज्ञे द्रष्टारौ । प्रकर्षेण । माद्यतम् । सोमेन ।

प्र चर्षणिभ्यः पृतनाहवेषु प्र पृथिव्या रिरिचाथे दिवश्च ।

प्र सिन्धुभ्यः प्र गिरिभ्यो महित्वा प्रेन्द्राग्नी विश्वा भुवनात्यन्या ॥६॥

प्र चर्षणिभ्यः । असुराणां सङ्ग्रामाह्वानेषु । तत्रत्येभ्यः सर्वेभ्योऽपि मनुष्येभ्यो बलेनातिरिक्तौ भवतः । एवं पृथिव्यादिभ्योऽपि युवयोर्बलमतिरिक्तम् । महत्त्वेन । प्ररिरिचाथे । इन्द्राग्नी ! सर्वाण्येव । अन्यानि । भुवनानि । उक्तेभ्यो यद्यन्यानि सन्ति तानि चेति समानार्थमिति दृष्ट्वा प्रो निवर्तत इति ।

आ भरतं शिखतं वज्रबाहू अस्माँ इन्द्राग्नी अवतं शचीभिः ।

इमे नु ते रश्मयः सूर्यस्य येभिः सपितृव पितरो न आसन् ॥७॥

आ भरतम् । आभरतं धनान्याहृत्य चास्मभ्यम् । प्रयच्छतम् । आयुधहस्ती । अस्मान् । इन्द्राग्नी । रक्षतम् । कर्मभिः । इमे । खलु । ते । रश्मयः । सूर्यस्य । यैरिन्द्राग्न्योः स्वभूतैः ।

१. धनं स्तोतृभ्यो विभजतोर्युवयोर्ये प्रतिबन्धे वर्तन्ते तान् बलेन हन्तुमतिशयेन समर्थो युवामहं शुश्रावेत्यर्थः Sk.

२. मनुष्यनाम वा चर्षणीशब्दः । अथवा विचर्षणिर्विश्वचर्षणिरिति पश्यतिकर्मसु पाठाद् द्रष्टृशब्दपर्यायः । मनुष्याकारौ द्रष्टारौ वा सर्वार्थानाम् Sk.

३. प्रकर्षेण तृप्ती भवतम् Sy.
तर्पयेयामात्मानम् Sk.

४. षष्ठीभ्रूतेर्वैकदेशेनेति शेषः । . . . सुतस्य सोमस्य वैकदेशेन स्वांशलक्षणेन Sk.

* रिरिचाथे इति । PP.

५. सङ्ग्रामेषु रक्षणार्थमाह्वानेषु । . . . प्ररिरिचाथे, अतिरिच्येथे सर्वाधिकौ भवथ

इत्यर्थः । अत्रोपसर्गवशाद्वातुः स्वाभिधेय-विपरीतमर्थमाचष्टे यथा प्रस्मरणं प्रस्थानमिति Sy.

६. तत्रत्रेभ्यः P.

७. ०त्वे० P. D. M.

† वज्रबाहू इति वज्रज्वाहू । PP.

८. शिखतम्, अस्मभ्यं वक्तम् । शिखति-र्दानकर्म Sy.

९. शचीभिः । कर्मनामैतत् । आत्मीयैः कर्मभिः Sy.

पालनाख्यैः Sk.

१०. सूर्यात्मन इन्द्रस्य येभ्यो रश्मिभिर्यै-र्विभिः Sy.

११. ०न्यो P.

१२. ०तेः P.

अस्माकम् । पितरः । ऐक्यं गताः । अङ्गिरसः सूर्यरश्मिभिराप्याययन्त इति ।

पुरंदरा शिघ्रतं वज्रहस्तास्माँ इन्द्राग्नी अवतुं भरेषु ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥८॥

पुरंदरा । असुरपुराणां दारयितारी । धनानि प्रयच्छतम् । वज्रहस्तौ । अस्मान् । इन्द्राग्नी ! रक्षतं च । सङ्ग्रामेषु । तन्न इति ।

I.110.

तुतं मे अपस्तुतुं तायते पुनः स्वादिष्टा धीतिरुचथायं शस्यते ।

अयं समुद्र इह विश्वदेव्यः स्वाहाकृतस्य समु तृणुत ऋभवः ॥१॥

ततं मे अपः । ततम् । मे । कर्म । तत् । एव । पुनः । तायते । स्वाहुतमा । स्तुतिश्च ।

१. पूर्वपुरुषाः Sy. अङ्गिरसः Sk.

२. ए० D.

सहप्राप्तव्यं स्थानमासन् ब्रह्मलोक-
मगच्छन् । अचिरादिमार्गेण हि ब्रह्म-
लोकमुपासका गच्छन्ति । . . .
यद्वा येभी रश्मिभिः सपित्वं समवेत-
त्वमध्यगच्छन् । ते रश्मय इमे निव-
दानीमस्माभिर्दृश्यमाना एत एव
खलु । सूर्यात्मन इन्द्रस्य ये रश्मयस्त
एवानेरपि । . . . तस्मात् सूर्यस्य
रश्मीनां स्तवनेनेन्द्राग्न्योरुभयोरपि
स्तुतिः सिद्धा Sy.

सहपानम् । . . . अङ्गिरसो हि देवानां
सखायः । तेषां सखित्वाद्रश्मि-
भिरन्यैश्च देवैः सहोपपन्नं सहपानम् ।
कथं पुनरस्यार्धचंस्य पूर्वेण सहैक-
वाक्यता । अभिजन्मप्रदर्शनेन । एत-
दुक्तं भवति । ये रश्मिभिः सह पानं
प्राप्ता अङ्गिरसस्ते नः पितरः । तेन
विशिष्टाभिजनोपेतत्वाद्ब्रह्मदानपालनार्हा
वयम् । अतोऽस्मभ्यं दत्तं पालयतं
चास्मानिति Sk.

३. सूर्यं २० M.

४. ंतेति M.

५. ०राः M.

६. ०स्माँ P. ०स्मै D.

७. Ms. D. puts the figure
॥१०९॥ here to indicate the
end of one hundred and
ninth hymn. No such num-
ber is given in P. and M.

* पुनरिति PP.

८. अवः P.

९. विस्तारितं, बहुशः पूर्वमनुष्ठितम्
. . . तनु विस्तारे Sy.

विस्तार्यते, अनुष्ठीयत इत्यर्थः Sy.

पूर्वस्मिन् काले विततम् Sk.

१०. ततमे P.

११. Omitted by P.

अग्निष्टोमादिरूपम् Sy. यज्ञाख्यम् Sk.

१२. पूर्वस्मिंश्च काल इदानीं चाहं यष्टेत्यर्थः
Sk.

१३. अतिशयेन प्रीतिकरी Sy.

मनसः प्रीतिकरीत्यर्थः Sk.

स्तुत्याय ऋभूणां गणाय । शस्यते । अपि चायम् । समुद्रसदृशः । विश्वदेव्यः सोमः । इह सुतः । तेन हृतेन । ऋभवः ! सन्तुष्यत ।

* आभोगयं प्र यदिच्छन्त एतेनापाकाः प्राञ्चो मम के चिदापयः ।
सौधन्वनासश्चरितस्य भूमनागच्छत सवितुर्दाशुषो गृहम् ॥२॥

आभोगयम् । सौधन्वना आङ्गिरसस्य पुत्रत्वाद् ऋभव आङ्गिरसस्य कुत्सस्य । पुरातनाः ।
के । चन । ज्ञातयो भवन्ति । अपक्तव्यप्रज्ञाः । आभोगयमाभोग्यमकारलोपाभावश्छान्दसो यज्ञे
सोमम् । इच्छन्तः । तपश्चरणाय यदा यूयमपक्तव्यप्रज्ञा गतवन्तस्तदा सुधन्वनः पुत्रा ऋभवः ।
तपश्चरणस्य । महत्तया । अमृतप्रदातुः । सवितुः । तपसोऽन्ते देवैरमृतत्वमेयां प्रदातव्यमिति
प्रार्थितस्य । गृहम् । अगच्छत । ततः कथमभूदित्याह—‘तत्सविता’ इति ।

१. गताय P.

२. पठ्यते Sy.

तस्मै स्तुतिरुच्यत इत्यर्थः Sk.

३. समुन्दनशीलः Sy.

अत्यन्तप्रभूतः सोमः Sk.

४. सर्वेभ्यो देवेभ्यो पर्याप्तो यथा भवति
तथा सम्पादितः Sy.

सर्वदेवयोग्यभूतः । सम्यक् स्तुतश्चे-
त्यर्थः Sk.

५. अस्मिन् यागे Sy.

६. हृतेन M. स्वाहाकृतस्य स्वाहाकारे-
णान्नौ प्रक्षिप्तस्य सोमस्य पानेन Sy.

७. V. Mādhava ignores उ

* आभोगयम् । PP.

† एतेन । अपाकाः । PP.

‡ भूमना । अगच्छत । PP.

८. आङ्गिरसस्य पुत्रत्वाद् ऋभवः omit-
ted by M.

९. प्रगन्तारो देवान् यज्ञान् वा प्रति प्रक-
र्षेण वा पूजयितारो देवानां स्वयं वा
पूज्याः Sk.

१०. तेन च P. D. केन च M.

११. अवक्त० P. D. M.

१२. आभोगयम् उपभोग्यं सोमं... आ सम्-
न्ताङ्गोऽग्रे आभोगः । तदहं आभोगयः Sy.
आभोगः सम्भोग इति पर्यायो ।
आभोग एवाभोगयः । . . . देवैस्सह
सम्भोगमिच्छन्तः । यज्ञियत्वं प्रार्थयमाना
इत्यर्थः Sk.

१३. ०मवक्त० P. D. M.

अत्यन्तपरिपक्वप्रज्ञा इत्यर्थः Sk.

१४. प्रजापतेः सकाशं गताः स्थ Sk.

१५. समुपार्जितस्य Sy.

१६. एकचमसस्य चतुष्टयकरणादेव स्वस्य
चरितस्य Sk.

१७. बहुत्वेन Sy.

१८. ०तत्त्वत्त० M.

हवींषि दत्तवतः Sy.

यज्ञियत्वमातिथ्यं वा युष्मभ्यं दत्तवतः
Sk. १९. सोमाभिषव्यं कुर्वतो

यजमानस्य सम्बन्धि Sy.

२०. अवगच्छत P.

२१. V. Mādhava ignores प्र

तत्सविता वोऽमृतत्वमासुवदगोह्यं यच्छ्रव्यन्त एतन ।

त्यं चिच्चमसमसुरस्य भक्षणमेकं सन्तमकृणुता चतुर्वयम् ॥३॥

तदा । सविता । युष्माकम् । अमृतत्वम् । प्रायच्छत् । यदा । गूहितुमशक्यं सवितारम् ।
अन्नमिच्छन्तः । गतवन्तः । तम् । च । चमसम् । सोमस्य । भक्षणम् । एकम् । सन्तम् । अकृणुत ।
चतुर्व्यूहम् ।

विष्ट्वी शमी तरणित्वेन वाधतो मर्तासः सन्तोऽमृतत्वमानशुः ।

सौधन्वना ऋभवः सूरचक्षसः संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः ॥४॥

विष्ट्वी शमी । कृत्वा । कर्माणि । क्षिप्रत्वेन । वोढारः । मरणधर्माणः । सन्तः । अमृतत्वम् ।

* आ । असुवत् । PP.

१. सर्वस्य प्रेरको देवः Sy.

२. ०तम् P.D. देवत्वम् Sy; Sk.

३. आभिमुख्येन प्रेरितवान् दत्तवानित्यर्थः
Sy. अनुज्ञातवान् Sk.

४. सर्ववृक्ष्यमानम् Sy.
अत्यन्ततेजस्वितात् Sk.

५. अपेक्षितं सोमपानं विज्ञापयन्तः सन्तः Sy.
हविलक्षणमातिथ्यसम्बन्धि वाऽन्नम् Sk.

६. आगच्छत । तदानीमिति पूर्वोक्तान्वयः Sy.
यदातिथ्यमनुभवितुं सवितुर्गृहं गता
इत्यर्थः Sk.

७. तच्छब्दसमानार्थत्यच्छब्दभूतेः ... यच्छ-
ब्दोऽध्याहृतव्यः । ... यो देवः प्रहितो-
ऽग्निरेकं चमसं चतुर इत्येवमुपन्यस्तवान् ।
तम् Sk. ८. असुरस्य त्वष्टुः
सम्बन्धिनम् । तेन निर्मितमित्यर्थः Sy.
असुरिति प्राणनाम । तद्वानसुरजौ कोऽसौ ।
त्वष्टा । ... प्राणवतस्त्वष्टुः Sk.

९. सोमपानसाधनम् Sy.

१०. असहायमेव । ... सृष्ट्वावौ त्वष्टा कृतं
चमसं होतृचमसादिमुख्यचमसचतुष्टय-
रूपेण ऋभवः कृतवन्त इत्यर्थः Sy.

११. सम् P.

वेतिगन्त्यर्थः । चतुर्गन्तिः । एकस्माच्चम-
सात् तदविनाशेन चतुरश्वमसान् कृत-
वन्तः स्येत्यर्थः Sk. १२. विष्ट्वी M.
यद्यप्येतत्कर्मानाम तथाप्यत्र क्रियापरम् ।
व्याप्य कृत्वेत्यर्थः Sy. ऋभव उरु
भान्तीति वा । ऋतेन भान्तीति वा ।
ऋतेन भवन्तीति वा । तेषामेवा भवति
... कृत्वा कर्माणि क्षिप्रत्वेन ।
वोळहारी मेधाविनो वा । मर्तासः सन्तो-
ऽमृतत्वमानशिरे । सौधन्वना ऋभवः
सूरख्याना वा । सूरप्रज्ञा वा । संवत्सरे
समपृच्यन्त (धीतिभिः) कर्मभिः ।

ऋभुर्विभ्वा वाज इति सुधन्वन आ-
ङ्गिरस्य त्रयः पुत्रा बभूवुः । तेषां प्रथमो-
त्तमाभ्यां बहुवस्त्रिगमा भवन्ति न
मध्यमेन । तदेतद्बभूवश्च बहुवचनेन
चमसस्य च संस्तवेन बहूनि दशतपीषु
सूक्तानि भवन्ति N. 11.15, 16.

१३. यागदानादीनि कर्माण्यन्यान्यपि Sy.
एकचमसचतुष्टयकरणादीनि Sk.

१४. वाधतः । ऋत्विङ्नामैतत् । अत्र च
सामर्थ्यात्तद्वन्तो लक्ष्यन्ते । ऋत्विग्भि-
रुपेता ऋभवः Sy. ऋत्विग्वन्तः । यष्टार
इत्यर्थः Sk. १५. देवत्वम् Sy; Sk.

आनशिरे^१। सौधन्वनाः^२। ऋभवः^३। सूक्ष्मदर्शनाः^४। संवत्सरे^५। देवैः^६। सङ्गता^७ आसन्^८।
चमसव्यूहादिभिः^९ कर्मभिर्ऋभूणामादित्यरश्मिभिरैक्यम्^{१०} “अगोह्यस्य^{११} यदस्तना^{१२}”
इत्यस्यामुक्तमिति ।

क्षेत्रमिव वि ममुस्तेजनेन^{*} एकं पात्रमृभवो जेहमानम् ।

उपस्तुता उपमं नार्धमाना अमर्त्येषु श्रवं इच्छमानाः ॥५॥

क्षेत्रमिव । मानदण्डेन भूमिमिव । शस्त्रेण^{११} विकर्तनार्थं हस्ताद्वस्ते । सञ्चरमाणम्^{१२} । एकम् ।
पात्रम्^{१३} । विविधम्^{१४} । कृतवन्तः^{१५} । समीपस्तुताः^{१६} । देवानां^{१७} समीपम्^{१८} । कामयमानाः^{१९} । देवेषु^{२०} । सोमम्^{२१} ।
इच्छमानाः ।

१. कृतैः कर्मभिर्लेशिरे Sy.
२. सघ० P.
०न्वानाः M.
- सुधन्वनः पुत्राः Sy.
३. सूर्यसमानप्रकाशाः सूर्यसदृशज्ञाना वा Sy. सूर्यसमानदर्शनाः । सूर्यवस्तेज-
स्विनः प्रज्ञावन्तो वेत्यर्थः Sk.
४. संवत्स M.
संवत्सरावयवभूते वसन्तादिकालेऽनु-
ष्ठेयैः Sy.
५. अग्निष्टोमादिकर्मभिः Sy.
६. हविर्भागाहर्हा बभूवुरित्यर्थः Sy.
सर्वयज्ञेषु भागाहर्त्वं प्राप्ता इत्यर्थः Sk.
७. आसञ्ज० M.
८. संवत्सरे यावन्ति कर्माणि यज्ञाख्यानि
तैस्सर्वैः Sk.
९. RV. I. 161. 11.
१०. ०भूक्त० M.
* तेजनेन । PP.
११. चमसचतुष्टयरूपेण Sy.
निशितेन । केन ? सामर्थ्याद् व्यथनेन ।
... अथवा तेजनशब्दस्तेजःपर्यायः । स्वेन
तेजसा Sk.
१२. ०चार० P.

- होमक्रियां प्रति प्रयतमानम् Sy.
- चतुर्धा गतम् । चतुष्ट्वं प्रतिपद्यमान-
मित्यर्थः Sk.
१३. पानसाधनं त्वष्ट्रा निर्मितं चमसम् Sy.
१४. विशेषेण मानं कृतवन्तः Sy.
विमितवन्त इत्यर्थः Sk.
१५. ०पस्तैता P. समेपस्तुता D. समीप ...
स्तुता M.
समीपस्थैर्ऋषिभिः स्तुताः Sy.
सर्वस्तोतृभिः संस्तुताः Sk.
१६. सर्वेषामुपमानभूतं प्रशस्तं सोमलक्षण-
मन्नं याचमानाः Sy.
१७. सन्निकृष्टत्वं प्रार्थयमानाः । कस्य ?
सामर्थ्याद्देवानाम् । देवेष्वन्तर्गतिमिच्छन्त
इत्यर्थः Sk.
१८. हविलक्षणमन्नम् Sy; Sk.
१९. Strictly grammatically the
form should be इच्छन्तः । Sy.
defends the use of the
Atmanepada here: व्यत्ययेना-
त्मनेपदम् ।
देवैः सह सोमपानं कामयमानास्तल्ला-
भाय चतुरश्चमसानकार्युरित्यर्थः Sy.
२०. V. Mādhava ignores ऋभवः

आ मनीषामन्तरिक्षस्य नृभ्यः सुचेवं घृतं जुह्वाम विद्वानां ।
तरणित्वा ये पितुरस्य सश्विर ऋभवो वाजमरुहन्दिवो रजः ॥६॥

आ मनोषाम् । यथा सुचा । घृतमाजुह्वत्येवं वयम् । अन्तरिक्षस्य । नेतृभ्यो मध्यमस्थान-
पठितेभ्यः । स्तुतिम् । कुर्मः । प्रज्ञानेन । क्षिप्रत्वेन । ये । पितृभूतस्य । अस्य सधितुरमृतम् ।
आस्वादितवन्तः । ते । दिवः । लोकात् । अन्नं सोमात्मकम् । अधिष्ठितवन्तो देवेभ्यः सोमपीथं
प्राप्ता इति ।

ऋभुर्न इन्द्रः शर्वसा नवीयानृश्वजिभिर्वसुभिर्वसुर्ददिः ।
युष्माकं देवा अवसाहनि प्रियेभि तिष्ठेम पृत्सुतीरसुन्वताम् ॥७॥

ऋभुर्नः । ऋभुः । अस्मभ्यम् । बलेन सर्वदा । नवतरो भवति तथा । वासयितुभिः । वाजिभिः

१. यथा सुचा जुह्वा घृतं क्षरणशीला-
ज्योपेतं हविराजुह्वाम । मर्यादा-
यामाकारः । यथाशास्त्रं प्रयच्छाम Sy.
२. आहवनीयावौ ... प्रक्षिपेत् Sk.
३. यम् M.
४. तक्षस्य P. सम्बन्धिभ्यः Sy.
षष्ठीभूतेरत्र योग्यां सदृशीं वेत्यध्या-
हृतं व्यम् । अतिमहतोऽन्तरिक्षस्यापि योग्यां
सदृशीं वा । अत्यन्तमहतीमित्यर्थः Sk.
५. यज्ञस्य । ... ऋभवो हि यज्ञस्य नेतारः ।
तेन हि ते देवत्वं प्राप्ताः । यद्वाऽन्तरिक्षस्य
लोकस्य नेतृभ्यः Sy.
मनुष्याणामभूणामर्याय । मनुष्यान्-
भून् स्तोतुमित्यर्थः Sk.
६. उच्चारयामेत्येतदाशास्महे Sk.
७. तरणकौशलानि Sy.
८. सर्वस्य जगतः पालकस्य Sy.
पालयितुर्वा Sk.
९. स्वभूतम् Sk.
१०. सूर्यरश्मिभूताः सन्तः प्रायः Sy.
सदचित्गंतिकर्मा । ... अधिगतवन्तः ।
लब्धवन्त इत्यर्थः Sk.
११. द्योतमानस्य स्वर्गाख्यस्य लोकस्य सम्ब-

न्धनम् Sy.

१२. आतिथ्यसम्बन्धि Sk.
१३. यागदानादिभिः कर्मभिरन्यैश्च देवोक्तै-
श्चमसचतुष्टयकरणादिकैः प्राप्तुवन् Sy.
आरुढवन्तश्च दिवोऽव्यवभूतं रजो
लोकम् । देवलोकं चारुढवन्त इत्यर्थः Sk.
- * प्रिये । अभि । PP.
१४. ०भुं न M.
१५. अस्माकम् Sy.
१६. सामर्थ्यलक्षणेन । यदस्माकं स्तुतिकरण-
सामर्थ्यं तेन सर्वेण Sk.
१७. नवकरो M.
प्रशस्ततरः । ऋभुर्नोऽस्माकमिन्द्रः परमे-
श्वरः । अस्माकं रक्षक इत्यर्थः । यद्वा-
इन्द्र एव प्रसङ्गाद् उरु भातीति नैवक्त-
व्युत्पत्त्या ऋभुरिति स्तूयते Sy.
अतिशयेन स्तुत्यः Sk.
१८. निवासहेतुमिधनैश्च Sy.
१९. अस्मभ्यं दातव्यैरक्षैः Sy.
अन्यतरवचनेनापि वाजशब्देनात्र सा-
हचर्याद्वाजो विभ्वा चोच्येते । व्यत्य-
येन च द्विवचनस्य स्थाने बहुवचनम् ।
वाजविभ्वाभ्याम् Sk.

सह। वसूनाम्^१। दाता भवति, ऋभुर्विभ्वा वाज इति त्रय ऋभवस्तत्र प्रथमोत्तमाभ्यां बहु-
वन्निगमा भवन्ति। युष्माकम्^२। ऋभवः^३। रक्षणेन प्रकाशकानाम्। प्रियेऽस्मिन्^४। दिवसे।
अयजमानानाम्^५। सेना वयम्^६। अभिभवेम^७।

निश्चर्मण ऋभवो गार्मपिशतं सं वत्सेनासृजता मातरं पुनः ।

सौधन्वनासः स्वपुस्यया नरो जित्री युवाना पितराकृणोतन ॥८॥

निश्चर्मणः । कस्यचिद् ऋषेर्वेत्वा मृतायां तस्याश्चर्मं स न्यदधात्, अथ वत्सं रुदन्तं दृष्ट्वा
ऋभून्स्तीत्, अथ ते तच्चर्मादाय काञ्चन धेनुं शिल्पकौशलेन कृत्वा बहिश्चर्मणा सन्धाय तपोमाहा-
त्म्येन तां संप्राणां चक्रुः, अथ तेन वत्सेन पुनरपि तां मातरं समसृजन् निष्पिशातिः सन्धानकर्मा । सौध-
न्वनाः ! शोभनकर्मच्छया नेतारः ! जीर्णावात्मीयी । पितरौ । युवानौ । कृणोतन ।

वाजेभिर्नो वाजसातावविड्ढ्यभुमाँ इन्द्र चित्रमा दपि राधः ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥९॥

वाजेभिर्नः । वाजेन भ्राता सहितैर्भवंद्भिः सह । अस्मान् । सङ्ग्रामे । रक्ष ।

१. वसुभिश्च सह वसुः । अन्तर्णीतमत्वर्थ-
मेतत् । धनवान् । ददिः स्तोत्रभ्यो यष्टु-
भ्यश्च साधु दाता । किम् ? सामर्थ्यात्
सर्वानभिप्रेतानर्थान् । अथवा वसुरिति
व्यत्ययेन पुल्लिङ्गता । वसु दविर्धनं
दातेत्यर्थः Sk. २. Cf. N. II. 16.

३. तर्पणेन हेतुना । युष्मान् सोमेन तर्प-
यन्त इत्यर्थः Sk. ४. निवसे P.
यागदिवसे Sk. ५. ये युष्मान्न यजन्ते-
ऽस्मच्छत्रवस्तेषां स्वभूता इत्यर्थः Sk.

६. V. Mādhava ignores इन्द्रः ।

* पुनरिति । PP. † जित्री इति । PP.

‡ पितरा । अकृणोतन ।

७. ऋषे धन्वा P. ८. ०धत् P.

९. च च० D. १०. गमितवन्तः स्य
तां गां मातरं पुनः Sk. ११. ०ति P.
पिशिरवयवे । अवयववर्ती कृतवन्तः ।
सर्वावयवोपेतामुत्पादयन्त इत्यर्थः Sk.

१२. संघन० P. D. सङ्घटन० M.

१३. ०ना P. ०नः D. सौधन्वाः M.
सुधन्वन आङ्गिरसस्य पुत्राः ! Sy.

१४. यागदानाद्याचरणेनेति यावत् Sy.
शोभनमपः कर्म यस्य स स्वपाः । तदि-
च्छा स्वपस्या । शोभनकर्मकारित्वनिमि-
त्तयशइच्छयेत्यर्थः Sk. १५. यज्ञस्य Sy.
मनुष्याः Sk. १६. वृद्धौ Sy.

१७. मातापितरौ Sy. १८. पुनर्यौवनोपेतौ
Sy. १९. यूयमकृद्भवम् Sy.

२०. वाजस्यास्य सम्भजने निमित्तभूते सति
वाजेभिरन्नैरविड्ढि अस्मान् व्याप्नुहि ।
... यद्वा । वाजसातिरिति सङ्ग्रामनाम ।
वाजसातौ सङ्ग्रामे वाजेभिर्वैजययुक्ता-
रश्वैरविड्ढि अस्मान् रक्ष Sy.
वाजेभिरित्यन्यतरवचनेनापि वाजशब्देन
साहचर्यात् त्रयोऽप्युभव उच्यन्ते ।
वाजप्रभृतिभिः सह Sk.

२१. भर्त्रा is suggested for भ्राता

ऋभुभिः सहितम् । चित्रम् । धनम् । इन्द्र ! शत्रूणाम् । आदारयेति साहचर्यादिन्द्रस्य स्तुतिः ।

I.III.

तच्चत्रथं सुवृत्तं विद्वाना^{*}पसस्तच्चन्हरी[†] इन्द्रवाहा वृषण्वसू[‡] ।

तच्चन्पितृभ्यामृभवो युवद्वयस्तच्चन्वत्साय^६ मातरं सचाशुर्वम् ॥१॥

तक्षन् रथम् । अकुर्वन् । रथम् । सुवर्तनम् । ज्ञानशिल्पकर्माणोऽश्विभ्याम् । तक्षन् ।
अश्वी । इन्द्रस्य वोढारौ । प्रदीयमानधनौ । तक्षन् । पितृभ्याम् । ऋभवः । युवत्वयुक्तम् ।
वयः । तक्षंश्च । वत्साय । मातरम् । सहजातामात्मीयामिति कर्ममात्रसमुद्देशः सूक्ते ।

आ नो यज्ञाय तक्षत ऋभुमद्वयः क्रत्वे दद्याय सुप्रजावतीमिषम् ।

यथा क्षयाम सर्ववीरया विशा तन्नः शर्धाय धासथा स्विन्द्रियम् ॥२॥

आ नो यज्ञाय । आकुरुत । अस्माकम् । यज्ञकरणाय । दीप्तम् । आयुः । कर्मणः ।

१. ऋभुभिश्चा वाज इति त्रयोऽपि ऋभुशब्दे-
नोपचारादत्रोच्यन्ते । तैर्युक्तस्त्वम् Sy.

२. सहेत्यर्थः Sk. ३. ०त्र M.
चायनीयम् Sy. विचित्रं पूज्यं वा Sk.

४. अस्मभ्यं वातुमाद्रियस्व । तृतीयसवन
ऋभुभिः सहेन्द्रस्यावस्थानात् प्रसङ्गाव-
त्रेन्द्रस्तुतिः Sy. देह्यस्मभ्यमित्यर्थः Sk.

५. V. Mādhava ignores तत् । नः
etc.

Ms. D. puts the figure ॥११०॥
here to indicate the end of
one hundred and tenth
hymn. No such number is
given in P. and M.

* विद्वानाऽपसः । PP.

† हरी इति । PP.

‡ वृषण्वसू इति वृषण्वसू । PP.

६. रक्षयं P. कस्मै । अश्विभ्याम् Sk.

७. सुवर्तं M. अश्विनोरारोहणार्थं ...
सुवर्तं वा Sy. सुगमनमित्यर्थः Sk.

८. उत्कृष्टेन ज्ञानेन निष्पाद्यकर्माणो लाभ-
वत्कर्माणो वा Sy. अत्यन्तोत्कृष्टकर्म-
त्वाद्देवित्व्यकर्माणः Sk.

९. कृतवन्तः Sy.

१०. हरणशीलावेतत्संज्ञकावश्वौ Sy.

११. ०धरी M. सेचनसमर्थेन दृढतरेण
धनेन बलेन वा युक्तौ Sy.
वृष्टिधनौ वर्षितारौ वा धनानाम् Sk.

१२. वयं D. आयुः Sy.

१३. सहभुवं, सहवर्तमानाम् Sy.

मृतां सतीं चर्मण उत्पाद्य वत्सेन सह
संयोजितवन्त इत्यर्थः Sk.

१४. यं कर्म० P.D.

१५. समन्तादुत्पादयत Sy. अस्मभ्यं दत्तेत्यर्थः
Sk. १६. उरुभासनयुक्तम् Sy.
ऋभवो यष्टव्यत्वेन सम्बन्धिनो यस्य
सन्ति तदृभुमत् । युष्माकमेव ऋभूणां
योग्यमित्यर्थः Sk.

१७. हविर्लक्षणमन्नम् Sy. वयोऽन्नम् Sk.

१८. अस्मदीयाय Sy. १९. ०र्णः D.
भोजनाच्छादनादिकर्मणे च Sk.

वृद्धये च। शोभनप्रजायुक्तम्। अन्नं च। यथा। निवसेम। सर्व्वीरैर्युक्तया। विशा। तादृशम्।
घनम्। अस्मभ्यम्। सुष्टु। दत्त। बलाय।

आ तच्चत सातिमस्मभ्यमृभवः साति रथाय सातिमर्वते नरः ।

साति नो जैत्रीं सं महेत विश्वहा जामिमजामिं पृतनासु सच्चणिम् ॥३॥

आ तक्षत। आकुरुत। घनम्। अस्मभ्यम्। ऋभवः। घनम्। रथाय। घनम्। अर्वते।
नेतारः सर्वो लोको भवदीयाम्। अस्मद्विषयाम्। सातिम्। शत्रूणां जयशीलाम्। सर्वदा। सम्पूज-
येत्। जातिम्। अजातिञ्च। युद्धेषु। सहमानाम्।

ऋभुक्षणमिन्द्रमा हुव ऊतय ऋभून्वाजान्मरुतः सोमपीतये ।

उभा मित्रावरुणा नूनमश्विना ते नो हिन्वन्तु सातये धिये जिषे ॥४॥

ऋभुक्षणम्। महान्तम्। इन्द्रम्। रक्षणार्थम्। आह्वयामि। एवमृभून्। वाजेन

१. बलाय च Sy. बलाय Sk.
२. शोभनाभिः पुत्रपौत्रादिलक्षणाभिः प्रजाभिर्युक्ताम् Sy.
३. पुत्रादिभिः Sy. पुत्रैः पौत्रैश्चोपेतया परिचारकमनुष्यजात्या सह Sk.
४. तादृशं M. ५. वीर्यं वा Sk.
६. ०भ्य D. ७. उत्साहाय बलाय वा Sk. ८. सम्भजनीयमन्नं घनं वा Sy. घणु दाने। दानम्।... कस्य? ... सामर्थ्याद्विनानाम् Sk.
९. अनुष्ठातृभ्यः Sy. १०. सम्भजनीयम् Sy.
११. रंहणशीलाय पुत्रादये रथायैव वा Sy. साति रथाय। षष्ठ्यर्थे चतुर्थ्येषा। बहुवचनस्य स्थान एकवचनम्। रथानाम् Sk.
१२. सम्भजनीयमन्नं घनं वाऽऽवयोग्यम् Sy.
१३. अदवाय Sy. अश्वानां च Sk.
१४. यज्ञस्य Sy. मनुष्याः Sk.
१५. सातु P. दानम् Sk. १६. सारवत्तया प्राभूत्येन च दानान्तराणां जैत्रीम् Sk.
१७. तादृशीं नः साति दत्त यादृशीं सर्वो

- जनः सर्वदा पूजयतीत्यर्थः Sk.
१८. सहजातम् Sy. समानजातीयामसमानजातीयां च। अयोग्यां चास्माकं योग्यां चात्यन्तोत्कृष्टत्वादित्यर्थः। अथवा जामिमजामिमिति पूजयितुरयं निवेशः। द्वितीया च प्रथमार्थे। समानजातीयोऽसमानजातीयश्च पूजयेदित्यर्थः Sk.
१९. सहानुत्पन्नम् Sy.
२०. अस्मानभिभवन्तं युष्मत्प्रसादादभिभवेमेति शेषः Sy. क्षणु हिसायाम्। हिसया सह सक्षणिः। तां सक्षणिम्। शत्रुहिंसासमर्थामित्यर्थः Sk.
२१. ०भू० D. ऋभुक्षणं P. २२. ऋभुभिः सह क्षिणोति हिनस्ति शत्रूनि तं ऋभुक्षा। तमृभुक्षणम्। अथवा ऋभुक्षा इति महन्नाम। महान्तम् Sk. २३. पुरोडाशादिहविस्तर्पणाय Sk. २४. ऋभुसखित्वादृभूणां वा प्रियचिकीर्षया... आह्वयामि Sk. २५. वाजप्रभृतींस्त्रीनपि Sk.

युक्तान् । मरुतश्च । सोमपानायाह्वयामि । तथा उभौ । मित्रावरुणौ । अश्विनौ च । ते ।
अस्मान् । प्रेरयन्तु । धनाय । कर्मणे । जयाय चेति ।

ऋभुर्भराय सं शिंशातु साति संमर्यजिद्वाजो अस्माँ अविष्टु ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥५॥

ऋभुर्भराय । ऋभुः । सङ्ग्रामाय । धनम् । तीक्ष्णीकरोतु । सङ्ग्रामजित् । वाजश्च ।
१० ११
अस्मान् । अवतु ।

I. 112.

ईळे द्यावापृथिवी पूर्वचित्तयेऽग्निं धर्मं सुरुचं यामं न्निष्टये ।

यामिर्भरे कारमंशाय जिवन्थस्तामिरू पु ऊतिमिरश्चिना गंतम् ॥१॥

ईळे द्यावापृथिवी । स्तोमि । द्यावापृथिव्यौ । यजमानाय पूर्व मुख्यमस्य कर्म । अग्निम् ।

१. इमो M.

युगलरूपेण संहृत्य वतमानौ द्वौ मित्रा-
वरुणावश्विनौ च . . . अवश्यं सोमपाना-
याह्वयामीति शेषः Sy.

२. एते M. आहृताश्चेन्द्रादयः Sy.

३. गमयन्वित्यर्थः Sy. हिनु गतौ । प्रवृद्धौ
चास्मान् प्रति गच्छन्तु । वृद्धार्थो
वा हिनोतिः सामर्थ्याच्चान्तर्णीतव्यर्थः ।
अस्मान् वर्धयन्तु Sk.

४. सम्भजनीयाय धनाय Sy.

यणु दाने । दानेन चात्र तत्पूर्वको
लाभो लक्ष्यते । लाभाय Sk.

५. धनसाध्याय कर्मणे Sy.

यागाख्याय Sk.

६. शत्रूणामित्यर्थः Sk.

७. V. Mādhava ignores नूनम् ।

८. सङ्ग्रामोचितं धनमस्मभ्यं प्रयच्छत्वित्यर्थः Sy.

अत्यर्थं पुनःपुनर्वा संस्करोतु । . . .

सङ्ग्रामार्थं यदस्माकं दिस्सितं तदवश्यं

पुनः पुनर्वा संस्करोत्वित्यर्थः Sk.

९. सम्भजनीयम् Sy. दानम् Sk.

१०. सङ्ग्रामाद् रक्षत्वित्यर्थः Sy.

११. V. Mādhava ignores तत् । नः
etc. Ms. D puts the figure
॥१११॥ here to indicate the
end of one hundred and
eleventh hymn. No such
number is given in P. and M.

* द्यावापृथिवी इति । PP.

† तामिः । ॐ इति । PP.

‡ अश्विना । आ । PP.

१२. द्यौमि M.

१३. पूर्वमेवाश्विनोः प्रज्ञापनाय ।

ते ह्यश्विनोः प्रत्यासन्ने । यद्वा द्यावा-
पृथिवी अश्विनौ स्तोमि पूर्वचित्तये
अन्यदीयास्ततोत्रात्पूर्वमेवास्मदीयस्य स्तो-
त्रस्य प्रबोधनाय Sy.

पूर्वज्ञानाय । यद्युपयोरश्विनोः स्तुतिकर-
णसमर्थं पूर्वं ज्ञानं मम तदर्थमित्यर्थः Sk.

घर्म^१ आदित्यस्तं च । सुदीप्तिम्^२ । यज्ञे^३ । अभिलषितसिद्धयम्^४ । याभिः^५ । सङ्ग्रामे^६ । शङ्खम्^७ ।
अंशाय^८ ऋषये । शब्देन^९ पूरयामासथुः^{१०} । तैः^{११} । परिरक्षणैरस्मानपि^{१२} । सुष्ठु^{१३} । आगच्छतम् ।
अश्विनौ^{१४} !

युवोर्दानाय^{१५} सुभरा^{१६} असुश्रुतो^{१७} रथमा^{१८} तस्थुर्वचसं^{१९} न मन्तवे ।

याभिर्धियोऽवथुः^{२०} कर्मन्निष्टये^{२१} तामिरू^{२२} पु ऊतिभिर्रश्मिना^{२३} गंतम् ॥२॥

युवोर्दानाय । युवयोः स्तोतृभ्यः । दानाय । सुनिर्हराः । असक्ता रायः । रथम् । आति-
ष्ठन्ति । यथा । शब्दं परप्रत्यायनायार्था अभिवेद्या आतिष्ठन्ति । याभिः । स्तोत्राणि ।

१. प्रवृञ्जनेन दीप्तम् Sy. दीप्तम् Sk.

२. ०प्तम् M.

३. यान्त्यस्मिन् देवता द्विजातयश्चेति
यामो यज्ञस्तत्र Sk.

४. ०ध्य० P. D.

यामन्यश्विनोरागमने सतीष्टये
तदीययागार्थमाहवनीयरूपेण स्थापित-
मग्निं स्तौमीति शेषः Sy.
यागाय । युवामश्विनौ यक्ष्यतीत्येव-
मर्थमित्यर्थः Sk.

५. ऊतिभिः पालनैः सहागत्य Sy.

६. असुरैः सह Sk.

७. संखम् D.

८. युष्मदीयभागाय Sy.

९. कारं शब्दकारिणं शङ्खं... मुखेनापूरयथः
Sy. १०. ०सतुः M.

प्रीणितवन्तौ, आपूरितवन्तौ स्थः ।
अथवा क्रियत इति कारः शब्द इहो-
च्यते ।... शब्दं प्रीणितवन्तौ । महान्तं
शङ्खशब्दं कृतवन्तौ स्थ इत्यर्थः Sk.

११. ऊतिशब्दश्च गमनवचनः । तृतीया-
निर्वेशाच्च योग्यक्रियाध्याहारः । यैर्गमनै-
र्गत्वा ।... अथवा यैर्गमनैर्गत्वा प्रति
गतवन्तौ स्थः । कृपालुतयाऽस्मानपि
ताभिरिति । यैर्गमनैर्गत्वाऽस्यार्थयाऽ-
सुराञ्जेतुमसुरजैत्रे शङ्खमापूरयन्तौ

महान्तं वा शङ्खशब्दं कृतवन्तौ स्थ-
स्तरेवास्मान् प्रति शोभनमागच्छतमिति
समस्तार्थः Sk.

१२. V. Mādhava ignores उ

१३. ० वो दा० P.

१४. युष्मत्कर्तृकदानार्थम् । घनलाभायेत्यर्थः
Sy. १५. शोभनस्तोत्रभरणाः Sy.
सुपूर्णाः । केन ? सामर्थ्याद् युष्मद्गुणैः ।
काः पुनरेताः ? सामर्थ्यात् स्तुतयः Sk.

१६. अन्यत्रानासक्ताः स्तोतारः Sy.
सच्चित्गतिकर्मा ।... असङ्गच्छ-
मानाः । असंयुक्ता इत्यर्थः Sk.

१७. प्राप्नुवन्ति Sy.

१८. यथा न्यायोपेतेन वचसा वाक्येन युक्तं
विपश्चितं मन्तवे बुभुत्सितार्थप्रतिपत्त्ये
स्तोतारः प्राप्नुवन्ति तद्वत् Sy.
वाच्यमिवार्थं शब्दः Sk.

१९. नार्था P.

२०. ० नार्थाभि० M.

२१. यथा वाच्यमर्थं शब्दः सर्वं आतिष्ठत्ये-
वं युष्मदीयं रथं स्तोतृभ्यो दानार्थं
युष्मत्स्तुतयो युवां स्तोतुं सर्वदाऽऽति-
ष्ठन्तीत्यर्थः Sk.

२२. ऊतिभिः पालनैः Sy.

२३. ध्यातुं विशिष्टज्ञानोपेतान् Sy.

स्वभूतानि यागलक्षणानि Sk.

अवथो यजमानानाम् । कर्मणि । अभिलषिताय क्रियमाणानीति ।

युवं तासां दिव्यस्य प्रशासने विशां चयथो अमृतस्य मज्जना ।
याभिर्धेनुमुखं^{*} पितृवथो नरा तामिरू पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥३॥

युवं तासाम् । युवम् । तासाम् । विशां मनुष्याणाम् । दिव्यस्य च देवगणस्य ।
प्रशासने । वर्तये । अमृतस्य । बलेन । यैः पालनैः । निवृत्तप्रसवाम् । धेनुम् । शयवे पितृवथः ।
नेतारी !

याभिः परिज्मा तनयस्य मज्जना द्विमाता तृषु तरणिर्विभूषति ।
याभिस्त्रिमन्तुरभवद्विचक्षणस्तामिरू पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥४॥

याभिः परिज्मा । याभिः । परितो गन्ता वायुः । आत्मपुत्रस्याग्नेः । बलार्थम् । द्वयो-

१. अपथो P. M.

अवतिर्गन्त्यर्थः । युवां गच्छथः । ममापि
स्वभूते कर्मन् कर्मणि यागलक्षणे Sk.

२. यागार्थं प्रवृत्तान् Sy. यागायात्मनः Sk.

३. इति is omitted by P.

४. V. Mādhava ignores ताभिः
etc.

* धेनुम् । अस्वम् । PP. ५. युवाम् Sy.

६. यास्त्रिषु लोकेषु वर्तन्ते तासां सर्वासां
... प्रजानाम् Sy. याः स्तोतुं यष्टुं
चेच्छन्ति युवां तासाम् Sk.

७. दिवि भवस्य स्वर्गसमुत्पन्नस्यामृतस्य
सोमस्य Sy. दिव्यशब्दोऽत्रात्यन्तो-
त्कृष्टवचनः । ... अत्यन्तोत्कृष्टस्य Sk.

८. शिषाणे Sy. वचने Sk. ९. वर्तते M.
ईशाये समर्थो भवथः Sy. निवसथः ।
ता विशो यत्र ब्रुवन्तीह युवाभ्यां
व्यवस्थातव्यमिति तत्रैव व्यवतिष्ठेय ?
(याम्) इत्यर्थः Sk. १०. बले P.
यद्वा मज्जनाऽप्येवामसाधारणेन बलेन
विशां प्रजानां दिवि भवस्यामृतस्य
यष्टुषुवकस्य प्रशासने प्रदाने अथयः,

ईश्वरौ भवथः Sy. देवत्वस्य बलेने-
त्यर्थः । अथवा . . . अत्यन्तोत्कृष्टस्या-
मृतसदृशस्य ज्ञानस्य बलेनेत्यर्थः Sk.

११. निर्वृ० P. प्रसवासमर्थाम् Sy.
न सूयत इत्यस्वः । तामस्वम् । निवृत्त-
प्रसवामित्यर्थः Sk.

१२. शयोः स्वभूतां धेनुम् Sk.

१३. सिञ्चथः पयसा पूरितवन्तावित्यर्थः Sy.
पयः सेचितवन्तो स्यः । दोहप्रदान-
समर्थौ कृतवन्तौ स्य इत्यर्थः Sk.

१४. मनुष्याकारौ Sk.

१५. V. Mādhava ignores ताभिः
etc.

१६. ०भि P. १७. ०जा M.

१८. युष्मदीयाभिरुतिभिः Sy.
अत्यन्तशीघ्राभिरुतिभिः Sk.

१९. अग्निर्हि व्यानवृत्त्यात्मना वर्तमानेन
वायुना मध्यमानः सज् जायते । . . . यद्वा
सृष्ट्यादौ वायुसकाशादुत्पन्नत्वाद्गनेः
पुत्रत्वम् Sy. अपत्यभूतस्य प्राणिजा-
तस्य । षष्ठीश्रुतेरर्थायेति शेषः Sk.

२०. बलेन युक्तः सन् Sy. स्वेन बलेन Sk.

लोकयोर्निर्माता । क्षिप्रानामपि मध्ये । अतिशयेन क्षिप्रः । विविधशरीरो भवति । याभिश्च ।
कक्षीवान् । अभवत् । विद्वान् । त्रैलोक्यज्ञानात् त्रिमन्तुः ।

याभी रेभं निवृतं सितमुद्गच उद्वन्दनमैरयतं स्वर्दशे ।

याभिः कण्वं प्र सिषासन्तुमावतं ताभिरू पु ऊतिभिरश्चिना गतम् ॥५॥

याभी रेभम् । रेभं स्नात्वाग्निहोत्रार्थं गच्छन्तमसुरा असुरा बद्ध्वा हृदे प्रक्षिपुः ।
तत्र निवृतं तिरोहितं दश रात्रीर्धारयाञ्चक्रुः । वन्दनश्च जीर्णः कूपसमीपेन गच्छन् कूपे पपात ।
ताविमावश्विभ्यामादित्यं द्रष्टुमुदकादुत्तारितौ । याभिश्च कण्वं वा सम्भक्तुमिच्छन्तं प्ररक्षयुः ।

१. ०योल्लो P. ०ल्लोकं M.

२. अग्निः पृथिवीस्थानो वायुरन्तरिक्षस्थानः ।
उभयोर्मिलितयोरुभयनिर्मातृत्वमुपपन्नम् ।
यद्वा । द्विमातेति तनयस्य विशेषणम् ।
'सुपां सुलुक्' इति षष्ठ्याः सुः । द्विमातृ-
कस्य द्वाभ्यामरणिभ्यां जातस्य Sy.
द्वयोः प्राणिजातयोर्निर्माता । अथवो-
त्पादिके प्रकृती मातराविहोच्येते । ते
द्वे यस्यैका ब्राह्मणां सृष्टावग्या
देवसृष्टौ स द्विमाता Sk.

३. तरीतुषु धावत्सु मध्ये तरणिरतिशयेन
तरीता शीघ्रगामी Sy.
अत्यन्तशीघ्र इत्यर्थः Sk.

४. विभवति, व्याप्तो भवति । यद्वा विशेषेण
सर्वमलङ्करोति Sy.
भवतिरत्र प्राप्त्यर्थः । विविधं प्राप्नोति ।
यत्र गन्तव्यं तत्र तत्र गच्छतीत्यर्थः ।
अथवा तूर्णं इत्येतद्विभूषतीत्येतेन सम्ब-
ध्यते । तूर्णं इत्येतत्तुर्वन्तेर्हि सार्यस्य
रूपम् । हिंस्येषु प्राप्नोति । हिंस्यान-
सुरादीन् प्रति गच्छतीत्यर्थः Sk.

५. याभिश्च युष्मदीयाभिरुतिभिर्हेतुभूता-
भिः Sk. ६. युष्मदीयाभिरुतिभिः Sy.
अत्यन्तशीघ्राभिरुतिभिः Sk.

७. विचक्षणो विद्वष्टा । सर्वार्थानां च
ज्ञातेत्यर्थः । पण्डितवचनो वा विचक्षण-

शब्दः । पण्डितः Sk.

८. ०न्तु M. त्रयाणां मन्ता त्रिविधेषु पाक-
यज्ञहविर्यज्ञसोमयज्ञेष्वसादितज्ञानः । ...
ताभिः सर्वाभिरुतिभिरस्मानागच्छतम्
Sy. त्रयाणामतीतानागतवर्तमानानां
ज्ञाता । ... याभिश्च युवामेवं गत्वा
त्रिकालविषयज्ञानोपेतं सर्वार्थविषयज्ञानो-
पेतं च कक्षीवन्तं चक्रयुरस्मानपि प्रति
ताभिः Sk.

९. V. Mādhava ignores ताभिः
etc.

१०. ०च्छत० M. One असुराः seems
to be unnecessary.

११. बद्ध्वा P.D.M.

१२. प्रदे M. १३. ०तस्ति० D.

१४. ०मामश्व० D. १५. सर्वजीवलोकं
पुनः पुनरनुभवितुमित्यर्थः Sk.

१६. ०ता M. १७. ऊतिभिः Sk.

१८. भ० P. स्तुतिभिः सम्भक्तुमिच्छन्तम् ।
स्तुवन्तमित्यर्थः Sk.

१९. प्ररक्ष० D.M. D. adds (याभिः
शचीभिर्यः कर्मनिर्वर्धितारी) after
प्ररक्षयुः ।

अवतिरत्र गत्यर्थः । चक्षुःप्रदानार्थं प्रकर्षेण
गतवन्तौ स्थः । अस्मानपि प्रति ताभिः Sk.

२०. V. Mādhava ignores ताभिः etc.

याभिरन्तकं जसमानमारणे भुज्युं याभिरव्यथिभिर्जिजिन्वथुः ।

याभिः कर्कन्धुं वय्यं च जिन्वथुस्ताभिरू पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥६॥

याभिरन्तकम् । याभिः । अन्तकमृषिम् । अगावे । निमज्जन्तम् । भुज्युं च । याभिः ।
अकम्पिताभिः । ररक्षथुः । याभिश्च । कर्कन्धुम् । वय्यं तुर्वीतिम् । च ।

याभिः शुचन्ति धनसां सुपंसदं तप्तं धर्ममोम्यावन्तमत्रये ।

याभिः पृश्निगुं पुरुकुत्समावतं ताभिरू पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥७॥

याभिः शुचन्तिम् । राजयक्ष्मणा गृहीतं ब्राह्मणेभ्यः सर्वस्वस्य दातारं स्तोत्रैः । शोभन-
सहासनम् । शुचन्ति नीरुजं चक्रयुः । अत्रिमृषिमसुरैरग्नौ प्रक्षिप्तमग्निमुदकेन संशमय्य । पालन-
वन्तमस्मै चक्रयुः । याभिश्च । पृश्निगुम् । पुरुकुत्सं च । ररक्षथुः ।

१. ऊतिभिर्गत्वा Sk.
२. शत्रूणामन्तकरम् Sy.
अन्तकं राजानम् Sk.
३. समुद्रमध्ये Sy. उदके Sk.
४. सर्वस्य पालकमेतत्सञ्ज्ञम् Sy.
५. व्यथारहिताभिर्नोभिः Sy.
अभयरूपाभिर्भयव्यावर्तिनीभिरुतिभिः ।
नीभिर्वा सामर्थ्यात् Sk.
६. युवामतर्पयतम् Sy.
समुद्रादुत्तारणेन प्रीणितवन्तौ स्थः Sk.
७. कन्धुं M. ंधु D.
८. वय्यं D. वयं M.
९. तुर्वि० P.
१०. V. Mādhava ignores जिन्वथुः
and ताभिः etc.
* ओम्याऽवन्तम् । PP.
११. ंन्ती P.D. न्ति M.
१२. याजं य० M.
१३. धनानाम् Sk.
१४. संसत् सभोच्यते । शोभनसभम् Sk.
१५. ंन्तिः D. ंन्ती M.

१६. चक्रयुम् M.
१७. ंमुषि० M.
अत्रैरर्थाय Sk.
१८. संशयमय्य M.
१९. ंतं तम० M.
युष्मत्प्रसादाच्छीतोभूतम् । अदाहकमि-
त्यर्थः Sk.
२०. वृश्चिगुं M.
पृश्निशब्दो व्याघ्रस्वरूपवर्णवचनः ।
पृश्नयो गावो यस्य स पृश्निगुः । तं
पृश्निगुं पुरुकुत्सं प्रति Sk.
२१. ररक्षुः M. D. adds (याभिरन्तकं
याभिरन्तकमृषिमगावे निमज्जन्तं
भुज्युञ्च याभिरकम्पिताभौ ररक्षथुः)
after ररक्षथुः ।
अवतिरत्र सामर्थ्याद् गत्यर्थः । गत-
वन्तौ स्थः । पालनार्थ एव वाऽवतिः ।
याभिरुतिभिर्गत्वा शुचन्त्यादीन् राज-
यक्ष्मापनयनादिभिः पालितवन्तौ स्थ
इत्यर्थः । अस्मानपि प्रति ताभिः Sk.
२२. V. Mādhava ignores तप्तं धर्मं
and ताभिः etc.

याभिः शचीभिर्वृषणा परावृजं^{*} प्रान्धं श्रोणं चक्षु[†] एतवे कृथः ।

याभिर्वर्तिकां ग्रसिताममुञ्चतं तामिरू पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥८॥

याभिः शचीभिः । यैः^१ । कर्मभिः^२ । वर्षितारौ ! परावृजं^३ नाम ऋषिम् । अन्धम्^४ । पङ्क्तुं^५ च । दर्शनाय । गमनाय च । प्रचक्रतुः^६ । याभिः । वृकेण ग्रस्ताम् । वर्तिकां^७ । अमुञ्चतं वृकास्यात्^८ ।

याभिः सिन्धुं मधुमन्तमसंश्चतं वसिष्ठं याभिरजरावजिन्वतम् ।

याभिः कुत्सं श्रुतयं नर्यमावतं तामिरू पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥९॥

याभिः सिन्धुम्^{११} । याभिः । सिन्धुम्^{१२} । उदकवन्तम्^{१३} । पीतोदकं चक्रनुर्देवानां पत्नीति गन्तुं^{१४} रसानदीम्(?) । वसिष्ठं च । याभिः पुत्रप्रदानेन^{१५} । अजरी^{१६} । ररक्षयुः^{१७} । याभिश्च ।

* प्र । अन्धम् । PP. † चक्षुसे । PP.

१. याभिरुतिभिः Sk.

२. प्रज्ञाभिर्वा Sy.

देवतामाहाभाग्यादतिशयवतीभिः प्रज्ञाभिः कर्मभिर्वा Sk.

३. कामानाम् Sy.

४. एतन्नामकमृषि पङ्क्तुं सन्तमपङ्क्तुमकुरुतम् Sy.

परावर्जितम् । केन ? सामर्थात् प्राणैर्जङ्गादिभिर्वाऽवयवैः । मृतं छिन्नजङ्गवा सन्तं घोरस्य ज्येष्ठं पुत्रमित्यर्थः Sk.

५. अन्ध P.

वृष्टिरहितं सन्तमृगादवमृषिम् Sy. अन्धं च ऋच्छादवम् Sk.

६. श्रोणं बधिरं च नार्यवम् Sk.

७. साकाङ्क्षत्वाच्छ्रवणाय चेति वाक्यशेषः । पूर्वैश्च सह योग्यतयैवां सम्बन्धः । चक्षुसेऽन्धमृच्छादवम् एतवे परावृजं घोरस्य ज्येष्ठं पुत्रं श्रवणाय नार्यवम् Sk.

८. ०कालम् M.

चटकतद्वृक्षस्य पक्षिणः स्त्रियम् । ... यास्कपक्षे तु वृकेण विवृतज्योतिष्केण सूर्येण याभिर्प्रस्तां वर्तिकां प्रत्यहमाव-

तमानामुषतं तस्मादमोचयतम् इति योज्यम् । ताभिः सर्वाभिरुतिभिरस्मानप्यागच्छतम् Sy.

वर्तिका नाम चटकजातिः शीघ्रगतिः भ्रमवर्जिता च Sk.

९. मुचिरत्र सामर्थाद्वन्तर्णीतप्यर्थः । अमोचयतम् । मोचितवन्तौ स्य इत्यर्थः Sk.

१०. V. Mādhava ignores ताभिः etc.

११. ऊतिभिः Sk.

१२. स्यन्दनशीलां नदीम् Sy.

नदीं सरस्वत्याख्याम् Sk.

१३. मधुसदृशेनोदकेन पूर्णाम् Sy.

व्यत्ययेन चात्र पुल्लिङ्गत्वम् । उदकवतीम् Sk.

१४. वीतो० P. याभिरुतिभिः ... अगमयतं प्रावाहयतमित्यर्थः Sy.

सश्चतिरत्रोपक्षये । अक्षयोदकाम् Sk.

१५. पणीति M. १६. जरी P.

१७. अप्रीणयतम् Sy.

जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । लोहितवहनशापापनयनेन पुत्रप्रदानेन च प्रीणितवन्तौ स्यः Sk.

कृत्सादींस्त्रीन् । आवतम् ।

याभिर्विष्पलां^१ धनसामर्थ्यं^२ सहस्रमीळह^३ आजावजिन्वतम् ।

याभिर्वशमश्रुयं^४ प्रेणिमावतं^५ ताभिरू^६ पु ऊतिभिरश्विना^७ गतम् ॥१०॥

याभिर्विष्पलाम् । येः पालनैः । विष्पलां नाम स्त्रियमैलस्यार्थाय तस्य शत्रुभिः सह युध्यन्तीं शत्रुभिश्चिन्नजङ्घाम् । अगन्त्रीम् । सहस्रघननिमित्ते । सङ्ग्राम ऐलस्य पुरोहितेनागस्त्येन स्तुता-
वशिनौ लोहमयजङ्घाप्रतिसन्धानाद् । ररक्षयुः । याभिः । अश्वस्य पुत्रम् । वशं नाम राजानं
स्तोत्रैस्तर्पयितारं हस्तिबलैः शत्रुभिरभिभूयमानम् । ररक्षयुः ।

याभिः^८ सुदानू^९ औशिजाय^{१०} वणिजे^{११} दीर्घश्रवसे^{१२} मधु^{१३} कोशो^{१४} अक्षरत् ।

कक्षीवन्तं^{१५} स्तोतारं^{१६} याभिरावतं^{१७} ताभिरू^{१८} पु ऊतिभिरश्विना^{१९} गतम् ॥११॥

याभिः सुदानू । याभिः । शोभनदानौ । कक्षीवते । वणिक्वृत्तये पर्वतमध्ये गताय । दीर्घ-

१. शृणोतिरत्र सामर्थ्यादन्तर्णीतमर्थः । ... आवयितारं स्तुतीनाम् । स्तोतारमित्यर्थः । नयं नरेषु भवम् । मनुष्यलोक एव व्यवस्थितं सन्तम् Sk. २. अवतिरत्र गत्यर्थः । दर्शनं दातुं पूर्व- मागतवन्तौ स्थः Sk. ३. V. Mādhava ignores ताभिः etc. * सहस्रमीळहे । PP. ४. ०श्वलां M. ५. ०श्वलां M. एतत्सञ्ज्ञामगस्त्यपुरोहितस्य खेलस्य सम्बन्धिनीम् Sy. ६. ०यैमं M. ७. ०भिरसंयुं P. ८. ०भ्रजंघयन्त्रीं P. ०भ्रजंघ गन्त्रीं D. ०भ्रजंघत्वोः गन्त्रीं M. ९. सहस्रमिति बहुनाम् । बहूनि धनानि निमित्तभूतानि यस्य स सहस्रमीळहः । तस्मै सहस्रमीळहे । बहुधनप्राप्त्यर्थ- मित्यर्थः Sk. १०. ताव M. ११. ररक्षयुः P. D. M. प्रीणितवन्तौ स्थः Sk.	१२. अश्वस्यम् । समूहेऽयं यत्प्रत्ययः । अन्त- र्णीतमत्वर्थश्च । अश्वसमूहवन्तम् Sk. १३. ०तारः M. स्तुतेः प्रेरयितारम् Sy. हविर्भिश्च देवानाम् Sk. १४. ०बलेः P. ०बलं D. १५. आगतवन्तौ स्थः Sk. १६. V. Mādhava ignores धनसाम् । and ताभिः etc. † सुदानू इति सुज्जानू । PP. १७. ०चते M. उशिक्सञ्ज्ञा दीर्घतमसः पत्नी तस्याः पुत्रो दीर्घश्रवा नाम कश्चिद्विहरना- वृष्ट्या जीवनार्थमकरोद् वाणिज्यम् । स च वर्षणार्थमश्विनौ तुष्टाव । तौ चाश्विनौ मेघं प्रेरितवन्तौ । औशिजाय, उशिक्पुत्राय Sy. उशिक्पुत्रस्य वणिजो दीर्घश्रवस ऋषेरर्थाय Sk. १८. पणिक्वृत्त P. वणिक्वृत्त D. वाणिज्यं कुर्वते Sy.

श्रवसे । जलम् । मेघः । अक्षरदित्येतदेवाह कक्षीवन्तमिति ।

याभी रसां क्षोदसोद्गः पिपिन्वथुरनश्चं याभी रथमावतं जिषे ।

याभिस्त्रिशोकं उस्त्रिया उदाजत ताभिरू पु ऊतिभिरश्चिना गतम् ॥१२॥

याभी रसाम् । पणिभिरपहृतासु गोषु तत्र गमनार्थं रसाया एव नद्या उदकं प्रथममास्ये-
नाशिवनी पपतुरथ कार्ये समाप्ते प्रागुदकेन यः क्षुण्णो मार्ग आस्यात्मकस्तेनैव पुनरप्यशिवनी पूरित-
वन्ताविति । तथाऽनश्वदच कदाचिदशिवनी रथोऽभूद् युद्धे तं जयाय युद्धमध्ये ररक्षथुः । त्रिशोकं
आत्मीयाभिर्गोभिः सह स्वर्गं जिगमिषुः स्वर्गं गा उदाजतेति ।

याभिः सूर्यं परियाथः परावति मन्धातारं चैत्रपत्येष्वावतम् ।

याभिविंशं प्र भुरद्वाजमावतं ताभिरू पु ऊतिभिरश्चिना गतम् ॥१३॥

याभिः सूर्यम् । याभिः सूर्यम् । परिगच्छथः । दूरे “न्यघ्नस्य मूर्धनि” इति मन्त्रः ।

१. मधु माधुर्योपेतं वृष्टिजलम् Sy.

२. अरक्षदित्येतदेवाह P. असिञ्चत् ।
युष्मत्प्रसादादपेक्षिता वृष्टिजतित्यर्थः ।
... ताभिः सर्वाभिरूतिभिः सहास्मान-
प्यागच्छतम् Sy.

३. V. Mādhava ignores स्तोतारं
याभिरावतं ताभिः etc.

४. याभिरासां M. याभिरसां P.
हे अश्विनो याभिरूतिभिर्हेतुभूताभिः,
रसां नदीमनावृष्ट्या जलरहितां, क्षोदसा
कूलानि सार्प्यवता, उद्ग उदकेन पिपि-
न्वथुर्युवां पूरितवन्तो Sy.

५. रसां नामान्तरिक्षनदीं क्षोदसा । क्षोद
इत्युदकनाम । तृतीयानिर्देशाच्च रहिता-
मिति वाक्यशेषः । देवशापादुदकेन
रहिताम् Sk.

६. ०द्य P. ७. मा M.

८. अस्यात्मकं D.

९. उदकेन Sk. १०. ०नो M.

११. तत् M. १२. युद्धे मध्ये M.

१३. अगमयतम् Sy.

शत्रून् प्रति गमयथ इत्यर्थः । अथवा
आवतमित्यवतिः शुद्ध एव प्रकृत्यर्थे
वर्तते । अनश्वं रथमिति तृतीयार्थे
द्वितीया । अनश्वेन च रथेन शत्रून्
प्रति गच्छथ इत्यर्थः Sk.

१४. स्त्रीशो० M.

अपिच याभिरूतिभिः कण्वपुत्रस्त्रिशोक
ऋषिरस्त्रिया अपहृता गा उदाजत,
उदगमयद् असुरसकाशाल्लेभे Sy.

१५. ०षु D. १६. उत्क्षिप्तवान् । स्वर्गं
गमितवानित्यर्थः Sk.

१७. V. Mādhava ignores ताभिः
etc.

१८. याभिः । सूर्यम् omitted by P.
and D.

तमोरूपेण स्वर्भानुनावृतमादित्यम् Sy.

१९. परिप्राप्नुवः Sk.

२०. न्यघ्नस्य D. न्याघ्नस्य M.

२१. ०धेन् P. RV. I. ३०. १९^a.

मन्धातारं च शत्रुभ्यस्तेषु तेषु । क्षेत्रपत्येषु सप्तद्वीपविषयेषु । ररक्षयुः । याभिश्च । मेधाविनम् ।
भरद्वाजम् । प्रावतम् ।

याभिर्महामतिश्चिवं कशोजुवं दिवोदासं शम्बरहृत्य आवतम् ।

याभिः पुभिर्द्यै त्रसदस्युमावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥१४॥

याभिर्महाम् । याभिः । महान्तम् । अतिथीन् प्रति गन्तारं तान् परिचरन्तं शम्बरभयाद्
(?) ध्रुवं प्रति गच्छन्तम् । दिवोदासम् । शम्बरहनने । ररक्षयुः । याभिश्च । पुरो भेदने ।
त्रसदस्युम् । आवतम् ।

याभिर्वृत्रं विपिपानमुपस्तुतं कलिं याभिर्वित्तजानिं दुवस्यथः ।

याभिर्व्यश्चमुत पृथिमावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥१५॥

याभिर्वृत्रम् । याभिः । वज्रादींस्त्रीन् । ररक्षयुः । कलिर्नाम वृद्धः सन् । तरुणीं जायां वित्त्वा ।

१. मन्धातारं P. M. मन्धाधारं D.
राजानम् Sk. २. क्षेत्राणां पतिरधिपतिः
क्षेत्रपतिः । तत्सम्बन्धिवु कर्मसु Sy.
क्षेत्रपतित्वायम् । शत्रुणा क्रान्तस्य
स्वस्य विषयस्य पुनरपि स्वामिनं कर्तु-
मित्यर्थः Sk.
३. आगतवन्ती स्यः Sk.
४. ऋषिमन्त्रप्रदानेन Sy.
५. प्रापतं D. M. प्रभूतघनदानाय प्रकर्षेण
गतवन्ती स्यः Sk.
६. V. Mādhava ignores ताभिः
etc.
- * महाम् । अतिथिं ऽवम् । कदाः ऽजुवम् ।
दिवः ऽवासम् । शम्बरं ऽहृत्य । PP.
७. ०हान् M.
८. वीर्यतः प्रभावतो वा Sk.
९. अतिथिभिर्गन्तव्यम् Sy.
१०. असुरभीत्यो वकं प्रवेष्टुं गन्तारम् Sy.
११. ०यं M.
१२. स्तुतिलक्षणया वाचा युवां प्रति गन्ता-

- रम् । युवयोरेव स्तोतारमित्यर्थः Sk.
१३. एतज्ज्ञकं राजर्षिम् Sy.
दिवोदासं राजानं प्रति Sk.
१४. ०ननेना P. १५. शम्बरनाम्नोऽसुरस्य
वधे साहाय्यं कर्तुमागतवन्ती स्यः Sk.
१६. पूर्नगरम् । सा भिद्यते येन यस्मिन् वा
सङ्ग्रामे स पूर्भिद्यः । तस्मिन् पूर्भिद्ये Sk.
१७. आवकम् M. गतवन्ती स्यः Sk.
१८. V. Mādhava ignores ताभिः
etc.
१९. विपिपानम् । पा पाने । सामर्थ्या-
च्चान्तर्णीतसन्निधौ द्रष्टव्यः । विविधं
पिपासन्तम् । अत्यन्ततृषितमित्यर्थः ।
उपस्तुतम् । कर्तव्यं कृतप्रत्ययदृष्टान्द-
सत्वात् । उपस्तोतारम् Sk.
२०. लब्धभार्यं कलिमेतत्सज्जमृषिं याभि-
रुतिभिः ... ररक्षयः Sy.
२१. वित्त्वा P. D. M.
वित्त्वा जाया येन स वित्तजानिर्लब्ध-
भार्यकः । तं वित्तजानिम् Sk.

पुनर्यौवनमलभत, दुवस्यतिः प्रीणनार्थः । याभिश्चाङ्गिरसम् । व्यद्वम् । अपिच । पृथिम् । आवतम् ।

याभिर्नरा शयवे याभिर्त्रये याभिः पुरा मनवे गातुमीषयुः ।

याभिः शारीराजतं स्यूमरश्मये तामिरू पु ऊतिभिर्रश्मिना गतम् ॥१६॥

याभिर्नरा । अधेनोर्वेनूकरणार्थमग्निप्रशमनार्थं च । शयुम् । अत्रि च प्रतिगमनेच्छा ।
याभिश्च । पुरा । मनवे राज्ञेज्जावृष्टचाज्जडुत्सु परिक्षीणेषु कर्षणविमुखे राष्ट्रे । ररक्षतुः । इन्द्रो
यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छत् । तेषां स्यूमरश्मिरश्मिनी तुष्टाव स वृकेभ्योऽश्विभ्यां शरमयी-
रिषूवृकवधार्थं विसृज्य रक्षितः ।

याभिः पठर्वा जठरस्य मज्जमनाग्निर्नादीदेक्षित इद्धो अज्मन्ना ।

याभिः शर्यातमवथो महाधुने तामिरू पु ऊतिभिर्रश्मिना गतम् ॥१७॥

याभिः पठर्वा । पठर्वा नाम सन्नज्जाठराग्निः पश्चात् प्रवृद्धानेः । जठरस्य । दीप्तिबलेन

१. दुवस्यतीति परिचरणकर्मा । वृष्टिप्रदा-
नेन पुनर्यौवनकरणेन च परिचरितवन्ती
स्थः Sk. २. विगताश्वं पृथिमे-
तत्सञ्ज्ञं वैनं राजर्षिम् Sy.

३. प्र० P. D. M.

४. गतवन्ती स्थः Sk.

५. V. Mādhava ignores तामिः
etc.

* शारीः । आजतम् । PP.

६. शं P. D. शयवे . . . ऋषये गातुं
दुःखान्निर्गमनलक्षणं मार्गं याभिर्हृतिभि-
रीषयुर्बुवां वाञ्छितवन्ती कृतवन्ता-
वित्यर्थः Sy. शयोरर्थाय Sk.

७. अन्त्रिं M.

तथाऽत्रय ऋषये शतद्वारे यन्त्रगृहे-
ऽमुरं पीड्यमानाय सन्तापकारिणोऽग्नेः
शीतेनोदकेन शीतकरणलक्षणं गातुं
दुःखनिर्गमनहेतुभूतं मार्गं याभिः Sy.
अत्रिमसुरैरग्निंकूटे प्रक्षिप्तमुद्धृतं बलं
चामुरप्रतिबन्धसमर्थं सहाभ्रेनास्मै दातु-
मित्यर्थः Sk.

८. तथा मनवे . . . राजर्षये याभिर्हृतिभि-
र्यवादिधान्यवापनादिरूपं गातुं दारिद्र्य-
निर्गमनहेतुं मार्गं युवां कृतवन्ती Sy.
हलेन कर्षयित्वा युवामन्नं ददतुरित्यर्थः
Sk. ९. ०नामुत्सु P. अनं धुत्सु M.

१०. P. adds राज्ञे before राष्ट्रे

११. अपिच स्यूमरश्मये स्यूतः सम्बद्धो रश्मि-
र्दीप्तिर्यस्य तस्मा एतत्सञ्ज्ञकाय ऋषये
याभिर्हृतिभिः शारीः । शारो नाम वेणु-
विशेषः । तद् विकारभूता इषूः, आजतं
शत्रून्प्रति प्रैरयतम् Sy. १२. स्यू० P.

१३. वृकं प्रति क्षिप्तवन्ती स्थः Sk.

१४. V. Mādhava ignores नरा ।
गातुम् । ईषयुः and तामिः etc.

१५. वठ० P. ०वां D. १६. वठ० P.
एतत्सञ्ज्ञो राजर्षिः Sy.

१७. सन्नज्जारोऽग्निः M.

१८. जठरोपलक्षितस्य शरीरस्य . . . बलेन
युक्तः सन् . . . युष्मदीयाभिर्षाभिर्हृ-
तिभिः . . . समन्तात् . . . अदीप्यत Sy.

१९. जाठरस्याग्नेः प्रवृद्धधर्मम् Sk.

गृहे^१ यजमानैर्होमायम् । सञ्चितः^२ । काष्ठैः^३ समिद्धः^४ । इव । अग्निः^५ । प्रज्ज्वाल । याभिश्च । शर्या-
तम्^६ । अवयः^७ । सङ्गामे^८ ।

याभिरङ्गिरो मनसा निरुण्यथोऽग्रं गच्छथो विवरे गोअर्णसः ।

याभिर्मनुं शूरमिषा समावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥१८॥

याभिरङ्गिरः । याभिः । गमनशीलौ ! स्तोतुन् धनैर्निरमेथे । बुद्धिपूर्वं^{१०} याभिश्चामुरैर-
पहृताभिर्गोभिर्युक्तस्य पवंतस्य विवरे प्रवेशे युद्धार्थं गतानां देवानामग्रमगच्छतम् । याभिश्च ।
मनुं राजानं शूरं स्वयं हलकर्षितेन । अग्नेन । प्रावतम् ।

याभिः पत्नीर्विमदाय न्यूहथुरा धं वा याभिरुशीरश्चितम् ।

याभिः सुदासं ऊहथुः सुदेव्यं[†] ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥१९॥

याभिः पत्नीः । विमदाय परिणीताम् । भार्याम् । याभिः स्वगृहम् । प्रत्यूहथुः^{१८} । याभि-

१. यज्ञगृह इत्यर्थः Sk.

२. चयनेन संस्कृतः Sk.

३. आहुतिसमूहेन दीप्तः Sk.

४. यथाग्निः प्रकाशते तद्वत् Sy.

५. शर्यायं P. शर्यायं M.

इन्ध्रेण सह स्पर्धमानम् Sy.

६. V. Mādhava ignores आ and ताभिः etc.

* निरुण्यथः । PP.

७. हे अङ्गिरः । सोऽग्रमित्यभिसम्बन्धाद-
ङ्गिरश्शब्देनात्राङ्गिरःसम्बन्धावशिवनावु-
च्येते । व्यत्ययेन च द्विवचनस्य स्थान
एकवचनम् । अङ्गिरःसम्बन्धौ । कः
पुनरङ्गिरसोऽश्विनोश्च सम्बन्धः ?
स्तोतुस्तुत्यलक्षणः । अस्मत्पितुरङ्गिरसः
स्तुत्यावित्यर्थः Sk.

८. ०तृद्धनैः P. ६. नरमेधे P.

यद्वा मनसैव करणभूतेन रमयथः Sy.

१०. याश्चा० M. गोअर्णसो गोरूपस्यार-
णीयस्य धनस्य पर्णिभिर्गुहायां निहितस्य

विवरे विवरणे गुहाद्वारस्योद्घाटनेन
प्रकाशने विषयभूते सति याभिरुतिभिः
सह युवामग्रं सर्वेभ्यो देवेभ्यः पुरस्ताद्
गच्छथः Sy.

११. गोशब्दोऽत्र गमेः क्रियाशब्दो गमना-
हंवचनः । अणं इत्यदकनाम । प्राभूत्या-
त्सस्यसम्पत्तिकरत्वाच्च गमनार्हमुदकं
यस्य स गोअर्णा मेघः । तस्य Sk.

१२. विवरायम् । विवरं कर्तुमित्यर्थः Sk.

१३. प्रवेशे P. १४. ०मप्रा० P.

याभिश्चाग्रमुपरिभागं गच्छथः Sk.

१५. प्रावतम् P. हलेन कर्षित्वाऽन्नं मनवे
दत्तमित्यर्थः Sk.

१६. V. Mādhava ignores ताभिः
etc.

† सुदेव्यम् । PP. १७. विमा० P.
एतन्नाम्ने, ऋषये याभिर्युष्मदीयाभिरु-
तिभिः पत्नीर्भार्याः पुरुषित्रस्य दुहितरं
न्यूहयन्तितरां युवां प्रापितवन्तौ Sy.

१८. रथेनोडवन्तौ स्वः Sk.

विमदाय । अरुणीर्गाश्च । अशिक्षतम् । याभिश्च । सुदासे राज्ञे । धनम् । ऊह्युः ।

याभिः शन्ताती भवथो ददाशुषे भुज्युं याभिरवथो याभिरधिगुम् ।

ओम्यावतीं सुभरां मृतस्तुभं ताभिरु पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥२०॥

याभिः शन्ताती । याभिः । शङ्कुरी । भवथः । यजमानाय । भुज्युं च समुद्रमध्ये विपन्न-
नावम् । याभिः । अवथः । याभिश्च । अधृतगमनमिन्द्रम् 'युवं सुरामश्विना' इति मन्त्रः । पालन-
वतीम् । धनपूर्णांमिमाम् । सत्यां स्तुतिम् । ताभिः । आगतम् इति ।

याभिः कृशानुमसने दुवस्यथो जवे याभिर्यूनो अर्वन्तुमावतम् ।

मधु प्रियं भरथो यत्सरड्भ्यस्ताभिरु पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥२१॥

याभिः कृशानुम् । कृशानुं नाम सोमपालमसुरैः सोममपजिहीर्षद्भिः सह युध्यन्तं क्षीण-
शरमिषुप्रदानेन । ररक्षथुः । इषुक्षेपणकाले । मृगयामटतः शार्यातस्य च राज्ञो यूनः । अश्वः

१. अरुणवर्णा आरोचमाना गाः Sy.

२. दत्तवन्तौ स्यः Sk.

३. ०श्चा P. ४. सुदनसे P.

५. धनमन्नं च Sk.

६. रथेनानीतवन्तौ स्यः Sk.

७. V. Mādhava ignores आ ।
घ । वा and ताभिः etc.

* शन्ताती इति शम्ज्ताती । PP.

† ओम्यावतीम् । सुभराम् । ऋतस्तु-
भम् । PP.

८. ० ज्यं M. तुप्रस्य पुत्रम् Sy.

९. ० भीर० M. नौभिरद्वं रथैश्चोत्तार-
णेन पालितवन्तौ स्यः Sk.

१०. धृत० P. अवधु० M.

अधिगुर्वेवानां शमिता Sy.

अधिगुशब्देन ह्यत्र गवेऽधृतत्वादिन्द्र
उच्यते । ... अधृतगमनत्वाद्वा Sk.

११. RV. X. 131. 4.

१२. ओम्या इति सुखनाम । तद्युक्तम् Sy.

अस्मत्पालनफलमित्यर्थः Sk.

१३. सुखेन भरणीयामिव याभिरुतिभिः
प्रापयथः Sy. युष्मद्गुणैः सम्पूर्णम् Sk.

१४. ० ति M.

ऋतं सत्यं स्तोभत्युच्चारयतीति
ऋतस्तुप् । एतत्सञ्ज्ञमृषिम् Sy.

१५. V. Mādhava ignores उ । सु ।
ऊतिभिः । अश्विना ।

१६. ० नुर्ग्रामे D.

स्वानादिषु सोमपालेषु मध्ये कृशानुरेकः
सोमपालः । ... तं कृशानुम् । ... असने ।
इषवोऽस्यन्तेऽस्मिन्नित्यसने सङ्ग्रामः ।
तस्मिन् सङ्ग्रामे Sy.

१७. ० न्त M.

१८. क्षीणशरमिषु प्रदाने M.

१९. दुवस्यतिः परिचरणकर्मा । परिचरित-
वन्तौ स्यः Sk.

२०. ० णे का० M.

२१. ० त P. २२. र्यातस्य P.

शय्यातस्य M. २३. ० ज्ञे P.

प्रमादात्तपस्यन्तं स्थाणुभूतं भृगुं प्रति पपात । तमतिजवे^१ वर्तमानमश्विनौ निवारयामासतु-
श्चिन्तितमात्रौ तौ । युवां वृष्ट्यभावाद्दीनेषु मधु । आहृतवन्तौ । यत् । हितम् । सरधेभ्यः ।

याभिर्नरं गोषुयुधं नृपाह्ये क्षेत्रस्य साता तनयस्य जिन्वथः ।

याभी रथां अवथो याभिरर्वतुस्ताभिरू पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥२२॥

याभिर्नरम् । याभिः । भरद्वाजं नरम् । गोनिमित्तं युध्यन्तम् । युद्धे । क्षेत्रस्य । तनयस्य
च भजननिमित्तं युध्यन्तम् । जिन्वथः । याभिश्च तस्य रथान् । अश्वाश्च । अवथः ।

याभिः कुत्समार्जुनेयं शतक्रतुं प्र तुर्वीति प्र च दभीतिमावतम् ।

याभिर्ध्वसन्ति पुरुषन्तिमावतं ताभिरू पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥२३॥

याभिः कुत्सम् । याभिः । कुत्सम् । अर्जुन्याः पुत्रं माम् । शतकर्माणौ । प्रावतम् । तुर्वीतिम् ।

१. याभिश्च...वेगे प्रवृत्तं यूनस्तरुणस्य पुरुकुत्सस्य...अश्वम्...अरक्षतम् Sy.
२. रक्षितवन्तौ स्यः Sk.
३. वृष्य० M.
४. क्षौद्रम् Sy. प्रियमिष्टम् Sk.
५. मध्याह्न० M. सम्पादयथः Sy. दत्तवन्तौ स्य इत्यर्थः Sk.
६. तृतीयाबहुवचनस्यात्र लुक् । याभिः सरधेभ्यः । सरडाख्या मधुकर्मः । ताभ्यो मक्षिकाभ्यः Sk.
७. V. Mādhava ignores याभिः । ताभिः etc.
- * गोषु युधम् । नृपाह्ये । PP.
८. ऊतिभिर्गत्वा Sk.
९. भा० M. यज्ञस्य नेतारं यजमानम् Sy.
१०. सर्वमनुष्यम् Sk.
११. नृभिः सोडव्ये Sy. नरो यत्राभिभूयन्ते प्रतियोद्धुभिः स नृपाह्यः सङ्ग्रामस्तस्मिन् Sk.
१२. गृहादिरूपस्य Sy.

१३. तनयशब्दो धनवाची । तनयस्य धनस्य च Sy.
१४. Omitted by M.
१५. सातौ लाभे Sk.
१६. जिन्वररः M. प्रीणयथो रक्षथ इत्यर्थः Sy. जयकरणेन क्षेत्रापत्यदानेन च प्रीणयथः Sk.
१७. स्तोतुः स्वभूतान् Sk.
१८. अपथः M.
१९. V. Mādhava ignores ताभिः etc. † शतक्रतु इति शतज्जन्तू । PP. ‡ पुरुषसन्तिम् । PP.
२०. अर्जुन इतीन्द्रस्य नाम ।...तस्य पुत्रं कुत्सम् Sy.
२१. बहुप्रज्ञो वा Sk.
२२. ० तः P. प्राप्तम् M. प्र इत्येव उपेत्यस्य स्थाने ।...आवतिरपि गत्यर्थः । तुर्वीति दभीति च दर्शनार्थ-मुपगतवन्तौ स्यः Sk.
२३. तुर्विति M.

दभीतिम् । च । ध्वसो नाम राजा ध्वसन्तिरुच्यते । तस्य भार्या । पुरुषन्तिः । “ध्वस्योः पुरुषन्त्योः”
इति मन्त्रः ।

अम्रस्वतीमश्विना वाचमस्मे कृतं नो दत्ता वृषणा मनीषाम् ।

अद्यूत्येज्वसे नि ह्वये वां वृधे च नो भवतु वाजसातौ ॥२४॥

अम्रस्वतीम् । कर्मवतीम् । अश्विनी ! वाचम् । अस्माकम् । कुतम् । दर्शनीयौ !
वर्षितारौ ! प्रज्ञाया । न इति पूरणम् । अद्यूत्ये वलाभावाद्युद्वर्जिते सङ्ग्रामे । रक्षणाय ।
वाम् । निह्वये तथा सत्यस्मिन् सङ्ग्रामे । वर्धमानाय । च । भवतमम्रस्वतीं वाचं च
कुतमिति ।

१. ज्वजन्ति० M. एतत्सञ्ज्ञं पुरुषन्तिमे-
तन्नामानञ्च ऋषिम् Sy.

२. ० न्ती P.D.M.

ध्वसन्तिर्नाम वेद्या । तथा पुरुषन्तिः ।
ते उपहासकुशले इति श्रुत्वाऽश्विनी
सम्भोगार्थमुपाजग्मतुरिति । तदेतद्विहो-
च्यते । याभिश्च ध्वसन्ति वेद्याम् ।
वेद्यां पुरुषन्ति च, आवतं सम्भोगार्थ-
मुपगतवन्ती स्यः Sk.

३. ० यः P.

४. RV. IX. 58. 3.

५. V. Mādhava ignores ताभिः
etc.

* अस्मे इति । PP.

६. विहितैः कर्मभिः संयुक्ताम् Sy.
यागकर्मणा तद्वतीम् Sk.

७. कुतं च M.

८. शत्रूणामुपक्षपयितारौ Sy.

दक्षनामानौ । अन्यतरनाम्नापि चेदं साह-
चर्यादुभयोरभिधानम् । क्रियाशब्दो वा
वंशेर्देशनार्थस्य ... दक्षशब्दः । दर्शनीया-
वुपक्षपयितारौ वा शत्रूणाम् Sk.

९. प्रज्ञा P.

बुद्धिं ... वेदार्थज्ञानसमर्था कुतम् Sy.

मनीषां प्रज्ञामपि । चित्तमप्यस्माकं याग-
परं कुतमित्यर्थः । कथं पुनरिदमुभयं
भवति ? उच्यते यद्यश्विनावागच्छतः ।
आगतयोर्हि तयोर्यागः क्रियते । तेन क्रिय-
माणेन कर्मवत्यौ वाक्प्रज्ञे भवतः । अथवा
वाक्प्रज्ञाकरणेन तद्वेतुभूतमागमनमेव
प्रतिपाद्यते । यागार्थमागच्छतमित्यर्थः Sk.

१०. अस्माकम् Sy.

११. अद्यूत्ये P.

प्रकाशनरहिते रात्रेः पश्चिमे यामे ।
तस्मिन् काले हि प्रातरनुवाकाश्विनश-
स्त्रयोरिदं सूक्तं पठ्यते Sy.

... अद्यूत्येज्वसे । दीव्यतिर्विजिगी-
षार्थः । देवनं ह्यतम् । विजिगीषा
यस्मिन्नास्ति तदह्यतम् ... अह्यतमेवा-
ह्यतम् । ... अवस्तर्पणम् । यद्युभयोरेव
योग्यत्वादन्वया देवतया विजिगीषि-
तुमशक्यं सोमतर्पणं तदर्थं निह्वये
नियमेनाह्वये Sk.

१२. वाजस्यान्नस्य सम्भजने । यद्वा सङ्ग्राम-
नामैतत् । सङ्ग्रामे Sy.

१३. रक्षितावन् P.

१४. V. Mādhava ignores नः and
ताभिः etc.

द्युभिर्क्तुभिः परि पातमस्मानरिष्टेभिरश्विना सौभगेभिः ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥२५॥

द्युभिर्क्तुभिः । अहोरात्रैः । अस्मान् । परिरक्षतम् अपिवाज्जहोरात्रेभ्यः । अनुपहिंसितै-
भंवदीयैः । कल्याणैः । इतिहासा विस्पष्टा भविष्यन्ति नासत्याभ्यामित्यादिषु बहुज्ञैः सूक्तं
निरूपणीयमिति ।

इत्थं सप्तममध्यायं व्याकरोत्प्रथमेष्टके ।

... जातो गोपनकुले माधवो वेङ्कटात्मजः ॥

[अथाष्टमोऽध्यायः]

इदं श्रेष्ठमयाध्यायं माधवो व्याचिकीर्षति ।

रूपे भिन्ने स्वरे भिन्ने शब्दवृत्ति प्रदर्शयन् ॥ १ ॥

अर्थाभिदे तु शब्दस्य सर्वत्र सदृशः स्वरः ।

यदा न तं स्वरं पश्येदन्यथार्थं तदा नयेत् ॥ २ ॥

पुरुषतमं पुरुषाणां भवेत्तत्र निदर्शनम् ।

तमप्येदमुदात्तः स्यात्तया ह्यन्यत्र दर्शनम् ॥ ३ ॥

१. सप्तम्यर्थे च तृतीया । अहस्तु रात्रिषु
च Sk.

२. स्तोतृन् । ... सर्वदाज्स्माकं रक्षतमि-
त्यर्थः Sy.

३. सुभगत्वापादकैर्धनैरस्मान् रक्षतम् Sy.
भग इति धननाम । शोभनानि धनानि
सुभगानि । सुभगान्येव सौभगानि ।
तैः सौभगेभिः । तृतीयाश्रुतेः साकाङ्क्ष-
त्वात् संयोजयतमिति वाक्यशेषः Sk.

४. ०ष्ट P.

५. V. Mādhava ignores अश्विना
and तत् । नः etc.

Ms. D. puts the figure ॥११२॥
here to indicate the end of
one hundred and twelfth
hymn. No such number is
given in P. and M.

६. प्रजातो is suggested.

७. गोवन० P.

८. अर्था० D.P.

९. सदृशस्वरः M.

१०. तथा M.

११. RV. I. ५. २^a

१२. ० वात्त P.

शुष्मिन्तमो^१ हि ते^२ मदो^३ घृष्मिन्तम^४ उत^५ कर्तुः^६ ।

नात्रोदात्तौ तमौ दृष्टौ दृश्यते तु पुरुषमे ॥ ४ ॥

बहून् ग्लपयतीत्यर्थस्तेन तत्र प्रदर्शितः ।

सर्वत्रैवं समानेषु स्वरेणार्थो व्यवस्थितः ॥ ५ ॥

‘होम^१ गन्तार^२मूतये^३’ ‘जेतार^४मपराजितम्^५’ ।

‘पाता^१ सुतमिन्द्रो^२अस्तु^३’ ‘स चेत्ता^४ देवता^५ पदम्^६’ ॥ ६ ॥

‘इन्द्रो विश्वस्य दमिता^१’ ‘मेत्ता^२ पुरां शश्वतीनाम्^३’ ।

‘विभक्तारं^१ हवामहे^२’ तृन्तृचाः स्युर्निर्दर्शनम्^३ ॥ ७ ॥

तृन्तृचोश्चार्थभेदोऽयं प्रकृत्यर्थः स्फुटस्तृनि ।

तृचि स्फुटः प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थोपसर्जनः ॥ ८ ॥

लुङ्लङ्लङ्क्षुदात्तो यः स भूतार्थस्य सूचकः ।

वाचकान्प्रत्ययानाहुस्तत्राकारं स्फुटं वदेत् ॥ ९ ॥

१. मेवो M.
२. RV. I. 127. 9^{c-d}.
३. ग्लापयती० P.
४. ० गार्थो D. P.
५. RV. I. 9. 9^c.
६. जेतारं पराजितम् M. जोरपराजितं P.
RV. I. 11. 2^d.
७. पातसुत० P.
८. RV. VI. 23. 3^a.
९. चेत्तान् M.
१०. RV. I. 22. 5^c.
११. RV. V. 34. 6^c.
१२. Omitted by M.
१३. शश्वतीनां D. श्वतीनां P.
१४. RV. VIII. 17. 14^c.

१५. हि भक्तारं P.
१६. RV. I. 22. 7^a.
१७. तृन्तृचो स्युः D. P.
१८. नं M.
१९. तृन्तृचोश्चात्थं० D.
तृन्तृचोश्चात्थं० P.
२०. ० त्थः स्फुटः स्तृनि D.
० त्थः स्फुटः सुनिः P.
२१. तृची P.
२२. स्पष्टः M.
२३. ० गार्थः D. P.
२४. प्रकृत्यर्थोपसर्जनम् M.
२५. लृक्ष्व० M.
लृक्ष्वद्वात्तो P.
२६. ० कारः P.

नञमादुरथैके तं प्रतिषेधस्य सूचकम् ।

छान्दसेषु लकारेषु सम्प्रत्यर्थस्य सूचकः ॥ १० ॥

अष्टके प्रथमेऽस्माभिः स्वर इत्यं प्रपञ्चितः ।

स्थापनीयः प्रयत्नेन वाक्यार्थे पण्डितैरयम् ॥ ११ ॥

अन्वकारे दीपिकाभिर्गच्छन्न स्वलति कचित् ।

एवं स्वरैः प्रणीतानां भवन्त्यर्थाः स्फुटा इति ॥ १२ ॥

I.113.

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागाच्चित्रः प्रकृतो अजनिष्ट विभ्वा ।

यथा प्रसूता सवितुः सचायं एवा राज्युषसे योनिमरैक् ॥ ११ ॥

इदं श्रेष्ठम् । कुत्सः । इदम् । प्रशस्यतमम् । ज्योतिषाम् । ज्योतिरूपआख्यम् । प्रादुर-
भूत् । चित्रम् । प्रज्ञानम् । विभूषितम् । जातं मनुष्याणाम् । यथैवं रात्रेः । जाता । सवितुरादित्यस्य ।

१. नन्म० P. २. छान्दनेषु P.

३. चकारेषु D. P. M.

४. सूचकम् D. P.

५. प्रदर्शितः M.

६. ० र्था स्फुटा D. M.

* ज्योतिः । आ । अगात् । PP.

७. उवाः कस्मात् ? उच्छतीति सत्या रात्रेरपरः कालः । तस्या एषा भवति... इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागमत् । चित्रं प्रकृतं प्रज्ञाततममजनिष्ट विभूत-तमम् । यथा प्रसूता सवितुः प्रसवाय रात्रिरादित्यस्यैवं राज्युषसे योनिमरि-चत् स्थानम् । N. 2. 18.19.

८. अप्र० M.

अस्य कोऽतिशय इति चेदुच्यते । नक्षत्रादिकं ज्योतिः स्वात्मानमेव प्रका-शयति नान्यत् । चन्द्रस्तु यद्यप्यन्यत् प्रकाशयति तथापि न विस्पष्टप्रकाशः । औषसं तु ज्योतिर्युगपदेव सर्वस्य जगतो-

ऽन्वकारनिराकरणेन विशेषेण प्रकाश-कम् । अतः प्रशस्यतममित्यर्थः Sy.

६. ० वा M.

प्रहनक्षत्रादीनां द्योतमानानां मध्ये Sy.

१०. उद्गता । इयमुषा उदितेत्यर्थः Sk.

११. चायनीयः Sy. पूज्यं वा Sk.

१२. अन्वकारावृतस्य सर्वस्य पदार्थस्य प्रज्ञा-पकः Sy. प्रकृष्टज्ञानं प्रकाशाख्यम् Sk.

१३. ० भूति P. ० घतं M. विभूष्यतिः सन् Sy. विभूः । सर्वव्यापीत्यर्थः Sk.

१४. रयेऽयं M. किञ्च यथा रात्रिः स्वयं... सूर्यसकाशात्... उत्पन्ना । सूर्यो ह्यस्तं गच्छन् रात्रिं जनयति । तस्मिन्-नस्तमिते रात्रेरुत्पत्त्यभावात् Sy.

किञ्च यथा प्रसूतोत्पन्ना स्वयं रात्रिः सवितुरादित्यस्य सकाशात् । आदित्यो हि रात्रिमस्तमयेन जनयति । तेन रात्रिरादित्यादुत्पद्यते Sk.

१५. स... २० missing M.

प्रसवाय भवति । एवमस्याः । उषसः । रात्रिः । योनिम् । अरिचदात्मनोऽन्ते स्थानं प्रकल्पितवती ।

रुशद्वत्सा रुशती श्वेत्यागादारैर्गु कृष्णा सदनान्यस्याः ।

समानबन्धू अमृते अनूची द्यावा वर्णं चरत आमिनाने ॥२॥

रुशद्वत्सा । श्वेतवत्सा । श्वेता । उषाः । आगात् सूर्यं वत्समाह साहचर्यात् ।

१. उषस उत्पत्तये Sy. जन्मने Sk.

२. तदर्थं. . . स्थानं स्वकीयापरभागलक्षणम् ।

... यद्वा प्रसूता रात्रितकाशादुत्पन्नोषाः

... सूर्यस्य ... प्रसवाय जन्मने यथा

भवत्येवं रात्रिरपि ... उषसो यज्जन्म तदर्थं

... स्वापरभागलक्षणं स्थानं कृतवती Sy.

आत्मकदेशमपररात्रलक्षणम् Sk.

३. अनिच० M.

प्रकल्पितवतीत्यर्थः । यथा रात्रिरादित्या-
स्तमयादनन्तरं स्वयमुत्पन्ना, एवं तदनन्तर-
मुषा जनिष्यत इत्येवमुषसः स्थानं प्रक-
ल्पितवतीत्यखिलार्थः । अथवा यथा
प्रसूतेत्युवा उच्यते न रात्रिः । सवितु-
रित्यपि सवायेत्येतेन सम्बध्यते । उषस
इत्यपि तादर्थ्यं चतुर्थी । यथा प्रसूतो-
त्पन्ना सवितुः सवाय जन्मने । आत्मनो-
ऽनन्तरमुषा ह्यादित्यं जनयति । अतस्त-
दर्थेवास्या उत्पत्तिरिति व्यपदिश्यते ।
एवं रात्रिरुषस उषसोऽर्थम् । उषसो
जन्मार्थमित्यर्थः । योनिमारैक् स्थानं
प्रकल्पितवती । नह्यप्रकल्पिते रात्र्याः
स्थान उषसो जन्म सम्भवति । एवमियं
रात्रेः स्तुतिः । उषसो वा । रात्रिरस्याः
स्थानं प्रकल्पितवती Sk.

४. ० न्त P.

* श्वेत्या । आ । अगात् । अरैक् । ऊ
इति । PP.

† समानबन्धू इति समानऽबन्धू । अमृते
इति । अनूची इति । PP.

‡ आमिनाने इत्यांमिनाने । PP.

५. रुशद्वत्सा सूर्यवत्सा । रुशदिति वर्ण-

नाम । रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः । सूर्यमस्या
वत्समाह । साहचर्यात् । रसहरणाद्वा ।
रुशती श्वेत्यागात् । श्वेत्या श्वेततेः ।
अरिचत् कृष्णा सदनान्यस्याः कृष्णवर्णा
रात्रिः । कृष्णं कृष्यतेः । निकृष्टो वर्णः ।
अर्थने संस्तौति । समानबन्धू समान-
बन्धने । अमृते अमरणधर्माणी । अनूची ।
(अनूच्याविति) । इतीतरेतरमभिप्रेत्य ।
द्यावा वर्णं चरतः । ते एव द्यावौ । द्योत-
नात् । अपिवा द्यावा चरतस्तया (सह)
चरत इति स्यात् । आमिनाने (आमि-
न्वाने) । अन्योन्यस्याध्यात्मं कुर्वाणे
N. 2. 20.

रुशन् दीप्तः सूर्यो वत्सो यस्याः सा
तथोक्ता । यथा मातुः समीपे वत्सः
सञ्चरत्येवमुषसः समीपे सूर्यस्य नित्यम-
वस्थानात्तद्वत्स्त्वम् । अथवा यथा वत्सो
मातुः स्तन्यं रसं पिबन् हरति, एव-
मुषसोऽवस्थायायाह्वं रसं पिबन् वत्स
इत्युच्यते Sy. रुशच्छब्दो दीप्तिवचनः ।
वत्स इत्यादित्य उच्यते । स ह्युषसो वत्स-
स्थानीयो पत्यत्वात् । कथमपत्यत्वम् ?
श्रुतेर्दर्शनात् । ... यद्वा प्रातः प्रातरुषसः
सकाशादादित्यो जायते । तदभिप्राय-
मस्यापत्यत्वम् । असत्यपि चापत्यत्वे
तदीयरसहरणसामान्यादेव वत्सव्यपदेशः ।
यथा हि पशोर्वत्सः पयआह्वं रसं पिबन्ना-
हरति, एवमसावादित्य उषसोऽवस्था-
याह्वम् । दीप्तादित्याह्ववत्सा Sk.

६. रुशती स्वयमपि च दीप्ता Sk.

७. उदित्ता Sk.

अ^१रिचत् । कृ^२ष्णा । स^३दनानि । अ^४स्या रात्रिर^५थैने संस्तौति । समान^६य (?) । अमरण^७धर्माणौ ।
अ^८नूची । द्यो^९तमाने-अन्योन्यस्याध्यात्ममात्मीयम् । वर्ण^{१०}म् । कु^{११}र्वाणे । चर^{१२}तः ।

समानो अर्ध्वा स्वस्त्रोरनुन्तस्तमन्यान्या चरतो देवशिष्टे ।
न मेथेते न तस्थतुः सुमेके नक्तोपासा समनसा विरूपे ॥३॥

१. आरेचितवती, कल्पितवती, दत्तवती-
त्यर्थः Sy.

रेचितवती Sk.

२. कृष्णवर्णा रात्रिः Sy.

तमःसम्बन्धात् कृष्णवर्णा रात्रिः Sk.

३. स्थानानि स्वकीयान्त्याध्यात्मलक्षणानि
Sy. स्थानानि Sk.

४. अस्य P. M.

५. रात्रीरथेन P.

६. समानेनैकेन सूर्याख्येन, बन्धुना सहया
युक्ते । यद्वा सूर्येण सह सम्बद्धे । यथोवा
उद्देध्यता सूर्येण सम्बद्धा, एवं रात्रिरप्य-
स्तं यता सूर्येण सम्बद्धा Sy.

समानो बन्धुर्ययोस्ते समानबन्धू । प्रजा-
पतिर्हि रात्र्युषसोः समानबन्धुर्जनयितु-
त्वात् । आदित्यो वा । स हि जनयितृत्वेन
रात्रेर्बन्धुः, जन्यत्वेनोषसो जनयितृत्वेन
वोभयोः । स ह्यस्तमयेन रात्रिं जनयत्यु-
दयेन चोषसम् Sk.

७. समान ... अमरण. missing M.

कालात्मकतया नित्यत्वात् Sy.

८. इनूचि P.

अन्वञ्चन्त्यौ । प्रथमं रात्रिः पश्चादुवा
इत्यनेन क्रमेण गच्छन्त्यौ । यद्वा सूर्य-
गत्यनुसारेण गच्छन्त्यौ Sy.

अहरन्तरेषु पुनः पुनरपि दृश्यमानहवाद्
अनूची परस्परेणानुगते । परस्परतः
संवर्तिन्यौ सम्बद्धे चेत्यर्थः Sk.

९. स्वेन स्वेन तेजसा Sk.

१०. एवम्भूते वर्णं सर्वेषां प्राणिनां रूपं

जरयन्त्यौ । यद्वा स्वकीयं रूपं हि सन्त्यौ ।
उपसा नैशं तमो निवर्त्यन्ते प्रकाशात्मक-
मुखसो रूपं रात्र्या Sy.

वर्णं कृष्णं शुक्लं चात्मीयं वर्णम् Sk.

११. यद्वा द्यावा नभसाऽन्तरिक्षमार्गेण ...
प्रतिदिवसं गच्छतः Sy. प्राप्नुत इत्यर्थः ।
अथवा द्यावेति दिवः पर्यायस्तृतीयक-
वचनान्तश्चात्र द्रष्टव्यः । ... दिवा सह
महत्त्वादिना गुणेन स्पर्धमाने दिवा वानु-
ग्रहः? (गृह्य०) माणे स्वं स्वं वर्णं प्राप्नुत
इति । द्यौर्हि तमसा? (सो) ज्योतिषश्चा-
त्मन्यवदानेनानुगृह्णाति रात्र्युषसोः ।
आमिनाने ... ईर्ष्याद्विसत्यौ । किम्?
सामर्थ्यात् परस्पररूपम् । रात्रिर्ह्युषसो
रूपं ज्योतिरीषद्विनस्ति । उषा अपि
रात्रेस्तमः । अथवा द्यावेति सप्तम्ये-
कवचनस्याकार आदेशः । चरत इत्येतेन
चास्य सम्बन्धः । दिवि चरतो गच्छतः ।
वर्णमित्येतत्, आमिनाने इत्येतेन सम्ब-
ध्यते । आत्मीयं रूपमीर्ष्याद्विसत्यौ ।
अथवा, आमिनाने इत्याकारोऽध्यर्थः ।
मिनातिरपि सामर्थ्यात् करोत्यर्थः ।
आत्मीयं रूपमधि उपरि कुर्वाणे ।
कस्य? सामर्थ्यात् प्रकृतत्वान्च दिव
एव Sk.

१२. V. Mādhava ignores उ

* देवशिष्टे इति देवशिष्टे । PP.

† मेथेते इति । PP.

‡ सुमेके इति सुमेके । PP.

§ विरूपे इति विरूपे । PP.

समानो अर्ध्वा । एकः । मार्गः । (आ)पर्यन्तः । अहोरात्रयोगं मनस्य । तम् ।

१. ० नोऽर्ध्वा M. २. योऽयम् Sk.

३. गमनमार्गं आगामिकाललक्षणः Sk.

४. अवसानरहितः Sy.

अनन्तोऽत्यन्तबहुः Sk.

५. See note no. १०. on p. 368.

According to रात्राह्वाहः पुंसि Pā. 2.4.29., अहोरात्र should be used in the masculine gender. But its use in the neuter gender is seen both in Vedic and classical sanskrit literature, e.g. अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी । RV. X. 190.2.

एव प्रेप्सन्ती युवती विश्वे अहोरात्रे द्रवतः संविद्वाने A.V. 10.7.6.

अहोरात्रे गच्छ स्वाहा । V.S. 6.21.

अहोरात्रे अर्धपत्नी आस्ताम् । VS. 14. 30.

त्रिशत्कला मुहूर्तः स्यादहोरात्रं तु तावतः । Manu 1.64.

It also occurs in the Mahābhārata 3.2035.

अहोरात्राणि वीर्घाणि समुद्रः किं न शुष्यति । Pāñcatantra 1.329 Kielhorn's ed. Bombay 1885.

भवेत्पत्रं त्वहोरात्रं मासेन ।

Hemacandra 139.

Use in the neuter gender is allowed if the word रात्र is preceded in a compound by a word expressing 'number', (वा० संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्) e.g. द्विरात्रम्, त्रिरात्रम् etc. But the Vārtika is not applicable to अहोरात्र ।

अहोरात्र is used in the singular number to denote just one day and one night. If it is used in the dual, it will mean two days and two nights, if in plural, more than two days and two

nights. Manu and Hemacandra use it in the singular number, whereas the Pāñcatantra uses it in the plural, in this sense.

But this particular meaning is not expressed although the dual number is used in the following quotations:—

अहोरात्राभ्यां नक्षत्रेभ्यः । A.V. 6.128.3.

अहोरात्रयोः सन्धिभ्यो जूतः । V.S. 24.25.

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वमहोरात्राभ्यामाप्तम्, सर्वमहोरात्राभ्यामभिपन्नम्, केन यजमानोऽहोरात्रयोराप्तिमतिमुच्यत इति । Brh. U. 3.1.4.

As the idea of a day and night in general is sought to be conveyed and the notion of two days and two nights is not intended to be expressed in the stanza, strict grammatical usage requires the use of the singular number both here and in अहोरात्रे further down. अहोरात्रे may however be explained that a dual was necessary as the subject of the verbs आक्रोशतः and तिष्ठतः—both in the dual number.

Although the proper reading should, in my opinion, be अहोरात्रस्य and अहोरात्रः V. Mādhava is supported by the quotations, cited above.

रात्र्युपसोः । . . . येनैवाकाशमार्गेषोषा निर्गच्छति तेनैव रात्रिरपि Sy.

स्वस्त्रोर्भगिन्योः । रात्र्युपसो ह्येकेन प्रजापतिनाऽऽदित्येन वा जन्यते इत्युपपन्नमनयोर्भगिनीत्वम् Sk.

देवैरनुशिष्टे । चरतः । एकस्यां गतायामन्या तस्यां गतायामपरा ते न । संघर्षाद् आक्रोशतः ।
नच क्षणमपि । तिष्ठतः । शोभनपरिमाणे "संवत्सरो वै सुमेकः सह्येकचरः" इति तु ब्राह्म-
णम् । अहोरात्रे । सुमनस्के । विभिन्नरूपे ।

भास्वती नेत्री सूनृतानामचेति चित्रा वि दुरौ न आवः ।

प्राप्या जगद्वद्यु नो रायो अख्यदुषा अजीगर्भुर्वनानि विश्वा ॥४॥

भास्वती । उषाः । वाचाम् । नेत्री पूर्वस्याम् । प्रजायते । चित्रवर्णाऽन्धकारपरिवृतानि
च । अस्माकम् । द्वाराणि । विवृणोति । ? मनुचक्षुष्यन्धकारेण तिरोहितम् । जगत् । समर्पयन्ति ।

१. ० छट P. देवेन द्योतमानेन सूर्येण...
शिक्षिते Sy. सर्वप्राणिनामुपकाराय
देवैरनुशिष्टे । अनुज्ञाते इत्यर्थः Sk.

२. अन्यान्याशब्दः परस्परपर्याय स्तुतीयैकव-
चनान्तदचात्र द्रष्टव्यः । ... परस्परेण
सम्बद्धे ... गच्छतः Sk.

३. परस्परं न हिस्तः Sy.
मनुष्यवत् परस्परं नाक्रोशतः Sk.

४. Omitted by P. and D.

५. सर्वदा लोकानुग्रहार्थं गच्छतः Sy.

६. ० णामे P. D. शोभनमेहने
सर्वेषामुत्पादकत्वाच्छोभनप्रजनने Sy.
मेकशब्दो मुखवचन इति केचिदाहुः ।
सुमुख्यो । सुष्टेः प्रथमः संवत्सरो मेक
इत्युच्यत इत्यन्ये । तथाहि मेकः संवत्सर
ऋतवो मेकपुत्रा इति पौराणिकाः स्म-
रन्ति । शोभनो मेको ययोः सम्बन्धी
सृष्टिकालजन्यतया ते सुमेके । आद्य-
संवत्सरसृष्टे इत्यर्थः Sk.

७. ० रे P. D.

८. Omitted by M.

९. See note no. ५. on p. 583

१०. ० स्ते P. समानमनस्के ऐकमत्यं
प्राप्ते सत्यौ Sy. सङ्गतचित्ते ।
परस्परवशवर्तिन्यादित्यर्थः Sk.

११. तमः प्रकाशलक्षणाभ्यां विरुद्धरूपाभ्यां
युक्ते Sy. विचित्ररूपे वा Sk.

* आवरित्यावः । PP.

† प्रज्जप्य । जगत् । वि । ऊं इति । PP.

१२. भास्वती वीक्षितमती Sk.

१३. उत्पादयित्री । उषतः प्रादुर्भावानन्तरं हि
पशुपक्षिमृगादयः सर्वे शब्दं कुर्वन्ति Sy.
प्रवर्तयित्री । ... उषउदयकाले हि प्रा-
णिनां वाचः प्रवर्तन्ते । अतः संब तासां
प्रवर्तयित्रीत्युच्यते Sk.

१४. ० येते D. दृश्यत इत्यर्थः Sk.

१५. चायनीया Sy. पूज्या वा दृश्यमानव Sk.

१६. णं न्व० M.

१७. नोऽस्मभ्यम् Sk.

१८. वाराणि D. द्वेराणि M.

सर्वार्थानां दृशां वाग्द्वाराणि Sk.

१९. यथास्माभिर्दृश्यन्ते तथा तमो निवार्य
प्रकाशयतीत्यर्थः Sy.
प्रकाशयतीत्यर्थः Sk.

२०. जवात् M.

२१. प्रकाशं गमयित्वा Sy.

प्राप्य । आपिगंत्यर्थः । प्रगमय्य जगत् ।
तेषु तेषु व्यापारेषु कृत्स्नं जगत् प्रवर्त्ये-
त्यर्थः Sk.

अस्माकम्^१। धनार्थम्^२। व्योच्छत्^३ सेयम्। उषाः। विद्वान्येव। भुवनानि^४। उज्जगारेवेति^५।

जिह्वाशये^{*} चरितवे[†] मधोन्याभोगयं[‡] इष्टये[§] राय उ[॥] त्वम्।

दभ्रं पश्यद्भ्य उर्विया विचक्ष उषा अजीगर्भुर्वनानि विश्वा ॥५॥

जिह्वाशये। कुटिलं शयानस्य। चरणार्थम्। उषाः। आभोगार्थम्। यागार्थम्। धनार्थं चापरं प्रत्यन्वकारात्। स्वल्पम्। पश्यद्भ्यो मनुष्येभ्यः। उरुदर्शनार्थम्।

क्षत्राय त्वं श्रवसे त्वं महीया इष्टये त्वमर्थमिव त्वमित्यै।

विसदृशा जीविताभिप्रचक्ष उषा अजीगर्भुर्वनानि विश्वा ॥६॥

क्षत्राय त्वम्। (ए) कं च प्रति धनायेव प्रेरयितुमपरं प्रति। अन्नायेव। महतेज्यं प्रति

१. आ० P. अस्मभ्यम् Sk.

२. यानार्थं P. धनानि Sk.

३. धनानि...विशिष्टप्रकाशनयुक्तान्यकरोत् Sy. विविधं व्यापितवती। प्रकाशितवतीत्यर्थः Sk.

४. तमसा तिरोहितत्वेनाविद्यमानकल्पानि Sy. भूतजातानि प्रति Sk.

५. स्वकीयेन प्रकाशेन तमो निःसार्य पुनरुत्पन्नानीव करोतीत्यर्थः Sy. जिगर्तिरत्र सामर्थ्याद् गत्यर्थः।...उषा गच्छति Sk.

६. V. Mādhava ignores उ

* जिह्वाशये। PP.

† आभोगये। PP.

‡ ऊ इति। PP.

७. किञ्चित्प्रति कुटिलशयनाय Sk.

८. शयनार्थम् P. वक्रं शयानाय पुरुषाय...चरितुं शयनादुत्थाय स्वापेक्षितं प्रति गन्तुं व्युच्छन्ती भवति Sy. गमनायान्यं प्रति Sk.

९. धनवती...त्वम्। अयमेकशब्दपर्यायः सर्वनामशब्दः।...त्वमेकं प्रति आभोगये, आभोग्याय शब्दादिविषयार्थं तथा-

ऽपरं प्रतीष्टये यागार्थं तथाज्यं प्रति राये धनार्थं च व्युच्छन्तीति शेषः Sy. धनवत्युषाः Sk.

१०. अभो० P.

११. तयार्थं P.

१२. उषति ह्यागतायां कश्चिन्निरालुः पाद्वेनावस्थाय सङ्कोच्य जङ्घे कुटिलः शेते।...कश्चिद् भोजनादिसम्भोगान् कर्तुमारभते। कश्चिद्यष्टुं कश्चिद्वनार्थं यतते। एतदुच्यते जिह्वाशय इत्यादिना Sk.

१३. उद० P. D. विशिष्टप्रकाशाय Sy. विस्तीर्णं विव्यापयितुम्। तमसा चाभिभूतत्वाद् अस्फुटं पश्यद्भ्यः स्फुटं वर्शयितुमित्यर्थः Sk.

१४. V. Mādhava ignores उ। त्वम्। and उषाः etc.

§ महीयै। PP.

¶ अभिप्रचक्षे। PP.

१५. एकं प्रति Sy.

१६. ०यैव D.

१७. व्युच्छन्तीति शेषः Sy.

१८. महतेर्दानकर्मणो महर्वा पूजार्थस्येवं रूपम्। दानार्थं पूजार्थं वान्यं प्रति Sk.

यागायापरं प्रति सिसाधयिषितम् । अर्थं प्रति । गन्तुमेवम् । नानाजातीयकानि । जीवन-
साधनानि । अभिप्रदर्शयितुमिति ।

एषा दिवो दुहिता प्रत्येदशि व्युच्छन्ती युवतिः शुक्रवासाः ।
विश्वस्येशाना पार्थिवस्य वस्व उपो अद्येह सुभगे व्युच्छ ॥७॥

एषा दिवः । एषा । दिवः । दुहिता । प्रतिदृश्यते । प्रादुर्भवन्ती । तरुणी । शुक्लदीप्तिः ।
विश्वस्य । पार्थिवस्य । वनस्य । ईशाना । उपाः । अद्य । शोभनधने । व्युच्छ । अत्र ।

परायतीनामन्वेति पार्थ आयतीनां प्रथमा शश्वतीनाम् ।
व्युच्छन्ती जीवमुदीरयन्त्युषा मृतं कं च न बोधयन्ती ॥८॥

परायतीनाम् । परागच्छन्तीनामुपसाम् । मार्गम् । अनुगच्छति तासामन्तिमा भवति ।

१. यथाऽर्थी नियमेनावरेण वाऽर्थं प्रति गच्छति तद्वन्नियमेनावरेण वा गमना-यान्यं प्रति Sk. २. गन्तमे० D. ३. कृषिवाणिज्यादीनि Sy. जीवानि? (न्) Sk. ४. The passage beginning with सिसाधयिषितं and ending with अभिप्रदर्शयितुमिति is omitted by P. अभिप्रकाशयितुम् Sk. ५. V. Mādhava ignores उपाः etc. * वि० व्युच्छन्ती। PP. † वि० व्युच्छ। PP. ६. दुहितृस्थानीया । तस्य हि पूर्वार्थ उषा उत्पद्यते Sy. शुभ्रभवत्वावुषा दिवो दुहितेत्युच्यते Sk. ७. प्रतिशब्दोऽत्र धात्वर्थानुवादी । दृश्यते Sk. ८. सर्वैः प्राणिभिर्वृष्टाभूत् Sy.	९. तमो वर्जयन्ती Sy. तमांसि विवासयन्तीत्यर्थः Sk. १०. यावयित्री फलानां पुरुषैः प्रापयित्री नित्य-यौवनोपेता वा Sy. ११. द्येवतवसना निर्मलदीप्तिर्वा Sy. १२. धनन्येशा० M. १३. अस्मिन् देवयजनदेशे ... तमांसि विवा-सय, वर्जयेत्यर्थः Sy. तमांसि विवासयन्ती जीव Sk. १४. This stanza is omitted by P. अस्मदीये यज्ञे Sk. १५. अतीतानाम् Sy. १६. गवादिजातीनाम् Sk. नित्यानां वा । यादश्च दूरवर्तिन्यो गवादि-जातयो यादश्च सन्निकृष्टाः सर्वव्यापि-त्वात् ताः सर्वा अनुगच्छतीत्यर्थः Sk. १७. अन्तरिक्षकदेशालक्षणं स्थानम् Sy. पन्थानः Sk. १८. अतीता उषसो यथा व्युष्टा एवमेवैषापि व्युच्छतीत्यर्थः Sy. अद्यतन्युषाः Sy.

आगच्छन्तीनाम् । बह्वीनाम् । प्रथमा भवति । प्रादुर्भवन्ती । प्राणिजातं शयनात् । उत्थापयन्ती । तदिन्द्रियत्वात् । मृतमिव । कम् । चन । बोधयन्ती ।

उपो यदग्निं समिधे चकथं वि यदावश्चक्षसा सूर्यस्य ।

यन्मानुषान्यक्ष्यमाणान् अजीगस्तद्देवेषु चकृपे भद्रममः ॥६॥

उपो यवग्निम् । उपः ! यत् त्वम् । अग्निम् । समिन्धानाय । चकथं । यच्च । सूर्यतेजसा जगत् । रक्षति ? (सि) । यच्च । यक्ष्यमाणान् । मानुषान् । उद्गिरसि । तदिदं त्रिविधम् । देवमध्ये । कृतवती । कल्याणम् । कर्म ।

कियात्या यत्समया भवति या व्युषुर्याश्च नूनं व्युच्छान् ।

अनु पूर्वाः कृपते वावशाना प्रदीध्याना जोषमन्याभिरेति ॥१०॥

१. नित्यानां वा Sk.

२. The passage beginning with परायत्तीनाम् and ending with प्रथमा भवति is omitted by P. एषा यथा वर्तत एवमेवागामिन्यो-
ज्युषस इत्यर्थः Sy.

३. तमो वर्जयन्ती Sy.
तमांसि विवासयन्ती Sk.

४. प्राणिजातं च तेषु तेषु व्यापारेषु प्रेर-
यन्ती Sk.

५. ०त्वा P. D.
स्वापसमये प्रलीनेन्द्रियत्वात् Sy.

६. ०यती M.
पुनरिन्द्रियप्रवेशेन चेतनं कुर्वती प्रव-
र्तत इति शेषः Sy.
कञ्चिदत्यन्तनिश्चेष्टं सुप्तं सर्वप्राणि-
जातम् Sk.

* अजीगुरिति । PP.

७. Omitted by M. यत्वं P.D.

८. गार्हपत्यादिरूपम् Sy.

आहवनीयाख्यम् Sk.

९. समिन्धना० P.

प्रज्वलनार्थम् । . . . उपःकाले ह्यग्नेयो
होमायंमुपसमिध्यन्ते Sy.

१०. चकथ M.

करोषि । समिन्धयसीत्यर्थः । उपसि
ह्युदितायामग्निहोत्रिण आहवनीयं समि-
न्धयन्ति नानुदितायाम् । अतस्तमुषा
एव समिन्धयतीत्युच्यते Sk.

११. तमसा तिरोहितम् Sy.

१२. तमसा विश्लिष्टमकरोः Sy.

वि? (व्य)वृणोरित्यर्थः । . . . उपसो
हि प्रकाश उदेष्यतः सूर्यात् प्रभवति Sk.

१३. ०मानान् M.

१४. पूर्वं तमसा प्रस्तान् प्रकाशेनोद्गीर्णानि
वाकरोः Sy.

गच्छसि Sk.

१५. तद्वदन् M.

१६. बोधमध्ये P.

† कियन्ति । आ । PP.

कियात्था । कियति देशे स्विद् । यस्मिन्नियं सङ्गच्छन्ती देशे । समीपे । भवत्यहमिव
पश्यामि क्व चेयमन्यत्र सङ्गच्छत इति वितर्कः । याः । पुरा । व्यूषुः । याः । च । सम्प्रति । व्युच्छन्ति
सर्वास्ताः कियति भवन्ति सेयम् । पूर्वा उपसः । अनु कल्पते । कामयमाना तासां पश्चाद् भवति

१. कियत्था P.M. २. त्रियति M.

उषाः समया भवाति समीपस्था
भवतीति यदेतत्तत् कियति काले प्रवृत्तं
परिसमाप्तं वेत्याकारः प्रश्नार्थः ।
... उषा येन कालेन संयुक्ता स कालः
कियान्, तस्य कालस्य किं परिमाण-
मिति । अनेनोपसोऽनन्तत्वमुक्तम् Sy.
नैव जानीमः कियत्यपि जगतः प्रदेशे
समीपोभवत्युषा इति । सर्वव्यापिन्येव
लक्ष्यत इत्यर्थः Sk.

३. देश M. ४. स्विच्छब्दश्च पुनरित्यनेन
समानार्थो वितर्कवचनः Sk.

५. ०न्नियं... छन्ती missing M.

V. M. uses सङ्गच्छन्ती in the
parasmaipada and सङ्गच्छन्ते in
the second line in the
ātmanepada. He should
have been more consistent
by using one *pada* only
in both places.

As the forms stand in the
text, the idea of सङ्गति i.e.
'together' is expressed by
adding the preposition सम् ।
If the idea of सङ्गति is
intended to be conveyed,
then *ātmanepada* alone
could be used. समी गम्य-
च्छिभ्याम् Pā. 1.3.29.

Also the idea of सङ्गति
requires the use of the
instrumental case, e.g. तेन
सङ्गच्छते etc.

I think however that the

notion of सङ्गति is not sought
to be conveyed because ins-
trumental case has not been
used. Further इयं देशे सङ्ग-
च्छन्ती is equivalent to इयं
देशे गच्छन्ती so सम् is added
in स्वायं. As, in my opinion,
the idea of सङ्गति is not
intended to be expressed,
the use of *parasmaipada*
is correct in सङ्गच्छन्ती but
the use of *ātmanepada* in
सङ्गच्छते is, for the same
reason, wrong. The strictly
grammatical forms should
however be गच्छन्ती and
गच्छति in this particular case
but सङ्गच्छमाना and सङ्गच्छते
if the idea of सङ्गति is to
be conveyed. ६. क्व क्व M.

७. P. adds नूनं before सम्प्रति ।

८. सर्वस्ताः M. ९. सोयं P.

१०. अतीता उपसः... कामयमानेदानीं
वर्तमानोषाः... अनुकल्पते समर्था
भवति । अतीता उपसो यथा प्रकाशमकु-
र्वंस्तद्वेद्याऽपि प्रकाशं करोतीत्यर्थः Sy.

११. ताः सर्वाः । पूर्वाः पूर्ववृत्ताः । अनुकल्पते ।
कृपा? (यति) कृपण्यतीत्यर्चंति कमंसु पा-
ठात् कृपिरत्र... यच्चोपस्युदितायां
स्तोतारः स्तुवन्ति तदुषा एव स्तोती-
त्युच्यते Sk.

१२. शब्दं वा कुर्वन्तीत्यर्थः । ... यच्चोप-
स्युदितायां... कामयन्ते शब्दं वा कुर्व-
न्ति तदुषस्येवोपचर्यते Sk.

प्रदीप्यमाना । सह । अन्याभिः । आगच्छति ।

इयुष्टे ये पूर्वतरामपश्यन्व्युच्छन्तीमुपसं मर्त्यासः ।

अस्माभिरु नु प्रतिचक्ष्याभूदो ते यन्ति ये अपरीषु पश्यान् ॥११॥

इयुष्टे । मृताः । ते । पूर्वतरामुपसम् । मर्त्याः । अपश्यन् । अस्माभिः । इदानीम् । प्रति-
दृष्टव्या । भवति । आगच्छन्ति । ते । य एनाम् । उत्तरासु रात्रिषु । पश्यन्ति ।

यावयद्द्वेषा ऋतुपा ऋतेजाः सुम्नावरी सूनृता ईरयन्ती ।

सुमङ्गलीर्विभ्रती देववीतिमिहाद्योषः श्रेष्ठतमा व्युच्छ ॥१२॥

यावयद्द्वेषाः । पृथक्क्रियमाणशत्रुका । सत्यस्य पालयित्री । सत्ये जाता । सुखवती ।

१. ०प्तमा० D. P.

२. आगामिन्योऽप्येतदीपं प्रकाशमनुकुर्वन्ती-
त्यर्थः Sy.

तुल्यकालाभिरुषोभिः सहैकतां प्रति-
पद्यते न विरुध्यत इत्यर्थः Sk.

* इयुः । ते । PP.

† प्रति उचक्ष्या । अभूत् । ओ इति । PP.

३. अतीतकालामित्यर्थः Sk.

४. ०मुसं P.

५. प्रतिशब्दोऽत्र धात्वर्थानुवादी ... द्रष्ट-
व्याऽभूद् भवति । अस्मा? (स्मदा०) द
योऽपि वर्तमानकालामुपसं पश्यन्ती-
त्यर्थः Sk.

६. लृङर्थे लट् । आयास्यन्ति Sk.

७. द्वितीयार्थे सप्तम्येवा । अपराः पश्चिमाः ।
आगामिकाला इत्यर्थः Sk.

८. कालत्रयेऽप्येषा व्याप्य वर्तत इत्यर्थः Sy.
अतीतवर्तमानरागामिभिश्च सर्वमनुष्यै-
रुषा दृश्यते नास्मदादिवत् कैश्चिदेवेति
समस्तार्थः Sk.

९. V. Mādhava ignores ये । उ

‡ यावयत्द्वेषाः । PP.

१०. ०यष्टे० P. D. M.

११. अस्मत्तः पृथक्कृतानि द्वेषांसि द्वेष्टृणि
राक्षसादीनि यया सा तथोक्ता । न
ह्युपसि जातायां राक्षसादयोऽवतिष्ठन्ते
यतस्ते निशाचराः Sy.

द्वेषाणां यावयित्री यावयद्द्वेषा । ...
द्वेषाणां नक्तञ्चराणां राक्षसादीनां पृथ-
ग्भावयित्री । अपनेत्रीत्यर्थः Sk.

१२. ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा पाल-
यित्री Sy.

यज्ञस्य । . . . यज्ञो ह्युपस्युदितायां
क्रियते न रात्रौ । अतस्तस्य पालयित्री-
त्युच्यते Sk.

१३. यज्ञार्थं प्रादुर्भूता । सत्यामुपस्यहनि
यागा अनुष्ठीयन्ते, अतो यज्ञार्थं जाते-
त्युच्यते Sy.

ऋतशब्दोऽत्रादित्यवचनः । पञ्चम्याश्च
स्याने सप्तमी । आदित्याज्जनित्री Sk.

१४. सुखती P.

प्राणिनां सुखकरीत्यर्थः Sk.

वाचः। प्रेरयन्ती। शोभनमङ्गला। यज्ञम्। धारयन्ती। श्रेष्ठतमा। इह। अद्य। उषाः? (पः।)।
व्युच्छ।

शश्वत्पुरोषा व्युवास देव्यथो अद्येदं व्यावो मधोनी।

अथो व्युच्छादुत्तरां अनु धूनजरा मृतां चरति स्वधामिः ॥१३॥

शश्वत् पुरा। नित्यम्। पुरा च। इयम्। व्युच्छत्। देवी। अथ०। अस्मिन्नहनि। धनवती
सेयम्। इदम्। व्यागात्। अथ। उत्तराण्यपि। अहानि। प्रति व्युच्छतु सेयम्। जरामरणवर्जिता
प्रदित्सितैः। अत्रैः सह सर्वदा। वर्तते।

व्यञ्जिभिर्दिव आतास्वद्यौदपं कृष्णां निर्णिजं देव्यावः।

प्रबोधयन्त्यरुणेभिरश्वैरोषा याति सुयुजा रथेन ॥१४॥

व्यञ्जिभिः। विद्योततेऽन्तरिक्षे न साधनैः?। ज्योतिभिः। दिवः सम्बन्धिनीषु।

१. पशुपक्षिमुगादीनां वचांसीरयन्त्युत्पादयन्ती Sy. उषउदयोत्तरकालं हि प्राणिनां वाचः प्रवर्तन्ते। अतः सैव ताः प्रेरयन्तीति व्यपदिश्यते Sk.
२. पत्या कदाचिदपि न वियुक्तेत्यर्थः Sy.
३. देववीति देवकामम्। देवानस्मदीय-हविःकामान् कुर्वन्तीत्यर्थः Sk.
४. अस्मिन्देवयजनदेशे Sy. अस्मदीये यज्ञे Sk.
५. ०हाद्यो P. अस्मिन् यागसमये Sy.
६. श्वेमहान्योषा M.
७. ह्युच्छन्ति M. विवातय Sy. तमांसि विवातय Sk.
- * अथो इति। PP.
८. बहूस्त्रियं वा Sk.
९. तमांस्यस्मदीये कर्मणि विवातितवती Sk.
१०. एतस्मात्कारणात्। प्रसादत्वा? (दा०)-त्कारणात् Sk. ११. काले Sy. अद्यास्मदीये कर्मणि Sk.
१२. तमसा तिरोहितमिव सर्वं जगत् Sy.

१३. विवासितं प्रकाशेन तमसा वियुक्तम-करोत् Sy. विवृणोतु विवृतवती वा। प्रकाशितवती वेत्यर्थः Sk.
१४. अथो एतस्मादेव कारणाद् व्युच्छात्। आशिष्ययं लिङ्गर्थे लेट्। विवातयत्त-मांस्यस्मदीये कर्मणीत्याशास्महे Sk.
१५. व्यागतोत्त० P.
१६. आगामिन्यपि काल इत्यर्थः Sk.
१७. आगामिष्वपि दिवसेषु...विवातयति Sy.
१८. अतः कालत्रयव्यापिनी सोषाः...स्वधा-भिरात्मन्यैस्तेजोभिः सह...वर्तते Sy. स्वधाशब्दोऽत्र सामर्थ्याज् ज्योतिर्वचनः। स्वैर्ज्योतिभिः। सर्वं ज्योतिर्निर्घ्याप्नो-तीत्यर्थः। अथवा स्वधेत्यन्नाम। हवि-र्लक्षणैरत्रैर्निमित्तभूतैर्गच्छति। हवींष्युप-भोक्तुं यज्ञेषु गच्छतीत्यर्थः Sk.
- † वि। अञ्जिभिः। PP.
- ‡ देवी। आवृत्तित्यावः। PP.
- § अश्वैः। आ। उषाः। PP.
१९. व्यद्यो० P. २०. प्रकाशकैः Sy.

दिक्षु । अपवृणोति । कृष्णम् । रूपं रात्रिकृतं सेयम् । प्रबोधयन्ती । अरुणैः । अश्वैः । सुयुक्तेन रथेन ।
उषाः । आगच्छति ।

आवहन्ती पोष्या वार्याणि चित्रं केतुं कृणुते चेकिताना ।

ईयुषीणामुपमा शश्वतीनां विभातीनां प्रथमोषा व्यश्चैत् ॥१५॥

आवहन्ती । आवहन्ती । पोषणसमर्थानि । धनानि । चित्रम् । प्रज्ञानम् । करोति । ज्ञाय-
माना । गतानाम् । बह्वीनाम् । अन्तिमोषा अतः परम् । व्युच्छन्तीनाम् । मुख्या । उषाः प्राच्याम् ।
वृद्धासीत् ।

* उदीर्ध्वं जीवो असुर्न आगादप प्रागात्तम् आ ज्योतिरेति ।

† आरैक्पन्थां यातवे सूर्यायागन्म् यत्र प्रतिरन्त आयुः ॥१६॥

उदीर्ध्वम् । उद्गच्छत शयनात् । जीवयिता । प्राणः । अस्मान् । आगतः । अपप्रागाच्च

१. अपावृ० P. प्रकाशेन तिरस्कृतवती Sy.
अपनयतीत्यर्थः Sk.
२. सुप्तान् प्राणिनः Sk.
३. व्यापनशीलैः स्वकीयैः किरणैस्तुरगैर्वा
Sy. ४. अग० M. ०च्छन्ती P.
५. अस्मभ्यमानयन्ती Sy.
आनयन्ती स्तोतृणां यष्टृणां चार्थाय ।
स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्च वदातीत्यर्थः Sk.
६. वार्याणि वरणीयानि । अत्यन्तोत्कृष्टा-
नीत्यर्थः Sk.
७. विचित्रमाश्चर्यभूतं चायनीयं वा Sy.
पूज्यं वा Sk.
८. प्रज्ञापकं रश्मिं कुत्स्नजगत्प्रकाशनस-
मर्थम् Sy. प्रकाशाख्यम् Sk.
९. स्वात्मनः प्रकाशात् कृते Sy.
१०. सर्वं जनं प्रज्ञापयन्ती Sy.
वृक्षयमानैवेत्यर्थः Sk.
११. गन्त्रीणां बह्वीनां मध्य उपमानभूता ।
अत्यन्तोत्कृष्टेत्यर्थः Sk.
१२. उप समीपे निर्मितोपमानभूता वा Sy.

१३. पुरं P. D. १४. विशेषेण
प्रकाशमानानामागामिनीनामुपसाम् Sy.
दीप्यमानानां मध्ये प्रबोद्धोत्कृष्टा Sk.
१५. आद्या Sy. १६. तेजसा Sy.
विविधं सर्वत्र गच्छति वर्धते वा Sk.
- * उत् । ईर्ध्वम् । PP.
- † नः । आ । अगात् । PP.
- ‡ अरैक् । PP.
- § प्रउतिरन्ते । PP.
१७. ०याना० P. यष्टुं स्तोतुं च Sk.
१८. जीवात्मा Sy.
१९. शरीरस्य प्रेरयिता Sy.
प्राणस्थानीया च Sk.
२०. अस्माकम् Sk.
२१. उद्गता का ? प्रकृतत्वादुषाः । यस्मा-
ज्जीवितात् प्राणेभ्यश्च प्रियतमा-
ऽस्माकमुषा उदितेत्यर्थः Sk.
२२. अपक्रान्तम् । उवसः प्रकाशे सति सर्व-
जीवनव्यापारयोगः Sy.
प्रकर्षेणापगच्छति Sk.

नैशम्^१ । तमः^२ । ज्योतिश्च^३ । आगच्छति^४ । सूर्यस्य^५ । गमनार्थम्^६ उवाः । पन्थानम्^७ । अरिचत्^८ । गच्छामः^९ ।
यत्र^{१०} । वर्धयन्ति^{११} । अन्नमुदाराः^{१२} ।

स्यूमना वाच उदियति बह्विः स्तवानो रेम उपसो विभातीः ।

अथा तदुच्छ गृणते मधोन्यस्मे आयुर्नि दिदीहि प्रजावत् ॥१७॥

स्यूमना वाचः । अनुस्यूताः^१ । स्तुतिवाचः^२ । प्रेरयति^३ । होता^४ । स्तुवानः^५ । स्तोता ।
व्युच्छन्तीः^६ । उपसः^७ । अद्य^८ । तथा सति^९ । व्युच्छ^{१०} । स्तुवते महाम्^{११} । उपः^{१२} ! अस्मासु^{१३} । आयुः^{१४} । नितरां^{१५} ।
दीपय^{१६} । प्रजायुक्तमिति^{१७} ।

या गोमतीरूपसः सर्ववीरा व्युच्छन्ति दाशुषे मर्त्याय ।

वायोरिव सूनृतानामुदके ता अश्वदा अश्ववत्सोमसुत्वा ॥१८॥

या गोमतीः^१ । याः^२ । गोमत्यः^३ । उपसः^४ । सर्ववीरैर्युक्ताः^५ । व्युच्छन्ति^६ । यजमानाय^७ । मनु-

१. अवप्रागाच्छन्नैः शमः M.
२. उषसः प्रकाशालयम् Sk.
३. सर्व व्याप्नोतीत्यर्थः Sk.
४. विविक्तीकरोति Sy. केन पुनर्व्यापारे-
णोषसं ज्योतिः सूर्यस्य पन्थानं रेचयति ?
आत्मापगमनेन । कुत एतत् ? ओषसस्य
ज्योतिषोऽन्ते सूर्योदयदर्शनात् Sk.
५. गताः प्राप्ता वयम् Sk.
६. P. adds ज before यत्र
७. सोमादिहविलक्षणम् Sk.
८. दानेन Sy. यत्र व्यवस्थिता अध्वर्या-
दय ऋत्विजः । ... यस्मादुषा उदिता
वयमपि यज्ञं कर्तुं प्रवृत्ता इत्यर्थः Sk.
- * अद्य । PP.
- † मधोनि । अस्मे इति । PP.
९. स्यूमना स्यूमान्यनुस्यूतानि सन्ततान्यु-
क्त्यानि Sy. स्यूमशब्दोऽत्र सुल्लवचनः ।
सुलेनाक्लेशेन Sk.
१०. वाचो वेदरूपाया सम्बन्धीनि Sy.
११. उच्चारयति Sy. आत्मन एवायं
परोक्षरूपेण प्रथमपुरुषेण व्यपदेशः ।
होत्राख्य ऋत्विक् कुत्सनामा वा ऋवि-
रुदगमयति । उच्चारयतीत्यर्थः Sk.
१२. स्तोत्राणां बोद्धा Sy. बलवान्

- वह्निरुच्यते वहनसमर्थत्वात् Sk.
१३. स्तुन्वानः M. १४. तमसोऽपनोदनेन
प्रकाशमाना उषोदेवताः Sy.
- विविधं दीप्यमानाः Sk. १५. तदिति
पञ्चम्या लुग्नष्टव्यः । तस्मादद्य Sk.
१६. सती P. D. M.
१७. दृष्टिनिरोधकतया प्रसिद्धं नैशं तमो
विवातस्य वर्ज्य Sy. विविधं तमांसि
विवातस्य Sk. १८. धनवति ! Sk.
१९. अस्मभ्यम् ; Sy. Sk.
२०. अन्नम् Sy. चिरजीवित्वमन्नं वा Sk.
२१. प्रयच्छेत्यर्थः Sy. दवातेरेतद्रूपम् । निय-
मेन देहि Sk. २२. प्रज्ञया यु० D.
प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तम् Sy.
- † वायोऽईव । PP.
२३. बहुभिर्गोभिर्युक्ताः Sy.
- अरुणीभिः स्वाभिर्गोभिर्गोमत्यः Sk.
२४. सरणसमर्थः Sy. अखण्डिताशेषपरि-
जनपुत्रपौत्रादिका इत्यर्थः Sk.
२५. ंन्ती P. तमो वर्जयन्ति Sy.
विविधं तमांसि विवातयन्ति Sk.
२६. दाशुषे मर्त्याय । दाश्वानिति यजमान-
नाम शाकपूणिना पठितम् । ... यजमा-
नस्य मनुष्यस्यार्वाय Sk.

ध्याय । महावातस्येव । उपस्तुतीनाम् । अन्ते । ताः । अश्वदाः । उपसः । व्याप्नोति । यजमानः ।

माता देवानामदितेरनीकं यज्ञस्य केतुर्धृहती वि माहि ।

प्रशस्तिकृद्ब्रह्मणे नो व्युच्छा नो जनै जनय विश्ववारे ॥१६॥

माता देवानाम् । निर्मात्री । देवानामतश्च देवमातुः । अदितेः । प्रत्यनीकमियं भवति सा त्वम् । यज्ञस्य । प्रज्ञापयित्री । मही । व्युच्छ । स्तुतेः कर्त्री, उपसि हि वन्दिनः स्तुवन्ति देवान् मनुष्याश्च सा त्वम् । अस्माकम् । अपितु (?) व्युच्छ व्युष्टा च । अस्माकम् । जनै । प्रादुर्भावय । सर्वैर्वरणीये !

१. वायुवच्छीघ्रं प्रवर्तमानानाम् Sy.

२. उवस्यस्तु० P.

उपस्यस्तु० D.

३. उदकं इत्युद्भव उच्यते । यादुग्वायोः ... उद्भव ... कादिवाचाम् ? उद्भवे । प्रभातवेलायामित्यर्थः Sk.

४. स्तोतुभ्यो यष्टुभ्यश्चाश्वान् दात्रीः Sk.

५. केन ? सामर्थ्यात् स्तुतिभिर्हविर्भिक्ष । स्तोति यजति चेत्यर्थः Sk.

६. ०ना P. D.

अथवा दक्षिणादानेऽश्वस्यापि दानविधानादश्वदेति सोमसुत्वानो विशेषणं नोषसाम् । अश्वस्य दाता यजमान इति Sk.

* नुः । वि । उच्छ । आ । नुः । PP.

७. उपसि सर्वे देवाः स्तुत्या प्रबोध्यन्ते, अतः सा तज्जननवतीत्युच्यते Sy.

८. या त्वं माता ... देवानाम् । देवशब्देनादित्या उच्यन्ते । तेषां हि माता उषाः । ... प्रतिमासं चादित्यभेदमङ्गीकृत्य बहुवचनम् Sk.

९. अदितिशब्देनात्रावीनकत्वात् समग्रज्योतिरुच्यते । ... अदीनस्य समग्रस्य प्रकाशस्य ज्योतिषः Sk.

१०. प्रतिस्पर्धिनी त्वमित्यर्थः । यद्वा दीव्यन्तीति देवा रश्मयः । तेषां निर्मात्री ।

अदितेरल्लण्डनीयाया भूमेरनीकं मुखम् । यथेन्द्रियाभ्यस्त्वान्मुखं प्रकाशकम् एवमुषा भूमेः प्रकाशयित्रीत्यर्थः Sy.

अनीकशब्दोऽपि ... समूहवचनः । ... समूहः । अथवा अनीकशब्दः खड्गमुखवचनः । इहाप्रत्वसामान्यादुपसि प्रयुज्यते । अदीनस्य समग्रस्याहर्लक्षणस्य ज्योतिषो मुखभूतेत्यर्थः Sk.

११. प्रकाशयित्रीत्यर्थः Sk.

१२. महती Sy; Sk. महती is suggested for मही ।

१३. प्रकाशस्व Sy. विविधं दीप्यस्व Sk.

१४. ०ते D.

सम्यक् स्तुतमिति प्रशंसनं कुर्वती Sy.

१५. Omitted by D. ब्रह्मणे मन्त्ररूपाय स्तोत्राय व्युच्छ विवासय Sy.

१६. अवितुं P. अपि तुं D. अपि स्तु... तुं M.

१७. विविधं तमांसि विवासय । वयं स्तुतीः करिष्याम इत्येवमर्थं तमांस्यपनयेत्यर्थः Sk.

१८. अस्मात् M.

१९. जनपदे Sy.

निर्धारणे च सप्तमी । लोकस्य मध्ये Sk.

२०. धनादिभिवर्धय Sk.

२१. ०र्वर० P. ०र्वर० D. M.

यच्चित्रममं उपसो वहन्तीजानायं शशमानायं भद्रम् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥२०॥

^१यच्चित्रम् । यत् । ^२पूज्यम् । ^३कर्म । उपसः । ^४वहन्ति । ^५ईजानाय । ^६भजते । ^७भजनीयम् ।
तत् त्वमस्मभ्यमप्यावहेति ।

I.114.

इमा रुद्राय त्वसे कपर्दिने क्षयद्वीराय प्र भरामहे मृतीः ।

यथा शमसद्विपदे चतुष्पदे विश्वं पुष्टं ग्रामे अस्मिन्ननातुरम् ॥१॥

इमा रुद्राय । इमाः । ^{१२}स्तुतीर्वयम् । ^{१३}रुद्राय । ^{१४}वृद्धाय । ^{१५}जटिने । ^{१६}क्षपितवीराय कर्तुम् ।

* वहन्ति । ईजानाय । PP.

१. याच्चित्रम् P.

२. चायनीयम् Sy. विचित्रं पूज्यं वा Sk.

३. आप्तव्यं यद्धनम् Sy. यागलक्षणम् Sk.

४. प्रापयन्ति । किम् ? सामर्थ्यादात्मानम् ।
गच्छन्तीत्यर्थः Sk.

५. ०जना० P. हविर्भिरिष्टवते Sy.
यजतः स्तुवतश्चायाय Sk.

६. स्तुतिभिः सम्भजमानाय पुरुषाय Sy.

७. कल्याणम् Sk.

८. भवतीतिशेषः Sy.

९. तत्त्वम् P. D.

१०. ०भ्यं व्याव० M.

११. V. Mādhava ignores तत् । नः
etc. Ms. D. puts the figure
॥११३॥ here to indicate the
end of one hundred and thir-
teenth hymn. No such num-
ber is given in P. and M.

१२. ०तिर्व० M

१३. रोदयति सर्वमन्तकाल इति रुद्रः । यद्वा
रुत् संसाराख्यं दुःखम्, तद् द्रावयति,
अपगमयति विनाशयतीति रुद्रः । यद्वा
रुतः शब्दरूपा उपनिषदः । ताभिर्द्रूयते

गम्यते प्रतिपाद्यत इति रुद्रः । यद्वा
रुच्छब्दात्मिका वाणी तत्प्रतिपाद्याऽऽत्म-
विद्या वा । तामुपासकेभ्यो राति ददा-
तीति रुद्रः । यद्वा रुणद्धि, आवृणोतीति
रुत्, अन्धकारादि, तद् दृणाति विदारय-
तीति रुद्रः । यद्वा कदाचिद् देवासुर-
सङ्ग्रामेऽन्यात्मको रुद्रो देवैर्निक्षिप्तं
धनमपहृत्य निरगात् । असुराज् जित्वा
देवा एनमन्विष्य दृष्ट्वा धनमपाहरन् ।
तदानीमरुदत् । तस्माद् रुद्र इत्या-
ख्यायते Sy.

१४. तवदशब्दोऽत्र बलवचनः Sk.

०वीर्याय M.

१५. क्षयन्तो विनश्यन्तो वीरा यस्मिंस्तादृ-
शाय । यद्वा क्षयतिरंशवयंकर्मा । क्षयन्तः
प्राप्तैश्वर्या वीरा मरुद्गणाः पुत्रा यस्य
तस्मै Sy.

वीराणामपि शत्रूणामभिगन्ता क्षयद्वीरः ।
... अथवा क्षयतिनिवासाय एव ।
आत्मीयानां वीराणामभिप्रेतेषु निवास-
यिता क्षयद्वीरः । ... इमा रुद्रस्य बलवत्-
शब्दावतोऽपि वीराणामपि शत्रूणामभि-
गन्तुः स्वेषां वा वीराणामभिप्रेतेषु स्थानेषु
निवासयितुरर्थाय Sk.

हवामहे^१। यथा। सुखम्^२। भवति। द्विपदे। चतुष्पदे च। विश्वं^३ च। पुष्टम्^४। अस्मिन्। ग्रामे।
अरोगम्^५।

* मूळा नो रुद्रोत नो मयस्कृधि क्षयद्वीराय नमसा विधेम ते।

यच्छं च योश्च मनुरायेजे पिता तदश्याम् तवं रुद्र प्रणीतिषु ॥२॥

मूळा नः। सुखय। अस्मान्^६। रुद्र^७! अपिच। अस्माकम्^८। सुखम्^९। कुरु। क्षपितवीराय^{१०}
वयम्^{११}। तुभ्यम्^{१२}। अन्नेन^{१३}। परिचरामः^{१४}। यत् सर्वेषाम्^{१५}। पिता^{१६}। शम्^{१७}। च। योः^{१८}। च। मनुदेवेभ्यो^{१९}
मनुष्यामायाचितवान्^{२०}? तद् वयम्^{२१}। लभेमहि। तव। रुद्र! प्रणयनेषु^{२२}।

अश्यामं ते सुमतिं देवयज्यया क्षयद्वीरस्य तवं रुद्र मीढ्वः।

सुम्नायन्निदिशौ अस्माकमा चरारिष्टवीरा जुह्वाम ते हविः ॥३॥

अश्याम ते। प्राप्नुयाम। तव। सुमतिम्^{२३}। यागेन^{२४}। क्षपितवीरस्य^{२५}। तव। रुद्र!

१. प्रकर्षेण निष्पादयामः Sy.

प्रहरामः प्रापयामः। रुद्रं स्तोतुमुच्चारयाम इत्यर्थः Sk.

२. शं शमनीयानां रोगाणामुपशमनम् Sy.

३. अस्मदीयाय मनुष्याय Sy.

४. गवाश्वप्रभृतये च।...तेन प्रकारेण स्तुतीः कुम् इत्यर्थः Sy. अस्मदीयाय Sk.

५. सर्वं प्राणिजातम् Sy. ६. प्रबुद्धम् Sy.

७. आतुरा रुणास्तै रहितं सत् Sy.

* मूळ। नः। PP.

† यत्। शम्। PP.

८. अस्मभ्यमस्मदर्थम् Sy.

यच्छं यत्तमेतत्... अस्माकं सम्बन्धिनः Sk. ९. अस्माद्गुहा M.

१०. क्षपितसर्ववीरं प्राप्तैश्वर्यमरुद्भिर्युक्तं वा Sy. क्षयद्वीराय त इत्युभयत्र

द्वितीयार्थं चतुर्थी। क्षयद्वीरं त्वाम् Sk.

११. त्वां... हविल्लक्षणेनान्नेन नमस्कारेण वा Sy. हविल्लक्षणेन Sk.

१२. नित्यं परिचरेमेत्याशास्महे Sk.

१३. उत्पादकः Sy. पिता सर्वप्रजानाम् Sk.

१४. मनुः स्वकीयाभ्यः प्रजाभ्यः... रोगाणां शमनम् Sy. शमनं च। कस्य? सामर्थ्या-
दुत्पन्नानामनिष्टानां रोगादीनाम् Sk.

१५. भयानां यावनं च Sy. यौतिः पृथग्भावे।
पृथग्भवनं च। असम्बद्धं चेत्यर्थः। केन?
सामर्थ्यादुत्पित्सुभिरनिष्टैः Sk.

१६. एतद्बुद्धयम् आयेजे देवेभ्यः सकाशात् प्राप्य
दत्तवान् Sy.

तव यागेनाप्तवानित्यर्थः Sk.

१७. प्रकृष्टा नीतय उपदेशाः प्रणीतय-
स्तासु। सप्तमीनिर्देशाद् वर्तमाना इति
शेषः। तृतीयार्थं वा सप्तमी। त्वदुपदेश-
श्चेष्टमाना इत्यर्थः Sk.

† सुम्नायन्। इत्। PP.

१८. अनुग्रहात्मिकाम् Sy. अनुग्रहकृपांबुद्धिम्।
तवानुग्राह्या बुद्धी भवेमेत्यर्थः Sk.

१९. क्षागेन P. D. M.

त्वद्देवत्येन यज्ञेन Sy. अविगुणेन Sk.

२०. क्षपितप्रतिपक्षस्य मरुद्भिर्युक्तस्य वा Sy.

सेक्तः^१ ! सुखमिच्छन्^२ । अस्माकम्^३ । पुत्रपोषादीन्^४ । आचर^५ । अनुपहिंसितवीराः^६ सन्तो वयम्^७ । तुभ्यम्^८ । हविः^९ । जुह्वाम^{१०} ।

त्वेपं वयं रुद्रं यज्ञसाधे^१ वड्कुं कविमवसे^२ नि ह्वयामहे ।

आरे अस्मदैव्यं^३ हेळो अस्यतु^४ सुमतिमिद्वयमस्या^५ वृणीमहे ॥४॥

त्वेपं वयम्^{१०} । दीप्तम्^{११} । यज्ञस्य साधयितारम्^{१२} । कटिलगमनम्^{१३} । कविम्^{१४} । अवसे^{१५} । अभिमुख-
माह्वयामः सः^{१६} । दैव्यम्^{१७} । क्रोधम्^{१८} । अस्मत्तः^{१९} । दूरे^{२०} । क्षिपतु^{२१} । सुमतिम्^{२२} । एव^{२३} । वयम्^{२४} । अस्य^{२५} । प्रार्थ-
यामहे ।

दिवो वराहमरुपं कपदिनं त्वेपं रूपं नमसा नि ह्वयामहे ।

हस्ते विभ्रद्भेषजा वार्याणि शर्म^१ वर्म^२ च्छर्दिस्मभ्यं^३ यंसत् ॥५॥

दिवो वराहम्^{१०} । दिवः^{११} । वराहारम्^{१२} । आरोचमानम्^{१३} । जटिलम्^{१४} । दीप्तम्^{१५} । दलाघमानम्^{१६} ।

१. वृष्टिलक्षणगेनोदकेन । ... अथवा मीढ-
शब्दस्य धननाम्नो मत्वन्तस्येवं छान्वतं
रूपम् । धनवन्नित्यर्थः Sk.
२. तासां प्रजानां सुखमिच्छन्नेव सुखप्रद एव
भवेत्यर्थः Sy. अस्मदीयहविरूपयोग-
निमित्तं सुखमिच्छन् Sk.
३. ऋत्विजो वा प्रति Sk.
४. ०त्रादीनां पर M. आगच्छ Sk.
५. वीर्याज्जायन्त इति वीराः प्रजाः Sy.
६. चरुपुरोडाशादिकम् Sy.
७. चोदित आधारे प्रक्षिपाम Sy.
८. V. Mādhava ignores इत्
* अस्य । आ । PP.
९. यस्य P. प्रज्ञस्य M.
१०. एष हि यज्ञं स्विष्टं करोति Sy.
११. कान्तवर्शिनम् Sy. मेघाविनम् Sk.
१२. हविषा तर्पणाय पालनाय वा Sk.
१३. ०से मभि० M. नियमेन Sk.
१४. ०म (स्त देवो हस्ते दधानो) स्त P.
१५. देव्यं D. देवस्य द्योतमानस्य
सम्बन्धिनम् Sy. देवानां स्वभूतम् Sk.

१६. यथास्मभ्यं देवा न क्रुध्येयुस्तथा करोत्व-
त्यर्थः Sk. १७. अनुग्रहरूपां बुद्धिम्
Sy. शोभनामेवानुग्रहरूपां बुद्धिम् Sk.
१८. द्युलोकात् Sk.
१९. वराहम् P. यद्वा वराहवद् दृढाङ्गम् Sy.
वराहनामासुरः । तत्सदृशम् । अत्यन्तबल-
वन्तमित्यर्थः । अथवा वराह इति मेघ-
नाम । तत्सदृशम् । एकदेशसादृश्येन चैष
समस्तसादृश्यव्यपदेशः । रुद्रस्य नीलत्वात्
कण्ठो मेघसदृशः । मेघसदृशकण्ठमि-
त्यर्थः । अथवा वराहः सूकर उच्यते । तदा-
कारम् । देवता हि महाभाग्ययोगात् तं
तमाकारं भजते । अत उपपन्नो रुद्रस्य
वराहाकारव्यपदेशः Sk.
२०. अरुषतिर्गतिकर्मा । गन्तारं शत्रून् यजान्
वा प्रति Sk. २१. ०ल M.
२२. त्वेपं रूपम् । अन्तर्णीतमत्वर्थो रूपशब्दो
द्रष्टव्यः । माहाभाग्ययोगादनेकप्रकारं
रूपं रूपवन्तम् Sk.
२३. ०मान P.
निरूपणीयं वेदान्तरधिगम्यम् Sy.

नमसा । अभिमुखम् । आह्वयामः स देवः । हस्ते । दधानः । वरणीयानि । भेषजानि । सुखम् ।
रक्षाम् । गृहं च । अस्मभ्यम् । प्रयच्छतु ।

इदं पित्रे मरुतामुच्यते वचः स्वादोः स्वादीयो रुद्राय वर्धनम् ।

रास्वा च नो अमृत मर्तभोजनं तमने तोकाय तनयाय मृळ ॥६॥

इदं पित्रे । मरुताम् । पित्रे । देवाय । इदम् । अत्यन्तं स्वादुभूतम् । वर्धनम् । वचः ।
उच्यते । देहि । च । अस्मभ्यम् । देव ! मर्तानां भोजनमन्नम् । आत्मने । पुत्राय । पौत्राय च ।
प्रसीद ।

१. Omitted by P.

हविलक्षणनाम्नेन नमस्कारेण वा Sy.
नमस्कारेण । स्तुत्येत्यर्थः । अथवा नमो
हविलक्षणमन्नम् । तेन निमित्तेन । हवि-
रूपभोक्तुमित्यर्थः Sk.

२. नियमेन Sk.

३. स्ते M.

४. हस्तधारणेन चात्र तदुत्तरकालभावि दानं
लक्ष्यते । वददित्यर्थः Sk.

५. अत्यन्तौत्कृष्टानीत्यर्थः Sk.

६. रोगशमनहेतुभूतानि Sy.

सर्वरोगोपशमनसमर्थानि Sk.

७. आयुधानां निवारकं कवचम् Sy.

शत्रुप्रयुक्तहिंसाप्रतिबन्धसमर्थं च कव-
चम् Sk.

८. स्तोतृभ्यः Sy.

९. भेषजानि च ददातु सुखादीनि
चेत्यर्थः Sk.

* रास्व । PP.

१०. एकोनपञ्चाशत्सङ्ख्याकानां देवविशेषा-
णाम् Sy.

११. पितृभूताय Sk.

१२. अतिशयेन हर्षजनकमित्यर्थः Sy.

अत्यन्तं मनसः प्रीतिकरमित्यर्थः Sk.

१३. स्तुत्यस्य प्रवर्धकम् । स्तोत्रेण हि देवता
हृष्टा सती प्रवर्धते । रुद्रस्य च मरुतां

पितृत्वमेवमाख्यायते । पुरा कदाचि-
दिन्द्रोऽसुराञ्जिगाय । तदानीं दितिर-
सुरमाता इन्द्रहननसमर्थं पुत्रं कामयमाना
तपसा भर्तुः सकाशाद् गर्भं लेभे । इमं
वृत्तान्तमवगच्छन्निन्द्रो वज्रहस्तः सन्
सूक्ष्मरूपो भूत्वा तस्या उदरं प्रविश्य तं
गर्भं सप्तधा बिभेद । पुनरप्येकैकं सप्त-
खण्डमकरोत् । ते सर्वे गर्भैकदेशा योने-
निर्गत्पावदन् । एतस्मिन्नवसरे लीलार्थं
गच्छन्तौ पार्वतीपरमेश्वराविमान्
वदशतुः । महेशं प्रति पार्वत्येवमबो-
चत् । इमे मांसखण्डा यथा प्रत्येकं
पुत्राः सम्पद्यन्तामेवं त्वया कार्यं मयि
चेत्प्रीतिरस्तीति । सच महेश्वरस्तान्
समानरूपान् समानवयसः समानालङ्का-
रान् पुत्रान् कृत्वा गौर्यै प्रवदौ, तवेमे
पुत्राः सन्तिवति । अतः सर्वेषु मास्तेषु
सूक्तेषु मरुतो रुद्रपुत्रा इति स्तूयन्ते Sy.
वृद्धिहेतुः । स्तुतिर्हि देवानां वृद्धिकरी Sk.

१४. देवा P.

मरणरहितरुद्र Sy.

१५. मर्त्यानाम् P. मत्तानां M.

१६. भोजनमिति धननाम । मर्तोपभोग्यं
धनम् Sk.

१७. Omitted by P. and D.
पुत्राय M.

मा नो महान्तमुत मा नो अर्भकं मा न उच्यन्तमुत मा न उच्यितम् ।

मा नो वधीः पितरं मोत मातरं मा नः प्रियास्तन्वो रुद्र रीरिषः ॥७॥

मा नो महान्तम् । मा । अस्माकम् । वृद्धम् । मा । च । बालम् । मा च । रेतः सिञ्चन्तं
युवानम् । मा । च । निषिक्तम् । मा च । नः । वधीः । पितरम् । मा । च । मातरम् । मा च ।
अस्माकम् । प्रियाणि । अङ्गानि । हिंसीः ।

मा नस्तोके तनये मा न आयौ मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः ।

वीरान्मा नो रुद्र भामितो वधीर्हविष्मन्तुः सदमित्रा हवामहे ॥८॥

मा नस्तोके । मा । अस्माकम् । पुत्रे । तत्पुत्रे च । मा चान्यस्मिन् । मदीये । पुरुषे ।
मा । नः । गोषु । मा च । अस्माकम् । अश्वेषु । हिंसीः । मा च । अस्माकम् । समर्थान् । क्रुद्धः ।
वधीः । हविष्मन्तः । सदा । एव । त्वाम् । वयम् । हवामहे ।

उप ते स्तोमान्पशुपाङ्गवाकं रास्वा पितर्मरुतां सुन्नमस्मे ।

भद्रा हि ते सुमतिर्मृग्यत्तमाथा वयमव इत्ते वृणीमहे ॥९॥

उप ते । यथा गोपाः प्रातः समर्पितान् पशून् सायमुपकरोत्येवमहम् । तुभ्यम् । स्तोमान् ।

१. Omitted by P.

२. ०द्ध P. ३. ०ल M.

४. गर्भरूपेण स्त्रीषु निषिक्तमपत्यम् Sy.
गर्भस्थम् Sk.

५. स्नेहवियया स्तनूषु भवाः प्रजा वा Sy.
मा च नः प्रियास्तन्वः । एकवचनस्य स्थाने
बहुवचनम् । प्रियं स्वमेव शरीरम् Sk.

६. V. Mādhava ignores नः । नः ।
नः । रुद्र ।

७. तोक इत्यादौ द्वितीयार्थे सप्तमी । मा-
स्माकं तोकं पौत्रांश्च पुत्रांश्च ?
(पुत्रांश्च पौत्रांश्च) Sk.

८. आयव इति मनुष्यनामसु पाठादायु-
शब्दोऽत्र मनुष्यवचनः । परिचारक-
मनुष्यान् Sk.

९. गाः Sk. १०. अश्वान् Sk.

११. अर्थान् P. D. विक्रान्ताञ् शौर्योपेतान्
अस्मदीयान् Sy. स्वभ्रातृप्रभृतीन् Sk.

१२. Omitted by P.

१३. यागाय Sk.

१४. V. Mādhava ignores रुद्र
* पशुपाङ्गवा । आ । अकरम् । PP.

† अस्मे इति । PP.

‡ मृग्यत्तमा । अथ । PP.

१५. उप ते omitted by M.

१६. स्वस्मे समर्पितान् पशून् Sy.

१७. स्वामिभ्यः प्रत्यर्पयति, एवं त्वत्सकाशा-
ल्लब्धान् स्तुतिरूपान् मन्त्रान् स्तुति-
साधनतया तुभ्यं प्रत्यर्पयामोत्यर्थः Sy.
यथा पशुपालः पशून् विक्रिप्तान् सत
एकीकृत्य ग्रामस्यात्मनो वा समीपे
करोति Sk.

उपाकरम्^१। देहि। मरुताम्। पितः^२ ! सुखम्। अस्मभ्यम्। भजनीया^३। हि। ते। सुमतिः^४। सुख-
यितुतामा^५। वयम्। तव। रक्षणम्। एव। वृणीमहे^६।

आरे ते गोघ्नमुत पूरुषं च यद्वीर सुन्नमस्मे ते अस्तु ।

मुळा च नो अधि च ब्रूहि देवाधा च नः शर्म यच्छ द्विबर्हाः ॥१०॥

आरे ते। दूरे^१। तव^२। गोहननम्^३। अपिच^४। पुरुषहननम्^५। क्षयद्वीर^६ ! सुखम्^७। अस्मासु^८।
तव^९। अस्तु^{१०}। सुख्यं च^{११}। अस्मान्^{१२}। अधि^{१३}। चास्मभ्यम्^{१४}। ब्रूहि^{१५}। अयं^{१६}। च^{१७}। सुखम्^{१८}। प्रयच्छ^{१९}।
अस्मभ्यम्^{२०}। द्वयोः स्थानयोः परिवृढः^{२१} ।

अवोचाम नमो अस्मा अवस्यवः शृणोतु नो हव रुद्रो मरुत्वान् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥११॥

अवोचाम^१। उक्तवन्तो वयम्^२। नमस्कारम्^३। अस्मै^४। रक्षणच्छवः^५ सोऽयम्^६। आह्वानम्^७।

१. उपकारं P. उपकरं M.
समर्पयामि Sy. भवत्सन्निधौ
सर्वानुच्चारितवानित्यर्थः Sk.
२. कल्याणी Sk.
३. शोभनानुप्राह्यबुद्धिरस्मासु Sk.
४. सम्भजामहे Sy.
आत्मानं पालयमानमिच्छाम इत्यर्थः Sk.
५. V. Mādhava ignores अयं
- * अस्मे इति। PP. † मुळा। PP.
- † देव। अधि। PP.
६. अस्मत्तो भवतु Sk.
७. षष्ठीश्रुतेर्बलं रूपं वेति शेषः Sk.
८. ०हनम् M. यद्वा गोहननसाधन-
मायुधम् Sy. गवां हन्तु Sk.
९. तत्साधनमायुधं वा Sy.
पुरुषाणां हन्तु Sk.
१०. क्षपितसर्वशत्रुजन रुद्र ! Sy. वीराणामपि
शत्रूणामभिगन्तः ! त्वेषां वा वीराणाम-
भिप्रेतेषु स्थानेषु निवासयितः ! Sk.
११. सुन्नं यदेव बलं रूपं वा तव Sk.
१२. अस्माकं...सुखसिद्धयर्थं प्रसन्नो भव Sy.
१३. अस्मान् Sy. १४. अधिवचनं
पक्षपातेन वचनम् Sy. आज्ञापय च

यद्यदस्माभिः कर्तव्यमित्यर्थः Sk.
द्विबर्हाः । बृंहिर्बृद्धपयः । द्वयोर्वर्धयिता
यष्टुः स्तोतुश्च द्विबर्हाः । अथवा द्वयोः
स्थानयोः प्रवृद्धो द्विबर्हाः । कतमयोर्द्वयोः ।
यज्ञसङ्ग्रामयोर्वा वीर्येण मध्यमोत्तमयो-
र्वा रूपेण । रुद्रो हि मध्यमस्थानीयः
सन्नाप्रवृद्धो दिव्यादित्याच्छक्नोति प्रभू-
तान् रसान् प्रतिग्रहीतुम् । अप्यन्तरिक्ष
आप्रवृद्धः शक्नोति च वर्धयितुम् । अतः
उपपन्नमस्य वृद्धत्वम् । तन्निबन्धनश्च
द्विबर्हा इति व्यपदेशः Sk.

१५. अधशब्दोऽत्रापिशब्दस्यार्थः । अपिच Sk.
१६. शर्म गृहम् Sk.
२७. पृथिव्यामन्तरिक्षे च परिवृढः । यद्वा
द्वयोर्वक्षिणोत्तरमार्गयोः, ज्ञानकर्मणोर्वा
परिवृढः स्वामी Sy.
१८. ०बृह् P. ०बृह् D.
१९. V. Mādhava ignores देव
§ अस्मि। PP. २०. P. and D.
add कवये before उक्तवन्तः ।
एतत्सूक्तरूपं स्तोत्रमवादिष्य Sy.
२१. अस्मै रुद्राय...नमस्कारोऽस्तु Sy.
२२. अन्नं रक्षणं वेच्छन्तः Sy.

शृणोतु । रुद्रः । मरुद्भिः सहितः ।

I. 115.

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।

आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगत्स्तस्युपश्च ॥१॥

चित्रं देवानाम् । चायनीयम् । देवानाम् । उदगात् । अनीकं सङ्ख्यः, आदित्ये हि सर्वे देवा वसन्ति तदिदम् । मित्रस्य । वरुणस्य । अग्नेः । प्रकाशकमपि वा चक्षुर्भूतम् । आपूरय । द्यावा-पृथिव्यौ च । अन्तरिक्षं च महत्त्वेन । सूर्यः । आत्मा । जङ्गमस्य । स्थावरस्य । च जीवभूतः ।

सूर्यो देवीमुषसं रोचमानां मर्यो न योषामभ्येति पश्चात् ।

यत्रा नरो देवयन्तो युगानि वितन्वते प्रति भद्राय भद्रम् ॥२॥

सूर्यो देवीम् । सूर्यः । देवीम् । उपसम् । दीप्यमानाम् । मनुष्यः । इव । स्त्रियम् । पश्चात् ।

१. स्वीकरोतु Sy.

२. V. Mādhava ignores नः and तत् । नः etc. Ms. D. puts the figure ॥११४॥ here to indicate the end of one hundred and fourteenth hymn. No such number is given in P. and M.

* आ । अप्राः । द्यावापृथिवी इति । PP.

३. चायनीयं देवानामुदगमदनीकम् । स्थानं मित्रस्य वरुणस्याग्नेश्च । आपूपुरद् द्यावा-पृथिव्यौ चान्तरिक्षं च महत्त्वेन (तेन) । सूर्य आत्मा जङ्गमस्य च स्थावरस्य च N. 12. 16.

४. आश्चर्यकरम् Sy.

विचित्रं पूज्यं वा ज्योतिः Sk.

५. दीप्यन्तीति देवा रश्मयस्तेषाम् । देवज-नानामेव वा Sy. रश्मीनाम् Sk.

६. उदयाचलं प्राप्तमासीत् Sy.

७. मित्रादिग्रहणं चात्र प्रदर्शनाय द्रष्टव्यम् । देवानां मनुष्याणामन्येषां च प्राणिना-मित्यर्थः Sk.

८. उपलक्षणमेतत् । तदुपलक्षितानां जग-ताम् Sy. ६. ०शमपि P. D.

१०. इन्द्रियस्थानीयं वा Sy.

११. स्वकीयेन तेजसा ... अपूरयत् Sy. आपूरयति ... केन ? सामर्थ्याद्विशिभिः Sk. आपूरयति is suggested for आपूरय

१२. ०त्वेन P. D. M.

१३. ईदृग्भूतमण्डलान्तर्वर्ती सूर्योऽन्तर्यामितया सर्वस्य प्रेरकः परमात्मा Sy.

१४. स हि सर्वस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य कार्य-वर्गस्य कारणम् । कारणाच्च कार्यं नातिरिच्यते । ... यद्वा स्थावरजङ्गमा-त्मकस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य जीवात्मा । उदिते हि सूर्ये मृतप्रायं सर्वं जगत् पुनश्चे-तनयुस्तं सवुपलभ्यते Sy.

† अभि । एति । PP. ‡ यत्र । PP.

१५. ०वी P. १६. ०स D. उवसः प्रादु-र्भावानन्तरं तामभिलक्ष्य गच्छति Sy.

१७. यथा कश्चिन्मनुष्यः शोभनावयवां गच्छ-न्तीं युवाति स्त्रियं सततमनुगच्छति तद्वत् Sy.

अभिगच्छति । यस्यामुषसि । मनुष्याः । देवान् कामयमाना । अग्निहोत्रादीनि कर्माणि । प्रति-
वितन्वते । भद्रं च । भद्राय कुर्वन्ति यद्वा कर्षणार्थं युगानि युञ्जन्तीति ।

भद्रा अश्वा हरितः सूर्यस्य चित्रा एतग्वा अनुमाद्यासः ।

नमस्यन्तो दिव आ पृष्ठमस्थुः परि द्यावापृथिवी यन्ति सद्यः ॥३॥

भद्रा अश्वः । भजनीयाः । अश्वः । हरिश्चामधेयाः । सूर्यस्य । चित्रवर्णाः । एतग्वा इति
चाश्वनाम स्तुत्याम् । अनुमोदनीयाः । प्रह्वीभवन्तः । दिवः । पृष्ठस्थानीयमादित्यम् । आतस्थु-

१. अपिग० P.

उषस्युदितायां पश्चादुदेतीत्यर्थः Sk.

२. यज्ञस्य नेतारो यजमानाः । ... यद्वा देव-
यन्तो देवयागार्थं धनमात्मन इच्छन्तो
यजमानपुरुषा युगानि हलावयवभूतानि
कर्षणाय ... प्रसारयन्ति । तामुषसमनु-
गच्छतीत्यर्थः Sy.

३. देवं द्योतमानं सूर्यं यष्टुमिच्छन्तः Sy.
देवमिममेव सूर्यं यष्टुमिच्छन्तः Sk.

४. युगशब्दः कालवाची । तेन च तत्र कर्त-
व्यानि कर्माणि लक्ष्यन्ते यथा दर्शपूर्ण-
मासाविति Sy.

युगशब्दः कालवचनः सामर्थ्याच्चाग्नि-
होत्रकालेषु वर्तते प्रतीत्येतेन सम्बध्यते ।
अग्निहोत्रकालान् प्रति । अग्निहोत्र-
कालेषु ... विततं कुर्वन्ति Sk.

५. कल्याणं सूर्यम् Sy.

६. कल्याणरूपाय कर्मफलाय स्तुम इति शेषः ।
यद्वा देवयन्तो देवकामा यजमाना युगानि
युग्मानि भूत्वा पत्नीभिः सहिताः सन्तो
भद्रं कल्याणम् अग्निहोत्रादिकं कर्म
भद्राय तत्फलार्थं प्रति प्रत्येकं यस्यामुषसि
प्रवृत्तायां ... विस्तारयन्ति Sy.
तत्फलाय । भद्रमग्निहोत्रलक्षणं कर्म ।
यदा स्वेष्टे कालेषु मनुष्या अग्निहोत्रं
जुह्वति तदा सूर्यं उषसं पश्चादभ्येतीति
समस्तार्थः Sk.

* एतग्वाः । PP.

† द्यावापृथिवी इति । PP.

७. तुरगा व्यापनशीला वा Sy.

८. ०रि ना० P.

हर्तारः Sy.

हरितवर्णाः Sk.

९. सूर्यस्य स्वभूताः Sk.

१०. ०र्णं P.

११. अश्व एतग्वा इत्येतदुभयम् अश्वनाम ।
तत्रैकं क्रियापरं योजनीयम् । ... एतग्वा
अश्वः । यद्वा, एतं गन्तव्यं मार्गं गन्तारो-
ऽश्वः । एतं शबलवर्णं वा प्राप्नुवन्तो-
ऽश्वः Sy.

एतग्वा इत्यश्वनामान्यत्रेह त्वश्वेन
पौनस्वत्यप्रसङ्गात् क्रियाशब्दः ।
अतीतेष्वहस्मि मार्गस्य गन्तार
इत्यर्थः Sk.

१२. अनुक्रमेण सर्वे स्तुत्या मादनीयाः Sy.
अनुष्टुत्याः Sk.

१३. अस्माभिर्नमस्यमानाः सन्तः Sy.
पूजयन्तः Sk.

१४. उपरिप्रदेशं पूर्वभागलक्षणम् Sy.
दिवः पृष्ठमुपरिभागम् Sk.

१५. प्राप्नुवन्ति । यद्वा हरितो रसहरणशीला
रश्मयो भद्रादिलक्षणविशिष्टा दिवः
पृष्ठं नभःस्थलमातिष्ठन्ति Sy.
आतिष्ठन्ति Sk.

स्ततः। द्यावापृथिव्यौ। परिगच्छन्ति। सद्य एव।

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्या कर्तोर्विततं सं जभार।

यदेदयुक्त हरितः सधस्थादाद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै ॥४॥

तत् सूर्यस्य देवत्वम्। तत्। सूर्यस्य^१। ऐश्वर्यम्^२। तत्। महत्त्वं^३ यत्। मध्ये। कर्मणः^४।
विततं^५ तत् कर्मास्तं यन्तं^६ सूर्यं दृष्ट्वा^७ कर्मकरः^८। संहरति^९। यदा^{१०}। एवायम्^{११}। अश्वान्^{१२} प्रातर्गमनाय^{१३}।
रथात्^{१४}। नियोजयति^{१५} तत्र। नियुक्त्यनन्तरमेव^{१६}। रात्री^{१७}। सर्वस्मै^{१८}। वासः^{१९}। तनुते^{२०}ऽहर्दृग्मयति^{२१}

१. ०ति M. व्याप्नुवन्तीत्यर्थः Sy.
२. सद्यः समान एवाहनि Sk.
३. तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्ये यत्कर्मणां क्रियमाणानां विततं संहियते। यदासा-
वयुङ्क्त हरणानादित्यरश्मीन्। हरितो-
ऽश्वानिति वा। अथ रात्री वासस्तनुते
सिमस्मै N. 4. II.
४. सर्वत्रैकस्यादित्यस्य ... स्वातन्त्र्यमिति
यावत् Sy.
५. ईश्वरत्वं, स्वातन्त्र्यमिति यावत् Sy.
६. ०त्वं P. D. M.
७. प्रारब्धापरिसमाप्तस्य कृष्णादिलक्षणस्य
Sy. कृष्णादेः कर्मणः। अपरि-
समाप्तेष्वेव प्रारब्धेषु कर्मस्वित्यर्थः Sk.
८. तस्मिन् कर्मणि... विस्तीर्णं स्वकीयं
रश्मिजालमस्तं गच्छन् सूर्यः सञ्जभार,
अस्माल्लोकात्स्वात्मन्युपसंहरति। कर्म-
करश्च प्रवृत्तमपरिसमाप्तेव विसृजत्य-
स्तं यन्तं सूर्यं दृष्ट्वा। ईदृशं स्वातन्त्र्यं
महिमा च सूर्यव्यतिरिक्तस्य कस्यास्ति ?
न कस्यापि। सूर्य एवेदृशं स्वातन्त्र्यं
महिमानञ्चावगाहते Sy.
९. ०राः P. १०. ०न्ति P.
आत्मीयं रश्मिजालं... क्षणेनैकेन संह-
रति। महत्त्वाद्धीदमत्यन्तदुरुपसंहरं नान्यः
सूर्यात् क्षणेनैकेनापि संहर्तुं शक्नोतीत्यर्थः
Sk. ११. इच्छन्वः पदपूरणः Sk.

१२. रसहरणशीलान् स्वरश्मीन् हरिद्वर्णान-
श्वान् वा Sy.
१३. सहस्थानादस्मात्पाथिवाल्लोकाद् आदाय
अयुक्त, अन्यत्र संयुक्तान् करोति। यद्वा
युजिः केवलोऽपि विपूर्वां द्रष्टव्यः।
यद्वैवासी स्वरश्मीनश्वान् वा सधस्थात्
सह तिष्ठन्त्यस्मिन्निति सधस्थो रथः।
तस्मादयुक्त, अमुञ्चत् Sy.
सधस्थात्। सह तिष्ठन्ति यत्राश्वः स
सधस्थो रथ इहाभिप्रेतः। सप्तम्यर्थे
चैषा पञ्चमी। सर्वेषामश्वानां सहस्थान-
भूत आत्मीये रथ इत्यर्थः Sk.
१४. यदास्तमयानन्तरमुत्तरेण मेरुं गन्तुं युङ्क्ते
Sk. वियोजयति is suggested
for नियोजयति
१५. ०त्रीः M. १६. सप्तम्यर्थे चतुर्थी।
सर्वस्मिँल्लोके Sy. सप्तम्यर्थे चैषा
चतुर्थी। सर्वस्मिञ्जगति Sk.
१७. ०सं M. P. आच्छादयितुं तमः।...
यद्वा वासो वासरमहः। तत्सर्वस्मादस्मा-
ल्लोकाद् अपनीय रात्री तमस्तनुते Sy.
वातशब्दोऽत्र क्रियाशब्दो वस आच्छादन
इत्यस्य। वस्त्रवचनो वा। सामर्थ्याच्च
कृष्णं वास आह नान्यत्। तत्सारूप्याच्च
तमसि प्रयुज्यते। कृत्स्नस्य जगत आच्छा-
दयितुं कृष्णवासस्सरूपं वा तमः Sk.
१८. विस्तारयति Sk. १९. ०मनयति P.

यद्वा^१ रषाद्यदाश्वान् विमोचयति, अनन्तरमेव रात्रिर्वासः^३ सदृशमन्धकारं विकरोति ।

तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्यो रूपं कृणुते द्यौरुपस्थे ।

अनन्तमन्यद्रुशदस्य पाजः कृष्णमन्यद्भरितः सं भरन्ति ॥५॥

तन्मित्रस्य । तत् । मित्रावरुणयोरहोरात्रयोः । दर्शनाय । सूर्यः । रूपम् । करोति । दिवः ।
उपस्थे^६ ज्तरिक्षे । तस्य । अपर्यन्तम् । अन्यतरतः^{१०} स्थितम् । श्वेतम् । तेजः । रश्मयः । सम्भरन्ति ।
कृष्णं च । अन्यदन्धकारमित्यङ्गि^{११} श्वेतं तेजः सम्भरन्ति रात्रावन्धकारम्^{१२} “द्वे द्रघसी सतती वस्त
एकः केशी विदवा^{२०} भुवनानि विद्वान्” इत्यध्वर्यूणां मन्त्रः ।

* अद्या देवा उदिता सूर्यस्य निरंहसः पिपृता निरंवद्यात् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥६॥

अद्या देवा उदिता । अद्य । देवाः । सूर्यस्य । उदये सत्यस्मान् । दारिद्र्यात्^{२४} ।

१. यदा M. २. रात्रि वा० D.
०वसः P. ३. अपि क० M.
४. तदानीमुद्यसमये Sy.
यदिवं प्रातः प्रागुदयाद् वीप्तिवर्जितं
प्रकाशमात्रसम्बद्धं तत् Sk.
५. एतदुभयोपलक्षितस्य सर्वस्य जगतः Sy.
मित्रवरुणग्रहणमत्र प्रवर्शनायं द्रष्टव्यम् ।
देवानां मनुष्याणामन्येषां प्राणिनाम् Sk.
६. ०यो D. See note on
अहोरात्र no. ५ p. ५८३
७. आभिमुख्येन प्रकाशनाय Sy.
८. सर्वस्य निरूपकं प्रकाशकं तेजः Sy.
९. नभस उपस्थ उपस्थाने मध्ये Sy. समीपे ।
द्युलोकस्य पूर्वस्मिन् प्रान्त इत्यर्थः Sk.
१०. अन्यत्तु मध्येऽङ्गः Sk. ११. अन्यत-
रस्य० M. तमसो विलक्षणं तेजः Sy.
१२. अत्यन्तदीप्तमस्य सूर्यस्य Sk.
१३. बलनामैतत् । बलपुक्तमतिबलस्यापि
नैशस्य तमसो निवारणे समर्थम् Sy.
बलनामैतत् सामर्थ्याच्चान्तर्णीतमत्वर्थम् ।
बलवत् । अत्यन्ततीव्रत्वाद् दुरभिभव-

- मित्यर्थः Sk. १४. हरिद्वर्णा
अश्ववा वा Sy. हरितोऽश्ववाः Sk.
१५. अहनि स्वकीयागमनेन निष्पादयन्ति Sy.
मेरुमुत्तरेण सूर्यं नयन्तः प्रकल्पयन्ति ।
मेरुणा हि व्यवधीयमानः सूर्यस्तमस्क-
रोति । अतस्तस्यैव देशान्तरस्यस्य
तद्रूपमिति व्यपदिश्यते । मेरुणा च व्यव-
धानं सूर्यस्याश्ववाः कुर्वन्ति Sk.
१६. तमः स्वकीयापगमनेन रात्रौ । अस्य
रश्मयोऽप्येवं कुर्वन्ति किमु वक्तव्यं तस्य
माहात्म्यमिति सूर्यस्य स्तुतिः Sy.
तमोलक्षणमस्य स्वरूपम् Sk.
१७. ०रां P. १८. द्रघ P.
१९. यतती P. २०. विदवानि P.
२१. TS. ३. २. २. २.
* अद्य । PP. २२. अद्या P.
२३. द्यौतमानाः सूर्यरश्मयः Sy.
सूर्यत्वादस्या ऋचो देवा इह रश्मय
उच्यन्ते नान्ये । अद्य हे देवाः सूर्यस्य
रश्मय उदिताः Sk.
२४. अंहसः पापात् Sy. पापादधर्माख्यात् Sk.

पापाच्च । निष्पारयत । तत्र इति ।

I.116.

नासत्याभ्यां बहिरिव प्र वृञ्जे स्तोमा इयम्यभिथेव वातः ।

यावर्भगाय विमदाय जायां सेनाजुवा न्यूहुतु रथेन ॥१॥

नासत्याभ्याम् । कवीवान् दैर्घ्यतमस उशिक्रप्रसूतः । यथा कश्चिद् यज्ञाय बहिः । प्रवृङ्क्त एवमहम् । स्तोमानन्यूनातिरिक्तं करोमि स्तोमान् प्रेरयामि । अभ्रसमूहानिव । वातः । यो । बालाय । विमदायोऽभार्याय स्वगृहं प्रतिगच्छते शत्रुभिरभिभूताय ताम् । भार्याम् । सेनां प्रतिगच्छता रथेन तद्गृहं प्रति । न्यूहुतुः “याभिः पत्नीर्विमदाय” इति कुत्सः ।

वीळुपत्तमभिराशुहेमभिर्वा देवानां वा जूतिभिः शाशदाना ।

तद्रासेमो नासत्या सहस्रमाजा यमस्य प्रधने जिगाय ॥२॥

वीळुपत्तमभिः । दृढपतनैः । आशुगमनैः । च । देवानाम् । च । प्रोत्साहनैः ।

१. निरवद्यात् । अवद्यं गृहितमुच्यते । अन्यस्मादपि गृह्यात् Sk.

२. निष्कृष्य पालयत Sy. निवचयेनैवास्मान् पालयत Sk.

३. V. Mādhava ignores तत्र etc. Ms. D. puts the figure ॥११५॥ here to indicate the end of one hundred and fifteenth hymn. No such number is given in P. and M.

* निऽहुतुः । PP.

४. बहिः D. ५. ०ङ्क्ते P. D. प्रकर्वेणान्यूनातिरिक्तं यागाय पर्याप्तं दम् बृङ्क्ते छिनत्ति सम्पादयतीति यावत् । एवमहम् ... अदिवभ्यां स्तुतीः ... सम्पादयामि Sy. वेदिस्तरणाय बहिः संस्करोति Sk.

६. स्तोमान् संस्कृत्य ... गमयामि । उच्चारणेन प्रेरयामीत्यर्थः Sk.

७. ०नीव D. यथाऽभिप्रायानि, अभ्रेषु मेघेष्ववस्थितान्युदकानि ... वायुर्वर्षणार्थं बहुशः प्रेरयत्येवमहमदिवभ्यां स्तोत्राणि ... बहुशः प्रेरयामि Sy.

८. बलाय P. D. अर्भकमित्यल्पनाम् । तस्य पर्यायोऽभंशब्दः । ... अल्पाया वा भार्याया गन्ता सोऽभंगः । तस्याभंगस्य विमदस्य ऋषेरर्थाय Sk.

९. एतत्सञ्ज्ञाय राजर्षये Sy.

१०. मध्येमार्गस्वयंवरार्थमागतं स्तामलभमानैरन्यैर्नृपैः सह योद्धुमशक्नुवतेऽपि तस्मै ... शत्रुसेनायाः प्रेरकेण शत्रुभिर्दुष्प्रापेण रथेन यावदिवनी ... भार्या परैरनुक्रान्तां ... शत्रून्निहत्य तवीर्यं गृहं प्रापयामासतुः । ताभ्यामित्यर्थः Sy.

११. तस्यैव Sk. १२. सेनया सह गन्त्रा । स्वसेनापरिवृतेनेत्यर्थः Sk.

१३. RV. I. 112. 19^a. १४. V. Mādhava ignores नासत्याभ्याम् ।

† वीळुपत्तमभिः । आशुहेमभिः । PP.

१५. पद्मभिः P. D. M.

वीळ्विति बलनाम् । बलवदुत्पतनैः Sy.

१६. सन्ततमपि गच्छतां येषां गतिर्न हीयत इत्यर्थः । ते वीळुपत्मानोऽदिवनोः स्वभूता रासभाः । तैर्वीळुपत्तमभिः Sk.

१७. गमनैः । देवानामेव योग्या नान्यस्येत्यर्थः Sk.

गच्छतीः । तत् प्रजापतिना दत्तम् । सहस्रमाश्विनं नाम भवतोरश्वः । रासभः । नासत्यौ । बलस्य ।
प्रख्यापने । युद्धे । जिगाय ।

तुप्रो ह भुज्युमश्विनोदमेधे रुयि न कश्चिन्ममवाँ अवाहाः ।
तमूहयुनौभिरात्मन्वतीभिरन्तरिक्षप्रुद्धिरपौदकाभिः ॥३॥

तुप्रो ह भुज्युम् । तुप्रः । ह । भुज्युं पुत्रम् । अश्विनौ । समुद्रे । धनम् । इव । कः । चित् ।
त्रियमाणः समुद्रमध्यस्थानां शत्रूणां योघनार्यमपिवाज्येन कारणेन । प्रहितवान् समुद्रमध्ये
तस्य नौः सन्नाज्मवदयाश्विनौ युवाम् । तं समुद्रस्य पार ऊहयुः । नौभिः । युष्मदीयाभिः । अन्त-
रिक्षेण गच्छन्तीभिः सुश्लिष्टत्वादप्रविष्टोदकाभिः ।

१. शाश्वमानयोरत्यर्थं प्रेर्यमाणयोर्युवयोर्वा-
हनभूतो यो रासभः प्रजापतिना दत्तः स
यमस्य वैवस्वतस्य प्रीतिकरे प्रधने
प्रकीर्णधनोपेते, ... आजौ सङ्ग्रामे त-
च्छत्रूणां सहस्रं...जितवान् । वैवस्वतो हि
बहूनां मरणहेतुना सङ्ग्रामेण तुष्टो
भवति । यद्वा जेतव्येन प्रजापतिना निहि-
तमृक्तसहस्रं शीघ्रगमनयुक्तो रासभो
जिगाय जयेनालभत । अन्येभ्यो देवेभ्यः
पूर्वमेवाजि प्राप्य युवां जयं प्रापयामास
Sy. २. यत्सूर्याविवाहानन्तरं प्रजा-
पतिर्देवेभ्योऽवदात् तत्सहस्रमूचाम् Sk.

३. रासावः M. रये नियुक्तस्तन् Sk.

४. यमस्य । तमसां यमनाद्यम आदित्य
इहोच्यते । तस्य सम्बन्धिन्याम् Sk.

५. अश्वदेर्घावनभूमिराजिरुच्यते । त-
स्याम् Sk.

* कः । चित् । मम् ज्वान् । अब । अहाः । PP.

† आत्मन्ज्वतीभिः । अन्तरिक्षप्रुद्धिभिः ।
अपञ्जदकाभिः । PP.

६. तुप्र इति सोऽयमित्यभिसम्बन्धात् पितृ-
शब्देनैवं पुत्रस्याभिधानम् । द्वितीयायै च
प्रथमा । ... तुप्रपुत्रम् Sk.

७. हस्रवः प्रसिद्धौ Sy. हेति पदपूरणम् Sk.

८. भुज्युं नाम राजानम् Sk.

९. उदकमिह्यते सिच्यत इत्युदमेधः
समुद्रस्तस्मिन् Sy.

१०. त्रियमाणः सन् धनलोभी कश्चिन्मनुष्यो
... यथा धनं परित्यजति तद्वत् Sy.
यथा धनं कश्चिन्त्रियमाणो जहाति Sk.

११. नावा गन्तुं पर्यत्याक्षीत् Sy.
एवमवाहाः । अवस्थेष परीत्येतस्य स्थाने ।
ओहाइ ? (क्) त्यागे । प्रथमपुरुषबहुवच-
नस्य स्थाने मध्यमपुरुषैकवचनमेतत् ।
विपन्ननावं सन्तं परित्यक्तवन्तः । के ?
सत्तायः Sk.

१२. ०दयावदिव० P.

१३. पितृसमीपम् ... युवां प्रापितवन्तौ Sy.
प्रापितवन्तौ । उत्तारितवन्तावित्यर्थः Sk.

१४. ०दीभिः P.

धृतिरात्मा धारणवतीभिरित्यर्थः Sy.
स्वयमेवेत्यर्थः Sk.

१५. अतिस्वच्छत्वादन्तरिक्षे जलस्योपरिष्ठा-
देव गन्त्रीभिः Sy.

उदकमसंस्पृशन्तीभिरिव गच्छन्तीभिरि-
त्यर्थः Sk.

१६. अप्रविष्टोदकाभिरित्यर्थः Sy.

तिस्रः ^{*}क्षपस्त्रिहातिव्रजं निर्नासत्या भुज्युमूहयुः पतञ्जैः ।
समुद्रस्य धन्वन्नाद्रस्य पारे त्रिभी रथैः शतपद्भिः पळ्थैः ॥४॥

तिस्रः क्षपः । भुज्युस्त्रिभिरहोरात्रैः समुद्रमध्यात् स्वगृहं नीतः । तिस्रः । रात्रीः । त्रीणि च । अहानि भवद्भ्यां सह । अतिगच्छद्भिः । नासत्यौ ! भुज्युम् । ऊहयुः समुद्रमध्याद् । अश्वैः । समुद्रस्य मध्यस्थे । स्थले तथा । समुद्रस्य । पारात् तुयस्य गृहम् । त्रिभिश्च । रथैः । शतगमनसाधनैः । षडश्वैः । . . .

अनारम्भणे तदवीरयेथामनास्थाने अग्रभूणे समुद्रे ।
यदश्विना ऊहयुर्भुज्युमस्तं शतारित्रां नावमातस्थिवांसम् ॥५॥

अनारम्भणे । दण्डकाष्ठाचारम्भणवर्जिते । वृक्षशाखादिग्रहणवर्जिते । स्थानविजावे ? समुद्रे । तद् युवाम् । वीरकर्मं कृतवन्तौ स्थः । यद् युवाम् । अश्विनी । भुज्युम् । स्वगृहम् । न्यूहयुः । शतदर्विकाम् । नावम् । आतस्थिवांसम् ।

“भुज्युं याभिरेक्यभिभिः” इति कुत्सः ।

* त्रिः । अहा । अतिव्रजं त्रिभिः । PP.

१. एतावन्तं कालमतिव्याप्य वर्तमानैः Sy.

२. समुद्रस्यैकदेशभूते Sk.

३. जलवर्जिते प्रदेशे Sy.

४. पा . . . त् P. D. पा . . . M.
समुद्रस्य मध्ये या उदकेन परिक्षिप्ताः . . .
तास्वित्यर्थः Sk.

५. M. adds गृहं: before रथैः
उदकेनार्द्राभूतस्य समुद्रस्य पारे तीरदेशे च Sy.

६. शतशब्दरूपाकंश्चक्रलक्षणैः पादंरूपैतैः Sy.
शतशब्दश्चात्र बहुनाम सामर्थ्याच्चात्राद्ये
बहुत्वे वर्तते । पादशब्दोऽपि चक्रपाद-
वचनः । त्रिचक्रपादंरित्यर्थः Sk.

७. आनयतं गा रथांश्चेति P. D. स्थल
आनयनाय पतङ्गा रथाश्चेति M.

† अश्विनी । PP.

‡ शतशब्दरूपा । PP.

V. Mādhava ignores आग्रस्य

८. आलम्बनरहिते Sy.

आरभ्यतेऽस्मिन्नित्यारम्भणमालम्बनमु-
च्यते । निरालम्बने Sk.

९. अनास्थाने । यस्मिन्नीषदपि स्थातुं
न शक्यते सोऽनास्थानः । . . . अग्रभणे ।
ग्रहीतुमपि यस्मिन् शक्यते सोऽग्रभणो
लताशाखादिरहितस्तत्र Sk.

१०. स्थाने विजापे M.

आस्थीयतेऽस्मिन्नित्यास्थानो भूप्रदेशः ।
तद्वहिते स्थातुमशक्ये जल इत्यर्थः Sy.

११. भुज्यं M. १२. स्वगृ M.

१३. तत्प्रापणमन्यैर्दुःशकं युवां समुद्रमध्ये कृत-
वन्तावित्यर्थः Sy.

१४. बह्विरित्राम् । यैः काष्ठैः पादवन्तो बद्धैर्जला-
लोडने सति नौः शीघ्रं गच्छति तान्य-
रित्राणि Sy.

१५. नामम् M. १६. भुज्यं M.

१७. रथ्यभिभिः P.

१८. RV. I. 112. 6^b.

यमश्विना ददथुः श्वेतमश्वमघाश्वाय शश्वदित्स्वस्ति ।
तद्वां दात्रं महिं कीर्तेन्यं भूत्पैद्वो वाजी सदमिद्व्यो अर्यः ॥६॥

यमश्विना । अघाश्वो नाम कश्चित् तस्मै शत्रुजयार्थम् । अश्विनो ! । कञ्चन श्वेतम् ।
अश्वम् । ददतुः ? (युः) सोऽश्वस्तस्मै । सदा । स्वस्ति करोति । तत् । युवयोः । दानम् । महत् ।
सर्वदा कीर्तनीयम् । भवति । अश्वो बलवान् । सदा । एव युद्धेषु । आह्वातव्यो भवति । घनस्य
प्रदाता ।

युवं नरा स्तुवते पञ्जियाय कक्षीवते अरदतं पुरंधिम् ।
कारोतराच्छफादश्वस्य वृष्णः शतं कुम्भाँ असिञ्चतं सुरायाः ॥७॥

युवं नरा । युवम् । नरा ! स्तुवते । व ? (प) ञ्जकुलाय । कक्षीवते मह्यम् । प्रच्छन्नां बुद्धिं

* अघः अश्वाय । शश्वत् । इत् । स्वस्ति ।
PP.

१. अघाश्वो M.

अत्रेदमाख्यायते । पेदुर्नाम कश्चित् स
चाश्विनो तुष्टाव । तस्मै प्रीतो
कञ्चिद्वेतवर्णमश्वं दत्तवन्तो । स चाश्व-
स्तस्य प्रौढं जयं चकारेति । एतदत्र
प्रतिपाद्यते । हे अश्विनो युवां...
अहन्तव्याश्वाय पेदुनाम्ने राजयंसे Sy.

२. तमस्मै M.

३. ०र्थमश्वो P.

४. जयलक्षणं मङ्गलम् Sy.

५. पेदोः सम्बन्धी पतनशीलः शीघ्रगामी
वा Sy.

अथवा सदमित्येतद् वाजीत्येतेन
सम्बध्यते । वाजशब्दश्च वेगवचनः ।
वेगवान् सदैव Sk.

६. आहा० D.

७. अयं ईश्वरश्च । क्व ? सामर्थ्याद् गमने ।
सर्वत्राप्रतिहतगतिरित्यर्थः Sk.

८. शत्रूणां प्रेरयिता, युद्धेषु प्रेरयितव्यो
वा Sy.

६. V. Mādhava ignores पैद्वः ।

Sy. explains it as follows:-
पेदोः सम्बन्धी पतनशीलः शीघ्रगामी
वा ।

† कारोतरात् । शफात् । PP.

१०. नेतारावश्विनो ! Sy.

मनुष्याकारो ! Sk.

११. प्रजकुलाय D.

पञ्चा इत्यङ्गिरसामाख्या । ...तेषां कुले
जाताय Sy.

पाज इत्यङ्गनाम । तेन हविलंक्षणेन
तद्वान् पञ्चः । ... पञ्च एव पञ्चियः ...
हविलंक्षणेनाङ्गनामवते । स्तुवते यजते
चेत्यर्थः । अथवा पञ्चा अङ्गिरस उच्यन्ते ।
तेषामपत्यभूतः पञ्चियः । पौराणिका हि
कक्षीवन्तमाङ्गिरसं स्मरन्ति । ... एव-
माङ्गिरसामपत्यं त्रयस्त्रिंशत्तमः कक्षी-
वान् । तस्मै कक्षीवते मह्यमेवेत्यर्थः Sk.

१२. कक्ष्या रज्जुरश्वस्य । तद्वते तत्सञ्ज्ञाय Sy.

१३. प्रयच्छन्नां P. प्रभूताम् Sy.

१४. बह्वर्थविषयां प्रज्ञाम् Sk.

प्रजननसमर्थस्येत्यर्थः Sk.

शस्त्रेणैव । अरदतम् । “कक्षीवन्तं स्तोतारम्” इति कुत्सः । कूपसदृशात् । वधितुः । अदवस्य ।
शफात् । सुरायाः । शतम् । कुम्भान् । क्रमेण पूरितवन्तौ कस्मैचन याचमानाय ।

हिमेनाग्निं घ्नंसमवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तम् ।

ऋवीसे अत्रिमश्विनावनीतमुन्निन्यथुः सर्वगणं स्वस्ति ॥८॥

हिमेनाग्निम् । हिमवर्षेण । अग्निम् । क्षरद्दीप्तिम् । अवारयेथाम् । अन्नवन्तम् । रसं च

१. शा० M.

२. अर० M.

व्यलिखतम् । यथा सर्वायंगोचरा भवति
तथा कृतवन्तावित्यर्थः Sy.

रद विलेखनेऽप्यत्र । इह तु सम्प्रदान-
चतुर्थीश्रुतेर्दानार्थः । दत्तवन्तौ स्थः ।
... अथवा रदतिविलेखनार्थ एव ।
चतुर्थी षष्ठ्यर्थः । कक्षीवतो बह्वयं-
विषयां प्रज्ञां विलिखितवन्तौ जडां सतीं
तीक्ष्णिकृतवन्तौ । अतीतानागतवर्त-
मानसमर्थौ सर्वायंग्रहणसमर्थौ च
कक्षीवतः प्रज्ञां कृतवन्तौ स्थ
इत्यर्थः Sk.

३. RV. I. 112. 11^c.

४. कारोतरो नाम वैदलश्चर्मवेष्टितो
भाजनविशेषो यस्मिन् सुरायाः स्नावणं
क्रियते । लुप्तोपममेतत् । कारोतराद्
यथा सुरायाः सम्पादकास्तां स्नावयन्ति,
एवमेव युवां बृष्णः सेचनसमर्थस्य
युष्मदीयस्याश्वस्य ... खुरात् सुरायाः
शतं कुम्भानसङ्ख्यातान् सुराघटान-
सिञ्चतमक्षरयतम् । यद्वा ...
असिञ्चतमपूरयतम् । ये जनाः
सौत्रामण्यादिकर्मणि युष्मद्यागाय
सुरां याचन्ते तेषामित्यर्थः Sy.
वर्तुलत्वादिना सादृश्येन कूपसदृशाच्छ-
फात् Sk.

५. ०णाप्र० M.

६. तस्मै M.

मत्तबालकेभ्यो दत्तवन्तावित्यर्थः Sk.

* अस्मै PP.

† अश्विना । अर्वाङ्गीतम् । PP.

७. ऋवीसमपगतभासम् । अपहृतभासम् ।
अन्तर्हितभासम् । गतभासं वा
... हिमेनोदकेन ग्रीष्मान्तेऽग्नि
घ्नंसमहरवारयेथाम् । अन्नवतीं चास्मा
ऊर्ममधत्तमग्नये । योऽग्रमृवीसे पृथिव्या-
मग्निरन्तरीषधिवनस्पतिष्वप्सु तमुन्न-
िन्यथुः । सर्वगणं सर्वनामानम् । गणो
गणनात् । गुणश्च । यद्वृष्ट ओषधय
उद्यन्ति प्राणिनश्च पृथिव्यां तदश्विनो
रूपं तेनैवो स्तौति स्तौति N. 6.
35, 36.

८. हिमवच्छीतेनोदकेन Sy.

वृष्टिलक्षणेनोदकेन Sk.

९. अत्रेर्वाधनार्थमसुरैः प्रक्षिप्तं तुषाग्निम्
Sy. यत्रासुरैरग्निः प्रक्षिप्तस्त-
मग्निम् Sk.

१०. रक्षदीप्ति P. क्षरदी० M.

११. शीतोक्तवन्तावित्यर्थः Sy.
निशमितवन्तौ स्थः Sk.

१२. बलप्रदं रसात्मकं क्षीरादिकम् Sy.

ऊर्क्षशब्दोऽत्र, ऊर्जं बलप्राणनयोरित्यस्य
बलवचनः । अन्नसहितमसुरप्रतिबन्ध-
समर्थं बलम् Sk.

१३. रथं च D. सञ्चर P.

तत्र । अस्मा अत्रये । अ^१वत्तम् । अपगतभास्के गतभास्के वाग्नावसुरैः । प्रक्षिप्तम् । अत्रिम् । अश्विनौ !
उन्नित्यथुः । अवि^२कलसर्वेन्द्रियगणम् । अविनाशेन । यद्वात्रिः पुत्रपौत्रैः सह प्रक्षिप्तः ।

* परावृत्तं नासत्यानुदेथामुच्चावृध्नं चक्रयुजिह्वारम् ।

चरुन्नापो न पायनाय राये सहस्राय तृष्यते गोतमस्य ॥६॥

परावृत्तम् । पराणुदेयाम् । कूपम् । अश्विनौ । तमुच्चैः स्थितमूलम् । नीचीनद्वारम् ।
चक्रयुः । तस्मात् कूपादुदकानि । इव । पिपासोर्गोतमस्य पानार्थं धनानि च । अक्षरन् । सहस्राय ।

१. पुष्टधर्यं प्रायच्छतम् Sy.

२. पीडायन्त्रगृहे Sy.

ऋबीसेऽग्निकूटे Sk.

३. Omitted by M.

४. अवाङ्मुल्लतयाऽसुरैः प्रापितम् Sy.

५. अतिम् M.

६. तस्माद् गृहादुद्गमय्य युवां स्वगृहं प्रापितवन्तौ Sy.

७. सर्वेषामिन्द्रियाणां पुत्रादीनां वा गणेनो-
पेतम् । . . . यद्वा हिमेन शीतेन वृष्ट्युद-
केनान्निमग्निवत्तीक्ष्णम् । ध्रंसम् ।
अहर्नामैतत् । सामर्थ्याग्निदायकालीन-
महरवारयेयाम् । तस्याह्वस्तैक्ष्ण्यं निवा-
रितवन्तौ । अपि चास्मा अग्नये पितुमतीं
चरुपुरोडाशादिलक्षणाभ्योपेतमूर्ध्वं बल
करं रसात्मकमुपस्तरणाभिघारणात्मकं
धृतमधत्तम् । वृष्ट्युत्पादनेनान्नेर्यागार्थं
हवींषि निष्पादितवन्तावित्यर्थः । ऋबी-
सेऽपगततेजस्के पृथिवीद्रव्येऽवनीतमो-
षधीनामुत्पादनायावस्ताप्रीतम् । पार्थि-
वाग्निना परिपक्वा उदकेन क्लिप्ता
ह्योषधिवनस्पतयो विरोहन्ति । अत्र
हविषामत्तारमोषधिवनस्पत्यादीनां वैवं-
शियमग्निं सर्वगणं श्रीह्याद्योषधिगणोपेतं
हे अश्विनौ युवां स्वस्ति, अविनाशाय
यथा भवति तद्योन्नित्यथुः । श्रीह्या-
द्योषधिवनस्पतिरूपेण भूमेरुपरिष्ठाप्री-

तवन्तौ । कारणात्मना पार्थिवान्नी
वत्तमानं सर्वमोषधिवनस्पत्यादि-
कमश्विनौ प्रवर्षणेन व्यक्तीकृतवन्ता-
वित्यर्थः Sy.

८. स वा P.

* परा । अवतम् । नासत्या । अनुदेयाम् ।
उच्चावृध्नम् । PP.

९. पशपतम् M.

१०. थः M. गोतमस्य ऋषेः समीपे
प्रेरिषायाम् Sy.
पराङ्मुखं गोतमं प्रति प्रेरितवन्तौ
स्यः Sk.

११. सत्यस्वभावो सत्यस्य नेतारो नासिका-
प्रभवो वैतस्सञ्ज्ञौ Sy.

१२. जिह्वामधस्ताद् वर्तमानतया वक्रं . . . द्वारं
यस्य स तथोक्तः Sy. उपरिवृध्नम-
धोमुखं च कृतवन्तौ स्यः Sk.

१३. M. adds च before चक्रयुः

१४. अधोमुखाच्च तस्मात् क्षरन् सूतवत्य
आपः Sk.

१५. अयं नशब्दश्चायं . . . आपो न
आपश्च Sy.

१६. चाक्षरन् P. D. M.
प्रवाहरूपेण निरगमन् Sy.

१७. सहनशीलाय । यद्वा सहस्रसङ्ख्याकाय,
राये धनार्थं तत्सङ्ख्यधनलाभार्थम् Sy.

घनाय । तृप्यते । गोतमाय । “ऊर्ध्वं नुनूद्रेऽवतं त ओजसा” इति गोतमः ।

जुजुरुषो नासत्योत वृत्रि प्रामुञ्चतं द्रापिमिव च्यवानात् ।

प्रातिरंतं जह्रितस्यायुर्दुस्सादित्यतिमकृणुतं कुनीनाम् ॥१०॥

जुजुरुषः । जीर्णात् । च्यवानात् । नासत्यौ । अपिच । जराम् “प्र वृत्रेर्वृत्रिदिचकेत” इति मन्त्रः । ताञ्जरां निद्रामिवानायासेन प्रामुञ्चतम् “द्रापे अर्धसस्पते” इत्यत्र वाजसनेयके निष्वा-
पयतीति द्रापिरिति प्रतिपादितम् । कवचमिवेत्यन्ये वदन्ति । तथा पुत्रैः सरस्वत्यास्तीरे त्यक्तस्य ।
आयुश्च । अवर्धयतम् । अनन्तरं चैनम् । युवतीनाम् । पतिम् । अकृणुतं युवानमिति ।

अत्र शाट्वायनकम्—च्यवनो वै भार्गवो वास्तुहस्य ब्राह्मणमवेत् । स पुत्रानब्रवीद्
वास्तुहस्य वै ब्राह्मणं वेद । तं मा वास्तौ निध्याय त्रिः पुनः प्रयाणं प्रयातेति । तेज्ज्वन्—स क्ष्या-
मः । आकोशनवन्तो भविष्यामः । पितरमहासिपुरिति । नेति होवाच । तेन वै यूयं वसीयांसो
भविष्यथ । तेनो एव मम पुनर्युवताया आशा । हित्वैव मा प्रयातेति तानज्ञापयत् तं सरस्वत्यै
शैशवे निधाय त्रिः पुनः प्रयाणं प्रायन् । सोऽकामयत—वास्तुहीनः पुनर्युवा स्यां कुमारी जायां विन्देय
सहस्रेण यजेयेति । स एतत् सामापश्यत् । तेनास्तुत । तं तुष्टुवांसं शर्यातो मानवो ग्रामेणाध्य-
वास्यत् । तं कुमारो गोपाला अविपाला मृदा शकुत्पिण्डरासवाणुभिरिदहन् । सोऽसञ्ज्ञां शर्या-

१. हवींषि दत्तवतः Sy.

घनानीव सहस्रसङ्ख्यानि । यथा कूपकल-
शादधोमुखात् सहस्रसङ्ख्याका रूपकाः
क्षरन्ति तद्वदित्यर्थः Sk.

२. तृप्यते M.

तृप्यत इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तृषा
बाध्यमानस्य गोतमस्य पानायेति Sk.

३. ०ब्रेपतन्त P. D.

४. RV. I. 85. 10^a.

* दुस्सा । आत् । इत् । PP.

५. जीर्ण P. जीर्णा D.

अत्रेवमाख्यानम् । वलीपलितादि-
भिरुपेतो जीर्णाङ्गः पुत्रादिभिः परित्य-
क्तश्च्यवनाख्य ऋषिरश्विनौ तुष्टाव ।
स्तुतावश्विनौ तस्मा ऋषये जराम-
पगमय्य पुनर्यौवनमकुरुतामिति । तदेत-
द्वाह । हे नासत्या अश्विनौ Sy.

६. च्यवानात् P. च्यावनात् M.

७. प्रवन्नव० P.

०ब्रेवंपुदिच० M.

८. वृत्रि कृत्स्नं शरीरमावृत्यावस्थिताम् Sy.

९. RV. V. 19. 1^b.

१०. प्रकर्षेणामोचयतम् Sy.

अपनीतवन्तौ स्व इत्यर्थः Sk.

११. VS. 16. 47.

१२. निष्पा० M. ०यन्ती० P.

१३. द्रावि० M.

द्रापिरिति कवचस्याख्या । यथा कश्चित्
कवचं कृत्स्नशरीरव्यापकं धृत्वा पदचा-
च्छरीरात् पृथक्करोति तद्वत् Sy.

कवचमिव योद्धुः शरीरात् Sk.

१४. इत्यन्ये वदन्ति missing M.

१५. क्षीणप्रायायुषः Sk.

१६. पुत्र M.

तेभ्योऽकरोत् । तन्न माता पुत्रमजानात्र पुत्रो मातरमित्युक्त्वा तत्परिहारार्थं शयति कन्यायां सुकन्यायां याचितायां नेति होवाचान्यद् धनं वृणीष्वेति । ऋषिश्च नेति होवाच । कन्यां तस्मै ददौ । सा ह तदेव निर्विघ्नोपविशेशेत्युक्त्वा हासिवनौ दर्विहोमिणी भिषज्यन्ताविदं चेतुरनपिसोमी । तौ हैनामेत्योचतुः—कुमारि, स्थविरो वा अयमसर्वो, नालं पतित्वनाय । आवयो जयिधीति । नेति होवाच यस्मा एव मा पिताऽजात् तस्य जाया भविष्यामीत्युक्तम् । अथ तयोर्गतयोः सुकन्या-मृषिः—कुमारि, को न्वेष घोषोऽभूदिति पप्रच्छ । सा तु तस्मै यथावृत्तमुवाच । तौ त्वेतेदेवागत्य श्वो वक्तारौ । तौ त्वं ब्रूताद् युवां वाऽसर्वौ स्थो यौ देवौ सन्तावसोमपौ स्थः । सर्वौ वै मम पति-यः सोमप इति । तौ वै वक्तारौ कस्तस्येशे यदावामपि सोमौ स्यावेति । अयमेव पतिरिति ब्रू-ताद् । तेनो एव मे पुनर्युवताया आशेति । तथा तया कथितावूचतुः—ऋषेऽपि सोमौ नौ भगवः कुर्वीत । तथेति होवाच । तं हैनं मा युवं पुनर्युवानं कुरुतमिति । तं ह सरस्वत्यै शैशवमभ्याच-कर्षतुः । स होवाच—कुमारि सर्वे वै सदृशा उदेष्यामोज्जेन मा लक्ष्मकेण जानीतादिति । ते ह सर्व एव सदृशा उदेयुयत् कल्याणतमं रूपाणां तेन रूपेण । तं हेयं ज्ञात्वा बाहावभिपेदे—अयं मम पतिरिति ।

तद्वां नरा शंस्यं राध्यं चाभिष्टिमन्नासत्या वरुथम् ।

यद्विद्वांसा निधिमिवापंगूळहमुद्दर्शतादपथुर्वन्दनाय ॥११॥

तद्वां नरा । तत् । युवयोः । नरौ ! स्तोतव्यम् । राघनीयं लालनीयम् । च । अन्वेषण-वच्चाभ्येष्टव्यम् । वरणीयं च । यद् युवां पतिं जानन्तौ । तिरोहितम् । निधिमिव कूपे पतितम् । वन्दनम् । प्रयत्नेन दर्शनीयादगाधात् कूपात् । उदूपथुः । छन्दोजुविधानाय विभ-क्तिव्यत्यय ऋगन्तेषु भवति ।

१. B. Ghosh, *op. cit.* pp. 25-29.

* च । अ॒भि॒ष्टि॒म॒न् । ना॒स॒त्या । PP.

२. वलनं P. अत्रेदमाख्यानम् । वन्दनो नाम कश्चिद्विधिः । स चासुरैः कूपे निपातित उत्तरीतुमशक्नुवन्नशिवना-वस्तौत् । तमशिवनौ कूपादुन्नित्युत्तरिति Sy. ३. कर्म... एवं यदेतत् कूपादुद्धरणं तदित्यर्थः Sy. कर्म Sk.

४. आरोग्यस्य नेतारौ ! Sy. मनुष्याकारौ ! Sk.

५. आराधनीयम् Sk.

६. अभ्येषणयुक्तमाभिमुख्येन प्राप्तव्यम् ... अभिपूर्वात् 'इष गतो' इत्यस्मात्

Sy. अभिष्टिरिच्छा प्रार्थना, तद्वच्च । प्रार्थनीयं वेत्यर्थः Sk.

७. कामयितव्यम् Sy. सम्भजनीयं च Sk.

८. अरण्ये निर्जने देशे कूपमध्येऽसुरैर्निगूढम् Sy. ९. निक्षिप्तं धनमिव Sy. यथा कौचिद्विद्वांसां पुरुषौ निधिम् ... आच्छादितमुखनेताम् Sk.

१०. वन्दनमूषिम् Sy., Sk.

११. अध्वगैः पिपासुभिर्द्रष्टव्यात् Sy.

१२. ऊचतुः M. उवहाष्टम् Sy.

उत्खातवन्तौ स्थः । उत्तारितवन्तावि-त्यर्थः Sk.

१३. V. Mādhava ignores नासत्या

तद्वां नरा सनये दंसं उग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिम् ।

दध्यङ् ह यन्मध्वार्थवर्णो वामश्वस्य शीष्णां प्र यदीमुवाच ॥१२॥

तद्वां नरा सनये । ^१अथ च्यवन उवाच—^२कुरुक्षेत्रेऽपशीष्णां यज्ञेन यजमाना न काम-
माप्नुवन्ति । दध्यङ् ह वाऽऽथर्वणो यज्ञस्य यथा शिरः प्रतिनिधीयते यथैष कृत्स्नो भवति
तथा वेद । ततो ज्ञात्वा देवेभ्यो यजमानेभ्यो यज्ञस्य शिरः सन्धत्तमिति । अथ तमेत्योचतुः—उप
त्वा यावेति । ^{१०}कस्मै कामायेति । यथैतद्यज्ञस्य शिरः प्रतिनिधीयत इति । स होवाचेन्द्रेण वो-
क्तोऽस्मि यदि वेदमन्यस्मै ब्रूयाः शिरस्ते छिन्द्यामिति ।

तस्माद्विभेमीति । ^{१३}तौ होचतुरावां त्वा ^{१४}तस्माज्ज्ञास्यावह इति । यदा नावुपनेष्यसेऽथ
ते शिरश्छित्त्वान्यत्रोपधास्यावोऽधाश्वस्य शिर आहृत्य तत् ते प्रतिनिधास्यावस्तेन नावनु-
वक्ष्यसीति । एवमुक्त्वाऽश्वस्य शिरः प्रतिनिधीयत इति । स होवाचेन्द्रेण वोक्तोऽस्मि सन्धाय
तेन ह स्म संवदमानावासाते ^{१६}साम गायमानावृचं यजुरभिव्याहरन्तौ ताभ्यां ह श्रद्धाय तेनाश्वस्य
शीष्णां ^{१८}ज्नुवाच । तदिन्द्रोऽन्ववबुध्यत ^{२०}प्रहाभ्यामवोचदिति तस्याद्रुत्य शिरः ^{२२}प्राच्छिनत् ।
इदमश्वशीर्षमथ यदस्य स्वं शिर आसीत् तदिमौ मनीषिणौ ^{२४}प्रतिसमधत्तामिति वाजसनेयकशा-

१. अथा P. D. M.
२. च्यवान P. D.
३. ज्वशीक्षणा M. वशी कृष्णा P. D.
४. यज्ञे P.
५. याजनामाननं M. याजमानाननं P. D.
६. अ० P. D.
७. Omitted by Ghosh.
८. तथैव P.
९. ०यामेति P.
१०. तस्मै P. D. M.
११. The passage beginning with प्रतिनिधीयते and ending with शिरः is omitted by M.
१२. ता M. १३. ०खं M.
१४. ज्ञास्या मह M.
१५. तेन P. M. Ghosh adds स्वं after ते
१६. ०स्थान्यतोऽवधा० M.

१७. ०धश्वस्य P. ०धश्वम M.
१८. The words सहोवाच...ऽस्मि is omitted by Ghosh.
१९. हस्म omitted by Ghosh.
२०. The passage beginning with शिरः and ending with साम is omitted by M.
२१. ०नाच P.
२२. यजुर्भिः व्या० P.
२३. भ्यां P. D. M.
२४. दुडाया P. २५. तेनश्वस्य P.
२६. ०नूपाप M.
२७. प्राहा० P. २८. ०भ्याववो D.
२९. प्रच्छ० P. प्रच्छि० D.
३०. P. adds प्रतिनिधास्यावस्तेन नावनु-
वक्ष्यसीत्येवमुक्त्वाश्वस्य after
मनीषिणौ
३१. ०समा० M.

टयायनकयोरुक्तमिति ।

तत् । युवयोः^१ । उद्गूर्णम्^२ । कर्माहिम्^३ । लाभाय^४ । आविष्कृणोमि^५ । स्तनयितुः^६ । इव ।
वृष्टिम्^७ । ईमिति पूरणः^८ ।

अजोहवीनासत्या करा वां महे यामन्पुरुषुजा पुरंधिः ।

श्रुतं तच्छासुरिव वध्रिमत्या हिरण्यहस्तमश्विनावदत्तम् ॥१३॥

अजोहवीत्^{१३} । आजुहाव^{१४} । वाम् । नासत्यौ ! कर्मणामाश्चर्याणां कर्तारौ ! महति । यजे ।

१. B. Ghosh, *op. cit.* pp. 33-35.

२. इति omitted by P. and D.

३. यु...र् P. D.

४. उत...गूर्णं M. ०र्णां P.

अन्यैर्बुःशकम् Sy.

अप्रसह्यम् Sk.

५. कार्माहि P. वंसः । कर्मनामैतत् Sy.

६. लंभाय P. धनलाभार्थम्...षण्डदाने
Sy. अभिप्रेतलाभाय Sk. ।

७. प्रकाशीकरोमि Sk.

८. यथा मेघस्थः शब्दो वृष्टि मेघान्तर्वर्तमानमुदकं प्रवर्णनेन सर्वत्र प्रकटयति तद्वत्
...तन्यतुः । तनु विस्तारे...यद्वा
स्तन शब्दे Sy.

९. वृष्यते सिच्यतेऽनेनेति वृष्टिः Sy.

१०. इति D. ईम् is omitted by M.

ईम्, इमां मधुविद्यां...यदा खलु...
प्रोक्तवान् । तदानीमादवस्य शिरसः
सन्धानलक्षणं पुनर्मन्युषस्य शिरसः
प्रतिसन्धानलक्षणं च यद् भवदीयं कर्म
तदाविष्कृणोमीत्यर्थः Sy.

११. V. Mādhava ignores वध्यङ् ।

ह etc. except ईम्

अत्रेयमाख्यायिका । इन्द्रो वधीचे
प्रवर्ग्यविद्यां मधुविद्यां चोपदिश्य यदी-
मामन्यस्मै वक्ष्यसि शिरस्ते छेत्स्यामी-
त्युवाच । ततोऽश्विनावदवस्य शिर-

शिष्टत्वा वधीचः शिरः प्रच्छिन्नान्यत्र
निधाय तत्रादव्यं शिरः प्रत्यधत्ताम् ।
तेन च वध्यङ्गुचः सामानि यजुषि
च प्रवर्ग्यविषयाणि मधुविद्याप्रति-
पादकं ब्राह्मणं चाश्विनावध्यापया-
मास । तदिन्द्रो ज्ञात्वा वज्रेण तच्छिरो-
ऽच्छिन्नत् । अथाश्विनौ तस्य स्वकीयं
मानुषं शिरः प्रत्यधत्तामिति शाट्यायन-
वाजसनेययोः प्रपञ्चवेनोक्तम् Sy.

* अश्विनौ । अदत्तम् । PP.

१२. अजोवहीत् M.

वध्रिमती नाम कस्यचिद्राजर्षेः पुत्री
नपुंसकभर्तृका । सा पुत्रलाभार्थमश्वि-
नावाजुहाव । तदाह्वानं श्रुत्वाश्वि-
नावागत्य तस्यै हिरण्यहस्ताख्यं पुत्रं
ददतुः Sy.

१३. पुनः पुनः स्तुत्या पुत्रलाभार्थमाहूतवती
Sy. १४. ०मश्वर्या० M.

१५. अभिमतफलस्य कर्तारौ Sy.

करा । पूर्वपबलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । छिन्नकरा
शत्रुभिश्छिन्नहस्ता । अथवा स्तुतीनां
कर्त्री करा Sk.

१६. महनीये पूजनीये Sy.

१७. याति गच्छतीति याम स्तोत्रम् । तस्मिन्
सति Sy.

यान्ति योद्धारो यस्मिन् स यामः ?
(मा) सङ्ग्राम इहाभिप्रेतस्तत्र Sk.

बहूनां हविषां भोक्तारौ । स्त्री । वध्रीमती । तच्चाह्वानम् । भवद्भ्यां श्रुतमादरेण । यथा शासितुराचार्यस्य शासनम् । अथास्यै । हिरण्यहस्तं नाम पुत्रम् । अदत्तम् ।

आस्नो वृकस्य वर्तिकामभीकै युवं नरा नासत्यामुमुक्तम् ।

उतो कृविं पुरुभुजा युवं ह कृपमाणमकृणुतं विचर्चे ॥१४॥

आस्नो वृकस्य । वृकेण सह वर्तिकायाः । सङ्ग्रामे तां वृको जग्राहाय वृकस्य । आस्यात् । ताम् । मोचितवन्ताविति । अपिच । कविमुशनसः पितरमन्यं वैत्वनामानम् । स्तुवन्तम् । दर्शनाय । अकृणुतमिति ।

चरित्रं हि वेरिवाच्छेदि पृणमाजा खेलस्य परितक्म्यायाम् ।

सद्यो जङ्गामायसीं विस्पलायै धनै हिते सर्वे प्रत्यधचम् ॥१५॥

चरित्रं हि । खेलनाम्नो राज्ञः । युद्धे । गच्छन्त्यां विस्पलायां तस्याः । चरित्रं जघनप्रदेशे ।

१. बहूनां पालकौ प्रभूतहस्तौ वा Sy. अभ्यवहर्तारौ पालयितारौ वाऽऽर्तानाम् Sk. २. बहुधीः Sy. बहुप्रज्ञा Sk. ३. ०मिति P. वद्धीमति M. पुत्रोत्पादनाशक्तः पण्डकः । तद्वत्येतत्सञ्ज्ञा राजपुत्री Sy.
४. श० P. यथा शासितुराचार्यस्य वचनं शिष्योऽवहितः सन्नैकाग्र्येण शृणोति तद्वत् Sy. पितुराचार्यस्य वा Sk.
५. सुवर्णमयपाणिं हितरमणीयपाणिं वैतत्सञ्ज्ञं पुत्रम् Sy. हिरण्यमयी हस्तौ यस्मिन् स हिरण्यहस्तो बाहुस्तम् Sk.
६. V. Mādhava ignores अश्विनौ * उतो इति । PP.
७. वृकस्य विकर्तकस्य शुनः Sy.
८. वर्तिका चटकसदृशस्य पक्षिणः स्त्री Sy.
९. वृकेण प्रत्यमानां सतीमित्यर्थः Sk.
१०. तं P.
११. तामरण्ये वर्तमानेन शुना प्रस्तां पुरा किलाश्विनावमोचयताम्...यास्कस्त्वह—पुनः पुनर्वर्तते प्रतिदिवसमावर्तत इति वर्तिका, उषाः । तां वृकेणावरकेण

- सर्वजगत्प्रकाशेनाच्छादयित्रा सूर्येण प्रस्तां तदीयमुखादश्विनावमुञ्चतामिति Sy.
१२. एतत्सञ्ज्ञमन्धमृषिम् Sy. मेधाविनं कण्वम् Sk.
१३. वैवं ना० P. D. दैवना० M.
१४. अन्धं सन्तं चक्षुःप्रदानेन दर्शनसमर्थं कृतवन्तावित्यर्थः Sk.
१५. V. Mādhava ignores युवम् । नरा । नासत्या । पुरुभुजा युवम् । ह ।
† वेऽह्व । अच्छेदि । PP.
१६. लेख० P. D.
१७. परितक्म्यायाम् । परितक्म्या रात्रिः । 'परित एनां तर्कति' (N. 11. 25) इति यास्कः । एनामुभयतः सूर्यो गच्छतीति तस्यार्थः । राजावागत्य...तदानीमेव हिते शत्रुषु निहिते धने जेतव्ये विषयभूते सति Sy. परितक्म्यायां सेनायां वर्तमानायाम् Sk. १८. विद्व० M.
१९. ०प्रवेशः is suggested for ०प्रवेशे । चरणम् Sy. चरति गच्छति येन तच्चरित्रं जङ्गहाभिप्रेता । ... गमनसाधनं जङ्गलक्षणम् Sk.

पक्षिणः । पर्णमिव व्याधैः शत्रुभिः । अच्छेदि । अथ तस्याः । हितम् । धनम् । प्रतिसरणाय । आयसीम् ।
जह्वां तस्यै । विषपलायै । तदानीमेव । प्रत्यघत्तमिति ।

शतं मेघान्वृक्ये चक्षदानमृज्जाश्च तं पितान्धं चकार ।
तस्मा अक्षी नासत्या विचक्ष आधत्तं दत्ता भिषजावनवन् ॥१६॥

शतं मेघान् । पौराणां मेघान् गृहीत्वा लीलार्थम् । वृक्ये । विशसन्तम् । ऋज्जाश्वम् ।
तम् । पिता पौरहितार्थम् । अन्धम् । चकार । तस्मै । दर्शनाय । अनवन्ती अप्रत्यूते शीघ्रगमने सूक्ष्म-
दर्शने । अक्षिणी । आधत्तमिति ।

आ वां रथं दुहिता सूर्यस्य कार्भेवातिष्ठदर्वता जयन्ती ।
विश्वे देवा अन्वमन्यन्त हृद्भिः समु श्रिया नासत्या सचेथे ॥१७॥

आ वां रथम् । कार्भेशब्दः काष्ठावचनो यथाऽऽजि धावञ्छीघ्रं काष्ठामातिष्ठत्येवं

१. पत्रमिव Sy. पिच्छम् Sk.

२. ०धेः P. D. ३. अतथस्याः P.

४. धनाय हिताय Sk. ५. गन्तुम् । हितं
धनं प्राप्तुं योजनया प्रकान्तः सङ्ग्राम-
स्तस्य गमनस्य व्याघातार्थमित्यर्थः Sk.

६. विद्व० M. ७. ०त्ता M.
सन्धानमेकीकरणं कृतवन्तावित्यर्थः Sy.
प्रतिनिहितवन्ती स्यः । कृतवन्तावि-
त्यर्थः Sk.

८. V. Mādhava ignores हि

* तस्मै । अक्षी इति । PP.

† आ । अधत्तम् । PP.

९. यं युवयोः स्वभूता कशा वृकी भूत्वो-
पतस्ये तम् । शतं मेघान् । एकं चेति
वाक्यशेषः । कुत एतत् ? "ऋज्जाश्वः
शतमेकं च मेघान्" (ऋ० १.११७.१८)
इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् Sk.

१०. लीना० P. ११. वृक्या आहारार्थम् Sk.
वृद्धवाशिष्यपि वृक्युच्यते N. ५. 21.

१२. शकलीकृत्य दत्तवन्तम् Sy.

१३. ऋज्जाश्वं D. ०श्च M.

राजपुत्रम् Sk. १४. शापेन Sk.

१५. विविधं द्रष्टुं समर्थं Sy.

१६. द्रष्टव्यं प्रति पितृशापाद् गमनरहिते Sy.
अन्यं प्रत्याश्रिततया यो न गतः सो-
ऽनर्वा । व्यत्ययेन चात्रैकवचनम् ।
अनवन्ति ? (णो) अनन्याश्रिते स्वायत्ते ।
पित्रा शापेनापनेतुमशक्ये इत्यर्थः Sk.

१७. अप्रा० M. १८. अक्षी M.

१९. अ० P. D.

२०. V. Mādhava ignores शतम् ।
नासत्या । दत्ता । भिषजौ

‡ कार्भेऽश्वः । अतिष्ठत् । अवन्ता । PP.

§ सम् । ऊं इति । PP.

¶ सचेथे इति । PP.

२१. काष्ठ० M. कियते तदिति कार्भं
शुभाशुभलक्षणं कर्म । तद्यथा कर्तारमा-
तिष्ठत्येवमातिष्ठदास्थितवती । आह-
वेत्यर्थः Sk. २२. जीवन् P. D.
यथा काष्ठमाजिघावनस्यावधितया
निदिष्टं लक्ष्यमाशुगामी कश्चित् सर्वेभ्यो
धावद्भ्यः पूर्वं प्राप्नोति Sy.

भवद्भूषां शीघ्रैरश्वैः स्वयंवरे । जीयमाना । आजिं धावद्भिः । सूर्यस्य । दुहिता । युवयोः । रथम् ।
आतिष्ठत् । तच्च भवतोर्बलं दृष्ट्वा स्वयंवरायमागताः । विश्वे । देवाः । हृदयैरेव । अन्वमन्यन्त
तदानीम् । जयश्रिया सह । संयुक्ती भवथ इति ।

यदयातं दिवोदासाय वर्तिर्भरद्वाजायाश्चिना ह्यन्ता ।

रेवदुवाह सचनो रथो वां वृषभश्च शिशुमारश्च युक्ता ॥१८॥

यदयातम् । यदा युवाम् । दिवोदासं रक्षितुम् । मार्गगमनाय । अयातम् । भरद्वाजकुलजाय ।
आहूयमानौ तदानीं युवयोः । सचनः सेव्यः । रथः । धनयुक्तम् । वाम् । उवाह । तदानीं तस्मिन् रथे
वाहार्यम् । वृषभः । च । शिशुमारः । च । युक्ताविति ।

रयिं सुचित्रं स्वपत्यमायुः सुवीर्यं नासत्या वहन्ता ।

आ जह्वारिं समनसोप वाजैस्त्रिह्वो भागं दधतीमयातम् ॥१९॥

रयिं सुचित्रम् । रयिम् । शोभनबलम् । शोभनापत्यम् । अन्नम् । सुवीर्यं च । नासत्यौ ।

१. अवैत्यश्वनाम सामर्थ्यान्वेहान्तर्णीतमत्व-
यम् । अश्ववता रथेन Sk.
२. एवमेव सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वमवता शीघ्र-
मवाधि प्राप्नुवता युष्मदीयेनाश्वेन करण-
भूतेन युवाभ्यां जयन्ती जीयमाना सूर्यस्य
... दुहिता ... आरुढवती Sy.
जिता सती Sk.
३. ०तो व० P. D. M.
४. एतदारोहणस्थानम् Sy.
५. अन्वजानन् Sy. अनुमोदितवन्तः Sk.
६. बानीं P.
७. ऋक्सहस्रलाभरूपया सम्पदा कान्त्या वा
Sy. ८. ०क्तो M.
८. V. Mādhava ignores उ
१०. यदा० D. ११. यया Sk.
यद्विवोदासीयेभ्यो योद्धृभ्यो भरद्वाजाय च
दास्यते धनं तेन सह युवामूढवानित्यर्थः
Sk. १२. युवं P. D.
१३. विवोदासायैतत्सञ्जाय राजर्ययेऽभीष्टं

- कलं दातुं वर्तिस्तदीयं गृहं यत् ... अग-
च्छतम् Sy. शम्बरवधे विवोदासस्य
साहाय्यं कर्तुमित्यर्थः Sk.
१४. ०तुर्मा० D. मार्गेण Sk.
१५. ०जा M. सम्भिन्नयमाणहृविलक्षणान्नाय
यजमानाय Sy. भरद्वाजाय धनका-
माय स्तुवते धनं दातुमित्यर्थः Sk.
१६. आभूय० P. तद्वयन्ता । गतिकर्मा-
यम् । गच्छन्ती युवाम् Sk.
१७. सचतः M. १८. सव्यः D.
१९. अन्नं...तस्मै दिवोदासाय प्रापयामास Sy.
२०. बलीवर्दः Sk. २१. शिशुमारो नामो-
दकचरो ग्राहविशेषः । तौ तस्मिन्
रथे युवाभ्यां नियुक्तावास्ताम् Sk.
२२. V. Mādhava ignores अश्विना
२३. शोभनेनासुराविबुष्टजननिरासपटुना बले-
न सहितमित्यर्थः Sk.
२४. अथवा जीवितं च Sk.
२५. शोभनवीर्योपेतम् Sy.

प्रयच्छन्तौ । जह्नोरपत्यभूतां प्रजाम् । बलाकाश्वकुशिकविश्वामित्रप्रभृतिम् । एकचित्तौ । अन्नैः सह । उपागच्छतम् । जह्नः । त्रिदुवाभ्याम् । हविः । प्रयच्छन्तीमिति ।

परिविष्टं जाहुषं विश्वतः सीं सुगेभिर्नक्तमूहयु रजोभिः ।
विभिन्दुना नासत्या रथेन वि पर्वतां अजरयू अयातम् ॥२०॥

परिविष्टम् । विश्वतः । परिगृह्यावष्टभ्यासुरैः पर्वतैः परिवृतम् । जाहुषं नाम देवानां यजमानम् । सुगमैः । मार्गैः । नक्तम् । ऊहयुः । तदानीं पर्वतानां विभेदा । रथेन । पर्वतानां मध्ये । जरारहितावजीर्णा सन्तौ । गतवन्ताविति ।

एकस्या वस्तोरावतं रणाय वशमश्विना सनये सहस्रा ।
निरहतं दुच्छुना इन्द्रवन्ता पृथुश्रवसो वृषणावरातीः ॥२१॥

एकस्या वस्तोः । एकस्य । अह्नः कृतो यो रणस्तस्य यथा । वशो राजा । सहस्रं धनम् ।

१. धारयन्तौ Sy. २. जह्नोर्भार्या जाह्नवी । अथवा जह्नोरपत्यं जाह्नवी । तस्य प्रजा जाह्नवी सती जाह्नवीत्युच्यते Sk.
३. ०काश्चकु० P. M.
४. ०त्तापन्नैः M. हविराश्वैर्निमित्तभूतैः Sk.
५. उपग० D. ०गच्छतुतम् P.
६. अत्राहःशब्देन तत्रानुष्ठेयः सोमयागो लक्ष्यते । तस्य Sy.
७. त्रिधा विभक्तम्. . . अंशं . . . विभ्रतीम् । अनुसवनं हविर्भियंजमानामित्यर्थः Sy. एकस्यैवाह्नः प्रातःसवने माध्यन्दिने सवने तृतीयसवने च Sk. ८. ०न्ता० M.
- * ऊहयुः । PP. † अजरयू इति । PP.
९. ०ष्टत्या० D. M. १०. शत्रुभिः Sy.
११. परिशब्दोऽत्र विश्वत इत्येतेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गाद् घात्वर्थानुवादी । विविध्याप्यर्थः । व्याप्तं जरया Sk.
१२. जाहुषं नामविं विश्वतः सर्वतः स्वतः पुत्रतो वारतश्च । सपुत्रदारं वृद्धमित्यर्थः Sk.
१३. सुगमनैरश्वैः Sk. १४. रजशब्दोऽत्र

- तेजोवचनः, अन्तर्णीतमत्वर्थश्च । तेजस्विभिः । शीघ्रगामिभिरित्यर्थः Sk.
१५. तस्माच्छत्रुसमूहाभिरगमयतम् Sy.
१६. विशेषेण सर्वस्य भेदकेनात्मीयेन रथेन Sy.
१७. निगतेन तेन सह पर्वताच्छत्रुभिरारो-
ढुमशक्याश् शिलोच्चयान् . . . विशेषेणा-
गच्छतम् Sy. तुङ्गानपि पर्वतान् Sk.
१८. नित्यतरुणी Sy. १९. विगमितवन्तौ युवाम् । अतिक्रामितवन्तावित्यर्थः Sk.
२०. V. Mādhava ignores सीम् । वि
‡ दुच्छुनाः । PP. २१. सप्तम्यर्थे च
षष्ठी । एकस्मिन् वस्तोरह्नि । यस्मिन्ने-
वाहूतौ स्वस्तस्मिन्नेवाहनीत्यर्थः Sk.
२२. रणाय रमणीयाय . . . सहस्रसङ्ख्याकाय . . .
धनलाभाय । . . स ऋषिः प्रत्यहं यथा
सहस्रसङ्ख्यं धनं लभते तथा रक्षित-
वन्तावित्यर्थः Sy. रणाय । सङ्ग्रामार्थम् ।
सङ्ग्रामेऽस्य साहाय्यं कर्तुमित्यर्थः Sk.
२३. ऋषिः Sy. वशं नाम राजानं प्रति Sk.
२४. सहस्रसङ्ख्याकानां धनानाम् Sk.

लभत एव^१तं ररक्षतुरिति सहस्रेति चतुर्थ्यैकवचनस्याकारः। किञ्च। पृथुश्रवसस्तस्य। निहंतवन्ती।
उपद्रवकारिणः। शत्रून्^३। हे वर्षितारौ! कामानाम्। इन्द्रसहितावित्ययवा पृथुश्रवाश्च नामापरस्तस्य
शत्रून्श्च निरहृतमिति^{१०}।

शरस्य चिदा^{*}र्चत्कस्यावतादा नीचादुच्चा चक्रथुः पातवे वाः।
शयवे चिन्नासत्या शचीभिर्जसुरये स्तथ[†] पिप्यथुर्गाम् ॥२२॥

शरस्य चित्। तृपितस्य ऋषीकपुत्रस्य। शराख्यस्य। नीचोदकात्। कूपात्। पानाय।
जलम्! उच्चैः। आचक्रतुरश्विनौ! तथा। शयवे। हे नासत्यौ! कर्मभिः। उपक्षीणाय क्षुधिताय।
निवृत्तप्रसवाम्। गाम्। आप्यायितवन्ताविति।

१. लाभाय Sk.
२. अवतिर्गत्यर्थः। गतवन्ती युवाम् Sk.
३. दुच्छुना दुष्टमुखान् दुःखस्य कर्तुं पृथु-
श्रवसो विस्तीर्णयशसो रातीः शत्रून्।
...पद्मा कानीनस्य पृथुश्रवःसञ्ज्ञस्य
राज्ञः शत्रूनि निति योज्यम् Sy.
४. नहं० P. निहं० M.
५. दुच्छुना दुर्मिक्षा उच्यन्ते ताः Sk.
६. अरातीर्दानवर्जिताः। यासु कश्चित्
कस्मैचित् किञ्चिदपि दातुं न
शक्नोतीत्यर्थः Sk.
७. इन्द्रेण सह वृष्टिं प्रदायेत्यर्थः Sk.
८. ०वश्चना० M.
०वादचना० D.
९. निहरत० P.
१०. V. Mādhava ignores दुच्छुनाः
* चित्। आचत्कस्य। अवतात्।
आ। PP.
- † वारिति वाः। PP.
११. ऋचत्कपुत्रस्य Sy.
ऋचत्कनाम्न ऋषेः पुत्रस्य Sk.
१२. निचो० M.
नीचीनाद् अवतात् कूपाद् उच्चा उच्चै-

- रपरिष्ठाद् वा Sy.
- नीचात्। द्वितीयैकवचनस्यायं "मुपां
सुलुक्" (पा० ७.१.३६) इति लुगादेशः।
नीचम्। सुद्वरर्वात्त्वाद् ग्रहीतुमशक्य-
मित्यर्थः Sk.
१३. सप्तम्यर्थे चात्र पञ्चमी। कूपे Sk.
१४. जवम् P. D.
१५. उच्चा। ... द्वितीयैकवचनस्याकारः।
उच्चम्। हस्तप्राप्त्यमित्यर्थः Sk.
१६. यव M.
शयुनाम्न ऋषये Sy. राज्ञे Sk.
१७. हा P.
१८. D. adds निष्टमिव पशुं विनष्टिः
after कर्मभिः
युष्मदीयैः कर्मभिः परिचरणेः Sy.
प्रज्ञाभिः कर्मभिर्वा Sk.
१९. श्रान्ताय Sy.
ताडयित्रे शत्रूणाम्। ताडिताय वा Sk.
२०. गम् M.
अग्निहोत्रार्थस्य पयसो दोग्ध्रीम् Sy.
२१. पयसा युवामापूरितवन्तो Sy.
धेनुकां कृतवन्तावित्यर्थः Sk.
२२. V. Mādhava ignores चित्

अवस्यते स्तुवते कृष्णियाय ऋजूयते नासत्या शचीभिः ।

पशुं न नष्टमिव दर्शनाय विष्णाप्वं ददथुर्विश्वकाय ॥२३॥

अवस्यते। रक्षणमिच्छते। स्तुवते। कृष्णपुत्राय। आजं वमिच्छते विष्व (इव) कनाम्ने। नासत्या! कर्मभिः। नष्टमिव। पशुं विनष्टम्। विष्णाप्वं नाम पुत्रम्। दर्शनाय। ददथुरिति। इवेति पूरणो नेत्यनेन पौनरुक्त्यादिति।

दश रात्रीरशिवेना नव धूनवनद्धं श्रथितमप्स्वः[†] ।

विप्रुतं रेभमुदनि प्रवृक्तमुन्निन्यथुः सोममिव स्रुवेण ॥२४॥

दश रात्रीः। दश। रात्रीः। नव च। अहानि। अशिवेन निगडेन बद्धम्। अप्सु। अन्तः। धूनवनद्धम्। निगूढम्। विप्लुतचित्तम्। रेभनामानम्। उदके। अमुरैरित्थं प्रवृक्तं, वृश्चतिश्छेदन-
कर्महं तु हिसार्थः। तमुन्निन्यथुः। सोममिव। स्रुवेण। सोमोऽप्यग्निहोत्रहविर्भवति।

१. ऋजू न्याय्यम्। तविच्छते। साधुवृत्ताये-
त्यर्थः Sk.

२. विष्वगं M. ऋषये Sy.

३. शचीभिः स्वाभिः ? (अतिशयवतीभिः
प्रज्ञाभिः) कर्मभिर्वा Sk.

४. यथा कश्चित् विनष्टं पशुं स्वामिनो
दृष्टिपथं प्रापयति तद्वत् Sy.
यथा पशुं नष्टं कश्चिदानीय कर्मैचिद्दर्श-
नाय दद्यादेवम् Sk.

५. विष्णापं P. विष्णाप्वं M.

६. पुत्रस्य P. विनष्टं पुत्रम् Sy.

७. विश्वकाय ऋषये Sk.

८. वेति P. ९. ० कृत्यं स्यादि० M.

* रात्रीः। अशिवेन। PP.

† अप्सु। अन्तरिति। PP. १०. न P.

११. दुःखहेतुना Sy. शिवं सुखम्। ततो-
ऽन्यदशिवं दुःखम्। तत्करत्वादत्रासुरा
अशिवा उच्यन्ते। समूहान्निप्रायञ्च-
कवचनम्। दुःखकरेणासुरसमूहेन Sk.

१२. ०लेन P. D. M.

१३. कूपान्तर्वर्तमानासु Sy.

१४. मध्येऽमुरैः पातितम् Sy.

१५. अवम् P. १६. शत्रुभिर्हंसितम् Sy.
इत्यितं ताडितम् Sk.

१७. व्याप्तिस्तसर्वाङ्गम् Sy. विगतम्।
रहितमित्यर्थः। केन ? ... कर्मभिः।
निश्चेष्टं सन्तम्। मृतकल्पमित्यर्थः Sk.

१८. ०नामनेम् M. ऋषिम् Sk.

१९. ०त्तं D. M. ०त्तं P. लुप्तोपममेतत्।
प्रवृञ्जनेन सन्तप्तं धर्ममिव व्यथया
सन्तप्यमानम् Sy. वृज्जी वर्जनेऽन्यत्र,
इह तु सामर्थ्याभिमज्जने। निमग्नम् Sk.

२०. तत्कूपाद् ... उत्तीर्णं कृतवन्तौ Sy.
उत्तारितवन्तावित्यर्थः Sk.

२१. यथाऽग्निहोत्रहोमार्थमभियुतं सोमरसं
कूपसदृशोऽग्निहोत्रस्थालीमध्ये वर्तमानं
स्रुवेणाध्वर्युरुध्वं नयति तद्वत् Sy.

यथा कश्चित् स्रुवेण सोममुन्नयति तद्वत्।
स्रुवेण च सोमस्योन्नयनाविधानात् स्रुव-
शब्देन कुतश्चित् सादृश्याच्चमसादि
सोमपात्रमुच्यते। अथवा कठानामग्नि-
होत्रहोमः सोमेन ब्रह्मवर्चसकामस्य विधी-
यते। तद्वन्निप्रायमेतदुपमानम् Sk.

२२. P. adds आह्लाता स्तुति after स्रुवेण

प्र वां दंसांस्यश्विनाववोचमस्य पतिः स्यां सुगवंः सुवीरं ।

उत पश्यन्नश्रुवन्दीर्घमायुरस्तमिवेज्जरिमाणं जगम्याम् ॥२५॥

प्र वां दंसांसि । इत्थं प्रावोचम् । युवयोः । कर्माणि सोऽहम् । शोभनगोयुक्तः । शोभन-
वीरश्च सन् । अस्योभयस्य । स्वामी । स्याम् । अपिच चक्षुषाऽनन्धः सन् । पश्यन् । दीर्घञ्च ।
आयुः । प्राश्नुवन् । स्वगृहमिव । अनुद्विग्नहृदयः सन् क्रमेण जराम् । गच्छेयमिति ।

I.117.

मध्वः सोमस्याश्विना मदाय प्रत्नो होता विवासते वाम् ।

बृहिष्मती रातिर्विश्रिता गीरिषा यातं नासत्योष वाजैः ॥१॥

मध्वः सोमस्य । अश्विनौ ! मधुसदृशेन । सोमेन युवाम् । मादयितुम् । पुराणः । आह्वता
स्तुतिभिः । वाम् । परिचरति किञ्च स्तीर्णेन । बृहिषा तद्वत्समाकम् । रातिः सोमस्य दानमेवम् ।
विश्रिता विस्तीर्णा । स्तुतिश्च तौ युवामस्मान् । अन्नेन । बलैश्च सह । उपागच्छतमिति ।

१. ०सासि P. D.
२. अवोचं P. D. प्रवोचं M.
३. शोभनवीरैः पुत्रैः पौत्रैश्चोपेतः Sk.
४. युष्मत्प्रसादेनास्य । बृद्धिस्त्यस्याभिप्रेतस्य
धनावेदयं प्रतिनिर्देशः । यदिदमस्मदभि-
लषितं धनादि, अस्य Sk.
५. ०नद्धः D.
६. अक्षिभ्यां पश्यन् । उपलक्षणमेतत् । सर्व-
रिन्द्रियैः स्वस्वविषयदर्शनसमर्थः Sy.
७. वर्षशतरूपेणायतम् Sy.
८. प्राश्नुवन् M. ९. यथा गृहं स्वामी
निष्कण्टकं प्रविशत्येवम् Sy.
१०. कण्टकराहित्येन प्राप्नुयाम् । बृद्धः सञ्
चिरकालं निवसेयमित्यर्थः Sy.
११. V. Mādhava ignores अश्विनौ ।
इत् ।
Ms. D. puts the figure
॥११६॥ here to indicate the
end of one hundred and
sixteenth hymn. No such
number is given in P. and M.

- * होता । आ । PP. १२. मधुस्वावं सोमं
पीत्वा मदिष्यथ इत्येवमर्थमित्यर्थः Sk.
१३. ऋत्विक् । अथवा कक्षीवाभ्यामभिः ।
आत्मानमेव ? (आत्मन एव) परोक्षरूपेण
प्रथमपुरुषेण निर्देशः Sk. १४. अपिच
रातिर्वातव्यं हविर्बृहिष्मती, आस्तीर्णेन
बृहिषा युक्तम् । युष्मदर्थं बृहिष्याता-
दितमित्यर्थः Sy. १५. तद्वत् ० D.
दानं सवनीयपुरोडाशादेः Sk.
बृहिषि सादितहविष्केत्यर्थः Sk.
१६. रात्रिः M. १७. ऋत्विक्षु समवेता ।
तैः स्तुतिरपि क्रियत इत्यर्थः Sy.
विविधमाश्रिता । मनसा चिकीर्षितेत्यर्थः
Sk. १८. सोमाख्येन निमित्तेन ।
सोमं पातुमित्यर्थः Sk.
१९. अन्नैश्चरुपुरोडाशादिभिः । चरुपुरोडाशा-
दीनि भक्षयितुमित्यर्थः । अथवा, इया
वाजैरिति सहयोगलक्षणा तृतीया । अस्म-
भ्यं यद्देयमन्नं बलानि च तैः सह । तानि
गृहीत्वोपगच्छतमित्यर्थः Sk.
२०. V. Mādhava ignores नासत्या ।

यो वामश्विना मनसो जवीयात्रथः स्वश्चो विश आजिगाति ।

येन गच्छथः सुकृतो दुरोणं तेन नरा वर्तिरुस्मभ्यं यातम् ॥२॥

यो वामश्विना । अश्विनी ! यः । युवयोः । मनसोऽपि । वेगवत्तरः । रथः । शोभनाश्व-
युक्तः । मनुष्यान् । प्रतिगच्छति । येन च । यजमानस्य । गृहम् । गच्छथः । तेन । अस्मदर्थम् ।
गमनमार्गम् । प्रत्यागच्छतमिति ।

ऋषिं नरावंहसः पाञ्चजन्यमृवीसादत्रिं मुञ्चथो गणेन ।

मिनन्ता दस्योरशिवस्य माया अनुपूर्वं वृषणा चोदयन्ता ॥३॥

ऋषिं नरो । ऋषिम् । नेतारो ! पञ्चजनहितम् । अत्रिहिं सूर्यमरोचयत्तम् । ऋवीसा-
दग्नेः । अंहस उपद्रवाद् यथा मुक्तो भवत्येवम् । सपुत्रपौत्रं सेन्द्रियं वा । अमुञ्चतमिति । हिंसन्तो ।
दस्योरुपक्षपयितुः । असुरवर्गस्य । नानाविधा मायाः । अनुक्रमेण तास्तास्तैः कृताः ।
प्रेरयन्ताविति ।

१. युवाम् D.

२. ०क्तान् M.

३. शोभनं यागं कुर्वतः Sy.

४. देवयजनलक्षणम् Sy.

५. ०य P.

६. अस्मान् प्रतीत्यर्थः Sk.

७. वर्तनाधिकरणं गृहम् Sy.

८. V. Mādhava ignores नरा

९. ऋषीन् P.

१०. ०जनाहित M.

निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णाः पञ्च-
जनाः । तेषु भवम् । स्वर्भानुना गृहीतममं
सूर्यं मोचयन्नत्रिः सर्वेषां हिताचरणात्
तत्रभव इत्युच्यते Sy.

पञ्चभ्योऽपि जनेभ्यो गन्धर्वाः पितरो
देवा अमुरा रक्षांसीत्येतेभ्यो निषादपञ्च-
मेभ्यो वा चतुर्भ्यो वर्णेभ्यो हितम् ।
पञ्चानां हि जनानां स्थितिकरी वृष्टिः ।
तस्या हेतुभूतो यज्ञः । तस्य कर्ता अत्रि-
रित्येवमस्य हितत्वम् Sk.

११. ०हं P. D.

१२. शतद्वारे यन्त्रगृहेऽत्रेः पीडार्थमसुरैः
प्रक्षिप्तात् तुषानेः सकाशात् Sy.
अग्निकूटात् Sk.

१३. ०सावभग्नरंहसः P. ०चयत् कर्मपीडाव-
दभ्ररंहसः D. ०सावदग्नरंहसः M.
पापरूपात् Sy.
पापाद्वाहकत्वात् । विनाशकत्वादि-
त्यर्थः Sk.

१४. उद्धृतवन्तावित्यर्थः Sk.

१५. ०न्ता P.

१६. दस्युशब्दोऽनार्यवचनः । समूहाभिप्राय-
ञ्चैकवचनम् । येनासावग्निकूटे
प्रक्षिप्तस्तस्यानार्यस्यासुरसमूहस्य Sk.

१७. शठप्रज्ञाः Sk.

१८. आनुपूर्व्येण यथायोग्यमित्यर्थः Sk.

१९. निवारयन्ती Sy.

तासु तास्वभिप्रेतफलास्वात्रि चोदयन्ता,
उपदेशादिना प्रेरयन्ती Sk.

२०. V. Mādhava ignores वृषणा ।

अथ न गूळहमश्विना दुरैर्ऋषिं नरा वृषणा रेभमप्सु ।
सं तं रिंणीथो विप्रुतं दंसोभिर्न वां जूर्यन्ति पूर्या कृतानि ॥४॥

अश्वं न गूळहम् । अश्वम् । इव । अप्सु । गूळहम् । पापागमनैरसुरैः । नेतारी, अश्विनौ ।
रेभमृषिम् । सम् । तम् । सह गतवन्तौ युवाम् । असुरकर्मभिः । विप्लुतम् । न । युवयोः । कर्माणि ।
पूर्वकालकृतानि कदाचन । जीर्यन्ति न विनश्यन्त्याश्चर्यभूतान्यृषिभिर्धार्यमाणानीति ।

*
सुषुप्वांसं न निश्चेतेरुपस्थे सूर्यं न दंष्ट्रा तमसि क्षियन्तम् ।
शुभे रुक्मं न दर्शतं निखातमुदूपथुरश्विना वन्दनाय ॥५॥

सुषुप्वांसम् । यथा कञ्चन । भूम्याः । उपस्थे । शयानं ? सुप्तं हस्तेन प्रबोध्यो-
त्थापयति । यथा वा । दर्शनीयौ ! नैशे तमसि । वसन्तम् । सूर्यं काल उत्थापयति । यथा
वा कञ्चन भूम्यां निखातम् । रुक्माभरणम् । अलङ्करणार्थमुदूपन्त्येवम् । वन्दनम् । उदूपथुः
कूपादसुरनिहितमिति ।

१. व्याधितमश्वमिव Sy.

अश्वमिवात्यन्तशोभनं चौरापहृतम् Sk.

२. संवृतम् । अदृश्यतामापादितमित्यर्थः Sk.

३. दुष्प्रापः Sy.

४. यो युवामाजुहाव तम् Sk.

५. समधत्तम् । सर्वैरवयवैरुपेतमकुरुतमित्यर्थः
Sy. सम्यगागतौ स्वः Sk.

६. सुक० M.

आत्मीयैर्भेषज्यरूपैः कर्मभिः Sy.

७. विश्लिष्टावयवम् Sy.

विगतम् । रहितमित्यर्थः । दंसोभिः । नि-
श्चेष्टं सन्तम् । मृतकल्पमित्यर्थः Sk.

८. वीर्यन्ति P. D. M.

९. V. Mādhava ignores वृषणा

* सुषुप्वांसम् । PP.

१०. स्थाने । भूम्यामित्यर्थः Sk.

११. दर्शनीयौ । नैशे missing in M.

१२. कूपान्तर्गतान्धकारे Sy.

१३. कदा पुनः सूर्यस्तमसि न्युषितवान् येनैव-

मुच्यते सूर्यमिव तमसि क्षियन्तमिति ।

उच्यते यदा वृत्रो महत्तमस्ततान तञ्च

हत्वेन्द्रः सूर्यं विव्यारोहयाञ्चकारेति Sk.

१४. केचन is suggested for कञ्चन

१५. भूम्यां कं चन D.

१६. निखितम् P. निखिलितम् M.

एवंगुणविशिष्टं कूपेऽसुरैर्निखातं...

वन्दनमृषिम् Sy.

१७. ०त्पे० M.

१८. ०वयुः P. M.

यथा भूमौ सुप्तं कञ्चित् कश्चिदस्तेन

गृहीत्वोत्थापयेद् यथा च वृत्रततेन

तमसाऽवष्टब्धं सूर्यं विव्यारोहणार्थमिन्द्र

उद्धृतवान् यथा चात्मनः शोभार्थं रुक्मं

निखातं सन्तं कश्चिदुदरेदेवं युवां

वन्दनं कूपे निपतितं तत उद्धृतवन्ताविति

समस्तार्थः Sk.

१९. V. Mādhava ignores दर्शतम् ।

अश्विना

तद्वां नरा शंस्यं पञ्जियेणं कक्षीवता नासत्या परिज्मन् ।

शुफादश्वस्य वाजिनो जनाय शतं कुम्भाँ असिञ्चतुं मधूनाम् ॥६॥

तद्वां नरा^१ । तत्^२ । युवयोः । नेतारौ ! शंसनीयम् । पञ्चाणां पुत्रेण ।
कक्षीवता मया । नासत्यौ ! परितो यत्र मां जना गन्तारो भवन्ति तत्र तत्र यद्
युवाम् । बलवतः । अश्वस्य । शुफात् । जनार्थम् । मधूनाम् । शतम् । कुम्भान् ।
आपूरयतमिति ।

युवं नरा स्तुवते कृष्ण्याय विष्णाप्वं ददयुर्विश्वकाय ।

घोषायै चित्पितृषदे दुरोणे पतिं जूर्यन्त्या अश्विनावदत्तम् ॥७॥

युवं नरा^{११} । युवाम् । नरो ! स्तुवते । कृष्णनाम्नः पुत्राय विश्वकनाम्ने ।
विनष्टं विष्णाप्वं नाम पुत्रम् । ददयुः । घोषा नाम काचन स्त्री । पिता यत्र सीदति
तस्मिन् । पितृगृहे दीर्घाग्यादलब्धपतिकैव जीर्णासीत् तस्य सौभाग्यं प्रदाय । पतिम् ।
अदत्तमिति ।

१. नराः M.

२. कर्म Sy; Sk.

३. वज्रा० P. D. M.

अङ्गिरसां कुले जातेन Sy.

पाजोऽन्नं हविलक्षणम् । तद्वता । अथवा
पञ्चा अङ्गिरसः । तदपत्यभूतेन मया
कक्षीवता Sk.

४. परिगमनेऽभीष्टस्य प्रापणे निमित्तभूते
सति Sy.

सर्वतो गच्छन्ति देवा यत्र स परिज्मा
यज्ञस्तस्मिन् Sk.

५. यत्कर्म Sk.

६. ०वन्तः M. वेगवतः Sy.

वेगवतो बलवतो वा Sk.

७. शफान् M.

८. अपेक्षमाणाय पुरुषाय Sy.

९. मधुस्वाद्भूनां सुराणाम् Sk.

१०. कुम्भानां पू० M.

आरितवन्तौ स्थः Sk.

* जूर्यन्त्यै PP.

११. नराः M.

१२. कुनाम्नः M.

१३. विष्णाप्वं P.

विष्णव्यम् M.

१४. घोषा घोषा P.

घोषा नाम ब्रह्मवादिनी कक्षीवतो
दुहिता । सा कुष्ठिनी सती कस्मैचिद्
वरायादत्ता पितृगृहे निषण्णा जीर्णा-
ऽसीत् । साऽश्विनोरनुग्रहात्प्रकृष्टा
सती पतिं लेभे Sy.

घोषा नाम कक्षीवतो दुहिता Sk.

१५. कुष्ठरोगेण भर्तारमप्राप्य Sy.

१६. रोगोपशमनेन Sy.

१७. प्रदापयतिम् M.

१८. V. Mādhava ignores चित् ।

अश्विनौ ।

युवं श्यावाय रुशतीमदत्तं महः क्षोणस्याश्विना कण्वाय ।
प्रवाच्यं तद्वृषणा कृतं वां यन्नापदाय श्रवो अध्यधत्तम् ॥८॥

युवं श्यावाय । श्यावाय कृष्टिने । दीप्तां त्वचम् । अदत्तम् । प्रस्कण्वायान्यस्मै वा । किञ्च अश्विनी ! नापदाय कण्वाय । महतो वाचस्य । शब्दमन्वकारे प्रक्षिप्ताय । यद् युवाम् । अधत्तम् । तत् । युवयोः । कृतम् । प्रकर्षेण वाच्यम् । क्षीतिः शब्दकर्मा शब्दकरणाद्वीणा क्षोणः ।

अत्र शाट्यायनकम्—कण्वो वै नापदो वकस्यासुरस्य दुहितरमविन्दत । तस्यां हास्य त्रिशोकनभाकौ जज्ञाते । सा ह क्रुद्धा ज्ञातीनाययौ । तां हान्वाजगाम । तं हासुरा अवलेपेनावलिम्पन्त ऊचुः—अत्र व्युष्टां विजानीहि यदि ब्राह्मणोऽसीति । तद् हाश्विनावनुबुधधाते । अश्विनी हि देवानां बद्धमुचौ । तौ हैनमदृश्यमाना उपेत्योचतुयंदैव त्वावं वीणां समाघ्नन्ता उपर्युपर्यतिपतावो? (०रि पतावा०) अथ व्युष्टां विजानीतादित्युक्त्वाहाथ हैतौ वीणां समाघ्नन्तावुपर्युपर्यतिपेततुः । स होवाचापहरतेदम् । एताहि यावद् युङ्ग्वं सीराणीति । ते होचुः—ब्राह्मणो

१. Omitted by M.

कुष्ठरोगेण श्यामवर्णाय Sy.

२. कृष्टिने P. कृष्टिने D.

कुष्ठितत्वाच्छाववर्णायान्नेः पुत्रस्य घोरस्य ज्येष्ठपुत्राय ।...तं हि युवां विकृत्य छित्वा च जङ्घयोर्मध्ये शिरसि च पुनश्च सन्धाय हिरण्यत्वचं पुनरुज्जीवयामाकृत्यः Sk.

३. दीप्तत्वचं स्त्रियम् Sy.

४. अपिच क्षोणस्य क्षोणाय यो दृष्टिराहित्येन गन्तुमशक्तः सन्नेकस्मिन्नेव स्थाने निवसति तस्मै कण्वाय ऋषये महस्तेजस्तैजसं चक्षुरिन्द्रियमदत्तमिति शेषः Sy. क्षोणस्य ।...चतुर्थ्यर्थे वण्ठी । शब्दयित्रे । आह्वात्रे स्तोत्रे वेत्यर्थः Sk.

५. नावं P. D. नृषवः पुत्राय बधिराय ऋषये Sy.

ऋषये बधिराय Sk.

६. Omitted by D.

७. वाच्यस्य D. M.

८. श्रवः श्रवणेन्द्रियम् Sy.

श्रवः श्रोत्रम् Sk.

९. अदत्तम् P. उपर्यसक्तम् M.

दत्तवन्तौ स्य इति यत् तदित्यर्थः Sy.

दत्तवन्तौ स्यः Sk.

१०. कर्म Sy.

११. प्रशंसनीयम् Sy.

१२. ०ति P.

अपर आह । ब्राह्मण्यस्य परीक्षार्थमसुराः कण्वमृषिं गूढे तमसि निबधुः । अत्रैव स्थितः सन् व्युष्टामुषसं विजानीहि यदि त्वं ब्राह्मणोऽसीति । तमश्विनावागत्योचतुः । व्युष्टायां हर्म्यस्योपरि वीणां वादयन्तावावामागमिष्यावः । तं शब्दं श्रुत्वा व्युष्टामुषसं ब्रूहि । तदेतत्प्रतिपाद्यते । हे वृषणा कामानां वर्धितारा-वश्विनी वां युवयोस्तत्कृतं कर्म, प्रवाच्यं प्रशंसनीयं यन्नापदाय नृषवः पुत्राय कण्वाय, क्षोणस्य । क्षोणः शब्दकारी वीणाविशेषः । महः, महतः क्षोणस्य श्रवः शब्दमध्यधत्तमुषसो विज्ञानार्थमधिकमकुस्तम् Sy.

१३. (क्षोणस्य क्षयणस्य ...) N. 6.6.

१४. क्षोणात्र P.

वायमृषिरास, उप ह वास्य जाया । हन्तास्मा इमां ददामेति । तां हास्मै ददुः ।^१

पुरु वर्षा^१स्यश्विना^२ दधाना^३ नि पेदवे^४ ऊहयुराशुमश्वम् ।
सहस्रसां वाजिनमप्रतीतमहिहने^५ श्रवस्यं^६ तरुत्रम् ॥६॥

पुरु वर्षा^१सि । पुरुणि^२ । कर्मरूपाणि^३ । अश्विनी । पेदवे^४ राज्ञे । शीघ्रगन्तारम् । अश्वम् ।
न्यूहयुः^५ । सहस्रस्य^६ धनस्य । सम्भक्तारम् । बलवन्तं^७ शत्रुभिर्प्रतिगतम् । आहन्तॄणां^८ शत्रूणां
हन्तारम् । कीर्तिहेतुम्^९ । तारकम्^{१०} ।

एतानि^१ वां श्रवस्या^२ सुदानु^३ ब्रह्माङ्गु^४पं सदनं^५ रोदस्योः ।
यद्वा^६ पञ्चासौ^७ अश्विना^८ हवन्ते यातमिषा^९ च विदुषे^{१०} च वाजम् ॥१०॥

एतानि^१ वाम् । हे शोभनदानी ! अश्विनी ! एतानि^२ । युवयोः । श्रोत्रहितानि^३ सर्वेषां
तात्पर्येण^४ श्रवणीयानि कर्माणि । बृहच्च^५ । स्तोत्रमेतद्वि^६ महद्यदनासत्याभ्यामित्यादिकम् ।

१. B. Ghosh, *op. cit.* pp. 36-38.
V. Mādhava ignores युवम्

* पेदवे । PP.

† अप्रतिज्ञितम् । PP.

२. बहूनि Sk.

३. आत्मीयैः कर्मभिः कृतानि रूपाणि Sy.
रूपाणि । . . . दधाना धारयन्ती ।
आत्मनो देवतामाहात्म्यान्नानारूपतां
प्रतिपद्यमानावित्यर्थः Sk.

४. वेदवे M.

५. नितरां प्रापितवन्ती दत्तवन्तावित्यर्थः
Sy. नियमेन प्रापितवन्ती स्थः ।
दत्तवन्तावित्यर्थः Sk.

६. सहस्र M.

सङ्ग्रामसहस्राणां तन्निमित्तभूतधन-
सहस्राणां वा Sk.

७. वेगवन्तं वा Sk.

८. ०गतं माह D.

अहान्तॄणां P.

अगन्ता अनष्टा अहिः । बलाबलेपेना-
नष्टुरपि शत्रोर्हन्तारमहिनाम्नो वाऽ-
सुरस्य Sk.

९. श्रवणीयं स्तोत्रम् । तत्रभवम् । स्तुति-
विषयमित्यर्थः Sy.
कीर्तिमन्तम् Sk.

१०. गन्तारं शत्रून् प्रति Sk.

११. V. Mādhava ignores दधाना
‡ सुदानु इति सुदानू । ब्रह्म । आङ्गु-
षम् । PP.

१२. ०नगमनी D.

१३. श्रव इत्यन्नाम । . . . अन्नानि हविल्लक्ष-
णानि Sk.

१४. तात्पर्ये P.

१५. आघोषणीयम् Sy.

१६. शस्त्रलक्षणम् Sk.

१७. मत् P. D.

येन स्तोता द्यावापृथिव्योरुभयोरपि सीदति । यदा । युवाम् । पञ्चकुलजाता हवन्ते तदा । अग्नेन सह । गच्छतम् । अथ तत् । अन्नम् । विदुषे कक्षीवते दत्तं चेति ।

सूनोर्मर्निनाश्विना गृणाना वाजं विप्राय श्रुणा रदन्ता ।

अगस्त्ये ब्रह्मणा वावृधाना सं विष्पलीं नासत्यारिणीतम् ॥११॥

सूनोर्मर्निनः । भरद्वाजपुत्रस्य । स्तोत्रेण । अश्विनी ! स्तूयमानो युवाम् । अन्नम् । विप्राय भरद्वाजाय । भरणीशीली । रदतिर्दानकर्मा प्रयच्छन्ती । एतच्च कृतवन्तावित्याहागस्त्य इति । खेलपुरोहितेऽगस्त्ये । स्तोत्रेण । वर्धमानो । खेलस्य योद्धां स्त्रीं शत्रुभिश्छिन्नजङ्घां तत्प्रतिसन्धानार्थम् । सह गतवन्ताविति ।

कुह यान्तां सुष्टुतिं काव्यस्य दिवो नपाता वृषणा शयुत्रा ।

हिरण्यस्येव कलशं निखातमुदपथुर्दशमे अश्विनाहन् ॥१२॥

कुह यान्ता । शयंशब्दः शयनवचन इह त्वसुरनिवासवचनः । आदित्यपुत्री । अश्विनी ।

१. रोदस्योर्द्यावापृथिव्यात्मना वर्तमानयो-
र्युवयोः...सदनं स्तोतृसमीपे निवेशनं
प्रसादनहेतुभूतं वा Sy.

सीदतो यस्मिंस्तत्सदनम् । ...द्यावा-
पृथिव्यौ यच्छ्रोतुं निधीयत इत्यर्थः Sk.

२. वज्रं P. पुत्रं M.

पञ्चासः पाजसाग्नेन हविलंक्षणेन तद्वन्त
ऋत्विजः । अथवा पितृशब्देनेदं
सोयमित्यभिसम्बन्धावपत्यस्याभिधानम् ।

पञ्चाशामङ्गिरसामपत्यभूता मत्प्रभृतयः
Sk. ३. वहते P.

स्तुतिभिरात्मरक्षणार्थमाह्वयन्ति Sy.

४. चतुर्थ्यर्थे तृतीया । अत्रायं च Sk.

५. नच्छतम् M.

६. अस्मदीयं हविलंक्षणम् Sk.

* नासत्या । अरिणीतम् । PP.

७. कुम्भात्प्रसूतस्यागस्त्यस्य खेलपुरोहितस्य
Sy. सूनुरित्यपत्यनाम । मीयतेऽग्ने-
नेति मानः कुम्भः । षष्ठीतृतीये च
व्यत्यासेन योजयितव्ये । सूनूनापत्य-

भूतेन कुम्भस्य । अगस्त्यो ह्युर्वशीद-
शान्निमित्रावरणयोः स्कन्नाग्रेतसः कुम्भे
जातः । ... एवं कुम्भस्यापत्यभूतो-
ऽगस्त्यः खेलस्य च पुरोहितः Sk.

८. बलमन्नं वा Sk.

९. भुरण्यतीति गतिकर्मा । गन्तारी शत्रून्
यज्ञान् वा प्रति Sk.

१०. ददतिर्दारकर्मा P.

११. विलिखन्ती निष्पादयन्ती Sy.

१२. खलु पुं M. अगस्त्य इति खेलपुरोहिते
is omitted by P.

१३. ०स्त्यस्य ०स्त्य P. षष्ठ्यर्थेऽत्र
सप्तमी । अगस्त्यस्य स्वभूतेन Sk.

१४. खेलस्य P. १५. गोध्रीं D.

योग्नी M. १६. ०भिच्छिं D.

१७. तं प्रं M. १८. आयस्या जङ्घया
समयोजयतम् Sy. आयसीं जङ्घां
तस्यं दातुं सम्यगगच्छतम् Sk.

१९. V. Mādhava ignores नासत्या

२०. शयं is suggested for शयं

काव्यस्योशनसः । सुस्तोत्रं प्रति तच्छ्रवणेच्छया । कस्मिन् । असुरनिलये । गन्तारौ युवामसुरैर्जले
निखातं रेभं तस्मिन्नसुरपुरे । दशमे । अहनि जलात् । उदूपयुः । यथा हिरण्यस्य पूर्णम् । कलशम् ।
निखातं तद्वत् ।

उत्तरा व्याख्यातप्राया

युवं च्यवानमश्विना जरन्तं पुनर्युवानं चक्रयुः शचीभिः ।
युवो रथं दुहिता सूर्यस्य सह श्रिया नासत्यावृणीत ॥१३॥

युवं च्यवानम् इति श्रिया कान्त्या सहितेति ।

युवं तुग्राय पूव्येभिरेवैः पुनर्मन्यावभवत् युवाना ।
युवं भुज्युमर्णीसो निः समुद्राद्विभिरूहयुर्ऋजेभिरश्वैः ॥१४॥

युवं तुग्राय । युवम् । तुग्राय भुज्योः पित्रे । प्रत्नैर्भवतोर्गमनैः । पुनः पुनः स्तोतव्यौ ।
प्रभवतम् । युवानौ ! युवं तत्पुत्रम् । भुज्युं समुद्रमध्ये विपन्ननौकम् । समुद्रस्वात् । उदकात् ।

१. सु is omitted by P. and D.

२. यद्वा । शयुत्रा इत्येतदश्विनोविशेषणम् ।

शयुनाम्नस्त्रायको युवाम् Sy.

शयुत्रा शयने Sk.

३. अन्यत्रापि क्वापि गच्छन्तावित्यर्थः Sk.

४. रेफम् P. रथम् M.

५. यस्मिन्नेव स्तुतिः श्रुता ततो दशमे Sk.

६. उदूपयुः P.

उत्खायोपयुः । वपिः प्रकिरणार्थः ।

विकीर्णवन्तौ स्थः Sk.

७. यथा हिरण्यपूरितं कलशं भूम्यां निक्षिप्तं सर्वैर्दुर्ज्ञातं कश्चिदभिन्न उद्धरति Sy.

८. इवशब्दोऽत्र ... पदपूरणः । हिरण्यस्य कलशं निखातं सन्तम् Sk.

९. V. Mādhava ignores वृषणा । अश्विना

१०. ऋक्सहस्ररूपया सम्पदा कान्त्या वा सह Sy.

* समुद्रात् । विऽभिः । ऊहयुः PP.

११. युवाम् Sy.

१२. पितृशब्दोऽयं सोऽयमित्यभिसम्बन्धात् पुत्रे प्रयुज्यते । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । पुत्र-पुत्रस्य भुज्योः Sk.

१३. Omitted by M.

भुज्योर्जनकस्य सम्बन्धिभिः Sy.

१४. Omitted by D. भवतो P.

१५. स्तुत्यं प्रति गन्तृभिः स्तोत्रैः Sy.

पालनैः कामैर्वा । यस्मात्पूर्वं पालित-वन्तौ कामान् वा सम्पादितवन्तौ तस्मा-दित्यर्थः Sk.

१६. ०व्या M.

यथा भुज्योः समुद्रगमनात्पूर्वं युवां स्तोत-व्यौ तथा पुनरपीदानीं स्तोतव्या-वभवतम् Sy.

काम्यौ वा Sk.

१७. दुःखानां यावदपितारौ Sy.

१८. ०न्नं नौ० P.

१९. प्रौढोदकयुक्तात्समुद्रात् Sy.

गन्तुभिः । ऋजुगामिभिः । अश्वस्ततः । उदूहयुः ।

अजोहवीदश्विना तौग्र्यो वां प्रोळहः समुद्रमव्यथिर्जगन्वान् ।

निष्टमूहयुः सुयुजा रथेन मनोजवसा वृषणा स्वस्ति ॥१५॥

अजोहवीत् । आहूतवान् । अश्विनौ ! तुग्रपुत्रः । वाम् । समुद्रमध्यस्थम् ? (०मध्यम्) ।
प्रापितः । विपन्नायामपि भवदाश्रयाद् यथा गतस्ततः । तम् । निरूहयुः । सुयुक्तेन । रथेन ।
मनोवेगेन । वर्षिस्तारौ ! अविनाशम् ।

अजोहवीदश्विना वर्तिका वामास्नो यत्सीममुञ्चतुं वृकस्य ।

वि जयुषां ययथुः सान्वद्रेर्जातं विष्वाचो अहतं विप्रेण ॥१६॥

अजोहवीत् । आह्वयत् । अश्विनौ ! दूत्ययं गच्छन्तौ । वर्तिका । वाम् । यदा युवाम् ।
आदित्यस्य वृकभूतस्य । आस्यात् । हस्तेन ताममुञ्चतम् । जयशीलेन रथेन । पर्वतस्य । सानु ।

१. वयः पक्षिणः । तत्सवृक्षैः Sk.

२. शीघ्रगतिर्युक्तैः Sy.

३. निरूहयुर्निगम्य पितृसमीपं प्रापित-
वन्तौ । तदानीं पुनरप्यतिशयेन स्तोतव्यौ
जातावित्यर्थः Sy. प्रापितवन्तौ ।
तदमुत्तारितवन्तावित्यर्थः Sk.

* निः । तम् । ऊहयुः । PP.

४. पित्रा प्रापितः समुद्रमग्निं जगन्वान् Sy.
समुद्रं जगन्वान् गतः । समुद्रे निमग्न
इत्यर्थः Sk.

५. प्रापिनः P. D.

विपन्नाया नावा प्रक्षिप्त इत्यर्थः Sk.

६. नावि is suggested to be after
विपन्नायामपि
उबके निमग्नोऽपि...व्यथा पीडामप्राप्त
एव सन् Sy.

७. जलाग्निगम्य युवां पितृगृहं प्रापितवन्तौ
Sy.

८. मनोवद् वेगयुक्तौ Sy.

९. अन्तर्णीतमत्वर्थमिदम् । स्वस्तिमन्तम् ।
अविनष्टजीवितमित्यर्थः Sk.

१०. This stanza is omitted
by M.

V. Mādhava ignores अव्यथिः

११. आदित्यो ऽपि वृक उच्यते । यदा वृङ्क्ते
...आह्वययुषा अश्विनावादित्येनाभि-
प्रस्ता । तामश्विनौ प्रमुमुचतुः । इत्या-
ख्यानम् N. १. 21.

१२. अह्ण P. M.

१३. ०न्ति P. M.

१४. चटकसदृशस्य पक्षिणः स्त्री Sy.
चटका Sk.

१५. वं P. वा D.

१६. वृकस्य Sy.

१७. वृकस्यावयवभूतात् । वृकेण ग्रस्यमानां
सतीमित्यर्थः Sk.

१८. ०शीलौ D.

१९. मेघस्य वा Sk.

वियययुः सानुनां मध्येन गतवन्ती परिविष्टं जाहुषमित्युक्तम् । तथा विष्वाचोऽमुरात् । जातम-
सुरम् । विषेण । अहतम् । अत्र यास्कः “आदित्योऽपि वृक उच्यते” इत्यादि ।

शतं मेपान्वक्ये^{१०} मामहानं^{११} तमः^{१२} प्रणीतमशिवेन^{१३} पित्रा ।

आक्षी^{१४} ऋज्राश्वे^{१५} अश्विनावधत्तं^{१६} ज्योतिरुन्धाय^{१७} चक्रयुर्विचक्षे^{१८} ॥१७॥

शतं मेपान् । शतम् । मेपान् । वृक्ये । प्रयच्छन्तम् । क्रुद्धेन पौरहितेन । पित्रा । तमः ।
प्रणीतमन्धीकृतं दृष्ट्वा तस्मिन् । अक्षिणी । आघत्तमाघाय च तयोस्तस्मै । अन्धाय । ज्योतिश्चक्षुः ।
आघत्तम् । दर्शनाय ।

१. शत्रुभिरावेष्टितं जाहुषाख्यं स्तोतारं शत्रु-
समुहास्रिगमय्य तेन सहान्व्येगन्तुमशक्यं
पर्वताग्रं गतवन्तावित्यर्थः Sy.

विविधं गच्छथो युवाम् Sk.

२. सानुनां P. ३. परिजिष्टम् M.

४. विविधगतियुक्तस्यैतत्सञ्ज्ञस्यामुरस्य जा-
तमुत्पन्नमपत्यम् Sy.

विषुशब्दो नानापार्यायः । अञ्चितगन्त्यर्थः ।
नानागामिनः । इतश्चेतश्च गन्तुर्मेघस्य
स्वभूतेनेत्यर्थः Sk.

५. जायते तदिति जातं सर्वं भूतजातम् Sk.

६. विषेणोदकेन । सर्वस्मै भूतजाताय प्रभूतां
वृष्टिं दत्तमित्यर्थः Sk.

७. अहतम् M.

यद्वा । वर्तते प्रतिदिवसमावर्तत इति
वर्तिकोषाः । वृक इति विवृतज्योतिष्कः
सूर्य उच्यते । तेन प्रस्ता सती सा हे
अश्विनौ युवाम् ... आह्वयत् । यदा खलु
युवां वृकस्य सूर्यस्याऽऽस्त आस्यस्था-
नीयान्मण्डलाद् ... अमोचयतम् । सूर्येण-
कीभूतामुषसं पृथक्कृत्योदयात्पूर्वं रात्रे-
रपरभागे स्थापितवन्तावित्यर्थः । ...
अपिच जयुषा जयशीलेन रथेनाद्रेर्मेघस्य
सानु समुच्छ्रितप्रदेशं वृष्टिचिकीर्षया
विशेषेण यययु युवां गतवन्तौ । गत्वा च
विष्वाचो विविधगतियुक्तस्य मेघस्य

सम्बन्धिना विषेणोदकेन जातमुत्पन्नं सर्वं
भूतजातमहतमगमयतं वृष्टिं कृतवन्ता-
वित्यर्थः Sy. ८. N. १. 21.

६. V. Mādhava ignores सीम्

* ममहानम् । PP.

† आ । अक्षी इति । ऋज्राश्वे । PP.

१०. शतम् । मेपान् omitted by M.
एकं चेति वाक्यशेषः Sk.

११. वृक्यं M. वृकीरूपेणावस्थिताया
दिवनोर्वाहिनाय रासभाय Sy.

१२. पूजितवन्तमाहारार्थं समर्पितवन्तम् Sy.
चतुर्थ्यर्थे द्वितीया । आहारार्थं विशस्य
ददते Sk. १३. अमुखकारिणा Sy.
दुःखकरेण च पित्रा Sk.

१४. आन्ध्यालक्षणम् Sk.

१५. प्रणिम० M. तमो वृष्टिराहित्येन
कृतमागन्धं प्रणीतं प्रापितम् आश्वं चक्षु-
ष्मन्तमश्विनावकुस्तामिति शेषः Sy.
इयमपि चतुर्थ्यर्थे एव द्वितीया । शापेन
प्रापिताय Sk.

१६. अध० M. मर्यादया दत्तवन्तौ Sk.

१७. षष्ठ्यर्थे चतुर्थी Sk.

१८. आदत्तम् M. ० त P.

१९. विविधं जगद् द्रष्टुं ... युवां कृतवन्तौ Sy.

२०. V. Mādhava ignores ऋज्राश्वे ।
अश्विनौ

शुनमन्धाय भरमह्वयत्सा वृकीरश्चिना वृषणा नरेति ।

जारः कनीनह्व चक्षदान ऋचाश्वः शतमेकं च मेपान् ॥१८॥

शुनमन्धाय । सुखम् । अन्धाय । परिपूर्णम् । आजुहाव । सा । वृकी । अश्विना । वृषणा । नरेति परिदेवना सूक्तमामन्त्रितमुच्चैर्लौकिका वदन्ति तत्कृतोऽनिघात इत्युक्तम् । कन्यायाः कुमार्याः । पतिरिवान्धीभावात् प्राग्यस्यै स वृक्यै । शतम् । एकम् । च । मेपान् भक्षणाय । शकली-चकार तस्या वृक्याः प्रीत्यर्थं चक्षुराधत्तमिति ।

मही वामतिरश्चिना मयोभूरुत स्रामं धिष्यया सं रिंशीथः ।

अथा युवामिदह्वयत्पुरंधिरागच्छतं सीं वृषणाववोभिः ॥१९॥

मही वामूतिः । महती । युवयोः । ऊतिः । अश्विनी ! सुखस्य भावयित्री । किञ्च मया ।

* नरा । इति । PP.

१. शत्रुजयलक्षणम् Sk.

२. वृष्टिहीनाय तस्मा ऋचाश्वयेच्छन्ती सा वृकी Sy. मह्वम् Sk.

३. पोषणहेतुभूतं चक्षुरिन्द्रियेण निष्पाद्यं सुखम् Sy. भरम् । सप्तम्यर्थे द्वितीया । भरे सङ्ग्रामे Sk.

४. अह्वयत् । आह्वानं सर्वत्र प्रापणार्थम् । अतस्तेन हेतुभूतेन फलमत्र प्रापणं लक्ष्यते । भविष्यति च काले लङ् । ... प्रापयिष्यति । करिष्यतीत्यर्थः Sk.

५. अश्वयुक्तो कृत्स्नं जगद् व्याप्नुवन्तो वा Sy.

६. कामानां वर्धितारावित्येवं सम्बोध्य Sy.

७. नेतारावश्विनौ ... आहूतवती Sy.

८. ०नासूतमामन्त्रिकमु० M.

९. निपात P. D. M.

१०. कनीनशब्दोऽत्र न कन्यावचनः कन्याया जारत्वासम्भवात् । नच स कन्यायां सम्भवति भर्तुरभावात् । कन्यावचनत्वे च नेदमाह्वानस्योपमानं सम्भवति । न वक्ष्यमाणस्य क्षदनस्य । कन्याया जारेणा-

ह्वानस्य क्षदनस्य वाऽसम्भवात् । अत इदं कनतेः कान्तिकर्मणो रूपम् । कनतीति कनः कामयिता । कन एव कनीनः । ... यथा जारः कामयिता कस्याञ्चित् कमनीयायां सक्तस्तां नियमेनाह्वयति तद्वदित्यर्थः । ऋचाश्वो हि योगंश्चर्यात् पूर्वमेव ज्ञातवान् । इयं वृकी अश्विनोः कशा । सा ममान्धीभूतस्य मृते पितरि शत्रुभी रुद्धस्य शत्रुजयं करिष्यतीति Sk.

११. यथा प्राप्तयौवनः कामुको जारः पारदारिकः सन् परस्त्रियै सर्वं धनं प्रयच्छति Sy.

१२. तेनेवृशो दुर्दशां प्राप्त इति Sy.

चक्षदानः । ... क्षद्विंशसन्तार्यः । एतस्माद्धेतोर्विशसमान ऋचाश्वः । शतमेकं च मेपान् । वृक्या आहारार्थं ददाविति वाक्यशेषः Sk.

१३. क्षुरा० M.

† पुरंमृशः । आ । अगच्छतम् । PP.

१४. महि P.

१५. युवयोः missing M.

१६. किञ्चा M.

स्तुत्यौ । सह^{१२} । विनाशय^३ । अय^४ । युवाम् । इदम्^५ । अह्वयत्^६ । बहुधीर्वृकी^७ युवामपि । रक्षणैस्ताम् ।
आगच्छतम् ।

अधेनुं दत्ता^{*} स्तुर्य^१ विषक्तामपिन्वतं शयवे^२ अश्विना^३ गाम्
युवं शचीभिर्विमदाय^४ जायां न्यूहयुः^५ पुरुमित्रस्य^६ योषाम् ॥२०॥

अधेनुं दत्ता । निवृत्तप्रसवाम् । दर्शनीयौ ! चिरकालं तयाभूतां स्थिताम् । गाम् । युवाम्-
पये । शयवे । अपिन्वतम् । प्रज्ञाभिः । विमदाय च । जायाम् । न्यूहयुः । पुरुमित्रस्य । दुहितरम् ।

१. अपिच हे धिष्ण्या । धिष्ण्या स्तुतिलक्षणा
वाक् तया स्तोतव्यौ Sy.

धिष्ण्या वाक् । तस्याः पुत्री । अथवा
धीः प्रज्ञा । ण्यं वेष्टने । प्रज्ञा वेष्टयित्री
सर्वायंप्रहणसमर्था ययोस्तौ धिष्ण्यौ ।
अत्यन्तप्रज्ञावित्यर्थः Sk.

२. किञ्चानया स्तुत्या P. D.

३. त्वामं व्याधितं पुरुषं विश्लिष्टाङ्गमत्र्या-
दिकं सं रिणीयः सङ्गतावयवं कुरुषः Sy.
सङ्गमययः । केन ? सामर्थ्याद् द्वितीये-
नाक्षणा । काणमध्यकाणं शक्नुयः कर्तु-
मित्यर्थः Sk.

४. ०यतः P. M.

५. एव Sy.

६. घोषा विशपला वा ... रोगोपशमनार्थ-
माहूतवती Sy.

अथवा कक्षीवानपि हि पुरन्धिः Sk.

पुरन्धिः बहुप्रज्ञा । कासौ ? वधिमती ।

कुत एतत् ? तस्या अजौहवीभ्रासत्या
Rv. I. 116. 13. इति पुरन्ध्रत्व-
वर्शनात् ।

७. ०धि वृकी M.

८. वा० M.

९. आगतवन्तौ युवाम् । ... वधिमतीं
हिरण्मयहस्तप्रदानेन कक्षीवन्तं
वा त्रिकालविषयसर्वायं विषयज्ञानप्रदानेन

पालयन्तावित्यर्थः Sk.

१०. V. Mādhava ignores त्वामम् ।
सीम् । वृषणौ ।

* स्तुर्यम् । विजसक्ताम् । PP.

११. ०नीयो ऽचि० M.

१२. विशेषेण सक्तावयवां कृशावयवामित्यर्थः
Sy. विविधं चावसन्नाम् । दुर्बलां
वृद्धां चेत्यर्थः Sk.

१३. रथवे P. ऊवये M.

१४. ०पिबतम् P. D.

पयसाऽपूरयतम् Sy. सेचितवन्तौ च ।

धेनुकां कृतवन्तावित्यर्थः Sk.

१५. आत्मोयैः कर्मभिः Sy.

कर्मभिर्वा Sk.

१६. शत्रुभिः सह योद्धुमशक्ताय Sy.

षष्ठ्यर्थे चात्र चतुर्थी । विमदस्य
ऋषेः Sk.

१७. जाया P. M. adds गृह after जायाम् ।

१८. विमदस्य गृहं प्रापितवन्तौ Sy.

परिणीतमात्रां सेनापरिवृत्तेन ... तद्गृहं
प्रत्यूढवन्तौ Sk.

१९. मित्रप्रहणमत्र प्रदर्शनार्थम् । बहुमित्र-
स्वजनस्य Sk.

२०. स्त्रियम् Sk.

२१. V. Mādhava ignores अधेनुम्

यवं वृकैणाश्विना वपन्तेपुं दुहन्ता मनुषाय दत्ता ।

अभि दस्युं बकुरेणा धमन्तोरु ज्योतिश्चक्रथुरायीय ॥२१॥

यवं^१ वृकेण । अश्विनी ! विकर्तनेन लाङ्गलेन^२ भूमिं^३ कृपन्तौ^४ । यवं^५ च सरस्वतीतीरे ।
वपन्तौ । वृष्टिं चास्मै^६ । दुहन्तौ । दस्युञ्च^७ । भयङ्कुरेणा^८युधेन । घ्नन्तौ^९ । दुर्भिक्षापनयनेन विस्तीर्णम्^{१०} ।
ज्योतिः^{११} । चक्रयुः^{१२} । मनवे^{१३} ।

* बकुरेण । PP.

१. युवं P.

बकुरो भास्करः । भयङ्कुरः । भासमानो
द्रवतीति वा ... (यवमिव वृकेणाश्विनी
निवपन्तौ) वृको लाङ्गलं भवति ।
विकर्तनात् । लाङ्गलं लगतेः । लाङ्
गूलवद्वा । लाङ्गूलं लगतेः । लङ्गतेः ।
लम्बतेर्वा । अन्नं दुहन्तौ मनुष्याय दश-
नीयो । अभिघमन्तौ । दस्युं बकुरेण
ज्योतिषा वोदकेन वा । अयं ईश्वरपुत्रः
N. 6.25. 26.

२. कर्षकैः Sy.

३. भूमौ M.

४. कृषवन्तो M.

प्रकिरन्तौ । ... अथवा वपिरन्तर्णीतिष्यर्थः ।
मनुषायेत्यपि मनुष्यपर्यायः । यवावि-
धान्यं कर्षकैर्वपयन्तौ वृष्ट्युदकं च क्षार-
यन्तौ मनुष्यस्यार्थाय Sk.

५. यवयं M.

यवाद्युपलक्षितं सर्वं धान्यजातम् Sy.
यवग्रहणमत्र प्रदर्शनार्थम् । यवाविधा-
न्यम् Sk.

६. कृष्टदेशे Sy.

७. इषम् । अन्ननामैतत् । तत्कारणभूतं
वृष्ट्युदकम् Sy.
अन्नहेतुभूतं च वृष्ट्युदकम् Sk.

८. मेघात्क्षारयन्तौ Sy.

क्षारयन्तौ Sk.

६. दस्युञ्च D. M.

उपक्षयकारिणमसुरपिशाचादिकम् Sy.

अनार्यं रक्षःपिशाचादिकम् Sk.

१०. बकुरो भासमानो वज्रः । तेन Sy.

ज्योतिषा वा Sk.

११. घूर्णन्तौ P. D.

अभिघ्नन्तौ Sy.

अभिघ्नन्तः Sk.

१२. विकीर्णं P. D.

१३. स्वकीयं तेजो माहात्म्यम् Sy.

प्रभालक्षणम् । ... वपनवृष्टिदोहनदस्यु-
हननैस्त्रिभिः कर्मभिर्महाप्रभावी युवां
जातौ साधूनामनुग्रहार्थमित्यर्थः । अथवा
अभिदस्युमिति दस्युशब्देनोपलक्षणत्वाद्
दुर्भिक्ष उच्यते । बकुरशब्देनापि महान्
वृष्ट्युदकसमूहः । ज्योतिश्शब्देनापि
सुभिक्षमिति । महत्त्वाद् भयङ्कुरेण
वृष्ट्युदकसमूहेनाभिघ्नन्तौ विस्तीर्णं
सुभिक्षं कृतवन्तौ कुरुथो युवामार्यस्यार्था-
येत्यर्थः Sk.

१४. दर्शितवन्तावित्यर्थः Sy.

यद्वा । त्रिविधकर्माचरणेनार्याय विदुषे
मनवे विस्तीर्णं सूर्याख्यं ज्योतिश्चक्रयुः
कृतवन्तौ । जीवन् हि सूर्यं पश्यति ।
तदेतुभूतानि त्रीणि कर्माणि युवाभ्यां
कृतानीति भावः Sy.

१५. V. Mādhava ignores मनुषाय ।
दत्ता । अभि

आयवर्णायाश्चिना दधीचेऽभ्यं शिरः प्रत्यैरयतम् ।

स वां मधु प्र वोचद्वतायन्त्वाष्ट्रं यदस्त्रावपिकुक्ष्यं वाम् ॥२२॥

आयवर्णाया । अयवर्णः पुत्राय । अश्विनी ! दधीचे । अश्वस्य । शिरश्छित्त्वा । प्रत्यघत्तम् ।
अथ तेन शिरसा सः । युवाभ्याम् । मध्वाख्यं परं ब्रह्म । प्रावोचत् । यज्ञमिच्छन् संहितमपिवा प्रतिज्ञां
सत्यां कर्तुमिच्छन् । त्वष्टा शिल्पविद् भवति स च नूनमेतद्वद यदश्विभ्यामसी प्रोवाच । कक्ष-
शिरसोरप्ययोऽपिकक्षस्तस्य विश्लिष्टस्य यत् सन्धाननिमित्तं तदपिकक्ष्यं छिन्नस्य शिरसः प्रति-
सन्धानोपायभूतं मध्विति ।

सदा कवी सुमतिमा चके वां विश्वा धियो अश्चिना प्रावतं मे ।

अस्मे रुधि नासत्या बृहन्तमपत्यसाचं श्रुत्यं रराधाम् ॥२३॥

सदा कवी । सदा । मेधाविनी ! युवयोरहम् । प्रमतिम् । कामये । सर्वाणि । कर्माणि ।

* वोचत् । ऋतुज्यन् । PP.

१. षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अयवर्णः पुत्रस्य Sk.

२. तदीयं मानुषं शिरः प्रच्छिन्नान्यत्र विधायादध्येन शिरसा तमूषि समयो-
ज्यतमित्यर्थः Sy.

उपगमितवन्ती युवाम् । आहितवन्ता-
वित्यर्थः Sk.

३. मध्या० M.

युवाभ्यां प्रवर्ग्यविद्यां मधुविद्याञ्च
वक्ष्यामीति पुरा कृतां प्रतिज्ञाम्...
सत्यामात्मन इच्छन्...मधुविद्याम् Sy.

४. प्रवो० P. D.

५. ऋतं सत्यम् । तदेव ब्रह्म तद्युवयो-
रिच्छन् Sk.

६. सत्या P. ७. त्वाष्टा P.

त्वष्टुरिन्द्राल्लब्धम् Sy.

त्वष्ट्रा वृष्टत्वात् त्वाष्ट्रम् । त्वष्ट्रा
ज्ञातमेव यदित्यर्थः । . . . अथवा
त्वाष्ट्रं यदित्यदशिरसो विशेषणं न
ब्रह्मणः । त्वष्टेत्यत्रेन्द्र उच्यते शत्रूणां
तनूकर्तृत्वात् । युवाभ्यां शर्यणावति

निहितं शत्रूणां तनूकर्त्रेण वृष्टं
यच्छिरो गुह्यमपि युवयोरित्यर्थः Sk.

८. Omitted by P.

९. ०तद्वद D. १०. यश्वि० P.

११. ०रसौरव्ययो० P. D. M.

१२. वां युवयोः सम्बन्धि यदपिकक्ष्यं
छिन्नस्य यज्ञशिरसः कक्षप्रवेशेन पुनः
सन्धानभूतं प्रवर्ग्यविद्याख्यं रहस्यं तदपि
वां युवाभ्यां प्रावोचवित्यर्थः Sy.

गुह्यम् । वां युवयोः । युवां न कस्मैचिद्
ब्रूयमित्यर्थः Sk.

१३. छन्नस्य P.

१४. V. Mādhava ignores वल्लो ।
वाम्

† कवी इति । PP.

‡ अस्मे इति । PP.

१५. कल्याणीमनुग्रहात्मिकां बुद्धिम् Sy.

भक्तानुग्रहात्मिकां शोभनां बुद्धिम् Sk.

१६. युवयोरनुग्राहो भवेयमित्येवं कामय
इत्यर्थः Sk.

१७. प्रज्ञाः कर्माणि वा Sk.

अश्विनो ! प्रावतम् । मे । अस्मभ्यम् । धनम् । नासत्यौ ! महत् । अपत्यानां सम्भृतं । श्रवणनिमित्तम् । प्रयच्छतम् ।

हिरण्यहस्तमश्विना रराणा पुत्रं नरा वधिमत्या अदत्तम् ।
त्रिधा ह श्यावमश्विना विकस्तुमुज्जीवसं ऐरयतं सुदान् ॥२४॥

हिरण्यहस्तम् । हिरण्यहस्तं नाम । अश्विनो ! रममाणो ! पुत्रम् । नेतारो ! वधिमत्याः । अदत्तम् । श्यावञ्च कुष्ठिनमृषि कुञ्जम् । अश्विनो ! त्रिधा । छिन्नं सन्धाय । जीवनार्थं पुनरपि । उत्थापितवन्तौ । शोभनदानौ !

एतानि वामश्विना वीर्याणि प्र पृथ्याण्यायवोऽवोचन् ।
ब्रह्म कृण्वन्तो वृषणा युवभ्यां सुवीरांसो विदथुमा वंदेम ॥२५॥

एतानि वाम् । एतानि । युवयोः । अश्विनो ! वीर्याणि । पूर्वकालकृतानि । सम्प्रतितनोः । प्रावोचन् । स्तोत्रम् । कृण्वन्तः । वधितारो ! युवभ्याम् । अद्याभिलषितमाशास्ते । सपुत्रा वयम् ।

१. अपत्यैः पुत्रादिभिः समवेतम् Sy.

अपत्यसहितमित्यर्थः Sk.

२. भक्तम् M.

३. प्रशंसनीयमुत्कृष्टम् Sy.

श्रुतं प्रख्यातं लोके Sk.

४. V. Mādhava ignores आ ।

* सुदान् इति सुदान् । PP.

५. दातारो वा Sy. ददतौ Sk.

६. एतत्सञ्ज्ञार्थं ब्रह्मवादिन्यै Sy.

७. कस्मै ? प्रकृतत्वाद् वधिमत्यै । तस्या एवात्र वधिमत्यायव्यवहितदानसम्बन्धे सम्भवति नरापदव्यवहितपुत्रकस्य सम्बन्धस्यान्याय ? (०य्य०)त्वाद् दानसम्बन्धे चतुर्थ्या न्याय ? (०य्य०)त्वात् संहितायाश्च तुल्यत्वाद् वधिमत्या इति चतुर्थ्यन्ते पदे कर्तव्ये यत्पदकारेण षष्ठ्यन्तं पदं कृतं तत्र तस्याभिप्रायः पर्येष्यः Sk.

८. Omitted by D.

९. ०मृषि D.D. adds n after ऋषिम् ।

अग्नेः पुत्रस्य घोरस्य ज्येष्ठपुत्रम् Sk.

१०. विकस्तिरत्रच्छेदनार्थः । विविधं छिन्नम् Sk.

११. त्रिभिः प्रकारैः । जङ्घयोर्मध्ये शिरसि च ... श्यावम् Sk.

१२. छन्नं M.

१३. बद्धाय P.

१४. असुरैस्त्रेधा खण्डितं शरीरं पुनरेकीकृत्योदगमयतमित्यर्थः Sy.

पुनरुज्जीवितवन्तौ युवामित्यर्थः Sk.

१५. वा P.

१६. वीरकर्माणि Sy; Sk.

१७. ०कालीकृ० P.

१८. मनुष्या मदीयाः पित्रादयः Sy.

मनुष्याः सर्वे स्तोतारः Sk.

१९. वधितारो P. वधितारो M.

गृहं प्राप्य पुत्रादीन् । आवदेमेति सूक्तेऽस्मिन् प्रकारान्तरेणापदानान्यश्विनोरुक्तानीति ।

I. 118.

आ वां रथो अश्विना श्येनपत्वा सुमृच्छीकः स्वर्वा यात्वर्वाङ् ।
यो मर्त्यस्य मनसो जवीयान्त्रिवन्धुरो वृषणा वातरंहाः ॥१॥

आ वां रथः । अश्विनी ! श्येनैरश्वैः पतन् । युवयोः । रथः । सुखयिता । धनपूर्णः । अस्म-
दभिमुखः । आगच्छतु । यः । मर्त्यस्य मनसोऽपि वेगवत्तरो मनुष्यो यदाश्विनी चिन्तयित्वा विरत-
मतिर्भवति ततः प्रागेवागच्छति मनसो जवीयान् । त्रिवन्धुरः । वधितारो ! वातवेगः ।

त्रिवन्धुरेण त्रिवृता रथेन त्रिचक्रेण सुवृता यातमर्वाङ् ।
पिन्वतं गा जिन्वतमर्वतो नो वर्धयतमश्विना वीरमस्मे ॥२॥

त्रिवन्धुरेण । त्रिसन्धानेन । प्रउगाकारेण । त्रिचक्रेण । शोभनवर्तनेन । आगच्छतम् ।

१. यज्ञम् Sy. सप्तम्यर्थे द्वितीया । यज्ञे Sk.

२. आभिमुख्येन स्तुतीरुच्चारयाम । यद्वा
विद्वयं वेदयन्तमर्तिथिं तदपेक्षित-
प्रदानेनावदेमाभिमुख्येन प्रियपूर्विकां
वाचमुच्चारयाम Sy.

३. ०मेत्रि M. ४. सूत्रे ० P.

५. ०रेण वदानादश्वि० P. ०णोपा०
०रेणोपादानादश्वि M.

६. इति omitted by M.

७. Ms. D. puts the figure
॥११७॥ here to indicate the
end of one hundred and
seventeenth hymn. No such
number is given in P. and M.

८. श्येनेत्यश्विनाम् । शंसनीयगमनैरश्वैः
पतन् । . . . यद्वा श्येनः पत्नी । स इव शीघ्रं
पतन् Sy. श्येनसदृशः . . . अश्वैर्यः
पतति गच्छति स श्येनपत्वा Sk.

९. अस्मभ्यं यद्द्वयं धनं तेन सहेत्यर्थः Sk.

१०. ०खम् D.

११. तद्यथा वेगेन कृत्स्नं जगद् व्याप्नोति

ततोऽप्यतिशयेन क्षणमात्रादेव सर्वं
जगत्पर्यटतीत्यर्थः Sy.

१२. मनोऽपि M.

१३. Omitted by P.

१४. ०ति भ० P.

१५. बन्धुरं वेष्टितं सारथ्ये स्थानम् । त्रिप्र-
कारेण बन्धुरेण युक्तः Sy.
त्रिसारथिस्थानः Sk.

१६. कामानाम् Sy.

१७. अनेनाप्रतिहतगतित्वमुच्यते । स रथ इति
पूर्वत्रान्वयः Sy.

* सुवृता । आ । यातम् । PP.

† अस्मे इति । PP.

१८. बन्धुरं सारथिस्थानम् । त्रिप्रकार-
बन्धुरोपेतेन Sy. त्रिसारथिस्थानेन Sk.

१९. उगा० P. त्रिधा वर्तमानेन Sy.
त्रिभिश्चक्रेर्वर्तते गच्छतीति त्रिवृत् । तेन
त्रिवृता स्वेन रथेन Sk.

२०. त्रिव० M. २१. ०नाव० P. M.

शोभनं गच्छता Sy. सुगमनेन Sk.

अभिमुखम् । निर्गमयतम् । अस्मभ्यम् । पशून् । प्रयच्छतम् । अदवान् । वर्धयतं च । अश्विनी !
पुत्रम् । अस्माकम् ।

*
प्रवद्यामिना सुवृता रथेन दत्ताविमं शृणुतं श्लोकमद्रेः ।

किमुङ्ग वां प्रत्यवर्ति गमिष्ठाहुर्विप्रासो अश्विना पुराजाः ॥३॥

प्रवद्यामिना । शीघ्रगमनेन । सुवृता । रथेनागत्य । इमम् । स्तोत्रम् । शृणुतम् । आद्रिय-
माणस्य । किम् । अङ्ग ! युवाम् । मनुष्याणाम् । दारिद्र्यम् । प्रति । गन्तारो । वदन्ति । अश्विनी !
पुरा जाताः । मेधाविनस्तथा सत्यागच्छतमिति ।

आ वां श्येनासौ अश्विना वहन्तु रथे युक्तासं आश्वः पतङ्गाः ।

ये अप्तुरौ दिव्यासो न गृध्रा अभि प्रयौ नासत्या वहन्ति ॥४॥

आ वां श्येनासः । आवहन्तु । वाम् । अश्वः । अश्विनी ! अश्वनुवानाः । पतनशीलाः ।

१. पयसा पूरयतम् Sy.

सेचयतम् । धेनुकाः कुस्तमित्यर्थः Sk.

२. अस्मदीया गाः Sy. गाः Sk.

३. प्रीणयतम् Sy; Sk.

४. पुत्रपौत्रादिम् Sk.

५. V. Mādhava ignores रथेन ।

* सुवत्स्यामिना । PP.

६. प्रपद्यमाना P. प्रपद्या० D. प्रवद्या० M.
प्रवत इति गतिकर्मा । यान्ति देवता
यस्मिन् स यामा यज्ञः । यज्ञानां गन्ता
प्रवद्यामा Sk.

७. शोभनवर्तनेन Sy.

८. ०त्य मं P.

९. स्तुतिलक्षणाभिमां वाचम् Sy.

शब्दम् Sk.

१०. अद्वेरभिषवप्राणः Sk.

११. किशब्दः प्रवदंतफलप्रश्ने वर्तते । कि
न कथयन्ति ? कथयन्त्येव सर्वे । तथा
सत्यागन्तव्यमिति Sy.

१२. क्षिप्रम् Sk.

१३. स्तोत्राणाम् Sy.

१४. तत्परिहर्तुं... गन्तुतमौ... कथयन्ति Sy.
अवर्तम् । तृतीयार्थे द्वितीया । अवर्तन्या-
स्मार्गेणापि Sk.

१५. प्रतीत्येव उपेत्येतस्य स्थाने । अतिशये-
नोपगन्तारो यज्ञान् Sk.

नैव हि युवां क्षिप्रमुपगन्तारो यज्ञानां
यावदस्मद्विज्ञमुक्तमात्रेण नागच्छथ
इत्यर्थः Sk.

१६. V. Mādhava ignores दत्तौ

१७. श्यो० P.

१८. अस्मान् प्रति Sk.

१९. युवाम् Sy.

२०. शंसनीयगमनाः Sy. श्येनसदृशाः Sk.

२१. क्षिप्राः Sk.

२२. ०न्तु भावश्चा अश्विना अश्विनाः प०
P. ०ना प० D.

अदवानामेतत् । अदवाः Sk.

रथे । युक्ताः । ये । उदकस्य प्रेरयितारः । अन्तरिक्षस्थाः । गृध्रा इव । युवां हविलक्षणमन्नम् ।
प्रति । नासत्थौ ! वहन्ति ।

आ वां रथं युवतिस्तिष्ठदत्र जुष्ट्वी नरा दुहिता सूर्यस्य ।
परि वामश्वा वपुषः पतङ्गा वयो वहन्त्वरुषा अभीके ॥५॥

आ वां रथम् । सूर्यदुहिता स्वयंवरे । युवयोः । रथम् । नरो ! अतिष्ठत् ।
पर्यावहन्तु । वाम् । अश्वाः । उदकात् समुद्रात् । गमनशीलाः । पतनशीलाः । आरोचमानाः ।
अन्तिके ।

उत्तरा निगदसिद्धेति ।

उद्वन्दनमैरतं दंसनाभिरुद्रेभं दंस्ता वृषणा शचीभिः ।
निष्टौत्र्यं पारयथः समुद्रात्पुनश्चवानं चक्रयुयुवानम् ॥६॥

१. सारथिना वहनप्रदेशे योजिताः Sy.
२. आप इव त्वरोपेताः Sy.
आपोऽन्तरिक्षम् । तत्र त्वरितारौ (रः)
त्वारयितारौ (रो) वा मेघस्य । अथवा
आप उदकानि । तत्र त्वरितारौ (रः) Sk.
३. शीघ्रं गच्छन्तः Sy.
४. प्रापयन्ति । तादृशा इति पूर्वत्र
सम्बन्धः Sy.
५. सूर्यप्रीत्या P. D. M.
६. नो M.
नेतारौ ! Sy. मनुष्याकारौ ! Sk.
७. ०ष्ठन् P.
आरुढवती Sy.
आजौ जिता सती, आरुढेत्यर्थः Sk.
८. परिप्रापयन्तु Sy; Sk.
९. युवाम् Sy; Sk.
१०. अशू व्याप्तौ । व्याप्तारः Sk.
११. वपुरिति रूपस्य शरीरस्य वा नाम-
धेयम् । तद्वन्तः Sy.
वपुरिति रूपनाम, इह चास्तर्णीत-

- मत्वर्यम् । वपुष्मन्तो रूपवन्तः Sk.
According to Nig. I. 12
वपुः is a Synonym of उदक.
१२. वयः पक्षिसदृशाः शीघ्राः Sk.
१३. उत्पतनसमर्थाः Sy.
पतङ्गाः । अश्वनामैतत् । अश्वाः Sk.
according to the order of
the text V. M. Should have
explained the words पतङ्गा
वयः as पतनशीलाः । गमनशीलाः ।
He however reverses the
order.
१४. हिसकरहिता वा Sy.
अव्यतीति गतिकर्मा । गमनशीलाः Sk.
१५. ०क्तः P.
गृहसमीपे Sy. आसन्ने यागकाले Sk.
१६. V. Mādhava ignores युवतिः ।
अत्र । जुष्ट्वी ।
* निः । तौष्यम् । PP.
† पुनरिति । PP.

युवमत्रयेऽवनीताय तप्तमूर्जमोमानमश्विनावधत्तम् ।

युवं कण्वायापिरिप्ताय चक्षुः प्रत्यधत्तं सुष्टुतिं जुजुषाणा ॥७॥

युवमत्रये । युवम् । अत्रये । प्रक्षिप्ताय । तप्तमग्निं प्रति । रसम् । अन्नं च । दत्तवन्तौ । युवाम् । कण्वाय चासुरैर्हर्म्ये कुड्येऽपिलिप्तायादित्योदयज्ञाननिमित्तम् । चक्षुः । प्रत्यधत्तम् । तस्य सुष्टुतिम् । सेवमानौ ।

युवं धेनुं शयवे नान्वितायापिन्वतमश्विना पुर्व्याय ।

अमुञ्चतं वर्तिकामहंसो निः प्रति जङ्घा विश्पलाया अधत्तम् ॥८॥

युवं धेनुम् । युवाम् । धेनुम् । शयवे । याचमानाय । अधुक्षतम् । अश्विनी ! प्रत्याय । निरमुञ्चतं च । वर्तिकाम् । आहन्तुर्वृकात् । प्रत्यधत्तं च । जङ्घाम् । विश्पलायाः ।

* कण्वाय । अपिऽरिप्ताय । PP.

१. युवाम् Sy.

२. युवम् । अत्रये omitted by M.

३. शतद्वारे पीडायन्त्रगृहेऽवस्तावनीताय

Sy. ४. अत्रये तप्तं पीडार्थं प्रक्षिप्तं

तुषाग्निं शीतेनोदकेनावारयेयाम् Sy.

तप्तमग्निंकूटं प्रति । अग्निंकूटे प्रक्षिप्त-

मित्यर्थः Sk. ५. ओमानं सुखकरम् ।

ऊर्जं रसवदन्नम् Sy.

तत उत्तार्य ऊर्जमन्नम् । ओमानम् ।

अवतेरिव रूपम् । पालनं च Sk.

६. असुरैर्ब्राह्मण्यपरीक्षार्थमिहासीनः सन्

व्युष्टामुषसं जानीहीत्यन्वकारवति

गृहे प्रवेशिताय Sy. अपीत्येष

अवेत्येतस्य स्थाने । ... अवलिप्ताय

घट्टिताकाय । अन्धायेत्यर्थः Sk.

७. ऋये विलि० P. ऋयेपिप्ता० D.

०म्ये क्रुध्ये इयलि० M.

८. प्तायामादित्योदयज्ञनिमि० M.

९. व्युष्टाया उषसः प्रकाशकं वीणाशब्दम् ।

... यद्वा अपिरिप्ताय-अपिलिप्ताय पट-

लेन पिहितवृष्टय एवंविधाय कण्वाय

चक्षुरिन्द्रियं प्रत्यधत्तं प्रत्यस्यापयतम् Sy.

१०. प्रत्याध० P. प्रत्यसत्तं M.

प्रतिनिहितवन्तौ दत्तवन्तावित्यर्थः Sk.

११. अत्यर्थं पुनः पुनर्वा सेवमानौ Sk.

१२. V. Mādhava ignores अश्विनौ

१३. युवं P. D. युवाम् Sy.

१४. युवम् । धेनुम् omitted by D.

निवृत्तप्रसवामदोग्ध्रीम् Sy.

१५. एतत्सञ्ज्ञाय ऋषये Sy. राज्ञे Sk.

१६. पयसाऽसिञ्चतम् । सर्वदा पयस्वि-

नीमकुसुमित्यर्थः Sy. सेचितवन्तौ

पयः Sk. १७. तिरमु० P.

१८. वृकेण प्रस्तां चटकसदृशां शकुनिम्... यद्वा

पुनः पुनर्वतंत इति वर्तिका उपाः । तामा-

दित्येनाभिप्रस्तां युवाममोचयतम् Sy.

चटकाम् Sk. १९. वृकास्यलक्षणात्

पापात् Sy. अंहसः पापात् क्रूरात् Sk.

२०. प्रत्यस्यापयतम् ; समयोजयतमित्यर्थः

Sy. आहितवन्तौ Sk.

२१. जघौ M. आयसीम् Sy; Sk.

२२. विश्वला० M. सङ्ग्रामे छिन्नजङ्घायै

अगस्त्यपुरोहितस्य खेलस्य सम्बन्धिन्यै

एतत्सञ्ज्ञायै स्त्रियै Sy.

छिन्नजङ्घायाः सत्याः Sk.

युवं श्वेतं पेदव इन्द्रज्वतमहिहर्नमश्विनादत्तमश्वम् ।

जोह्वत्रमर्यो अभिभूतिमुग्रं सहस्रसां वृषणं वीळ्वङ्गम् ॥६॥

युवं श्वेतम् । युवाम् । श्वेतवर्णम् । पेदवे राज्ञे । इन्द्रेण । इन्द्रेण प्रेरितम् । शत्रूणां हन्तारम् । अश्वम् । अश्विनौ ! अदत्तम् । अरेरर्थं सङ्ग्रामेषु । आह्वातव्यम् । अभिभवितारम् । अप्रसङ्गम् । सहस्रस्य धनस्य सम्भक्तारम् । कामानां वषितारम् । दृढाङ्गम् ।

ता वां नरा स्ववसे सुजाता हवामहे अश्विना नाधमानाः ।

आ न उप वसुमता रथेन गिरी जुषाणा सुविताय यातम् ॥१०॥

ता वां नरा । तौ । वाम् । रक्षणार्थम् । शोभनजाती ! सुष्ठु । हवामहे । अश्विनौ ! याचमानाः । आगच्छतम् । अस्मान् । धनवता । रथेन । स्तुती । सेवमानौ । अभ्युदयार्थम् ।

आ श्येनस्य जवसा नूतनेनास्मे यातं नासत्या सजोषाः ।

हवे हि वामश्विना रातहव्यः शश्वत्तमाया उपसो व्युष्टौ ॥११॥

आ श्येनस्य । आयातम् । श्येनस्य । वेगेन । नूतनेन । अस्मान् प्रति । नासत्यौ ! सहितौ ।

* वीळ्वङ्गम् । PP.

१. इन्द्रेण is redundant

२. इन्द्रेण युवाभ्यां गमितं दत्तमित्यर्थः Sy. इन्द्रमिव गन्तारं शत्रून् प्रति Sk.

३. हि गतौ । शौर्याप ? (व) लेपादगन्तुरपि शत्रोरहिनाम्नो वाऽमुरस्य हन्तारम् Sk.

४. Omitted by P. and D.

५. अतिशयेन सङ्ग्रामेष्वह्वातारम् Sy.

६. अप्रसङ्गम् P.

उद्गूणम् । वीर्यवन्तमित्यर्थः Sy.

७. सहस्रस्य P.

सङ्ग्रामसहस्राणां तन्निमित्तभूतधन-सहस्राणां वा Sk.

८. दातारं वा Sy.

९. सेक्तारं युवानमित्यर्थः Sy. रेतस्सेचन-समर्थं तद्वर्णं बलवन्तं वेत्यर्थः Sk.

१०. यौ सुजातौ सुजन्मानौ तौ युवाम् Sk.

११. द्वितीयाय चतुर्थी ... शोभनमव-स्तर्पणं पालनं वा Sk.

१२. धनं याचमाना वयं स्तोतारः Sy.

१३. स्वां M. १४. धवता P. अस्मभ्यं विस्सितेन धनेन तद्वता स्वेन Sk.

१५. सुष्ठु प्राप्तव्याय धनाय सुखाय वा Sy. सुविताय सुगताय यागकर्मणे प्रजायै वाऽस्माकम् Sk.

१६. V. Mādhava ignores नरा । उप ।

† अस्मे इति । PP.

१७. शंसनीयं गच्छतोऽश्वस्य Sy.

१८. प्रत्यघ्रेण ... वेगेन सहितौ Sy.

यादृशः प्रथमोऽश्वान्तस्य श्येनस्य वेग-स्तादृशेन वेगेनेत्यर्थः Sk.

१९. अस्मानित्यर्थः N. 6. 7.

२०. समानप्रीतियुक्तौ Sy.

सजोषाः ... सम्प्रीयमाणावित्यर्थः Sk.

ह्वयामि । हि । वाम् । अश्विनौ ! दत्तहविष्कः । नित्यायाः । उपसः । व्युच्छने ।

I.119.

आ वां रथं पुरुमायं मनोजुवं जीराश्वं यज्ञियं जीवसे हुवे ।

सहस्रकेतुं वनिनं शतद्वंसुं श्रुष्टीवानं वरिवोधामभि प्रयः ॥१॥

आ वां रथम् । युवयोः । रथम् । बहुप्रकारनिर्माणम् । मनोवैगम् । क्षिप्राश्वम् । यज्ञाहम् । जीवनायाहम् । अहमाहुवे । अनेककेतुमालाकृतानेकशुद्रकेतुम् । भजनवन्तम् । बहुधनम् । क्षिप्रवन्तं क्षिप्रमेव स्तोतृणामभिगन्तारम् । धनस्य वातारम् । हविलक्षणमन्नम् । प्रति ।

ऊर्ध्वा धीतिः प्रत्यस्य प्रयामन्यधायि शस्मन्त्समयन्त आ दिशः ।

खदामि धर्मं प्रति यन्त्युतय आ वामूर्जानी रथमश्विनारुहत् ॥२॥

ऊर्ध्वा धीतिः । भवतोरस्य रथस्य । गमने । मदीया वाक् । ऊर्ध्वा ।

१. P. and D. repeat ह्वयामि
२. हिहंतौ । हि यस्मादेवं तस्मादायात-
मित्यर्थः Sy. ३. ०विस्कः P.
युवाभ्यां वातव्येन हविषा युक्तः Sy.
४. नित्यो य P. कालात्मकतया
नित्यायाः Sy. ५. ०से M.
६. विवातनसमये Sy.
उपस उदयवेलायामित्यर्थः Sk.
७. Ms. D. puts the figure ११८ here to indicate the end of
one hundred and eighteenth
hymn. No such number is
given in P. and M.
- * शतद्वंसुम् । श्रुष्टीज्वानम् । वरिवः
धाम् । PP.
८. युवयोः । रथम् । omitted by
P. and D.
९. ०रनिं D. बहुविधाश्वयम्,
बहुविधकर्माणं वा Sy. बहुप्रज्ञम् Sk.
१०. मन इव शीघ्रं गच्छन्तम् Sy.
११. यज्ञेष्वाह्वातुमहम् Sy.
१२. आहूतो मां जीवयिष्यतीत्येवमर्थमि-
त्यर्थः Sk.
१३. ०वा M.
१४. अनेकध्वजम् । सहस्रस्य धनस्य केत-
यितारं ज्ञापयितारं वा Sy.
सहस्रपताकम् Sk.
१५. सम्भजनवन्तम् is suggested for
भजनवन्तम् ।
वनमित्युपेक्षनाम् । तद्वन्तम् Sy. वनमु-
दकम् । तद्वन्तम् । सम्भजनवन्तं वा Sk.
१६. क्षिप्रं सम्भजमानम् । यद्वा सुखवन्तम् Sy.
१७. अभिलक्ष्य Sy.
- † प्रति । अस्य । प्रयामनि । अधायि ।
शस्मन् । सम् । अयन्ते । PP.
१८. ०स्यागं P. D.
१९. अस्मदीया बुद्धिः Sy. धीतिः स्तुत्येषु
धीयमानत्वात् स्तुतिरुच्यते Sk.
२०. उन्मुखा Sy. ऊर्ध्वत्वेनात्र व्यापाराभि-
मुख्यं लक्ष्यते । स्तुतेश्च व्यापारो
युवाभ्यां सम्बन्धः । तदभिमुखी Sk.

प्रत्यघाव्यन्तरिक्षे निहितेत्यर्थस्तथा गते सति मया । शंसने क्रियमाणे । सर्वा दिशस्तच्छ्रवणार्थम् ।
सङ्गता आसंस्तत्राहमाश्विनम् । घर्माख्यं हविः । स्तोत्रैः स्वदयामि । मरुतश्च तच्छ्रवणार्थम् ।
प्रतिपन्ति । तमिमं भवतोः । रथम् । ऊर्जानी नाम सूर्यस्य दुहिता । पुराऽऽरूढवती ।

सं यन्मिथः पस्पृधानासो अगमत शुभे मखा अमिता जायवो रथे ।

युवोरहं प्रवृणो चैकिते रथो यदश्विना वहथः सूरिमा वरम् ॥३॥

सं यन्मिथः । यदा । कल्याणे । युद्धे । परस्परं स्पर्धमाना दातारः । बहवो यज्ञशीला
यजमानाः । यज्ञशीलाः । मिथः । समगमत । तदानीं युवयोः । एव । रथः । युद्धाग्रे ।

१. प्रतिशब्दोऽत्र धात्वर्थानुवादी । दधाति-
धारणार्थः । धार्यते । स्तोत्रभिः क्रियत
इत्यर्थः Sk.
२. ०धार्यन्त० M. प्रत्यस्यापि Sy.
३. प्र इत्येष आ इत्येतस्य स्थाने । आगमने
सति । आगतेऽस्मिन् रथ इत्यर्थः Sk.
४. श० P. स्तवने Sy.
५. शस्मभूशासनम् । चतुर्थ्याश्चात्र लुक् ।
आज्ञायं च Sk.
६. तदनन्तरं विशो देष्टव्याः स्तुतयोऽपि
समयन्ते अश्विभ्यां सङ्गच्छन्ते Sy.
७. सर्वा आज्ञाश्च प्रतिग्रहीतुं सर्वत आगच्छ-
न्तीत्यर्थः Sk.
८. घर्मं महावीरस्यं, यदा क्षरणशीला-
ज्यादिकं हविः... स्वाङ्करोमि Sy.
घर्ममिति यज्ञनाम । ... यज्ञम् Sk.
९. घर्माख्यं हविः स्तोत्रैः missing M.
यज्ञस्य चास्वदनासम्भवात् स्वविः करो-
त्यर्थः । करोमि Sk.
१०. अवितारो रक्षका ऋत्विजश्च प्रति-
पन्ति । घर्मं प्रति गच्छन्ति संस्का-
रार्थम् Sy.
ऊतयस्तर्पणानि । सोमेन युवां तर्प्ये
इत्यर्थः Sk.
११. प्रति । कर्मप्रवचनीयोऽयम् । ... युवां
प्रति Sk.

१२. ऊर्जानि P. ऊर्जावी M.
अरूढवती Sk.
१३. आजौ जिता सती Sk.
१४. V. Mādhava ignores आ
१५. संयान्मथः P. संयमीचं D.
१६. P. and D. add यत् before यदा ।
१७. शुभे शोभनाय धनाय Sy.
शुभ उदकार्यम् Sk.
१८. स्पर्धमाना इव । युष्मदीया अश्वः
समगमत रथे युक्तास्तन्तो मेघं प्रति
सम्यग्गच्छन्ति Sk.
१९. बहवः P. अथवा बलेनापरिमिताः ।
महाबला इत्यर्थः Sk.
२०. यज्ञस्य युष्मदानयनेन वृष्टिद्वारेण वा
कर्तारः Sk.
२१. यज्ञशीला M.
२२. अथवा यद् रणे, इति समानाधिकरणे ।
मिथः पस्पृधानास इत्यादिभिरपि योद्धार
उच्यन्ते नाशवाः । यस्मिन् सङ्ग्रामे पर-
स्परतः स्पर्धमाना योद्धारः सङ्गच्छन्ते ।
शुभे शोभार्थम् । जयार्थमित्यर्थः ।
मखा अमिता जायवश्च Sk.
२३. मथः P. थ M.
२४. ०गमतन् D.
२५. प्रकर्षेण सम्भजनीये भूतले Sy.
निम्ने देशे Sk.

दृश्यते। यत्। युवामश्विनावभीतो। वरिष्ठम्। सुवीर्यं च तम्। आवहयस्तत्र रयम्।

युवं भुज्यं भुरमाणं विभिर्गतं स्वयुक्तिभिर्निवहन्ता पितृभ्य आ।

यासिष्टं वर्तिवृषणा विजेन्यं दिवोदासाय महिं चेति वामवः ॥४॥

युवं भुज्यम्। युवाम्। भुज्यम्। समुद्रमध्ये ह्रियमाणम्। अश्वैः। स्वयमेव युज्यमानैः। समुद्रे गतम्। समुद्रमध्यात् पितॄणां दशानार्यम्। तीर आनिवहन्तावागतौ च। वर्तिवृकेण गृहीतम्। विजेतव्यं वृकात्। दिवोदासविषये च। महत्। ज्ञायते। युवयोः। पालनम्।

युवोरश्विना वपुषे युवायुजं रथं वाणीं येमतुरस्य शर्ध्यम्।

आ वां पतित्वं सख्याय जग्मुषी योषावृणीत जैन्या युवां पती ॥५॥

युवोरश्विना। युवयोः। अश्विनौ! शोभार्थम्। युवाभ्यां युक्तम्। रयम्। शब्दकारिण्यौ

१. ज्ञायते। देवेषु मध्ये युवामेव रक्षणार्थं शीघ्रं रथेनागच्छथ इत्यर्थः Sy.

ज्ञायते। लक्ष्यत इत्यर्थः। कोऽसौ? उच्यते। रथः। किमपेक्षं पुनरेतद्वयस्य निम्नदेशवर्तित्वम्? उच्यते। अश्व-पेक्षम्। अश्ववा ह्युच्चाः, रथो नीचः। तेन स तेभ्यो निम्नदेशवर्ती। उच्चत्वादश्वानां तेभ्यो नीचो रथो वृष्यत इत्यर्थः Sk.

२. यव्येन रथेन Sy. यदा Sk.

३. ०वावश्विनावभीतो P.

४. वरणीयं धनम् Sk.

५. स्तोतारं प्रति Sy. सूरिरिति स्तोतृनाम्। आकारः प्रतीत्यस्यार्थः। स्तोतारं प्रति Sk.

६. श्रियमाणम् Sy. भुरतिप्रसन्तार्यः। प्रस्यमानं मत्स्यमंकरंश्च Sk.

७. नौविशेवैः Sy. पक्षितवृक्षैः शीघ्रैरश्वैः Sk. ८. सयवे यज्य० P. ९. समुद्रे निमग्नम् Sy. समुद्रे निमग्नमित्यर्थः Sk.

१०. 'आङ् मर्यादायाम्।' यत्र पितरस्तु प्रा-दय आसते तावत्पर्यन्तमित्यर्थः Sy. पितृणामर्थाय। पितृणामस्य स्वर्गाद-

प्रच्युतिहेतोः। प्रजासन्तानादेरविच्छे-दार्थमित्यर्थः Sk.

११. तिर आ० P. D. M.

१२. तुष्यस्य गृहं प्रति Sy.

वर्तिवृत्त्या मार्गेण Sk.

१३. वर्ति वृ० P. वर्तिवृ D.

१४. Omitted by D. विजेन्यमिति दूरस्थं ब्रुवते। दूरे वर्तमानम् Sy.

विजेतु शत्रूणाम् Sk. १५. दिवे० M.

१६. मह P. १७. ज्ञाय० M.

ज्ञायते लोकैः प्रकाशमित्यर्थः Sk.

१८. शम्बरहननरूपम् Sy. शम्बरवधे Sk.

१९. V. Mādhava ignores वृषणा

* वाणी इति। PP. † पती इति। PP.

२०. युवयोः। अश्विनौ! omitted by P. and D. ०नाः M.

२१. शोभनार्थं P.

२२. युवयोरेव योग्यमित्यर्थः Sk.

२३. वननीयो प्रशस्यावश्वौ Sy. वाणी। अपठितमपीदमिह द्यावापृथिवी-नामधेयम्। द्यावापृथिव्यौ Sk.

बडवे । गच्छतः । अस्य । शर्धेन प्राप्तव्यं काष्ठमित्यर्थः । युवयोः । पतित्वम् । युवाभ्यां सख्यसिद्धयर्थम् । जग्मुषी । सूर्यस्य द्रुहिता । अवृणीत । युवाम् । पती । स्वयंवरं जेतारी ।

युवं रेभं परिषूतेरुद्ध्यथो हिमेन घर्मं परितप्तमत्रये ।

युवं शयोरवसं पिप्यथुर्गवि प्र दीर्घेण वन्दनस्तार्यायुषा ॥६॥

युवं रेभम् । युवाम् । रेभम् । उदकेन परिष्कृतम् । ततो रक्षितवन्ती । तथा सर्वतस्तप्तम् । अग्निम् । अत्रये । शीतेन वृष्ट्युदकेन शमितवन्ती । युवाम् । शयोरवसेः । गवि । पयोलक्षणमवसम् । आप्यायितवन्ती । कूपे पतितो वन्दनः । दीर्घेण आयुषा दत्तेन कूपाद् युवाभ्याम् । उत्तारितः ।

१. ०वेव P. वेव D.

२. सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं प्रापयामासतुः Sy.

यमु बन्धने । सुवर्णेन बद्धवत्यौ Sk.

३. आजिघावनसमयेऽस्य रथस्य यच्छर्धं प्राप्यमादित्याख्यमवधिभूतं लक्ष्यम् Sy. शर्धं इति बलनाम । शर्धं एव शर्ध्यम् । ... बलं च बद्धवत्यौ । बलवन्तं चैनं कृतवत्यावित्यर्थः Sk.

४. काष्ठमिवात्यर्थं P.

५. पतित्वम् । चतुर्थ्यर्थे द्वितीया । पतित्वाप । सख्याय च । एतौ मे पती च सखायौ च स्यातामित्येवमर्थमित्यर्थः Sk.

६. द्वाभ्यां P.

७. घ्य० P. D.

८. आजौ जिता युवां प्रत्यागता सतीत्यर्थः Sk. ९. सुता D.

१०. ०णीता युवाती P.

११. V. Mādhava ignores आ

* परिऽसूतेः । उद्ध्यथः । PP.

† त्नादि आयुषा । PP.

१२. ऋषिम् Sy.

१३. परितः प्रेरकादुपद्रवात् कूपपतनाद्वा Sy.

परिषूतेः । दू प्रेरणे । अमुरैश्वके सर्वतः

प्रेरणात् । निमज्जनादित्यर्थः Sk.

१४. ०त P. D.

१५. ०तस्तप्तम् P. ०तः तप्तम् D. ०वतस्तप्तम् M.

१६. असुरैः पीडार्थं प्रक्षिप्तं दीप्यमानं तुषाग्निम् Sy. अग्निकूटम् Sk.

१७. शीतेनोदकेन । ... यद्वा हविषामत्रये भक्षयित्रेऽनये परितप्तं सूर्यकिरणैः सन्तप्तं घर्मम् । अहर्नामित् । अहर्हिमेन वृष्ट्युदकेन हविःसम्पादकरीत्याद्युत्पत्त्यर्थमवारयेशाम् Sy.

१८. शयो० M. P. शयो D.

शयोः, एतत्सञ्ज्ञस्य ऋषेः Sy.

शयो राज्ञः Sk.

१९. निवृत्तप्रसवायां धेनौ Sy.

२०. अवसं पथ्योदनमुच्यते । पयोलक्षणं पथ्योदनम् Sk.

२१. अवसन्नम् M.

अवसं रक्षकं पयः Sy.

२२. पतिततः D.

२३. वन्दन P.

२४. ०णवायु० D.

२५. प्रवर्धितः । प्रपूर्वंस्तिरतिवर्धनार्थः Sy.

प्रवर्धितः Sk.

युवं वन्दनं निश्चृतं जरण्या रथं न दत्ता करुणा समिन्वथः ।

क्षेत्रादा विप्रं जनथो विपन्यया प्र वामत्र विधत्ते दंसनां भुवत् ॥७॥

युवं वन्दनम् । युवम् । वन्दनम् । निगंतम् । जरया युवत्वात् पुनरपि जीर्णम् । रथम् ।
इव । दर्शनीयौ ! चक्षुरादिभिः । सम्पूरितवन्तौ । तस्य ऋषेः पुत्रमिच्छतो भार्यायाः पुत्रम् । मेघा-
विनम् । आजनयो यौवनप्रदानेन । तस्य स्तुत्या प्रीतौ । युवयोः । कर्म । परिचरते वन्दनाय । अस्मि-
न्नभ्युदये । प्राभवत् ।

अगच्छतुं कृपमाणं परावति पितुः स्वस्य त्यजसा निवाधितम् ।

स्वर्वतीरित उतीर्युवोरहं चित्रा अभीकै अभवन्नभिष्टयः ॥८॥

अगच्छतम् । अगच्छतम् । स्तुवन्तम् । दूरे स्थितम् । पितुः । आत्मीयस्य । त्यागेन । निवा-

१. युवाम् Sy.

२. ०न P.

३. निःशेषेण प्राप्तम् Sy.

निश्चयेन गतं प्राप्तम् । व्याप्त-
मित्यर्थः Sk.

४. यथा कश्चिच्छिल्पी जीर्णं रथं पुनर-
प्यभिनवं करोति तद्वत् Sy.

यथा कश्चित् तक्षा पुराणं रथं पुनर्नवं
कुर्यात् Sk.

५. ०या M.

६. कर्मणां कर्तारौ Sy.

करणा करणेन पुनर्यौवनस्य Sk.

७. पू० P.

समघत्तं, पुनर्युवानमकुस्तम् Sy.

सम्यग्ख्याप्तवन्तौ Sk.

८. तस्यर्थः M.

कश्चिद्विमुक्तभार्यो बृद्धश्च पुत्रकामो-
ऽश्विनौ तुष्टाव । तस्याश्विनावयो-
निजं क्षेत्रात् पुत्रं जनयाञ्चक्रुरिति ।
तदेतद्विहोच्यते Sk.

९. क्षेत्राद् वा । आकारः समुच्चये । मातु-

स्वरलक्षणाज्जन्मस्थानात् Sy.

कृष्ठा भूमिः क्षेत्रमुच्यते । ततः Sk.

१०. ०य M.

जनययश्च Sy.

जनितवन्तौ युवाम् Sk.

११. स्तुत्या गर्भस्थेन वामदेवेन स्तुतो
सन्तौ Sy.

स्तुतो सन्तावित्यर्थः Sk.

१२. प्रवामत्र । प्रेत्युपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रिया-
पदाध्याहारः । अत्रेत्यपि प्रथमार्यं
सप्तमी । प्रवृत्तिर्युवयोरेषा Sk.

१३. रक्षात्मकं कर्म Sy.

प्रवृत्तिर्युवयोरेषा क्षेत्रजननलक्षणा
... वंसना दर्शनीया । ... युवां मुक्त्वा
नान्यस्य कस्यचिदीदृशी प्रवृत्ति-
रित्यर्थः Sk.

१४. रक्षितुं समर्थं भवतु Sy.

१५. युवां रक्षणार्थं गतवन्तौ Sy.

चक्षुःप्रदानार्थं गतवन्तौ युवाम् Sk.

१६. दूरवेशे समुद्रमध्ये Sy.

१७. कोषेन Sk.

धितमृञ्चाश्वम् । अभ्युदयवत्यः । ऊतयः । युवयोः । एव । अत्र ? (इतः) भवन्ति । चित्राणि च ।
अभ्येषणानि । अन्तिके । भवन्ति ।

उत स्या वां मधुमन्मक्षिकारपुन्मदे सोमस्यौशिजो हुवन्यति ।
युवं दधीचो मनु आ विवासुथोऽथा शिरः प्रति वामस्थं वदत् ॥६॥

उत स्या वाम् । अपिच । सा । वाम् । मक्षिकाजातिः । रसवन्मधु । याचितवती युवयोः ।
सोमस्य । मदे सति । औशिजश्च । वामाह्वयति कक्षीवान् । दधीच ऋषेर्मधुप्रदानार्थम् । मनः ।
आराधितवन्ती । ततः । भवद्भ्यां प्रतिहितमस्य अश्व्यम् । तत् शिरः । ब्रह्म प्रत्यवदत् ।

१. पीडितं भुज्युम् Sy.
शापजनितेनान्धयेनात्यन्तपीडितम् Sk.
२. ०ञ्चाश्वम् M.
३. शोभनगमनयुक्ताः Sy.
सर्वैः परिचारकैस्तद्वत्यः । सहेत्यर्थः Sk.
४. यज्ञान् प्रति गतयः Sk.
५. अहशब्दस्तु पदपूरणः Sk.
६. चित्रानि P. D. चित्रा M.
चायनीयाः Sy. विचित्राः पूज्या वा Sk.
७. सर्वैः प्राणिभिरभ्येषणीयाः Sy.
अभियागाश्च Sk.
८. आसन्ने यागकाले । ... सर्वैः परिचारकैः
सहेतः स्थानाद्यज्ञान् प्रत्यासन्ने यागकाले
युवां गच्छथः । तत्र चाभीज्येये इत्यर्थः ।
अथवाऽभीक इति सङ्ग्रामनाम ।
अभिष्टिशब्दोऽपि इषेर्गन्त्यर्थस्य । सर्वैः
स्वर्षोद्भूभिः सह गच्छथो युवां सङ्ग्रामे ।
गत्वा चाभिगच्छथः शत्रूनित्यर्थः Sk.
- * स्या । PP. † हुवन्यति । PP.
९. यस्य मधु दत्तवन्तो स्थः सा Sk.

१०. वा D. युवाम् Sy. ११. सरघा
मधुकामा Sy. १२. मधुमन्तो Sy.
मधुसंयुक्तम् Sk. १३. अस्तीत् Sy.
मधु मह्यं दत्तमित्येतद् व्यक्तमुक्त-
वतीत्यर्थः । ... अथवा मक्षिकाशब्देनात्र

कुतश्चिन्मक्षिकासावुश्याद् दधीचः
... उच्यते । सा युवाभ्यां मधुशब्दसंयुक्तं
परं ब्रह्म व्यक्तमुक्तवती Sk.

१४. सो मदे M. सोमस्य पानेन युवयोः ...
हर्षे निमित्तभूते सति Sy.
निमित्त एवा सप्तमी । ... प्रयोजनस्य
चात्र निमित्तत्वेन विवक्षा । सोमजन्यो
यो मदस्तदर्थमित्यर्थः Sk.

१५. युवामाश्रयति । आत्मन एवायं परोक्ष-
रूपेण प्रथमपुरुषेण निर्देशः । अह-
मुशिजः प्रप्रात्रः कक्षीवानाह्वयामी-
त्यर्थः । अथवा उशिजः पुत्र औशिजो
दीर्घश्रवाः । स युवामाहृतवान् Sk.

१६. ०थं P. १७. वां युवां प्रति ।
युवाभ्यामित्यर्थः Sk. १८. इष्यं M.
तृतीयायै द्वितीया । अश्वस्यावयवभूतेन
Sk. १९. शीरः D. स ऋषिराश्वेन
शिरसोपदिष्टवानित्यर्थः Sy.
तृतीयायै द्वितीया । शिरसा । ... अथवा
शिरोऽश्व्यमिति स्वार्थ एव प्रथमा ।
शिरस एव वदनं प्रति कर्तृत्वम् ।
शिर उदितवदिति Sk.

२०. मध्वाह्वयम् Sk. २१. प्रत्यपत् P.
२२. V. Mādhava ignores युवम् ।
वाम् ।

युवं पेदेवे पुरुवारमश्विना स्पृधां श्वेतं तंरुतारं दुवस्यथः ।

शैर्यभिद्युं पृतनासु दुष्टरं चर्कृत्यमिन्द्रमिव चर्षणीसहम् ॥१०॥

युवं पेदेवे । युवाम् । पेदेवे । बहुभिर्वरणीयम् । अश्विनौ ! शत्रूणाम् । तारकम् । श्वेतम-
श्वमदत्तम् । विशारणकुशलः । सङ्ग्रामेषु । तरितुमशक्यम् । अभिगतदीप्तिम् । सङ्ग्रामेषु पुनः
पुनः प्रयोज्यम् । इन्द्रमिव । शत्रूणामभिभक्तितारम् ।

I.120.

का राधद्वोत्राश्विना वां को वां जोषे उभयोः । कथा विधात्यप्रचेताः ॥१॥

का राधत् । कीदृशी । वाक् । वाम् । आराधयति । अश्विनौ ! कः । वां स्तोता । युवयोः
उभयोः । पर्याप्त्यर्थं भवति । केन वा प्रकारेण वाम् । अज्ञः । परिचरति ।

विद्वांसाविदुरः पृच्छेदविद्वानित्थापरो अचेताः । नू चिन्नु मते अक्रौ ॥२॥

विद्वांसावित् । विद्वांसौ । एव । द्वाराणि । प्रष्टुमर्हति । अविद्वान् । इत्यम् ।

- * दुस्तरम् । PP. १. युवं D.
२. पेदुनाम्ने राज्ञे Sy. राज्ञे Sk.
३. बहुना वरणीयं वारयितारं वा शत्रूणाम् Sk. ४. सङ्ग्रामे स्पृधमानानाम् Sy. स्पृधां सङ्ग्रामाणाम् Sk.
५. इन्द्राल्लब्धम् Sy. ६. शीयन्त इति शर्या योद्धारस्तैः Sy. शर्या इववस्तैः Sk.
७. ति? (त०) रतिहंननायः ।... दुहंम् Sk.
८. अभिगच्छतवी० M. दीप्तिमित्यर्थः Sk.
९. सर्वेषु कार्येषु Sy. १०. इवमपि कृन्ते-
बंधकर्मणो रूपम् । अत्यर्थं हन्तारम् Sk.
११. मनुष्याणां शत्रुभूतानाम् Sk.
१२. M. D. puts the figure ॥११६॥
here to indicate the end of
one hundred and nineteenth
hymn. No such number is
given in P. and M.
† जोषे । PP. ‡ अप्रचेताः । PP.
१३. M. adds होत्रा after राधत्
१४. स्तुतिलक्षणा Sy. होत्रा । ह्यतेऽसाविति
होत्राऽऽहुतिः । यज्ञनाम वा होत्राशब्दः ।
आहुतिरिज्या वा Sk.
१५. आर० M. प्रीती करोति । युवयोर्मा-
हात्म्यानुकूपा स्तुतिर्नास्तीत्यर्थः Sy.
१६. युष्मद्गुणाभिज्ञः कश्चिदपि नास्तीत्यर्थः
Sy. यजमानः स्तोता वा Sk.
१७. किंप्रकारस्य यजमानस्य स्तोतुर्वा युवा-
मुभावपि प्रीयेये इत्यर्थः Sk.
१८. Omitted by P.
१९. युवयोर्माहात्म्यमजानंद्व ।... युष्मद्विषयं
परिचरणमपि न कर्तुं शक्यमित्यर्थः Sy.
§ विद्वांसौ । इत् । दुरः । PP.
२०. सर्वज्ञौ Sy. यौ... जानन्तौ Sk.
२१. इच्छब्दः पदपूरणः Sk.
२२. द्वाराणि स्तुतिपरिचरणयोरुपायभूतान्
मार्गान् Sy. दुरः स्तुतेर्द्वाराणि,
उपाया इत्यर्थः Sk. २३. पृच्छति सर्वं
स्तोता Sk. २४. अजानन् Sk.
२५. इत्येति सत्यनाम । सत्यमेव Sk.

अन्यः^१। चेतोर्विवाजितः^२। क्षिप्रम्^३। एव^४। मर्त्येषु^५। अनाक्रान्ती^६।

ता विद्वांसां हवामहे वां ता नो विद्वांसां मन्म वोचेतमद्य ।

* प्राचर्द्धमानो युवाकुः^७ ॥३॥

ता विद्वांसां^८। तौ^९। विद्वांसौ^{१०}। हवामहे^{११}। वाम्^{१२}। तौ^{१३}। अस्माकम्^{१४}। विद्वांसौ^{१५}। अभि-
लपितम्^{१६}। वाचा^{१७} वोचेतम्^{१८}। अद्य^{१९}। स्तौति^{२०}। हवींषि^{२१} ददत्^{२२}। युष्मत्कामः^{२३} कक्षीवान्^{२४}।

वि पृच्छामि पाक्या^{२५} न देवान्वपदकृतस्याद्भुतस्य दत्ता ।

पातं च सद्यसो युवं च रभ्यसो नः ॥४॥

वि पृच्छामि^{२६}। पक्तव्यप्रज्ञो^{२७} विद्वानहं^{२८} भूत्वा^{२९}। वषट्कृतस्य^{३०}। महतः^{३१} सोमस्य^{३२} पानार्थम्^{३३}।

१. अदिवभ्यामन्यः Sy. न्यूनशक्तिः Sk.

२. ०तोवर्जि० M.

चेतसा ज्ञानेन रहितः। तस्माददिवना-
वेव पृच्छेदित्यर्थः Sy.

ज्ञातुमसमर्थः Sk.

३. नु इति पदपूरणः Sk.

४. मर्ते मनुष्ये स्तोतरि भक्तानुप्राहकतया
सर्ति धत्त इति वाक्यशेषः Sy.

षष्ठ्यर्थेऽत्र सप्तमी। मर्त्यस्य मनुष्यस्य
Sk.

५. शत्रुभिः Sy.

आक्रमितारौ। वशीकर्तारवित्यर्थः Sk.

६. V. Mādhava ignores नु

* प्र। आर्चत्। PP.

७. ता P.

८. सर्वज्ञौ Sy.

९. तावाहूतौ विद्वांसा अभिज्ञौ युवाम् Sy.

१०. अस्मभ्यम् Sy.

११. मननीयं ज्ञातव्यं स्तोत्रम् Sy.

मननं मन्म स्तुतिः Sk.

१२. बुवाणौ भूयास्तम् Sy.

यया युवामेव स्तुमस्तां वोचेतं कथयत-
मित्याशास्महे Sk.

१३. अर्चतिरत्र शुद्धोऽपि सन्नन्तो द्रष्टव्यः।

उत्तमपुरुषस्य स्थाने प्रथमपुरुषः।
प्रकर्षेणाचिन्धिषामि। स्तोतुमिच्छा-
मीत्यर्थः Sk.

१४. स्तुत्या संयोजयन् वा Sy.

१५. Omitted by P.

† पाक्या। PP.

१६. वक्त० P. M.

पक्तव्यप्रज्ञान् स्वपरिपक्वमतीतन्यान्
देवान् न पृच्छामि। किन्तु युवामेव
सर्वज्ञौ पृच्छामीत्यर्थः Sy.

प्रज्ञायाश्च यत्परिपक्वत्वं तददिवनो-
रेवापदिश्यते। परिपक्वप्रज्ञौ युवाम् Sk.

१७. विद्वान् P. १८. ०षड्क० P.

वषट्कारेणाम्नी हुतस्य Sy.

१९. आश्चर्यभूतस्य महतः सद्यसोऽतिशयेन
बलवतो बलोत्पादकस्य सोमस्य
स्वांशलक्षणमेकदेशं पातं च Sy.

वषट्कारणं होमः।...तृतीयार्धे चोभयत्र
षष्ठी। वषट्कारद्वयेन सोमेन महता-
स्मदीयेन। साकाङ्क्षात्प्राप्तमित्यर्थः
वाक्यशेषः Sk.

न । अ॒न्यान् दे॒वान् । वि॒पृ॒च्छामि । यु॒वामे॒व । मदी॒यं सोमं॑ स॒हीयांस॑म् । पि॒बतं॑ कृ॒णुत॑म् । च ।
अ॒स्मान् । वे॒गव॑तः ।

प्र या घोषे भृगवाणे न शोभे यया वाचा यजति पञ्जियो वाम् ।
प्रैषयुर्न विद्वान् ॥५॥

प्र या घोषे । घोषो नाम ऋषिस्तस्मिन् । या वाक् । भृगौ । च । प्रकर्षेण । शुशुभे युष्मत्स्तु-
तिभूता । यया च तादृश्या । वाचा । पञ्चकुले जातः कक्षीवान् । अधुना । वाम् । यजति । स तया
स्तुत्या कक्षीवानिदानीम् । प्रभवतु ।

श्रुतं गायत्रं तर्कवानस्याहं चिद्धि रिरेभाश्विना वाम् ।
आची शुभस्पती दन् ॥६॥

श्रुतं गायत्रम् । आश्रुणुतम् । गायत्रं साम । अन्धत्वात् स्खलितं गच्छत ऋक्षाश्वस्य । स

१. विविधं स्तुत्युपायान् पृच्छामि Sk.
२. सहस्रतः सहीयसोऽतिशयेनाभिभवितुः शत्रुबलात् Sk.
३. रक्षतं च Sk.
४. अतिशयेन रभस्विनः प्रौढोद्यमान् Sy. वेगवत्तराच्च Sk.
५. V. Mādhava ignores दत्ता । च * प्र । इषयुः । PP.
६. घोषारूपायाः पुत्रे सुहृत्स्याख्य ऋषौ । ... घोषा नाम काचिद् ब्रह्मवादिनी कक्षीवतः पुत्री । अत्रोपचारात्तद्वाचकं प्रातिपदिकं पुत्रे वर्तते Sy. घोष्यमाणत्वाद् घोषस्तोमः, तस्मिन् । सप्तमीश्रुतेः साकाङ्क्षत्वात् स्थितेति वाक्यशेषः Sk.
७. वा P. द. शृगौ P. षष्ठ्यर्थे च सप्तमी । भृगोरिव Sk.
८. शोभते Sk.
९. सापि शोभत इत्यर्थः Sy.
१०. वच्छ० P. M.

- पाजो हविलक्षणमन्नम् । तद्वान् पञ्जियः । अथवा पञ्चा अङ्गिरसः । तेषामपत्यभूतः पञ्जियः । ... आत्मन एवायं परोक्ष-रूपेण प्रथमपुरुषेण निर्देशः Sk.
१२. इषयुर्न । इषमन्नमात्मनः कामयमानश्च विद्वान् स्तुत्यभिन्नः कक्षीवानृषिः प्रभवतु । युष्मदनुग्रहात् सम्पूर्णकामो भवत्वित्यर्थः Sy. इषयुर्न अन्नकाम इव कश्चित् Sk.
१३. V. Mādhava ignores इषयुः । विद्वान् † आ । अक्षी इति । शुभः । पती इति । PP.
१४. अ० P. M. लङर्थे लोट् । शृणुयः Sk.
१५. गातव्यं गायत्रीयुक्तं गायत्रसाम्ना निष्पाद्यं वा स्तोत्रम् Sy. गीयतेऽनेनेति गायत्रं स्तोत्रम् Sk.
१६. उपगच्छतस्तोतुः Sk.
१७. ऋक्षास्य M.

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
हृहम् । इव । वाम् । अश्विनौ ! तुष्टाव । अक्षी । आददानो भवद्भ्याम् । शुभः । पती !

युवं ह्यास्तं महो रन्युवं वा यन्निरतंतंसतम् ।

ता नो वसु सुगोपा स्यातं पातं नो वृकादघायोः ॥७॥

युवं ह्यास्तम् । युवम् । हि । आस्तम् । आढ्यस्य महतो धनस्य । दातारौ । युवाम् । एव ।
१० ११ १२ १३ १४ १५ १६
यदि कञ्चन । निरतंतंसतं तसिरुपक्षयकर्मा ऽऽद्यं दरिद्रं च पुरुषं कुरुतः । ती । नः । वासयितारौ !
सुगोप्तारौ । भवतम् । रक्षतं च । अस्मान् । स्तेनात् । अघमिच्छतः ।

मा कस्मै धातमभ्यमित्रिणे नो माकुत्रा नो गृहेभ्यो धेनवो गुः ।

स्तनभुजो अशिश्वीः ॥८॥

मा कस्मै । मा । अस्मान् । कस्मै चित् । मैत्रीवर्जिताय । अभिदत्तम् । मा च । अस्मद्-
१६ २० २१ २२ २३
गृहेभ्यः । धेनवः । अप्रज्ञाते देशे । अगमन् । स्तनं वत्सान् भोजयन्त्यः स्तनैर्वास्मान् रक्षन्त्यः ।

१. हिशब्दस्तु पदपूरणः Sk. २. अहंचिद-
हमपि Sk. ३. स्तुतवान् स्तौमि वा Sk.
४. अक्षिणी Sk. ५. भूतकालेऽत्र शतुप्रत्ययो
द्रष्टव्यः । व्यत्ययेन चैकवचनम् । मर्यादया
वत्त्वन्ती युवाम्प्रादवाय Sk.
६. शोभनस्य कर्मणः पालयितारौ जलस्य
वा स्वामिनौ । ... तस्मादिव मह्यमप्य-
भिमतफलं प्रयच्छतमिति भावः Sy.
वृष्टिलक्षणस्योदकस्यापि पती Sk.
- * यत् । निः ऽ अतंतंसतम् । PP.
- † वृकात् । अघ्रयोः । PP.
७. युवाम् Sy. यौ युवाम् Sk.
८. हिशब्दस्तु पदपूरणः Sk.
९. आन्ध्यमा ० P.
लङ्ये चात्र लङ् । भवयः Sk.
१०. वा यत् । वाशब्दश्चशब्दस्यार्थः । यच्छ-
ब्दस्तु खलु पुं द्वितीयाविभक्तिकः । यौ
च युवाम् Sk. ११. किं M.
१२. धनानि निरगमयतम् । रक्षकौ विनाश-
कावपि युवामेवेत्यर्थः Sy.
अत्यर्थमुपक्षयचाः । यस्मै देयं तस्मै च
धनं दत्तं य उपक्षयि ? (क्षे)तव्य-

- स्तमुपक्षयच इत्यर्थः Sk.
१३. प्रशस्यौ वसुमन्तौ वा Sk.
१४. रक्षणं M. १५. प्राणिविशेषात् Sk.
१६. पापफलमस्माकमिच्छतः Sy.
भक्षयितुमिच्छत इत्यर्थः । अथवा ...
वृकशब्द आवातृवचनः । आवातुश्चोरादेः
पापकामात् Sk.
- ‡ धातम् । अभि । अमित्रिणे । नः । मा ।
अकुत्र । PP. § स्तनभुजः । PP.
१७. नोऽस्माकम् Sk.
१८. अभिमुख्येन मा स्थापयतम् Sy.
किम् ? द्वितीये पादे धेनूनामुपादानात्-
त्सान्निध्याद् धेनूनां धनं वा Sk.
१९. दुह्यन्ते या गावस्ताः Sk.
२०. अस्माभिरगम्ये प्रवेशे Sy. यत्र ज्ञायते
किन्तदिति तदाकिं चोरस्थानम् । तत्राकुत्र ।
अज्ञेये चौरस्थान इत्यर्थः Sk.
२१. Omitted by M.
२२. Omitted by P. and D.
गच्छन्तु Sy. चौरैर्मापहरिषतेत्यर्थः Sk.
२३. ०मं स्तेन M.
स्तनैर्वास्मान् मनुष्याश्च पालयन्त्यः Sy.

शिशुवर्जिता वत्सानपहाय मागमयन्निति ।

दुहीयन्मित्रधितये युवाकुं राये च नो मिमीतं वाजवत्यै ।
इषे च नो मिमीतं धेनुमत्यै ॥६॥

दुहीयन् । युष्मत्कामाः । मित्रधारणार्थं कामात् । युवां दुहीयन् । तथा सति घनाय ।
बलवते । अस्मान् । कुरुतम् । तथा धेनुयुक्ताय च । अन्नाय । कुरुतमिति ।

अश्विनोरसनं रथमनश्च वाजिनीवतोः । तेनाहं भूरिं चाकन ॥१०॥

अश्विनोरसनम् । अश्विनोः । अभजम् । रथम् । अश्वरहितम् । अन्नवतोः । तेन । अहम् ।
बहु । कामये ।

अयं समह मा तनुह्याते जनां अन् । सोमपेयं सुखो रथः ॥११॥

अयं समह । अयं त्वम् । स्तुतियुक्त ! रथ ! मा । विस्तीर्णं कुरु । सो-

१. शिशुना वत्सेन विरहिताऽऽमदीये गृहेऽपाना वा सत्यः Sy.
- गृहेषु बद्धवत्सका इत्यर्थः । युष्मत्प्रसादेनेति शेषः Sk.
२. मागमन्निति is suggested.
३. यष्टं का० M. युष्मान् का० P. स्तुतिभिर्यावयितारः संयोजयितारो वा स्तोतारः Sy.
- युवाकु । यु मिश्रणे । मिश्रणीयं पयः । पानार्हमित्यर्थः । युष्मत्कामं वा युवाकु । युवयोर्पानयोग्यमित्यर्थः Sk.
४. मित्रधितये । घेद् पान इत्यस्य दधातेर्वा दानार्थस्येवं रूपम् । मित्राणां पानार्थं मित्रेभ्यो वा दानार्थम् Sk.
५. युष्मत्सकाशादनानि ब्रुहन्ति प्राप्नुवन्ति Sy. ब्रुह्याताम् Sk.
६. सर्वत्रात्र द्वितीयाय चतुर्थी । यञ्च नोऽस्मभ्यं मिमीतम् । मिमीतिर्याच्ञाकर्मा । याच्ञयाऽत्र तत्पूर्वकं दानं लक्ष्यते । वत्तम् । वाजवत्यै बलवतीम् । बलसहितं धनं न केवलमित्यर्थः Sk.
७. धेनुमतौम् । धेनुभिस्तहितमन्नं न केवलमित्यर्थः Sk. द. अन्नं च Sk.
८. अस्मभ्यं स्तोतृभ्यो बलयुक्तं धनं गोयुक्तमन्नञ्च प्रयच्छतमित्यर्थः Sy.

१०. अहं स्तोता Sy. स्तुतवानित्यर्थः Sk.
११. वाजोऽन्नं बलं वा । तद्वत्क्रियावतोः Sy. रथेन Sy. वाजो बलम् । तद्वती सेना वाजिनी । अन्नं वा हविलक्षणं वाजम् । तद्वती । सत्राहीनादियागसन्ततिर्वाजिनी । तद्वतोः । स्वार्थिको वंको मत्वर्थीयः । बलवतोरन्नवतोर्वा Sk.
१२. स्तुतेन हेतुना Sk.
१३. प्रभूतं श्रेयः Sy. १४. यस्मात् तं रथं स्तुतवांस्तस्माद् बहु यद्यदभिप्रेतं तत्सर्वमदिवनी याच इत्यर्थः Sk.
- * तनु । ऊह्याते । PP.
- † सुजः । PP. १५. पुरोवर्ती Sy.
१६. घनेन सहित Sy. मह उत्सवः पूजा वा । सहितो महेन समहो नित्योत्सवयुक्तः पूज्यो वा । व्यत्ययेन चात्रैकवचनम् । हे समहो । नित्योत्सवयुक्तो पूज्यो वा Sk.
१७. मा माम् Sy. १८. पिणं P. पुत्रपौत्रधनाविभिः समृद्धं कुरु । यदाऽयम्, अयमानं त्वां प्राप्नुवन्तं मामिति योज्यम् Sy. तनु । लङर्थेऽयं लोट् । प्रथमपुरुषस्य स्थाने मध्यमपुरुषः । तनुते । सर्वकामसमृद्ध्या विस्तारयतीत्यर्थः Sk.

ज्यमूह्यतेऽश्विभ्याम् । जनेषु । सोमपेयम् । प्रति । सुद्वारः । रथः ।

अधु स्वप्नस्य निर्विदेऽभुञ्जतश्च रेवतः । उभा ता वस्त्रि नश्यतः ॥१२॥

अधु स्वप्नस्य । भिक्षमाणः कक्षीवानलभमानो धनं कदर्यं निन्दति—

अध । स्वप्नस्याहं रात्रौ दृष्टस्य प्रातरदृश्यमानार्थस्य । आश्रितानरक्षतः कदर्यतया वाऽभुञ्जानस्य । धनवतः । च । निर्विदे । तौ । उभावपि । क्षिप्रम् । नश्यत इति निर्वेदः ।

I.121.

* कदित्या नृः पात्रं देवयुतां श्रवद्गिरो अङ्गिरसां तुरण्यन् ।

प्र यदानुद्विशु आ हर्म्यस्योरु क्रंसते अध्वरे यजत्रः ॥१॥

कदित्या नृन् । देवानिच्छताम् । अङ्गिरसामस्माकम् । इत्थं प्रवृत्ताः । स्तुतीः । इन्द्रः ।

१. अश्विभ्यां नीयते, अतोऽश्विभ्यां यही-
यते, तत्सर्वं रथ एव ददातीति रथं
सम्बोध्य प्रार्थना Sy. प्राप्यते Sk.

२. स्तोतृजनेषु Sy. मनुष्याञ्छत्रभूतान्
प्रति Sk. ३. सोमपानम् Sy.

४. शोभनावकाशः, सुखहेतुर्वा Sy.

५. अधः M. ६. इदानीं प्रभातसमये Sy.
अधशब्दोऽत्र पदपूरण एतस्मादित्य-
स्यार्थे वा । एतस्मात् पञ्चभिः सूक्तै-
रश्विनोः स्तुतेः कारणात् Sk.

७. स्वप्नं प्रति ... निर्विण्णोऽस्मि Sy.
स्वप्नशब्देनात्र यः शयितुर्दुःस्वप्न
इष्यते स उच्यते ? (०र्दुःस्वप्न उच्यते स
इष्यते) न स्वप्नमात्रम् । द्वितीयार्थे च
षष्ठी । दुःस्वप्नम् Sk.

८. अलभमानो विशात्मत्वजः प्रकर्षेण व्या-
प्नोति ततो स्माविन्द्रः तस्य यज्ञे गंतुं
विस्तीर्णमवकाशं क्रमयेत यज्ञेषु य
रात्रौ P.

९. परानरक्षतः ... धनवतश्च पुरुषस्य,
एवम्भूतं पुरुषं प्रत्यपि निर्विण्णोऽस्मि Sy.
इयमपि द्वितीयार्थे एव षष्ठी । अभुञ्जानं

च । भोक्तुं चासमर्थमित्यर्थः । कम् ?
सामर्थ्याज्जाठराग्निम् । ... सति भोज्ये
या भोजन ? (ना) शक्तिस्तां चेत्यर्थः Sk.

१०. निर्वेदयामि निस्तृतां करोमि । नाश-
यामीत्यर्थः Sk.

११. अश्विनोः प्रसादेन मत्तो नश्यताम् Sk.

१२. स्वप्नदृष्टः पदार्थः प्रातर्नोपलभ्यते,
कदर्यस्येव धनमभुक्तमवत्तं सत् क्षिप्र-
मेव नश्यति । तदुभयविषयो निर्वेदो
मां बाधत इत्यर्थः Sy.

१३. Ms. D. puts the figure ॥१२०॥
here to indicate the end of
one hundred and twentieth
hymn. No such number
is given in P. and M.

* कत् । इत्या । नृन् । PP.

† यत् । आनन्द । विशः । PP.

१४. नृः M. १५. देवं द्योतमानं दानादि-
गुणयुक्तं वेन्द्रमात्मन इच्छताम् Sy.

१६. अङ्गिरसोऽपत्यभूतानाम् Sk.

१७. इत्या सत्यम् Sk.

१८. प्रवृद्धाः M. १९. ०तिरि० P. D.

कदा। शृणोति। आश्रितान् वा तान् नृन्। क्षिप्रकारी। यदा। कामानामाहरणशीलस्येन्द्रस्य
यजमानः। विश ऋत्विजः। प्रकर्षेण। व्याप्नोति। ततोऽसाविन्द्रस्तस्य यज्ञे गन्तुम्। विस्तीर्णमव-
काशम्। क्रमते। यज्ञेषु यष्टव्यः।

स्तम्भोद्धि द्यां स धरुणं प्रपायद्दुर्वाजाय द्रविणं नरो गोः।

अनु खजां महिषश्चतुत्रां मेनामश्वस्य परित्मातरं गोः॥२॥

स्तम्भोद्धि द्याम्। द्याम्। तस्तम्भ। उदकम्। च। सः। वर्षार्थं रक्षिभिर्देहति। महान्।
हविष इन्द्रवत् स्तोतुर्भवति। नेता। गोरुदकस्य रश्मेर्वा। स्वजाताम्। उपसम्। महान्।

१. शृणुयात् Sk.

२. नृन् पाता नृणां स्तुतेर्नृणां पुरुषाणां
रक्षणशीलः Sy.

षष्ठ्यर्थेऽत्र च द्वितीया। मनुष्याणा-
मस्माकं स्वभूतं पात्रं गृहचम-
सादि Sk.

३. Omitted by D.

४. गोरुपधनं प्रेरयन् Sy.
त्वरमाण इन्द्रः। पिबेदिति वाक्य-
शेषः Sk.

५. यदा स इन्द्रो हर्म्यस्य हर्म्योपलक्षितेन
गृहेण युक्तस्य यजमानस्य सम्बन्धिनो
विश ऋत्विग्लक्षणान् मनुष्यान्...आ-
भिमुख्येन...प्राप्नोति। तदानीम्...
अस्मदीये यज्ञे...यष्टव्यः सन्नुह
बहुलं क्रंसते क्रमते स्वयमेवोत्सहत
इत्यर्थः Sy.

हर्तुः शत्रुघनानाम्। ...अथवा हर्म्य-
मिति गृहनाम। सप्तम्यर्थेऽत्र षष्ठी।
अध्वरे, इत्येतेन चास्य सम्बन्धः। ...
यज्ञगृहे योऽध्वरस्तस्मिन् Sk.

६. ०नोऽपि M.

७. विशात्मत्विजः P.

८. ततो ततो D.

९. करोतेरयम्। ... क्रमेर्वा करोतेरर्थे।
करोति। ... क्रामतीन्द्रः। पुनः पुनः

गच्छतीत्यर्थः Sk.

१०. V. Mādhava ignores आ

११. स्तम्भ P.

१२. तैस्तरूपकारैः प्रतिबद्धवान् Sk.

१३. सर्वस्य धारकं वृष्ट्युदकम् Sy.

१४. प्रुणायति सिञ्चति प्रवर्षतीत्यर्थः Sy.
क्षारयति मेघान् ? (त्) Sk.

१५. सूर्यात्मना, उह विस्तीर्ण भासमानः Sy.
ऋभुः। मेघाविनामैतत्। मेघावी Sk.

१६. अन्नार्थं बलार्थं वा Sy.
अन्नाय सत्यलक्षणाय Sk.

१७. ०वेन्द्र० P. D.

१८. नैका M.

मनुष्याकारः Sk.

१९. पणिभिरपहतस्य गोसमूहस्य वज्रस्य,
उदकस्य किरणसमूहस्य वा Sy.
माध्यमिकाया वाचः Sk.

२०. स्वत एव प्रजापतेर्या जाता सा स्वजा।
ताम् Sk.

२१. वृणोति तमसा सर्वमाच्छादयतीति वा
रात्रिः। यद्वा। प्रकाशेन वृणोतीति
वा उषाः Sy.
वां वरणीयां मेनां स्त्रियम्। भार्या-
मित्यर्थः Sk.

२२. महान् सूर्यरूपी इन्द्रः Sy.
इन्द्रः Sk.

अनुपश्यति । श्रेत्युषोनाम शाकपूणिपठितम् । अश्वस्य । निर्मात्री जनयित्रीमुषसं स्त्रियम् ।
रश्मेः । मातरम् । पर्यकरोत् ।

नक्षद्वयमरुणीः पूर्य राट् तुरो विशामङ्गिरसामनु धून् ।

तच्चद्वजं नियुतं तस्तम्भद्व्यां चतुष्पदे नर्याय द्विपादे ॥३॥

नक्षद्वयम् । उपसः । राजा । यद् मुख्यम् । स्तोत्रम् । व्याप्नोति । क्षिप्रः । अङ्गिरसाम् ।
विशां स्वभूतम् । दिवसेषु । करोति च । वज्रम् । नितरां पृथग्भाववितारम् । तथा मनुष्यहिताय ।
गवादिकाय । चामुपरि । अस्तम्भात् । द्विपादे च यथासुखं स्थातुम् ।

१. अनु पश्चात् पश्यति प्रकाशते । स्वयं प्रौढप्रकाशोऽपि स्वगत्या निष्पादिताया रात्रेरुषसश्च पश्चादुदेतीत्यर्थः Sy.
- आनुपूर्व्येण सर्वतः पश्यति । जानातीत्यर्थः Sk. २. प्रेत्यु० P. प्रत्यु० M.
३. ०पूरणि० P.
४. अपि चेदमपरमाश्चर्यं यदयमश्वस्य ... स्त्रियं वडवां गोमतिरं जननीम् । परिवर्परीत्ये । विपरीतमकरोत् । कदाचिदिन्द्रो लीलयाऽऽवायां गामुत्पादयामास Sy.
- अशू व्याप्तौ । व्याप्तः प्रजापतेः Sk.
५. गोः । गन्तुवादिन्द्रोऽत्र गौरुच्यते । आत्मन एवेत्यर्थः । अथवा द्रा इति रात्रिनाम । ... स्वजा चासौ स्वयमेव जायमानत्वात् । स्वयं जनयित्री ? (जनित्री) महानिन्द्रो जानाति रात्रि नाम स्त्रियमश्वस्य मातरम् । अश्वग्रहणमत्रोपलक्षणार्थम् । अश्ववादेः प्राणिमात्रस्य । सम्यगाहारपरिणामादिकरणेन मातृभूतां गौरुषसश्च Sk.
६. V. Mādhava ignores द्रविणम्
७. अरुणवर्णा आरुचमाना वोषसः Sy. यदा ... अरुणवरुणोषाः Sk.
८. राज M. राजयन् प्रकाशयन् Sy. राट् । आख्यातमेतत् । ... राजते दीप्यते

- उपस्युदितमात्रायामित्यर्थः Sk.
९. य P.
१०. पूर्वैर्द्विभिः प्रयुक्तम् Sy.
११. इदानीमस्माभिः क्रियमाणमाह्वानम् Sy. आह्वानं प्रति Sk.
१२. शृणोतु Sy. गच्छतीन्द्रः Sk.
१३. धनस्य प्रेरयिता Sy. तुविता वा शत्रूणाम् Sk.
१४. ऋषीणां स्तोतृणाम् Sy. अङ्गिरसामृषीणां तदपत्यभूतानां वाऽस्माकम् Sk.
१५. अनुदिवसम् Sy. अनुशब्दोऽत्र ... वीप्सायां कर्मप्रवचनीयः । ... अहान्यहानीत्यर्थः Sk.
१६. शुद्धोऽपि सोपसर्गो द्रष्टव्यः । संस्करोति Sk.
१७. हन्तव्येन सह नितरां युक्तम् Sy. प्रकर्षेण शत्रुभिः सहात्मनो मिश्रयितारम् । शत्रुशरीरेषु प्रवेष्टारमित्यर्थः Sk.
१८. नरेषु भवं नर्यम् । मनुष्येषु भवं यच्च चतुष्पाद् यच्च द्विपात्तस्य सर्वस्यार्थाय Sk.
१९. अम्भात् M. यथाऽधो न पतति तथाऽकरोदित्यर्थः Sy. अत्यर्थं स्तम्भाति तैस्तैरुपायैः Sk.
२०. विप० M.

अस्य मदे स्वयं दा ऋतायापोवृतमुस्त्रियाणामनीकम् ।

यद्ध प्रसर्गे त्रिककुम्भिवर्तदप द्रुहो मानुषस्य दुरो वः ॥४॥

अस्य मदे । अस्य साम्नाय्यस्य । मदे । स्वकरणकुशलं शब्दायन्ते हि गावो वत्सदशने स्वयम् । दाः । परिवृतम् । गवाम् । अनीकम् । यदि । हि । मानुषस्योद्योगे । युद्धप्रारम्भे । त्रिष्वभि-जनविद्याशौर्येषु त्रिषु वा लोकेषुच्छ्रित इन्द्रः । निवर्तते । ततोऽस्मिं द्रोग्धिणि । द्वाराणि । अपवृणोति ।

तुभ्यं पयो यत्पितरावनीतां राधः सुरेतस्तुरणं भुरण्यु ।

शुचि यत्ते रेक्ख आर्यजन्त सर्वदुधायाः पयं उस्त्रियायाः ॥५॥

तुभ्यं पयः । त्वदर्थमात्मीयम् । सारम् । यदा । द्यावापृथिवी । नयतः । शोभनवर्षादिरेत-

* त्रिककुप् । निवर्तत् । अप । PP.

† वृत्तिं वः । PP.

१. सोमस्य पानेन मदे हव्यं सति Sy.

सोमस्य Sk. २. मदे प्राप्त एतेन सोमेन मत्तस्तन्नित्यर्थः Sk.

३. स्वरकरण० is suggested.

४. ऋताय यत्तार्थं...स्तुत्यम् Sy.

शब्दकारि Sk. ५. अङ्गिरोभ्यो

वत्तवानसि Sy. व्यत्ययेनात्र मध्यमः ।

यष्टे दवातीन्द्रः Sk.

६. पणिभिर्गुहासु निगूढम् Sy. घटितम् । स्व-

गोष्ठे द्वारं निरुध्य स्वापितमित्यर्थः Sk.

७. सङ्गम् Sy. समूहम् Sk.

८. यदा खलु Sy. यदा Sk.

९. हशब्दस्तु पदपूरणः Sk.

१०. प्रकर्षेण सृज्यन्ते विमुच्यन्तेऽस्मिन्निषव इति प्रसर्गः Sy. प्रसर्गे । प्रसृज्यते य-स्मिन् स प्रसर्गो वानकालः । तस्मिन् Sk.

११. ०द्यां शौ० P. D. त्रिककुप् । त्रीणि, अभिजनं शौर्यं यशश्च, ककुभः सर्वशानि समुच्छ्रितानि यस्य स त्रिककुप् Sk.

१२. यष्टारं प्रति निवर्तते । दानार्थं यष्ट-रभिमुखो भवतीत्यर्थः Sk.

१३. तदानीं सः...द्रोग्धुः...मनोः सम्बन्धिनोऽमुरस्य पणेः सम्बन्धीनि... द्वाराणि गवामनिर्गमनाय पिहितानि... अपवृणोत्युद्घाटयति Sy.

१४. देग्धु० P. दोग्धु० D. दोग्धीणि M. द्रोग्धुर्मेघस्य । कस्य द्रोग्धुः ? उच्यते । मानुषस्य मनुष्यजातस्य सर्वस्य । मेघो ह्युदकं निरुधन् सर्वं मनुष्यजातं द्रोग्धि Sk. १५. उदकनिर्गमनद्वाराणि Sk.

१६. V. Mādhava ignores ऋताय भुरण्यु इति । PP.

§ आ । अर्यजन्त । PP.

१७. सांनाम्यलक्षणं हविः Sy. उदकम् । त्वं वर्षसीत्येवमर्थं तदुदकमित्यर्थः Sk.

१८. उत्पादयन्त्यौ द्यावापृथिव्यौ Sy.

१९. गोष्वनयतां न्यधिषातामित्यर्थः Sy.

आदित्यं प्रति नीतवत्यौ । यच्च द्यावा-पृथिवीभ्यामाहृत्य रश्मयो नीतवन्त-स्तद्देतुत्वप्रतिपत्त्या द्यावापृथिव्यावेव नीतवत्यावित्युच्यते Sk.

२०. कृत्स्नजगदुत्पादनशक्तमित्यर्थः Sy. शोभनमुदकम् । पय इत्यनेन चोदकत्व-मुक्तम् । सुरेत इत्यनेन तु तस्य शोभन-त्वमुच्यत इति नास्ति पौनरुक्त्यम् Sk.

स्कम् । धनम् । क्षिप्रकारिणे तुभ्यम् । भरणशीले । यदा च । तद् गोषु पयोरूपेण परिणतं यजमाना
अमृतदुधायाः । उक्षियाया गोः । पयोलक्षणम् । शुचि । धनं तदा । आयजन्त प्रायच्छन्नस्य साम्नाय्यस्य
मद इति ।

अध प्र जज्ञे तरणिर्ममत्तु प्र रोच्यस्या उपसो न सूरः ।

इन्दुर्येमिराष्ट्र स्वेदुहव्यैः सुवेणं सिञ्चञ्जरणाभि धामं ॥६॥

अध प्र जज्ञे । अथ । प्रादुरभूत् । स तरणिः । अस्मान् ममत्तु । सोऽस्याः । उपसः । सूर्यः ।
इव तेजसा । प्रकर्षेण । दीप्यते । सोमः । यैः । पीतः । स्वभूतसमिद्धहव्यैः सखिभिर्यजमानैः । ग्रह-

१. ०रेतस्तद्धनं P.

राधकं समृद्धिकरम् Sy.

धनभूतं सर्वस्य Sk.

२. तुर्वित्रे वा शत्रूणाम् Sk.

३. कृत्स्नं जगत्पोषयन्त्यौ Sy.

क्षिप्ने Sk.

४. क्षीरस्य दोग्ध्राः Sy.

५. वयो० P.

तदपि तुभ्यं तव पानार्थमित्यर्थः Sk.

६. धनवदतिप्रियम् । यद्वाऽतिरक्तं
प्रबृद्धम् Sy.

७. ०न्तं P. आयच्छन्त M.

कृतवन्त इत्यर्थः । के ? सामर्थ्यात्
प्रजापतिप्रभृतयः सर्वे देवाः । . . . अथ-
वैवमन्ययाऽस्या ऋचोऽर्चयोजना ।

तुभ्यं पय इत्यत्र दध्युच्यते । पितरावपि
स्वेषामपत्यानां पितृत्वात् पालयितृत्वा-
द्वा दम्पती यजमानौ । अनीतामित्यपि
लङर्थे लङ् । दशंपूर्णमासयोर्पंहृदि
यजमानौ वेदिं प्रति नयतस्तत्तवार्याय ।

यच्च धनं पुरोडाशाख्यं सुरेतः । शोभनं
प्रणीतालक्षणं संस्कारकमुदकं यस्य
तत्सुरेतः । यच्च ते तुभ्यमायजन्त मर्या-
दया ददत्पत्विर् ? (स्पृत्वि) जः पय उक्षि-
यायाः स्वभूतं तदपि तवैवार्थाय Sk.

८. तवानां ब्रह्मो मानुषस्य द्वाराण्यपवृणोतीति

पूर्वया सम्बन्धः Sy.

६. V. Mādhava ignores ते

* स्वऽदुहव्यैः । PP.

† जरणा । अभि । PP.

१०. इवानीमयमिन्द्रः Sy.

अधशब्दोऽत्र पदपूरणः Sk.

११. यो वृत्रवधादिषु प्रजज्ञे तरणिर्यशसा
शौर्येण च परिवृद्धोऽभूत् Sk.

१२. सं D.

१३. शत्रूणां तारकः Sy.

१४. ०णियस्मान् M.

१५. ममर्तु P. मादयतु Sy.

यश्च प्रकर्षणमाद्यद् अथवा तच्छ-
ब्दमव्याहृत्य स्वार्थं एवायं योष्यो लो-
प्रत्ययः । ममर्तु तृप्यत्विति Sk.

१६. सोसौ M.

१७. यथायमस्या उपसः सम्बन्धी सूर्यस्तद्वत् ।
सूर्यस्योषसः पुत्रत्वेन सम्बन्धः Sk.

१८. पीत P. D. M.

आशित आसीत् । तानस्मान्मादय-
त्वित्यर्थः Sy. देवैस्तह प्राप्तम् Sk.

१९. स्वेदुहव्यैः स्वेन्दुहव्यैः । नकारलोप-
शब्दान्वसः । स्वा इन्दुहव्या येषां ते
स्वेन्दुहव्याः । स्वैः सोमैर्देवानां यष्टारः ।
के पुनस्ते ? इन्द्रस्य सत्त्वायोऽङ्गिरसः ।
तैः Sk.

चमसादिना स्तुवेण साधनेन । स्तुत्या सह । आहवनीयाख्ये स्थाने । सिच्यमानः । तान् ममत्त्विति ।

* स्विध्मा यद्वनधितिरपस्यात्सुरौ अध्वरे परि रोधना गोः ।

यद्ग्रभासि कृत्वा अनु धूननंविशे पश्विषे तुराय ॥७॥

स्विध्मा यद्वनधितिः । यथा पशुविशसनाय तीक्ष्णां स्वधितिमपश्यन् यज्ञे न पशुं बध्ना-
त्येवमनुदिते त्वयि न प्रवर्तत इति समुदायार्थः ।

सुष्टु दीप्ता । यदि तीक्ष्णधारा । स्वधितिः । पशुविशसनाय कर्म कर्तुमिच्छति । अयं
प्राज्ञोऽध्वर्युः । यज्ञे । गोः । परि । रोधनायै भवति । यदि । कर्मयोग्येषु । दिवसेषु । त्वं प्रभासि । अनसा

१. जरणा स्तुतिवच । यो यद्वैस्सह सोमं
पिबति स्तूपते चेत्यर्थः । यच्छब्द-
श्रुतेः साकाङ्क्षत्वाच्च तैः स्वसर्गैरङ्गि-
रोभिस्सह तूप्यत्विति वाक्यशेषः Sk.

२. धाम स्थानं तेजो वाऽऽहवनीयाख्यं
प्रति । आहवनीये हूयमान इत्यर्थः Sk.

३. ०स्तन् D.

४. ०त्वि० P. D. M.

* सुऽध्मा । यत् । वनधितिः । PP.

५. सिध्मा P. D.

६. यद्वनधिति M.

७. वने छेतव्ये वृक्षसमूहे निधातव्या
शस्त्री Sy.

८. बध्नोत्ये० P.

९. यद्वा । स्विध्मा सूर्यकिरणैः सुदीप्ता ।
वनधितिः । वनमुदकमस्यां धीयत
इति वनधितिर्मघमाला । सा यद्
यदाऽपस्याद् अपः प्रवर्षणलक्षणं
कर्म करोति तदानीं सूरः प्रेरक इन्द्रो-
ध्वरे यज्ञस्य निमित्तभूतेऽध्वर्तव्ये
हिसितव्येऽन्तरिक्षे वर्तमानः सन्
गोर्वृष्टपुदकस्य ... रोधनान्यावरणानि
...परितो निवारयतीति शेषः Sy.
मुनिशितेत्यर्थः Sk.

१०. ०ति P.

११. विशसनाख्यम् Sk.

१२. पशुं विशसतीत्यर्थः Sk.

१३. सूरः । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । सूर्यस्य सम्ब-
न्धिनि । ... उदिते ह्यादित्ये यज्ञः क्रियत
इत्ययं सूर्यस्य यज्ञेन सम्बन्धः Sk.

१४. गोप्रहणमत्रोपलक्षणार्थम् । गवादेः पशोः
Sk.

१५. यूपे नियोजनाय ... समर्थो भवति Sy.
सर्वतो निरोधो । मारयित्रीत्यर्थः Sk.

१६. ये भ० P. D. M.

१७. यदा च Sk.

१८. यागकर्माहान् Sk.

१९. दिवसान् । यागदिवसानित्यर्थः Sk.

२०. प्रभवासि P.

भा दीप्तावन्यत्र । इह तु गत्यर्थः । यज्ञं
प्रति गच्छसि Sk.

२१. अनसा शकटेनेन्धनाद्याहरणापारण्यं
प्रविशते । यद्वा गन्तव्यं स्थलं प्रति
गन्तुमशक्ताय पुरुषाय पश्विषे पशून्
प्रेरयते तुराय त्वरमाणाय गोपालाय च
सिध्येद् अभिमतमिति वाक्यशेषः Sy.
अगता विशो यस्य सोऽनविंत् ? (इ) ।
कोऽसौ ? यस्य मित्रादयो वा मनुष्या
यष्टृत्वाभ्रकं न गताः । परिचारका वा
सर्वे Sk.

१. कायेषु विंशति । यो वा पशुमिच्छति । क्षिप्रकारी तयोः कार्यकरणाय भासि चेद् यज्ञे पशुं
बध्नातीति ।

अष्टा महो दिव आदो हरी इह धुम्नासाहमभि योधान उत्सम् ।
हरिं यत्ते मन्दिनं दुहन्वधे गोरभसमद्रिभिर्वाताप्यम् ॥८॥

अष्टा महः । अन्नवर्धनमुदकम् । उद्दिश्य । मेघम् । योधमानस्त्वम् । महतः । दीप्तस्य
सोमस्य । पाता । सोऽश्वौ । यजमाने । पाययसि । यदा । तव । वर्धनाय । हरितवर्णम् । मदकरम् ।
प्राप्तवेगम् । अभिषवग्रावभिः । दुहन्ति । पातव्यं सोमं वाताप्यमित्युदकनामेति ।

त्वमायसं प्रति वर्तयो गोर्दिवो अश्मानमुपनीतमृभ्वा ।
कुत्साय यत्र पुरुहूत वन्वच्छुष्ममनन्तैः परियासि वधैः ॥९॥

त्वमायसम् । त्वम् । अयसा निर्मितम् । प्रेरितवानसि । गन्तुः शुष्मस्य वधार्थम् । स्वर्गात् ।

१. य P.

२. देवान् परिचरितुं यस्त्वरते स तुरः ...
अगतमनुष्यस्य पशुकामस्य त्वर(मा)-
णस्य च यजमानस्यार्थाय । यज्ञमस्या-
विघ्नेन समापयितुमित्यर्थः Sk.

३. भासी P.

४. V. Mādhava ignores ह

* आदः । हरी इति । इह । धुम्नासाहम् ।
PP. † धुम्नान् । PP.

५. मह M. ६. धुम्नासाहं धुम्नस्या-
स्मदीयस्य धनस्याभिभवितारम् । उत्सम्
उत्स्रावयितारं शत्रुम् Sy. धुम्नमन्नं
मांसमण्डादि । तद्यत् स्वादुत्वेनाभिमतं
यस्तत्सर्वमेवाभिभवति । स धुम्नासाहः ।
तम् Sk. ७. वर्धनित्यर्थः Sk.

८. योधनायानस्त्वम् P. योधनायानन्त्वम्
D. योधयानस्त्वम् D.

९. मदकरस्य Sy. दिवो द्युलोकस्य Sk.

१०. भोक्तारौ पातारौ Sy.

११. स्वकीयावदवाविहास्मिन्कर्मण्यादः पीत-

शेषं सोमं पायय Sy. हरी इति
तृतीयायै प्रथमा । हरिभ्याम् Sk.

१२. इन्द्रस्य तवात्मनो वा Sk.

१३. हरिव० P.

मनोहरम् ... मदकरं गोरभसम् । अत्र
गोशब्दः पयसि वर्तते । पयोबलम् ।
तद्वद् वेगवन्तं वीर्यवन्तमित्यर्थः Sy.

१४. स्तुतिमन्तं मोदयितारं वा Sk.

१५. गोरभसम् । गावः स्तुतय आपो वा ।
रभस इति महन्नाम । ... गावो रभ-
(स) यिष्यो यस्य स गोरभसः । गोभिर-
द्विर्वा महत्कृत (महान् कृत) इत्यर्थः ।
तं गोरभसम् Sk. १६. बहति P.

दुहन्ति ऋत्विजोऽभिषुष्वन्ति Sy. दुग्ध-
वन्तः Sk. १७. पातव्यमि० P. M.
वाततुल्येन शीघ्रकारिणा त्वया पातव्य-
मित्यर्थः Sy. अथवा वातं प्राणः ।
तस्याप्यायितारम् । प्राणकरमित्यर्थः Sk.

१८. व्यसृजः Sy. वञ्चे प्रोतवानसीत्यर्थः Sk.

१९. गुह्य M. गोः सर्वगताया अपि दिवः Sk.

२०. असुरस्य Sy.

शिलासदृशम् । भूमिष्ठा^१य तुभ्यं त्वष्ट्रा^२ प्रहितेन सुधन्वनः पुत्रेण त्वष्टुः शिष्येण ऋम्बा । उपनीतम् । यदा । कृत्सप्रीत्यर्थम् । युद्धं भजन् । तच्छत्रुं शुष्णासुरम् । अपरिमितैः । प्रहारैः । परिहंसि ।

पुरा यत्सूरस्तमसो^{*} अपीतेस्तमद्रिवः फलिगं[†] हेतिमस्य ।

शुष्णास्य चित्परिहितं यदोजो दिवस्परि सुग्रथितं तदादः ॥१०॥

पुरा यत्सूरः । पुरा । यदा । अयं सूर्यः । तमसः । सङ्ग्रामान्मुक्तोऽभूत् तदानीम् । तम् । अस्य सूरस्य । अद्रिवः ! मेघम् । आहन्तारम् । आदरिति सम्बन्धस्तदेवोच्यते । शुष्णा-
सुरस्य । सूर्यनिरोधार्थं परिहितम् । मेघरूपं यत् । ओजः । तत् । आदित्यतः । सुग्रथितम् ।

१. शीघ्रं शत्रोर्व्यापिकम् Sy.

अदमानं व्याप्तारं शुष्णं नामासुरम् Sk.

२. ०मिस्था० P. D. M.

३. वीप्तेन Sy.

ऋभुरिति मेघाविनाम । मेघाविना । केन ? सामर्थ्यात्त्वयैव Sk.

४. प्रापितम् । ...सामर्थ्याद् युद्धभूमिम् Sk.

५. वन्वन् याचमानः । यत्कृत्सस्याभिप्रेतं तत्प्राप्यमान इत्यर्थः Sk.

६. तं श० D.

७. ०हन्ति M.

हिसन् ... परितो गच्छसि । तदानीं तद्वधार्थं वज्रं प्रत्यवर्तय इत्यर्थः Sy.

८. V. Mādhava ignores पुरुहूत

* अपिज्ञतेः । तम् । अद्रिज्वः ।

† तत् । आ । अद्वित्यर्थः ।

९. यदित्येतेस्य तमित्येतेन सामानाधिकरण्याद् व्यत्ययेन नपुंसकता । ...यस्तमस्तन्वतो वृत्रस्य सहायो बभूव तं पुरा प्राक् Sk.

१०. सूरः । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । सूर्यस्य सम्बन्धिनः । सूर्यनिरोधसमर्थस्येत्यर्थः Sk.

११. सङ्ग्राम० P. D.

अपीत्येषोऽपेत्यस्य स्थाने । अपगतेः ।

यावत् तत्कृतं सूर्यनिरोधसमर्थं तमो नापा ? (प) गच्छति तावदित्यर्थः Sk.

१२. शुष्णमसुरमस्य निरसितवानसि । यद्वा । अस्य शुष्णस्यासुरस्य हेति हननसाधनमायुधं फलिगं मेघलक्षणं प्राभाङ्क्षीरिति शेषः Sy.

अस्य । भूते काले लोड्यं द्रष्टव्यः । क्षिप्तवानसि । वज्रेण फलिगं हतवानसीत्यर्थः Sk.

१३. सूर्यस्य M.

१४. अद्रिवः P. M. दिवः D.

वज्रोऽत्राद्रिवाचकत्वादावरणाद्वाऽद्रिरुच्यते । तद्वन् ! Sk.

१५. फलिगं नामासुरं प्रति Sk.

१६. हेति वज्रम् Sk. १७. न्तादादिरिति P. आवृणात्यनेनेत्यद्विवञ्चः । तद्वन्निन्द्र ! Sy. १८. तदेवो० P. D.

१९. शोषयितुरसुरस्य Sy.

२०. आच्छादितम् Sy.

२१. आच्छादकं बलम् Sy.

सेनालक्षणं बलम् Sk.

२२. ०त P. D.

२३. सुष्ठु सूर्यं सक्तम् Sy.

द्युलोकस्योपरि ... युद्धयोग्येन सूची-मुखादिना व्यूहेन व्यवस्थापितम् Sk.

आदरितवानिति ।

अनु त्वा मही पाजसी अचक्रे द्यावाक्षामा मदतामिन्द्र कर्मन् ।
त्वं वृत्रमाशयानं सिरासु महो वज्रेण सिष्वपो वराहुम् ॥११॥

अनु त्वा मही । इन्द्र ! त्वाम् । वृत्रवध उद्युक्तम् । महती । बलवती च । क्रमणवर्जिते ।
द्यावापृथिवी । अन्वमदताम् । अथ त्वम् । वृत्रम् । आभिमुख्येन शयानम् । उदकस्य निर्गमनद्वारेषु ।
महता । वज्रेण । निष्वापितवानसि । वराहुम् ।

त्वमिन्द्र नर्यो याँ अघो नृन्तिष्ठा वातस्य सुयुजो वहिष्ठान् ।
यं ते काव्य उशना मन्दिनं दाद्वृत्रहणं पार्यं ततश्च वज्रम् ॥१२॥

त्वमिन्द्र नर्यः । त्वम् । इन्द्र ! मनुष्यहितः । यान् । रक्षसि । नेतृन् अश्वान् । तान् ।
अभितिष्ठ । वातसदृशवेगान् । सुष्ठु युज्यमानान् । यञ्च । ते । कविपुत्रः । उशनाः ।

१. हतवानित्यर्थः । अथवैवमन्यथास्या
ऋचोऽयं योजना । फलिग इति मेघनाम ।
य उदकं निरुध्य स्थितस्तं मेघं प्रति
पुरा तत्कृतस्य सूर्यनिरोधसमर्थस्य
तमसोऽपगतेर्वज्रं क्षिप । शुष्णस्य च
शोषयितुरादित्यस्य स्वभूतं रश्मिभिराह-
तस्य ? (राहृत्य) सर्वतो निहितं यदोजः ।
ओज इत्युदकनाम । उदकं सुप्रथितम् ।
तच्चादारय Sk.

२. ०वानसि M.

आवृणा विश्लिष्टं कृतवानसीत्यर्थः Sy.

३. V. Mādhava ignores चित् ।
परि

* मही इति । पाजसी इति । अचक्रे इति ।
PP.

† सिष्वपः । PP.

४. महि P. ५. त्वा P. M.

६. महत्यौ... बलवत्यौ Sy.

७. Omitted by P.

८. ०ती चङ्क्रम० M,

अचङ्क्रमणे सर्वत्र व्याप्य वर्तमाने Sy.
अचङ्क्रमणे स्थिरे Sk.

९. अनुम० M. हृष्टमकुस्ताम् ।
अन्वमन्येतां वा Sy. १०. समन्ताद्
व्याप्य वर्तमानम् Sy. तिष्ठन्तम् Sk.
११. सरणशीलास्वप्नु Sy. नदीषु । नदी-
भिश्च तदीया आपो लक्ष्यन्ते । अन्तरिक्षे
या नद्यस्तद्वप्नु गूहितमित्यर्थः Sk.

१२. महा M.

१३. वज्रेण हत्वा पातितवानित्यर्थः Sy.
आत्यन्तिकेन मरणलक्षणेन स्वापेन
स्वापितवान् । मारितवानित्यर्थः Sk.

१४. वराह(हा)रम् M.
वराहाकारम् Sk.

१५. नृभ्यो हितः, नृषु वा साधुः Sk.

१६. ०नक्ष० M.

१७. मनुष्यानस्मान् Sk.

१८. आरोहेत्यर्थः Sy; Sk.

१९. ०शा० D.

वातस्य सकाशाद् बोद्धव्यम् Sk.

मदयितारम् । अदात् तं चादत्स्व काव्य इन्द्राय । शत्रूणां हन्तारम् । युद्धपारगमनहेतुभूतम् ।
अकरोत् । वच्मिति ।

त्वं सूरौ हरितौ रामयो नुम्भरच्चक्रमेतशो नायमिन्द्र ।
प्रास्यं पारं नवतिं नाव्यानामपि कर्तमवतयोऽयज्युन् ॥१३॥

त्वं सूर । त्वम् । इन्द्र ! सूर्यस्य अश्वान् । हरितः । नेतृन् । उपारमयः । एतशः । च ।
जयार्थमभरत् । चक्रं सूर्यरथस्य । नैकशोऽयम् । इन्द्र ! बलेन त्वं तदाहृतवान् । अथ तस्य शत्रून्
अयजमानानाम् (०मानान्) । नवतिसंख्याकानाम् । नदीनाम् । पारं प्रत्युत्क्षिप्य । तत्र तान्
अवटम् । अपि । नीतवानसि ।

त्वं नो अस्या इन्द्र दुर्हणायाः पाहि वज्रिवो दुरितादभीकै ।
प्र नो वाजात्रथ्यो अश्वबुध्यानिपे यन्धि श्रवसे सूनृतायै ॥१४॥

त्वं नो अस्याः । त्वम् । अस्मान् । अस्याः सेनायाः । दुर्भरणायाः । पाहि ।

१. दमयि० M.
२. त्वष्टा कृतं सन्तमानीय दत्तवान् Sk.
३. तं वच्मं ... वृत्रस्यासुरस्य घातकं ...
शत्रूणां पारणेऽतिक्रमणे समर्थं च ...
कृतवानसि Sy.
४. वृत्रस्य हन्तारम् Sk.
५. हेतुम् M. पालयितारं स्तोतृणाम् Sk.
६. लोडर्थे लिट् । मध्यमपुरुषस्य स्थाने
प्रथमपुरुषः । अस्मदीयशत्रुवधार्थं
संस्कृष्ट Sk.
७. V. Mādhava ignores वहिष्ठान्
* रमयः । PP. † नाव्यानाम् । PP.
८. सूर्यात्मना वर्तमानस्त्वम् Sy.
९. हरिद्वर्णान् । ... यद्वा रसहरणशीलान्
रश्मीन् Sy. हरितवर्णान् Sk.
१०. नृन् । चतुर्थ्यर्थे द्वितीया । नुभ्यो मनुष्या-
णामनुग्रहार्थं सूर्याश्वान् रथे रतिं कारित-
वानित्यर्थः Sk. ११. एतश इति सूर्या-
श्वस्याख्या । ... एतशश्च रथस्य चक्रं
... प्रावहत् Sy. १२. ० एतशस्य P.D.
१३. भरत् P. D. असुरैर्भज्यमानं

- धारयन् । रक्षत्रित्यर्थः Sk.
१४. नेतशो P. D. एतशो न । द्वितीयाथै
प्रथमा । नशब्दः ... पदपूरणः । अश्वं
चासुरैरपह्रियमाणम् Sk.
१५. अयजमानान् यज्ञविहीनान् असुरादीन्
Sy. अयज्युन् अयजनशीलान् Sk.
१६. नवतिसङ्ख्यामतीत्य वर्तमानं पारम् Sy.
१७. नावा तार्याणां नदीनाम् Sy. नौभिस्ता-
र्याणाम् । अगाधापगानामित्यर्थः Sk.
१८. तीरवेशम् । सप्तम्यर्थे द्वितीया Sy.
१९. कर्तव्यमपि कृत्वा Sy. कर्तं गतम् Sk.
२०. तानयजमानानवतयः प्रापयः Sy.
प्रावतयः । कूपे प्रक्षिपेत्यर्थः Sk.
- ‡ दुःहनायाः । PP.
- § दुःइतात् । PP. ¶ रथ्यः । PP.
२१. अवृत्तैर्द्वारिद्रघात् Sy.
२२. दुःखेन हन्तव्यायाः Sy.
क्लेशेन या हन्ति सा दुर्हणा । तस्याः ।
कस्याः? स्त्रीलिङ्गनिर्देशाद् दुर्ह? (हं)-
णायाः । अस्माद्भिन्नादित्यर्थः Sk.

वज्रिन् ! दुरिताच्च । सङ्ग्रामे । प्रयन्धि च । अस्मभ्यम् । बलानि । रथ्यस्त्वम् । अश्वैर्वैद्व्यानि ।
अन्नाय । यशसे च । सत्यायास्मान् प्रेरयेति ।

मा सा ते अस्मत्सुमतिर्विदंसद्वाजप्रमहः समिधो वरन्त ।

आ नो भज मधवन्गोष्वर्यो मंहिष्ठास्ते सधुमादः स्याम ॥१५॥

मा सा ते । मा । सा । तव । स्तोतृविषया सुमतिः । अस्मासु । शुष्यतु । अतिशयेन पूजनी-
यान्न ! अस्मान्नानि । संवृणन्तु । आभज च । मधवन् ! गोषु । अस्मान् । ईश्वरः । दातृतमा वयं
तुभ्यम् । गोभिः पुत्रैश्च सधुमादः स्यामेति ।

ऋगर्थदीपिका सेयं प्रथमश्चायमष्टकः ।

कर्ता श्रीवेङ्कटार्यस्य तनयो माधवाह्वयः ॥

१. वज्रोऽस्यास्तीति वज्री हस्तस्तद्वान् वज्रिवान् Sy. वज्रो यस्मिन्नस्ति स वज्री, आयुधसमूहः । तद्वन् Sk.
२. अभिप्राप्ते समीपवतिनि सङ्ग्रामे Sy.
३. ०यद्वि P. M. प्रयच्छ Sy; Sk.
४. धनानि Sy. सेनालक्षणानि Sk.
५. रथयुक्तान् Sy.
६. अस्मै वो० P. अश्वानां बोधकान् । अशवा यावद्बलं भ्यन्ते तावदि (०वज्रि-रि०)त्यर्थः । यद्वा ! अश्वबुध्नान् । छान्दसो वर्णविकारः । अश्वमूलान् । अश्वप्रमुलानित्यर्थः । सर्वं हि धनमश्वमूलं वासाप (०सप्र०) वर्गम् Sy.
७. ०द्वय्य M. ८. श्रवः कीर्तिधनं वा Sk.
८. सत्या यस्मात् M. सूनृता प्रियसत्या-त्मिका वाक् तदर्थञ्च Sy.
१०. प्रेरयति P.
११. V. Mādhava ignores इन्द्र
१२. शोभनानुग्रहरूपा बुद्धिः Sy; Sk.
१३. विदसद् अविच्छिन्ना । सर्वदेवास्त्विदित्यर्थः Sk. १४. वाजैर्धनं प्रमहनीयेन्द्र Sy. हे वाजप्रमहः । वाजं बलं प्रकर्षेण मह-त्स्य स वाजप्रमहाः । तस्य सम्बोधनं हे वाजप्रमहः Sk.
१५. अस्मदीयहविलक्षणानि Sk.
१६. सम्यक् त्वा सम्भजन्ते यस्मात् त्वां यजाम इत्यर्थः Sk. १७. प्रापय Sy.

१८. सप्तमीनिर्देशात् स्थित इति वाक्य-शेषः । गवां... स्थित इत्यर्थः Sk.
१९. धनपतिः Sy. अथवा अयं शब्दोऽत्र वृष्टयन्तः । अरेः स्वभूतासु गोषु स्थितान् । शत्रोर्या गावस्ता अस्मभ्यं दत्त्वाऽस्मान् भजेत्यर्थः Sk.
२०. अतिशयेन स्तुतिभिः प्रवर्धयितारो वयम् Sy. सोमस्येत्यर्थः Sk.
२१. ०व P. D. M. पुत्रपौत्रादिभिः सह माद्यन्तो भवेम Sy. सह सोमस्य पातार इत्यर्थः Sk. २२. चयं D.
२३. Missing in M.
२४. V. Mādhava ignores वि । After माधवाह्वयः D. adds अस्मत्पुरुष्यो नमः । अक्षरं यत्परिभ्रष्टं मात्राहीनं तु यद् भवेत् । क्षन्तुमर्हन्ति विद्वांसः कस्य नास्ति व्यतिक्रमः । P. adds अस्मत्पुरुष्यो नमः । श्रीगणपतये नमः । M. adds इति प्रथमाष्टके अष्टमोऽध्यायः समाप्तः । प्रथमाष्टकः समाप्तः । After व्यतिक्रमः and स्यामेति D. puts the figure ॥१२१॥ to indicate the end of one hundred and twentyfirst hymn. No such number is given in P. and M.

CORRECTIONS

Page	Line	Read (शुद्धम्)	For (अशुद्धम्)
१	१६	५.१९	५.१४
१०	२१	कुर्वन्ती	कुर्वन्ती
२८	१८	०व्यज्यमानं कुर्वन्	०व्यज्यमानम्
३५	१७	०वृषभः	०वृषभः
६३	३२	व्याप्नुतम्	व्याप्नुतः
७३	५	देवो	देवो
७३	२६	०प्रसह्याः	०प्रसह्याः
८४	१६	Kau	Kan
१२५	७	गीर्भरुह्य०	गीर्भरुह्य०
१३०	१३	स कघः	सः कघः
१३१	२८	०चेष्टिताः	०चेष्टिताः
१३३	३	०निऋत्वि०	०निऋत्वि०
१३४	१८	अग्ने	अग्ने
१३६	६	इममध्वानं	इममध्वानं
१४६	२	वृत्रस्य	वृत्रस्य
१४६	२	वि	व
१५४	४	०रपहता०	०रपहता०
१५५	१६	इन्द्रात् किञ्चि०	इन्द्राद् किञ्चि०
१५६	१२	०स्तद्वत्	०स्तद्वतः
१६२	१	तुम्यासु	तुम्यासु
१६३	५	Put fullstop after रथे and not after भवतः	
१६८	१	आहावास्त्रेधा	आहावस्त्रेधा
१७०	१	देवेभि०	देवेभि०
१८२	२५	०स्ताडयतः	०स्ताडयन्तः
१८८	२८	गर्जन्ति	गर्जयन्ति
२१३	२०	अलङ्कुर्वन्तीः	अलङ्कुर्वन्तीः
२१३	२१	त्वलङ्कुर्वन्तीः	त्वलङ्कुर्वन्तीः
२१३	२४	वर्तमाना इत्यर्थः	वर्तमानेत्यर्थः
२२७	१७	०दुष्कृष्टम्	०दुष्कृष्टम्
२३३	१३	युवाम्	युवाम्
२३४	७	प्रति	प्रति
२५१	३०	१२ हिंसां प्रापयः	हिंसां प्रापयः
२५५	२	अश्वादीन्	अश्वादीन्
२५५	foot-note ३	आङ्गिरसाः	अङ्गिरसः

Page	Line	Read (शुद्धम्)	For (अशुद्धम्)
२५६	७	हन्वोरसि ।	हन्वोरसि ।
२६०	११	०दुक्थ्य १ मकुण्वत	०दुक्थ्य १ मकुण्वत
२६०	१४	प्रावर्तय इत्यध्याहारः	प्रावर्तयेत्यध्याहारः
२६७	१६	पुःशब्दः	पुरशब्दः
२६८	२५	०नैतत्सं०	०नैत्सं०
२७६	६	पृथिवी	पिथी
२७६	१०	महत्त्वेन	महत्त्वेव
२८७	५	स्वयं १ रणाय	स्वयं १ रणाय
२८८	६	ते महिमानं	महिमानं
३२५	२४	घ्नन्ति	घनन्ति
३५२	४	दुत्प १	दुत्प १
३६६	३	त्वा	त्वा
३८३	२	०निरोद्घ्रीम्	०निरोद्घ्रीम्
३८८	८	स्वराज्यम्	स्वराज्यम्
३८८	२१	स सङ्गुभाय	ससङ्गुभाय
४००	२६	विलम्बिष्ठा	विलम्बिष्ठा
४२६	२४	परिचरत इत्यर्थः	परिचरतेत्यर्थः
४२८	१५	अवितुतमा वा	अवितुतमा वा
४३२	२	वर्षिष्ठया	वर्षिष्ठया
४३४	१४	०दुत्कृष्टं	०दुत्कृष्टं
४३५	७	दंष्ट्रा	दंष्ट्रा
४५४	३०	०स्वभाविकाः	०स्वाभाविकाः
४५६	१२	उपा अनक्ति	उपाजक्ति
४५७	२	Delete the sign (?)	
४५८	७	चक्षुषी	चक्षुषो
४६०	२१	रसानां वा	रसानां
५०२	२३	रोदसी	रोवसी
५१३	२१	प्र । अव ।	प्र । अव
५२८	३१	रोदसी	रोदसी
५३४	८	Delete (?)	
५५०	१०	स्वधया	स्वधया
५५४	११	सङ्ग्रामे	सङ्ग्रामे
५६१	३१	भ्रात्रा	भर्त्रा
५६४	२१	कुं इति ।	कुं इति ।
५७८	११	यदा न तं	यदा न तं
५७९	१	द्युमिन्तम	द्युमिन्तम

Page	Line	Read (शुद्धम्)	For (अशुद्धम्)
५८१	२६	०स्थानीयोऽपत्यत्वात्	०स्थानीयो पत्यत्वात्
५८१	३०	अरैक् ।	अरैक् ।
५८८	३१	समो	समो
६१४	१७	शासितु०	शासितु०
६२२	२६	सुसुप्वांसुम् ।	सुसुप्वांसुम् ।
६२७	११	अभवत्तम्	प्रभवत्तम्
६३१	२५	अजोहवी०	अजोहवी०
६५६	१६	बुनर्धितिः ।	बुनर्धितिः ।

ADDITIONS

Footnote no. १ on page १ should read :—

“The standard form of the last four syllables of *pādas a* and *c* is not iambic but $u — — \underline{u}$. The form of *pāda a*, $— — u —$, $u u u —$, is used by standard writers of *Kāvya*, but that of *pāda c*, $— — u —$, $— u —$, is not used by strict writers, though it is common enough in the Epics and the *Purāṇas*.

The standard form of the last four syllables in *a*, *b*, *c*, and *d* is laid down in the following stanza of *Śrutabodha*, attributed to a Kālidāsa :—

श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् ।
द्वित्रितुःपादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥१०॥

But, as a matter of fact, the *śloka* metre has not been satisfactorily dealt with, by treatises on prosody. Really speaking, Footnote no. १ is unnecessary.

मुद्रक—पी० टोपा, इलाहाबाद लॉ जर्नल प्रेस, इलाहाबाद
प्रकाशक—मोतीलाल बनारसीदास, पञ्जाब संस्कृत बुक डिपो, लाहौर

PADAPĀTHA

Padapāṭha.

I. 1.

अ॒ग्निम् । ई॒ळे । पु॒रःऽहि॑तम् । य॒ज्ञस्य॑ । दे॒वम् । ऋ॒त्विज॑म् ।
 हो॒ता॒रम् । र॒त्नऽधा॑तमम् ॥१॥ अ॒ग्निः । पू॒र्वेभिः॑ । ऋ॒षिऽभिः॑ । ई॒र्ष्यः ।
 नू॒तनैः । उ॒त । सः । दे॒वान् । आ । इ॒ह । व॒क्षति॑ ॥२॥ अ॒ग्निना॑ । र॒यिम् ।
 अ॒श्वत् । पो॒षम् । ए॒व । दि॒वेऽदि॑वे । य॒ज्ञसम् । वी॒रव॑त्ऽतमम् ॥३॥
 अ॒ग्ने । यम् । य॒ज्ञम् । अ॒ध्वर॑म् । वि॒श्वतः॑ । प॒रिऽभूः । अ॒सि । सः । इत् ।
 दे॒वेषु॑ । ग॒च्छति॑ ॥४॥ अ॒ग्निः । हो॒ता । क॒विऽक्र॑तुः । स॒त्यः । चि॒त्रश्र॑-
 वःऽतमः । दे॒वः । दे॒वेभिः॑ । आ । ग॒मत् ॥५॥ यत् । अ॒ङ्ग । दा॒शुषे॑ । त्वम् ।
 अ॒ग्ने । भ॒द्रम् । क॒रि॒ष्यसि॑ । तव॑ । इत् । तत् । स॒त्यम् । अ॒ङ्गिरः॑ ॥६॥
 उप॑ । त्वा । अ॒ग्ने । दि॒वेऽदि॑वे । दो॒षाऽव॑स्तः । धि॒या । व॒यम् । नमः॑ ।
 भ॒रन्तः॑ । आ । इ॒मसि॑ ॥७॥ रा॒जन्त॑म् । अ॒ध्वरा॑णाम् । गो॒पाम् । ऋ॒तस्य॑
 दी॒दि॒विम् । वर्ध॑मानम् । स्वे । दमे॑ ॥८॥ सः । नः । पि॒ताऽइ॑व । सून॑वे ।
 अ॒ग्ने । सु॒ऽउपा॑यनः । भ॒व । स॒च॑स्व । नः । स्व॒स्तये॑ ॥९॥

I. 2.

वा॒यो इति॑ । आ । या॒हि । दर्श॑त । इ॒मे । सो॒माः । अर॑ऽकृ॒ताः ।
 ते॒षाम् । पा॒हि । श्रु॒धि । ह॒वम् ॥१॥ वा॒यो इति॑ । उ॒क्थे॑भिः । ज॒रन्ते॑ । त्वा॒म् ।
 अ॒च्छ । ज॒रि॒तारः॑ । सु॒तऽसो॑माः । अ॒हःऽवि॑दः ॥२॥ वा॒यो इति॑ । तव॑ ।

प्रऽपृञ्चती । धेना । जिगाति । दाशुषे । उरुची । सोमऽपीतये ॥३॥
 इन्द्रवायु इति । इमे । सुताः । उपे । प्रयःऽभिः । आ । गतम् । इन्द्रवः ।
 वाम् । उशन्ति । हि॥४॥ वायो इति । इन्द्रः । च । चेतथः । सुतानाम् ।
 वाजिनीवस् इति वाजिनीऽवस् । तौ । आ । यातम् । उपे । द्रवत् ॥५॥ वायो
 इति । इन्द्रः । च । सुन्वतः । आ । यातम् । उपे । निःऽकृतम् । मक्षु । इत्था ।
 धिया । नरा ॥६॥ मित्रम् । हुवे । पूतऽदक्षम् । वरुणम् । च । रिशादसम् ।
 धियम् । घृताचीम् । सार्धन्ता ॥७॥ ऋतेन । मित्रावरुणौ । ऋतऽवृधौ ।
 ऋतऽस्पृशा । क्रतुम् । बृहन्तम् । आशाथे इति ॥८॥ कवी इति । नः । मित्रा-
 वरुणा । तुविऽजातौ । उरुऽक्षया । दक्षम् । दधाते इति । अपसम् ॥९॥

I. 3.

अश्विना । यज्वरीः । इषेः । द्रवत्पाणी इति द्रवत्ऽपाणी । शुभः । पती
 इति । पुरुऽभुजा । चनस्यतम् ॥१॥ अश्विना । पुरुऽदंससा । नरा । शवीरया ।
 धिया । धिण्या । वनेतम् । गिरः ॥२॥ दक्षा । युवाकवः । सुताः । नासत्या ।
 वृकऽवर्हिषः । आ । यातम् । रुद्रवर्तनी इति रुद्रऽवर्तनी ॥३॥ इन्द्र । आ ।
 याहि । चित्रभानो इति चित्रऽभानो । सुताः । इमे । त्वाऽयवः । अण्वीभिः ।
 तना । पूतासः ॥४॥ इन्द्र । आ । याहि । धिया । इषितः । विप्रऽज्यूतः ।
 सुतऽवतः । उपे । ब्रह्माणि । वाघतः ॥५॥ इन्द्र । आ । याहि । तूतुजानः ।
 उपे । ब्रह्माणि । हरिऽवः । सुते । दधिष्व । नः । चनः ॥६॥ ओमासः ।
 चर्षणिऽधृतः । विश्वे । देवासः । आ । गत । दाशवांसः । दाशुषेः । सुतम् ॥७॥
 विश्वे । देवासः । अप्सुतुरः । सुतम् । आ । गन्ता । तूर्णयः । उस्त्राऽइव ।
 स्वसराणि ॥८॥ विश्वे । देवासः । अस्त्रिधः । एहिऽमायासः । अद्रुहः ।
 मेधम् । जुषन्त । बह्वयः ॥९॥ पावका । नः । सरस्वती । वाजेभिः ।

वा॒जिनी॑ऽवती । य॒ज्ञम् । व॒ष्टु । धि॒याऽव॑सुः ॥१०॥ चो॒दयि॑त्री । स॒नृता॑नाम् ।
चे॒तन्ती । सु॒ऽमती॑नाम् । य॒ज्ञम् । द॒धे । सर॑स्वती ॥११॥ म॒हः । अ॒र्णैः ।
सर॑स्वती । प्र । चे॒तय॑ति । के॒तुना॑ । धि॒र्यः । वि॒श्वाः । वि । रा॒जति॑ ॥१२॥

I. 4.

सु॒रूप॑ऽकृ॒त्नुम् । ऊ॒तये॑ । सु॒दुष्मा॑म्ऽइव । गो॒ऽदुहे॑ । जु॒हुम॑सि । द्यवि॑-
ऽद्यवि ॥१॥ उप॑ । नः । स॒र्वना॑ । आ । ग॒हि । सोम॑स्य । सोम॑ऽपाः ।
पि॒व । गो॒ऽदाः । इत् । रे॒वतः॑ । म॒दः ॥२॥ अ॒र्थ । ते । अ॒न्त॑मा॒नाम् ।
वि॒द्याम॑ । सु॒ऽमती॑नाम् । मा । नः । अ॒ति । रु॒यः । आ । ग॒हि ॥३॥
परा॑ । इ॒हि । वि॒ग्रम् । अ॒स्त॑तम् । इ॒न्द्रम् । पृ॒च्छ । वि॒पऽचि॑तम् । यः ।
ते । स॒खि॑ऽभ्यः । आ । व॒रम् ॥४॥ उ॒त व्र॑वन्तु । नः । नि॒दः । निः ।
अ॒न्यतः॑ । चि॒त् । आ॒रत॑ । द॒धानाः॑ । इ॒न्द्रै । इत् । दु॒र्वः ॥५॥ उ॒त । नः ।
सु॒ऽभगा॑न् । अ॒रिः । वो॒चेयुः॑ । द॒स्य । कृ॒ष्टयः॑ । स्या॑म । इत् । इ॒न्द्रस्य॑ ।
श॒र्मणि॑ ॥६॥ आ । ई॒म् । आ॒शुम् । आ॒शवै॑ । भ॒र । य॒ज्ञऽश्रि॑यम् ।
नृ॒ऽमा॒र्दन॑म् । प॒तय॑त् । म॒न्दय॑त्ऽस॒खम् ॥७॥ अ॒स्य । पी॒त्वा । श॒त॒क्रतो॑
इति॑ श॒त॒ऽक्रतो॑ । ध॒नः । वृ॒त्राणा॑म् । अ॒भवः॑ । प्र । आ॒वः । वा॒जेषु॑ ।
वा॒जिन॑म् ॥८॥ तम् । त्वा । वा॒जेषु॑ । वा॒जिन॑म् । वा॒जया॑मः । श॒त॒क्रतो॑
इति॑ श॒त॒ऽक्रतो॑ । ध॒नाना॑म् । इ॒न्द्र । सा॒तये॑ ॥९॥ यः । रा॒यः । अ॒वनिः॑ ।
म॒हान् । सु॒ऽपारः॑ । सु॒न्वतः॑ । स॒खा । त॒स्यै । इ॒न्द्राय॑ । गा॒यत॑ ॥१०॥

I. 5.

आ । तु । आ । इत् । नि । सी॒दत॑ । इ॒न्द्रम् । अ॒भि । प्र । गा॒यत॑ ।
स॒खायः॑ । स्तोम॑ऽवा॒हसः॑ ॥१॥ पु॒रु॒ऽतम॑म् । पु॒रु॒णाम् । ई॒शान॑म् ।
वा॒र्याणा॑म् । इ॒न्द्रम् । सोमै॑ । स॒चा । सु॒ते ॥२॥ सः । घ । नः । यो॒गै ।

आ । भुवत् । सः । राये । सः । पुरम्ऽध्याम् । गर्मत् । वाजैभिः । आ ।
 सः । नः ॥३॥ यस्य । सम्ऽस्ये । न । वृण्वते । हरी इति । समत्ऽसु ।
 शत्रवः । तस्यै । इन्द्राय । गायत ॥४॥ सुतऽपाव्ने । सुताः । इमे । शुचयः ।
 यन्ति । वीतये । सोमासः । दधिऽआशिरः ॥५॥ त्वम् । सुतस्य ।
 पीतये । सद्यः । वृद्धः । अजायथाः । इन्द्र । ज्यैष्ठ्याय । सुक्रतो इति
 सुऽक्रतो ॥६॥ आ । त्वा । विशन्तु । आश्वः । सोमासः । इन्द्र ।
 गिर्वणः । शम् । ते । सन्तु । प्रऽचेतसे ॥७॥ त्वाम् । स्तोमाः । अवीवृधन् ।
 त्वाम् । उक्था । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । त्वाम् । वर्धन्तु । नः । गिरः
 ॥८॥ अर्चितऽऊतिः । सनेत् । इमम् । वाजम् । इन्द्रः । सहस्रिणम् ।
 यस्मिन् । विश्वानि । पौंसा ॥९॥ मा । नः । मर्ताः । अभि । द्रुहन् ।
 तनूनाम् । इन्द्र । गिर्वणः । ईशानः । यवय । वधम् ॥१०॥

I. 6.

युञ्जन्ति । व्रधम् । अरुषम् । चरन्तम् । परि । तस्थुषः । रोचन्ते ।
 रोचना । दिवि ॥१॥ युञ्जन्ति । अस्य । काम्या । हरी इति । विऽपक्षसा ।
 रथे । शोणा । वृष्णू इति । नृऽवाहसा ॥२॥ केतुम् । कृण्वन् । अकेतवे ।
 पेशः । मर्याः । अपेशसे । सम् । उपत्ऽभिः । अजायथाः ॥३॥ आत् ।
 अह । स्वधाम् । अनु । पुनः । गर्भऽत्वम् । आऽईरिरे । दधानाः । नाम ।
 यज्ञियम् ॥४॥ वीळु । चित् । आरुजत्नुऽभिः । गुहा । चित् । इन्द्र ।
 वह्निऽभिः । अविन्दः । उस्त्रियाः । अनु ॥५॥ देवऽयन्तः । यथा ।
 मतिम् । अच्छ । विदत्ऽवसुम् । गिरः । महाम् । अनुपत । श्रुतम् ॥६॥
 इन्द्रेण । सम् । हि । दक्षसे । सम्ऽजगमानः । अविभ्युषा । मन्दू इति ।
 समानऽवर्चसा ॥७॥ अनवधैः । अभिव्युऽभिः । मखः । सहस्वत् ।

अ॒र्च॒ति । ग॒णैः । इन्द्र॑स्य । काम्यैः ॥८॥ अतः । प॒रिऽज्मन् । आ ।
ग॒हि । दि॒वः । वा । रो॒च॒नात् । अ॒धि । स॒म् । अ॒सिन् । ऋ॒ज्ज॒ते । गि॒रः
॥९॥ इतः । वा । सा॒तिम् । ई॒र्महे । दि॒वः । वा । पा॒र्थि॒वात् । अ॒धि ।
इन्द्र॑म् । म॒हः । वा । रज॑सः ॥१०॥

I. 7.

इन्द्र॑म् । इत् । गा॒थिनः । वृ॒हत् । इन्द्र॑म् । अ॒र्केभिः । अ॒र्किणः ।
इन्द्र॑म् । वा॒णीः । अ॒नू॒ष॒त ॥१॥ इन्द्रः । इत् । ह॒र्योः । स॒चा । स॒म्ऽमि॑श्लः ।
आ । व॒चऽयु॒जा । इन्द्रः । व॒ज्री । हि॒र॒ण्य॒यः ॥२॥ इन्द्रः । दी॒र्घाय॑ ।
चक्ष॑से । आ । सूर्य॑म् । रो॒ह॒यत् । दि॒वि । वि । गो॒भिः । अ॒द्रिम् ।
ऐ॒र॒यत् ॥३॥ इन्द्रः । वा॒ज्रेषु॑ । नः । अ॒व । स॒ह॒स्र॑ऽप्र॒धनेषु॑ । च । उ॒ग्रः ।
उ॒ग्राभिः॑ । ऊ॒तिऽभिः॑ ॥४॥ इन्द्र॑म् । व॒यम् । म॒हाऽध॑ने । इन्द्र॑म् । अ॒र्भे ।
ह॒वा॒महे॑ । यु॒जम् । वृ॒त्रेषु॑ । व॒ज्रि॒णम् ॥५॥ सः । नः । वृ॒षन् । अ॒मुम् ।
च॒रुम् । स॒त्राऽदा॑वन् । अ॒प । वृ॒धि । अ॒स॒म्यम् । अ॒प्र॒तिऽस्कु॑तः ॥६॥
तु॒ञ्जेऽतु॑ञ्जे । ये । उ॒त्त॑रे । स्तो॒माः । इन्द्र॑स्य । व॒ज्रि॒णः । न । वि॒न्धे ।
अ॒स्य । सु॒स्तु॒तिम् ॥७॥ वृ॒षा । यू॒थाऽइ॒व । वंस॑गः । कृ॒ष्टीः । इ॒य॒ति ।
ओ॒ज॒सा । ई॒शानः॑ । अ॒प्र॒तिऽस्कु॑तः ॥८॥ यः । ए॒कः । च॒र्ष॒णीना॑म् ।
व॒सू॒नाम् । इ॒र॒ज्य॒ति । इन्द्रः । प॒ञ्च । क्षि॒तीना॑म् ॥९॥ इन्द्र॑म् । वः ।
वि॒श्व॒तः । परि॑ । ह॒वा॒महे॑ । ज॒नेभ्यः॑ । अ॒स्माक॑म् । अ॒स्तु । के॒वलः ॥१०॥

I. 8.

आ । इन्द्र॑ । सा॒न॒सि॒म् । र॒यि॒म् । स॒ऽजि॒त्वान॑म् । स॒दाऽस॑हम् ।
व॒र्षि॑ष्ठम् । ऊ॒तये॑ । भ॒र ॥१॥ नि । येन॑ । मु॒ष्टिऽह॒त्यया॑ । नि । वृ॒त्रा ।
रु॒ण॒धाम॑हे । त्वाऽऊ॒तासः॑ । नि । अ॒र्व॒ता ॥२॥ इन्द्र॑ । त्वाऽऊ॒तासः॑ ।

आ । वयम् । वज्रम् । घना । ददीमहि । जयेम । सम् । युधि । स्पृधः
 ॥३॥ वयम् । शूरोभिः । अस्तुऽभिः । इन्द्र । त्वया । युजा । वयम् ।
 ससह्याम् । पृतन्यतः ॥४॥ महान् । इन्द्रः । परः । च । नु । महिऽ-
 त्वम् । अस्तु । वज्रिणैः । द्यौः । न । प्रथिना । शर्वः ॥५॥ सम्ऽओहे ।
 वा । ये । आशत । नरः । तोकस्य । सनिता । विप्रासः । वा । धिया-
 ऽयवः ॥६॥ यः । कुक्षिः । सोमऽपातमः । समुद्रऽइव । पिन्वते ।
 उर्वीः । आपः । न । काकुदः ॥७॥ एव । हि । अस्य । सनृता ।
 विऽरप्शी । गोऽमती । मही । पक्का । शाखा । न । दाशुषे ॥८॥ एव ।
 हि । ते । विऽभूतयः । ऊतयः । इन्द्र । माऽवते । सद्यः । चित् ।
 सन्ति । दाशुषे ॥९॥ एव । हि । अस्य । काम्या । स्तोमः । उक्थम् । च ।
 शंस्या । इन्द्राय । सोमऽपीतये ॥१०॥

I. 9.

इन्द्र । आ । इहि । मत्सि । अन्धसः । विश्वेभिः । सोमपर्वऽभिः ।
 महान् । अभिष्टिः । ओजसा ॥१॥ आ । ईम् । एनम् । सुजत । सुते ।
 मन्दिम् । इन्द्राय । मन्दिनैः । चक्रिम् । विश्वानि । चक्रये ॥२॥ मत्स्व ।
 सुऽशिग्र । मन्दिऽभिः । स्तोमेभिः । विश्वऽचर्षणे । सचा । एषु । सर्वनेषु ।
 आ ॥३॥ असृग्रम् । इन्द्र । ते । गिरः । प्रति । त्वाम् । उत् । अहासत ।
 अजोषाः । वृषभम् । पतिम् ॥४॥ सम् । चोदय । चित्रम् । अर्वाक् ।
 राधः । इन्द्र । वरेण्यम् । असत् । इत् । ते । विऽभु । प्रऽभु ॥५॥
 अस्मान् । सु । तत्र । चोदय । इन्द्र । राये । रमेस्वतः । तुविऽद्युम्न ।
 यशस्वतः ॥६॥ सम् । गोऽमत् । इन्द्र । वार्जऽवत् । असे इति । पृथु ।
 श्रवः । बृहत् । विश्वऽआयुः । धेहि । अक्षितम् ॥७॥ असे इति ।

धेहि । श्रवः । बृहत् । द्युम्नम् । सहस्रऽसातमम् । इन्द्र । ताः । रथिनीः ।
 इषः ॥८॥ वसोः । इन्द्रम् । वसुऽपतिम् । गीःऽभिः । गृणन्तः ।
 ऋग्मिर्यम् । होम । गन्तारम् । ऊतये ॥९॥ सुतेऽसुते । निऽओकसे ।
 बृहत् । बृहते । आ । इत् । अरिः । इन्द्राय । शूषम् । अर्चति ॥१०॥

I. 10.

गार्यन्ति । त्वा । गायत्रिणः । अर्चन्ति । अर्कम् । अर्किणः ।
 ब्रह्माणः । त्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । उत् । वंशम्ऽईव ।
 येमिरे ॥१॥ यत् । सानोः । सानुम् । आ । अरुहत् । भूरि । अस्पष्ट ।
 कर्त्तव्यम् । तत् । इन्द्रः । अर्थम् । चेतति । यूथेन । वृष्णिः । एजति ॥२॥
 युक्ष्व । हि । केशिना । हरी इति । वृषणा । कक्ष्यऽग्रा । अर्थ । नः ।
 इन्द्र । सोमऽपाः । गिराम् । उपऽश्रुतिम् । चर ॥३॥ आ । इहि । स्तोमान् ।
 अभि । स्वर । अभि । गृणीहि । आ । रुव । ब्रह्म । च । नः । वसो
 इति । सचा । इन्द्र । यज्ञम् । च । वर्धय ॥४॥ उक्थम् । इन्द्राय ।
 शंसम् । वर्धनम् । पुरुनिऽसिधे । शक्रः । यथा । सुतेषु । नः ।
 ररणत् । सरुयेषु । च ॥५॥ तम् । इत् । सखिऽस्त्वे । ईमहे । तम् ।
 राये । तम् । सुऽवीर्ये । सः । शक्रः । उत । नः । शकत् । इन्द्रः । वसु ।
 दयमानः ॥६॥ सुऽविवृतम् । सुनिऽअजम् । इन्द्र । त्वाऽदातम् । इत् ।
 यशः । गवाम् । अप । व्रजम् । वृधि । कृणुष्व । राधः । अद्रिऽवः ॥७॥
 नहि । त्वा । रोदसी इति । उभे इति । ऋघायमाणम् । इन्वतः । जेषः ।
 स्वऽवतीः । अपः । सम् । गाः । असभ्यम् । धूनुहि ॥८॥ आश्रुत्ऽकर्ण ।
 श्रुधि । हवम् । नु । चित् । दधिष्व । मे । गिरः । इन्द्र । स्तोमम् । इमम् ।
 मम । कृष्व । युजः । चित् । अन्तरम् ॥९॥ विन्न । हि । त्वा । वृषन्ऽतमम् ।

वाजैषु । हवनऽश्रुतम् । वृषन्ऽतमस्य । हूमहे । ऊतिम् । सहस्रऽसार्तमाम्
 ॥१०॥ आ । तु । नः । इन्द्र । कौशिक । मन्दसानः । सुतम् । पिव ।
 नव्यम् । आयुः । प्र । सु । तिर । कृधि । सहस्रऽसाम् । ऋषिम् ॥११॥
 परि । त्वा । गिर्वणः । गिरः । इमाः । भवन्तु । विश्वतः । वृद्धऽआयुम् ।
 अनु । वृद्धयः । जुष्टाः । भवन्तु । जुष्टयः ॥१२॥

I. 11.

इन्द्रम् । विश्वाः । अवीवृधन् । समुद्रऽव्यवसम् । गिरः । रथिऽतमम् ।
 रथिनाम् । वाजानाम् । सत्ऽपतिम् । पतिम् ॥१॥ सख्ये । ते । इन्द्र ।
 वाजिनः । मा । भेम । शवसः । पते । त्वाम् । अभि । प्र । नोनुमः ।
 जेतारम् । अपराऽजितम् ॥२॥ पूर्वीः । इन्द्रस्य । रातर्यः । न । वि ।
 दस्यन्ति । ऊतर्यः । यदि । वाजस्य । गोऽमतः । स्तोतृऽभ्यः । मंहते ।
 मघम् ॥३॥ पुराम् । मिन्दुः । युवा । कविः । अर्मितऽओजाः । अजायत ।
 इन्द्रः । विश्वस्य । कर्मणः । धर्ता । वज्री । पुरुऽस्तुतः ॥४॥
 त्वम् । बलस्य । गोऽमतः । अपे । अवः । अद्रिऽवः । बिलम् । त्वाम् ।
 देवाः । अर्विभ्युषः । तुज्यमानासः । आविषुः ॥५॥ तव । अहम् । शूर ।
 रातिऽभिः । प्रति । आयम् । सिन्धुम् । आऽवदन् । उपे । अतिष्ठन्त ।
 गिर्वणः । विदुः । ते । तस्य । कारवः ॥६॥ मायार्भिः । इन्द्र । मायि-
 नेम् । त्वम् । शुष्णम् । अव । अतिरः । विदुः । ते । तस्य । मेधिराः ।
 तेषाम् । श्रवांसि । उत् । तिर ॥७॥ इन्द्रम् । ईशानम् । ओजसा । अभि ।
 स्तोमाः । अनुपत । सहस्रम् । यस्य । रातर्यः । उत् । वा । सन्ति ।
 भूर्यसीः ॥८॥

I. 12.

अग्निम् । दूतम् । वृणीमहे । होतारम् । विश्वऽवेदसम् । अस्य ।
यज्ञस्य । सुऽक्रतुम् ॥१॥ अग्निम्ऽअग्निम् । हवीमऽभिः । सदा । हवन्त ।
विस्पतिम् । हव्यऽवाहम् । पुरुऽप्रियम् ॥२॥ अग्ने । देवान् । इह । आ ।
वह । जज्ञानः । वृक्तऽवर्हिषे । अर्षि । होता । नः । ईक्ष्यः ॥३॥ तान् ।
उशतः । वि । बोधय । यत् । अग्ने । यार्षि । दूत्यम् । देवैः । आ ।
सत्सि । वर्हिषि ॥४॥ घृतऽआहवन । दीदिऽवः । प्रति । स । रिषतः ।
दह । अग्ने । त्वम् । रक्षस्विनः ॥५॥ अग्निना । अग्निः । सम् । इध्यते ।
कविः । गृहऽपतिः । युवा । हव्यऽवाद् । जुहुऽआस्यः ॥६॥ कविम् ।
अग्निम् । उप । स्तुहि । सत्यऽधर्माणम् । अध्वरे । देवम् । अमीवऽ-
चातनम् ॥७॥ यः । त्वाम् । अग्ने । हविऽपतिः । दूतम् । देव ।
सपर्यति । तस्य । स । प्रऽअविता । भव ॥८॥ यः । अग्निम् । देवऽ-
वीतये । हविष्मान् । आऽविवांसति । तस्यै । पावक । मृळ्य ॥९॥ सः ।
नः । पावक । दीदिऽवः । अग्ने । देवान् । इह । आ । वह । उप ।
यज्ञम् । हविः । च । नः ॥१०॥ सः । नः । स्तवानः । आ । भर ।
गायत्रेण । नवीयसा । रयिम् । वीरऽवतीम् । इषम् ॥११॥ अग्ने ।
शुक्लेण । शोचिषा । विश्वाभिः । देवहूतिऽभिः । इमम् । स्तोमम् ।
जुषस्व । नः ॥१२॥

I. 13.

सुऽसमिद्धः । नः । आ । वह । देवान् । अग्ने । हविष्मते । होत-
रिति । पावक । यक्षि । च ॥१॥ मधुऽमन्तम् । तनुऽनपात् । यज्ञम् ।
देवेषु । नः । कवे । अद्य । कृणहि । वीतये ॥२॥ नराशंसम् । इह ।

प्रि॒यम् । अ॒सिन् । य॒ज्ञे । उ॒प । ह॒ये । म॒धुऽजि॒ह्वम् । ह॒विःऽकृ॒तम् ॥३॥
 अ॒ग्ने । सु॒खऽत॒मे । रथे । दे॒वान् । ई॒ळितः । आ । व॒ह । अ॒सि । हो॒ता ।
 म॒नुःऽहि॒तः ॥४॥ स्तृ॒णीत । व॒हिः । आ॒नु॒षक् । घृ॒तऽष्ट॒ष्ठम् । म॒नी॒षिणः ।
 यत्र । अ॒मृ॒तस्य । च॒क्ष॒णम् ॥५॥ वि । श्र॒यन्ता॒म् । ऋ॒तऽवृ॒धः । द्वा॒रः ।
 दे॒वीः । अ॒स॒श्व॒तः । अ॒द्य । नू॒नम् । च । य॒ष्ट॒वे ॥६॥ न॒क्तो॒षसा ।
 सु॒ऽपे॒शसा । अ॒सिन् । य॒ज्ञे । उ॒प । ह॒ये । इ॒दम् । नः । व॒हिः ।
 आ॒ऽस॒दे ॥७॥ ता । सु॒ऽजि॒ह्वौ । उ॒प । ह॒ये । हो॒ता॒रा । दै॒व्या । क॒वी
 इति । य॒ज्ञम् । नः । य॒च॒ता॒म् । इ॒मम् ॥८॥ इ॒ळा । सर॑स्वती । म॒ही ।
 ति॒स्रः । दे॒वीः । म॒यःऽभ्र॒वः । व॒हिः । सी॒द॒न्तु । अ॒सि॒धः ॥९॥ इ॒ह ।
 त्व॒ष्टा॒रम् । अ॒ग्रि॒यम् । वि॒श्वऽरू॒पम् । उ॒प । ह॒ये । अ॒स्माक॑म् । अ॒स्तु ।
 के॒वलः ॥१०॥ अ॒व । सृ॒ज । व॒न॒स्प॒ते । दे॒व । दे॒वेभ्यः । ह॒विः । प्र ।
 दा॒तुः । अ॒स्तु । चे॒त॒नम् ॥११॥ स्वा॒हा । य॒ज्ञम् । कृ॒णो॒त॒न । इन्द्रा॑य ।
 य॒ज्व॒नः । गृ॒हे । तत्र । दे॒वान् । उ॒प । ह॒ये ॥१२॥

I. 14.

आ । ए॒भिः । अ॒ग्ने । दु॒वः । गि॒रः । वि॒श्वे॑भिः । सोम॑ऽपी॒तये ।
 दे॒वेभिः । या॒हि । य॒क्षि । च ॥१॥ आ । त्वा । क॒ष्वाः । अ॒हु॒ष॒त ।
 गृ॒णन्ति । वि॒प्र । ते । धि॒यः । दे॒वेभिः । अ॒ग्ने । आ । ग॒हि ॥२॥
 इन्द्र॑वा॒यु इति । वृ॒ह॒स्प॒तिम् । मि॒त्रा । अ॒ग्निम् । पू॒ष॒णम् । भ॒गम् ।
 आ॒दि॒त्यान् । मा॒रु॒तम् । ग॒णम् ॥३॥ प्र । वः । भ्रि॒य॒न्ते । इन्द्र॑वः ।
 म॒त्स॒राः । मा॒द॒यि॒ष्ण॒वः । द्र॒प्साः । म॒ध्वः । च॒मूऽस॒दः ॥४॥ ई॒ळते ।
 त्वा॒म् । अ॒व॒स्य॒वः । क॒ण्वा॒सः । वृ॒क्तऽव॑हि॒षः । ह॒वि॒ष्म॒न्तः । अ॒र॒म्-
 ऽकृ॒तः ॥५॥ घृ॒तऽष्ट॒ष्टाः । म॒नःऽयु॒जः । ये । त्वा । व॒ह॒न्ति । व॒ह॒यः ।

आ । दे॒वान् । सोम॑ऽपीतये ॥६॥ तान् । यज॑त्रान् । ऋ॒त॒ऽवृ॒धः । अ॒ग्ने ।
 प॒त्नी॑ऽवतः । कृ॒धि । म॒ध्वः । सु॒ऽजि॒ह्व । पा॒य॒य ॥७॥ ये । यज॑त्राः ।
 ये । ई॒ज्याः । ते । ते । पि॒वन्तु । जि॒ह्वया॑ । म॒घोः । अ॒ग्ने । व॒षट्-
 कृ॒ति ॥८॥ आ॒कीम् । सूर्य॑स्य । रो॒चनात् । वि॒श्वान् । दे॒वान् । उ॒पः-
 ऽवृ॒धः । वि॒प्रः । हो॒ता । इ॒ह । व॒क्ष॒ति ॥९॥ वि॒श्वे॒भिः । सो॒म्यम् ।
 म॒धु । अ॒ग्ने । इ॒न्द्रे॒ण । वा॒यु॒ना । पि॒वं । मि॒त्रस्य॑ । धाम॑ऽभिः ॥१०॥
 त्वम् । हो॒ता । म॒नुः॑ऽहितः । अ॒ग्ने । य॒ज्ञेषु॑ । सी॒द॒सि । सः । इ॒मम् ।
 नः । अ॒ध्व॒रम् । य॒ज ॥११॥ यु॒क्ष्व । हि । अ॒रु॒षीः । रथे॑ । ह॒रि॒तः ।
 दे॒व । रो॒हि॒तः । ता॒भिः । दे॒वान् । इ॒ह । आ । व॒ह ॥१२॥

I. 15.

इ॒न्द्र । सोम॑म् । पि॒वं । ऋ॒तु॒ना । आ । त्वा । वि॒श॒न्तु । इ॒न्द्र॒वः ।
 म॒त्स॒रा॒सः । तत्॑ऽओ॒क॒सः ॥१॥ म॒रु॒तः । पि॒वंत । ऋ॒तु॒ना । पो॒त्रात् ।
 य॒ज्ञम् । पु॒नी॒त॒न । यू॒यम् । हि । स्थ । सु॒ऽदा॒न॒वः ॥२॥ अ॒भि । य॒ज्ञम् ।
 गृ॒णी॒हि । नः । ग्ना॒वः । ने॒ष्ट॒रि॒ति । पि॒वं । ऋ॒तु॒ना । त्वम् । हि ।
 र॒त्न॑ऽधाः । अ॒सि ॥३॥ अ॒ग्ने । दे॒वान् । इ॒ह । आ । व॒ह । सा॒द॒य ।
 यो॒निषु॑ । त्रिषु॑ । परि॑ । भू॒ष । पि॒वं । ऋ॒तु॒ना ॥४॥ ब्रा॒ह्म॒णात् । इ॒न्द्र ।
 रा॒ध॒सः । पि॒वं । सोम॑म् । ऋ॒तून् । अनु॑ । त॒वं । इ॒त् । हि । स॒ख्यम् ।
 अ॒स्त॒तम् ॥५॥ यु॒वम् । द॒क्षम् । धृ॒त॑ऽव्र॒ता । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा । दुः॑ऽद॒मम् ।
 ऋ॒तु॒ना । य॒ज्ञम् । आ॒शा॒थे इति॑ ॥६॥ द्र॒वि॒णः॑ऽदाः । द्र॒वि॒ण॒सः ।
 ग्रा॒व॑ऽह॒स्ता॒सः । अ॒ध्व॒रे । य॒ज्ञेषु॑ । दे॒वम् । ई॒ळ॒ते ॥७॥ द्र॒वि॒णः॑ऽदाः ।
 द॒दा॒तु । नः । व॒स॒न्नि । या॒नि । शृ॒ण्वि॒रे । दे॒वेषु॑ । ता । व॒ना॒म॒हे ॥८॥
 द्र॒वि॒णः॑ऽदाः । पि॒पी॒ष॒ति । जु॒हो॒त । प्र । च । ति॒ष्ठ॒त । ने॒ष्ट्रात् । ऋ॒तु-

ऽभिः । इ॒ष्य॒त ॥९॥ यत् । त्वा । तुरी॒यम् । ऋ॒तुऽभिः । द्रवि॑णऽदः ।
 य॒जाम॑हे । अ॒र्घ । स॒ । नः । द॒दिः । भ॒व ॥१०॥ अ॒श्वि॒ना । पि॒व॒तम् ।
 म॒धु । दी॒घ॒ग्नी इति॑ । दी॒दिऽअ॒ग्नी । शु॒चिऽव्र॑ता । ऋ॒तु॒ना । य॒ज्ञ॒वा॒-
 ह॒सा ॥११॥ गा॒र्हिऽप॒त्येन॑ । स॒न्त्य । ऋ॒तु॒ना । य॒ज्ञ॒नीः । अ॒सि ।
 दे॒वान् । दे॒वऽय॑ते । य॒ज ॥१२॥

I. 16.

आ । त्वा । व॒ह॒न्तु । ह॒र॒यः । वृ॒ष॒णम् । सोम॑ऽपी॒तये॑ । इन्द्र॑ ।
 त्वा । स॒र॑ऽचक्ष॒सः ॥१॥ इ॒माः । धा॒नाः । घृ॒तऽस्नु॑वः । ह॒री इति॑ ।
 इ॒ह । उ॒प । व॒क्ष॒तः । इन्द्र॑म् । सु॒ख॒ऽर्त॑मे । रथे॑ ॥२॥ इन्द्र॑म् । प्रा॒तः ।
 ह॒वाम॑हे । इन्द्र॑म् । प्र॒ऽय॒ति । अ॒ध्व॒रे । इन्द्र॑म् । सोम॑स्य । पी॒तये॑ ॥३॥
 उ॒प । नः । सु॒तम् । आ । ग॒हि । ह॒रिऽभिः । इन्द्र॑ । के॒शिऽभिः ।
 सु॒ते । हि । त्वा । ह॒वाम॑हे ॥४॥ सः । इ॒मम् । नः । स्तोम॑म् । आ ।
 ग॒हि । उ॒प । इ॒दम् । स॒र्व॒नम् । सु॒तम् । गौ॒रः । न । तृ॒षि॒तः । पि॒व ॥५॥
 इ॒मे । सोमा॑सः । इन्द्र॑वः । सु॒ता॑सः । अ॒धि । व॒र्हि॑षि । तान् । इन्द्र॑ ।
 स॒ह॒से । पि॒व ॥६॥ अ॒यम् । ते । स्तोम॑ः । अ॒ग्नि॒यः । हृ॒दिऽस्पृ॑क् ।
 अ॒स्तु । श॒म्ऽर्त॑मः । अ॒र्थ । सोम॑म् । सु॒तम् । पि॒व ॥७॥ वि॒श्वम् । इत् ।
 स॒र्व॒नम् । सु॒तम् । इन्द्र॑ः । म॒दा॒य । ग॒च्छ॒ति । वृ॒त्र॒ऽहा । सोम॑ऽपी॒तये॑
 ॥८॥ सः । इ॒मम् । नः । का॒मम् । आ । पृ॒ण । गो॒भिः । अ॒श्वैः ।
 श॒त॒क्र॒तो इति॑ श॒तऽक्र॑तो । स्त॒वाम॑ । त्वा । सु॒ऽआ॒र्घ्यः ॥९॥

I. 17.

इन्द्रा॒वरु॑णयोः । अ॒हम् । स॒म्ऽरा॒जौः । अ॒वः । आ । वृ॒णे । ता ।
 नः । मृ॒ळा॒तः । ई॒दृशे॑ ॥१॥ गन्ता॑रा । हि । स्यः । अ॒व॒से । ह॒वम् ।

विप्रस्य । माऽवतः । धर्तारः । चर्षणीनाम् ॥२॥ अनुऽकामम् । तर्पये-
 थाम् । इन्द्रावरुणा । रायः । आ । ता । वाम् । नेदिष्ठम् । ईमहे ॥३॥
 युवाकु । हि । शचीनाम् । युवाकु । सुऽमतीनाम् । भूयाम् । वाज-
 ऽदानाम् ॥४॥ इन्द्रः । सहस्रऽदानाम् । वरुणः । शंस्यानाम् । क्रतुः ।
 भवति । उक्थ्यः ॥५॥ तयोः । इत् । अवसा । वयम् । सनेम । नि ।
 च । धीमहि । स्यात् । उत । प्रऽरेचनम् ॥६॥ इन्द्रावरुणा । वाम् ।
 अहम् । हुवे । चित्राय । राधसे । अस्मान् । सु । जिग्युषः । कृतम् ॥७॥
 इन्द्रावरुणा । नु । नु । वाम् । सिसासन्तीषु । धीषु । आ । असम्यम् ।
 शर्म । यच्छतम् ॥८॥ प्र । वाम् । अश्नोतु । सुऽस्तुतिः । इन्द्रावरुणा ।
 याम् । हुवे । याम् । ऋधाये इति । सधऽस्तुतिम् ॥९॥

I. 18.

सोमानम् । स्वरणम् । कृणुहि । ब्रह्मणः । पते । कचीर्वन्तम् । यः ।
 औशिजः ॥१॥ यः । रेवान् । यः । अमीवऽहा । वसुऽवित् । पुष्टि-
 ऽवर्धनः । सः । नः । सिसक्त । यः । तुरः ॥२॥ मा । नः । शंसः ।
 अररुषः । धूर्तिः । प्रणक् । मर्त्यस्य । रक्ष । नः । ब्रह्मणः । पते ॥३॥
 सः । ध । वीरः । न । रिप्यति । यम् । । इन्द्रः । ब्रह्मणः । पतिः ।
 सोमः । हिनोति । मर्त्यम् ॥४॥ त्वम् । तम् । ब्रह्मणः । पते ।
 सोमः । इन्द्रः । च । मर्त्यम् । दक्षिणा । पातु । अंहसः ॥५॥ सदसः ।
 पतिम् । अद्भुतम् । प्रियम् । इन्द्रस्य । काम्यम् । सनिम् । मेधाम् ।
 अयासिषम् ॥६॥ यसात् । ऋते । न । सिध्यति । यज्ञः । विपऽचितः ।
 चन । सः । धीनाम् । योगम् । इन्वति ॥७॥ आत् । ऋध्नोति । हविः-
 ऽकृतिम् । प्राञ्चम् । कृणोति । अध्वरम् । होत्रा । देवेषु । गच्छति ॥८॥

नराशंसम् । सुऽष्टमम् । अपश्यम् । सप्रथऽतमम् । दिवः न ।
सर्वऽमखसम् ॥९॥

I. 19.

प्रति । त्यम् । चारुम् । अध्वरम् । गोऽपीथार्य । प्र । ह्यसे ।
मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥१॥ नहि । देवः । न । मर्त्यः ।
महः । तव । क्रतुम् । परः । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥२॥ ये ।
महः । रजसः । विदुः । विश्वे । देवासः । अद्रुहः । मरुत्ऽभिः । अग्ने ।
आ । गहि ॥३॥ ये । उग्राः । अर्कम् । आनुचुः । अनाष्टृष्टासः ।
ओजसा । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥४॥ ये । शुभ्राः । घोर-
स्वर्षसः । सुऽश्वत्सासः । रिशार्दसः । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि
॥५॥ ये । नाकस्य । अधि । रोचने । दिवि । देवासः । आसते ।
मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥६॥ ये । ईह्वयन्ति । पर्वतान् ।
तिरः । समुद्रम् । अर्णवम् । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥७॥
आ । ये । तन्वान्ति । रश्मिऽभिः । तिरः । समुद्रम् । ओजसा ।
मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥८॥ अभि । त्वा । पूर्वऽपीतये ।
सृजामि । सोम्यम् । मधु । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥९॥

I. 20.

अयम् । देवार्य । जन्मने । स्तोमः । विप्रैभिः । आसया । अकारि ।
रत्नऽधातमः ॥१॥ ये । इन्द्राय । वचःऽयुजा । तत्तुः । मनसा । हरी
इति । शमीभिः । यज्ञम् । आशत ॥२॥ तच्चन् । नासत्याभ्याम् ।
परिऽज्मानम् । सुऽखम् । रथम् । तच्चन् । धेनुम् । सवःऽदुधाम् ॥३॥
युवाना । पितरा । पुनरिति । सत्यऽमन्त्राः । ऋजुऽयवः । ऋभवः ।

विष्टी । अ॒कृत ॥४॥ सम् । वः । म॒दासः । अ॒ग॒म॒त । इ॒न्द्रेण । च ।
 म॒रु॒त्व॒ता । आ॒दि॒त्येभिः । च । रा॒ज॒ऽभिः ॥५॥ उ॒त । त॒यम् ।
 च॒म॒सम् । न॒वम् । त्वष्टुः । दे॒व॒स्य । निःऽकृतम् । अ॒कर्त । च॒तुरः ।
 पु॒न॒रि॒ति ॥६॥ ते । नः । र॒त्नानि । ध॒त्त॒न । त्रिः । आ । सा॒प्तानि ।
 सु॒न्व॒ते । ए॒कम्ऽए॒कम् । सु॒श॒स्ति॒ऽभिः ॥७॥ अ॒ध॒र॒य॒न्त । व॒ह्नयः ।
 अ॒भ॒ज॒न्त । सु॒ऽकृ॒त्यया । भा॒गम् । दे॒वेषु । य॒ज्ञि॒र्यम् ॥८॥

I. 21.

इ॒ह । इ॒न्द्रा॒ग्नी इति । उ॒प । ह॒ये । त॒योः । इत् । सो॒मम् ।
 उ॒श्म॒सि । ता । सो॒मम् । सो॒म॒ऽपा॒त॒मा ॥१॥ ता । य॒ज्ञेषु । प्र । शंस॒त ।
 इ॒न्द्रा॒ग्नी इति । शु॒म्भ॒त । न॒रः । ता । गा॒य॒त्रेषु । गा॒य॒त ॥२॥ ता ।
 मि॒त्र॒स्य । प्र॒ऽश॒स्त॒ये । इ॒न्द्रा॒ग्नी इति । ता । ह॒वाम॒हे । सो॒म॒ऽपा ।
 सो॒म॒ऽपी॒त॒ये ॥३॥ उ॒ग्रा । स॒न्ता । ह॒वाम॒हे । उ॒प । इ॒दम् । स॒र्व॒नम् ।
 सु॒तम् । इ॒न्द्रा॒ग्नी इति । आ । इ॒ह । ग॒च्छ॒ताम् ॥४॥ ता । म॒हान्ता ।
 स॒द॒स्प॒ती इति । इ॒न्द्रा॒ग्नी इति । र॒क्षः । उ॒ब्ज॒तम् । अ॒प्र॒जाः । स॒न्तु ।
 अ॒त्रि॒णः ॥५॥ ते॒न । स॒त्ये॒न । जा॒गृ॒तम् । अ॒धि । प्र॒ऽचे॒तु॒ने । प॒दे ।
 इ॒न्द्रा॒ग्नी इति । श॒र्मि । य॒च्छ॒तम् ॥६॥

I. 22.

प्रा॒तःऽयु॒जा । वि । वो॒ध॒य । अ॒श्वि॒नौ । आ । इ॒ह । ग॒च्छ॒ताम् ।
 अ॒स्य । सो॒म॒स्य । पी॒त॒ये ॥१॥ या । सु॒ऽर॒था । र॒थि॒ऽत॒मा । उ॒भा ।
 दे॒वा । दि॒वि॒ऽस्पृ॒शा । अ॒श्वि॒ना । ता । ह॒वाम॒हे ॥२॥ या । वा॒म् ।
 क॒शा । म॒धु॒ऽम॒ती । अ॒श्वि॒ना । सु॒नृ॒ता॒ऽव॒ती । त॒या । य॒ज्ञम् । मि॒मि॒क्ष॒-
 तम् ॥३॥ न॒हि । वा॒म् । अ॒स्ति । दू॒र॒के । य॒त्र । र॒थे॒न । ग॒च्छ॒थः ।

अ॒श्विना । सो॒मिनः । गृ॒हम् ॥४॥ हि॒र॒ण्य॒ऽपा॒णिम् । ऊ॒तये॑ । स॒वि॒तार॑म् ।
 उप॑ । ह॒ये । सः । चे॒त्ता । दे॒वता॑ । प॒दम् ॥५॥ अ॒पाम् । न॒पा॒तम् ।
 अ॒व॒से । स॒वि॒तार॑म् । उप॑ । स्तु॒हि । तस्य॑ । व्र॒तानि॑ । उ॒श्म॒सि ॥६॥
 वि॒ऽभ॒क्तार॑म् । ह॒वा॒महे॑ । व॒सोः । चि॒त्र॒स्य॑ । रा॒धे॒सः । स॒वि॒तार॑म् ।
 नृ॒ऽच॒क्ष॒सम् ॥७॥ स॒खा॒यः । आ । नि । सी॒द॒त । स॒वि॒ता । स्तो॒म्यः ।
 नु । नः । दा॒ता । रा॒धा॒सि । शु॒भ॒म॒ति ॥८॥ अ॒ग्ने॑ । प॒त्नीः । इ॒ह ।
 आ । व॒ह । दे॒वाना॑म् । उ॒श॒तीः । उप॑ । त्व॒ष्टार॑म् । सो॒म॒ऽपी॒तये॑ ॥९॥
 आ । ग्नाः । अ॒ग्ने । इ॒ह । अ॒व॒से । हो॒त्रा॒म् । य॒वि॒ष्ट । भा॒र॒ती॒म् ।
 व॒रु॒त्री॒म् । धि॒ष॒णा॒म् । व॒ह ॥१०॥ अ॒भि । नः । दे॒वीः । अ॒व॒सा ।
 म॒हः । श॒र्म॒णा । नृ॒ऽप॒त्नीः । अ॒र्च्छि॒न्न॒ऽप॒त्राः । स॒च॒न्ता॒म् ॥११॥
 इ॒ह । इ॒न्द्रा॒णी॒म् । उप॑ । ह॒ये । व॒रु॒णा॒नी॒म् । स्व॒स्तये॑ । अ॒ग॒ना॒यी॒म् ।
 सो॒म॒ऽपी॒तये॑ ॥१२॥ म॒ही । द्यौः । पृ॒थि॒वी । च । नः । इ॒मम् ।
 य॒ज्ञम् । मि॒मि॒क्ष॒ता॒म् । पि॒पृ॒ता॒म् । नः । भ॒री॒म॒ऽभिः ॥१३॥ तयोः ।
 इ॒त् । घृ॒त॒ऽव॒त् । प॒यः । वि॒प्राः । रि॒ह॒न्ति॑ । धी॒ति॒ऽभिः । ग॒न्ध॒र्व॒स्य॑ ।
 ध्रु॒वे । प॒दे ॥१४॥ स्यो॒ना । पृ॒थि॒वि । भ॒व । अ॒नृ॒क्ष॒रा । नि॒ऽवे॒श॒नी ।
 य॒च्छ॑ । नः । श॒र्म । स॒ऽप्र॒थः ॥१५॥ अ॒तः । दे॒वाः । अ॒व॒न्तु॑ ।
 नः । य॒तः । वि॒ष्णुः । वि॒ऽच॒क्र॒मे । पृ॒थि॒व्याः । स॒प्त । धा॒र्म॒ऽभिः ॥१६॥
 इ॒दम् । वि॒ष्णुः । वि । च॒क्र॒मे । त्रे॒धा । नि । द॒धे । प॒दम् । स॒म्ऽऊ॒-
 ळ॒हम् । अ॒स्य । पा॒ंसु॒रे ॥१७॥ त्री॒णि । प॒दा । वि । च॒क्र॒मे । वि॒ष्णुः ।
 गो॒पाः । अ॒दा॒भ्यः । अ॒तः । ध॒र्मा॒णि । धा॒र॒यन् ॥१८॥ वि॒ष्णोः ।
 क॒र्मा॒णि । प॒श्य॒त । य॒तः । व्र॒तानि॑ । प॒स्प॒शे । इ॒न्द्र॒स्य॑ । यु॒ज्यः ।
 स॒खा ॥१९॥ तत् । वि॒ष्णोः । प॒र॒मम् । प॒दम् । स॒दा । प॒श्य॒न्ति॑ ।

सुरयः । दिविऽइव । चक्षुः । आऽततम् ॥२०॥ तत् । विप्रासः ।
 विपन्यवः । जागृऽवांसः । सम् । इन्धते । विष्णोः । यत् । परम् ।
 पदम् ॥२१॥

I. 23.

तीव्राः । सोमासः । आ । गहि । आशीऽवन्तः । सुताः । इमे ।
 वायो इति । तान् । प्रऽस्थितान् । पिव ॥१॥ उभा । देवा । दिविऽस्पृशा ।
 इन्द्रवायू इति । हवामहे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥२॥ इन्द्रवायू
 इति । मनऽजुवा । विप्राः । हवन्ते । ऊतये । सहस्रऽअक्षा । धियः ।
 पती इति ॥३॥ मित्रम् । वयम् । हवामहे । वरुणम् । सोमऽपीतये ।
 जज्ञाना । पुतऽदक्षसा ॥४॥ ऋतेन । यौ । ऋतऽवृधौ । ऋतस्य ।
 ज्योतिषः । पती इति । ता । मित्रावरुणा । हुवे ॥५॥ वरुणः । प्रऽ-
 अविता । भुवत् । मित्रः । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः । करताम् । नः ।
 सुऽराघसः ॥६॥ मरुत्वन्तम् । हवामहे । इन्द्रम् । आ । सोमऽपीतये ।
 सऽजूः । गणेन । तृम्पतु ॥७॥ इन्द्रऽज्येष्ठाः । मरुत्ऽगणाः । देवासः ।
 पूषऽरातयः । विश्वे । मर्म । श्रुत । हवम् ॥८॥ हत । वृत्रम् । सुऽदानवः ।
 इन्द्रेण । सहसा । युजा । मा । नः । दुऽशंसः । ईशत ॥९॥ विश्वान् ।
 देवान् । हवामहे । मरुतः । सोमऽपीतये । उग्राः । हि । पृश्नि-
 ऽमातरः ॥१०॥ जयताम्ऽइव । तन्यतुः । मरुताम् । एति । धृष्णुऽया ।
 यत् । शुभम् । याथन । नरः ॥११॥ हस्कारात् । विऽद्युतः । परि ।
 अतः । जाताः । अवन्तु । नः । मरुतः । मृळयन्तु । नः ॥१२॥ आ ।
 पुपन् । चित्रऽवर्हिषम् । आघृणे । धरुणम् । दिवः । आ । अज ।
 नष्टम् । यथा । पशुम् ॥१३॥ पूषा । राजानम् । आघृणिः । अप-

ऽगूळहम् । गुहा । हितम् । अविन्दत् । चित्रऽवर्हिषम् ॥१४॥ उतो
 इति । सः । मह्यम् । इन्दुऽभिः । षट् । युक्तान् । अनुऽसेसिधत् ।
 गोभिः । यवम् । न । चर्कुषत् ॥१५॥ अम्बयः । यन्ति । अर्ध्वऽभिः ।
 जामयः । अध्वरिऽयताम् । पृश्नतीः । मधुना । पयः ॥१६॥ अमूः ।
 याः । उप । सूर्ये । यामिः । वा । सूर्यः । सह । ताः । नः । हिन्वन्तु ।
 अध्वरम् ॥१७॥ अपः । देवीः । उप । ह्वये । यत्र । गावः ।
 पिबन्ति । नः । सिन्धुऽभ्यः । कर्त्तव्यम् । हविः ॥१८॥ अप्सु । अन्तः ।
 अमृतम् । अप्सु । भेषजम् । अपाम् । उत । प्रऽशस्तये । देवाः ।
 भवत । वाजिनः ॥१९॥ अप्सु । मे । सोमः । अब्रवीत् । अन्तः ।
 विश्वानि । भेषजा । अग्निम् । च । विश्वऽशैभुवम् । आपः । च ।
 विश्वऽभेषजीः ॥२०॥ आपः । पृणीत । भेषजम् । वरूथम् । तन्वे ।
 मम । ज्योक् । च । सूर्यम् । दृशे ॥२१॥ इदम् । आपः । प्र । वहत ।
 यत् । किम् । च । दुःऽइतम् । मयि । यत् । वा । अहम् । अभिऽदुद्रोह ।
 यत् । वा । शेपे । उत । अनृतम् ॥२२॥ आपः । अद्य । अनु । अचा-
 रिषम् । रसेन । सम् । अगस्सहि । पर्यस्वान् । अग्ने । आ । गहि । तम् ।
 मा । सम् । सृज । वर्चसा ॥२३॥ सम् । मा । अग्ने । वर्चसा । सृज ।
 सम् । प्रऽजया । सम् । आयुषा । विद्युः । मे । अस्य । देवाः । इन्द्रः ।
 विद्यात् । सह । ऋषिऽभिः ॥२४॥

कस्य । नूनम् । कृतमस्य । अमृतानाम् । मनामहे । चारु । देवस्य ।
 नाम । कः । नः । मह्यै । अर्दितये । पुनः । दात् । पितरम् । च ।
 दृशेयम् । मातरम् । च ॥१॥ अग्नेः । वयम् । प्रथमस्य । अमृतानाम् ।

म॒ना॒महे । चा॒रु । दे॒व॒स्य । ना॒म । सः । नः । म॒ह्यै । अ॒दि॒तये । पु॒नः ।
 दा॒त् । पि॒तर॑म् । च । दृ॒शे॒यम् । मा॒तर॑म् । च ॥२॥ अ॒भि । त्वा ।
 दे॒व । स॒वि॒तः । ई॒शा॒नम् । वा॒र्या॑णाम् । स॒दा । अ॒वन् । भा॒गम् ।
 ई॒महे ॥३॥ यः । चि॒त् । हि । ते । इ॒त्था । भ॒गः । श॒श॒मा॒नः । पु॒रा ।
 नि॒दः । अ॒द्वे॒षः । ह॒स्त॒योः । द॒धे ॥४॥ भ॒गऽभ॒क्त॒स्य । ते । व॒यम् ।
 उ॒त् । अ॒शे॒म । त॒व । अ॒व॒सा । मूर्धा॑नम् । रा॒यः । आ॒ऽर॒भे ॥५॥ न॒हि ।
 ते । क्ष॒त्रम् । न । स॒हः । न । म॒न्युम् । व॒यः । च॒न । अ॒मी इति॑ ।
 प॒त॒य॒न्तः । आ॒पुः । न । इ॒माः । आ॒पः । अ॒नि॒ऽमि॒षम् । च॒र॒न्तीः ।
 न । ये । वा॒र॒स्य । प्र॒ऽमि॒न॒न्ति । अ॒म्ब॒म् ॥६॥ अ॒बु॒धे । रा॒जा । व॒रु॒णः ।
 व॒न॒स्य । ऊ॒र्ध्वम् । स्तू॒पम् । द॒द॒ते । पु॒त॒ऽद॒क्षः । नी॒ची॒नाः । स्थुः ।
 उ॒परि॑ । बु॒धः । ए॒षाम् । अ॒स्मे इति॑ । अ॒न्तः । नि॒ऽहि॒ताः । के॒त॒वः ।
 स्यु॒रिति॑ स्युः ॥७॥ उ॒रुम् । हि । रा॒जा । व॒रु॒णः । च॒का॒र । सूर्या॑य ।
 प॒न्था॑म् । अनु॒ऽए॒त॒वै । ऊ॒म् इति॑ । अ॒प॒दे । पा॒दा । प्र॒ति॒ऽधा॒त॒वे ।
 अ॒क्रः । उ॒त । अ॒प॒ऽव॒क्ता । हृ॒द॒य॒ऽवि॒धः । चि॒त् ॥८॥ श॒तम् । ते ।
 रा॒ज॒न् । भि॒ष॒जः । स॒ह॒स्र॑म् । उ॒र्वी । ग॒भी॒रा । सु॒ऽम॒तिः । ते । अ॒स्तु ।
 वा॒ध॒स्व । दू॒रे । निः॒ऽक॒ति॒म् । प॒रा॒चैः । कृ॒तम् । चि॒त् । ए॒नः । प्र ।
 मु॒मु॒ग्धि । अ॒स॒त् ॥९॥ अ॒मी इति॑ । ये । ऋ॒क्षाः । नि॒ऽहि॒ता॒सः । उ॒च्चा ।
 न॒क्त॑म् । द॒द॒श्रे । कु॒ह । चि॒त् । दि॒वा । ई॒युः । अ॒द॒ब्धा॒नि । व॒रु॒ण॒स्य ।
 व्र॒ता॒नि । वि॒ऽचा॒क॒श॒त् । च॒न्द्र॒माः । न॒क्त॑म् । ए॒ति ॥१०॥ त॒त् । त्वा ।
 या॒मि । ब्र॒ह्म॒णा । व॒न्द॒मा॒नः । त॒त् । आ । शा॒स्ते । य॒ज॒मा॒नः । ह॒विः-
 ऽभिः । अ॒ह॒ळ॒मा॒नः । व॒रु॒ण । इ॒ह । बो॒धि । उ॒रु॒शंस॑ । मा । नः ।
 आ॒युः । प्र । मो॒षीः ॥११॥ त॒त् । इ॒त् । न॒क्त॑म् । त॒त् । दि॒वा । म॒ह्यम् ।

आहुः । तत् । अयम् । केतः । हृदः । आ । वि । चष्टे । शुनःशेषः ।
 यम् । अह्वत् । गृभीतः । सः । अस्मान् । राजा । वरुणः । मुमोक्तु ॥१२॥
 शुनःशेषः । हि । अह्वत् । गृभीतः । त्रिषु । आदित्यम् । द्रुपदेषु ।
 बद्धः । अव । एनम् । राजा । वरुणः । ससृज्यात् । विद्वान् । अदब्धः ।
 वि । मुमोक्तु । पाशान् ॥१३॥ अव । ते । हेळः । वरुण । नमःऽभिः ।
 अव । यज्ञेभिः । ईमहे । हविःऽभिः । क्षयन् । अस्मभ्यम् । असुर ।
 प्रचेत इति प्रऽचेतः । राजन् । एनांसि । शिश्रथः । कृतानि ॥१४॥ उत् ।
 उत्ऽतमम् । वरुण । पाशम् । अस्मत् । अव । अधमम् । वि । मध्यमम् ।
 श्रथय । अथ । वयम् । आदित्य । व्रते । तव । अनागसः । अदितये ।
 स्वाम ॥१५॥

I. 25.

यत् । चित् । हि । ते । विशः । यथा । प्र । देव । वरुण ।
 व्रतम् । मिनीमसि । द्यविऽद्यवि ॥१॥ मा । नः । वधाय । हन्तवै ।
 जिहीळानस्य । रीरधः । मा । हृणानस्य । मन्यवै ॥२॥ वि । मृळीकार्य ।
 ते । मनः । रथीः । अश्वम् । न । समऽदितम् । गीःऽभिः । वरुण ।
 सीमहि ॥३॥ परा । हि । मे । विऽमन्यवः । पतन्ति । वस्यःऽइष्टये ।
 वयः । न । वसतीः । उप ॥४॥ कदा । क्षत्रऽश्रियम् । नरम् । आ ।
 वरुणम् । करामहे । मृळीकार्य । उरुऽचक्षसम् ॥५॥ तत् । इत् । समानम् ।
 आशते इति । वेनेन्ता । न । प्र । युच्छतः । धृतऽव्रताय । दाशुषे ॥६॥
 वेद । यः । वीनाम् । पदम् । अन्तरिक्षेण । पतताम् । वेद । नावः ।
 समुद्रियः ॥७॥ वेद । मासः । धृतऽव्रतः । द्वादश । प्रजाऽव्रतः ।
 वेद । यः । उपऽजायते ॥८॥ वेद । वार्तस्य । वर्तनिम् । उरोः ।

ऋष्वस्य । वृहतः । वेद । ये । अधिऽआसते ॥९॥ नि । ससाद ।
 धृतऽव्रतः । वरुणः । पस्त्यासु । आ । साम्ऽराज्याय । सुऽक्रतुः ॥१०॥
 अतः । विश्वानि । अद्भुता । चिकित्वान् । अभि । पश्यति । कृतानि ।
 या । च । कर्त्वी ॥११॥ सः । नः । विश्वाहा । सुऽक्रतुः । आदित्यः ।
 सुऽपथा । करत् । प्र । नः । आयूषि । तारिषत् ॥१२॥ विभ्रत् ।
 द्रापिम् । हिरण्ययम् । वरुणः । वस्त । निऽजिजम् । परि । स्पर्शः ।
 नि । सेदिरे ॥१३॥ न । यम् । दिप्सन्ति । दिप्सर्वः । न । द्रुह्वाणः ।
 जनानाम् । न । देवम् । अभिऽमातयः ॥१४॥ उत । यः । मानुषेषु ।
 आ । यशः । चक्रे । असीमि । आ । अस्माकम् । उदरैषु । आ ॥१५॥
 परो । मे । यन्ति । धीतर्यः । गावः । न । गव्यूतीः । अनु ।
 इच्छन्तीः । उरुऽचक्षसम् ॥१६॥ सम् । नु । वोचावहै । पुनः । यतः ।
 मे । मधु । आऽभृतम् । होताऽइव । क्षदसे । प्रियम् ॥१७॥ दर्शम् ।
 नु । विश्वऽदर्शतम् । दर्शम् । रथम् । अधि । क्षमि । एताः । जुषत ।
 मे । गिरः ॥१८॥ इमम् । मे । वरुण । श्रुधि । हवम् । अद्य । च ।
 मृळय । त्वाम् । अवस्युः । आ । चके ॥१९॥ त्वम् । विश्वस्य । मेधिर ।
 दिवः । च । गमः । च । राजसि । सः । यामनि । प्रति । श्रुधि ॥२०॥
 उत् । उत्स्तमम् । मुमुग्धि । नः । वि । पार्शम् । मध्यमम् । चत ।
 अव । अधमानि । जीवसे ॥२१॥

I. 26.

वसिष्व । हि । मियेध्य । वस्त्राणि । ऊर्जाम् । पते । सः । इमम् ।
 नः । अध्वरम् । यज ॥१॥ नि । नः । होता । वरेण्यः । सदा ।
 यविष्ट । मन्मऽभिः । अग्ने । दिवित्मता । वचः ॥२॥ आ । हि । स ।

सुनवे । पिता । आपिः । यजति । आपये । सखा । सख्ये । वरेण्यः ॥३॥
आ । नः । वहिः । रिशादसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । सीदन्तु ।
मनुषः । यथा ॥४॥ पूर्व्ये । होतः । अस्य । नः । मन्दस्व । सख्यस्य ।
च । इमाः । ऊँ इति । सु । श्रुधि । गिरः ॥५॥ यत् । चित् । हि ।
शश्वता । तना । देवम्देवम् । यजामहे । त्वे इति । इत् । हूयते ।
हविः ॥६॥ प्रियः । नः । अस्तु । विश्वपतिः । होता । मन्द्रः । वरेण्यः ।
प्रियाः । सुअग्रयः । वयम् ॥७॥ सुअग्रयः । हि । वार्यम् । देवासः ।
दधिरे । च । नः । सुअग्रयः । मनामहे ॥८॥ अर्थ । नः । उभयेधाम् ।
अमृत । मर्त्यानाम् । मिथः । सन्तु । प्रशस्तयः ॥९॥ विश्वेभिः ।
अग्ने । अग्निभिः । इमम् । यज्ञम् । इदम् । वचः । चनः । घाः ।
सहसः । यहो इति ॥१०॥

I. 27.

अश्वम् । न । त्वा । वारवन्तम् । वन्दध्वे । अग्निम् । नमःभिः ।
सम्राजन्तम् । अध्वराणाम् ॥१॥ सः । घ । नः । सूनुः । शर्वसा ।
पृथुप्रगामा । सुशेवः । मीढ्वान् । अस्माकम् । वभूयात् ॥२॥ सः ।
नः । दूरात् । च । आसात् । च । नि । मर्त्यात् । अघयोः । पाहि ।
सदम् । इत् । विश्वआयुः ॥३॥ इमम् । ऊँ इति । सु । त्वम् ।
अस्माकम् । सनिम् । गायत्रम् । नव्यासम् । अग्ने । देवेषु । प्र । वोचः
 ॥४॥ आ । नः । भज । परमेषु । आ । वाजेषु । मध्यमेषु । शिक्ष ।
वस्वः । अन्तमस्य ॥५॥ विभक्ता । असि । चित्रभानो इति चित्रभानो ।
सिन्धोः । ऊर्मौ । उपाके । आ । सद्यः । दाशुपे । क्षरसि ॥६॥ यम् ।
अग्ने । पृत्सु । मर्त्यम् । अवाः । वाजेषु । यम् । जुनाः । सः । यन्ता ।

शश्चतीः । इषः ॥७॥ नर्किः । अस्य । सहन्त्य । परिऽएता । कयस्य ।
 चित् । वाजः । अस्ति । श्रवाय्यः ॥८॥ सः । वाजम् । विश्वऽचर्षणिः ।
 अर्वत्ऽभिः । अस्तु । तर्ता । विप्रैभिः । अस्तु । सनिता ॥९॥
 जराऽवोध । तत् । विविट्टि । विशेऽविशे । यज्ञियाय । स्तोमम् ।
 रुद्राय । दृशीकम् ॥१०॥ सः । नः । महान् । अनिऽमानः । धूमऽकेतुः ।
 पुरुऽचन्द्रः । धिये । वाजाय । हिन्वतु ॥११॥ सः । रेवान्ऽईव ।
 विश्वपतिः । दैव्यः । केतुः । शृणोतु । नः । उक्थैः । अग्निः । बृहत्-
 ऽमानुः ॥१२॥ नमः । महत्ऽभ्यः । नमः । अर्भकेभ्यः । नमः ।
 युवऽभ्यः । नमः । आशिनेभ्यः । यजाम । देवान् । यदि । शक्रवाम ।
 मा । ज्यायसः । शंसम् । आ । वृत्ति । देवाः ॥१३॥

I. 28.

यत्र । ग्रावा । पृथुऽवुध्नः । ऊर्ध्वः । भवति । सोतवे । उल्लखल-
 ऽसुतानाम् । अव । इत् । ऊँ इति । इन्द्र । जल्लुलः ॥१॥ यत्र ।
 द्वौऽईव । जघना । अधिऽसवन्या । कृता । उल्लखलऽसुतानाम् । अव ।
 इत् । ऊँ इति । इन्द्र । जल्लुलः ॥२॥ यत्र । नारी । अपऽच्यवम् ।
 उपऽच्यवम् । च । शिञ्जते । उल्लखलऽसुतानाम् । अव । इत् । ऊँ इति ।
 इन्द्र । जल्लुलः ॥३॥ यत्र । मन्थाम् । विश्वधत्ते । रश्मीन् । यमितवै-
 ऽईव । उल्लखलऽसुतानाम् । अव । इत् । ऊँ इति । इन्द्र । जल्लुलः ॥४॥
 यत् । चित् । हि । त्वम् । गृहेऽगृहे । उल्लखलक । युज्यसे । इह ।
 धुमत्ऽर्तमम् । वद । जयताम्ऽईव । दुन्दुभिः ॥५॥ उत । स । ते ।
 वनस्पते । वातः । वि । वाति । अग्रम् । इत् । अथो इति । इन्द्राय ।
 पातवे । सुनु । सोमम् । उल्लखल ॥६॥ आयजी इत्याऽयजी । वाज-

ऽसातमा । ता । हि । उ॒च्चा । वि॒ऽज॒र्भृतः । हरीं॒ इवेति॒ हरीं॑ऽइव ।
 अ॒न्धा॑सि । व॒प्स॑ता ॥७॥ ता । नः । अ॒द्य । व॒न॒स्प॒ती इति॑ । ऋ॒ष्वौ ।
 ऋ॒ष्वेभिः । सो॒तृ॒ऽभिः । इन्द्रा॑य । म॒धु॒ऽमत् । सु॒तम् ॥८॥ उ॒त् ।
 शि॒ष्टम् । च॒म्बोः । भ॒र । सोम॑म् । प॒वि॒त्रे । आ । सृ॒ज । नि । धे॒हि ।
 गोः । अ॒धि । त्व॒चि ॥९॥

I. 29.

यत् । चि॒त् । हि । स॒त्य । सोम॑ऽपाः । अ॒ना॒श॒स्ताऽइव॑ । स॒सि ।
 आ । तु । नः । इन्द्र॑ । शंस॑य । गो॒षु । अ॒श्वेषु॑ । शु॒भ्रिषु॑ । स॒हस्रे॑षु ।
 तु॒वि॒ऽमघ॑ ॥१॥ शि॒प्रिन् । वा॒जा॒नाम् । प॒ते । श॒ची॑ऽवः । तव॑ । दंस॑ना ।
 आ । तु । नः । इन्द्र॑ । शंस॑य । गो॒षु । अ॒श्वेषु॑ । शु॒भ्रिषु॑ । स॒हस्रे॑षु ।
 तु॒वि॒ऽमघ॑ ॥२॥ नि । स्वा॒पय॑ । मि॒थु॒ऽदृशा॑ । स॒स्ताम् । अ॒वु॒ध्य॒माने॑
 इति॑ । आ । तु । नः । इन्द्र॑ । शंस॑य । गो॒षु । अ॒श्वेषु॑ । शु॒भ्रिषु॑ ।
 स॒हस्रे॑षु । तु॒वि॒ऽमघ॑ ॥३॥ स॒सन्तु॑ । त्याः । अ॒रा॒तयः । बो॒ध॒न्तु ।
 श॒र । रा॒तयः । आ । तु । नः । इन्द्र॑ । शंस॑य । गो॒षु । अ॒श्वेषु॑ ।
 शु॒भ्रिषु॑ । स॒हस्रे॑षु । तु॒वि॒ऽमघ॑ ॥४॥ स॒म् । इन्द्र॑ । गर्द॑भम् । मृ॒ण । नु॒वन्त॑म् ।
 पा॒पया॑ । अ॒मु॒या । आ । तु । नः । इन्द्र॑ । शंस॑य । गो॒षु । अ॒श्वेषु॑ ।
 शु॒भ्रिषु॑ । स॒हस्रे॑षु । तु॒वि॒ऽमघ॑ ॥५॥ प॒ता॒ति । कु॒ण्ड॒णा॒च्या । दूर॑म् ।
 वा॒तः । व॒नात् । अ॒धि । आ । तु । नः । इन्द्र॑ । शंस॑य । गो॒षु ।
 अ॒श्वेषु॑ । शु॒भ्रिषु॑ । स॒हस्रे॑षु । तु॒वि॒ऽमघ॑ ॥६॥ स॒र्वम् । प॒रि॒ऽक्रो॒शम् ।
 ज॒हि । ज॒म्भय॑ । कृ॒क॒दा॒श्वम् । आ । तु । नः । इन्द्र॑ । शंस॑य । गो॒षु ।
 अ॒श्वेषु॑ । शु॒भ्रिषु॑ । स॒हस्रे॑षु । तु॒वि॒ऽमघ॑ ॥७॥

आ । वः । इन्द्रम् । किर्विम् । यथा । वाजऽयन्तः । शतऽक्रतुम् ।
 मंहिष्ठम् । सिञ्चे । इन्दुऽभिः ॥१॥ शतम् । वा । यः । शुचीनाम् ।
 सहस्रम् । वा । सम्ऽआशिराम् । आ । इत् । ऊँ इति । निम्नम् । न ।
 रीयते ॥२॥ सम् । यत् । मदाय । शुष्मिणै । एना । हि । अस्य ।
 उदरे । समुद्रः । न । व्यचः । दधे ॥३॥ अयम् । ऊँ इति । ते ।
 सम् । अतसि । कपोतऽइव । गर्भऽधिम् । वचः । तत् । चित् । नः ।
 ओहसे ॥४॥ स्तोत्रम् । राधानाम् । पते । गिर्वाहः । वीर । यस्य । ते ।
 विऽभूतिः । अस्तु । सूनृता ॥५॥ ऊर्ध्वः । तिष्ठ । नः । ऊतये ।
 असिन् । वाजे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । सम् । अन्येषु । ब्रवावहे
 ॥६॥ योगेऽयोगे । तवऽतरम् । वाजेऽवाजे । हवामहे । सखायः ।
 इन्द्रम् । ऊतये ॥७॥ आ । घ । गमत् । यदि । श्रवत् । सहस्रिणीभिः ।
 ऊतिऽभिः । वाजेभिः । उप । नः । हवम् ॥८॥ अनु । प्रत्नस्य । ओकसः ।
 हुवे । तुविऽप्रतिम् । नरम् । यम् । ते । पूर्वम् । पिता । हुवे ॥९॥
 तम् । त्वा । वयम् । विश्वऽवार । आ । शासहे । पुरुऽहूत । सखे ।
 वसो इति । जरितुऽभ्यः ॥१०॥ असाकम् । शिप्रिणीनाम् । सोमऽपाः ।
 सोमऽपानाम् । सखे । वज्रिन् । सखीनाम् ॥११॥ तथा । तत् । अस्तु ।
 सोमऽपाः । सखे । वज्रिन् । तथा । कृणु । यथा । ते । उश्मसि ।
 इष्टये ॥१२॥ रेवतीः । नः । सधऽमादे । इन्द्रै । सन्तु । तुविऽवाजाः ।
 धुऽमन्तः । यार्भिः । मदेम ॥१३॥ आ । घ । त्वाऽवान् । त्मना ।
 आसः । स्तोतुऽभ्यः । धृष्णो इति । इयानः । ऋणोः । अक्षम् । न ।
 चक्रयोः ॥१४॥ आ । यत् । दुर्वः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । आ ।

कामम् । ज॒रित॑णाम् । ऋ॒णोः । अ॒क्षम् । न । श॒ची॑भिः ॥१५॥ श॒श्वत् ।
 इन्द्रः । पो॒ष्टुथ॑त्ऽभिः । जि॒गाय॑ । ना॒न॑दत्ऽभिः । शा॒श्व॑सत्ऽभिः ।
 ध॒नानि॑ । सः । नः । हि॒र॒ण्य॒ऽरथ॑म् । दं॒सना॑ऽवान् । सः । नः ।
 स॒नि॒ता । स॒नये॑ । सः । नः । अ॒दात् ॥१६॥ आ । अ॒श्वि॒नौ । अ॒श्व-
 ऽव॒त्या । इ॒षा । या॒तम् । श॒वी॑रया । गोऽ॒म॒त् । द॒स्त्रा । हि॒र॒ण्य॒ऽव॒त् ॥१७॥
 स॒मा॒न॒ऽयो॑जनः । हि । वा॒म् । रथः । द॒स्त्रौ । अ॒म॒र्त्यः ।
 स॒मु॒द्रे । अ॒श्वि॒ना । ई॒र्य॑ते ॥१८॥ नि । अ॒ग्न्य॒स्य । मू॒र्ध॒नि । च॒क्रम् ।
 रथ॑स्य । ये॒म॒धुः । परि॑ । द्याम् । अ॒न्य॒त् । ई॒र्य॑ते ॥१९॥ कः । ते । उ॒पः ।
 क॒घ॒ऽप्रि॒ये । भु॒जे । म॒र्तः । अ॒म॒र्त्ये । कम् । न॒क्ष॑से । वि॒भा॒ऽव॒रि ॥२०॥
 व॒यम् । हि । ते । अ॒म॒न्म॑हि । आ । अ॒न्ता॑त् । आ । प॒रा॒का॒त् । अ॒श्वे ।
 न । चि॒त्रे । अ॒रु॒षि ॥२१॥ त्वम् । त्वे॒भिः । आ । ग॒हि । वा॒जे॑भिः ।
 दु॒हि॒तः । दि॒वः । अ॒सो॒ इति॑ । र॒यि॒म् । नि । घा॒र॒य ॥२२॥

I. 31.

त्वम् । अ॒ग्ने । प्र॒थ॒मः । अ॒ङ्गि॒राः । ऋ॒षिः । दे॒वः । दे॒वा॒नाम् ।
 अ॒भ॒वः । शि॒वः । स॒खा । तव॑ । व्र॒ते । क॒व॒र्यः । वि॒व्र॒ना॒ऽअ॒प॒सः ।
 अ॒जा॒य॒न्त । म॒रु॒तः । भ्रा॒ज॒त्ऽऋ॒ष्ट॒यः ॥१॥ त्वम् । अ॒ग्ने । प्र॒थ॒मः ।
 अ॒ङ्गि॒रः॒ऽज॒मः । क॒विः । दे॒वा॒नाम् । परि॑ । भू॒ष॒सि । व्र॒तम् । वि॒ऽभुः ।
 वि॒श्व॑सै । भु॒व॒ना॒य । मे॒धि॒रः । द्वि॒ऽमा॒ता । श॒युः । क॒ति॒धा । चि॒त् ।
 आ॒य॒वे ॥२॥ त्वम् । अ॒ग्ने । प्र॒थ॒मः । मा॒त॒रि॒श्व॑ने । आ॒विः । भ॒व ।
 सु॒क॒तु॒ऽया । वि॒व॒स्व॑ते । अ॒रे॒जे॒ताम् । रो॒द॒सी॒ इति॑ । हो॒तृ॒ऽवृ॑र्ये । अ॒स॒न्नोः ।
 मा॒रम् । अ॒र्य॑जः । म॒हः । व॒सो॒ इति॑ ॥३॥ त्वम् । अ॒ग्ने । म॒न॒वे ।
 द्याम् । अ॒वा॒श॒यः । पु॒रु॒र॒व॒से । सु॒ऽकृ॒ते । सु॒कृ॒त्ऽत॑रः । श्वा॒त्रेण॑ । यत् ।

पि॒त्रोः । मु॒च्य॑से । परि॑ । आ । त्वा । पू॒र्वम् । अ॒न॒यन् । आ ।
 अ॒प॒रम् । पु॒न॒रि॒तिं ॥४॥ त्वम् । अ॒ग्ने । वृ॒ष॒भः । पु॒ष्टि॒ऽव॒र्ध॒नः । उ॒द्य॑त-
 ऽसु॒चे । भ॒व॒सि । श्र॒वा॒य्यः । यः । आ॒ऽहु॒तिम् । परि॑ । वे॒द । व॒ष॑ट्-
 ऽकृ॒तिम् । ए॒क॑ऽआ॒युः । अ॒ग्ने । वि॒शः । आ॒ऽवि॒वा॒स॒सि ॥५॥ त्वम् ।
 अ॒ग्ने । वृ॒जि॒न॒ऽव॒र्त॒निम् । न॒रम् । स॒क॒म॒न् । पि॒प॒र्षिं । वि॒द॒थे । वि॒ऽच॒र्ष॒णे ।
 यः । शू॒र॑ऽसा॒ता । परि॑ऽत॒क॒म्ये । ध॒ने । द॒ध्रे॒भिः । चि॒त् । स॒म्ऽऋ॒ता ।
 हं॒सिं । भू॒य॑सः ॥६॥ त्वम् । तम् । अ॒ग्ने । अ॒मृत॑ऽत्वे । उ॒त्ऽत॒मे ।
 म॒र्त॑म् । द॒धा॒सि । श्र॒व॑से । दि॒वे॒ऽदि॒वे । यः । त॒तृ॒षा॒णः । उ॒भ॒या॒य ।
 ज॒न्म॑ने । म॒र्यः । कृ॒णो॒र्षिं । प्र॒यः । आ । च । स॒ूर्ये ॥७॥ त्वम् । नः ।
 अ॒ग्ने । स॒न॒ये । ध॒ना॒ना॒म् । य॒श॑स॒म् । का॒रुम् । कृ॒णु॒हि । स्त॒वा॒नः ।
 ऋ॒ध्या॑म । क॒र्म । अ॒प॒सा । न॒वे॒न । दे॒वैः । द्या॒वा॒पृ॒थि॒वी इति॑ । प्र ।
 अ॒व॒त॒म् । नः ॥८॥ त्वम् । नः । अ॒ग्ने । पि॒त्रोः । उ॒प॒ऽस्थे । आ ।
 दे॒वः । दे॒वेषु॑ । अ॒न॒व॒द्य । जा॒गृ॒विः । त॒नु॑ऽकृ॒त् । बो॒धि । प्र॒ऽम॒तिः । च ।
 का॒र॒वे । त्वम् । क॒ल्या॒ण । व॒सु । वि॒श्वम् । आ । ऊ॒पि॒षे ॥९॥ त्वम् ।
 अ॒ग्ने । प्र॒ऽम॒तिः । त्वम् । पि॒ता । आ॒सि । नः । त्वम् । व॒यः॑ऽकृ॒त् ।
 त॒व । जा॒म॒र्यः । व॒यम् । स॒म् । त्वा । रा॒यः । श॒ति॒नः । स॒म् ।
 स॒ह॒स्रि॒णः । सु॒ऽवी॒र॑म् । य॒न्ति । व्र॒त॑ऽपा॒म् । अ॒दा॒भ्य ॥१०॥ त्वा॒म् ।
 अ॒ग्ने । प्र॒थ॒मम् । आ॒यु॒म् । आ॒य॒वे । दे॒वाः । अ॒कृ॒ण्व॒न् । न॒हु॒प॒स्य ।
 वि॒श॒प॒ति॒म् । इ॒ळा॒म् । अ॒कृ॒ण्व॒न् । म॒नु॒ष॒स्य । शा॒स॒नी॒म् । पि॒तुः । य॒त् ।
 पु॒त्रः । म॒म॑क॒स्य । जा॒य॑ते ॥११॥ त्वम् । नः । अ॒ग्ने । त॒व । दे॒व ।
 पा॒यु॒ऽभिः । म॒घो॒नः । र॒क्ष । त॒न्वः । च । व॒न्द्य । त्रा॒ता । तो॒क॒स्य ।
 त॒न॒ये । ग॒वा॒म् । अ॒सि । अ॒नि॒ऽमे॒षम् । र॒क्ष॑मा॒णः । त॒व । व्र॒ते ॥१२॥

त्वम् । अग्ने । यज्यवे । पायुः । अन्तरः । अनिषङ्गाय । चतुःऽक्षः ।
 इध्यसे । यः । रातऽहव्यः । अवृकाय । धार्यसे । कीरेः । चित् ।
 मन्त्रम् । मनसा । वनोषि । तम् ॥१३॥ त्वम् । अग्ने । उरुऽशंसाय ।
 वाधते । स्पार्हम् । यत् । रेक्णः । परमम् । वनोषि । तत् । आध्रस्य ।
 चित् । प्रऽमतिः । उच्यसे । पिता । प्र । पाकम् । शास्ति । प्र ।
 दिशः । विदुऽतरः ॥१४॥ त्वम् । अग्ने । प्रयतऽदक्षिणम् । नरम् ।
 वर्मऽइव । स्यूतम् । परि । पासि । विश्वतः । स्वादुऽक्षत्रा । यः ।
 वसतौ । स्योनऽकृत् । जीवऽयाजम् । यजते । सः । उपऽमा । दिवः
 ॥१५॥ इमाम् । अग्ने । शरणिम् । मीमृषः । नः । इमम् । अध्वानम् ।
 यम् । अगाम । दूरात् । आपिः । पिता । प्रऽमतिः । सोम्यानाम् ।
 भूमिः । असि । ऋषिऽकृत् । मर्त्यानाम् ॥१६॥ मनुष्वत् । अग्ने ।
 अङ्गिरस्वत् । अङ्गिरः । ययातिऽवत् । सदर्ने । पूर्वऽवत् । शुचे ।
 अच्छ । याहि । आ । वह । दैव्यम् । जनम् । आ । सादय ।
 बर्हिषि । यक्षि । च । प्रियम् ॥१७॥ एतेन । अग्ने । ब्रह्मणा । ववृधस्व ।
 शक्ती । वा । यत् । ते । चक्रम् । विदा । वा । उत । प्र । नेषि ।
 अभि । वस्यः । अस्मान् । सम् । नः । सृज । सुऽमत्या ।
 वाजऽवत्या ॥१८॥

I. 32.

इन्द्रस्य । तु । वीर्याणि । प्र । वोचम् । यानि । चकार । प्रथमानि ।
 वज्री । अहन् । अहिम् । अनु । अपः । ततर्द । प्र । वक्षणाः ।
 अभिनत् । पर्वतानाम् ॥१॥ अहन् । अहिम् । पर्वते । शिश्रियाणम् ।
 त्वष्टा । असे । वज्रम् । स्वर्गम् । ततश्च । वाश्राऽइव । धेनवः ।

स्यन्दमानाः । अञ्जः । समुद्रम् । अव । जग्मुः । आपः ॥२॥ वृषस्य-
 माणः । अवृणीत । सोमम् । त्रिऽकद्रुकेषु । अपिवत् । सुतस्य । आ ।
 सायकम् । मघऽवा । अदत्त । वज्रम् । अहन् । एनम् । प्रथमऽजाम् ।
 अहीनाम् ॥३॥ यत् । इन्द्र । अहन् । प्रथमऽजाम् । अहीनाम् । आत् ।
 मायिनाम् । अमिनाः । प्र । उत । मायाः । आत् । स्वर्धम् । जनयन् ।
 घाम् । उपसम् । तादीत्ना । शत्रुम् । न । किल । विविक्ते ॥४॥
 अहन् । वृत्रम् । वृत्रऽतरम् । विऽअसम् । इन्द्रः । वज्रेण । महता ।
 वधेन । स्कन्धासिऽइव । कुलिशेन । विऽवृक्णा । अहिः । शयते ।
 उपऽपृक् । पृथिव्याः ॥५॥ अयोद्वाऽइव । दुःऽमदः । आ । हि । जुह्वे ।
 महाऽवीरम् । तुविऽबाधम् । ऋजीषम् । न । अतारीत् । अस्य । सम्-
 ऽश्रुतिम् । वधानाम् । सम् । रुजानाः । पिपिपे । इन्द्रऽशत्रुः ॥६॥
 अपात् । अहस्तः । अपृतन्यत् । इन्द्रम् । आ । अस्य । वज्रम् । अधि ।
 सानौ । जघान । वृष्णः । वध्रिः । प्रतिऽमानम् । बुभूषन् । पुरुऽत्रा । वृत्रः ।
 अशयत् । विऽअस्तः ॥७॥ नदम् । न । भिन्नम् । अमुया । शयानम् ।
 मनः । रुहाणाः । अति । यन्ति । आपः । याः । चित् । वृत्रः ।
 महिना । परिऽअतिष्ठत् । तासाम् । अहिः । पत्सुतऽशीः । बभूव ॥८॥
 नीचाऽव्याः । अभवत् । वृत्रऽपुत्रा । इन्द्रः । अस्याः । अव । वधः ।
 जभार । उत्तरा । स्रः । अधरः । पुत्रः । आसीत् । दानुः । शये ।
 सहऽवत्सा । न । धेनुः ॥९॥ अतिष्ठन्तीनाम् । अनिऽवेशनानाम् ।
 काष्ठानाम् । मध्ये । निऽहितम् । शरीरम् । वृत्रस्य । निण्यम् । वि ।
 चरन्ति । आपः । दीर्घम् । तमः । आ । अशयत् । इन्द्रऽशत्रुः ॥१०॥
 दासऽपत्नीः । अहिऽगोपाः । अतिष्ठन् । निऽरुद्धाः । आपः । पणिना-

ऽइव । गावः । अपाम् । विलम् । अपिऽहितम् । यत् । आसीत् ।
 वृत्रम् । जघन्वान् । अपे । तत् । ववार ॥११॥ अश्व्यः । वारः । अभवः ।
 तत् । इन्द्र । सृके । यत् । त्वा । प्रतिऽअहन् । देवः । एकः ।
 अजयः । गाः । अजयः । शूर । सोमम् । अव । असृजः । सर्तवे ।
 सप्त । सिन्धून् ॥१२॥ न । असै । विऽद्युत् । न । तन्यतुः । सिसेध ।
 न । याम् । मिहम् । अकिरत् । ह्यदुर्निम् । च । इन्द्रः । च । यत् ।
 युयुधाते इति । अहिः । च । उत । अपरीभ्यः । मघऽवा । वि ।
 जिग्ये ॥१३॥ अहेः । यातारम् । कम् । अपश्यः । इन्द्र । हृदि । यत् ।
 ते । जघ्नुषः । भीः । अगच्छत् । नव । च । यत् । नवतिम् । च ।
 स्रवन्तीः । श्येनः । न । भीतः । अतरः । रजांसि ॥१४॥ इन्द्रः ।
 यातः । अवऽसितस्य । राजा । शर्मस्य । च । शृङ्गिणः । वज्रऽवाहुः ।
 सः । इत् । ऊँ इति । राजा । चयति । चर्षणीनाम् । अरान् । न ।
 नेमिः । परि । ता । वभूव ॥१५॥

I. 33.

आ । इत् । अयाम् । उपे । गव्यन्तः । इन्द्रम् । अस्माकम् ।
 सु । प्रऽमतिम् । ववृधाति । अनामृणः । कुवित् । आत् । अस्य ।
 रायः । गवाम् । केतम् । परम् । आऽवर्जते । नः ॥१॥ उपे । इत् ।
 अहम् । धनऽदाम् । अप्रतिऽइतम् । जुष्टाम् । न । श्येनः । वसतिम् ।
 पतामि । इन्द्रम् । नमस्यन् । उपऽमेभिः । अकैः । यः । स्तोतु-
 ऽभ्यः । हव्यः । अस्ति । यामन् ॥२॥ नि । सर्वऽसेनः । इषुऽधीन् ।
 असक्त । सम् । अर्यः । गाः । अजति । यस्य । वष्टि । चोष्कृयमाणः ।
 इन्द्र । भूरि । वामम् । मा । पणिः । भूः । अस्मत् । अधि ।

प्रऽवृद्ध ॥३॥ वधीः । हि । दस्युम् । धनिनम् । घनेन । एकः ।
 चरन् । उपऽशाकेभिः । इन्द्र । धनोः । अर्धि । विपुणक् । ते । वि ।
 आयन् । अयज्वानः । सनकाः । प्रऽइतिम् । ईयुः ॥४॥ परा । चित् ।
 शीर्षा । ववृजुः । ते । इन्द्र । अयज्वानः । यज्वऽभिः । स्पर्धमानाः ।
 प्र । यत् । दिवः । हरिऽवः । स्थातः । उग्र । निः । अव्रतान् ।
 अधमः । रोदस्योः ॥५॥ अयुयुत्सन् । अनवद्यस्य । सेनाम् । अयातयन्त ।
 चितयः । नवऽग्वाः । वृषऽयुधः । न । वध्रयः । निऽअष्टाः । प्रवत्-
 ऽभिः । इन्द्रात् । चितयन्तः । आयन् ॥६॥ त्वम् । एतान् । रुदतः ।
 जघतः । च । अयोधयः । रजसः । इन्द्र । पारे । अव । अदहः ।
 दिवः । आ । दस्युम् । उच्चा । प्र । सुन्वतः । स्तुवतः । शंसम् ।
 आवः ॥७॥ चक्राणासः । परिऽनहम् । पृथिव्याः । हिरण्येन । मणिना ।
 शुम्भमानाः । न । हिन्वानासः । तितिरुः । ते । इन्द्रम् । परि ।
 स्पर्शः । अदधात् । सूर्येण ॥८॥ परि । यत् । इन्द्र । रोदसी इति ।
 उभे इति । अवुभोजीः । महिना । विश्वतः । सीम् । अमन्यमानान् ।
 अभि । मन्यमानैः । निः । ब्रह्मऽभिः । अधमः । दस्युम् । इन्द्र ॥९॥
 न । ये । दिवः । पृथिव्याः । अन्तम् । आपुः । न । मायाभिः ।
 धनऽदाम् । परिऽअभूवन् । युजम् । वज्रम् । वृषभः । चक्रे । इन्द्रः ।
 निः । ज्योतिषा । तमसः । गाः । अधुचत् ॥१०॥ अनु । स्वधाम् ।
 अक्षरन् । आपः । अस्य । अवर्धत । मध्ये । आ । नाव्यानाम् ।
 सध्रीचीनेन । मनसा । तम् । इन्द्रः । ओजिष्ठेन । हन्मना । अहन् ।
 अभि । द्यून् ॥११॥ नि । अविध्यत् । इलीविशस्य । दृळ्हा । वि ।
 शृङ्गिणम् । अभिनत् । शुष्णम् । इन्द्रः । यावत् । तरः । मघऽवन् ।

यावत् । ओजः । वज्रेण । शत्रुम् । अवधीः । पृतन्युम् ॥१२॥
 अभि । सिध्मः । अजिगात् । अस्य । शत्रून् । वि । तिग्मेन ।
 वृषभेण । पुरः । अभेत् । सम् । वज्रेण । असृजत् । वृत्रम् । इन्द्रः ।
 प्र । स्वाम् । मतिम् । अतिरत् । शाशदानः ॥१३॥ आवः । कुत्सम् ।
 इन्द्र । यस्मिन् । चाकन् । प्र । आवः । युध्यन्तम् । वृषभम् ।
 दशद्युम् । शफद्युतः । रेणुः । नक्षत । घाम् । उत् । श्वेत्रेयः ।
 नृसहाय । तस्थौ ॥१४॥ आवः । शर्मम् । वृषभम् । तुग्रथासु ।
 क्षेत्रज्ञेपे । मघवन् । श्वित्र्यम् । गाम् । ज्योक् । चित् । अत्र ।
 तस्थिवांसः । अकन् । शत्रुयताम् । अधरा । वेदना । अक-
 रित्यकः ॥ १५ ॥

I. 34.

त्रिः । चित् । नः । अद्य । भवतम् । नवेदसा । विभुः । वाम् ।
 यामः । उत । रातिः । अश्विना । युवोः । हि । यन्त्रम् । हिम्याइव ।
 वाससः । अभिऽआयंसेन्या । भवतम् । मनीषिऽभिः ॥१॥ त्रयः ।
 पवयः । मधुऽवाहने । रथे । सोमस्य । वेनाम् । अनु । विश्वे । इत् ।
 विदुः । त्रयः । स्कम्भासः । स्कभितासः । आऽरभे । त्रिः । नक्तम् ।
 याथः । त्रिः । ऊँ इति । अश्विना । दिवा ॥२॥ समाने । अहन् ।
 त्रिः । अवद्यऽगोहना । त्रिः । अद्य । यज्ञम् । मधुना । मिमिक्षतम् ।
 त्रिः । वार्जऽवतीः । इषः । अश्विना । युवम् । दोषाः । असम्भ्यम् ।
 उपसः । च । पिन्वतम् ॥३॥ त्रिः । वर्तिः । यातम् । त्रिः । अनुऽव्रते ।
 जने । त्रिः । सुप्रऽअन्ये । त्रेधाऽइव । शिक्षतम् । त्रिः । नान्द्यम् ।
 वहतम् । अश्विना । युवम् । त्रिः । पृक्षः । अस्मे इति । अक्षराऽइव ।

पि॒न्व॒तम् ॥४॥ त्रिः । नः । र॒यिम् । व॒ह॒तम् । अ॒श्वि॒ना । यु॒वम् । त्रिः ।
 दे॒व॒ऽता॒ता । त्रिः । उ॒त । अ॒व॒तम् । धि॒र्यः । त्रिः । सौ॒भ॒ग॒ऽत्वम् ।
 त्रिः । उ॒त । श्र॒वांसि । नः । त्रिऽस्थम् । वा॒म् । सूरैः । दु॒हि॒ता । आ ।
 रु॒ह॒त् । रथम् ॥५॥ त्रिः । नः । अ॒श्वि॒ना । दि॒व्यानि॑ । भे॒ष॒जा । त्रिः ।
 पा॒र्थि॒वा॒नि । त्रिः । ऊँ इति॑ । द॒त्तम् । अ॒त्ऽभ्यः । ओ॒मा॒न॒म् ।
 श॒म्ऽयोः । म॒म॒का॒य । सु॒न॒वे । त्रिऽधातु॑ । श॒र्म । व॒ह॒तम् । शु॒भः ।
 प॒ती इति॑ ॥६॥ त्रिः । नः । अ॒श्वि॒ना । य॒ज॒ता । दि॒वे॒ऽदि॒वे । परि॑ ।
 त्रिऽधातु॑ । पृ॒थि॒वीम् । अ॒शा॒य॒तम् । ति॒स्रः । ना॒स॒त्या । र॒थ्या । प॒रा॒
 ऽव॒तः । आ॒त्मा॒ऽइ॒व । वा॒तः । स्व॒स॒रा॒णि । ग॒च्छ॒तम् ॥७॥ त्रिः ।
 अ॒श्वि॒ना । सि॒न्धु॒ऽभिः । स॒प्त॒मा॒तृ॒ऽभिः । त्रयः॑ । आ॒ऽहा॒वाः । त्रे॒धा ।
 ह॒विः । कृ॒तम् । ति॒स्रः । पृ॒थि॒वीः । उ॒परि॑ । प्र॒वा । दि॒वः । ना॒कम् ।
 र॒त्ने॒थे इति॑ । द्यु॒ऽभिः । अ॒क्तु॒ऽभिः । हि॒तम् ॥८॥ क॑ । त्री । च॒क्रा ।
 त्रिऽवृ॒तः । रथ॑स्य । क॑ । त्रयः॑ । व॒न्धुरः॑ । ये । स॒ऽनी॒लाः । क॒दा ।
 यो॒गः । वा॒जिनः॑ । रा॒स॒भ॒स्य । येन॑ । य॒ज्ञम् । ना॒स॒त्या । उ॒प॒ऽया॒थः
 ॥९॥ आ । ना॒स॒त्या । ग॒च्छ॒तम् । दृ॒य॒ते । ह॒विः । म॒ध्वः । पि॒व॒तम् ।
 म॒धु॒ऽपे॒भिः । आ॒स॒ऽभिः । यु॒वोः । हि । पूर्वे॑म् । स॒वि॒ता । उ॒प॒सः ।
 रथ॑म् । ऋ॒ताय॑ । चि॒त्रम् । घृ॒त॒ऽव॒न्तम् । इ॒ष्य॒ति ॥१०॥ आ ।
 ना॒स॒त्या । त्रिऽभिः । ए॒का॒द॒शैः । इ॒ह । दे॒वे॒भिः । या॒तम् । म॒धु॒
 ऽपे॒यम् । अ॒श्वि॒ना । प्र । आ॒युः । ता॒रि॒ष्टम् । निः । र॒पांसि॑ । मृ॒क्ष॒तम् ।
 से॒ध॒तम् । द्वे॒षः । भ॒व॒तम् । स॒चा॒ऽभु॒वा ॥११॥ आ । नः । अ॒श्वि॒ना ।
 त्रिऽवृ॒ता । रथे॑न । अ॒र्वा॒ञ्च॒म् । र॒यिम् । व॒ह॒तम् । सु॒ऽवी॒र॒म् । शृ॒ण्व॒न्ता ।

वाम् । अवसे । जोहवीमि । वृधे । च । नः । भवतम् । वाज-
ऽसातौ १२॥

I. 35.

ह्यामि । अग्निम् । प्रथमम् । स्वस्त्यै । ह्यामि । मित्रावरुणौ ।
इह । अवसे । ह्यामि । रात्रीम् । जगतः । निऽवेशनीम् । ह्यामि ।
देवम् । सवितारम् । ऊतयै ॥१॥ आ । कृष्णेन । रजसा । वर्तमानः ।
निऽवेशयन् । अमृतम् । मर्त्यम् । च । हिरण्ययेन । सविता । रथेन ।
आ । देवः । याति । भुवनानि । पश्यन् ॥२॥ याति । देवः । प्रऽवता ।
याति । उत्ऽवता । याति । शुभ्राभ्याम् । यजतः । हरिऽभ्याम् ।
आ । देवः । याति । सविता । पराऽवतः । अप । विश्वा । दुऽऽता ।
बाधमानः ॥ ३ ॥ अभिऽवृतम् । कुशनैः । विश्वरूपम् । हिरण्य-
ऽशम्यम् । यजतः । बृहन्तम् । आ । अथात् । रथम् । सविता ।
चित्रऽमानुः । कृष्णा । रजांसि । तर्विषीम् । दधानः ॥४॥ वि ।
जनान् । श्यावाः । शितिऽपादः । अरुयन् । रथम् । हिरण्यऽग्रउगम् ।
बहन्तः । शश्वत् । विशः । सवितुः । दैव्यस्य । उपऽस्थै । विश्वा ।
भुवनानि । तस्थुः ॥५॥ तिस्रः । द्यावः । सवितुः । द्वौ । उपऽस्था ।
एको । यमस्य । भुवने । विरापाट् । आणिम् । न । रथ्यम् । अमृता ।
अधि । तस्थुः । इह । ब्रवीतु । यः । ऊँ इति । तत् । चिकेतत् ॥६॥
वि । सुऽपर्णः । अन्तरिक्षाणि । अरुयत् । गभीरऽवैपाः । असुरः ।
सुऽनीथः । क । इदानीम् । सूर्यः । कः । चिकेत । कतमाम् । द्याम् ।
रश्मिः । अस्य । आ । ततान ॥७॥ अष्टौ । वि । अरुयत् । ककुभः ।
पृथिव्याः । त्री । धन्व । योजना । सप्त । सिन्धून् । हिरण्यऽअक्षः ।

सविता । देवः । आ । अगात् । दधत् । रत्ना । दाशुषे । वायौशि ॥८॥
 हिरण्यपाणिः । सविता । विऽर्चर्षणिः । उभे इति । द्यावापृथिवी इति ।
 अन्तः । ईयते । अर्ष । अमीवाम् । वार्धते । वेति । सूर्यम् । अभि ।
 कृष्णेन । रजसा । द्याम् । ऋणोति ॥९॥ हिरण्यहस्तः । असुरः ।
 सुऽनीथः । सुऽमृळीकः । स्वऽवान् । यातु । अवाङ् । अपऽसेधन् ।
 रक्षसः । यातुऽधानान् । अस्थात् । देवः । प्रतिऽदोषम् । गृणानः ॥१०॥
 ये । ते । पन्थाः । सवितरिति । पून्यासः । अरेणवः । सुऽकृताः ।
 अन्तरिक्षे । तेभिः । नः । अद्य । पथिऽभिः । सुऽगेभिः । रक्षे । च ।
 नः । अधि । च । ब्रहि । देव ॥११॥

I. 36.

प्र । वः । यद्वम् । पुरुणाम् । विशाम् । देवऽयतीनाम् । अग्निम् ।
 सुऽउक्तेभिः । वचऽभिः । ईमहे । यम् । सीम् । इत् । अन्ये ।
 ईकते ॥१॥ जनासः । अग्निम् । दधिरे । सहऽवृधम् । हविष्मन्तः ।
 विधेम । ते । सः । त्वम् । नः । अद्य । सुऽमनाः । इह । अविता ।
 भव । वाजेषु । सन्त्य ॥२॥ प्र । त्वा । दूतम् । वृणीमहे । होतारम् ।
 विश्वऽवेदसम् । महः । ते । सतः । वि । चरन्ति । अर्चयः । दिवि ।
 स्पृशन्ति । भानवः ॥३॥ देवासः । त्वा । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।
 सम् । दूतम् । प्रत्नम् । इन्धते । विश्वम् । सः । अग्ने । जयति । त्वया ।
 धनम् । यः । ते । ददार्श । मर्त्यः ॥४॥ मन्द्रः । होता । गृहऽपतिः ।
 अग्ने । दूतः । विशाम् । असि । त्वे इति । विश्वा । सम्ऽगतानि ।
 व्रता । ध्रुवा । यानि । देवाः । अकृण्वत ॥५॥ त्वे इति । इत् । अग्ने ।
 सुऽभगे । यविष्ठय । विश्वम् । आ । हूयते । हविः । सः । त्वम् । नः ।

अ॒द्य । सु॒ऽम॒नाः । उ॒त । अ॒पर॒म् । य॒क्षि॒ । दे॒वान् । सु॒ऽवी॒र्या॑ ॥६॥
 तम् । घ॒ । ई॒म् । इ॒त्था । न॒म॒स्वि॒नः॑ । उ॒प॑ । स्व॒ऽरा॒ज॒म् । आ॒स॒ते ।
 हो॒त्रा॒भिः । अ॒ग्नि॒म् । म॒नु॒षः । स॒म् । इ॒न्ध॒ते । ति॒ति॒र्वा॒सः॑ । अ॒ति॒ ।
 स्नि॒धः॑ ॥७॥ घ्न॒न्तः । वृ॒त्र॒म् । अ॒तर॒न् । रो॒द॒सी॒ इति॑ । अ॒पः । उ॒रु ।
 क्ष॒या॒य । च॒क्रि॒रे । भु॒वत् । क॒ण्वे॑ । वृ॒षा । द्यु॒म्नी । आ॒ऽहु॒तः । क्र॒न्द॒त् ।
 अ॒श्वः । गो॒ऽई॒ष्टि॒षु ॥८॥ स॒म् । सी॒द॒स्व । म॒हान् । अ॒सि॒ । शो॒च॒स्व ।
 दे॒व॒ऽवी॒त॒मः॑ । वि॒ । धू॒म॒म् । अ॒ग्ने॒ । अ॒रु॒ष॒म् । मि॒ये॒ध्य॒ । सृ॒ज॒ । प्र॒ऽश॒स्त॒ ।
 द॒र्श॒त॒म् ॥९॥ य॒म् । त्वा॒ । दे॒वा॒सः॑ । म॒न॒वे॒ । द॒धुः॑ । इ॒ह । य॒जि॒ष्ठ॒म् ।
 ह॒व्य॒ऽवा॒ह॒न॒ । य॒म् । क॒ण्वः॑ । मे॒ध्य॒ऽअ॒ति॒थिः॑ । घ॒न॒ऽस्पृ॒त॒म् । य॒म् ।
 वृ॒षा । य॒म् । उ॒प॒ऽस्तु॒तः॑ ॥१०॥ य॒म् । अ॒ग्नि॒म् । मे॒ध्य॒ऽअ॒ति॒थिः॑ ।
 क॒ण्वः॑ । ई॒धे॒ । ऋ॒ता॒त् । अ॒धि॒ । त॒स्य॑ । प्र॒ । इ॒षः॑ । दी॒दि॒युः॑ ।
 त॒म् । इ॒माः॑ । ऋ॒चः॑ । त॒म् । अ॒ग्नि॒म् । वर्ध॑या॒म॒सि॒ ॥११॥
 रा॒यः । पू॒र्धि॑ । स्व॒धा॒ऽवः॑ । अ॒स्ति॒ । हि॒ । ते॒ । अ॒ग्ने॑ । दे॒वेषु॑ । आ॒प्य॒म् ।
 त्व॒म् । वा॒ज॒स्य॑ । श्रु॒त्य॒स्य॑ । रा॒ज॒सि॒ । सः॑ । नः॑ । मृ॒ळ॒ । म॒हान् ।
 अ॒सि॒ ॥१२॥ ऊ॒र्ध्वः॑ । ऊँ॑ इति॑ । सु॒ । नः॑ । उ॒त॒ये॑ । तिष्ठ॑ । दे॒वः ।
 न । स॒वि॒ता । ऊ॒र्ध्वः॑ । वा॒ज॒स्य॑ । स॒नि॒ता । यत् । अ॒ञ्जि॒ऽभिः॑ ।
 वा॒घ॒त्ऽभिः॑ । वि॒ऽह्व॒या॒म॒हे ॥१३॥ ऊ॒र्ध्वः॑ । नः॑ । पा॒हि॒ । अ॒ह॒सः॑ ।
 नि॒ । के॒तु॒ना॑ । वि॒श्व॒म् । स॒म् । अ॒त्रि॒ण॒म् । द॒ह॒ । कृ॒धि॒ । नः॑ । ऊ॒र्ध्वान् ।
 च॒र॒था॒य॒ । जी॒व॒से॑ । वि॒दाः॑ । दे॒वेषु॑ । नः॑ । दु॒र्वः॑ ॥१४॥ पा॒हि॒ । नः॑ ।
 अ॒ग्ने॒ । र॒क्ष॒सः॑ । पा॒हि॒ । धूर्ते॑ । अ॒रा॒व्णः॑ । पा॒हि॒ । रि॒प॒तः॑ । उ॒त ।
 वा॒ । जि॒घा॑स॒तः॑ । बृ॒ह॒द्भ्रा॒नो॒ इति॑ बृ॒ह॒त्ऽभ्रा॒नो॒ । य॒र्वि॒ष्ठ॒य ॥१५॥
 घ॒ना॒ऽइ॒व । वि॒ष्वक् । वि॒ । ज॒हि॒ । अ॒रा॒व्णः॑ । त॒पुः॑ऽज॒म्भ॒ । यः॑ ।

अ॒स॒ऽध्रुक् । यः । म॒र्त्यः । शि॒शी॒ति । अ॒ति । अ॒क्तु॒ऽभिः । मा । नः ।
 सः । रि॒पुः । ई॒श॒त ॥१६॥ अ॒ग्निः । व॒न्ने । सु॒ऽवी॒र्य॒म् । अ॒ग्निः ।
 क॒ण्वा॒य । सौ॒म॒ग॒म् । अ॒ग्निः । प्र । आ॒व॒त् । मि॒त्रा । उ॒त् । मे॒ध्व॒-
 ऽअ॒ति॒थि॒म् । अ॒ग्निः । सा॒तौ । उ॒प॒ऽस्तु॒त॒म् ॥१७॥ अ॒ग्नि॒ना ।
 तु॒र्व॒श॒म् । य॒दु॒म् । प॒रा॒ऽव॒तः । उ॒ग्र॒ऽदे॒व॒म् । ह॒वा॒मे॒हे । अ॒ग्निः ।
 न॒य॒त् । न॒व॒ऽवा॒स्त्व॒म् । वृ॒ह॒त्॒ऽर॒थ॒म् । तु॒र्वी॒ति॒म् । द॒स्य॒वे । स॒हः ॥१८॥
 नि । त्वा॒म् । अ॒ग्ने । म॒नुः । द॒धे । ज्यो॒तिः । ज॒ना॒य । श॒श्व॒ते ।
 दी॒दि॒थ । क॒र्षे । ऋ॒त॒ऽजा॒तः । उ॒क्षि॒तः । य॒म् । न॒म॒स्य॒न्ति । कृ॒ष्ट॒यः
 ॥१९॥ त्वे॒षा॒सः । अ॒ग्नेः । अ॒म॒ऽव॒न्तः । अ॒र्च॒यः । भी॒मा॒सः । न । प्र॒ति॒-
 ऽइ॒त॒ये । र॒क्ष॒स्वि॒नः । स॒द॒म् । इ॒त् । या॒तु॒ऽमा॒व॒तः । वि॒श्व॒म् । स॒म् ।
 अ॒त्रि॒ण॒म् । द॒ह ॥२०॥

I. 37.

क्री॒ळ॒म् । वः । श॒र्धेः । मा॒रु॒त॒म् । अ॒न॒वा॒ण॒म् । र॒थे॒ऽशु॒भ॒म् ।
 क॒ण्वाः । अ॒भि । प्र । गा॒य॒त ॥१॥ ये । पृ॒ष॒ती॒भिः । ऋ॒ष्टि॒ऽभिः ।
 सा॒क॒म् । वा॒शी॒भिः । अ॒ङ्घ्रि॒ऽभिः । अ॒जा॒य॒न्त । स्व॒ऽभान॒वः ॥२॥
 इ॒ह॒ऽइ॒व । शृ॒ण्वे । ए॒षा॒म् । क॒शाः । ह॒स्ते॒षु । य॒त् । व॒दान् । नि ।
 या॒मे॒न् । चि॒त्र॒म् । ऋ॒ज्ज॒ते ॥३॥ प्र । वः । श॒र्धा॒य । घृ॒ध्व॒ये । त्वे॒ष-
 ऽद्यु॒म्ना॒य । शु॒ष्मि॒णे । दे॒व॒त्त॒म् । ब्र॒ह्म । गा॒य॒त ॥४॥ प्र । शंस । गो॒षु ।
 अ॒घ्न्य॒म् । क्री॒ळ॒म् । य॒त् । श॒र्धेः । मा॒रु॒त॒म् । ज॒म्भे । र॒स॒स्य ।
 व॒वृ॒धे ॥५॥ कः । वः । व॒र्षि॒ष्ठः । आ । न॒रः । दि॒वः । च । ग॒मः ।
 च । धृ॒त॒यः । य॒त् । सी॒म् । अ॒न्त॒म् । न । धृ॒नु॒थ ॥६॥ नि । वः ।
 या॒मा॒य । मा॒नु॒षः । द॒धे । उ॒ग्रा॒य । म॒न्य॒वे । जि॒ही॒त । प॒र्व॒तः । गि॒रिः

॥७॥ येषाम् । अज्मेषु । पृथिवी । जुजुर्वान्ऽइव । विस्पतिः । भिया ।
यामेषु । रेजते ॥८॥ स्थिरम् । हि । जानम् । एषाम् । वयः । मातुः ।
निःऽएतवे । यत् । सीम् । अनु । द्विता । शवः ॥९॥ उत् । ऊँ इति ।
त्ये । सुनवः । गिरः । काष्ठाः । अज्मेषु । अन्नत । वाश्राः । अभिऽजु ।
यातवे ॥१०॥ त्यम् । चित् । घ । दीर्घम् । पृथुम् । मिहः । नपातम् ।
अमृध्रम् । प्र । च्यवयन्ति । यामेऽभिः ॥११॥ मरुतः । यत् । ह । वः ।
बलेम् । जनान् । अचुच्यवीतन । गिरीन् । अचुच्यवीतन ॥१२॥ यत् ।
ह । यान्ति । मरुतः । सम् । ह । ब्रवते । अध्वन् । आ । शृणोति ।
कः । चित् । एषाम् ॥१३॥ प्र । यात् । शीर्षम् । आशुऽभिः । सन्ति ।
कण्वेषु । वः । दुवः । तत्रो इति । सु । मादयाध्वै ॥१४॥ अस्ति ।
हि । स । मदाय । वः । सासि । स । वयम् । एषाम् । विश्वम् । चित् ।
आयुः । जीवसे ॥१५॥

I. 38.

कत् । ह । नूनम् । कधऽप्रियः । पिता । पुत्रम् । न । हस्तयोः ।
दधिध्वे । वृक्तऽवर्हिषः ॥१॥ क । नूनम् । कत् । वः । अर्थम् । गन्त ।
दिवः । न । पृथिव्याः । क । वः । गावः । न । रण्यन्ति ॥२॥ क ।
वः । सुम्ना । नव्यासि । मरुतः । क । सुविता । कोऽइति । विश्वानि ।
सौमगा ॥३॥ यत् । धुयम् । पृश्निऽमातरः । मर्तासः । स्यातन ।
स्तोता । वः । अमृतः । स्यात् ॥४॥ मा । वः । मृगः । न । यवसे ।
जरिता । भुत् । अजोष्यः । पथा । यमस्य । गात् । उप ॥५॥ मो
इति । सु । नः । परोऽपरा । निःऽकृतिः । दुःऽहना । वधीत् । पदीष्ट ।
तृष्ण्या । सह ॥६॥ सत्यम् । त्वेषाः । अमऽवन्तः । धन्वन् । चित् ।

आ । रु॒द्रि॒यासः । मि॒हम् । कृ॒ण्व॒न्ति । अ॒वा॒ताम् ॥७॥ वा॒श्राऽइ॒व ।
 वि॒ऽद्यु॒त् । मि॒मा॒ति । व॒त्स॒म् । न । मा॒ता । सि॒स॒क्ति । यत् । ए॒षाम् ।
 वृ॒ष्टिः । अ॒स॒र्जि ॥८॥ दि॒वा । चि॒त् । त॒मः । कृ॒ण्व॒न्ति । प॒र्जन्ये॒न ।
 उद॒ऽवा॒हेन॑ । यत् । पृ॒थि॒वीम् । वि॒ऽउ॒न्द॒न्ति ॥९॥ अ॒र्ध॑ । स्व॒नात् ।
 म॒रु॒ताम् । वि॒श्वम् । आ । स॒न्न॑ । पा॒र्थि॒वम् । अ॒रे॒ज॒न्त॑ । प्र । मा॒नु॒षाः
 ॥१०॥ म॒रु॒तः । वी॒ळ॒पा॒णिऽभिः॑ । चि॒त्राः । रो॒ध॒स्व॒तीः । अ॒नु॒ । या॒त ।
 ई॒म् । अ॒खि॒द्र॒याम॑ऽभिः ॥११॥ स्ति॒राः । वः । स॒न्तु॒ । ने॒म॒यः । र॒थाः ।
 अ॒श्वा॒सः । ए॒षाम् । सु॒ऽसै॒स्कृ॒ताः । अ॒भी॒श॒वः ॥१२॥ अ॒च्छ॑ । व॒द ।
 त॒ना॑ । गि॒रा । ज॒रा॒यै॑ । ब्र॒ह्म॒णः । प॒ति॒म् । अ॒ग्नि॒म् । मि॒त्रम् । न ।
 द॒र्श॒तम् ॥१३॥ मि॒मी॒हि । श्लो॒कम् । आ॒से॑ । प॒र्जन्यः॑ऽइ॒व । त॒त॒नः ।
 गा॒य॑ । गा॒य॒त्रम् । उ॒क्थ्य॑म् ॥१४॥ व॒न्द॒स्व । मा॒रु॒तम् । ग॒णम् ।
 त्वे॒षम् । प॒न॒स्यु॒म् । अ॒र्कि॒णम् । अ॒से॒ इति॑ । वृ॒द्धाः । अ॒स॒न् । इ॒ह ॥१५॥

I. 39.

प्र । यत् । इ॒त्था । प॒राऽव॑तः । शो॒चिः । न । मा॒नम् । अ॒स्य॑थ ।
 क॒स्य॑ । क॒त्वा॑ । म॒रु॒तः । क॒स्य॑ । वर्ष॑सा । कम् । या॒थ॒ । कम् । ह॒ ।
 धृ॒त॒यः ॥१॥ स्ति॒रा । वः । स॒न्तु॒ । आ॒यु॒धा । प॒राऽनु॑दै॒ । वी॒ळ॒ । उ॒त ।
 प्र॒ति॒ऽस्क॒र्मे॑ । यु॒ष्मा॒कम् । अ॒स्तु॒ । त॒वि॒षी॑ । प॒नी॒य॒सी॑ । मा । म॒र्य॑स्य ।
 मा॒यि॒नः ॥२॥ प॒रा॑ । ह॒ । यत् । स्ति॒रम् । ह॒थ॑ । न॒रः । वर्त॑यथ ।
 गुरु॑ । वि । या॒थ॒न॒ । व॒नि॒नः॑ । पृ॒थि॒व्याः । वि । आ॒शाः । प॒र्व॒ता॒नाम्
 ॥३॥ न॒हि॒ । वः । श॒त्रुः॑ । वि॒वि॒दे॑ । अ॒र्धि॑ । द्य॒वि॑ । न । भू॒म्या॑म् ।
 रि॒शा॒द॒सः॑ । यु॒ष्मा॒कम् । अ॒स्तु॒ । त॒वि॒षी॑ । त॒ना॑ । यु॒जा॑ । रु॒द्रा॒सः । नु॒ ।
 चि॒त् । आऽवृ॑षे ॥४॥ प्र । वे॒प॒य॒न्ति॑ । प॒र्व॒ता॒न् । वि । वि॒श्व॒न्ति॑ ।

वनस्पतीन् । प्रो इति । आरत । मरुतः । दुर्मदाऽइव । देवासः ।
 सर्वया । विशा ॥५॥ उपो इति । रथेषु । पृषतीः । अयुध्वम् । प्रष्टिः ।
 वहति । रोहितः । आ । वः । यामाय । पृथिवी । चित् । अश्रोत् ।
 अवीभयन्त । मानुषाः ॥६॥ आ । वः । मक्षु । तनाय । कम् । रुद्राः ।
 अवः । वृणीमहे । गन्त । नूनम् । नः । अवसा । यथा । पुरा ।
 इत्था । कर्वाय । विभ्युषे ॥७॥ युष्माइपितः । मरुतः । मर्त्येइपितः ।
 आ । यः । नः । अम्बः । ईषते । वि । तम् । युयोत् । शर्वसा । वि ।
 ओजसा । वि । युष्माकाभिः । ऊतिऽभिः ॥८॥ असामि । हि ।
 प्रऽयज्यवः । कण्वम् । दद । प्रऽचेतसः । असामिऽभिः । मरुतः ।
 आ । नः । ऊतिऽभिः । गन्त । वृष्टिम् । न । विऽद्युतः ॥९॥
 असामि । ओजः । विमृथ । सुऽदानवः । असामि । धृतयः । शर्वः ।
 ऋषिऽद्विषे । मरुतः । परिऽमन्यवे । इषुम् । न । सृजत । द्विषम् ॥१०॥

I. 40.

उत् । तिष्ठ । ब्रह्मणः । पते । देवऽयन्तः । त्वा । ईमहे । उप ।
 प्र । यन्तु । मरुतः । सुऽदानवः । इन्द्र । प्राशूः । भव । सचा ॥१॥
 त्वाम् । इत् । हि । सहसः । पुत्र । मर्त्यः । उपऽव्रते । धने । हिते ।
 सुऽवीर्यम् । मरुतः । आ । सुऽअश्व्यम् । दधीत । यः । वः ।
 आऽचके ॥२॥ प्र । एतु । ब्रह्मणः । पतिः । प्र । देवी । एतु । सूनृता ।
 अच्छ । वीरम् । नर्यम् । पङ्क्तिऽराधसम् । देवाः । यज्ञम् । नयन्तु ।
 नः ॥३॥ यः । वाघते । ददाति । सूनरम् । वसु । सः । धत्ते ।
 अक्षिति । श्रवः । तसै । इळाम् । सुऽवीराम् । आ । यजामहे ।
 सुऽप्रतूर्तिम् । अनेहसम् ॥४॥ प्र । नूनम् । ब्रह्मणः । पतिः । मन्त्रम् ।

व॒दति । उ॒क्थ्यम् । य॒स्मिन् । इन्द्रः । वरु॑णः । मि॒त्रः । अ॒र्य॒मा ।
 दे॒वाः । ओ॒काँसि । च॒क्रिरे ॥५॥ तम् । इत् । वो॒चे॒म । वि॒दथे॑षु ।
 श॒म्ऽधु॒वम् । मन्त्र॑म् । दे॒वाः । अ॒ने॒ह॒सम् । इ॒माम् । च । वा॒चम् ।
 प्र॒तिऽह॑र्यथ । न॒रः । वि॒श्वा । इत् । वा॒मा । वः । अ॒श्व॒वत् ॥६॥ कः ।
 दे॒वऽय॒न्तम् । अ॒श्व॒वत् । ज॒नम् । कः । वृ॒क्त॒वर्हि॑षम् । प्र॒प्र । दा॒श्वान् ।
 प॒स्त्या॒भिः । अ॒स्थि॒त । अ॒न्तऽवा॒वत् । क्ष॒यम् । द॒धे ॥७॥ उप । क्ष॒त्रम् ।
 पृ॒श्ची॒त । ह॒न्ति । रा॒ज॑ऽभिः । भ॒ये । चि॒त् । सु॒ऽचि॒तिम् । द॒धे । न ।
 अ॒स्य । व॒र्ता । न । त॒रु॒ता । म॒हाऽध॒ने । न । अ॒भे । अ॒स्ति ।
 व॒ज्रि॒णः ॥८॥

I. 41.

यम् । र॒क्षन्ति॑ । प्र॒ऽचे॒त॒सः । वरु॑णः । मि॒त्रः । अ॒र्य॒मा । नु । चि॒त् ।
 सः । द॒भ्य॒ते । ज॒नः ॥१॥ यम् । बा॒हु॒ता॑ऽइव । पि॒प्र॒ति । पा॒न्ति । म॒र्त्यम् ।
 रि॒षः । अ॒रि॒ष्टः । स॒र्वः । ए॒ध॒ते ॥२॥ वि । दुः॒ऽगा । वि । द्वि॒षः ।
 पु॒रः । घ्न॑न्ति । रा॒जा॒नः । ए॒षाम् । न॒य॑न्ति । दुः॒ऽइ॒ता । ति॒रः ॥३॥
 सु॒ऽगः । प॒न्थाः । अ॒नृ॒क्ष॒रः । आ॒दि॒त्या॒सः । ऋ॒तम् । य॒ते । न । अ॒त्र ।
 अ॒व॒ऽज्ज्ञा॒दः । अ॒स्ति । वः ॥४॥ यम् । य॒ज्ञम् । न॒य॑थ । न॒रः ।
 आ॒दि॒त्याः । ऋ॒जु॒ना । प॒था । प्र । वः । सः । धी॒त॒ये॒न॒ न॒श॒त् ॥५॥
 सः । र॒त्नम् । म॒र्त्यः । व॒सु । वि॒श्वम् । तो॒कम् । उ॒त । त्म॒ना ।
 अ॒च्छे॑ । ग॒च्छ॒ति । अ॒स्तु॒तः ॥६॥ क॒था । रा॒धाम् । स॒खा॒यः । स्तो॒मम् ।
 मि॒त्र॒स्य । अ॒र्य॒म्णः । म॒हि॒ प्स॑रः । वरु॑णस्य ॥७॥ मा । वः ।
 घ्न॑न्तम् । मा । श॒प॑न्तम् । प्र॒ति । वो॒चे । दे॒वऽय॒न्तम् । सु॒म॒नैः । इत् ।

वः । आ । वि॒वा॒से ॥८॥ च॒तुरः । चि॒त् । द॒द॒मा॒नात् । वि॒भी॒यात् ।
आ । नि॒ऽधा॒तोः । न । दुः॒ऽउ॒क्ताय॑ । स्पृ॒ह॒येत् ॥९॥

I. 42.

सम् । पू॒षन् । अ॒ध्व॒नः । ति॒र । वि । अ॒हः । वि॒ऽमु॒चः ।
न॒पात् । स॒क्ष्व । दे॒व । प्र । नः । पु॒रः ॥१॥ यः । नः । पू॒षन् ।
अ॒घः । वृ॒कः । दुः॒ऽशे॒वः । आ॒ऽदि॒देश॑ति । अप॑ । स॒ । तम् । प॒थः ।
ज॒हि ॥२॥ अप॑ । त्यम् । प॒रि॒ऽप॒न्थि॑नम् । मु॒षी॒वा॒णम् । हु॒रः॒ऽचि॑तम् ।
दू॒रम् । अ॒धि॒ । स्रु॒तेः । अ॒ज ॥३॥ त्वम् । तस्य॑ । द्र॒या॒वि॒नः । अ॒घ॒
ऽशै॑सस्य । कस्य॑ । चि॒त् । प॒दा । अ॒भि । ति॒ष्ठ । तपु॑षिम् ॥४॥
आ । तत् । ते । द॒स्र । म॒न्तु॒ऽमः । पू॒षन् । अ॒वः । वृ॒णी॒महे॑ । येन॑ ।
पि॒तृन् । । अ॒चो॑दयः ॥५॥ अ॒घ । नः । वि॒श्व॒ऽसौ॒भ॒ग । हि॒र॒ण्य॒वा॒शी॒मत्-
ऽत॒म । ध॒ना॒नि । सु॒ऽस॒ना । कृ॒धि ॥६॥ अ॒ति॒ । नः । स॒श्र॑तः । न॒य ।
सु॒ऽगा । नः । सु॒ऽप॒था । कृ॒णु । पू॒षन् । इ॒ह । क॒र्तु॑म् । वि॒दः ॥७॥
अ॒भि । सु॒ऽय॒व॑सम् । न॒य । न । न॒व॒ऽज्वा॒रः । अ॒ध्व॒ने । पू॒षन् । इ॒ह ।
क॒र्तु॑म् । वि॒दः ॥८॥ श॒ग्धि॒ । पु॒र्धि॒ । प्र । यं॒सि॒ । च । शि॒शी॒हि ।
प्रा॒सि॒ । उ॒द॒र॑म् । पू॒षन् । इ॒ह । क॒र्तु॑म् । वि॒दः ॥९॥ न । पु॒ष॒ण॑म् ।
मे॒था॒म॒सि॒ । सु॒ऽउ॒क्तैः । अ॒भि । गृ॒णी॒म॒सि॒ । व॒स॒नि॒ । द॒स्म॒म् । ई॒महे॑ ॥१०॥

I. 43.

क॒त् । रु॒द्राय॑ । प्र॒ऽचे॑तसे । मी॒ळ॒हुः॒ऽत॒मा॒य । त॒व्य॑से । वो॒चे॒म॑ ।
श॒म्॒ऽत॒म॒म् । ह॒दे ॥१॥ यथा॑ । नः । अ॒दि॒तिः । क॒र॒त् । प॒थे॑ । नृ॒ऽभ्यः ।
यथा॑ । ग॒र्वे॑ । यथा॑ । तो॒काय॑ । रु॒द्रि॒य॒म् ॥२॥ यथा॑ । नः । मि॒त्रः ।
व॒रु॒णः । यथा॑ । रु॒द्रः । चि॒कै॑तति । यथा॑ । वि॒श्वे॑ । स॒ऽजो॑षसः ॥३॥

गाथऽपतिम् । मेघऽपतिम् । रुद्रम् । जलापऽभेषजम् । तत् । शम्ऽयोः ।
 सुम्नम् । ईमहे ॥४॥ यः । शुक्रऽइव । सूर्यः । हिरण्यम्ऽइव । रोचते ।
 श्रेष्ठः । देवानाम् । वसुः ॥५॥ शम् । नः । करति । अर्वते । सुऽगम् ।
 भेषाय । भेष्ये । नृऽभ्यः । नारिऽभ्यः । गर्वे ॥६॥ अस्मे इति ।
 सोम । श्रियम् । अग्नि । नि । धेहि । शतस्य । नृणाम् । महि । श्रवः ।
 तुविऽनृम्णम् ॥७॥ मा । नः । सोमऽपरिवार्यः । मा । अरातयः ।
 जुहुरन्त । आ । नः । इन्दो इति । वाजे । भज ॥८॥ याः । ते ।
 प्रऽजाः । अमृतस्य । परसिन् । धामन् । ऋतस्य । सूर्धा । नामा ।
 सोम । वेनः । आऽभूषन्तीः । सोम । वेदः ॥९॥

I. 44.

अग्ने । विवस्वत् । उपसः । चित्रम् । राधः । अमर्त्य । आ ।
 दाशुषे । जातऽवेदः । वह । त्वम् । अद्य । देवान् । उपऽबुधः ॥१॥
 जुष्टः । हि । दूतः । अंसि । हव्यऽवाहनः । अग्ने । रथीः । अध्व-
 राणाम् । सऽजूः । अश्विऽभ्याम् । उपसा । सुऽवीर्यम् । अस्मे इति ।
 धेहि । श्रवः । बृहत् ॥२॥ अद्य । दूतम् । वृणीमहे । वसुम् । अग्निम् ।
 पुरुऽप्रियम् । धूमऽकेतुम् । भाःऽऋजीकम् । विऽउष्टिषु । यज्ञानाम् ।
 अध्वरऽश्रियम् ॥३॥ श्रेष्ठम् । यविष्ठम् । अतिथिम् । सुऽआहुतम् ।
 जुष्टम् । जनाय । दाशुषे । देवान् । अच्छ । यातवे । जातऽवेदसम् ।
 अग्निम् । ईळे । विऽउष्टिषु ॥४॥ स्तविष्यामि । त्वाम् । अहम् ।
 विश्वस्य । अमृत । भोजन । अग्ने । त्रातारम् । अमृतम् । मियेध्य ।
 यजिष्ठम् । हव्यऽवाहन ॥५॥ सुऽशंसः । बोधि । गृणते । यविष्ठ्य ।
 मधुऽजिह्वः । सुऽआहुतः । प्रस्कन्वस्य । प्रऽतिरन् । आयुः । जीवसे ।

नमस्य । दैव्यम् । जनम् ॥६॥ होतारम् । विश्वऽवेदसम् । सम् । हि ।
 त्वा । विशः । इन्धते । सः । आ । वह । पुरुऽद्वृत । प्रऽचेतसः ।
 अग्ने । देवान् । इह । द्रवत् ॥७॥ सवितारम् । उपसम् । अश्विना ।
 भगम् । अग्रिम् । विऽउष्टिषु । क्षपः । कण्वांसः । त्वा । सुतऽसौ-
 मासः । इन्धते । हव्यऽवाहम् । सुऽअध्वर ॥८॥ पतिः । हि ।
 अध्वराणाम् । अग्ने । दूतः । विशाम् । असि । उपऽध्वधः । आ ।
 वह । सोमऽपीतये । देवान् । अद्य । स्वऽदृशः ॥९॥ अग्ने । पूर्वीः ।
 अनु । उपसः । विभावसो इति विभाऽवसो । दीदेथ । विश्वऽदर्शतः ।
 असि । ग्रामेषु । अविता । पुरऽर्हितः । असि । यज्ञेषु । मानुषः ॥१०॥
 नि । त्वा । यज्ञस्ये । सार्धनम् । अग्ने । होतारम् । ऋत्विजम् ।
 मनुष्वत् । देव । धीमहि । प्रऽचेतसम् । जीरम् । दूतम् । अमर्त्यम् ॥११॥
 यत् । देवानाम् । मित्रऽमहः । पुरऽर्हितः । अन्तरः । यासि । दूत्यम् ।
 सिन्धोऽइव । प्रऽस्वनितासः । ऊर्मयः । अग्नेः । भ्राजन्ते । अर्चयः
 ॥१२॥ श्रुधि । श्रुतऽकर्ण । वह्निऽभिः । देवैः । अग्ने । सयावऽभिः ।
 आ । सीदन्तु । वह्निषि । मित्रः । अर्यमा । प्रातऽयावानः । अध्वरम्
 ॥१३॥ शृण्वन्तु । स्तोमम् । मरुतः । सुऽदानवः । अग्निऽजिह्वाः ।
 ऋतऽध्वधः । पिबतु । सोमम् । वरुणः । धृतऽव्रतः । अश्विऽभ्याम् ।
 उपसा । सऽजूः ॥१४॥

I. 45.

त्वम् । अग्ने । वसन् । इह । रुद्रान् । आदित्यान् । उत । यज ।
 सुऽअध्वरम् । जनम् । मनुऽजातम् । घृतऽप्रुषम् ॥१॥ श्रुष्टीऽवानः ।
 हि । दाशुषे । देवाः । अग्ने । विऽचेतसः । तान् । रोहितऽअश्व ।

गिर्वणः । त्रयःऽत्रिंशत् । आ । वह ॥२॥ प्रियमेधऽवत् । अत्रिऽवत् ।
 जातऽवेदः । विरूपऽवत् । अङ्गिरस्वत् । महिऽवत् । प्रस्कण्वस्य । श्रुधि ।
 हवम् ॥३॥ महिऽकेरवः । ऊतये । प्रियऽमेधाः । अहूषत् । राजन्तम् ।
 अध्वराणाम् । अग्निम् । शुक्रेण । शोचिषा ॥४॥ घृतऽआहवन । सन्त्य ।
 इमाः । ऊँ इति । सु । श्रुधि । गिरः । यामिः । कण्वस्य । सूनवः ।
 हवन्ते । अवसे । त्वा ॥५॥ त्वाम् । चित्रश्रवऽतम् । हवन्ते । विश्व ।
 जन्तवः । शोचिऽकेशम् । पुरुऽप्रिय । अग्ने । हव्याय । वोळ्हवे ॥६॥
 नि । त्वा । होतारम् । ऋत्विजम् । दधिरे । वसुवित्ऽतम् । श्रुत्-
 ऽकर्णम् । सप्रथऽतम् । विप्राः । अग्ने । दिविष्टिषु ॥७॥ आ ।
 त्वा । विप्राः । अचुच्यवुः । सुतऽसोमाः । अभि । प्रयः । बृहत् ।
 भाः । विभ्रतः । हविः । अग्ने । मर्ताय । दाशुषे ॥८॥ प्रातऽयान्नः ।
 सहऽकृत । सोमऽपेयाय । सन्त्य । इह । अद्य । दैव्यम् । जनम् ।
 वहिः । आ । सादय । वसो इति ॥९॥ अर्वाञ्चम् । दैव्यम् । जनम् ।
 अग्ने । यक्ष्व । सहतिऽभिः । अयम् । सोमः । सुऽदानवः । तम् ।
 पात । तिरऽअह्वयम् ॥१०॥

I. 46.

एषो इति । उषाः । अपूर्व्या । वि । उच्छति । प्रिया । दिवः ।
 स्तुपे । वाम् । अश्विना । बृहत् ॥१॥ या । दत्ता । सिन्धुऽमातरा ।
 मनोतरा । रयीणाम् । धिया । देवा । वसुविदा ॥२॥ वच्यन्ते ।
 वाम् । ककुहासः । जूर्णायाम् । अधि । विष्टिषि । यत् । वाम् । रथः ।
 विऽभिः । पतात् ॥३॥ हविषा । जारः । अपाम् । पिपति । पपुुरिः ।
 नरा । पिता । कुटस्य । चर्षणिः ॥४॥ आऽदारः । वाम् । मतीनाम् ।

नासत्या । मतऽवचसा । पातम् । सोमस्य । धृष्णुऽया ॥५॥ या ।
 नः । पीपरत् । अश्विना । ज्योतिष्मती । तमः । तिरः । ताम् । असे ।
 इति । रासाथाम् । इषम् ॥६॥ आ । नः । नावा । मतीनाम् ।
 यातम् । पारायं । गन्तवे । युञ्जाथाम् । अश्विना । रथम् ॥७॥
 अरित्रम् । वाम् । दिवः । पृथु । तीर्थे । सिन्धूनाम् । रथः । धिया ।
 युयुज्जे । इन्दवः ॥८॥ दिवः । कण्वासः । इन्दवः । वसु । सिन्धूनाम् ।
 पदे । स्वम् । वत्रिम् । कुह । धित्सथः ॥९॥ अभूत् । ऊँ इति । भाः ।
 ऊँ इति । अंशवे । हिरण्यम् । प्रति । सूर्यः । वि । अख्यत् ।
 जिह्वाया । असितः ॥१०॥ अभूत् । ऊँ इति । पारम् । एतवे । पन्थाः ।
 ऋतस्य । साधुऽया । अदर्शि । वि । स्रुतिः । दिवः ॥११॥ तत्स्तत् ।
 इत् । अश्विनोः । अवः । जरिता । प्रति । भूपति । मदे । सोमस्य ।
 पिप्रतोः ॥१२॥ ववसाना । विवस्वति । सोमस्य । पीत्या । गिरा ।
 मनुष्वत् । शंभू इति शम्ऽभू । आ । गतम् ॥१३॥ युवोः । उपाः ।
 अनु । श्रियम् । परिऽज्मनोः । उपऽआचरत् । ऋता । वनथः ।
 अक्तुऽभिः ॥१४॥ उभा । पिवतम् । अश्विना । उभा । नः । शर्म ।
 यच्छतम् । अविद्रियामिः । ऊतिऽभिः ॥१५॥

I. 47.

अयम् । वाम् । मधुमत्स्तमः । सुतः । सोमः । ऋतऽवृधा । तम् ।
 अश्विना । पिवतम् । तिरऽअह्वयम् । धत्तम् । रत्नानि । दाशुषे ॥१॥
 त्रिऽवन्धुरेण । त्रिऽवृता । सुऽपेशसा । रथेन । आ । यातम् । अश्विना ।
 कण्वासः । वाम् । ब्रह्म । कृण्वन्ति । अध्वरे । तेषाम् । सु । शृणुतम् ।
 हवम् ॥२॥ अश्विना । मधुमत्स्तमम् । पातम् । सोमम् । ऋतऽवृधा ।

अथ । अद्य । दत्ता । वसु । विभ्रता । रथे । दाश्वांसम् । उप ।
 गच्छतम् ॥ ३ ॥ त्रिऽसघस्ये । वहिषि । विश्वऽवेदसा । मध्वा । यज्ञम् ।
 मिमिक्षतम् । कण्वासः । वाम् । सुतऽसोमाः । अभिऽर्घवः । युवाम् ।
 हवन्ते । अश्विना ॥ ४ ॥ यार्भिः । कण्वम् । अभिष्टिऽभिः । प्र । आ-
 वतम् । युवम् । अश्विना । तार्भिः । सु । अस्मान् । अवतम् । शुभः ।
 पती इति । पातम् । सोमम् । ऋतऽवृधा ॥ ५ ॥ सुऽदासे । दत्ता ।
 वसु । विभ्रता । रथे । पृक्षः । वहतम् । अश्विना । रयिम् । समुद्रात् ।
 उत । वा । दिवः । परि । अस्मे इति । घत्तम् । पुरुऽस्पृहम् ॥ ६ ॥ यत् ।
 नासत्या । पराऽवति । यत् । वा । स्थः । अर्धि । तुर्वशे । अतः । रथेन ।
 सुऽवृता । नः । आ । गतम् । साकम् । सूर्यस्य । रश्मिऽभिः ॥ ७ ॥ अ-
 र्वाश्वा । वाम् । सप्तयः । अध्वरऽश्रियः । वहन्तु । सर्वना । इत् । उप ।
 इपम् । पृश्नन्ता । सुऽकृते । सुऽदानवे । आ । वहिः । सीदतम् । नरा
 ॥ ८ ॥ तेन । नासत्या । आ । गतम् । रथेन । सूर्यस्त्वचा । येन । श-
 श्वत् । ऊहयुः । दाशुषे । वसु । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ९ ॥ उक्थे-
 मिः । अर्वाक् । अवसे । पुरुवस् इति पुरुऽवस् । अर्केः । च । नि । ह-
 यामहे । शश्वत् । कण्वानाम् । सदैसि । प्रिये । हि । कम् । सोमम् । प-
 पयुः । अश्विना ॥ १० ॥

I. 48.

सह । वामेन । नः । उपः । वि । उच्छ । दुहितः । दिवः । सह ।
 द्युम्नेन । बृहता । विभाऽवरि । राया । देवि । दास्यती ॥ १ ॥ अश्वऽवतीः ।
 गोऽमतीः । विश्वऽसुविदः । भूरि । च्यवन्त । वस्तवे । उत् । ईरय । प्रति ।
 मा । स्रुताः । उपः । चोद । राधः । मघोनाम् ॥ २ ॥ उवासे । उपाः ।

उच्छात् । च । नु । देवी । जीरा । रथानाम् । ये । अस्याः । आऽचर-
 रोषु । दधिरे । समुद्रे । न । श्रवस्वः ॥३॥ उपः । ये । ते । प्र । यामेषु ।
 युज्जते । मनः । दानाय । सरयः । अत्र । अह । तत् । कएवः । एषाम् ।
 कण्वस्तमः । नाम । गृणाति । नृणाम् ॥४॥ आ । घ । योषाऽइव । सनरी ।
 उपाः । याति । प्रऽभुज्जती । जरयन्ती । वृजनम् । पत्स्वत् । ईयते । उत् ।
 पातयति । पक्षिणः ॥५॥ वि । या । सजति । समनम् । वि । अर्थिनः ।
 पदम् । न । वेति । ओदती । वयः । नर्किः । ते । पत्तिऽवांसः । आसते ।
 विऽउष्टौ । वाजिनीऽवति ॥६॥ एषा । अयुक्त । पराऽवतः । सूर्यस्य । उत्-
 ऽअयनात् । अर्धि । शतम् । रथेभिः । सुऽभगा । उपाः । इयम् । वि ।
 याति । अभि । मानुषान् ॥७॥ विश्वम् । अस्याः । ननाम् । चक्षसे । जगत् ।
 ज्योतिः । कृणोति । सुनरी । अप । द्वेषः । मधोनी । दुहिता । दिवः । उपाः ।
 उच्छत् । अप । सिधः ॥८॥ उपः । आ । भाहि । मानुना । चन्द्रेण ।
 दुहितः । दिवः । आऽवहन्ती । भूरि । अस्मभ्यम् । सौभगम् । विऽउ-
 च्छन्ती । दिविष्टिषु ॥९॥ विश्वस्य । हि । प्राणनम् । जीवनम् । त्वे इति ।
 वि । यत् । उच्छसि । सुनरि । सा । नः । रथेन । बृहता । विभाऽवरि ।
 श्रुधि । चित्रऽमघे । हवम् ॥१०॥ उपः । वाजम् । हि । वंस्व । यः । चित्रः ।
 मानुषे । जने । तेन । आ । वह । सुऽकृतः । अध्वरान् । उप । ये । त्वा ।
 गृणन्ति । वह्नयः ॥११॥ विश्वान् । देवान् । आ । वह । सोमऽपीतये ।
 अन्तरिक्षात् । उपः । त्वम् । सा । अस्मासु । धाः । गोऽमत् । अश्वऽवत् ।
 उक्थ्यम् । उपः । वाजम् । सुऽवीर्यम् ॥१२॥ यस्याः । रुशन्तः । अर्चयः ।
 प्रति । भद्राः । अहन्त । सा । नः । रयिम् । विश्वऽवारम् । सुऽपेशसम् ।
 उपाः । ददातु । सुगम्यम् ॥१३॥ ये । चित् । हि । त्वाम् । ऋषयः । पूर्वे ।

ऊ॒तये॑ । जु॒हू॒रे । अ॒वसे॑ । म॒हि । सा । नः । स्तो॒मान् । अ॒भि । गृ॒णी॒हि । राघे॑-
सा । उ॒षः । शु॒क्रेण॑ । शो॒चिषा॑ ॥१४॥ उ॒षः । यत् । अ॒द्य । भा॒नुना॑ । वि ।
द्वा॒रौ । ऋ॒णवः॑ । दि॒वः । प्र । नः । य॒च्छता॑त् । अ॒वृ॒कम् । पृ॒थु । छ॒र्दिः ।
प्र । दे॒वि । गोऽ॒म॒तीः । इ॒षः ॥१५॥ स॒म् । नः । रा॒या । बृ॒हता॑ । वि॒श्व-
स्वे॒शसा॑ । मि॒मि॒क्ष्व । स॒म् । इ॒ळाभिः॑ । आ । स॒म् । द्यु॒म्नेन॑ । वि॒श्व॒स्तुरा॑ ।
उ॒षः । म॒हि । स॒म् । वा॒जैः । वा॒जिनी॑ऽव॒ति ॥१६॥

I. 49.

उ॒षः । भ॒द्रेभिः॑ । आ । ग॒हि । दि॒वः । चि॒त् । रो॒चना॑त् । अ॒र्धि । ब॒हन्तु॑ ।
अ॒रुण॑ऽप्स॒वः । उ॒षः । त्वा । सो॒मिनः॑ । गृ॒हम् ॥१॥ सु॒स्पे॒शस॑म् । सु॒खम् ।
रथ॑म् । यम् । अ॒धि॒ऽअ॒स्थाः । उ॒षः । त्वम् । तेन॑ । सु॒श्रव॑सम् । ज॒नम् । प्र ।
अ॒व । अ॒द्य । दु॒हितः॑ । दि॒वः ॥२॥ व॒यः । चि॒त् । ते । प॒त॒त्रि॒णः । द्वि॒ऽप॒त् ।
च॒तुः॒ऽप॒त् । अ॒र्जु॒नि । उ॒षः । प्र । आ॒रन् । ऋ॒तून् । अनु॑ । दि॒वः । अ॒न्ते॒भ्यः ।
परि॑ ॥३॥ वि॒ऽउ॒च्छ॒न्ती॑ । हि । र॒श्मि॑ऽभिः । वि॒श्वम् । आ॒ऽभा॒सि॑ । रो॒चन॑म् ।
ताम् । त्वाम् । उ॒षः । व॒सु॑ऽय॒वः । गीः॑ऽभिः । क॒र्णाः । अ॒हू॒प॒त् ॥४॥

I. 50.

उत् । ऊँ इति॑ । त्यम् । जा॒त॒ज्वे॒दस॑म् । दे॒वम् । ब॒हन्ति॑ । के॒तवः॑ । दृ॒शे ।
वि॒श्वाय॑ । सूर्य॑म् ॥१॥ अ॒प । त्ये । ता॒यवः॑ । य॒था । नक्ष॑त्रा । य॒न्ति ।
अ॒क्तु॑ऽभिः । सूर्या॑य । वि॒श्व॒ऽचक्ष॑से ॥२॥ अ॒दृ॒श्रम् । अ॒स्य । के॒तवः॑ । वि ।
र॒श्मयः॑ । ज॒नान् । अनु॑ । भ्रा॒जन्तः॑ । अ॒ग्नयः॑ । य॒था ॥३॥ त॒रणिः॑ । वि॒श्व-
ऽदर्श॑तः । ज्यो॒तिः॒ऽकृ॒त् । अ॒सि । सूर्य॑ । वि॒श्वम् । आ । भा॒सि । रो॒चन॑म् ।
॥४॥ प्र॒त्यङ् । दे॒वाना॑म् । वि॒शः । प्र॒त्यङ् । उत् । ए॒षि । मा॒नुषा॑न् ।
प्र॒त्यङ् । वि॒श्वम् । स्वः॑ । दृ॒शे ॥५॥ येन॑ । पा॒व॒क । चक्ष॑सा । भु॒र॒ण्यन्त॑म् ।

ज॒नान् । अ॒नु । त्वम् । व॒रुण॒ । प॒श्य॒सि ॥६॥ वि । द्याम् । ए॒षि । रजः ।
 पृ॒थु । अ॒हा । मि॒मानः । अ॒क्तुऽभिः । प॒श्यन् । जन्मा॒नि । सूर्य॒ ॥७॥ स॒प्त । त्वा ।
 ह॒रितः । रथे॑ । व॒हन्ति । दे॒व । सूर्य॒ । शो॒चिःऽकेशम् । वि॒ऽच॒क्षण॒ ॥८॥
 अ॒यु॒क्त । स॒प्त । शु॒न्ध्यु॒वः । सूरः । रथ॑स्य । न॒प्त्यः । ताभिः । या॒ति । स्व॒
 यु॒क्तिऽभिः ॥९॥ उ॒त् । व॒यम् । तम॑सः । परि॑ । ज्योतिः । प॒श्यन्तः । उ॒त्स्तर॑म् ।
 दे॒वम् । दे॒वऽत्रा । सूर्य॑म् । अ॒गन्म । ज्योतिः । उ॒त्स्तर॑म् ॥१०॥ उ॒त्स्यन् ।
 अ॒द्य । मि॒त्रऽम॒हः । आ॒ऽरो॒हन् । उ॒त्स्तरा॑म् । दि॒वम् । ह॒त्स॒रोग॑म् । म॒म ।
 सूर्य॑ । ह॒रि॒माण॑म् । च । ना॒शय॒ ॥११॥ शु॒कैषु॒ । मे । ह॒रि॒माण॑म् । रो॒प॒णा॒
 का॒सु । द॒ध्म॒सि । अथो॒ इति॑ । हा॒रि॒द्र॒वेषु॑ । मे । ह॒रि॒माण॑म् । नि । द॒ध्म॒सि ।
 ॥१२॥ उ॒त् । अ॒गात् । अ॒यम् । आ॒दि॒त्यः । वि॒श्वे॑न । स॒हसा॒ । स॒ह ।
 द्वि॒षन्त॑म् । म॒ह्यम् । र॒न्ध॒र्यन् । मो॒ इति॑ । अ॒हम् । द्वि॒षते॑ । र॒धम् ॥१३॥

I. 51.

अ॒भि । त्यम् । मे॒पम् । पु॒रुऽहू॑तम् । ऋ॒ग्मि॒र्यम् । इन्द्र॑म् । गीःऽभिः ।
 म॒द॒त । व॒स्वः । अ॒र्ण॒वम् । य॒स्य । द्या॒वः । न । वि॒ऽच॒रन्ति॑ । मा॒नु॒षा ।
 भु॒जे । मं॒हि॒ष्ठम् । अ॒भि । वि॒प्रम् । अ॒र्च॒त ॥१॥ अ॒भि । ई॒म् । अ॒व॒न्वन् ।
 सु॒ऽअ॒भि॒ष्टि॑म् । उ॒त॒यः । अ॒न्त॒रि॒क्षऽग्रा॑म् । त॒वि॒षी॒भिः । आ॒ऽवृ॑तम् । इन्द्र॑म् ।
 द॒क्षा॒सः । ऋ॒भ॒वः । म॒द॒ऽच्यु॑तम् । श॒तऽकृ॑तम् । ज॒व॒नी । स॒नृ॒ता । आ ।
 अ॒रु॒ह॒त् ॥२॥ त्वम् । गो॒त्रम् । अ॒ङ्गि॒रऽभ्यः॑ । अ॒वृ॒णोः । अ॒प । उ॒त ।
 अ॒त्र॒ये । श॒त॒ऽदु॒रेषु॑ । गा॒तुऽवि॑त् । स॒से॒न । चि॒त् । वि॒ऽम॒दा॒य । अ॒व॒हः ।
 व॒सु । आ॒जौ । अ॒द्रि॒म् । व॒व॒सा॒नस्य॑ । न॒र्त॒यन् ॥३॥ त्वम् । अ॒पा॒म् । अ॒
 पि॒ऽघा॒ना । अ॒वृ॒णोः । अ॒प । अ॒धा॒र॒यः । प॒र्व॒ते । दा॒नु॒ऽम॒त् । व॒सु । वृ॒त्रम् ।
 य॒त् । इन्द्र॑ । श॒र्व॒सा । अ॒व॒धीः । अ॒हि॒म् । आ॒त् । इ॒त् । सूर्य॑म् । दि॒वि ।

आ । अ॒रोह॒यः । दृ॒शे ॥४॥ त्वम् । मा॒याभिः । अप । मा॒यिनः । अ॒धमः ।
 स्व॒धाभिः । ये । अ॒धि । शु॒प्तौ । अ॒जुह॒त । त्वम् । पि॒प्रोः । नृ॒ऽमनः । प्र ।
 अ॒रुजः । पु॒रः । प्र । ऋ॒जि॒श्चान॒म् । द॒स्युऽह॒त्येषु । आ॒विथ ॥५॥ त्वम् ।
 कु॒त्स॒म् । शु॒ष्णऽह॒त्येषु । आ॒विथ । अ॒रन्ध॒यः । अ॒तिथिऽग॒वाय । श॒म्बर॒म् ।
 म॒हान्त॒म् । चि॒त् । अ॒र्बुद॒म् । नि । क॒मीः । प॒दा । स॒नात् । ए॒व । द॒स्युऽह॒त्याय ।
 ज॒ज्ञिषे ॥६॥ त्वे इति । वि॒श्वा । त॒र्विषी । स॒ध्र॒यक् । हि॒ता ।
 त॒व । रा॒धः । सोम॒ऽपी॒थाय । ह॒र्षते । त॒व । व॒ज्रः । चि॒किते । वा॒होः ।
 हि॒तः । वृ॒श्च । श॒त्रोः । अ॒व । वि॒श्वा॒नि । वृ॒ष्ण्या ॥७॥ वि । जा॒नीहि ।
 आ॒र्यान् । ये । च । द॒स्य॒वः । व॒र्हिष्म॒ते । र॒न्ध॒य । शा॒सत् । अ॒व्र॒तान् ।
 शा॒की । भ॒व । य॒ज॒मा॒नस्य । चो॒दि॒ता । वि॒श्वा । इत् । ता । ते । स॒धऽमा॒
 दे॒षु । चा॒क॒न ॥८॥ अ॒नुऽव्र॒ताय । र॒न्ध॒यन् । अ॒प॒ऽव्र॒तान् । आ॒ऽभू॒भिः ।
 इ॒न्द्रः । श्र॒थ॒यन् । अ॒ना॒भु॒वः । वृ॒द्धस्य॑ । चि॒त् । व॒र्ध॒तः । द्याम् । इ॒न॒
 क्ष॒तः । स्त॒वा॒नः । व॒ज्रः । वि । ज॒घान॑ । स॒म्ऽदि॒हः ॥९॥ त॒क्षत् । यत् ।
 ते । उ॒श॒ना । स॒ह॒सा । स॒हः । वि । रो॒द॒सी इति॑ । म॒ज्म॒ना । वा॒ध॒ते । श॒वः ।
 आ । त्वा । वा॒त॒स्य । नृ॒ऽमनः । म॒नःऽयु॒जः । आ । पू॒र्य॒मा॒णम् । अ॒व॒हन् ।
 अ॒भि । अ॒वः ॥१०॥ म॒न्दि॒ष्ट । यत् । उ॒श॒ने । का॒व्ये । स॒चा । इ॒न्द्रः । व॒ङ्क् ।
 इति॑ । व॒ङ्कु॒ऽतरा॑ । अ॒धि । ति॒ष्ठ॒ति । उ॒ग्रः । य॒यिम् । निः । अ॒पः । स्रो॒त॒सा ।
 अ॒सृ॒जत् । वि । शु॒ष्ण॒स्य । दृ॒हि॒ताः । ऐ॒र॒यत् । पु॒रः ॥११॥ आ । स्म ।
 र॒थ॒म् । वृ॒षऽपा॒नेषु । ति॒ष्ठ॒सि । शा॒र्या॒त॒स्य । प्रऽभृ॒ताः । येषु॑ । म॒न्द॒से । इ॒न्द्र ।
 यथा॑ । सु॒त॒ऽसो॒मेषु॑ । चा॒क॒नः । अ॒न॒र्वा॒णम् । श्लो॒कम् । आ । रो॒ह॒से ।
 दि॒वि ॥१२॥ अ॒द॒दाः । अ॒भी॒म् । म॒ह॒ते । व॒च॒स्य॒वै । क॒क्षी॒व॒ते । वृ॒च॒
 या॒म् । इ॒न्द्र । सु॒न्व॒ते । मे॒ना । अ॒भ॒वः । वृ॒ष्ण॒श्च॒स्य । सु॒क्र॒तो इति॑ सु॒ऽ

क्रतो । विश्वा । इत् । ता । ते । सर्वनेषु । प्रस्वाच्या ॥१३॥ इन्द्रः ।
 अश्रायि । सुऽध्यः । निरेके । पजेषु । स्तोमः । दुर्यः । न । यूपः । अ-
 श्वऽयुः । गव्युः । रथऽयुः । वसुऽयुः । इन्द्रः । इत् । रायः । क्षयति ।
 प्रऽयन्ता ॥१४॥ इदम् । नमः । वृषभाय । स्वऽराजे । सत्यऽशुष्माय ।
 तवसे । अवाचि । अस्मिन् । इन्द्र । वृजने । सर्वऽवीराः । स्मत् । सुरिऽ-
 भिः । तव । शर्मन् । स्याम ॥१५॥

I. 52.

त्यम् । सु । मेपम् । महय । स्वःविदम् । शतम् । यस्य । सुऽम्भः ।
 साकम् । ईरते । अत्यम् । न । वाजम् । हवनऽस्यदम् । रथम् । आ ।
 इन्द्रम् । ववृत्याम् । अवसे । सुवृक्लिऽभिः ॥१॥ सः । पर्वतः । न ।
 धरुणेषु । अच्युतः । सहस्रम्ऽऊतिः । तविषीषु । ववृधे । इन्द्रः । यत् ।
 वृत्रम् । अवधीत् । नदीऽवृतम् । उज्जन् । अणीसि । जर्हपाणः । अन्धसा
 ॥२॥ सः । हि । द्वरः । द्वरिषु । वव्रः । ऊर्धनि । चन्द्रऽबुध्नः । मदऽ-
 वृद्धः । मनीषिऽभिः । इन्द्रम् । तम् । अहे । सुऽअपस्यया । धिया ।
 मंहिष्ठऽरातिम् । सः । हि । पप्रिः । अन्धसः ॥३॥ आ । यम् । पूणन्ति ।
 दिवि । सव्रऽवर्हिषः । समुद्रम् । न । सुऽम्भः । स्वाः । अभिष्टयः । तम् ।
 वृत्रऽहत्यै । अनु । तस्थुः । ऊतयः । शुष्माः । इन्द्रम् । अवाताः । अहु-
 तऽप्सवः ॥४॥ अभि । स्वऽवृष्टिम् । मदे । अस्य । युध्यतः । रघ्वीःऽ-
 इव । प्रवणे । सस्रुः । ऊतयः । इन्द्रः । यत् । वज्री । धृपमाणः । अन्ध-
 सा । भिनत् । वलस्य । परिधीन्ऽइव । त्रितः ॥५॥ परि । ईम् । घृणा ।
 चरति । तित्विषे । शवः । अपः । वृत्वी । रजसः । बुध्नम् । आ । अ-
 शयत् । वृत्रस्य । यत् । प्रवणे । दुःऽगृभिश्चनः । निऽजघन्थ । हन्वोः ।

इन्द्र । तन्यतुम् ॥६॥ हृदम् । न । हि । त्वा । निऽऋपन्ति । ऊर्मयः ।
 ब्रह्माणि । इन्द्र । तव । यानि । वर्धना । त्वष्टा । चित् । ते । युज्यम् ।
 ववृधे । शर्वः । ततश्च । वज्रम् । अभिभूतिऽओजसम् ॥७॥ जघन्वान् ।
 ऊँ इति । हरिऽभिः । संभृतक्रतो इति संभृतऽक्रतो । इन्द्र । वृत्रम् ।
 मनुषे । गातुऽयन् । अपः । अयच्छथाः । बाह्वोः । वज्रम् । आयसम् ।
 अघारयः । दिवि । आ । सूर्यम् । दृशे ॥८॥ बृहत् । स्वऽचन्द्रम् । अ-
 मेऽवत् । यत् । उक्थ्यम् । अकृष्वत् । भियसा । रोहणम् । दिवः । यत् ।
 मानुषऽप्रघनाः । इन्द्रम् । उत्तयः । स्वः । नृऽसाचः । मरुतः । अमदन् ।
 अनु ॥९॥ द्यौः । चित् । अस्य । अमेऽवान् । अहेः । स्वनात् । अयो-
 यवीत् । भियसा । वज्रः । इन्द्र । ते । वृत्रस्य । यत् । वद्वधानस्य ।
 रोदसी इति । मदे । सुतस्य । शर्वसा । अभिनत् । शिरः ॥१०॥ यत् ।
 इत् । नु । इन्द्र । पृथिवी । दशऽभुजिः । अहानि । विश्वा । ततर्नन्त ।
 कृष्टयः । अत्र । अह । ते । मघऽवन् । विऽश्रुतम् । सहः । द्याम् । अनु ।
 शर्वसा । वर्हणा । भुवत् ॥११॥ त्वम् । अस्य । पारे । रजसः । विऽओमनः ।
 स्वभूतिऽओजाः । अवसे । धृपत्ऽमनः । चकृपे । भूमिम् । प्रतिऽमानम् ।
 ओजसः । अपः । स्वऽरिति स्वः । परिऽभूः । एषि । आ । दिवम् ॥१२॥
 त्वम् । भुवः । प्रतिऽमानं । पृथिव्याः । ऋष्वऽवीरस्य । बृहतः । पतिः ।
 भूः । विश्वम् । आ । अप्राः । अन्तरिक्षम् । महिऽत्वा । सत्यम् । अद्वा ।
 नर्किः । अन्यः । त्वाऽवान् ॥१३॥ न । यस्य । द्यावापृथिवी इति । अनु ।
 व्यचः । न । सिन्धवः । रजसः । अन्तम् । आनशुः । न । उत । स्वऽवृ-
 षिम् । मदे । अस्य । युध्यतः । एकः । अन्यत् । चकृपे । विश्वम् । आनु-
 षक् ॥१४॥ आर्चन् । अत्र । मरुतः । सस्मिन् । आजौ विश्वे । देवासः ।

अमदन् । अनु । त्वा । वृत्रस्य । यत् । भृष्टिऽमता । वधेन । नि । त्वम् ।
इन्द्र । प्रति । आनम् । जघन्थ ॥१५॥

I. 53.

नि । ऊँ इति । सु । वार्चम् । प्र । मेहे । भरामहे । गिरः । इन्द्राय ।
सर्दने । विवस्वतः । नु । चित् । हि । रत्नम् । ससताम्ऽईव । अविदत् ।
न । दुःऽस्तुतिः । द्रविणःऽदेषु । शस्यते ॥१॥ दुरः । अश्वस्य । दुरः ।
इन्द्र । गोः । असि । दुरः । यवस्य । वसुनः । इनः । पतिः । शिश्वाऽनरः ।
प्रऽदिवः । अकामऽकर्शनः । सखा । सखिऽभ्यः । तम् । इदम् । गृणी-
मसि ॥२॥ शचीऽवः । इन्द्र । पुरुऽकृत् । द्युमत्तम् । तव । इत् । इदम् ।
अभितः । चेकिते । वसु । अतः । सम्ऽगृभ्य । अभिऽभूते । आ । भर ।
मा । त्वाऽयतः । जरितुः । कामम् । ऊनयीः ॥३॥ एभिः । द्युऽभिः ।
सुऽमनाः । एभिः । इन्दुऽभिः । निऽरुन्धानः । अमतिम् । गोभिः । अश्विना ।
इन्द्रेण । दस्युम् । दरयन्तः । इन्दुऽभिः । युतऽद्वैपसः । सम् । इषा । रभे-
महि ॥४॥ सम् । इन्द्र । राया । सम् । इषा । रभेमहि । सम् । वाजैऽभिः ।
पुरुऽचन्द्रैः । अभिद्युऽभिः । सम् । देव्या । प्रऽमत्या । वीरऽशुष्मया । गो-
ऽअग्रया । अश्वऽवत्या । रभेमहि ॥५॥ ते । त्वा । मदाः । अमदन् ।
तानि । वृष्ण्या । ते । सोमासः । वृत्रऽहत्येषु । सत्ऽपते । यत् । कारवै ।
दश । वृत्राणि । अप्रति । बर्हिष्मते । नि । सहस्राणि । बर्हयः ॥६॥ युधा ।
युधम् । उप । घ । इत् । एषि । वृष्णुऽया । पुरा । पुरम् । सम् । इदम् । हंसि ।
ओजसा । नम्या । यत् । इन्द्र । सख्या । पराऽवति । निऽवर्हयः । नमृचिम् ।
नाम । मायिनम् ॥७॥ त्वम् । करञ्जम् । उत । पर्णयम् । वधीः । तेजिष्ठया ।
अतिथिऽवस्य । वर्तनी । त्वम् । शता । वङ्गदस्य । अभिनत् । पुरः ।

अ॒न॒नु॒ऽदः । प॒रि॒ऽसृ॒ताः । ऋ॒जि॒श्व॒ना ॥८॥ त्वम् । ए॒तान् । ज॒न॒ऽरा॒ज्ञः ।
 द्विः । द॒श । अ॒व॒न्धु॒ना । सु॒ऽश्र॒व॒सा । उ॒प॒ऽज॒ग॒मु॒षः । प॒ष्टिम् । स॒ह॒स्रा ।
 न॒व॒तिम् । न॒व । श्रु॒तः । नि । च॒क्रे॒ण । र॒थ्या । दुः॒ऽप॒दा । अ॒वृ॒णक्
 ॥९॥ त्वम् । आ॒वि॒थ । सु॒ऽश्र॒व॒सम् । त॒व । ऊ॒ति॒ऽभिः । त॒व । त्रा॒म॒-
 ऽभिः । इ॒न्द्र । तूर्वे॒याण॑म् । त्वम् । अ॒सै । कु॒त्स॑म् । अ॒ति॒थि॒ऽग्व॑म् ।
 आ॒यु॒म् । म॒हे । रा॒ज्ञे । यू॒ने । अ॒र॒न्ध॒ना॒यः ॥१०॥ ये । उ॒त्ऽऋ॒चि ।
 इ॒न्द्र । दे॒व॒ऽगो॒पाः । स॒खा॒यः । ते । शि॒व॒ऽत॒माः । अ॒सा॒म । त्वा॒म् ।
 स्तो॒पा॒म । त्व॒या । सु॒ऽवी॒राः । द्रा॒घी॒यः । आ॒युः । प्र॒ऽत॒र॒म् ।
 द॒धा॒नाः ॥११॥

I. 54.

मा । नः । अ॒स्मिन् । म॒घ॒ऽव॒न् । पृ॒त्ऽसु । अ॒हं॒सि । न॒हि । ते ।
 अ॒न्तः । श॒र्व॒सः । प॒रि॒ऽन॒शे । अ॒क्र॒न्द॒यः । न॒द्यः । रो॒रु॒वत् । व॒ना ।
 क॒था । न । क्षो॒णीः । भि॒यसा॑ । स॒म् । आ॒र॒त् ॥१॥ अ॒र्च॑ । श॒क्रा॒य ।
 शा॒कि॒ने । श॒ची॒ऽव॒ते । शृ॒ण्व॒न्त॑म् । इ॒न्द्र॑म् । म॒ह॒य॒न् । अ॒भि । स्तु॒हि ।
 यः । शृ॒णु॒ना । श॒र्व॒सा । रो॒द॒सी॒ इति॑ । उ॒भे॒ इति॑ । वृ॒षा । वृ॒ष॒ऽत्वा ।
 वृ॒ष॒भः । नि॒ऽऋ॒ज्जे॒ते ॥२॥ अ॒र्च॑ । दि॒वे । बृ॒ह॒ते । शृ॒ण्य॑म् । व॒चः । स्व॒ऽ-
 क्ष॒त्र॒म् । य॒स्य॑ । धृ॒प॒तः । धृ॒प॒त् । म॒नः । बृ॒ह॒त्ऽश्र॑वाः । अ॒सु॒रः । बृ॒ह॒णा ।
 कृ॒तः । पु॒रः । ह॒रि॒ऽभ्या॑म् । वृ॒ष॒भः । र॒थः । हि । सः ॥३॥ त्वम् ।
 दि॒वः । बृ॒ह॒तः । सा॒नु । को॒प॒यः । अ॒व । त्म॒ना । धृ॒प॒ता । श॒म्भ॑रम् ।
 भि॒न॒त् । य॒त् । मा॒यि॒नः । ब्र॒न्दि॒नः । म॒न्दि॒ना । धृ॒प॒त् । शि॒ता॒म् । ग॒र्भ॑-
 स्ति॒म् । अ॒श॒नि॒म् । पृ॒त॒न्य॑सि ॥४॥ नि । य॒त् । वृ॒ण॒क्षि॑ । श्व॒स॒न॒स्य॑ ।
 मूर्ध॒नि॑ । शु॒ण॒स्य॑ । चि॒त् । ब्र॒न्दि॒नः । रो॒रु॒वन् । व॒ना । प्रा॒ची॒ने॒न । म॒न॑-

सा । ब॒र्हणा॑ऽवता । यत् । अ॒द्य । चि॒त् । कृ॒णवः॑ । कः । त्वा । परि॑ ॥५॥
 त्वम् । आ॒वि॒थ । न॒र्यम् । तु॒र्वश॑म् । यदु॑म् । त्वम् । तु॒र्वी॒र्तिम् । व॒य्यम् ।
 श॒त॒क्र॒तो इति॑ श॒तऽक्र॑तो । त्वम् । रथ॑म् । ए॒त॒शम् । कृ॒त्व्ये । ध॒ने । त्वम् ।
 पु॒रः । न॒व॒तिम् । द॒म्भ॒यः । न॒व ॥६॥ सः । घ । राजा॑ । स॒त्स॑प॒तिः ।
 श॒शु॒वत् । ज॒नः । रा॒तऽह॑व्यः । प्र॒ति । यः । शा॒स॑म् । इ॒न्व॒ति । उ॒क्था ।
 वा । यः । अ॒भिऽगृ॑णाति । रा॒घ॒सा । दा॒नुः । अ॒स्मै । उ॒प॒रा । पि॒न्व॒ते ।
 दि॒वः ॥७॥ अ॒स॑मम् । क्ष॒त्रम् । अ॒स॑मा । म॒नी॒षा । प्र । सो॒मऽपाः॑ । अ॒प॒-
 सा । स॒न्तु । ने॒मे । ये । ते । इ॒न्द्र । द॒दु॒षः । व॒र्ध॒य॒न्ति । म॒हि । क्ष॒त्रम् ।
 स्थ॒वि॒रम् । वृ॒ण्यम् । च ॥८॥ तु॒भ्य । इत् । ए॒ते । व॒हु॒लाः । अ॒द्रिऽ-
 दु॒ग्धाः । च॒मूऽस॑दः । च॒म॒साः । इ॒न्द्रऽपा॑नाः । वि । अ॒शु॒हि । त॒र्प॒य ।
 का॒मम् । ए॒षाम् । अथ॑ । म॒नः । व॒सुऽदे॒याय॑ । कृ॒ष्व ॥९॥ अ॒पाम् ।
 अ॒ति॒ष्ठ॒त् । ध॒रु॒णऽह्म॑रम् । त॒मः । अ॒न्तः । वृ॒त्र॒स्य । ज॒ठ॒रेषु॑ । प॒र्व॒तः ।
 अ॒भि । ई॒म् । इ॒न्द्रः । न॒द्यः । व॒त्रि॒णा । हि॒ताः । वि॒श्वाः । अ॒नुऽस्थाः॑ ।
 प्र॒व॒णे॒षु । जि॒घ्ने॒ते ॥१०॥ सः । शेऽवृ॑धम् । अ॒धि । धाः । द्यु॒म्नम् ।
 अ॒से इति॑ । म॒हि । क्ष॒त्रम् । ज॒ना॒षाद् । इ॒न्द्र । त॒व्यम् । र॒क्ष । च ।
 नः । म॒घो॒नः । पा॒हि । सू॒रीन् । रा॒ये । च । नः । सु॒ऽअ॒प॒त्यै । इ॒षे ।
 धाः ॥ ११ ॥

I. 55.

दि॒वः । चि॒त् । अ॒स्य । व॒रि॒मा । वि । प॒प्र॒थे । इ॒न्द्रम् । न ।
 म॒हा । पृ॒थि॒वी । च॒न । प्र॒ति । भी॒मः । तु॒र्वि॒ष्मा॒न् । च॒र्ष॒णिऽभ्यः॑ ।
 आ॒ऽत॒पः । शि॒शी॒ति । व॒ज्र॑म् । ते॒ज॒से । न । वं॒स॒गः ॥१॥ सः । अ॒र्ण॒वः ।
 न । न॒द्यः । स॒मु॒द्रि॒यः । प्र॒ति । गृ॒भ्णा॒ति । वि॒ऽश्रि॑ताः । व॒री॒मऽभिः॑ ।

इन्द्रः । सोमस्य । पीतये । वृषस्यते । सनात् । सः । युध्मः । ओजसा ।
 पनस्यते ॥२॥ त्वम् । तम् । इन्द्र । पर्वतम् । न । भोजसे । महः ।
 नृम्णस्य । धर्मणाम् । इरज्यसि । प्र । वीर्येण । देवता । अति ।
 चेकिते । विश्वसै । उग्रः । कर्मणे । पुरःऽर्हितः ॥३॥ सः । इत् ।
 वने । नमस्युऽभिः । वचस्यते । चारु । जनैषु । प्रऽब्रवाणः । इन्द्रियम् ।
 वृषा । छन्दुः । भवति । हर्यतः । वृषा । चेमेण । धेनाम् । मघऽवा ।
 यत् । इन्वति ॥४॥ सः । इत् । महानि । समऽइथानि । मज्मना ।
 कृणोति । युध्मः । ओजसा । जनैभ्यः । अघ । चन । श्रत् । दधति ।
 त्विषिऽमते । इन्द्राय । वज्रम् । निऽघनिघ्नते । वधम् ॥५॥ सः । हि ।
 श्रवस्युः । सदनानि । कृत्रिमा । क्षमया । वृधानः । ओजसा । विऽना-
 शयन् । ज्योतीषि । कृष्वन् । अवृकाणि । यज्यवे । अव । सुऽक्रतुः ।
 सतवै । अपः । सृजत् ॥६॥ दानाय । मनः । सोमऽपावन् । अस्तु ।
 ते । अर्वाञ्चा । हरी इति । वन्दनऽश्रुत् । आ । कृधि । यमिष्टासः ।
 सारथयः । ये । इन्द्र । ते । न । त्वा । केताः । आ । दम्नुवन्ति ।
 भूर्णयः ॥७॥ अप्रऽक्षितम् । वसु । विभर्षि । हस्तयोः । अपाळ्हम् ।
 सहः । तन्वि । श्रुतः । दधे । आऽवृतासः । अवतासः । न । कर्तुऽभिः ।
 तनूषु । ते । कर्तवः । इन्द्र । भूरयः ॥८॥

I. 56.

एषः । प्र । पूर्वीः । अव । तस्य । चम्रिषः । अत्यः । न । योषाम् ।
 उत् । अयंस्त । भूर्वाणिः । दक्षम् । महे । पाययते । हिरण्ययम् । रथम् ।
 आऽवृत्य । हरिऽयोगम् । ऋभ्वसम् ॥१॥ तम् । गूर्तयः । नेमन्ऽइषः ।
 परीणसः । समुद्रम् । न । समऽचरणे । सनिध्यवः । पतिम् । दक्षस्य ।

वि॒दथ॑स्य । नु । स॒हः । गि॒रिम् । न । वे॒नाः । अ॒धि । रो॒ह ।
 तेज॑सा ॥२॥ सः । तु॒र्वणिः । म॒हान् । अ॒रेणु । पौ॒स्ये । गि॒रेः । भृ॒ष्टिः ।
 न । भ्रा॒जते । तु॒जा । श॒र्वः । येन॑ । शु॒ष्णम् । मा॒यिन॑म् । आ॒यसः ।
 म॒दे । दु॒ध्नः । आ॒भूषु । र॒मय॑त् । नि । दा॒र्मनि ॥३॥ दे॒वी । य॒दि ।
 तवि॑षी । त्वाऽवृ॑धा । ऊ॒तये॑ । इन्द्र॑म् । सि॒स॒क्ति । उ॒पस॑म् । न । सूर्यः ।
 यः । धृ॒ष्णुना॑ । श॒र्वसा । वा॒धते । त॒मः । इ॒र्यति॑ । रे॒णुम् । बृ॒हत् ।
 अ॒ह॒रिऽस्व॒निः ॥४॥ वि । यत् । ति॒रः । ध॒रुण॑म् । अ॒च्युत॑म् । र॒जः ।
 अ॒ति॒स्थिपः । दि॒वः । आ॒तासु । व॒ह॒णा । स्वः॑ऽमी॒ळ्हे । यत् । म॒दे ।
 इन्द्र॑ । ह॒र्ष्या । अ॒ह॒न् । वृ॒त्रम् । निः । अ॒पाम् । औ॒व॒जः । अ॒र्णव॑म् ॥५॥
 त्वम् । दि॒वः । ध॒रुण॑म् । धि॒षे । ओज॑सा । पृ॒थि॒व्याः । इन्द्र॑ । स॒दने॑षु ।
 मा॒हि॒नः । त्वम् । सु॒तस्य॑ । म॒दे । अ॒रि॒णाः । अ॒पः । वि । वृ॒त्रस्य॑ ।
 स॒मया॑ । पा॒ष्या । अ॒रु॒जः ॥६॥

I. 57.

प्र । मं॒हि॒ष्टाय । बृ॒हते । बृ॒हत्॑ऽर॒ये । स॒त्यऽशु॑ष्माय । त॒वसे॑ ।
 म॒तिम् । भ॒रे । अ॒पाम्॑ऽइ॒व । प्र॒वणे॑ । य॒स्य । दुः॑ऽध॒रम् । रा॒धः ।
 वि॒श्वऽआ॑यु । श॒र्वसे॑ । अ॒पऽवृ॑तम् ॥१॥ अ॒ध । ते । वि॒श्वम् । अनु॑ ।
 ह । अ॒सत् । इ॒ष्ट्ये । आ॒पः । नि॒म्ना॑ऽइ॒व । स॒व॒ना । ह॒वि॒ष्मतः॑ ।
 यत् । प॒र्वते॑ । न । स॒म्॑ऽअ॒शी॒त । ह॒र्य॑तः । इन्द्र॑स्य । व॒ज्रः । श्र॒थि॒ता ।
 हि॒र॒ण्य॑ययः ॥२॥ अ॒सै । भी॒माय॑ । न॒मसा॑ । स॒म् । अ॒ध्व॒रे । उ॒पः ।
 न । शु॒भ्रे । आ । भ॒र । प॒नी॒यसे॑ । य॒स्य । धा॒र्म । श्र॒व॒से । ना॒म ।
 इन्द्रि॑यम् । ज्योतिः । अ॒का॒रि । ह॒रि॒तः । न । अ॒य॒से ॥३॥ इ॒मे । ते ।
 इन्द्र॑ । ते । व॒यम् । पु॒रु॒ऽस्तु॒त । ये । त्वा । आ॒ऽर॒भ्य॑ । च॒रा॒म॒सि ।

प्रभुवसो इति प्रभुऽवसो । नहि । त्वत् । अन्यः । गिर्विणः । गिरः ।
 सघत् । क्षोणीःऽईव । प्रति । नः । हर्य । तत् । वचः ॥४॥ भूरि ।
 ते । इन्द्र । वीर्यम् । तव । ससि । अस्य । स्तोतुः । मघऽवन् ।
 कामम् । आ । पृण । अनु । ते । द्यौः । बृहती । वीर्यम् । ममे ।
 ह्यम् । च । ते । पृथिवी । नेमे । ओजसे ॥५॥ त्वम् । तम् । इन्द्र ।
 पर्वतम् । महाम् । उरुम् । वज्रेण । वज्रिन् । पर्वऽशः । चकर्तिथ ।
 अव । असृजः । निऽवृताः । सर्तवै । अपः । सत्रा । विश्वम् । दधिपे ।
 केवलम् । सहः ॥६॥

I. 58.

नु । चित् । सहऽजाः । अमृतः । नि । तुन्दते । होता । यत् ।
 दूतः । अभवत् । विवस्वतः । वि । सार्धिष्ठेभिः । पथिऽभिः । रजः ।
 ममे । आ । देवऽताता । हविषा । विवासति ॥१॥ आ । स्वम् । अन्न ।
 युवमानः । अजरः । तृषु । अविष्यन् । अतसेषु । तिष्ठति । अत्यः ।
 न । पृष्ठम् । प्रुषितस्य । रोचते । दिवः । न । सानु । स्तनयन् ।
 अचिक्रदत् ॥२॥ क्राणा । रुद्रेभिः । वसुऽभिः । पुरऽहितः । होता ।
 निऽसत्तः । रयिषाद् । अमर्त्यः । रथः । न । विश्वु । ऋज्जसानः ।
 आयुषु । वि । आनुषक् । वार्या । देवः । ऋण्वति ॥३॥ वि ।
 वातऽजूतः । अतसेषु । तिष्ठते । वृथा । जुहूभिः । सृण्या । तुविऽ-
 स्वनिः । तृषु । यत् । अग्रे । वनिनः । वृषऽयसे । कृष्णम् । ते । एम ।
 रुशत्ऽऊर्मे । अजर ॥४॥ तपुऽजम्भः । वने । आ । वातऽचोदितः ।
 यूथे । न । सहान् । अव । वाति । वंसगः । अभिऽव्रजन् । अक्षितम् ।
 पाजसा । रजः । स्यातुः । चरथम् । भयते । पतत्रिणः ॥५॥ दधुः ।

त्वा । भृगवः । मानुषेषु । आ । रयिम् । न । चारुम् । सुऽहवम् ।
 जनैभ्यः । होतारम् । अग्ने । अतिथिम् । वरेण्यम् । मित्रम् । न ।
 शेवम् । दिव्याय । जन्मने ॥६॥ होतारम् । सप्त । जुह्वः । यजिष्ठम् ।
 यम् । वाघतः । वृणते । अध्वरेषु । अग्निम् । विश्वेषाम् । अरतिम् ।
 वसूनाम् । सपर्यामि । प्रयसा । यामि । रत्नम् ॥७॥ अर्च्छिद्रा । सुनो
 इति । सहसः । नः । अद्य । स्तोतृभ्यः । मित्रमहः । शर्म । यच्छ ।
 अग्ने । गृणन्तम् । अंहसः । उरुष्य । ऊर्जः । नपात् । पूऽभिः ।
 आर्यसीभिः ॥८॥ भव । वरूथम् । गृणते । विभाऽवः । भव । मघऽवन् ।
 मघवत्भ्यः । शर्म । उरुष्य । अग्ने । अंहसः । गृणन्तम् । प्रातः । मक्षु ।
 धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥९॥

I. 59.

वयाः । इत् । अग्ने । अग्नयः । ते । अन्ये । त्वे इति । विश्वे ।
 अमृताः । मादयन्ते । वैश्वानर । नार्भिः । असि । क्षितीनाम् । स्थूणा-
 ऽइव । जनान् । उपऽमित् । ययन्थ ॥१॥ मूर्धा । दिवः । नार्भिः । अग्निः ।
 पृथिव्याः । अर्थ । अभवत् । अरतिः । रोदस्योः । तम् । त्वा । देवासः ।
 अजनयन्त । देवम् । वैश्वानर । ज्योतिः । इत् । आर्याय ॥२॥ आ ।
 सूर्ये । न । रश्मयः । ध्रुवासः । वैश्वानरे । दधिरे । अग्रा । वसूनि ।
 या । पर्वतेषु । ओषधीषु । अप्सु । या । मानुषेषु । असि । तस्य ।
 राजा ॥३॥ बृहती इवेति बृहतीऽइव । सुनवे । रोदसी इति । गिरः ।
 होता । मनुष्यः । न । दक्षः । स्वऽवते । सत्यऽशुष्माय । पूर्वीः ।
 वैश्वानराय । नृस्तमाय । यहीः ॥४॥ दिवः । चित् । ते । बृहतः ।
 जातऽवेदः । वैश्वानर । प्र । रिरिचे । महिऽत्वम् । राजा । कृष्टीनाम् ।

अ॒सि । मा॒नु॒षी॒णाम् । यु॒धा । दे॒वेभ्यः॑ । वरि॑वः । च॒क॒र्त्थ ॥५॥ प्र ।
 नु । म॒हि॒ऽत्वम् । वृष॑भस्य । वो॒चम् । यम् । पु॒र्वः । वृ॒त्र॒ऽह॒नम् ।
 स॒च॒न्ते । वै॒श्वान॑रः । दस्यु॑म् । अ॒ग्निः । ज॒घ॒न्वा॒न् । अधू॑नोत् । का॒ष्ठाः ।
 अ॒व । श॒म्भ॑रम् । भे॒त् ॥६॥ वै॒श्वान॑रः । म॒हि॒म्ना । वि॒श्वऽकृ॑ष्टिः । भ॒र॒त्-
 स्वा॒जेषु॑ । य॒ज॒तः । वि॒भा॒ऽवा । शा॒त॒ऽव॒ने॒ये । श॒ति॒नी॑भिः । अ॒ग्निः ।
 पु॒रु॒ऽनी॒थे । ज॒र॒ते । सु॒नृ॒ता॒ऽवा॒न् ॥७॥

I. 60.

व॒ह्निम् । य॒श॒सम् । वि॒द॒र्त्थ॒स्य । के॒तुम् । सु॒प्र॒ऽअ॒व्यम् । दू॒तम् ।
 स॒द्यः॒ऽअ॒र्थम् । द्वि॒ऽज॒न्मा॑नम् । र॒यिम्॒ऽई॒व । प्र॒ऽश॒स्तम् । रा॒तिम् । भ॒र॒त् ।
 भृ॒ग॒वे । मा॒तरि॑श्वा ॥१॥ अ॒स्य । शा॒सुः । उ॒भया॑सः । स॒च॒न्ते । ह॒वि॒ष्म॒न्तः ।
 उ॒शि॒जः । ये । च । म॒तीः । दि॒वः । चि॒त् । पू॒र्वः । नि । अ॒सा॒दि ।
 हो॒ता । आ॒ऽपृ॒च्छ॒यः । वि॒ष्प॒तिः । वि॒श्वु । वे॒धाः ॥२॥ तम् । न॒व्य॒सी ।
 हृ॒दः । आ । जा॒य॒मा॒नम् । अ॒स्मत् । सु॒ऽकी॒र्तिः । म॒धु॒ऽजि॒ह्वम् । अ॒द्याः ।
 यम् । ऋ॒त्वि॒जः । वृ॒ज॒ने । मा॒नु॒षा॒सः । प्र॒य॒स्व॒न्तः । आ॒य॒वः । जी॒ज॒-
 न॒न्त ॥३॥ उ॒शि॒क् । पा॒व॒कः । व॒सुः । मा॒नु॒षे॒षु । व॒रे॒ण्यः । हो॒ता ।
 अ॒घा॒यि । वि॒श्वु । द॒र्म॒नाः । गृ॒ह॒ऽप॒तिः । द॒मै । आ । अ॒ग्निः । भु॒व॒त् ।
 र॒यि॒ऽप॒तिः । र॒यी॒णाम् ॥४॥ तम् । त्वा । व॒यम् । प॒तिम् । अ॒ग्ने ।
 र॒यी॒णाम् । प्र । शं॒सा॒मः । म॒ति॒ऽभिः । गो॒र्त॒मा॒सः । आ॒शुम् । न ।
 वा॒ज॒म्॒ऽभ॒रम् । म॒र्ज॒य॒न्तः । प्रा॒तः । म॒द्भु । धि॒या॒ऽव॒सुः । ज॒ग॒म्या॒त् ॥५॥

I. 61.

अ॒स्मै । इ॒त् । ऊँ इति॑ । प्र । त॒व॒से । तु॒रा॒य । प्र॒यः । न । ह॒र्मि ।
 स्तो॒मम् । मा॒हि॒न्म॒य । ऋ॒ची॒ष॒मा॒य । अ॒ग्नि॒ऽग॒वे । ओ॒हम् । इ॒न्द्रा॒य । व्र-

क्षाणि । रातऽतमा ॥१॥ अस्मै । इत् । ऊँ इति । प्रयःऽइव । प्र । यंसि ।
 भरा॑मि । आ॒ङ्ग॒प॒म् । वा॒धे । सु॒ऽवृ॒क्ति । इन्द्रा॑य । ह॒दा । म॒न॒सा । म॒नी॒षा ।
 प्र॒त्ता॒य । प॒त्ये । धि॒यः । म॒र्ज॒य॒न्त ॥२॥ अस्मै । इत् । ऊँ इति । त्यम् ।
 उप॒ऽम॒म् । स्वःऽसा॒म् । भरा॑मि । आ॒ङ्ग॒प॒म् । आ॒स्ये॒न । मं॒हि॒ष्ठ॒म् । अ॒
 च्छो॒क्तिऽमिः । म॒ती॒नाम् । सु॒वृ॒क्तिऽभिः । सूरि॑म् । व॒वृ॒ध॒ध्वै ॥३॥
 अस्मै । इत् । ऊँ इति । स्तोम॑म् । सम् । हि॒नो॒मि । रथ॑म् । न । त॒ष्टोऽ
 इव । तत्ऽसि॒नाय । गि॒रः । च । गि॒र्वी॒ह॒से । सु॒ऽवृ॒क्ति । इन्द्रा॑य । वि॒
 श्वम्ऽइ॒न्वम् । मे॒धि॒रा॒य ॥४॥ अस्मै । इत् । ऊँ इति । स॒प्ति॑म्ऽइव । श्र॒
 व॒स्या । इन्द्रा॑य । अ॒र्कम् । जु॒ह्वा । सम् । अ॒ञ्जे । वी॒रम् । दा॒नऽओ॒क॒सम् ।
 व॒न्द॒ध्वै । पु॒राम् । गृ॒तेऽश्र॑व॒सम् । द॒र्मा॒णम् ॥५॥ अस्मै । इत् । ऊँ इति ।
 त्व॒ष्टा । त॒च॒त् । व॒ज्रम् । स्व॒पःऽत॒मम् । स्व॒र्यम् । र॒णाय । वृ॒त्र॒स्ये ।
 चि॒त् । वि॒दत् । ये॒न । म॒मे । तु॒जन् । ई॒शा॒नः । तु॒ज॒ता । कि॒ये॒धाः ॥६॥
 अ॒स्य । इत् । ऊँ इति । मा॒तुः । स॒र्व॒ने॒षु । स॒द्यः । म॒हः । पि॒तुम् । पि॒पि॒ऽ
 वान् । चा॒रु । अ॒न्ना । मु॒षा॒यत् । वि॒ष्णुः । प॒च॒तम् । स॒ही॒यान् । वि॒ध्य॒त् ।
 व॒रा॒हम् । ति॒रः । अ॒र्द्रि॑म् । अ॒स्ता ॥७॥ अस्मै । इत् । ऊँ इति । गाः ।
 चि॒त् । दे॒वऽप॑त्नीः । इन्द्रा॑य । अ॒र्कम् । अ॒हिऽह॒त्ये । ऊ॒चु॒रि॒त्यू॒वुः । परि॑ ।
 घा॒वा॒पृ॒थि॒वी इति । ज॒भ्रे । उ॒र्वी इति । न । अ॒स्य । ते इति । म॒हि॒मा॒नम् ।
 परि॑ । स्त इति स्तः ॥८॥ अ॒स्य । इत् । ए॒व । प्र । रि॒रि॒चे । म॒हि॒ऽत्वम् ।
 दि॒वः । पृ॒थि॒व्याः । परि॑ । अ॒न्त॒रि॒क्षात् । स्व॒ऽरा॒ट् । इन्द्रः॑ । द॒मे । आ ।
 वि॒श्वऽगृ॑तेः । सु॒ऽअ॒रिः । अ॒म॒त्रः । व॒व॒क्षे । र॒णाय ॥९॥ अ॒स्य । इत् ।
 ए॒व । श॒र्व॒सा । शु॒प॒न्तम् । वि । वृ॒थ॒त् । व॒ज्रे॒ण । वृ॒त्रम् । इन्द्रः॑ । गाः । न ।
 त्रा॒णाः । अ॒व॒नीः । अ॒मु॒ञ्च॒त् । अ॒भि । श्र॒वः । दा॒व॒ने । स॒ऽचे॒ताः ॥१०॥

अस्य । इत् । ऊँ इति । त्वेषसा । रन्त । सिन्धवः । परि । यत् । वज्रेण ।
सीम् । अयच्छत् । ईशानऽकृत् । दाशुषे । दशस्यन् । तुर्वीतये । गाधम् ।
तुर्वणिः । करिति कः ॥११॥ असै । इत् । ऊँ इति । प्र । भर ।
तुतुजानः । वृत्राय । वज्रम् । ईशानः । कियेधाः । गोः । न । पर्व ।
वि । रद् । तिरश्चा । इष्यन् । अणांसि । अपाम् । चरध्वै ॥१२॥ अस्य ।
इत् । ऊँ इति । प्र । ब्रहि । पूव्याणि । तुरस्य । कर्माणि । नव्यः ।
उक्थैः । युधे । यत् । इष्णानः । आयुधानि । ऋधायमाणः । निऽरि-
णाति । शत्रून् ॥१३॥ अस्य । इत् । ऊँ इति । भिया । गिरयः । च ।
दृहः । द्यावा । च । भूम । जनुषः । तुजेते इति । उपो इति । वेनस्य ।
जोगुवानः । ओणिम् । सद्यः । भुवत् । वीर्याय । नोधाः ॥१४॥ असै ।
इत् । ऊँ इति । त्यत् । अनु । दायि । एषाम् । एकः । यत् । वने ।
भूरैः । ईशानः । प्र । एतशम् । सूर्ये । पस्पृधानम् । सौवश्ये । सुखिम् ।
आवत् । इन्द्रः ॥१५॥ एव । ते । हरिऽयोजन । सुऽवृक्ति । इन्द्र ।
ब्रह्माणि । गोतमासः । अक्रन् । आ । एषु । विश्वऽपेशसम् । धियम् ।
धाः । प्रातः । मधु । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥१६॥

I. 62.

प्र । मन्महे । शवसानाय । शूषम् । आङ्गपम् । गिर्वणसे । अङ्गिरस्वत् ।
सुवृक्तिऽभिः । स्तुवते । ऋग्मियाय । अर्चाम् । अर्कम् । नरैः । विऽश्रु-
ताय ॥१॥ प्र । वः । महे । महि । नमः । भरध्वम् । आङ्गपम् ।
शवसानाय । साम् । येन । नः । पूर्वै । पितरः । पदऽज्ञाः । अर्चन्तः ।
अङ्गिरसः । गाः । अर्विन्दन् ॥२॥ इन्द्रस्य । अङ्गिरसाम् । च । इष्टौ ।
विदत् । सरमा । तनयाय । धासिम् । बृहस्पतिः । भिनत् । अद्रिम् ।

वि॒दत् । गाः । सम् । उ॒स्त्रिया॑भिः । वा॒व॒श॒न्त । नरः ॥३॥ सः ।
 सु॒ऽस्तु॒भा । सः । स्तु॒भा । स॒प्त । वि॒प्रैः । स्व॒रेण॑ । अ॒द्रिम् । स्व॒र्यैः ।
 नव॑ऽग्वैः । सर॑ण्यु॒ऽभिः । फ॒लिऽग॒म् । इन्द्र॑ । श॒क्र । व॒लम् । रवे॑ण ।
 द॒रयः॑ । द॒र्शऽग्वैः ॥४॥ गृ॒णानः॑ । अ॒ङ्गिरः॑ऽभिः । द॒स॒ । वि । वः ।
 उ॒प॒सा । सूर्ये॑ण । गो॒भिः । अ॒न्धैः । वि । भू॒म्याः । अ॒प्र॒थ॒यः । इन्द्र॑ ।
 सा॒नु । दि॒वः । रजः॑ । उ॒पर॑म् । अ॒स्त॒भा॒यः ॥५॥ तत् । ऊँ इति॑ ।
 प्र॒य॒त्न॑ऽत॒मम् । अ॒स्य । क॒र्म । द॒स॒स्य॑ । चा॒रु॑ऽत॒मम् । अ॒स्ति । दंसः॑ ।
 उ॒प॒ऽह्व॑रे । यत् । उ॒प॒राः । अ॒पि॒न्वत् । म॒धु॑ऽअ॒र्ण॒सः । न॒द्यः । च॒त॒स्रः
 ॥६॥ द्वि॒ता । वि । व॒त्रे । स॒न॒ऽजा । स॒नी॒ळे इति॑ स॒ऽनी॒ळे । अ॒या॒स्यैः ।
 स्त॒व॒मा॒ने॒भिः । अ॒कैः । भ॒गः । न । मे॒ने इति॑ । प॒र॒मे । वि॒ऽओ॑मन् ।
 अ॒धा॒र॒यत् । रो॒द॒सी इति॑ । सु॒ऽदं॒साः ॥७॥ स॒नात् । दि॒वम् । परि॑ ।
 भू॒म । वि॒रू॒पे इति॑ वि॒ऽरू॒पे । पु॒नः॑ऽभु॒वा । यु॒व॒ती इति॑ । स्व॒भिः । ए॒वैः ।
 कृ॒ष्णे॒भिः । अ॒क्ता । उ॒पाः । रु॒श॒त्ऽभिः । व॒पुः॑ऽभिः । आ । च॒र॒तः ।
 अ॒न्या॑ऽअ॒न्या ॥८॥ स॒नै॒मि । स॒रु॒यम् । सु॒ऽअ॒प॒स्य॑मा॒नः । सु॒नुः ।
 दा॒धा॒र । श॒र्व॒सा । सु॒ऽदं॒साः । आ॒मा॒सु । चि॒त् । द॒धि॒षे । प॒क्कम् ।
 अ॒न्त॒रि॒ति । प॒यः । कृ॒ष्णा॒सु । रु॒श॒त् । रोहि॑णीषु ॥९॥ स॒नात् ।
 स॒ऽनी॒ळाः । अ॒व॒नीः । अ॒वा॒ताः । व॒ता । र॒क्ष॒न्ते । अ॒मृ॒ताः । स॒हः॑ऽभिः ।
 पु॒रु । स॒ह॒स्रा । ज॒न॒यः । न । प॒त्नीः । दु॒व॒स्य॑न्ति । स्व॒सा॒रः । अ॒हृ॒या॒
 णम् ॥१०॥ स॒ना॒ऽयु॒वः । न॒म॒सा । न॒व्यः । अ॒कैः । व॒सु॑ऽय॒वः ।
 म॒त॒यः । द॒स॒ । द॒द्रुः । प॒तिम् । न । प॒त्नीः । उ॒श॒तीः । उ॒श॒न्त॑म् ।
 स्पृ॒श॒न्ति । त्वा । श॒व॒सा॒ऽव॒न् । म॒नी॒षाः ॥११॥ स॒नात् । ए॒व । त॒व ।
 रा॒यः । ग॒मे॒स्तौ । न । क्षी॑यन्ते । न । उ॒प॑ । द॒स्य॑न्ति । द॒स॒ । द्यु॑ऽमा॒न् ।

अ॒सि । क्र॒तुऽमा॒न् । इ॒न्द्र । धी॒रः । शि॒व । श॒चीऽवः । त॒व । नः ।
 श॒चीभिः ॥१२॥ स॒नाऽय॒ते । गो॒त॒मः । इ॒न्द्र । न॒व्यम् । अ॒त॒च्च॒त् ।
 ब्र॒ह्म । ह॒रिऽयो॒ज॒नाय॒ । सु॒ऽनी॒थाय॒ । नः । श॒व॒सा॒न् । नो॒धाः । प्रा॒तः ।
 म॒धु । धि॒याऽव॒सुः । ज॒ग॒म्या॒त् ॥१३॥

I. 63.

त्वम् । म॒हान् । इ॒न्द्र । यः । ह । शु॒भैः । द्या॒वा । ज॒ज्ञानः ।
 पृ॒थि॒वी इति॑ । अ॒मे । धाः । यत् । ह । ते । वि॒श्वा । गि॒रयः । चि॒त् ।
 अ॒भ्वा । भि॒या । दृ॒ळ्हा॒सः । कि॒रणाः । न । ऐ॒जन् ॥१॥ आ । यत् ।
 ह॒री इति॑ । इ॒न्द्र । वि॒ऽव॒ता । वेः । आ । ते । व॒ज्रम् । ज॒रि॒ता । वा॒होः ।
 धा॒त् । येन॑ । अ॒वि॒ह॒र्य॒त॒क्र॒तो इत्य॑वि॒ह॒र्य॒त॒ऽक्र॒तो । अ॒मि॒त्रान् । पु॒रः ।
 इ॒ष्णा॒सि । पु॒रु॒ऽहू॒त । पू॒र्वीः ॥२॥ त्वम् । स॒त्यः । इ॒न्द्र । धृ॒ष्णुः ।
 ए॒तान् । त्वम् । ऋ॒भु॒क्षाः । न॒र्यः । त्वम् । पा॒द् । त्वम् । शु॒ष्णाम् । वृ॒जने॑ ।
 पृ॒ष्ठे । आ॒णौ । यू॒ने । कु॒त्सा॒य । द्यु॒ऽम॒ते । स॒चा । अ॒हन् ॥३॥ त्वम् ।
 ह । त्यत् । इ॒न्द्र । चो॒दीः । स॒खा । वृ॒त्रम् । यत् । वा॒जि॒न् । वृ॒षऽक॒र्मन् ।
 उ॒भ्राः । यत् । ह । शू॒र । वृ॒षऽम॒नः । प॒राचैः । वि । द॒स्यू॒न् । यो॒नौ ।
 अ॒कृतः । वृ॒थापा॒द् ॥४॥ त्वम् । ह । त्यत् । इ॒न्द्र । अ॒रि॒प॒ण्यन् ।
 दृ॒ळ्ह॒स्य । चि॒त् । म॒र्ता॒नाम् । अ॒जु॒ष्टौ । वि । अ॒स्मत् । आ । का॒ष्ठाः ।
 अ॒र्व॒ते । वः । घ॒नाऽइ॒व । व॒जि॒न् । श्र॒थि॒हि । अ॒मि॒त्रान् ॥५॥ त्वाम् ।
 ह । त्यत् । इ॒न्द्र । अ॒र्ण॑ऽसा॒तौ । स्वः॑ऽमी॒ळे । न॒रः । आ॒जा । ह॒व॒न्ते ।
 त॒व । स्व॒धाऽवः । इ॒यम् । आ । स॒ऽम॒र्ये । ऊ॒तिः । वा॒जे॒षु । अ॒त॒सा॒य्या ।
 भू॒त् ॥६॥ त्वम् । ह । त्यत् । इ॒न्द्र । स॒प्त । यु॒ध्यन् । पु॒रः । व॒जि॒न् ।
 पु॒रु॒ऽकु॒त्सा॒य । द॒र्द॒रि॒ति॑ द॒र्दः । व॒हिः । न । यत् । सु॒ऽदा॒से । वृ॒था ।

वर्क । अंहोः । राजन् । वरिवः । पूरवे । करिति कः ॥७॥ त्वम् । त्याम् ।
 नः । इन्द्र । देव । चित्राम् । इषम् । आपः । न । पीपयः । परिऽज्मन् ।
 यया । शूर । प्रति । अस्मभ्यम् । यंसि । त्मनम् । ऊर्जम् । न । विश्वघ्न ।
 क्षरघ्नै ॥८॥ अकारि । ते । इन्द्र । गोतमेभिः । ब्रह्माणि । आऽउक्ता ।
 नर्मसा । हरिऽभ्याम् । सुऽपेशसम् । वाजम् । आ । भर । नः । प्रातः ।
 मञ्जु । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥९॥

I. 64.

वृष्णे । शर्षीय । सुऽमखाय । वेधसे । नोधः । सुऽवृक्तिम् । प्र ।
 भर । मरुत्ऽभ्यः । अपः । न । धीरः । मनसा । सुऽहस्त्यः । गिरः ।
 सम् । अञ्जे । विदथेषु । आऽभुवः ॥१॥ ते । जज्ञिरे । दिवः । ऋष्या-
 सः । उक्षणाः । रुद्रस्य । मर्याः । असुराः । अरेपसः । पावकासः । शुच-
 यः । सूर्याऽइव । सत्वानः । न । द्रप्तिनः । घोरऽवर्पसः ॥२॥
 युवानः । रुद्राः । अजराः । अभोक्ऽहनः । ववक्षुः । अध्रिऽगावः । पर्व-
 ताऽइव । दृळ्हा । चित् । विश्वा । भुवनानि । पार्थिवा । प्र । च्यवयन्ति ।
 दिव्यानि । मज्मना ॥३॥ चित्रैः । अञ्जिभिः । वपुषे । वि । अञ्जते । वचः-
 ऽसु । रुक्मान् । अधि । येतिरे । शुभे । असेषु । एषाम् । नि । मिमृक्षुः ।
 ऋष्टयः । साकम् । जज्ञिरे । स्वधया । दिवः । नरः ॥४॥ ईशानऽकृतः ।
 धुनेयः । रिशादसः । वातान् । विऽद्युतः । तविषीभिः । अकृत । दुहन्ति ।
 ऊधः । दिव्यानि । धृतयः । भूमिम् । पिन्वन्ति । पर्यसा । परिऽन्नयः ॥५॥
 पिन्वन्ति । अपः । मरुतः । सुऽदानवः । पर्यः । घृतऽवत् । विदथेषु ।
 आऽभुवः । अत्यम् । न । मिहे । वि । नयन्ति । वाजिनम् । उत्सम् । दु-
 हन्ति । स्तनयन्तम् । अक्षितम् ॥६॥ महिषासः । मायिनः । चित्रऽभा-

नवः । गिरयः । न । स्वऽर्तवसः । रघुऽस्यदः । मृगाऽईव । हस्तिनः ।
 खादथ । वना । यत् । आरुणीषु । तर्विषीः । अयुग्ध्वम् ॥७॥ सिंहाऽ-
 ईव । नानदति । प्रऽचैतसः । पिशाऽईव । सुऽपिशः । विश्वऽवेदसः ।
 क्षपः । जिन्वन्तः । पृषतीभिः । ऋष्टिऽभिः । सम् । इत् । सऽवाधः ।
 शर्वसा । अहिऽमन्यवः ॥८॥ रोदसी इति । आ । वदत् । गणऽश्रियः ।
 नृऽसाचः । शूराः । शर्वसा । अहिऽमन्यवः । आ । वन्धुरेषु । अमतिः । न ।
 दर्शता । विऽद्युत् । न । तस्थौ । मरुतः । रथेषु । वः ॥९॥ विश्वऽवेदसः ।
 रयिऽभिः । सम्ऽओकसः । सम्ऽमिश्रासः । तर्विषीभिः । विऽरप्तिनः ।
 अस्तारः । इषुम् । दधिरे । गर्भस्त्योः । अनन्तऽशुष्माः । वृषऽखादयः ।
 नरः ॥१०॥ हिरण्ययेभिः । पविऽभिः । पयःवृधः । उत् । जिघन्ते ।
 आऽपथ्यः । न । पर्वतान् । मखाः । अयासः । स्वऽसृतः । ध्रुवऽच्युतः ।
 दुध्नऽकृतः । मरुतः । भ्राजत्ऽकृष्टयः ॥११॥ घृषुम् । पावकम् । वनि-
 नम् । विऽचर्षणिम् । रुद्रस्य । सूनुम् । हवसा । गृणीमसि । रजऽस्तुरम् ।
 तवसम् । मारुतम् । गणम् । ऋजीपिणम् । वृषणम् । सथत् । श्रिये ॥१२॥
 प्र । नु । सः । मर्तः । शर्वसा । जनान् । अति । तस्थौ । वः । उतीः ।
 मरुतः । यम् । आवत् । अर्वत्ऽभिः । वाजम् । भरते । धना । नृऽभिः ।
 आऽपृच्छयम् । क्रतुम् । आ । क्षेति । पुष्यति ॥१३॥ चर्कृत्यम् । मरुतः ।
 पृत्ऽसु । दुस्तरम् । द्युऽमन्तम् । शुष्मम् । मधवत्ऽसु । धत्तन । धनऽ-
 स्पृतम् । उक्थ्यम् । विश्वऽचर्षणिम् । तोकम् । पुष्येम् । तनयम् । शतम् ।
 हिमाः ॥१४॥ नु । स्थिरम् । मरुतः । वीरऽवन्तम् । ऋतिऽसहम् ।
 रयिम् । अस्मासु । धत्त । सहस्रिणम् । शतिनम् । शशुऽवांसम् । प्रातः ।
 मक्षु । धियाऽर्वसुः । जगम्यात् ॥ १५ ॥

I. 65.

प॒श्वा । न । ता॒युम् । गु॒हा । च॒त॒न्त॒म् । न॒मः । यु॒जा॒न॒म् । न॒मः ।
 व॒ह॒न्त॒म् । स॒जोषाः । धी॒राः । प॒दैः । अ॒नु । ग॒म॒न् । उ॒प । त्वा ।
 सी॒द॒न् । वि॒श्वे । य॒ज्ञ॒त्राः ॥१॥२॥ ऋ॒त॒स्य॑ । दे॒वाः । अ॒नु । व्र॒ता ।
 गुः । भु॒वत् । परि॒ष्टिः । द्यौः । न । भू॒मं । वर्ध॑न्ति । ई॒म् । आ॒पः ।
 प॒न्वा । सु॒जि॒श्चि॒म् । ऋ॒त॒स्य॑ । यो॒ना । गर्भे॑ । सु॒जा॒त॒म् ॥३॥४॥
 पु॒ष्टिः । न । र॒ण्वा । क्षि॒तिः । न । पृ॒थ्वी । गि॒रिः । न । भु॒ज्मं ।
 द्यो॒दः । न । श॒म्भु॒ । अ॒त्यः । न । अ॒ज्म॒न् । सर्ग॑प्र॒त॒क्तः । सि॒न्धुः । न ।
 द्यो॒दः । कः । ई॒म् । व॒रा॒ते ॥५॥६॥ जा॒मिः । सि॒न्धू॒ना॒म् । भ्रा॒ता॒ऽइ॒व ।
 स्व॒स्रा॒म् । इ॒भ्या॒न् । न । रा॒जा । व॒ना॒नि । अ॒त्ति॒ । यत् । वा॒त॒ऽज्ज॒तः ।
 व॒ना । वि । अ॒स्यात् । अ॒ग्निः । ह॒ । दा॒ति॒ । रो॒मं । पृ॒थि॒व्याः ॥७॥८॥
 श्व॒सि॒ति॒ । अ॒प्सु॒ । हंसः॑ । न । सी॒द॒न् । क॒त्वा । चे॒ति॒ष्ठः । वि॒शाम् ।
 उ॒षः॒भु॒त् । सो॒मः । न । वे॒धाः । ऋ॒त॒ऽप्र॒जा॒तः । प॒शुः । न । शि॒श्वी ।
 वि॒भुः । दू॒रे॒भ्यः ॥९॥१०॥

I. 66.

र॒यिः । न । चि॒त्रा । स॒रः । न । स॒म्प॒द॒ह॒क् । आ॒युः । न । ग्रा॒णः ।
 नि॒त्यः । न । सु॒नुः । त॒क्ता । न । भू॒र्णिः । व॒ना । सि॒स॒क्ति॒ । प॒यः ।
 न । धे॒नुः । शु॒चिः । वि॒भा॒ऽवा ॥१॥२॥ दा॒धार॑ । क्षे॒म॒म् । ओ॒कः ।
 न । र॒ण्वः । य॒वः । न । प॒क्कः । जे॒ता । ज॒ना॒ना॒म् । ऋ॒षिः । न । स्तु॒भ्वा ।
 वि॒भु । प्र॒श॒स्तः । वा॒जी । न । प्री॒तः । व॒यः । द॒धा॒ति ॥३॥४॥
 दू॒रो॒क॒ऽशो॒चिः । क॒तुः । न । नि॒त्यः । जा॒या॒ऽइ॒व । यो॒नौ । अ॒र॒म् ।
 वि॒श्व॒सै । चि॒त्रः । यत् । अ॒भ्रा॒ट् । श्वे॒तः । न । वि॒भु । र॒थः । न । रु॒क्मी ।

त्वेपः । समत्सु ॥५॥६॥ सेनाऽइव । सृष्टा । अमम् । दधाति ।
 अस्तुः । न । दिद्युत् । त्वेपऽप्रतीका । यमः । ह । जातः । यमः । जनिऽ-
 त्वम् । जारः । कनीनाम् । पतिः । जनीनाम् ॥७॥८॥ तम् । वः ।
 चराथा । वयम् । वसत्या । अस्तम् । न । गावः । नक्षन्ते । इदम् ।
 सिन्धुः । न । क्षोदः । प्र । नीचीः । ऐनोत् । नवन्त । गावः । स्वः ।
 दशीके ॥९॥१०॥

I. 67.

वनेषु । जायुः । मतेषु । मित्रः । वृणीते । श्रुष्टिम् । राजाऽइव ।
 अजुर्यम् । क्षेमः । न । साधुः । क्रतुः । न । मद्रः । भुवत् । सुऽआधीः ।
 होता । हव्यऽवाट् ॥१॥२॥ हस्ते । दधानः । नृम्णा । विश्वानि । अमे ।
 देवान् । धात् । गुहा । निऽसीदन् । विदन्ति । ईम् । अत्र । नरः ।
 धियम्ऽधाः । हृदा । यत् । तष्टान् । मन्त्रान् । अशंसन् ॥३॥४॥
 अजः । न । क्षाम् । दाधार । पृथिवीम् । तस्तम्म । द्याम् । मन्त्रैभिः ।
 सत्यैः । प्रिया । पदानि । पश्वः । नि । पाहि । विश्वऽआयुः । अग्ने ।
 गुहा । गुहम् । गाः ॥५॥६॥ यः । ईम् । चिकेत । गुहा । भवन्तम् ।
 आ । यः । ससाद । धाराम् । क्रतस्य । वि । ये । चृतन्ति । ऋता ।
 सपन्तः । आत् । इत् । वसन्ति । प्र । ववाच । अस्यै ॥७॥८॥ वि ।
 यः । वीरुत्सु । रोधत् । महिऽत्वा । उत । प्रऽजाः । उत । प्रऽसृष्टु ।
 अन्तरिति । चित्तिः । अपाम् । दमे । विश्वऽआयुः । सवऽइव । धीराः ।
 सम्ऽमाय । चक्रः ॥९॥१०॥

I. 68.

श्रीणन् । उप । स्यात् । दिवम् । भुरण्युः । स्यातुः । चरथम् ।
 अक्तन् । वि । ऊर्णोत् । परि । यत् । एषाम् । एकः । विश्वेषाम् ।

भुवत् । देवः । देवानाम् । महिस्त्वा ॥१॥२॥ आत् । इत् । ते । विश्वे ।
 क्रतुम् । जुषन्त । शुष्कात् । यत् । देव । जीवः । जनिष्ठाः । भजन्त ।
 विश्वे । देवस्त्वम् । नाम । ऋतम् । सर्पन्तः । अमृतम् । एवैः ॥३॥४॥
 ऋतस्य । प्रेषाः । ऋतस्य । धीतिः । विश्वऽआयुः । विश्वे । अपांसि ।
 चक्रः । यः । तुभ्यम् । दाशात् । यः । वा । ते । शिच्चात् । तस्यै ।
 चिकित्वान् । रयिम् । दयस्व ॥५॥६॥ होता । निऽसत्तः । मनोः ।
 अपत्ये । सः । चित् । नु । आसाम् । पतिः । रयीणाम् । इच्छन्त ।
 रेतः । मिथः । तनूषु । सम् । जानत । स्वैः । दक्षैः । अमूराः ॥७॥८॥
 पितुः । न । पुत्राः । क्रतुम् । जुषन्त । श्रोषन् । ये अस्य । शासम् ।
 तुरासः । वि । रायः । औणोत् । दुरः । पुरुऽक्षुः । पिपेश । नाकम् ।
 स्तुऽभिः । दमूनाः ॥९॥१०॥

I. 69.

शुक्रः । शुशुक्कान् । उपः । न । जारः । प्रा । समीची इति सम्-
 ईची । दिवः । न । ज्योतिः । परि । प्रऽजातः । क्त्वा । बभूथ । भुवः ।
 देवानाम् । पिता । पुत्रः । सन् ॥१॥२॥ वेधाः । अदृष्टः । अग्निः । वि-
 जानन् । ऊर्ध्वः । न । गोनाम् । स्वाद्य । पितृनाम् । जनैः । न । शैवः ।
 आऽहूर्यः । सन् । मध्ये । निऽसत्तः । रण्वः । दुरोणे ॥३॥४॥
 पुत्रः । न । जातः । रण्वः । दुरोणे । वाजी । न ग्रीतः । विशः । वि । ता-
 रीत् । विशः । यत् । अह्वे । नृऽभिः । सऽनीळाः । अग्निः । देवस्त्वा ।
 विश्वानि । अश्याः ॥५॥६॥ नर्किः । ते । एता । व्रता । मिनन्ति । नृ-
 भ्यः । यत् । एभ्यः । श्रुष्टिम् । चकर्थ । तत् । तु । ते । दंसः । यत् । अहन् ।
 समानैः । नृऽभिः । यत् । युक्तः । विवेः । रपांसि ॥७॥८॥ उपः । न ।

जारः । विभाज्वा । उन्नः । संज्ञातरूपः । चिकेतत् । अस्मै । त्मना ।
वहन्तः । दुरः । वि । ऋण्वन् । नवन्त । विश्वे । स्वः । दृशीके ॥९॥१०॥

I. 70.

वनेम । पूर्वीः । अर्यः । मनीषा । अग्निः । सुशोकः । विश्वानि ।
अश्याः । आ । दैव्यानि । व्रता । चिकित्वान् । आ । मानुषस्य । जन-
स्य । जन्म ॥१॥२॥ गर्भः । यः । अपाम् । गर्भः । वनानाम् । गर्भः ।
च । स्याताम् । गर्भः । चरथाम् । अद्रौ । चित् । अस्मै । अन्तः ।
दुरोणे । विशाम् । न । विश्वः । अमृतः । सुआधीः ॥३॥४॥ सः ।
हि । क्षपाज्वान् । अग्निः । रयीणाम् । दाशत् । यः । अस्मै । अरम् । सु-
उक्तैः । एता । चिकित्वः । भूम । नि । पाहि । देवानाम् । जन्म ।
मतीन् । च । विद्वान् ॥५॥६॥ वर्धन् । यम् । पूर्वीः । क्षपः । विश्व-
पाः । स्यातुः । च । रथम् । ऋतप्रवीतम् । अराधि । होता । स्वः ।
निस्सत्तः । ऋण्वन् । विश्वानि । अपांसि । सत्या ॥७॥८॥ गोषु । प्रश-
स्तिम् । वनेषु । धिषे । भरन्त । विश्वे । बलिम् । स्वः । नः । वि ।
त्वा । नरः । पुरुषा । सपर्यन् । पितुः । न । जिवेः । वि । वेदः । भरन्त
॥९॥१०॥ साधुः । न । गृध्रः । अस्ताइव । शूरः । याताइव । भीमः ।
त्वेपः । समत्सु ॥११॥

I. 71.

उप । प्र । जिन्वन् । उशतीः । उशन्तम् । पतिम् । न । नित्यम् ।
जनयः । सज्नीलाः । स्वसारः । श्यावीम् । अरुषीम् । अनुषन् । चित्रम् ।
उच्छन्तीम् । उपसम् । न । गावः ॥१॥वीळु । चित् । दृढा । पितरः ।
नः । उक्थैः । अद्रिम् । रुजन् । अङ्गिरसः । रवेण । चक्रुः । दिवः ।

वृ॒ह॒तः । गा॒तुम् । अ॒स्मे इति । अ॒ह॒रि॒ति । स्वः । वि॒वि॒दुः । के॒तुम् ।
 उ॒त्ताः ॥२॥ द॒ध॒न् । ऋ॒तम् । ध॒न॒य॒न् । अ॒स्य । धी॒तिम् । आ॒त् । इ॒त् ।
 अ॒र्यः । दि॒धि॒ष्वः । वि॒ऽभृ॒त्राः । अ॒तृ॒ष्य॒न्तीः । अ॒प॒सः । य॒न्ति । अ॒च्छ ।
 दे॒वान् । ज॒न्म । प्र॒य॒सा । व॒र्ध॒य॒न्तीः ॥३॥ म॒थी॒त् । य॒त् । ई॒म् । वि॒ऽ
 भृ॒तः । मा॒त॒रि॒श्वा । गृ॒हेऽगृ॒हे । इ॒येतः । जे॒न्यः । भू॒त् । आ॒त् । ई॒म् । रा॒ज्ञै ।
 न । स॒ही॒य॒से । स॒चा । स॒न् । आ । दू॒त्यम् । भृ॒ग॒वा॒णः । वि॒वा॒य ॥४॥
 म॒हे । य॒त् । पि॒त्रे । ई॒म् । र॒स॒म् । दि॒वे । कः । अ॒व । त्स॒र॒त् । पृ॒श॒
 न्यः । चि॒कि॒त्वान् । सृ॒ज॒त् । अ॒स्ता । धृ॒प॒ता । दि॒द्युम् । अ॒स्मै । स्वा॒
 या॒म् । दे॒वः । दु॒हि॒ति॒रि । त्वि॒षि॒म् । धा॒त् ॥५॥ स्वे । आ । यः ।
 तु॒भ्य॒म् । द॒मै । आ । वि॒ऽभा॒ति । न॒मः । वा । दा॒शा॒त् । उ॒श॒तः । अ॒नु ।
 द्यू॒न् । व॒धो॒ इति । अ॒ग्ने । व॒यः । अ॒स्य । द्वि॒ऽव॒र्हीः । या॒स॒त् । रा॒या ।
 स॒ऽर॒थ॒म् । य॒म् । जु॒ना॒सि ॥६॥ अ॒ग्नि॒म् । वि॒श्वाः । अ॒भि । पृ॒क्षः । स॒
 च॒न्ते । स॒मु॒द्र॒म् । न । स॒व॒तः । स॒प्त । य॒ह्नीः । न । जा॒मि॒ऽभिः । वि ।
 चि॒कि॒ते । व॒यः । नः । वि॒दाः । दे॒वेषु । प्र॒ऽम॒ति॒म् । चि॒कि॒त्वान् ॥७॥
 आ । य॒त् । इ॒षे । नृ॒ऽप॒ति॒म् । ते॒जः । आ॒न॒ट् । शु॒चि॒ । रे॒तः । नि॒ऽसि॒
 ऋ॒म् । द्यौः । अ॒भी॒कै । अ॒ग्निः । श॒र्ध॒म् । अ॒न॒व॒द्यम् । यु॒वा॒न॒म् । सु॒ऽआ॒
 ध्य॒म् । ज॒न॒य॒त् । सु॒द॒य॒त् । च ॥८॥ म॒नः । न । यः । अ॒ध्व॒नः । स॒द्यः ।
 ए॒ति । ए॒कः । स॒त्रा । स्र॒रः । व॒स्वः । ई॒शे । रा॒जा॒ना । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा ।
 सु॒पा॒णी इति सु॒ऽपा॒णी । गो॒षु । प्रि॒यम् । अ॒मृ॒त॒म् । र॒क्ष॒मा॒णा ॥९॥
 मा । नः । अ॒ग्ने । स॒र॒या । पि॒त्र्या॒णि । प्र । म॒षि॒ष्ठाः । अ॒भि । वि॒दुः ।
 क॒विः । स॒न् । न॒मः । न । रू॒पम् । ज॒रि॒मा । मि॒ना॒ति । पु॒रा । त॒स्याः ।
 अ॒भिऽश॒स्तेः । अ॒धि । इ॒हि ॥१०॥

I. 72.

नि । काव्या । वेधसः । शश्वतः । कः । हस्ते । दधानः । नयी ।
 पुरुषि । अग्निः । भुवत् । रयिऽपतिः । रयीणाम् । सत्रा । चक्राणः ।
 अमृतानि । विश्वा ॥१॥ असे इति । वत्सम् । परि । सन्तम् । न । वि-
 न्दन् । इच्छन्तः । विश्वे । अमृताः । अमूराः । अमऽयुवः । पदऽव्यः ।
 धियम्ऽधाः । तस्थुः । पदे । परमे । चारु । अग्नेः ॥२॥ तिस्रः । यत् ।
 अग्ने । शरदः । त्वाम् । इत् । शुचिम् । घृतेन । शुचयः । सपर्यान् । ना-
 मानि । चित् । दधिरे । यज्ञियानि । अह्नदयन्त । तन्वः । सुऽजाताः ॥३॥
 आ । रोदसी । इति । बृहती इति । वेविदानाः । प्र । रुद्रिया । जग्निरे । य-
 ज्ञियासः । विदत् । मर्तः । नेमऽर्धिता । चिकित्वान् । अग्निम् । पदे । पर-
 मे । तस्थिऽवांसम् ॥४॥ समऽजानानाः । उप । सीदन् । अभिऽङ्गु । पत्नीऽ-
 वन्तः । नमस्यम् । नमस्यन्निति नमस्यन् । रिरिक्कांसः । तन्वः । कृण्वत ।
 स्वाः । सखा । सख्युः । निऽमिषि । रक्षमाणाः ॥५॥ त्रिः । सप्त । यत् ।
 गुह्यानि । त्वे इति । इत् । पदा । अविदन् । निऽहिता । यज्ञियासः ।
 तेभिः । रक्षन्ते । अमृतम् । सऽजोषाः । पशून् । च । स्थातृन् । चरथम् ।
 च । पाहि ॥६॥ विद्वान् । अग्ने । वयुनानि । क्षितीनाम् । वि । आनु-
 पक् । शुरुधः । जीवसे । धाः । अन्तऽविद्वान् । अध्वनः । देवऽयानान् ।
 अतन्द्रः । दृतः । अभवः । हविऽवाद् ॥७॥ सुऽआध्यः । दिवः । आ ।
 सप्त । यहीः । रायः । दुरः । वि । ऋतऽज्ञाः । अजानन् । विदत् ।
 गव्यम् । सरमा । दृळ्हम् । ऊर्वम् । येन । नु । कम् । मानुषी । भोजते ।
 विद् ॥८॥ आ । ये । विश्वा । सुऽअपत्यानि । तस्थुः । कृण्वानासः ।
 अमृतऽत्वाय । गातुम् । मद्वा । महत्ऽभिः । पृथिवी । वि । तस्थे । माता ।

पुत्रैः । अदितिः । धार्यसे । वेरिति वेः ॥९॥ अधि । श्रियम् । नि । दधुः ।
 चारुम् । अस्मिन् । दिवः । यत् । अक्षी इति । अमृताः । अकृण्वन् ।
 अध । चरन्ति । सिन्धवः । न । सृष्टाः । प्र । नीचीः । अग्ने । अरुषीः ।
 अजानन् ॥१०॥

I. 73.

रयिः । न । यः । पितृऽवित्तः । वयःऽधाः । सुऽप्रनीतिः । चि-
 कितुषः । न । शासुः । स्योनऽशीः । अतिथिः । न ग्रीणानः । होताऽ-
 इव । सद्य । विधतः । वि । तारीत् ॥१॥ देवः । न । यः । सविता । सत्यऽ-
 मन्मा । क्रत्वा । निऽपाति । वृजनानि । विश्वा । पुरुऽप्रशस्तः । अमर्तिः ।
 न । सत्यः । आत्माऽइव । शेवः । दिधिपाय्यः । भृत् ॥२॥ देवः । न ।
 यः । पृथिवीम् । विश्वऽधायाः । उपऽचेति । हितऽमित्रः । न । राजा ।
 पुरऽसदः । शर्मऽसदः । न । वीराः । अनवद्या । पतिजुष्टाऽइव । नारी
 ॥३॥ तम् । त्वा । नरः । दमे । आ । नित्यम् । इदम् । अग्ने । सचन्त ।
 क्षितिषु । ध्रुवासु । अधि । युगम् । नि । दधुः । भूरि । अस्मिन् । भव ।
 विश्वऽआयुः । धरुणः । रयीणाम् ॥४॥ वि । पृक्षः । अग्ने । मघऽवानः ।
 अश्व्युः । वि । सूरयः । ददतः । विश्वम् । आयुः । सनेम । वाजम् । सम्-
 इथेषु । अर्यः । भागम् । देवेषु । श्रवसे । दधानाः ॥५॥ ऋतस्य । हि ।
 धेनवः । वावशानाः । स्मत्ऽऊधीः । पीपयन्त । युऽमक्ताः । पराऽवतः ।
 सुऽमतिम् । भिक्षमाणाः । वि । सिन्धवः । समया । सप्तः । अद्रिम् ॥६॥
 त्वे इति । अग्ने । सुऽमतिम् । भिक्षमाणाः । दिवि । श्रवः । दधिरे । य-
 जियासः । नक्ता । च । चक्रुः । उपसा । विरूपे इति विऽरूपे । कृष्णम् ।
 च । वर्णम् । अरुणम् । च । सम् । धुरिति धुः ॥७॥ यान् । राये ।

म॒र्तीन् । सु॒ख॒दः । अ॒ग्ने । ते । स्या॒म । म॒घऽवा॒नः । व॒यम् । च । छा॒याऽ-
 इ॒व । वि॒श्वम् । भु॒व॒नम् । सि॒स॒क्षि । आ॒प॒प्रि॒व॒ान् । रो॒द॒सी इति॑ । अ॒न्त-
 रि॒क्षम् ॥८॥ अ॒र्व॒त्ऽभिः । अ॒ग्ने । अ॒र्व॒तः । नृ॒ऽभिः । नृन् । वी॒रैः । वी॒रान् ।
 व॒नु॒याम । त्वाऽऊ॒ताः । ई॒शा॒नासः । पि॒तृऽवि॒त्तस्य॑ । रा॒यः । वि । सूर॑यः ।
 श॒तऽहि॒माः । नः । अ॒श्व्युः ॥९॥ ए॒ता । ते । अ॒ग्ने । उ॒च॒थानि॑ । वे॒धः ।
 जु॒ष्टानि॑ । स॒न्तु । म॒न॒से । ह॒दे । च । श॒के॒म । रा॒यः । सु॒धुरः॑ । य॒मम् ।
 ते । अ॒धि । श्र॒वः । दे॒वऽभ॑क्तम् । द॒धानाः ॥१०॥

I. 74.

उ॒पऽप्र॒यन्तः॑ । अ॒ध्व॒रम् । म॒न्त्रम् । वो॒चे॒म । अ॒ग्नये॑ । आ॒रे ।
 अ॒स्मे इति॑ । च । शृ॒ण्व॒ते ॥१॥ यः । स्नी॒हि॒तीषु॑ । प॒र्व्यः । स॒मृज॑मा-
 नासु॑ । कृ॒ष्टिषु॑ । अ॒र॒क्षत् । दा॒शुषे॑ । ग॒र्यम् ॥२॥ उ॒त । ब्रु॒वन्तु॑ ।
 ज॒न्त॒वः । उ॒त् । अ॒ग्निः । वृ॒त्रऽहा । अ॒ज॒नि । ध॒नम्ऽज॑यः । रणे॑ऽरणे॑ ॥३॥
 य॒स्य । दू॒तः । अ॒सि॑ । क्ष॒ये । वे॒षि । ह॒व्यानि॑ । वी॒तये॑ । द॒स्मत् ।
 कृ॒णो॒षि । अ॒ध्व॒रम् ॥४॥ तम् । इ॒त् । सु॒ऽह॒व्यम् । अ॒ङ्गिरः॑ । सु॒ऽदे॒वम् ।
 स॒ह॒सः । य॒हो इति॑ । ज॒नाः । आ॒हुः । सु॒ऽव॒हि॒षम् ॥५॥ आ । च ।
 व॒हा॒सि । ता॒न् । इ॒ह । दे॒वान् । उ॒प । प्र॒श॒स्तये॑ । ह॒व्या । सु॒ऽच॒न्द्र ।
 वी॒तये॑ ॥६॥ न । योः । उ॒प॒ब्धिः । अ॒श्व्यः । शृ॒ण्वे । रथ॑स्य । क॒त् । च॒न ।
 य॒त् । अ॒ग्ने । या॒सि॑ । दू॒त्यम् ॥७॥ त्वाऽऊ॒तः । वा॒जी । अ॒ह॒यः । अ॒भि ।
 प॒र्व॒स्मात् । अ॒परः॑ । प्र । दा॒श्वा॒न् । अ॒ग्ने । अ॒स्थात् ॥८॥ उ॒त । द्यु॒ऽम॒त् ।
 सु॒ऽवी॒र्यम् । बृ॒हत् । अ॒ग्ने । वि॒वा॒स॒सि । दे॒वे॒भ्यः । दे॒व । दा॒शुषे॑ ॥९॥

I. 75.

जु॒प॒स्व । स॒प्र॒थः॑ऽत॒मम् । व॒चः । दे॒व॒प्स॑रः॑ऽत॒मम् । ह॒व्या । जु॒हानः॑ ।

आ॒स॒निं ॥१॥ अ॒थ । ते । अ॒ङ्गि॒रः॒ऽत॒म । अ॒ग्ने । वे॒धः॒ऽत॒म । प्रि॒यम् ।
 वो॒चे॒र्म । ब्र॒ह्म । सा॒न॒सि ॥२॥ कः । ते । जा॒मिः । ज॒ना॒नाम् । अ॒ग्ने । कः ।
 दा॒शुऽअ॒ध्व॒रः । कः । ह । क॒स्मिन् । अ॒सि । श्रि॒तः ॥३॥ त्वम् ।
 जा॒मिः । ज॒ना॒नाम् । अ॒ग्ने । मि॒त्रः । अ॒सि । प्रि॒यः । स॒खा । स॒खि॒-
 ऽभ्यः । ई॒द्व्यः ॥४॥ य॒जं । नः । मि॒त्रा॒वरु॒णा । य॒जं । दे॒वान् ।
 ऋ॒तम् । वृ॒हत् । अ॒ग्ने । य॒क्षि । स्वम् । द॒मम् ॥५॥

I. 76.

का । ते । उ॒प॒ऽइतिः । म॒न॒सः । व॒रा॒य । भु॒वत् । अ॒ग्ने । श॒म्-
 ऽत॒मा । का । म॒नी॒षा । कः । वा । य॒ज्ञैः । परि॑ । द॒क्षम् । ते । आ॒प ।
 के॒न । वा । ते । म॒न॒सा । दा॒शे॒म ॥१॥ आ । इ॒हि । अ॒ग्ने । इ॒ह ।
 हो॒ता । नि । सी॒द । अ॒द॒ब्धः । सु । पु॒रः॒ऽए॒ता । भ॒व । नः । अ॒व॒-
 ता॒म् । त्वा । रो॒द॒सी इति॑ । वि॒श्व॒मि॒न्वे इति॑ वि॒श्वम्॒ऽइ॒न्वे । य॒जं । म॒हे ।
 सौ॒म॒न॒साय॑ । दे॒वान् ॥२॥ प्र । सु । वि॒श्वान् । र॒क्ष॒सः । ध॒र्चि । अ॒ग्ने ।
 भ॒वं । य॒ज्ञा॒नाम् । अ॒भि॒श॒स्ति॒ऽपा॒वा । अ॒थ । आ । व॒ह । सो॒म॒ऽप॒तिम् ।
 ह॒रि॒ऽभ्याम् । आ॒ति॒थ्यम् । अ॒स्मै । च॒क॒म । सु॒ऽदा॒त्रे ॥३॥ प्र॒जा॒ऽव॒ता ।
 व॒च॒सा । व॒ह्निः । आ॒सा । आ । च । हु॒वे । नि । च । स॒त्ति॒ । इ॒ह ।
 दे॒वैः । वे॒षि । हो॒त्रम् । उ॒त । पो॒त्रम् । य॒ज॒त्र । वो॒धि । प्र॒ऽय॒न्तः ।
 ज॒नि॒तः । व॒सू॒नाम् ॥४॥ यथा॑ । वि॒प्र॒स्य । म॒नु॒षः । ह॒विः॒ऽभिः ।
 दे॒वान् । अ॒य॒जः । क॒वि॒ऽभिः । क॒विः । सन् । ए॒व । हो॒त॒रि॒ति । स॒त्य॒-
 ऽत॒र । त्वम् । अ॒द्य । अ॒ग्ने । म॒न्द्र॒या । जु॒ह्वा । य॒ज॒स्व ॥५॥

1. 77.

क॒था । दा॒शे॒म । अ॒ग्नये॑ । का । अ॒स्मै । दे॒वऽजु॒ष्टा । उ॒च्य॒ते ।

भामिने । गीः । यः । मर्त्येषु । अमृतः । ऋत॒स्वा । होता । यजिष्ठः ।
 इत् । कृ॒णोति । दे॒वान् ॥१॥ यः । अध्व॒रेषु । शम्॒स्तमः । ऋत॒स्वा ।
 होता । तम् । ऊँ इति । नमः॑ऽभिः । आ । कृ॒णु॒ध्वम् । अ॒ग्निः । यत् ।
 वेः । मर्तीय । दे॒वान् । सः । च । बोधा॑ति । मन॑सा । य॒जाति ॥२॥
 सः । हि । ऋतुः । सः । मर्यैः । सः । सा॒धुः । मि॒त्रः । न । भूत् ।
 अ॒द्भुत॑स्य । रथीः । तम् । मे॒घेषु । प्रथ॑मम् । दे॒व॒स्यन्तीः । विशः ।
 उपे । ब्र॒वते । द॒स्मम् । आरीः ॥३॥ सः । नः । नृ॒णाम् । नृ॒स्तमः ।
 रि॒शादाः । अ॒ग्निः । गिरः । अ॒वसा । वे॒तु । धी॒तिम् । तना । च ।
 ये । मघ॑स्वानः । श॒विष्ठाः । वाज॑ऽप्रसूताः । इ॒ष्यन्त । मन्म ॥४॥
 ए॒व । अ॒ग्निः । गो॒तमे॑भिः । ऋत॒स्वा । वि॒प्रेभिः । अ॒स्तोष्ट । जा॒त-
 स्वे॒दाः । सः । ए॒षु । द्यु॒म्नम् । पी॒पय॑त् । सः । वाज॑म् । सः । पु॒ष्टिम् ।
 या॒ति । जोष॑म् । आ । चि॒कित्वा॑न् ॥५॥

I. 78.

अ॒भि । त्वा । गो॒तमाः । गिरा । जा॒तस्वे॑दः । वि॒चर्ष॑णे । द्यु॒मैः ।
 अ॒भि । प्र । नो॒नुमः ॥१॥ तम् । ऊँ इति । त्वा । गो॒तमः । गिरा । रा॒यः-
 स्का॑मः । दु॒वस्य॑ति । द्यु॒मैः । अ॒भि । प्र । नो॒नुमः ॥२॥ तम् । ऊँ
 इति । त्वा । वाज॑ऽसा॒तमम् । अ॒ङ्गिर॑स्वत् । ह॒वाम॑हे । द्यु॒मैः । अ॒भि ।
 प्र । नो॒नुमः ॥३॥ तम् । ऊँ इति । त्वा । वृ॒त्रह॑न्॒स्तमम् । यः । द॒स्यून् ।
 अ॒व॒स॒धूनु॑पे । द्यु॒मैः । अ॒भि । प्र । नो॒नुमः ॥४॥ अ॒वो॑चा॒म । र॒ह॒गणाः ।
 अ॒ग्नये॑ । मधु॑ऽमत् । वचः । द्यु॒मैः । अ॒भि । प्र । नो॒नुमः ॥५॥

I. 79.

हि॒र॒ण्य॑ऽके॒शः । रज॑सः । वि॒स॒सारे॑ । अ॒हिः । धु॒निः । वा॒तः॑ऽइ॒व ।

ध्रुजीमान् । शुचिऽभ्राजाः । उपसः । नवेदाः । यशस्वतीः । अपस्युवः ।
 न । सत्याः ॥१॥ आ । ते । सुऽपर्णाः । अमिनन्त । एवैः । कृष्णः ।
 नोनाव । वृषभः । यदि । इदम् । शिवार्भिः । न । स्मर्यमानाभिः ।
 आ । अगात् । पतन्ति । मिहः । स्तनयन्ति । अत्रा ॥२॥ यत् । ईम् ।
 ऋतस्य । पर्यसा । पियानः । नयन् । ऋतस्य । पथिऽभिः । रजिष्ठैः ।
 अर्यमा । मित्रः । वरुणः । परिऽज्मा । त्वचम् । पृञ्चन्ति । उपरस्य ।
 योनौ ॥३॥ अग्ने । वाजस्य । गोऽमृतः । ईशानः । सहसः । यहो इति ।
 अस्मे इति । धेहि । जातऽवेदः । महि । अरवः ॥४॥ सः । इधानः ।
 वसुः । कविः । अग्निः । ईक्षेन्यः । गिरा । रेवत् । अस्मभ्यम् । पुरुऽअ-
 नीक । दीदिहि ॥५॥ क्षपः । राजन् । उत । त्मना । अग्ने । वस्तोः ।
 उत । उपसः । सः । तिग्मऽजम्भ । रक्षसः । दह । प्रति ॥६॥ अरव ।
 नः । अग्ने । ऊतिऽभिः । गायत्रस्य । प्रऽमर्मणि । विश्वासु । धीषु ।
 वन्द्य ॥७॥ आ । नः । अग्ने । रयिम् । भर । सत्राऽसहम् । वरेण्यम् ।
 विश्वासु । पृत्ऽसु । दुस्तरम् ॥८॥ आ । नः । अग्ने । सुऽचेतुना ।
 रयिम् । विश्वायुऽपोषसम् । माडीकम् । धेहि । जीवसे ॥९॥ प्र । पूताः ।
 तिग्मऽशौचिषे । वारचः । गोतम । अग्नये । भरस्व । सुमन्ऽयुः । गिरः
 ॥१०॥ यः । नः । अग्ने । अभिऽदासति । अन्ति । दूरे । पदीष्ट । सः ।
 अस्माकम् । इत् । वृधे । भव ॥११॥ सहस्रऽअक्षः । विऽर्चषणिः । अ-
 ग्निः । रक्षांसि । सेधति । होता । गृणीति । उक्थ्यः ॥१२॥

इत्था । हि । सोमै । इत् । मदै । ब्रह्मा । चकार । वर्धनम् । शर्विष्ठ ।
 वज्रिन् । ओजसा । पृथिव्याः । निः । शशाः । अहिम् । अर्चन् । अनु ।

स्वऽराज्यम् ॥१॥ सः । त्वा । अमदत् । वृषा । मदः । सोमः । श्येन-
 ऽआमृतः । सुतः । येन । वृत्रम् । निः । अत्ऽभ्यः । जघन्थ । वज्रिन् ।
 ओजसा । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥२॥ प्र । इहि । अभि । इहि ।
 धृष्णुहि । न । ते । वज्रः । निः । यंसते । इन्द्र । नृम्णम् । हि । ते । शवः ।
 हनः । वृत्रम् । जयाः । अपः । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥३॥ निः ।
 इन्द्र । भूम्याः । अर्धि । वृत्रम् । जघन्थ । निः । दिवः । सृज । मरुत्व-
 तीः । अव । जीवऽघ्न्याः । इमाः । अपः । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम्
 ॥४॥ इन्द्रः । वृत्रस्थ । दोषतः । सानुम् । वज्रेण । हीकृतः । अभिऽक्र-
 म्य । अव । जिघ्रते । अपः । समीय । चोदयन् । अर्चन् । अनु । स्वऽरा-
 ज्यम् ॥५॥ अर्धि । सानौ । नि । जिघ्रते । वज्रेण । शतऽपर्वणा । मन्दा-
 नः । इन्द्रः । अन्धसः । सखिऽभ्यः । गातुम् । इच्छति । अर्चन् । अनु ।
 स्वऽराज्यम् ॥६॥ इन्द्र । तुभ्यम् । इत् । अद्रिऽवः । अनुत्तम् । वज्रिन् ।
 वीर्यम् । यत् । ह । त्यम् । मायिनम् । मृगम् । तम् । ऊँ इति । त्वम् ।
 मायया । अवधीः । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥७॥ वि । ते । वज्रासः ।
 अथिरन् । नवतिम् । नाव्याः । अनु । महत् । ते । इन्द्र । वीर्यम् । बाहोः ।
 ते । बलम् । हितम् । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥८॥ सहस्रम् । साकम् ।
 अर्चत । परि । स्तोभत । विंशतिः । शता । एनम् । अनु । अनोनवुः । इन्द्राय ।
 ब्रह्म । उत्स्यतम् । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥९॥ इन्द्रः । वृत्रस्थ ।
 तविपीम् । निः । अहन् । सहसा । सहः । महत् । तत् । अस्व । पौंस्यम् ।
 वृत्रम् । जघन्वान् । अस्मृजत् । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥१०॥ इमे इति ।
 चित् । तव । मन्यवै । वेपेते इति । भियसा । मही इति । यत् । इन्द्र ।
 वज्रिन् । ओजसा । वृत्रम् । मरुत्वान् । अवधीः । अर्चन् । अनु । स्वऽरा-

ज्यम् ॥११॥ न । वेपसा । न । तन्यता । इन्द्रम् । वृत्रः । वि । वीभयत् ।
 अभि । एनम् । वज्रः । आयसः । सहस्रऽभृष्टिः । आयत । अर्चन् । अनु ।
 स्वऽराज्यम् ॥१२॥ यत् । वृत्रम् । तव । च । अशनिम् । वज्रेण । सम्-
 अयोधयः । अहिम् । इन्द्र । जिघांसतः । दिवि । ते । वद्धधे । शवः ।
 अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥१३॥ अभिऽस्तने । ते । अद्रिऽवः । यत् ।
 स्थाः । जगत् । च । रेजते । त्वष्टा । चित् । तव । मन्यवे । इन्द्र । वेवि-
 ज्यते । भिया । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥१४॥ नहि । नु । यात् ।
 अधिऽइमसि । इन्द्रम् । कः । वीर्यी । परः । तस्मिन् । नृम्णम् । उत । क्र-
 तुम् । देवाः । ओजांसि । सम् । दधुः । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥१५॥
 याम् । अथर्वा । मनुः । पिता । दध्यङ् । धियम् । अलत । तस्मिन् ।
 ब्रह्माणि । पूर्वऽथा । इन्द्रे । उक्था । सम् । अगमत । अर्चन् । अनु । स्वऽ-
 राज्यम् ॥१६॥

I. 81.

इन्द्रः । मदाय । ववृधे । शवसे । वृत्रऽहा । नृऽभिः । तम् । इत् ।
 महत्सु । आजिषु । उत । ईम् । अर्भे । हवामहे । सः । वाजेषु । ग्र । नः ।
 अविषत् ॥१॥ असि । हि । वीर । सेन्यः । असि । भूरि । पराऽददिः ।
 असि । दभ्रस्य । चित् । वृधः । यजमानाय । शिञ्जसि । सुन्वते । भूरि ।
 ते । वसु ॥२॥ यत् । उत्ऽईरते । आजयः । धृष्णवे । धीयते । धना ।
 युक्त्व । मदऽच्युता । हरी इति । कम् । हनः । कम् । वसौ । दधः । अस्मान् ।
 इन्द्र । वसौ । दधः ॥३॥ क्रत्वा । महान् । अनुऽस्वधम् । भीमः । आ ।
 ववृधे । शवः । श्रिये । ऋष्वः । उपाकयोः । नि । शिप्री । हरिऽवान् ।
 दधे । हस्तयोः । वज्रम् । आयसम् ॥४॥ आ । पप्रौ । पार्थिवम् । रजः ।

व॒द्भ॒धे । रो॒च॒ना । दि॒वि । न । त्वाऽवा॑न् । इ॒न्द्र । कः । च॒न । न ।
जा॒तः । न । ज॒नि॒ष्य॒ते । अ॒ति । वि॒श्वम् । व॒व॒क्षि॒थ ॥५॥ यः । अ॒र्यः । म॒र्त॒ऽ-
भो॒ज॒नम् । प॒राऽद॑दाति । दा॒शुपे॑ । इ॒न्द्रः । अ॒स॒भ्यम् । शि॒क्ष॒तु । वि ।
भ॒ज । भू॒रि । ते । व॒सु । भ॒क्षी॒य । तव॑ । राध॑सः ॥६॥ म॒देऽम॑दे । हि । नः ।
द॒दिः । यु॒था । ग॒वा॒म् । ऋ॒जुऽक॑तुः । स॒म् । गृ॒भा॒य । पु॒रु । श॒ता । उ॒भ॒-
या॒ह॒स्त्या । व॒सु । शि॒शी॒हि । रा॒यः । आ । भ॒र ॥७॥ मा॒द॒य॒स्व । सु॒ते ।
स॒चा । श॒र्व॒से । शू॒र । राध॑से । वि॒द्म । हि । त्वा । पु॒रुऽव॑सुम् । उपे॑ ।
का॒मा॒न् । स॒सृ॒ज्महे॑ । अ॒थ । नः । अ॒वि॒ता । भ॒व ॥८॥ ए॒ते । ते । इ॒न्द्र ।
ज॒न्त॒वः । वि॒श्वम् । पु॒ष्य॒न्ति । वा॒र्यम् । अ॒न्तः । हि । रु॒यः । ज॒ना॒नाम् ।
अ॒र्यः । वे॒दः । अ॒दा॒शु॒षाम् । ते॒षाम् । नः । वे॒दः । आ । भ॒र ॥९॥

I. 82.

उपो॑ इति । सु । शृ॒णु॒हि । गि॒रः । म॒घ॒ऽव॑न् । मा । अ॒त॒थाःऽइ॒व ।
य॒दा । नः । स॒नृ॒ताऽव॑तः । क॒रः । आ॒त् । अ॒र्थ॒या॒से । इ॒त् । यो॒ज॑ ।
नु । इ॒न्द्र । ते । ह॒री इति॑ ॥१॥ अ॒क्षन् । अ॒मी॒म॒द॒न्त । हि । अ॒व ।
प्रि॒याः । अ॒धू॒ष॒त । अ॒स्तो॒ष॒त । स्वऽभान॑वः । वि॒प्राः । न॒वि॒ष्ट॒या ।
म॒ती । यो॒ज॑ । नु । इ॒न्द्र । ते । ह॒री इति॑ ॥२॥ सु॒ऽसं॒दृ॒शम् । त्वा ।
व॒यम् । म॒घ॒ऽव॑न् । व॒न्दि॒षी॒महि॑ । प्र । नू॒नम् । पू॒र्ण॒ऽव॑न्धुरः । स्तु॒तः ।
या॒हि । व॒शान् । अ॒नु । यो॒ज॑ । नु । इ॒न्द्र । ते । ह॒री इति॑ ॥३॥
सः । घ । त॒म् । वृ॒ष॒णम् । रथ॑म् । अ॒धि । ति॒ष्ठा॒ति । गोऽवि॑दम् । यः ।
पा॒त्रम् । हा॒रिऽयो॑जनम् । पू॒र्णम् । इ॒न्द्र । चि॒कै॒त॒ति । यो॒ज॑ । नु । इ॒न्द्र ।
ते । ह॒री इति॑ ॥४॥ यु॒क्तः । ते । अ॒स्तु । दक्षि॑णः । उ॒त । स॒व्यः ।
श॒त॒क्र॒तो इति॑ श॒तऽक्र॑तो । ते॒न । जा॒याम् । उपे॑ । प्रि॒याम् । म॒न्दा॒नः ।

याहि । अन्धसः । योज । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥५॥ युनज्मि ।
 ते । ब्रह्मणा । केशिना । हरी इति । उप । प्र । याहि । दधिपे ।
 गर्भस्त्योः । उत् । त्वा । सुतासः । रभसाः । अमन्दिषुः । पूषण्स्वान् ।
 वजिन् । सम् । ॐ इति । पत्न्या । अमदः ॥६॥

I. 83.

अश्वस्वति । प्रथमः । गोषु । गच्छति । सुप्रऽअवीः । इन्द्र ।
 मर्त्यैः । तव । ऊतिऽभिः । तम् । इत् । पृणचि । वसुना । भवीयसा ।
 सिन्धुम् । आपः । यथा । अभितः । विऽचैतसः ॥१॥ आपः । न ।
 देवीः । उप । यन्ति । होत्रियम् । अवः । पश्यन्ति । विऽततम् ।
 यथा । रजः । प्राचैः । देवासः । प्र । नयन्ति । देवऽयुम् । ब्रह्म-
 ऽप्रियम् । जोषयन्ते । वराऽइव ॥२॥ अर्धि । द्वयोः । अदधाः ।
 उक्थ्यम् । वचः । यतऽस्रुचा । मिथुना । या । सपर्यतः । असम्ऽयत्तः ।
 व्रते । ते । क्षेति । पुष्यति । भद्रा । शक्तिः । यजमानाय । सुन्वते ॥३॥
 आत् । अङ्गिराः । प्रथमम् । दधिरे । वयः । इन्द्रऽअग्रयः । शम्या ।
 ये । सुऽकृत्यया । सर्वम् । पणेः । सम् । अविन्दन्त । भोजनम् । अश्व-
 स्वन्तम् । गोऽमन्तम् । आ । पशुम् । नरः ॥४॥ यज्ञैः । अथर्वा ।
 प्रथमः । पथः । तते । ततः । सूर्यः । व्रतऽपाः । वेनः । आ ।
 अजनि । आ । गाः । आजत् । उशना । काव्यः । सचा । यमस्य ।
 जातम् । अमृतम् । यजामहे ॥५॥ वह्निः । वा । यत् । सुऽअपत्याय ।
 वृज्यते । अर्कः । वा । श्लोकम् । आऽघोषते । दिवि । ग्रावा ।
 यत्र । वदति । कारुः । उक्थ्यः । तस्य । इत् । इन्द्रः । अभिऽपि-
 त्वेषु । रण्यति ॥६॥

असावि । सोमः । इन्द्र । ते । शर्विष्ठ । धृष्णो इति । आ । गहि ।
 आ । त्वा । पृणक्तु । इन्द्रियम् । रजः । सूर्यः । न । रश्मिऽभिः ॥१॥
 इन्द्रम् । इत् । हरी इति । बहतः । अप्रतिघृष्टशवसम् । ऋषीणाम् ।
 च । स्तुतीः । उप । यज्ञम् । च । मानुषाणाम् ॥२॥ आ । तिष्ठ ।
 वृत्रहन् । रथम् । युक्ता । ते । ब्रह्मणा । हरी इति । अर्वाचीनम् । सु ।
 ते । मनः । ग्रावा । कृणोतु । वग्नूना ॥३॥ इमम् । इन्द्र । सुतम् । पिब ।
 ज्येष्ठम् । अमर्त्यम् । मदम् । शुक्रस्य । त्वा । अभि । अक्षरन् । धाराः ।
 ऋतस्य । सदर्ने ॥४॥ इन्द्राय । नूतम् । अर्चत । उक्थानि । च । ब्रवी-
 तन । सुताः । अमत्सुः । इन्द्रवः । ज्येष्ठम् । नमस्यत । सहः ॥५॥ नर्किः ।
 त्वत् । रथिऽतरः । हरी इति । यत् । इन्द्र । यच्छसे । नर्किः । त्वा ।
 अनु । मज्मना । नर्किः । सुऽअश्वः । आनशे ॥६॥ यः । एकः ।
 इत् । विऽदर्यते । वसु । मर्तीय । दाशुषे । ईशानः । अप्रतिऽस्कृतः ।
 इन्द्रः । अङ्ग ॥७॥ कदा । मर्तम् । अराधसम् । पदा । क्षुम्पम्ऽइव ।
 स्फुरत् । कदा । नः । शुश्रवत् । गिरः । इन्द्रः । अङ्ग ॥८॥ यः ।
 चित् । हि । त्वा । बहुऽभ्यः । आ । सुतऽवान् । आऽविवांसति ।
 उग्रम् । तत् । पत्यते । शर्वः । इन्द्रः । अङ्ग ॥९॥ स्वादोः । इत्था ।
 विषुऽवतः । मध्वः । पिबन्ति । गौर्यः । याः । इन्द्रेण । सऽयावरीः ।
 वृष्णा । मदन्ति । शोभसे । वस्वीः । अनु । स्वऽराज्यम् ॥१०॥
 ताः । अस्य । पृशनऽयुवः । सोमम् । श्रीणन्ति । पृश्नयः । प्रियाः ।
 इन्द्रस्य । धेनवः । वज्रम् । हिन्वन्ति । सायकम् । वस्वीः । अनु ।
 स्वऽराज्यम् ॥११॥ ताः । अस्य । नमसा । सहः । सपर्यन्ति । प्रऽचेतसः ।

व्रतानि । अस्य । सश्चिरे । पुरूणि । पूर्वऽचित्तये । वस्वीः । अनु । स्व-
 ऽराज्यम् ॥१२॥ इन्द्रः । दधीचः । अस्थऽभिः । वृत्राणि । अप्रति-
 ऽस्कुतः । जघान । नवतीः । नव ॥१३॥ इच्छन् । अश्वस्य । यत् ।
 शिरः । पर्वतेषु । अपऽश्रितम् । तत् । विदत् । शर्यणाऽवति ॥१४॥
 अत्र । अह । गोः । अमन्वत । नाम । त्वष्टुः । अपीच्यम् । इत्था ।
 चन्द्रमसः । गृहे ॥१५॥ कः । अद्य । युङ्क्ते । धुरि । गाः । ऋतस्य ।
 शिमीऽवतः । भामिनः । दुःऽहृणायून् । आसन्ऽइषून् । हृत्सुऽअसः ।
 मयऽभून् । यः । एषाम् । भृत्याम् । ऋणघत् । सः । जीवात् ॥१६॥
 कः । ईपते । तुज्यते । कः । विभाय । कः । मंसते । सन्तम् ।
 इन्द्रम् । कः । अन्ति । कः । तोकाय । कः । इभाय । उत । राये ।
 अधि । ब्रवत् । तन्वे । कः । जनाय ॥१७॥ कः । अग्निम् । ईद्वे ।
 हविषा । घृतेन । सूचा । यजाते । ऋतुभिः । ध्रुवेभिः । कस्मै ।
 देवाः । आ । वहान् । आशु । होम । कः । मंसते । वीतिऽहोत्रः ।
 सुऽदेवः ॥१८॥ त्वम् । अङ्ग । प्र । शंसिषः । देवः । शविष्ठ । मर्त्यम् ।
 न । त्वत् । अन्यः । मघऽवन् । अस्ति । मर्दिता । इन्द्र । ब्रवीमि ।
 ते । वचः ॥१९॥ मा । ते । राधांसि । मा । ते । ऊतयः । वसो इति ।
 अस्मान् । कदा । चन । दभन् । विश्वा । च । नः । उपऽभिमीहि ।
 मानुष । वसूनि । चर्षणिऽभ्यः । आ ॥२०॥

I. 85.

प्र । ये । शुम्भन्ते । जनयः । न । सप्तयः । यामन् । रुद्रस्य । सून-
 वः । सुऽदंससः । रोदसी इति । हि । मरुतः । चक्रिरे । वृधे । मरुन्ति ।
 वीराः । विदथेषु । घृष्वयः ॥१॥ ते । उचितासः । महिमानम् । आशत ।

दि॒वि । रु॒द्रासः । अ॒धि । च॒क्रि॒रे । स॒दः । अ॒र्चन्तः । अ॒र्कम् । ज॒नय॑-
 न्तः । इ॒न्द्रि॒यम् । अ॒धि । श्रि॒यः । द॒धि॒रे । पृ॒श्नि॒ऽमा॒तरः ॥२॥ गो॒ऽ-
 मा॒तरः । यत् । शु॒भय॑न्ते । अ॒ञ्जि॒ऽभिः । त॒नूषु॑ । शु॒भ्राः । द॒धि॒रे । वि॒-
 रु॒क्म॑तः । वा॒र्धन्ते॑ । वि॒श्वम् । अ॒भि॒ऽमा॒ति॒नम् । अ॒प । व॒र्त्मा॑नि । ए॒षाम् ।
 अ॒नु । री॒यते॑ । घृ॒तम् ॥३॥ वि । ये । भ्रा॒जन्ते॑ । सु॒ऽम॒खा॒सः । ऋ॒ष्टि॒ऽ-
 भिः । प्र॒ऽच्य॒व॒यन्तः॑ । अ॒च्यु॒ता । चि॒त् । ओ॒ज॒सा । म॒नः॑ऽजु॒वः । यत् ।
 म॒रुतः॑ । रथे॑षु । आ । वृष॑ऽवा॒ता॒सः । पृष॑तीः । अ॒यु॒ग्ध॒म् ॥४॥ प्र ।
 यत् । रथे॑षु । पृष॑तीः । अ॒यु॒ग्ध॒म् । वा॒जे । अ॒द्रि॒म् । म॒रुतः॑ । र॒ह्य॑न्तः ।
 उ॒त । अ॒रु॒ष॒स्य॑ । वि । स्य॒न्ति । धा॒राः । च॒र्म॑ऽइ॒व । उ॒द॒ऽभिः॑ । वि ।
 उ॒न्द॒न्ति॑ । भू॒म् ॥५॥ आ । वः । व॒ह॒न्तु॑ । स॒प्त॒यः । र॒घु॑ऽस्य॒दः । र॒घु॑ऽ-
 प॒त्वा॒नः । प्र । जि॒गा॒त । वा॒हु॒ऽभिः॑ । सी॒द॒त । आ । व॒हिः॑ । उ॒रु । वः॑ ।
 स॒दः । कृ॒तम् । मा॒द॒य॒ध्वम् । म॒रुतः॑ । म॒ध्वः । अ॒न्ध॒सः ॥६॥ ते ।
 अ॒व॒र्ध॑न्त । स्व॒ऽत॒व॒सः । म॒हि॒ऽत्वा॒ना । आ । ना॒कम् । त॒स्थुः । उ॒रु ।
 च॒क्रि॒रे । स॒दः । वि॒ष्णुः । यत् । ह । आ॒व॒त् । वृष॑णम् । म॒द॒ऽच्यु॒तम् ।
 व॒यः । न । सी॒द॒न् । अ॒धि । व॒हि॒षि॑ । प्रि॒ये ॥७॥ शू॒राऽइ॒व । इत् ।
 यु॒यु॒ध॒यः । न । ज॒ग्म॑यः । श्र॒व॒स्य॒वः । न । पृ॒त॒ना॒सु । ये॒ति॒रे । भ॒य॑न्ते ।
 वि॒श्वा । भु॒व॒ना । म॒रुत्॑ऽभ्यः । रा॒जा॒नऽइ॒व । त्वे॒ष॒ऽसै॒दृशः॑ । न॒रः ॥८॥
 त्व॒ष्टा । यत् । व॒ज्र॑म् । सु॒ऽकृ॒तम् । हि॒र॒ण्य॑म् । स॒ह॒स्र॑ऽभृ॒ष्टिम् । सु॒ऽअ॒पाः ।
 अ॒व॒र्त॑यत् । ध॒त्ते । इ॒न्द्रः । न॒रि॑ । अ॒पा॑सि । क॒र्त॒वे । अ॒ह॒न् । वृ॒त्रम् ।
 निः । अ॒पाम् । औ॒ब्ज॒त् । अ॒र्ण॒वम् ॥९॥ ऊ॒र्ध्वम् । नु॒नु॒द्रे । अ॒व॒तम् ।
 ते । ओ॒ज॒सा । द॒द॒हा॒णम् । चि॒त् । वि॒भि॒दुः । वि । प॒र्व॒तम् । ध॒म॑न्तः ।
 वा॒णम् । म॒रुतः॑ । सु॒ऽदा॒न॒वः । म॒दै । सो॒म॒स्य॑ । र॒ण॒या॒नि । च॒क्रि॒रे ॥१०॥

जिह्वम् । नुनुद्रे । अवतम् । तया । दिशा । असिञ्चन् । उत्सम् । गोत-
माय । तृष्णऽजै । आ । गच्छन्ति । ईम् । अवसा । चित्रऽभानवः ।
कामम् । विप्रस्य । तर्पयन्त । धामऽभिः ॥११॥ या । वः । शर्म ।
शशमानाय । सन्ति । त्रिऽधातूनि । दाशुषे । यच्छत । अधि । अस्म-
भ्यम् । तानि । मरुतः । वि । यन्त । रयिम् । नः । धत्त । वृषणः ।
सुऽवीरम् ॥१२॥

I. 86.

मरुतः । यस्यै । हि । क्षयै । पाथ । दिवः । विऽमहसः । सः ।
सुऽगोपातमः । जनः ॥१॥ यज्ञैः । वा । यज्ञऽवाहसः । विप्रस्य । वा ।
मतीनाम् । मरुतः । शृणुत । हवम् ॥२॥ उत । वा । यस्यै । वाजिनः ।
अनु । विप्रम् । अतच्छत । सः । गन्ता । गोऽमति । व्रजे ॥३॥
अस्य । वीरस्यै । वहिषि । सुतः । सोमः । दिविष्टिषु । उक्थम् ।
मदः । च । शस्यते ॥४॥ अस्य । श्रोपन्तु । आ । भुवः । विश्वाः ।
यः । चर्षणीः । अभि । सूरम् । चित् । सस्रुषीः । इषः ॥५॥ पूर्वीभिः ।
हि । ददाशिम । शरत्ऽभिः । मरुतः । वयम् । अवऽभिः । चर्षणी-
नाम् ॥६॥ सुऽभगः । सः । प्रऽयज्यवः । मरुतः । अस्तु । मर्त्यैः । यस्यै ।
प्रयांसि । पर्षथ ॥७॥ शशमानस्यै । वा । नरः । स्वेदस्य । सत्यऽशवसः ।
विद । कामस्यै । वेनतः ॥८॥ युयम् । तत् । सत्यऽशवसः । आविः । कर्त ।
महिऽत्वना । विध्यत । विऽद्यता । रक्षः ॥९॥ गूहत । गुह्यम् । तमः ।
वि । यात । विश्वम् । अत्रिणम् । ज्योतिः । कर्त । यत् । उश्मसि ॥१०॥

I. 87.

प्रऽत्वक्षसः । प्रऽतवसः । विऽरप्तिनः । अनानताः । अर्वियुराः ।

ऋजीपिणः । जुष्टमासः । नृष्टमासः । अञ्जिऽभिः । वि । आनञ्जे ।
 के । चित् । उस्ताऽइव । स्तुऽभिः ॥१॥ उपऽह्वरेषु । यत् । अर्चि-
 ध्वम् । ययिम् । वयऽइव । मरुतः । केन । चित् । पथा । श्रोतन्ति ।
 कोशाः । उप । वः । रथेषु । आ । घृतम् । उक्षत । मधुऽवर्णम् ।
 अर्चते ॥२॥ प्र । एषाम् । अज्मेषु । विधुराऽइव । रेजते । भूमिः ।
 यामेषु । यत् । ह । युञ्जते । शुभे । ते । क्रीळयः । धुनयः । भ्राजत्-
 ऽऋष्टयः । स्वयम् । महिऽत्वम् । पनयन्त । धृतयः ॥३॥ सः । हि ।
 स्वऽसृत् । पृषत् ऽअश्वः । युवा । गणः । अया । ईशानः । तर्विषीभिः ।
 आऽवृतः । अर्ति । सत्यः । ऋणऽयावा । अनेद्यः । अस्याः । धियः ।
 प्रऽअविता । अर्थ । वृषा । गणः ॥४॥ पितुः । प्रत्नस्य । जन्मना ।
 वदामसि । सोमस्य । जिह्वा । प्र । जिगाति । चक्षसा । यत् । ईम् ।
 इन्द्रम् । शमि । ऋक्काणः । आशत । आत् । इत् । नामानि । यज्ञि-
 यानि । दधिरे ॥५॥ श्रियसे । कम् । भानुऽभिः । सम् । मिमिचिरे ।
 ते । ऋक्ऽभिः । सुऽखादयः । ते । वाशीऽमन्तः । इष्मिणः । अभी-
 रवः । विद्रे । प्रियस्य । मारुतस्य । धाम्नः ॥६॥

I. 88.

आ । विद्युन्मत्ऽभिः । मरुतः । सुऽअर्कैः । रथेऽभिः । यात ।
 ऋष्टिमतऽभिः । अश्वऽपर्णेः । आ । वर्षिष्ठया । नः । इषा । वयः । न ।
 पतत । सुऽमायाः ॥१॥ ते । अरुणेभिः । वरम् । आ । पिशङ्गैः ।
 शुभे । कम् । यान्ति । रथतूऽभिः । अश्वैः । रुक्मः । न । चित्रः ।
 स्वाधितिऽवान् । पव्या । रथस्य । जङ्घनन्त । भूम ॥२॥ श्रिये ।
 कम् । वः । अर्धि । तनूषु । वाशीः । मेधा । वना । न । कृणवन्ते ।

ऊ॒र्ध्वा । यु॒ष्मभ्य॑म् । कम् । म॒रुतः॑ । सु॒ज्जा॒ताः । तु॒वि॒द्यु॒म्नासः॑ । ध॒न॒
 य॒न्ते । अ॒द्रिम् ॥३॥ अ॒हो॒नि । गृ॒ध्राः । परि॑ । आ । वः । आ । अ॒गुः ।
 इ॒माम् । धि॒र्यम् । वा॒र्का॒र्याम् । च । दे॒वीम् । ब्र॒ह्म । कृ॒ण्वन्तः॑ । गो॒त॒
 मा॒सः । अ॒कैः । ऊ॒र्ध्वम् । नु॒नु॒द्रे । उ॒त्स॒धिम् । पि॒व॒ध्वै ॥४॥
 ए॒तत् । त्यत् । न । यो॒र्जन॑म् । अ॒चे॒ति । स॒स्वः । ह । यत् । म॒रुतः॑ । गो॒त॒मः ।
 वः । प॒श्यन् । हि॒र॒ण्य॒स॒च॒क्रान् । अ॒र्यः॒स॒दं॒ष्ट्रान् । वि॒धा॒व॒तः । व॒रा॒ह॒न् ॥५॥
 ए॒षा । स्या । वः । म॒रुतः॑ । अ॒नु॒भ॒र्त्री । प्र॒ति । स्तो॒भ॒ति । वा॒घ॒तः ।
 न । वा॒णी । अ॒स्तो॒भ॒यत् । वृ॒था । आ॒साम् । अ॒नु । स्व॒धाम् । ग॒म॒
 स्त॒योः ॥६॥

I. 89.

आ । नः । भ॒द्राः । क॒तवः॑ । य॒न्तु । वि॒श्व॒तः । अ॒द॒ब्धा॒सः । अ॒
 परि॒ऽइ॒ता॒सः । उ॒त्॒भि॒दः । दे॒वाः । नः । य॒था । स॒दम् । इत् । वृ॒धे ।
 अ॒स॒न् । अ॒ग्र॒ऽआ॒यु॒वः । र॒क्षि॒तारः॑ । दि॒वे॒ऽदि॒वे ॥१॥ दे॒वा॒ना॒म् । भ॒द्रा ।
 सु॒ऽम॒तिः । ऋ॒जु॒ऽय॒ता॒म् । दे॒वा॒ना॒म् । रा॒तिः । अ॒भि । नः । नि । व॒र्त॒
 ता॒म् । दे॒वा॒ना॒म् । स॒ख्यम् । उ॒प । से॒दि॒म । व॒यम् । दे॒वाः । नः । आ॒
 युः । प्र । ति॒र॒न्तु । जी॒व॒से ॥२॥ ता॒न् । पू॒र्व॒या । नि॒ऽवि॒दा । ह॒म॒हे ।
 व॒यम् । भ॒गम् । मि॒त्रम् । अ॒दि॒तिम् । द॒क्षम् । अ॒स्त्रि॒धम् । अ॒र्य॒म॒ण॑म् ।
 व॒रु॒णम् । सो॒मम् । अ॒श्वि॒ना । सर॑स्वती । नः । सु॒ऽभ॒गा । म॒र्यः । क॒
 रत् ॥३॥ तत् । नः । वा॒तः । म॒यः॒ऽशु॒ । वा॒तु । भे॒ष॒जम् । तत् ।
 मा॒ता । पृ॒थि॒वी । तत् । पि॒ता । द्यौः । तत् । ग्रा॒वा॒णः । सो॒म॒ऽसु॒तः ।
 म॒यः॒ऽशु॒र्वः । तत् । अ॒श्वि॒ना । शृ॒णु॒तम् । धि॒ष्ण्या । यु॒वम् ॥४॥ तम् ।
 ई॒शान॑म् । ज॒ग॒तः । त॒स्यु॒पः । प॒र्तिम् । धि॒यम्॒ऽजि॒न्वम् । अ॒व॒से । ह॒म॒हे ।

व॒यम् । पू॒षा । नः । यथा । वे॒द॒साम् । अ॒सत् । वृ॒धे । र॒क्षि॒ता । पा॒युः ।
 अ॒द॒न्धः । स्व॒स्त्ये ॥५॥ स्व॒स्ति । नः । इन्द्रः । वृ॒द्धऽश्र॒वाः । स्व॒स्ति ।
 नः । पू॒षा । वि॒श्वऽवे॒दाः । स्व॒स्ति । नः । ता॒त्पर्यः । अ॒रि॒ष्टऽने॒मिः ।
 स्व॒स्ति । नः । वृ॒ह॒स्पतिः । द॒धातु ॥६॥ पृष॑त् अ॒श्वाः । म॒रुतः । पृ॒श्नि-
 ऽमा॒तरः । शु॒भम् अ॒यावा॑नः । वि॒दथे॑षु । ज॒ग्मयः । अ॒ग्निऽजि॒ह्वाः । म॒नवः ।
 सूर॑ऽचक्ष॒सः । वि॒श्वे । नः । दे॒वाः । अ॒व॒सा । आ । ग॒मन् । इ॒ह ॥७॥ भ॒द्रम् ।
 कर्णे॑भिः । शृ॒णु॒याम् । दे॒वाः । भ॒द्रम् । प॒श्ये॒म । अ॒क्षऽभिः । य॒ज॒त्राः ।
 स्थि॒रैः । अ॒ङ्गैः । तु॒स्तुऽवा॑सः । त॒नूभिः । वि । अ॒शे॒म । दे॒वऽहि॑तम् । यत् ।
 आ॒युः ॥८॥ श॒तम् । इत् । नु । श॒र॒दः । अ॒न्ति । दे॒वाः । य॒त्र । नः ।
 च॒क्र । ज॒र॒सम् । त॒नूना॑म् । पु॒त्रा॒सः । य॒त्र । पि॒तरः । भ॒वन्ति॑ । मा ।
 नः । म॒ध्या । रि॒रि॒षत् । आ॒युः । ग॒न्तोः ॥९॥ अ॒दि॒तिः । द्यौः । अ॒दि॒तिः ।
 अ॒न्त॒रि॒क्षम् । अ॒दि॒तिः । मा॒ता । सः । पि॒ता । सः । पु॒त्रः । वि॒श्वे ।
 दे॒वाः । अ॒दि॒तिः । प॒ञ्च । ज॒नाः । अ॒दि॒तिः । जा॒तम् । अ॒दि॒तिः ।
 ज॒नि॒ऽत्वम् ॥१०॥

I. 90.

ऋ॒जुऽनी॒ती । नः । व॒रुणः । मि॒त्रः । न॒य॒तु । वि॒द्वान् । अ॒र्य॒मा । दे॒वैः ।
 स॒ऽजो॒षाः ॥१॥ ते । हि । व॒स्वः । व॒स॒वा॒नाः । ते । अ॒प्र॒ऽमू॒राः । म॒हऽ-
 भिः । व॒ता । र॒क्षन्ते॑ । वि॒श्वा॒हा ॥२॥ ते । अ॒स्मभ्य॑म् । श॒र्म । यं॒सन् । अ॒-
 मृ॒ताः । म॒र्त्येभ्यः॑ । वा॒घ॒मा॒नाः । अ॒प । द्वि॒षः ॥३॥ वि । नः । प॒थः ।
 सु॒वि॒ताय॑ । चि॒यन्तु॑ । इन्द्रः । म॒रुतः । पू॒षा । भ॒गः । व॒न्द्या॑सः ॥४॥
 उ॒त । नः । धि॒र्यः । गो॒ऽअ॒ग्राः । पू॒षन् । वि॒ष्णो इति॑ । ए॒व॒ऽया॒वः ।
 क॒र्त॑ । नः । स्व॒स्ति॒ऽम॒तः ॥५॥ म॒धु । वा॒ताः । ऋ॒त॒ऽय॒ते । म॒धु । क्ष॒रन्ति॑ ।

सिन्धवः । माध्वीः । नः । सन्तु । ओषधीः ॥६॥ मधु । नक्तम् । उत ।
 उपसः । मधुऽमत् । पार्थिवम् । रजः । मधु । द्यौः । अस्तु । नः । पिता
 ॥७॥ मधुऽमान् । नः । वनस्पतिः । मधुऽमान् । अस्तु । सूर्यः । माध्वीः ।
 गावः । भवन्तु । नः ॥८॥ शम् । नः । मित्रः । शम् । वरुणः । शम् ।
 नः । भवतु । अर्यमा । शम् । नः । इन्द्रः । बृहस्पतिः । शम् । नः ।
 विष्णुः । उरुऽक्रमः ॥९॥

I. 91.

त्वम् । सोम । प्र । चिकितः । मनीषा । त्वम् । रजिष्ठम् । अनु ।
 नेपि । पन्थाम् । तव । प्रऽनीती । पितरः । नः । इन्दो इति । देवेषु ।
 रत्नम् । अभजन्त । धीराः ॥१॥ त्वम् । सोम । क्रतुऽभिः । सुऽक्रतुः ।
 भूः । त्वम् । दक्षैः । सुऽदक्षैः । विश्वज्वेदाः । त्वम् । वृषा । वृषऽत्वेभिः ।
 महिऽत्वा । द्युम्नेभिः । द्युम्नी । अभवः । नृऽचक्षाः ॥२॥ राज्ञः । नु । ते ।
 वरुणस्य । व्रतानि । बृहत् । गभीरम् । तव । सोम । धाम । शुचिः । त्वम् ।
 असि । प्रियः । न । मित्रः । दक्षार्यः । अर्यमाऽईव । असि । सोम
 ॥३॥ या । ते । धामानि । दिवि । या । पृथिव्याम् । या । पर्वतेषु ।
 ओषधीषु । अप्सु । तेभिः । नः । विश्वैः । सुऽमनाः । अहेळन् । रा-
 जन् । सोम । प्रति । हव्या । गृभाय ॥४॥ त्वम् । सोम । असि । सत्-
 ऽपतिः । त्वम् । राजा । उत । वृत्रऽहा । त्वम् । भद्रः । असि । क्रतुः
 ॥५॥ त्वम् । च । सोम । नः । वशः । जीवातुम् । न । मरामहे । प्रियऽ-
 स्तौत्रः । वनस्पतिः ॥६॥ त्वम् । सोम । महे । भगम् । त्वम् । यूने ।
 क्रतुऽयते । दक्षम् । दधासि । जीवसे ॥७॥ त्वम् । नः । सोम । विश्व-
 तः । रक्ष । राजन् । अधऽयतः । न । रिष्येत् । त्वाऽवतः । सखा ॥८॥

सोमं । याः । ते । मयःऽभ्रुवः । ऊतयः । सन्ति । दाशुषे । तामिः ।
 नः । अविता । भव ॥९॥ इमम् । यज्ञम् । इदम् । वचः । जुजुषाणः ।
 उपऽआर्गहि । सोमं । त्वम् । नः । वृधे । भव ॥१०॥ सोमं । गीःऽभिः ।
 त्वा । वयम् । वर्धयामः । वचःऽविदः । सुऽमृलीकः । नः । आ । विश
 ॥११॥ गयऽस्फानः । अमीवऽहा । वसुऽवित् । पुष्टिऽवर्धनः । सुऽमित्रः ।
 सोम । नः । भव ॥१२॥ सोमं । ररन्धि । नः । हृदि । गावः । न ।
 यवसिषु । आ । मर्यःऽइव । स्वे । ओक्थे ॥१३॥ यः । सोम । सख्ये ।
 तव । ररणत् । देव । मर्त्यः । तम् । दक्षः । सचते । कविः ॥१४॥
 उरुष्य । नः । अभिऽशस्तेः । सोमं । नि । पाहि । अंहसः । सखा ।
 सुऽश्वेवः । एधि । नः ॥१५॥ आ । प्यायस्व । सम् । एतु । ते । वि-
 श्वतः । सोम । वृण्यम् । भव । वाजस्य । सम्ऽगथे ॥१६॥ आ । प्या-
 यस्व । मदिन्ऽतम् । सोमं । विश्वेभिः । अंशुऽभिः । भव । नः । सुश्रवःऽ-
 तमः । सखा । वृधे ॥१७॥ सम् । ते । पयांसि । सम् । ऊँ इति । य-
 न्तु । वाजाः । सम् । वृण्यानि । अभिमातिऽसहः । आऽप्यायमानः ।
 अमृताय । सोम । दिवि । श्रवांसि । उत्ऽतमानि । धिष्व ॥१८॥ या ।
 ते । धामानि । हविषा । यजन्ति । ता । ते । विश्वा । परिऽभूः । अस्तु ।
 यज्ञम् । गयऽस्फानः । प्रऽतरणः । सुऽवीरः । अवीरऽहा । प्र । चर ।
 सोम । दुर्यान् ॥१९॥ सोमः । धेनुम् । सोमः । अर्वन्तम् । आशुम् ।
 सोमः । वीरम् । कर्मण्यम् । ददाति । सदन्यम् । विदध्यम् । सभेयम् ।
 पितृऽश्रवणम् । यः । ददाशत् । असै ॥२०॥ अपाह्लम् । युत्ऽसु ।
 पृतनासु । पप्रिम् । स्वःऽसाम् । अप्साम् । वृजनस्य । गोपाम् । भरेषुऽजाम् ।
 सुऽक्षितिम् । सुऽश्रवसम् । जयन्तम् । त्वाम् । अनु । मदेम । सोम ॥२१॥

त्वम् । इ॒माः । ओष॑धीः । सो॒म । विश्वा॑ः । त्वम् । अ॒पः । अ॒ज॒न॒यः ।
 त्वम् । गाः । त्वम् । आ । त॒त॒न्थ । उ॒रु । अ॒न्त॒रि॒क्षम् । त्वम् । ज्योति॑षा ।
 वि । त॒मः । व॒व॒र्थ ॥२२॥ दे॒वेन॑ । नः । म॒न॒सा । दे॒व । सो॒म । रा॒यः ।
 भा॒गम् । स॒ह॒सा॒ऽव॒न् । अ॒भि । यु॒ध्य । मा । त्वा । आ । त॒नत् । ई॒शि॒षे ।
 वी॒र्य॑स्य । उ॒भये॑भ्यः । प्र । चि॒क्रि॒त्स । गोऽई॒ष्टौ ॥२३॥

I. 92.

ए॒ताः । ऊँ इति॑ । त्याः । उ॒प॒सः । के॒तुम् । अ॒क्र॒त । पू॒र्वे । अ॒र्धे ।
 र॒ज॒सः । भा॒नुम् । अ॒ञ्ज॒ते । निःऽकृ॒ण्व॒ानाः । आ॒यु॒धा॒निऽइ॒व । धृ॒ष्ण॒वः ।
 प्र॒ति । गा॒वः । अ॒रु॒षीः । य॒न्ति । मा॒तरः ॥१॥ उ॒त् । अ॒प॒प्त॒न् । अ॒रु॒णाः ।
 भा॒न॒वः । वृ॒था । सु॒ऽआ॒यु॒जः । अ॒रु॒षीः । गाः । अ॒यु॒क्ष॒त । अ॒क्र॒न् । उ॒प॒सः ।
 व॒यु॒ना॒नि । पू॒र्व॒ऽथा । रु॒श॒न्त॒म् । भा॒नुम् । अ॒रु॒षीः । अ॒शि॒श्रु॒युः ॥२॥
 अ॒र्च॑न्ति । ना॒रीः । अ॒प॒सः । न । वि॒ष्टिऽभिः । स॒मा॒ने॒न । यो॒ज॒ने॒न । आ ।
 प॒रा॒ऽव॒तः । इ॒षम् । व॒ह॒न्तीः । सु॒ऽकृ॒ते । सु॒ऽदा॒न॒वे । विश्वा॑ । इ॒त् । अ॒ह ।
 य॒ज॒मा॒ना॒य । सु॒न्व॒ते ॥३॥ अ॒र्धि । पे॒शा॑सि । व॒प॒ते । नृ॒तूऽइ॒व । अ॒प ।
 ऊ॒र्ण॒ते । व॒क्षः । उ॒स्त्रा॒ऽइ॒व । व॒र्ज॑हम् । ज्योति॑ः । वि॒श्व॒स्मै । भु॒व॒ना॒य ।
 कृ॒ण्व॒ती । गा॒वः । न । व्र॒जम् । वि । उ॒षाः । आ॒व॒रि॒त्या॒वः । त॒मः ॥४॥
 प्र॒ति । अ॒र्चिः । रु॒श॒त् । अ॒स्याः । अ॒द॒शि । वि । ति॒ष्ठ॒ते । वा॒ध॒ते ।
 कृ॒ष्ण॒म् । अ॒भ्व॑म् । स्व॒रु॒म् । न । पे॒शः । वि॒द॒ये॒षु । अ॒ञ्ज॒न् । चि॒त्रम् ।
 दि॒वः । दु॒हि॒ता । भा॒नुम् । अ॒श्रे॒त् ॥५॥ अ॒ता॒रि॒ष्म । त॒म॒सः । पा॒रम् ।
 अ॒स्य । उ॒षाः । उ॒च्छ॒न्ती । व॒यु॒ना । कृ॒णो॒ति । श्रि॒ये । छ॒न्दः । न ।
 स्म॒य॒ते । वि॒ऽभा॒ती । सु॒ऽप्र॒ती॒का । सौ॒म॒न॒सा॒य । अ॒जी॒ग॒रि॒ति ॥६॥
 भा॒स्व॑ती । ने॒त्री । स॒नृ॒ता॒ना॒म् । दि॒वः । स्त॒वे । दु॒हि॒ता । गो॒त॒मे॒भिः ।

प्र॒जाऽव॑तः । नृ॒ऽव॑तः । अ॒श्व॑ऽबु॒ध्यान् । उ॒षः । गो॑ऽअ॒ग्रान् । उ॒ष ।
 मा॒सि । वा॒जान् ॥७॥ उ॒षः । तम् । अ॒श्याम् । य॒शस॑म् । सु॒ऽवी॑रम् ।
 दा॒सऽप्र॑वर्गम् । र॒यिम् । अ॒श्व॑ऽबु॒ध्यम् । सु॒ऽद॑स॒सा । श्र॑व॒सा । या ।
 वि॒ऽभा॑सि । वा॒जऽप्र॑सूता । सु॒ऽभ॒गे । बृ॒हन्त॑म् ॥८॥ वि॒श्वानि॑ । दे॒वी ।
 भु॒वना । अ॒भिऽच॑क्ष्य । प्र॒ती॒ची । च॒क्षुः । उ॒र्वि॒या । वि । भा॒ति ।
 वि॒श्वम् । जी॒वम् । च॒रसे॑ । बो॒धय॑न्ती । वि॒श्वस्य॑ । वा॒चम् । अ॒वि॒दत् ।
 म॒ना॒योः ॥९॥ पु॒नऽपु॑नः । जा॒र्य॑माना । पु॒रा॒णी । स॒मा॒नम् । वर्ण॑म् ।
 अ॒भि । शु॒भ॒मा॒ना । श्व॒घ्नी॑ऽइ॒व । कृ॒त्तुः । वि॒जः । आ॒ऽमि॒ना॒ना । म॑र्त॒-
 स्य । दे॒वी । ज॒रय॑न्ती । आ॒युः ॥१०॥ वि॒ऽऊ॒र्ण्वती॑ । दि॒वः । अ॒न्तान् ।
 अ॒वो॒धि । अ॒प । स्व॑सा॒रम् । स॒नु॒तः । यु॒यो॒ति । प्र॒ऽमि॒नती॑ । म॒नु॒ष्या ।
 यु॒गानि॑ । योषा॑ । जा॒रस्य॑ । च॒क्षसा॑ । वि । भा॒ति ॥११॥ प॒शन् । न ।
 चि॒त्रा । सु॒ऽभ॒गा । प्र॒था॒ना । सि॒न्धुः । न । चो॒दः । उ॒र्वि॒या । वि ।
 अ॒श्वैत् । अ॒मि॒नती॑ । दै॒व्यानि॑ । व्र॒तानि॑ । सूर्य॑स्य । चे॒ति । र॒श्मिऽभिः॑ ।
 दृ॒शा॒ना ॥१२॥ उ॒षः । तत् । चि॒त्रम् । आ । भ॒र । अ॒स्मभ्य॑म् ।
 वा॒जिनी॑ऽव॒ति । येन॑ । तो॒कम् । च । तन॑यम् । च । धा॒र्महे ॥१३॥
 उ॒षः । अ॒द्य । इ॒ह । गो॑ऽम॒ति । अ॒श्व॑ऽव॒ति । वि॒भा॑ऽव॒रि । रे॒वत् ।
 अ॒स्मे इति॑ । वि । उ॒च्छ । स॒नृ॒ताऽव॒ति ॥१४॥ यु॒क्ष्व । हि । वा॒जिनी॑-
 ऽव॒ति । अ॒श्वान् । अ॒द्य । अ॒रु॒णान् । उ॒षः । अ॒र्थ । नः । वि॒श्वा ।
 सौ॒भ॒गानि॑ । आ । व॒ह ॥१५॥ अ॒श्वि॒ना । व॒र्तिः । अ॒स्मत् । आ ।
 गो॑ऽम॒त् । द॒स्त्रा । हि॒र॒ण्य॑ऽव॒त् । अ॒र्वाक् । रथ॑म् । स॒ऽम॒न॒सा । नि ।
 य॒च्छ॒तम् ॥१६॥ यौ । इ॒त्था । श्लो॒कम् । आ । दि॒वः । ज्योतिः॑ ।
 जना॑य । च॒क्र॒थुः । आ । नः । ऊ॒र्जम् । व॒हत॑म् । अ॒श्वि॒ना । यु॒वम्

॥१७॥ आ । इह । देवा । मयःऽभुवा । दत्ता । हिरण्यवर्तनी इति
हिरण्यऽवर्तनी । उपःऽबुधः । वहन्तु । सोमऽपीतये ॥१८॥

I. 93.

अग्नीषोमौ । इमम् । सु । मे । शृणुतम् । वृषणा । हवम् । प्रति ।
सुऽउक्तानि । हर्यतम् । भवतम् । दाशुषे । मयः ॥१॥ अग्नीषोमा । यः ।
अथ । वाम् । इदम् । वचः । सपर्यति । तस्मै । धत्तम् । सुऽवीर्यम् ।
गवाम् । पोषम् । सुऽअश्व्यम् ॥२॥ अग्नीषोमा । यः । आऽहुतिम् ।
यः । वाम् । दाशात् । हविःऽकृतिम् । सः । प्रऽजया । सुऽवीर्यम् ।
विश्वम् । आयुः । विः । अश्ववत् ॥३॥ अग्नीषोमा । चेति । तत् ।
वीर्यम् । वाम् । यत् । अमुष्णीतम् । अवसम् । पणिम् । गाः । अव ।
अतिरतम् । वृसयस्य । शेषः । अविन्दतम् । ज्योतिः । एकम् । बहु-
भ्यः ॥४॥ युवम् । एतानि । दिवि । रोचनानि । अग्निः । च । सोम ।
सक्रतू इति सक्रतू । अधत्तम् । युवम् । सिन्धून् । अभिऽशस्तेः । अव-
धात् । अग्नीषोमौ । अमुञ्चतम् । गृभीतान् ॥५॥ आ । अन्यम् । दिवः ।
मातरिश्वा । जभार । अमथ्नात् । अन्यम् । परि । श्येनः । अद्रेः ।
अग्नीषोमा । ब्रह्मणा । ववृधाना । उरुम् । यज्ञाय । चक्रयुः । ऊँ इति ।
लोकम् ॥६॥ अग्नीषोमा । हविषः । प्रऽस्थितस्य । वीतम् । हर्यतम् ।
वृषणा । जुषेथाम् । सुऽशर्माणा । सुऽअवसा । हि । भृतम् । अथ । धत्तम् ।
यजमानाय । शम् । योः ॥७॥ यः । अग्नीषोमा । हविषा । सपर्यात् । देवद्रीचा ।
मनसा । यः । घृतेन । तस्य । व्रतम् । रक्षतम् । पातम् । अंहसः । विशे ।
जनाय । महि । शर्म । यच्छतम् ॥८॥ अग्नीषोमा । सऽवेदसा । सहुती
इति । सऽहुती । वनतम् । गिरः । सम् । देवऽत्रा । वभूवयुः ॥९॥ अग्नी-

पोमौ । अनेन । वाम् । यः । वाम् । घृतेन । दाशति । तस्मै । दीदयत् ।
 बृहत् ॥१०॥ अग्नीषोमौ । इमानि । नः । युवम् । हव्या । जुजोषतम् । आ ।
 यातम् । उप । नः । सचा ॥११॥ अग्नीषोमा । पिपृतम् । अर्वतः । नः ।
 आ । प्यायन्ताम् । उस्त्रियाः । हव्यऽसूदः । अस्मे इति । बलानि । मघ-
 वत्सु । धत्तम् । कृणुतम् । नः । अध्वरम् । श्रुष्टिऽमन्तम् ॥१२॥

I. 94.

इमम् । स्तोमम् । अर्हेते । जातऽवेदसे । रथम्ऽइव । सम् । महेम ।
 मनीषया । भद्रा । हि । नः । प्रऽमतिः । अस्य । सम्ऽसदि । अग्ने ।
 सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥१॥ यस्यै । त्वम् । आऽयजसे ।
 सः । साधति । अनर्वा । क्षेति । दधते । सुऽवीर्यम् । सः । तूताव । न ।
 एनम् । अश्नोति । अंहतिः । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव
 ॥२॥ शकेम । त्वा । सम्ऽइधम् । साधय । धियः । त्वे इति । देवाः ।
 हविः । अदन्ति । आऽहुतम् । त्वम् । आदित्यान् । आ । वह । तान् ।
 हि । उश्मसि । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥३॥ भ-
 राम । इधम् । कृण्वाम । हवीर्षि । ते । चितयन्तः । पर्वणाऽपर्वणा ।
 वयम् । जीवार्तवे । प्रऽतरम् । साधय । धियः । अग्ने । सख्ये । मा ।
 रिषाम् । वयम् । तव ॥४॥ विशाम् । गोपाः । अस्य । चरन्ति । जन्त-
 वः । द्विऽपत् । च । यत् । उत । चतुऽपत् । अक्तुऽभिः । चित्रः ।
 प्रऽकेतः । उपसः । महान् । असि । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । व-
 यम् । तव ॥५॥ त्वम् । अध्वर्युः । उत । होता । असि । पूर्यः । प्रऽ-
 शास्ता । पोता । जनुषा । पुरऽर्हितः । विश्वा । विद्वान् । आत्विज्या ।
 धीर । पुष्यसि । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥६॥ यः ।

वि॒श्वतः । सु॒ऽप्रती॑कः । स॒ऽदृङ् । अ॒सि । दू॒रे । चि॒त् । सन् । त॒ल्लि॒त्-
 इ॒व । अ॒ति । रो॒च॒से । रा॒त्र्याः । चि॒त् । अ॒न्धः । अ॒ति । दे॒व । प॒श्य॒सि ।
 अ॒ग्ने । स॒ख्ये । मा । रि॒षाम् । व॒यम् । त॒व ॥७॥ पू॒र्वः । दे॒वाः । भ॒व-
 तु । सु॒न्वतः । रथेः । अ॒स्माक॑म् । शंसः । अ॒भि । अ॒स्तु । दुः॒ऽध्यः ।
 तत् । आ । जा॒नी॒त । उ॒त । पु॒ष्य॒त । व॒चः । अ॒ग्ने । स॒ख्ये । मा ।
 रि॒षाम् । व॒यम् । त॒व ॥८॥ व॒धैः । दुः॒ऽशं॑सान् । अ॒प । दुः॒ऽध्यः ।
 ज॒हि । दू॒रे । वा । ये । अ॒न्ति । वा । के । चि॒त् । अ॒त्रि॒णः । अथ । य॒ज्ञा-
 ये । गृ॒ण॒ते । सु॒ऽगम् । कृ॒धि । अ॒ग्ने । स॒ख्ये । मा । रि॒षाम् । व॒यम् ।
 त॒व ॥९॥ यत् । अ॒यु॒क्थाः । अ॒रु॒षा । रो॒हि॒ता । रथे । वा॒त॒ऽजृ॒ता ।
 वृ॒ष॒भ॒स्य॑ऽइ॒व । ते । र॒वः । आ॒त् । इ॒न्व॒सि । व॒नि॒नः । धू॒म॒ऽके॒तु॒ना ।
 अ॒ग्ने । स॒ख्ये । मा । रि॒षाम् । व॒यम् । त॒व ॥१०॥ अ॒र्ध । स्व॒ना॒त् ।
 उ॒त । वि॒भ्युः । प॒त॒त्रि॒णः । द्र॒प्साः । यत् । ते । य॒व॒स॒ऽअ॒दः । वि । अ-
 स्थि॒रन् । सु॒ऽगम् । तत् । ते । ता॒व॒के॒भ्यः । रथे॒भ्यः । अ॒ग्ने । स॒ख्ये ।
 मा । रि॒षाम् । व॒यम् । त॒व ॥११॥ अ॒यम् । मि॒त्र॒स्य । व॒रु॒ण॒स्य । धा॒र्य॒से ।
 अ॒व॒ऽया॒ताम् । म॒रु॒ता॒म् । हे॒ळः । अ॒द्भु॒तः । मृ॒ळ । सु । नः । भू॒तु । ए-
 षाम् । म॒नः । पु॒नः । अ॒ग्ने । स॒ख्ये । मा । रि॒षाम् । व॒यम् । त॒व ॥१२॥
 दे॒वः । दे॒वा॒ना॒म् । अ॒सि । मि॒त्रः । अ॒द्भु॒तः । व॒सुः । व॒सू॒ना॒म् । अ॒सि ।
 चा॒रुः । अ॒ध्व॒रे । श॒र्मन् । स्या॒म् । त॒व । स॒प्र॒थः॒ऽत॒मे । अ॒ग्ने । स॒ख्ये । मा ।
 रि॒षाम् । व॒यम् । त॒व ॥१३॥ तत् । ते । भ॒द्रम् । यत् । स॒म्ऽई॒द्धः । स्वे ।
 द॒मे । सो॒म॒ऽआ॒हु॒तः । ज॒र॒से । मृ॒ळ॒य॒त्ऽत॒मः । द॒धा॒सि । र॒त्नम् । द्र॒वि॒णम् ।
 च । दा॒शु॒षे । अ॒ग्ने । स॒ख्ये । मा । रि॒षाम् । व॒यम् । त॒व ॥१४॥ य-
 सै । त्वम् । सु॒ऽद्र॒वि॒णः । द॒दा॒शः । अ॒नो॒गाः॒ऽत्वम् । अ॒दि॒ते । स॒र्व॒ऽता-

ता । यम् । भ॒द्रेण॑ । शर्व॑सा । चो॒दया॑सि । प्र॒जाऽव॑ता । रा॒धसा॑ । ते ।
 स्या॒म ॥१५॥ सः । त्वम् । अ॒ग्ने । सौ॒भग॑ऽत्वस्य॑ । वि॒द्वान् । अ॒स्माक॑म् ।
 आ॒युः । प्र । ति॒र । इ॒ह । दे॒व । तत् । नः । मि॒त्रः । वरु॑णः । म॒मह॑न्ताम् ।
 अ॒दि॒तिः । सि॒न्धुः । पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥१६॥

I. 95.

द्वे इति । वि॒रूपे॑ इति वि॒रूपे॑ । च॒रतः॑ । स्व॒र्थे इति॑ सु॒ऽअर्थे॑ । अ॒न्या-
 ऽअ॒न्या । व॒त्सम् । उ॒प । धा॒प॒ये॒ते इति॑ । ह॒रिः । अ॒न्यस्या॑म् । भ॒वति॑ ।
 स्व॒धाऽवा॑न् । शु॒क्रः । अ॒न्यस्या॑म् । द॒दृशे॑ । सु॒ऽवर्चाः॑ ॥१॥ द॒श । इ॒मम् ।
 त्व॒ष्टुः । ज॒न॒य॒न्त । गर्भ॑म् । अ॒तन्द्रा॑सः । यु॒व॒त॒यः । वि॒ऽभृ॒त्रम् । ति॒ग्म-
 अ॒नीक॑म् । स्व॒ऽय॒श॒सम् । ज॒नेषु॑ । वि॒ऽरोच॑मानम् । परि॑ । सी॒म् । न॒य-
 न्ति ॥२॥ त्री॒णि । जा॒ना । परि॑ । भूष॑न्ति । अ॒स्य । स॒मु॒द्रे । एक॑म् । दि॒वि ।
 एक॑म् । अ॒प्सु । पू॒र्वीम् । अ॒नु । प्र । दि॒शम् । पा॒र्थि॒वा॒नाम् । ऋ॒त॒न् ।
 प्र॒ऽशा॒स॒त् । वि । द॒धौ । अ॒नु॒ष्टु ॥३॥ कः । इ॒मम् । वः । नि॒ण्यम् । आ ।
 चि॒के॒त । व॒त्सः । मा॒तृ । ज॒न॒य॒त । स्व॒धाभिः॑ । ब॒ह्वी॒नाम् । गर्भः॑ । अ॒प-
 सा॑म् । उ॒प॒ऽस्यात् । म॒हान् । क॒विः । निः । च॒र॒ति । स्व॒धाऽवा॑न् ॥४॥
 आ॒विऽत्यः॑ । वर्ध॑ते । चा॒रुः । आ॒सु । जि॒ह्वा॒नाम् । ऊ॒र्ध्वः । स्व॒ऽय॒शः ।
 उ॒प॒ऽस्थे । उ॒भे इति॑ । त्व॒ष्टुः । वि॒भ्य॒तुः । जा॒य॒मा॒नात् । प्र॒ती॒ची इति॑ ।
 सि॒ंहम् । प्र॒ति । जोष॑येते इति ॥५॥ उ॒भे इति॑ । भ॒द्रे इति॑ । जोष॑येते
 इति॑ । न । मे॒ने इति॑ । गा॒वः । न । वा॒श्राः । उ॒प । त॒स्युः । ए॒वैः ।
 सः । द॒क्षा॑णाम् । द॒क्ष॑ऽपतिः । ब॒भू॒व । अ॒ज्ज॑न्ति । यम् । द॒क्षि॒ण॒तः ।
 ह॒विऽभिः॑ ॥६॥ उ॒त् । यं॒य॒मी॒ति । स॒वि॒ताऽइ॒व । बा॒हू इति॑ । उ॒भे इति॑ ।
 सि॒चौ । य॒त॒ते । भी॒मः । ऋ॒ज॒न् । उ॒त् । शु॒क्रम् । अ॒त्क॑म् । अ॒ज॒ते ।

सिमसात् । नवा । मातृऽभ्यः । वसना । जहाति ॥७॥ त्वेषम् । रूपम् ।
कृणुते । उत्स्तरम् । यत् । सम्पृश्चानः । सदने । गोभिः । अत्ऽभिः ।
कविः । बुधम् । परि । मर्मृज्यते । धीः । सा । देवस्ताता । सम्इतिः ।
 वभूव ॥८॥ उरु । ते । जयः । परि । एति । बुधम् । विऽरोचमानम् ।
 महिषस्य । धाम । विश्वेभिः । अग्ने । स्वयंशऽभिः । इद्धः । अदब्धे-
 भिः । पायुऽभिः । पाहि । अस्मान् ॥९॥ धन्वन् । स्रोतः । कृणुते ।
 गातुम् । ऊर्मिम् । शुक्रैः । ऊर्मिऽभिः । अभि । नक्षति । चाम् । विश्वा ।
 सनानि । जठरैषु । धत्ते । अन्तः । नवासु । चरति । प्रऽसूषु ॥१०॥
 एव । नः । अग्ने । सम्इधा । वृधानः । रेवत् । पावक । श्रवसे । वि ।
 भाहि । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः ।
 पृथिवी । उत । द्यौः ॥११॥

I. 96.

सः । प्रत्नऽथा । सहसा । जायमानः । सद्यः । काव्यानि । वद् ।
 अधत्त । विश्वा । आपः । च । मित्रम् । धिषणा । च । साधन् । देवाः ।
 अग्निम् । धारयन् । द्रविणऽदाम् ॥१॥ सः । पूर्वया । निऽविदा ।
 कव्यता । आयोः । इमाः । प्रऽजाः । अजनयत् । मनूनाम् । विव-
 स्वता । चक्षसा । द्याम् । अपः । च । देवाः । अग्निम् । धारयन् ।
 द्रविणऽदाम् ॥२॥ तम् । ईळत । प्रथमम् । यज्ञऽसार्धम् । विशः ।
 आरीः । आहुतम् । ऋञ्जसानम् । ऊर्जः । पुत्रम् । भरतम् । सुप्रऽ-
 दानुम् । देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणऽदाम् ॥३॥ सः । मात-
 रिश्वा । पुरुवारऽपुष्टिः । विदत् । गातुम् । तनयाय । स्वऽवित् ।
 विशाम् । गोपाः । जनिता । रोदस्योः । देवाः । अग्निम् । धारयन् ।

द्रविणःऽदाम् ॥४॥ नक्तोपसा । वर्णम् । आमेम्याने इत्याऽमेम्याने । धापयेते
 इति । शिशुम् । एकम् । समीची इति सम्ईची । द्यावाक्षामा । रुक्मः ।
 अन्तः । वि । भाति । देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणःऽदाम् ॥५॥
 रायः । बुध्नः । सम्ऽगमनः । वधूनाम् । यज्ञस्य । केतुः । मन्मऽसा-
 धनः । वेरिति वेः । अमृतऽत्वम् । रक्षमाणासः । एनम् । देवाः ।
 अग्निम् । धारयन् । द्रविणःऽदाम् ॥६॥ नु । च । पुरा । च । सदनम् ।
 रयीणाम् । जातस्य । च । जायमानस्य । च । क्षाम् । सतः । च ।
 गोपाम् । भवतः । च । भूरैः । देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणः-
 ऽदाम् ॥७॥ द्रविणःऽदाः । द्रविणसः । तुरस्य । द्रविणःऽदाः । सन-
 रस्य । प्र । यंसत् । द्रविणःऽदाः । वीरऽवतीम् । इषम् । नः । द्रविणः-
 ऽदाः । रासते । दीर्घम् । आयुः ॥८॥ एव । नः । अग्ने । सम्ऽइधा ।
 वृधानः । रेवत् । पावक । श्रवसे । वि । भाहि । तत् । नः । मित्रः ।
 वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥९॥

I. 97.

अप । नः । शोशुचत् । अघम् । अग्ने । शुशुग्धि । आ । रयिम् ।
 अप । नः । शोशुचत् । अघम् ॥१॥ सुऽक्षेत्रिया । सुगातुऽया । वसु-
 ऽया । च । यजामहे । अप । नः । शोशुचत् । अघम् ॥२॥ प्र । यत् ।
 भन्दिष्ठः । एषाम् । प्र । अस्माकासः । च । सूरयः । अप । नः ।
 शोशुचत् । अघम् ॥३॥ प्र । यत् । ते । अग्ने । सूरयः । जायेमहि । प्र ।
 ते । वयम् । अप । नः । शोशुचत् । अघम् ॥४॥ प्र । यत् । अग्नेः ।
 सहस्वतः । विश्वतः । यन्ति । भानवः । अप । नः । शोशुचत् ।
 अघम् ॥५॥ त्वम् । हि । विश्वतःऽष्टुख । विश्वतः । परिऽभूः । अंसि ।

अ॒सि॒ । अ॒प॒ । नः॒ । शो॒शु॒चत् । अ॒घम् ॥६॥ द्वि॒पः॒ । नः॒ । वि॒श्व॒तः॒ऽमु॒त्त॒ ।
 अ॒ति॒ । ना॒वाऽइ॒व । पा॒रय॒ । अ॒प॒ । नः॒ । शो॒शु॒चत् । अ॒घम् ॥७॥ सः॒ । नः॒ ।
 सि॒न्धु॒म्ऽइ॒व । ना॒वया॒ । अ॒ति॒ । प॒र्ष॒ । स्व॒स्तये॒ । अ॒प॒ । नः॒ । शो॒शु॒चत् ।
 अ॒घम् ॥८॥

I. 98.

वै॒श्वान॒रस्य॑ । सु॒ऽम॒तौ । स्या॒म॒ । रा॒जा॒ । हि॒ । क॒म् । भु॒र्वना॒नाम् ।
 अ॒भिऽश्रीः॑ । इ॒तः॒ । जा॒तः॒ । वि॒श्व॒म् । इ॒दम् । वि॒ । च॒ष्टे॒ । वै॒श्वान॒रः॒ । य॒तते॑ ।
 सूर्ये॑ण ॥१॥ पृ॒ष्टः॒ । दि॒वि॒ । पृ॒ष्टः॒ । अ॒ग्निः॒ । पृ॒थि॒व्याम् । पृ॒ष्टः॒ । वि॒श्वाः॒ ।
 ओ॒षधीः॑ । आ॒ । वि॒वेश॒ । वै॒श्वान॒रः॒ । स॒हसा॑ । पृ॒ष्टः॒ । अ॒ग्निः॒ । सः॒ ।
 नः॒ । दि॒वा॒ । सः॒ । रि॒पः॒ । पा॒तु॒ । न॒क्तम् ॥२॥ वै॒श्वान॒र॒ । त॒व॒ । तत् ।
 स॒त्यम् । अ॒स्तु॒ । अ॒स्मान् । रा॒यः॒ । म॒घऽवा॒नः॒ । स॒च॒न्ताम् । तत् । नः॒ ।
 मि॒त्रः॒ । वरु॑णः । म॒म॒ह॒न्ताम् । अ॒दि॒तिः॒ । सि॒न्धुः॒ । पृ॒थि॒वी॒ । उ॒त॒ । द्यौः॑ ॥३॥

I. 99.

जा॒तऽवे॑द॒से । सु॒न॒वा॒म॒ । सो॒मम् । अ॒रा॒तिऽय॒तः॒ । नि॒ । द॒हा॒ति॒ ।
 वे॑दः । सः॒ । नः॒ । प॒र्षत् । अ॒ति॒ । दुः॒गा॒नि॒ । वि॒श्वा॒ । ना॒वाऽइ॒व ।
 सि॒न्धु॒म् । दुः॒ऽइ॒ता॒ । अ॒ति॒ । अ॒ग्निः॑ ॥१॥

I. 100.

सः॒ । यः॒ । वृ॒षा॒ । वृ॒ष्ण॒ये॒भिः॒ । स॒म्ऽओ॒काः॒ । म॒हः॒ । दि॒वः॒ ।
 पृ॒थि॒व्याः॒ । च॒ । स॒म्ऽरा॒ट् । स॒ती॒नऽस॑त्वा । ह॒व्यः॒ । भ॒रे॒षु॒ । म॒रु॒त्वान् ।
 नः॒ । भ॒व॒तु॒ । इ॒न्द्रः॒ । ऊ॒ती ॥१॥ य॒स्य॑ । अ॒ना॒प्तः॒ । सूर्ये॑स्यऽइ॒व । या॒मः॒ ।
 भ॒रे॒ऽभ॒रे॒ । वृ॒त्र॒ऽहा॒ । शु॒ष्मः॒ । अ॒स्ति॒ । वृ॒षन्॒ऽत॒मः॒ । स॒खि॒ऽभिः॒ ।
 स्वे॒भिः॒ । ए॒वैः॒ । म॒रु॒त्वान् । नः॒ । भ॒व॒तु॒ । इ॒न्द्रः॒ । ऊ॒ती ॥२॥ दि॒वः॒ ।

नः । यस्य । रेतसः । दुर्धानाः । पन्थासः । यन्ति । शर्वसा । अपरिऽइताः ।
 तर्त्तुऽद्वेपाः । ससहिः । पौंस्येभिः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः ।
 ऊती ॥३॥ सः । अङ्गिरऽभिः । अङ्गिरऽतमः । भृत् । वृषा । वृष-
 ऽभिः । सखिऽभिः । सखा । सन् । ऋग्मिऽभिः । ऋग्मी । गातुऽभिः ।
 ज्येष्ठः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥४॥ सः । सृनु-
 ऽभिः । न । रुद्रेभिः । ऋग्वा । नृऽसह्यै । ससह्वान् । अमित्रान् ।
 सऽनीळेभिः । श्रवस्यानि । त्वेन् । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः ।
 ऊती ॥५॥ सः । मन्युऽमीः । सऽमर्दनस्य । कर्ता । अस्माकैभिः ।
 नृऽभिः । सूर्यम् । सनत् । अस्मिन् । अहन् । सत्स्पतिः । पुरुऽहूतः ।
 मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥६॥ तम् । उतर्यः । रणयन् । शूर-
 ऽसातौ । तम् । क्षेमस्य । क्षितर्यः । कृण्वत । त्राम् । सः । विश्वस्य । करुणस्य ।
 ईशे । एकः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥७॥ तम् ।
 अप्सन्त । शर्वसः । उत्सवेष्टु । नरः । नरम् । अर्वसे । तम् । घनाय ।
 सः । अन्धे । चित् । तमसि । ज्योतिः । विदत् । मरुत्वान् । नः । भवतु ।
 इन्द्रः । ऊती ॥८॥ सः । सव्येन । यमति । वार्धतः । चित् । सः ।
 दक्षिणे । समुऽगृभीता । कृतानि । सः । कीरिणा । चित् । सनिता ।
 घनानि । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥९॥ सः । ग्रामेभिः ।
 सनिता । सः । रथेभिः । विदे । विश्वाभिः । कृष्टिऽभिः । नु । अद्य ।
 सः । पौंस्येभिः । अभिऽभूः । अशस्तीः । मरुत्वान् । नः । भवतु ।
 इन्द्रः । ऊती ॥१०॥ सः । जामिऽभिः । यत् । समुऽअजाति । मीळेहे ।
 अजामिऽभिः । वा । पुरुऽहूतः । एवैः । अपाम् । तोकस्य । तनयस्य ।
 जेपे । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥११॥ सः । वज्रऽभृत् ।

दस्युऽहा । भीमः । उग्रः । सहस्रऽचेताः । शतऽनीथः । क्रम्वा । चम्रीपः ।
 नः । शर्वसा । पाञ्चऽजन्यः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥१२॥
 तस्य । वज्रः । क्रन्दति । स्मत् । स्वऽसाः । दिवः । न । त्वेषः । रवथः ।
 शिमीऽवान् । तम् । सचन्ते । सनयः । तम् । धनानि । मरुत्वान् । नः ।
 भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥१३॥ यस्य । अजस्रम् । शर्वसा । मानम् ।
 उक्थम् । परिऽभुजत् । रोदसी इति । विश्वतः । सीम् । सः । पारिषत् ।
 क्रतुऽभिः । मन्दसानः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥१४॥
 न । यस्य । देवाः । देवता । न । मतीः । आपः । चन । शर्वसः ।
 अन्तम् । आपुः । सः । प्रऽरिका । त्वक्षसा । क्षमः । दिवः । च । मरु-
 त्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥१५॥ रोहित् । श्यावा । सुमत्ऽअंशुः ।
 ललामीः । द्युक्षा । राये । ऋजऽअश्वस्य । वृषणऽवन्तम् । विभ्रती । धूऽसु ।
 रथम् । मन्द्रा । चिकेत । नाहुपीषु । विक्षु ॥१६॥ एतत् । त्यत् । ते । इन्द्र ।
 वृष्णे । उक्थम् । वार्षागिराः । अभि । गृणन्ति । राधः । ऋजऽअश्वः ।
 प्रष्टिऽभिः । अम्बरीषः । सहऽदेवः । भयमानः । सुऽराधाः ॥१७॥
 दस्यून् । शिम्यून् । च । पुरुऽहूतः । एवैः । हत्वा । पृथिव्याम् । शर्वी ।
 नि । वहीत् । सनेत् । क्षेत्रम् । सखिऽभिः । श्वित्येभिः । सनेत् । सूर्यम् ।
 सनेत् । अपः । सुऽवज्रः ॥१८॥ विश्वाहा । इन्द्रः । अधिऽवक्ता । नः ।
 अस्तु । अपरिऽहृताः । सनुयाम् । वाजम् । तत् । नः । मित्रः । वरुणः ।
 ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥१९॥

प्र । मन्दिने । पितुऽमत् । अर्चत । वचः । यः । कृष्णऽगर्भाः ।
 निऽअहन् । ऋजिऽश्वना । अवस्वः । वृषणम् । वज्रऽदक्षिणम् । मरु-

त्वन्तम् । सखायम् । हवामहे ॥१॥ यः । विऽअंसम् । जह्याणेन । मन्थु-
 ना । यः । शम्बरम् । यः । अहन् । पिप्रुम् । अत्रतम् । इन्द्रः । यः । शु-
 ष्णम् । अशुषम् । नि । अवृणक् । मरुत्वन्तम् । सखायम् । हवामहे ॥२॥
 यस्य । द्यावापृथिवी इति । पौंस्यम् । महत् । यस्य । व्रते । वरुणः । यस्य ।
 सूर्यः । यस्य । इन्द्रस्य । सिन्धवः । सञ्चति । व्रतम् । मरुत्वन्तम् । स-
 खायम् । हवामहे ॥३॥ यः । अश्वानाम् । यः । गवाम् । गोऽपतिः ।
 वशी । यः । आरितः । कर्मणिऽकर्मणि । स्थिरः । वीळोः । चित् । इन्द्रः ।
 यः । असुन्वतः । वधः । मरुत्वन्तम् । सखायम् । हवामहे ॥४॥ यः ।
 विश्वस्य । जगतः । प्राणतः । पतिः । यः । ब्रह्मणे । प्रथमः । गाः ।
 अविन्दत् । इन्द्रः । यः । दस्यून् । अधरान् । अवऽअतिरत् । मरुत्व-
 न्तम् । सखायम् । हवामहे ॥५॥ यः । शूरेभिः । हव्यः । यः । च । भी-
 रुऽभिः । यः । धावत्ऽभिः । हूयते । यः । च । जिग्युऽभिः । इन्द्रम् ।
 यम् । विश्वा । भुवना । अभि । सम्ऽदधुः । मरुत्वन्तम् । सखायम् ।
 हवामहे ॥६॥ रुद्राणाम् । एति । प्रऽदिशा । विऽचक्षणः । रुद्रेभिः ।
 योषा । तनुते । पृथु । जयः । इन्द्रम् । मनीषा । अभि । अर्चति ।
 श्रुतम् । मरुत्वन्तम् । सखायम् । हवामहे ॥७॥ यत् । वा । मरुत्वः । परमे ।
 सधऽस्ये । यत् । वा । अवमे । वृजने । मादयसि । अतः । आ । याहि ।
 अध्वरम् । नः । अच्छ । त्वाऽया । हविः । चक्रम् । सत्यऽराधः ॥८॥
 त्वाऽया । इन्द्र । सोमम् । सुसुम् । सुऽदक्ष । त्वाऽया । हविः । चक्रम् ।
 ब्रह्मऽवाहः । अध । नियुत्वः । सऽगणः । मरुत्ऽभिः । असिन् । यज्ञे ।
 बहिर्षि । मादयस्व ॥९॥ मादयस्व । हरिऽभिः । ये । ते । इन्द्र । वि ।
 स्यस्व । शिप्रे इति । वि । सृजस्व । धेने इति । आ । त्वा । सुऽशिप्र ।

हरयः । वहन्तु । उशन् । हव्यानि । प्रति । नः । जुषस्व ॥१०॥ मरुत्-
स्तोत्रस्य । वृजनस्य । गोपाः । वयम् । इन्द्रेण । सनुयाम । वाजम् ।
तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी ।
उत । द्यौः ॥११॥

I. 102.

इमाम् । ते । धियम् । प्र । भरे । महः । महीम् । अस्य । स्तोत्रे ।
धिषणा । यत् । ते । आनजे । तम् । उत्सवे । च । प्रसवे । च । स-
सहिम् । इन्द्रम् । देवासः । शर्वसा । अमदन् । अनु ॥१॥ अस्य । श्रवः ।
नद्यः । सप्त । विभ्रति । द्यावाक्षामा । पृथिवी । दर्शतम् । वपुः । अस्मे
इति । सूर्याचन्द्रमसा । अभिचक्षे । श्रद्धे । कम् । इन्द्र । चरतः । वि-
तर्तुर्म ॥२॥ तम् । स्म । रथम् । मघस्वन् । प्र । अव । सातये । जै-
त्रम् । यम् । ते । अनुमदाम । सम्गमे । आजा । नः । इन्द्र । मनसा ।
पुरुस्तुत । त्वायत्भ्यः । मघस्वन् । शर्म । यच्छ । नः ॥३॥ वयम् ।
जयेम । त्वया । युजा । वृतम् । अस्माकम् । अंशम् । उत् । अव । भरेभरे ।
अस्मभ्यम् । इन्द्र । वरिवः । सुगम् । कृधि । प्र । शत्रूणाम् । मघस्वन् ।
वृण्णा । रुज ॥४॥ नाना । हि । त्वा । हवमानाः । जनाः । इमे । धना-
नाम् । धर्तः । अवसा । विपन्यवः । अस्माकम् । स्म । रथम् । आ । तिष्ठ ।
सातये । जैत्रम् । हि । इन्द्र । निभृतम् । मनः । तव ॥५॥ गोऽजिता ।
बाहू इति । अमितऽक्रतुः । सिमः । कर्मन्ऽकर्मन् । शतम्ऽऽतिः । खजम्ऽ-
करः । अकल्पः । इन्द्रः । प्रतिमानम् । ओजसा । अर्थ । जनाः ।
वि । ह्वयन्ते । सिसासवः ॥६॥ उत् । ते । शतात् । मघस्वन् ।
उत् । च । भूयसः । उत् । सहस्रात् । रिरिचे । कृष्टिषु । श्रवः ।

अ॒मात्र॑म् । त्वा । धि॒षणा॑ । ति॒त्वि॒षे । म॒ही । अ॒र्घ । वृ॒त्राणि॑ । जि॒घ्र॒से ।
 पु॒रम्ऽद॒र ॥७॥ त्रि॒वि॒ष्टिऽधा॑तु । प्र॒तिऽमा॑नम् । ओ॒ज॒सः । ति॒स्रः । भू॒मीः ।
 नृ॒स्प॒ते । त्री॒णि । रो॒चना । अ॒ति । इ॒दम् । वि॒श्वम् । भु॒व॒नम् । व॒व॒क्षि॒थ ।
 अ॒श॒त्रुः । इ॒न्द्र । ज॒नुषा॑ । स॒नात् । अ॒सि ॥८॥ त्वा॒म् । दे॒वेषु॑ । प्र॒थ॒मम् ।
 ह॒वाम॑हे । त्वम् । व॒भू॒थ । पृ॒त॒नासु॑ । स॒स॒हिः । सः । इ॒मम् । नः । का॒रुम् ।
 उ॒पऽम॒न्युम् । उ॒त्ऽभि॒दम् । इ॒न्द्रः । कृ॒णो॒तु । प्रऽस॒वे । रथ॑म् । पु॒रः ॥९॥
 त्वम् । जि॒गेथ॑ । न । ध॒ना । रु॒रोधि॑थ । अ॒र्भेषु॑ । आ॒जा । म॒घऽव॒न् ।
 म॒हत्ऽसु॑ । च । त्वा॒म् । उ॒ग्रम् । अ॒व॒से । स॒म् । शि॒शी॒म॒सि । अ॒र्थ । नः ।
 इ॒न्द्र । ह॒व॒नेषु॑ । चो॒द॒य ॥१०॥ वि॒श्वाहा॑ । इ॒न्द्रः । अ॒धिऽव॒क्ता । नः ।
 अ॒स्तु । अ॒प॒रिऽहृ॒ताः । स॒नु॒याम॑ । वा॒ज॒म् । तत् । नः । मि॒त्रः । व॒रु॒णः ।
 म॒म॒ह॒न्ता॑म् । अ॒दि॒तिः । सि॒न्धुः । पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥११॥

I. 103.

तत् । ते । इ॒न्द्रि॒यम् । प॒र॒मम् । प॒रा॒चैः । अ॒धा॒र॒य॒न्त । क॒व॒र्यः । पु॒रा ।
 इ॒दम् । क्ष॒मा । इ॒दम् । अ॒न्यत् । दि॒वि । अ॒न्यत् । अ॒स्य । स॒म् । ई॒मि॒ति ।
 पृ॒च्य॒ते । स॒म॒नाऽह॑व । के॒तुः ॥१॥ सः । धा॒र॒य॒त् । पृ॒थि॒वीम् । प॒प्र॒थ॒त् ।
 च । व॒ज्रेण॑ । ह॒त्वा । निः । अ॒पः । स॒स॒र्ज । अ॒ह॒न् । अ॒हि॒म् । अ॒भि॒न॒त् ।
 रौ॒हि॒ण॒म् । वि । अ॒ह॒न् । वि॒ऽअ॒स॒म् । म॒घऽवा॑ । श॒ची॒भिः ॥२॥ सः । जा॒-
 तू॒र्मा । अ॒त्ऽद॒धा॑नः । ओ॒जः । पु॒रः । वि॒ऽभि॒न्द॒न् । अ॒च॒र॒त् । वि ।
 दा॒सीः । वि॒द्वान् । व॒ज्रि॒न् । द॒स्य॑वे । हे॒ति॒म् । अ॒स्य । आ॒र्य॑म् । स॒हः ।
 व॒र्ध॒य । द्यु॒म्न॒म् । इ॒न्द्र ॥३॥ तत् । ऊ॒चु॒पे । मा॒नु॒षा । इ॒मा । यु॒गा॒नि ।
 की॒र्ते॒न्य॑म् । म॒घऽवा॑ । ना॒म । वि॒भ्र॒त् । उ॒पऽप्र॑यन् । द॒स्यु॒ह॒त्या॑य । व॒ज्री ।
 यत् । ह । सु॒नुः । श्र॒व॒से । ना॒म । द॒धे ॥४॥ तत् । अ॒स्य । इ॒दम् ।

पश्यत् । भूरि । पुष्टम् । श्रत् । इन्द्रस्य । धत्तन् । वीर्यीय । सः । गाः ।
 अविन्दत् । सः । अविन्दत् । अश्वान् । सः । ओषधीः । सः । अपः ।
 सः । वनानि ॥५॥ भूरिऽकर्मणे । वृषभाय । वृष्णे । सत्यऽशुष्माय ।
 सुनवाम । सोमम् । यः । आऽहत्य । परिपन्थीऽइव । शूरः । अयज्वनः ।
 विऽभजन् । एति । वेदः ॥६॥ तत् । इन्द्र । प्रऽइव । वीर्यम् । चकर्थ ।
 यत् । ससन्तम् । वज्रेण । अवोधयः । अहिम् । अनु । त्वा । पत्नीः ।
 हृषितम् । वयः । च । विश्वे । देवासः । अमदन् । अनु । त्वा ॥७॥ शु-
 ष्णम् । पिष्टुम् । कुयवम् । वृत्रम् । इन्द्र । यदा । अवधीः । वि । पुरः ।
 शम्बरस्य । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः ।
 पृथिवी । उत । द्यौः ॥८॥

I. 104.

योनिः । ते । इन्द्र । निऽसदे । अकारि । तम् । आ । नि । सीद् ।
 खानः । न । अवी । विऽमुच्य । वयः । अवऽसाय । अश्वान् । दोषा ।
 वस्तौ । वहीयसः । प्रऽपित्वे ॥१॥ ओ इति । त्ये । नरः । इन्द्रम् । ऊ-
 तये । गुः । नु । चित् । तान् । सद्यः । अध्वनः । जगम्यात् । देवासः । मन्युम् ।
 दासस्य । श्वघ्नन् । ते । नः । आ । वक्षन् । सुविताय । वर्णीम् ॥२॥ अव । त्मना ।
 भरते । केतऽवेदाः । अव । त्मना । भरते । फेनम् । उदन् । क्षीरेण ।
 स्नातः । कुयवस्य । योषे इति । हते इति । ते इति । स्याताम् । प्रवणे ।
 शिफायाः ॥३॥ युयोष । नाभिः । उपरस्य । आयोः । प्र । पूर्वाभिः ।
 तिरते । राष्टि । शूरः । अञ्जसी । कुलिशी । वीरऽपत्नी । पग्ः । हिन्वा-
 नाः । उदऽभिः । भरन्ते ॥४॥ प्रति । यत् । स्या । नीथा । अदर्शि ।
 दस्यौ । ओकः । न । अच्छ । सदनम् । जानती । गात् । अध । स्म । नः ।

मघऽवन् । चर्कृतात् । इत् । मा । नः । मघाऽईव । निष्पपी । परा । दाः ॥५॥
 सः । त्वम् । नः । इन्द्र । सूर्ये । सः । अप्सु । अनागाऽस्त्वे । आ ।
 भज । जीवऽशंसे । मा । अन्तराम् । भुजम् । आ । रिरिषः । नः ।
 श्रद्धितम् । ते । महते । इन्द्रियाय ॥६॥ अर्ध । मन्ये । श्रत् । ते ।
 अस्मै । अधायि । वृषा । चोदस्व । महते । धनाय । मा । नः । अकृते ।
 पुरुऽहृत । योनौ । इन्द्र । क्षुध्यत्ऽभ्यः । वयः । आऽसुतिम् । दाः ।
 ॥७॥ मा । नः । वधीः । इन्द्र । मा । परा । दाः । मा । नः । प्रिया ।
 भोजनानि । प्र । मोषीः । आण्डा । मा । नः । मघऽवन् । शक्र । निः ।
 भेत् । मा । नः । पात्रा । भेत् । सहऽजानुषाणि ॥८॥ अर्वाङ् । आ ।
 इहि । सोमऽकामम् । त्वा । आहुः । अयम् । सुतः । तस्य । पिव ।
 मदीय । उरुऽव्यचाः । जठरे । आ । वृषस्व । पिताऽईव । नः । शृणुहि ।
 ह्यमानः ॥९॥

I. 105.

चन्द्रमाः । अप्सु । अन्तः । आ । सुऽपर्णः । धावते । दिवि ।
 न । वः । हिरण्यऽनेमयः । पदम् । विन्दन्ति । विऽद्युतः । वित्तम् ।
 मे । अस्य । रोदसी इति ॥१॥ अर्थम् । इत् । वै । ऊँ इति । अर्थिनः ।
 आ । जाया । युवते । पतिम् । तुज्जाते इति । वृष्ण्यम् । पर्यः । परि-
 ऽदाय । रसम् । दुहे । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥२॥ मो
 इति । सु । देवाः । अदः । स्वः । अर्वा । पादि । दिवः । परि । मा ।
 सोम्यस्य । शम्ऽभुवः । शने । भूम । कदा । चन । वित्तम् । मे ।
 अस्य । रोदसी इति ॥३॥ यज्ञम् । पृच्छामि । अवमम् । सः । तत् ।
 दूतः । वि । वोचति । क । ऋतम् । पूर्यम् । गतम् । कः । तत् ।

वि॒भ॒तिं । नू॒तनः । वि॒त्तम् । मे । अ॒स्य । रो॒द॒सी इति ॥४॥ अ॒मी इति ।
 ये । दे॒वाः । स्थ॒न । त्रि॒षु । आ । रो॒च॒ने । दि॒वः । क॒त् । वः । ऋ॒तम् ।
 क॒त् । अ॒नृ॒तम् । कं । प्र॒त्ता । वः । आऽहु॒तिः । वि॒त्तम् । मे । अ॒स्य ।
 रो॒द॒सी इति ॥५॥ क॒त् । वः । ऋ॒तस्य॑ । ध॒र्ष॒सि । क॒त् । वरु॑णस्य । च॒क्ष॒णम् ।
 क॒त् । अ॒र्य॒म्णः । म॒हः । प॒था । अ॒ति । क्रा॒मे॒म । दुः॒ऽध्यः ।
 वि॒त्तम् । मे । अ॒स्य । रो॒द॒सी इति ॥६॥ अ॒हम् । सः । अ॒स्मि । यः ।
 पु॒रा । सु॒ते । व॒दा॒मि । का॒नि । चि॒त् । तम् । मा । व्य॒न्ति । आऽध्यः ।
 वृ॒कः । न । तृ॒ष्णऽज॑म् । मृ॒गम् । वि॒त्तम् । मे । अ॒स्य । रो॒द॒सी इति
 ॥७॥ स॒म् । मा । त॒प॒न्ति । अ॒भि॒तः । स॒प॒त्नीःऽइ॒व । प॒र्श॒वः । मू॒षः ।
 न । शि॒श्ना । वि । अ॒द॒न्ति । मा । आऽध्यः । स्तो॒तार॑म् । ते । श॒त॒॒
 ॒क॒तो इति॑ श॒तऽक॑तो । वि॒त्तम् । मे । अ॒स्य । रो॒द॒सी इति ॥८॥ अ॒मी
 इति । ये । स॒प्त । र॒श्म॒यः । त॒त्र । मे । ना॒भिः । आऽत॑ता । त्रि॒तः ।
 त॒त् । वे॒द । आ॒प्त्यः । सः । जा॒मि॒ऽत्वा॒य । रे॒भ॒ति । वि॒त्तम् । मे ।
 अ॒स्य । रो॒द॒सी इति ॥९॥ अ॒मी इति । ये । प॒ञ्च । उ॒क्ष॒णः । म॒ध्ये ।
 त॒स्युः । म॒हः । दि॒वः । दे॒वऽत्रा । नु । प्र॒ऽवा॒च्य॑म् । स॒ध्री॒ची॒नाः ।
 नि । व॒वृ॒तुः । वि॒त्तम् । मे । अ॒स्य । रो॒द॒सी इति ॥१०॥ सु॒ऽप॒र्णाः ।
 ए॒ते । आ॒स॒ते । म॒ध्ये । आऽरो॑धने । दि॒वः । ते । से॒ध॒न्ति । प॒थः ।
 वृ॒कम् । त॒र॒न्तम् । य॒ह्व॒तीः । अ॒पः । वि॒त्तम् । मे । अ॒स्य । रो॒द॒सी
 इति ॥११॥ न॒व्य॑म् । त॒त् । उ॒क्थ्य॑म् । हि॒तम् । दे॒वा॒सः । सु॒ऽप्र॒वा॒च॒॒
 नम् । ऋ॒तम् । अ॒र्ष॒न्ति । सि॒न्ध॒वः । स॒त्यम् । त॒ता॒न । सूर्यः॑ । वि॒त्तम् ।
 मे । अ॒स्य । रो॒द॒सी इति ॥१२॥ अ॒ग्ने । त॒व । त॒य॒त् । उ॒क्थ्य॑म् । दे॒वेषु॑ ।
 अ॒स्ति । आ॒प्य॑म् । सः । नः । स॒त्तः । म॒नु॒ष्व॒त् । आ । दे॒वान् । य॒क्षि ।

वि॒दुः॒स्तरः । वि॒त्तम् । मे । अ॒स्य । रो॒द॒सी इति ॥१३॥ स॒त्तः । हो॒ता ।
 म॒नु॒ष्वत् । आ । दे॒वान् । अ॒च्छ । वि॒दुः॒स्तरः । अ॒ग्निः । ह॒व्या । सु॒स्र॒द॒ति ।
 दे॒वः । दे॒वेषु । मे॒धि॒रः । वि॒त्तम् । मे । अ॒स्य । रो॒द॒सी इति ॥१४॥ ब्र॒ह्म ।
 कृ॒णो॒ति । व॒रु॒णः । गा॒तुऽवि॒दम् । तम् । ई॒महे । वि । ऊ॒र्णो॒ति । ह॒दा ।
 म॒तिम् । न॒व्यः । जा॒य॒ताम् । ऋ॒तम् । वि॒त्तम् । मे । अ॒स्य । रो॒द॒सी इति
 ॥१५॥ अ॒सौ । यः । प॒न्थाः । आ॒दि॒त्यः । दि॒वि । प्र॒वा॒च्यम् । कृ॒तः ।
 न । सः । दे॒वाः । अ॒तिऽक॒मे । तम् । म॒र्ता॒सः । न । प॒श्य॒थ । वि॒त्तम् ।
 मे । अ॒स्य । रो॒द॒सी इति ॥१६॥ त्रि॒तः । कूपे । अ॒व॒ऽहि॒तः । दे॒वान् ।
 ह॒व॒ते । उ॒त॒ये । तत् । शु॒श्रा॒व । वृ॒ह॒स्प॒तिः । कृ॒ण्वन् । अ॒ह॒र॒णात् । उ॒रु ।
 वि॒त्तम् । मे । अ॒स्य । रो॒द॒सी इति ॥१७॥ अ॒रु॒णः । मा । स॒कृ॒त् । वृ॒कः ।
 प॒था । य॒न्त॒म् । द॒दर्श । हि । उ॒त् । जि॒ही॒ते । निऽचा॒र्य्य । त॒ष्टोऽइ॒व ।
 पृ॒ष्टिऽआ॒म॒यी । वि॒त्तम् । मे । अ॒स्य । रो॒द॒सी इति ॥१८॥ ए॒ना । आ॒ङ्ग॒-
 पे॒ण । व॒यम् । इन्द्र॑ऽव॒न्तः । अ॒भि । स्या॒म । वृ॒ज॒ने । स॒र्वेऽवी॒राः । तत् ।
 नः । मि॒त्रः । व॒रु॒णः । म॒म॒ह॒न्ताम् । अ॒दि॒तिः । सि॒न्धुः । पृ॒थि॒वी । उ॒त् ।
 द्यौः ॥१९॥

I. 106.

इन्द्र॑म् । मि॒त्रम् । व॒रु॒णम् । अ॒ग्निम् । उ॒त॒ये । मा॒रु॒तम् । श॒र्धः ।
 अ॒दि॒तिम् । ह॒वाम॑हे । रथ॑म् । न । दुः॒ऽगा॒त् । व॒स॒वः । सु॒ऽदा॒न॒वः ।
 वि॒श्व॑स्मात् । नः । अ॒ह॒सः । निः । पि॒प॒र्त॒न ॥१॥ ते । आ॒दि॒त्याः ।
 आ । ग॒त । स॒र्व॑ऽता॒त॒ये । भू॒त । दे॒वाः । वृ॒त्र॑ऽतू॒र्येषु । श॒म्भु॑र्वः ।
 रथ॑म् । न । दुः॒ऽगा॒त् । व॒स॒वः । सु॒ऽदा॒न॒वः । वि॒श्व॑स्मात् । नः ।
 अ॒ह॒सः । निः । पि॒प॒र्त॒न ॥२॥ अ॒व॒न्तु । नः । पि॒तरः । सु॒प्र॒वा॒च॒नाः ।

उ॒त । दे॒वी इति॑ । दे॒वपु॒त्रे इति॑ दे॒वऽपु॒त्रे । ऋ॒तऽवृ॒धा । रथ॑म् । न । दुः॒ऽ-
 गात् । व॒सवः । सु॒ऽदा॒नवः । विश्व॑स्मात् । नः । अ॒हंसः । निः । पि॒प॒र्त॒न
 ॥३॥ न॒राशंस॑म् । वा॒जिन॑म् । वा॒जय॑न् । इ॒ह । च॒यत्स्वी॑रम् । पू॒षण॑म् ।
 सु॒मैः । ई॒महे । रथ॑म् । न । दुः॒ऽगात् । व॒सवः । सु॒ऽदा॒नवः । विश्व॑स्मात् ।
 नः । अ॒हंसः । निः । पि॒प॒र्त॒न ॥४॥ वृ॒हस्प॑ते । स॒दम् । इत् । नः । सु॒-
 ऽगम् । कृ॒धि । शम् । योः । यत् । ते । म॒नुऽहि॑तम् । तत् । ई॒महे ।
 रथ॑म् । न । दुः॒ऽगात् । व॒सवः । सु॒ऽदा॒नवः । विश्व॑स्मात् । नः ।
 अ॒हंसः । निः । पि॒प॒र्त॒न ॥५॥ इन्द्र॑म् । कु॒त्सः । वृ॒त्रऽह॑नम् । श॒ची॒ऽ-
 प॒तिम् । का॒टे । नि॒ऽवा॒ब्धः । ऋ॒षिः । अ॒ह्वत् । ऊ॒तये॑ । रथ॑म् । न ।
 दुः॒ऽगात् । व॒सवः । सु॒ऽदा॒नवः । विश्व॑स्मात् । नः । अ॒हंसः । निः ।
 पि॒प॒र्त॒न ॥६॥ दे॒वैः । नः । दे॒वी । अ॒दि॒तिः । नि । पा॒तु । दे॒वः । त्रा॒ता ।
 त्रा॒य॒ताम् । अ॒ग्र॒ऽयु॒च्छन् । तत् । नः । मि॒त्रः । व॒रु॒णः । म॒मह॑न्ताम् ।
 अ॒दि॒तिः । सि॒न्धुः । पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥७॥

I. 107.

य॒ज्ञः । दे॒वाना॑म् । प्र॒ति । ए॒ति । सु॒म॒न् । आ॒दि॒त्यासः । भ॒वत॑ ।
 मृ॒ळ॒यन्तः । आ । वः । अ॒र्वा॒ची । सु॒ऽम॒तिः । व॒वृ॒त्यात् । अ॒होः । चि॒त् ।
 या । व॒रि॒वो॒वि॒त्स्ते॒रा । अ॒सत् ॥१॥ उ॒प । नः । दे॒वाः । अ॒व॒सा ।
 आ । ग॒म॒न्तु । अ॒ङ्गि॒रसा॑म् । सा॒म॒ऽभिः । स्तू॒यमा॑नाः । इन्द्र॑ः । इन्द्रि॒यैः ।
 म॒रु॒तः । म॒रु॒त॒ऽभिः । आ॒दि॒त्यैः । नः । अ॒दि॒तिः । श॒र्म । यंस॑त् ॥२॥
 तत् । नः । इन्द्र॑ः । तत् । व॒रु॒णः । तत् । अ॒ग्निः । तत् । अ॒र्य॑मा । तत् ।
 स॒वि॒ता । च॒नः । घा॒त् । तत् । नः । मि॒त्रः । व॒रु॒णः । म॒मह॑न्ताम् ।
 अ॒दि॒तिः । सि॒न्धुः । पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥३॥

I. 108.

यः । इन्द्राग्नी इति । चित्रस्तमः । रथः । वाम् । अभि । विश्वानि ।
 भुवनानि । चष्टे । तेन । आ । यातम् । सऽरथम् । तस्थिऽवांसा । अथ ।
 सोमस्य । पिवतम् । सुतस्य ॥१॥ यावत् । इदम् । भुवनम् । विश्वम् । अस्ति ।
 उरुऽव्यचा । वरिमता । गभीरम् । तावान् । अयम् । पार्तवे । सोमः ।
 अस्तु । अरम् । इन्द्राग्नी इति । मनसे । युवऽभ्याम् ॥२॥ चक्राथे इति ।
 हि । सध्रचक् । नाम । भद्रम् । सध्रीचीना । वृत्रऽहनौ । उत । स्यः । तौ ।
 इन्द्राग्नी इति । सध्रचश्चा । निऽसद्य । वृष्णः । सोमस्य । वृषणा । आ ।
 वृषेथाम् ॥३॥ सम्ऽईद्रेषु । अग्निषु । आनजाना । यतऽसुचा । वहिः ।
 ऊँ इति । तिस्तिराणा । तीव्रैः । सोमैः । परिऽसिक्तेभिः । अर्वाक् । आ ।
 इन्द्राग्नी इति । सौमनसाय । यातम् ॥४॥ यानि । इन्द्राग्नी इति ।
 चक्रथुः । वीर्याणि । यानि । रूपाणि । उत । वृष्ण्यानि । या । वाम् ।
 प्रत्नानि । सख्या । शिवानि । तेभिः । सोमस्य । पिवतम् । सुतस्य ॥५॥
 यत् । अत्रवम् । प्रथमम् । वाम् । वृणानः । अयम् । सोमः । असुरैः ।
 नः । विऽहव्यः । ताम् । सत्याम् । श्रद्धाम् । अभि । आ । हि । यातम् ।
 अथ । सोमस्य । पिवतम् । सुतस्य ॥६॥ यत् । इन्द्राग्नी इति । मर्दथः ।
 खे । दुरोणे । यत् । ब्रह्मणि । राजनि । वा । यजत्रा । अतः । परि ।
 वृषणौ । आ । हि । यातम् । अथ । सोमस्य । पिवतम् । सुतस्य ॥७॥
 यत् । इन्द्राग्नी इति । यदुषु । तुर्वशेषु । यत् । द्रुक्षुषु । अनुषु । पुरुषु ।
 स्यः । अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातम् । अथ । सोमस्य ।
 पिवतम् । सुतस्य ॥८॥ यत् । इन्द्राग्नी इति । अवमस्याम् । पृथिव्याम् ।
 मध्यमस्याम् । परमस्याम् । उत । स्यः । अतः । परि । वृषणौ । आ ।

हि । या॒तम् । अ॒र्थ । सोम॑स्य । पि॒व॒तम् । सु॒तस्य॑ ॥९॥ यत् । इन्द्रा॒ग्नी
 इति॑ । पर॑मस्याम् । पृ॒थि॒व्याम् । म॒ध्य॒मस्याम् । अ॒व॒मस्याम् । उ॒त । स्थः ।
 अ॒तः । परि॑ । वृ॒ष॒णौ । आ । हि । या॒तम् । अ॒र्थ । सोम॑स्य । पि॒व॒तम् ।
 सु॒तस्य॑ ॥१०॥ यत् । इन्द्रा॒ग्नी इति॑ । दि॒वि । स्थः । यत् । पृ॒थि॒व्याम् ।
 यत् । पर्व॑तेषु । ओष॑धीषु । अ॒प्सु । अ॒तः । परि॑ । वृ॒ष॒णौ । आ । हि ।
 या॒तम् । अ॒र्थ । सोम॑स्य । पि॒व॒तम् । सु॒तस्य॑ ॥११॥ यत् । इन्द्रा॒ग्नी इति॑ ।
 उ॒त्सृ॒जता॑ । सूर्य॑स्य । म॒ध्यै । दि॒वः । स्व॒धया॑ । मा॒दये॑थे इति॑ । अ॒तः ।
 परि॑ । वृ॒ष॒णौ । आ । हि । या॒तम् । अ॒र्थ । सोम॑स्य । पि॒व॒तम् । सु॒तस्य॑
 ॥१२॥ ए॒व । इन्द्रा॒ग्नी इति॑ । प॒पि॒वांसा॑ । सु॒तस्य॑ । वि॒श्वा । अ॒स॒म्यम् ।
 स॒म् । ज॒य॒तम् । घ॒ना॒नि । तत् । नः । मि॒त्रः । व॒रु॒णः । म॒म॒ह॒न्ता॒म् ।
 अ॒दि॒तिः । सि॒न्धुः । पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥१३॥

I. 109.

वि । हि । अ॒रु॒यम् । म॒न॒सा । व॒स्यः । इ॒च्छन् । इन्द्रा॒ग्नी इति॑ ।
 ज्ञा॒सः । उ॒त । वा । स॒ज्जा॒तान् । न । अ॒न्या । यु॒वत् । प्र॒म॒तिः । अ॒
 स्ति । म॒ह्यम् । सः । वा॒म् । धि॒र्यम् । वा॒ज॒य॒न्ती॒म् । अ॒त॒क्षम् ॥१॥ अ॒श्र॒
 वम् । हि । भूरि॑दावत्स्तरा । वा॒म् । वि॒ज्जा॒मातुः । उ॒त । वा । घ । स्या॒
 लात् । अ॒र्थ । सोम॑स्य । प्र॒स्य॑ती । यु॒व॒भ्याम् । इन्द्रा॒ग्नी इति॑ । स्तो॒म॒म् ।
 ज॒न॒या॒मि । न॒व्यम् ॥२॥ मा । छे॒न्न । र॒श्मीन् । इति॑ । ना॒र्ध॒मा॒नाः । पि॒तृ॒
 णा॒म् । श॒क्तीः । अ॒नु॒स्य॒च्छ॒मा॒नाः । इन्द्रा॒ग्नि॒भ्याम् । क॒म् । वृ॒ष॒णः । म॒
 द॒न्ति । ता । हि । अ॒द्री इति॑ । धि॒ष॒णा॒याः । उ॒प॒स्ये ॥३॥ यु॒वा॒भ्याम् ।
 दे॒वी । धि॒ष॒णा । म॒दा॒य । इन्द्रा॒ग्नी इति॑ । सोम॑म् । उ॒श॒ती । सु॒नो॒ति । तौ ।
 अ॒श्वि॒ना । भ॒द्र॒ह॒स्ता । सु॒पा॒णी इति॑ सु॒पा॒णी । आ । धा॒व॒तम् । म॒धु॒ना ।

पृ॒क्तम् । अ॒प्सु ॥४॥ यु॒वाम् । इ॒न्द्रा॒ग्नी इति । व॒सुनः । वि॒ष्मा॒गे ।
 तवः॒ऽर्त॒मा । शु॒श्र॒व । वृ॒त्र॒ऽह॒त्ये । तौ । आ॒ऽस॒द्य । व॒हि॒र्षि । य॒ज्ञे । अ॒सिन् ।
 प्र । च॒र्ष॒णी इति । मा॒द॒ये॒थाम् । सु॒तस्य ॥५॥ प्र । च॒र्ष॒णि॒ऽभ्यः । पृ॒त॒-
 ना॒ऽह॒वेषु । प्र । पृ॒थि॒न्याः । रि॒रि॒चा॒थे इति । दि॒वः । च । प्र । सि॒न्धु॒ऽ-
 भ्यः । प्र । गि॒रि॒ऽभ्यः । म॒हि॒ऽत्वा । प्र । इ॒न्द्रा॒ग्नी इति । वि॒श्वा । भु॒-
 व॒ना । अ॒ति । अ॒न्या ॥६॥ आ । भ॒र॒तम् । शि॒क्ष॒तम् । व॒ज्र॒वा॒हू इति
 व॒ज्र॒ऽवा॒हू । अ॒सान् । इ॒न्द्रा॒ग्नी इति । अ॒व॒तम् । श॒ची॒भिः । इ॒मे । नु ।
 ते । र॒श्म॒यः । सूर्य॑स्य । ये॒भिः । स॒ऽपि॒त्वम् । पि॒तरः । नः । आ॒सन् ॥७॥
 पु॒रम्॒ऽद॒रा । शि॒क्ष॒तम् । व॒ज्र॒ऽह॒स्ता । अ॒सान् । इ॒न्द्रा॒ग्नी इति । अ॒व॒तम् ।
 भो॒रेषु । तत् । नः । मि॒त्रः । व॒रु॒णः । म॒म॒ह॒न्ताम् । अ॒दि॒तिः । सि॒न्धुः ।
 पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥८॥

I. 110.

त॒तम् । मे । अ॒पः । तत् । ॐ इति । ता॒य॒ते । पु॒न॒रि॒ति । स्वा॒दि॒ष्टा ।
 धी॒तिः । उ॒च॒था॒य । श॒स्य॒ते । अ॒यम् । स॒मु॒द्रः । इ॒ह । वि॒श्व॒ऽदे॒व्यः ।
 स्वा॒हा॒ऽकृ॒तस्य । सम् । ॐ इति । तृ॒प्णु॒त । ऋ॒भ॒वः ॥१॥ आ॒ऽभो॒ग॒यम् ।
 प्र । यत् । इ॒च्छ॒न्तः । ऐ॒त॒न । अ॒पा॒काः । प्रा॒ञ्चः । म॒म । के । चि॒त् ।
 आ॒प॒यः । सौ॒ध॒न्व॒नासः । च॒रि॒तस्य । भू॒म॒ना । अ॒ग॒च्छ॒त । स॒वि॒तुः । दा॒-
 शु॒षः । गृ॒हम् ॥२॥ तत् । स॒वि॒ता । वः । अ॒मृ॒त॒ऽत्त्वम् । आ । अ॒सु॒व॒त् ।
 अ॒गो॒क्षम् । यत् । श्र॒व॒य॒न्तः । ऐ॒त॒न । त्यम् । चि॒त् । च॒म॒सम् । अ॒सु॒रस्य ।
 भ॒क्ष॒णम् । ए॒कम् । स॒न्तम् । अ॒कृ॒णु॒त । च॒तुः॒ऽव्यम् ॥३॥ वि॒ष्टी । श॒मी ।
 त॒र॒णि॒ऽत्वेन । वा॒घ॒तः । म॒र्ता॒सः । स॒न्तः । अ॒मृ॒त॒ऽत्त्वम् । आ॒न॒शुः । सौ॒-
 ध॒न्व॒नाः । ऋ॒भ॒वः । सूर॑ऽच॒क्षः । सं॒व॒त्स॒रे । सम् । अ॒पृ॒च्य॒न्त । धी॒ति॒ऽ-

भिः ॥४॥ क्षेत्रम्ऽइव । वि । म॒मुः । तेज॑नेन । एक॑म् । पात्र॑म् । ऋ॒भ॒वः । जेह॑मानम् । उप॑ऽस्तुताः । उप॑ऽमम् । नाध॑मानाः । अम॑र्त्येषु । श्रवः । इच्छ॑मानाः ॥५॥ आ । म॒नी॒षाम् । अ॒न्तरि॑क्षस्य । नृ॒भ्यः । स॒चाऽइव । घृ॒तम् । जु॒हवाम् । वि॒ब्र॒ना । तर॑णि॒ऽत्वा । ये । पि॒तुः । अ॒स्य । स॒न्धिरे । ऋ॒भ॒वः । वाज॑म् । अ॒रु॒हन् । दि॒वः । रजः ॥६॥ ऋ॒भुः । नः । इन्द्रः । श॒र्वसा । नवी॑यान् । ऋ॒भुः । वाजै॑भिः । वसु॑ऽभिः । वसुः । द॒दिः । यु॒ष्माक॑म् । दे॒वाः । अ॒र्वसा । अ॒ह॒नि । प्रि॒ये । अ॒भि । ति॒ष्ठेम । पृ॒त्सु॒तीः । अ॒सु॒न्वता॑म् ॥७॥ निः । च॒र्म॒णः । ऋ॒भ॒वः । गा॒म् । अ॒पि॒शत॑ । स॒म् । व॒त्से॒न । अ॒सृ॒जत॑ । मा॒तर॑म् । पु॒न॒रि॒ति । सौ॒ध॒न्व॒ना॒सः । सु॒अ॒प॒स्य॒या । न॒रः । जि॒व्री इति॑ । यु॒वा॒ना । पि॒तरा॑ । अ॒कृ॒णो॒तन् ॥८॥ वाजै॑भिः । नः । वाज॑ऽसातौ । अ॒वि॒द्दि । ऋ॒भुऽमा॒न् । इन्द्रः । चि॒त्रम् । आ । द॒पि । रा॒धः । तत् । नः । मि॒त्रः । वरु॑णः । म॒म॒ह॒न्ता॑म् । अ॒दि॒तिः । सि॒न्धुः । पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥९॥

I. 111.

तक्षन् । रथ॑म् । सु॒ऽवृ॒तम् । वि॒ब्र॒नाऽअ॒प॒सः । तक्षन् । ह॒री इति॑ । इन्द्र॑ऽवाहा । वृष॑ण्वसू इति वृष॑ण्वसू । तक्षन् । पि॒तृ॒भ्याम् । ऋ॒भ॒वः । यु॒वत् । वयः । तक्षन् । व॒त्साय॑ । मा॒तर॑म् । स॒चाऽभु॑वम् ॥१॥ आ । नः । यज्ञाय॑ । तक्ष॑त । ऋ॒भुऽमत् । वयः । क॒र्त्वे । दक्षाय॑ । सु॒प्र॒जाव॑तीम् । इष॑म् । यथा॑ । क्षया॑म् । सर्व॑ऽवीरया । वि॒शा । तत् । नः । श॒र्धीय॑ । धा॒स॒थ । सु । इन्द्र॑यम् ॥२॥ आ । तक्ष॑त । सा॒तिम् । अ॒स्म॒भ्यम् । ऋ॒भ॒वः । सा॒तिम् । रथा॑य । सा॒तिम् । अ॒र्ध॒ते । न॒रः । सा॒तिम् । नः । जै॒त्रीम् । स॒म् । महे॑त । वि॒श्व॒हा । जा॒मिम् । अ॒जा॒मिम् । पृ॒त॒ना॒सु । स॒च॒र्णिम् ॥३॥ ऋ॒भु॒क्ष॒णम् । इन्द्र॑म् । आ । हु॒वे । उ॒तये॑ । ऋ॒भून् । वाजा॑न् । म॒रुतः ।

सोमंऽपीतये । उभा । मित्रावरुणा । नूनम् । अश्विना । ते । नः । हिन्व-
न्तु । सातये । धिये । जिपे ॥४॥ ऋभुः । भराय । सम् । शिशातु ।
सातिम् । समर्यंऽजित् । वाजः । अस्मान् । अविष्ट । तत् । नः । मित्रः ।
वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥५॥

I. 112.

ईळे । द्यावापृथिवी इति । पूर्वऽर्चित्तये । अग्निम् । घर्मम् । सुऽ-
रुचम् । यामन् । इष्टये । यामिः । भरे । कारम् । अंशाय । जिन्वथः ।
तामिः । ऊँ इति । सु । ऊतिऽमिः । अश्विना । आ । गतम् ॥१॥
युवोः । दानाय । सुऽभराः । असश्चतः । रथम् । आ । तस्थुः । वच-
सम् । न । मन्तवे । यामिः । धियः । अवथः । कर्मन् । इष्टये । तामिः ।
ऊँ इति । सु । ऊतिऽमिः । अश्विना । आ । गतम् ॥२॥ युवम् । ता-
साम् । दिव्यस्य । प्रऽशासने । विशाम् । क्षयथः । अमृतस्य । मज्मना ।
यामिः । धेनुम् । अस्वम् । पिन्वथः । नरा । तामिः । ऊँ इति । सु ।
ऊतिऽमिः । अश्विना । आ । गतम् ॥३॥ यामिः । परिऽज्मा । तनय-
स्य । मज्मना । द्विऽमाता । तूष्णु । तरणिः । विऽभूषति । यामिः ।
त्रिऽमन्तुः । अमेवत् । विऽचक्ष्णः । तामिः । ऊँ इति । सु । ऊति-
ऽमिः । अश्विना । आ । गतम् ॥४॥ यामिः । रेभम् । निऽवृतम् ।
सितम् । अत्ऽभ्यः । उत । वन्दनम् । ऐरयतम् । स्वः । दृशे । यामिः ।
कण्वम् । प्र । सिसासन्तम् । आवतम् । तामिः । ऊँ इति । सु । ऊति-
ऽमिः । अश्विना । आ । गतम् ॥५॥ यामिः । अन्तकम् । जसमानम् ।
आऽअरणे । भुज्युम् । यामिः । अव्यथिऽमिः । जिजिन्वथुः । यामिः ।
कर्कन्धुम् । वय्यम् । च । जिन्वथः । तामिः । ऊँ इति । सु । ऊति-

ऽभिः । अ॒श्विना । आ । ग॒तम् ॥६॥ याभिः । शु॒च॒न्तिम् । ध॒न॒ऽसाम् ।
 सु॒ऽसंस॒दम् । त॒प्तम् । घ॒र्मम् । ओ॒म्याऽव॑न्तम् । अ॒त्रये । याभिः । पृ॒श्नि॒-
 ऽगुम् । पु॒रु॒ऽकु॒त्सम् । आ॒व॒तम् । ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊ॒ति॒ऽभिः ।
 अ॒श्विना । आ । ग॒तम् ॥७॥ याभिः । श॒ची॒भिः । वृ॒षणा । प॒राऽवृ॒-
 ज॑म् । प्र । अ॒न्धम् । श्रो॒णम् । च॒क्ष॒से । ए॒तवे । कृ॒थः । याभिः ।
 व॒र्तिका॑म् । ग्र॒सिता॑म् । अ॒मु॒श्च॒तम् । ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊ॒ति॒ऽभिः ।
 अ॒श्विना । आ । ग॒तम् ॥८॥ याभिः । सि॒न्धु॒म् । म॒धु॒ऽम॒न्तम् । अ॒स॒-
 श्व॒तम् । व॒सि॒ष्ठम् । याभिः । अ॒ज॒रौ । अ॒जि॒न्व॒तम् । याभिः । कु॒त्सम् ।
 श्रु॒त॒र्यम् । न॒र्यम् । आ॒व॒तम् । ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊ॒ति॒ऽभिः ।
 अ॒श्विना । आ । ग॒तम् ॥९॥ याभिः । वि॒ष्प॒लाम् । ध॒न॒ऽसाम् । अ॒थ॒-
 र्य॑म् । स॒ह॒स्र॑ऽमी॒ळेहे । आ॒जौ । अ॒जि॒न्व॒तम् । याभिः । व॒शम् । अ॒न्य॒-
 म् । प्रे॒णिम् । आ॒व॒तम् । ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊ॒ति॒ऽभिः । अ॒श्विना ।
 आ । ग॒तम् ॥१०॥ याभिः । सु॒दानू॒ इति॑ सु॒दानू॒ । औ॒शि॒जा॒र्यम् । व॒-
 णि॒जै । दी॒र्घ॑ऽश्र॒व॒से । म॒धु । को॒शः । अ॒क्ष॒रत् । क॒क्षी॑व॒न्तम् । स्तो॒ता॒-
 र॑म् । याभिः । आ॒व॒तम् । ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊ॒ति॒ऽभिः । अ॒श्विना ।
 आ । ग॒तम् ॥११॥ याभिः । र॒साम् । क्षो॒द॒सा । उ॒द्रः । पि॒पि॒न्व॒थुः ।
 अ॒न॒श्वम् । याभिः । र॒थम् । आ॒व॒तम् । जि॒घे । याभिः । त्रि॒ऽशो॒कः ।
 उ॒स्त्रि॒याः । उ॒त्ऽआ॒ज॒त । ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊ॒ति॒ऽभिः । अ॒श्विना ।
 आ । ग॒तम् ॥१२॥ याभिः । सूर्य॑म् । प॒रि॒ऽया॒थः । प॒राऽव॑ति । म॒न्धा॒-
 ता॑रम् । चै॒त्र॑ऽप॒त्येषु॑ । आ॒व॒तम् । याभिः । वि॒प्रम् । प्र । भ॒र॒त्ऽवा॒जम् ।
 आ॒व॒तम् । ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊ॒ति॒ऽभिः । अ॒श्विना । आ । ग॒तम्
 ॥१३॥ याभिः । म॒हाम् । अ॒ति॒थि॒ऽग्वम् । क॒शःऽजु॑व॒म् । दि॒वःऽदा॑सम् ।

श॒म्बर॒ऽह॒त्ये । आ॒व॒तम् । या॒भिः । पूः॒ऽभि॒द्ये । त्र॒स॒द॒स्युम् । आ॒व॒तम् ।
 ता॒भिः । ॐ इति । सु । ऊ॒ति॒ऽभिः । अ॒धि॒ना । आ । ग॒तम् ॥१४॥ या॒भिः ।
 व॒भ्रम् । वि॒ऽपि॒पा॒नम् । उ॒प॒ऽस्तु॒तम् । क॒लि॒ऽ । या॒भिः । वि॒त्त॒ऽजा॒निम् ।
 दु॒व॒स्य॒थः । या॒भिः । वि॒ऽअ॒श्वम् । उ॒त । पृथि॒म् । आ॒व॒तम् । ता॒भिः ।
 ॐ इति । सु । ऊ॒ति॒ऽभिः । अ॒धि॒ना । आ । ग॒तम् ॥१५॥ या॒भिः ।
 न॒रा । श॒य॒वे । या॒भिः । अ॒त्र॒ये । या॒भिः । पु॒रा । म॒न॒वे । गा॒तुम् ।
 ई॒ष॒युः । या॒भिः । शा॒रीः । आ॒ज॒तम् । स्यु॒र्म॒ऽर॒श्म॒ये । ता॒भिः । ॐ
 इति । सु । ऊ॒ति॒ऽभिः । अ॒धि॒ना । आ । ग॒तम् ॥१६॥ या॒भिः । प॒-
 ठ॒र्वा । ज॒ठ॒र॒स्य । म॒ज्म॒ना । अ॒ग्निः । न । अ॒दी॒देत् । चि॒तः । इ॒द्रः ।
 अ॒ज्मे॒न् । आ । या॒भिः । श॒र्या॒तम् । अ॒व॒थः । म॒हा॒ऽध॒ने । ता॒भिः ।
 ॐ इति । सु । ऊ॒ति॒ऽभिः । अ॒धि॒ना । आ । ग॒तम् ॥१७॥ या॒भिः ।
 अ॒ङ्गि॒रः । म॒न॒सा । नि॒ऽर॒ण्य॒थः । अ॒ग्रम् । ग॒च्छ॒थः । वि॒ऽव॒रे । गो॒ऽ-
 अ॒र्ण॒सः । या॒भिः । म॒नु॒म् । शू॒रम् । इ॒षा । स॒म्॒ऽआ॒व॒तम् । ता॒भिः ।
 ॐ इति । सु । ऊ॒ति॒ऽभिः । अ॒धि॒ना । आ । ग॒तम् ॥१८॥ या॒भिः ।
 प॒त्नीः । वि॒ऽम॒दा॒य । नि॒ऽऊ॒ह॒युः । आ । घ । वा । या॒भिः । अ॒रु॒णीः ।
 अ॒शि॒क्ष॒तम् । या॒भिः । सु॒ऽदा॒से । ऊ॒ह॒युः । सु॒ऽदे॒व्यम् । ता॒भिः । ॐ
 इति । सु । ऊ॒ति॒ऽभिः । अ॒धि॒ना । आ । ग॒तम् ॥१९॥ या॒भिः । शं॒-
 ता॒ती इति श॒म्ऽता॒ती । भ॒व॒थः । द॒दा॒शु॒षे । भु॒ज्युम् । या॒भिः । अ॒व॒थः ।
 या॒भिः । अ॒ग्नि॒ऽगुम् । ओ॒म्या॒ऽव॒तीम् । सु॒ऽभ॒रा॒म् । क॒त॒ऽस्तु॒भम् ।
 ता॒भिः । ॐ इति । सु । ऊ॒ति॒ऽभिः । अ॒धि॒ना । आ । ग॒तम् ॥२०॥
 या॒भिः । कृ॒शा॒नु॒म् । अ॒स॒ने । दु॒व॒स्य॒थः । ज॒वे । या॒भिः । यू॒नः । अ॒र्वे॒-
 न्तम् । आ॒व॒तम् । म॒धु । प्रि॒यम् । भ॒र॒थः । यत् । स॒र॒द्ऽभ्यः । ता॒भिः ।

ऊँ इति । सु । ऊ॒तिऽभिः । अ॒श्वि॒ना । आ । ग॒तम् ॥२१॥ याभिः ।
 नरम् । गो॒पुऽयुधम् । नृ॒ऽसह्ये । चे॒त्र॒स्य । सा॒ता । तन॑यस्य । जि॒न्व॒थः ।
 याभिः । र॒थान् । अ॒व॒थः । याभिः । अ॒र्व॒तः । ताभिः । ऊँ इति । सु ।
 ऊ॒तिऽभिः । अ॒श्वि॒ना । आ । ग॒तम् ॥२२॥ याभिः । कु॒त्स॑म् । आ॒र्जु॒-
 ने॒यम् । श॒त॒क्र॒तू इति श॒त॒क्र॒तू । प्र । तु॒र्वी॒तिम् । प्र । च । द॒भी॒तिम् ।
 आ॒र्व॒तम् । याभिः । ध्व॒स॒न्तिम् । पु॒रु॒ऽस॒न्तिम् । आ॒र्व॒तम् । ताभिः ।
 ऊँ इति । सु । ऊ॒तिऽभिः । अ॒श्वि॒ना । आ । ग॒तम् ॥२३॥ अ॒म॒स्व॒-
 तीम् । अ॒श्वि॒ना । वा॒च॒म् । अ॒स्मे इति । कृ॒तम् । नः । द॒स्ता । वृ॒ष॒णा ।
 म॒नी॒षाम् । अ॒द्यु॒त्ये । अ॒र्व॒से । नि । ह॒व्ये । वा॒म् । वृ॒धे । च । नः । भ॒व॒तम् ।
 वा॒ज॒ऽसा॒तौ ॥२४॥ द्यु॒भिः । अ॒क्तु॒भिः । परि॑ । पा॒तम् । अ॒स्मान् ।
 अ॒रि॒ष्टे॒भिः । अ॒श्वि॒ना । सौ॒भ॒गो॒भिः । तत् । नः । मि॒त्रः । वरु॑णः । म॒म॒-
 ह॒न्ता॒म् । अ॒दि॒तिः । सि॒न्धुः । पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥२५॥

I. 113.

इ॒दम् । श्रे॒ष्ठम् । ज्यो॒ति॒षाम् । ज्यो॒तिः । आ । अ॒गा॒त् । चि॒त्रः ।
 प्र॒ऽके॒तः । अ॒ज॒नि॒ष्ट । वि॒ऽभ्वा । यथा॑ । प्र॒ऽसृ॒ता । स॒वि॒तुः । स॒वा॒य ।
 ए॒व । रा॒त्री । उ॒प॒से । यो॒निम् । अ॒रैक् ॥१॥ रु॒श॒त्स्व॒त्सा । रु॒श॒ती । श्वे॒त्या ।
 आ । अ॒गा॒त् । अ॒रैक् । ऊँ इति । कृ॒ष्णा । स॒द॒ना॒नि । अ॒स्याः । स॒मा॒न॒ऽव॒न्धू
 इति स॒मा॒न॒ऽव॒न्धू । अ॒मृ॒ते इति । अ॒नू॒ची इति । द्या॒वा । वर्ण॑म् । च॒र॒तः । आ॒मि॒-
 ना॒ने इ॒त्या॒ऽमि॒ना॒ने ॥२॥ स॒मा॒नः । अध्वा॑ । स्व॒स्त्रोः । अ॒न॒न्तः । तम् ।
 अ॒न्या॒ऽअ॒न्या । च॒र॒तः । दे॒व॒शि॒ष्टे इति दे॒व॒ऽशि॒ष्टे । न । मे॒थे॒ते इति । न ।
 त॒स्थ॒तुः । सु॒मे॒के इति सु॒ऽमे॒के । न॒क्तो॒प॒सा । स॒ऽम॒न॒सा । वि॒रू॒पे इति
 वि॒ऽरू॒पे ॥३॥ भा॒स्व॒ती । ने॒त्री । स॒नृ॒ता॒नाम् । अ॒चे॒ति । चि॒त्रा । वि ।

दुरः । नः । आव॒रि॒त्यावः । प्र॒ऽअ॒र्ण्ये । जगत् । वि । ऊँ इति । नः ।
 रा॒यः । अ॒रु॒यत् । उ॒पाः । अ॒जी॒गः । भुव॑नानि । विश्वा ॥४॥ जि॒ह्व॒ऽश्ये ।
 च॒रि॒तवे । म॒घोनी॑ । आ॒ऽभो॒गये । इष्ट॑ये । रा॒ये । ऊँ इति । त्वम् । द॒भ्रम् ।
 पश्य॑त्ऽभ्यः । उ॒र्वि॒या । वि॒ऽच॒क्षे । उ॒पाः । अ॒जी॒गः । भुव॑नानि । विश्वा
 ॥५॥ क्ष॒त्राय॑ । त्वम् । श्रव॑से । त्वम् । म॒ही॒यै । इष्ट॑ये । त्वम् । अ॒र्थम्-
 ऽइव । त्वम् । इ॒त्यै । वि॒ऽस॑दृ॒शा । जी॒वि॒ता । अ॒भि॒ऽप्र॒चक्षे । उ॒पाः ।
 अ॒जी॒गः । भुव॑नानि । विश्वा ॥६॥ ए॒षा । दि॒वः । दु॒हि॒ता । प्र॒ति । अ॒दा॒शि ।
 वि॒ऽउ॒च्छ॒न्ती॑ । यु॒व॒तिः । शु॒क्र॒ऽवा॒साः । वि॒श्व॒स्य । ई॒शा॒ना । पा॒र्थि॒व॒स्य ।
 व॒स्वः । उ॒षः । अ॒द्य । इ॒ह । सु॒ऽभ॒गे । वि । उ॒च्छ ॥७॥ प॒रा॒ऽय॒-
 ती॒नाम् । अ॒नु । ए॒ति । पा॒र्थः । आ॒ऽय॒ती॒नाम् । प्र॒थ॒मा । श॒श्व॒ती॒नाम् ।
 वि॒ऽउ॒च्छ॒न्ती॑ । जी॒वम् । उ॒त्ऽई॒र॒य॒न्ती॑ । उ॒पाः । मृ॒तम् । कम् । च॒न ।
 बो॒ध॒य॒न्ती ॥८॥ उ॒षः । यत् । अ॒ग्निम् । स॒म्ऽइ॒धे । च॒क॒र्थे । वि । यत् ।
 आ॒वः । च॒क्ष॒सा । सूर्य॑स्य । यत् । मा॒नु॒षान् । यक्ष्य॑माणान् । अ॒जी॒ग॒रि॒ति ।
 तत् । दे॒वे॒षु । च॒क॒षे । भ॒द्रम् । अ॒ग्नेः ॥९॥ किर॑यति । आ । यत् । स॒म॒-
 या । भ॒वा॒ति । याः । वि॒ऽऊ॒षुः । याः । च । नू॒तम् । वि॒ऽउ॒च्छान् ।
 अ॒नु । पूर्वाः । कृ॒प॒ते । वा॒व॒शा॒ना । प्र॒ऽदी॒ध्या॒ना । जोष॑म् । अ॒न्याभिः ।
 ए॒ति ॥१०॥ ई॒धुः । ते । ये । पूर्वे॑ऽतराम् । अप॑श्यन् । वि॒ऽउ॒च्छ॒न्ती॑म् ।
 उ॒प॒स॒म् । म॒र्त्या॑सः । अ॒स्माभिः । ऊँ इति । नु । प्र॒ति॒ऽच॒क्ष्या । अ॒भूत् ।
 ओ इति । ते । य॒न्ति । ये । अ॒प॒री॒षु । प॒श्यान् ॥११॥ य॒व॒यत्ऽद्वे॒षाः ।
 ऋ॒त॒ऽपाः । ऋ॒ते॒ऽजाः । सु॒म॒न्त्र॒ऽव॒री । स॒नृ॒ताः । ई॒र॒य॒न्ती । सु॒ऽम॒ङ्ग॒लीः ।
 वि॒भ्र॒ती । दे॒व॒ऽवी॒तिम् । इ॒ह । अ॒द्य । उ॒षः । श्रेष्ठ॑ऽतमा । वि । उ॒च्छ ॥१२॥
 श॒श्व॒त् । पु॒रा । उ॒पाः । वि । उ॒वा॒स । दे॒वी । अ॒थो इति । अ॒द्य । इ॒दम् ।

वि । आवः । मघोनीं । अथो इति । वि । उच्छात् । उत्तरान् । अनु ।
 धून् । अजरा । अमृता । चरति । स्वधार्मिः ॥१३॥ वि । अञ्जिऽभिः ।
 दिवः । आतासु । अद्यौत् । अप । कृष्णाम् । निःऽनिजम् । देवी । आवरि-
 त्यावः । प्रऽवोधयन्ती । अरुणेभिः । अश्वैः । आ । उषाः । याति । सुऽ-
 युजा । रथेन ॥१४॥ आऽवहन्ती । पोष्या । वार्याणि । चित्रम् । केतुम् ।
 कृणुते । चेकिंताना । ईयुषीणाम् । उपऽमा । शश्वतीनाम् । विऽभातीनाम् ।
 प्रथमा । उषाः । वि । अश्वैत् ॥१५॥ उत् । ईर्ष्वम् । जीवः । असुः । नः ।
 आ । अगात् । अप । प्र । अगात् । तमः । आ । ज्योतिः । एति ।
 अरैक् । पन्थाम् । यातवे । सूर्याय । अगन्म । यत्र । प्रऽतिरन्ते । आयुः
 ॥१६॥ स्यूमना । वाचः । उत् । इयति । वह्निः । स्तवानः । रेभः ।
 उपसः । विऽभातीः । अद्य । तत् । उच्छ । गृणते । मघोनि । अस्मे इति ।
 आयुः । नि । दिदीहि । प्रजाऽवत् ॥१७॥ याः । गोऽमतीः । उपसः ।
 सर्वऽवीराः । विऽउच्छन्ति । दाशुषे । मर्त्याय । वायोऽइव । सूनृतानाम् ।
 उत्ऽअर्के । ताः । अश्वऽदाः । अश्ववत् । सोमऽसुत्वा ॥१८॥ माता ।
 देवानाम् । अदितेः । अनीकम् । यज्ञस्य । केतुः । बृहती । वि । भाहि ।
 प्रशस्तिऽकृत् । ब्रह्मणे । नः । वि । उच्छ । आ । नः । जनै । जनय । वि-
 श्वऽवारे ॥१९॥ यत् । चित्रम् । अम्रः । उपसः । वहन्ति । ईजानाय ।
 शशमानाय । भद्रम् । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदि-
 तिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत् । द्यौः ॥२०॥

इमाः । रुद्राय । तवसे । कपदिने । क्षयत्ऽवीराय । प्र । भरामहे ।
 मतीः । यथा । शम् । असत् । द्विऽपदे । चतुऽपदे । विश्वम् । पुष्टम् । ग्रामे ।

अस्मिन् । अनातुरम् ॥१॥ मृळ । नः । रुद्र । उत । नः । मयः । कृधि ।
क्षयत्स्वीराय । नमसा । विधेम । ते । यत् । शम् । च । योः । च ।
मनुः । आऽयेजे । पिता । तत् । अश्याम । तव । रुद्र । प्रऽनीतिषु ॥२॥
अश्याम । ते । सुऽमतिम् । देवऽयज्यया । क्षयत्स्वीरस्य । तव । रुद्र ।
मीद्वः । सुम्नऽयन् । इत् । विशः । असाकम् । आ । चर । अरिष्टऽवीराः ।
जुह्वाम । ते । हविः ॥३॥ त्वेषम् । वयम् । रुद्रम् । यज्ञऽसार्धम् । वङ्कुम् ।
कविम् । अवसे । नि । ह्वयामहे । आरे । असत् । दैव्यम् । हेळः । अ-
स्यतु । सुऽमतिम् । इत् । वयम् । अस्य । आ । वृणीमहे ॥४॥ दिवः । वरा-
हम् । अरुपम् । कपर्दिनम् । त्वेषम् । रूपम् । नमसा । नि । ह्वयामहे ।
हस्तै । विभ्रत् । भेषजा । वार्याणि । शर्म । वर्म । छर्दिः । असभ्यम् ।
यंसत् ॥५॥ इदम् । पित्रे । मरुताम् । उच्यते । वचः । स्वादोः । स्वा-
दीयः । रुद्राय । वर्धनम् । रास्व । च । नः । अमृत । मर्तऽभोजनम् । त्मने ।
तोकाय । तनयाय । मृळ ॥६॥ मा । नः । महान्तम् । उत । मा । नः ।
अर्भकम् । मा । नः । उच्चन्तम् । उत । मा । नः । उच्चितम् । मा । नः ।
वधीः । पितरम् । मा । उत । मातरम् । मा । नः । प्रियाः । तन्वः ।
रुद्र । रिरिषः ॥७॥ मा । नः । तोके । तनये । मा । नः । आयौ । मा ।
नः । गोषु । मा । नः । अश्वेषु । रिरिषः । वीरान् । मा । नः । रुद्र ।
भामितः । वधीः । हविष्मन्तः । सर्दम् । इत् । त्वा । ह्वयामहे ॥८॥
उप । ते । स्तोमान् । पशुपाऽईव । आ । अकरम् । रास्व । पितः ।
मरुताम् । सुम्नम् । असे इति । भद्रा । हि । ते । सुऽमतिः । मृळयत्ऽ-
र्तमा । अर्थ । वयम् । अवः । इत् । ते । वृणीमहे ॥९॥ आरे । ते ।
गोऽघ्नम् । उत । पुरुषऽघ्नम् । क्षयत्स्वीर । सुम्नम् । असे इति । ते ।

अस्तु । मृळ । च । नः । अर्धि । च । ब्रहि । देव । अर्ध । च । नः ।
 शर्म । यच्छ । द्विऽवर्हीः ॥१०॥ अवोचाम । नमः । अस्मै । अवस्ववः ।
 शृणोतु । नः । हवम् । रुद्रः । मरुत्वान् । तत् । नः । मित्रः । वरुणः ।
 ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥११॥

I. 115.

चित्रम् । देवानाम् । उत । अगात् । अनीकम् । चक्षुः । मित्रस्य ।
 वरुणस्य । अग्नेः । आ । अप्राः । द्यावापृथिवी इति । अन्तरिक्षम् । सूर्यः ।
 आत्मा । जगतः । तस्थुषः । च ॥१॥ सूर्यः । देवीम् । उपसम् । रोच-
 मानाम् । मर्यः । न । योषाम् । अभि । एति । पश्चात् । यत्र । नरः । देव-
 स्यन्तः । युगानि । विऽतन्वते । प्रति । भद्राय । भद्रम् ॥२॥ भद्राः ।
 अश्वाः । हरितः । सूर्यस्य । चित्राः । एतऽग्वाः । अनुऽमाद्यासः । नम-
 स्यन्तः । दिवः । आ । पृष्ठम् । अस्थुः । परि । द्यावापृथिवी इति । यन्ति ।
 सद्यः ॥३॥ तत् । सूर्यस्य । देवऽत्वम् । तत् । महिऽत्वम् । मध्या । कर्तोः ।
 विऽततम् । सम् । जभार । यदा । इत् । अयुक्क । हरितः । सद्यऽस्यात् ।
 आत् । रात्री । वासः । तनुते । सिमसै ॥४॥ तत् । मित्रस्य । वरुणस्य ।
 अभिऽचक्षे । सूर्यः । रूपम् । कृणुते । द्योः । उपऽस्ये । अनन्तम् । अन्यत् ।
 रुशत् । अस्य । पाजः । कृष्णम् । अन्यत् । हरितः । सम् । भरन्ति ॥५॥
 अद्य । देवाः । उत्ऽईता । सूर्यस्य । निः । अंहसः । पिपृत । निः । अवद्यात् ।
 तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी ।
 उत । द्यौः ॥६॥

I. 116.

नासत्याभ्याम् । बर्हिऽईव । प्र । वृज्जे । स्तोमान् । इयमि ।

अ॒भ्रि॒याऽइ॒व । वा॒र्तः । यौ । अ॒र्भ॒गाय । वि॒ऽम॒दाय॑ । जा॒याम् । से॒ना-
 ऽजु॒वा । नि॒ऽउ॒ह॒तुः । रथै॑न ॥१॥ वी॒ल॒प॒त्स॑भिः । आ॒शु॒हे॒म॑ऽभिः । वा ।
 दे॒वा॒ना॒म् । वा । जू॒ति॑ऽभिः । शा॒श॒दा॒ना । तत् । रा॒स॒भः । ना॒स॒त्या ।
 स॒ह॒स्र॑म् । आ॒जा । य॒म॒स्य॑ । प्र॒ऽध॒ने॑ । जि॒गा॒य ॥२॥ तु॒ग्रः । ह॒ । भु-
 ज्यु॒म् । अ॒श्वि॒ना । उ॒द॒ऽमे॒वे । रा॒यि॒म् । न । कः । चि॒त् । म॒मृ॒श्वान् । अ॒व ।
 अ॒हाः । तम् । उ॒ह॒युः । नौ॒भिः । आ॒त्म॒न्ऽव॒ती॒भिः । अ॒न्त॒रि॒क्ष॒प्र॒तु॑ऽभिः ।
 अ॒प॒ऽउ॒द॒का॒भिः ॥३॥ ति॒स्रः । क्ष॒पः । त्रिः । अ॒हा । अ॒ति॒व्र॒ज॒त्ऽभिः ।
 ना॒स॒त्या । भु॒ज्यु॒म् । उ॒ह॒युः । प॒त॒ङ्गैः । स॒मु॒द्र॒स्य॑ । घ॒न्व॒न् । आ॒र्द्र॒स्य॑ ।
 पा॒रे । त्रि॒ऽभिः । रथै॑ः । श॒त॒प॒त्ऽभिः । ष॒ट्ऽअ॒श्वैः ॥४॥ अ॒ना॒र॒म्भ॒णे ।
 तत् । अ॒वी॒र॒ये॒थाम् । अ॒ना॒स्थाने॑ । अ॒ग्र॒भ॒णे । स॒मु॒द्रे॑ । यत् । अ॒श्वि॒नौ ।
 उ॒ह॒युः । भु॒ज्यु॒म् । अ॒स्तम् । श॒त॒ऽअ॒रि॒त्राम् । ना॒वम् । आ॒त॒स्थि॒ऽवां-
 स॑म् ॥५॥ यम् । अ॒श्वि॒ना । द॒द॒युः । श्वे॒तम् । अ॒श्वम् । अ॒घ॒ऽअ॒श्वाय॑ ।
 श॒श्व॒त् । इ॒त् । स्व॒स्ति । तत् । वा॒म् । दा॒त्रम् । म॒हि । की॒र्ते॒न्य॑म् ।
 भू॒त् । पै॒द्रः । वा॒जी । स॒दम् । इ॒त् । ह॒व्यः । अ॒र्यः ॥६॥ यु॒वम् ।
 न॒रा । स्तु॒व॒ते । प॒ज्जि॒याय॑ । क॒क्षी॒व॒ते । अ॒र॒द॒तम् । पु॒रम्ऽधि॑म् । का॒रो-
 त॒रात् । श॒फा॒त् । अ॒श्व॒स्य॑ । वृ॒ष्णः । श॒तम् । कु॒म्भान् । अ॒सि॒ञ्च॒तम् ।
 सु॒रा॒याः ॥७॥ हि॒मे॒न॑ । अ॒ग्नि॒म् । घ्न॑सम् । अ॒वा॒र॒ये॒थाम् । पि॒तु॑ऽम॒ती॒म् ।
 ऊ॒र्ज॑म् । अ॒स्मै । अ॒घ॒त्त॑म् । ऋ॒वी॒से॑ । अ॒त्रि॒म् । अ॒श्वि॒ना । अ॒व॒ऽनी॒तम् ।
 उ॒त् । नि॒न्य॒युः । स॒र्वे॑ऽग॒णम् । स्व॒स्ति ॥८॥ प॒रा । अ॒व॒त॑म् । ना॒स॒त्या ।
 अ॒नु॒दे॒थाम् । उ॒च्चा॑ऽबु॒ध॒म् । च॒क्र॒युः । जि॒ह्म॑ऽवा॒रम् । क्ष॒रन् । आ॒पः ।
 न । पा॒य॒ना॒य । रा॒ये । स॒ह॒स्रा॒य । तृ॒प्य॑ते । गो॒त॒म॒स्य ॥९॥ जु॒जु॒रु॒षः ।
 ना॒स॒त्या । उ॒त । व॒त्रि॒म् । प्र । अ॒मु॒ञ्च॒तम् । द्रा॒पि॒म्ऽइ॒व । च्य॒वा॒ना॒त् ।

प्र । अतिरतम् । जहितस्य । आयुः । दत्ता । आत् । इत् । पतिम् । अकृ-
 णुतम् । कनीनाम् ॥१०॥ तत् । वाम् । नरा । शंस्यम् । राध्यम् ।
 च । अभिष्टिऽमत् । नासत्या । वरुथम् । यत् । विद्वांसा । निधिम्ऽइव ।
 अपेऽगूळहम् । उत् । दर्शतात् । ऊपयुः । वन्दनाय ॥११॥ तत् । वाम् ।
 नरा । सनये । दंसः । उग्रम् । आविः । कृणोमि । तन्यतुः । न । वृष्टिम् ।
 दध्यह् । ह । यत् । मधु । आथर्वणः । वाम् । अश्वस्य । शीष्णा । प्र ।
 यत् । ईम् । उवाच ॥१२॥ अजोहवीत् । नासत्या । करा । वाम् । महे ।
 यामन् । पुरुऽभुजा । पुरम्ऽधिः । श्रुतम् । तत् । शासुऽइव । वधिऽ-
 मत्याः । हिरण्यऽहस्तम् । अश्विनौ । अदत्तम् ॥१३॥ आस्नः । वृकस्य ।
 वर्तिकां । अभीके । युवम् । नरा । नासत्या । अमुमुक्तम् । उतो इति ।
 कविम् । पुरुऽभुजा । युवम् । ह । कृपमाणम् । अकृणुतम् । विऽचक्षे
 ॥१४॥ चरित्रम् । हि । वेऽइव । अच्छेदि । पर्णम् । आज्ञा । खेलस्य ।
 परिऽतकम्यायाम् । सद्यः । जङ्घाम् । आयसीम् । विऽपलायै । धने ।
 हिते । सर्तवे । प्रति । अधत्तम् ॥१५॥ शतम् । मेपान् । वृकये । चक्ष-
 दानम् । ऋजऽअश्वम् । तम् । पिता । अन्धम् । चकार । तस्मै । अक्षी
 इति । नासत्या । विऽचक्षे । आ । अधत्तम् । दत्ता । भिषजौ । अन-
 र्वन् ॥१६॥ आ । वाम् । रथम् । दुहिता । सूर्यस्य । कार्ष्मेऽइव । अति-
 षत् । अर्वता । जयन्ती । विश्वे । देवाः । अनु । अमन्यन्त । हत्ऽभिः ।
 सम् । ऊँ इति । श्रिया । नासत्या । सचेथे इति ॥१७॥ यत् । अया-
 तम् । दिवऽदासाय । वर्तिः । भरत्स्वाजाय । अश्विना । हयन्ता ।
 रेवत् । उवाह । सचनः । रथः । वाम् । वृषभः । च । शिशुमारः ।
 च । युक्ता ॥१८॥ रयिम् । सुऽक्षत्रम् । सुऽअपत्यम् । आयुः । सुऽवी-

र्यम् । नासत्या । वहन्ता । आ । जद्वावीम् । सऽमेनसा । उप । वाजैः ।
 त्रिः । अह्नः । भागम् । दधतीम् । अयातम् ॥१९॥ परिऽविष्टम् ।
 जाहुपम् । विश्वतः । सीम् । सुऽगेभिः । नक्तम् । ऊह्युः । रजऽभिः ।
 विऽभिन्दुना । नासत्या । रथेन । वि । पर्वतान् । अजरयू इति । अया-
 तम् ॥२०॥ एकस्याः । वस्तोः । आवतम् । रणाय । वशम् । अश्विना ।
 सनये । सहस्रा । निः । अहतम् । दुच्छुनाः । इन्द्रऽवन्ता । पृथुऽश्र-
 वसः । वृषणौ । अरातीः ॥२१॥ शरस्य । चित् । आर्चत्ऽकस्य । अव-
 तात् । आ । नीचात् । उच्चा । चक्रयुः । पातवे । वारिति वाः । शयवे ।
 चित् । नासत्या । शचीभिः । जसुरये । स्तर्यम् । पिप्यथुः । गाम् ॥२२॥
 अवस्यते । स्तुवते । कृष्ण्याय । ऋजुऽयते । नासत्या । शचीभिः ।
 पशुम् । न । नष्टम्ऽइव । दर्शनाय । विष्णाप्वम् । ददथुः । विश्वकाय
 ॥२३॥ दश । रात्रीः । अश्विनेन । नव । द्यून् । अवेऽनद्वम् । अथि-
 तम् । अप्सु । अन्तरिति । विऽप्रुतम् । रेभम् । उदनि । प्रऽवृक्तम् ।
 उत् । निन्यथुः । सोमम्ऽइव । स्रवेण ॥२४॥ प्र । वाम् । दंसांसि ।
 अश्विनौ । अवोचम् । अस्य । पतिः । स्याम् । सुऽगवः । सुऽवीरः ।
 उत् । पश्यन् । अश्रवन् । दीर्घम् । आयुः । अस्तम्ऽइव । इत् । जरिमा-
 णम् । जगम्याम् ॥२५॥

मध्वः । सोमस्य । अश्विना । मदाय । प्रत्नः । होता । आ । विवा-
 सते । वाम् । बहिष्मती । रातिः । विऽश्रिता । गीः । इषा । यातम् । नास-
 त्या । उप । वाजैः ॥१॥ यः । वाम् । अश्विना । मनसः । जवीयान् ।
 रथः । सुऽअश्वः । विशः । आऽजिगाति । येन । गच्छथः । सुऽकृतः ।

दुरोणम् । तेन । नरा । वर्तिः । अस्मभ्यम् । यातम् ॥२॥ ऋषिम् ।
 नरौ । अंहसः । पाञ्चजन्यम् । ऋवीसात् । अत्रिम् । मुञ्चथः । गणेन ।
 मिनन्ता । दस्योः । अश्विनस्य । मायाः । अनुपूर्वम् । वृषणा । चोद-
 यन्ता ॥३॥ अश्वम् । न । गूळहम् । अश्विना । दुःएवैः । ऋषिम् । नरा ।
 वृषणा । रेभम् । अप्सु । सम् । तम् । रिणीथः । विप्रुतम् । दंसः । अभिः ।
 न । वाम् । जूर्यन्ति । पूर्या । कृतानि ॥४॥ सुसुप्वांसम् । न । निः । ऋतेः ।
 उपस्थैः । सूर्यम् । न । दस्त्रा । तमसि । क्षियन्तम् । शुभे । रुक्मम् ।
 न । दर्शतम् । निष्ठातम् । उत् । उपथुः । अश्विना । वन्दनाय ॥५॥
 तत् । वाम् । नरा । शंस्यम् । पञ्जियेण । कक्षीवता । नासत्या ।
 परिज्मन् । शफात् । अश्वस्य । वाजिनः । जनाय । शतम् । कुम्भान् ।
 असिञ्चतम् । मधूनाम् ॥६॥ युवम् । नरा । स्तुवते । कृष्ण्याय ।
 विष्णाप्वम् । ददथुः । विश्वकाय । घोषायै । चित् । पितृसदे ।
 दुरोणे । पतिम् । जूर्यन्त्यै । अश्विनौ । अदत्तम् ॥७॥ युवम् ।
 श्यावाय । रुशतीम् । अदत्तम् । महः । क्षोणस्य । अश्विना । क-
 एवाय । प्रवाच्यम् । तत् । वृषणा । कृतम् । वाम् । यत् । नासदाय ।
 श्रवः । अधिअधत्तम् ॥८॥ पुरु । वर्षासि । अश्विना । दधाना । नि ।
 पेदेवै । ऊहथुः । आशुम् । अश्वम् । सहस्रसाम् । वाजिनम् । अप्रतिहृतम् ।
 अहिहृन्तम् । श्रवस्यम् । तरुवम् ॥९॥ एतानि । वाम् । श्रवस्या । सु-
 दानू इति सुदानू । ब्रह्म । आङ्गयम् । सदनम् । रोदस्योः । यत् । वाम् ।
 पञ्जासः । अश्विना । हवन्ते । यातम् । इषा । च । विदुषे । च । वाजम्
 ॥१०॥ सूनोः । मानेन । अश्विना । गृणाना । वाजम् । विप्राय । भुरणा ।
 रदन्ता । अगस्त्यै । ब्रह्मणा । ववृधाना । सम् । विश्वलाम् । नासत्या ।

अ॒रि॒णी॒तम् ॥११॥ कु॒ह । या॒न्ता । सु॒ऽस्तु॒तिम् । का॒व्य॒स्य । दि॒वः । न॒पा॒
 ता । वृ॒षणा । श॒युऽत्रा । हि॒र॒ण्य॒स्यऽइव । क॒ल॒शम् । नि॒ऽखा॒तम् । उ॒त् ।
 ऊ॒प॒थुः । द॒श॒मे । अ॒श्वि॒ना । अ॒ह॒न् ॥१२॥ यु॒वम् । च्य॒वा॒नम् । अ॒श्वि॒ना ।
 ज॒र॒न्त॒म् । पु॒नः । यु॒वा॒नम् । च॒क्र॒थुः । श॒ची॒भिः । यु॒वोः । रथ॑म् । दु॒हि॒
 ता । सूर्य॑स्य । स॒ह । श्रि॒या । ना॒स॒त्या । अ॒वृ॒णी॒त ॥१३॥ यु॒वम् । तु॒ग्रा॒य ।
 पू॒र्व्ये॒भिः । ए॒वैः । पु॒नःऽम॒न्यौ । अ॒भ॒व॒त॒म् । यु॒वा॒ना । यु॒वम् । भु॒ज्यु॒म् ।
 अ॒र्ण॑सः । निः । स॒मु॒द्रा॒त् । वि॒ऽभिः । ऊ॒ह॒थुः । ऋ॒ज्जे॒भिः । अ॒ध्वैः ॥१४॥
 अ॒जो॒ह॒वी॒त् । अ॒श्वि॒ना । तौ॒ग्र॒यः । वा॒म् । प्रऽऊ॒हः । स॒मु॒द्रम् । अ॒व्य॒थिः । ज॒ग॒
 न्वा॒न् । निः । तम् । ऊ॒ह॒थुः । सु॒ऽयु॒जा । रथे॑न । म॒नःऽज॒व॒सा । वृ॒षणा । स्व॒स्ति
 ॥१५॥ अ॒जो॒ह॒वी॒त् । अ॒श्वि॒ना । वर्ति॑का । वा॒म् । आ॒स्नः । य॒त् । सी॒म् ।
 अ॒मु॒ञ्च॒त॒म् । वृ॒क॑स्य । वि । ज॒यु॒षा । य॒य॒थुः । सा॒नु । अ॒द्रैः । जा॒त॒म् ।
 वि॒ष्वा॒चः । अ॒ह॒त॒म् । वि॒षे॒ण ॥१६॥ श॒त॒म् । मे॒षान् । वृ॒क्ये । म॒म॒हा॒न॒म् ।
 त॒मः । प्रऽनी॑तम् । अ॒शि॒वे॒न । पि॒त्रा । आ । अ॒ची इति॑ । ऋ॒ज्ज॒ऽअ॒श्वे ।
 अ॒श्वि॒नौ । अ॒ध॒त्त॒म् । ज्यो॑तिः । अ॒न्धा॒य । च॒क्र॒थुः । वि॒ऽच॒क्षे ॥१७॥
 शु॒न॒म् । अ॒न्धा॒य । भ॒र॑म् । अ॒ह्व॒य॒त् । सा । वृ॒कीः । अ॒श्वि॒ना । वृ॒षणा ।
 न॒रा । इति॑ । जा॒रः । क॒नी॒नःऽइव । च॒क्ष॒दा॒नः । ऋ॒ज्ज॒ऽअ॒श्वः । श॒त॒म् । ए॒
 क॑म् । च । मे॒षान् ॥१८॥ म॒ही । वा॒म् । ऊ॒तिः । अ॒श्वि॒ना । म॒यःऽभूः ।
 उ॒त् । स॒ाम॒म् । धि॒ष्ण्या । स॒म् । रि॒णी॒थः । अथ॑ । यु॒वाम् । इ॒त् । अ॒ह्व॒य॒त् ।
 पु॒र॑म्ऽधिः । आ । अ॒ग॒च्छ॒त॒म् । सी॒म् । वृ॒षणौ । अ॒वःऽभिः ॥१९॥ अ॒
 धे॒नु॒म् । द॒त्ता । स्त॒र्य॑म् । वि॒ऽस॒क्ता॒म् । अ॒र्पि॒न्व॒त॒म् । श॒य॒वै । अ॒श्वि॒ना । गा॒म् ।
 यु॒वम् । श॒ची॒भिः । वि॒ऽम॒दा॒य । जा॒याम् । नि । ऊ॒ह॒थुः । पु॒रु॒ऽमि॒त्र॒स्य॑ ।
 यो॒षाम् ॥२०॥ य॒व॑म् । वृ॒के॒ण । अ॒श्वि॒ना । व॒प॒न्ता । इ॒ष॑म् । दु॒ह॒न्ता ।

मनुषाय । दत्ता । अभि । दस्युम् । वकुणेण । धमेन्ता । उरु । ज्योतिः ।
 चक्रयुः । आर्यीय ॥२१॥ आथर्वणाय । अश्विना । दधीचे । अश्व्यम् ।
 शिरः । प्रति । ऐरयतम् । सः । वाम् । मधु । प्र । वोचत् । ऋतऽयन् ।
 त्वाष्ट्रम् । यत् । दस्रौ । अपिऽकक्ष्यम् । वाम् ॥२२॥ सदा । कवी इति ।
 सुऽमतिम् । आ । चके । वाम् । विश्वाः । धियः । अश्विना । प्र । अव-
 तम् । मे । असे इति । रयिम् । नासत्या । बृहन्तम् । अपत्यऽसाचम् ।
 श्रुत्यम् । रराथाम् ॥२३॥ हिरण्यऽहस्तम् । अश्विना । रराणा । पुत्रम् ।
 नरा । वध्रिऽमत्याः । अदत्तम् । त्रिधा । ह । श्यावम् । अश्विना । वि-
 क्तम् । उत् । जीवसे । ऐरयतम् । सुदानू इति सुऽदानू ॥२४॥ एतानि ।
 वाम् । अश्विना । वीर्याणि । प्र । पूर्व्याणि । आयवः । अवोचन् । ब्रह्म ।
 कृण्वन्तः । वृषणा । युवऽभ्याम् । सुऽवीरासः । विदथम् । आ । वदेम ॥२५॥

I. 118.

आ । वाम् । रथः । अश्विना । श्येनऽपत्वा । सुऽमृत्कीकः । स्वऽ-
 वान् । यातु । अर्वाङ् । यः । मर्त्यस्व । मनसः । जवीयान् । त्रिऽवन्धुरः ।
 वृषणा । वार्तऽरंहाः ॥१॥ त्रिऽवन्धुरेण । त्रिऽवृता । रथेन । त्रिऽचक्रेण ।
 सुऽवृता । आ । यातम् । अर्वाक् । पिन्वतम् । गाः । जिन्वतम् । अर्वतः ।
 नः । वर्धयतम् । अश्विना । वीरम् । असे इति ॥२॥ प्रवत्स्यामना । सु-
 वृता । रथेन । दस्रौ । इमम् । शृणुतम् । श्लोकम् । अद्रेः । किम् । अङ्ग ।
 वाम् । प्रति । अवर्तिम् । गर्मिष्ठा । आहुः । विप्रासः । अश्विना । पुरा-
 जाः ॥३॥ आ । वाम् । श्येनासः । अश्विना । वहन्तु । रथे । युक्तासः ।
 आशवः । पतङ्गाः । ये । अप्सुतुरः । दिव्यासः । न । गृध्राः । अमि ।
 प्रयः । नासत्या । वहन्ति ॥४॥ आ । वाम् । रथम् । युवतिः । तिष्ठत् ।

अत्र । जुष्टी । नरा । दुहिता । सूर्यस्य । परि । वाम् । अश्वाः । वपुषः । पत-
 ज्ञाः । वयः । वहन्तु । अरुषाः । अभीके ॥५॥ उत् । वन्दनम् । ऐरतम् ।
 दंसनाभिः । उत् । रेभम् । दस्ता । वृषणा । शचीभिः । निः । तौग्रघम् ।
 पारयथः । समुद्रात् । पुनरिति । च्यवानम् । चक्रधुः । युवानम् ॥६॥
 युवम् । अत्रये । अवस्नीताय । तप्तम् । ऊर्जम् । ओमानम् । अश्विनौ ।
 अधत्तम् । युवम् । कण्वाय । अपिऽरिप्ताय । चक्षुः । प्रति । अधत्तम् ।
 सुऽस्तुतिम् । जुषाणा ॥७॥ युवम् । धेनुम् । शयवे । नाधितार्य । अपि-
 न्वतम् । अश्विना । पूर्यार्य । अमुञ्चतम् । वर्तिकाम् । अंहसः । निः । प्रति ।
 जङ्घाम् । विष्पलायाः । अधत्तम् ॥८॥ युवम् । श्वेतम् । पेदवे । इन्द्रऽ-
 जूतम् । अहिऽहनम् । अश्विना । अदत्तम् । अश्वम् । जोहूत्रम् । अर्यः ।
 अभिऽभूतिम् । उग्रम् । सहस्रऽसाम् । वृषणम् । वीळुऽअङ्गम् ॥९॥ ता ।
 वाम् । नरा । सु । अवसे । सुऽजाता । हवामहे । अश्विना । नाधमानाः ।
 आ । नः । उप । वसुऽमता । रथेन । गिरः । जुषाणा । सुवितार्य ।
 यातम् ॥१०॥ आ । श्वेनस्य । जवसा । नूतनेन । अस्से इति । यातम् ।
 नासत्या । सऽजोषाः । हवे । हि । वाम् । अश्विना । रातऽहव्यः । श-
 श्वत्स्तमायाः । उपसः । विऽउष्टौ ॥११॥

I. 119.

आ । वाम् । रथम् । पुरुऽमायम् । मनऽजुर्वम् । जीरऽअश्वम् ।
 यज्ञिर्यम् । जीवसे । हुवे । सहस्रऽकेतुम् । वनिनम् । शतत्स्वसुम् ।
 श्रुष्टीऽवानम् । वरिवऽधाम् । अभि । प्रयः ॥१॥ ऊर्ध्वा । धीतिः ।
 प्रति । अस्य । प्रऽयामनि । अधायि । शस्मन् । सम् । अयन्ते । आ ।
 दिशः । स्वदामि । धर्मम् । प्रति । यन्ति । उतयः । आ । वाम् ।

ऊ॒र्जानी॑ । रथ॑म् । अ॒श्विना॑ । अ॒रुह॑त् ॥२॥ सम् । यत् । मि॒थः ।
 प॒स्पृ॒धाना॑सः । अ॒गम॑त् । शु॒भे । म॒खाः । अ॒मिताः । जा॒यवः॑ । रणे॑ ।
 यु॒वोः । अ॒ह । प्र॒वणे॑ । चे॒किते॑ । रथः॑ । यत् । अ॒श्विना॑ । व॒हथः॑ ।
 स॒रिम् । आ । व॒रम् ॥३॥ यु॒वम् । भु॒ज्यम् । भुर॑माणम् । वि॒ऽभिः॑ ।
 ग॒तम् । स्व॒युक्ति॑ऽभिः । नि॒ऽव॒हन्ता॑ । पि॒तृऽभ्यः॑ । आ । या॒सिष्ट॑म् ।
 व॒र्तिः । वृ॒षणा॑ । वि॒ऽजे॒न्यम् । दि॒वः॑ऽदा॒साय॑ । म॒हि । चे॒ति । वा॒म् ।
 अ॒वः ॥४॥ यु॒वोः । अ॒श्विना॑ । व॒पुषे॑ । यु॒वाऽयु॑जम् । रथ॑म् । वा॒णी
 इति॑ । ये॒मतुः॑ । अ॒स्य । श॒र्घ्यम् । आ । वा॒म् । प॒तिऽत्वम्॑ । स॒ख्याय॑ ।
 ज॒ग्मुषी॑ । योषा॑ । अ॒वृणी॑त् । जे॒न्या । यु॒वाम् । प॒ती इति॑ ॥५॥ यु॒वम् ।
 रे॒भम् । परि॑ऽसृ॒तेः । उ॒रु॒ण्यथः॑ । हि॒मेन॑ । घ॒र्मम् । परि॑ऽत॒प्तम् । अ॒त्रये॑ ।
 यु॒वम् । श॒योः । अ॒व॒सम् । पि॒प्यथुः॑ । ग॒र्वि । प्र । दी॒र्घेण॑ । व॒न्दनः॑ ।
 ता॒रि । आ॒युषा॑ ॥६॥ यु॒वम् । व॒न्दनम्॑ । निः॑ऽऽक॒तम् । ज॒र॒ण्यया॑ । रथ॑म् ।
 न । द॒स्ता । क॒रणा॑ । सम् । इ॒न्वथः॑ । चे॒त्रात् । आ । वि॒प्रम् । ज॒न॒थः॑ ।
 वि॒प॒न्यया॑ । प्र । वा॒म् । अ॒त्र । वि॒धते॑ । द॒ंसना॑ । भु॒वत् ॥७॥ अ॒गच्छ॑-
 तम् । कृ॒पमा॑णम् । प॒राऽव॑र्ति । पि॒तुः । स्व॒स्य । त्य॒जसा॑ । नि॒ऽवा॒धि-
 तम् । स्वः॑ऽव॒तीः । इ॒तः । ऊ॒तीः । यु॒वोः । अ॒ह । चि॒त्राः । अ॒भीकै॑ ।
 अ॒भव॑न् । अ॒भिष्टे॑यः ॥८॥ उ॒त । स्या॑ । वा॒म् । म॒धुऽम॑त् । म॒क्षिका॑ ।
 अ॒र॒पत् । म॒दै । सोम॑स्य । औ॒शिजः॑ । हु॒व॒न्यति॑ । यु॒वम् । द॒धीचः॑ ।
 म॒नः । आ । वि॒वा॒स॒थः । अ॒थ । शि॒रः । प्र॒ति । वा॒म् । अ॒श्व्यम्॑ ।
 व॒दत् ॥९॥ यु॒वम् । पे॒देवै॑ । पु॒रु॒ऽवा॒रम् । अ॒श्विना॑ । स्पृ॒धाम् । श्वे॒तम् ।
 त॒रु॒ता॒रम् । दु॒व॒स्यथः॑ । श॒यैः । अ॒भिऽद्यु॑म् । पृ॒तना॑सु । दु॒स्तर॑म् । च॒र्क-
 त्यम् । इ॒न्द्रम्॑ऽइव । च॒र्प॒णिऽस॑हम् ॥१०॥

I. 120.

का । रा॒धत् । हो॒त्रा । अ॒श्वि॒ना । वा॒म् । कः । वा॒म् । जोषे ।
 उ॒भयोः । क॒था । वि॒धा॒ति । अ॒प्र॒ञ्चे॒ताः ॥१॥ वि॒द्वां॒सौ । इत् । दु॒रः ।
 पृ॒च्छेत् । अ॒वि॒द्वान् । इ॒त्था । अ॒परः । अ॒चे॒ताः । नु । चि॒त् । नु । म॒ते ।
 अ॒क्रौ ॥२॥ ता । वि॒द्वां॒सा । ह॒वाम॒हे । वा॒म् । ता । नः । वि॒द्वां॒सा ।
 म॒न्म । वो॒चे॒तम् । अ॒द्य । प्र । आ॒र्च॒त् । द॒य॒मा॒नः । यु॒वाकुः ॥३॥
 वि । पृ॒च्छा॒मि । पा॒क्या । न । दे॒वान् । व॒षट्कृत॑स्य । अ॒द्भुत॑स्य ।
 द॒स्त्रा । पा॒तम् । च । स॒ह्य॑सः । यु॒वम् । च । र॒भ्य॑सः । नः ॥४॥ प्र ।
 या । घोषे । भृ॒ग॒वा॒णे । न । शोभे । य॒या । वा॒चा । य॒ज॒ति । प॒ज्जि॒यः ।
 वा॒म् । प्र । इ॒ष॒ऽयुः । न । वि॒द्वान् ॥५॥ श्रु॒तम् । गा॒य॒त्रम् । त॒क॒वा॒न॒स्य ।
 अ॒हम् । चि॒त् । हि । रि॒रेभ॑ । अ॒श्वि॒ना । वा॒म् । आ । अ॒क्षी इति॑ । शु॒मः ।
 प॒ती इति॑ । दन् ॥६॥ यु॒वम् । हि । आ॒स्तम् । म॒हः । रन् । यु॒वम् । वा ।
 यत् । निः॒ऽअ॒त॒तंस॑तम् । ता । नः । व॒सू इति॑ । सु॒ऽगो॒पा । स्या॒तम् । पा॒तम् ।
 नः । वृ॒कात् । अ॒घ॒ऽयोः ॥७॥ मा । क॒स्मै । धा॒तम् । अ॒भि । अ॒मि॒त्रि॒णे ।
 नः । मा । अ॒कु॒त्र । नः । गृ॒हे॒भ्यः । धे॒न॒वः । गुः । स्त॒न॒ऽभु॒जः । अ॒शि॒क्षीः ।
 ॥८॥ दु॒ही॒यन् । मि॒त्र॒ऽर्ध॑तये । यु॒वाकुः । रा॒ये । च । नः । मि॒मी॒तम् ।
 वा॒ज॒ऽव॒त्यै । इ॒षे । च । नः । मि॒मी॒तम् । धे॒नु॒ऽम॒त्यै ॥९॥ अ॒श्वि॒नोः । अ॒स॒-
 नम् । रथ॑म् । अ॒न॒श्वम् । वा॒जि॒नी॒ऽव॒तोः । तेन॑ । अ॒हम् । भू॒रि । चा॒क॒न
 ॥१०॥ अ॒यम् । स॒म॒ह । मा । त॒नु । ऊ॒ह्या॒ते । ज॒ना॒न् । अ॒नु । सो॒म॒ऽपे॒-
 यम् । सु॒ऽखः । रथः ॥११॥ अ॒र्घ । स्व॒ग्न॑स्य । निः । वि॒दे । अ॒भु॒ज॒तः । च ।
 रे॒व॒तः । उ॒मा । ता । व॒सिः । न॒श्व॒तः ॥१२॥

I. 121.

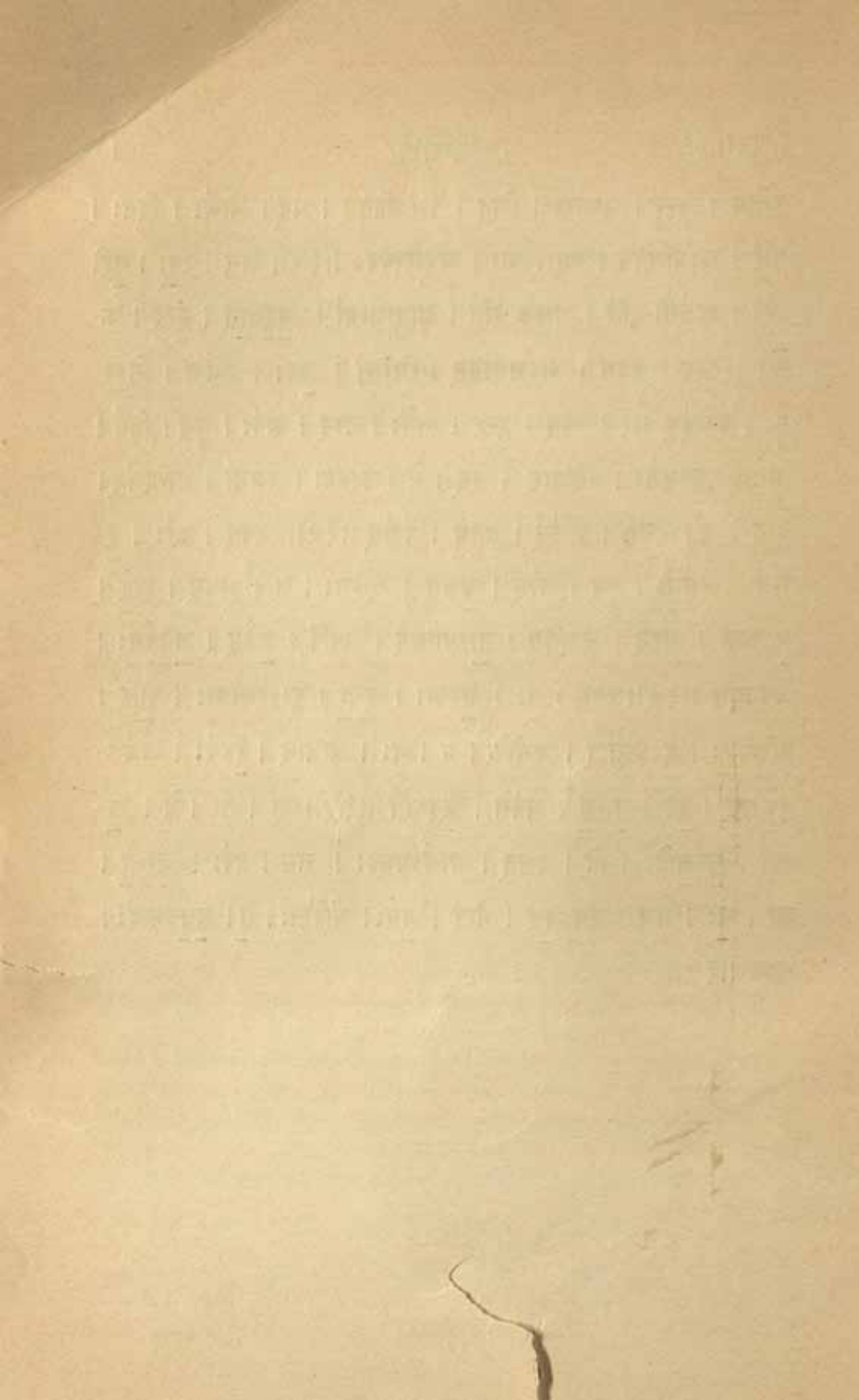
क॒त् । इ॒त्था । नन् । पा॒त्रम् । दे॒व॒ऽय॒ताम् । श्र॒व॒त् । गि॒रः ।

अङ्गिरसाम् । तुरण्यन् । प्र । यत् । आनद् । विशः । आ । हर्म्यस्य ।
 उरु । क्रंसते । अध्वरे । यजत्रः ॥१॥ स्तम्भीत् । ह । द्याम् । सः ।
 धरुणम् । प्रषायत् । ऋभुः । वाजाय । द्रविणम् । नरः । गोः । अनु ।
 स्वऽजाम् । महिपः । चक्षत् । व्राम् । मेनाम् । अश्वस्य । परि । मात-
 रम् । गोः ॥२॥ नक्षत् । हवम् । अरुणीः । पूर्यम् । राद् । तुरः ।
 विशाम् । अङ्गिरसाम् । अनु । द्यून् । तक्षत् । वज्रम् । निऽयुतम् ।
 तस्तम्भत् । द्याम् । चतुऽपदे । नयीय । द्विऽपादे ॥३॥ अस्य । मदे ।
 स्वर्यम् । दाः । ऋताय । अपिऽवृतम् । उस्त्रियाणाम् । अनीकम् । यत् ।
 ह । प्रऽसर्गे । त्रिऽककुप् । निऽवर्तेत् । अप । द्रुहः । मानुषस्य । दुरः ।
 वरिति वः ॥४॥ तुभ्यम् । पर्यः । यत् । पितरौ । अनीताम् । राधः ।
 सुऽरेतः । तुरणे । भुरण्यू इति । शुचि । यत् । ते । रेक्णः । आ । अय-
 जन्त । सवऽदुधायाः । पर्यः । उस्त्रियायाः ॥५॥ अर्ध । प्र । जज्ञे ।
 तरणिः । ममत्तु । प्र । रोचि । अस्याः । उपसः । न । स्वरः । इन्दुः । येभिः ।
 आष्ट । स्वऽइदुहव्यैः । स्रवेण । सिञ्चन् । जरणा । अभि । धाम ॥६॥
 सुऽइध्मा । यत् । वनऽधितिः । अपस्यात् । स्वरः । अध्वरे । परि ।
 रोधना । गोः । यत् । ह । प्रऽभासि । कृत्व्यान् । अनु । द्यून् । अन-
 विंशे । पशुऽइषे । तुराय ॥७॥ अष्टा । महः । दिवः । आदः । हरी
 इति । इह । द्युम्नऽसहम् । अभि । योधानः । उत्सम् । हरिम् । यत् । ते । मन्दि-
 नम् । धुचन् । वृधे । गोऽरभसम् । अद्रिऽभिः । वाताप्यम् ॥८॥ त्वम् । आय-
 सम् । प्रति । वर्तयः । गोः । दिवः । अश्मानम् । उपऽनीतम् । ऋम्वा ।
 कुत्साय । यत्र । पुरुऽहूत । वन्वन् । शुष्णम् । अनुन्तैः । परिऽयासि । वधैः ॥९॥
 पुरा । यत् । स्वरः । तमसः । अपिऽइते । तम् । अद्रिऽवः । फलिऽगम् ।

हे॒तिम् । अ॒स्य । शु॒ष्णस्य । चि॒त् । परि॑ऽहितम् । यत् । ओजः । दि॒वः ।
 परि॑ । सु॒ऽग्र॒थितम् । तत् । आ । अ॒द॒रि॒त्य॒दः ॥१०॥ अनु॑ । त्वा । म॒ही
 इति॑ । पा॒ज॒सी इति॑ । अ॒च॒क्रे इति॑ । द्या॒वा॒च्चा॒मा । म॒द॒ताम् । इन्द्र॑ । क॒-
 र्मे॒न् । त्वम् । वृ॒त्रम् । आ॒ऽश॒यानम् । सि॒रासु॑ । म॒हः । वज्र॑ण । सि॒ख-
 पः । व॒रा॒हुम् ॥११॥ त्वम् । इन्द्र॑ । न॒र्यः । यान् । अ॒वः । नृन् । तिष्ठ॑ ।
 वा॒त॒स्य । सु॒ऽयु॒जः । वहि॑ष्ठान् । यम् । ते । का॒व्यः । उ॒श॒ना । म॒न्दि॒नम् ।
 दा॒त् । वृ॒त्र॒ऽह॒नम् । पा॒र्यम् । त॒त॒च्च । वज्र॑म् ॥१२॥ त्वम् । सूरः॑ । ह॒-
 रि॒तः । र॒म॒यः । नृन् । भ॒र॒त् । च॒क्रम् । ए॒त॒शः । न । अ॒यम् । इन्द्र॑ ।
 प्र॒ऽअ॒स्य । पा॒रम् । न॒व॒तिम् । ना॒व्या॒नाम् । अ॒पि । क॒र्त॒म् । अ॒व॒र्त॒यः ।
 अ॒र्य॒ज्यु॒न् ॥१३॥ त्वम् । नः । अ॒स्याः । इन्द्र॑ । दुः॒ऽह॒ना॒याः । पा॒हि ।
 व॒ज्रि॒ऽवः । दुः॒ऽइ॒तात् । अ॒मी॒कै । प्र । नः । वा॒जान् । र॒थ्यः । अ॒श्व॒ऽ-
 बु॒घ्यान् । इ॒षे । य॒न्धि । अ॒व॒से । स॒नृ॒ता॒यै ॥१४॥ मा । सा । ते । अ॒-
 स॒त् । सु॒ऽम॒तिः । वि । द॒स॒त् । वा॒ज॒ऽग्र॒म॒हः । स॒म् । इ॒षः । व॒र॒न्त ।
 आ । नः । भ॒ज । म॒घ॒ऽव॒न् । गो॒षु । अ॒र्यः । मं॒हि॒ष्ठाः । ते । स॒घ॒ऽमा॒दः ।
 स्या॒म ॥१५॥

A few opinions on Veṅkaṭa-Mādhava's commentary on the Ṛgveda.

Dr. L. Renou, Professor of Sanskrit at the University of Paris :—
"Please convey my thanks to M. Lakshman Sarup for his amiable thought of sending me a few specimen pages of his new work, Veṅkaṭa Mādhava's commentary on the Ṛgveda.

I consider that a complete and critical edition of this text is a desideratum of Vedic studies. From the specimens which have been sent to me, I believe that the commentary of Veṅkaṭa Mādhava will enrich our knowledge of the text of the Ṛgveda and will help us to go further than Sāyana. In presence of a text as important and obscure as the Ṛgveda, no means which facilitate its study and help in its understanding should be neglected.

No one appears to me to be better qualified than M. Lakshman Sarup to undertake this edition. The monumental edition of the Nirukta which we owe to him is one of the best, which Indian scholarship has given to us. We also know that he works quickly and therefore we can hope that this new monumental edition will not be left in a deplorable state of incompleteness.

Whatever it may be, I salute the importance, the enterprise and the courage of the Editor".

Dr. Jules Bloch, Professor of comparative Philology at the University of Paris :—"Please accept my thanks for the specimen of Dr. Lakshman Sarup's edition of Veṅkaṭa Mādhava. I am pleased that that indefatigable worker has decided to publish that commentary on which he already had attracted attention apropos of the Nirukta, nearly ten years ago, and of which I suppose the mss. he possesses will enable him to give a standard edition. The publication will honour him and give a new proof of his spirit of enterprise. I have nothing to object or to add to the plan which seems very comprehensive. I cordially wish that the expected six volumes will come out soon enough".

Dr. F. Edgerton, Professor of Sanskrit at the Yale University, New Haven, U. S. A. :—"I beg to thank you heartily for sending me sample proofs of Dr. Lakshman Sarup's edition of the Ṛgveda with Veṅkaṭa Mādhava's commentary. I have examined them, and am glad to say that I recognise the

importance of the work, which will be of very great value to Vedic Scholars. I congratulate Dr. Sarup on it. Such examination as I have given the work does not suggest any general improvements as needed."

Dr. Sten Konow, Professor of Sanskrit at the U. of Oslo, Sweden :—"Many thanks for kindly sending me some pages of the edition of the R̥gveda with Mādhava's commentary. So far as I can judge, the arrangement of the text is clear and well suited to show how Mādhava explains individual words. The addition of footnotes giving the explanation of other commentaries is a welcome feature and, on the whole, this new edition of the R̥gveda will be very useful and almost indispensable to the Vedic student".

Dr. Johnstone, Boden Professor of Sanskrit at the University of Oxford :—"Your letter of Feb. 14th. (1938) forwarding specimen proofs of Professor Lakshman Sarup's edition of Mādhava's commentary on the R̥gveda. The commentary will be a valuable addition to our knowledge, and the additional matter contained in the footnotes will be extremely useful. I have really no comments to make on the plan, which seems to be well thought out".

Dr. A. Berridale Keith, Prof. of comparative Philology and Sanskrit at the University of Edinburg :—"In reply to your letter no. 1959 of Feb. 14 (1938) I consider that the plan of editing the R̥gveda with Venkṭa Mādhava's commentary and with notes of renderings from Śāyana, and Skanda-svāmin and other sources is sound in principle and I do not desire to make any suggestion of a fundamental character".

Dr. O. Stein, Professor of Sanskrit at the German University of Prague :—"I have received the specimen of the new R̥gveda edition by Prof. Lakshman Sarup. The standard commentary by Śāyana has not always satisfied the interpreters of the R̥gveda. This most important religious and literary product of Ancient India forces any one to welcome every new help for the elucidation of difficult passages, plenty of which there still exist, in spite of the efforts of many generations of scholars. Thus the full edition of a new commentary means nothing else than a new era in the interpretation of the R̥gveda. By this undertaking Dr. Sarup has put the interested circles under great obligation.

The edition offers the full text of the commentary along with extracts of other commentaries and works which are apt to give more help in some passages or in explanation of words. You have rendered by this work a great service to the study of the R̥gveda and Dr. Sarup may be congratulated on the edition he is undertaking".

Mahāmahopādhyāya Dr. Gaṅgānāth Jhī, Ex-Vice-Chancellor of the University of Allahabad :—"I congratulate you on this Bhāṣya and in

the excellent manner in which it is being done. I hope you will be able to carry the book through in accordance with the plan you have adopted and thus help us to understand the text of the Ṛgveda in a simple manner. I congratulate you on the success so far attained".

Dr. V. Bhattachārya, Professor of Sanskrit at the University of Calcutta:—"I am glad to receive your letter together with the specimen copy of Veṅkaṭa Mādhava's commentary of the Ṛgveda which is being edited by Dr. L. Sarup. Scholars will remain thankful to him for his editing the said commentary for the first time. The notes from different commentaries are indeed very helpful and the labour done in their preparation will be appreciated".

V. V. Mirashi Esq., Head of the Sanskrit department of the Nagpur University:—"I have gone carefully through the pages sent for my opinion. I am glad to say that the work is being very carefully done. The commentary of Veṅkaṭa Mādhava is very laconic. The Editor has therefore done a great service to the students of Vedic Literature by supplying relevant extracts from the commentaries of Sāyaṇa and Skandasvāmin as well as explanations from Yāska and the Brāhmaṇas".

R. B. Dr. S. K. Belvalkar I. E. S. (Retd.), Deputy President of All India Oriental Conference:—"You are doing a real service".

Dr. M. Patel, Professor of Sanskrit and comparative Philology and translator of Ṛgveda into English, being published in parts by the Calcutta Institute of Oriental Research:—"A few days back I received a forme of Editio Princeps of Veṅkaṭa Mādhava's commentary on the Ṛgveda, edited and annotated by Prof. Lakshman Sarup.

I have gone through the forme of Veṅkaṭa Mādhava's commentary on the Ṛgveda very carefully and am glad to tell you that I have nothing but high admiration and praise for Prof. Sarup's method of editing and annotating. This publication of Ṛgvedasamhitā with the commentary of Veṅkaṭa Mādhava and with so many useful notes is bound to be when complete a glorious landmark in the march of Vedic exegesis and will no doubt enhance the reputation of the learned Editor.

The fact that this edition is entirely critical and Scholarly and scientifically accurate, that the notes are fully comparative, quoting parallel passages from other Bhāṣyas on the Ṛgveda and from other Vedic texts—all this bids fair to make it indispensable for Indologists. I have no doubt that this monumental work by Prof. L. Sarup will substantially facilitate further Vedic research".

Dr. S. K. Chatterjee, Professor of Philology at the University of Calcutta:—"I received from you the specimen forme of your Ṛgvedasamhitā with the

commentary of Veṅkaṭa Mādhava. I am afraid I have no constructive suggestions to offer but I think your manner of editing for the first time this unpublished commentary is excellent, and we all thank you for initiating the thing and carrying it into execution. It is certainly the result of great labour based on a thorough knowledge of the subject that you are putting before the public, and your edition of Veṅkaṭa Mādhava will remain a work of paramount interest in Vedic studies.

Wishing you a speedy termination of your labour which will be another lasting testimony to your scholarship greatly acknowledged by interested scholarly world everywhere..."

Dr. W. Wüst, Professor of Sanskrit and the Dean of the Faculty of Philosophy at the University of Munich, Germany:—Your letter of the 1st of June 1938 has been received with great pleasure, also the specimen copy of Ṛgveda edition by Professor Dr. Sarup. After careful examination I must say that the new edition makes an excellent impression. It makes a great contribution to Vedic research. In any case that which Dr. Lakshman Sarup presents is essentially better than that which Mr. Satis Chander has brought out.

With best thanks for your kindness and friendly appreciation".

MOTI LAL BANARSI DASS

Publishers & Booksellers,

Said Mitha Street, Post Box No 71,
LAHORE.

Rgveda — Commentary
Sanskrit Lit — Rgveda
Commentary — Rgveda

D.G.A. 80.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
NEW DELHI
Borrowers record.

Call No.— Sa2V1/Mad/Lak-8138

Author— Madhava.

Title— Rgarthadīpikā: ... a com. on
Rgvedasamhitā. Vol.1.

Borrower's Name	Date of Issue	Date of Return

P.T.O.

CATALOGUED

89/1/2012
Rigveda Samhitā
Rigarth Dipikā